ТРЕЋИ КОНГРЕС СРПСКИХ ГЕОГРАФА

THE 3RD CONGRESS OF SERBIAN GEOGRAPHERS

ЗБОРНИК РАДОВА

КЊИГА I

БАЊА ЛУКА, 2011.

ГЕОГРАФСКО ДРУШТВО РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
СРПСКО ГЕОГРАФСКО ДРУШТВО
ПРИРОДНОМАТЕМАТИЧКИ ФАКУЛТЕТ УНИВЕРЗИТЕТА У БАЊОЈ ЛУЦИ
ГЕОГРАФСКИ ФАКУЛТЕТ УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ

ТРЕЋИ КОНГРЕС СРПСКИХ ГЕОГРАФА СА МЕЂУНАРОДНИМ УЧЕШЋЕМ

- зборник радова -

Бања Лука, 2011.

Издавач
ГЕОГРАФСКО ДРУШТВО РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
ПРИРОДНОМАТЕМАТИЧКИ ФАКУЛТЕТ УНИВЕРЗИТЕТА У БАЊОЈ ЛУЦИ
М. Стојановића 2
Бања Лука

За издаваче
Др Рајко Гњато, Др Миленко Живковић

Главни и одговорни уредник
Др Рајко Гњато

Организациони одбор
Др Рајко Гњато, Др Миленко Живковић, Др Мирољуб А. Милинчић,
Др Стеван М. Станковић, Др Мирко Грчић, Др Здравко Маријанац,
Др Горан Трбић, Др Ирена Медар-Тањга, Др Александра Петрашевић,
Др Игор Зекановић, Др Даворин Бајић

Научни одбор
Др Рајко Гњато, Др Мирко Грчић, Др Александар Дружињин,
Др Драшко Маринковић, Др Мирољуб А. Милинчић, Др Стеван М. Станковић,
Др Драгутин Тошић, Др Горан Трбић

Уређивачки одбор
Др Рајко Гњато, Др Мирко Грчић, Др Ирена Медар-Тањга, Др Миленко Живковић, Др Горан Трбић

Технички уредник
Др Ирена Медар-Тањга

Технички сарадници
Мр Митја Тањга, Драган Дробац, Марко Станојевић, Драган Папић

Тираж
1000

Штампа
Вилукс д.о.о. – Бања Лука

Овај Зборник објављен је уз финансијску помоћ Министарства науке и технологије у Влади Републике Српске

GEOGRAPHICAL SOCIETY OF REPUBLIC OF SRPSKA
SERBIAN GEOGRAPHICAL SOCIETY
FACULTY OF NATURAL SCIENCES AND MATHEMATICS, UNIVERSITY OF BANJA LUKA
FACULTY OF GEOGRAPHY, UNIVERSITY OF BELGRADE

THIRD CONGRESS OF SERBIAN GEOGRAPHERS WITH INTERNATIONAL PARTICIPATION

– Congress proceedings –

Banja Luka, 2011.

Publisher
GEOGRAPHICAL SOCIETY OF REPUBLIC OF SRPSKA
FACULTY OF NATURAL SCIENCES AND MATHEMATICS, UNIVERSITY OF BANJA LUKA
2 Mladen Stojanović Street
Banja Luka

Editors
Dr Rajko Gnjato, Dr Milenko Živković

Editor-in-chief
Rajko Gnjato, **Ph.D.**

Organizational board
Rajko Gnjato, **Ph.D.**, Milenko Živković, **Ph.D.**, Miroljub A. Milinčić, **Ph.D.**, Stevan M. Stanković, **Ph.D.**, Mirko Grčić, **Ph.D.**, Zdravko Marijanac, **Ph.D.**, Goran Trbić, **Ph.D.**, Irena Medar-Tanjga, **Ph.D.**, Aleksandra Petrašević, **Ph.D.**, Igor Zekanović, **Ph.D.**, Davorin Bajić, **Ph.D.**

Scientific board
Rajko Gnjato, **Ph.D.**, Mirko Grčić, **Ph.D.**, Alexander Druzhinin, **Ph.D.**, Draško Marinković, **Ph.D.**, Miroljub A. Milinčić, **Ph.D.**, Stevan M. Stanković **,Ph.D.**, Dragutin Tošić, **Ph.D.**, Goran Trbić, **Ph.D.**

Editorial board
Rajko Gnjato, **Ph.D.**, Mirko Grčić, **Ph.D.**, Irena Medar-Tanjga, **Ph.D.**, Milenko Živković, **Ph.D.**, Goran Trbić, **Ph.D.**

Ttechnical editor
Irena Medar-Tanjga, **Ph.D.**

Technical associates
Mitja Tanjga, M.Sc., Dragan Drobac, Marko Stanojević, Dragan Papić

Circulation
1000

Press
Viluks d.o.o. – Banja Luka

These proceedings have been published with the financial support of the Ministry of science and technology in the Government of Republic of Srpska

САДРЖАЈ

Предговор 11
Поздравна ријеч Предсједника Организационог одбора 13

Пленарне секције:
- **Глобализација и географски процеси у Југоисточној Европи**
- **Теорија и методологија географских наука**

1. **Др Рајко Гњато:** ГЕОПОЛИТИЧКИ ПРОЦЕСИ И ОТВОРЕНА ПИТАЊА НОВОНАСТАЛИХ ДРЖАВА НА ГЕОГРАФСКОМ ПРОСТОРУ БИВШЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ 17
2. **Др Драгутин Тошић**: РЕГИОНАЛИЗАЦИЈА У УСЛОВИМА ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ 31
3. **Др Дејан Шабић, др Снежана Вујадиновић, мр Рајко Голић, др Мирјана Гајић, др Мирољуб Милинчић:** ИЗАЗОВИ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ: СОЦИОЕКОНОМСКЕ И КУЛТУРОЛОШКЕ ПРИЛИКЕ У СРБИЈИ 43
4. **Др Здравко Маријанац:** РЕПУБЛИКА СРПСКА – ОБЈЕКТИВНА СТВАРНОСТ – ИМЕ, НАСТАНАК, ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ, ВЕЛИЧИНА И ОБЛИК ПРОСТОРА, ГРАНИЦЕ, РЕГИОНАЛНО-ТЕРИТОРИЈАЛНА ПОДЈЕЛА, ДЕМОГРАФСКА СТВАРНОСТ 53
5. **Др Стеван М. Станковић:** ЈЕДАН ВЕК СРПСКОГ ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА 65
6. **Zsuzsa M. Csaszar, Ph.D., Aron Lephaft, M.Sc.:** THE MENTAL FRAME OF THE BALKANS IN HUNGARY 75
7. **Др Мирољуб А. Милинчић, др Марко Иветић, др Дејан Шабић:** ВЕШТАЧКЕ ВОДНЕ АКУМУЛАЦИЈЕ – ГЛОБАЛНИ ФЕНОМЕН И ЊИХОВ УТИЦАЈ НА ГЕОПРОСТОР 87
8. **Др Мирко Грчић:** ПРОБЛЕМ ЦЕЛОВИТОСТИ У ГЕОГРАФИЈИ 97
9. **Д-р Дружинин Александр Георгиевич:** СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ В ПОСТСОВЕТСКОЙ РОССИИ: СОСТОЯНИЕ, ТЕНДЕНЦИИ, ПРОБЛЕМЫ, ПЕРСПЕКТИВЫ 109
10. **Др Милован Пецељ**: ГЕОЕКОЛОГИЈА ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКА РАЗМАТРАЊА 119
11. **Ludmila Popkova, Ph.D.:** GEOGRAPHY OF THE POPULATION AND ETNOPSIYHOLOGY: INTEGRATION POSSIBILITIES OF THE RESEARCH OF FRONTIER TERRITORIES 131

Секција А:
- **Природни потенцијали и одрживи развој земаља Југоисточне Европе**

1. **Др Мила Павловић, мр Љиљана Димитријевић, др Александар Радивојевић:** ПРИРОДНИ РЕСУРСИ КРУШЕВАЧКЕ КОТЛИНЕ У ФУНКЦИЈИ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА 137
2. **Др Горан Трбић, др Даворин Бајић:** СПЕЦИФИЧНОСТИ ПРОМЈЕНЕ КЛИМЕ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ И МОГУЋНОСТИ АДАПТАЦИЈЕ 149
3. **Др Горан Анђелковић:** МЕЂУДНЕВНЕ ПРОМЕНЕ ТЕМПЕРАТУРЕ ВАЗДУХА У СРБИЈИ КАО ЕКСТРЕМНА КЛИМАТСКА ПОЈАВА 159
4. **Горица Станојевић:** АНАЛИЗА ВАРИЈАБИЛНОСТИ СЕЗОНСКИХ ТЕМПЕРАТУРА ВАЗДУХА НА ПРОСТОРУ СРБИЈЕ 171
5. **Др Дејана Димитријевић, др Слободан Макаров, др Славиша Станковић, др Мирољуб А. Милинчић**: РЕСУРСИ СВЕЖЕ ВОДЕ И ОДРЖИВИ РАЗВОЈ 183

6. **Др Срђан Белиј:** КАМЕНИ ЛЕДНИЦИ ПРОКЛЕТИЈА КАО ИНДИКАТОРИ САВРЕМЕНИХ КЛИМАТСКИХ ПРОМЕНА 193
7. **Мр Славица Димитријевић:** УТИЦАЈ ТЕМПЕРАТУРЕ ВАЗДУХА И ПАДАВИНА НА ПОЈАВУ И РАЗВОЈ ШУМСКИХ ПОЖАРА У ИСТОЧНОЈ И ЈУГОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ 205
8. **Драгољуб Штрбац, мр Јелена Ковачевић-Мајкић, мр Драгана Миљановић:** ОДРЕЂИВАЊЕ ГОДИШЊЕ КОЛИЧИНЕ ПАДАВИНА ПРИМЕНОМ ГИС-а 213
9. **Др Милан Миленковић, др Владан Дуцић, мр Славица Димитријевић:** ПРОМЕНЕ У САСТАВУ ШУМСКЕ ВЕГЕТАЦИЈЕ КАО ФАКТОР УГРОЖЕНОСТИ ОД ПОЖАРА У ДЕЛИБЛАТСКОЈ ПЕШЧАРИ 223
10. **Saša Milijić Ph.D., Marija Maksin Ph.D., Nikola Krunić M.Sc.:** REGIONAL ASPECTS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE DRINA RIVER BELT AREA 233
11. **Saša Milijić Ph.D., Jelena Basarić M.Sc.:** VALORIZATION OF TOURIST MOTIVES OF THE PAN-EUROPEAN NAVIGABLE CORRIDOR IN THE PART OF THE DANUBE THROUGH SERBIA 243
12. **Др Душица Пешевић, др Чедомир Црногорац:** УТИЦАЈ ЕНЕРГЕТСКОГ СЕКТОРА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ НА ЗАГАЂЕЊЕ АТМОСФЕРСКОГ КОМПЛЕКСА 249
13. **Др Мирослав Додеровић:** ЦРНА ГОРА ЕКОЛОШКА ДРЖАВА И ПРАВЦИ РАЗВОЈА 261
14. **Др Светислав Љ. Марковић, Милоје Остојић, др Илија Поповић:** ГЕОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ПАРКА ПРИРОДЕ „ГОЛИЈА“ 271
15. **Мр Милица Пецељ, Мр Јелена Пецељ:** МОГУЋНОСТИ ПРИМЕНЕ БИОКЛИМАТСКИХ ИСТРАЖИВАЊА У БАЊСКОМ ТУРИЗМУ 281
16. **Мр Јелена Голијанин:** ГЕОЕКОЛОШКА ЕВАЛУАЦИЈА РЕЉЕФА ЈАХОРИНЕ 293
17. **Вукосава Чолић, Срећко Чолић:** ОДРЖИВИ РАЗВОЈ ЉЕКОВИТОГ БИЉА НА ПОДРУЧЈУ ОПШТИНЕ БИЛЕЋА 305

Секција Б:

- **Демографски процеси у Југоисточној Европи**

1. **Др Слободан Ћурчић:** УЛОГА МИГРАЦИЈА У РАЗВОЈУ ВОЈВОЂАНСКЕ ПОПУЛАЦИЈЕ 313
2. **Др Игор Зекановић:** ДЕМОГРАФСКИ РАЗВОЈ КАО ДЕТЕРМИНАНТА ПОЛИТИЧКО-ГЕОГРАФСКИХ ПРОЦЕСА У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ 327
3. **Др Стево Пашалић:** ДЕМОГРАФСКИ ГУБИЦИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ (1991 – 2011) 335
4. **Др Драшко Маринковић:** ДЕМОГРАФСКИ ПОТЕНЦИЈАЛ И РЕПРОДУКТИВНО ЗДРАВЉЕ АДОЛЕСЦЕНАТА У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ 347
5. **Мр Рајко Врањеш, мр Дара Петковић:** ПРОМЈЕНЕ У ПРИРОДНОМ КРЕТАЊУ СТАНОВНИШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ 357
6. **Др Мирјана Девеџић, Јелена Стоилковић, Вера Глигоријевић:** СТАРОСТ СТАНОВНИШТВА ЗЕМАЉА ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ ИЗ НОВЕ ПЕРСПЕКТИВЕ 365
7. **Jasna Petrić, Ph.D.:** DEMOGRAPHIC URBAN SHRINKAGE ASPECTS IN SERBIA AND SOUTH-EAST EUROPE 373
8. **Др Драгица Мијановић:** ПРОМЈЕНЕ У БРОЈУ И ПРОСТОРНОМ РАЗМЈЕШТАЈУ СТАНОВНИШТВА ЦРНЕ ГОРЕ ПОЧЕТКОМ ТРЕЋЕГ МИЛЕНИЈУМА 385
9. **Мр Саша Милосављевић, др Милан Пунишић:** ПОПИС СТАНОВНИШТВА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ 2011. ГОДИНЕ – ИЗМЕЂУ РЕЛЕВАНТНОСТИ И ИРЕЛЕВАНТНОСТИ 395

10. **Др Драго Тодић, Светлана Милошевић:**
ДЕМОГРАФСКИ РЕСУРСИ БАЊАЛУЧКЕ РЕГИЈЕ 401
11. **Драган Папић, Марко Станојевић:**
ДЕМОГРАФСКИ РАЗВОЈ ТРЕБИЊСКО-ФОЧАНСКЕ РЕГИЈЕ 413
12. **Др Весна Лукић:** ДНЕВНИ МИГРАЦИОНИ
ТОКОВИ У СРБИЈИ – УЗРОЦИ И ПОСЛЕДИЦЕ 427
13. **Др Ирена Медар-Тањга:** САВРЕМЕНИ ФАКТОРИ
ОЧУВАЊА ЕТНИЧКОГ ИДЕНТИТЕТА СРБА У СЛОВЕНИЈИ 435
14. Мср **Јелена Стојилковић,** Мср **Марко Филиповић, Власта Кокотовић:**
СТАДИЈУМИ СТАРЕЊА ЕТНИЧКИХ ГРУПА У СРБИЈИ 447
15. **Даница Шантић:** РЕГИОН БЕОГРАДА КАО ПОЛ
КОНЦЕНТРАЦИЈЕ МИГРАНАТА У СРБИЈИ И ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ 457
16. **Мр Тања Мишлицки:** ДЕМОГРАФСКЕ ПРОМЈЕНЕ
У ПОТКОЗАРЈУ ТОКОМ ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XX ВИЈЕКА 467
17. **Марија Ивковић:** УЧЕСТАЛОСТ РАЗВОДА
БРАКА У СРБИЈИ И ЗЕМЉАМА ОКРУЖЕЊА 477
18. **Алексеј Новик:** ДЕМОГРАФСКА СИТУАЦИЈА
У ОПШТИНИ ЦРНА ТРАВА ПОЧЕТКОМ 21. ВЕКА 485
19. **Мр Тијана Ђорђевић:** ГРЧКА – ПРИМЕР ПРЕОБРАЖАЈА
ЕМИГРАЦИОНЕ У ИМИГРАЦИОНУ ЗЕМЉУ ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ 489
20. **Предраг И. Ковачевић, Марија Муцић:** КАРАКТЕРИСТИКЕ
ДЕМОГРАФСКОГ РАЗВОЈА АЛБАНИЈЕ У ОДНОСУ НА
САВРЕМЕНЕ ДЕМОГРАФСКЕ ТОКОВЕ ЗЕМАЉА У ОКРУЖЕЊУ 501
21. **Мариана Лукић:**
ДЕМОГРАФСКО СТАЊЕ ГРАДА ИСТОЧНО САРАЈЕВО 513

Секција B:

- **Социјалногеографски и економскогеографски развојни процеси и проблеми земаља Југоисточне Европе**

1. **Norbert Pap, Ph.D., Peter Remenyi, Ph.D., Andor Vegh, Ph.D.**:
REGIONALISM IN HUNGARY AND IN THE WESTERN BALKANS 525
2. **Др Миленко Живковић:** САВРЕМЕНЕ ДЕТЕРМИНАНТЕ ГЕОГРАФСКОГ
ПОЛОЖАЈА ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ КАО ФАКТОР РАЗВОЈА 533
3. **Мр Вера Глигоријевић, др Мирјана Девеџић**: ЕКОНОМСКИ И
ДЕМОГРАФСКИ УЗРОЦИ РАСТА САМОЗАПОШЉАВАЊА –
СПЕЦИФИЧНОСТИ ЗЕМАЉА ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ 543
4. **Др Љубица Рајковић, Др Весна Милетић Степановић:**
СОЦИО-ЕКОНОМСКА ИСКЉУЧЕНОСТ СЕЛА
ИЗ ПРОЦЕСА ЕВРОПСКИХ ИНТЕГРАЦИЈА У СРБИЈИ 553
5. **Др Весна Милетић Степановић, Др Љубица Рајковић**:
РОДНИ/ЖЕНСКИ РИЗИЦИ КАО ПРЕПРЕКА
ОСТВАРИВАЊА ЕВРОПСКОГ РАЗВОЈНОГ МОДЕЛА 567
6. **Др Биљана Апостоловска-Тошевска, др Мирјанка Мацевић,
др Благоја Маркоски, др Олгица Димитровска,
др Ивица Милевски, мр Свемир Горин:**
ДУГОТРАЈНОСТ НЕЗАПОСЛЕНОСТИ У РЕПУБЛИЦИ МАКЕДОНИЈИ 581
7. **Немања Давидовић:**
ИНСТИТУЦИЈЕ И ФОНДОВИ ЕУ ЗА ПОДРШКУ РАЗВОЈА ТУРИЗМА 591
8. **Мр Сента Јерковић, Др Марија Драгичевић, Мр Ана Барач**:
УТЈЕЦАЈ ТУРИЗМА НА ТРАНСФОРМАЦИЈУ ЕВРОПСКИХ ГРАДОВА 599
9. **Др Добрица Јовичић**: СОЦИО-КУЛТУРНИ
ИНДИКАТОРИ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА ТУРИЗМА 607
10. **Др Нико Концул, др Антоније Ђукић:**
ГЕОЕКОНОМСКИ И ГЕОПОЛИТИЧКИ ПРОЦЕСИ У ТУРИЗМУ 617

11. **Др Милимир Лојовић, др Обрен Гњато:** СТРАТЕШКИ ПРИСТУП РАЗВОЈУ ТУРИЗМА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ 625
12. **Radislav Tošić Ph.D., Novica Lovrić, Dejan Janković, Berislav Blagojević**: GEOECOLOGICAL EVALUATION OF EAST HERCEGOVINA CAVES FOR THE PURPOSE OF SPELEOTOURISM DEVELOPMENT 637
13. **Мр Марија Белиј:** КОМПЛЕМЕНТАРНОСТ БАЊСКОГ И КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА 649
14. **Мр Љиљана Грчић:** КУЛТУРНИ ПЕЈЗАЖ КАО ОБЈЕКТ НАСЛЕЂА И МОГУЋНОСТИ ЊЕГОВЕ ЗАШТИТЕ У МАЧВИ (ЗАПАДНА СРБИЈА) 657
15. **Др Јован Ромелић, др Жељко Бјељац, мр Јована Бранков**: ТУРИЗАМ НА ПРОСТОРУ ВРШАЧКИХ ПЛАНИНА 671
16. **Мр Микица Сибиновић:** ПРОМЕНЕ НАЧИНА КОРИШЋЕЊА ОБРАДИВОГ ЗЕМЉИШТА У СЕОСКИМ НАСЕЉИМА РЕГИОНА БЕОГРАДА 681
17. **Др Марија Мартиновић, др Иван Раткај:** ГЕОГРАФСКА АНАЛИЗА РУРАЛНОГ ПРОСТОРА СУВЕ ПЛАНИНЕ 691
18. **Јелена Лекић, др Драгомир М. Кићовић:** ТУРИЗАМ ГОРЊЕГ ПОЛИМЉА И УЛОГА ЕНГЛЕСКОГ ЈЕЗИКА У ЊЕГОВОМ РАЗВОЈУ 703
19. **Др Горан Мутабџија:** РЕГИОНАЛНА ПОЛИТИКА: ДОПРИНОС ОДРЖИВОМ РАЗВОЈУ РУРАЛНИХ ПОДРУЧЈА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ 709
20. **Др Ристо Прентовић**: ВОЈВОЂАНСКА ЛОВИШТА КАО ТУРИСТИЧКЕ ДЕСТИНАЦИЈЕ 719

Секција Г:
- **Географија у планирању простора и одрживом развоју**

1. **Др Миодраг Вујошевић:** НОВО ЕВРОПСКО ПРОСТОРНО ПЛАНИРАЊЕ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА, ЕВРОПСКИ ПЛАНСКИ ДИСКУРС И ОБНОВА СТРАТЕШКОГ УПРАВЉАЊА У СРБИЈИ: НЕКОЛИКО ПОРЕЂЕЊА 731
2. **Rosalina Grumo, Ph.D.:** GEOGRAPHICAL REASONS OF THE TERRITORIAL PLANNING: DIDACTICS AND OPERATIONAL INSTRUMENTS 743
3. **Др Стеван Станковић**: ПЛАНИРАЊЕ ПРОСТОРА И РАЗВОЈ ТУРИЗМА 749
4. **Др Драгутин Тошић, мр Никола Крунић**: ГЕОГРАФСКЕ ДЕТЕРМИНАНТЕ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА 759
5. **Tihomir Denev, Ph.D., Vesselin Alexandrov, Ph.D.**: VARIATION IN SPRING PRECIPATION AND DROUGHT VUNERABILITY IN NORTH WEST BULGARIA 769
6. **Др Чедомир Црногорац, др Весна Рајчевић:** УТИЦАЈ МАЛИХ ХИДРОЕЛЕКТРАНА У ПЛАНИРАЊУ ПРОСТОРА И ОДРЖИВОМ РАЗВОЈУ – ПРИМЈЕР РИЈЕКЕ ВРБАЊЕ 779
7. **Др Весна Иконовић, др Драгица Живковић**: ЗНАЧАЈ КАРТОГРАФСКИХ МОДЕЛА У ПРОСТОРНОМ ПЛАНИРАЊУ 789
8. **Мр Драган Ђ. Обрадовић**: МОДЕЛ ТЕРИТОРИЈАЛНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ ЛОКАЛНЕ САМОУПРАВЕ У СРБИЈИ НА ПРИМЕРУ ВОЈВОДИНЕ 797
9. **Мр Тијана Живановић, др Дејан Ђорђевић, мр Александар Ђорђевић**: РЕГИОНАЛНИ ПРИСТУП ПЛАНИРАЊУ ПОДУНАВЉА У СРБИЈИ 807
10. **Nikola Krunić M.Sc., Dragutin Tošić Ph.D., Saša Milijić Ph.D.**: THE ROLE OF DAILY URBAN SYSTEMS (DUS) IN REGIONAL SPATIAL PLANNING IN SERBIA 819
11. **Др Мира Мандић**: СОЦИЈАЛНОГЕОГРАФСКА ИСТРАЖИВАЊА У ФУНКЦИЈИ ПЛАНИРАЊА РАЗВОЈА 831
12. **Мр Драгица Гатарић, мр Зора Живановић**: АКТУЕЛНИ ПРОБЛЕМИ ПРОСТОРНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ МРЕЖЕ НАСЕЉА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ 841

13. **Др Мишко Милановић, мр Иван Самарџић, др Мирољуб Милинчић, Предраг Момчиловић:** УЛОГА ГРАДСКОГ ЗЕЛЕНИЛА У СТВАРАЊУ КВАЛИТЕТНИХ ХИГИЈЕНСКИХ УСЛОВА НА ПОДРУЧЈУ ГРАДА БЕОГРАДА 851

Секције Д, Е:

- **Стање и перспективе географских наука у свијету и српским земљама**
- **Проблеми и перспективе универзитетске наставе географије**

1. **Др Драгица Живковић, др Јасмина Јовановић**: МЕСТО КАРТОГРАФИЈЕ У РЕГИОНАЛНОЈ САРАДЊИ 861
2. **Др Александра Петрашевић**: УЛОГА ГИС-а У РАЗВОЈУ И ПРИМЈЕНИ ДИГИТАЛНЕ КАРТЕ ПРОСТОРА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ 867
3. **Др Мирчета Вемић, мр Сузана Ловић**: КАРТОГРАФИЈА ЈЕВТА ДЕДИЈЕРА 877
4. **Aleksandar Valjarević M.Sc., Dragica Živković Ph.D.:** COMPARASION OF ANALOGUE AND SUPPORTED COMPUTING GENERELIZATION 887
5. **Мр Милка Грмуша**: МЕТОДИКА НАСТАВЕ ГЕОГРАФИЈЕ У СИСТЕМУ НАУКА: ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВЕ 893
6. **Др Мирослав Додеровић, др Драгица Мијановић**: ЕВОЛУЦИЈА СТУДИЈСКОГ ПРОГРАМА ГЕОГРАФИЈЕ НА ФИЛОЗОФСКОМ ФАКУЛТЕТУ У НИКШИЋУ 901
7. **Vesna Jokić M.Sc., Ksenija Petrovar Ph.D.**: SPATIAL ACCESSIBILITY AND CONDITIONS OF PRIMARY/COMPULSORY EDUCATION IN SERBIA 913

ПРЕДГОВОР

У организацији Географског друштва Републике Српске, Српског географског друштва Природно-математичког факултета Универзитета у Бањој Луци, те Географског факултета Универзитета у Београду, у Бањој Луци, 12. и 13. октобра 2011. године, одржан је Трећи конгрес српских географа са међународним учешћем.

Тематика Конгреса обухватила је два тематска блока, један посвећен простору југоисточне Европе, њеним геополитичким, социо-економским и демографским развојним процесима и проблемима, укључујући фундаментални и практични приступ природним ресурсима, животној средини, те проблематици планирања и уређења простора, а други теоријским и методолошким питања из домена географске науке и наставе.

У раду Конгреса учествовало је преко 130 географа, већином са простора бивше Југославије, изузев са простора Словеније, те представници престижних географских институција из Русије, Румуније, Мађарске и Италије. У дводневном раду Конгреса саопштено је преко 70 реферата из различитих области географске науке, а овим Зборником обухваћено је 90 радова.

И овај Конгрес показао је фундаменталну улогу географске науке у проучавању геопросторних структура, те сложених и међузависних процеса у географском омотачу. Низ саопштених радова посвећен је различитим питањима животне средине, просторног планирања и одрживог развоја, чиме је недвосмислено потврђен не само фундаментални већ и апликативни значај географске науке. Посебан значај имају радови посвећени простору бивше СФР Југославије, односно новонасталим државама на том простору, у којима су фундаментална географска истраживања показала својства развојних процеса, апострофирала кључне проблеме у развоју и на могућа рјешења. У вези с претходним, сматрамо да је већина саопштених и овим Зборником презентованих радова дала шансу потенцијалним корисницима да на научно утемељен и друштвено прихватљив начин валоризују разултате географских истраживања.

Релативно мањи број радова изложених на Конгресу у први план ставља практичне могућности картографије и ГИС технологија, те проблематику унапређења наставног процеса на различитим нивоима образовања. Увјерени смо да ће и ова питања скренути пажњу научне и стручне јавности и допринијети ефикаснијем вредновању разултата географских истраживања у васпитно-образовном процесу.

Трећи конгрес српских географа одржан је у историјском времену, које ни на који начин није наклоњено српском народу и српским националним интерсима. Напротив, насилним разбијањем бивше СФР Југославије (1990 - 1995), а након тога разбијањем СР Југославије па потом Републике Србије, чије разбијање још није завршено, српски народ доживљава агонију непримјерену нити једном европском народу и европској држави у новије вријеме. Овом треба придодати неприхватљив правни статус и положај Срба у свим новоствореним државама на простору бивше Југославије. Изузетак чини стстус Срба у Републици Српској, али нимало завидан положај Срба у оквиру Федерације БиХ.

Претходно апострофирана и слична питања додатно су иницирала српске географе да сазову Конгрес српских географа, у којем ће активно учешће узети географи из ближег и ширег регионалног окружења, у нади да ће научна истина и поруке Конгреса доћи до релевантних институција и представника власти у српским земљама, а затим и до утицајних фактора геополитичке и осталих облика моћи.

У увјерењу да географска наука може помоћи да се неки од кључних геополитичких и укупних развојних проблема у новонасталим државама на простору бивше Југославије ријеше на научно утемељен, праван и праведан начин, српски географи дају овај Зборник најширој јавности на коришћење.

Уређивачки одбор

ПОЗДРАВНА РИЈЕЧ ПРЕДСЈЕДНИКА ОРГАНИЗАЦИОНОГ ОДБОРА КОНГРЕСА

Даме и господо, колегице и колеге, драги гости,

Имам изузетну част и задовољство што у име Организационог одбора Конгреса и лично могу да вас поздравим, зажелим вам угодан боравак у овој кући и захвалим што сте се одазвали нашем позиву како бисте узели активно учешће у раду Трећег конгреса српских географа. Дозволићете да посебно поздравим госте Конгреса и захвалим што су одвојили драгоцјено вријеме како би својим присуством дали дигнитет овом научном скупу.

Овај скуп је прилика да упутим захвалност и Министарству науке и технологије у Влади РС, Универзитету у Бањој Луци, Академији наука и умјетности РС, Граду Бања Лука и Фонду за заштиту животне средине Републике Српске на новчаној и осталим видовима помоћи како би се овај Конгрес одржао на достојанствен начин и испуниле бројне обавезе.

Активно учешће у раду Конгреса имаће представници научних институција из неколико европских земаља: из Русије, Румуније, Бугарске, Мађарске, Италије, те предстаници свих релевантних научних институција које се баве географском науком и праксом из свих република бивше Југославије, изузев Словеније. Свима упућујем искрене поздраве и захвалност за учешће у раду Конгреса.

На Конгресу ће бити саопштени и радови из географији сродних наука: просторног планирања, туризма, етнологије и сл., што ће употпунити научни приступ вредновању географског простора, допринијети објективнијем сагледавању развојних процеса и проблема развоја, те помоћи изналажењу и дефиницији одрживих модела развоја. Ова проблематика опредијелила је научне прегаоце сродних наука географији да узму активног учешће у раду Конгреса, на чему им у име организатора топло захваљујем.

Свим учесницима Конгреса који су у Бању Луку пристигли из сусједних и нешто удаљенијих земаља упућујем искрене поздраве и захвалност на уложеном напору како би дошли овдје и узели активног учешћа у раду Конгреса.

Импозантан број пријављених реферата и учесника Конгреса свједочи о истинској заинтересованости научних радника за развојне процесе и проблеме у југоисточној Европи, односно на Балкану. С друге стране, то је поуздан знак да географска наука може дати пуни допринос објективнијем приступу рјешавању сложених развојних процеса и проблема у развоју.

Изразе добродошлице и захвалности упућујем суорганизаторима Конгреса из Србије: Српском географском друштву и Географском факултету у Београду. Без њиховог активног учешћа и свестране помоћи овог Конгреса не би ни било.

Поштовани учесници Конгреса, дозволите да у најкраћем подсјетим на сљедеће:

Први Конгрес српских географа са међународним учешћем одржан је у Србији у Соко Бањи, 2006. године. Општа је оцјена да је то био веома успјешан скуп са вриједним закључцима и препорукама. Један од закључака Конгреса био је да се наредни одржи у Републици Српској. Стицајем околности, Други конгрес географа Србије одржан је прошле године у Новом Саду.

Дубоко респектујући научне резултате Конгреса географа Србије одржаног у Новом Саду, може се констатовати да је он ипак сазван и одржан супротно закључцима Првог конгреса, што за већину српских географа није прихватљиво. Из тих разлога, имајући у виду идејне вриједности Првог конгреса, његове закључке и препоруке, те научне и практичне циљеве географске науке, одлучили смо се за сазивање **Трећег конгреса српских географа са међународним учешћем**, у увјерењу да ћемо утемељити традицију, постојање, концепцију, те програмске циљеве и задатке конгреса.

Поштовани учесници Конгреса, свједоци смо сложених развојних процеса, нарочито геополитичких, у југоисточној Европи, прецизније речено на простору бивше Југославије. Ти процеси данас попримају драматичне размјере у Србији, а у осталим бившим југословенским републикама, изузев Словеније, остављају довољно простора за забринутост. У неким од новонасталих држава, као што је Босна и Херцеговина, нека кључна питања даље су од прихватљивог рјешења за њене конститутивне народе него што је то било 1991. године.

Такозвана међународна заједница, кад је ријеч о простору бивше Југославије, има селективан приступ према кључним питањима појединих народа и њиховим државама.

Свједоци смо политичког и војног насиља моћних земаља тзв. новог свјетског поретка, кршења усвојених резолуција УН, покушаја насилног прекрајања међународно признатих граница, отворене подршке сецесионизму, једностраног признања независности и сл.

Новонастале државе с простора бивше Југославије, сем геополитичких, оптерећују бројни развојни проблеми као посљедица глобалних и регионалних процеса, транзиције система, унутрашњих слабости и сл. Посебну пажњу заслужују питања из сфере економских, социјалних и демографских развојних процеса, животне средине, одрживог развоја и слично. Ово су само нека од кључних питања која су додатно иницирала сазивање Конгреса.

У увјерењу да ће овај Конгрес одговорити на дефинисану проблематику и испунити очекивања, свим учесницима желим пуно успјеха у раду.

Проф. др Рајко Гњато

ПЛЕНАРНЕ СЕКЦИЈЕ

ГЛОБАЛИЗАЦИЈА И ГЕОГРАФСКИ ПРОЦЕСИ У ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ
ТЕОРИЈА И МЕТОДОЛОГИЈА ГЕОГРАФСКИХ НАУКА

РАЈКО ГЊАТО UDC: 327:911.32(497)

ГЕОПОЛИТИЧКИ ПРОЦЕСИ И ОТВОРЕНА ПИТАЊА НОВОНАСТАЛИХ ДРЖАВА НА ГЕОГРАФСКОМ ПРОСТОРУ БИВШЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Природно-математички факултет, Универзитет у Бањој Луци, 78000 Бања Лука, Република Српска

Извод: Сложени геополитички процеси у свијету у форми новог свјетског поретка, обиљеженог глобализмом и доминацијом САД, а у циљу успоставе монополарног свијета, потпуне контроле над стратешким ресурсима, свјетским тржиштима и сл, свим расположивим средствима руше препреке на том путу. Различити политички, економски, културни и социјални системи, у облику суверених и међународно признатих држава, стоје или су некад стајали на том путу. Једна од њих била је и бивша СФР Југославија, а њеним распадом настале су нове међународно признате државе, оптерећене различитим политичким, економским, културним и цивилизацијским проблемима.
Кључне ријечи: Бивша СФР Југославија, Балкан, Словенија, Хрватска, Босна и Херцеговина, Србија, Косово и Метохија, Војводиина, Македонија, Црна Гора, геополитика, глобализам, нови свјетски поредак, религија, хришћанство, православље, католичанство, ислам, САД, Русија, ЕУ, Ватикан, Турска, зелени појас, Словени, Срби, Хрвати, Муслимани (Бошњаци), Шиптари (Албанци), Словенци, Македонци.

Abstract: Complex geopolitical processes exercised worldwide in the form of new world order, accompanied by globalism and USA domination, are removing barriers on their way to the world monopole, full control over strategic resources and world market, etc. Furthermore, there are various political, economic, cultural and social systems embodied by the sovereign and internationally recognized states that are or used to be an obstacle towards these goals. Former SFR Yugoslavia used to be one of these obstacles. Its violent decomposition resulted in new internationally recognized states, which are burdened by variety of political, economic, cultural and civilization issues.
Key words: former SFR Yugoslavia, the Balkans, Slovenia, Croatia, Bosnia and Herzegovina, Serbia, Kosovo and Metohia, Vojvodina, Macedonia, Montenegro, geopolitics, globalism, new world order, religion, Christianity, Orthodoxy, Catholicism, Islam, USA, Russia, EU, Vatican, Turkey, Islamic Green Belt, the Slavs, the Serbs, the Croats, the Moslems (Bosnians), the Albanians, the Slovenians, the Macedonians.

УВОД

Двадесет година након распада СФР Југославије, и настанка нових држава на том простору, кључна геополитичка питања од виталног интереса за конститутивне народе бивше државе, не само да нијесу ријешена већ су даље од опште прихватљивих у односу на период пред њен распад. У смислу претходног, изузетак у односу на све новонастале државе простора бивше Југославије чини Словенија, што се доводи у везу са њеним етнонационалним, културолошким и цивилизацијским посебностима, географским положајем, историјским развојем и сл.

Сем унутрашњих дестабилизирајућих фактора геополитичких развојних процеса, како у бившој Југославији тако и у новонасталим државама, утемељеним на културолошким и цивилизацијским различитостима, те међусобно супротстављеним националним интересима и сл., додатни фактор дестабилизирајућих процеса тиче се различитих спољњих утицаја моћних фактора глобалне и регионалне политике.

Без претензија за свеобухватан аналитички приступ који би резултирао дефиницијом могућих рјешења за утврђене развојне процесе и кључне проблеме у развоју, тежиште рада усмјерено је на кључне факторе геополитичких развојних процеса на дефинисаном простору.

КЉУЧНИ ФАКТОРИ ГЕОПОЛИТИЧКИХ ПРОЦЕСА НА ПРОСТОРУ БИВШЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Геополитички процеси, било глобални, регионални или локални, почивају на различитим геополитичким интересима и факторма који дефинишу њихов карактер и интензитет. Без сумње, ти процеси почивају на **географским, историјским** и **савременим** факторима развоја.

Геополитички развојни процеси на простору бивше Југославије доводе се у чврсту везу с општим културолошким и цивилизацијским обиљежјима и посебностима Балканског полуострва.

У географској науци и пракси, простор бивше Југославије још увијек се означава централним и западним Балканом. При том се појам централни Балкан односи на Србију, Црну Гору и Македонију, а појам западни Балкан на БиХ, односно Републику Српску и Федерацију БиХ, те на Хрватску. Има и другачијих схватања, која укупан простор бивше Југославије, са Словенијом или без ње, дефинишу као западни Балкан. Неки научни приступи, посебно новијег датума, Републику Словенију дефинишу изван овог контекста (Илић, Ј., 1994). Ти приступи почивају на компаративним показатељима развијености Словеније у односу на остале републике бивше Југославије. Издвајање Словеније из балканског простора заснивају и на културолошким и цивилизацијским различитостима у односу на остали балкански простор, при чему је сврставају у средњоевропски културни круг.

Са геополитичког становишта процес придруживања Европској унији неспојив је са општеприхваћеним значењем појма Балкан, што искључује смисленост његове употребе, прије свега за Словенију као земљу чланицу ЕУ.

Данас, појам Балкан, нарочито у европски развијеним земљама, претежно има пежоративно значење, и у основи подразумијева економску, социјалну и културолошку заосталост, међунационалну нетрпељивост, политичку нестабилност и непредвидивост.

Из појма Балкан изведен је појам „балканизација“. И овај појам различито се тумачи, но у основи подразумијева „непризнавање и супротстављање централној власти“ (*Бьчваров, М, 1999*). Једноставније речено, појам „балканизација“ могли бисмо дефинисати као ретроградно дјеловање супротно савременим развојним и демократским процесима у свијету.

Географска парадигма историјских и савремених развојних процеса на простору бивше Југославије, посебно геополитичких, почива на географској логици простора. О овом феномену писао је географ свјетског гласа Јован Цвијић, и посебно истакао улогу рељефа у одвајању, спајању и прожимању различитих култура и утицаја (*Цвијић, 1918*). У том погледу посебан значај кроз историјски процес имале су три релативно велике морфолошке цјелине простора бивше Југославије: моравско-вардарска удолина, панонска равница и динарски планински вијенац.

Географске посебности поменутих просторних цјелина формирале су посебне културне кругове. У основи тих културних кругова лежи **религија** - кључни фактор геополитичких и низа других развојних процеса.

Историјска пракса и савремени геополитички процеси на простору бивше Југославије јасно су показали да су **религија** и **етнос** кључни фактори остварења политичких циљева. Ова чињеница актуелизује цивилизацијску парадигму Самуела Хантигтона о сукобу цивилизација на Балкану (западнохришћанске, источнохришћанске и исламске. Дакле, Хантигтон је појам цивилизације свео на религију (Huntigton, 1996).

У вези с распадом СФР Југославије и сукобима који су вођени на том простору, водећи српски географ Мирко Грчић каже: „Хантигтон је доста коректно приказао узроке националних и верских сукоба у Хрватској, БиХ и на Косову и Метохији. Један од главних узрока сукоба на Косову и Метохији види у огромном прираштају албанског становништва. Као главни узрок сукоба у БиХ истиче програмски циљ муслиманског национализма да се створи исламска република Босна и Херцеговина. Сукоб Срба и Хрвата ставља у контекст усташког покоља над Србима током Другог свјетског рата и у оквире распада комунистичких империја. Хантигтон каже да су, између осталог, идеализам, морализам, хуманитарни инстинкти, наивност и непознавање Балкана водили Американце ка заузимању промуслиманске (‘пробошњачке’), прохрватске, проалбанске и антисрпске позиције. Хантигтон наглашава да је Запад дао

подршку Хрватској и "превидио" етничко чишћење над Србима, да је ћутао приликом прогона Срба 1995. године из Хрватске (*Грчић М., 2007*).

Сасвим је прихватљива оцјена М. Грчића о Хантигтоновом коректном приказу националних и вјерских сукоба на простору бивше Југославије. Међутим, потпуно су неприхватљиви ставови Хантигтона о америчком непознавању Балкана, о америчком идеализму, моралузму, хуманитарном инстинкту, наивности и сл. Наиме, непобитна је чињеница да су САД већ од 1993. године преузеле примат у рјешавању кризе на југословенском простору, кројећи нову геополитичку карту овог дијела југоисточне Европе, која ће бити у стратешком интерсу САД. Та нова карта, с једне стране, искључује стратешко присуство и утицај Русије на Балкану, а с друге, предвиђа јачање позиције ислама како би се створиле стратешке претпоставке за остварење америчких интереса како у Европи, тако још више у Азији, усмјерених на дестабилизацију Русије и слабљење њеног утицаја на Балкану и глобално.

Америчка подршка бошњачким и осталим политичким круговима у чијој основи лежи ислам и исламски фундаментализам, подразумијева јачање унитарне БиХ, независно Косово и све јачу позицију албанаца у Македонији. Није искључена подршка САД бошњачким и осталим исламистичким политичким круговима у Црној Гори и дијеловима Србије изван Косова и Метохије (првенствено се мисли на албанске политичке партије) уколико се процијени да су оне (Србија и Црна Гора) ослонац руским стратешким интересима на Балкану, односно пријетња остварењу америчких стратешких интереса.

Најкраће речено, нова геополитичака арихитектура простора бивше Југославије у функцији је политике новог свјетског поретка и интереса САД, а потом регионалних, политичких, економских и културних интереса.

Историјски фактори - мисли се на шири појмовни контекст, имали су и имају кључну улогу у геополитичким и осталим развојним процесима простора бивше Југославије. Између осталог, они су генератор сложених дезинтеграционих процеса у оквиру бивше СФРЈ, с једне, и настанка нових држава, с друге стране.

Вреднујући историјске процесе као факторе развоја могуће је закључити да темељи геополитичких и културолошких процеса на простору бивше Југославије и Балкана у цјелини почивају на инфилтрацији Словена и накнадном утицају култура Истока и Запада на већ успостављен словенски културни систем, његову територијалну и социоекономску организованост.

За вријеме доласка Словена на Балкан, Бугари су запосјели источни, Срби централни, а Хрвати и Словенци његов западни дио. Управо ова чињеница, све до наших дана, биће један од кључних фактора развојних процеса на Балкану и на простору бивше Југославије, посебно геополитичких и културолошких, са импликацијама на међунационалне односе, са катастрофалним посљедицама.

Са историјског становишта**,** подјела хришћанства 1054. године, географски простор бивше Југославије подијелила је на два дијела, западни, претежно католички и источни, претежно православни. Тим чином дефинисани су вјековни односи између различитих народа и култура са далекосежним посљедицама, али и односи кључних центара свјетске моћи према овом простору. Геополитичке и укупне развојне процесе на простору Балкана и на простору бивше Југославије додатно је усложнио вишевјековни турски колонијални систем. Успоставу тог система пратио је сукоб различитих култура и цивилизација, са далекосежним посљедицама у развоју становништва, његових културних и материјалних вриједности, те различит утицај спољних политичких фактора на свеукупан друштвени развој. Практично, турски колонијални систем, у измијењеном облику дјеловања, задржао се све до данас. Међутим, кад је у питању савремена Турска и њен геополитички утицај, на Балкану и у цијелости, несумњиво се ради о неоосманизму, „платформи према којој данашња Турска, као његова легитимна цивилизацијска наследница, треба да реафирмише целокупно духовно, културно и политичко наслеђе Османског царства, како би у расподели светске моћи и утицаја, која је у току, обезбедила и делотворно играла улогу једног од глобално значајних међународних чинилаца" (Танасковић, Д. 2010).

У ствари, на Балкану и на простору бивше Југославије, савремена Турска настоји успоставити некадашњи утицај и остварити националне циљеве, али и стратешке циљеве ислама. У том погледу примаран интерес Турске је Босна и Херцеговина, а ослонац исламски фундаментализам и политички кругови који се боре за унитарну Босну и Херцеговину.

Геополитички интерси Турске и исламског фундаментализма у колизији су са интересима европских католичких земаља и интересима Русије, али, у овом времену, дјелимично су подударни геополитичким и геостратешким иинтересима САД, што за посљедицу има дозирану подршку Турској у настојању да обнови некадашњи утицај на Балкану. У коначном, стратешки интерес САД јесте успостава тзв. **зеленог појаса** око Русије и стављање зеленог појаса у функцију разарања руске државе и успоставе контроле над руским стратешким ресурсима. Остварење тог циља, кад је ријеч о интересима САД, позиционира мјесто и улогу Турске на Баклану и у простору „зеленог појаса".

Савремени фактори геополитичких процеса на простору бивше Југославије у тијесној су вези с процесом глобализације и успоставе новог свјетског поретка, те европских интеграција и европских регионализама што је, прије свега, у вези с покушајем реинкарнације некадашњег колонијалног царстава Аустроугарске. Свакако, неизоставно је истаћи вјековни политички и културни утицај Ватикана на укупност развојних процеса на простору бивше Југославије, с катастрофалним посљедицама по српски народ.

Глобализам, у форми новог свјетског поретка, има историјски континуитет. Практично, још од седамнаестог вијека било је покушаја неких европских земаља да обликују свијет по својој мјери, најприје Француске, затим у осамнаестом вијеку Велике Британије, у деветнаестом Аустрије, потом Бизмаркове Њемачке. Коначно, у двадесетом и почетком двадесет првог вијека ту улогу имају САД.

Успостава новог свјетског поретка не значи ништа друго до успостава структуре међународних односа заснованих на доминацији и економском искориштавању.

Суштину новог свјетског поретка по мјери САД, мада тај појам експлиците није употријебио, обзнанио је 1948. године Џорџ Кенан, један од стратега америчке спољне политике, који каже: "Ми имамо 50% свјетског богатства, а само 6,3 одсто становништва. У оваквој ситуацији не можемо избјећи завист и презир других. Наш највећи задатак у наредном периоду је да осмислимо облик односа који ће нам омогућити да задржимо ову несразмјерну позицију... Да бисмо то остварили, морамо се ослободити свих сентименталности и сањарења и сву пажњу усредсредити на непосредне циљеве Америке... Требало би престати расправљати о нејасним и нестварним циљевима, попут људских права побољшања животног стандарда, демократизације..." (*Марковић, М., 1997).*

Сличне погледе, и суштину новог свјетског поретка, наравно из угла тренутно водеће свјетске силе, изнио је 1991. године Давид Рокфелер, члан Трилатералне комисије, који каже: "Моћ свјетских банкара и интелектуалних елита има приоритет пред правом народа на самоопредјељење. Ето то је принцип који у ствари слиједимо већ вијековима" (*Марковић, М., 1997).*

Суштину новог свјетског поретка на веома експлицитан начин дефинисао је Хенри Кисинџер, у књизи Дипломатија, објављеној 1994. године, гдје каже: „Као по неком природном закону, у сваком веку изгледа да се појави нека земља која има моћ, вољу и интелектуалну и моралну тежњу да обликује цео међународни систем у складу са својим вредностима" (*Марковић, М., 1997*).

Успостава новог свјетског поретка, што између осталог подразумијева контролу САД над земљама и народима Балканског полуострва, саставни је дио геополитичке доктрине Хертланд-Римланд, која за циљ има пуну контролу појаса око Русије, како би се елиминисао њен стратешки утицај, а затим преузела контрола над њеним стратешким ресурсима. Овај процес, вођен интересима САД, а затим водећих земаља ЕУ и Јапана, отпочео је крупним догађајима у Европи као што су рушење Берлинског зида, Варшавског уговора и СЕВ и уједињењем двије Њемачке и др. (*Аврамов, С., 1997*). Овим догађајима уствари одпочео је процес веома сложених политичкогеографских и осатлих друштвениих процеса у социјалистичким земљама источног блока, што није мимоишло и бившу СФР Југославију, статусно неутралну земљу.

Пад СССР почетком деведесетих година прошлог вијека широко је отворио врата америчкој доминацији и тежњама на успостави новог свјетског поретка. Практично, данас је Балкан, мисли се на укупан простор бивше Југославије, скоро у потпуности стављен у функцију циљева новог свјетског поретка, при чему су нека крупна геополитичка питања силом наметнута, супротно међународном праву, повељи УН, усвојеним резолуцијама, историјском и осталим правима суверених држава и народа. Међутим, наметнута „рјешења“ произвела су нове кризе и неспоразуме или су постојећим дала додатну димензију. Међу кључне геополитичке проблеме који оптерећују стабилност појединих држава и њихове односе са окружењем, и који су далеко од прихватљивог рјешења за актере кризе, издвајамо статус Косова и Метохије, уставне промјене у Босни и Херцеговини, политичке сукобе ниског интензитета у српском Санџаку, јужном Поморављу, спорадично у Војводини, неприхватљив статус Срба у Хрватској и питање културне аутономије на простору насилно разорене Републике Српске Крајине, положај Срба и Српске православне цркве у Црној Гори, свеукупност геополитичких процеса у Македонији иницираних интересима албанске националне заједнице и великоалбанским идејама и сл. Практично, циљеви новог свјетског поретка реафирмишу улогу географског положаја у геополитичким процесима глобализације, при чему у први план, кад је у питању географски простор бивше Југославије, стављамо незавидну позицију српског историјског и духовног простора.

Економски и духовно обновљена и све моћнија Русија постаје све значајнији фактор политичке моћи и утицаја у свијету, па се може очекивати њен све већи утицај и на простору Балкана. Тај утицај излази из оквира традиционалног и поприма обиљеже новог, примјереног околностима. У ствари, ријеч је о економском утицају Русије, који она остварује посредством финансијског капитала, не само у српским земљама и на укупном простору бивше Југославије већ у читавој Европи и у свијету.

Смисао глобализма и његову судбину на сликовит начин приближио је Д. Танасковић (2010), и каже „После окончања ‘хладног рата’, Берлинског зида... осмелио се планетарни тријумфализам искључиво профитно оријентисаног (нео)либералног концепта глобализације, с пројекцијом униполарности односа и утицаја на међународном плану. Убрзо, међутим, постаје јасно да се логика светског поретка, као и увек у прошлости, опире свођењу на само једну истину и само једну силу. Кроз потресе и поремећаје, од политичких преко енергетских, еколошких, демографских и финансијских, човечанство упловљава у свеопшту друштвену и моралну кризу огромних размера. Из те кризне динамике почиње се рађати и све видљивије уобличавати мултиполарни свет с новим тежиштима привредне и политичке моћи и наговештајима нове конфигурације ривалства и савезништва у међународним односима, како на глобалном плану тако и у ширим и ужим регионалним размерама... Ни о чему битном се више не може одлучивати без Русије, Кине, али и Бразила, Индије...“

Несумњиво, глобалан политички утицај Русије а затим и Кине, праћен финансијским капиталом и његовим пласманом на свјетска тржишта, видно мијења позицију и геополитички утицај водећих земаља тзв. новог свјетског поретка, ремети токове и циљеве глобализма, и наговјештава знатније присуство у оквиру европских регионализама укључујући и Балкан и све новонастале земље на простору бивше Југославије.

КЉУЧНИ ГЕОПОЛИТИЧКИ ПРОЦЕСИ И ПРОБЛЕМИ НОВОНАСТАЛИХ ДРЖАВА С ПРОСТОРА БИВШЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Данас Републику **Словенију** одликује геополитичка стабилност, што се не може рећи за било коју државу с простора бивше Југославије. Та стабилност почива на националној и културолошкој хомогености, те чланству Словеније у ЕУ и осталим евроатлантским асоцијацијама. Чланство у поменутим асоцијацијама, у протеклом периоду, кључна је претпоставка стабилнијег економског и социјалног развоја Словеније у односу на остале земље настале након распада бивше Југославије. Међутим, та стабилност није загарантована и биће подложна предстојећим изазовима глобалног економског и политичког развоја, те специфичним процесима у припадајућем регионалном систему. У вези с тим, Словенија ће све

више бити, искључиво из економских разлога, упућена на економску, а тиме и остале видове сарадње с бившим југословенским републикама.

У геополитичком смислу, извори могућих проблема Словеније тичу се граница на мору и копну са сусједном Хрватском, а у одређеним геополитичким околностима могућа су отворена питања граница и граничних територија Словеније и са осталим сусједним државама.

Словенија је национално хомогена држава, са преко 95% Словенаца. Но, она је и држава мањинских етноса са историјским континуитетом. Иако чланица ЕУ, што подразумијева примјену високих стандарда у свим сферама друштвеног живота, Словенија, још увијек, није на прихватљив начин ријешила национално питање најмногољуднијих мањинских етноса - Срба и Хрвата. Ове националне заједнице, како српска тако и хрватска, немају статус националне мањине. Међутим, иако у знатно мањем броју, мађарска и италијанска национална заједница имају мањински статус.

Разлози различитог приступа етничким заједницама и рјешавању националног питања су политичке природе, и у основи почивају на тежњи Словеније да се културном асимилацијом аутохтоних и алохтоних Срба и Хрвата „удаљи“ од Балкана, а да се афирмацијом мањинских права Мађара и Италијана што чвршће интегрише у заједницу условно речено напредних европских народа. Додатан разлог различитом приступу проблему мањинских етничких заједница је практичне је природе, и подразумијева даљу асимилацију етничких Срба и Хрвата, док занемариво учешће Мађара и Италијана у укупном становништву Словеније не представља никакву опасност од нарушавања етничке хомогености. Међутим, историјски, културолошки и могући политички разлози граничних народа и земаља, али и земаља у релативно ширем регионалном окружењу, могу покренути крупна геополитичка питања у вези с границама и граничним територијама.

Геополитичку стабилност **Републике Хрватске** и њене развојне друштвене и социјалне процесе дефинишу бројни фактори, како унутрашњи тако и спољни. Пуноправно чланство у ЕУ, најављено за 2014. годину, Републици Хрватској треба да обезбиједи и политичку и економску стабилност, бар то се очекује.

На унутрашњем плану геополитичку стабилност Хрватске и њене политичке и укупне односе са регионалним окружењем, посебно са Републиком Србијом, те у доброј мјери и са Босном и Херцеговином, угрожава насилно наметнути и у основи неприхватљив статус Срба у тој новоствореној држави, посебно статус Срба на простору бивше РСК, јединствене историјске етнокултурне, етнотериторијалне и етнонационане цјелине у оквиру јединственог српског историјског, етничког, културног, духовног и националног простора *(Гњато, Р., 2005)*.

Уставом Републике Хрватске из 1990. године, и амандманима на тај Устав, Срби су од конститутивног народа сведени на статус националне мањине, али без основних мањинских права (права на језик, школски систем, помоћ државе у развоју културе и културних институција, издање информативних гласила и сл). За узврат Србима се нуде грађанска права, која у суштини угрожавају њихове легитимне националне интересе. Зато, утемељен геополитички интерес Срба у Хрватској чини културна аутономија на простору насилно укинуте РСК. Међутим, тај легитиман интерес српског становништва у Хрватској апсолутно је неприхватљив за хрватску државу, неприхватљив је за укупно католичанство и Ватикан, те за ЕУ и већину водећих земаља новог свјетског поретка. За Републику Хрватску неприхватљива су чак и основна људска и грађанска права Срба, што показује статус избјеглог, протјераног и повратничког српског становништва.

Најављени пријем Хрватске у пуноправно чланство ЕУ додатно ће цементирати катастрофалан положај Срба у Хрватској.

Дакле, за Србе неприхватљив национални статус, и у вези с тим немогућност остварења основних грађанских права и слобода, остаје трајан проблем геополитичке стабилности Хрватске, а тиме и њених односа у регионалном окружењу.

Геополитичке проблеме са далекосежним посљедицама у Хрватској, у сваком моменту, могу да генеришу различити интереси који се темеље на историјском праву одређених националних заједница, као нпр. италијанске у Истри и Далмацији. У контексту овог проблема могућа је и ревизија Осимских споразума, посебно у дијелу који се односи на бившу Зону Б.

Поменута и слична питања данас објективно у знатнијој мјери не угрожавају стабилност Хрватске, но она су увијек могућа уколико контекст и интереси моћних

геополитичких фактора то буду подразумијевали. Такође, потенцијалан извор геополитичке нестабилности Хрватске чине наметнута компромисна рјешења дијелова границе на копну и мору са Словенијом, о чему је претходно било говора, те такође компромисна, наметнута и неутемељена рјешења граница на мору с Босном и Херцеговином и Црном Гором. У ствари, ради се о проблему приступа БиХ отвореном мору, проблему Превлаке и уласка у Бококоторски залив, те о могућем проблему границе с Републиком Србијом на дијеловима Дунава.

Политички латентан, често отворен проблем између Хрватске и БиХ, представља званичан однос Хрватске према Хрватима у БиХ, што се тумачи као спољно мијешање у унутрашње ствари друге суверене државе.

Политички, национални, културни па и економски интереси Хрватске подразумијевају суштинску прекомпозицију Устава Босне и Херцеговине, а то подразумијева и прекомпозицију териоторијалне организације дражаве, што је за Републику Српску апсолутно неприхватљиво. Зато, у наредном периоду треба очекивати све већи утицај Хрватске на политичке и укупне развојне процесе у Босни и Херцеговини.

Претходно поменути „интерси“ и политички циљеви Републике Хрватске у потпуности се ослањају на екстремне идеје и програмске циљеве хрватских геополитичара, почев од Еугена Кватерника, Анте Старчевића, Стјепана Радића, Влатка Мачека и других, који говоре о стварању хрватске државе и рјешавању српског питања у „хрватским“ земљама, што додатно оптерећује положај Срба у Хрватској и укупне српско - хрватске односе.

Босну и Херцеговину, државну заједницу састављену од два ентитета и једног дистрикта, оптерећују многи геополитички и развојни проблеми, сложенији данас него у периоду пред почетк распада СФР Југославије. Политичка стабилност и свеукупан развој оптерећени су различитим и најчешће супротстављеним интересима конститутивних народа, без реалног основа да се у тим интересима суштински било шта може измијенити у догледно вријеме. Управо различити интереси етничких конституената, *Срба, Хрвата и Бошњака*, у исто вријеме су снажан фактор промјењивих политичких и укупних односа унутар Босне и Херцеговине и њених односа са непосредним окружењем.

Српски интереси преферирају постојећи облик уређења државе, дакле државу са два ентитета и Дистриктом Брчко, сагласно Дејтонском мировном споразуму. Са геополитичког становишта и интереса српског народа, како у РС тако и на читавом простору бивше Југославије, Република Српска је највећа и уједно једина позитивна тековина у процесу настанка нових држава на рушевинама бивше Југославије. Зато, њена геополитичка стабилност и унапређење свих сегмената развоја чине стратешки интерес српског народа.

Хрватски интереси преферирају кантонални модел државе на читавом простору БиХ као најповољнији за остварење хрватских националних интереса. Алтернатива постојећем облику уставног уређења БиХ, из угла хрватских националних интереса, могао би бити модел са више ентитета формираних на етничком принципу, што подразумијева и хрватски етнотериторијални и политичко-територијални ентитет. Међутим, нити један од поменутих модела за које се залажу представници хрватског народа у БиХ није прихватљив са становишта бошњачких националних интереса. Такође, поменути модели нијесу прихватљиви ни за Републику Српску уколико би подразумијевали нарушавање њеног територијалног интегритета и суверенитета.

Бошњачки интереси преферирају унитарну државу грађанског типа, са два нивоа власти (државним и локалним), што је апсолутно неприхватљиво за Републику Српску и представнике власти хрватског народа у Босни и Херцеговини.

Политички захтјеви у Босни и Херцеговини и изван ње, у смислу измјене Устава, генеришу бројне проблеме и суштински Босну и Херцеговину враћају на почетак деведесетих година, у вријеме почетка кризе и распада бивше Југославије (*Гњато, Р., 2007*).
Политичку стабилност БиХ, са импликацијама на стабилност у региону Балкана, потенцијално угрожава и статус *Дистрикта Брчко*.

У формално-правном смислу Дистрикт Брчко је посебна административно-територијална и управна цјелина у оквиру Босне и Херцеговине, у којој њени ентитети остварују посебне интересе и према којем имају посебне обавезе.

Са геополитичког становишта Дистрикт Брчко је фактор територијалног дисконтинуитета Републике Српске. У одређеним околностима то би могло имати посљедице у функционалном јединству Републике Српске.

У политичком смислу, за заговорнике унитарне БиХ трајна улога Дистрикта је у разбијању јединства Републике Српске све до њеног формалног нестанка и успоставе унитарне Босне и Херцеговине. Овај, у одређеној мјери, прикривен бошњачки политички циљ, и отворени са захтјевом суштинске измјене Устава Босне и Херцеговине, у циљу, како је то већ истакнуто, успоставе унитарне државе, најдиректије доприносе њеној разградњи и новим облицима политичке и територијалне организације.

Република Србија је државни систем у којем сложени геополитички процеси индукују геополитичке проблеме са несагледивим посљедицама. У сјени актуелних геополитичких су економски, социјални и демографски развојни процеси и проблеми.

У процесу распада бивше Југославије, Република Србија је претрпјела најтеже посљедице. Практично, од свих република бивше заједничке државе, једино је Србија de facto изгубила суверенитет на дијелу државне територије, на Косову и Метохији.

Сем територијалних питања и питања суверенитета, развојни проблеми Србије, стратешког карактера, тичу се: приступа евроатлантским структурама – ЕУ и чланству у НАТО. За разлику од идеје приступа ЕУ, за шта углавном постоји национални консензус, питање приступа у НАТО је проблематично и оставља довољно простора за различите политичке ставове.

Данас, кључни геополитички проблем Србије јесте неријешен статус Косова и Метохије. Њега усложњава једнострано признање независности од стране водећих земаља ЕУ и земаља чланица НАТО, те признање од свих држава насталих у процесу распада бивше Југославије изузев од Босне и Херцеговине, захваљујући ставу Републике Српске према питању територијалног интегритета и суверенитета Републике Србије.

Радикалне идеје албанског сецесионизма на Косову и Метохији, у форми независног Косова, а у суштини идеје о стварању Велике Албаније, утемељене закључцима Прве призренске лиге, од 23. маја 1878. године, генеришу непомирљиве геополитичке интересе државе Србије и српског народа, с једне, те албанске националне заједнице на Косову и Метохији, с друге стране. Из поменутих разлога, уважавајући фактичку реалност, суштински прихватљиво рјешење статуса Косова и Метохије, условно речено за обадвије стране, **не постоји** (*Гњато, Р., 2007*)**.** Међутим, посредством моћних фактора политике и геополитичких процеса у свијету могуће је наметнути неко рјешење, али ће Косово и Метохија и убудуће бити снажан генератор кризе и проблематичних процеса у оквиру Србије и у регионалном окружењу.

Поштујући начело државног суверенитета и неповредивости граница, статус КиМ треба ријешити у оквиру међународно признатих граница Републике Србије, посредством УН и њених институција.

Уважавајући фактичко стање, политичку и етничку подијељеност, у оквиру Косова и Метохије **могуће су двије аутономије**: српска у сјеверном и шиптарска (албанска) у јужном дијелу Покрајине. Из политичких и безбједносних разлога аутономију шиптарског дијела било би неопходно за дужи временски период ставити под старатељство УН.

Иако правно утемељен, претходно дефинисан модел административно-територијалне организације Косова и Метохије **није** прихватљив за албанску националну заједницу на КиМ, као ни за тзв. земље новог свјетског поретка које су извршиле једнострано признање сецесије. Модел који подразумијева подјелу КиМ на два дијела, по којем би се сјеверни, насељен већинским српским становништвом, „припојио“ Србији, а јужни, насељен већинским шиптарским (албанским) становништвом, добио пуноправно међународно признање, представља **тренутно** рјешење, како за Србију тако и за Србе у сјеверном дијелу КиМ. Међутим, овај модел сасвим сигурно не задовољава геополитичке аспирације албанске националне заједице на Косову и Метохији. У ствари, уколико би албанска етничка заједица КиМ прихватила овај модел, он би се вишеструко штетно одразио прије свега по Србију, јер би широко отворио врата новим сецесионизмима у Војводини, Рашкој области, јужној Србији. Сем тога, прекрајање међународно признатих граница Србије покренуло би сличне процесе у

регионалном окружењу, у БиХ, Црној Гори, Македонији, можда и у сјеверној Грчкој, са непредвидивим посљедицама.

У вези с претходним, потпуно је јасно да модел подјеле КиМ на два дијела, гдје би Србија над сјеверним дијелом Косова и Метохије поновно успоставила пуни суверенитет, а јужни добио пуноправно међународно признање и обезбиједио чланство у УН, није у интересу Србије, нити је у складу с међународним правом и Повељом УН.

Могуће је закључити да модел територијалне организације, политичког и правног статуса Косова и Метохије који не подразумијева промјене међународно признатих граница Србије и који обезбјеђује виталне интересе Србије и интересе српског народа на Косову и Метохији, не доводећи у питање суштинску аутономију албанске националне заједнице у оном дијелу гдје она чини апсолутну већину, чини праведно, правно и утемељено рјешење како за Србију тако и за Србе и Албанце на Косову и Метохији, и рјешење од којег Србија и српски народ у цјелини не могу и не смију одустати. Овај модел подразумијева пуни суверенитет државе Србије у сјеверном дијелу Косова и Метохије, у којем српско становништво чини етничку већину, док би јужни дио са албанском етничком већином задржао највећи облик аутономије. Из политичких и безбједносних разлога албанску аутономију на дужи временски период требало би ставити под патронат УН.

Републику Македонију оптерећују бројни развојни проблеми (геополитички, економски, социјални, демографски...). На геополитичком плану, кључни фактор политичких развојних процеса и проблема Македоније чини етничка структура, у којој албанска национална заједница чини око 30% укупног становништва.

Интереси албанске заједнице у Македонији и њена све већа бројност као посљедица високог природног прираштаја, Македонију све више чине албанском а све мање државом Македонаца.

Односе са сусједном Србијом оптерећује статус Срба, неријешено питање дијелова границе, положај Српске православне цркве у Македонији и сл.

Међудржавне односе Македоније и сусједне Грчке оптрећује и сам назив Македонија, неприхватљив за Грчку, па се у службеној употреби, још увијек, користи назив Бивша Југословенска Република Македонија. Шири геополитички контекст Македонију укључује у тзв. „зелени појас“, што дефинише њену геополитичку и геостратешку улогу на Балкану и у глобалним процесима.

Оптерећена економским проблемима, интересима албанске националне заједнице, ислама у цјелини, осјетљивим геополитичким и геостратешким положајем, специфичностима македонског националног бића и сл. Македонија политичку и укупну развојну стабилност остварује под кишобраном НАТО и ЕУ. Као што је претходно истакнуто, тај кишобран је производ ширег геополитичког контекста, но у овом времену он је гарант територијалног интегритета и субјективитета Македоније. Нарушавање поменутог контекста угрозило би суштинске претпоставке државног суверенитета и интегритета данашње Македоније и отворило пут различитим моделима геополитичких рјешења.

Геополитички и укупни развојни процеси **Црне Горе** дефинисани су њеним евроатлантским путем, с једне, и унутрашњим факторима развоја, с друге стране.

Пут ка независности и међународном признању Црне Горе захтијевао је испуњење бројних захтјева тзв. међународне заједнице оличене у ЕУ, НАТО и САД. Цијена независности, међународне подршке и могућег приступа евроатлантским интеграцијама плаћена је разбијањем СР Југославије, „удаљавањем“ од Србије, једностраним признањем независности КиМ, признањем „српско-црногорске“ агресије на Хрватску и сл.

На унутрашњем плану, црногорска независност плаћена је концептом грађанске државе, коју не би било могуће успоставити без подршке политичких представника албанске националне заједнице, те подршке представника муслиманских и бошњачких партија. Та подршка има и имаће све већи утицај на унутрашњу геополитичку стабилност, позицију Црне Горе на спољнополитичком плану, посебно на улогу Црне Горе у регионалним геополитичким и укупним развојним процесима.

Из угла реалних политичких интереса појединих етноса у Црној Гори, нарочито албанског и бошњачког, концепт грађанске државе угрожава њену стабилност и претпоставља специфичне политичке процесе. У равни поменутих су отворени и супротстављени интереси

српског и црногорског националног бића, додатно артикулисани дјеловањем непризнате и самопрокламоване црногорске православне цркве.

Подршка црногорској православној цркви и Црној Гори у цјелини која долази са запада, артикулисана интересима Ватикана и католичких земаља, те подршка неких земаља из регионалног и ширег окружења, само је логичан слијед историјских и савремених интереса различитих центара политичке моћи, усмјерених на слабљење православља и српске културе као фундамента српске државе. Та подршка има за циљ сламање Србије и њеног утицаја на Балкану, а тиме и елиминацију Русије и њеног утицаја на балканском простору.

ЗАКЉУЧАК

Насилно разбијање бивше СФР Југославије и стварање нових држава на том простору дио је политике новог свјетског поретка оличене у глобализму и специфичним регионализмима.

Сметња глобализму и његовом ширењу на исток била је бивша СФР Југославија, прецизније речено - Србија и укупан српски етнос.

Процесу разградње бивше и успостави нових држава у знатној мјери допринијели су историјски разлози (интереси Ватикана, ислама, Њемачке и већине Југославији сусједних земаља), те културолошка и цивилизацијска хетерогеност и међусобни анимозитети на простору бивше Југославије.

На развалинама бивше државе настало је пет нових држава, оптерећених заједничким али и специфичним геополитичким и укупним развојним проблемима.

У односу на остале новонастале државе у овом периоду, једино Републику Словенију одликује геополитичка стабилност, утемељена на етничкој хомогености и чланству у ЕУ. Потенцијални извори геополитичке нестабилности тичу се дијелова границе на мору и копну са сусједном Хрватском и могућих захтјева њених националних мањина, те политичких захтјева сусједних држава, утемељено на историјским и културолошким претпоставкама.

Све наглашенији економски и социјални проблеми у Словенији у доброј мјери могу одредити будућност њених односа у регионалном окружењу посебно са бившим југословенским републикама. На поменуте односе у пуној мјери утицаће будућност Европске уније, која, имајући у виду њене економске проблеме, специфичне интересе појединих земаља, различит ниво развијености, културолошке различитости и сл., није охрабрујућа.

За разлику од Словеније остале новонастале државе простора бивше Југославије прате мање или више слични развојни процеси и развојни проблеми. Све оне су кандидати за пријем у чланство ЕУ, с назнаком да је Република Хрватска тај пријем обезбиједила за 2012. годину. Са геополитичког становишта пријем свих земаља простора бивше Југославије у чланство ЕУ требало би да обезбиједи политичку стабилност и претпоставке бржег и равномјернијег развоја, но то су само очекивања.

Унутрашњи геополитички процеси у новонасталим државама артикулисани су етничком структуром, те историјским и националним интересима. У вез с тим, Хрватска независност за посљедицу је имала протјеривање преко 200 000 Срба са простора насилно разорене Републике Српске Крајине. Зато, данас за Србе у Хрватској, и у бити једно од кључних питања у оквиру српског етноса, чини успостава културне аутономије на простору насилно разорене Републике Сппске Крајине, која своје постојање темељи на вишевјековном развоју и постојању Војне Крајине.

Кључни геополитички процеси у БиХ тичу се успоставе новог модела државе, њене територијалне организације и Устава. Сва та питања подразумијевају различит приступ конститутивних народа Срба, Хрвата и Бошњака, различит приступ моћних фактора глобалне политике, али и политичких чинилаца из непосредног и ширег регионалног окружења.

Иако је Дејтонски мировни уговор из 1995. године зауставио грађански рат у БиХ (1992 - 1995), дефинисао њен Устав, територијалну организацију и слично, различити и непомирљиви унуташњи и спољњи интереси, претходно формулисана питања враћају на почетак деведесетих година прошлог вијека. Зато, кад је ријеч о Босни и Херцеговини и могућем исходу политичке кризе, једину извјесност чини неизвјестан ток с неизвјесним исходом.

У процесу настанка нових држава на развалинама претходне, уважавајући авнојске границе, једино Република Србија, све до данас, није успоставила суверенитет на укупном припадајућем простору. Отуд главни геополитички процеси и проблеми у Србији у вези са сецесијом Косова и Метохије и једностраним признањем независности те српске покрајине од стране низа земаља, посебно најутицајнијих окупљених у НАТО, и водећих у окиру новог свјетског поретка.

Сем КиМ кључни геополитички развојни процеси и могући проблеми у Србији с различитим посљедицама, у први план стављају просторе јужног Поморавља, Рашке, или, како се то понекад каже, српског Санџака, те Војводине. Иницијални фактори геополитички процеса, и постојећих и могућих, а у вези с назначеним просторима, јесу мањински етноси, по правилу подстакнути спољним факторима и њиховим историјским и савременим интересима.
Као што је у раду истакнуто, сложена етничка и национална структура Македоније, територијалност, бројност и интереси албанске националне заједнице, великоалбанске аспирације, неријешена спорна питања са сусједним земљама, посебно са Грчком, интереси ислама, мјесто и улога Македоније у процесу ширења НАТО на исток и сл., дефинишу њен незавидан геополитички статус, те карактер геополитичких и укупних развојних процеса.

Геополитички интереси Запада и у цјелини водећих земаља новог свјетског поретка, подстакнути историјским и културолошким интересима католичанства, у пуној су мјери допринијели осмостаљењу Црне Горе. Зато су данас Запад, католичанство, НАТО и САД кључни фактори геополитике Црне Горе, како на унутрашњем тако и спољњем плану. Слично Македонији, геополитичка стабилност Црне Горе потенцијално је угрожена мањинским етносима, нарочито албанским, док у одређеним геополитичким околностима може доћи под удар великоалбанских идеја. Унтрашњу стабилност и специфичност политичких процеса у Црној Гори у пуној мјери дефинишу различити приступи дефиницији српског и црногорског националног бића, и с тим у вези различите могућности остварења националних интереса српског и црногорског етноса.

*

Остаје констатација да је геопростор бивше Југославије или, како га данас чешће називамо, централни и западни Балкан, и данас, као што је то одувијек био, нестабилно подручје са неизвјесним исходом геополитичких процеса, те да ће и убудуће бити поприште супротстављених глобалних, регионалних и локалних политичких, културних и цивилизацијских интереса, што би могло резултирати новим облицима политичко-територијалне организације.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бьчваров, М: Геополитика - терминологически словар, Софија, 1999, стр. 89.
2. Гњато, Р.: Србија и западне српске земље у савременим геополитичким процесима. Зборник радова Србија и савремени процеси у Европи и свету. Географски факултет Универзитета у Београду и други, Београд, 2005, стр. 124 - 130.
3. Гњато, Р.: Српске земље у савременим регионалним и глобалним процесима. Зборник радова Србија и Република Српска у регионалним и глобалним процесима. Географски факултет Универзитета у Београду, Природно - математички факултет Универзитета у Бањој Луци. Београд-Бања Лука, стр.7 - 11.
4. Гњато, Р.: Неки аспекти геополитичких проблема држава насталих на геопростору бивше Југославије. Зборник радова Првог конгреса српских географа. Београд, 2007, стр. 139 - 143.
5. Грчић, М.: Геополитички смисао и бесмисао балканизације. Зборник радова, Србија и Република Српска у регионалним и глобалним процесима. Београд - Бања Лука, 2007. стр. 32.
6. Илић, Ј.: Геополитичке особености Балканског полуострва и српско питање, историјско-географски преглед. Зборник радова, Војногеографски институт, Београд, 1994. стр. 65 - 68.
7. Марковић. М.: Нови светски поредак, Геополитичка стварност Срба, Институт за геополитичке студије, Београд, 1977, стр. 52.

8. Танасковић, Д.: Неоосманизам, повратак турске на Балкан. Службени гласник Републике Српске, 2010, стр. 6 - 8.
9. Huntigton S.: The Clah of Civilisations and the Remarking of World Order, Simon &Schuster, New York, 1996.
10. Цвијић, J.: La peninsule Balkanique, Paris, 1918. Jovan Cvijić, Balkansko poluostrvo, Beograd, 1966.

GEOPOLITICAL PROCESSES AND OPEN ISSUES OF THE NEWLY-FORMED STATES IN THE GEOGRAPHICAL AREA OF FORMER YUGOSLAVIA

RAJKO GNJATO

Faculty of Natural Sciences and Mathematics, University of Banja Luka, 78000 Banja Luka, Republic of Srpska

The violent disintegration of former SFR Yugoslavia and creation of new states within the region are a part of the new world order politics embodied in the Globalism and specific regionalisms. Former SFR Yugoslavia, i.e. Serbia and the Serbian ethnos, was the main obstacle to Globalism and its progress towards the east.

The process of disintegration of the previous country and the formation of the new ones was largely affected by the historic reasons (interests of Vatican, Islam, Germany and most other Yugoslavian neighbouring countries), as well as by the cultural and civilization heterogeneity and mutual animosity within the space of former Yugoslavia.

The ruins of the former state gave rise to the five new ones, which were burdened by both joint and specific geopolitical and developmental issues.

In comparison to other newly formed states, in this period it is only Republic of Slovenia that is characterized by geopolitical stability founded on the ethnic homogeneity and EU membership. The potential causes of geopolitical instability have to do with state-borders with Croatia (both sea and coast), liable demands of the ethnic minorities, and political requests of the neighbouring countries based on the historic and cultural assumptions.

Ever stronger economic and social issues in Slovenia can largely determine the future of its relations with the countries in the region, especially with former Yugoslav republics. These relations may be fully affected by the future of the European Union, which is not in itself very promising considering its economic problems, specific interests of some member countries, various levels of development, and cultural differences.

Unlike Slovenia, other newly formed states in the region of former Yugoslavia are facing similar development processes and problems. All these countries are EU membership candidates, with an exception of Croatia which will become a member state in 2012.

From the geopolitical point of view, the EU membership of all states from the region of former Yugoslavia should provide political stability and faster and more uniformed growth but these are yet expectations.

The inner geopolitical processes within the newly formed countries are articulated by the ethnic structure as well as the historic and national interests. Thereby, the consequence of the Croatian independence was the exodus of over 200, 000 Serbs from the violently destructed Republic of Srpska Krajina. Hence, nowadays the key issue for Croatian Serbs and Serb ethnos in general is the cultural autonomy within the space of violently destructed Republic of Srpska Krajina, the existence of which was based on the centuries of growth and existence of the Military Border area.

Key geopolitical processes in BiH have to do with the new state model, its territorial organization and Constitution. All issues are tackled differently by the three constitutional peoples, i.e. Serbs, Croats, and Bosniacs. Furthermore, there are different approaches of the powerful factors within the field of global politics as well as of the political factors from the direct and indirect surrounding.

Though the Dayton Peace Agreement from 1995 stopped the civil war in the country (1992-1995), and defined its Constitution and territorial organization, there are still opposed internal and external interests that degrade some matters back to the early 1990s. Thus, when it comes to Bosnia and Herzegovina and possible outcomes of the political crisis, the only thing that is certain is the uncertain stream with an uncertain outcome.

Upon the process of formation of new countries based on the ruins of former SFR Yugoslavia, all in accordance with the AVNOJ borders, it is only Serbia that still has not obtained its full sovereignty in its overall state area. This fact reveals the geopolitical problem in Serbia as well as the issue of Kosovo and Metohia secession and the unilateral independence proclamation of this Serbian region by a whole range of countries, especially by the most influential NATO members and the new world order leaders.

Besides Kosovo and Metohia, key geopolitical development processes and probable issues that may rise refer to the South Morava river basin, Raska region (referred to also as Serbian Sandzak) and Vojvodina. The initial factors of geopolitical processes, both current and potential ones, regarding the marked territory are ethnic minorities, who are further supported by the external factors and their historic and modern interests.

As the work points out, the complex ethnic and national structure of Macedonia, its territory, the number of Albanian population, the Albanian interests and grand Albania aspirations, unsolved issues with the neighbouring countries (mostly with Greece), the interests of Islam, and the place and role of Macedonia within the process of NATO eastward spreading all define the state's inconvenient geopolitical status and the character of the development processes.

Geopolitical interests of the leader countries of the new world order supported by the historic and cultural aspirations of Catholicism have largely contributed the Montenegro separation and independence. So nowadays Catholicism, NATO, and USA are key factors of Montenegro geopolitics, both internal and external. Similar to Macedonia, Montenegro geopolitical stability is partly endangered by the ethnic minorities, mostly Albanians and their ideas of large Albania. The internal stability and specificities of political processes in Montenegro are greatly defined by the various interpretations of the definitions of Serbian and Montenegrin nationality and different options of meeting national goals of Serbs and Montenegrins.

*

The fact remains that geo-space of former Yugoslavia, or the Central and Western Balkans as it is referred to today, is still an unstable area with an uncertain ending of geopolitical processes so in the future it shall remain a scene of opposed global, regional and local interests of political, cultural and historic nature that may lead towards new forms of political-territorial organisation.

ДРАГУТИН ТОШИЋ UDC: 342.25:911.32

РЕГИОНАЛИЗАЦИЈА У УСЛОВИМА ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ

Географски факултет, Универзитет у Београду, 11000 Београд, Србија

Извод: У раду су, у форми теоријске расправе, дати прикази релевантних методолошких праваца који са различитих аспеката сагледавају регионализацију у условима глобализације. Апострофирани су приступи који полазе од чињенице да савремена регионализација, све више добија економске, политичке, политичкогеографске и геополитичке димензије и ту се преплиће са глобализацијом. У том контексту регија се посматра као инструмент десуверенизације државе и као конституент наддржавних мултирегионалних или глобалних асоцијација. Истакнуто је да се у свету јављају покрети који на једној страни, негирају регију, регионализацију, регионализме, и глобализацију, а на другој, залажу се за нову просторну организацију засновану на идентитету локалне средине.
Кључне речи: регија, регионализација, регионализам, глобализација, економија знања, теорија светског система, постмодернизам.

Abstract: This paper, in the form of theoretical discussion, presents the relevant methodological directions which view regionalization within the context of globalization from different perspectives. The approaches based on the fact that the contemporary regionalization has increasingly gained economic, political-geographical and geopolitical dimensions, which overlap with globalization, are emphasized. In this regard, the region is viewed as the instrument of desovereignization of the national state, and as the constituent of super-national global associations. It is emphasized that the movements, which negate the region, regionalization and regionalism, as well as globalization, occur worldwide, and that they advocate the regional organisation based on the identity of local environment.
Key words: region, regionalization, regionalism, globalization, knowledge economy, theory of world system, postmodernism.

РЕГИОНАЛИЗАЦИЈА, ГЛОБАЛИЗАЦИЈА И РЕГИОНАЛИЗАМ

У друштвеној науци одавно је прихваћен став да регија, регионализам и регионализација излазе из оквира географије и добијају значења општег научног погледа на свет. Том мишљењу у прилог иду и речи Милована Радовановића који каже „регионализам је један од основних приступа и принципа научног познавања диференцирања и интегрисања, развојног усмерења, планирања и уређења географског простора" (Радовановић, М., 1993-4: 67).

Регија је, према заговорницима савремене „неомарксистичке", „радикалне", а делимично и „постмодерне" географије, средство које омогућава комплексно истраживање економских процеса (производња, потрошња, дистрибуција роба, новца, информација, идеја...), политичких (управљање, конфликти, кризе...), социјалних и културних интеракција, тј. настањен простор са одговарајућим местом у друштвеној подели рада, што има суштинско значење за услове живота и могућности развоја одређене - дате друштвене скупине. Регија је „скуп локалитета који граде вишеслојну хијерархију просторних јединица различите територијалне и друштвене величине". Она је специфични збир културних релација између друштвених група омеђених простором, или дани простор који испуњава улогу стимулатора друштвених интеракција и ствара осећај повезаности друштвених група, тј. регија је „територијализовани интегритет друштвеног време-простора". Физичка регија је само део станишта у коме се одвијају друштвене интеракције, има границе и омогућава концентрацију интеракција човек - друштво (у свим својим аспектима) - природно окружење.

Глобализација је, како каже Ричард Хигот, постала један од најчешће кори-шћених и најмање дефинисаних појмова у речнику савремене друштвене науке. Не постоји утврђена

дефиниција глобализације већ само известан број мање или више могућих одредница...Најједноставније речено, то је скуп сложених и могућих економских, социјалних, културних и бихевиоралних процеса и обичаја који све више излазе из оквира надлежности држава и њихових територија. У економском објашњавању глобализације наглашава се значај дерегулације трговине у робном промету, услугама и финансијским трансакцијама, све ширих процеса економске наддржавне интеграције и приватизације државне имовине. Такође, сматра се да глобализација подразумева и све већи проток идеја, знања искустава и информација. Поједини аутори је посматрају као културни процес и изједначавају је са позападњачавањем културе у многим деловима света. У најапстрактнијем и тешко разумљивом смислу, глобализација се посматра као „детериторијализација" (Higgott, R., 2009).

Хиперглобалисти, нарочито заступници идеје „умреженог света", тврде да смо сведоци револуције која мења не само односе између државе и економије, већ и односе унутар грађанског друштва. Према њима, за очекивати је да ће мегатрендови техно-лошких промена и нови етос отворености довести до још интензивније интегрисаности светских тржишта и да ће се ти процеси срећно завршити настанком глобалне цивилизације и да ће економска глобализација добити политички легитимитет (Held, A., McGrew, A., 2000).

Марксистички и радикално оријентисани критичари сматрају да је глобализација ништа друго до капитализам под другим именом који, у име глобалних економских и политичких елита, подрива суверенитет нација – држава. У том контексту Михаило Марковић каже „ту већ постоји разлика између глобализације као објективног процеса интеграције и глобализма као политике и идеологије светске доминације" (Марковић, М. 2008).

Савремена регионализација, све више добија политичке, политичкогеографске и геополитичке димензије и ту се преплиће са глобализацијом. Политичка регионализација бави се, на једној страни, проблемима организације регија унутар држава (политичке, економске и културне аутономије - регионални идентитети, држава регија, регионална држава...), или регионалних асоцијација (Европа регија, трансграничне регије, функционална језгра, отворена и-или затворена регионализација...), једном речи регионализмима[1], а на другој, глобалним процесима полазећи од хипотезе да је Свет јединствена и кохерентна физичка, друштвена, економска и еколошка целина и да су многе економске, еколошке, технолошке и друге одлуке исувише комплексне и битне за човечанство да би их доносиле поједине нације или државе (Тошић, Д., Невенић, М., 2007).

Често, каже се, да су савремене политичка, економска и географска регионализација, у функцији глобализације, али и да су оне, посебно код мултиетничких друштава и држава, у функцији смањивања тензија између унитаристичких тенденција и локалистичко-етничких снага и слично.

Као последица многоструког и разноврсног креирања регија и њихових система, идеја „регионализма" дубоко је уткана у међународну политику. У литератури, углавном, регионализам се описује као идеја интегрисања националних држава у федерације, конфедерације и различите видове политичких асоцијација и савеза, заснована на заједничким идеалима и-или интересима. По многим ауторима глобализација својим разуђеним током ствара нови економски и безбедоносни амбијент. Услед тога развија се мишљење да је интерес појединачних држава да постану делови регионалних интеграција које могу да поспеше, али не увек и да гарантују, њихову унутрашњу стабилност и развој (Buzan, B., 1995). Има и очекивања да ће „заједнички суверенитет" у скорој будућности постати правило по коме ће се све више смањивати улога наци-

[1] Како регионализација нема јединствено значење, тако поједини аутори за политичку и политичко-економску регионализацију користе термин регионализам. Често се говори о „отвореној" и „затвореној" регионализацији тј. о регионалним повезивањима економског карактера и онима која се заснивају на успостављању свеобухватнијих и тешњих политичких веза. У том смислу регије се најчешће групишу у регионалне системе. Политичкогеографски гледано, државе могу бити повезане у (кон)федерални систем, или пак могу бити делови међународних правних организација. У последње три деценије све је присутнији нови вид политичко-економског регионализма. У тежњи за ослобађањем од „стега" централних државних администрација поједине регије удружују се са себи сличним регијама у интересне асоцијације. Са економског гледишта, регије могу бити тржишта развијена у разним царинским и економским асоцијацијама и системима. Све чешће, регионализам се посматра и као интегрални приступ у регионалном развоју, регионалном планирању и регионалном управљању.

оналних власти у односу на локалне, регионалне и глобалне органе управљања. У приликама када се легитимност државе као носиоца и вршиоца власти смањује, регије (региони) се јављају као субјекти који, сврсисходно својим развојним циљевима, теже ка новој политичкој и економској територијализацији, како националног тако и суперанационалног простора. Такође, све чешће, износе се мишљења да су разни видови „регионализама" у функцији „деструкције старог система националних држава заснованог на суверенитету државе и националности која је дефинисана етничким, лингвистичким, културним и територијалним заједништвом".

Очигледно је да, ни у географији нити у политичкој теорији, не постоји „чврста" дефиниција регије. У оквиру шире расправе о „новом регионализму" и глобализацији Бјорн Хетне појму регија даје више, често и контроверзних, значења. Регија је: географска јединица ограничена природним границама; више или мање конфликтни систем, културних, политичких и економских интеракција; организована кооперација настала из културних и социјалних комуникација и приближавања схватања друштвених вредности становништва или друштвених група; историјска формација специфичног идентитета која се понаша као политички фактор који има одређени степен политичке легитимности и слично (Hettne, B., 1999).

Сумарно, може се рећи да су разни видови концепција регија (региона), регионализација и регионализама доживели велику експанзију у академској литератури. Термини регија (регион), регионализација и регионализам имају врло комплексне појмовно-семантичке конструкције које произлазе из принципима и методима различитих видова регионализација. Питер Егнер-Шмит тврди да, без обзира на поднационални, национални, наднационални (транснационални и интернационални) карактер, ми регију поимамо као просторну јединицу средње друштвене величине и просторног карактера, чији је материјални супстрат заснован на територији (Schmitt-Egner, P., 2002). Тако, регија се посматра са аспеката територије, обима (просторна, демографска, друштвена, економска, културна или нека друга величина), функција и атрибута на бази којих је издвојена.

ДИЛЕМА: ХОМОГЕНА РЕГИОНАЛИЗАЦИЈА ИЛИ УМРЕЖАВАЊЕ РЕГИЈА У УСЛОВИМА „НОВЕ" ЕКОНОМИЈЕ И ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ ?

Глобализација, а посебно њени економски сегменти, који су и узрок и последица развоја нових технологија, мењају облике економске организације и правила локација економских активности (Fujita, M., Krugman, P., Venables, J. A., 1999).

Постоји више израза за нове друштвене и економске односе, као што су постиндустријско друштво, информацијско доба или „нова" економија и слично. Ипак израз који се свакодневно користи је „економија заснована на знању" (*Knowledge Based Economy - KBE*) или „економија знања". Она се развила под снажним утицајима науке и технологије где су људски ресурси добили мултидимензионални карактер. Развој корисног знања рефлектује се у развоју економије у ширем смислу речи. С обзиром на досадашње резултате и тенденције у развоју и ширењу „економије знања", може се претпоставити да ће се она у наредних неколико деценија темељити на четири стуба: нанотехнологијама, биотехнологијама, информатичким технологијама и когнитивним наукама које изучавају вештачку интелигенцију и интелигентне склопове и системе[2]. Највероватије, у будућности, везе између науке и технологије заснивање се на истраживањима гена, битова, атома и неурона, и њиховим апликацијама у медецини, фармацији, различитим видовима комуникација, индустрији, саобраћају, размени, потрошњи, уметности, култури... Тек се очекује појачано компримирање простора и времена које је отпочело са глобализацијом.

[2] Нано (*nano*), био (*bio*), инфо (*info*) и когно (*kogno*), скраћено НБИК (*NBIK*), означавају константе, не само будућности развоја економије, већ и будућности целокупног друштва и човечанства. Нанотехнологије базирају се на најситнијим деловима материје чије су димензије реда величине милионитог дела милиметра; биотехнологија обухвата посредне и непосредне научне и инжињерске захвате са живим организмима у природном или измењеном облику; информатичке технологије подразумевају развој и опреме (*harware*) и програма (*software*) укључујући умрежавање и телекомуникације; когнитивне или сазнајне науке изучавају интелигенцију и интелигентне системе укључујући и вештачку интелигенцију.

Све се може ставити у контекст развоја технологија и модерне организације рада. Како каже Ентони Гиденс модерни начин организовања подразумева и континуирану прерасподелу простора и времена. Информатика и електронска технологија омогућавају вршење потпуне контроле над људима, простором и временом, што је доскора било незамисливо (Giddens, A., 2001).

У том погледу, организовање економских и социјалних активности не врши се по принципима независних просторних целина, већ се оне, због ефикасности повезују у просторно-функционалне мреже. Са развојем информационих система и са све већим доприносом економије знања укупној производњи, концепт регија региона (регије) суочава се са новим видовима територијалности. Под утицајем технолошких достигнућа, географија, простор, место, удаљености и границе нису више значајне препреке у комуникацијама. Мреже постају носиоци развоја и трајања просторних веза и односа. Оне реструктурирају хомогени регион и граде нови вид „мрежног" условно детериторијализованог[3] функционалног региона. Такође, оне дају могућност повезивања регија које немају територијални додир у мрежне регионалне асоцијације. Срж овог процеса лежи у технолошком напретку који се везује за транскорпоративна предузећа. У књизи *The Rise of the Network Society* (*Успон умреженог друштва*), Мануел Кастелс каже да умрежено предузеће представља облик организације која најбоље одговара примени глобалне транскорпоративне и на информатичким технологијама и знању засноване економије (Castells, M., 1996).

Други типови умрежених организација базирају се на стратешким савезима или корпоративним мрежама успостављеним између најјачих компанија у одређеним секторима. Велике компаније, све ређе функционишу самостално, а све чешће функционишу као лабави системи умрежених предузећа.

Функционално повезивање и умрежавање транснационалних компанија утицало је позитивно на ширење иновативних технологија из технолошки и економски развијених у мање развијене делове света. На пример, технолошко заостајање Европе у односу на Сједињене Америчке Државе и Јапан које је било изражено током осамдесетих година прошлог века, до данас је ублажено повезивањем европских, америчких или јапанских компанија. Тако су створени услови за повећавање могућности повезивања европске привреде и науке и страних иновативнох технологија. На једној страни, то доприноси децентрализацији локација економских активности и управљања, а на другој, повећава приступачност новим изворима знања и технологијама. Транскорпоративно повезивање и интернационализација економских активности одразили су се позитивно на усаглашавање развоја и ширења иновативних и инвестиционих циклуса (Накарада, Р., 2005).

Циљ корпоративног умрежавања је јасан, стварање глобалног тржишта роба, радне снаге, услуга и информација у коме ће, наизглед или привидно, владати потпуна слобода кретања капитала, знања, људи и идеја. Његово достизање подразумева превазилажење ограничења националних економија тако да се све економске активности одвијају у такмичењу на светској позорници, у неограниченој интеракцији производа рада и капитала сваке државе чији су национални оквири превазиђени. Да би опстали учесници глобализоване економије осуђени су на сурову утакмицу у повећавању продуктивности и конкурентности на светском тржишту, и то без било какве регулативе, а како противници глобализације тврде, и без било каквог скрупула према радницима. Дилема, да ли то води ка општем равномерно распоређеном технолошком прогресу и социјално-економском благостању народа, или се отелотворује „негативна" димензија глобализације и ултралибералне економије - глобално тржиште, десуверенизоване државе, тржишно понашање у коришћењу јавних добара и при развоју јавносоцијалне инфраструктуре, потрошачко друштво, максимални материјални и новчани профити за компаније, њихове власнике и менаџере сконцентрисане у високоразвијеним државама и њиховим регио-

[3] На крају прошлог и почетком овог века појавило се ново врло апстрактно мишљење по коме се глобализација посматра као прогресивна „детериторијализација". У том светлу мисли се да су многи људи дошли до нове димензије у свом животу - до надтериторијалности. Ипак, то не значи да територија није битна. Она је и даље врло битна када се говори о ресурсима и питањима одређених видова националног и културног идентитета.

налним асоцијацијама, коју намећу они који имају политичку, економску, војну, друштвену и сваку другу моћ, још нема валидно решење[4].

Средином осамдесетих и током деведесетих година прошлог века концепт регије као инструмента економског развоја мења се и прилагођава се политичким и друштвеним променама које се дешавају у времену преласка са кејнзовске економске доктрине, која се залагала за државу социјалног благостања, на доктрину неолибералне економије којом доминирају конкуренција и „невидљива рука" тржишта. То је на једној страни условило јачање сила глобализације, а на другој, појаву регија које десуверенизују поједине државе. У тим условима до изражаја долазе регије изразитог просперитета. Захваљујући економској снази, оне теже ка ослобађању од бирократских стега државе и ка развоју идентитета којим ће истицати своју моћ, позицију и значај, како на националном тако и на глобалном нивоу. Чест је случај, да неке од њих траже и своју политичку аутономију и-или самосталност (Квебек у Канади, север Италије, Каталонија у Шпанији, Фландрија у Белгији и сл.) [5]. Политичка и економска аутономија јачају њихов капацитет за повезивање у мреже са регијама сличних обележја које су развијене у различитим деловима Света.

Томе је у великој мери допринела пракса флексибилне производње која је уведена у великом броју области, укључујући развој производа и производних техника, стилове менаџмента, радно окружење, маркетинг и слично. Нову еру у економији, у којој је дошло до максималне флексибилности и примене иновација у производњи, како би се задовољили услови тржишта за различитим производима усклађеним са потребама потрошача, најчешће називамо „постфордизам"[6]. Док је фордизам био успешан у производњи стандардизованих производа за велики број корисника, постфордизам се заснива на малим серијама производа који одговарају све избирљивијем тржишту. Развоју постфордизма, у великој мери, је допринео развој информатичких и

[4] Данас постоји велики отпор према глобализацији и глобализму у коме учествују различити политички, социјални, економски, еколошки и други друштвени покрети и појединци (истакнути интелектуалци, научници, књижевници, уметници, личности из јавног живота и слично) антиглобалистичког дискурса. Одговор на питање да ли ће планетарна економија довести и до планетарног социјалног благостања (?), још нико не даје, нити је на видику. Сигурно је и да га, у скорој будућности, не могу дати ни следбеници „универзалног" либерално-капиталистичког модела социјалних односа, оваплоћеног у „грађанском друштву". Развијена су и мишљења да су приговори глобализацији ирационални. Ту се пре свега мисли на њену економску димензију за коју су доскора постајали емпиријски и теоријски докази који потврђују тезу да тржишно оријентисана, либеризована економска активност много брже обезбеђује економско благостање него било који други вид организације привредних делатности. Та мишљења, бар за сада, демантују економска криза планетарних димензија која је започела почетком овог миленијума и постепено се захуктава и интензивира, ширење беде и сиромаштва, тероризам, ратови, оружани сукоби ниског интензитета, еколошке катастрофе и слично. Очито је да глобализацију одликују бројне противречности, посебно у социјалној сфери. „Глобализација је помогла да стотине милиона људи постигну виши ниво животног стандарда, чак изнад граница онога о чему су они, или многи економисти, доскора могли сањати...(...). Али за милионе људи, глобализација није функционисала. Многи су у ствари доспели у тежу ситуацију, јер су могли видети како њихови послови пропадају, а њихови животи постају несигурнији. Они су се осећали много немоћнијим против сила изван њихове контроле. Доживели су то као да су њихове демократије поткопане, а културе разорене" (Stiglic, Dž. E., 2004 : 257). Актуелизација глобализације доспела је у многе државе у моменту кардиналних промена њихових друштвених уређења, када се урушио стари социјалистички социјално-економски систем (Совјетски Савез, Југославија, Пољска, Чехословачка, Мађарска, Румунија, Бугарска, Абанија...) и шок методама, или тихом транзицијом, успоставио капиталистички модел економије. Иронично, антиглобалисти кажу да су поједине од њих нестале са политичке карте Света, или да су обновиле капитализам, а разориле економију и друштво!?

[5] Овде се јавља једна контроверза. У тежњама за аутономијама или самосталношћу, у социјално-економском смислу, релативно сиромашних регија (Северна Ирска, Шкотска, Баскија, Корзика, Јужни Тирол...) придружују се, све чешће, и богате и просперитетне регије. У том смислу, позивајући се на мишљење Кристофера Харвија (Christopher Harvie), Часлав Оцић, каже да у посткејнзовској ери где „социјала" уступа место „конкурентности", раније поимање регионалне проблематике одлази на маргину, све до њеног редефинисања у новом политичком, економском и технолошком контексту (Оцић, Ч., 2003).

[6] Постфордистички приступ показао се као доста користан и применљив за разумевање географског реструктурирања одређених индустријских сектора као што су аутомобилска индустрија, развијања и операционалног одржавања регија високих технологија, очување раније развијених специфичних индустријских области... (Barens, T., 2000).

компјутерских технологија и економије знања (Gidens, E., 2003). Тај период карактеришу релативно лак и брз трансфер производње и услуга са једне на другу локацију у међународним релацијама[7] и све чвршће економско повезивање високоразвијених регија у условима конкурентности.

Постфордизам и информатичко друштво доводе до развоја „мрежне економије" која постепено почиње да негира класичну хомогену економску регионализацију, и даје јој форму функционалне регионализације засноване на повезивању економских чворишта у економске мреже локалних, регионалних и глобалних карактеристика и размера. Носиоци процеса умрежавања економских пунктова су информатичке технологије (Castells, M., 2000). С тога се, економске регије и њихове асоцијације посматрају као отворене економије. Очито је да нове технологије имају нове потребе за (де)територијалношћу. У новијим доктринама регионализација и регионалног развоја територијални континууми губе примат. Консеквентно томе, Часлав Оцић, позивајући се на имагинацију и луцидне тезе виспрене Џејн Џејкобс (Jane Jacobs), примећује да се концепт хомогеног региона сучелио са конкуренцијом „мреже" као кључне речи за просторне односе (Оцић, Ч., 2003).

ТЕОРИЈЕ СВЕТСКОГ СИСТЕМА НА ДИСКУРСУ РЕГИОНАЛИЗАЦИЈЕ И ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ

Аналогно глобалном концепту „центар - периферија", социолог Имануел Валерштајн је дефинисао „теорију светског система" по којој је државе света сврстао у три велике категорије и то у државе: језгра или центра, периферије и полупериферије. Теоријом светског система, он је покушао да објасни порекло и развој капитализма и индустријске револуције и њихову импликацију на степене развијености појединих делова света.

Валерштајн тврди да је исходишна форма савременог светског система настала у западној Европи у XV веку и да се заснивала на капиталистичким трговачким мрежама које су се ширили изван граница тадашњих држава. Тежња за остварењем акумулације путем производње и размене условила је конкуренцију између капиталиста - произвођача око радне снаге, сировина и тржишта. Хиперпродукција је у појединим деловима тог система, временом, изазивала кризе које су се одразиле на неравномерно ширење светске економије. То је условило стварање три међусобно повезана типа друштава: светског центара, периферије и полупериферије. У саставу друштва светског центара су високоразвијене земље са економијама које утичу на развој периферије и полупериферије. Друштава периферије сачињена су од слабо развијених и неразвијених држава. Преостала друштва чине полупериферију. У саставу полупериферије су државе чије су привреде у развојним експанзијама или државе чије су привреде у прошлости биле делови центра па су изгубиле ту позицију. Полупериферија ублажава поларизацију и доводи „светски систем" у равнотежу. Међусобни политички и економски односи земаља центра, директно и-или индиректно, утичу на стања у земљама периферије и полупериферије (Wallerstein, I., 1974).

Кључна претпоставка теорије светског система лежи у чињеници да се Свет мора проучавати као једна целина. Теорија је указала и на смисао често збуњујућег запажања да друштвени процеси на један начин делују у подручјима светског центра, а на други, сасвим супротан, у периферним државама и регијама. Поред тога, ефекти њиховог деловања често се у значајној мери разликују од једне до друге регије, било да су оне у центру, било у полупериферији или периферији.

[7] У складу са тим и у духу модела „географије акумулације" и реструктурирања простора Давида Харвија, економска географија развија нови регионални аспект. Истраживања се посвећују утицајима инвестиционих подухвата транснационалних корпорација на развој социјалних и просторно-економских односа, или на природну средину, регија и подручја у које се инвестиције пласирају, као и анализи процеса, тиме изазване, међународне поделе рада. Такође, у истраживачки фокус укључује се испитивање регионалних димензија развоја малопродајних и финансијских услуга. Малопродаја се повезује са анализом културе потрошње. Финансијске услуге прате се са аспеката технолошких промена у комуникацијама и новој радној и потрошачкој култури и слично (Thrift, N., 2000).

У литератури која је посвећена теорији светског система сусрећу се многобројни полемички радови и студије у којима се говори о могућностима глобалног демократског социјализма, о степену до кога неразвијеност у регионима периферних држава представља нужну последицу развоја земаља из светског центра, као и о степену до кога је проблем неразвијености периферних региона припомогао развоју земаља из светског центра.

У овим студијама неретко се расправља и о глобализацији. Поборници теорије светског система тврде да глобализација није нови друштвени процес, већ да је она логична последица ширења и интензивирања капиталистичког начина производње. У духу тога Томас Хол каже да „као и у случајевима када проучавамо преткапиталистичке светске системе, мора се имати у виду да брижљив, изнијансиран и критички приступ старим системима може послужити у стицању сазнања о савременом светском систему" (Hall, T. D., 2004: 1437). Има мишљења да процеси глобализације имају дугу историју, да су временом мењали форму, просторни домашај и брзину, да су их покретали различити фактори и агенси и да су се ширили на различита поља друштвеног живота, од економије и политике, до културе и екологије. Развој глобализације према Давиду Хелду дели се на четири доста прецизно разграничена периода: предмодерни, раномодерни, модерни и савремени (Held, D. et al., 2001). Иако заговорници савремене глобализације тврде да је она инструмент најбржег постизања економског благостања и прогреса у Свету као целини, ипак, не може се рећи да су они у праву, јер све већа и интензивнија повезаност делова света не искључује неравномеран развој и разне видове социјалне беде и конфликата. На то указују и становишта која, полазећи од реалних чињеница о трговинским и инвестиционим токовима и тржиштима радне снаге, тврде да је ниво економске повезаности и интегрисаности света нижи него у доба „златног стандарда"[8], те да се јаз између светског центра (Севера) и светске периферије (Југа) континуирано увећава. Опозиција „Север-Југ", је више геоекономски него географски детерминисана и заснована је на супростављености развијенијег и богатијег Севера и сиромашнијег и неразвијенијег Југа. Појавила су се и мишљења да је глобализација мит, те да је у току економско интегрисање унутар и између развијених регија који прерастају у конкурентске блокове, а да оно нема планетарни обим и карактер. У светлу тога може се рећи, на делу је макроекономска регионализација, а не глобализација (Hirst, P., Thompson, G., 1999).

Резултати најновијих истраживања указују на чињеницу да су интензивирање и продубљивање глобализације у многоме редефинисали модел светског система. Глобализација је детериторијализацијом, глобалном акумулацијом и тржиштем, као и преношењем неких од доминантних државних функција на приватне мултинационалне корпорације, почела појединим државама да умањује и ограничава суверенитет чиме релативизује неке од класичних атрибута државе, али их допуњава и новим. Како каже Вилиам Робинсон материјална основа националне државе је изложена ерозији, јер је акумулација унутар државних граница подређена акумулацији утемељеној у глобалном тржишту. Моћ државе да коригује и усклађује односе између захтева тржишта и друштва смањује се. Другим речима њена улога у формулисању аутономне политике битно слаби. Код слабих - периферних држава, на једној страни, транснационални актери преузимају део државних функција, а на другој, у њима настају утицајне фракције транснационалне елите које заступају интересе глобалног капитала. Глобално постаје конститутивно за локално. Држава је све више администратор спољa дефинисаних политика и захтева, него њихов самостални креатор (Robinson, W., 2003).

Данас се државе морају навићи не само на структурална ограничења која условљава глобализација, већ и на променљиву равнотежу између свог ауторитета и снаге тржишта. Оне се такође морају прилагођавати новим, недржавним актерима који делују на тржишту и у сектору грађанског друштва, а то су мултинационалне компаније, међународна секторска удружења, невладине организације па чак и истакнути појединци. Крајем прошлог века у свету је егзи-

[8] У политици и економији, све до седамдесетих година XX века, преовладавало је мишљење да ће континуирани економски раст бити трајна потпора напретку општег јавног сектора и да ће обезбедити високе степене запослености и животног стандарда и послужити као потпора за све јачу државу благостања. То је било у сагласности са привредним развојем европских земаља у којима је између 1945. и 1973. године био успостављен тзв. „социјалдемократски" консензус. Тај период се назива и „златним добом" капитализма или добом „златног стандарда". Прекинут је под убрзаним налетом неолибералистичке и анархокапиталистичке идеје о дерегулацији и приватизацији која се развија од 1973. до данас.

стирало преко 45.000 међународних корпорација и око 20.000 међународних невладиних организација. Многе од мултинационалних корпорација, међународних организација из одређених сектора и невладиних организација сматрају да је поље њиховог деловања глобално (Higgott, R. A., 2004).

У духу тога Радмила Накарада каже „Трансформација националне државе подразумева превасходно реорганизацију на неолибералним принципима и њену интеграцију у наднационалне у економске (политичке) токове. Глобални неолиберални консензус подразумева минималну улогу државе, дерегулацију у сфери пословања, убрзану либерализацију (трговине и тржишта капитала) и приватизацију државне и друштвене имовине...(...). Јасно је да се глобализација распростире неравномерно, да производи различите учинке, да трансформацијом државног суверенитета ствара мапу света коју чине различити типови држава. Поједине државе су посредством глобализације своју моћ проширили, распрострле и пресудно утичу на обликовање глобалног пројекта, друге су пак због процеса глобализације доспеле...(...)... до тачке пуцања, готово онеспособљене да врше своје основне функције, а камоли да значајније утичу на природу глобалних процеса" (Nakarada, R., 2009 : 125).

У складу са улогама држава у процесу глобализације, поједини аутори разрађују и у научну праксу уводе различите типологије за њихово сврставање. На пример, Мартин Шо (Martin Shaw) не посматра државу у смислу њеног одређења од стране Карл Маркса или Макса Вебера, већ је посматра у склоповима мрежа односа моћи које делују унутар и изван држава и утичу на трансформацију државног суверенитета. Државе све више удружују свој суверенитет, посредством деловања међудржавних институција, где се тежиште моћи помера од политике ка економији. Тако, националне државе престају да буду једини центри моћи, већ постају делови већег слојевитог ентитета који обухвата, како националне, тако и међународне и транснационалне институције. Ново место моћи настаје у интеракцији државних и међудржавних – транснационалних институција и помера се ка глобалном нивоу, одакле се пројектује на свет као целину. На темељу сагледавања комбинације односа глобалног центара моћи и плуралитета државне моћи, Мартин Шо је конституисао методолошки оквир помоћу кога је издвојио три главна типа држава: Западну државу - „западни државни конгломерат", квази-империјалну националну државу и прото-државу. Односи између та три типа држава одређују „светски поредак". Западна држава је језгро глобалне државе у настајању. Друге центре моћи чине националне државе као што су Русија, Кина, Индија и др. Трећи, истина недовољно снажни, центри моћи су прото-државе, које су настале, или су у фази настанка, сецесијом и насилним отцепљењима од својих матица (Shaw, M., 2000).

Роберт Купер је у књизи *The Breaking of Nations*: *Oder and Chaos in Tventy-first Century* (*Сламање нација: Поредак и хаос у двадест првом веку*), такође, државе света поделио у три категорије и то у предмодерне или „неуспешне" („failed states"), модерне и постмодерне државе (Kooper, R., 2003)[9]. Предмодерне државе су оне у којима владају хаос, анархија, корупција, криминал, где нема државног монопола над употребом силе и слично. Модерне државе су оне у којима класичан државни систем није нарушен и у којима влада начело државног суверенитета. Постмодерне државе су оне у којима државни суверенитет није врхунска вредност и он је пренет, по принципу супсидијарности, на асоцијације држава (Европска унија) или на унутардржавне ентитете (регионе). Постмодерна држава одликује се високим степеном плурализма и децентрализације.

Неки од истраживача који се баве теоријом светског система надграђују изворна схватања Валерштајна. На пример, Стефан Розиер је државе света поделио и сврстао у матрицу „светског система" на основу бруто друштвеног производа, агрегатно и по глави становника и на основу индикатора о хуманом развоју - индекс хуманог развоја (Rosièr, S., 2007). Има и случајева примене теорије у археологији, антропологији, етнологији, историји економије..., где се она

[9]У ширем научном и стручном мнењу књига Роберта Купера се посматра као један вид геополитичког манифеста неолибералног капитализма и доктрине „контролисане дезинтеграције" или „контролисаног хаоса". У њој се Купер залаже за нови „западни империјализам" који је, по њему, компатибилан са универзалним и космополитским вредностима заснованим на људским правима. Књига је преведена на српски језик 2007. године, под насловом *Разбијање нације.* Видети: Kooper, R., 2007. (На жалост, Купер на том дискурсу третира проблем статуса Косова и Метохије).

не везује само за развитак капитализма, већ се на њеним начелима проучавају интерактивни односи и процеси у преткапиталистичким друштвима, па чак и друштвима у којима није била установљена државна организација.

Крупан и трајан допринос теорије светског система јесте чињеница да је она истраживаче који се баве друштвом и државом принудила да своја истраживања поставе у глобалне и историјске оквире.

ПОСТМОДЕРНИЗАМ – НЕГАЦИЈА И РЕГИОНАЛИЗАЦИЈЕ И ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ?!

Током осамдесетих година прошлог века у географији се осетио утицај постмодернизма[10] као једног од видова филозофског скептицизма. У географским круговима појавила се сумња, како у имплицитни позитивистички приступ заступника функционализма, тако и у, на неомарксистичким идејама заснован, структурализам у регионализацији. То је условило захтеве да се са хуманистичког становишта заснованог на спектру разноврсних и индивидуалних схватања размишља о различитостима и специфчно-стима просторних структура.

Суштина сумње утемељена је у тези да су пројекти функционализма и структурализма, изражени у тражењу рационалног модела организације простора, у географији закочени, исцрпени и недовољни. Увидело се да универзални и униформни принципи, обрасци и оквири регионализације нису изнађени нити изграђени. Појавили су се, на једној страни, географи који промене у диференцирању и организовању простора, посматрају као последице изазване деловањем рационалних појединца и-или мањих формалних и неформалних друштвених група и интелектуалних покрета (културне и верске организације, интересне групе и синдикати, присталице квир теорија, феминистички и еколошки покрети...) који се, скупа или одвојено, залажу за бржу и функционалињу праксу која дрштвено мнење, ставове и одлуке о простору и регији формира и артикулише на другачијим основама, а на другој страни, географи који негирају регију као чврсто структуриран хомоген систем и посматрају је као нејасно омеђену, неуређену, променљиву, често дезорганизовану и флексибилну просторно-временску и-или друштвену категорију и инсистирају на идентитету места (локалитета), а не регије.

На негирање структурализма и функционализма у регионализацији постепено утичу филозофски и друштвени покрети ,,постматеријалистичких" погледа и ставова. У круговима њихових присталица има и географа. Географи постматеријалистичког дискурса, водећи се Инглхартовим поимањем ,,тихе револуције"[11], тврде да човек по задовољавању основних по-

[10] Термин постмодернизам користи се у уметности, књижевности, филозофији, социологији и другим хуманистичким наукама. Тешко га је семантички и појмовно-садржајно прецизно дефинисати. Зато постоје многа тумачења постмодернизма. На интелектуалној сцени појавио се почетком седамдесетих година прошлог века као реакција на економски детерминизам и преживели позитивизам (Hambermas, J., 1981). Током осамдесетих, приликом анализа све већег утицаја информационе технологије, медија, услужних делатности, ресурса знања... у култури, уметности, економији, (...), поједини аутори неомарксистичке и постмарксистичке провениенције, изнели су тврдњу да је свет закорачио на ,,другу страну модернитета" и да живимо у новом постмодерном, постиндустријском, постфордовском, информационом или умреженом друштву. Постмодерност се често посматра као несистемско стање сложених друштвених појава, или као процес промена које немају правца, без изгледа да буду контролисане (Friedman, J., 1994).

[11] Ронланд Инглхарт (Ronland Inglehart), је исувише оптимистично и помало наивно тврдио да је постматеријалистичка ,,тиха револуција" последица економске стабилности и просперитета који су условили да се класно засноване материјалистичке вредности, економске и политичке сигурности замене бригама за очување животне средине, за права жена и мањина, за демократизацију друштва, за значај локалног идентитета и слично!? Како су различити обрасци производних, потрошачких и образовних животних искустава произвели социјално-економске ставове који се упоредо јављају у више класних група, тако је класни идентитет, све више и више, еродирао (Inglehart, R., 1977). Ипак ваља нагласити да класне поделе у постматеријализму постепено нестају, али се јављају поделе између елита и маса и међу људима различитих религиозних опредељења. Све то учвршћује потребу за новим организацијама, како друштава, тако и простора. Збивања у првој деценији XXI века учвршћују уверења постмодерниста и њихових присталица да парто-кратски модел парламентарне демократије ,,ортодоксног либералнодемократског дискурса" не може да се прилагоди нити да одговори потребама управљања друштвеним и просторним

треба подмирује, и оне, као што су потреба за сазнањем, естетска потреба, потреба за слободом, потреба за остваривањем хуманистичких идеала, потреба да се очува здрава природна средина..., и у тај контекст ставља своје утицаје на географско окружење. Апстрактна индивидуа оличена у речи „*homo oeconomicus*" која се у скорој прошлости бавила питањима о прометној вредности, о економским кретањима, производњи, потрошњи, трансформише се у индивидуу која размишља о квалитету живљења као последици сопственог схватања природе, естетике, етике, културе, уметности среће, слободе... (Gorz, A., 1978).

Претходно изречено поткрпљује Франсис Фукујама (Francis Fukuyama) који је са својом најавом „краја историје" увео у друштвене науке, па и у географију, поплаву спекулација о судбини просторних, друштвених и политичких односа у новонастајућем, али још увек недовољно развијеном, постиндустријском, постдемократском, постмодерном - глобалном друштву XXI века.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

На крају, може се рећи да суштину глобализације чине пораст економске, политичке, културне и еколошке, међузависности и међуповезаности света, али и трансформација класичног државног суверенитета и успон наднационалних институција које „контролишу" токове унутар националних држава и-или регионалних асоцијација.„Глобализација, реч која је обележила последњу деценију спада у највише употребљаване, али и злоупотребљаване појмове – за све је заслужна, за све крива. Она нема само привредну димензију него се протеже на сва подручја живота са непредвидивим привредним, социјалним, културним, политичким, еколошким и правним последицама, а глобални криминал и тероризам такође су њезине компоненте" (Mancinger, J., 2004). У контексту елаборирања односа регионализације и глобализације Радмила Накарада апострофира чињеницу „регионализација може да се посматра као вид отпора конкретној форми глобализације, само у мери у којој регионални механизми укључују и напоре скупине држава да се заштите од њених негативних последица" (Накарада, Р. 2005: 112).

ЛИТЕРАТУРА

1. Barnes, T. (2000). „Inventing Anglo-American economic geography: 1889-1960". In E. Sheppard and T. Barnes (eds.) *Acompanion to Economoc geography*, Oxford.
2. Bunzan, B. (1995). „Security, the State, the 'New World Order', and Bezond", in. Ronnie D. Lipheutz, *On Security*, New York : Columbia, pp. 187-211.
3. Castells, M. (1996), *The Rise of the Network Society*, Oxford: Blakwell
4. Castells, M. (2000). ‚Information tehnology and global capitalism'. in W. Hutton and. Giddens (eds), *On the Edge*: *Living with Global Capitalism*. London: Cape
5. Friedman, J. (1994). *Cultural Identity and Global Process*. London
6. Fujita, M., Thisse, J. (1996). Economics of agllomeration. *Journal of the Japanese and International Economies*, pp. 339-378.
7. Fujita, M., Krugman, P., Vanables, A. (1999). *The Spatial Economy*. Boston: M.I.T. Press
8. Giddens, E. (2001). *Sociology.* Cambridge: Polity Press
9. Gidens, E. (2003). *Sociologija*. Beograd: Ekonomski fakultet
10. Gorz, A. (1978). *Ecologie et politique*. Editions du Seuil, Paris
11. Hall, T. (2004). Theory World-System. (*The Social Science Encyiclopedia*, eds. Kuper A., J. Kuper) London: Routledge
12. Hambermas, J. (1981). „Modernity versus postmodernity". *New German Critique*, 22.
13. Held, D., McGrew, A., Goldblatt, D. J., Perraton, J. (2001). Global Transformations. Cambridge: *Polity Press*, pp. 414 - 436.

процесима у високо развијеним државама у условима постиндустријског технолошко-информатичког развоја и прогреса.

14. Held, D., McGrew, A., Goldblatt, D. J., Perraton, J. (2001). Global Transformations. Cambridge: *Polity Press*, pp. 414 - 436.
15. Hettne, B (1999). ,,Globalisation and the New regionalism: The Second Great Transformation. In: Hettne, B., Inotai, A., Suncel, O. Globalisation and New Regionalism. Basingstoke: Macmillan
16. Higgott, R. A., Payne, A. J. (2000). *The New Political Economy of Globalization*. 2 vols, Cheltenham
17. Hirst, P., Thompson, G. (1999). *Globalisation in Question*. 2 end edn. Cambridge: Polity Press
18. Inglehart, R. (1977). *The Silent Revolution: Changing, Values and Political Styles among Western Publics.* Priceton, NJ.
19. Kuper, R. (2007). *Raspad nacija*. Beograd: Filip Višnjić
20. Mancinger, J. (2004). Socijalno-tržišna ili „čista" tržišna privreda. *Protivrečnosti globalizacije,*Beograd: Biblioteka Ekonomija trećeg puta, SBM-x
21. Марковић, М. (2008). Књига са сто лица. Београд: *НИИ*, (2968).
22. Накарада, Р. (2005). Европска унија и глобализација. *Европа и западни Балкан после великог проширења*, Београд: Центар за европске студије
23. Nakarada, R. (2009). Srbija – od salabe ka funkcionalnoj državi. *Srbija u procesu pridruživanja Evropskoj Uniji,* Beograd: Službeni glasnik
24. Оцић, Ч. (2003). *Увод у региономику*. Београд: Знамен
25. Радовановић, М. (1993-94). Регионализам као приступ и принцип и регионализација као поступак у функционалној организацији географског простора са неким аспектима на Србију. *Зборник радова Географског института ,,Јован Цвијић",* књ. 44-45, 67-101.
26. Robinson, W. I. (2003). *Transnational Conflicts, Central America, Social Change and Globalization*. London, New York, Verso
27. Rosière, S. (2007). *Géographie politique & Géopolitique – Une grammaire de l'espase politique*. Paris: Ellipses
28. Shmitt-Egner, P. (2002). The concept of Region: the theoretical and Methodological notes on ist reconstruction. *Jornal of European Integration*. Vol. 24, No3, pp. 179-200.
29. Shaw, M. (2000). *Theory of the Global State*. Cambridge: Cambridge University Press
30. Stiglic, E. Dž. (2004). *Protivrečnosti globalizacije*. Beograd: Biblioteka Ekonomija trećeg puta, SBM-x
31. Тошић, Д. (2005). Регионална парадигма у српској географији. *Србија и савремени процеси у Европи и Свету*, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд: Департман за географију туризам и хотелијерство ПМФ Универзитета у Новом Саду, стр. 105-112.
32. Тошић, Д., Невенић, М. (2007). Регионална географија између парадигме хорологизма и парадигме организације простора, *Зборник радова са Првог конгреса српских географа*, Београд: Српско географско друштво, Географски институт САНУ „Јован Цвијић", Географски факултет, стр. 85-96.
33. Trift, N. (2000). Performing cultures in the new economy. *Annals, Association of American Geographers 91*.
34. Wallerstein, I. (1974). *The Modern World Sistem.* New York: Academic Press

REGIONALIZATION WITHIN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

TOŠIĆ DRAGUTIN

Faculty of Geography, University of Belgrade, 11000 Belgrade, Serbia

It has been a long time since the view that the region, regionalism and regionalization are beyond the scope of geography and that they imply the general scientific worldview was accepted in the social science. The contemporary regionalization has increasingly gained the political, political-geographical and geopolitical dimensions, thereby overlapping with globalization.

There is no determined definition of globalization, but several more or less suitable entries.... To put it simple, it is the sequence of complex and possible economic, social, cultural and behavioral

processes and customs which are increasingly beyond the jurisdiction of states and their territories. Globalization, and particularly the economic segments of it alter the forms of the economic organization and the rules of the location of economic activities, and they are both the cause and result of the development of new technologies.

According to many authors, globalization by its divergent directions creates the new economic and security enviroment. As a result, the view that the individual countries should become the parts of the regional integrations, which can promote, but not always guarantee their internal stability and development, has been developed. Some also expect that the "cooperative sovereignty" will become a rule in the near future, which would imply the increasing reduction of the role of the national authorities regarding the local, regional and global governing bodies. The views are expressed by some authors that the different forms of "regionalisms" contribute to the globalization and to the "destruction of the old system of national states based on the state and national sovereignty, defined by ethnical, linguistic, cultural and territorial fellowship".

Given the fact that the legitimacy of the state, as the responsible and executive authority, decreases, regions occur as the entities which, according to the development goals, strive for the new political and economic territorization, of both national and supernational environment.

ДЕЈАН ШАБИЋ
СНЕЖАНА ВУЈАДИНОВИЋ
РАЈКО ГОЛИЋ
МИРЈАНА ГАЈИЋ
МИРОЉУБ МИЛИНЧИЋ

UDC: 342.25:331(497.11)
UDC: 342.25:316.7(497.11)

ИЗАЗОВИ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ: СОЦИОЕКОНОМСКЕ И КУЛТУРОЛОШКЕ ПРИЛИКЕ У СРБИЈИ

Географски факултет, Универзитет у Београду, 11000 Београд, Србија

Апстракт: У раду су са теоријског, методолошког и практичног аспекта анализирани утицаји глобализације на социоекономске и културолошке прилике у Србији. Аутори разматрају хоролошку и хронолошку везу глобално – локално и указују на позитивне и негативне ефекте глобализације. Тежиште рада је усмерено на анализу комплексних утицаја глобалне економије, савремених техничко–технолошких достигнућа и глобалних медија на социоекономске и културолошке прилике у Србији. У раду смо покушали да пронађемо одговор на питања: како очувати националне вредности и њихову уникалност од негативних ефеката глобализације и да ли расте свест о потреби неговања индивидуалности и очувања традиционалних вредности у ери ширења западне економске, политичке и културне доминације. Глобализација ствара шансу за повезивање националних привреда и ширење националног тржишта, а истовремено повећава економску и социјалну рањивост земаља као што је Србија. У културолошком погледу, глобализација пружа доступност и упознавање различитих култура на једној страни, док са друге стране она ствара типизацију културних вредности, при чему увек постоји ризик да се одбаци сопствена култура – зарад прихватања глобалне монокултуре (музика, писмо, језик, храна и друго).
Кључне речи: глобализација, Србија, економија, култура, социоекономски и културолошки изазови.

Abstract: The impacts of globalization on the socio-economic and cultural circumstances in Serbia have been analyzed in the paper from the theoretical, methodological and practical aspects. The authors have discussed the horologic and chronological relationship globally – locally and pointed to the positive and negative effects of globalization. The focus of this paper is directed to the analysis of complex impacts of the global economy, modern technical and technological achievements and global media on the socio-economic and cultural circumstances in Serbia. In this paper, we tried to find the answer to the questions: how to preserve the national values and their uniqueness from the negative effects of globalization and is there a growing awareness of the need to foster individuality and preserve traditional values in the era of the spreading of the western economic, political and cultural domination. Globalization creates an opportunity for linking national economies and the growth of national market, and simultaneously increases economic and social vulnerability of countries such as Serbia. In cultural terms, globalization offers access to and learning about different cultures on the one hand, while on the other hand, it creates a standardization of cultural values, where there is always a risk of rejecting the own culture – for the sake of acceptance of the global monoculture (music, script, language, food, etc.).
Key words: globalization, Serbia, economy, culture, socio-economic and cultural challenges.

1. УВОД

Глобализација снажно утиче на социоекономске и културолошке прилике у Србији. Она у економском погледу доводи до отварања националног тржишта, а у културолошком погледу – прилагођавања националних културних образаца западној култури и постепеног прихватања вредности, које су засноване на принципу либералне демократије (Trkulja, 2003).

Од средине 1980–их година појам глобализација постаје један од најцитиранијих појмова у научној литератури, што је доказ да се у научним круговима о њему све више размишља и пише. Иако не постоји јединствена дефиниција глобализације, теоретичари се слажу да **глобализација представља процес, чији је крајњи циљ интеграција – глобална интеграција** (Newman & Kliot, 1999; Miloradović, 1999; Soros, 2002; Stiglitz, 2003; Sen, 2003, Vuletić, 2003; Milovanović, 2003; Petrović, 2003).

О доменима глобалне интеграције, такође, постоје различита мишљења. У раду су анализирана два аспекта глобализације – **социоекономски** (социогеографски, економскогеографски) и **културолошки** (културногеографски), кроз призму њиховог утицаја на промене у Србији. Због сложених аспеката глобализације, она представља интердисциплинарни појам, односно процес, кога треба тако и посматрати.

Као **процес глобалне унификације** (прихватање универзалних стандарда) глобализација по дефиницији не трпи диференцијацију на државном, националном и индивидуалном нивоу. Глобализација прокламује „економију без граница" и идеологију прихватљиву за све народе света – демократија, људска права, мир у свету, просперитет, права мањина и друго (Jurišić, 1999, Jovanović, 2003; Kamal et al, 2003; Held, 1999). Међутим, њу прати и доминација политичких и војних велесила. Због тога, као и у другим земљама Источне и Југоисточне Европе, многи грађани Србије се, према спроведеној анкети, начелно опиру глобализацији, сматрајући је синонимом неоколонијализма (Held & McGrew 2002; Pečujlić, 2003; Vuletić, 2003, 2003–a). За њих је глобализација нови облик хегемоније велесила где су земље у транзицији само „пиони на шаховској табли", чије потезе вуку центри моћи преко мултинационалних компанија и међународних организација.

Слика 1 – Домени глобализације

За разлику од великих народа Западне и Централне Европе, који су своје националне државе имали пре више векова, мали народи из постсоцијалистичких земаља своје националне државе формирали су крајем 20. века. Тек што су „почели да уживају у тешко стеченој независности, већ се налазе пред могућношћу њеног потпуног или делимичног губитка" услед глобалних и интеграционих процеса у Европи и свету (Pečujlić, 2003, 2003–a; Vuletić, 2003, 2003–a). То је још један разлог зашто је велики број скептика када су у питању крајњи исходи глобализације.

2. МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

У бројним научним радовима разматра се питање анализе утицаја глобализације на поједине структурне елементе географске средине. Поједини аутори баве се проучавањем утицаја овог процеса на стабилност националних економија (Held et al, 1999; Hutton & Giddens, 2000; Kamal et al, 2003), други анализирају утицај глобализације на културу, пренос култура и национални културни идентитет (Ralston et al, 1997; Hofstede, 2001; Janićijević, 2008; Mojić, 2007, 2009, 2010), неки се баве корелацијом глобализације и медија (Held, 1999; Reljić, 2003), а неки утицајем мултинационалних корпорација на националне економије (Giddens, 2007; Held, 1999) и друго.

Користећи методолошке обрасце и примере истраживања утицаја глобализације на социоекономске и културолошке прилике у другим срединама у свету (Ralston, D. A. et al, 1997; Guillen, 1999; Castels & Davidson, 2000; Robinson, 2001) у раду смо покушали да одговоримо на следећа питања: **Који су позитивни, а који негативни ефекти глобализације? Како очувати културне вредности Србије и ублажити утицај глобалне монокултуре?**

Да би дошли до одговора на ова питања, користили смо **метод анкете**. Узорак је обухватио 600 лица из неких већих градова Србије – Београда, Панчева и Шапца, али и мањих средина – Рековца, Малог Зворника и Бруса. Да би се добили што објективнији резултати, анкетирана су лица различитог социоекономског статуса, нивоа образовања и старости – старосни контингент 20–65 година (**Табела 1, Прилог 1 – анкетни лист А и Б**).

Табела 1 – Старосни контингенти анкетираних лица

град	**20–30 г.**	**31–40 г.**	**41–50 г.**	**51–60 г.**	**>60 г.**	**Σ**
Београд	24	23	20	17	16	100
Панчево	19	21	23	21	14	98
Рековац	21	25	18	19	15	98
Шабац	19	19	16	24	24	102
Мали Зворник	19	24	21	16	22	102
Брус	19	25	27	17	12	100
Σ	**121**	**137**	**125**	**114**	**103**	**600**

3. РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

3.1. Социоекономски домени глобализације у Србији

Политички и економски односи међу европским државама су се у прошлости знатно разликовали од данашњих (Antić, 2003). На прелазу из 19. у 20. век сматрало се да снага једне државе директно произлази из њене територијалне величине и доминације. Временом су се односи у свету променили, па је најважнији циљ државне политике постао приступ ресурсима и међународном тржишту, са циљем очувања или унапређења животног стандарда становништва. Геоекономска доминација је тако преузела примат у односу на геополитичку (Cagatay et al, 1995; Hutton and Giddens, 2000).

Ако економску глобализацију посматрамо као процес који олакшава живот људи, путем успостављања слободног тржишта и формирања демократског друштва, у том случају она је позитивна. Међутим, ако је посматрамо као процес унификације света или као хегемонију западних економија, мултинационалних компанија и међународних организација (интереси моћне мањине), она се карактерише као негативна (Held, 1999).

Овај други поглед на економску глобализацију све више доминира у свету, а анкета је показала и међу становништвом Србије, јер су негативне последице глобализације видљиве у свим сферама друштва. Према истраживању, 79% анкетираних сматра да је глобализација главни кривац велике незапослености у Србији, 98% је криви за лошу приватизацију, 95% за високе каматне стопе, 42% за повећано сиромаштво, а 35% за корупцију (**Прилог 1 – анкетни лист А**).

Негативни ефекти економске глобализације се првенствено манифестују кроз техничко–технолошку супериорност развијених индустријских друштава, која покушавају да ту позицију увећају извозом застарелих технологија и увозом квалификованог стручног кадра из земаља у развоју, у чије школовање нису уложили материјална средства и друго. Према резултатима анкетног истраживања, 77% испитаних сматра да је процес глобализације довео до повећаног „одлива мозгова" у иностранство (**Прилог 1 – анкетни лист А**).

Србија се у процес глобализације укључује кроз **процес транзиције**, која представља пре свега изградњу новог система. При томе, сваки нови систем не значи истовремено за

Србију да је на путу успеха. Једино онај систем који земљу укључује у глобалне светске токове сматра се успешним.

Тржиште рада, где се цена рада формира под утицајем понуде и тражње за радом, није постојало у Србији више од 50 година. У режиму друштвеног власништва, држава је прокламовала право на рад и сигурност посла, што је имало за последицу трајан вишак од 30% запослених. Током 1990–их, ниво запослености се прилагођавао нивоу економских активности, кроз пад реалних зарада, повећање броја запослених на принудним одморима, веће пензионисање, повећање латентне незапослености и ширење црног тржишта (Lazić et al, 1994). Закон о раду из 2001. године уклонио је илузију о пуној запослености и увео тржишну флексибилност.

Шта глобализација значи за разне професије, нас професоре и студенте? На глобалном тржишту, које постаје и Србија, свако од нас треба да пронађе начин да прода свој производ, а у нашем случају – знање. Глобализација подразумева конкуренцију и нашој професији: све више конкурса за полазнике мастер, докторских и постдокторских студија у иностранству, све више иностраних стручњака у земљи, олакшан приступ најновијим подацима, часописима и књигама преко интернета и друго. Све ово „разбија локални приступ и уклања границе међу државама и народима".

Као и многе земље у транзицији, и Србија има великих социоекономских проблема у ери глобализације. Главни проблеми јесу сиромаштво, низак животни стандард и велика незапосленост. Мали проценат анкетираних сматра да је економска глобализација донела позитивне ефекте Србији: свега 9% анкетираних сматра да је донела виши животни стандард становништву, 6% да је довела до економске стабилности и друго. Око 62% анкетираних сматра да је глобализација омогућила путовања у иностранство, а 82% да је убрзала техничко–технолошки развој Србије (**Прилог 1 – анкетни лист А**).

Већина становништва Србије и даље је везана за село и пољопривреду, а због опште неразвијености – мали број стручњака има прилику да се запосли у индустрији или услужним делатностима. Док су развијене земље света у фази постиндустријског развоја, Србија је после распада Социјалистичке Федеративне Републике Југославије и периода економске изолације „враћена" у прединдустријску фазу. **Како надокнадити изгубљено?** Одговор на то питање покушавају да пронађу и политичари, али и научници.

Глобална економија је продрла у све сфере живота становништва Србије. Питање је како у таквим условима очувати националну економију и економски идентитет. Преузимајући знања и технологије развијених земаља, Србија покушава да се прикључи „европској породици". Међутим, због недостатка капитала, ограничено је побољшање стања у домаћој производњи.

Мултинационалне и регионалне компаније отварају предузећа у Србији, јер су у постсоцијалистичким земљама јефтинији услови производње. У њима компаније зарађују на нижим ценама рада, лошој примени стандарда пословања и заштите животне средине. Освајањем српског тржишта од стране мултинационалних и регионалних компанија повећана је конкурентност домаћим производима, који постају све више неконкурентни иностраним, због релативно високих цена производње. Све бројнији супермаркети, велики тржни центри и продавнице светских брендова указују на то да је Србија ушла у фазу „потрошачког друштва", карактеристичног за тржишне економије. Према спроведеном истраживању, 95% испитаних лица сматра да је глобализација утицала на нагли пораст понуде различите робе на тржишту (**Прилог 1 – анкетни лист А**).

Захваљујући пословању страних компанија Србија смањује број незапослених (који раде за мултинационалне компаније), иако зарада у њима није виша у односу на домаће послодавце. Домаће тржиште у изворном смислу више не постоји и представља део јединственог глобалног тржишта, а привилегован статус појединих домаћих произвођача најчешће наилази на осуду јавности.

Проток људи, капитала и услуга омогућава стицање нових знања и вештина, посебно када је у питању образовање. Стручни кадар, са искуством стеченим у високоразвијеним земљама, један је од развојних потенцијала Србије. Наиме, образовани људи лакше успостављају контакте са колегама из света и стичу нова знања која могу да примене у Србији. Тиме би се побољшала друштвена клима и обезбедила стабилнија социоекономска ситуација у

земљи. Да глобализација омогућава стручно усавршавање младих у иностранству сматра 73% анкетираних лица (**Прилог 1 – анкетни лист А**), али је негативно то што се многи од њих никада не врате у земљу (тзв. „одлив мозгова").

У условима глобализације и транзиције, млади у Србији су суочени са бројним социоекономским проблемима: високе школарине у условима сиромаштва, немогућност запошљавања у струци и грађења каријере, решавање стамбеног питања и друго. Поменути проблеми усложњавају ионако комплексну социоекономску ситуацију у земљи. Последице су свакодневне – опадање броја склопљених бракова, смањен наталитет и померање старосне границе првородки, пораст броја разведених бракова, социјалне девијације (алкохолизам, наркоманија, породично насиље, генерацијски јаз условљен нужним заједништвом) и друго.

Пред Србијом су два могућа исхода: да буде жртва касне транзиције и преко ње жртва глобализације, или да кроз транзицију, на основу принципа мегатрендова развоја, постане активни корисник глобализације.

3.2. Утицај глобализације на културолошке прилике у Србији

Глобализација има великог утицаја на **националну културу** (Ralston et al, 1997). Културна глобализација подразумева непрестан раст контаката различитих култура у свету. Многи научници, али пре свега политичари, користе појам модерни идентитет, који се у великој мери ослања на прихватању културне разноврсности. Циљ таквих ставова јесте измена животног стила – прихватањем страних културних производа, идеја и технологија (светска култура).

Међутим, оно што се дефинитивно мења под плаштом глобализације јесте поништавање елемената националних и регионалних култура, губљење лингвистичког идентитета, прихватање мултикултурализма у смислу социјално–политичких промена, које превазилазе индивидуалност сваког народа (**културна асимилација** и **настанак монокултуре**) (Held, 1999).

У свету се одвијају два супротна глобална процеса у сфери културе (Ralston et al, 1997). Процес културне глобализације чини да стил живота појединца на целој планети постаје сличан. Истовремено, присутан је тренд развоја националних култура и система вредности као одговор на тзв. културну асимилацију.

Негативни ефекти културне глобализације исказују се кроз наметање масовне културе и вредности које су њено обележје, што потискује културне специфичности и културни идентитет малих народа.

Развој и културна глобализација су Србији донели западне филмове и телевизију, на којима преовлађују слике луксуза и моћи (Gidens, 1998). Медијске слике усмерене су на богате, лепе, успешне и динамичне људе са нагласком на брзину, младост, моду, конкуренцију... Такав једнодимензиоаналан поглед на живот, просечном становнику Србије, ствара утисак да је његов живот примитиван, једноставан и неефикасан (Мандер и др, 2003). Многи адолесценти живот филмских јунака прихватају као сопствени концепт понашања, што временом бледи и изазива разочарења и фрустрације, када схвате да њихови родитељи живе на граници сиромаштва и да им не могу пружити такав живот.

Млади у Србији се у условима глобалне културе често стиде свог идентитета и националне културе, јер их телевизија непосредно убеђује да је западна култура надмоћнија од њихове. Усвајајући обрасце западне културе изражене кроз моду, музику и стил живота, многи млади широм света, па и у Србији, прихватају глобалну монокултуру не зато што им је лепша или удобнија, него зато што им је прихватљивија и представља симбол модерног и савременог (Gidens, 1998; Мандер и др, 2003). То се може изразити познатом фразом „бити у тренду".

Сателитска и кабловска телевизија, компакт дискови, плејстејшн, фејсбук, твитер и друга достигнућа савременог друштва, представљају артерије преко којих конгломерати савремене забаве хомогенизују глобалну културу. Цела планета је у замци музике, филмова, вести, реклама, телевизијских програма и других производа културе, који се прво стварају у филмским и музичким студијима САД–а и Западне Европе (Мандер и др, 2003). Утицаји овог

вида хомогенизације на културолошке прилике у Србији су огромни, а њихови обриси тек почињу да се наслућују.

Слика 2 – Србија у мрежи глобалних утицаја

На телевизијама је све мање образовних емисија, а све више забаве налик једна другој (ријалити програми, гигантске тв серије – „сапунице", све бројнији спортски преноси и слично). Млади, одрасли уз MTV, тешко прихватају традиционалне игре, музику и националне инструменте, сматрајући их мање вредним („нису у тренду"). Основни садржај већине домаћих медија и даље је вест, а све остало је забава.

Утицај глобалне културе огледа се и на нашим улицама и трговима. У њима има више пицерија и ресторана брзе хране, него ресторана са локалним специјалитетима. Такви примери указују на то да је глобализација у великој мери потиснула шарм националне кухиње.

На тржишту је све већа хомогенизација брендова (Zara, Mc Donalds, Springfield, Nike, Adidas, L'Oréal, Office Shoes, Mango и други), што је посебно уочљиво у великим градовима, где је трговачка понуда у централним деловима потпуно иста, као и сви пропратни садржаји, који се углавном у сваком граду понављају (банке, осигуравајућа друштва, ресторани брзе хране и друго).

Када је у питању начин живота и стил одевања, ситуација је слична: готово свака друга–трећа особа се слично облачи и има сличну фризуру и сличан модел понашања.

Како очувати културни идентитет народа у ери глобализације и процесу транзиције? Култура једног народа није прошлост, већ и будућност, као и стварање нових вредности, што се у условима културне глобализације све чешће доводи у питање. Категорије, као што су језик, обичаји, празници, сеоске и породичне славе, добијају у ери глобализације нову димензију. У српском језику све је већи број туђица, посебно из енглеског језика, чему су посебно допринели масовни медији – музика, филм, телевизија и интернет. Карактеристичан пример јесте енглески колоквијални израз „океј" (okay), који је код младе популације готово потиснуо одговарајућу српску фразу „у реду", нарочито у Београду и другим већим градовима Србије. Манифестације добијају енглеске називе са циљем њихове интернационализације и

привлачења већег броја посетилаца из иностранства (Exit, Beer Fest, Fashion Week, Trench Towh и друго). Из истог разлога, неке домаће компаније носе стране називе (Jeep Comerc, Legend, Dallas и друге). Парадоксалан пример представљају породичне (крсне) и сеоске славе, где се поред домаћина појављује све чешће кетеринг.

Резултати анкетног истраживања показују да грађани Србије сматрају да су изворне вредности националне културе, српски језик и ћирилично писмо у ери глобализације угрожени и маргинализовани ширењем масовне „западњачке" културе. Већина анкетираних сматра да културне вредности Србије треба штитити на следећи начин: 89% испитаних лица сматра да треба користити ћирилицу, 95% – смањити употребу страних термина у српском језику, 87% – приказивати већи број домаћих филмова и серија на телевизијама са националном фреквенцијом, 93% – приказивати на телевизији већи број образовних емисија са темама из националне историје, географије и културе, 71% – упознавати се са културним наслеђем од „малих ногу" кроз васпитно–образовни систем, 78% – неговати изворну народну музику, 92% – увести фолклор у обавезно основно образовање, 55% – неговати националну кухињу, 68% – заштитити географско порекло домаћих производа, 73% – промовисати културну баштину Србије ван граница земље и друго (**Прилог 1 – анкетни лист Б**).

Ако глобализацију прихватимо у контексту разумевања и приближавања народа, која неће асимиловати културе малих народа, онда је она нужност.

ДИСКУСИЈА И ЗАКЉУЧАК

Глобализација је динамичан процес развоја и закономерност људског друштва. Њу карактерише све већа (глобална) међузависност националних економија, наука и култура са светом и светским достигнућима. Све земље света, па и Србија, повезане су у мултинационалну мрежу економских, научних, технолошких, социјалних и политичких веза. Нагли развој високософистицираних технологија омогућио је брзо савладавање географског простора, проток роба, капитала и људи. То су позитивни ефекти глобализације. Међутим, уколико је земља у транзицији, али и у економској кризи, анкета је показала да њено становништво све чешће осећа негативне импликације глобализације. Такво стање прожето је незадовољством. Како би Србија „равноправно ушла у трку са светом", њена интелектуална елита мора да поштује националне вредности, природне и друштвене специфичности државе, на основу којих треба да гради и развија друштвене односе са другим земљама. Погубно је „слепо" прихватање туђих вредности, навика, културе и језика, а са таквим мишљењем се слаже и већина анкетираних лица.

Глобалне вредности се све више прожимају у животу нашег становништва. Последице су велике и дубоке, а неке негативне ефекте економске и културне глобализације све више осећамо. Због тога је и анкета спроведена у шест градова Србије – Београду, Панчеву, Шапцу, Рековцу, Брусу и Малом Зворнику, са 600 испитаника показала да је већина испитаника против глобализације и да за све недаће управо криви овај процес. Уместо неолиберале економије, Србији треба концепт тржишно–социјалне економије, сличан Немачкој и скандинавским земљама. Нашу економију треба заснивати на стварању, развоју и афирмацији националних брендова. Тако би била створена ефикасна тржишна привреда са праведнијим и хуманијим производним односима у односу на постојеће. Увођење таквог економског концепта одразило би се и на остале друштвене сфере, посебно на културу и уметност, али и на породицу и породичне вредности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Antić, Č. (2003): **Globalizacija i istorija.** Aspekti globalizacije sa pregledom osnovnih pojmova, „Dosije", Beograd.
2. Vesić, D. (2010): **Uticaj globalizacije poslovanja na privredni sistem Srbije.** Međunarodni problemi, LXII: 1.
3. Vuletić, V. (2003): **Globalizacija – proces ili projekat.** NSPM, Beograd.

4. Vuletić, V. (2003–a): **Rivalski pristupi u izučavanju globalizacije.** Aspekti globalizacije sa pregledom osnovnih pojmova, „Dosije", Beograd.
5. Gidens, E. (1998), **Posledice modernosti.** Filip Višnjić, Beograd.
6. Gidens, A. (2007): **Sociologija.** Ekonomski fakultet, Beograd.
7. Guillen, M. (1999): **Is globalisation Civilizing, Destructive or Feeble?** A Critique of Six Key Debates in the Social Science Literature, the Wharton School University of Pensylvania.
8. Janićijević, N. (2008): **Organizaciono ponašanje.** Data Status, Beograd.
9. Jovanović, M. (2003): **Globalizacija i evropske vrednosti.** Aspekti globalizacije sa pregledom osnovnih pojmova, „Dosije", Beograd.
10. Jurišić K, 1999: **Globalizacija i ljudska prava.** Politička misao, XXXVI: 1.
11. Kamal, M. et al (2003): **Making Global Trade Work for People.** Sterling, Virginia: Earthscan Publication, London.
12. Lazić, M. i dr. (1994): **Razaranje drustva. Jugoslovensko društvo u krizi 90–ih**. Filip Višnjić, Beograd.
13. Мандер, Џ. и Голдсмит, Е. (2003): **Глобализација, аргументи против**. Опстанак, Clio, Београд.
14. Milovanović, S. (2003): **Internet i globalizacija.** Aspekti globalizacije sa pregledom osnovnih pojmova, „Dosije", Beograd.
15. Miloradović, A. (1999): **Globalizacija.** „Pan Liber", Osijek–Zagreb–Split.
16. Mojić, D. (2007): **Organizacije i nacionalna kultura.** Sociologija, XLIX: 4
17. Mojić, D. (2009): **O mogućnostima i dometima empirijskih istraživanja kulture i njihovom značaju za proučavanje organizacija.** Sociologija LI: 2.
18. Mojić, D. (2010): **Uticaj globalizacije i tranzicije na kulturne promene: primer Srbije.** 6. naučni skup sa međunarodnim učešćem, Univerzitet Sinergija, Bijeljina.
19. Newman, D. i Kliot, N. (1999): **Globalisation and the Changing World Political Map**. Geopolitics, IV: 1–2.
20. Petrović, V. (2003): **Globalizacija i budućnost.** Aspekti globalizacije sa pregledom osnovnih pojmova, „Dosije", Beograd.
21. Pečujlić, M. (2003): **Globalizacija, dva lika sveta.** Aspekti globalizacije sa pregledom osnovnih pojmova, Dosije, Beograd.
22. Pečujlić, M. (2003–a): **Planetarni kentaur – dva lika globalizacije.** NSPM, Beograd.
23. Ralston, D. A. et al. (1997): **The Impact of National Culture and Economic Ideology on Managerial Work Values: A Study of the United States, Russia, Japan, and China.** Journal of International Business Studies, 28: 1.
24. Reljić, S. (2003): **Mediji i globalizacija.** Aspekti globalizacije sa pregledom osnovnih pojmova, „Dosije", Beograd.
25. Ristić, I. (2007): **Serbian Identity and the Concept of Europeanness.** Panoeconomicus, 54: 2.
26. Robinson, W. (2001): **Social Theory and Globalization.** The Rise of Transnational State, Theory and Society, Renewal and Critique in Social Theory, 30: 2.
27. Sen, A. (2002): **Razvoj kao sloboda.** Filip Višnjić, Beograd.
28. Soros, G. (2002): **On Globalization.** Public Affairs Ltd, Oxford.
29. Stiglitz, J. E. (2003): **Globalization and Its Discontents.** W.W. Norton, London.
30. Subotić, M. (2003): **Kritike procesa globalizacije: primer Rusije i Srbije.** Filozofija i društvo, 21.
31. Трипковић, М. (2000): **Глобализација и Србија.** Социолошки преглед, XXXIV: 3–4.
32. Trkulja, J. (2003): **Globalizacija kao potčinjavanje ili šansa.** Aspekti globalizacije sa pregledom osnovnih pojmova, „Dosije", Beograd.
33. Francesko, M., Kodzopeljic J. & Mihic V. (2005): **European identity in Serbia and Montenegro.** Psihologija, 38: 2.
34. Held, D. et al. (1999): **Global Transformation Politics, Economics and Culture**. Polity Press, Cambridge.
35. Held, D. & McGrew A. (2000): **The Great Globalization debate: An Introduction**. The Global transformation Reader, Polity Press, Cambridge.
36. Hofstede, G. (2001): **Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations across Nations**. Sage Publications, Thousand Oaks.

37. Хрустић, Х. (2010): **Србија и геоекономска глобализација.** Зборник Матице српске за друштвене науке, 132.
38. Hutton, W. & Giddens, A. (2000): **On the Edge. Living with Global Capitalism.** Jonathan Cape, London.
39. Cagatay, N., Elson, D. & Grown, C. (1995): **World Development.** Special Issue on Gender and Macroeconomics, 23: 11.
40. Castels, S. and Davidson, A. (2000): **Citizenship and migration**. Globalization and the Politics of Belonging, Macmillan Press Ltd, London.

Прилог 1

Анкетни лист А

Који су ефекти глобализације?		
(%)	**ДА**	**НЕ**
мања незапосленост	21	79
виши животни стандард	9	91
путовање у иностранство	62	38
понуда различите робе на тржишту	95	5
политичко отварање Србије према свету	73	27
техничко–технолошки развој	82	18
стручно усавршавање младих у иностранству	73	27
лоша приватизација	98	2
присуство мултинационалних корпорација	90	10
високе каматне стопе	95	5
„одлив мозгова”	77	23
демократија	17	83
економска стабилност	6	94
корупција	35	65
заштита људских и мањинских права	54	46
сиромаштво	42	58
криминал	3	97
илегална трговина људима	57	43
нема утицаја	3	97

Анкетни лист Б

Како очувати културне вредности?		
(%)	**ДА**	**НЕ**
користити ћирилицу	89	11
смањивање употребе страних термина у српском језику	95	5
већи број домаћих филмова и серија на телевизији	87	13
већи број културно–образовних емисија	93	7
упознавање са културним наслеђем Србије од „малих ногу” кроз васпитно–образовни систем	71	29
неговање изворне музике	78	22
увођење фолклора у основно образовање	92	8
неговање националне кухиње	55	45
заштита географског порекла домаћих производа	68	32
промоција културне баштине Србије ван граница земље	73	27

CHALLENGES OF GLOBALIZATION: SOCIO–ECONOMIC AND CULTURAL CIRCUMSTANCES IN SERBIA

DEJAN ŠABIĆ, SNEŽANA VUJADINOVIĆ, RAJKO GOLIĆ, MIRJANA GAJIĆ, MIROLJUB MILINČIĆ

Faculty of Geography, University of Belgrade, 11000 Belgrade, Serbia

Globalization is a dynamic process of development and regularity of human society. It is characterized by increasing (global) interdependence of national economies, sciences and cultures with the world and world developments. All countries, including Serbia, are linked to a multinational network of economic, scientific, technological, social and political connections. The rapid development of highly sophisticated technologies made it possible to quickly master the geographic areas, the flow of goods, capital and people. These are the positive effects of globalization. However, if a country is in transition, but also the economic crisis, the survey showed that its population is increasingly feeling the negative implications of globalization. This situation is pervaded by dissatisfaction. In order that Serbia "enter the race equally with the world", its intellectual elite must respect national values, natural and social characteristics of the state, on the basis of which it should develop and build social relations with other states. Acceptance of foreign values, habits, culture and language is disastrous, and most respondents go with such thinking.

Global values are increasingly intertwined in the life of our population. The consequences are large and deep, and some of the negative effects of the economic and cultural globalization are more and more felt. Therefore, the survey that is conducted in six cities in Serbia - Belgrade, Pančevo, Šabac, Rekovac, Brus and Mali Zvornik, with 600 respondents showed that the majority of those surveyed is against globalization, blaming this process for all troubles. Instead of neoliberal economics, Serbia needs the concept of social-market economy, similar to Germany and Scandinavian countries. Our economy should be based on the creation, development and promotion of national brands. Thus an efficient market economy would be created with a more just and humane relations of production in relation to the present ones. The introduction of this concept in the economy would affect other social spheres, particularly culture and art, but also family and family values.

ЗДРАВКО МАРИЈАНАЦ UDC: 911.3:314(497.6 RS)

РЕПУБЛИКА СРПСКА - ОБЈЕКТИВНА СТВАРНОСТ - ИМЕ, НАСТАНАК, ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ, ВЕЛИЧИНА И ОБЛИК ПРОСТОРА, ГРАНИЦЕ, РЕГИОНАЛНО-ТЕРИТОРИЈАЛНА ПОДЈЕЛА, ДЕМОГРАФСКА СТВАРНОСТ

Природно-математички факултет, Универзитет у Бањој Луци, 78000 Бања Лука, Република Српска

Апстракт: Република Српска настала је одбранбеним грађанским, етничким и вјерским ратом и борбом српског народа за очување своје земље и огњишта (1992-1995. г.). Рат је заустављен мировним договорима (Дејтон-Париз, 1995.г.). Српски народ претрпио је велике жртве, незапамћене миграције и материјална разарања вјековних огњишта. Мировним споразумом Срби су добили ентитет, територију, границе, органе влсти и могућност развоја заједно са свим народима који живе у Републици Српској и Босни и Херцеговини.
Кључне ријечи: Име, настанак, територија, границе, развој, демографија Републике Српске.

Abstract: Republika Srpska was founded on the basis of the civil, ethnic, and religious war and fight of the Serbian nation in order to preserve its land and background (1992-1995). The war ended upon the conclusion of peace agreements (Dayton-Paris, 1995). The Serbian nation suffered vast losses, immemorial migrations and material devastations of their homes. The peace agreement gave the Serbs their entity, territory, boundaries, authorities, and an ability to grow together with other peoples living in Republika Srpska and Bosnia and Herzegovina.
Key words: name, origin, territory, boundaries, development, demography of Republika Srpska

ИМЕ

Република Српска је један од два ентитета Босне и Херцеговине. Муслиманско-хрватска коалиција донијела је Меморандум о сувереној Босни и Херцеговини, изступању из Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, (24. октобра 1991. године), без сагласности Срба и прекршила Устав Социјалистичке Републике Босне и Херцеговине. Српски посланици формирали су Скупштину српског народа у Босни и Херцеговини, српски народ на Плебисциту (9 и 10. новембра 1991. г.) већином гласова потврдио је да жели остати у држави Југославији, и донио је Декларацију о проглашењу Републике српског народа Босне и Херцеговине (9. јануара 1992.). EU признала је Босну и Херцеговину 6. априла 1992. године. Почео је ратни сукоб, СР БиХ се распала, није више постојала. Скупштина српског народа промијенила је име у Српска Република, а касније и садашњи назив Република Српска (карта 1).

НАСТАНАК

Република Српска настала је борбом српског народа за очување вјековних огњишта у одбрамбеном, грађанском – етничко-вјерском рату. Зарађене стране, муслимани и Хрвати створили су коалицију, организовале војне и паравојне формације које су се бориле против Срба с циљем стварања унитерне државе Босне и Херцеговине с доминацијом једног народа (муслимана), стварања босанске нације има мјеста само за једну «провјерену» исламску вјеру и

двије немуслиманске мањине (Срби и Хрвати)[1]. То је био рат свих против свих[2], а током рата Хрвати су схватили исламске милитантне и експанзивне идеје и циљеве[3], као и стварања унитарне државе.

Република Српска Карта: 1.

Европска заједница признала је Босну и Херцеговину као суверену државу без сагласности српског народа, преседан који није могао без ратног сукоба и посљедица (1992-1995. г.).

Познати су повод, узроци и посљедице рата.

Узроке можемо подијелити на:

- унутрашње и
- спољне.

Унутрашњи узроци распада југословенске заједнице (државе СФРЈугославије) су комплексни и разноврсни. Устав савезне државе 1974. године афирмисао је суверенитет република. На XIV Конгресу Савеза комуниста Федерације (1990. г.) долази до пуног раскола у водећој, руководећој, владајућој и јединој политичкој партији. У Словенији[4] и Хрватској[5] на изборима (1990.г.) побиједиле су политичке странке које су се опредијелиле за сецесију. Све слабости система су се показале: нејединство савезног и републичких руководстава, нерјешено национално питање неравномјеран регионални развој, лажно братство-јединство, ограничена људска права, лицемјерје самоуправљања, заблуде о плурализму, мултинационалности и мултикултуралности, илузије о значају несврстаности, катастрофа међународне политике. То све не значи да није било и значајних успјеха, достигнућа, ограниченог права и раста стандарда до 80. година XX вијека. И док се у Западној Европи довршава процес интеграције на простору СФРЈ долази до распада и сецесије.

Спољни узроци су још дугорочнији, перфиднији и смишљенији. У Братислави на конференцији о Балкану представници USA изјавили су да је Д. Ајзенхауер направио „велику грешку што није трајно стационирао америчке копнене снаге на Балкану“[6].

[1] П. Војновић, Историјске основе Републике Српске, Бања Лука, 1998. г, Географско друштво Републике Српске (Зборник).

[2] Током сукоба ратовали су муслимани и Хрвати (заједно) против Срба, ратовали су муслимани против Хрвата и муслимани против муслимана.

[3] Хантингтонова глобалистичка запажања о сукобу ислама с другим религијама.

[4] Водећи идеолог југословенског социјализма и самоуправљања Е. Кардељ још педесетих година XX вијека истакао је „прелазну етапу у југословенској заједници)

[5] Хрватска и Словенија, 1991. г. прогласиле су самосталност.

[6] Willy Wimer, посланик Будестага, „Узроци и последице агресије NATO пакта на Југославију (Србију), 2009. г,

Од 1976. г. у Њемачкој се одржавају скупови (руководио Ј. Штраус, министар одбране Њемачке) представника Њемачке, Велике Британије, Француске, Шпаније, и Ватикана. Натим састанцима на приједлог Њемачке треба спровести другачију територијалну организацију Југославије из следећих разлога:

- Жеља Њемачке да се свети Србима. Треба казнити народ који је допринео да Њемачка изгуби I и II свјетски рат,
- Да треба наградити Хрвате и муслимане који су се током II свјетског рата придружили Њемачкој,
- Била је идеја улазак Хрватске и Словеније у ЕЗ (којом је тад предсједавала Њемачка), могућност остваривања њемачких утицаја и интереса на далматинској обали и тако приближавање Медитерану. Стари њемачки сан.[7]

Међутим, пројект је био далеко комплекснији: реализација америчко-њемачке идеологије "новог поретка" и процеса глобализације уз помоћ силе NATO. Један од циљева био је војну силу (NATO) приближити границама Русије, као и економски ослабити земље Средње, Источне Европе и Балкана, те их тиме довести у економску зависност од USA и EU.

Процес још није довољно објашњен, а није ни довршен. Русија је имала досљедан став да се свјетски конфликти морају рјешавати договором, преговорима, без силе и бруталности.

Проблематика односа према Балкану је далеко комплекснија, није она само „лекција, колоквиј и испит“ за Ирак, него глобално на далеко већи простор.

Током 1991. године као и касније одржано је низ састанака у земљи („Од Вардара до Триглава“) и иностранству (Женева, Рим, Вашингтон, Беч, Грац, Брисел, Лисабон, Париз...) који нису уродили плодом да се заустави раздруживање југословенских република. Испољене су двије концепције; једну су заступале Словенија и Хрватска (сецесија), другу Србија и Црна Гора (против раздруживања). Јуна 1991. г. на конференцији републичких руководстава Македонија и Босна и Херцеговина предлажу компромисна рјешења:

а. Савез југословенских република или

б. Савез југословенских држава.

Компромисна рјешења нису постигнута, почео је рат у Словенији, Хрватској, Босни и Херцеговини, Србији. „Нико тад није пресјекао Гордијев чвор југословенске кризе“[8]

Кад је ЕЗ (6. априла 1992. г.) усвојила Декларацију о признавању Босне и Херцеговини, као самосталне државе у авнојевским границама, избио је сукоб и формирале су се четири политичко-територијалне јединице:

- Република Српска,
- Херцег-Босна,
- муслиманска Босна и Херцеговина,
- Аутономна покрајина Западна Босна.

Лорд Карингтон, Р. Бадантер (конференција о Југославији и Арбитражна комисија) безуспјешно покушавају спријечити сукоб зараћених страна.

Марта 1992.г, Х. Кутиљеро предлаже План (доноси се и декларација) у Сарајеву о принципима уставног уређења (федерално-конфедерални односи), територијалне подјеле (принцип кантонизације – карта: 2), три конститутивна народа („Лисабонски папир“). То је био последњи покушај да се зауставе, спријече ратни сукоби. План није усвојила муслиманска преговарчка страна, па је почео ратни сукоб у Босни и Херцеговини (карта 2).

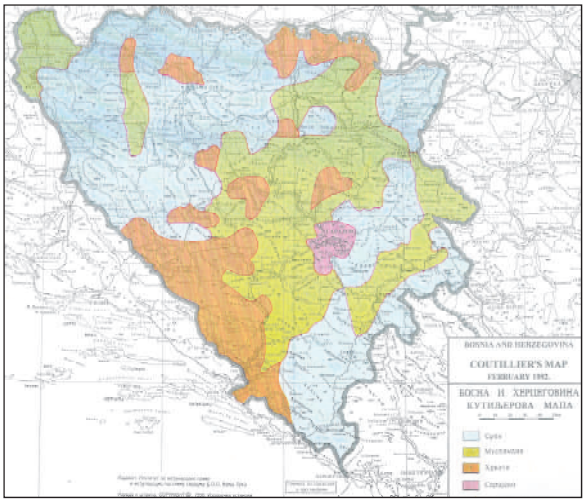
Тако је почео рат, 6.априла 1992. године.

Затим је донијет Венс-Овенов план (Женева, јануара 1993. г.) о подјели Босне и Херцеговине који су прихватили Хрвати, а с резервом прихватили муслимани и Срби (који су одбацили план референдумом, тад је територија под српском влашћу била 64%, а територија предложена планом била је 43% српског територија).

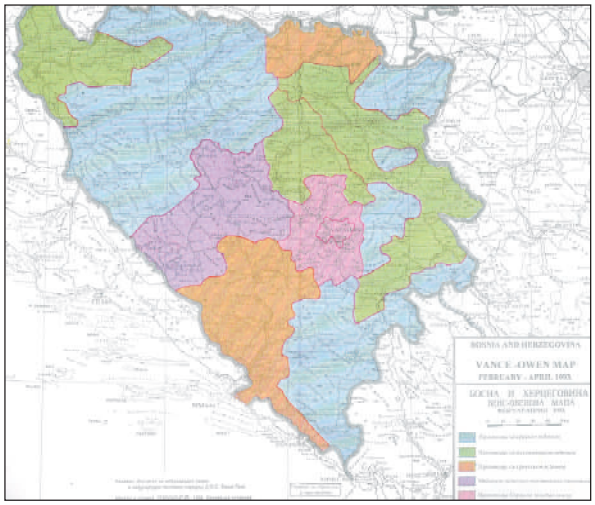
[7] Piere Gallois, француски генерал, Циљеви и последице NATO агресије на Србију – 10 година после – интервенција, Београд, 2009. (несхваћена проблематика глобализације и наивни закључци).

[8] П. Војновић, Ibid, 1.

Нови план, Венс-Овенов, 1993. г. није прихваћен, а предлагао је подјелу Босне и Херцеговине на 10 провинција: по три српске и муслиманске, двије хрватске и двије мјешовите с посебним статусом за неке градове под контролом UN: Сарајево, Мостар, Добој, Зворник, Вишеград, Рогатица). Српске провинције су добиле простор од 43% Босне и Херцеговине, а тад је територији Републике Српске, под српском влашћу 34-35.000 km^2 (66-68%) (карта: 3).[9]

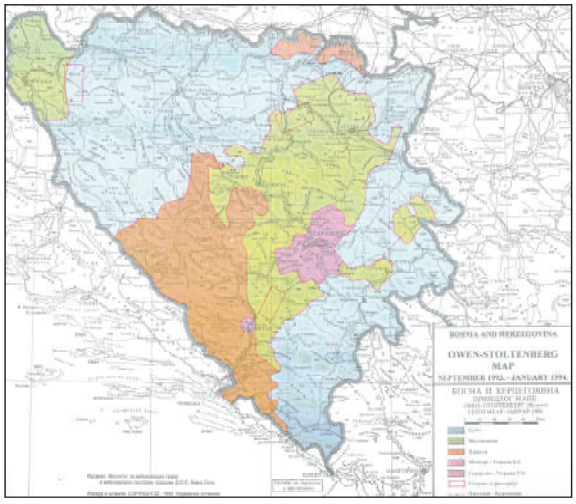
Кутиљерова мапа Карта: 2.

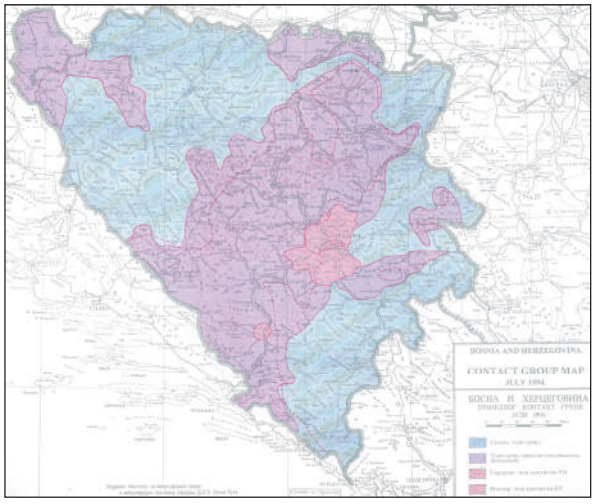
Венс-Овенова мапа Карта: 3.

Крајем 1993. г. предложен је Овен-Столтенбергов план (територија је подијељена на три провинције: српска, хрватска, муслиманска с кофедералним уређењем).[10] Све предложене мапе личе на "леопардову кожу" подјеле без научног приступа и законитости (карта: 4).

Вашингтонским споразумом (1994. г.) прекинуто је непријатељство (рат) муслимана-Хрвата, предложено оснивање заједничке федералне државе, створена је нова ратна коалиција муслимана и Хрвата против Срба, као и могућност конфедералног савеза са Хрватском. Априла, 1994. г. предложен је План контакт групе,[11] који је предложио и одлучио да Босна и Херцеговина мора остати цјеловита држава. (Подијељена и територија Срби 49% и муслимани и Хрвати 51% територија) (карта 5).

Овен-Столтембергова мапа Карта:4.

Мапа Контакт групе Карта: 5.

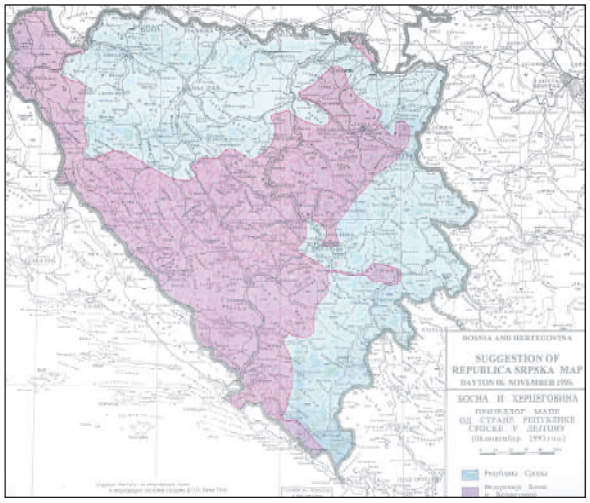
[9] М. Степић, У вртлогу балканизације, Београд, 2001. г, Институт за геополитичке студије.
[10] М. Јефтић, М. Пецељ, Ислам и геополитичка логика, Београд 1995. г, КИ (Република Српска 54, Херце-Босна 16 и Републици Босни, муслиманској провинцији 30% територије бивше СР Босне и Херцеговине).
[11] Представници: Русије, Велике Британије, Француске, Њемачке и САД.

План контакт групе Срби су одбили (референдумом 27 и 28. августа 1994. г.), а многобројни преговори, разговори и сусрети од 1992. до јесени 1995. године били су неуспјешни за заустављање ратног сукоба.

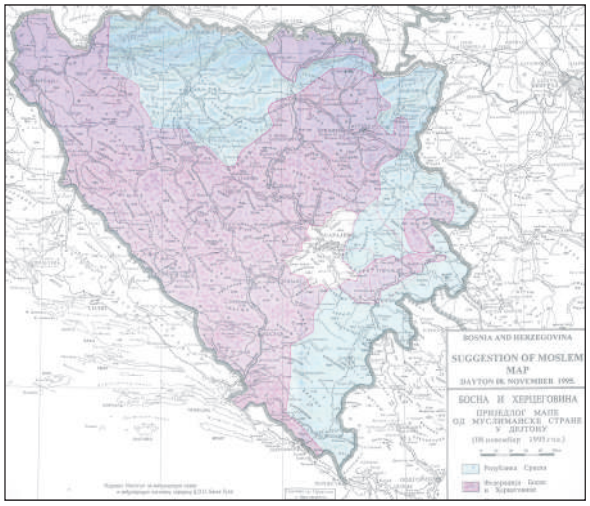
Било је разговора о подјели БиХ на три дијела: Република Српска 51,17%, муслиманска територија 33,33% и хрватска територија 17,50% (тад је територија Републике Српске захватала простор од 66% простора Босне и Херцеговине.

Договорима у Женеви и Њујорку дали су основу за даље неминовне преговоре, јер су се снаге НАТО, снаге регуларне војске Хрватске и муслиманско-хрватске војне снаге ујединиле и заједничким војним походима смањиле територију под српским снагама „са 57,1% на 46,5% за период од 08. IX до 22.X 1995. године“.[12]

Мировни преговори почели су у USA (октобра, 1995. г, а Општи оквирни споразум прихваћен је 14. децембра 1995. у Паризу).[13] Предложене су и мапе зарађених страна које нису прихваћене, Срба и муслимана (карта 6 и 7).

Мапа Срба (приједлог подјеле) Карта: 6.

Мапа Муслимана (приједлог подјеле) Карта:7.

Срби су добили своју Републику, Бошњаци и Хрвати Федерацију Босне и Херцеговине. Срби су незадовољни подјелом територије (сво катастарско власништво Срба није у саставу Републике Српске), муслимани (Бошњаци и Хрвати) Уставним рјешењима, Анексом VII (његовом имплементацијом), Хрвати немају свог територија.

Често се тумачи дух, а не слово Дејтонског споразума, тумаче жеље и недостатци, а не реално могућа примјена.

Рат (1992-1995. г.)[14] који има све карактеристике незапамћеног геноцида и егзодуса над Србима, одбармбеног, грађанског, етничко-вјерског рата био је с великим људским, материјалним и другим жртвама. Резултирао је највећим страдањима Срба на овим просторима: погинуло је 30.192 учесника ратан и цивила, 37.150 **инвалида**, са огњишта протјерано је 1,300.000 Срба, девастирана су 1.232 насеља (од 2.625 српских насеља), до темеља је срушено 686 насеља, 244 вјерска објекта, 419.879 српских избјеглица населило се у Републику Српску из

[12] В. Лукић, Неки аспекти граница Републике Српске, Бања Лука 1998. г, Зборник радова, Географско друштво Републике Српске.

[13] В. Поповић, В. Лукић, Дејтонски споразум – документи Дејтон-Париз, Бања Лука, 1999. г, Институт за међународно право и међународну пословну сарадњу.
Мировни споразум регулисао је Анексима (11), Устав, Арбитража, Избори, Људска права, Војне аспекте, Регионалну стабилизацију, Границе еентитета, Избјегла и расељена лица, Чување националних споменика, Јавне корпорације, Цивилно спровођење, Међународне полицијске снаге.

[14] Рат у Босни и Херцеговини „свјетски миротворци“ окарактерисали су као „трагичан сукоб у региону“, а неки и „конфликт“ из разумљивих разлога.

БиХ, у Србији и Црној Гори уточиште је нашло 286.682 протјераних Срба, број логора за Србе био је 536 са преко 200 стратишта (у Сарајеву 126 логора).[15]

Дејтонском Босном и Херцеговином њени народи су незадовољни, а његова најквалитетнија тековина је мир зарађених народа. Република Српска добила је функције државе и надлежности осим оних које су дефинисане Уставом Босне и Херцеговине.

Дејтонским споразумом обустављен је рат, конституисана држава Босна и Херцеговина са два ентитета: Република Српска и Федерација Босне и Херцеговине, сложена држава какве нема у свијету, под надзором УН и ЕУ са многобројним недефинисаним односима. Створена је држава конфликта и сталних жаришта, недефинисана, смањеног суверенитета, већинских народа муслимана (почетком рат) сад Бошњака, Хрвата и Срба.

ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ, ОБЛИК И ВЕЛИЧИНА

Географски положај Републике Српске је специфичан и сложен. Она се налазина простору од:

Табела: 1.

	СГШ	ИГД	Општина
Сјевер	45º 16'	16º 56'	Козарска Дубица
Југ	42º 33'	18º 27'	Требиње
Исток	44º 03'	19º 38'	Братунац
Запад	44º 57'	16º 13'	Крупа на Уни

(Извор: Република Српска, Бања Лука, 2010. г, Статистички годишњак).

Република Српска захвата сјеверни, југо-западни,источни и југо-источни дио простора Босне и Херцеговине. Република Српска, ентитет Босне и Херцеговине је простор Европе, њеног југоисточног дијела; Балкана, његовог западног дијела. Она је медитеранска, подунавска, посавска, подрињска, транзитна, "нови Балкан", због њене животне повезаности с тим просторима.

Њен географски положај је спона између сјевера и југа Европе, Западне Европе и Блиског и Средњег истока.

Она се налази у близини најзначајније саобраћајнице Балкана и југоисточне Европе (Словенија, Хрватска, Србија, Македонија, Бугарска, Грчка, Турска); а меридијански токови ријека које пресјецају Динариде су најближа веза Средња Европа – Медитеран.

Облик Републике Српске је неуобичајен и издужен и неупоредв с границама других држава у свијету. Територија има два издужена шира дијела с изразитим сужењем код Брчког на само 5,0 km, као и „џеповима“ код Горажда, на Озрену, југозападном дијелу. У жаргону се за њен облик може чути „земља цијела из два дијела“, „тигрова кожа“, „пукнута република“, „кућа на сред пута“. Изузетан облик најбоље је окарактерисала М. Грчић „два плућна крила“, «српска цела из два дела», а Босна и Херцеговина „држава на међи“, „земља цела из два дела“, „пластична држава“, „држава са пластичном грешком“, „заморче без повратка“, „Скадар на Бојани“, Болесник с Миљацке“, „тамни вилајет нинашто налик“, „држава на инфузији“, „држава на апаратима“, „земља на путу нигдје“.

Тако је дужина територија („источног крила“) од општине Требиње до општине Бијељина 270,0 km (југ-сјевер), од општине Бијељина до Козарске Дубице 250,0 km (исток-запад), а правац југоисток-сјеверозапад 110,0 km. То је условило малу просјечну дубину простора, од 30 km.[16] Највећа сужења простора су код Брчког 5,0 km, Добоја 6,2 km, Горажда 6,4 km, Зворника 6,7 km, Шамца 9,0 km, и Мркоњић Града 26,0 km (карта 8).

То је условило облик два асиметрична крила са сужењима „коридорима“ и „џеповима“.

[15] Н. Ђукић, З. Маријанац, Демографске карактеристике Републике Српске и субрегиона Требиње, Београд-Бања Лука, 2007. г, ГДРС

[16] М. Грчић, Нове функције граница Републике Српске у условима регионалне интеграције и пограничне сарадње, Бања Лука, 1998. г, Географско друштво Републике Српске.

Република Српска (удаљености) Карта: 8.

Овакав облик ентитета је урађен с одређеним циљем, смишљен приступ подјеле Босне и Херцеговине. Оваква територијална подјела простора је смишљена да се створи више неуралгичних простора, потенцијалних жаришта за потенцијалне несугласице и међуентитетске сукобе што је и прикривени циљ „међународне заједнице“ у одређеном времену.

ВЕЛИЧИНА ПРОСТОРА

Величина простора Босне и Херцеговине се током историје често мијењала. Први извори су из X вијека (К. Порфирогенет, De administrando imperio). Средњовјековна Босна била је највећа по површини од 1324-1391. г. од Зрмање до Подриња, од Саве до далматинске обале са острвима (Брач, Хвар, Корчула, Пељешац, Мљет), од Котора и Херцег Новог до ушћа Дрине и Саву, па до дубичке жупе.

Од тог периода до 1878. г. Границе су се често мијењале, а величина је била 45.000-62.000 km^2.

Тако L. Dimilz наводи величину Босне и Херцеговине 1876. године:

- Босна	41.908 km^2	760 кв. миља
- Херцеговина	9.119 km^2	220 кв. миља
- Ново-пазарски санџак	5.386 km^2	125 кв. миља
- Босна и Херцеговина	56.395 km^2	1.105 кв. миља[17]

Берлинским конгресом (1878. г.) Аустро-угарској додјељен је простор Босне и Херцеговине површине 51.199,59 km^2 на управљање, сагласност за окупацију и анексију.

Територијална подјела од 1918-1945. године често се мијењала (Краљевина СХС, НДХ). На II засједању АВНОЈ-а, 29. новембра 1943. г. дефинисани супростори свих шест народних република. Народна Република Босна и Херцеговина је „уступила дио територија НР Хрватској

[17] L. Dimitz, Fortelihen Verhaltnisse und Eisichtung Bosnies und Herzegovina, Natur und Kulturbilde, Wien 1905. g.

и НР Црној Гори, так је њена величина била 51.129,11 km^2. Босна и Херцеговина, народна, па онда социјалистичка захватала је 20% југословенског простора и била трећа по величини простора у бившој СФР Југославији (иза Србије и Хрватске), а испред (Македоније, Словеније и Црне Горе).

Дејтонским споразумом (USA, 1995. г.) и Мировним уговором (Париз, 1995. г. децембар) дефинитивно је подијељена територја Босне и Херцеговине (измијењен приједлог Контакт групе, као и договора зараћених страна и диктатом великих сила) на два ентитета:

- Федерација Босне и Херцеговине 26.076 km^2 (51% простора бивше СР Босне и Херцеговине) и
- Република Српска 25.053 km^2 (49% простора бивше СР Босне и Херцеговине).

Међутим како нису извршена разграничења са сусједним државама (Хрватска, Србија, Црна Гора) и између ентитета то је површина Републике Српске 24.617 km^2.[18]
Приликом одређивања граница није се водило ни старим превазиђеним принципима повлачењим аграница – разграничењима, нити рационалним границама. До разгарничења је дошло диктатом, силом што није познато ни у даљој прошлости, садшњости (осим разгарничења на Балкану) и то у условима „међународних закона и права народа“. То су неки нови „научни“ приступи и критерији повлачења граница.

Дужина граница спољних (с другим државама) и унутрашњим (с Федерацијом Босне и Херцеговине) је 2.177 km. Спољне границе су дуге 1.096 km, а унутрашње 1.081 km.[19] Разграничења нису још завршена (1. септембар 2011. г.), ни спољних, ни унутрашњих. Међуентитеска линија разграничења није повучена, нису разграничена 4.432 насеља и 14.000 парцела (процјена).

Спољне границе су спорне с Хрватском (ријека Уна), Србијом (Дрина), Црном Гором (Билећко језеро). Дужина граница је неповољна, нерационално повучена, неприродно повучена, апсурдна и још недефинисана. „Коефицијент разуђености је неповољан. Гранично територијални коефицијент (дужина граница на 100 km) износи осам, док обрнуто територијално-гранични коефицијент (површина на km границе) износи 12,5. То указује на необично малу дубину простора Републике Српске. Популационо гранични коефицијент је неповољан 678 становника на km границе, као и гранично-територијални коефицијент 2,0 (Србија популационо-гранични коефицијент 3.791 становник и 0,26 гранично територијални ккоефицијент).[20]

Границе Републике Српске и међудржавна и ентитетска су резултат међународног диктата (силе); карактеришу се нефункционалношћу и пројектованим могућим геополитичким хаосом и сукобима, али и могућностима међуентитетске, регионалне и међународне сарадње.

РЕГИОНАЛНО-ТЕРИТОРИЈАЛНА ПОДЈЕЛА

Једна од карактеристика простора (територије) Републике Српске је њена наслијеђена неуједначеност економског и општедруштвеног развоја. То је захтјевало потребу регионализације простора у циљу њеног бржег и регионално и уједначенијег (праведнијег) развоја.

Географија као синтетичка наука даје највећи допринос теорији и пракси регионализације. Значајан почетни допринос регионализацији Босне и Херцеговине у два свјетска рата дали су Ј. Цвијић, Р. Марек, Н. Кребс чији су основни критерији (основа) регионализације били природно-географске карактеристике простора.

[18] Републички Завод за статистику, Демографска статистика, Бања Лука, 2010. г. број 13. (Напомена: Статистика и евиденција не води се за Дистрикт Брчко).
Ова површина (територија) није тако дефинисана у Дејтону.
[19] Р. Радиновић, Геостратешки значај српског етничког простора, Београд 1997. г, Институт за геополитичке студије – Зборник радова.
[20] М. Грчић, Нове функције граница Републике Српске у условима регионалне интеграције и пограничне сарадње, Бања Лука, 1998. г, Зборник радова, ГД Републике Српске.

Прву регионализацију послије II свјетског рата извршио је Т. Канает, који је као основне параметре увео аграрно-географске карактеристике (три област: житородна, планинско-сточарска и јужне културе, које је подијелио на 8 подручја). Проблемима регионализације Босне и Херцеговине бавили су се многи (географи, економисти, просторни планери, архитекте) од којих су свакако значајни доприноси: А. Мелик (1952. г.), М. Сентић и С. Обрадовић (1954. г.), Р. Петровић (1957. г.), С. Илешич (1961. г.), В. Рогић (1963. г.), Ј. Марковић (1967. г.), К. Папић (1974-1979. г.).

Проблемом регионализације бавили су се и Економски институти (Сарајево, Бања Лука) који су предложили подјелу Босне и Херцеговине (1969. г.) у три варијанте (Економски институт Сарајево):

а. Седам регионалних заједница (критериј: политичко територијална подјела на 7 привредних комора),

б. Девет регионалних заједница (критериј: политичко-територијални компромис (Сарајево-Зеница, Горажде и Ливно (!?),

в. Дванаест (алтернативно 21) регионална заједница општина.[21]

Током вишегодишњих истраживања регионалног развоја и регионалне подјеле дошло се до закључка да би за успјешну регионализацију било неопходно промијенити три принципа:

- природно-географски,
- више критерија и
- двојне регионализације (физиономске) и економско-функционалне.

На основу тих принципа и више параметара К. Папић (1997. г.) Босну и Херцеговину подијелио је на четири макро региона:

- Западнобосански (Бањалучки),
- Источнобосански (Тузлански),
- Средњобосански (Сраједвско-зенички),
- Херцеговачки (Мостарски).[22]

Макро регионе подијелио је на 21 регион. Сматрало се да географско-економска регионализација води ка децентрализацији простора током самоуправног социјализма и „да нарушава мултиетничке федералне јединице“. [23]

Сажимањем и специфичности подручја Д. Јакшић (1997. г.) предложио је регионализацију Републике Српске у двије варијанте:

А	Б
- Крајина,	- Крајина,
- Семберија и Посавина	- Семберија и Посавина
- Бирач и Романија	- Подриње и Херцеговина
- Херцеговина.	

Обе варијанте имају своје предности и недостатке, али су значај допринос на регионализацији Босне и Херцеговине.

Највећи допринос, најрационалнија и најквалитетнија рјешења регионализације Републике Српске дао је Р. Гњато примјеном нодално-функционалних принципа. Анализирајући друштвене и природне елементе, територијално-административну подјелу и њихово довођење у узрочно-посљедичне везе и примјеном више критерија, нодално-функционалних принципа омогућује се квалитетна и квалификована регионализација.

[21] К. Папић, Економскогеографске регије Босне и Херцеговине, Сарајево, 1997. г, Географски преглед, св. XXI.
[22] I bid 22.
[23] Д. Јакшић, Постдејтонска стварност и перспектива, Бања Лука, 1997. г, „Атлантик“ ББ.

За основне критерије нодално-функционалне регионализације уводи слиједеће принципе, водећи рачуна о свим елементима простора:

- «Облик и величина државне територије,
- Политичко-географске претпоставке укупног развоја,
- Укупан број и територијални размјештај становништва,
- Мрежу насеља и у оквиру ње урбаних и развојних центара,
- Функције главних урбаних и развојних центара,
- Саобраћајна инфраструктура у оквиру које путна повезаност главних центара има кључно значење и
- Природни ресурси и њихов значај у организацији геопростора».[24]

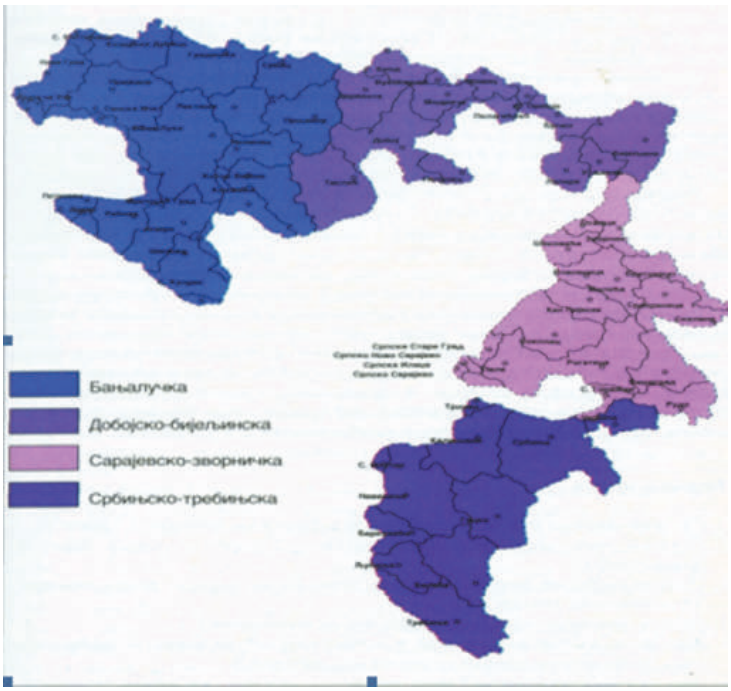
Наведени принципи и критерији истичу значај водећих центара, као окосница развоја регије, међурегионалне и међународне регионалне сарадње, али слабљење поларизације урбаних центара.

Према научној валоризацији регионалних потенцијала и могућности бржег и равномјернијег развоја Р. Гњато (1997. г.) издвојио је слиједеће (карта 10) регије:

Табела: 2.

Редни број	Нодално-функционална регија	Број општина у регији	Површина у km^2	Број становника (процјена 2010.г.)
1.	Бања Лука	22	8.931,9	655.022
2.	Добој-Бијељина	14	4.456,1	402.438
3.	И. Сарајево-Зворник	18	4.999,0	260.452
4.	Требиње-Фоча	12	5.339,0	115.116

(Обрада: Д. Папић и М.Станојевић, према проф. др Р. Гњати, Демографској статистици Републике Српске, Билтен 13, 2010. године)

Регионализација Републике Српске Карта: 10.

[24] Р. Гњато, Нодално-функционална регионализација Републике Српске, Бања Лука, 1997. г, Гласник ГД Републике Срспке, св. 2.

Нодално-функционалном регионализацијом Републике Српске утврђена су два развојна правца:

- западни, веће површине и броја становника, значајнијих ресурса и развијенији, и
- источни, мање површине и становника, сиромашнијих ресурса и неразвијенији.

Нодално-функционална реорганизација има за један од главних циљева равномјеран развој свих дијелова Републике Српске.

ДЕМОГРАФСКА СТВАРНОСТ

Република Српска има 1,437.038 [25] становника који живе на простору од 24.617 km^2 у 2.745 насеља (58,3 на km^2). Наталитет (7,4 ‰) се смањује, морталитет расте 9,6‰, природни прираштај је негативан – 2,2 ‰ (рођено 10.147 дјеце, умрло 13.517 становника). Само седам (11%) од 62 општине има позитиван природни прираштај (до 5 дјеце рођено је у 2, до 35 у 2 и преко 40 дјеце у 3 општине више него умрлих). Насељеност је неарвномјерна: у западном дијелу Републике је 75 становника на km^2 или 75% становништва, а у источном 25 становника на km^2 или 25% укупног становништва.

У пограничним општинама до 10 становника на km^2 је у 9 општина, а пренасељених простора је 16,1% (урбани центри). У руралним просторима живи 61 % становништва (само 15% општина је урбани простор, блажи критериј EU).

Стопа фертилитета је 1,5, бракови се склапају релативно касно (жене 24,9, мушкарци 29,6 година), а замјену генерације неопходно је да се роди више од 7.000 дјеце у односу на садшњи број живорођених. Смртност новорођенчади је 4,0 ‰, што је просјек EU.

Према пројекцији [26] старосне структуре младих (до 19 година) ће бити 21,3 %, а старијих од 60 година 25% (2013. г.). Просјечна старост становништва је 36 година (женских 38, мушких 34 године). Полна структура је задовољавајућа, однос је 51 (женских) : 49 (мушких) %.

Унутрашњи миграциони салдо је позитиван, а миграциона кретања село-град се смањује.

Према процјенама укупно становништво, као све његове структуре ће се смањивати у наредном периоду (укупно, контигент дјеце у јаслицама, предшколског, школског, студентског узраста, радно способног становништва, као и фертилни контигент), осим најстарије популације.

Повећавају се само контигент, становништво старог 65 и више година.

Према наведеним пројекцијама Република Српска је захваћена глобалним процесом старења зато је неопходно донијети мјере популационе политике.

Да би се зауставила депопулација у свијету примјењује се низ мјера да се она заустави. Тако Б. Ђурђев предлаже слиједеће мјере:

1. мјере које теже да повећају фертилитет позитивним подстицајима,
2. мјере које ограничавају приступ средствима контроле рађања,
3. мјере за прилагођавање демографским промјенама и
4. мјере за повећање усељавања.[27]

Неповољан демографски развој Републике Српске резултат је великих промјена током наметнутог рата српском народу, као и глобалних промјена у процесу транзиције. Скупштина, Влада и остале релевантне институције чине напоре да се заустави негативна тенденција демографских кретања.

Неке мјере Владе Републике Српске дале су одређене резултате, али ограничене материјалне могућности онемогућују реализацију дугорочније стратегије демографског развоја.

[25] Број становника је процјена Републичког Завода за статистику за 2010. годину.
[26] Д. Маринковић, и др, Република Српска – Демографија, Бања Лука 2010. г, Економски институт Бања Лука.
[27] Б. Ђурђев, Изазови депопулације, Нови Сад, 2006. г, Матица српска за друштвене науке бр.121.

ЗАКЉУЧАК

Република Српска настала је борбом српског народа, одбранбеним, грађанским, етничким и вјерским ратом, (1992-1995. г.), Дејтонским споразумом потписаним у Паризу, 14. децембра 1995. године. Обустављен је рат, донијети основни акти за функционисање државе Босне и Херцеговине, кој је подијељена на два ентитета: Републику Српску и Федерацију Босне и Херцеговине (49:51% територије бивше Босне и Херцеговине). Тиме је признат ограничен међународни суверенитет[28] с могућностима усатвног уређења договарањем и сагласности три конститутивна народа: Срба, Хрвата и Бошњака (некадашњих муслимана) и осталих народа који живе у њој.

Бивша Босна и Херцеговина је најсложенија држава Балкана. Република Српска је одрживи ентитет који има своју територију, народ, границе, демократски изабрану власт, као и неке друге елементе државе. Присутна су два става о даљем развоју ентитета: јачању функције ентитета (Република Српска), унитаризацији, мајоризацији, централизацији, промјени устава, територијалне нове подјеле (Федерација Босне и Херцеговине).

Проблем се може и мора ријешити договором три конститутивна народа и осталих народа који живе у Босни и Херцеговини, прмјеном изворног Дејтонског споразума као и неугрожавањем територијалног интегритета Републике Српске.

Постоје реалне могућности за ставарањем једне просперитетне државе равноправних народа, али су потребни компромиси и промјена схватања „међународне заједнице“ о увијек ровитом, несхваћеном и „чворовитом“ Балкану.

Напомена: Карте преузете из: Дејтон, документи, Бања Лука, 1999 г. (В. Лукић и В. Поповић) и Нодално-функционална регионализација Републике Српске, Бања Лука, 1997 г. (Р. Гњато).

REPUBLIKA SRPSKA – OBJECTIVE REALITY – NAME, ORIGIN, GEOGRAPHIC POSITION, SIZE AND FORM, BOUNDARIES, REGIONAL-TERRITORIAL DIVISION, DEMOGRAPHIC REALITY

ZDRAVKO MARIJANAC

Faculty of Natural Sciences and Mathematics, University of Banja Luka, 78000 Banja Luka, Republic of Srpska

Republika Srpska was founded on the basis of the Serbian nation’s fight in the defensive, civil, ethnic and religious war (1992-1995) and the Dayton Peace Agreement (Paris, December 14, 1995). The war was ended and the basic acts of Bosnia and Herzegovina were adopted and the country was divided into two entities: Republika Srpska and Federation of Bosnia and Herzegovina (territory division ratio 49:51). Therefore, the country was recognized with the international sovereignty[29] with an option of constitutional arrangement by agreement of the three constituent peoples – Serbs, Croats and Bosniacs and others living in BiH.

Former Bosnia and Herzegovina is the most complicated country in the Balkans. Republika Srpska is a sustainable entity with its own territory, people, boundaries, democratically elected authorities, and other state elements. There are two recognized positions on the entity development: strengthening of the entity functions (Republika Srpska), unitarization, majorization, centralization, change of Constitution, new territorial divisions (BiH Federation).

The problem can and must be solved by the agreement of the three constitutional peoples and others living in BiH, as by the alteration of the Dayton Peace Agreement and the prevention of alteration of the territorial integrity of Republika Srpska.

There are realistic options for creation of a prosperous country with equally treated peoples, but there are still some compromises needed and the alteration of the international community’s idea of the ever ‘misunderstood, knotty’ Balkans.

[28] Поставља се питање која то држава има стварни суверенитет и независност!? (З.М.).
[29] The issue arises which country has the real sovereignty and independence?! (Z.M.)

СТЕВАН М. СТАНКОВИЋ UDC: 91:061.62(497.11) "1910/2010"

ЈЕДАН ВЕК СРПСКОГ ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА

Географски факултет, Универзитет у Београду, 11000 Београд, Србија

Извод: По доласку из Беча у Београд 1893. године, двадесет седмогодишњи доктор наука Јован Цвијић, основао је Географски завод, претечу данашњег Географског факултета Универзитета у Београду. Била је то институција за уважавање од самог почетка постојања и рада, посебно после оснивања Универзитета у Београду, чији је ректор два пута био Јован Цвијић. Током година рада у Географском заводу, заједно са својим сарадницима, Јован Цвијић је припремао оснивање Српског географског друштва, као институције вишеструко комплементарне Географском заводу. Чини се да га је на то посебно подстакло гостовање у Географском друштву у Бечу, где је 28. октобра 1907. године одржао предавање о Ђердапу. На Благовести, 7. априла 1910. године, у Свечаној сали Ректората Универзитета у Београду, уз присуство бројних географа из Београда, Србије и других земаља, представника других струка и јавног живота, основано је Српско географско друштво, прво те врсте на Балканском полуострву. Две године после оснивања из штампе се појавио први број Гласника Српског географског друштва, који се данас високо уважава на списку научних публикација. Један век постојања и рада Српског географског друштва обележен је значајним резултатима постигнутим у издавачкој делатности, организацији научних скупова, географских конгреса, теренских семинара, екскурзија по земљи и иностранству, Цвијићевих дана, сарадњи са сродним институцијама, такмичења ученика и значајног унапређења теорије и праксе географије као науке и наставног предмета. За постигнуте резултате Српско географско друштво је одликовано Орденом заслуга за народ са сребрним зрацима.
Кључне речи: Јован Цвијић, Српско географско друштво, 1910-2010.

Apstract: On the 7th of April, on the day of notable Christian holiday – the Annunciation, in 1910, after years of preparations, in the Gala Hall of the University of Belgrade Chancellery and attended by numerous celebrities, Serbian Geographical Society was founded. In the course of time, the Gazette becomes the periodical, which the Srebian Geographic Society was recognized by, since by means of exchange the Gazette was available at the distinguished libraries on every continent of our planet. The Gazette was and still is, an important source of scientifique knowledge regarding nature, people and events in Serbia and the Balkan Peninsula. It served as the basic source for the foundation of other periodicals of the Serbian Geographic Society (separate editions Bulletin (Glasnik), Globus, Smal library (Mala biblioteka), The Earth and People (Zemlja i ljudi), Monographs (naučne monografije), Geographical Curent Events (komercijalna izdanja, Atlas, Memoires) many among them already having 30 to 90 numbers. In the course of time, The Serbian Geographical Society, with more than 1000 members, regular and associate, at its meetings has held positive attitude about numerous questions which had been important for economical and social development of Serbia. In 1979 the Society was awarded the high ranked decoration ″Orden zasluga za narod″. The entire effort of association in consistence with Cvijić's opinion, was aiming at the benefit of science, education and people. It protected the country from the lies to which it was often exposed, saying as Jovan Cvijić did, ″It's not true that we have to give in to someone more important than ourselves, only because we are a small country. It is only important that the people of that small country chould have immense national feelings and intelligent and knowledgeable individuals who will represent them and defend them all over the world in an appropriate way.″ Jubilee, delineated by the contemporary members of the Serbian Geographic Society, shows that the members should be ready to have a look back, that it is the time to watch over the status of the contemporary geographic science, geographic instruction and publishing, and that is the time to observe the future, because ″Those who run away from their own past, shell loose the race″, the same as ″those who close their eyes towards the future, are also bild for the present-day existence.″
Key words: Jovan Cvijić, Serbian Geographic Societe, 1910 – 2010.

ПРЕДИСПОЗИЦИЈЕ ЗА ОСНИВАЊЕ ДРУШТВА

Прва осмишљена теренска географска истраживања Србије почео је Јован Цвијић по доласку из Беча у Београд 1893. године. Изабран за професора Велике школе, јер универзитета још није било, основао је Географски завод, претечу данашњег Географског факултета, који је 17 година старији од Српског географског друштва и веома значајан за његово оснивање и рад. Географски завод и Српско географско друштво, Јован Цвијић и његови сарадници сматрали су комплементарном целином. Географија крашких терена, тектоника планина, упознавање глацијалних облика рељефа на највишим планинама Балканског полуострва, типови насеља и етнопсихичке особине становништва, миграције становништва, били су основна Цвијићева научна преокупација, коју су често прихватали и његови ученици и сарадници, што се јасно види из радова публикованих у првим свескама Српског етнографског зборника и Гласника Српског географског друштва. Од 1893. до 1905. године Јован Цвијић је радио на Великој школи где је систематски формирао основе географских истраживања Србије и Балканског полуострва. Тада су се појавиле и прве значајније студије из неколико географских дисциплина. Радове је ваљало публиковати и постојеће резултате приказати заинтересованима. То се првенствено односило на радове штампане у Српском етнографском зборнику, посебно у одељењу Насеља и порекло становништва (Васовић М. 1997).

Због немогућности да сам истражи бројне географске објекте, облике, појаве и процесе, посебно оне из домена антропогеографије, године 1896. Јован Цвијић је израдио Упутства за проучавање села у Србији и осталим српским земљама. Две године касније публиковао је Упутства за проучавање села у Босни и Херцеговини и Упутства за проучавање села у Старој Србији и Македонији. Прво издање географске карте Србије и Црне Горе у размери 1:750.000, штампао је 1897., а друго 1898. године. До 1901. године Јован Цвијић је објавио 34 научна рада, од којих 12 на француском и немачком језику у страним часописима. Неки од тих радова су праве научне монографије, међу којима су докторска дисертација Das Karstphänomen, Карст, географска монографија, Пећине и подземна хидрографија у Источној Србији, Извори, тресаве и водопади у Источној Србији, Глацијалне и морфолошке студије о планинама Босне, Херцеговине и Црне Горе, Касна поља Западне Босне и Херцеговине и други.

Од посебног значаја је 1902. година, када је покренут часопис Преглед географске, геолошке и метеоролошке литературе о Балканском полуострву, јединствен те врсте код нас. Тада је прикупљена обимна литературна грађа о бројним проблемима Балканског полуострва интересантна за даља научна истраживања. У оквиру Академије наука Јован Цвијић је, пре оснивања Српског географског друштва, покренуо публиковање Српског етнографског зборника, са посебним одељком Насеља и порекло становништва. Поставио је тада основе српске антропогеографско-етнолошке школе, представљене у четвртој свесци Српског етнографског зборника. „Од тог часа је на научно организационом плану остварен фундаментални Цвијићев приступ саопштен јавности 1893. године, по коме антропогеографија има једну од најтежих тема које су икада занимале дух човечји – утицај целокупне природе на творевине људске и особине духа народног, и како ће то затим употпунити – утицај друштва, људских творевина и остале активности на природу, на целокупну географију света“ (Радовановић, М. 1982).

ОСНИВАЧКА СКУПШТИНА И ПОЧЕТАК РАДА

Школске 1906-1907. године Јован Цвијић је постао ректор 1905. године основаног Универзитета у Београду. У научним круговима уважаван је као најбољи познавалац физичко-географских, економско-географских и друштвено-политичких прилика у Србији и на Балканском полуострву. Крајем октобра 1907. године у Географском друштву у Бечу одржао је предавање о постанку Ђердапске клисуре. „Седници су присуствовали сви чланови тога друштва, сви професори и доценти за географију и геологију, велики број студената из словенских земаља и Аустрије, један генерал, познати научници и професори Улиг, Бринкер, Шафер, Лајтер, па и сам председник Аустријске академије наука и некадашњи Цвијићев професор Едуард Сис. У живој дискусији која је настала после предавања суделовали су

професори Улиг, Хасерт и Бринкер, иначе добри познаваоци геоморфолошких проблема балканских земаља. Цвијић је веома успешно бранио своје погледе и закључке о постанку најдуже клисуре у Европи“ (Васовић М.1994).

До оснивања Српског географског друштва 1910. године, Јован Цвијић је, поред осталог, уредио пет свезака Прегледа географске, геолошке и метеоролошке литературе о Балканском полуострву, публиковао пет обимних радова о постојећим и исчезлим језерима на Балканском полуострву, 12 радова о глацијацији балканских планина, 14 радова из домена карста и 19 из геоморфологије, геологије и тектонике Балканског полуострва. У међувремену су његови најбољи студенти постајали асистенти и вредни сарадници, међу којима су се посебно истицали географи Петар Јанковић, Риста Николић, Боривоје Ж. Милојевић, Јефто Дедијер и Павле Вујевић. Сви они, као и Стеван Бошковић, начелник Географског одсека Главног генералштаба, Сава Антонијевић, директор гимназије, Јован Ердељановић, етнолог, Недељко Кошанин биолог, Владимир Петковић, универзитетски професор геологије, Василије Руварац, чиновник Народне библиотеке, Станоје Станојевић, професор Универзитета, уредник познате Енциклопедије и други, обавили су детаљне припреме, посебно на изради Правилника о раду Друштва.

Јован Цвијић, оснивач Српског географског друштва

На Благовести, 7. априла 1910. године у Свечаној сали Ректората Универзитета у Београду, који је тада имао 90.000 становника, основано је Српско географско друштво, прво те врсте на Балканском полуострву.

У реферату који је том приликом изложио, Јован Цвијић је истакао следеће: „Ојачао је географски центар на Универзитету; имамо знатан број географских стручњака у Србији и осталим југословенским земљама; још је већи број интелигентних људи, који су се заинтересовали за географска и антропогеографска испитивања; резултати досадашњег рада постали су толико разгранати, да се јасно види не само цео обим и значај наше науке, већ и плодни контакти између географије и других наука, нарочито геологије, климатологије, фотогеографије, етнографије; изгледа да је и широј публици познат значај географских студија за национална и економско-национална питања. Позиву за оснивање Географског Друштва одазвали су се не само сви географи и многи стручњаци сродних наука из Београда, већ је и знатан број стручњака из Србије дошао на први састанак. Осим тога добијени су и из других држава одзиви, по којима изгледа да се не варамо; и други стручњаци мисле да је Београд

заслужио да се у њему оснује прво географско друштво на Балканском полуострву“ (Цвијић, Ј. 1912).

На Оснивачкој скупштини Српског географског друштва 1910. године, јасно су истакнути његови задаци. Наглашен је значај развоја географских научних истраживања, као и популарисање географских знања, која су од значаја за развој културе, васпитања, образовања, дружељубља и партиотизма. „Прво треба да буде трајно и да остане главни друштвени задатак. Њему служе најмногобројније и главне седнице редовних чланова, који желе и могу суделовати у стручном раду. Постојаће тежња да се још потпуније формира и умножи група стручних географа, потпуно упознатих с методама и резултатима разних географских дисциплина, нарочито с резултатима геоморфологије, у коју сада спадају нови појмови и изналазе нове методе и нови проблеми“ (Цвијић Ј. 1912).

Као изванредан познавалац науке, културе, образовања, историјске прошлости, свакидашње реалности, могуће перспективе, наших могућности али и наших нарави, Јован Цвијић је у уводном говору на оснивачкој скупштини указао на потребу да се у географска истраживања укључе бројни сарадници „...највише спремних, активних и неуморних,...јер не треба затајити ни узроке бојажљивости и страха. Изгледа да су слабе наше способности за заједнички рад већих размера. Ја не видим ни једну такву установу у којој смо показали пун успех...За прави успех је неопходно потребно да сваки члан друштва има осећање и свест да је дужан учинити нешто за своје друштво и да је свака друштвена функција, ма како изгледала незнатна, један део скупа и рада друштвеног, дакле важан посао, коме се треба с разумевањем и љубављу предати“ (Цвијић, Ј. 1912).

Од интереса је и идеја о оснивању секција у Београду, Србији и изван ње (данас подружнице Српског географског друштва) у којима ... „ће се моћи нарочито култивисати туристичка географија, етнографија, и обичнији антропогеографски и фитогеографски рад. Установом ванредних чланова и секција Географско друштво би изашло из ужег стручног круга и добило шири значај“ (Цвијић Ј. 1912). Наведене идеје током времена су уважаване, развијане, чланство омасовљавано. Из првобитних истраживања на плану туристичке географије израсле су четворогодишње и последипломске универзитетске студије туризмологије, данас јасно дефинисане у Београду и Новом Саду.

На оснивачкој скупштини Српског географског друштва, Јован Цвијић је изабран за председника и на тој дужности је остао до смрти 1927. године. За потпредседника је изабран пуковник Стеван Бошковић начелник Географског одсека Главног генералштаба војске Србије, за благајника Риста Николић средњошколски професор географије и за секретара Павле Вујевић тада доцент Универзитета у Београду. Уредништво Гласника чинили су Јован Цвијић, Павле Вујевић и Милорад Драгић. Као чланови добротвори, непосредно по оснивању, приступила су Друштву 17 појединаца као и Извозна банка Србије. Међу члановима добротворима посебно се истицао индустријалац Ђорђе Вајферт, тада гувернер Народне банке. Материјално обезбеђено, Друштво је приступило прикупљању чланака за публиковање прве свеске Гласника, чији се примерци и данас налазе у богатијим библиотекама, заједно са репринт издањем објављеним 1997. године.

После смрти Јована Цвијића председници Друштва су били: Стеван Бошковић, Павле Вујевић (три пута), Боривоје Ж. Милојевић (три пута), Милорад Васовић (три пута), Владимир Ђурић, Душан Дукић (два пута), Владимир Маричић, Душан Гавриловић, Милован Радовановић, Томислав Ракићевић, Јован Илић, Стеван Станковић (два пута), Павле Томић и Марина Тодоровић.

ДЕЦЕНИЈЕ УСПЕШНОГ РАДА

Први стручни састанак Српског географског друштва одржан је већ 29. априла 1910. године. Реферисали су Јован Цвијић о јужномакедонским језерима и Станоје Станојевић о задацима историјске географије. Други стручни састанак одржан је две недеље касније. На њему су радове изложили Недељко Кошанин (Биљно-географске прилике северних делова Балканског полуострва) и Владимир Петковић (О тектоници београдске околине). У периоду од 1910. до 1935. године одржано је 126 седница Друштва на којима је расправљано о бројним

питањима теорије и методологије различитих географских дисциплина и географији сродних наука, као и о теренском раду, настави географије, публицистичкој делатности, организацији конгреса, сарадњи са домаћим и иностраним институцијама, општим и посебним друштвеним и државним појавама, процесима, догађајима и проблемима.

Успешност рада Друштва потврђује чињеница да је 1911. године за почасног члана изабран принц Роналд Бонапарта, председник Географског друштва из Париза и припремљени предлози за избор Едварда Сиса, председника Академије наука у Бечу, Албрехта Пенка, професора Универзитета у Берлину, Александра Војејкова, професора Универзитета у Петровграду, Константина Јиричека, професора Универзитета у Бечу, Афреда Филипсона, професора Универзитета у Бону, Емануела де Маржерија, председника Француског геолошког друштва, Јулијуса фон Хана, професора Универзитета у Бечу и Арчибалда Гекија, председника Краљевског друштва Хелзмер у Лондону. Била је то, и остала, плејада научника за уважавање, чије су научне резултате наши претходници добро познавали, уважавали и методе истраживања примењивали на конкретном терену.

Научни рад, усавршавање метода научних истраживања и популарисање географских знања, интердисциплинарност и мултидисциплинарност науке потенцирани су у Правилима Српског географског друштва, која су уважавана у пуној мери. Јован Цвијић констатује да су „Особито интересантне граничне области између географије и сродних наука; у њима се налазе многи од најинтересантнијих научних проблема. Географско друштво треба нарочито да негује те контакте са суседним наукама, одабирајући оне њихове резултате, који су од географског значаја. Осим тога постојаће тежња да се у наукама, које се баве о земљи или чији су предмети везани за земљу, јаче одомаћи плодна географска метода....Напослетку ћемо неговати регионалну географију Landeskunde Немаца; у њој треба резултате разних географских дисциплина везивати и стапати у целину, у којој сваки факат има свој значај и своју узрочну везу“ (Цвијић, Ј. 1912).

ГОДИНЕ РАТОВА И СТРАДАЊА

Успон рада и умножавање активности, формирање секција, рад на терену, публиковање радова и стварање библиотеке Српског географског друштва, само две године после оснивања, прекинуо је Први балкански рат. Стање се није поправило ни за време Другог балканског рата, да би готово све активности престале почетком Првог светског рата. Недовољно опорављена од балканских ратова, Србија је увучена у трагичан и дуготрајан Први светски рат. Године 1914. бомбардоване су универзитетске зграде у којима су се налазили Географски завод и Српско географско друштво. Тада су уништени сви примерци Гласника и страдала постојећа опрема. Када се 1919. године Јован Цвијић вратио из Париза у Београд, кућа и библиотека су му биле опљачкане и оштећене, а Географски завод порушен. Тешких страдања било је и током Другог светског рата. На згаришту факултета, приликом расчишћавања, у пепелу и шуту пронађено је неколико нагорелих Медаља Јована Цвијића.

Рад Друштва, обновљен је 25. јануара 1947. године. Министарство унутрашњих послова Народне Републике Србије, одобрило је тада Правилник и Програм рада Друштва. На основу тога 16. фебруара исте године одржана је редовна скупштина на којој је за председника Друштва изабран професор Павле Вујевић, за потпредседника Петар С. Јовановић, за секретара Сима М. Милојевић, за благајника Антоније Лазић, за библиотекара Душица Матић и за чланове управе Војислав С. Радовановић, Илија Синдик и Ђорђе Паунковић. Уредник друштвених публикација постао је Боривоје Ж. Милојевић. У Надзорни одбор су изабрани Стеван Бошковић, Петар Шобајић и Новица Шћепановић.

Крајем 1947. године, после прекида због рата, објављена је 27 свеска Гласника. Осврћући се на Федеративну Народну Републику Југославију и место Географског друштва у њој, Петар С. Јовановић, професор универзитета, поред осталог је записао и следеће: „Географско друштво обновљено и отпочело свој рад у сасвим новим условима. У Федеративној Народној Републици Југославији научни рад спада међу основне потребе. Због тога су народне власти обновљеном Друштву ставиле довољно средстава за рад, а тиме су географско друштво и наши географи добили пуну могућност за извршење својих задатака који

су значајни и многобројни. Поменућемо само неке од њих. Пре свега географско друштво треба да окупи све наше географе и да их подстиче на сталан рад, у првом реду на научни рад, јер је он основа целокупне остале активности. Уз то се једино научним радом могу правилно да упознају све снаге које утичу на развитак наше земље и да се открију нове снаге које се могу искористити...Географско друштво треба да поклони знатно већу пажњу настави географије у школама. Оно је позвано да подстиче и потпомаже њено унапређење, јер географија има велику улогу у образовању и васпитању омладине. Она обавештава ученике о појавама и догађајима у земљи“ Поводом јубилеја којим је обележена шесдесетогодишњица постојања и рада, Српско географско друштво је, од тада највиших државних органа, одликовано Орденом заслуга за народ са сребрним зрацима за велики допринос развоју и унапређењу географске науке, наставе и народне културе.

Српско географско друштво је током времена формирало Научни одсек и Наставни одсек, Одсек за испитивање сточарског живота на нашим планинама, који је прерастао у Одсек за економско-политичку географију. Формиране су подружнице у већим градовима Србије и основан Одсек Српског географског друштва у Скопљу. Међу подружницама основаним у Србији она у Зајечару ради више од 45. година, у Крагујевцу се истакла публиковањем 35 свезака Географског годишњака,, добро организованим семинарима истичу се оне у Новом Саду, Нишу, Ваљеву, Лозници, Шапцу, Лесковцу, Пожаревцу, Пожеги, Врању, Зрењанину, Врбасу.

Током времена, посебна активност Српског географског друштва исказивана је у организацији Конгреса словенских географа и етнографа, Конгреса географа Југославије, научних и стручних скупова о различитим појавама, процесима и проблемима. Реч је и о редовним предавањима у оквиру Наставног одсека и Научног одсека, као и у подружницама. Уз све то, добро посећене екскурзије по земљи и иностранству, показују да је овај вид теренског рада и стицања знања преко потребан и вишеструко користан. Од посебног значаја су активности на редовном одржавању манифестације Цвијићеви дани, која је прокламована 1989. године и на којој учествују наставници и ученици 13 школа из Републике Србије и Републике Српске, да би се такмичили, дружили, размењивали искуства, учествовали у екскурзијама, посећивали спомен обележја, радне организације, представљали се јавности и унапређивали наставу географије. На до сада организованим Цвијићевим данима одржано је више од 100 стручних предавања и приређено 25 пригодних изложби. Већ неколико година Српско географско друштво у сарадњи са Министарством просвете, веома успешно организује регионална и републичко такмичење ученика седмих и осмих разреда основне школе. Са почетних сто такмичара, током времена достигнут је број од преко 270, да би их на недавном такмичењу одржаном у Врбасу било 328.

Током једног века постојања и рада Српско географско друштво је имало 15 председника, од којих су неки бирани у два и три мандата. За заслуге и значајне резултате остварене у географији и сродним наукама, Медаљом Јована Цвијића одликовано је 59 појединаца и 15 институција. За почасне чланове изабрана су 53 лица, а за дописне чланове 40 страних научника. Добитника Спомен плакете има 172, Захвалница 38, Посебних повеља три, Повеља три и Плакета један..

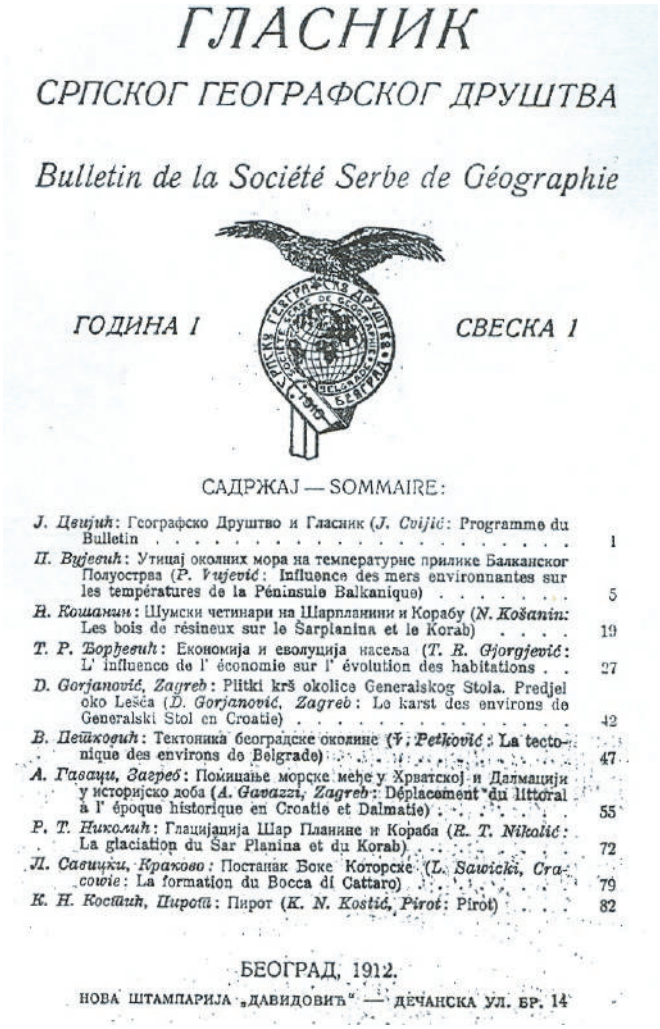
Међу бројним добитницима различитих одличја и признања Српског географског друштва, овом приликом, помињемо само неколико истакнутих личности из света географске науке и географији сродних научних дисциплина. Истичу се: Емануел де Мартон из Париза, Раул Бланшар из Гренобла, Даглас Џонсон из Њујорка, Албрехт Пенк из Берлина, Алфред Филипсон из Бона, Курт Хасер из Дрездена, Роналд Бонапарта из Париза, Константин Јиречек из Беча, Јиржи Данеш из Прага, Лев Семенович Берг из Москве, Едвард Сис из Беча, Вилијам Морис Дејвис из Њујорка, Антун Мелик из Љубљане и други.

ТРАЈНО ВРЕДНА ИЗДАВАЧКА ДЕЛАТНОСТ

Без обзира на тешкоће које су га пратиле, Српско географско друштво је препознативо по обимној издавачкој делатности. Публикације Друштва су својеврсна библиотека из домена географије и сродних наука. Аутори, белешке, хроника, чланци, прилози, књиге и садржаји су

се мењали временом и увек пратили савремене трендове географије и сродних наука, код нас и у свету.

Најстарија публикација Српског географског друштва је његов Гласник, први пут штампан у марту 1912. године на 152 стране. Настојање управе и уредништва, на челу са Јованом Цвијићем, убрзо после оснивачке скупштине, дало је прве писане резултате. Са пуно пажње припремљен је и публикован Гласник, за који је у правилима речено следеће: „Гласник има овакав задатак и склоп: он треба да постане орган за публиковање резултата испитивања која се тичу Балканског Полуострва (са Хрватском, Истром и Крањском) и суседних земаља, и то из географије и сродних наука (Геологије, Метеорологије с Климатологијом, Фитогеографије, Зоогеографије, затим Етнологије и других друштвених наука), уколико ове имају везе са Географијом или у колико су од географског интереса. У вези с горњим Гласник ће тежити да постане орган за публиковање расправа од опште вредности, чији су погледи изведени на основу балканских проматрања. Управа ће нарочито прихватати оне радове у којима се збијено и са неколико главних проматрања обрађује нека научна идеја, без сувишног доказивачког апарата, затим такве у којима је изнесен преглед резултата из једне или више детаљних студија“ (Цвијић Ј. 1912).

ГЛАСНИК

СРПСКОГ ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА

Bulletin de la Société Serbe de Géographie

ГОДИНА I СВЕСКА 1

САДРЖАЈ — SOMMAIRE:

Ј. Цвијић: Географско Друштво и Гласник (*J. Cvijić*: Programme du Bulletin 1

П. Вујевић: Утицај околних мора на температурне прилике Балканског Полуострва (*P. Vujević*: Influence des mers environnantes sur les températures de la Péninsule Balkanique) 5

Н. Кошанин: Шумски четинари на Шарпланини и Корабу (*N. Košanin*: Les bois de résineux sur le Šarplanina et le Korab) 19

Т. Р. Ђорђевић: Економија и еволуција насеља (*T. R. Gjorgjević*: L' influence de l' économie sur l' évolution des habitations . . 27

D. Gorjanović, Zagreb: Plitki krš okolice Generalskog Stola. Predjel oko Lešća (*D. Gorjanović, Zagreb*: Le karst des environs de Generalski Stol en Croatie) 42

В. Петковић: Тектоника београдске околине (*V. Petković*: La tectonique des environs de Belgrade) 47

А. Гавацци, Загреб: Помицање морске мене у Хрватској и Далмацији у историјско доба (*A. Gavazzi, Zagreb*: Déplacement du littoral à l' époque historique en Croatie et Dalmatie) 55

Р. Т. Николић: Глацијација Шар Планине и Кораба (*R. T. Nikolić*: La glaciation du Šar Planina et du Korab) 72

Л. Савицки, Краково: Постанак Боке Которске (*L. Sawicki, Cracowie*: La formation du Bocca di Cattaro) 79

К. Н. Костић, Пироћ: Пирот (*K. N. Kostić, Pirot*: Pirot) . . . 82

БЕОГРАД, 1912.

НОВА ШТАМПАРИЈА „ДАВИДОВИЋ“ — ДЕЧАНСКА УЛ. БР. 14

Насловна страна првог броја Гласника СГД

Недостижан у одабирању сарадника, Јован Цвијић је као уредник у првој свесци Гласника побликовао радове тада знаменитих научника чија се дела и данас цитирају. Поред Јована Цвијића, публиковани су радови Павла Вујевића, Недељка Кошанина, Тихомира Р. Ђорђевића, Драгутина Горјановића, Владимира Петковића, Артура Франовича Гавација, Ристе

Николића, Лудомира Савицког, Косте Н. Костића, Јефта Дедијера, Јована Ердељановића, Емилијана Ј. Цветића и Радоја Дединца. Интересантно је да је цена прве свеске Гласника била 4 динара за домаће интересенте и 5 динара за странце. Гласник се могао купити у Издавачкој књижарници Геце Кона у Београду, са којим се Јован Цвијић познавао и једном приликом заједно са њим и Бранославом Нушићем фотографисао.

Од првог броја Гласника до данас, са краћим прекидима за време Првог светског рата и Другог светског рата, публиковано је 90 томова прве периодске географске публикације на Балканском полуострву. Већина томова је представљена са две свеске годишње, а од 2008. године са четири свеске годишње. У Гласнику је објављено више од 1.500 научних прилога, још више приказа литературе, бележака и хроника. Гласник је данас публикација која ауторима прилога доноси највећи број поена потребних за напредовање у служби.

Указујући на значај Гласника, академик, етнолог Петар Влаховић је, поред осталог записао и следеће: „Листајући сада Гласник који је Географско друштво покренуло већ 1912. године, дакле у време једне тешке политичке нестабилности, а који иначе остаје најтрајнији споменик друштвеној делатности, свако се лако може уверити да је то богата ризница научних студија, расправа и драгоцених радова који чине крупан прилог нашем и општем културном наслеђу. По тим особинама, као и по томе што је успео да претраје све кризе кроз које је пролазио, Гласник Српског географског друштва је заслужио да се с правом уврсти у изузетне културне и научне тековине ове земље. Улази управо у најужи круг оне мале породице часописа, у свету јединствене по старини, континуитету и трајању, као што су Летопис Матице српске, Старинар Археолошког друштва, Геолошки анали, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор“ (Влаховић П. 1979).

Поред 90 свезака Гласника, Српско географско друштво је током једног века постојања и рада објавило и следеће публикације: 80 комерцијалних књига, углавном научних монографија и зборника радова са одговарајућих научних скупова и јубилеја, 71 књигу из серије Посебна издања, 60 свезака популарно-научног часописа Земља и људи, 35 свезака Географског годишњака подружнице из Крагујевца, 35 бројева колор часописа Геа подружнице из Новог Сада, 35 бројева часописа за методолошка и дидактичка питања географије Глобус, 13 књига на француском језику из серије Memoires, 12 књига серије Мала библиотека, 12 атласа, три зидне карте, три Споменице поводом одговарајућих годишњица, три свеске реферата са Првог конгреса српских географа, две књиге из серије Географске актуелности и др.

ПРВИ КОНГРЕС СРПСКИХ ГЕОГРАФА

Готово од самог почетка рада Српско географско друштво је самостално или са другим институцијама организовало различите научне скупове и штампало књиге. Истичемо неке од њих: Зборник радова (1924.), Животна средина и човек (1973), Унапређење наставе географије (1983.), Јован Цвијић и Проклетије (1994.) Јован Цвијић и Дурмитор (1985.), Екологија и географија у решавању проблема животне средине (1990), Јован Цвијић и источна Србија (1994), Четрнаести конгрес географа Југославије (2001), Јован Цвијић и Подриње (2003) и др. Са већине научних и стручних скупова публиковани су зборници радова и резултати истраживања постали доступни ширем кругу заинтересованих.

Поред значајног ангажовања на организовању Конгреса јужнословенских географа и етнолога, као и конгреса у оквирима Југославије, Друштво је од 19. до 22. септембра 2006. године организовало Први конгрес српских географа, који је одржан у Сокобањи уз присуство 389 учесника. Конгрес је имао једну пленарну седницу и девет секција. Више од 200 аутора и коаутора изложило је 166 радова. Тротомни зборник радова са Првог конгреса српских географа штампан је на 1.320 страна и представља за садашње прилике и за будућност значајан издавачки подухват.

Први конгрес српских географа био је права прилика коју смо искористили за повратак наше науке и наше наставе коренима који су дубоки и разгранати. После много година и деценија били смо своји на своме. Томе би се, чини се, радовали Јован Цвијић и његови најближи сарадници, који су имали праве визије и несебично се ангажовали у науци и настави,

ширећи права знања о географији. Познато је да је оснивач Српског географског друштва, Јован Цвијић, целокупно научно стваралаштво, сву своју друштвену и државничку делатност усмеравао на добробит човека, на добробит Срба и Србије. Са таквих полазишта морају деловати и садашње генерације наших географа, јер су, више него многи други, позвани и квалификовани да тумаче географску реалност света који нас окружује, од локалног до планетарног. У таквом духу мора радити Српско географско друштво, чија су досадашња постигнућа за уважавање.

Писмену поруку конгресу упутио је проф. др Алберто Валега, председник Међународне географске уније. У писму је истакао да је „Први конгрес српских географа важан догађај на међународној сцени, јер сведочи о значајним напорима да се консолидују улога и организација српске географије, и да се ојача њено присуство у међународним круговима. Овај догађај се дешава у историјској фази и међународном контексту у коме географија има све већи значај. За конгрес српских географа постоји снажан регионални интерес. У ствари, Србија припада геополитичком простору који је под утицајем изградње Европске уније, најзначајнијег светског геополитичког процеса 20. и 21. века. Као резултат појавили су се неочекивани хоризонти, који дају Србији нову улогу у европском простору. Ово има широке географске импликације на економске, политичке и културне односе у оквиру европског простора, те између европског простора и других делова света. Зато ће нове генерације српских географа профитирати од могуће специфичне улоге у новој, савременој ери“ (Валега А. 2007).

ВРЕМЕ РАТОВА И БРОЈНИХ ПРОМЕНА

Основано на Благовести 1910. године, Српско географско друштво је током једног века постојања и рада делило судбину нашег народа и наше земље и на својеврстан начин учествовало у важним догађајима. Убрзо по оснивању, Србија је била захваћена Првим балканским ратом, који је настављен ратним сукобима Другог балканског рата. Недовољно опорављена, 1914. године захваћена је вихором Првог светског рата који јој је нанео велике губитке свих врста. Настало у Краљевини Србије, непосредно после Првог светског рата, наставило је рад у новоствореној држави Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, која је затим преименована у Краљевину Југославије. После Другог светског рата обнавља рад у оквирима Демократске Федеративне Југославије, која је затим променила назив у Федеративна Народна Република Југославија, из које је настала Социјалистичка Федеративна Република Југославија, претходница Савезне Републике Југославије од које је 2003. године настала Државна заједница Србија и Црна Гора, да би 2006. године постала Република Србија, после много догађаја, земља своја на своме.

Много ратова, страдања, бомбардовања, миграција становништва, уништавања добара и покоља становништва, није било на добробит науке и свеукупне делатности Друштва. Било је много промена статута, печата, меморандума и унутрашње организације. На много тога указују речи академика Дејана Медаковића изговорене на откривању споменика Јовану Цвијићу на Студентском тргу у Београду и одштампане у Гласнику Српског географског друштва 1995. године.

Омаж Цвијићу је истовремено и омаж Српском географском друштву, јер су његов оснивач, професор, академик, ректор и Српско географско друштво својеврсни синоними, два стуба наше географије, јер „Треба рећи да је Цвијић био кадар да утире и означи путеве нашег духовног сазревања. Знао је да се дубоко замисли и над великим проблемима етничког, друштвеног и културног јединства свих народа који живе на балканским просторима и да се брижно наднесе над њиховом будућношћу и опстанком. Другим речима, није Цвијић своје напорне научне излете од 1888. године па до смрти трошио искључиво на писање научних књига приступачних само обавештеним појединцима, већ је имао довољно снаге да свом српском народу са изузетном одговорношћу истинског предводника показује који га путеви изводе из вековне заосталости, сиромаштва, политичке искључивости и скучености, и тако убрзају нашу духовну зрелост. На сваком јавном послу и у свакој прилици Цвијић се у животу понашао као да одговорно сведочи пред историјом, а његова реч, понекад опора и оштра, изговорена критички и беспоштедно, али увек са жељом да облагороди, поучи и унапреди свој

народ. Тако је својој малој земљи осигурао неподељено поштовање и углед, учвршћивао њен положај Пијемонта у очима свих јужнословенских народа. Вреди баш данас споменути да Цвијићев однос и према Европи није био колебљив или снисходљив. Као мало ко Цвијић је тачно знао које смо место стекли у развоју европског духа, опомињао је шта нам ваља чинити да га задржимо или чак унапредимо. Говорио је те своје мисли као научник и као патриота, као човек који је проникао у душу нашег народа, који је открио многе законитости његовог угроженог опстанка“ (Медаковић Д. 1995).

Почетком 2011. године надлежни државни органи одобрили су Статут Српског географског друштва, које већ неколико година ради у веома тешким материјалним условима. Укинута је дотација Министарства просвете и науке за публиковање часописа Глобус. Смањене су дотације за публиковање Гласника, што је утолико теже, јер се уместо две, штампају четири свеске годишње. Дотација за републичко такмичење ученика основне школе са 370.000, смањена је на 111.000 и не покрива ни трећину издатака, иако се у међувремену број такмичара са 170 повећао најпре на 270, а затим на 330.

За обележавање стогодишњице постојања и рада Српског географског друштва није добијен ни један динар дотација од надлежних државних институција. Број оних који редовно плаћају чланси улог свео се од некадашњих 1.500 на 200 до 300. Ванредних чланова је веома мало. Донатора нема већ више година. Публикације Друштва се слабо продају. Размена публикација са иностранством је обустављена због великих поштанских трошкова. Редовна предавања у Научном одсеку и Наставном одсеку су све слабије посећена. Уз повећан број ученика такмичара, охрабрује све већи број аутора заинтересованих да своја дела штампају у Српском географском друштву, као и јасно наглашено интересовање за једнодневним и вишедневним екскурзијама по Србији и иностранству. Манифестација Цвијићеви дани увек је добро организована и посећена.

У таквим условима, са једним акредитованим семинаром за наставнике географије, активности благо стагнирају. Извршни одбор чини одређене напоре на превазилажењу садашњег стања. Једну од светлих акција свакако представља организовање Трећег конгреса српских географа, који ће бити пропраћен одговарајућим зборником радова и доказати да изговорене и написане речи трају дуже од аутора, јер су део савремености, која временом прераста у историју Српског географског друштва, у географију свих нас који смо јој професионално и духовно блиски, дајући јој све своје најбоље што имамо.

ЛИТЕРАТУРА

1. Радовановић, М. (1982): Елементи дијалектичког и системско-структурног приступа у Цвијићевој концепцији изучавања насеља. Научни скупови, књига 2, САНУ, Београд.
2. Цвијић, Ј. (1912): Географско друштво и Гласник. Гласник СГД, свеска 1, Београд.
3. Милојевић Ж. Б. (1961): О раду и животу Српског географског друштва у времену од 1910-1960. године. Споменица СГД, Београд.
4. Влаховић, П. (1979): Поздравни говор поводом јубилеја Српског географског друштва. Споменица, свеска 49, Београд.
5. Станковић М. С. (1992): Осам деценија нашег Гласника. Гласник СГД , свеска LXXII, број 2, Београд.
6. Васовић, М. (1994): Јован Цвијић – научник, јавни радник, државник. Издавачка књижарница Зорана Стојановића и Матица Српска, Сремски Карловци – Нови Сад.
7. Медаковић, Д. (1995): Јован Цвијић – утемељивач путева нашег духовног сазревања. Гласник Српског географског друштва, свеска LXXV, број 1, Београд.

ZSUZSA M. CSÁSZÁR[1]
ÁRON LÉPHAFT[2]

UDC: 911.3:316.334.52(497.11:439)
UDC: 911.3:008(497:439)

THE MENTAL FRAME OF THE BALKANS IN HUNGARY*

[1] Centre for East-Mediterranean and Balkan Studies, 7624 Pécs, Hungary
[2] Earth Sciences Doctoral School, University of Pécs, 7624 Pécs, Hungary

Abstract: The mental imagery of various geographical units is a reappearing method in the world of spatial researches. From a Hungarian point of view, the most interesting subjects are the areas with strategic importance, such as the Balkans.
Our research is a sequel to a previous textbook analysis, which focused on the Balkan-image in secondary school textbooks. The mental imagery research was conducted in 2006, with the help of 180 secondary school students, using associative tasks and fact-based questionnaires. After 5 years, a control survey was also made among university students. Both surveys draw generally negative image about the region, but the control survey showed sensible improvement.
The research revealed that the official state policy is communicated through the public education, but the public opinion is formed primarily by the media, and the two don't match. As the secondary school students left the public education, the media started to transform their mental images about the Balkans. The positive component of the media effects is the possibility to alter the public opinion in a positive way, thus a successful marketing strategy can change the image of the region.
Key words: Balkans**,** South-East Europe**,** survey research, textbook analysis, mental imagery, negative preconceptions, international relations

INTRODUCTION

Mentioning the Balkans as a notion triggers a lot of images in people: it means a varied landscape, Mediterranean seacoast, high mountains, ethnic and religious diversity, cultural values, but at the same time backwardness, poverty and war, as well as a series of stereotypic concepts. The phrase "Balkans" is widely used, quite often as a negative attribute too, and often with firm outsider's consciousness. However, there is no scientific consent as to the determination and delimitation of the Balkans as a region, moreover, not even the countries of the Balkans undertake to share a common spatial identity (HAJDÚ Z. 2002).

As result of local independence movements, international interest in the Balkan region intensified around the second half of the 19th century. Today the notion of the Balkans, the questions of its spatial determination have become focal issues once again. The facts that the expression "Balkans" has been saturated with negative content and that the process of "Balkanisation" has become a pejorative word have also contributed to permanently keeping the issue in focus.

The Balkans has special importance for Hungary. Our history has touched, intertwined and confronted with the Balkan region and with people living there at several points, thus it is justified to say that the Balkans makes up a section of Hungary's past, one of the scenes of Hungarian history. Hungary, as a consequence of its geopolitical situation, used to be a kind of bridge interconnecting the Balkan region and Western-Europe and still continues to play such a role. Located on the southern edge of the European Union, Hungary – through its historic experience and existing social, economic and political relationships – has an important role in assisting the European accession and integration of countries in the Balkans. Consequently, how Hungarian society thinks about this region is a crucial issue.

* supported by the OTKA 75624 research project

In the present paper authors are providing a geographer's view of the Balkan's delimitation, notion, and perception in the minds of today's young people.

DELIMITATION OF THE BALKANS

When defining a region or community, common and distinctive features along with accepted and well recognisable geographic boundaries are established. However, in addition to geographic determination, it is also essential to provide historic, linguistic, cultural, administrative and political boundaries so as to be able to generate a firm delimitation. The more overlap there is among these boundaries, the more effective the internal coherence of the system will be. Communities within such powerful boundaries normally take up common customs and life habits, and also share their strategy-determining, problem-solving and cognitive modes of conception. They become members of a joint network of meanings, as well as create their common ways of thinking and cultural norms. (SCHÖPFLIN GY. 2000)

However, as we have already mentioned in the introduction, there is no scientific consent about the delimitation, determination and definition of the Balkan region, not even the countries of the Balkans share a common spatial identity. Moreover, the nomenclature regarding the area is also a source of debates.

Even the meaning of the word "Balkan" was something that caused partition between historians and linguists, thought by some to have Turkish origin ("mount", "forested hill") and by others to originate from the Persians (meaning "tall house"). "Balkán", however, is not the first known name for this region and the mountain zone (HAJDÚ Z. 2002). Ancient Greeks called the Balkans "Haimosz" ("shrub"), "Haemus", "Emum", "Silver-mount". In Medieval times it was Schweigger, a German priest who produced a detailed description about the mountains, and also it was him to be the first traveller publishing in his journey notes the Turkish name of the area ("Balkan"). In the 18th century, both names ("Haemus", "Balkan") are generally used when referring to these mountains. For the whole of what is today the Balkan Peninsula, however, there was no common name until the first half of the 19th century. From its natural and social aspects the area is characterised by being colourful, mosaical and of a transitional type. Due to the fact that it was difficult to cross, this peninsular land attracted few explorers; it had not been mentioned as a geographic category before the 19th century. (KONKOLY S. 2006)

Interest in the Balkan region grew more intense after the second half of the 19th century, following independence movements in the region. These were the events that helped in drawing the outlines of the Balkan region, and gradually formulating a uniform concept of this land.

The physical geographic definition of the Balkans first appeared in geographic literature in the early 19th century. *J. A. Zeune* first gave a name to the Balkan Mountains (1808), then later, in 1827, the entire peninsula was given the same name. After the Berlin Congress in 1878 some other ethnic names appeared for shorter periods such as "South-Slavic Peninsula", "Greek Peninsula" or "European Turkey", "Turkish Europe", but by the end of the 19th century, the name Balkans had become general.

In the early 20th century the terms "Southeast-Europe" and "Balkan", formerly suggested by *T. Fischer*, were used as synonyms for each other. It was only in German literature that differentiation was made between the extents of the areas defined by the two different terms.

After World War II *J. Roglič* attempted again to spread the name "Southeast-Europe". The Southeast-Europe perception with the largest extent ever was defined by *K. Kaser*, including Yugoslavia, Albania, Bulgaria but also Hungary, Slovakia, Romania and Greece. According to *G. Hoffman*'s approach, Romania and Greece do not belong to the Balkan region, although he categorised Moldva and Wallachia, as well as Macedonian and Thrakian areas with the core areas of the Balkan. The basis for his exclusions was the fact that he regarded Greece as belonging to the Mediterranean, whereas in the case of Romania the Danube was considered to be a symbolic boundary only. Referring to cultural differences, *F. Viljavec*, too, excluded Romania and Greece from the scope of his scrutiny of the Balkans (KONKOLY S. 2006).

Although the geographic delimitation by Zeune in the early 19th century was based on geographic science, the northern boundaries of the Balkan region almost instantly became a debated

issue, because here historic, cultural and political aspects were prioritised as opposed to the natural borderlines. (The western, eastern and southern delimitation of the region are less problematic, as these are clearly marked by seas.) In newer physical geographic works that came in the 19th-20th centuries, particular importance was given in the delimitation of the Balkans to the Sava-Danube line and the Drava-Danube line. Besides, there were many believers in the terrain morphological and structural differentiation of the region, and the Trieste-Odessa line also appeared as a schematic line of peninsular delimitation. (HAJDÚ Z. 2002)

Figure 1. Delimitation concepts of the Balkan peninsula in the 19th–20th centuries

Delimitation concepts (north to south succession)		Defined by:
1.	The Danube – Drava line	*Györffy I., Strömpl G.*
2.	The Trieste – Odessa line	
3.	The Danube – Sava – Bay of Trieste	*Lóczy L., Cholnoky J.*
4.	The Danube – Sava – Soča	*J. Cvijić*
5.	The Danube – Sava – Ljubljana – Gorizia line	*G. Ricchieri*
6.	Peninsula delimited by the line of 46° latitude	*H. Renier*
7.	The Sava – Kulpa –Bay of Trieste	*Mendöl T., Lóczy L.*
8.	The Danube–Delta – Istria line	*Kogutowitz K.*
9.	The Southern–Carpathian range	*Lóczy L., Cholnoky J., Mendöl T., Szabó P. Z.*
10.	The Danube – Sava line	*György A., Havass R.*
11.	the line of the Danube	*Tóth Z., Hézser A.*
12.	The ridges of the Dinarides	*Hézser A., Morgenstern H., A. Zeune*
13.	The Danube – Sava – Una line	*Tóth Z.*
14.	The chain of the Balkan Mountains	*A. Zeune, Morgenstern H.*
15.	The Balkan Mountains – Šar Planina – Kosovo Polje – Dinarides	*Morgenstren H.*
16.	Bay of Thessaloniki – Black–Drin Valley	*Cholnoky J.*
17.	Bay of Thessaloniki – Bay of Vlore	*Mendöl T.*

Source: KONKOLY, S. 2006.

Today the Balkans is vaguely identified with Southeast-Europe, or is interpreted somewhat narrower. Thus, according to a broader interpretation, the Balkan includes the former Yugoslavian republics (Bosnia-Herzegovina, Croatia, Macedonia, Montenegro, Serbia, Slovenia), Albania, Romania, Bulgaria, Greece, the European parts of Turkey and even Cyprus in some cases. In a narrower sense, parts of the Balkan are the former Yugoslavian republics (without Slovenia), Albania, Bulgaria, Greece, and the European parts of Turkey. It is a fact, however, that due to its odd shape – the Balkan peninsula connects to the European continent with a broad neck – it is impossible to provide an exact delimitation that is acceptable for everybody. Consequently, the northern boundaries of the Balkan are always a renewing issue in physical geography. (HAJDÚ Z. 2007)

THE NOTION OF THE BALKANS

As it has been formerly described, the issue of the Balkans rose as a physical geographic dilemma, but after a while it came to have political content as well. From the middle of the 19th century the concept of the Balkans was associated with the area occupied by the Turkish Empire. The expression "Balkan distinctness" gradually took up a negative sense. According to the most extreme views, the Balkans is not even a geographic notion, but instead a certain type of behaviour or mentality highly distinct from the European.

Scientists and politicians today treat the Balkans as an inherently problematic region that means a threat to the security and stability of entire Europe. The word "Balkan" is used for pejoratively denoting a broken-up multi-ethnic, multi-cultural region, and is mentioned as an example that should not, by any means, be followed in any other parts of Europe. The word "Balkans" is loaded with serious historic inheritance, ethnic conflicts and political failures. This negative image is further intensified by the unclear political-economic transitional processes of the post-communist period in the region. (ANASTASAKIS, O. 2000)

The most shaded picture about the Balkan-concept, and about the formation of prejudices and stereotypic images about the Balkans is provided by the Bulgarian *M. Todorova* living in the USA, one of the most authentic specialists. According to Todorova the Balkans as a concept is unchanged and unmoved in the minds of people living there, although the Balkans itself constantly goes through changes. The concept of the Balkans is nearly 200 years old, and has been changing with history. It was the western people and the people living in the Balkans together, as Todorova believes, to have created this lasting negative image. Moreover, people of the Balkan region – in addition to not having consent about what the term Balkans could mean, bravely claim that the Balkans is outside their territories. This means that all of the Balkan countries have a strongly imprinted imagination that "we are not part of the Balkan" (TODOROVA, M. 1997).

Hajdú Z., one of the most authentic Hungarian researchers of this field, believes that the process of "Balkanization" in the Balkan peninsula is a result of a complicated, multi-factor process in which serious role was taken by the Turkish Empire, by the eagerness for freedom in small nations of the region, and by the great powers of earlier times. The fact that the "gunpowder barrel" was born, was a result of their activities.

The exploration and thorough discovery of European areas of the Turkish Empire became more intense after the second half of the 18th century, due to travellers from the west, diplomats, tradesmen and geographers. Freedom movements of nations in the Balkan region were received with great sympathy by the leaders of western Christian states, and as a result of publications and press, relatively broad "public opinion" could form. It became general to intentionally describe the Turkish Empire in a negative perception, and the issue of its European territories became a focal matter of political interactions between the great powers. Although the interests of local oppressed people against the Turkish coincided with the interests of the great powers, the division of the areas still meant a problem.

According to Hajdú, the image of the "dark Balkans" was created between 1878 and 1913, and so it became the general evaluative approach towards this region. Deals between the great powers, the rulers of the newly liberated countries working for foreign interests, as well as corrupt bureaucracy together lead to a situation in which the Balkans was looked at contemptuously by Western-European powerful and intellectual circles. Also, how international press reacted to the events taking place in the

region contributed to the perception of the Balkans by the wide international audience as a dangerous region with atrocious conditions.

The negative interpretation of the Balkans became even stronger in the 20th century, with only few of the nations in the region taking upon the status of being "Balkanians" or living in the Balkans. Nevertheless, international politics and political geography together have created a term – "Balkanisation" – as a generalisation of processes taking place in the region (disintegration into small states, violence, warfare, nationalism, etc.). The formerly mentioned expression "Southeast-Europe" including the Balkan region appeared in German geography and politics, in an effort to avoid the word "Balkans" that can be abusive for local communities. The territorial delimitation and the boundaries of Southeast-Europe, however, were just the same unsettled as in the case of the Balkans.

Events of the 1st and 2nd Balkan wars provided an evidence for westerners about the fact that Balkan people can fight, in addition to the Turks, with each other so as to gain a little bit of territorial advance. Conflicts between countries of the Balkans became inconceivable for even the participants. The majority Balkan countries became economically modernised between the world wars, but experience from historic traumas and wars with each other continued to have their effects.

The events during and after World War II in the region were only partially mentioned as "Balkanian", because dreadful things did happen also in European places that were formerly believed to be civilised areas. The cold war era created partly "pure" and "European" conditions in the Balkan Peninsula. The détente process that came in the terminal part of this period relieved tension in the Balkan Peninsula, but the death of President Tito in 1980 caused instability again in the region.

Political transition occurred in different ways and with different methods in the late socialist countries of the region, but these changes affected Europe's capitalist countries as well. The international community, especially the European Union, made considerable efforts to achieve political-economic consolidation and stabilisation in the region (military interventions, resolving political issues, etc.).

By the 21st century new spatial categories have been created (e.g. the Western–Balkans), but the general consolidation of the entire region and its integration into European processes are still to be achieved (HAJDÚ Z. 2007).

THE PERCEPTION OF THE BALKANS AMONG SECONDARY SCHOOL STUDENTS

Hungarian people's imaginations about the Balkans are based on knowledge gained during school education and on information transferred by the media. We are using the term "Balkans" with a firm consciousness of the outsider, often as a negative attribute. Even if we do separate ourselves from the Balkans in our national identity, we cannot deny that the Balkan region bears particular importance for Hungary. First of all because there have been several occasions when our history has been in touch or in confrontation with the Balkans or with people living there. Thus, the Balkans can be considered to be a segment of Hungary's past, one of the scenes of Hungarian history. However, as a result of the dictated Trianon peace treaty, some parts of these territories are currently inhabited by Hungarians trapped beyond the borders, this fact being one of the determining elements of our regional relation systems in the future.

Why is the image of the Balkans a current issue? The region is in the focus of the erratic EU-integration process. In our opinion, within the EU, Hungary has an important role in mediating in these integration processes. From an economic perspective, Hungary sees the Balkans as its primary area of interest, therefore the stability between the states involved in is of upmost importance. For Hungary, the EU accession of the mentioned states is as important as the region's political stability, and furthermore strengthening the strategic bonds towards the Western-Balkans. After the regime change in Hungary in 1989, the economic space was transformed completely and shortly after, the North-Western connections dominated the inner space-structure. The space-structure can not be equalized by the South- and South-Western connections, but the successful integration could alter the current situation (PAP N. 2011).

The fact that Hungary joined the European Union gave particular importance to the Balkans as an interregional dimension. Today a new sub-system of the European Union is gaining shape in the region, which could mean a connective link between Central-Europe and the Mediterranean region.

This fact has substantial social, economic and cultural significance both for Hungary and the Balkan region.

The future of the Balkans, too, is seen by many as determined by European accession, which is foreseen to be a long process. However, co-operation with the southern region cannot be either imagined or implemented without good knowledge of the political, historic, economic and cultural background of the region in question. The role of education in formulating the consciousness of the society is evidence. As we have mentioned before, the perception and imaginations of the Balkans in the Hungarian society have been created and shaped on the basis of information gained mostly from school education. Thus, it is justified to look at how Hungarian school education pays attention to this multi-ethnic and multi-cultural region, how it recognises the importance of Balkan-Hungarian relations, and weather it undertakes to draw a complex picture beyond just outlining the basic interrelations.

Upon request by the Georg Eckert International Textbook Research Institute in Braunschweig, we have made an analysis with Ágnes F. Dárdai about the Balkan-image as is mediated by Hungarian history and geography textbooks (F. DÁRDAI Á. – M. CSÁSZÁR ZS. 2006). In our research we firstly wanted to find out if there are any prejudicial or stereotypical allusions in these textbooks, which follow from the events of the past or conflicts of the present. Do the text, pictures and maps inspire the students to understand the life, religious and social customs of people living in the Balkans? Are there any allusions to the fact that our past has several common points and that both our present and future develop towards having an ever increasing number of connection points?

During our analysis we have come to the conclusion that the Balkans perception mediated by the investigated textbooks is fractured, and appears in a scattered, less thematic way in both history and geography textbooks, thus transferring a wide array of considerably dissimilar images. The political features and processes of the Balkan region are described in a detailed way in secondary school textbooks. In history books, it is the perspective of European great powers that dominates, and in geography books this aspect is supplemented with one of the authors looking at the possibilities of the Balkans from the point of view of Western-European developmental models. The ethnic, regional and cultural diversity of the region is presented mostly by geography books, although there are many allusions to backwardness and poverty. Text corpora of history textbooks emphasise the Balkans as a scene of conflicts. We were surprised to find that the organic, side-by-side development of Hungary and the Balkans, our common history and common possibilities were not part of the texts in these books, in spite of the fact that Hungary has shared its history with a section of the Balkans for a thousand years, and we do have mutual interdependence even today. It appears that the physical-natural proximity of the Balkan region does not convey enough motivation for the authors of these books to help them emphasise the necessity and usefulness of our cultural linkages, encourage the reader to find interest in the Balkans. However, it is undoubtedly a virtue of these books that their attitude towards the Balkans is rather neutral, and they do not convey strong stereotypes or prejudices, displeasing or offensive clichés either in text or in images.

In addition to textbooks, another important source of information in the process of school education are teachers and educators who – through their personalities and knowledge – can add further elements to the knowledge content, and shade the information. Other information sources such as books, films, news and press, i.e. indirectly the media, also has considerable importance. That is why we thought that another investigation was necessary too (M. CSÁSZÁR ZS. 2006), in order to be able to outline an image of the Balkans as perceived by Hungarian secondary school students. We wanted to find out how the information presented in the textbooks are further shaped during the discussions in the classroom sessions, and whether prejudices and stereotypes are reduced in the classroom. How various information sources shape and influence those learned during the classes? Bearing knowledge of the Balkans that has been gained from several sources, what kind of approach do the students have towards the region?

A questionnaire survey was made as part of the survey, involving young people around the age of 18, learning in secondary level education institutions of Pécs, who are just before finishing their studies and have gathered their most important knowledge about the Balkan region in their history and geography lessons. When selecting participants of the survey we were aiming at a good representation of the secondary school education system of the city of Pécs, thus we included one class from each of the 3 selected grammar schools and technical colleges, respectively (altogether 180 students before

their leaving exams). The questionnaire contained two sections: one of them measured associative thinking about the Balkans in 5 minutes, and the other section was made up of a series of 15 questions to be answered.

Because knowledge and information about a particular subject in the minds of the students is composed of smaller constituents, we used the associative test for asking the students surveyed to list their first thoughts (1-10) that came into their minds about the Balkans. During the evaluation, the answers were grouped in 3 larger thematic categories, also considering the results of our textbook analysis. Cognitive images were evaluated mostly as products of learning history and geography, whereas others not fitting in here were classified in other categories. Based on the answers collected, all three greater categories were further divided in smaller thematic sub-groups. Cognitive elements were analysed also from an aspect of having either negative or positive content. Based on the answers collected, the following categories were differentiated within the three thematic groups (listing them in the order of answer numbers):

Table 1: Categorisation of answers given to the associative thinking question

Thematic groups	Number of answers	Content of associative thought
I. 'History' category		
1. War	108	19th and 20th century warfare events
2. Historic concepts and ideas	66	e.g. "gunpowder barrel"
3. Historic events	20	e.g. Croatian-Hungarian reconciliation
4. Historic scenes	14	e.g. Sarajevo, Kosovo
5. Ethnic relations	10	ethnic purge
6. Religion	10	mentioning religions or religious traditions
7. Persons	9	e.g. Milošević
8. Culture	5	mentioning monuments
II. 'Geography' category		
1. Natural scene	137	e.g. sea, mountains, Mediterranean landscape
2. Countries	113	listing countries including ones outside the Balkans
3. Peoples, ethnic groups	67	e.g. Bosnian, Turkish, etc.
4. Geographic names	57	e.g. Belgrade, Adriatic
5. Economy	24	expressions alluding to the poverty and backwardness of the region
6. Climate	14	e.g. Mediterranean climate and its varieties
7. Tourism	6	expressions related mostly with seacoast
III. 'Other' category		
1. Mentality	41	e.g. fanatism, tension, hostility
2. Poverty, backwardness	35	e.g. dearth, poverty, dirt, garbage
3. Amusement	19	e.g. hookah, parties
4. Gastronomy	13	e.g. special food types (unspecified), beer
5. Sport	10	e.g. soccer, basketball
6. Well-known personalities	6	e.g. Boban Marković

Source: Prepared by the authors from questionnaire results; 2008.

Altogether 246 answers were given in the *history category*: the surveyed young people provided 72 expressions or words. Because the majority came up with associations mostly in connection with war and historic expressions such as e.g. genocide, we can conclude that there is a certain negative prejudice about the history of the Balkans in the minds of students interviewed.

The highest number of associations (422 answers altogether) was grouped with the *geography category*. Similarly to history, the students recalled their memories from what they had learned in the classes, e.g. when listing countries or lands. Associations in a broader sense were identified mostly in the case of economy and natural scenes. The greatest majority of the answers (93%) were found to be neutral in their content, whereas negative content (4%) was signified by associations related with economy and backwardness. Unfortunately, the rate of thoughts and concepts with positive content

quality (e.g. pleasant climate, nice seacoast, etc.) was very low (3%). The surveys have showed that it is geographic terms with neutral, emotionless content that comes to the students' minds most of the times when the Balkans as a trigger-word is mentioned. If the answers are evaluated separately for different school types, a more differentiated picture appears: in the case of grammar school students it is the historic category that dominates, whereas technical college students most of the times recalled their Balkan perception based on natural scenes, landscapes or elements of other categories.

The *'other' category* contained associations (135 answers altogether) which could not be easily related with the former two categories and partly contained specific information of some other type. Unfortunately, there were quite a few answers in this category that did not allow any evaluation. About half of the answers (46%) had negative emotional quality, as most of the answers belonged to the categories of mentality and poverty. About 43% of the answers were neutral, and about 12% had positive content. It is interesting that information and knowledge gathered outside school classes appear nicely in this category, although school knowledge is present indirectly in the answers, as implied by the answer categories of mentality and poverty.

Before specifying the answers that were given to the second half of the questionnaire, it is important to mention that the issue of the delimitation of the Balkan region is not included as such in the curriculum of either of the classes. In geography classes, primary school pupils are taught about the Balkan region in details, and at secondary school level what is taught is mostly patchy information relating to geographic aspects. Thus, the knowledge of the students about the Balkans wears away after a short while. In the case of history classes, knowledge is taught in a chronological order, and priority is not given to the issue of belonging to the region.

Among the questions raised in the questionnaire and the answers given, we hereby review only those that are relevant from the scope of the current subject matter:

1. Which countries belong to the Balkans?

The quite high number of answers (1053) to this question signifies that every student listed at least 6 countries as belonging to the Balkans, although there were quite a few wrong answers in this pool. Among countries of the Balkan region it is only two of our nearest neighbours –Croatia and Serbia – that are considered by the majority of the interviewed persons to be part of the Balkans. However, it is interesting that Macedonia, Montenegro and Bulgaria, too, have relatively high rates of mentioning. It is likely that it was the political events of recent times (e.g. the independence of Montenegro), and – in the case of Bulgaria and Macedonia – the information gathered in history lessons (early 20th century Balkan warfare) that served as a basis for grouping these countries more easily with the Balkans. The dilemma in the categorisation of Slovenia well reflects the idea in people's minds that what is highly developed cannot be part of the Balkans, even if the rest of former Yugoslavia's descendant countries have been grouped with that region until today. The lower mention rate for Romania is quite probably associated with the problem of delimitation and with the sympathetic feelings with Hungarians living in Transylvania. In this type of thinking, we can notice once again the behaviour that we mentioned earlier when analysing the notion of the Balkans, i.e. "the Balkans is always beyond us", thus – in such a context – Romania including areas that are inhabited by Hungarians does not belong to the Balkans. We cannot ignore the *'other*' category either, to which the students grouped e.g. Baltic states, confusing them with the Balkans, and a series of countries struggling with serious economic difficulties such as Senegal, Afghanistan or Ukraine. One might well ask: is it not stereotypic thinking that caused the categorisation of the latter countries as belonging to the Balkans?

2. Which Balkan countries are neighbours to Hungary?

Answers given by the students to this question well represent which countries they have their knowledge from their classes and which ones they know from personal experience. In the case of Croatia both types of knowledge is present, because some of the students utilised well their knowledge from history and geography classes, as well as they had knowledge gained as personal experience (the Hungarian-Croatian border is only about 50 km away from the city of Pécs). Quite probably, some of the students have direct experience about our neighbours, from journeys and holidays. If we compare the number of answers mentioning Romania, Serbia, Slovenia as solutions to question 2 with answers to question 1, then it appears that the number of students considering the countries they thought of as part of the Balkans to be Hungary's neighbours is somewhat less, thus their geographic knowledge is erroneous. In the answers that were given to the question of neighbourhood we can trace a type of

knowledge that has been gained about Hungarians living beyond state borders, also familiarity with our common past, not to mention awareness of the perspectives of future co-operation.

3. Which countries are parts of the European Union?

By asking this question we intended to measure how information gathered from various sources other than school knowledge – e.g. about the integration perspectives of countries of the region – can influence the students' latent opinion-forming. Do students think ahead at the time of the survey (2006) and categorise countries still in the process of accession as full EU members? Do they group Greece with the Balkans? The answers given imply knowledge from school subjects (geography) and from personal experience, at the same time. The majority of students named Greece, the country that was the only EU member state in the region at that time. Croatia, too, was categorised as member state by a number of students, probably due to the closeness of the country border, to empathy rooting in our shared history and to the effect of the media (the preparedness of the country for EU membership is often mentioned in the news).

4. Which are the connection points between Hungary and countries of the Balkans?

In 99% of the answers the students were concentrating on events of historic periods before 1945. The reason for this might be that the students mobilised their history knowledge only (most of them not having learned about the period after World War II yet), and did not use their knowledge of geography when providing an answer. It appears that neither the textbooks (see textbook analysis section) nor the classroom lessons provide space for mentioning the mutual interdependence, shared history and common opportunities of Hungary and the Balkans. How familiar is, then, for students, the fact that the Balkans is one of the essential elements of Hungary's regional relation systems for the future? How will the students react to the Balkan states when they join the EU? What message does the slogan of the European Capital of Culture programme "The city is a cultural gateway towards the Balkans" convey for students living in Pécs? We have found that Hungarian public education has quite serious deficit in revealing our relationships towards our nearest neighbours and our neighbours in a broader sense.

5. Which are the Balkan countries that were in warfare with each other in the past 15 years?

Students answering this question specified war events of the past 15 years in several relations, mentioning quite a few that actually did take place. Based on some sort of stereotypic concept, the majority of the students specified the Serbs among the parties in every instance, mentioning e.g. Serbian-Bulgarian, Serbian-Romanian, etc. wars, in addition to the ones that actually happened. We believe that this is a simplification of the events of the recent past. Among the answers, the 'other' category is also notable, with a series of scenarios presented that were lacking any connection with reality. The reason for the relatively high number of wrong answers, schematisation and non-differentiating thinking could be the fact that the events of the South-Slavic wars had been taught for these students only in geography lessons, but since then two years have already passed. On the other hand, as we have referred to in the association task, one of the key trigger words in relation with this region is "war". It seems that the students have often come across this word in their studies about the Balkans, and are prone to oversimplify and treat even the entire region as a place of war events. We believe that this is a very strong prejudice.

6. Who does the future of the Balkans depend on?

Answers to this question are a good addition and also a proof of what we have established in the textbook analysis. More than half of the students believe that the future of the region depends on the great powers, i.e. these countries are unable to decide about their own fate. This suggests a sort of vulnerability, weakness and segregated status, which is a sign of being attributed a peripheral position by the students giving answers.

7. Where would you like to live among the countries listed?

The majority voted for Croatia. This can be regarded as a sort of preference indicator, assuming positive emotional association. This choice could be motivated by the geographic proximity of the country, its highly known status, the common past and the resulting sympathetic attitude. Scientific studies have shown that people tend to have an increased tolerance index and more positive attitude towards countries that they have broad knowledge and personal experience about.

THE RECENT CONTROL SURVEY

A non-representative control survey was conducted after 5 years on the university campuses in Pécs, asking almost the same questions, using the same methodology, among university students (a total of 235). More than half of the participants were geography students.

The associative analysis revealed a shift towards a more neutral attitude in general, the topic of war was significantly less covered in the task, but the overall mental image could be characterized as negative. The amount of stereotypes didn't change significantly, but the contents did. The university students also had a more detailed local knowledge, than the secondary-school students, probably because of the expansion of tourism in the area. The frequently visited, well-developed tourist destinations visibly popped out when the result were processed, but some areas close to the border didn't even appear among the answers. The abovementioned differences led to a sensible polarization among the countries: 1. well-known tourist destinations (Croatia, Slovenia, Bulgaria and Montenegro), 2. countries with socio-economic problems (for e.g. Serbia, Macedonia, Albania), and a third group for the rest which didn't fit in either of the first two (Romania, Turkey). The area mentally came closer to the students and it helped to form a bit less negative image about the discussed area.

SUMMARY

The issue of the Balkans rose as a physical geographic dilemma, but after a while it came to have political content as well. Debates continue even today about the naming and delimitation of the Balkan Peninsula. The expression "Balkans" conveys meanings of geography, history, politics, values and interests, thus all attempts to designate and define the region are inherently relative.

Traditionally, the Balkans or the Southeast-European space includes those states that could connect to the development of European society with some delay only, because they were inheritors of Byzantine-Ottoman traditions. It is generally thought that these countries – beyond a wide array of structural features they share – show significant backwardness in respect to standard European norms. However, events and processes taking place in the region cannot be understood and explained based on just the western background and value system. Because these states belong to a different cultural matrix, i.e. they possess cultural capital that is different from the Western-European, any models or examples arriving in the region from the west (social, political, ideological, etc.) have always had to tackle local styles and ways of thinking. The difference between Central and Southeast-Europe may be that Central-Europe – as a result of its different historic background and development – has better state qualities in comparison with the Balkans, accommodates better to expectations that have come after the era of enlightenment, and its ideologies with traditions from Western Christianity are closer to Western-European norms, thus these countries can better tackle the challenges of modernisation (SCHÖPFLIN GY. 2000).

There have been both internal and external forces that have contributed to the formation of a negative image of the Balkans lasting until present time. The only solution to the problems of democracies living in the region is seen to be the European accession by many. Hungary, located in the south-eastern margin area of the Union, can take up an assisting role in this process.

How people think about a region determines what kind of approach they will have towards that region. In this context, it is a crucially important question, what kind of Balkan – image young people just leaving public education have, and what kind of behaviour they have towards this region. Based on our textbook analysis and empirical study we believe that the perception of the Balkans mediated by Hungarian public education is fractured and incoherent, and appears in a scattered, less thematic way in both history and geography textbooks, thus transferring a wide array of considerably dissimilar images. Pieces of information that can be acquired in different classes are not based on each other, thus harmony is lost and no synergy is created, i.e. no complex image of the Balkans will be formulated during the studies that could be synthesised of natural, social, economic, political and religious constituents. Whereas the textbooks are characterised with a neutral attitude towards the Balkans, the students' approach is rather ambivalent. They are characterised with tolerance and acceptance (with a distant approach) on the one hand, and negative attitude, too, on the other.

The official state policy is communicated through the public education, but the public opinion is formed primarily by the media, and the two don't match. As the secondary school students left the public education, the media started to transform their mental images about the Balkans. The control-survey revealed that the public opinion could be altered in a very short period of time. Countries like Greece can be dropped on the ranking list, and countries like Bulgaria can be placed higher. The survey also revealed that the media can alter the opinions about a geographic subject even in the case of geography students!

The positive component of the media effects is the possibility to alter the public opinion in a positive way. A successful marketing strategy can change the image of the region, thus help the integration to Europe on the level of acceptance.

REFERENCES

1. ANASTASAKIS, O. 2000: A balkáni régió európai integrációja. – Pro Minoritate, Ősz-Tèl, pp. 44-54.
2. F. DÁRDAI, Á. – M. CSÁSZÁR, ZS. 2006**:** Das Balkan-Bild in ungarischen Geographie- und Geschichtsschulbüchern. – In: Helmedach, A. (Hrsg.): Nur ein Pulverfaβ? Südeuropa im europäischem Geschichtsschulbuch. (Studien zur internationalen Schulbuchforschung. Schriftenreihe des Georg Eckert Instituts Bd. 118.) Verlag Hannsche Buchhandlung. Hannover, pp. 199-219.
3. HAJDÚ Z. 2002: A Balkán politikai földrajza. – In: Pap N. – Tóth J. (szerk.): Európa politikai földrajza. Alexandra Kiadó, Pécs, pp. 185-225.
4. HAJDÚ Z. 2003: Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésének problémái Magyarországon 1948-ig. – In: M. Császár Zsuzsa (ed.): Balkán Füzetek – No.1. Pécs, 71. p.
5. HAJDÚ Z. 2007: A Balkán-félszigettől a "Balkánig". – Mediterrán és Balkán Fórum I/1. pp. 10-14.
6. KLEIN A. 1992: Balkáni folyamatok. – Pro Minoritate 9. pp. 13-15.
7. KONKOLY S. 2006: A Balkán határai kapcsán. – In: PAP N. (szerk.): A Balatontól az Adriáig. Lomart – PTE KMBTK, Pécs, pp. 75-83.
8. M. CSÁSZÁR ZS. 2006: A magyar oktatás Balkán képe. – In: PAP N. (szerk.): A Balatontól az Adriáig. Lomart – PTE KMBTK, Pécs, pp. 189-200.
9. SCHÖPFLIN GY. 2000: Délkelet-Európa definíciója. – Pro Minoritate, Ősz-Tèl, pp. 5-10.
10. PAP N. 2011: The Geopolitical Organization of the States of the Western Balkans and their Relationships with Hungary, In: PAP N. – KOBOLKA I. (ed.): The Western Balkans, MFA RH, Budapest, pp. 37-80.
11. TODOROVA, M. 1997: Imagining the Balkans. – Nem York-Oxford, Oxford University Press, 257. p.

МИРОЉУБ А. МИЛИНЧИЋ[1]
МАРКО ИВЕТИЋ[2]
ДЕЈАН ШАБИЋ[1]

UDC: 556.5

ВЕШТАЧКЕ ВОДНЕ АКУМУЛАЦИЈЕ – ГЛОБАЛНИ ФЕНОМЕН И ЊИХОВ УТИЦАЈ НА ГЕОПРОСТОР

[1] Географски факултет, Универзитет у Београду, 11000 Београд, Србија
[2] Грађевински факултет, Универзитет у Београду, 11000 Београд, Србија

Извод: Вештачке водне акумулације су узрок и последица дуготрајне, сложене и интензивне интеракције људског друштва и водних ресурса. Развој пољопривреде је иницијални и најдуготрајнији узрочно-последични фактор феномена вештачких водних акумулација - раст броја, просторна дифузија и раст капацитета. Логаритамски раст зависности друштва од вештачких водних акумулација условљен је процесима индустријализације, урбанизације, раста стандарда и укупног раста броја становника. Кумулативно ови процеси су током 20. века условили да вештачке водне акумулације доживе пуну афирмацију и глобалну присутност. Узрок овог феномена су знатне реалне могућности, али и ставови јавног мњења о „неограниченој“ способности вештачких водних акумулација у сакупљању и чувању водних ресурса. Такође, од значаја је и њихова функционалност у временској и просторној трансформацији природних режима вода и редистрибуцији водних ресурса у складу са еколошким и водопривредним потребама.
Кључне речи: геопростор, водне акумулације, ресурси, валоризација простора

Abstract: Artificial water reservoirs are a cause and consequence of long, complex and strong interactions between human society and water resources. The development of agriculture is initial and the longest causality in the phenomenon of artificial water reservoirs - growth in the number and capacity, as well as spatial diffusion. Logarithmic increase of the society's dependence on artificial water reservoirs is determined by the processes of industrialization, urbanization, rising standards and overall population growth. Cumulatively, during the 20th century, these processes caused that the artificial water reservoirs became fully recognized and presented on the global scale. The cause of this phenomenon is much more realistic possibility, but public opinion about the "unlimited,, capabilities of artificial water reservoirs for the collection and preservation of water resources play an important role. Furthermore, their function in the temporal and spatial transformation of natural water regimes and redistribution of water resources is in accordance with environmental and water management needs.
Key words: environment, water reservoirs, resources, valorization of environment

УВОД

Људи су одувек мењали и обликовали своје природно окружење (Goudie A, 2000, Ponting C, 2007, Pattberg P, 2007. и др), а вештачке водне акумулације у том погледу имају посебно значајан утицај (Милинчић А.М, 2005, Ponting C, 2009, Милинчић А.М. и др, 2010). Честа су тумачења да су управо велики акумулациони басени у групи најзначајнијих агенаса, по структури сложени и функционално снажни, антропогене трансформације геопростора и његове географске карте (Радовановић С.В, 1959, Simmons I.G, 1989, Turner B.L, 1990. и др).

Вештачке водне акумулације, као сложени хидротехнички и геопросторни системи датирају, а тиме и утичу на геопростор, од раних историјских епоха. Међутим, дуготрајна и интензивна академска дебата (Wittfogel A.K, 1956. и 1981, Bisvas A.K, 1967, Vallentine H.R, 1967, Smith N, 1972, Toynbee A, 1976, Милинчић А.М, 2009, Милинчић А.М. и др, 2010) није разрешила питање њихове поуздане хронолошке датације и хоролошке дифузије. Нејасно је да ли су процеси формирања акумулација проистекли из једне зоне (локалитета), па се одатле дисперзно ширили, или су спонтано започели на већем броју међусобно удаљених и независних локалитета. Нису сасвим познати ни најстарији узрочно-последични односи појава и процеса, у

природним и друштвеним подсистемима геопростора – зона које се означавају као исходишта вештина и техника формирања и валоризовања водних акумулација.

Феномен вештачких водних акумулација је резултат повезаних процеса и ефеката, односно паралелних утицаја, природних предуслова на једној и реалних потреба и способности друштва да одговори на притисак природе на другој страни – сложени „синдром окружења". Зато је и релативно јасна геопросторна логика и географска позиција тих територија у глобалном циклусу вода и настанку најстаријих цивилизација. Њиховим формирањем и валоризовањем друштва су стварала локалне и регионалне предуслове за савладавање развојних прагова, односно за значајан раскид са природним режимом коришћења водних, земљишних, биогених и других ресурса. Вештачким подизањем еколошког капацитета геопростора смањивала се зависност у активности друштва од природног ритма ресурса у геопростору. Заправо, акумулације у функцији најстаријих аграрних заједница, аридних и семиаридних простора, представљају један од најзначајнијих фактора стварања културних пејзажа, а тако мелиорисани водни режими основу за низводну трансформацију геопростора.

Вештачке водне акумулације су просторно и функционално најзначајнији инфраструктурни објекти у интеракцији „супер-система" друштво – водни ресурси, али и системи са најснажнијим утицајем на измену сложене структуре геопростора. Са укупном површином од 800.000 km^2 и запремином акумулиране воде од преко 8.000 km^3 вештачке водне акумулације су постале феномен, иако са значајним регионалним разликама, свих континената, осим Антарктика, свих географских ширина између северног и јужног поларника, скоро свих држава и свих висинских појасева, испод границе вечитог снега и леда. Такође, значајан су фактор глобалног хидролошког циклуса, антропогене литогенезе (процеси седиментације и ерозије), стања екосистема и диверзитета, климатских промена, социјалне инфраструктуре, миграција становништва, перспектива демографског раста, привредног развоја, просторног планирања, политичког деловања и др. По просторном обухвату и интензитету утицаја припадају групи најзначајнијих глобалних антропогених агенаса трансформације вишеслојне и сложене структуре геопростора. Ниво утицаја је толико сложен и изражен да ови просторни системи постају основно обележје геопростора на ширим регионалним релацијама (Милинчић М и др, 2010).

ПОЈАВА И ДИНАМИКА ДИФУЗИЈЕ ФЕНОМЕНА ВЕШТАЧКИХ ВОДНИХ АКУМУЛАЦИЈА

Најчешће се настанак вештачких водних акумулација везује за период од пре 4000 година и просторе Египта, Месопотамије и Кине (Avakyan B.A., Yakovleva B.V, 1997). Бисвас у приказу хронологије хидролошког инжењерства апострофира значај цивилизација Сумера, Египћана и Харапана (Biswas A.K, 1967), а Тојнби у овом погледу сумерска достигнућа узима за основу египатске, а затим и индијске цивилизације (Toynbee A, 1976). Смит је у историјској ретроспективи најстаријих брана и акумулација изразио сумњу у веродостојност Херодотових навода, а тиме и у поједине сегменте најранијег досигнућа египатског водног инжењерства (Smith N, 1972). У савезној држави Мадрас (Индија) откривени су остаци више од 50.000 водних резервоара, међу којима и вештачких водних акумулација, који су доказ великих трансформација водних режима и геопростора старих око 7.000 година.

Једна од најстаријих вештачких акумулација формирана је 3.200. г. п. н. е. на Нилу, у близини Гизе, за потребе изградње престоног града Мемфиса. Око 2.800 г. п. н. ере, јужно од Каира, формирана је мања акумулација Сад ел Кафара (Dams of the Pagans), која је услед немогућности контроле сувишних вода и велике површине слива брзо пропала (Biswas A.K, 1967, Newson D.M, 1997). Такође, на Нилу је око 2.300 г. п. н. е, 80 km јужно од Каира, иза бране Кочиш – високе 15 m и дуге 450 m, формирана акумулација Мерис – површине 2.000 km^2 и запремине 5–7 милијарди m^3 воде (Гавриловић Љ, 1988). Херодот је означава једним од светских чуда, а поједине процене указују на то да се радило о 10 милијарди m^3 акумулиране воде. Језеро Хомс у долини реке Оронт (Сирија), формирано 1.300. г. п. н. е, имало је површину од 50 km^2 (Дукић Д, 1984). Херодот наводи да су за време Средњег царства (2.160–1.788. г. п. н. е) на Нилу грађене полифункционалне акумулације за чување воде и контролисање њеног протока.

Прва позната полифункционална акумулација (водоснабдевање пољопривреде и насеља) највероватније је формирана у јужној Индији (Wittfogel A. K, 1981).

Из исходишних енклава (сумерска и египатска цивилизација) технике и вештине изградње и валоризације вештачких водних акумулација ширили су се према истоку, пре свега према пиринчаним зонама Индије, Кине и Индокине. У Европи, иако делу „старог света", прве вештачке акумулације се јављају релативно касно – од другог века п. н. е. на простору данашње Шпаније (Avakyan B.A., Yakovleva B.V, 1997).

Иако су вештачке водне акумулације у геопростору присутне више хиљада година оне се фактички могу сматрати производом 20. века (Avakyan B.A, Yakovleva B.V, 1997). Овакав став аутори темеље на следећим чињеницама: до почетка 20. века укупан број акумулација са капацитетом већим од 100 милиона m^3 био је незнатно већи од 40, а укупан капацитет акумулиране воде мањи од 15 km^3. Током 20. века број акумулација оваквих карактеристика повећао се за 70 пута, на преко 2.836, а њихов капацитет за 456 пута, на преко 6.400 km^3. Највећи број великих акумулација имају: САД – 702[1], Кина – 265, Индија – 212, Канада – 154, Бразил – 109, Русија – 104, Мексико – 70 и др. Истовремено највећи капацитет акумулиране воде у великим акумулацијама, приближно имају: Канада – 876 km^3, Русија – 838 km^3, САД – 700 km^3, Бразил – 441 km^3, Кина – 345 km^3, Индија – 248 km^3 и др.

Слични трендови су остварени и када се сагледају биланси акумуација формираних иза високих брана (више од 15 m). Током 20. века њихов број се повећао са 5.000 (Ponting K, 2009) на преко 50.000 (WCD, 2000), а велики број нових се реализује или је у фази планирања (WWF, 2004). Више од половине великих брана у свету саграђено је од 1950. године при чему је половина од њих у Кини (Fuggle R, Smith T.W, 2000). Такође, овакве акумулације су у значајном обиму прихваћене у Јапану (2.300), Шпанији (810), Италији (460), Румунији (170), Швајцарској (147), Бугарској (108), на Кипру (46) итд. У укупном броју акумулација њих 522 је било способно да појединачно акумулирају више о једног km^3 воде (Westing H.A, 1990).

Прве велике савремене акумулације формиране су током треће и четврте деценије 20. века. Динамика раста броја, капацитета и укупне акумулиране воде нарочито је изражена током друге половине 20. века. У овом периоду се број акумулација у свету повећао за пет, а количина акумулиране воде за 12 пута. На територији Јужне и Централне Америке број акумулација је повећан за 10 пута, а количина акумулиране воде за преко 100 пута. Број акумулација на територији Азије је повећан за 15 пута, а количина акумулиране воде за 100 пута.

Узрок овакве динамике је пре свега условљен глобалном кулминацијом проблема довољности, односно просторне и временске неусклађености потребних и доступних водних ресурса. Разлоге екстремног нарастања броја вештачких водних акумулација Nilsson C. et al. (2005) сагледава у све већој потреби за хидроенергијом, регулацијом поплава, снабдевања водом и навигацијом. Неопходно је истаћи да су оне у овом временском периоду биле главни „аргумент" за временску и просторну редистрибуцију водних ресурса у складу са еколошким и водопривредним потребама. Такође, оне су се наметнуле као једини системи способни да на оптималан начин решавају сложене проблеме коришћења вода, заштите од вода, заштите вода и целовитог уређења простора.

Шикломанов указује да је у периоду од 1950. до1970. године количина акумулиране воде у САД-у повећана за 6,5, а у СССР-у за 7 пута (Шикломанов А.И, 1979). За приближно исти временски период Воропаев и Вендров потврђују да је у светским размерама број акумулација повећан за четири, а њихова запремина за осам пута, што указује на тренд реализације већих објеката (Воропаев В.Г, Вендров Л.С, 1979). Број акумулација се у овом периоду сваке године увећавао за 300 до 500 новоформираних објеката (Авакјан А.Б. et al. 1987). У периоду 1950-

[1] Изразита бројност великих водних акумулација на територији САД-а подстакнута је и инаугурационом беседом, односно смерницама будућег развоја, председника Двајта Ајзенхауера 1951. године. Обраћајући се народу САД, између осталог, је нагласио: „свака кап кише је сировина за производњу хране и робе и, пре него што отече у океане, треба је искористити за добробит човека и при томе спречити да прави штету кроз ерозионе процесе и поплаве". Кључни системи за трансформацију рушилачке снаге воде у привредни ресурс требале су да буду вештачке водне акумулације. Такође, на територији САД-а има и преко 2,000.000 акумулација формираних иза малих брана (Shuman J.R, 1995. и Lejon A, 2009)

1986. године број брана се седмоструко увећао, за око 39.000, чиме је капацитет резервоара у односу на укупно годишње природно отицање воде достигло 6% на светском нивоу, највише у Северној Америци – 22% и Европи – 10% (Dynesius M, Nilsson C, 1994). Просторном експанзијом акумулационих басена у перспективи ће бити регулисано 2/3 укупног броја водотока Планете (Авакјан А.Б. et al. 1987).

Многобројне реке, нарочито велике, су претворене у каскаде вештачких водних акумулација (Тенеси, Колорадо, Колумбија, Арканзас, Мисури, Парана, Јангце, Ангара, Волга, Дњепар, Мари, Дарлинг...), а скоро да нема значајнијег воденог тока на коме није формирана макар једна акумулација. Процењује се да само у сливу Јангцеа (20% територије Кине) има преко 50.000 акумулација, рачунајући и Три клисуре највећу водну акумулацију формирану почетком 21. века. Такође, током 2007. године на водотоку Јинша, горњег дела слива ове реке, отпочела је изградња бране високе 278 m. Када буде завршена 2015. године биће други највећи објекат у Кини и трећи на свету (Gleick H.P, 2009).

Акумулације нису равномерно распоређене на копну Планете. Највећу концентрацију (географско груписање) имају у умереним и суптропским ширинама северне и јужне хемисфере. Једна од тридесет савезних држава Индије – Тамил Наду на територији од 130.058 km^2 има преко 20.000 акумулација (Љубисављевић Д. и др, 1997). На територији САД-а највећи број акумулација је у савезним државама: Тексас, Калифорнија, Оклахома, Пенсилванија и Колорадо. У Европи је концентрација водних акумулација изразита на Пиринејском, Апенинском и Балканском полуострву.

Вештачке водне акумулације су све присутније и на простору Северне Европе. На територији Шведске има их више од 5.300 (Lejon A.G, et al. 2009), а све је присутнији и тзв. фински тип акумулација формираних затварањем морских залива (фјордова) из којих се временом истискује слана и акумулира слатка вода намењена водоснабдевању становништва и индустрије (Vogt H, 1978). Аустралија, најмањи и најсувљи континент (просечно 420 mm талога и коефицијентом евапотраспитације од 0,88), са мање од 1% укупних залиха слатке воде у свету, има релативно кратку историју али и изразиту динамику формирања вештачких водних акумулација. Природни предуслови за формирање акумулација заступљени су на 20% територије, на рубовима континента, а учешће у укупном броју, капацитету и површини акумулација у свету креће се у распону од 1 до 1,5%. На територији басена Мари и Дарлинг има око 500 великих брана. Са висином од 180 m Дартмаут (СИ део Викторије) је највиша брана јужне хемисфере.

Табела 1. - Динамика раста броја и укупног капацитета акумулација, појединачне запремине веће од 100 милона m^3, по континентима (Avakyan B.A., Yakovleva B.V, 1997)

Континент		Година							
		до 1900.	1901-1950.	1951-1960.	1961-1970.	1971-1980.	1981-1990.	после 1990.	Укупно
Северна Америка	1	25	342	178	216	113	34	7	915
	2	8,4	344,7	254,4	534,0	339,3	176,9	34,7	1.692
Централна и Јужна Америка	1	1	22	30	54	88	51	19	265
	2	0,3	8,8	28,8	96,9	251,5	349,1	236,1	971,5
Европа	1	9	104	113	172	94	76	8	576
	2	3,3	121,7	175	189,4	103,6	49,3	2,7	645,0
Азија	1	5	47	161	215	222	138	27	815
	2	1,7	17,9	293,6	640,0	484,1	321,5	221,6	1.980,4
Африка	1	1	15	21	24	27	52	6	176
	2	0,1	15	381,1	364,4	173,7	56,6	9,8	1.000,7
Аустралија и Нови Зеланд	1	-	10	21	18	27	12	1	89
	2	-	10,6	20,1	15,5	42,4	5,9	0,3	94,8
Свет (укупно)	1	41	540	524	699	601	363	68	2.836
	2	13,8	518,7	1.153,0	1.840,2	1.394,3	959,3	505,2	6.384,5

(1) - број акумулација (2) - капацитет (у km^3)

Информације о акумулацијама, нарочито капацитета мањег до 10 милиона m^3 су непоуздане. Насупрот томе, регистри акумулација капацитета већег од 10 милиона m^3 су довољно поуздани. Њихов капацитет чини више од 95% укупних акумулираних вода у свету (Avakyan B.A., Yakovleva B.V, 1997).

Највећи интензитет формирања великих акумулација, по броју и капацитету, био је током седме деценија 20. века. Тада је реализован највећи број акумулација у Северној Америци (216) и Европи (172) и највећа количина акумулиране воде у Азији (640 km^3), Северној Америци (534 km^3), Африци (364,4 km^3) и Европи (172 km^3). Количина воде акумулиране током ове деценије (1.840,2 km^3) већа је од укупне количине акумулиране воде остварене до 1960. године. Током осме деценије 20. века дошло је до глобалног успоравања, али и кулминације броја изграђених акумулација на простору Аустралије и Јужне и Централне Америке. Највећу количину акумулиране воде Јужна и Централна Америка су остариле током девете деценије 20. века.

Данас постоје и такве мега акумулације како по површини воденог огледала: Волта (Гана) – 8.480 km^2, Куйбишев – 6.450 km^2 и Братскаја (Руска федерација) – 5.500 km^2, ... Ђердап I (Србија - Румунија) – 270 km^2, Алкуелва (Португал) – 250 km^2 и др; по количини акумулиране воде: Викторија (Уганда) – 204,8 km^3 Братскаја (Руска федерација) – 169 km^3, Кариба (Замбија) – 160,3 km^3, Насер (Египат) – 157 km^3, Волта (Гана) –148 km^3, Данијел Џонсон (Канада) – 141 km^3, Гури (Венецуела) – 138 km^3, Тартар (Ирак) – 85 km^3, Мид (САД) – 36,7 km^3; по висини бране: Диксен (Швајцарска) – 284 m, Мратиње (Црна Гора) – 220 m, Три клисуре (Кина) – 185 m, Хувер (САД) – 122 m, Асуан (Египат) – 111 m, Газиводе (Србија) – 107,5 m и др. Дужина неких од највећих акумулација достиже до 700 km, а ширина 60 km. Десет највећих вештачких акумулација у свету поседује 1.360 km^3 или око 40% укупно акумулираних вода у резервоарима великих акумулација. Од пет највећих акумулација у свету, по количини акумулиране воде, четири су у Африци, са укупно око 840 km^3. Крај 20. века обележио је глобални тренд смањења броја новоизграђених великих акумулација, а нарочито смањења капацитета акумулиране воде у новоформираним басенима. Кина је крајем 20. и почетком 21. века остала једино значајно градилиште за формирање великих акумулација.

ПРОСТОРНИ ОКВИР И ПЕРЦЕПЦИЈА УТИЦАЈА ВЕШТАЧКИХ ВОДНИХ АКУМУЛАЦИЈА НА ГЕОПРОСТОР

Нема дилеме да формирање сваке акумулације, директно и индиректно, континуирано и привремено, изазива сложене промене у геопростору и да су оне делом позитивне, а делом негативне (Авакјан А.Б, et al. 1987). Најснажнији притисак на физичко-географске и социогеографске системе простора манифестује се управо у зонама формирања акумулација и пратеће крупне инфраструктуре. Обим и карактер промена зависи од низа физичких (димензије, конфигурација, морфологија акумулационог басена, тип обале, режим експлоатације, клима и др) и социјалних услова (насеобински, популациони, привредни, историјски, политички и др).

Насупрот чињеници да је стварање вештачких водних акумулација од давнина присутан модел интервенција, до сада нису решене дилеме везане за сложену манифестацију и дисперзију створених ефеката у геопростору. Оне снажно трансформишу како природне, тако и социјалне компоненте геопростора. Утицај се осећа у зони акумулисања воде, сливном подручју, низводном делу слива, па и шире, а резултира модификацијама геопростора – расположивог развојног потенцијала, променама у насеобинском пејзажу, организацији и коришћењу простора, инфраструктури, економским активностима итд. Код социоекономске оцене трансформације њихов утицај се, у зависности од аутора и њихових научних опредељења, различито тумачи: од тога да се тако оплемењује простор (Станковић С, 2003), стварају културни пејзажи (Riđanović J, 1968), мењају културни и социјални обрасци егзистенције (Taylor G, 1951), односно трансформишу компоненте функционисања простора, коришћења земљишта и привредних активности (Mitchel B, 1979), до географске трансформације простора која иде до њеног жртвовања, односно до брисања свих културних црта и тековина (Ђурић В, 1955).

Овакве захвате Радовановић В. (1959) тумачи у зависности од климатских услова у којима се реализују. У случају аридних и семиаридних простора тумачи их као агенс трансформа-

ције геопростора од суб или анекумене у екумену, односно културно тле, а у зонама умерених клима као начин да се од екуменског створе анекуменски простори („жртвовање екуменских простора“). Формирањем Рибинске акумулације на Волги 1941. године (површина – 4.550 km^2), потопљено је 600 сеоских насеља, 5 вароши и град Молога (Радовановић С.В, 1959). Акумулација Три клисуре, у близини града Yichang, потопила је 140 мањих и већих градова и 1.350 сеоских насеља, а исељено је 1,4-2 милиона људи. Претходни примери добро илуструју да се њихов утицај не манифестује само у физиографској измени пејзажа већ и сложеним социо-економским, а посебо насеобинско-демографским процесима. Само је током друге половине 20. века са простора формираних акумулација исељено око 40 милиона људи, половина њих у Индији, а садашња стопа исељавања је око 4 милиона годишње (Ponting K, 2009).

Код сагледавања утицаја на промене природног комплекса геопростора заступају се ставови да се ради о површини од 700.000 km^2, а код социјаних комплекса, пре свега инфраструктуре, расељавања становништва и реорганизације економије на површини од 1,5 милиона km^2 (Avakyan B.A., Yakovleva B.V, 1997). Овакве процене се само условно могу прихватити, а суштински оне морају бити знатно веће.

Феномен вештачких водних акумулација утиче да се природна хидрографска мрежа све више претвара у природно-технички водопривредни систем, који се развија и функционише у условима истовременог деловања природних и антропогених фактора. Заправо, велики број акумулација условљава пораст броја алогених токова и многобројна периодично или стално сува корита доњих токова река. Од укупне количине воде у хидролошком систему реке Колорадо 32% испари из десет великих акумулација, а преостала вода се захвата за водопривредне потребе снабдевања пољопривреде, индустрије и насеља. Тако се стварају услови да коритом реке Колорадоа до Мексика и Калифорнијског залива стиже изразито мала количина воде (Dynesius M, Nilsson C, 1994). Систем акумулација и превелико захватање воде из 4000 km дуге Жуте реке утицало је да она 1972. пресуши, а након 1985. године постоје сезонски периоди у којима вода не стиже до мора.

Урушавање бране на реци Хуа (Кина - провинцији Хенан), августа 1975. године, у басену Јангцеа, пример је брзог и коренитог негативног утицаја на геопростор. Катастрофа је изазвала губитак живота 230.000 људи, уништавање насеља, инфраструктуре, обрадивих површина и брзог засипања и пропадања 62 низводне акумулације (Lejon A.G, et al. 2009).

Многе акумулације су биле социјално, еколошки и економски штетне. Египат је код Асуана, на месту старе (1902. год.) више пута реконструисане бране (1912, 1934. год.), 1952. године, уз расељавање 100.000 Нубијаца, формирао велико Насерово језеро. Акумулација је зауставила наносе сезонских поплава и изазвала велике губитке у пољопривреди – смањена плодност и потреба употребе вештачких ђубрива. Низводно од акумулације су активирани ерозиони процеси, а и сама делта Нила се интензивно смањује. Повећава се салинитет морске воде, а слана воде продире на копно. Рибарска привреда у зони делте стагнира, а број оболелих од шистозомијазе у долини Нила је повећан десет пута. Овај пример показује да је остварење циља контроле Нила, стар 6.000 година, условило да укупна добит буде мања од укупних губитака. Средином 70-тих година 20. века дилема је достигла врхунац, а египатски парламент расправља о могућностима рушења бране и успостављања ранијег стања у геопростору (Милинчић А.М, Шабић Д, 2009).

Формирање и валоризација акумулација постаје и све важније унутрашње развојно, социјално и политичко питање у многим земљама: САД, Индија, Израел, Кина, Шпанија, Аустралија, Шри Ланка, али и у већем броју других најсиромашијих држава Африке и Азије. Спор савезних држава Калифорније и Аризоне око права првенства у коришћењу акумулираних вода (10 великих акумулација у функцији водоснабдевања преко 30 милиона људи) у басену Колорада датира од 1935. године. Од 1991. године сличан спор је присутан и код најјужнијих савезних држава Индије – Тамил Наду и Карнатака. Интересантан је пример Чехословачке и Мађарске са пројектом Гапчиково-Нађумарош из кога је Мађарска иступила, а спор је решаван пред Међународним судом правде. Током 1989. године у Будимпешти је дошло до великих јавних протеста (преко 100.000 људи), а присутни су били и покрети војних снага са обе стране границе. Ово је допринело паду КП Мађарске, а има мишљења да је ово био и формални разлог пада комунизма и Варшавског пакта.

Акумулације представљају и специфичан вид антропопресије који се манифестује и по вертикали физичке структуре простора. Формирање великих акумулација доводи до изразитог појачавања локалне и регионалне нестабилност литолошке подлоге – индукована сеизмичка активност. Маса воде већа од $1{,}3\times10^{10}$ t изазива промену напона у Земљиној кори која се одражава све до Мохо дисконтинуитета. На тај начин велике водне акумулације такође утичу на трансформацију геопростора, како физичке тако и социјалне структуре.

ЗАКЉУЧАК

Појава првих вештачких водних акумулација омогућила је квалитативан скок у интеракцији воде, људског друштва и геопростора – почетак пута без повратка. Ова међузависност је била дуга и континуирана, а обележена доминантно узлазном путањом. Логаритамски раст броја акумулација и акумулиране воде на једној страни и њиховог утицаја на геопростор остварен је током друге половине 20. века. Заправо, феномен водних акумулација представља последицу развоја људског друштва које није уважавало логику природног ритма локалне/регионалне доступности водних ресурса. Зато се узрочно-последични ефекти односа и веза феномена водних акумулација и утицаја на геопростор не могу посматрати поједностављено. Исто тако, формирање вештачких акумулација није био циљ за себе већ традиционални (доказани и прихваћени) аргумент и начин да људско друштво мелиорацијом водних ресурса подржи трендове и динамику сопствених развојних тенденција трансформације геопростора.

Вештачке водне акумулације су временски, стратешки, просторно, еколошки, технички и инвестиционо изразито захтевни системи који остварују снажан утицај на трансформацију природне и социјалне компоненте геопростора. Ниво трансформације је толико снажан да ови просторни системи постају његово ново основно обележје. Утицај се осећа у зони акумулирања воде, сливном подручју, па и шире, а резултира модификацијама изгледа пејзажа, расположивог развојног потенцијала, организацији и коришћењу простора, инфраструктури, економским активностима и др.

Један од кључних фактора рецентног успоравања реализације овог вида водопривредне инфраструктуре је и проблем потрошности и довољност простора погодних за формирање акумулационих басена. Губитак (засипање) постојећих и недовољна расположивост нових простора оваквих карактеристика посебно су тежак географски хендикеп у „борби“ за обезбеђење водног ресурса и потенцијалних још значајнијих утицаја на трансформацију геопростора.

ЛИТЕРАТУРА

1. Avakyan B.A., Yakovleva B.V. (1997) New data on world reservoirs. Hydrotechnical Construction 31(3):143-148.
2. Biswas, A.K. (1967) Hydrologic engineering prior to 600 BC. *Proceedings of American Society of Civil Engineers Journal, Hydraulics Division,* HY5, 118-31.
3. Dynesius, M., Nilsson, C. (1994) Fragmentation and flow regulation of river systems in the northern third of the world, Science, vol. 266.
4. Fuggle, R. and Smith, W.T. (2000) Large dams in water and energy resource development in the People's Republic of China, Country Review Paper, Cape Town. Доступно на: http://www.dams.org
5. Gleick, H.P. (2009) *The World's Water, 2008-2009*, Washington, DC: Island Press.
6. Goudie, A. (2000) Human impact on the Natural Environment, 5th ed. Oxford: Blackwelil.
7. Lejon, A.G, Malm Renöfält, C.B, Nilsson, C. (2009) Conflicts associated with dam removal in Sweden. *Ecology and Society* 14(2):4. Доступно на: http://www.ecologyandsociety.org/vol14/iss2/art4/
8. Mitchell, B. (1979) *Geography and Resurce Analysis*. Longman, New York.
9. Newson, D.M. (1997) Land, water and development: Sustainable Management of River Basin Sistems, Routledge, London.

10. Nilsson, C., Reidy, C. A., Dynesius, M. and Revenga, C. (2005) Fragmentation and flow regulation of the world's large river systems. *Science* 308:405-408.
11. Pattberg, P. (2007) Conquest, domination and control: Europe's mastery of nature in historic perspective. *Journal of Political Ecology* 14:1-9.
12. Ponting C (2007) A new green history of the world – the environment and the collapse of great civilisations. Toronto: Penguin.
13. Ponting, K. (2009) *Ekološka istorija sveta – životna sredina i propast velikih civilizacija*. Odiseja, Beograd.
14. Riđanović, J. (1968) Geografski aspekti proučavanja voda, Zbornik na VIII kongres na geografite od SFRJ, Skopje.
15. Shuman, J.R. (1995) Environmental considerations for assessing dam removal alternatives for river restoration. *Regulated Rivers: Research and Management* 11:249-261.
16. Simmons, I.G. (1989) *Changingthe Face of the Earth: Culture, Environmentt, and History.* Basil Blackwell, Oxford.
17. Smith, N. (1972) *A History of Dams.* Citadel Press, Secaucus, New Jork.
18. Taylor, G. (1951) *Urban Geography*. London - New York.
19. Toynbee, A. (1976) *Mankind and Mother Earth.* Oxford University Press, Oxford.
20. Turner, B.L. (1990) *The Earth as Transformed by Human Action*. Cambrige University Press.
21. Vallentine, H.R. (1967) *Water in the Service of Man*. Penguin Books, Baltimore.
22. Vogt, H. (1978) An ecological and environmental survey of the humic *manmade lakes in Finland*, Aqua Fennica, vol. 8, Finland.
23. Westing, H.A. (1990) *The Environmental Hazards of War: Releasing Dangerous Forces in an Industrialized World*. Newbury Park, CA - London: Sage.
24. Wittfogel, A. K. (1956) *The Hydraulic Civilizations*. The University of Chicago, Chicago.
25. Wittfogel, A. K. (1981) *Orijentalne despocije*. Globus, Zagreb.
26. World Wide Fund for Nature (2004) *Rivers at risk: dams and the future of freshwater ecosystems.* WWF, Godalming, UK.
27. Авакјан, А.Б, Салтанкин, В.П, Шарапов, В.А. (1987) *Водокхранилисхцха*. Природа мира, Москва.
28. Воропаев, В.Г, Вендров, Л.С. (1979) *Водохранилища мира*. Академия наук СССР, Институт воднных проблем, Наука, Москва.
29. Дукић, Д. (1984) *Хидрологија копна*. Научна књига, Београд.
30. Гавриловић, Љ. (1988) *Хидрологија у просторном планирању*, ПМФ Одсек за географију и просторно планирање, Београд.
31. Ђурић, В. (1955) *Преображај географског лика неких наших предела у вези са рационалнијим искоришћавањем водних снага*, ПМФ БУ, Географски завод, св. II, Београд.
32. Љубисављевић, Д, Ратарац, З, Ћетковић-Лончар, З. (1997) *Правни аспекти комуналне хидротехнике*, Грађевински факултет, Београд.
33. Милинчић, А.М, Шабић, Д. (2009) *Геоеколошке детерминанте економске безбедности*, Зборник радова књ. 6, Безбедност у постмодерном амбијенту, ед. Слободан Нешковић, Београд, ЦЕСНА-Б.
34. Милинчић, А.М, Павловић, М., Шабић, Д. (2010) *Глобалне и регионалне промене: утицај водних акумулација на регионалну трансформацију географског простора*, Зборник радова, св. LVIII, Географски факултет, Београд.
35. Милинчић, А.М. (2005) *Вештачке водне акумулације као фактор просторне трансформације и дисперзије развојних потенцијала*, Зборник радова са научног симпозијума Србија и савремени процеси у Европи и свету, Географски факултет БУ, Београд, стр. 849-858.
36. Милинчић, А.М. (2009) *Изворишта површинских вода Србије – еколошка ограничења и ревитализација насеља*, Географски факултет БУ, Београд, стр. 1-281.
37. Радовановић, С.В. (1959) *Општа антропогеографија*, књ. I, Увод у географију људи општа физичка антропогеографија, Грађевинска књига, Београд.
38. Станковић, С. (2003) *Еколошке основе заштите језера*, Зборник радова Еколошка истина, Доњи Милановац.
39. Шикломанов, А. И. (1979) *Антропогенные изменения водности рек*, Гидрометеоиздат, Ленинград.

ARTIFICIAL WATER RESERVOIRS – A GLOBAL PHENOMENON AND THEIR IMPACT ON THE ENVIRONMENT

MIROLJUB A. MILINČIĆ[1], MARKO IVETIĆ[2], DEJAN ŠABIĆ[1]

[1] Faculty of Geography, University of Belgrade, 11000 Belgrade, Serbia
[2] Faculty of Civil Engineering, University of Belgrade, 11000 Belgrade, Serbia

Facts presented in this paper clearly show that the artificial water reservoirs are a global phenomenon, and also the real agent which strongly affects structure of environment. Logarithmic trend of increasing in number of reservoirs and total amount of accumulated water on one side, and their impact on the transformation of environment on the other, was achieved during the second half of the 20th century. Water reservoirs are an important factor in shaping global hydrologic cycle and anthropogenic litho genesis (processes of sedimentation and erosion), present state of ecosystems and biodiversity, climate change, social infrastructure, population migration, demographic growth, economic development, urban planning, political activism and others. By spatial coverage and intensity of the impact, artificial water reservoirs are one of the most significant agents of global anthropogenic transformation of multi-layered and complex structure of environment. The level of their impact is so complex, that these spatial systems are becoming a basic feature of the broader regional environmental relations. Although with considerable regional differences, this interdependence is a characteristic of all continents except Antarctica, almost all states and all altitudes below the eternal snow line.

МИРКО ГРЧИЋ UDC: 913(100)

ПРОБЛЕМ ЦЕЛОВИТОСТИ У ГЕОГРАФИЈИ[1]

Географски факултет, Универзитет у Београду, 11000 Београд, Србија

Апстракт: Проблем целовитости је од суштинске важности за дефинисање „комплексног објекта“ географије, њеног предмета, метода и места у систему наука. У модерној географији појавила се потреба да се јасно дефинише предмет опште географије, а не као конгломерата података, које достављају гранске науке. Међутим, свако теоријско уопштавање, по правилу је праћено противтеоријама. Тако се насупрот целовитости објекта, дошло до бинарних теоријских супротности и дихотомија типа монизам - дуализам, холизам – редукционизам, идиографски – номотетички приступ, глобално – регионално (локално), опште – посебно, природно - културно, нужност – случајност, диференцијација – интеграција, анализа – синтеза и слично, које су биле штетне за јасноћу географске мисли. Услед тога намећу се питања „где је географија?“, „какви су њени циљеви?“, „где су границе географских истраживања?“, „у чему је предметна и методолошка суштина географије?“, У чему је суштина географског аспекта истраживања објеката, који су истовремено предмет проучавања других наука?“. Таква питања треба стално преосмишљавати, али увек у другим аспектима и на новом нивоу схватања, ради превазилажења једностраности. Циљ овога рада је да привуче пажњу географа за решавање таквих теоријских питања географије.
Кључне речи: Географија, теорија, целовитост, регион, простор, геосистем.

Abstract: The problem of the holistic view is essential for the definition of "complex object" of geography, its subject, methods, and places in the system of sciences. In modern geography there is a need to clearly define the subject of general geography, not as a conglomerate of data submitted by the branch of science. However, any theoretical generalization usually is accompanied by opposite theories. So, on the contrary to the wholeness of the objects, there are a binary opposition theories and dichotomies like: monism - dualism, holism - reductionism, idiographic - nomotetic access, global - regional (local), general - particular, natural - cultural, necessity - a coincidence, differentiation - integration, analysis - synthesis and so on, which were harmful to the clarity of geographical thought. As a result, the impose questions are "Where is geography?", "What are its goals?", "Where are the limits of geographical research?", "What is the essence of the subject and methodology of geography?" What is the essence of the geographical aspects of research facilities, which are also the subject of the other sciences?". Such issues need to be constantly designing, but always in other aspects and of the new level of understanding, to overcome one-sidedness. The aim of this paper is to draw the attention of geographers to resolve these theoretical questions of geography.
Key words: Geography, theory, wholeness, region, area, geo-system.

УВОДНИ ПОЈМОВИ

Као полазну пропозицију размотрићемо значење појмова „целина“ и „целовитост“.

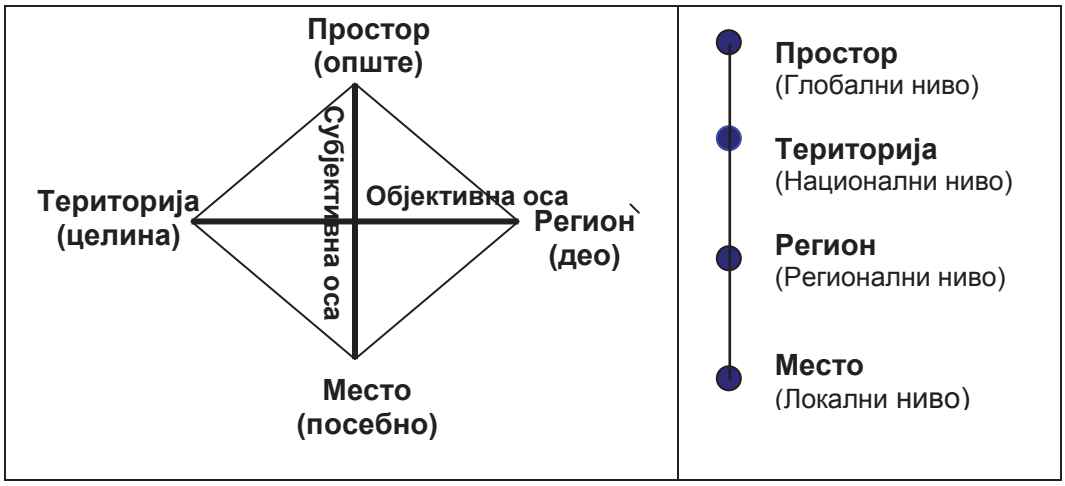
Појам *целина* (whole, das Ganye, le tout) је конкретни објект (или класа објеката), који има интегративна („емерџентна“) својства, која су нешто више од збира својстава саставних делова. С гносеолошке тачке гледишта интегративност настаје као резултат уопштавајуће функције појма целовитости. Категорија *целовитост* (wholeness, die Ganyheit, la intégrité) је представа о суштини, садржају, својству конкретног предмета. „Принцип целовитости се обично формулише као унутрашње јединство објекта, његова аутономност и независност од околне средине. Но, таква целовитост је увек релативна, јер сваки објект има мноштво веза са средином која га окружује и постоји само у јединству с њом“ (Грчић Љ., 1981., с. 8). У античкој филозофији целина се промишљала у различитим формама, али њена суштина је остајала

[1]Реферат је резултат рада на пројекту 176017 Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије.

„Једно“. То је основа, на којој се разликује целина објекта од целовитости предмета. Наиме, један те исти целовит објект, нпр. планета Земља или поједине територијалне целине (регија, држава, континент, геосистем), може бити предмет више различитих наука. Свака наука истражује тај објект по линијама своје специјалности, фигуративно речено – посматра га кроз властиту призму. На тај начин, једног заједничког објекта, имамо више предмета које проучавају специјалне науке. Појам целине се формулише као резултат примене појма целовитости и остваривањем сазнајне делатности, а не примарном карактеристиком објекта самог по себи. Зато је важна етапа у развитку сваке науке разрада адекватних представа о проучаваном предмету (садржају) и методу проучавања.

Географија проучава различите *аспекте географског типа целовитости.* У позитивистичкој традицији, предмет географије се формулише *као наука о Земљи као природном телу и као животној средини човека, о географском простору или геосфери и њеним деловима (пределима, ландшафтима) (Грчич М, 2011).* Земља, површина Земље или географаски омотач, представља целовит објект, али она није доступна спознаји у целовитом облику. Материјални свет, који проучавају географске науке, један је и целовит, али га није могуће обухватити «једним погледом». Због тога долази до процеса диференцијације географије на дисциплине, чиме се губе из вида бројни комплексни проблеми.

Најмања географска целина, или географски „молекул“ је место (насеље) које интегрише три елемента – човека (друштво), природу и привреду. За решавање проблема јединства и комплексности географије од суштинског је значаја питање о улози категорије целине и дела. Они који се баве специјалностима, не треба да губе из вида функционисање дела у оквиру целине, и обрнуто - истраживања сложених целина не искључују гранање и диференцијацију систематских специјалности и предметно-методолошких концепата.

Сл. 1. Квадрат и хијерархија просторних појмова (по идеји Д. Костинског, 1992, измењено)

Целовитост се конституише у свести зависно од претходних сазнања, представа, априорних принципа, неодвојивих од географског метода. Због тога географију често дефинишу као истраживачки метод, а такође као начин систематизације географског знања. Тако, насупрот целовитости објекта, имамо различите методолошке моделе и дефиниције предмета. Општи и посебни географски појмови настали су рашчлањавањем просторних предатава на онтолошкој и епистемолошкој основи. С тим у вези разликују се две „осе“ односа целине и дела у г еографији: у предметном (онтолошком) аспекту опозицију чине „територија – регион“, а у методолошком (епистемолошком) аспекту „простор – место“ (Костинский Д. Г., 1992). Специфичност географске науке састоји се у томе, што је то једина наука у којој је „простор“ основна предметна и методолошка категорија. Простор је објект, просторност је метод истраживања. На сличан начин можемо разматрати релације појмова територија и територијалност.

АНТИЧКИ УНИВЕРЗАЛИЗАМ

Универзалистичка концепција проистекла је из грчке филозофије, а посебно из разматрања о природи света и односу појединца и друштва, и обрнуто. Она је утврдила јединство, сложеност и хармонију света. Ипак основни проблем била је дефиниција суштине људског бића, као и средине која га окружује, или природе. Из тога потичу све касније концепције саме средине (енвајронмента), како природне тако и друштвене, а такође и њихових узајамних веза.

Грчки мислиоци су разликовали два поретка у једном свету – kosmos i taxis. Аристотел је разликовао појмове „простор“ (космос) и „место“ (топос). Појам „простор“ он је употребљавао у космичком смислу, као нешто што обухвата сва тела, као границу васионе, а место (топос) као локалну границу конкретног тела.

Ниво развитка науке и географских знања у древности условио је одређени јаз између изучавања Земље у целини (јонски натурфилозофи, Ератостен, Птолемеј) и истраживања појединих земаља, локалитета (Херодот, Полибије, Страбон). Део је изучаван независно од других делова и од целине. Целина је изучавана без анализе њених реалних својстава као сложеног, рашчлањеног система; пажњу је привлачила првенствено њена математичка страна. Питагора је увео математичку представу о принципима организације целовитог света, сажетог у монади (Јединици), која се затим открива на основу принципа диаде и триаде. Анаксагора је у космолошком систему издвојио *хаос* као примарно стање аморфне „смесе свих постојећих ствари“ и *логос* као разум који садржи „пуно знање о свему“ и који задаје динамику кружења. Платон је дефинисао целовитост као трансцендентно (спољашње, ванразумско) царство вечних идеја, које упућују човека к знањима. Ученик платона Аристотел изједначава посматрачки Ум са Богом (у нашем поимању природе), који садржи истовремено „мишљење о мишљењу“, „циљ светског процеса“ и силу, која усмерава материју ка реализацији своје форме. Фактички то је сазвучно савременом виђењу постиндустријализма, где знања и умења одређују развитак (Бабурин В. И., 2010, 8-9).

ХОЛИЗАМ

Географија је настала као модерна наука у првој половини XIX, на бази холистичког и интегристичког погледа на свет, који уплиће историју Земље (природе) и друштва и тежи утврђивању општих закона у односима делова и целине, анализе и синтезе у току теоријског истраживања објекта. Пре тога, књига знаменитог холандског научника Бернарда Варенијуса, Geographia generalis (публикована 1650. г.), истакла је идеју о обједињавању опште и посебне (регионалне) географије у јединствену географску науку о површину Земље, али та идеја није одмах могла заживети, првенствено због слабог развитка физичке географије. Питање о односу целине и делова (у специфичној географској форми), поново је постављено пред географе на прелазу XVIII-XIX века, када је револуција у природним наукама, изазвана новим сазањима о геолошкој историји Земље и физичкој географији, захтевала објашњење карактера *веза између опште и регионалне географије*.

На основу широког програма задатог у „Космосу“ Хумболта (1845-1862), „Општем земљопису“ К. Ритера (1862), „Основама“ Видал де ла Блаша, „циклусима“ Девиса (1906) и концепту социјалне екологије Бароуза (Barrows, 1923), настали су целовити појмови као што су „екумена“, „друштво“, „ландшафт“ (предео), „морфологија и индивидуалност предела“, „човек и средина“. Такви појмови били су у основи гледишта на географију као синтезну науку. У регионалним и у тематским истраживањима било је потребно спојити делове у једну целину. Ту долазимо до *проблема целовитости* – који научни приступ омогућује испуњење тог задатка? Двојица корифеја модерне географије, Александар фон Хумболт и Карл Ритер, створили су по том питању властите научне системе.

Карл Ритер је спојио географски детерминизам с телеологијом и применио универзалистички, тотални приступ целини. Своје дело („Земљопис“), прожео је телеолошком идејом и антропоцентризмом, повезаним с представом о *Земљи као дому човека*. То је била једна од најважнијих идеја у историји географске мисли. Човек, говорио је он, мора спознати

„промисао Божију“ садржану у сваком делу света; остваривање те промисли доводи до хармоније између човека и природе и до усавршавања човека. Земља је на тај начин „дом васпитања човечанства“. У раду „Uber das historissche Element in der geographischen Wissenschaft„ (1835), К. Ритер *ставља у центар пажње географије деловање човека на Земљи*, и истиче појам *географског индивидуума*, који у себи садржи физичке и историјске (људске) компоненте. „Географско јединство садржи двојство. Ту је први пут истакнут географски дуализам и монизам регије“ (Рубић И., 1955).

Ритер је користио телеологију као средство, да представи Земљу и њене делове као целовиту творевину. Целина, делови и њихови узајамни односи, по Ритеру, су продуховљени одозго, они дугују своје постојање вишем начелу. Појам целине – то је та идеална основа, која је способна да повеже емпиријско и доведе разноврсност до јединства. Та идеална основа има божанско порекло, тј. налази се у области вере и не може бити спозната до краја научним путем. Тако идеалистичка филозофска основа методологије Ритера није му дозвовила да дође до научног решења проблема целине и дела у географији.

Александра Хумболт је у свом делу („Космос“) учинио веома важан корак на путу *зближавања опште и регионалне географије*. Он је наступио против гледишта И. Канта, по којем спознаја целине настаје као резултат закључака из описа појединих делова те целине. „Специјални описи земаља, несумњиво, су најнеопходнији материјал опште физичке географије; но брижљив скуп тих описа разних земаља тако ће мало представити карактеристичну слику природе у њеној целини, као што ће мало набрајање свих појединачних флора земаљске кугле представити географију биљака“ (Гумбољдт, 1867, 5; цит.: Блауберг В. И. 1959). Хумболт је посматрао човека као део целине – као грађанина света, што је био омиљени концепт великог песника Гетеа, близак данашњем концепту глобалног човека.

Хумболт је приступио на нов начин изучавању проблема *нужности и случајности* и односа делова и целине у географији. Свака појава на површини Земље није му се чинила случајном и изолованом. Блиставо користећи упоредни метод, он је тежио да спозна сваку појаву у вези с другим појавама и с развитком Земље у целини. Примена тог принципа погодовала је зближавању и узајамном обогаћивању две гране географске науке – опште и регионалне географије.

Упоредни метод био је веома важан за рашчлањавање једнородних појава, проучавање сличности или разлика узрока, који изазивају те појаве у сваком појединим случају, за типологију и класификацију. Ипак, спознаја географског комплекса захтевала је разраду посебних теоријских начина истраживања, који спајају у себи *аналитичко и синтетичко разматрање* објекта. С тим у вези, Хумболт је истакао да географија није сума података, позајмљених из других наука, него самостална наука (Гумбољдт, 1867, 43; Блауберг В. И. 1959).

РЕДУКЦИОНИЗАМ

У даљем развитку географије у Западној Европи, значајно се одступило од пута који су трасирали Хумболт и Ритер, у правцу редукционизма и томизма, који објашњава целину особинама делова (Грчић М., 1987, с. 37). То је подстакло процес диференцијације географије на дисциплине као што су регионална географија (Е. Рекли), физичка географија (О. Пешел, Ф. Рихтхофен, А. Пенк, Девис), антропогеографија (Ф. Рацел), географија човека (Видал де ла Блаш), и њихове субдисциплине.

После Ритерове идеје о антропоцентризму света („Земљи као дому човека“), и Хумболтових истраживања природне хармоније света, следећа важна идеја у географији била је *хоролошка* концепција Кант - Хетнера, која у центар пажње ставља тродимензионални *простор*. Четврта (временска) димензија је занемарена, иако је, по В. Анучину (1982): „хоролошки елемент, чак најмањи простор, укључен у општи ток времена“. Хетнер је географију сматрао описном (а не „систематском“) науком о размештају предмета у простору. Но, ограничен уским оквирима упоредног метода, Хетнер се одрекао изучавања суштинских веза и проблема међу компонентама географске сфере као целине. Изучавање узајамних веза између појава улази у компетенцију само **регионалне географије**, чији предмет су локалне,

ландшафтне особености природе. Хетнер је констатовао да сваки „географ који се не занима за познавање просторних комплекса (Landerkunde), излаже се опасности да заборави бит географије“. Од Хетнера потиче тврдња, да сваки предео има одређено место међу себи сличним и у односу према целини.

Покушај да се географија оријентише на истраживање делова, уз одрицање од проучавања целине, било је осуђено на неуспех. У стварности географске појаве како у одређеној тачки простора, тако и на читавој површини Земље узајамно су повезане, зато што оне функционишу као елементи у **систему целине**; међу њима постоје одређени закономерни односи, који стварају посебан – *географски – тип целовитости* (Блауберг В. И., 1959).

Хомогеност простора се нарушава у географији када се одређени његови делови маркирају и у њих се смештају одређени материјални објекти. Зато се геопростор разликује од места до места. Ф. К. Шефер је био заговорник ***ексцепционализма***, или погледа да географија као просторна наука не може бити ограничена на скуп објеката, због чега је не треба дефинисати у погледу садржаја (предмета), него у погледу метода. Према томе, географија је установљена не на онтолошкој, већ на *епистемолошкој* основи, која проистиче из начина схватања и објашњења предмета истраживања. Епистемолошки приступ дефинисању предмета полази од субјекта, тј. човека, који је субјект и објект истраживања истовремено. Критеријум географичности тражи се у методу, тј. начину опсервације, објашњења и интерпретације (Грчић М., 2007).

Гранске географске науке, које су изучавале поједине компоненте географске сфере (климатологија, геоморфологија, хидрологија, фито- и зоогеографија и др.), све више су се одвајале од опште географије, потискујући *синкретички* начин спознаје света *аналитичким*. Елементаризам је угрозио целовитост погледа на свет. Тај проблем је довео до судара два принципијелна приступа: **формалног** (морфолошког) и **функционалног** (Popper, 1942). По свему судећи, морфологија и хорологија су однеле победу међу географима у првој половини XX века. Морфологија, хорологија и регионалне особеноси, објашњиви процесима развитка **региона** и „поступношћу освајања“, дефинисали су географију, која треба да се бави емпиријским посматрањима црта сличности и разлика на Земљиној површини. Задатак географа био је да представи и изложи резултате посматрања (опсервације) и анализе помоћу језичких, графичких и картографских средстава, у новије време и ГИС-а, која су, како се сматрало, максимално приближена реалности. Карта као основно изражајно средство географа, ставила је у центар пажње **просторне** односе, откривене с циљем поређења и систематизације.

Хорологизам ипак не треба одбацивати као методолошку грешку, јер по речима Сојера (1972), „на крају крајева живимо у тродимензионалном простору“, а не у прошлом или будућем времену. То гледиште не противуречи Ајнштајновој теорији релативитета, по којо је свет четвородимензионални просторно-временски континуум.

КОНСТРУКТИВИЗАМ

Модерно доба је обележено прелазом (транзицијом) од аналитичког ка конструктивистичком гледишту, које се испољава у томе, да се анлитичко знање признаје и чак одобрава, али пред њим се поставља задатак *конструисања савршенијег света,* при чему се његово априорно савршенство оцењује, полазећи од моралних критеријума, који нису иманентни анализи. То илуструје позната Марксова једанаеста „теза о Фојербаху“: „Филозофи су само на различит начин објашњавали свет, а посао се састоји у томе, да се он промени“. Ипак, тако постављен задатак претпоставља претходно знање *циља*, према којем треба стремити. Доминанта рационалног пројектовања друштвеног живота усмеравала је сву делатност на идеал, и посебно, на оптималну организацију простора.

Корени тог приступа у географији, потичу од концепта "опсервације учесника" у делима Видал де Ла Блаша. Човек се смешта "у" физички свет као актер, а не "изван" њега као посматрач. Сами појмови регион, средина, предео (пејзаж, ландшафт) су производ људске свести. Вишезначност простора постоји у бихејвиористичкој литератури у виду espace vécu (Fremont, 1976).

Идеју о *социјалној конструкцији простора* развио је Х. Лефевр (Lefebvre H., 1991). Шта се тачно подразумева под том идејом? Она подразумева, да различита друштва стварају (производе) сасвим специфичне концепције простора и времена, тако што прихватају одређене просторне појмове и граде властито просторно мишљење. Према Лефевру, простор није празан, тако да као темељно отолошко питање можемо поставити „друштвену продукцију простора" или саму друштвено-просторну дијалектику (Lefebvre H., 1991). Лефевр је направио заокрет од проучавања ствари у простору (хорологије) ка проучавању „друштвене продукције простора". Нешто слично је учинио и руски географ И. П. Герасимов (1976), са идејом о „*конструктивној географији*".

„Конструктивистичка" логика претпоставља, да циљ развоја може да се одреди унапред, да постоји „творац" или „планер", а то је у суштини телеолошка идеја, да човек може бити „творац" „новог поретка". Појам „простор" добио је активни стваралачки смисао (Костинский, 1992). То је нагласило значај примењене географије и представило географе као активне планере простора, конструкторе, пројектанте, који оптимизују несавршени свет у име будућности. Резултат сврсисходне делатности људи јест организовани поредак или о р г а н и з а ц и ј а**,** која подразумева релативно сталне структуре изграђене тако, да могу вршити унапред „планиране функције". Њој је супротна идеја *самоорганизације,* која претпоставља, да је сврсисходност „уграђена" у сам процес развитка система. Према томе, *процеси самоорганизације у друштвеним системима, укључују у себе сазнајну организацију* (за разлику од инстинктивне у животињском свету).

Конструктивистичка логика нашла је одговарајући резонанс у концепцији *„одрживог развоја"*, која подразумева нову геозофију, базирану на геоеколошкој свести и одговорности човека за еволуцију живе и неживе природе. У традиционалној географији говорило се о „улози човека у промени лика Земље", а данас се говори о „улози човека у еволуцији света".

Појам „одрживи развој" не значи буквално стални раст, него равнотежу у систему „природна средина – социјални развој – економски развој". У европским језицима sustainable development, nachhaltige Entwicklung, development durable имају ужи смисао. То значи да се развој „продужава", т.ј. не противуречи даљем опстанку човечанства и његовом развитку у претходном правцу. То подразумева не само ре-евалуацију и рационализацију потрошње основних производних ресурса, као што су нафта, природни гас и слично. Данас, када човечанство располаже великим знањима и моћним техничким средствима, показује се значај георесурса, који немају цену јер се донедавно мислило да су неисцрпни и свуда распрострањени (убиквитети). Метафорички речено, добијају на значају еколошки реусрси, који су наведени у наслову знамените Хипократове књиге: „Peri Aeron, Hydraton, Topon" („О ваздуху, води и тлу").

Термин „одрживи развој" први пут је употребљен у реферату председника Комисије ОУН за животну средину и развој Брунтланд (1987), и појам "одрживи развој" постао је доста популаран после усвајања документа „Агенда -21" Међународне конференције о животној средини и развоју (Рио де Жанеиро, 1992 г.). Та конференција је препоручила земљама чланицама ОУН да разраде до 2002 г. националне стратегије оријентисане на одрживи развој.

Међутим, пракса глобализације демистификује одрживост и открива глобалну неодрживост, како у временској, тако и у просторној трајекторији развитка. При томе је важно истаћи, да покушавајући кроз раст организованости обуздати неодрживост, ми неизбежно морамо избавцити вишак ентропије у околну средину, природно, самим тим, њу хаотизирајући, рушећи њену организованост и нарушавајући *целовитост геосфере* (Бабурин В. Л., 2010). Све више се показује, да прихваћени модел развоја продубљује регионалне разлике и удаљава друштво од решења реалних проблема, и не само друштво, него и читаву геосферу, животну средину човека.

Све многобројне научне парадигме, које се у неком облику користе у географији (системска, синергетска, еволуциона...), претпостављају *нелинеарност,* дугорочну неодрживост развитка као његово унутрашње својство. Услед тога неизбежно се појављују неједнакости, које стварају просторну диференцијацију и формирање регионалних неравномерности (просторне неравнотеже).

Ако је неједнакост регионалног развоја „богом задато својство", онда настаје питање – о каквом одрживом развоју можемо говорити у принципу? *Треба говорити не о одрживом*

развоју друштва, него о „одрживој еволуцији геосфере, чија је само честица човек и вештачка природа коју је он створио. Дакле, треба поћи од објекта (геосфере), а не од субјекта (човека). Зато поново избија питање о јединственој (т.ј. целовитој) географији, чија суштина је синтеза сва три њена саставна дела. А *регион,* интегрални, природно-економски – то је погодна форма (полигон) за то (Бабурин В. Л., 2010).

Теорије одрживости могу се поделити у две групе. Једно су теорије „свемирског брода Земља“, које се своде на марксистичку формулу одрживости: од свакога (региона) према способностима и свакоме (региону) по потребама. Друго су теорије „чамца за спасавање“, базиране на моделу „центар-периферија“, које заговарају „сукоб цивилизација“, „рат за ресурсе“ и одбрану „златне милијарде“ у чамцу званом „Запад“, од оних који се даве у сиромаштву (Грчић М., 2000., с. 258).

На крају крајева, идеја одрживости је базирана на логици „њутновског“ света, унапред детерминисаног циљем и законима узрочности, а не „дарвиновског“ света, у којем је резултат неодређена последица бесконачне количине проба и грешака. Њутновска физика је описивала Васиону у духу линеарног развоја, где све настаје и функционише по одговарајућим законима; она је описивала компактну, чврсто устројену Васиону, где сва будућност строго зависи од целокупне прошлости. У строгом смислу речи, све се мења „сем камења“, али ни камење није апсолутно одрживо. Према Н. Винеру, као резултат научне револуције у квантној физици, која је открила суштину нелинеарних система и таласне структуре света, јавило се то, да сада „физика више не претендује да се бави тиме, шта се дешава увек, него само оним, шта се дешава с преовлађујућим степеном вероватноће“ (Винер Н., 1964), или по Његошу: „сви ти силни беспореци, ка поретку некоме следују“.

ПРИНЦИП РЕГИОНАЛИЗМА

Принцип регионализма подразумева специфично територијално јединство, „целину“ природних и друштвених појава. Свака научна парадигма у географији, имала је и властиту концепцију целовитости регије или предела. Тако су и настали принципи холизма, хорологизма, антропоцентризма, системности и геоекологизма у географији.

Оригинална географска концепција „целине“ је у суштини интуитивна концепција функционалног региона, заснована у француској школи „географије човека“ (Видал де ла Блаш и други). Функционални регион је скуп објеката, природних и антропогених, који постоје на територијално дефинисаном делу површине Земље, функционално повезаних у једну целину. Регион може бити формални (заснован на методу спознаје), функционални (заснован на критеријуму потреба) и планерски (заснован на људској пракси). Другим речима, „регион“ је инструментални концепт који служи за систематизацију елемената човекове околине (формални регион); „регион“ је такође објективно постојећа целина у човековој околини (функционални регион); „регион“ је и начин рада човека, који служи за прилагођавање околине или њено мењање у циљу задовољавања потреба (планерски регион). У последњем значењу то је творевина која има материјалистичке и хуманистичке основе (Грчић М., 2010).

1. Концепт предела био је основа холистичког приступа. ***Предео*** *(германојезичка реч „ландшафт“, латинојезичка реч „пејзаж“* се повезује с човеком као посматрачем, што знач да тај појам има више *хуманистичку* конотацију). Главна методолошка основа тог појма је такође *холизам*, идеја *целовитости*. Тврди детерминизам је повезивао „све са свим“, тако што је у контурама регија „привезивао“ размештај других појава у природи – климата, вегетације, животињског света итд. Крајем 19. в. почиње се јављати мишљење да је ***регија*** главни објект географије (Рубић И., 1955). У првој половини 20. века, холистичко схватање (ландшафта) предела заступао је немачки географ Карл Трол. Субјективни идеалисти стављају акценат на субјективни доживљај, негирајући онтолошке, објективне односе. Из тога проистиче „*физиономско*“ схватање целовитости; у први план избија *географски опис*, а не изучавање суштнских *функционалних* веза унутар предела. А. Пенк је увео појам „гешталт“ близак идеалистичкој методологији неовитализма и структурализма (гештaлтизма).

Али потпуна подударност свих ареала распрострањења различитих природних (а поготово антропогеографских) појава није могуће. Ако узмемо регију за основу анализе,

показује се, да је распростарњење једних појава шире од њених граница, а других уже. Различите географске појаве као да пулсирају око природног еталона (предела, регије). И сама регија може бити дефинисана као резултат подударности „језгара“ пулсације. Због тога при истраживању веза између појава у просторним системима, као што су регионалне целине и зоне, економски региони, урбане агломерације, нема места за једнозначни строги детерминизам (Саушкин Ј. Г., 1987).

2. Регионализам као облик хоролошког правца у САД – такође се карактерише емпиризмом (без обзира на велику количину теоријских радова), разматрањем ***региона као територије***, на којој коегзистирају најразноврсније појаве и закономерности. Појам територије означава окружење, природу, коју човек контролише, у којој живи и која му на неки начин припада, макар и визуелно. Амерички географ Р. Хартшорн, као заступник хоролошког и идиографског приступа у географији, у књизи „Природа географије“, одбацио је тезу о пределу као целовитој творевини, приписујући својство целовитости само биолошким организмима. Политичко-територијалне јединице које имају органе власти, као што су државе, провинције, окрузи, грофовије, градови, он дефинише као реалне „регионе хомогене у политичкој организацији а хетерогене у другим погледима“ (Hartshorne, 1954). По овом аутору, сви други типови региона су нестварне, интелектуалне творевине географа. О каквој регионализацији је реч данас у ЕУ и у Србији? Административно-статистички региони (као што су НУТС и други), често су део административно-политичких пројеката, који одступају од географског контекста.

3. Много је правилнија у том погледу методологија „меког“ системског приступа проучавању нејасно дефинисаних проблемиских подручја, посебно у антропогеографским системима, који спадају у класу стохастичких система. Суштина те методологије састоји се у препознавању и структуирању посебних проблемских подручја и дефинисању функције или сврхе система. Системски приступ омогућује да се на нов начин сагледа *регион као целовит геосистем*, који има релативно одрживу „унутрашњу средину“. Према томе, регионални систем може да буде платформа за стратешко управљање. И не само то, то је објективно погоднија форма за просторно стратешко планирање, него административно пројектовање. Само кроз анализу целовитости и суштине можемо развијати стратегију одрживог развоја (Бабурин В. Л., 2010).

ПРИНЦИП СИСТЕМНОСТИ

Системска парадигма у географији, базирана је на примени опште теорије система и репертоара метода системске анализе. Класичне парадигме истраживале су елементе и на основу њих закључивале о целини, а системска парадигма истражује ту целину (систем) полазећи од тога да она има више својстава од збира својстава њених елемената. У најопштијем смислу речи, за системски приступ карактеристично је целовито разматрање, утврђивање међудејства саставних делова или елемената скупа и несводивост својстава целине на својства делова.

При анализи географских система, полазимо са позиције објективно постојећег јединства света, тј. примењујемо *принцип холизма*. Повезивање системског приступа са моделовањем омогућило је да се обрати посебна пажња на *својства целине*, која нису карактеристична за поједине системотворне елементе. То је омогућило схватање географске средине као скупа локализованих процеса и појава са различитом структуром и хијерархијом (геосистеми и геострктуре). Та *целовитост* стимулише жељу многих истраживача да разрађују опште моделе структуре и организације света.

У вези с тим настали су нови појмови целовитости, као што су *геосистеми и геоструктуре, антропогеосистеми и антропогеоценозе. Антропогеосистеми* су територијалне заједнице људи повезаних животним функцијама у складу са особеностима њихове животне средине. Антропогеосистем је систем типа природа-становништво-култура. *Схема процеса функционисања је нелинеарна*, јер је реч о функционисању сложеног система. Та схема се усложњава још и зато, што представљање функционисања није могуће без сагледавања свих постојећих компонената окружења система, т.ј. без анализе његових спољашњих веза. У

екологији тај захтев се формулише јасније, „окружење“ биотичких компонената овде се разматра у оквиру јединственог система, што се и одражава у самом појму биогеоценозе.

У стварности “кооперирају” линеарност и нелинеарност развоја, што даје целовитије објашњење реалних процеса у систему и доказује јединство одрживог и неодрживог, равнотежног и неравнотежног, структуираног и неструктуираног понашања система. *Схема процеса функционисања географског система је комбонација линеарности и нелинеарности.* Док линеарни модели могу да разоткривају динамику и правац (трајекторију) система, то нелинеарни модели описују поједине фазе одрживости и неодрживости и могућност постојања и објашњења неколико типова структура у систему. У вези с тим настала је подела на „чврсте“ (деетерминисане) и „меке“ (стохастичке) системе. Сваки циклус кружења материје, енергије и информација, као да има два лица – и као генетички детерминисан тренд, и као стохастички утицај спољашње средине. Комбинација линеарности и нелинеарности даје глобалну таласну структуру света, као нови тип целовитости.

У ери глобализације и „умреженог друштва“, много се говори у географији о мрежама градова, институција, о кластерима региона, држава. За разлику од региона, мреже су нетериторијализоване друштвене структуре, у којима реални простор и време губе значај. Ефекат иновација у комуникацијама је сажимање времена и *компресија простора* (Harvey D., 1994). Треба додати да је време-просторна компресија процес креативне деструкције, која ради на разарању извесног начина друштвеног живота, који повезује извесне просторновременске ритмове и креира сасвим нови модел друштвеног живота, у којем су инкорпорирани нови појмови времепросторности. Ефекти времепросторних компресија су фрагментирани кроз компоненте положаја. Појављује се нови термин „*глокализација*“ - утицај глобалних процеса на локалне и обрнуто. Ту је кључни проблем интеракција размера: како глобално утиче на локално и обрнуто; на основу тога поставља се проблем критеријума размештаја по хијерархијским нивоима у глобалном систему (Грчић М., 2010).

ЗАКЉУЧАК

Проблем целовитости света и јединства географских наука, није само теоријски већ и практични проблем, који се у сваком периоду историјског развитка људске спознаје увек враћа у новом облику. Од начина решења проблема целовитости и односа целине и дела у географији, у значајној мери зависи теоријско-методолошка парадигма која дефинише предмет те науке, односе опште географије и систематских дисциплина, односе систематских дисциплина и регионалне географије, садржај појма „регија“ итд. Каква парадигма се данас развија? Постмодернизам у географији карактерише методолошки плурализам који означава крај традиционалних парадигми и модела мишљења у географији. Ипак, комплексни социјални и еколошки проблеми (глобалне климатске промене, економска глобализација, одрживи развој, несигурност и тероризам, природне непогоде итд.) враћају на дневни ред регионалну парадигму и примену холистичког и синтетичког приступа при проучавању комплексних система.

Разум човека се још од памтивека обраћао проблему целовитости, видећи у њему кључ за достизање најдубљих основа бића и спознаје. У једном од древноиндијских филозофских трактата у афористичној форми је веома успешно изражена важност целовитог приступа у спознаји, као и тешкоћа разраде таквог приступа. „Његов смисао састоји се у томе, да знати – значи знати све. Знати део нечега – значи не знати. Знање дела без његовог односа према целини јест не знање, него незнање. Није тешко знати све, јер, да би знали све, свако мора знати веома мало. Но, да би знали то мало, свако мора знати довољно много. Зато ми морамо почети од „довољно многог“, од идеје приступа томе „веома малом“, које је неопходно за знање свега.“ (Блауберг И. В., 1959).

Географи су кроз примену холистичког и синтетичког приступа, постепнео формирали мозаик знања о геосфери као комплексном систему. Историја развитка географског научног знања у неком степену се састоји у сталном превазилажењу дихотомија типа „опште – посебно“, „целина – део“, у развијању истраживачких метода адекватних достигнутом нивоу знања, како би могли, према песничком изразу Виљема Блејка: „У једном трену видети вечност, // Огроман свет – у зрну песка, // У једној прегрштi – бесконачност, // И небо – у тучку цветка“.

ЛИТЕРАТУРА

1. Анучин В. А. (1982): Географический фактор в развитии общества, „Мысль“, Москва.
2. Блауберг В. И. (1959): *Проблема целостности в физической географии*. „Вопросы философии“, 1959, № 4.
3. Бабурин В. Л. (2010): *Целевая функция районирования в современной Россиии*. Теориа социално-економическој географиии: Современное состояние и перспективы развития (ред. А. Г. Дружинина, В. Е. Шувалова), Ростов на Дону, ЮФУ, 2010.
4. Винер Н., Кибернетика и друштво, превод с енгл., Београд, 1964.
5. Герасимов И. П. (1976): Советская конструктивная география: Задачи, подходы, результаты. Москва, 1976, 208 с.
6. Грчић Љ. (1981): Примена системске анализе у географској настави. Магистарски рад. ПМФ, Одсек за географске науке, Београд.
7. Грчић М. (1987): *Неки филозофски проблеми друштвене географије*. Идејне и друштвене вредности географске науке, ЦМУ, Београд, 1987. стр. 36-52.
8. Грчић М. (1988): *Системски приступ у географији индустрије*. Географски преглед, св. 31/32, Сарајево, 1988., с. 21-33.
9. Грчић М. (2000): Политичка географија. Географски факултет, Београд.
10. Грчић М. (2007): *Научна актуелност и практичне функције географије у Србији*. Први конгрес српских географа, Зборник радова, књ. 1. Београд, 2007. с. 49-57.
11. Грчић М. (2010): *Простор као филозофска и географска категорија*. Гласник (Herald) ГД РС, Св. 14, Бања Лука, с. 1- 20 (на српском и енглеском)
12. Грчич М. (2011): *Размишления о проблемах современной географии*. Глобальная социально-экономическая география: Сборник научних трудов памяти Н. В. Алисова (ред. Н. А. Слука), Москва – Смоленск, 2011, с. 33-42.
13. Гумбольдт А. (1867): Космос, Москва.
14. Dramowicz, K. (1981): *Czy geografia jest nauka choroliczna?* „Przeglad Geograficzny“ 53/2. s. 215-225.
15. Hartshorne, R. (1939): The nature of geography, Chichago.
16. Hartshorne R. (1954), *Political geography in American geography: inventory and prospect*. J. & J. Syracuse.
17. Harvey, D. (1969): Explanation in geography, London.
18. Harvey, D. (1994): *The Social Construction of Space and Time*: A Relational Theory. Geographical Rewiew of Japan, Vol. 67 (ser. B), № 2, 126-135.
19. Hettner, A. (1927): Die Geographie, ihre Wesen und ihre Methoden, Breslau.
20. Илић Ј., *Положај географије у систему наука*. Идејне и друштвене вредности географске науке, ЦМУ, Београд, 1987. стр. 66-80.
21. Костинский Д. Г. (1992): *Идея пространственности в географии*, Известия АН, Серия географическая, № 6, с. 31-40.
22. Lefebvre, H. (1991): The production of space. Oxford, Cambridge.
23. Мукитанов (1979): Методологические проблемы теоретизации географии, АН Казахской ССР, Алма Ата.
24. Рубић И. (1955): *Проблем регије у модерној географији*, IV конгрес географа ФНРЈ., Београд, с. 189-203.
25. Саушкин Ј. Г. (1987): От метагеографии к теоретической географии. География в системе наук (Серия: Современные проблемы географии). Л.: „Наука“, 1987., с. 11-20).
26. Schmithusen J. (1976): Algemeine Synergetik. B.; N. Y.: Walter de Gruyter.
27. Schafer F. K. (1953), *Exceptionalism in geography: a methodology examination*, „A. A. A. G.“, 43, с. 226-249.
28. Сойер, У. (1972): Путь в современную математику. „Мир“, Москва.
29. Ulmann, E. L. (1980): Geography as spatial interaction. R. R. Boyce (red.), Washington.
30. Fremont, (1976): La région, espace vécu. Paris, Press Univ. de France.

THE PROBLEM OF WHOLENESS IN GEOGRAPHY

MIRKO GRČIĆ

Faculty of Geography, University of Belgrade, 11000 Belgrade, Serbia

Geographical wholeness issues belonging to the universal and eternal questions of science in general, questions about the ontological structure of the world and regularities of its functioning. In this paper is discussed how the evolution of geographical thought, which was from ancient times until today ranged between holism and reductionism, influenced the shaping of scientific image of the real world. The problem of integrity is now back on the agenda, not only because of the study of processes of global change and sustainable development of mankind, but also the designing methodological paradigm that could shed new light on the picture of the real world and scientific thought to run forward.

The problem of the wholeness or integrity has fateful methodological importance for the development of geography. The proper solution of this problem caused the solution of such cardinal issues, such as questions about the object of the science, about the relations between the general and regional geography, the relations of general physical geography and special disciplines, the content of the term "region" and so on. The problem of the integrity of the world and unity of the geographical sciences, is not only theoretical but also practical problem, which in each period of historical development of human knowledge is always returned in another form.

ДРУЖИНИН АЛЕКСАНДР ГЕОРГИЕВИЧ

UDC: 911.3:316(470)
UDC: 911.3:33(470)

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ В ПОСТСОВЕТСКОЙ РОССИИ: СОСТОЯНИЕ, ТЕНДЕНЦИИ, ПРОБЛЕМЫ, ПЕРСПЕКТИВЫ

Северо-Кавказский научно-исследовательский институт экономических и социальных проблем Южного федерального университета, Ростов-на-Дону, 344090 Россия

Абстракт: Современная российская социально-экономическая география функционирует в сложном контексте кардинальных хозяйственных, политических и социокультурных изменений на постсоветском пространстве. На фоне диверсификации экономико-географических исследований и их общей гуманизации сохраняется актуальность развития науки «вглубь» на основе её «теоретизации», наращивания продуктивного взаимодействия с природоведческими разделами географической науки.
Ключевые слова: Социально-экономическая география, постсоветская Россия.

Abstract: The modern Russian socio-economic geography functions in a complex context of cardinal economic, political and sociocultural changes at the Post-Soviet area. Against a background of diversification of economical-geographical studies and general humanization the currency of development of the science deep into on the base of its “theoritisation”, an increase of the efficient interaction with natural historical parts of geographical science is preserved.
Key words: Socio-economic geography, Post-Soviet Russia

Общественно-географическое знание в постсоветской России – объективно востребовано, однако, к сожалению, пока, в основном, в потенции. По многим институциональным, кадровым и инструментальным причинам наше экономико-географическое сообщество до сих пор не продемонстрировало возможность ни разобраться в собственных (внутридисциплинарных) теоретико-методологических и методических проблемах, ни на хорошем профессиональном уровне «географизировать» смежные обществоведческие дисциплины, ни выступать партнёром власти и бизнеса в принятии различного рода связанных с территориальным развитием и локализационными стратегиями решений.

По своей предметно-объектной сущности призванная выступать лидером и доминантой общегеографического знания, российская социально-экономическая география фактически продолжает занимать достаточно скромные, в существенной мере периферийные позиции. В определённой мере это результат традиции и воспроизводимой на её основе институциональной организации географической науки. Согласно действующим классификациям (Российской академии наук, Высшей аттестационной комиссии РФ и др.) социально-экономическая география относится к так называемым «Наукам о Земле», а последние – к сфере Естествознания. Итогом почти вековой дискуссии, начатой ещё в 1920-е годы и ныне практически утратившей свой накал, явилось и самопозиционирование российской экономической географии именно как части единой системы географических наук, профессионального сообщества, где в силу ряда причин (в первую очередь институциональных) доминировали и продолжают доминировать представители многочисленных естественно-географических дисциплин. Симптоматично, что в Учёном совете Русского географического общества (научно-общественной организации, объединяющей географов всех специальностей) из 72 членов только 17 собственно экономико-географы (24 %). Примерно на аналогичном уровне (25 – 30 %) многие годы и десятилетия сохраняется и удельный вес работ по социально-экономической географии в «портфелях» общегеографических периодических изданий. Из 15 кафедр географического факультета МГУ

(ведущего по численности географического коллектива России) лишь 4 ориентированы на экономико-географическую проблематику. На соответствующем факультете Санкт-Петербургского госуниверситета на 12 кафедр приходится лишь 3 «экономико-географические». В ещё более сложной позиции немногочисленные экономико-географические коллективы действуют в ряде периферийных вузов на произвольно сконструированных «геолого-географических», «биолого-географических» и «естественно-географических» факультетах, в научно-организационном и кадровом отношении дистанцирующих экономико-географическое сообщество от приоритетного для него взаимодействия с представителями общественных и гуманитарных дисциплин.

Фиксируя внимание на институциональной «слабости» российской социально-экономической географии, отметим и иное. Со второй половины 1970-х и вплоть до конца 1980-е гг. в системе географических наук была достигнута (усилиями Ю.Г. Саушкина, С.Б. Лаврова, А.Г. Исаченко и ряда других научных лидеров) определённая степень паритета и продуктивного взаимодействия (пусть в ряде ситуаций и формального) общественной (социально-экономической) и природоведческой составляющих. Показателен в этом отношении изданный к XXV Международному географическому конгрессу сборник «Советская география», в котором из 26 материалов 13 иллюстрируют вектор общегеографического синтеза (Советская география, 1984). Тем не менее в постсоветский период на фоне явной утраты популярности экологической тематики в социально-экономической географии и активного импорта в неё идей и подходов из общественных и гуманитарных наук (при одномоментных множественных попытках потеснить социально-экономическую составляющую в географии в процессе формирования так называемой «геоэкологии» и «теории устойчивого развития») обозначился новый виток междисциплинарной дезинтеграции.

Не располагая приоритетным форматом и статусом в системе географических наук, российская социально-экономическая география не смогла существенно утвердиться и в

обществознании, где в последние два десятилетия растущий спрос на территориальные подходы спровоцировал стремительное развитие региональной экономики, региональной социологии и региональной политологии (как бы «растаскивающих» предмет социально-экономической географии, вытесняющих её из сферы прикладных исследований). Однако в усиливающейся маргинализации нашей науки «виновата» не только междисциплинарная конкуренция, но и отсутствие сколько-нибудь серьёзных концептуальных прорывов и инструментальных инноваций, преимущественно пассивное отношение как собственному теоретическому наследию, так и наработкам зарубежных коллег (следование своего рода трём «не» - не отстаивать, не развивать и, при этом, не отказываться), дополняемое тиражированием взглядов на теоретический аспект знания как нечто необязательное, второстепенное.

Периферийность экономико-географического сообщества в системе российской науки в существенной мере предопределяется и его немногочисленностью. В современной России подготовка экономико-географов (высшее профессиональное образование и аспирантура) ведётся в 32 городах на 46 университетских кафедрах экономико-географического профиля. Защиты кандидатских и докторских диссертаций по специальности, с начала 2010 года официально (в системе Высшей аттестационной комиссии РФ) именуемой «экономическая, социальная, политическая и рекреационная география», осуществляются в 13 диссертационных советах, относительно равномерно рассредоточенных по территории страны (4 - в Москве, 2 в Санкт-Петербурге и по одному в Воронеже, Иркутске, Калининграде, Краснодаре, Перми, Ставрополе и Улан-Удэ). Число защищаемых диссертаций по данной специальности в последние десятилетия имеет тенденцию к некоторому росту (в 1980-е гг. в среднем ежегодно защищалось 18 кандидатских и 2 докторских диссертации; в 1990-е – 23 кандидатских и 3 докторских; во второй половине последнего десятилетия – 40 и 4 соответственно), оставаясь ничтожно малым (0,15 %) на фоне защит по другим научным специальностям на территории Российской Федерации. Ориентируясь на эти цифры, численность ныне здравствующих докторов географических наук по экономической географии (российские специалисты предпочитают именовать свою науку также «социально-экономической географией», реже - «общественной географией») можно оценить как приближающуюся к 100, а кандидатов наук –

к 900 чел. Характерно, что большинство «остепенённых» российских экономико-географов (60 % кандидатов и 65 % докторов наук) защитили свои диссертации уже после 1991 года. Несмотря на подобное пополнение (и обновление) кадров, на существенное видоизменение тематики исследований, в современной российской социально-экономической географии сохраняет своё действие инерция предшествующих десятилетий (что позитив и негатив одновременно), ощущается доминанта «исторической колеи» предшествующего опыта, достижений, сформировавшихся локальных научных школ, исследовательского инструментария, традиций.

Основной «массив» исследовательского и педагогического сообщества российских экономико-географов (обладающих соответствующей учёной степенью) сосредоточен в университетах. На кафедры экономико-географического профиля приходится 72 доктора, профессора и около 300 кандидатов наук. Остальные обладатели учёных степеней по экономической географии «рассеяны» по «непрофильным» университетским кафедрам, различным научно-исследовательским и проектным институтам, органам государственного управления и др. Наиболее существенная часть российских экономико-географов – докторов наук (23 человека) работает в Москве (в том числе 11 - в МГУ и 9 - в ИГ РАНе) и в Санкт-Петербурге (7 докторов наук). Из остальных девяти российских городов-миллионеров собственных действующих докторов - экономико-географов имеют лишь Ростов-на-Дону (2), Казань (2) и Уфа (1). На этом фоне наличием экономико-географических кадров высшей квалификации позитивно выделяются Иркутск (5 докторов наук), Владивосток (5), Краснодар (4), Смоленск (3), Махачкала (3), Ставрополь (2), Пермь (2), Томск (2), Тверь (2), Владикавказ (2). При подобной концентрированно-рассредоточенной конфигурации российской экономико-географической элиты традиционная асимметрия между уровнем (прежде всего качеством) научной активности в периферийных центрах и «столицах» дополняется демаркационными эффектами рыночной ситуации, включая и «конфликт» экономических интересов различных исследовательских коллективов за региональные и муниципальные заказы, российские и зарубежные гранты и т.п. В итоге, разлаживаются исторически сложившиеся (в том числе и центро-периферийные) связи, дезинтегрируется национальное научно-образовательное пространство. Итоги двух постсоветских десятилетий для российской социально-экономической географии вообще крайне сложно оценить однозначно. Здесь налицо как явные позитивные тенденции, так и упущенные возможности, как корреспондирующий с кризисными 1990-ми гг. спад научной активности («съёживающаяся концентрация» по образному выражению А. Трейвиша), так и сменившее его в последнее десятилетие статистически улавливаемое (защиты диссертаций, различные издательские проекты, научная периодика и др.) оживление в научном сообществе, отражающее сложный процесс адаптации нашей науки к постсоветским политико-экономическим и геополитическим реалиям, постиндустриализму, глобализации.

На волне изменений 1990-х гг. стала активно развиваться политико-географическая тематика. Сформулированы теоретические основы российской политической географии и геополитики (*С.Лавров, Н.Мироненко, Н.Каледин В. Колосов, Л.Смирнягин, и др.*), существенное продвижение наметилось в геополитической лимнологии (*В.Колосов, Л. Попкова, Р. Туровский и др.*) и изучении трансграничных географических структур (*П. Бакланов, С. Ганзей, Л. Корытный, В. Колосов и др.*).

Наряду с геополитическими сюжетами, приоритетные усилия российских экономико-географов в последние годы были направлены на осмысление трансформаций постсоветского социально-экономического пространства (*А. Алексеев, С. Артоболевский, Ю. Гладкий, Н. Зубаревич* и др.), включая обоснование новой регионализации России (*Л. Смирнягин, А. Трейвиш*), её эколого-географического положения (*Н. Клюев, В.Разумовский и др.*). Параллельно развивались регионоведческие исследования. Выполнены, в частности, масштабные монографические работы по социально-экономической географии центральной России (*А. Махрова, Т. Нефёдова, Б. Родоман, М. Сигалов, А. Трейвиш* и др.), её Юга (*В. Белозёров, А. Дружинин, Н. Щитова* и др.), Балтийского региона (*Г. Фёдоров*), Севера (*А. Обедков, А. Пилясов*), Урала (*Е. Анимица, Н. Власова, М. Шарыгин*), Сибири (*Л. Безруков, Б. Ишмуратов, Ю. Михайлов, Н. Сысоева и др.*), Дальнего Востока (*П. Бакланов, А. Мошков* и др.).

Новый импульс (в связи со стремительной постсоветской трансформацией городского пространства) получила геоурбанистика (*К. Аксёнов, В. Битюкова, О. Вендина, Н. Власова, В. Глушкова, А. Дружинин, В. Колосов, Г. Лаппо, А. Махрова, А. Обедков, Е. Перцик, Н. Слука* и др.). Терциаризация стимулировала географические исследования туристско-рекреационной сферы (*А. Зырянов, Л. Мажар, Н. Мироненко* и др.), инфраструктуры (*В. Дронов*), банковской сферы (*А. Лузанов*), проблематики высшей школы (*А. Катровский*). Были продолжены изыскания в области географии транспорта и транспортных сетей (*В. Бугроменко, Б. Раднаев* и др.), предприняты (весьма успешные) попытки её теоретизации (*С.Тархов*). Одновременно обозначились совершенно новые для российской географии направления исследований – географические аспекты институциональной модернизации российской экономики (*Н. Зубаревич, А. Пилясов, В. Шувалов* и др.), география инноваций и инновационных циклов (*В. Бабурин*), географический аспект идентичности (*К. Аксёнов, М. Крылов*), география российского крупного бизнеса (*Н. Зубаревич*), география принудительных миграций (*П. Полян*), Активно развивалось картографическое и геоинформационное обеспечение экономико-географических исследований (*В. Тикунов, А. Черкашин и др.).*

Существенные позиции в структуре российской социально-экономической географии заняла и культурно-географическая проблематика (*А. Дружинин, Д. Замятин, В. Калуцков, А. Манаков, У. Набиева, Д. Николаенко, В. Стрелецкий* и др.).

Российская социально-экономическая география, в итоге, существенно расширила сферу своей активности; подобные, приближающие её к модели мировой Human Geography (Теория…, 2010) структурные изменения (при всём многообразии их причинности) в целом соответствовали проявившемуся ещё в 60-70-х гг. XX столетия и акцентированному в работах Ю.Г. Саушкина (Саушкин, 1973) тренду развития советской экономико-географической науки

«вширь», т.е. преимущественной её ориентации на поиск и обретение всё новых и новых сторон изучаемого объекта.

На фоне диверсификации экономико-географических исследований, их общей гуманизации, всё более выраженного отказа от экономического детерминизма и связанного с ним методологического редукционизма в последние два десятилетия, к сожалению, обозначились существенные дефициты в базовой общественно-географической тематике: исследовании собственно экономических процессов. Лишь отдельные авторы продолжают поддерживать продуктивную активность в области теории и методов экономического районирования (*Л. Смирнягин, А. Пилясов, В. Шувалов*). Неоправданно мало в последние годы выполнено серьёзных исследований в области территориально-производственного системообразования (*П. Бакланов, Т. Потоцкая, Р. Сафиуллин* и др.), немногочисленны публикации, продолжающие развивать актуальнейшую для России проблематику география сельской местности и агросферы (*Ф. Мичурина, Т. Нефёдова, А. Носонов, В. Тюрин* и др.), включая исследование уникальной по масштабам российской сезонно-дачной контрурбанизации (*Т. Нефёдова А. Трейвиш*).

Несмотря на наличие отдельных работ в области социальной географии (*В. Булаев, Н. Зубаревич, Н. Щитова, А. Якобсон*), не получили пока должной экономико-географической интерпретации и рельефно проявившиеся на постсоветском пространстве территориально-социальное неравенство, бедность, дефициты в развитии социальной инфраструктуры, различного рода социальные патологии (алкоголизм, наркомания). Практически отсутствуют серьёзные наработки по военной географии, гендерной проблематике и географии рисков, критически недостаёт работ по проблемам глобализации, пространственному планированию и моделированию. Крайне мало и микрогеографических исследований.

В последние годы многие российские экономико-географы всё заметнее «уходят» от теоретической интерпретации и практического анализа пространственного бытия территориальных социально-экономических систем. Множится число «допущений», что исследуемые социально-экономической географией пространственно-временные целостности уже как бы изначально установлены и в этом качестве можно рассматривать любой директивно очерченный «экономический район», столь же произвольно оконтуренное административно-территориальное образование (субъект РФ), федеральный округ и т.п. Очевидно, что российская общественная география… «оказалась недостаточно подготовленной (в части инструментария, организационного обеспечения) ни к масштабной территориальной реструктуризации, ни к … императиву углубления собственной научно-предметной специализации» (Дружинин, 2000).

На фоне стабильно неудовлетворительного качества официальной социально-экономической статистики наблюдается и практическое свёртывание серьезных экспедиционных исследований и натурных обследований объектов. Дефицит времени (директивные установки на завершение кандидатского исследования при обучении в аспирантуре в трёхлетний срок) и стимулируемая стремительно растущим рынком высшего профессионального образования активность менеджмента высших учебных заведений в направлении ускоренного обретения «собственных» докторов и кандидатов наук – всё это создаёт и закрепляет модели упрощённого и усечённого «научного исследования», продуцирует эффект «*депроффесионализации*» исследовательского сообщества, лимитирует не только развитие, но и диффузию современных инструментарно-аппаратных средств.

Работы общетеоретического плана в современной российской социально-экономической географии, разумеется, есть. Однако, они немногочисленны, выполнены узким (практически не расширяющимся) кругом авторов (*П. Бакланов, В. Каганский, В. Лаженцев, Б. Родоман, А. Ткаченко, А. Трофимов, М. Шарыгин, В. Шупер, Э. Файбусович* и некоторые другие) и в последние годы редко вмещают в себя существенные инновационные прорывы. В массиве публикаций российских экономико-географов наблюдается и общее снижение интереса к вопросам теории, что в последние годы констатируют ведущие специалисты по методологии социально-экономической географии (Трофимов и др., 2005; Шупер, 2001). В результате остаются практически нереализованными фундаментальнейшие задачи, наподобие формирования теории территориальной организации общества для постиндустриальной эпохи, полномасштабной разработки экономико-географических аспектов и проявлений

глобализации, инструментария нового экономического (социально-экономического) районирования страны с учётом императива инновационной модернизации ее экономики и др.

На этом неоднозначном фоне позитивом последних лет представляются всё более масштабные и разноплановые попытки не только сфокусировать внимание на наиболее приоритетной проблематике, оживить научную дискуссию (площадками для этого способны выступать 8 – 9 ежегодно проводимых на территории Российской Федерации научных конференций «экономико-географического профиля»), но и выстроить институты экономико-географического внутрикорпоративного взаимодействия. В этом отношении показательна международная конференция по теории социально-экономической географии, проведённая в мае 2010 года в Ростове-на-Дону, в рамках которой принято решение о создании Ассоциации российских географов-обществоведов (АРГО). В числе важнейших приоритетов Ассоциации – консолидация российского общественно-географического сообщества, создание условий для наращивания в нём горизонтальных (в первую очередь межрегиональных) связей. Ясное понимание целесообразности подобного рода усилий, равно как и необходимости формирования самостоятельной институциональной общественно-географической «площадки» - способствовало ускоренному формированию региональных отделений АРГО (к осени 2011 их насчитывалось уже 26).

Конституируя себя как профессиональное сообщество, российская социально-экономическая география начала XXI столетия, одновременно плотнее пытается интегрироваться в глобальное научно-информационное пространство. Всё большее распространение в последние годы получает практика участия российских экономико-географов в деятельности зарубежных научных союзов и ассоциаций (МГС, AAG и др.), поддерживается соответствующая активность на «площадках» международных научных конгрессов, симпозиумов, семинаров. Высокопрофессиональны (хотя и немногочисленны) попытки позиционирования российской социально-экономической географии в иноязычной научной литературе (*А. Алексеев, П. Бакланов, В. Колосов, А. Трейвиш* и др.). Задачи «продвижения» решают и реализуемые в ряде ведущих экономико-географических центров России издательские проекты: англоязычный журнал «Geography, Environment, Sustainability» (на базе географического факультета МГУ совместно с ИГ РАН), билингвистическое периодическое издание «Балтийский регион» (учредители - Российский государственный университет имени Иммануила Канта и Санкт-Петербургский государственный университет) и др. Всё это знаменует необходимые шаги по интернационализации российского общественно-географического знания. На этом фоне вновь[1], уже с учётом современного контекста, полномасштабно должна быть поставлена и практически решаться приоритетнейшая для нашей дисциплины задача возобладания в её эволюции интеграционных векторов.

Интеграция сегодня в первую очередь необходима между отдельными субдисциплинами общественной географии, к сожалению, всё более дезинтегрирующимися в процессе гуманизации. Основой центростремительных процессов, при этом, полагаем, должно стать выстраиваемое на обновлённой методологической основе общественное районирование (с акцентом на культурные аспекты развития территории, учёт ментальных факторов, новые политико-экономические и технико-технологические реалии, феномен глобализации, особую регионоформирующую роль крупнейших городов-метрополий и др.).

Формирование корректных представлений о реалиях современной территориальной организации общества (по существу, всё более трансграничной и, даже, транстерриториальной) немыслимо вне активнейшей «географической интерпретации» (творческого преломления в соответствии с предметом общественной географии) спонтанно продуцируемых гуманитарным знанием концептов и методов, при одновременном привнесении в социально-экономические дисциплины новационных представлений о территории, её структуре, территориально-социальных отношениях, механизмах «территориализации» экономики, политики, иных гуманитарных сфер. Опираясь на потенциал гуманитарного знания, продуктивно взаимодействия с ним, позиционируя себя в качестве его неотъемлемой составляющей,

[1]Четверть века назад приоритетность интеграционных процессов была чётко акцентирована лидером советской социально-экономической географии профессором С.Б. Лавровым целой серией общеметодологических и науковедческих статей.

общественная география может (и должна!) стать одним из эффективных каналов ренессанса в нём экологической тематики и, в данном контексте реально нарастить взаимодействие с природоведческой «ветвью» географии, одновременно решая задачи внутридисциплинарного и общенаучного синтеза. Процесс этот длителен, сложен и противоречив.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Современная российская социально-экономическая география функционирует в сложном контексте кардинальных хозяйственных, политических и социокультурных изменений на постсоветском пространстве. Распад СССР, появление новых границ, геополитических субъектов и очагов конфликтов, глубокий, обретший циклический характер экономический кризис и социальное расслоение, деградация базовой инфраструктуры, приватизация и переориентация хозяйственных связей, глобализация и существенная коррекция позиций страны в мировом разделении труда, терциаризация, де- и реиндустриализация, депопуляция, этнодемографические изменения и миграционные потоки – эти и иные корреспондирующие с ними процессы имеют свои географические формы и проявления, способствуют трансформации территориальной организации российского общества, модифицируют экономико-географическую проблематику, инициируют эволюцию российской социально-экономической географии.

Приоритетные усилия российского экономико-географического сообщества (объединяющего около ста докторов и почти 900 кандидатов наук, действующих более чем в сорока городах России) в последние годы направлены на осмысление трансформаций постсоветского социально-экономического пространства и новых геополитический реалий. Существенные позиции в структуре российской социально-экономической географии заняла геоурбанистика и культурная география. На фоне диверсификации экономико-географических исследований и их общей гуманизации сохраняется актуальность развития науки «вглубь» на основе её «теоретизации» (в том числе за счёт трансферта социогуманитарных идей), приоритетного внимания к проблематике развития метрополий и территориально-социального неравенства, трансграничных и транстерриториальных форм территориальной организации общества, наращивания продуктивного взаимодействия с природоведческими разделами географической науки.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Дружинин А.Г. География и экономика: актуальные проблемы соразвития. Ростов-на-Дону: из-во СКНЦВШ. 2000. 55 с.
2. Саушкин Ю.Г. Экономическая география: история, теория, методы, практика. М. 1973.
3. Советская география. Л.: Наука. 1984. 344с.
4. Теория социально-экономической географии: спектр взглядов российских учёных / Ред. и сост. А.Г. Дружинин и В.Е. Шувалов. – Ростов-на-Дону: Изд-во ЮФУ. 2010. - 166 с.
5. Трофимов А.М., Шарыгин М.Д., Мальганова И.Г. Ренессанс географической мысли или кризис в географии? (изменение общественной ситуации и задачи географов // Географический вестник. 2005. № 1-2.
6. Шупер В.А.Географическая теория и социальная практика: размышления над статьёй Г.А. Агранта // Изв. РАН. Сер. Геогр. 2001. № 2.

SOCIO-ECONOMIC GEOGRAPHY IN POST-SOVIET RUSSIA: STATE, TENDENCIES, PROBLEMS, PERSPECTIVES

DRUZHININ ALEXANDER GEORGIEVIC

The North Caucasus Research Institute of Economic and Social Problems of the South federal university, Rostov-on-Don, 344090 Russia

The modern Russian socio-economic geography functions in a complex context of cardinal economic, political and sociocultural changes at the Post-Soviet area. USSR breakup, appearance of new borders, geopolitical subjects and seats of conflicts, deep economic crisis which acquired a cyclical character and social differentiation, degradation of the basic infrastructure, privatization and reorientation of economic relations, globalization and fundamental adjustment of a country's position in the international division of labor, tertiarization, de- and reindustrialization, depopulation, ethnodemographic changes and migration flows - these and other corresponding with them processes have their geographic forms and displays, tend to transformation of spatial configuration of Russian society, modify economical-geographical range of problems, initiates evolution of Russian socio-economic geography.

The priority efforts of the Russian economical-geographical community (which unites about one hundred doctors and almost 900 candidates of science, which works in more than forty Russian cities) are directed to understanding the transformations of the Post-Soviet socio-economic area and new geopolitical actuals in recent years. The important positions in the structure of Russian socio-economic geography are held by geourbanistics and cultural geography. Against a background of diversification of economical-geographical studies and general humanization the currency of development of the science deep into on the base of its “theoritisation” (also at the expense of transfer of sociohumanitarian ideas), the priority attention to problems of development of the metropolises and spatially-social inequality, transboundary and transterritorial forms of the spatial configuration of society, an increase of the efficient interaction with natural historical parts of geographical science is preserved.

МИЛОВАН Р. ПЕЦЕЉ UDC: 502/504

ГЕОЕКОЛОГИЈА ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКА РАЗМАТРАЊА

Географски факултет, Универзитет у Београду, 11000 Београд, Србија

Абстракт: Концепт геоекологије (екологије предела) настао је на маргини два научна гледишта географског и биолошког. Немачки географ Карл Трол је у размишљању о семантичком развоју термина *предео*, дошао на идеју и предложио нови термин – ***геоекологија***. Трол се ослонио на енглески термин *Geoecology*, и заменио раније постављен немачки назив *Landschaft,* на коме је засновао ландшафтну екологију (Landscape ecology). На тај начин Карл Трол је терминолошки дотерао и географизирао ову научну дисциплину и сврстао је у крило географских наука. У томе му је помогао немачки географ Ернст Неф. Под именом геоекологија ова наука је заживела као комплексна географска дисциплина, најпре на универзитетима Запада, а затим и на универзитетима Истока. Тролов термин *Landschaft* прихватила је руска па совјетска школа. На фону учења о географском омотачу (Григорјев) развило се учење о *ландшафтима* (Landschaft) или *ландшафтологија* (Арманд, Берг, Марков, Каљесник, Миљков, Сочава, Исаченко...). Настојањима харвардског професора Ричарда Формана геоекологија је уведена у програм америчких факултета. У раду смо изнели развој научне мисли о геоекологији као глобалној мултидисциплинарној науци која је заснована на холистичкој парадигми. Истакнуте су везе геоекологије са другим наукама (географија, геологија, биологија и екологија). Коначно, указано је на методе о вредновању и картирању предела (Ландеп) и широкој примени геоекологије.
Кључне речи: Геоекологија - екологија предела, ландшафтна екологија, екотоп, физиотоп, геотоп, метода Ландеп, Трол, Неф, Форман, Арманд, Каљесник, Вернадски, Миклош.

Abstract: The concept of Geoecology (Landscape ecology) was developed on the two scientific point of view, geographic and biological. German geographer Carl Troll was thinking about the semantic development of the term landscape and proposed a new term - Geoecology. Troll was replaced the german term Landschaft, where the Ecology of landschaft was established, into a new term geoecology. In this way, Karl Troll put Geoecology in the lap of geographical sciences. His efforts were suported by the german geographer Ernst Nef. Under the name of geoecology, this science has became a complex geographic discipline at the universities, first. Troll's term Landschaft was accepted by the Russian (Soviet) schools. Learning about the background of geographic layer (Landscape coats, Grigorjev) the doctrine of Landschaft were developed (Berg, Armand, Markov, Kaljesnik, Miljkov, Sočava, Isačenko ...). Thanks to the professor Richard Forman from the Harvard University, geoecology was introduced at the American universities. In this paper we presented development of scientific thought of global geoecology as a multidisciplinary science, which is based on a holistic approach. It is also presented geoecological links with other sciences (geography, geology, biology and ecology). Finally, attention is given to methods of evaluating, mapping the landscape (Landep) and wide application of geoecology.
Keywords: Geoecology, Landscape Ecology, Ecology of Landschaft (Landschaftsökologie Landschaft), ecotop, physiotop, geotop, method Landep (Akological Landscape Planning), Troll, Nef, Forman, Armand, Kalesnik, Vernadsky, Miklos.

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Концепт геоекологије (екологије предела), у самим почецима, настао је на маргини два научна гледишта географског и биолошког. На основу дотадашњих теоријских сазнања К. Трол је увео нови термин *Landschaftsökologie*[1]**.** Користећи изворни немачки назив *Landschaftsökologie (ландшафтна екологија*) К. Трол је ударио темељ геоекологији као новој комплексној географској дисциплини која почива на холистичкој парадигми.Геоекологија је једна од најмлађих научних дисциплина, чији су корени дубоко у географији, биологији и геологији.

[1] Carl Troll, *Luftbildplan und ökologische Bodenforschung (Aerial photography and ecological studies of the earth)*, Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde, Berlin, 1939.

Схватање о геоекологији, као интердисциплинарној науци, која се бави међуодносима између човека и његовог животног простора – отвореног (природног) и изграђеног предела, релативно је ново и зачето је тридесетих година двадесетог века од стране географа и еколога средње и источне Европе. Изрази геоекологија и екологија предела, у складу са схватањем које је изнео К. Трол, представљају синониме и означавају исту научну дисциплину. Пролазећи кроз различите фазе геоекологија је теоријско-методолошки уобличена након Другог светског рата и данас је то јединствена и интегрисана глобална наука.

ОДЈЕЦИ У ШКОЛАМА ИСТОКА И ЗАПАДА

Тролов термин ***Landschaft***[2] (ландшафт) прихватила је руска школа што је утицало да се на фону учења о *географском омотачу*, развије учење о *ландшафтима* или *ландшафтологија*[3]. Инспирисан радовима Хумболта, Докучајева и Вернадског руски географ А. А. Григорјев је тридесетих година 20-ог века поставио учења о географском омотачу. Следили су радови Д. И. Арманда,[4] затим Л. С. Берга, К.К. Маркова, С. В. Калесника, А. Г. Исаченка, С. Н. Миљкова, В. В. Сочаве и других, о хоризонталним и вертикалним структурама географског омотача који су обогатили сазнања о геопростору, што је послужило С. В. Калеснику да 40-тих година 20-ог века изложи *опште географских закономерности грађе и развоја географског омотача,*[5] које је резултовало заснивањем *опште физичке географије,* што је имало значајног одјека и у српској географској школи.[6] Полазећи од геопростора као мултидимензионог природног система који нема аналогију у Сунчевом систему М. Радовановић износи његова детерминистичка својства која се односе на људско друштво, демографски, технолошки и просторни развој [7]

Идеје о увођењу геоекологије на универзитете Северне Америке настале су тек 1983. године благодарећи настојањима харвардског професора Ричарда Формана који се огласио и заложио за чвршћим повезивањем са модерном европском геоеколошком школом и препоручио увођење геоекологије у програме америчких факултета. Геоекологија се у САД-у убрзано развијала, нарочито у оквиру пејзажне архитектуре, благодарећи примени компјутерске технологије, метода даљинске детекције, ГИС-а и симулационих модела.[8]

---

[2] М. Пецељ, *Географски омотач и ландшафти*, Зборник радова, Приштина, 1998, стр. 97-105.
Нем. *Landschaft* - предео, пејзаж, крај, крајина, крајолик. Руси су термин прихватили када су Немци позвани од цара Петра да помогну у картирању Русије.

[3] F.N. Miljkov, *Landšaftnaja sfera Zemli,* Misl, Moskva, 1970, Letn. 43 (1971), str. 183–184.

[4] D.I. Armand, *Nauka o landšafte, Osnovy teorii i logiko-matematičeskie metody*, Moskva, 1975, Letn. 48 (1976), str. 196–198.

[5] S.V. Kalesnik, *Obščie geografičeskie zakonomernosti Zemli*, Misl, Moskva, 1970, Letn. 43, str. 182-183.

[6] М. Пецељ, *Географски омотач гносеолошко-методолошка поставка*, Зборник радова Географског института *Јован Цвијић*, САНУ, књ. 46, Београд, 1996, стр. 317-324.
М. Пецељ, *Просторна диференцијација и закономерности географског омотача*, Глобус, бр. 21, СГД, Београд, 1996, стр. 45-50.

[7] М. Радовановић, *Географски простор и друштвено-историјски процес*, Југословенски геопростор, Београд, 1989, стр. 9-16. „Структурно динамичка свјства геопростора резултирају из односа спољних, космичких утицаја и појава, који су непосредно подвргнути законима физичке природе и унутрашњих специфичних физичкогеографских процеса који су карактеристични за географски омотач као посебно природно тело, интегрисано у јединствен природни систем (у литератури означен као *глобални геосистем, геосфера, сфера природног ландшафта*)“

[8] Наводимо најзначајнија имена и њихове радове:
R. T. Forman and Michel Godron, *Landscape ecology*. John Wiley, New York. 619 pp. 1987.
M. G. Turner, *Landscape ecology: the effect of pattern on process*, Annual Review of Ecology and Systematics 1989.
D. J. Mladenoff and William L. Baker (eds), *Spatial Modeling of Forest Landscape Change: Approaches and Applications,* Cambridge University Press. New York, 1999.
M. G. Turner, Robert H. Gardner and Robert V. O'Neill, *Pattern and process: landscape ecology in theory and practice,* Springer-Verlag, New York, 2001.
S. E. Gergel and Monica G. Turner (eds.), *Learning landscape ecology: a practical guide to concepts and techniques*, Springer-Verlag, New York, 2002.

Амерички географи и еколози уважавају геоекологију онаквом каква се поима у оквиру европских идеја покушавајући да се практични проблеми реше на нивоу предела. Ипак, постоје разлика између европске и америчке геоеколошке школе и оне су пре свега концептуалне природе. Теоријско-методолошки па и суштински развој геоекологије у Немачкој блиско је повезан са: географијом, педологијом, фитоценологијом, геоморфологијом, биологијом и картографијом. Америчка школа преферира геоеколошки развојни концепт на: екологији, географији, шумарству, биологији света дивљине и архитектури предела (Landscape architecture).

Значајан помак у развоју геоекологије, поред западноевропских држава догодио се и у бившим земљама Истока, нарочито Словачкој, Чешкој, Пољској, Балтичким државама. Развој ландшафтологије у Русији и бившим државама СССР-а, ишао је у започетом правцу изучавања ландшафтне сфере као колевке човека у којој он делује, коју је Вернадски издвојио као *Ноосферу* или сферу разума.[9] Геоекологија је уведена научни систем у Русији и под тим именом је сврстана у групацију социоекономских наука.

Геоекологија је, заступљена у наставном плану и програму Географског факултета Универзитета у Београду на студијској групи *Геопросторне основе животне средине*. Без претензија да са овим радом покрећемо крупна методолошка и теоријска питања, сматрамо потребним скренути пажњу на значај и примену геоекологије, тек, да би она код нас заживела у пуном замаху.

КРАТАК РАЗВОЈ МИСЛИ О ГЕОЕКЛОГИЈИ

Назив **Landscape ecology** (екологија предела) сковао је 1939. године немачки географ К Трол (Karl. Troll). Међутим, век пре, немачки географ А. Хумболт (Aleksander von Humbolt), посматрајући предео као „целокупан карактер неког региона“, практично је ударио угаони камен модерној географији па тиме и геоекологији. У нади да ће се развити нова наука која ће комбиновати две суштинске географске димензије: *просторну* и *функционалну* К. Трол је, са позиције холизма, те идеје теоријско-методолошки уобличио и научно поставио. Тиме су интегрисани у једну целину *просторни – хоризонтални* приступ који је негован код географа и *функционални – вертикални* приступ који су заступали еколози. Снажан одјек у научним круговима имао је Тролов рад *Ландшафтна екологија* (*Landscape ekology)*[10] *у* коме су синтетизована претходна сазнања о развоју научне мисли на основу којих је засновао геоекологију као глобалну науку.

Ране 1885. године А. Опел[11] и И. Вимер[12] (*A. Oppel* и *I. Vimmer)* објавили су књигу која садржи у наслову термин *Landschaftskund* (наука о пределу). Потом је А. Хербертсон[13] (*A. J. Herbertson)* у важном саопштењу из 1905. године употребио је назив *Natural region* (природни регион), дефинишући га као специфичну природну јединицу. У то време се у Немачкој географској школи снажно потенцирао назив *Landschaft* (предео). У часопису *American geography,* К. Сауер[14] (*Carl Sauer)* је 1925. године промовисао појам *Landscape*, придавајући му значење *ареала међусобно зависних појава* (*areal unit of interdependent phenomena*). Стручњак за класификацију терена, амерички географ Д. Хадсон *(Donald G. Hadson),* уводи 1936. године појам *територијална јединица* (*unit area*), означавајући њиме подручје у коме преовладавају исти екосистеми и то у границама деловања климатских и педолошких фактора. Поред назива *територијална јединица* коришћени су и други термини. Тако К. Пафен (*K. H. Paffen)* употребљава занимљив термин *landschaft celen* (територијална ћелија). Немачки географ Е. Неф (*Ernst Neef)* је 1932. г. лансирао термин

[9] W. I. Vernadsky, *The Biosphere and the Noosphere*, Science 33, 1-12.
[10] K. Troll, *Landscape ekology*, Publications of the ITC-UNESKO, Centre for Integrated surveys, 3 Kanalweg, delft the Netherlands, 1966.
[11] A. Oppel, *Landschaftkunde, Versuch, einer Physiognomie der gesamten Erdoberflache,* Breslau, 1884.
[12] I. Wimer, *Historische Landschaftkunde,* Innsbruck 1885.
[13] A.J. Herbertson, *The Major Natural regions*: *An Essay in Systematic Geography*, Geogr. Jurn. 25, 1905.
[14] Carl Sauer, *The Morphology of Landscape,* Univ. Calif. Publs. In Geography, 2, 1925.

phzsiotopes (физиотоп), а потом је разрадио и друге термине као што су: *microlandscapes*, *geoforms epifacijes*. Словачки географ Ј. Дрдош[15] (Jan Drdoš), као важна достигнућа из геоекологије тог времена наводи радове Нефа, Хаса, Хубриха, Клинка, Барша и других. У то време пажња је била усмеравана на разраду и примену Тролових темељних принципа који су били оријентисани на истраживање хоризонталних и вертикланих веза. Тада су положени темељи савременој геоекологији.

ТРОЛОВ КОНЦЕПТ

У теоријским расправама које су се бавиле терминолошким питањима, К. Трол је најпре употребљавао термин *Landschaftsökologie,* а затим *Landscape region* (предеона област). Британски ботаничар *Tansley*[16] је искорачио даље и промовисао назив *Ecosystem,* који подразумева цео комплекс организама и фактора животне средине у еколошкој јединици било ког ранга. У географском приближавању идеји о комплексним факторима, К. Трол је по први пут употребио назив **Landscape ecology (екологија предела).** Он је сматрао да *екологија предела* нема претензија да постане дисциплина неке од познатих наука, него преферира да интегрише више сродних наука кроз аутентичан интердисциплинарни приступ. У суштини геоекологија територијално обухвата различите области датог предела (регије). Тролов концепт који је представљен као *Landscape ecology (екологија предела),* синоним је за назив *Geobiocenology (геобиоценологија),* руског географа В. Н. Сукачева[17], који је исти промовисао пет година касније. Крајем 50-тих година 20-ог века Е. Неф (Ernst Neef**)** је предводио немачку геоеколошку школу и тада покреће значајан број часописа у којима је објављено више расправа, па и студија, које су допринеле утемељењу и афирмацији геоекологије као научне гране. Е. Неф је снажно подупро Тролову идеју и један је од утемељивача учења о ландшафтима. У том раздобљу положени су темељи геоекологији, а пажња се посвећује разради и примени темељних приступа К. Трола који су усмерени на истраживање географских и еколошких веза.

Дакле, Карл Трол је у науку увео *ландшафтну екологију* и *геоекологију*. Повод за представљање назива *ландшафтна екологија (екологије предела)* била је интерпретација авионских фотографија предела, што је у то време било развијено у Совјетској Русији. У кључном раду који је Трол објавио 1939. године, наводи се како су му авионске фотографије „пробудиле интересовање у методе интерпретације авионских снимака".[18] Након више теоријских расправа он је изнео низ питања из домена геоеколошке таксономије. Уместо термина *биотоп* он уводи нови назив *екотоп*, а затим и нове термине *физиотоп* и *геотоп*. Трол је сматрао да се у сагласности са физичко-географским карактером предела једна природна регија састоји од одређених делова *екотопа*. У том правцу он наводи пример висоравни у масиву Рхине у источном делу тадашње Западне Немачке, у чијој питорескtној руралној средини, приказује структуру таквог предела чије становништво користи земљиште у складу са условима здраве животне средине. У том контексту он је истакао два суштинска геоеколошка приступа.

- Регионалну диференцијацију земљине површине и узајамног дејства међу природним појавама, где се у истраживањима уважава хоролошки приступ који је по њему географски и он га назива **хоризонтални.**

[15] Drdos, J, *Sythesis in Geoecology*, Acta Enviromentalica Universitatis Comeniae (Bratislava), 1993, 1, p. 59-62.

[16] Tansley, A.G., *The Britich Isles and their vegetation*, Kebridge, 1939.

- A. G. Tansley, *The use andn misuse of vegetational terms and concepts, Ecology*, vol. 16, 1935

[17] V. N Sukatjev, *On the exsploration of the vegetation of the Sovjet Union*, Proceed. The VUU. Intern. Botanical Congres. Stokholm, 1950, Upsala 1953.

V. N Sukatjev , *Ueber das Verhältnis Begriffe geografische Landschaft und Biogeözonose,* Woprossy Geography, No. 16, 1949.

[18] K. Troll, *Landscape ekology*, Publications of the ITC-UNESKO, Centre for Integrated surveys, 3 Kanalweg, delft the Netherlands, 1966. str. 5

- Уводи појам **екотоп** (исто што је и екосистем у разматрањима Танслија) у коме је приступ **вертикалан.**

Интересантно је поменути да су ове две фундаменталне тезе Трол и Тансли изнели независно један од другог 1939. године. Тролова истраживања у ландшафтној екологији, која су базирана на просторно-еколошкој и картографској диференцијацији ландшафта, омогућују поређења екосистемског са геосистемним приступом, што ће у принципу одредити хоролошку платформу у геоекологији[19].

Ипак, када се установљавају нове научне области постоји бојазан да се теоријске поставке криво интерпретирају. Тако се и Трол прибојавао да ће израз *екологија предела* изазвати погрешно разумевање, уколико се предео посматра искључиво у визуално-естетском смислу. Премда је назив *геоекологија* прихватио значајан део научника у свету ипак, он још није у довољној мери нашао примену, поготово не у подручју примењених истраживања, у оквиру којих се чешће користи изворни израз *екологија предела (landscape ecology)*. Дакле, немачки назив ***Landschaftsökologie***, исто је што и енглески термин ***Landscape ecology.*** Карл Трол се може сматрати утемељивачрм ландшафтне екологије, ландшафтологије и геоекологије.

ПРЕДЕО

О појму *предео* воде се дискусије од времена од када се он посматра као објект научних истраживања различите врсте. У енглеском говорном подручју користи се појам *Landscape* и њиме се означавају природни елементи и визуелна слика пејзажа. У Немачком говорном појам подручју означава визуелни аспект предела и за то се користи термин *Landschaft,* а визуелни доживљај као естетска вредност предела означава се *Landschaftsbild*. Предмет истраживања геоекологије је предео. Временом се значење израза *предео* изменило али је изворни визуално-естетски смисао остао исти. Израз предео користе стручњаци који се баве планирањем и дизајнирањем предела али је он прихваћен у књижевности и уметности, код којих се више осећа посвећеност сценско-естетском доживљају него његовом еколошком вредновању. Предео се доживљава и субјективно и има естетско значење јер се често означава као „пејзаж“. И Хумболт је у оквиру рационалних посматрања и мерења физичких разноврсности, нарочито инсистирао на естетским и емоционалним доживљајима.

Географски посматрано, предео представља целовиту биофизичку и антропогену структуру која је потпуно природна, делимично или пак потпуно антропогенизована (техносфера - урбане и техничко-технолошки систем). Пределе на Земљи су данас најчешће простори чији је хабитус производ бројних биофизичких и антропогеографских комбинација који му дају специфичну физиономију.

Према Зоневелду и Форману *предео* је просторна и материјална димензија Земљине стварности. Он обележава комплексни систем који обухвата облик рељефа и воду, вегетацију и тло, затим стене и атмосферу. З. Навех *предео* посматра као потпуно јединствену холистичку целину, која представља

[19] М. Грчић, *Простор као филозофска и географска категорија*, Гласник Herald, Географско друштво Републике Српске, Бања Лука, 2010. стр. 1-19. О суштини простора као атрибута у географији као хоролошкој науци, Грчић је хронолошки систематизовао концепције (од А. Хетнера, преко А. Гетнера до Мукатинова). Износећи мноштво ставова у еволуцији хоролошког приступа, размотрени су принципи: *регионализма* (расчлањавање простора), од Р. Хатшорна, преко В. Блаша до А. Замјатина и *ексцепционализма* (К. Шефер), кроз *номолошко* схватање, засновано на *просторној анализи* В. Бунгеа. Књига W. Bunge, *Theoretical geography*. Second revised and enlarged ed. Lund studies in geography, Ser. C. General and mathematical geography, no. 1, Lund 1966, дуго је представљала хоролошко схватање у географији, чији су протагонисти били: П. Хагет, М. Денси, Р. Мориљ и други, па све до критицизма хоролошког метода Д. Сакса који заступа *функционални* и *уметнички* значај простора и њиховог утицаја на *пејзаж*, Грчић стр. 11-12. Нове концепције донеле су и нове парадигме географског простора (*геопростор као културни пејзаж, геопростор као друштвени производ, геопростор као систем* као „мрежа“ и као „сајбер простор“), Грчић, стр. 18.

јединство које је целисходније него зброј његових делова. Због тога сматра да пределе треба јединствено истраживати у целости. Форман и Гордон сматрају да је *предео* хетерогено подручје, неколико километара ширине, исте климе и истог, или сличног облика рељефа у коме се јавља и понавља иста група екосистема који су у интеракцији и имају исту групу нарушавајућих утицаја. Предели су аутентични системи састављени од предеоних елемената и еколошких јединица различитог таксономског ранга који се јасно разликују од оних из непосредне околине, без обзира да ли су природног или антропогеног порекла. У зависности од степена модификације предела, разликују се две групе – природни и културни предео.

С. И. Зоневелд је корене геоекологије везивао за холистички аксиом[20]. Истичући да је предео потребно изучавати као целину, Зоневелд је сматрао да притом не треба детаљно познавати унутрашњу структуру. [21]

Према Европској конвенцији „*Предео* се дефинише као зона или област каквом је види локално становништво и посетиоци, чија визуелна обележја и карактер представљају производ деловања природних и/или културних (односно људских) фактора“. [22] Предео је дакле, целина у којој се природне и социо-културне компоненете посматрају интегрално на националном, регионалном и локалном нивоу. Европски концепт је мултидисциплинаран, засигурно холистички и базира се на проучавању предела, са циљем да се сазна о квалитету животне средине као предуслову индивидуалног и колективног благостања, економског развоја и одрживог развоја. Чулни доживљаји и емоционална перцепција препознавања разноврсности предела (биодиверзитет, геодиверзитет, културно наслеђе) су представе које имају пресудан значај у стварању осећаја идентитета појединаца и целокупне заједнице. Због тога је неопходно учешће становништва у планирању, управљању и заштити предела у коме живе. Дакле, предео је и предмет планирања, заштите и управљања.

О проблемима простора, геопростора и структурама простора, у поимању значаја и суштине појма животна средина, као и методама и вредновањем средине бавио се М. Љешевић, који је сазнања систематизовао у књигама о животној средини.[23]

Различите идеје о дефинисању простора интензивно су настављене са разрадом географа и биолога крајем 19-ог, а нарочито почетком 20-ог века. Због тога наведимо ауторе који су се на том плану истакли, од Хумболта преко Зоневелда, Либермана, Неваха, Формана, Урбанека, Гордона, Дрдоша итд. У једном се сви слажу да *предео* обухвата комплекс појава и има мултидисциплинарно значење. Покушај да се изнесу бројне дефиниције предела одвеле би нас у претерану ширину, а дискусија у недоглед и не би пуно допринела сазнању о овим питањима.

О ГЕОЕКОЛОШКИМ КЛАСИФИКАЦИЈАМА

Будући да се мноштво геоеколога и регионалних географа бавило тим питањем и овде се може извести велики број класификација. Полазећи од чињенице да се у геоекологији

[20] Холизам (грч. целина). Оснивач холизма је J. C. Smuts. Целина представља битно, нешто више од чистог зброја његових делова. Целина усмерава физичко-хемијске процесе на којима се заснивају животне појаве.

[21] S. I. Zonneveld, *Scope and Concepts of landscape ecology as an emerging science*, pp. 1-20 in / 5 Zonneveld & Forman, R.T.T, eds, *Changing Landscapes. An Ecological Perspective*, New York, Springer-Verlag.

[22] Н. Васиљевић, *Европски концепт карактеризације предела – веза са планирањем простора словеначких и хрватски модел, стање у Србији*, Планска и нормативна заштита простора и животне средине, Асоцијација просторних планера Србије, Географски факултет Универзитет у Београду, Београд, 2009. године, стр. 405-406. Аутор износи Европске конвенције о пределима и кораке који се примењују у планирању простора.

[23] М. А. Љешевић, *Животна средина – наука о животној средини 1*, Теорија и методологија истраживања,Универзитет у Београду, Географски факултет, Београд, 2005. стр. 25-43.

М. А. Љешевић, *Животна средина – ненастањени простора*, Теорија и методологија истраживања,Универзитет у Београду, Географски факултет, Београд, 2005.

М. А. Љешевић, *Животна средина –урбана екологија*, Географски факултет, Београд, 2002.

издвајају геокомплекси на основу спецификума који проистичу из веза рељефа, климе вегетације и тла, или су поистовећени са ланшафтима, увида ради, изнећемо само најважније геоеколошке класификације и базне територијалне таксоне на којима оне почивају. На основу одређених просторних обележја геоекологи су поделили простор на: *тополошке, хоролошке, регионалне* и *планетарне* нивое. Тако је Трол 1945. године увео у геоекологију територијалне таксоне:

Екотоп као најмањи еколошки хомогени део Земље (хидротоп, педотоп, климатоп - хомогеност вода, тла, климе, рељефа, вегетације, итд.);

Физиотоп као хомогени простор без човековог деловања и

Геотоп као хомогени ареал човековог деловања (нпр. геотоп пашњака).

Ернст Неф је понашвише допринео да се утемељи Тролова геоеколошка идеја. Они имају изузетну важност у консолидацији њемачке географије након нацистичког доба. Проучавајући размештај јединица предела у простору, Е. Неф је 1963. године предложио следеће геоеколошке хијерархијске нивое предела:

Екотоп (станиште) као најмању холистичку јединицу земљишта, чија је карактеристика хомогеност барем једног од атрибута геосфере (атмосфере, вегетације, тла, стијена, воде и друго) и не превелико варирање осталих атрибута.

Микрохор (земљина површина) као комбинацију екотопа који творе одређену структуру просторних односа и који су блиско повезани с карактеристикама барем једног атрибута земљишта.

Мезохор (земљишни систем) као комбинацију земљишних површина које творе погодну картографску јединицу за потребе истраживања.

Макрохор (главни предео) као комбинацију земљишних система у оквиру једне географске регије и

Мегахор који би одговарао провинцији, односно субзони Кондрацког.

Поменимо и Зоневелдове јединицама предела: *ecotop, land facet, land system, main landscape*. Руски географ Исаченко је, расправљајући о морфолошкој структури ланшафта, диференцирао простор на *тополошке (фација)*, *хоролошке (урочиште, месност и рејон) регионалне јединице (округ, провинција, подзоне, зоне и појасеви)* и *планетарне* јединице.

Питањем геоеколошке класификације таксона, бавили су се и други. У том правцу помињемо Пафена, Хасеа, Кондрацког, Херца, Шмитхисена и други[24]. Код нас се теоријско-методолошким питањима у географији бавио М. Радовановић, а у новије време М. Грчић, а питањима методолошких начела регионализације Д. Тошић. Теоријским поставкама и схватању о односу човека и животне средине најозбиљније се бавио М. Љешевић.[25]

ПРИМЕЊЕНА ГЕОЕКОЛОГИЈА

Колосални развој науке и технологије довео је до брзог идустријског развоја са чиме су настали и глобални еколошки проблеми попут климатских промена и глобалног отопљавања, деструкције озонског омотача и друго. Тако се из прединдустријског одрживог развоја ушло у неодрживо индустријско доба, што је био разлог настанка наука које се баве очувањен човекове животне средине. На том фону ствара се нови талас и намеће се нова идеологија која клизи ка екологизацији производње и економије. Ту се крије идеја, да се, уместо даљег диференцирања, пређе ка интегрисању фундаменталних наука у области еколошке проблематике.

Данас се врше бројна геоеколошка истраживања чији је циљ дефинисање еколошки оптималне просторно организације коришћења и заштите предела То је суштина геоеколошког вредновања и планирања, које се, у складу са претходно изнетим, може истраживати парцијално и интегрално. Суштина је у томе да се одреде природни елементи и енергетски извори који се представљају на одговарајућим картографским подлогама. Тако се например може вршити геоеколошко вредновање националних паркова, споменика природе, геонаслеђе,

[24] A. Valsangiacomo, *Nie Natur der Ökologie*, Zürich, Vdf, Hochsch, Verl. An der ETN, 1998. 123. videti izvorni tekst, L. Finke, *Lansccaftökologie*, Vestermann, Braunschveig, 1994. 23.
[25] М. А. Љешевић, 2005. стр. 25-43.

затим простори природних резервата, долина, разних форми геонаслеђа и друго. У том правцу навешћемо и неколико примера у окружењу.

Геоеколошка школа у Хрватској усмерена је на вредновању парцијалних и интегралних простора и темељи се на оцени неограничености њиховог коришћења и употребљивости у датим просторним оквирима. У радовима се примењују методе *релативног вредновања рељефа* и *метода индекса рекреацијског потенцијала.* У том правцу напомињемо геоеколошко вредновање НП Пакленица и острва Хвар.[26] У првом случају примењен је принцип бодовања који се користи као коректив у случају када неке особине рељефа делују као ограничавајући фактор са позиције његове економске валоризације. У другом случају примењен је метод *индекс рекреацијског потенцијала* у функцији туристичке валоризације и спортске рекреације у смислу његове *физичке погодности, естетске вредности и доступности*. Методом *релативног вредновања рељефа* на основу бонитета рељефа Хвара одређене су категорије и разреди који су квалификовани, од *изразито непогодни терени* до *највреднији терени*.[27].

Геоеколошко вредновање спелеолошких форми рађено је на примеру пећине Орловаче применом методе *индекса рекреацијског потенцијала*, која се темељила на бројним геолошким, геоморфолошким, хидролошким и хидрогеолошким подацима, који су прикупљени за време вишегодишњих спелеолошких истраживања, у циљу одређивања погодности пећине за туристичко коришћење. На основу вредновања: *физичке погодности, естетске и научно-образовне вредности, подношљивог капацитета, проходности и доступности*, одређена је њена бонитетна категорија.[28] На основу примењених вредновања може се констатовати да је пећина Орловача прикладна за класични и авантуристички спелеолошки туризам као и за рекреативну спелеологију уз захтев заштите природног инвентара и задовољавање интереса туриста, уз неопходне мере осигурања.

У геоеколошким истраживањима, једна мочварна територија може да се вреднује вишеструко, нпр: као складиште слатке воде, станиште дивљих животиња, птица, затим за потребе изградње рибњака, стабилизације обале и друго. Геоеколошко вредновање Обедске баре тема је једног докторског рада на Географском факултету у Београду.

Бројни су примери где се геоеколошким истраживањем могу дати озбиљни резултати у вредновању и планирању предела у функцији просторног планирања за различите потребе[29]. „Уколико теорија планирања мора да пронађе своје поље, то би требало да учини у оквирима специфичности самог планирања, саморазматрањем и омогућавањем козистентности између вишеструких манифестација планирања и самосталних области у којима оперише (намена земљишта, економско и друштвено инвестирање, саобраћај, заштита животне средине, здравствена заштита итд.)”.[30] Планирање и коришћење предела прошло је кроз неколико фаза. Нарочит допринос у томе дали су и геоеколози, који су географског образовања: Ружичка, Миклош, затим Урбанек, Винк, Зоневелд, Навех, Дрдош, Лангевелд и други.

---

[26] A. Bognar, *Geoekološko vrednovanje reljefa R. Hrvatske*, *Predmet, struktura i zadaci savremene geoekologije*, Geoekologija, XXI vijek, GEOEKO, Žabljak-Nikšić, 2010. str. 44-64.

[27] S. Janković M., *Geoekološke značajke Nacionalnog parka „Paklenica“, disertacija*, Geografski odsjek PMF-a Sveučilište, Zagreb, str. 278.

[28] М. Пецељ и др, *Локална заједница и проблем управљања објектима геонаслеђа,* Локална самоуправа у планирању и уређењу простора и насеља, Зборник радова, Београд, 2010. стр. 507-515. Према *физичкој погодности*, пећина је разграната и етажна. На основу анкете посетиоца и утисака које су оставили, одређена је *естетска вредност*. Као главно мерило естетске вредности изабрано је богатство бигром (сига, травертин). Естетску вредност употпуниле су и остале занимљиве појаве, као што су: микрорељефни облици, седименти, стене, палеонтолошки налази, фосили, биодиверзитет и археолошка артефакта. *Подношљиви капацитет* пећине одређен је на темељу модела поделе пећина према *енергетским нивоима*. Кад је у питању вредновање *проходности* она је лако проходна, а када је у питању вредновање *доступности,* може се сматрати веома доступном пећином чији је нагиб мањи од 5%.

[29] Ј. Пецељ и др, *Могућност примене геоекологије у просторном планирању*, стр. Планска и нормативна заштита простора и животне средине, Београд, стр. 2011.401-406.

[30] Т. Дабовић, Д. Ђорђевић, *Ка реконструкцији теорије планирања,* Гласник СГД, св.LXXXVIII, бр. 3, Београд, 2008. стр. 44. видети цео рад, стр. 37-50.

Геоеколошки метод *индекса рекреацискоr потенцијала* може послужити за бонитирања предела. Ова метода је референтна и подржана је од стране Уједињених Нација "Food and Agriculture Organization" 1976. године у делу "Fremework for Land Evaluation."[31]

Геоеколошко вредновање и планирање постаје један од најзначајнијих праваца и једно од најперспективнијох поља у вредновање простора. У оквиру геоеколошког планирања посебна пажња се посвећује питањима:

- Рационално коришћење *природних извора;*
- Обликовање *еколошки оптималне структуре предела* и базе еколошких података за управљањем пределима (простором);
- Обликовање услова живљења за становнике насеља и усклађивање процеса урбанизуације са еколошким приликама;
- Трансформација природе у складу с *развојним потребама* различитих грана националне економије које утиче на еколошке прилике и
- Очување природе и одржање природне генетске резерве живих организама.[32]

Геоеколошко вредновање и планирање је комплексан задатак који се темељи на интердисциплинарним приступима. У геоекологије је развијено више метода вредновања и планирања. Једна од комплексних и оптимално примењиваних метода је је ЛАНДЕП *(Landscape Akological Planning)*. Ради се о комплексу примењених геоеколошких метода чији је циљ: *еколошки оптимална просторна организација, коришћење и заштита предела; изналажење одговора на питање где и како и одабирање (еколошки) најмањег зла*. Дакле, даје одговор на питање *где?* А потом се предлажу потребне мера за осигурање еколошки исправног деловања тих активности на датој локацији и даје одговор на питање *како*? Метод је развијен на Институту за Екологију предела Словачке академије уметности у Братислави. На њеном креирању су радили словачки геоеколози Ружичка и Миклош 1990. године, а дефинисао га је Миклош 1994. године. [33] Систем ЛАНДЕП-а у вредновању, планирању и управљању омогућује интегрисање свих елемената животне средине, као што су ваздух, вода, тло и други извори и препоручује га *Агенда 21*[34]. Систем ЛАНДЕП примењиван је на више од 150 подручја у бившој Чехословачкој, Бугарској, Мађарској, Вијетнаму, Мексику, Непалу и друго.

Суштину ЛАНДЕП-а чини процес доношења одлука (Decesionmaking proces) које се темеље на *конфронтацији* и предлогу начина *хармонизација.*Тематска подручја ЛАНДЕП-а, која су оријентисана на просторно планирање су:

- Општа теоријско-методолошка питања екологизације,[35] просторне организације, коришћења и заштите предела;
- Еколошки планови еколошки оптималне организације територија;
- Сукоби интереса у пределу који воде ка проблемима у животној средини и еколошком вредновању друштвено-економских појава у пределу и
- Специфични просторно-еколошки проблеми, као што је то нпр. – територијални систем еколошка стабилност, еколошки капацитет подношљивости предела, ерозија земљишта и друго.

Метода ЛАНДЕП обухвата опсежну геоеколошку анализу, синтезу, геоеколошко вредновање територија и израду предлога за оптималан начин коришћења простора. Концептом ЛАНДЕП-а наглашава се потреба за вредновањем предела као простора у којем се друштво и друштвене активности развијају поштујући природне појаве и процесе.

Једна од првих организација која је прихватила холистички приступ у истраживању, картирању и вредновању земљишта била је *Divisionof Land Reseach,* која је касније у

[31] (http://www.fao.org).

[32] A. Bognar i dr., *Geoekologija*, Zagreb, 202. (skripta).

[33] Принципи и фазе ЛАНДЕП-а су преузети од Богнара и др. (2002) и темеље се на радовима Ружичка і Miklos, 1990; Miklos, 1994; Miklos і Miklisova, 1987.

[34] Агенда 21, Поглавље 10, параграф 1.0.7., стр. 21. United Nations Conference on Environment and Development, Earth Summit, Rio de Janeiro, 3-12. јул 1992. године.

[35] Miklos (1994.) увео је нови појам (eng.) *ecologisation* – са намером да уведе еколошке принципе у одређене процесе, као што је нпр. *просторна организација*.

Аустралији названа *Land Use Research* у оквиру *Commonwealth Scientific and Industrial Research Organization (CSIRO)*. Холистички концепт предела је даље разрађиван и развијан у Холандији (*Internatioan Institute for Aerial Surveu and Earth Science* –ITC)[36].

Геокологија је данас све више призната као научна основа за вредновање (процену), планирање, управљање предела и земљишта[37]. У последњој четвртини 20-века геоекологија је уведена на европске универзитете као студијски програм. Навешћемо пример заступљености геоекологије на универзитетима у Немачкој.[38] Теме пројеката су актуелне и односе се на све виталне проблеме управљања животном средином.[39] Геоеколози данас у земљама Запада раде у индустрији, општинама у локалним и федералним властима, на универзитима, у инстраживачким институтима и на програмима помоћи, затим као самостални консултанти или инжењери и друго.

Геоекологија је у Србији врло млада и запостављена наука. Пажња геоеколошким питањима посвећује се, нешто више, у последњој декади двадесетог века. Од бивших република нешто бољи положај геоекологија је у Хрватској где је она подигнута на ниво студијског програма. Тамо је учешће геоеколога - географа у пројектима који се тичу геоеколошког вредновања и картирања подручја различитог ранга незаобилазно. Вредан пажње је научни скуп који је одржан 2010. године (Жабљак-Никшић), где истичемо теоријско разматрање Ивановића и Николића. Они геоекологију сматрају „хибридном" науком која у трансдисциплинарном смислу, интегрише географију, геологију и екологију у једну целину – физичку и функционалну.[40] Образлажући предмете истраживања геологије и географије, они износе став о структури геоекологије. Предмет геоекологије је по њима трокомпонрнтни систем који чине три науке: геологија, географије и екологија. На додиру тих трију наука они издвајају три дисциплине: *физичка географија, еколошка географија*[41] *и екогеологија*[42]. Геоекологија је „обједињаваућа наука које интегришу део знања из геологије, географије, екологије и њихових структурних веза: физичке географије, екогеологије и екогеографије". У важна питања геоекологије, из које проистичу њени задаци, спадају питања *геоеколошког хазард, геоеколошког ризика* и геоеколошка повредивост. За сада је објављено више радова из геоекологије, једна књига и скрипта као основна уџбеничке литературе[43], које се методолошки и концептуално веома разликују.

ЗАКЉУЧАК

Геоекологија се развила као резултат холистичког приступа усвојеног од стране географа, еколога и осталих научника који се баве планирањем, дизајнирањем и управљањем животном средином. У мноштву концепцијских приступа пределу, поменуте су само оне које

[36] У Холандији је 1972. године основано *Друштво за екологију предела.*

[37] A. Bognar, *navedeno delo*, стр. 3-4.

[38] Геоекологија је 1978. године уведена на Универзитету Бајројт (Немачка). Данас су студије геоекологије заступљене на још шест универзитета у Немачкој: Карлсруе (1986.), Брауншвајгу (1989.), Подсдам (1992.), Технички универзитет у Фрајбургу **(**1996.) и у Тибингену (2000.). Након дипломирања студенти стичу титулу дипломирани геоеколог (Diplom-Geoökologe). На универзитетима су организоване посдипломске докторске студије. Удружење геоеколога у Немачкој (VGöD) основано је у Бајроту 1986.

[39] Пројекат *Вода и управљање речним сливовима у знаку ЕУ Оквирне директиве о водама*, рађен је 2001. године и на њему су учествовали студенти геоекологије са Универзитета у Тибингену.

[40] S. Ivanović, G. Nikolić, *Predmet, struktura i zadaci savremen geoekologije*, Geoekologija – XXI vijek, teorijski i aplikativni zadaci, GEOEKO, Žabljak-Nikšić, 2010. str. 22-25.

[41] Isto, str. 25. „Екогеографија је дио геоекологије који настаје на саставу географије и екологије. Бави се утврђивањем географских закономерности организације екосистема и његовом типологијом као првобитних структурних типова биосфере."

[42] Isto, str. 25. „Екогеологија је научни правац у оквиру геоекологије настао на додиру геологије и екологије. Функционална јединица екогеологије је екогеолошки систем састављен из геолошке средине и еколошких елемената."

[43] M. Spahić, *Osnovi geoekologije, geografske osnove životne sredine*, Tuzla 1999. str. 1-269.
A. Bognar, S.Lozić, M. Saletto, *Geoekologija* (Interna skripta), Zagreb 2002. str. 1-133.

су значајне за ову теоријску дискусију. Преломни методолошки моменат везан је за реафирмисање хоролошког приступа, из чега извире и основни задатак геоеколошких истраживања који је дефинисао К. Трол. Суштина је у изучавању везе између свих елемената који су присутни и активни на површини Земље, који условљавају *хоризонталну* и *вертикалну* разноликост (хетерогеност) облика и изгледа предела. Разноврсност облика и изгледа предела условљавају да се у његово изучавање укључују различите научне области. Геоекологија почива на холистичкој парадигми и интегрише више наука, а превасходно географију, геологију, биологију и екологију. Следствено томе, по ширини истраживања и интеграцији фундаменталних наука геоекологија је *трансдисциплинарна* наука. У прилог њене трансдисциплинарности говори чињеница да она није само комбинација метода различитих наука, него представља њихово јединство на вишем нивоу, доприноси развоју њихових филозофија и шири њихов дијапазон примене. Представили смо метод ЛАНДЕП који обухвата опсежну геоеколошку анализу, синтезу, геоеколошко вредновање територија и израду предлога за оптималан начин коришћења простора у којем се друштво и друштвене активности развијају поштујући природне појаве и процесе.

GEOECOLOGY- THEORETICAL AND METHODOLOGICAL CONSERADIONS

MILOVAN R. PECELJ

Faculty of Geography, University of Belgrade, 11000 Belgrade, Serbia

Geoecology is developed as a result of the holistic approach adopted by geographers, ecologists and other scientists involved in planning, designing of environment as well as environment management. In a variety of conceptual approaches to the term area, these are the only ones that are relevant to this theoretical discussion. The point of methodology, defined by K.Trol, is to study the links between all the elements that are present and active in the Earth's surface, which determine the horizontal and vertical diversity of shapes the landscape. This implies study of various scientific fields. Geoecology integrates primarily geography, geology, biology and ecology. Because of the wide field of research and the integration of fundamental science geoecology is transdisciplinarity science. In support of its transdisciplinarity, geoecology represents the union of these sciences and contributing to the development of their philosophy. We have presented a method LANDEP that includes a comprehensive geoecological analysis, synthesis, evaluation of geoecological territory as well as making proposal for optimal use of space respecting natural phenomena and processes.

LUDMILA POPKOVA UDC: 911.3:316.334.52(470+571:447)

GEOGRAPHY OF THE POPULATION AND ETHNOPSYCHOLOGY: INTEGRATION POSSIBILITIES OF THE RESEARCH OF FRONTIER TERRITORIES

Kursk state university, 305000 Kursk, Russia

Abstract: Research of geography of the population of frontier space is spent in the basic directions: the analysis of demographic and migratory processes in dynamics and spatial differentiation; consideration of features of an ethnogeographical situation; research of ethnic stereotypes of behavior of the population; revealing of territorial distribution of the population, features of city and rural moving; an estimation of a basic skeleton of moving and its integration potential.
Key words: Russia, Ukraine, frontier space, the population, ethnic stereotypes.

The territory which is on the border is a part of the country which plays an important role in the system of internal and external relationships. It has complicated multi-component structure and the most important fact is that border territories have material and intangible interactions.

The specificity of the population is in the peculiarities of the national composition, long experience of living together in one area in the close neighborhood, the diverse processes of the "mixing" (interethnic marriages, work in the same groups, borrowing traditions in everyday life, skills in entrepreneurship, etc.). All these aspects determine the desirability and the feasibility of using ***ethnophychology approach*** while studying geography of the population of border areas.

Ethnopsychological features of the population are one of the factors organizing the resettlement, as it is approved by people, whose character firstly, influences the choice of the place of residence and, secondly, brings the material and spiritual derivative of their former place to the new territory. In the most general terms resettlement and ethnopsychological features influence each other.

The natural, economic and historical factors, refracting through resettlement, effects on the formation of ethnopsychological features of the population. Resettlement is a result of the evident influence of set of factors of spatial development. Ethnopsychological features of the population are the result of the evident and hidden influence of the factors, where concealed, refracting in the public consciousness, affects the obvious.

The frontier area has big variety of the structural components, which appear due to historical features of settling, plain territory and also plurality of social and economic processes occurring here.

Administrative-territorial transformations, people's resettlement in the issue of migration and international marriages in the past and now make the processes of ethnic interaction stronger. As a result an original ethnic generality appears. It is not like ordinary Russian and Ukrainian people, they associate peculiarities of both Russian and Ukrainian nations. These peculiarities are: transitive types of dialects, presence of the mixed elements of culture, traditions, customs and so forth. The frontier area includes various ethnogeographical communications which have united the population which live here. The features which characterize the population are differentiated in the space and changed with the lapse of time.

Such links appear in the course of adaptation and settlement of the territory which influence the modern status of Russian-Ukrainian frontier area. The research of ethnographic area becomes more interesting after the border becomes the part of this territory. As a result it influences the territory greatly, creating its own frontier area. Thereon new problems and goals of region development appear.

Ethnographic differentiation is a necessary factor to define the position of the territory against the border. An attempt to divide ethnographic area on elementary components can lead to tautology: "boarders of the boarder".

Ethnographic border is considered to be a compound part of the common social-economic system. Moreover the research was based on the fact that administrative boarders are determined not only by dialectologic and ethnic differences but subject to inclination of the territories to the largest social-economic centers and trunk road.

The main indicators to define the depth of ethnographic frontier area are:
-relocation of the border due to administrative and territorial transformation;
-incidence of foreign toponyms (Russian in Ukraine; Ukrainian in Russia);
-ethnic composition of the community;
-dialects; subdialects.

Each of these indictors apart is not sufficient to define the depth of ethnographic area but their totality gives a more complete picture of interaction (Russian people in Ukraine; Ukrainian in Russia).

As a result a system of complementary and mutually reinforcing indicators was created which can be the base to define the depth of ethnographic frontier area both Russian-Ukrainian and any other language.

In the research the most interesting and important thing is the formation of the Ukraine nation in the Eastern part (in our case it is Chernigov) which was the part of Russia in the 17th century after Pereiaslavskaya Rada and Andrusovsry armistice. Taking into consideration the joining and indistinctness of the boarders, this part turned out to be Russify.

The Second part – Slobodskaya Ukraine. As a territory Slobodskaya Ukraine was a part of Russian nation.

The borderlines of Ukraine ((Little Russia) which was reunited with Russia by Bogdan Hmelnitsky) didn't cover Slobodskaya Ukraine though Ukraine colonization of this territory took place before reunification.

The government of Moscow was rather gracious about this fact. But simultaneously this territory was populate (especially Belgorodskaya boundary) by service class and free people.

In Isymskaya boundary everything was just the other way round. The territory was populated by Ukraine people as the government was against Russian people to colonize it.

Peasants which were found on this territory were brought back to their owners. Zgorovsky V.P. in his "Isynskaya boundary" describes it rather clear.

The border between Russia and Lithuania (which contained Ukraine till 1654) was situated in such a way that Slobodskaya Ukraine was further east than the border. And late, for example, while forming the province the attention is paid on the centers which can be at the head of the province but not on the peculiarity of ethnic structure of the population.

The third part is the South of Ukraine. Till the 18 th century it was Wild Steppe. Russian Empire dates back to the governing of the Peter the first. It means that since 18 th century Wild Seppe as a territory became such after Tataro- Mongolian invasion. It began after the river Oka and was populated as by Ukrainian and Russian people. Exactly this territory along with Krakov and Kiev turned into industrial and urban territory of Ukraine. This promote the new constant supply of population and its Russification.

Ethnographic frontier area depends on the formal criteria but on the substantial description. As a result the depth of the frontier area was revealed taking into consideration various criteria which helped to single out ethnographic regions of the border area.

To define the territory differences of the border area cartographic materials were used (published in various sources and obtained during the research). Their overlapping helped to single out the borders of ethnographic regions both along the border and deep into the country.

The main material was the map "Ethnic composition of the community of the border area" as it is based on the materials of official statistics. The map of toponyms is rather complete. There was no exhaustive information about the dialects on the whole territory of the frontier area. The conclusion was based on the analysis of several maps which were useful for the research. Diagrams were used which were created in the result of analysis of administrative-territorial changes during the last 3

hundred years. Several areas were revealed which had different stabilization time and degree of "meandering". Geographically important peculiarity of the central frontier area is the presence of such region centers as: Krakov, Belgorod, Kursk, Sumy. Two of them are not far from the border and from each other which is the determinative factor which influence the situation on the territory between them.

In northern frontier space in population language reduction of the Ukrainian influence at the Russian side and increase of Russian influence – on Ukrainian is observed. On a joint of the Russian-Ukrainian-Belorussian border the influence of the Belorussian language s rather strong.

The territory of northern frontier space represents the area of the oldest Russian-Ukrainian frontier space settling. In toponymics frontier properties are more poorly shown. For the given frontier space specific dialects are typical: at the Russian side – great Russian, with traces of the Ukrainian historical basis. In the natural relation these are woodlands.

Southern area of a Russian-Ukrainian frontier space – the youngest on formation time, Cossacks influence here is strong. On one side it is the Ukrainian Donbass. Its population was generated by migratory streams from Kursk and other Russian provinces. On other side – Russian Donbass occupying a part of the earths of the Don Cossacks. Here a number of cities have grown from city settlements to which the Cossack villages and farm were transformed. It is a Russian-speaking part of frontier space. On the Ukrainian party the steppe dialect is extended. On Russian – South great Russian, with traces of the Ukrainian historical basis. In the natural plan the southern site frontier space is presented by steppe.

CONCLUSION

Thus, on set of indicators three ethnogeographical zones of the frontier space can be found. They have historical, ethnic, toponymic, language, ethnopsychological and natural features. Historically frontier space, especially in a median part is the territory of joint development by Russian and Ukrainian people, an area of their mixed settlement. It favors to development of frontier space as the important contact zone. Its value as the territory fastening both countries and both nations, and also transit space, will increase.

Thus, the study of **ethnopsychological** aspects of the population and settling shows: a) **the need of introduction** of relevant approach to the works of geography; b) **yet poor** methodology of research; c) **the desirability** of special studies, without which the geography of the population of borderland is not complete.

СЕКЦИЈА А

ПРИРОДНИ ПОТЕНЦИЈАЛИ И ОДРЖИВИ РАЗВОЈ ЗЕМАЉА ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ

МИЛА ПАВЛОВИЋ[1],
ЉИЉАНА ДИМИТРИЈЕВИЋ[2],
АЛЕКСАНДАР РАДИВОЈЕВИЋ[2]

UDC: 502.131.1(497.11)

ПРИРОДНИ РЕСУРСИ КРУШЕВАЧКЕ КОТЛИНЕ У ФУНКЦИЈИ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА

[1]Географски факултет, Универзитет у Београду, 11000 Београд, Србија
[2]Природно-математички факултет, Универзитет у Нишу, 18000 Ниш, Србија

Абстракт: Заштита, унапређење и рационално коришћење природних ресурса примарни је задатак савременог друштва у борби за здравије и хуманије услове живота и рада. Како би услови живота савременог човека задовољили његове економске, социјалне и друге потребе, очување, унапређење и коришћење простора мора бити у складу са начелима одрживог развоја.
У овом раду ће бити анализирани расположиви природни ресурси Крушевачке котлине, њихово садашње стање, као и могућности будућег искоришћавања у складу са принципима одрживог развоја, који ће омогућити рационалније коришћење и заштиту постојећих природних ресурса за будуће генерације. Аутори ће посебну пажњу посветити оним ресурсима који представљају окосницу развоја овог простора, као што су: воде, земљиште, шуме и минерално богатство. Осим анализе њиховог потенцијала за развој овог простора, биће указано и на ограничавајуће факторе њиховог искоришћавања, затим на могућности развоја и унапређења, као и на претње по природу и становништво, уколико се у овим активностима не поступа по принципима и начелима одрживог развоја.
Кључне речи: природни ресурси, одрживи развој, Крушевачка котлина

Abstract: Protection, improvement and rational use of natural resources is a primary goal of modern society in fight for healthier and more humane work and life conditions. In order for living conditions of a modern man to satisfy their economic, social and other needs, protection, improvement and use of space have to be in accord with the principles of sustainable development.
This work analyzes disposable natural resources of Krusevac basin, their current condition, as well as possibilities of future exploitation in accord with sustainable development which will enable more rational use and protection of the existing natural for future generations. The authors will pay special attention to those resources which represent the backbone of the development of this area, such as: waters, soil, woods and mineral wealth. Apart from the analysis of their potential for the development of this area, we will point out limiting factors of their use, then the possibilities of development and improvement, as well as the threats for the nature and population, in case these activities are not approached according to the principles and norms of sustainable development.
Key words: natural resources, sustainable development, Krusevac basin

УВОД

Крушевачка котлина је једна од привредно најзнчајнијих котлина Западног Поморавља. Захвата простор од Трстеничке сутеске на западу до Мрзеничке сутеске на истоку. Према североистоку је широко отворена према Параћинско – јагодинској котлини, док је са северне стране затвара планина Јухор (773 m н.в.). Са истока је клисура ограничена Мојсињским планинама (489 m н.в.), а са југа огранцима Јастрепца (1492 m н.в.). Западна граница је представљена низом мањих брда у околини Трстеника (Велико брдо – 402 m н.в.; Грабовачко брдо – 437m н.в., Јагодин брдо – 418 m н.в., Рогови – 513 m н.в.).

Укупна дужина котлине на линији Трстеник – Текија износи 35 km, док се ширина креће од 23 km у источном делу, до 16 km у западном делу (Савић О., 1969).

Крушевачка котлина представља природну, друштвену и транзитну окосницу и регионално средиште за области које је окружују, пре свега планинског подручја

представљеног огранцима Гоча, Копаоника, Јастрепца и Мојсињских планина. Основна обележја јотлине, као и њени природни ресурси, представљају значајан фактор развоја, али и могуће деструкције овог простора.

1. ПРИРОДНИ ПОТЕНЦИЈАЛИ

1.1. Земљиште

Педолошки покривач последица је геолошког састава терена и деловања климатских елемената на дату стенску подлогу. На територији Крушевачке котлине јасно је издиференцирано неколико типова земљишта: хумусно силикатно земљиште, гајњаче, смонице (плитка еродирана, огајњачена, алувијална, оподзољена), црнице, литосол, скелетно шумско земљиште, алувијални нанос (Група аутора, 2005.).

Алувијум се простире дуж речних токова Западне Мораве, Расине и Пепељуше и обухвата око 13,4% површине територије. Највећи значај за пољопривредну производњу имају алувијални наноси дуж тока Западне Мораве, где се алувијална раван наставља на простране, плодне равнице. Највећу производну вредност има алувијални нанос до 160 m н.в., а затим се на њега надовезује забарени алувијум, мале продуктивности. Највећи економски значај алувијалног наноса је у доњем делу наведених речних токова. То су најплодније површине у целој котлини. Знатну штету овој плодној равници наноси река Морава, тиме што подрива једну обалу, док на другој таложи веће количине шљунка и на тај начин константно угрожава најплодније обрадиве површине. Долина Расине, низводно од акумулације „Ћелије“, је најмање изложена деградирању, али услед повременог изливања реке долази до одношења површинског растреситог материјала, таложења шљунка и другог наносног материјала различите крупноће. То такође у великој мери доводи до деградације плодног равничарског земљишта и смањења његове плодности.

Забарени алувијум се простире на површини од 1372 ha и углавном је заступљен у рељефним депресијама, исушеним мртвајама и речиштима. Мале је плодности, а најзаступљенији је у атарима села Кукљин, Кошеви, Бегово брдо, Пепељевац, Трмчаре, Велика Ломница, Наупаре, Витановац, Шавране, Велики Купци, Штитаре, Гркљане, Суваја и Мајдево (Група аутора, 2005.).

Делувијум заузима површину од 0,9% територије. То је слабо развијено земљиште, са малом количином хумуса, па у циљу побољшања његове продуктивности, неопходна је употреба веће количине органских ђубрива. Са друге стране, то може имати неповољне последице по загађење земљишта и површинских и подземних вода. Овај тип земљишта је у Крушевачкој котлини захвата најмању површину.

Подзол је распрострањен на 11,4% територије Крушевачке котлине. Најраспрострањенији је у западним и централним деловима и у мањим партијама по осталом простору котлине. Уз подзоле се јављају и параподзоли, који заузимају нешто већу површину у јужним деловима котлине. Ова земљишта су, углавном, прекривена шумском вегетацијом.

Гајњаче се простиру на површини од 19,7 % и по својим карактеристикама спадају у средње плодна земљишта, а најзаступљеније су у средишњим деловима котлине. Овај тип земљишта погодује развоју ратарства, воћарства, виноградарства и шумске вегетације.

Под смоницом се у Керушевачкој котлини налази око 19,8% укупне територије. Производна вредност смонице је ограничена, што је последица њеног механичког састава и структуре. На смоницама најбоље успевају ратарске културе, крмно биље, воће и жита, у нешто мањој мери.

Скелетно шумско земљиште заузима највећи део територије Крушевачке котлине – око 33%. Најзаступљеније је у јужном и северном ободном делу котлине. Овај тип змљишта је присутан на теренима са већом надморском висином и израженијим рељефом. Његова производна вредност је мала и обрасло је, углавном, шумама и пашњацима са ливадама.

На бази овог потенцијала заснива се развој сточарства и могуће је иницирати и развој дрвне индустрије.

1.2 Шуме

Шуме представљају значајни природни потенцијал за развој и очување екосистема Крушевачке котлине. Шуме су, у прошлости, представљале најзначајнији биљни покривач котлине. Због недостатка обрадивих површина, у великој мери су искрчене на свим оним местима која су могла де се користе за потребе земљорадње. Разноврсни природни услови на подручју Крушевачке котлине, погодовали су развоју различитих вегетационих форми и у погледу структуре и у просторном размештају. На формирање вегетације утицали су: специфични географски положај, разноврсност мезо и микро климата, геолошка и педолошка обележја.

У приобалним деловима речних токова данас готово и нема шума, осим мањих површина под врбом, тополом и јовом. На нешто већим надморским висинама, у ободним деловима котлине, заступљено је разноврсно листопадно растиње, најчешће представљено храстом и буквом, али и шумом граба, бреста, клена, багрема, липе и др. За пошумљавање пустих планинских предела и голети, најчешће се користе саднице багрема.

На основу података Шумског газдинства „Расина“, које управља шумским комплексима на територији Крушевачке котлине, укупно се под шумама на овој територији налази 29279 ha, од чега 67,2 % чинме државне шуме, најраспрострањеније у јужном и југоисточном ободу котлине, на обронцима Јастрепца. Остатак од 32,8% чине приватне шуме, неравномерно распоређене по целој територији котлине. Подаци везани за државне шуме указују на то, да је у последњих десет година девастирано око 466 ha шуме, док је акцијама ШГ „Расина“ у истом периоду пошумљено око 300 ha голети и шумског земљишта. О стању и очуваности приватних шума нема потпуних података, због немогућности континуираног прикупљања података, па су приказани подаци резултат статистичких прорачуна и делимичних теренских истраживања ШГ „Расина“.

Планско и рационално управљање шумским екосистемима, требало би да обезведи трајност и очување шумских комплекса, али и одређене приходе становништву овог краја. Шуме се могу користити у значајној мери, али само уз адекватан, стручан надзор, плански, рационално, уз очување равнотеже између прираста и експлоатације. Да би се та равнотежа делимично остварила, неопходно је водити рачуна како о површинама под шумском вегетацијом, тако и о периоду раста и развитка одређених шумских састојина. Неопходно је водити рачуна и о оптимуму старости одређених врста. Зато је неопходно све ове параметре анализирати, како би били реализовани у пракси.

У циљу очувања шумских екосистема на територији котлине, следеће парцеле и индивидуална стара, угрожена стабла заштићена су као природне реткости:

- Строги природни резерват Прокоп (брезова шума), на површини од 5 ha на Јастребцу;
- Специјални природни резерват Јастребац у атару села Буци (планинска букова шума), површине од 5,64 ha;
- Специјални природни резерват Ломничка река у атару села Буци површине 19,76 ha (културе бора, смреке, храста на буково – јеловом станишту);
- Природни споменик старо стабло храста лужњака у Липовцу;
- Природни споменик, група старих стабала храста лужњака и цера у порти цркве у Јабланици;
- Природни споменик – пет старих стабала храста лужњака у Белој Води;
- Меморијални природни споменик Беловић у Дедини, на површини од 23,16 ha.

Поред наведених, дугорочним планом је предвиђена заштита следећих локалитета:

- Регионални природни парк на Јастребцу, површине 22,40 ha;
- У категорији видиковаца више локалитета на Јастребцу, Гледићким и Мојсињским планинама;
- Природни простор у околини манастира Наупаре (Група аутора, 2005.).

Поред шумског екосистема, на територији Крушевачке котлине заступљени су и пашњачки и ливадски екосистеми. Долинске ливаде су представљене зељастим заједницама у речним долинама, развијеним на алувијалном земљишту и често под утицајем поплава. Ливаде које се налазе у ободном делу котлине су у великој мери измењене антропогеним деловањем.

Шумски заједнице Крушевачке котлине су, током времена, у великој мери угрожене, углавном деловањем антропогеног фактора, и то у погледу квалитета и распрострањења. Најчешћи разлози нарушавања структуре шума су ширење обрадивих површина на рачун шумског земљишта или развој ерозивних процеса. Травне површине су се током времена знатно увећале на рачун површина под шумама. Ширење површина под травом је такође проузроковано антропогеним деловањем, при чему је услед нерационалног коришћења травног покривача дошло до деградације. Под деградацијом се подразумева формирање најлошијег типа пашњака, тзв. нардетум, затим екстезиван начин испаше, који је негативном селекцијом утицао на развој неквалитетних травних врста: чемерике, тврдаче и др. (Бурсаћ М и др., 1988).

1.3 Воде

На територији Крушевачке котлине се налазе значајни водни ресурси површинских и подземних вода. Међу површинским токовима, као најзначајније, можемо издвојити токове Западне Мораве и Расине.

Западна Морава протиче кроз Крушевачку котлину од Трстеничке до Мрзеничке сутеске, на дужини од 48,86 km. На овом делу свог тока она је често мењала своје корито, јер је земљиште, у коме је усечено њено корито, дно котлинске равни, у знатној мери измењено радом речне ерозије. Најзначајније десне притоке Западне Мораве на територији котлине су: Попинска река, Црнишава, Сребреница, Глободерска река, Пепељуша и Расина, док јој са леве стране притичу Топоничка, Риљачка и Залоговачка река. На територији ужег градског подручја у Западну Мораву се уливају Кошијски, Кожетински, Гарски, Вучачки и Меримин поток, сви бујичног карактера. То у кишном периоду године, услед изливања, може да представља значајан проблем директно за сеоска домаћинства и обрадиве површине.

Средњи вишегодишњи протицај реке Западне Мораве на најнизводнијој хидролошкој станици у сливу и на територији Крушевачке котлине, износи просечно 105,1 m^3/s, што указује на значајан водно богатство овог речног тока. Максимални протицаји су забележени у пролећним месецима, тј. у марту (186 m^3/s) и априлу (181 m^3/s), док најмање воде речним током отекне крајем лета, тј. у августу – 45,4 m^3/s.

Река Расина је последња, значајна десна притока Западне Мораве, у коју се улува на територији Крушевца, низводно од насеља Бивоље.На територију Крушевачке котлине улази низводно од Мајдева, на 260 m надморске висине. У овом делу Расина је дуга 35 km, долина јој је широка и вијугава, а у близини ушћа река је широка 35 – 40 m, дубока 0,5 – 1 m (Гавриловић Љ., Дукић Д., 2002).

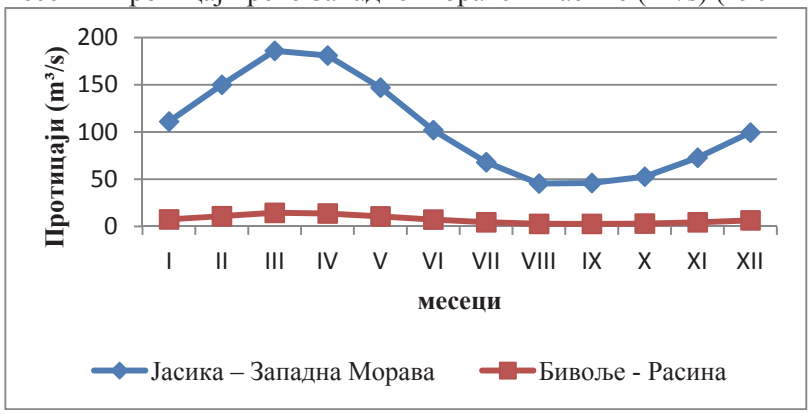
Табела 1 - Средњи месечни и годишњи протицаји реке Западне Мораве и Расине (m^3/s) (1961-2006.)

Станица	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
Јасика – Западна Морава	111,1	150	**186**	181	147	102,0	68,0	45,4	46,0	52,7	72,8	99,4	105,1
Бивоље - Расина	7,44	10,89	**14,41**	13,7	10,67	7,22	4,44	2,72	**2,64**	2,99	4,34	6,44	7,33

На делу од Мајдева до Крушевца заступљена је асиметрија речне мреже и долинских страна Расине: са десне стране притичу јој многобројни дуги токови, док их са леве готово и нема. Најзначајније десне притоке су: Купачка река, Јабланица, Вија, Наупарска, Буковичка, Ломничка, Трмчарска, потоци Дединац и Велики Биљевац. Све наведене реке, осим три

последње, спуштају се са Јастрепца. Укупна дужина свих речних токова у овом делу слива Расине износи 568 km.

Сл. 1 - Средњи месечни протицаји реке Западне Мораве и Расине (m^3/s) (1961-2006.)

Река Расина је Западној Морави у просеку годишње даје 7,33 m^3 воде у секунди. Максимални протицаји су забележени у пролећним месецима, тј. у марту (14,41 m^3/s) и априлу (13,7 m^3/s), док најмање воде речним током отекне почетком јесени, тј. у септембру – 2,64 m^3/s.

Наведени површински речни токови представљају значајно водно богатство Крушевачке котлине. Њихово искоришћавање може имати велики значај за развој котлине само ако је планско, систематско и у складу са начелима одрживости. При сваком могућем облику употребе ових вода треба детаљно анализирати и последице планираних активности, као и могућност обнове овог значајног природног ресурса.

Највећи загађивачи вода Западне Мораве и Расине су, поред пестицида и вештачких ђубрива употребљених у пољопривреди, отпадне воде сеоских насеља, као и отпадне воде индустријских постројења на самој територији града Крушевца.. Знатне количине отпадних канализационих вода становништва и индустрије, не ретко завршава непосредно у директним притокама Мораве. Регулисани делови Кошијског и Кожетинског потока протичу директно кроз град и прикупљају отпадне воде „14. Октобра“ и „Југопетрола“, док „Рубин“ своје отпадне воде пласира у Вучачки поток.

Гарски поток прикупља отпадне воде јавне канализације града и у њему је, анализом од стране Завода за јавно здравље у Крушевцу, константовано потпуно одсуство кисеоника и велика количина штетних састојака, која га сврстава у водоток ван сваке класе и даје му одлике прекомерено загађених канализационих отпадних вода. Овакво стање водотока представља и велику опасност по плодну равницу Западне Мораве, јер се у пролећним месецима поток редовно излива у најнизводнијем делу, недалеко од ушћа у Западну Мораву и при повлачењу за собом оставља велику количину раствореног и чврстог отпада и штетних материја.

Највећи загађивачи реке Расине су отпадне воде индустријских постројења у непосредној близини њеног тока на самој територији града Крушевца, као што су ХИ Жупа и ХИ Мерима.

Технолошке отпадне воде ХИ Жупа носе повремено у себи велике количине органских и неорганских материја, највећим делом у раствореном облику. Након пречишћавања на постојећем систему за пречишћавање, загађеност воде се смањује. Вредности за поједине параметре (боја, мутноћа, суспендоване материје, ХПК, $БПК_5$, цинк, бакар, сулфати) не смањује се довољно, па се осећа њихов утицај у зони десног приобаља реке Расине, посебно у периоду малих вода.

Поред отпадних вода ХИ Жупа, на квалитет воде реке Расине велики утицај имају и отпадне воде ХИ Мерима. Квалитет отпадних вода овог индустријског постројења побољшан је активирањем система за пречишћавање под називом Путокс. Анализа отпадних вода пре и после овог уређаја указује на знатно смањење концентрације органских и суспендованих материја, као и фенола, гвожђа, нитрата и укупних уља и масти. Досадашње анализе отпадних

вода ХИ Мерима указују на умерено загађење. Наведени систем за пречишћавање до сада је показао висок степен ефикасности, тако да река Расина не мења битно своје карактеристике због улива отпадних вода у њен водоток.

На територији Крушевачке котлине налазе се и значајни извори подземних вода, представљени фреатском издани, артешким, субартешким и минералним изворима. У овом раду ћемо већу пажњу поклонити минералним изворима, који представљају значајни природни ресурс, погодан за искоришћавање, који утичу на одрживи развој. Адекватна истраживања и планско газдовање овим изворима могло би да представља значајан фактор за развој терапијских, здравствених и спортско – туристичкох активности, наравно, уз очување и планско газдовање природним окружењем у коме се налазе. Значајни минерални извори на територији Крушевачке котлине су:

- Треботин – хладна, алкално – кисела, гвожђевито – муријатична вода;
- Буци – хладна кисела вода;
- Мајдево – хладна минерална вода;
- Сеземче – хладна кисела вода;
- Слатина – хладна, слаба минерална вода;
- Ломница – хладна, алкално – кисело – муријатична вода;
- Дворане – хладна, слаба гвожђевита кисела вода;
- Читлук – кисела вода;
- Бела Вода – кисела, гвожђевита, садржи селен и магнезијум.

Ломнички киселјак се налази у долини Ломничке реке, десне притоке Расине, на 183 m надморске висине. Минерална вода овог извора припада хладним, угљено – киселим водама, са средњегодишњом температуром од 11,4^{o}C. Температура воде је променљива у току године и у складу је са температурним режимом ваздуха и подземних вода алувијалне издани, која је у директној зависности од промена температуте воде Ломничке реке. Укупна минерализација износи 6,3 g/l, pH вредност 6,5 (слабо кисела), а тврдоћа 47,2 dH (врло тврда вода) (Стојадиновић Д., 2004).

Воде овог извора се могу користити код лечења хроничног гастритиса, хепатитиса и шећерне болести. Иако је Ломничка вода почетком XX века била једна од најтраженијих стоних вода, последњих година је толико загађена, да се не препоручује за конзумирање.

Сл. 2 - Ломнички киселјак и извор „Слатина“ у Белој Води (фото Љ. Димитријевић)

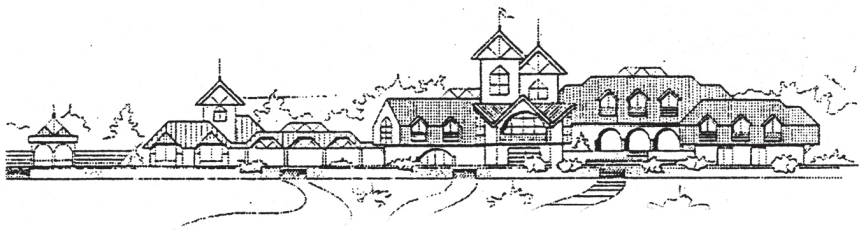
Табела 2. Хемијски састав неких минералних извора Крушевачке котлине (Стојадиновић Д. 2004.; Група аутора, 1990.)

Локалитет	Na	K	Mg	Ca	Fe	Cl	HCO_3	SO_4
mg/l								
Бела Вода «Кисељаја»	9.0	40.0	24.0	84.0	12.0	7.0	427.0	43.0
Бела Вода «Слатина»	19.8	7.8	115.0	309.0	-	16.7	1210.4	240.0
Ломнички кисељак	1360.0	88.9	103.3	158.2	-	216.7	4139.6	212.0

Беловодски кисељаци се налазе у атару села Бела Вода, на левој обали Западне Мораве, четрнаест километара северозападно од Крушевца. Село је смештено на брежуљкастим падинама Градишта и познато је по беловодском пешчару и изворима минералне воде „Кисељаја“ и „Слатина“. Извор „Кисељаја“ има хладну, гвожђевиту, угљено-киселу воду, хидрокарбонатно-калцијско-сулфатног типа са минерализацијом испод 1 g/l. Садржај угљен-диоксида износи 1g/l, а од ретких елемената највећу концентрацију имају манган, рубидијум, стронцијум, цезијум, цинк и гвожђе. За разлику од извора „Кисељаја“, извор „Слатина“ се сврстава у хидрокарбонатно-сулфатно-калцијско-магнезијски тип вода. Укупна минерализација воде је око 1,9 g/l, а од ретких метала доминирају манган, стронцијум и литијум. Од растворених гасова у води, угљен-диоксид је присутан са 1,7g/l, што ову воду сврстава у хладне угљено-киселе, добро минерализоване воде. Интезивна истраживања воде у овом крају вршена су у периоду од 1989 до 1992. године на локалитету „Слатина“.

Досадашња истраживања указују да се минералне воде извора „Кисељаја“ могу користити у терапеутске сврхе код: обољења срца, слезине, јетре, бубрега, хроничних болести нервног система… Балнеолошке анализе показују да се воде извора „Слатина“ могу користити пијењем као помоћно средство у лечењу хроничних обољења желуца, бубрега, црева, мокраћних путева… Воде извора „Кисељаја“ коришћене су у терапеутске сврхе још 1848. године, када су „Српске новине“ објавиле извештај о њеној лековитости, па је Бела Вода добила карактер бањског места. Крајем XIX века све већи значај се придаје другим бањама, а информације о лековитости извора слаби и Беловодска бања одумире. Извори минералне воде у Белој Води представљају значајно природно богатство крушевачког краја, које би, уз повољне климатске услове и еколошки очувано окружење, могло да представља добру основу за развој здравствено лечилишног туризма. Почетком деведесетих година XX века урађен је пројекат за туристичко-рекреативни центар под називом „Шумадијски брегови“, који би у великој мери афирмисао ово занимљиво Поморавско село, али до сада није реализован (Стојадиновић Д. 2004.).

Сл. 3. Туристичко- рекреативни центар «Шумадијски брегови» (Доловачки Р., Милосављевић Б., 1990.)

У атару села Купци постоји извор минералне воде кога мештани називају „Слана бара“. Извор се налази на ободу алувијалне равни Расине у коју слободно отиче. Издашност је 1,5 l/s и температуре 18ºC. Према pH вредности од 8,1 припада групи слабо алкалних вода са садржајем

угљен-диоксида од 0,022 g/l. Припада хидрокарбонатно-натријском типу вода, укупне минерализацијом од 1,5 g/l (Стојадиновић Д., 2004).

У селу Читлук, у близини пута Крушевац – Краљево, налази се извор киселе воде, која је каптажом спроведена до озидане чесме. Према најновијим анализама, вода је сврстана у групу хидрокарбонатно – сулфатно – калцијских вода, са повећаном концентрацијом магнезијума и pH вредношћу од 5,6. Према температури од око 13ºC, спада у хладне угљено киселе минералне воде (Стојадиновић Д., 2004).

1.4 Минерално богатство

Територија Крушевачке котлине није у довољној мери геолошки истражена, са аспекта резерви и могућности искоришћавања њеног минералног богатства. На проучаваној територији утврђена су следећа налазишта неметала: вулкански туф код села Јабланице, налазишта глине у Дедини, која су у фази експлоатације, налазишта кварцног песка у Малом Шиљеговцу и Здравињу.

Најзначајнија налазишта, на овој територији, везана су за налазишта грађевинског материјала. Дуж токова Западне Мораве и Расине налази се велики број шљункара. Шљунак је изузетно доброг квалитета, а резерве се обнављају сваке године. Најпознатије шљункаре су регистроване у селима Бела Вода, Кукљин, Шанац, Дедина, Мудраковац, Липовац, Доњи Степош...

На територији котлине се налази и већи број каменолома, из којих се експлоатише грађевински и украсни камен. Украсни камен, пешчар, познатији као Беловодски пешчар, вади се у селима Бела Вода и Брајковац. Пешчар се у атару села Бела Вода простире на простору дужине 4 km и ширине 2 km. Најчешће се јавља на топографској површини или испод саме површине, прекривен са метар – два наноса. Његове особине, као што су постојаност, могућност лаке обраде, разноврсност боја, чине га једним од најтраженијих архитектонско – грађевинског камена. Беловодски пешчар је употребљаван за изградњу и украшавање великог броја средњевековних цркава и манастира (Лазарица, Љубостиња, Манасија, раваница, Каленић, Велуће...), као и цркве Светог Марка, Музеја револуције, главне поште у Београду... (Лазаревић В.1997.).

Грађевински ломљени камен експлоатише се у Читлуку, Шанцу и Бољевцу.

ЗАКЉУЧАК

У овом раду је дат приказ најзначајнијих природних ресурса Крушевачке котлине (земљишта, вода, шума и минералног богатства), као и могући правци њиховог планског и систематског искоришћавања у складу са еколошким очувањем и заштитом за будуће генерације. Неке од нарушених равнотежа би могле да се превазиђу заустављањем даљег деградирања сваког од наведених природних ресурса и спровођењем у дело планских активности за њихову санацију и очување.

Искоришћавање природних ресурса мора бити у равнотежи са могућношћу њиховог обнављања, било природним путем или посредством човека. Непланско и нерационално газдовање овим битним потенцијалима природе, могло би да нанесе велику штету будућим генерацијама. Сви наведени природни ресурси налазе се у међусобној зависности, како по свом развоју, тако и по могућностима за деградирање. Да би се плански, рационално и у складу са принципима одрживости газдовало њима, потребно је преузети одређене мере, међу којима можемо истаћи следеће:

-Деградиране шуме би требало опоравити пошумљавањем, чиме би се, истовремено, смањили и ерозивни процеси. То се посебно односи на стрмије терене, који у великој мери утичу на нарушавање плодности равничарских, пољопривредних површина, као и на могућност изливања речних токова и појаву поплава. Обнова и развој вегетације довео би до заштите земљишта од деградације и успостављања природних процеса формирања педолошког покривача. Поред наведеног, развој шумских комплекса има велики значај за развој и очување

биосфере, а такође утиче на побољшање физиономије Крушевачке котлине, а може се користити и као природна баријера за изолацију неких садржаја, као што су разне депоније, индустријска складишта...

- Ограничити употребу вештачког ђубрива, као и пестицида, који у великој мери утичу на загађења пољопривредних површина, због интензивне концентрације азота и фосфора. Ове супстанце такође утичу на загађење подземних и површинских токова, посебно у најнижим деловима котлине. Један од начина да се негативни утицај пољопривредне производње на водотоке смањи јесте подизање галеријске вегетације, која би представљала добар филтер за негативне супстанце.

- Велики утицај на квалитет воде речних токова имају отпадне воде сеоских насеља у којима не постоје уређени канализациони системи, као и смеће, који се готово по правилу одлажу у непосредној близини река и потока. Овај проблем би се могао решити лоцирањем депонија смећа и пре свега јачањем еколошке свести становништва.

Наведене смернице и упутства последица су теоријске анализе постојећег стања природних ресурса проучаване територије, компарације са ранијим стањем и формирања претпоставки о могућим последицама по човека и околину. Међутим, свесни смо чињенице да су теоријске анализе неопходне, али не и довољне за постизање неких значајнијих резултата. Да би се природним ресурсима располагало у складу са начелима одрживог развоја, што би представљало залог за будуће генерације, неопходно је предузети и конкретније активности. Једна од првих и најважнијих активности, свакако је, подизање свести становништва о значају и очувању природног окружења. На тај начин би се створила основа за свеобухватно, планско и систематско решавање проблема и од стране шире друштвене заједнице и надлежних институција система.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вујовић Р. (1995): Воде Србије, планови развоја и неке реализације у водопривреди. ИРО Грађевинска књига, Београд
2. Бурсаћ М. и др. (1988): Просторни план подручја посебне намене слива водоакумулације „Ћелије“. Институт за архитектуру и урбанизам, Београд
3. Група аутора (1978): Пројекат санитарне заштите акумулације „Ћелије“. Завод за здравствену заштиту Србије „ Др Милан Јовановић Батут“, Београд
4. Група аутора (1983): Вода за нас и потомство. Крушевац
5. Група аутора (1990): Хемизам и лековитост беловодских киселјака кроз историју, Зборник радова са скупа „Балнеоклиматолошки и туристички потенцијали Беле Воде, Бела Вода
6. Група аутора (2005): Оцена стања и тенденције организације, коришћења и уређења простора општине Крушевац. Крушевац
7. Група аутора (2006): Профил Крушевца. Крушевац
8. Група аутора (2007): Предео изузетних одлика „ Ћелије „ (студија заштите). Завод за заштиту природе Србије, Београд
9. Доловачки Р., Милосављевић Б. (1990): Идејне основе за просторно решење бањско – рекреативне и туристичке зоне „Шумадијски брегови“ локалитет „Слатина“, бања Бела Вода, Зборник радова са скупа „Балнеоклиматолошки и туристички потенцијали Беле Воде, Бела Вода
10. Димитријевић Љ., Мартић – Бурсаћ Н., Ђокић М. (2007): Минерални и термални извори Крушевачког краја. Први конгрес српских географа, Београд
11. Димитријевић Љ, Мартић – Бурсаћ Н. (2007): Подземне воде крушевачког краја. Зборник радова са скупа „Србија и Република Српска у регионалним и глобалним процесима“, Београд – Бањалука

12. Димитријевић Љ., Радивојевић А. (2008): Налазишта и могућности коришћења минералних вода у селу Бела Вода код Крушевца, Зборник радова Географског факултета , св. LVI, Београд
13. Димитријевић Љ., Радивојевић А., Голубовић Н. (2008): Квалитет воде реке Расине низводно од акумулације Ћелије. Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ САНУ, књ. 57, Београд
14. Документација Завода за заштиту здравља Крушевац
15. Документација Шумског газдинства „Расина“, Крушевац
16. Дукић Д., Гавриловић Љ. (2004): Реке Србије. Завод за уџбенике и наставна средства, Београд
17. Лазаревић В. (1997): Знамења Беле Воде, Бела Вода
18. Милинчић М., Пецељ М. (2008.): Природна основа геоеколошких процеса Жупе александровачке, Гласник Српског географског друштва, св. LXXXVIII, бр. 1, Београд
19. Милојевић Ж. Б. (1948): Долина Западне Мораве, Мораче и Треске. Посебна издања Српског географског друштва, св. 26, Београд
20. Поповић В., Петровић П., Брковић П. (2000): Утицај начина коришћења земљишта на загађење вода у сливовима Западне Мораве и Расине на територији општине Крушевац. Саветовање Водни редсурси слива Велике Мораве и њихово коришћење, Крушевац
21. Ракић М. и др. (1976): Тумач за Основну геолошку карту 1:100000, лист Крушевац. Завод за геолошка и геофизичка истраживања, Београд
22. Савић О. (1969): Крушевац и његова утицајна сфера. Географски институт „Јован Цвијић“ Посебно издање, књ. 21, Београд
23. Стојадиновић Д., Исаковић Д. (2000): Минералне воде општине Крушевац и њихова потенцијалност. Саветовање Водни ресурси слива Велике Мораве и њихово коришћење, Крушевац
24. Стојадиновић Д. (2004): Водни потенцијали крушевачке области, Задужбина Андрејевић, Београд
25. Педолошка карта 1:25000, листови Крушевац, Велика Ђулица, Наупара, Купци и Макрешане, Војногеографски институт, Београд
26. Хидролошки годишњаци 1950-2006. Републички хидрометеоролошки завод, Београд
27. Истраживања на терену

NATURAL RESOURCES OF KRUSEVAC BASIN IN FUNCTION OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

MILA PAVLOVIĆ[1], LJILJANA DIMITRIJEVIĆ[2], ALEKSANDAR RADIVOJEVIĆ[2]

[1] Faculty of Geography, University of Belgrade, 11000 Belgrade, Serbia
[2] Faculty of Science and Mathematics, University of Belgrade, 18000 Niš, Serbia

This work gives a description of the most important natural resources of Kruševac basin (soil, waters, forests and mineral resources), as well as a possible direction of their planned and systemic exploitation in accordance with ecologic preservation and protection for the future generations. Some of disturbed balances could be overcome by stopping futher degradation of each of the above mentioned natural resources and by carrying out planned activities for their sanation and preservation.

Exploitation of natural resources has to be in balance with the possibility of their regeneration, wheter in a natural way or by human intervention. Unplanned, as well as irrational managing of these important natural potentials could greatly damage future generations. All the metnioned natural

resources are co-dependant, both in their development and the posibilities of their degradation. To manage these resources methodically, rationally and in accordance with the principles of sustainability, it is necessary to undertake certain measures, among which the following:

-Degraded forests should be recovered by afforestation, which would, at the same time, reduce erosive processes. This is especially related to skew terrains, which largely influence fertility disturbance of plain, agricultural surfaces, as well as the possiblity of streaming of river courses and flood appearance. Revival and development of vegetation would lead to protection of soil from degradation and restoring of natural processes of the forming of pedologic cover. Apart from the above mentioned, the development of forest complexes is of great imortance for the development and preservation of biosphere, but it also influences the improvement of physiognomy of Kruševac basin and can be used as a natural barrier for the isolation of certain contents, that is, various dumps, industrial warehouses, and so on.

- The use of artificial fertilizers, as well as pesticides, should be limited, since they largely influence the contamination of agricultural areas, because of intensive use of nitrogen and phosphorus. These substances also influence the contamination of underground and surface courses, especially in the lowest parts of the basin. One of the ways to reduce negative influence of agricultural production on the rivers is to elevate gallery vegetation, which would represent a good filter for negative substances.

- The quality of water in river courses is largely influenced by waste water of rural settlements where there are no organized sewage systems, as well as by garbage, which is, almost by the rule, discarded in the immediate vicinity of rivers and streams. This problem could be solved by locating dumps and, above all, by strengthening ecological conscience of the population.

All the above mentioned guidelines and instructions are the consequence of theoretical analysis of the existing state of natural resources of the researched area, comparison to earlier state and forming presumptions on possible consequences for the humans and the environment. However, we are well aware of the fact that theoretical analyses are necessary, but also not sufficient for achieving some relevant results. To manage natural resources in accordance with the principles of sustainable development, which would also represent a pledge for future generations, it is necessary to undertake more concrete activities. One of the first and most important most certainly is raising population consciousness on the importance and preservation of natural environment. A base for a complete, planned and systemic problem solving both from he part of broader social community and system institutions in charge would be created in such a way.

ГОРАН ТРБИЋ,
ДАВОРИН БАЈИЋ

UDC: 551.583(497.6 RS)

СПЕЦИФИЧНОСТИ ПРОМЈЕНЕ КЛИМЕ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ И МОГУЋНОСТИ АДАПТАЦИЈЕ

Природно-математички факултет, Универзитет у Бањој Луци, 78000 Бања Лука, Република Српска

Извод: У раду су приказане промјене температуре ваздуха и количине и режима падавина у Републици Српској. Оцјена варијабилности и промјене климата дата ја на бази анализе климатских података са 22 метеоролошке станице за период 1961 - 2010. године. Резултати истраживања приказани су графички и на тематским картама урађеним у ГИС техници. Добијени резултати указују на евидентне промјене климата на простору Републике Српске, али и на чињеницу да наведене промјене имају изражен регионални карактер. Промјене температура и плувиометријскиг режима условљавају повећање интензитета и фреквенције периода са сушом и поплавама што су и главне премисе на којима требају да се темеље планови и стратегије адаптације на климатске промјене у Републици Српској.
Кључне ријечи: Климатске промјене, Република Српска, адаптација, ГИС.

Abstract: The paper presents the changes in air temperature and precipitation regimes and the amount of the Republika Srpska. Rating variability and climate change I made on the basis of analysis of climate data from 22 meteorological stations for the period 1961 - 2010. years. The research results are presented in graphical and thematic maps made in GIS technology. The results point to climate change are evident in the Republika Srpska, but also the fact that these changes have a pronounced regional character. Changes in temperature and precipitation regime demand for increase in the intensity and frequency with periods of drought and floods which are the main premise on which to base plans and strategies for adaptation to climate change in the Republika Srpska.
Key words: Climate change, Republika Srpska, adaptation, GIS.

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Глобалне климатске промјене један су од најактуелних научних, еколошких, економских и политичких проблема у данашње вријеме. Најзначајнији елементи али и посљедице климатских промјена су: повећање температуре, колебање плувиометријског режима, смањење падавина у вегетационом периоду, повећање интензитета и фреквенција периода суше, поплава и појава већег броја дана са тропским температурама (преко 30ºC). Према четвртом синтезном извјештају IPCC (Међувладин панел за климатске промјене), закључено је да ће се већина главних утицаја климатских промјена на екосистеме и људе манифестовати путем промјена у водном циклусу Земље (*IPCC, AR4, 2007*). Климатске промјене врше и огроман притисак на животну средину Републике Српске, гдје посебно наглашавамо велики утицај на водне ресурсе, пољопривреду, шумарство, еколошке системе и људско здравље. Овим премисама дефинисана је полазна основа и кључни проблеми истраживања.

Према IPCC и њиховим климатским моделима (нпр. SRES) до краја 2100. године глобална температура приземног слоја атмосфере могла би да порасте од 1,4 до 5,8 ^{o}C, што ће условити бројне промјене у животној средини, њеним екосистемима и могућностима одрживог развоја. Промјене температурних режима, утицај екстремних вриједности и сл., кључни су фактори укупног приземног стања атмосфере. У извјештајима IPCC апострофира се међузависност адаптивних могућности и развојних процеса, првенствено економских али и осталих, те потреба фундаменталних истраживања која дефинишу те међузависности.

Земље у развоју, у које се убраја и Република Српска, припадају кругу осјетљивих на нежељен утицај глобалних климатских промјена, што су потврдила и досадашња истраживања. Процјене указују да ће подручје Републике Српске бити изложено утицајима који могу имати посљедице по читаво друштво. Могућности заштите од тих утицаја, на локалном нивоу јако су мале, међутим, бројне су могућности у смислу адаптације на климатске промјене. Кључни проблем у вези са назначеном проблематиком глобалних климатских промјена и њиховим утицајима, претпоставља дефиницију нових модела животне средине, дефиницију стратегија развоја, и компонентног и укупног, на свим нивоима: локалном, регионалном и ентитетском, који ће имати обиљежје одрживог развоја (*Трбић, 2010*).

Међународним уговорима о климатским промјенама успостављени су принципи, институционални механизми и правила за рјешавање узрока и посљедица климатских промјена. Оквирна конвенција УН о промјени климе и Кјото протокол, између осталог, обавезују све земље потписнице, међу којима је и БиХ а тиме и Република Српска, да развијају стратегије за ублажавање климатских промјена и стратегије адаптације на измијењене климатске услове, да сарађују у климатским осматрањима, истраживањима и трансферу технологија, те да унапређују програме образовања и јачања свијести јавности. У вези са овим, све европске земље у транзицији које су имале статус кандидата за укључивање у чланство Европске уније, или још увијек чекају на тај пријем, преузеле су обавезе по Оквирној конвенцији о климатским промјенама (UNFCCC) и Кјото протоколу.

Имајући у виду стварне и могуће посљедице климатских промјена на дугорочне развојне циљеве, и претходно споменуте ратификоване споразуме који обавезују, намеће се потреба израде развојних стратегија са елементима акционих планова.

МАТЕРИЈАЛ И МЕТОДЕ

Оцјена климатске варијабилности дата је на бази анализе историјских метеоролошких података Хидрометеоролошког завода Републике Српске и података Хидрометеоролошког завода Федерације БиХ. У сврху оцјене тренда осмотрених климатских промјена и детерминације регионалног климатског модела биће коришћен садашњи нормални период Светске метеоролошке организације (1961–1990) те посљедњи тридесетогодишњи период, 1981 - 2010. На бази метеоролошких података са станица у Бањој Луци, Новом Граду, Приједору, Добоју, Бијељини, Сокоцу, Чемерну, Гацку и Билећи (Република Српска), те података са станица у: Сарајеву, Мостару, Тузли, Зеници, Јајцу, Бугојну, Ливну, Бихаћу, Санском Мосту и Иван Седлу (Федерација БиХ) израђене су тематске климатске карте у ГИС техници за два периода: 1961 - 1990. и 1981 - 2010.

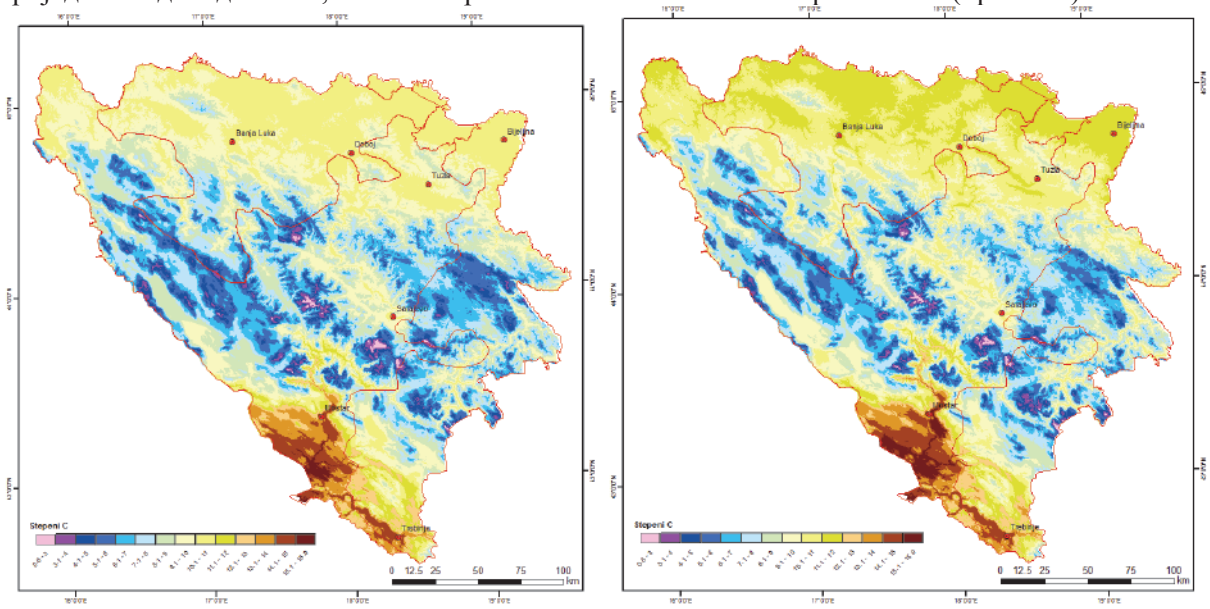
Од најзначајнијих метода које су коришћене у раду издвајамо: интерполацију, редукцију, апроксимацију и регресиону анализу. Употребом висинског модела терена (DEM), те конструисане регресионе једначине и Kriging модела просторне интерполације у ГИС софтверској апликацији MapInfo израчунате су вриједности средњих температура ваздуха и средњих количина падавина за комплетну површину посматраног простора (*Бајић, Трбић, 2010*).

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Темепратура ваздуха

Промјене температуре ваздуха у Републици Српској примарно су условљене географском ширином, атмосферском циркулацијом и орографијом терена. На термички режим, али и климу уопште, утичу два акциона центра атмосфере: азорски антициклон, који условљава стабилно, а љети и топло вријеме, и исландски циклон, који доноси падавине. Зими се повремено региструје и утицај сибирског антициклона, који је праћен хладним и углавном сувим временом, док је љети присутан и утицај антициклона сахарског, односно медитерантског поријекла, који условљава изузетно топло и суво вријеме (*Дуџић, 2008*).

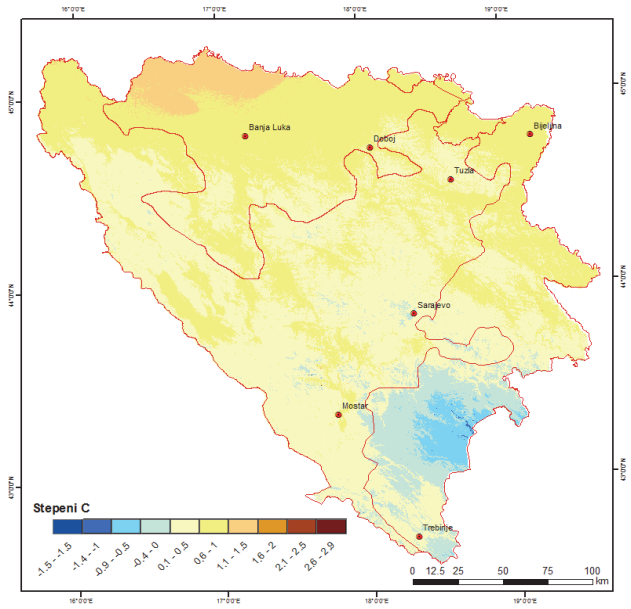
У сјеверном и западном дијелу Републике Српске на подручјима до 500m н. в. средње годишње температуре ваздуха имале су вриједност од 10 до 11 °C (период 1961 - 1990). Централни планински дио, односно подручја преко 500m н. в., карактеришу средње годишње температуре у интервалу од 4 °C до 10 °C, изузев највиших планинских врхова, на којима је температура испод 4 °C. Најтоплији дио Републике Српске је подручје ниске Херцеговине и јужног дијела херцеговачких Рудина, гдје средње годишње температуре имају просјечну вриједност од 11 до 14 °C, а област Требиња и Поповог поља и преко 14 °C (прилог 1).

1961 - 1990. **1981 - 2010.**

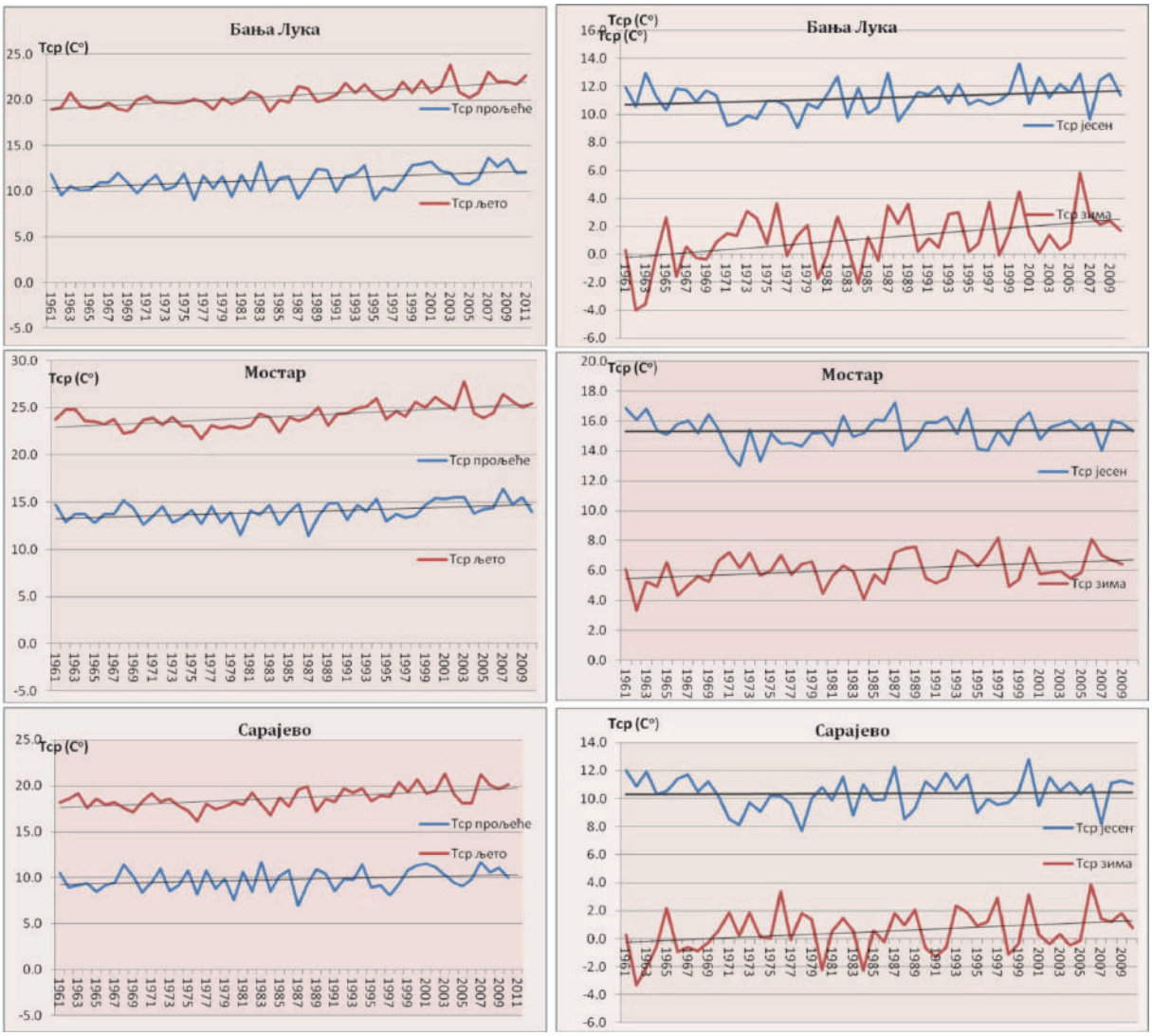
Прилог 1: Регионални распоред температуре ваздуха

Истраживања температуре ваздуха за период 1981 - 2010. године показују да је евидентно повећање на готово читавом подручју Републике Српске. Највеће повећање температура је у сјеверном дијелу РС, тачније на подручју Посавине и Семберије, и јужном дијелу Источне Херцеговине. У централном брдско-планинском простору пораст температуре је несигнификантан, док је у високопланинском простору Високе Херецеговине присутан тренд благог опадања темепратура (прилог 2).

Прилог 2: Разлике у промјени температуре ваздуха за период 1981 - 2010. у односу на 1961 - 1990.

На синтезном прилогу бр. 2 представили смо промјене средњих годишњих температура на основу комапрације два посматрана периода: 1981 - 2010. и 1961 - 1990. Највећа повећања темепратуре су у сјеверозападном и сјевероисточном дијелу, гдје су вриједности веће и до 2 °C на годишњем нивоу, док је на подручју ниске Херцеговина присутно благо повећање температура до 1 °C на годишњем нивоу. Међутим, најинтересантније је подручје високе Херцеговине, гдје је присутно благо опадање температура. Овакво регионално колебање температуре указује на комплексност детерминисања узрока, које на бази досадашњих истраживања треба тражити у варијацијама атмосферске цирулације изнад простора Републике Српске (*Дуџић, 2008; Трбић, 2010*).

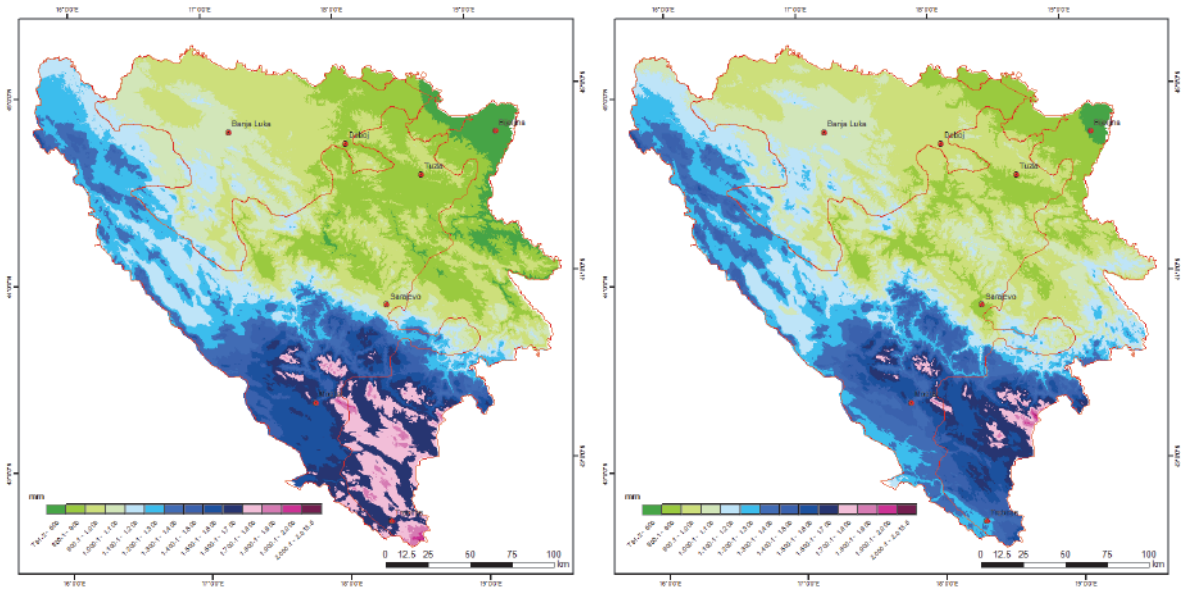

Прилог 3: Промјене температура ваздуха по годишњим добима у Бањој Луци, Мостару и Сарајеву 1961 - 2010.

Анализу промјена температуре ваздуха и њених трендова урадили смо по годишњим добима за Бању Луку, Сарајево и Мостар за период 1961 - 2010 (прилог 3). Добијени резултати указују да су највећа повећања температуре у зимском и љетном периоду. Повећања током прољећа и јесени веома су мала и готово несигнификатна, што додатно указује на сложеност проблема приликом дефинисања узрока који су довели до промјена. Извјесно је да се узроци не могу довести искључиво у везу са антропогеним загађењем атмосфере гасовима који условљавају појачавање ефекта стаклене баште, односно додатно загријавање. Свакако да би унапређење метеоролошког мониторинга у смислу повећања броја станица у ванградским и нарочито планинским подручјима дало реалнију слику о регионалном распореду и колебању температуре на простору Републике Српске (*Бајић, Трбић, 2010*).

Количина падавина

Најмања количина падавина излучи се на крајњем сјевероистоку Републике Српске (испод 750 mm), док подручје Источне Херцеговине прима највише падавина током године (до 2000 mm). Над осталим, већим дијелом земље, излучи се 850 до 1500 mm. У Перипанонском ободу падавине релативно правилно опадају од запада ка истоку, док је у ниској Херцеговини ситуација сложенија (прилог 4).

1961 - 1990. **1981 - 2010.**

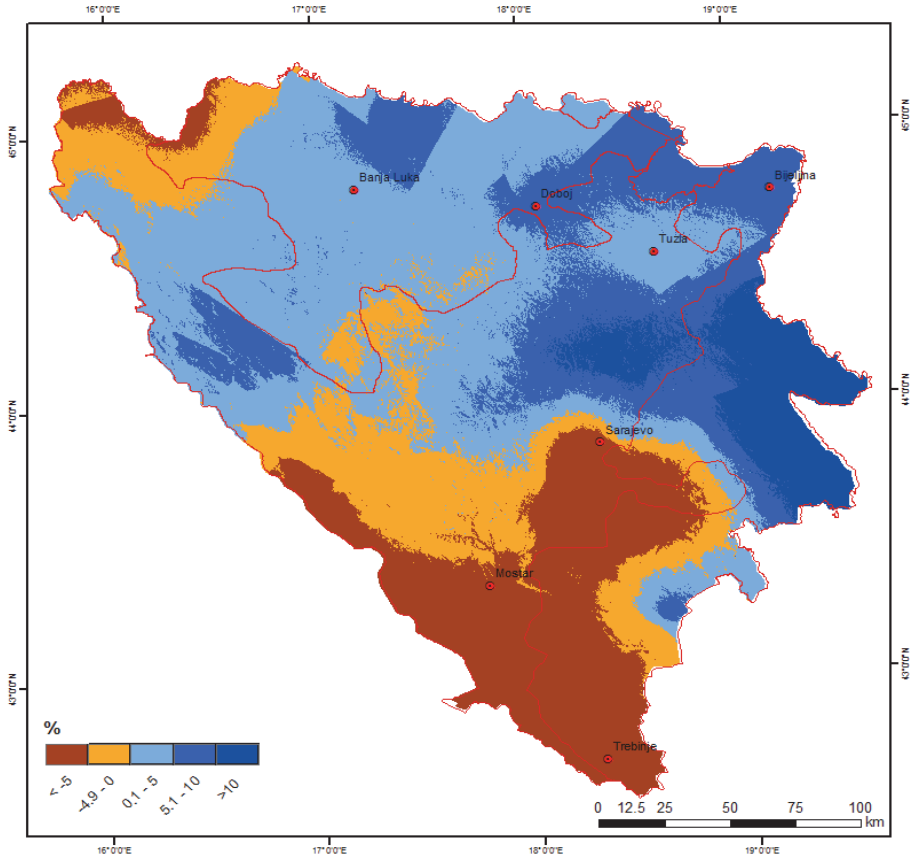
Прилог 4: Регионални распоред количине падавина за периоде 1961 - 1990. и 1981 - 2010.

Највећи дио сјеверне Републике Српске има континентални режим падавина са максимумом у љетњим и минимумом у зимским мјесецима. У ниској Херцеговини влада типични маритимно медитерански режим са максимумом у зимским и минимумом у љетњим месецима. У централним дијеловима доминира јесењи максимум, док минимум није изразито просторно диференциран (*Дуџић, 2009*).

Количина падавина у Републици Српској у протеклих 50 година, на годишњем нивоу указује на веома мале варијације (+/- 5 %). У централном планинском појасу присутан је тренд повећања, док је у југозападном и сјевероисточном дијелу забиљежено смањење сума падавина на годишњем нивоу. Међутим, плувиметријски режим по сезонама је доста промијењен. Овдје посебно наглашавамо на опадање количина падавина у љетном периоду, које у појединим подручјима иде и до 20% (Мостар и Билећа). Посебан проблем у складу са овом констатацијом представља тренд опадања сњежног покривача у зимском периоду, чему доприноси и раније наведене повећање температура. Смањење сњежног покривача додатно условљава недостатак воде у пролјетној и љетној сезони, што је већ сада често.

На синтезној карти колебања падавина (прилог 5) приказани су резултати који показују да је у централном планинском и централном сјеверном дијелу Републике Српске присутно повећање падавина на годишњем и сезонском нивоу. Највећи суфицит падавина забиљежен је у Сокоцу, (15,1% на годишњем нивоу) и Добоју (12,2% на годишњем нивоу). Сем тога, на годишњем нивоу присутан је и благи тренд повећања падавина у Бијељини и Бањој Луци. Упоредна анализа показује да је највећи дефицит падавина на годишњем нивоу забиљежен на подручју Источне Херцеговине (Билећа, Требиње и Гацко). Међутим, мора се имати у виду да на овом подручју годишња сума падавина прелази 1 500 mm и да дефицит не нарушава годишњи водни биланс.

Ако се посматрају промјене плувиметријског режима у Бањој Луци по сезонама, може се уочити да су највеће промјене током јесени, кад је присутно повећање (прилог 6).

Прилог 5: Разлике у промјени количина падавина за период 1981 - 2010. у односу на 1961 - 1990.

Прилог 6: Промјене количина падавина и тренда по годишњим добима у Бањој Луци 1961 -2010.

Досадашња истраживања указују да се промјене јесењих падавина могу довести у везу са промјеном сјеверноатлантске цирулације ваздуха (NAO) (*Дуџић, Трбић, 2008*). Свакако да ће унапређење мониторинга дати јаснију слику о колебању и количина падавина и с тим у вези варијацијом климе на простору Републике Српске.

Могућност адаптације

Према Међувладином панелу за климатске промјене (IPCC, 2001), адаптације представљају мјере прилагођавања или интервенције које се примјењују у циљу спречавања или смањивања губитака или чак претварања климатских промјена у предност. Адаптација је процес оспособљавања друштва да се носи са климатским промјенама како краткорочно тако и дугорочно. IPCC дефинише адаптивне мјере као способност система да се прилагоди климатским промјенама (укључујући климатске варијабилности и екстреме), као и потенцијалним штетама како би се искористиле могућности новонасталих услова или како би се боље носило са посљедицама. Циљ мјера адаптације треба да буде повећање капацитета система да преживи екстремне појаве и промјене. У таб. 1 приказане су осјетљивости одређених сектора који су најугроженији од климатских промјена те мјере примарне и секундарне адаптације. Свакако, предложене мјере могу да послуже као оквир за стратегију адаптације на климатске промјене, у којој ће бити неопходно дефинисати јасан акциони план са конкретним активностима.

Табела 1. Утицај климатских промјена на поједине секторе и могућности адаптације

Кључни сектор	Рањивост	Примарне мјере адаптације	Секундарне мјере адаптације
Аграр **Водни ресурси** **Биодиверзитет** **Енергија** **Људско здравље** **Шумарство** **Туризам**	- Промјена плувиометријског режима; - Повећање температура; - Смањење сњежног покривача; - Повећање интензитета и фреквенције екстремних појава (суша, поплава, града, олујних вјетрова...); - Изражене промјене у сезонским токовима ријека; - Губитак биодиверзитета условљен климатским промјенама; - Промјене у сезонској потражњи ел. енергије; - Честе и нагле промјене временских стања - Смањење потенцијала за зимски туризам.	- Израда стратегије адаптације аграра на климатске промјене; - Изградња акумулација и канала за потребе наводњавања и одводњавања; - Изградња и употреба система наводњавања на принципу ‘’кап по кап’’; - Промјене у структури усјева; - Модификација ротације усјева; - Регулација ријечних корита и изградња акумулација; Јачање система мониторинга и раног предвиђања поплавних таласа.	- Унапрјеђење метеоролошког мониторинга и ране најаве временских непогода; - Обука и стручно оспособљавање доносилаца одлука и фармера о новим технологијама коришћења земљишта; - Подстицај фармерима да покрију трошкове полиса осигурања условљене временским непогодама; - Развој система хидролошких информација; - Перманентна обука о енергетској ефикасности.

ЗАКЉУЧАК

Претходне анализе упућују на потребу израде и реализације стратегије адаптације на климатске промјене у Републици Српској. У досадашњој пракси проблем климатских промјена није третиран на интегралан начин, гдје посебно наглашавамо могућности адаптације. Такође, смањење ризика од суше и поплава нису третирани као интегрални дио управљања водним

ресурсима, у којима се занемарују и социјални и економски фактори. Неодговарајућа политика као и институционални капацитети и ресурси главна су ограничења са којима се суочавамо приликом планирања мјера адаптације на климатске промјене.

Иако у Републици Српској нису обављена посебна истраживања о утицају климатских промјена на хидрологију, водне ресурсе и системе управљања водама, досадашње анализе показују да се плувиметријски режим мијења у смислу повећања интензитета кишних падавина и продужења сушних периода. Повећана варијабилност количине падавина генерално доводи до повећане потражње за водом кроз наводњавање, чак и ако би укупна количина падавина током вегетационог периода остала иста.

С обзиром на то да је на простору Републике Српске, анализирањем вишегодишњих падавина и просјечних температура, установљен дефицит који се јавља у критичном периоду са аспекта потреба биљака за водом, неопходно је примијенити систем наводњавања који је једна од основних мјера заштите од суше. У Републици Српској наводњава се само око 0,5% плодне или 0,8% обрадиве земље и процјене стварних потреба за наводњавањем указују да то није довољно када се узму у обзир просторне и временске варијације у падавинама.

Пошто да се у будућности предвиђа повећање екстремних падавина, као и продужење сушних периода, неопходне су регулације ријечних токова и стварање вјештачких акумулација. Акумулације су један од најбољих механизама за рјешавање проблема управљања водама у сваком сливу. Оне представљају начин да се постигне оптимална употреба водних ресурса (контрола поплава, стварање резервоара воде за сушне периоде, снабдијевање водом, наводњавање, рибарство, рекреација, производња електричне енергије...) у датим условима.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ:

1. Bajić D, Trbić G. (2011): **Primjena GIS-a i regresionih modela u modelovanju promjena temperatura vazduha na primjeru Republike Srpske,** Herald br. 14, Geografsko društvo RS, Banja Luka.
2. Група аутора, под редакцијом Борисенкова Е. П. (1988): **Колебания климата за**
3. **последнее тысячлетие.** Гидрометеоиздат, Ленинград.
4. D. L. Liu, J. Mo, H. Fairweather, and B Timbal (2009): **A GIS tool to evaluate climate change impact:functionality and case study,** 18th World IMACS / MODSIM Congress, Cains, Australia 13-17 July 2009. http://mssanz.org.au/modsim09.
5. Ducic V. et al (2006): **Connection between ENSO Index, NAO Index and decadal-scale variability of precipitation in Serbia,** Global changes and regional challenges - International Scientific Conference dedicated to the International day and day of Faculty of Geology and Geography, 28 - 29.04. 2006, St Kliment Ohridski, University of Sophia, Bulgaria.
6. Ducić V, Trbić G, Milovanović B. (2010): **Promjene dekadne temperature vazduha u Republici Srpskoj i parametri Zemljine rotacije**, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Zbornik radova sa Međunarodnog naučnog skupa "Milutin Milanković u svom i našem *vremenu", Banja Luka, 111 - 128.*
7. Liu, J.; (2009): **A GIS-based tool for modelling large-scale crop-water relations,** *Environmental Modelling &Software*, 24, 411 - 422.
8. Pohlmann, H., Latif, M. (2005): **Atlantic versus Indo-Pacific influence on Atlantic-European climate**. Geophysical Research Letters, vol. 32.
9. Републички хидрометеоролшки завод Републике Српске, Документација и материјал, 1985 - 2010.
10. Савезни хидрометеоролошки завод СФРЈ, Метеоролошки годишњаци I, 1961 - 1985.
11. Trbić G, Ducić V, Luković J. (2008): **Kolebanja klime Republike Srpske u sklopu globalnih promjena**, Zbornik radova sa naučne konferencije ‘’Resursi Republike Srpske’’, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Banja Luka, 223 - 245.
12. Trbic G. (2008): **Direct impact of climate change on biodiversity and ecosystem service in Bosnia and Herzegovina**, European Centre for Nature Conservation, Tilburg, Netheralnds, 31-35.

13. Trbić G, Ducić V, Rudan N. (2009): **Regionalne promjene količina padavina u Republici Srpskoj**, Herald br. 13, Geografsko društvo RS, Banja Luka, 71 - 78.
14. Trbic G et all. (2010): **Regional changes of precipitation amount in Bosnia and Herzegovina,** 6-th International Scientific Conference Dedicated to the International Earth Day, April 2010, Sofia, Bulgaria.
15. Hartwig Dobesch, Pierre Dumolard, Izabela Dyras; (2007); **Spatial Interpolation for Climate Data** : The use of GIS in climatology and meterology, ISTE Ltd, 6 Fitzroy Square, London. www.iste.co.uk
16. Hurrell J. W. (1995): **Decadal trends in the North Atlantic oscillation: Regional temperatures and precipitation**. Science 269

SPECIFICS OF CLIMATE CHANGE IN THE REPUBLIC OF SRPSKA AND THE POSSIBILITY OF ADAPTATION

GORAN TRBIĆ, DAVORIN BAJIĆ

Faculty of Natural Sciences and Mathematics, University of Banja Luka, 78000 Banja Luka, Republic of Srpska

Previous analysis indicate a need to develop and implement different strategies of adaptation to climate change in Republic of Srpska. In the up to date practice, the problems faced with climate change have not been treated integrally. Also, a threat from drought and floods have not been treated as an integral part of water resource management in which social and economic factors are neglected. Inadequate politics as well as lack of institutional capacity and resources prove to be the main limitations when it comes to planning measures in adaptation to climate change.

In Republic of Srpska, even though a specific research of the impact a climate change has on hydrology, water resources and managing systems has not been published, up to date analissys indicate that pluviometric regime is changing in the sense of increased intensity of rainfall and extended drought periods. An increase in variability of rainfall generally leads to an increase of water demand through irrigation, even if the total rainfall during vegetating period remains the same.

Considering that on the territory of Republic of Srpska, after multiannual analysis of rainfall and average temperatures, a deficit has been established in critical period of the plants demand for water, it is necessary to to implement an irrigation system which is one of the main measures in protection from drought. In RS, only 0,5% of fertile or 0,8% of cultivated land is irrigated and, estimates suggest that that is not enough when considering arial and timing variations of rainfall.

Future predictions suggest an increase of extreme rainfall as well as extention of drought periods, it si necessary to better manage river systems and create artificial water catchments. Water catchments have shown to be one of the best solutions in water management problem solving in every stream. They represent a way to achieve an optimal usage of water resources (flood control, development of water reservoirs for drought periods, water supply, irrigation, fishing, recreation, electricity production) in given circumstances.

ГОРАН АНЂЕЛКОВИЋ UDC: 551.583(497.11)

МЕЂУДНЕВНЕ ПРОМЕНЕ ТЕМПЕРАТУРЕ ВАЗДУХА У СРБИЈИ КАО ЕКСТРЕМНА КЛИМАТСКА ПОЈАВА

Географски факултет, Универзитет у Београду, 11000 Београд, Србија

Апстракт: Промене температуре ваздуха од једног до другог дана су важан показатељ климатских одлика неког простора и имају велики утицај на здравље људи и њихове активности. Највећи практични значај имају промене екстремних дневних температура, јер се оне највише одражавају на здравље и активност људи. У овом раду се истражује какве су разлике између појединих месеци и да ли је изражен годишњи ток тих промена у Србији (период 1991-2005. година). Затим се рачунају прагови екстремности за међудневни пад минималне дневне температуре ваздуха и прагови екстремности за међудневни раст максималне температуре. На тај начин добијене су границе за међудневне промене температуре које представљају неповољну климатску појаву.
Кључне речи: температура, међудневни, промене, Србија, екстреман, неповољан.

Abstract: Changes of air temperature from day to day are an important indicator of climatic characteristics of a certain area and they have significant influence on people's health and their activities. The changes of extreme daily temperatures have the greatest practical importance since they have the most significant influence on people's health and activities. In this work it will be studied what the differences among certain months are and whether the annual trend of these changes in Serbia is significant (period 1991-2005). Afterwards the thresholds of the extremity of the interdiurnal fall of the minimal daily air temperature and the thresholds of the extremity of the interdiurnal rise of the maximal temperature will be calculated. That is the way in which the limits of the interdiurnal temperature variation that represent unfavourable climatic event are gained.
Key words: temperature, interdiurnal, changes, Serbia, extreme, unfavourable

УВОД

Промена температуре ваздуха од једног до другог дана зове се међудневна или интердиурна променљивост температуре ваздуха. Под овом променом се подразумева разлика између температуре ваздуха два узастопна дана. Међудневна променљивост се може одређивати за различите показатеље температуре, али у класичној климатологији се најчешће узима у обзир средња дневна температура.

Проблем наглих промена температуре и њихових последица је до сада врло мало проучаван. У климатологији је израчунавана интердиурна промена средње дневне температуре као одређена климатска карактеристика неког места или простора. Међутим, бавећи се у климатологији најчешће средњим стањима атмосфере (времена) ми запостављамо бројне догађаји који се у атмосфери појављују само повремено (представљају девијације од нормалних услова). Такве манифестације природних процеса имају велики значај за човека и његове активности (Анђелковић Г., 2007). Са мањим или већим разликама и метеоролози и географи их третирају као екстремне. Тако и међудневне промене средњих дневних температура или температура одређеног термина за практичне потребе немају нарочити значај. Највећи значај имају међудневне промене екстремних дневних температура, јер се оне највише одражавају на здравље и активност људи.

Имајући у виду расположиве чињенице о екстремним климатским појавама (ЕКП) и у складу са неким до сада вршеним поделама временских појава у метеорологији (Радиновић Ђ,. 1981; Максимовић С., 1987; Радиновић Ђ., 1997), а сагласно штети коју изазивају или могу изазвати, тј. нивоу деструктивности, међудневне промене температуре ваздуха се сврставају у

групу **ванредних ЕКП** (Анђелковић Г., 2010). Ово је у складу са чињеницом да се као основне категорије неповољних појава издвајају: ванредне, опасне и катастрофалне.

Иако ванредне климатске појаве представљају најнижи ниво неповољности таква стања атмосфере имају низ последица на рад и живот људи. Разлог томе је што је живот и рад људи прилагођен просечним и најчешћим (уобичајеним) временским условима означеним као таквим термином повољних, истиче се у поменутом раду.

Тако се у ванредне климатске појаве убрајају, између осталог: међудневни пад минималне дневне температуре ваздуха знатно преко нормалног (екстремни пад) и међудневни раст максималне дневне температура ваздуха знатно преко нормалног (екстремни раст). Свако подручје, зависно од физичкогеографских услова, има своје специфичности, где се манифестују природни процеси и особености екстремних појава (Pllana R., 1987).

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

При израчунавању међудневне промене температуре ваздуха поступа се тако што се од средње дневне температуре, на пример, данашњег дана одузима средња дневна температура јучерашњег дана. Поступак се даље наставља за свака два суседна дана. Тако се добијају позитивне и негативне разлике температуре; све те разлике се саберу без обзира на предзнак и поделе се бројем дана. То је средња међудневна променљивост температуре. За вишегодишњи низ осматрања се израчунава нормална међудневна променљивост за сваки месец посебно по истој методологији и на крају се рачуна средња вредност као аритметичка средина.

Исти поступак се примењује и код екстремних дневних температура, као граничних вредности дневног колебања. Али, ти екстреми не значе „аутоматски“ и неповољност, јер не морају да одступају много од средње или нормалне температуре. Полазећи од чињенице да су људски живот и највећи број људских активности прилагођени нормалним климатским условима у одговарајућем делу света долази се до закључка да тек одступање у интензитету, учесталости или просторној распрострањености климатских појава **много од нормале** може представљати **неповољну** појаву. Свака од њих се може идентификовати помоћу *статистичких прагова* као физичких параметара.

Екстреман у српском језику значи гранични, крајњи или претеран. Другим речима, то је *догађај који **приметно одступа** од просека или тренда и тако постаје изузетак* (ОсСС, 2003). За појам екстремности у климатологији је тесно везан *проблем прагова*. У том смислу требало би подвући разлику између два најчешће коришћена термина: **екстреми** су граничне вредности, а **праг** је граница нормалности климата. Тип статистичке расподеле у основи одређује начин на који се израчунавају прагови за екстремне вредности климатских појава.

За испитивање „понашања“ ванредних климатских појава полази се од дневних вредности температуре ваздуха. Досадашња истраживања (Вујевић П., 1956; Радиновић Ђ., 1990. Анђелковић Г., 2006; итд.) показала су да многе од тих екстремних вредности имају нормалну расподелу (Гаусова расподела - график густине неке случајне променљиве има облик звона).

Када се утврди да низови података неких климатских елемената „прилично одговарају“ Гаусовом закону примењује се класификација вредности климатских елемената коју је поставио Чепмен (Chapman E. H., 1919). Она на основу тачно одређених бројевних вредности описује степен „нормалности“ неког елемента у климатологији. При томе се за нормалне узимају вредности које леже унутар интервала $\mu \pm \sigma$. Вредности климатског елемента које се налазе врло, знатно или много испод нормалне (испод μ-2σ) и врло, знатно или много изнад нормалне (изнад μ+2σ) представљају екстремну (неповољну) климатску појаву (Анђелковић Г., 2010).

Материјал на основу кога је извршено истраживање обухвата метеоролошке и сређене климатолошке податке са 23 синоптичке станице равномерно распоређене на територији Републике Србије. За период истраживања узето је 15 година након завршетка последњег нормалног климатског периода - прва половина текућег климатског периода: од 1991. до 2005. године. Пошто се ради о периоду који великим делом залази након 1999. године, то

онемогућава коришћење података са станица на територији Аутономне покрајине Косово и Метохија.

МЕЂУДНЕВНИ ПАД ТЕМПЕРАТУРЕ ВАЗДУХА МНОГО ИЗНАД НОРМАЛНОГ

Нагли пад температуре се манифестује неповољно на здравље људи и њихове активности, јер свака већа промена температуре захтева напор организма за адаптацију на нове услове средине. Међутим, „изненадни хладни таласи немају увек такав непосредни ефекат као неочекивани топлотни удари“ (Кајзер М., 2003).

Међудневне промене екстремних температура нису до сада детаљније проучаване. Због тога је овом приликом било потребно да се утврди постоје ли значајније разлике између појединих месеци и да ли је изражен годишњи ток тих промена. Да би се то могло сазнати формирани су низови међудневних промена екстремних (максималних и минималних) температура са средишним месецима сезона (јануар, април, јул и октобар). Дошло се до резултата који показују да сва четири низа података о међудневним променама екстремних температура подлежу моделу нормалне расподеле. Пошто је утврђено да ови низови имају расподелу која је блиска нормалној, прешло се на израчунавање прагова $\pm 2\sigma$ за међудневни пад минималне дневне температуре ваздуха знатно преко нормалног.

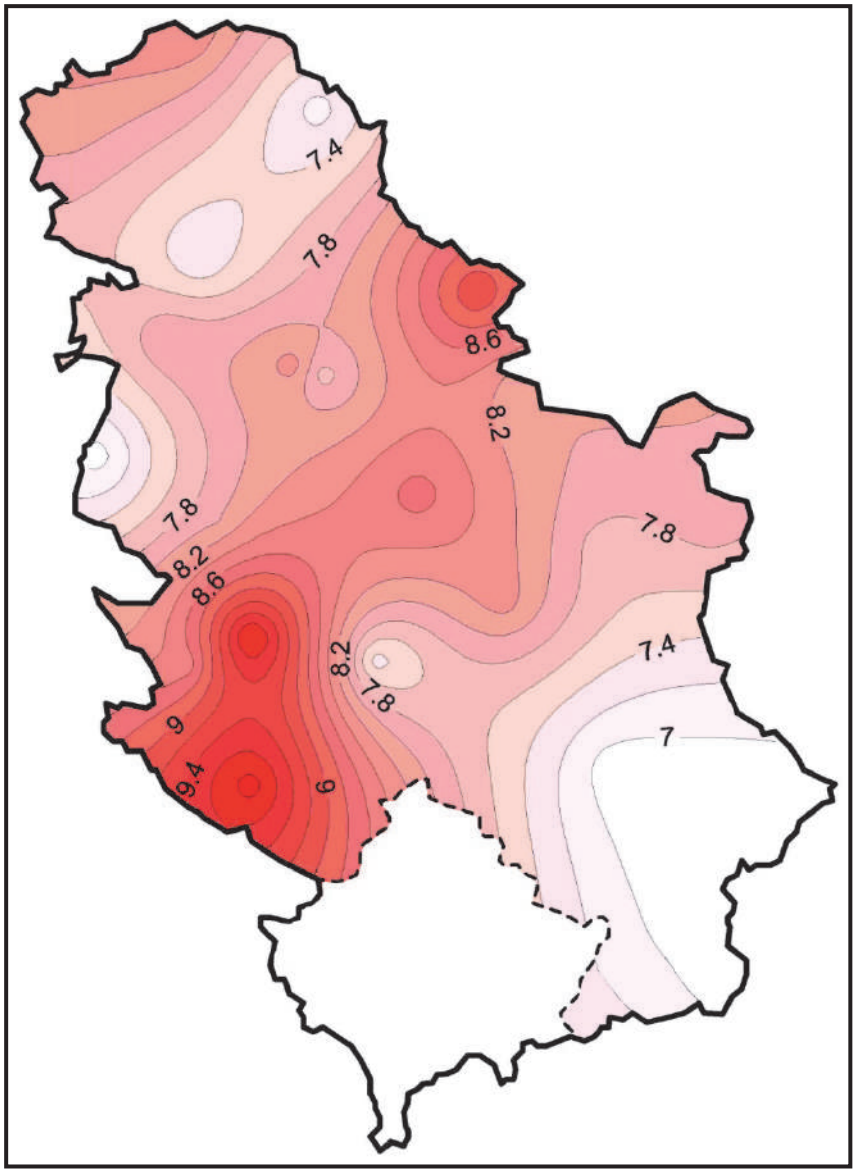
Главна одлика међудневних промена минималне температуре у Србији јесте велика просторна уједначеност. Просторни распоред просечног годишњег међудневног пада минималне дневне темпреатуре ваздуха показује незнатан раст од севера ка југу и од запада ка истоку. Као што се види у табели 1 ради се о вредностима од 2 до 3 °C.

Табела 1. Просечни међудневни пад минималне дневне температуре ваздуха (°C) у Србији (1991-2005. година)

Место	Ј	Ф	М	А	М	Ј	Ј	А	С	О	Н	Д	год.
Палић	2.1	2.6	2.5	2.4	2.3	2.1	1.9	1.9	2.1	2.2	2.2	2.1	2.2
Сомбор	2.3	2.9	2.7	2.6	2.4	2.2	1.8	2.1	2.4	2.5	2.3	2.2	2.4
Кикинда	2.1	2.6	2.7	2.6	2.3	2.1	2.0	2.0	2.2	2.4	2.2	2.2	2.3
Нови Сад	2.3	2.7	2.6	2.6	2.2	2.1	1.9	1.9	2.2	2.2	2.3	2.2	2.3
Вршац	2.9	3.2	3.3	3.1	3.1	2.8	2.6	2.8	3.0	3.4	3.0	2.6	3.0
Сремска Митровица	2.2	2.8	2.6	2.8	2.5	2.3	2.1	2.1	2.4	2.4	2.2	2.2	2.4
Сурчин	2.4	2.7	2.5	2.5	2.1	2.1	1.8	1.9	2.3	2.4	2.6	2.2	2.3
Београд	1.8	2.3	2.5	2.3	2.1	2.0	1.9	1.8	1.9	2.0	2.0	1.8	2.0
Велико Градиште	2.1	2.7	2.9	2.6	2.7	2.3	2.2	2.2	2.5	2.6	2.5	2.2	2.5
Лозница	2.1	2.6	2.6	2.5	2.2	2.0	1.8	1.7	2.0	2.2	2.2	2.0	2.2
Ваљево	2.3	2.9	2.8	2.9	2.4	2.2	1.8	2.0	2.2	2.7	2.6	2.3	2.4
Смедеревска Паланка	2.4	2.8	2.8	2.9	2.7	2.2	2.0	2.1	2.3	2.7	2.5	2.4	2.5
Црни Врх	2.3	2.5	2.4	2.5	2.3	2.2	2.2	1.9	2.2	2.1	2.2	2.2	2.3
Неготин	2.6	3.2	2.8	2.8	2.5	2.4	2.2	2.0	2.3	2.7	2.7	2.4	2.6
Златибор	2.1	2.5	2.3	2.2	2.1	2.0	2.1	1.8	2.1	2.4	2.2	2.1	2.2
Пожега	2.6	3.6	3.7	3.7	3.3	2.9	2.5	2.6	2.7	2.4	2.4	2.2	2.9
Краљево	2.1	2.7	2.7	2.7	2.4	2.2	1.9	2.0	2.3	2.5	2.5	2.3	2.4
Ћуприја	2.3	3.2	3.1	3.1	3.0	2.0	2.3	2.3	2.5	2.8	2.6	2.4	2.6
Сјеница	3.3	3.7	3.1	2.7	2.5	2.7	2.3	2.3	2.7	2.8	3.0	3.0	2.8
Копаоник	2.4	2.5	2.6	2.2	2.1	2.1	2.1	2.0	2.1	2.3	2.2	2.4	2.3
Ниш	2.0	2.7	2.4	2.8	2.4	2.2	2.0	2.1	2.2	2.5	2.4	2.2	2.3
Димитровград	2.4	2.9	2.6	2.7	2.3	2.4	2.1	1.9	2.2	2.3	2.5	2.4	2.4
Врање	2.2	2.8	2.6	2.6	2.6	2.3	2.2	1.9	2.2	2.6	2.7	2.3	2.4

У појединим месецима, ипак, вредности међудневног пада бивају мало премашене. Најмања промена је у главном граду, а највећа у Пожеги (табела 1). Месечне вредности незнатно искачу из наведеног интервала. Углавном су ниже лети него зими, али маскимуме имају крајем зиме и почетком лета: у неким местима се тада приближавају вредности од 4 °C. Секундарни максимуми су крајем јесени. Те промене, када су уобичајена климатска одлика, изазивају адаптацију биљних врста на нагле смене годишњих доба и врло су позитивне, јер је тиме повећана отпорност врста на нагле промене времена у критичним добима године укључујући и касне и ране мразеве.

Стање са праговима екстремних међудневних промена овог параметра је другачије. Као што се види на слици 1 највише вредности су распоређене углавном у југозападним и средишним деловима Србије (са другом области максимума на северозападу).

Слика 1. Прагови за међудневни пад минималне дневне темературе ваздуха (°C) у Србији знатно изнад нормалног (1991-2005. година)

Југоисточна Србија се одликује најнижим вредностима прагова. У Димитровграду је гранична вредност 6,8 °C, а у Пожеги и Сјеници су израчунате вредности од 9,9 °C (табела 2). То значи да, као што се може сагледати са карте, да у северној Србији епитет екстремних носе сви међудневни падови минималних температура преко 7 или 8 °C, у средишним деловима

Србије преко 8 °C, а у југоисточним деловима преко 7 °C. За више котлинске крајеве одлика су границе од 10 °C. Занимљиво је да се не показује пораст са надморском висином. Сјеница је изузетак због свог полажаја, а на Црном Врху пад минималних температаура између два узастопна дана је екстреман већ када пређе 7,7 °C, на Златибору мало више, 8,5 °C, а на Копаонику је праг чак за 0,3 °C нижи од златиборског. Емпиријски се може закључити да су овакви прагови „адекватни“ с обзиром да је при преласку хладног фронта температура у новој ваздушној маси 10 и више степени нижа.

Годишњи прагови екстремности су у ствари највише месечне вредност прагова. Оне долазе углавном, као што је одлика и просечних падова минималне дневне температуре, крајем зиме и почетком пролећа (табела 2). Тада се због пораста упадног угла Сунчевих зрака постепено мењају и циркулацијски услови и често долази до промене синоптичких ситуација карактеристичних за зимски део године и наглог отопљавања: адвекције топлоте при циклонској активности на западу или при зоналним ситуацијама (Čadež M., 1964). На тај начин праг толеранције је подигнут релативно високо, мада то не „обећава“ много, јер непредвидиве синоптичке ситуације лако могу и да доведу до прелаза прагова који повлаче са собом опасне хидролошке ситуације као што је су поплаве или само нагло топљење снега. У неким летњим месецима праг се негде спушта и на око 4,5 °C. То указује на врло неповољне услове јер спуштање температуре за само 5 степени представља екстремну појаву у том месту.

Табела 2. Прагови за међудневни пад минималне дневне темературе ваздуха (°C) у Србији знатно изнад нормалног (1991-2005. година)

Место	Ј	Ф	М	А	М	Ј	Ј	А	С	О	Н	Д	год.
Палић	5.7	6.2	6.2	8.4	5.1	5.1	4.9	4.6	4.7	5.3	5.1	5.4	8.4
Сомбор	6.3	8.1	6.4	7.4	5.3	4.9	4.4	5.0	4.9	6.0	5.1	5.5	8.1
Кикинда	5.9	6.6	7.1	6.9	5.3	5.6	4.8	4.8	5.0	5.9	5.3	6.1	7.1
Нови Сад	6.4	7.0	7.2	7.1	5.1	4.4	5.2	4.5	5.1	5.2	5.5	5.8	7.2
Вршац	7.7	8.0	7.7	9.2	7.3	6.5	6.4	6.7	7.4	7.8	8.7	7.0	9.2
Сремска Митровица	6.5	6.5	6.4	8.0	5.3	5.1	4.8	5.2	5.7	5.9	5.7	5.5	8.0
Сурчин	4.6	6.9	6.9	8.3	4.9	4.9	5.1	4.6	5.7	5.9	7.1	5.9	8.3
Београд	5.0	6.0	5.9	7.7	5.3	5.0	5.3	4.5	5.0	5.0	4.9	5.4	7.7
Велико Градиште	6.1	7.6	8.0	7.6	6.8	6.0	5.8	5.0	6.3	6.3	6.6	6.1	8.0
Лозница	5.6	6.0	5.9	6.9	5.5	5.7	5.3	4.7	4.7	5.1	5.1	4.9	6.9
Ваљево	5.8	7.1	7.2	8.0	5.6	5.2	5.1	4.9	5.5	5.8	6.3	5.8	8.0
Смедеревска Паланка	6.1	6.2	6.3	8.7	6.7	5.1	5.3	5.1	5.3	6.3	6.3	6.4	8.7
Црни Врх	7.2	7.3	7.2	7.7	6.8	5.9	6.8	5.8	6.6	7.0	7.2	6.3	7.7
Неготин	7.0	7.9	7.1	7.4	5.8	5.4	5.2	4.8	5.9	6.4	7.2	6.5	7.9
Златибор	5.9	8.5	6.4	6.9	6.1	5.7	6.1	4.4	5.1	7.1	5.5	5.8	8.5
Пожега	7.0	7.9	8.1	9.9	9.3	9.7	7.2	7.4	6.4	5.5	6.3	6.0	9.9
Краљево	5.9	6.9	6.1	7.3	5.5	5.9	5.0	4.6	5.6	6.1	5.9	6.0	7.3
Ћуприја	6.7	7.1	7.7	8.3	6.7	6.3	5.4	6.3	5.5	6.9	6.8	7.2	8.3
Сјеница	8.8	9.9	7.8	5.9	6.5	6.5	5.8	6.1	6.0	6.3	7.6	8.8	9.9
Копаоник	8.0	8.2	7.2	7.8	5.0	6.4	5.9	4.6	6.0	6.4	6.5	7.5	8.2
Ниш	5.5	6.0	5.8	6.9	5.8	5.5	4.6	5.6	5.1	5.6	5.9	5.9	6.9
Димитровград	6.4	6.8	6.8	6.7	5.3	5.7	5.1	5.2	6.1	5.2	6.7	6.3	6.8
Врање	6.1	6.5	5.8	6.1	6.1	5.6	5.3	4.9	6.0	6.6	7.1	6.0	7.1

Апсолутни максимумими пада температуре иако имају локални карактер показују сличан распоред као и граничне вредности. Највиша вредност, 27,9 °C, забележена је у Великом Градишту, а најнижа, 13,1 °C, у Врању. Месечне вредности су највеће у пролеће и јесен, али јако варирају, па мартовске вредности знају некад да буду изузетно високе, и до 3,5 пута више од летњих. Са агроклиматског становишта ради се о врло опасном догађају, па би таква климатска ситуција могла да се сврста чак у вишу категорију ЕКП: потенцијално опасне

климатске појаве. Највиши праг у Србији 9,9 °C (пожешки и сјенички) премашује се на свим анализираним местима у Србији. То је сасвим другачија ситуација него у случајевима терминских екстремних температура и показује нестабилност интердиурне промене минималне дневне температуре ваздуха и велику неповољност климатских услова, посебно што се прагови највише пробијају у неповољно доба године.

Табела 3. Апсолутно највећи међудневни пад минималне дневне температуре ваздуха (°C) у Србији (1991-2005. година)

Место	Ј	Ф	М	А	М	Ј	Ј	А	С	О	Н	Д	год.
Палић	12.7	15.1	22.0	13.4	7.7	8.8	7.5	6.0	7.7	7.3	8.0	14.1	22.0
Сомбор	13.0	16.8	15.4	12.1	8.1	9.3	7.5	9.0	8.3	9.4	9.4	13.3	16.8
Кикинда	9.8	18.4	14.4	14.5	12.0	9.1	6.8	9.2	6.5	9.7	8.1	9.6	18.4
Нови Сад	15.6	17.0	17.5	12.7	7.9	8.7	8.0	7.2	7.2	8.0	9.7	12.6	17.5
Вршац	13.3	15.9	23.4	21.0	11.0	8.3	12.0	11.9	11.4	10.8	11.3	13.2	23.4
Сремска Митровица	12.6	11.6	16.1	12.9	8.2	9.1	8.0	11.0	8.6	8.0	9.8	12.7	16.1
Сурчин	13.0	14.8	19.3	12.8	15.8	14.7	13.0	6.6	12.9	11.9	13.0	8.8	19.3
Београд	8.7	13.6	19.5	13.8	9.2	17.0	10.6	8.3	6.2	8.2	10.9	6.5	19.5
Велико Градиште	12.4	10.3	27.9	17.8	8.6	10.5	7.9	10.1	8.7	9.2	9.3	8.8	27.9
Лозница	10.1	13.8	17.7	12.6	9.4	15.4	9.8	6.3	6.6	7.9	14.4	9.9	17.7
Ваљево	13.2	10.9	15.8	15.8	9.6	8.1	8.6	8.5	6.9	8.6	11.9	8.1	15.8
Смедеревска Паланка	11.7	13.3	24.9	18.5	10.5	9.5	8.7	9.7	9.8	9.4	11.6	11.4	24.9
Црни Врх	15.9	16.8	16.4	15.2	10.7	11.6	11.3	9.8	10.1	14.3	10.2	9.0	16.8
Неготин	14.2	24.6	14.9	15.6	8.7	13.8	8.2	7.3	8.4	8.9	11.4	10.8	24.6
Златибор	13.4	14.4	17.5	16.2	11.8	12.6	13.2	9.6	12.6	12.2	11.9	11.4	17.5
Пожега	13.0	13.6	18.5	22.4	15.0	12.4	14.7	14.8	10.4	8.3	9.2	10.7	22.4
Краљево	10.5	12.0	15.2	17.4	8.3	11.1	9.4	7.1	8.9	11.2	9.7	7.7	17.4
Ћуприја	12.5	11.9	18.1	20.5	9.9	14.4	14.3	9.7	11.0	10.4	12.0	10.7	20.5
Сјеница	13.0	13.3	20.7	17.5	10.4	10.0	8.4	8.2	18.6	10.1	13.7	14.6	20.7
Копаоник	10.6	15.1	22.8	16.7	9.9	9.5	15.3	16.9	12.0	12.2	12.2	13.8	22.8
Ниш	10.0	12.9	14.0	18.9	11.0	13.2	7.7	10.0	10.6	8.6	9.9	10.2	18.9
Димитровград	10.4	10.9	12.5	16.4	9.7	10.3	11.9	6.6	13.7	12.1	10.3	11.4	16.4
Врање	9.2	12.8	12.2	12.6	13.0	9.3	7.1	8.6	7.7	13.1	9.2	10.0	13.1

МЕЂУДНЕВНИ РАСТ ТЕМПЕРАТУРЕ ВАЗДУХА МНОГО ИЗНАД НОРМАЛНОГ

Значај и утицај међудневног раста температуре ваздуха знатно изнад нормалног је сличан, али „супротног знака“ од претходно изучаваног пада температуре ваздуха. Температурне промене у кратком временском интервалу доводе до низа штетних последица. Тако, на пример, нагли пораст температуре понекад доводи до топлотног удара, тегоба код хроничних болесника, смањења ефикасности рада људи, па чак и низа механичких и електронских система итд. Топлотни удар је најопаснија од свих болести изазваних топлотом (Кајзер М., 2003). Не треба заборавити да се у овом случају ради о међудневном расту максималне дневне температуре. Пошто је утврђено да и ови низови имају расподелу која је блиска нормалној, прешло се на израчунавање прагова $\pm 2\sigma$ за међудневни раст максималне температуре ваздуха знатно преко нормалног. На тај начин добијене су границе за промене које представљају неповољну климатску појаву.

Просечни годишњи међудневни раст максималне дневне температуре ваздуха у Србији је током периода 1991-2005. година био доста уједначен. Вредности подсећају на просечни међудневни пад минималне температуре. Разлика је у томе што се овде појављују само у интервалу од 2,5 до 3 °C (осим на Црном Врху 3,3 °C). Значи да је просторни распоред још више уједначен, што је повољнија карактеристика. Вредности незнатно расту од севера ка југу, а опадају од запада ка истоку. Уочава се и раст са надморском висином, али је, ипак, на

Копаонику међудневни раст само 2,7 °C. Највише су месечне вредности међудневног раста максималних температура крајем јесени и почетком пролећа (2,8 до 4,1 °C), а најниже на свим станицама су у августу (1,9 до 2,4 °C). Овакав годишњи ток био би повољан и очекиван за континенталне области умерених ширина, да није јесењег максимума раста. Он указује на нестабилност ваздушних маса крајем јесени, посебно у новембру. Наравно треба имати у виду да ове цифре не говоре ништа о учесталости, јер су просек само позитивних вредности разлика максимума једног дана и њему претходног.

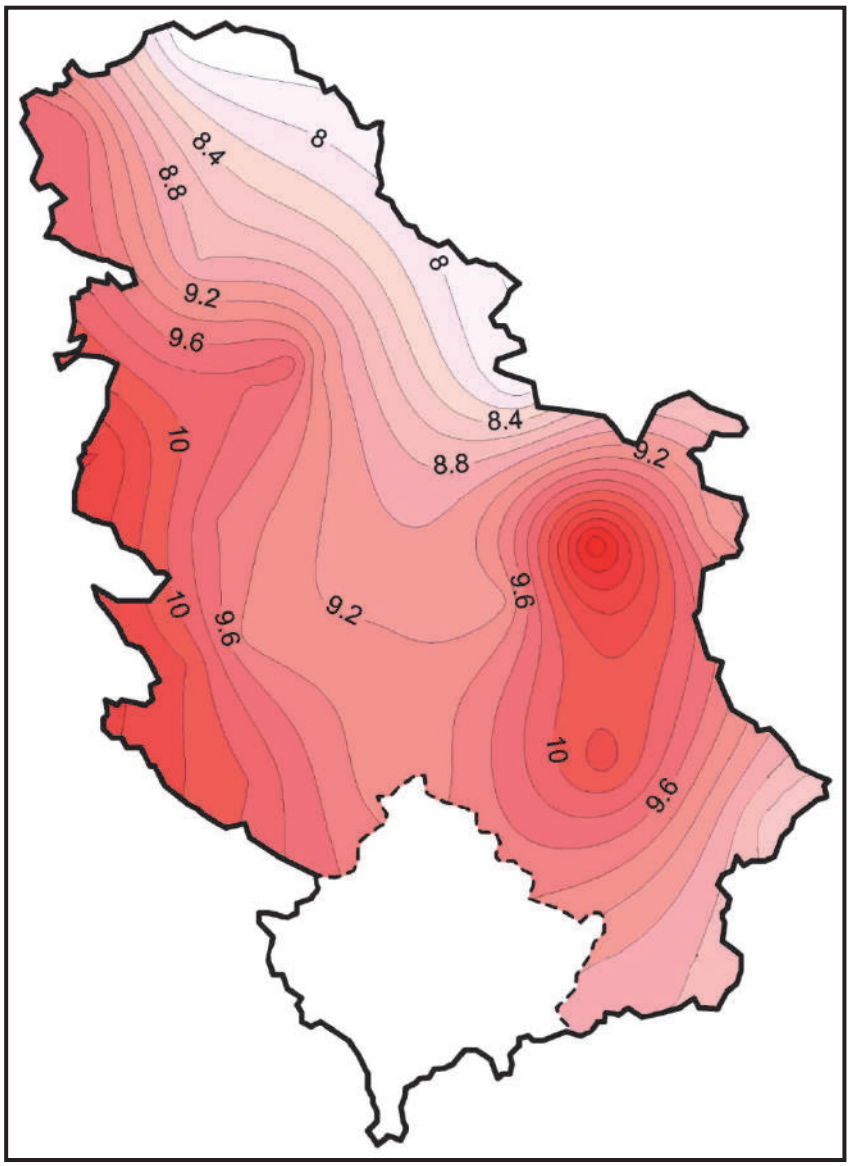
Табела 4. Просечни међудневни раст максималне дневне температуре ваздуха (°C) у Србији (1991-2005. година)

Место	Ј	Ф	М	А	М	Ј	Ј	А	С	О	Н	Д	год.
Палић	2.4	2.3	2.7	2.7	2.4	2.4	2.3	2.1	2.5	2.6	2.8	2.4	2.5
Сомбор	2.8	2.7	3.0	2.9	2.6	2.4	2.4	2.0	2.5	2.8	3.3	2.6	2.7
Кикинда	2.5	2.5	2.9	2.6	2.3	2.2	2.3	2.0	2.2	2.6	2.9	2.5	2.5
Нови Сад	2.6	2.8	3.1	2.7	2.3	2.3	2.4	2.0	2.4	2.9	3.1	2.8	2.6
Вршац	2.9	2.8	2.8	2.8	2.4	2.3	2.3	2.1	2.2	2.7	3.1	2.9	2.6
Сремска Митровица	2.5	2.7	3.3	2.9	2.4	2.3	2.5	2.0	2.5	2.9	3.1	2.6	2.6
Сурчин	2.9	3.0	3.2	3.0	2.7	2.6	2.7	2.2	2.6	3.0	3.5	2.9	2.9
Београд	2.7	3.0	3.2	2.9	2.7	2.6	2.6	2.2	2.6	3.0	3.4	3.0	2.8
Велико Градиште	2.6	2.8	3.0	3.0	2.5	2.4	2.4	2.1	2.4	2.8	3.0	2.8	2.7
Лозница	2.9	3.3	3.4	3.3	2.8	2.6	2.6	2.2	2.8	3.3	3.7	3.4	3.0
Ваљево	3.1	3.2	3.4	3.2	2.6	2.6	2.6	2.2	2.6	3.2	3.7	3.2	3.0
Смедеревска Паланка	2.9	2.9	3.3	3.0	2.7	2.7	2.6	2.4	2.7	2.9	3.0	2.8	2.8
Црни Врх	3.9	3.8	3.5	3.3	2.6	2.6	2.5	2.3	2.9	3.7	3.9	4.1	3.3
Неготин	2.9	3.1	3.2	2.8	2.6	2.3	2.2	2.0	2.5	3.1	2.9	3.0	2.7
Златибор	3.2	3.3	3.5	3.3	2.7	2.6	2.6	2.2	2.9	3.3	3.8	3.0	3.0
Пожега	3.0	3.3	3.5	3.1	2.6	2.6	2.5	1.9	2.7	3.2	3.7	3.0	2.9
Краљево	2.9	3.0	3.4	3.1	2.6	2.6	2.6	2.1	2.7	3.0	3.2	3.2	2.9
Ћуприја	2.7	2.9	3.3	3.1	2.8	2.7	2.8	2.3	2.9	3.1	3.3	2.8	2.9
Сјеница	3.2	3.4	3.1	3.1	2.7	2.5	2.6	2.3	2.7	3.1	3.6	3.0	2.9
Копаоник	3.0	3.1	2.9	2.9	2.3	2.4	2.4	2.1	2.4	3.1	3.1	2.8	2.7
Ниш	3.0	3.3	3.4	3.4	2.6	2.5	2.6	2.4	2.8	3.0	3.6	3.0	3.0
Димитровград	2.8	3.2	3.2	3.3	2.6	2.5	2.3	2.3	2.8	3.0	3.0	2.9	2.8
Врање	2.6	2.7	2.9	3.1	2.9	2.3	2.4	2.2	3.4	2.7	3.0	2.9	2.8

Годишњи прагови екстремности за међудневни раст максималне дневне темературе знатно изнад нормалног у истраживаном периоду имају скоро исте просторне одлике као и средњи пораст максимума. Вредности углавном незнатно расту од севера ка југу а опадају од запада ка истоку (слика 2). Раст са надморском висином је овде лакше уочити, али је, опет, на Копаонику међудневни раст нижи од „очекиваног“ јер износи 9,2 °C, а на Црном Врху је за 2 степена виши. Прагови преко 10 °C израчунати су за висинске станице (осим Копаоника) и за Лозницу и Ниш. Ово указује на непредвидивост планинске климе, изражени утицај топографског положаја и „подложност“ наглим отопљењима услед фенског ефекта у појединим деловима Србије. Најниже вредности се бележе на Палићу (7,6 °C) и у Банату (испод 8 °C).

Прагови за нагла отопљења, значи, крећу се у Србији углавном од 8 до 10 °C, што је у односу на прагове захлађења нешто ужи интервал: доња граница интервала је виша. Тако да се о преласку прагова у Србији може говорити већ када дође до пораста максималне температуре између два суседна дана за више од 7,5 °C. Највише месечне вредности међудневног раста максималних температура су крајем јесени и почетком зиме (крећу се до 11,2 °C на Црном Врху) и то су истовремено годишњи прагови. Најниже вредности су на већини станица у августу (од 4,9 °C у Пожеги до 6,2 °C у Сомбору). Значи да хладнији део године има виши праг толеранције за пораст температуре; други максимум је крај зиме и почетак пролећа и нижи је за

мање од једног степена. Занимљиво је да је најнижа вредност (4,9 °C) израчуната и за Сомбор и Нови Сад у јуну месецу, а најнижи праг у јуну има и Сурчин. Биоклиматолошки посматрано ниски прагови почетком лета су врло неповољни јер тада не долазе минимуми просечног раста температуре, што наводи на могућност лаког преласка прага и потребу за честим упозорењима. Синоптички услови за тако нешто су у том делу године повољни.

Слика 2. Прагови за међудневни раст максималне дневне темературе ваздуха (°C) у Србији знатно изнад нормалног (1991-2005. година)

Апсолутно највећи раст максималне дневне температуре између два дана забележен је, на Црном Врху и износио је чак 27,5 °C (и највиши праг је тамо забележен). То је вредност блиска апсолутно највећем паду минимума, која је забележена на једној долинској станици, а никако на Црном Врху. Остале годишње вредности су релативно високе, више од оних које се односе на пад минимума, и све су преко 20 °C. Најмањи апсолутни екстрем је у Врању (20,9 °C). Ови годишњи екстреми дешавају се углавном у касну јесен, па је то доба године и у овом случају „екстремно“. Праг неповољности се често превазилази и преко 15 степени. Најниже вредности већином долазе крајем пролећа и почетком лета, и то је за људски организам она поменута повољна ситуација. То је позитивно имајући у виду иначе високе очекиване температуре ваздуха у мају, јуну и јулу. Највиши праг раста максималне температуре од 11,2 °C, који је израчунат за Црни Врх, увелико се превазилази на свим испитиваним местима у Србији.

Табела 5. Прагови за међудневни раст максималне дневне темературе ваздуха (°C) у Србији знатно изнад нормалног (1991-2005. година)

Место	Ј	Ф	М	А	М	Ј	Ј	А	С	О	Н	Д	год.
Палић	6.1	5.5	6.9	7.1	5.5	5.5	5.3	5.1	6.2	7.5	7.6	6.5	7.6
Сомбор	8.3	7.9	8.1	6.9	6.9	4.9	6.2	6.2	6.5	7.7	9.8	7.2	9.8
Кикинда	6.8	6.7	7.3	6.5	5.4	5.7	5.7	5.3	5.8	6.7	7.9	7.2	7.9
Нови Сад	7.0	7.4	7.8	6.6	5.6	4.9	5.3	5.6	6.2	7.8	8.8	7.6	8.8
Вршац	7.4	6.9	7.0	6.9	6.4	5.9	6.4	5.7	5.6	6.9	7.9	7.8	7.9
Сремска Митровица	7.2	7.8	9.2	6.9	6.3	5.7	5.8	5.4	6.1	7.8	9.6	6.8	9.6
Сурчин	8.3	7.2	8.5	7.9	6.3	6.0	6.8	6.1	4.5	7.9	9.9	7.7	9.9
Београд	6.9	7.1	8.7	7.4	7.0	6.3	6.5	6.2	6.4	8.2	9.2	8.2	9.2
Велико Градиште	6.8	6.6	7.2	7.8	6.6	6.9	6.6	5.4	6.6	7.4	7.7	7.0	7.8
Лозница	7.7	8.6	9.4	7.9	7.0	5.9	5.8	5.6	7.1	8.7	10.6	8.8	10.6
Ваљево	8.4	8.2	9.6	7.6	6.5	5.9	6.0	5.4	6.5	8.6	9.1	9.1	9.6
Смедеревска Паланка	7.9	7.1	8.4	8.0	7.3	6.5	7.0	6.0	6.6	7.7	8.9	7.8	8.9
Црни Врх	9.8	9.7	9.5	8.2	7.0	7.3	6.6	5.7	7.2	9.5	10.2	11.2	11.2
Неготин	8.3	8.1	9.2	8.3	5.9	6.9	5.7	5.1	7.6	7.6	9.1	8.2	9.2
Златибор	7.3	8.2	9.3	8.2	7.3	6.3	7.0	5.6	7.7	7.6	10.2	7.4	10.2
Пожега	7.8	7.0	9.0	7.4	6.9	6.1	6.7	4.9	6.7	8.0	9.3	7.5	9.3
Краљево	6.8	7.1	9.3	8.4	7.1	6.7	6.8	5.4	6.1	7.4	8.7	8.5	9.3
Ћуприја	7.3	6.7	8.7	8.2	7.3	6.7	6.9	6.3	6.5	8.0	9.1	7.2	9.1
Сјеница	10.0	8.2	7.8	8.1	7.4	6.5	6.6	5.9	7.2	7.8	8.5	8.3	10.0
Копаоник	7.3	8.8	7.8	7.3	6.1	6.2	5.9	5.0	6.0	7.5	9.2	8.3	9.2
Ниш	7.5	7.3	8.5	7.7	7.3	6.3	6.7	6.1	7.5	8.2	10.3	8.0	10.3
Димитровград	6.7	7.7	8.4	7.7	6.4	6.1	6.1	6.0	7.5	8.3	8.5	7.8	8.5
Врање	6.3	6.5	7.4	7.4	7.4	6.0	6.1	5.7	6.5	6.6	9.0	8.2	9.0

Табела 6. Апсолутно највећи међудневни раст максималне дневне температуре ваздуха (°C) у Србији (1991-2005. година)

Место	Ј	Ф	М	А	М	Ј	Ј	А	С	О	Н	Д	год.
Палић	12.1	9.5	10.7	10.7	8.6	10.0	11.0	12.3	23.8	18.3	23.2	18.1	23.8
Сомбор	11.8	11.4	13.0	12.6	12.2	10.9	11.8	11.4	9.5	17.6	23.4	20.5	23.4
Кикинда	12.3	10.1	10.9	12.1	8.3	9.5	10.9	11.4	18.0	17.9	24.3	19.1	24.3
Нови Сад	16.0	12.4	11.6	12.9	8.9	8.5	10.3	11.5	19.0	19.1	25.1	20.3	25.1
Вршац	17.8	11.8	12.1	11.8	10.1	10.2	10.4	16.5	8.1	16.7	24.9	18.4	24.9
Сремска Митровица	12.0	11.4	13.1	13.0	10.2	9.8	8.8	11.0	9.2	20.0	24.4	17.7	24.4
Сурчин	13.8	9.5	12.1	13.9	10.0	10.0	10.1	13.2	17.6	20.4	25.2	20.0	25.2
Београд	12.1	12.4	12.3	13.1	9.4	10.6	8.8	17.4	19.3	21.4	26.3	17.5	26.3
Велико Градиште	12.4	11.1	13.3	13.2	11.0	10.2	13.4	16.4	18.1	19.6	23.1	11.1	23.1
Лозница	11.4	12.0	15.3	13.4	11.8	12.1	9.9	12.5	17.4	23.8	23.6	17.1	23.8
Ваљево	18.3	11.1	14.0	12.3	12.2	13.1	9.2	13.4	19.6	21.4	24.1	19.8	24.1
Смедеревска Паланка	13.0	13.5	14.5	14.4	12.3	10.2	10.1	17.0	21.3	19.2	25.2	16.7	25.2
Црни Врх	17.1	14.4	15.6	16.7	11.5	9.1	11.2	16.5	11.8	17.4	27.5	21.5	27.5
Неготин	17.1	14.1	14.2	10.1	10.5	13.3	10.0	16.6	18.3	22.4	24.6	12.4	24.6
Златибор	15.1	13.0	15.0	10.6	11.2	12.0	10.0	16.0	20.6	21.0	24.3	15.7	24.3
Пожега	16.6	14.2	14.3	14.2	11.3	12.8	10.7	14.7	11.2	20.4	22.1	13.8	22.1
Краљево	13.9	12.2	15.1	14.7	10.6	11.0	10.8	18.2	19.0	20.2	22.1	14.1	22.1
Ћуприја	11.9	9.2	14.5	12.6	11.3	12.4	9.6	19.1	11.0	20.4	22.5	15.3	22.5
Сјеница	15.9	12.1	13.3	9.8	11.8	9.4	9.2	17.5	13.5	17.6	21.3	15.9	21.3
Копаоник	10.6	11.6	15.0	9.8	10.7	13.7	8.9	15.4	12.4	13.6	20.2	21.7	21.7
Ниш	12.1	11.3	16.5	16.9	12.7	10.8	10.5	20.7	16.7	17.5	24.8	14.0	24.8
Димитровград	12.4	10.2	14.9	12.1	12.3	11.1	9.2	18.3	15.8	18.0	21.4	13.6	21.4
Врање	10.6	10.6	13.9	14.3	14.4	8.5	10.3	20.9	14.4	16.4	18.3	11.4	20.9

ЗАКЉУЧАК

Температурне промене у кратком временском интервалу доводе до низа штетних последица. Нагли пад температуре се манифестује неповољно на здравље људи и њихове активности, јер свака већа промена температуре захтева напор организма за адаптацију на нове услове средине. Нагли пораст температуре понекад доводи до топлотног удара, тегоба код хроничних болесника, смањења ефикасности рада људи, па чак и низа механичких и електронских система итд.

У климатологији је најчешће израчунавана међудневна промена средње дневне температуре. Међутим, највећи практични значај имају промене екстремних дневних температура, јер се оне највише одражавају на здравље и активност људи. Према расположивим подацима за период 1991-2005. година у Србији међудневни пад температуре ваздуха је знатно преко нормалног када пређе вредности 7 до 10 °C (највећи износи чак 28 °C), а међудневни раст температура је екстреман преко 8 до 10 °C (највећи износи 26 °C).

На основу добијених геостатистичких резултата може се извршити анализа података о појављивањима климатских екстрема, али би свеобухватна географска анализа морала да се врши уз коришћење документационих података и примену комплексних климатских показатеља. Према досадашњим испитивањима за период 1991-2005. година (Анђелковић Г., (2009) у Србији се годишње просечно 30 пута јављају екстремне климатске појаве као неповољни догађаји, што значи да је цео један месец за њих резервисан. Од тога се просечно 18 дана јављају ванредне појаве (60,6%). Према томе ванредне појаве чине 60% свих екстремних климатских појава у Србији.

Екстремне појаве везане за температуру ваздуха чине већину свих екстремних климатских појава у Србији и о њима људи у свакодневном животу највише говоре што оставља утисак да их се највише „плаше“. Број случајева екстремног међудневног пада минималне дневне температуре у Србији се креће у просеку између 30 и 60 за 15 година, односно 2 до 4 пута годишње. Вредности расту од севера ка југу и од нижих ка вишим надморским висинама. По неколико пута су учесталије током зиме и пролећа него током лета и јесени. Слично је и се екстремним растом максималне дневне температуре: у периоду 1991-2005. година он се јављао укупно између 35 и 60 пута (око 2,5 до 4 пута годишње). Екстремни међудневни раст темепературе има врло разнолик географски распоред на територији Србије, а много је чешћи у хладној него у топлој половини године. Апсолутни екстреми промена температуре имају локални карактер. Највиша вредност међудневног пада, 27,9 °C, забележена је у Великом Градишту. Апсолутно највећи раст максималне дневне температуре између два дана забележен је на Црном Врху и износио је 27,5 °C.

Значај резултата добијених овим радом је вишеструк, што се може закључити и на основу разматрања у уводном делу. Сигурно је да они, као прво, помажу разумевању природних услова (потенцијала и ограничења) простора Србије, а на основу тога могу и да се искористе у планирању заштите од природних непогода. Методолошки, рад може да представља и образац за испитивања у неком другом простору.

ЛИТЕРАТУРА

1. Анђелковић Г., (2006): **Методологија одређивања екстремних температура ваздуха на примеру јануара и јула месеца у Неготину.** Гласник СГД, св. 86, бр. 1, Београд.
2. Анђелковић Г., (2007): **Температурне прилике у јулу 2007. године као екстремна климатска појава у Србији.** Гласник Српског географског друштва, св. 87, бр. 2, Београд.
3. Анђелковић Г., (2009): **Екстремне климатске појаве у Србији.** Докторска дисертација. Географски факултет, Београд.
4. Анђелковић Г., (2010): **Климатски екстреми у Србији – дефиниције, врсте и класификација**. Гласник СГД, св. 90, бр. 4, Београд.
5. Вујевић П., (1956): **Климатолошка статистика**. Научна књига. Београд.
6. Кајзер М., (2003): **Како време утиче на здравље.** Драганић, Београд.

7. Maksimović S., (1987): **Mesto i uloga meteorologije u zaštiti od lelementarnih nepogoda.** Zbornik radova sa prvog jugoslovenskog savetovanja „Elementarne nepogode i katastrofe“, Beograd.
8. Organe consultatif sur les changements climatiques - OcCC, (2003): **Extremereignisse und Klimaänderung**. Report, Bern.
9. Pllana R., (1987): **Fizičkogeografski aspekti elementarnih nepogoda sa osvrtom na neke pojave u SAP Kosovo.** Zbornik radova sa prvog jugoslovenskog savetovanja „Elementarne nepogode i katastrofe“, Beograd.
10. Radinović Đ., (1981): **Vreme i klima Jugoslavije**. IRO Građevinska knjiga, Beograd.
11. Radinović Đ., (1990): **Extraordinary, severe and hazardous weather phenomena – definitions, forecasts and warnings**. Fifth International Youth School on Meteorology and Hidrology. Vol. 2. Bulgarian Academy of Sciences. Sofia.
12. Radinović Đ., (1997): **The basic concept of the metodologies of Mediterranean cyclones an adverse weather phenomena studies.** INM-WMO International Symposium on Mediterranean cyclones and hazardous wether phenomena, Palma the Mallorca.
13. Chapman E. H., (1919): **On the use of the normal curve of errors in classifing observations in Meteorology.** Meteorological Office London, Proffesional Notes, No. 5, London.
14. Čadež M., (1964): **Vreme u Jugoslaviji.** Meteorološki zavod Prirodno-matematičkog fakulteta, Beograd.

INTERDIURNAL AIR TEMPERATURE VARIATION IN SERBIA AS EXTREME CLIMATIC EVENT

GORAN ANĐELKOVIĆ

Faculty of Geography, University of Belgrade, 11000 Belgrade, Serbia

Temperature changes in a short interval cause the series of harmful consequences. The abrupt fall of temperature is negatively manifested on people's health and their activities, since every greater temperature change demands the effort of an organism to adapt to the new environmental conditions. The abrupt rise of temperature sometimes causes thermal shock, problems for chronic patients, decreased efficiency of working people, even mechanical and electronic systems, etc.

In climatology the interdiurnal variation of average daily temperature is most frequently calculated. However, the changes of extreme daily temperatures have the greatest practical importance since they have the most significant influence on people's health and activities. According to the available data for the period 1991-2005 in Serbia the interdiurnal fall of air temperature is significantly above normal when it exceeds the values of 7-10 °C (the highest is 28°C), and interdiurnal rise of temperature is extreme if it is above 8-10 °C (the highest is 26 °C).

Extreme events referring to air temperature make the majority of all extreme climatic events in Serbia and in everyday life people talk about them most frequently which leaves the impression that they are most "afraid" of them. The number of cases of the extreme interdiurnal fall of the minimal daily air temperature in Serbia is at average between 30 and 60 in 15 years, that is to say 2 to 4 times a year. The values increase going from the north to the south and from lower to higher altitudes. They are several times more frequent in winter and spring than in summer and autumn. The similar situation is with the extreme rise of the maximal daily temperature: it occurred between 35 and 60 times in total in the period 1991-2005 (approximately between 2.5 and 4 times a year). The extreme interdiurnal rise of temperature has very diverse distribution at the territory of Serbia, and it is more frequent in cold than in warm half of a year.

The absolute extremes of temperature changes have local character. The highest value of interdiurnal fall 27.9 °C was notified in Veliko Gradiste. The absolute highest rise of the maximal daily temperature between two days was notified at Crni Vrh and it was 27.5 °C.

The gathered data could help us understand the natural conditions (potentials and limitations) at the territory of Serbia and they can also be used for the planning of protection from natural catastrophes.

ГОРИЦА СТАНОЈЕВИЋ UDC: 551.583(497.11)

АНАЛИЗА ВАРИЈАБИЛНОСТИ СЕЗОНСКИХ ТЕМПЕРАТУРА ВАЗДУХА НА ПРОСТОРУ СРБИЈЕ

Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, 11000 Београд, Србија

Апстракт. У раду су анализиране промене сезонских температура ваздуха на простору Србије за период 1949-2009. Према резултатима за 17 станица добијен је позитиван линеарни тренд температура у пролеће и лето, негативан тренд за јесење вредности температура, док у случају зимске сезоне позитивне вредности линеарног тренда добијене су за највећи део Србије осим њеног југоисточног дела. У циљу анализе колебања температуре ваздуха под утицајем атмосферске циркулације као значајног климатског фактора коришћен је SynopVis Grosswetterlagen (SVG) каталог. SVG систем представља хибридни метод за класификовање облика циркулације атмосфере на простору Европе. Корелациона анализа у већини случајева показује статистички значајну позитивну (негативну) повезаност западних и јужних (северних и источних) циркулационих типова са сезонским температурама. У случају зимске сезоне југоисток Србије показује негативну повезаност за западном циркулацијом док је за остали део Србије утврђена позитивна веза између ових променљивих у анализираном периоду времена. Статистички значајна повезаност изостаје за јесење температуре и западну циркулацију која у свим сезонама показује позитиван тренд учесталости. Закључује се да примена SVG система на простор Србије показује добре резултате потврђујући значај циркулације атмосфере као фактора температурне варијабилности.
Кључне речи: сезонске температуре, Србија, циркулација атмосфере, SVG каталог

Abstract: This paper analyses the changes of seasonal temperatures in Serbia for the period 1949-2009. According to the results obtained for 17 stations, a positive linear trend of temperatures is showed for spring and summer, a negative trend of autumn temperature series, while in the case of winter season a positive linear trend was obtained for the most part of Serbia, except its southeast. In order to analyze the fluctuations of air temperature under the influence of atmospheric circulation as an important climatic factor was used SynopVis Grosswetterlagen (SVG) catalog. The SVG system is a hybrid method for classifying the patterns of atmospheric circulation in the area of Europe. In most of cases the correlation analysis showed a statistically significant positive (negative) connection between the frequency of western and southern (northern and eastern) circulation types with seasonal temperatures. For winter season southeast part of Serbia shows a negative relationship with the western circulation, while the rest of Serbia has a positive relationship between these variables. A statistically significant correlation is missing for autumn temperatures and western circulation which has a positive trend in all seasons. It is concluded that the use of SVG systems for territory of Serbia shows good results, confirming the importance of atmospheric circulation as a factor of temperature variability.
Key words: seasonal temperatures, Serbia, atmospheric circulation, SVG catalogue

УВОД

Циљ рада је истраживање варијабилности сезонских температура ваздуха на простору Србије. Под утицајем климатских фактора температура показује просторно-временску променљивост. Значај циркулације атмосфере као климатског фактора анализиран је утврђивањем повезаности између промене учесталости циркулационих типова и температурних колебања на примеру 17 станица са релативно хомеогеним распоредом на територији Србије за период 1949-2009.

Анализирајући промене декадних температура ваздуха у Србији, Радовановић и Дуцић (2004) закључују да постоји пораст температура у другој половини XX века на већем делу територије Србије, осим на југоистоку. Такође, истиче се да је пораст изразитији тек у последњој декади XX века. Исти аутори указују да „постоје јасне везе које упућују да на тај пораст утичу пре свега промене доминантних типова атмосферске циркулације, из

меридонално јужног у "топлији" зонални тип“. Статистички значајну повезаност између колебања учесталости Хес-Брезовски циркулационих типова и температура и падавина у Србији за период 1949-2004 утврђују Дуцић и др. (2010а, 2010б). У последњих неколико година све је више радова који истражују везу између атмосферских циркулационих процеса и колебања климе у Србији. Тако Миловановић и др. (2008) истражују однос између положаја и интензитета Исландског минимума са температуром ваздуха у Србији и Београду. Установљено је да је најснажнија повезаност са географском дужином овог акционог центра, али и да постоји статистички значајна веза и између интензитета Исландског минимума и температуре ваздуха у Србији. Значај глобалних циркулационих процеса и телеконкција истичу Дуцић и Луковић (2005) указујући на повезаност између Ел Ниньо јужне осцилације (El Niño Southern Oscillation – ENSO) и промена количине падавина у Србији за период 1951-2000. Уопштено проучавање промена у циркулацији атмосфере значајно је за разумевање функционисања климатског система у целини. Анализирајући температурне промене у Србији на основу података приземних и сателитских осматрања Луковић (2008) наводи да постоје индикатори да се утицај доминантног фактора колебања температуре ваздуха прво појавио у тропосфери, а тек након тога у приземним слојевима што указује на значај спољашњих климатских фактора у колебању температуре ваздуха. Механизми преношења утицаја кроз атмосферу нису у потпуности познати, међутим један од начина за праћење промена јесте анализа учесталости циркулационих типова за одређене просторне целине у одређеним временским периодима (најчешће просторни домен типологија је континенални (Станојевић, 2010)). У овом раду за анализу повезаности циркулације атмосфере са колебањем температура у Србији коришћен је SynopVis Grosswetterlagen (SVG) каталог.

ПОДАЦИ И МЕТОДЕ ИСТРАЖИВАЊА

Подаци

У раду су коришћене сезонске температурне серије за 17 станица. Анализирани период је 1949-2009, осим за две станице Сомбор (1950-2009) и Призрен (1949-2004), за које су доступни краћи низови.

Такође, анализирана је сезонска учесталост SVG[1] циркулационих типова. SynopVis Grosswetterlagen (SVG) систем представља хибридни метод за класификовање облика цикрулације атмосфере на простору Европе. Базиран на NCEP-Reanalyses и користи као улазне параметре SLP, Z500 and T850 за 29 објективно израчунатих Хес-Брезовски (ХБ) циркулационих типова. Оригинални ХБ типови (нем. Grosswetterlagen) су дефинисани сагласно правцу кретања ваздушних маса и антициклоналним и циклоналним карактеристикама у односу на централну Европу. SVG имају исто значење и номенклатуру као и оригинални ХБ типови и такође трајање од минимум три узастопна дана. Насупрот ХБ каталогу (који је углавном фокусиран на Централну Европу), SVG систем има већу простору кохеренцију за регионе изван овог дела Европе. Ово је разлог зашто је овај систем изабран за анализу температурне варијабилности у Србији. У овом истраживању SVG циркулациони типови су груписани у 4 главна типа (западни, северни, источни и јужни) сагласно правцу кретања ваздушних маса (James, 2008).

Методе истраживања

Коришћен је метод линеарног тренда, за температурне серије, као и за учесталост циркулационих типова. Према Студентовом т-тесту анализиран је статистички значај тренда на нивоу поверења од 0.05 и 0.01. Међутим, како тренд анализа не даје попуну информацију о променама које су се догодиле и показује осетљивост на дужину низа у циљу добијања прецизнијих информација о променама тј. да ли промена уопште десила, да ли се ради само о једној промени и са којим поверењем односно вероватноћом уопште можемо говорити о томе – у раду је примењена “Анализа тачке промена” (Change Point Analysis, CPA). Ова статистичка

[1] SVG каталог је добијен од аутора P. M. James.

процедура нарочито је погодна је за анализу временских серија, детектовање суптилних промена, али и откривање грешака у временским серијама. Састоји се из два корака: (1) KUMSUM и (2) "bootstrapping" (Taylor, Wayne, 2000).

(1) Први корак представља рачунање кумулативне суме (KUMSUM) разлика свих вредности низа од аритметичке средине целог низа ($\overline{X}$).

Најпре се рачуна аритметичка средина низа ($\overline{X}$):

$\overline{X} = \frac{X_1 + X_2 + X_3 + ... + X_n}{n}$, за n=1,2,3,…,61 (у овом случају дужина анализираног периода).

Затим се рачуна кумулативна сума разлика свих вредности у низу од аритметичке средине низа:

$S_i = S_{i-1} + (X_i - \overline{X})$, за i=1,2,3,…,61 (стартује је се са So=0, и завршава S61),

и утврђује се разлика између максималне и минималне разлике кумулативне суме:

$S_{diff} = S_{\max} - S_{\min}$.

(2) Други корак ("bootstrapping") састоји се у генерисању нових узорка од 61 јединице случајно распоређене ($X_1^0, X_2^0, X_3^0, ..., X_{61}^0$). Број нових узорака је 61!, али сматра се да је за ову анализу довољно генерисати 1000 нових узорака. Затим следи одређивање кумулативних сума за сваки нови узорак $(S_1^0, S_2^0, S_3^0, ..., S_{61}^0)$, при чему се испуњеност услова $S_{diff}^0 < S_{diff}$ користи за рачунање нивоа поверења са којим можемо говорити да се промена догодила:

$100\frac{X}{N}\%$, где је X број случајева где је испуњен овај услов, а N укупан број случајева.

За извођење ове анализе коришћен је програм Change-Point Analyzer 2.3. Резултати показују тачку промене, временски интервал у коме се прмена десила, ниво поверења или вероватноћа да се промена десила и ниво значајности промене (ниво 1 као промена највећег значаја).

У овом истраживању урађена је и Кластер анализа како би се увидело да ли резултати груписања временских серија показују диференцијацију у простору, и груписане серије упоредиле са резултатима тренд и CPA анализе. Кластер анализа је урађена хијерархијским груписањем методом просечног повезивања, док је као мера сличности коришћен је Пирсонов коефицијент корелације.

На крају, повезаност варијабилности температура и циркулације атмосфере анализирана је преко корелационе анализе. Преглед резулатата дат је по сезонама.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Пролеће

Према резултатима анализе линеарног тренда за температуре у пролеће све станице показују позитиван тренд за период 1949-2009., при чему статистички значај изостаје једино за станицу Палић (табела 1). Западна и јужна (северна и источна) циркулација показују позитиван (негативан) тренд. У већини случајева (према CPA) за тачку промене пролећних температура издвојена је 1999. година, односно временски тренутак од када су просечне пролећне температуре забележиле статистички значајан пораст у односу на претходни период (табела 2). Изузетак су станице Врање, Димитровград, Сјеница и Призрен, тј. доминантно станице на југу и југоистоку Србије код којих није издвојена сигнификантна промена. На примеру кумулативних сума за Београд и Димитровград може се уочити зашто је то тако (слика 1). Премда обе станице бележе нагло повећање температура од краја 1990-их, изразитији пад температура од почетка анализираног периода код Београда у односу на Димитровград доприноси да последња декада анализираног периода за Димитровград не буде издвојена као период статистички значајног повећања средњих пролећних температура. Ово је био случај и са осталим станицама на југ/југоистоку Србије. Може се закључити да постоји територијална диференцијација временских серија, што је потврдила и кастер анализа, где највећи број станица припада једној групи, док временске серије за станице на истоку (Неготин и Зајечар) и на југ/југоистоку (Врање и Димитроград) образују посебне групе.

Табела 1. Позитиван (P) и негативан (N) линеарни тренд у анализираном периоду времена према т-тесту. (*статистички значај на нивоу 0.05, **статистички значај на нивоу 0.01).

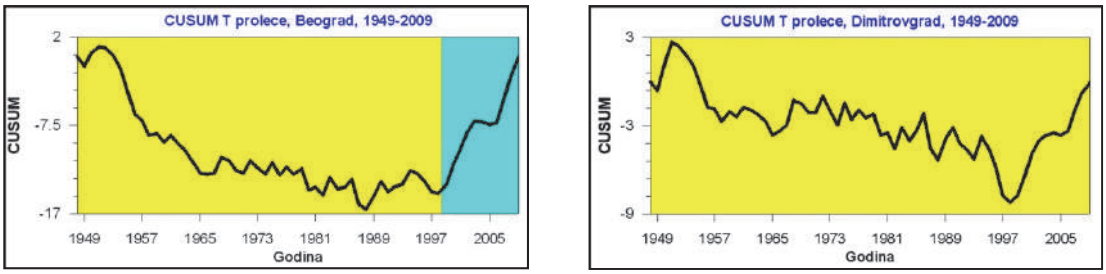
Станице	**T**
Београд	P**
Димитровград	P
Кикинда	P**
Крагујевац	P**
Крушевац	P**
Неготин	P**
Ниш	P*
Нови Сад	P**
Палић	P**
Призрен	P*
Сјеница	P*
Смед. Планка	P**
Сомбор	P**
Ваљево	P**
Вел. Градиште	P*
Врање	P*
Зајечар	P**

Супер типови	**T**
Западна циркулација (W)	P*
Северна циркцулаја (N)	N
Источна циркулација (E)	N*
Јужна циркулација (S)	P*

Табела 2. Резулатати CPA анализе за пролећне температурне серије и учесталост циркулационих типова, период 1949-2009.

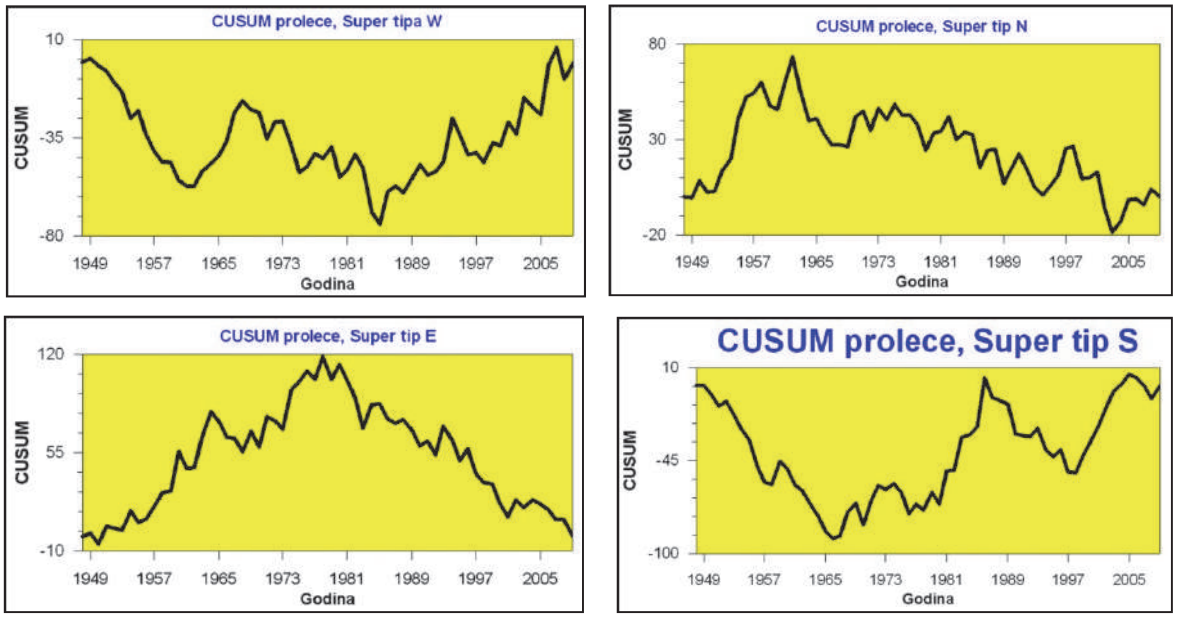
Станице	**Година**	**Интервал поверења**	**Ниво поверења**	**Од**	**До**	**Ниво**
Београд	1999	(1991,2003)	99%	12,07	13,709	3
Димитровград	/	/	/	/	/	/
Кикинда	1999	(1991,2003)	97%	11,202	12,573	3
Крагујевац	1999	(1988,2002)	95%	12,082	12,436	3
Крушевац	1999	(1990,2003)	98%	11,04	12,509	3
Неготин	1989 1999	(1954,1996) (1992,2006)	97% 91%	11,198 11,99	11,99 12,936	2 4
Ниш	1999	(1983,2003)	91%	11,57	12,818	2
Нови Сад	1999	(1987,2002)	93%	11,182	12,545	2
Палић	2000 2007	(1972,2004) (2001,2007)	90% 98%	10,941 12,057	12,057 13,162	1 3
Призрен	/	/	/	/	/	/
Сјеница	/	/	/	/	/	/
Смед. Планка	1999	(1986,2003)	96%	11,246	12,518	3
Сомбор	1999	(1989,2003)	98%	10,986	12,373	3
Ваљево	1999	(1991,2002)	94%	10,982	12,373	3
Вел. Градиште	1999	(1977,2003)	93%	11,224	12,336	2
Врање	/	/	/	/	/	/
Зајечар	1999 2003	(1989,1999) (2000,2008)	96% 96%	10,692 12,55	12,55 11,6	2 3
Супер типови						
Западна циркулација (W)	/	/	/	/	/	/
Северна циркцулаја (N)	/	/	/	/	/	/
Источна циркулација (E)	1979	(1957,1995)	90%	27,133	19,323	1
Јужна циркулација (S)	/	/	/	/	/	/

Слика 1. Графикони кумулативних сума пролећних температура за Београд и Димитровград. Плавом бојом означени су резулати CPA.

Западни и јужни типови показују позитивну везу, док северни и источни негативну повезаност са пролећним температурама. У свим случајевима веза је статистички значајна на нивоу поверења од 95% и просторно уједначеног интезитета. Кумулативне суме за циркулационе типове најбоље илуструју антифазност западних и источних, северних и јужних типова. И код западне и код јужне циркулације уочава се значајно повећање учесталости од 1990-тих, док је за источне и северне карактеристичан пад учесталости (слика 2).

Слика 2. Графикони кумулативних сума учесталости циркулационих типова.

Лето

За летњу сезону све станице показују позитиван температурни тренд (табела 3). У већини случајева издвојена је средина 1960-их (1965.) и крај 1980-их (1987.) као почетак периода пада летњих температура, односно њиховог раста (табела 4). Такође, летње температурне серије за највећи део станица чине једну групу према резултатима кластер анализе. Премда није издвојена статистички значајна тачка промене за супертипове анализом њихових кумулативних сума уочава се да западни и јужни типови показују пад учесталости од 1960-их, а потом и повећање у последњим декадама анализираног периода. И сада, као и за пролеће, уочава се антифазност западних и источних, северних и јужних циркулационих типова.

Табела 3. Позитиван (P) и негативан (N) линеарни тренд у анализираном периоду времена према т-тесту. (*статистички значај на нивоу 005, **статистички значај на нивоу 0.01).

Станице	**T**
Београд	P**
Димитровград	P
Кикинда	P**
Крагујевац	P*
Крушевац	P*
Неготин	P**
Ниш	P*
Нови Сад	P
Палић	P**
Призрен	P*
Сјеница	P**
Смед. Планка	P*
Сомбор	P**
Ваљево	P**
Вел. Градиште	P
Врање	P
Зајечар	P**

Супер типови	**T**
Западна циркулација (W)	P*
Северна циркцулаја (N)	N
Источна циркулација (E)	P
Јужна циркулација (S)	P

Табела 4. Резулатати CPA анализе за летње температурне серије и учесталост циркулационих типова, период 1949-2009.

Станице	**Година**	**Интервал поверења**	**Ниво поверења**	**Од**	**До**	**Ниво**
Београд	1965	(1953,1967)	100%	21,731	20,723	2
	1987	(1987,1991)	100%	20,727	22,591	3
Димитровград	1959	(1950,1962)	95%	19,99	18,964	5
	1973	(1967,1977)	100%	18,964	18,086	4
	1987	(1987,1991)	1000%	18,086	19,604	3
Кикинда	1965	(1952,1970)	98%	21,063	20,267	4
	1992	(1991,1996)	100%	20,267	21,983	3
Крагујевац	1959	(1952,1963)	100%	21,24	19,939	4
	1992	(1990,1994)	100%	19,939	21,75	3
Крушевац	1959	(1952,1963)	99%	21,24	20,033	4
	1992	(1990,1996)	100%	20,033	21,578	5
Неготин	1965	(1955,1967)	100%	21,919	21,122	2
	1974	(1968,1986)	93%	21,122	20,615	4
	1987	(1987,1989)	100%	20,615	22,87	1
Ниш	1955	(1950,1960)	93%	22,333	21,169	4
	1968	(1959,1974)	99%	21,169	20,263	4
	1987	(1986,1991)	100%	20,263	22,026	5
Нови Сад	1953	(1950,1956)	98%	21,85	20,415	5
	1987	(1982,1998)	100%	20,415	21,423	8
Палић	1965	(1953,1969)	99%	20,863	19,95	4
	1987	(1986,1990)	100%	19,95	21,726	3
Призрен	1955	(1951,1965)	92%	22,467	21,313	2
	1987	(1984,1992)	100%	21,313	22,717	1
Сјеница	1950	(1950,1951)	95%	13,1	15,956	2
	1959	(1957,1961)	100%	15,959	14,532	4
	1987	(1985,1991)	100%	14,532	15,996	9

Смед. Планка	1965	(1955,1966)	100%	21,15	19,877	5
	1987	(1986,1990)	100%	19,877	21,604	3
Сомбор	1953	(1952,1954)	100%	22,3	20,082	2
	1991	(1989,1994)	100%	20,082	21,568	4
Ваљево	1965	(1952,1970)	100%	20,569	19,732	4
	1987	(1987,1990)	100%	19,723	21,343	1
Вел. Градиште	1965	(1955,1970)	100%	21,113	20,026	3
	1992	(1990,1996)	100%	20,026	21,594	5
Врање	1964	(1953,1970)	99%	20,967	19,879	2
	1992	(1989,1996)	100%	19,879	21,339	4
Зајечар	1964	(1954,1965)	98%	21,147	19,973	2
	1975	(1967,1986)	95%	19,973	19,767	4
	1987	(1986,1990)	100%	19,767	21,761	3
Супер типови						
Западна циркулација (W)	/	/	/	/	/	/
Северна циркцулаја (N)	/	/	/	/	/	/
Источна циркулација (E)	/	/	/	/	/	/
Јужна циркулација (S)	/	/	/	/	/	/

Знак везе корелационе анализе учесталости циркулационих типова и летњих температура остаје исти као и у пролеће. Позитиван за западне и јужне, и негативан за северне и источне типове. Једино источни типови показују одсуство статистички значајне везе са летњим температурним серијама (ниво поверења од 95%).

Јесен

Негативан тренд јесењих температура за све станице осим услучају Палића (где је показан слабо изражен позитиван тренд) издваја ову сезону од осталих. Статистички значај добијен је једино за Димитровград (табела 5). Анализа тачке промене поново издваја средину 1960-их и крај 1980-их за интервале промена (табела 6). Анализом кумулативних сума за станице на профилу север-југ (Палић-Београд-Ниш-Димитровград) утврђено је да постоји изразити пад јесењих температура од 1960-их који је смењен растом од краја 1990-их, при чему то повећање је све мање изражено у правцу југа и за Димитровград изостаје. Због тога једино ова станица показује статистички значајан негативан тренд јесењих температура, а Палић једино позитиван тенд (слика 3).

Табела 5. Позитиван (P) и негативан (N) линеарни тренд у анализираном периоду времена према т-тесту. (*статистички значај на нивоу 005, **статистички значај на нивоу 0.01).

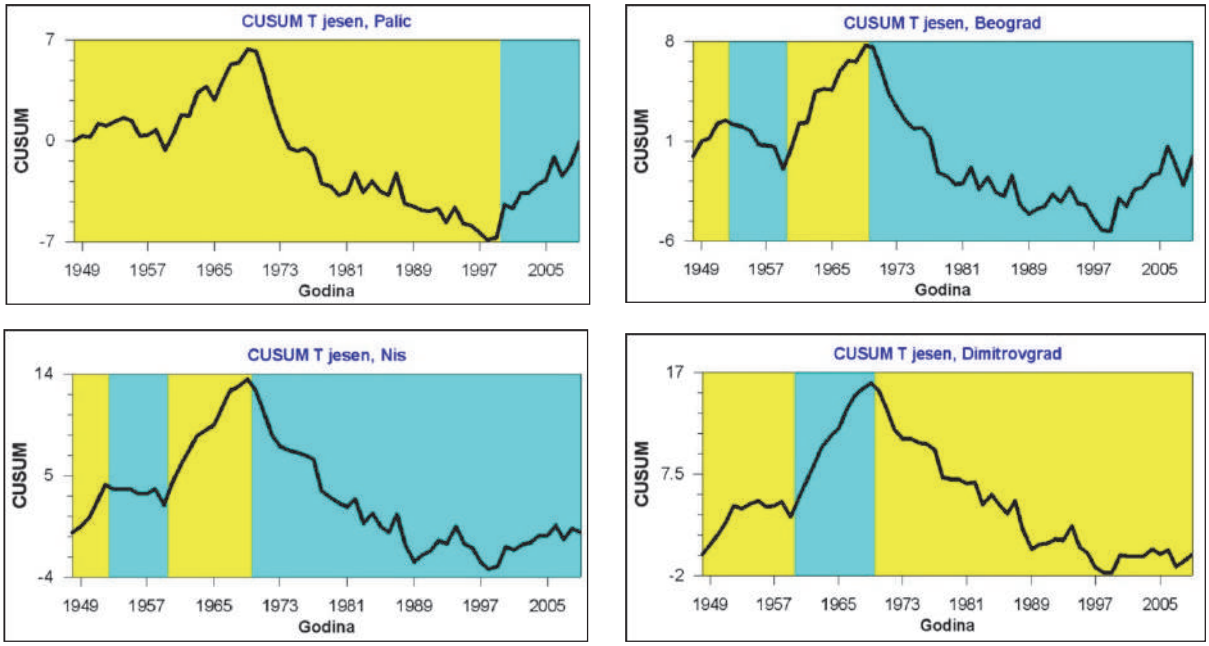
Станице	**T**
Београд	N
Димитровград	N*
Кикинда	N
Крагујевав	N
Крушевац	N
Неготин	N
Ниш	N
Нови Сад	N
Палић	P
Призрен	N
Сјеница	N
Смед. Планка	N
Сомбор	N
Ваљево	N
Вел. Градиште	N
Врање	N
Зајечар	N

Супер типови	Т
Западна циркулација (W)	P
Северна циркцулаја (N)	N
Источна циркулација (E)	N
Јужна циркулација (S)	P

Табела 6. Резулатати CPA анализе за јесење температурне серије и учесталост циркулационих типова, период 1949-2009.

Станице	Година	Интервал поверења	Ниво поверења	Од	До	Ниво
Београд	1953	(1953,1958)	95%	13,1	11,986	3
	1960	(1960,1964)	98%	11,968	13,34	2
	1970	(1966,1999)	97%	13,34	12,277	1
Димитровград	1960	(1951,1963)	100%	10,791	11,72	2
	1970	(1970,1975)	100%	11,72	10,063	1
Кикинда	1960	(1953,1965)	92%	11,355	12,22	2
	1970	(1966,1992)	100%	12,22	11,135	1
Крагујевац	1960	(1952,1962)	100%	11,718	12,825	2
	1968	(1966,1984)	100%	12,825	11,49	1
Крушевац	1953	(1953,1957)	92%	12.575	11,071	3
	1960	(1959,1961)	100%	11,071	12,6	2
	1970	(1970,1974)	100%	12,6	10,61	1
	1990	(1979,1996)	94%	10,61	11,685	3
Неготин	1970	(1959,1982)	93%	11,767	11,007	2
	1999	(1992,2003)	93%	11,007	12,091	1
Ниш	1953	(1953,1954)	95%	13,1	11,8	3
	1960	(1959,1962)	99%	11,8	13,7	2
	1970	(1969,1982)	99%	13,17	11,71	1
Нови Сад	1960	(1954,1965)	98%	11,4	12,43	2
	1970	(1966,1988)	99%	12,43	11,297	1
Палић	2000	(1960,2008)	97%	10,949	11,75	2
Призрен	1960	(1954,1962)	100%	12,336	13,52	5
	1970	(1968,1993)	99%	13,52	12,26	1
Сјеница	1960	(1950,1962)	92%	7,427	8,287	4
	1968	(1967,1989)	99%	8,287	6,995	1
Смед. Планка	1960	(1950,1964)	99%	11,791	12637	2
	1968	(1966,1988)	100%	12,637	11,333	1
Сомбор	1970	(1956,2006)	99%	11,43	10,802	1
Ваљево	1960	(1954,1965)	99%	11,4	12,36	2
	1970	(1967,1993)	100%	12,36	11,197	1
Вел. Градиште	1960	(1950,1964)	96%	11,745	12,64	2
	1970	(1968,1981)	100%	12,64	11,237	1
Врање	1960	(1953,1962)	100%	11,827	12,79	5
	1970	(1969,1981)	99%	12,79	11,207	1
Зајечар	1960	(1950,1962)	96%	10,764	11,862	3
	1968	(1967,1976)	100%	11,862	10,526	1
Супер типови						
Западна циркулација (W)	1967	(1955,1989)	93%	37,556	46,953	1
Северна циркцулаја (N)	/	/	/	/	/	/
Источна циркулација (E)	/	/	/	/	/	/
Јужна циркулација (S)	/	/	/	/	/	

Слика 3. Графикони кумулативних сума за станице на профилу север-југ. Плавом бојом означени су резулати CPA.

Корелациона анализа сада показује негативну везу западних типова и јесењих температура, без статистичког значаја у највећем броју случајева. Источни типови такође за највећи број станица показују одсуство статистички значајне повезаности, али са позитивним знаком везе. Северни (јужни) типови показују статистички значајну негативну (позитивну) повезаност (ниво поверења од 95%).

Зима

Негативан тренд зимских температура добијен је за станице Димитровград и Врање, док све остале станице показују позитивне вредности тренда са статистичким значајем једино за Београд и Кикинду (табела 7). Западни типови показују позитиван тренд (статистички значајан), док северни, источни и јужни негативан тренд учесталости. Међутим, CPA не показује статистички значајну промену ни за једну станицу.

Према резултатима корелационе анализе уочавају се просторне неравномерности у погледу јачине везе западних типова и зимских температурних серија. Врање и Димитровград са најнижим вредностима Пирсоновог коефицијента корелације, док су највише вредности, односно најјача веза је добијена за станице на северу, западу и крајњем истоку Србије. На основу Пирсоновог коефицијента корелације, и овог пута јасно се уочава антифазност западних и источних, северних и јужних типова.

Табела 7. Позитиван (P) и негативан (N) линеарни тренд у анализираном периоду времена према т-тесту. (*статистички значај на нивоу 005, **статистички значај на нивоу 0.01).

Станице	**T**
Београд	P**
Димитровград	N
Кикинда	P*
Крагујевав	P
Крушевац	P
Неготин	P*
Ниш	P
Нови Сад	P

Палић	P
Призрен	P
Сјеница	P
Смед. Планка	P
Сомбор	P
Ваљево	P
Вел. Градиште	P
Врање	N
Зајечар	P

Супер типови	**T**
Западна циркулација (W)	P*
Северна циркцулаја (N)	N
Источна циркулација (E)	N
Јужна циркулација (S)	N

Регионалну неравномерност у интезитету повезаности прате и резултати кластер анализе; станице на северу образују један кластер, у централној Србији други, затим на истоку трећи и југ/југостоку Србије четврти кластер.

ЗАКЉУЧАК

Применом неколико метода (метод линеарног тренда, Анализа тачке промена, кластер анализа) показана је просторно-временска варијабилност сезонских температурних серија на примеру 17 станица са релативно хомогеним распоредом на простору Србије у периоду 1949-2009. Према резултатима добијен је позитиван линеарни тренд температура за пролеће и лето, негативан тренд за јесење температурне серије, док у случају зимске сезоне позитивне вредности тренда добијене су за највећи део Србије осим њеног југоисточног дела. Декаде 1960-а и 1990-а су издвојене као временски интервали статистички значаних промена; 1960-е када наступа период нижих температура у односу на просек, односно 1990-е године које су у већини случајева издвојене као период од када су се температуре повећале у односу на просек анализираног периода (1949-2009). Резулатати кластер анализе потврдили су регионалну диференцијацију температурних серија; издвојени у посебне кластере су север Србије, централна, источна Србија и југ/југоисток Србије.

У циљу анализе колебања температуре ваздуха под утицајем атмосферске циркулације као значајног климатског фактора коришћен је SynopVis Grosswetterlagen (SVG) каталог. Корелациона анализа у већини случајева показује статистички значајну позитивну (негативну) повезаност учесталости западних и јужних (северних и источних) циркулационих типова са сезонским температурама. У случају зимске сезоне југоисток Србије показује негативну повезаност за западном циркулацијом, док је за остали део Србије утврђена позитивна веза између ових променљивих. Статистички значајна повезаност изостаје за јесење температуре и западну циркулацију која у свим сезонама показује позитиван тренд учесталости. Закључује се да примена SVG система на простор Србије показује добре резултате потврђујући значај циркулације атмосфере као фактора температурне варијабилности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дуцић, В., Луковић, Ј., Станојевић, Г. (2010). Циркулација атмосфере и колебање падавина у Србији у периоду 1949-2004, Гласник Српског географског друштва, 90 (2), 85-107
2. Дуцић, В., Станојевић, Г., Иконовић, В. (2010). Циркулација атмосфере и колебање температуре ваздуха у Србији у периоду 1949-2004, Зборник радова Географског факултета, св. LVIII, 11-28
3. James P.M.: An objective classification method for Hess and Brezowsky Grosswetterlagen over
4. Europe. Theor. Appl. Climatol. 88, 11-42, 2007.

5. Луковић, Ј. (2008). Упоредна анализа промена температуре ваздуха у Србији на основу сателитских и приземних мерења. Гласник српског географског друштва, Свеска LXXXVIII – Br. 1, 79-88
6. Миловановић, Б., Радовановић, М. и Дуцић, В. Удвојени систем океан-атмосфера – повезаност температуре воде субполарног Атлантика, Исландског минимума и температуре ваздуха у Србији. Гласник српског географског друштва, Свеска LXXXI X– Br. 1, 165-175.
7. Радовановић, М. и Дуцић, В. (2004). Колебање температуре ваздуха у другој половини XX века. Гласник српског географског друштва, Свеска LXXXIV – Br. 1, 19-28.
8. Станојевић, Г. (2010). Класификације циркулације атмосфере, Зборник радова, Географски институт „Јован Цвијић", САНУ, 60 (2), 27-37.
9. Taylor, Wayne A. (2000). "Change-Point Analysis: A Powerful New Tool For Detecting Changes" web: http://www.variation.com/cpa/tech/changepoint.html.

SEASONAL VARIABILITY ANALYSIS OF AIR TEMPERATURE IN SERBIA

GORICA STANOJEVIĆ

Geographical institute „Jovan Cvijić", SANU, 11000 Belgrade, Serbia

In this research, using several methods (method of linear trend, Change point analysis, cluster analysis) showed the time-space variability of seasonal temperature series on the example of 17 stations with a relatively homogeneous distribution on the territory of Serbia for the period 1949-2009. According to the results there is a positive linear temperature trend for the spring and summer, a negative trend of autumn temperature series, while in the case of the winter season the positive values of trend were obtained for the most part of Serbia, except in the southeast part.

In order to analyze the temperature changes under the influence of atmospheric circulation as an important climatic factor was used SynopVis Grosswetterlagen (SVG) catalog. In most of cases the correlation analysis showed a statistically significant positive (negative) connection between the frequency of western and southern (northern and eastern) circulation types with seasonal temperatures. For winter season southeast part of Serbia shows a negative relationship with the western circulation, while the rest of Serbia has a positive relationship between these variables. A statistically significant correlation is missing for autumn temperatures and western circulation which has a positive trend in all seasons. It is concluded that the use of SVG systems for territory of Serbia shows good results, confirming the importance of atmospheric circulation as a factor of temperature variability.

ДЕЈАНА ДИМИТРИЈЕВИЋ[1],
СЛОБОДАН МАКАРОВ[2],
СЛАВИША СТАНКОВИЋ[2],
МИРОЉУБ А. МИЛИНЧИЋ[3]

UDC: 502.51

РЕСУРСИ СВЕЖЕ ВОДЕ И ОДРЖИВИ РАЗВОЈ

[1] Факултет безбедности, Универзитет у Београду, 11000 Београд, Србија
[2] Биолошки факултет, Универзитет у Београду, 11000 Београд, Србија
[3] Географски факултет, Универзитет у Београду, 11000 Београд, Србија

Садржај: Релација свежи водни ресурси – одрживи развој доживљава континуирану и изразиту прогресију сложености односа – прво локално и регионално, а затим и глобално. Кроз аграрну и индустријску револуцију, али и социјални и демографски развој ресурси свеже воде постају прворазредна еколошка, економска и социјална категорија, односно универзални ресурс и латентни капитал сваке територије и друштвене заједнице, од пресудног значаја за одрживи развој. Зато се проблем њеног обезбеђења и заштите намеће као све значајније питање одрживе будућности – квалитета и капацитета животне средине. Недовољна доступних свежих водних ресурса за ниво савременог демографског и привредног развоја и сасвим извесно будуће мултиплицирање проблема, указује на потенцијални значај ресурса свеже воде у контексту одрживог развоја. Растући дефицит, односно међусобни однос друштвеног развоја и овог дела водног ресурса, актуелизован је у савременим условима до нивоа кључног егзистенцијалног и развојног питања – прворазредна геопросторна детерминанта одрживог развоја. Заправо, пред фундаменталне и апликативне дисциплине, друштвену праксу и најразличитије нивое еколошког, економског, просторно-планерског и политичко-безбедоносног одлучивања истиче се сложен и комплексан проблем како решавати ситуације растућих проблема у домену обезбеђења вода, заштите вода, заштите од вода, правичне расподеле вода и др. У супротном, ефекти њиховог нерешавања ланчано се преносе (домино ефекат) кроз све сегменте живота друштвених заједница генеришући најтеже економске, хигијенско-здравствене, политичке и друге потресе. Проблем недовољности и селективност утицаја дефицита свежих водних ресурса условљаваће и раст различитих облика неравноправности: родна, старосна, економска, урбано – рурално и др. Заправо, показало се да мањак водних ресурса највише погађа дечју, женску и економски слабије стојећу популацију. На релацији урбано – рурално, рурална популација је погођенија и поред мање специфичне потрошње.
У оквиру технологија третмана воде за потребе снабдевања становништва водом, уследила је оптимизација и усавршавање класичних метода третмана воде, али су се развиле и нове технологије (нанотехнологије) са циљем бољег учинка у пречишћавању воде. Ове јединствене, нове и усавршене технологије и поступци дају велике наде у концепту одрживог развоја водних ресурса у будућности.
Кључне речи: одрживи развој, ресурси свеже воде, безбедност, животна средина, нанаотехнологија

Abstract: Relationship between fresh water resources and sustainable development demonstrate a continuous progression of complexity - locally, regionally, and globally. Through agricultural and industrial revolution, but also social and demographic development, fresh water resources are becoming environmental, economic and social category of great importance. Fresh water resources play role as universal resource and present asset for every territory and community, and without doubt is crucial for sustainable development. Therefore, the problem of security and their protection are becoming more important in the context of a sustainable future, both for the quality and capacity of the environment.Insufficient availability of fresh water resources for the level of contemporary demographic and economic development may cause in the future multiplication of various problems. These indicate the potential importance of fresh water resources in the context of sustainable development. Growing scarcity and the relationship of social development and water resources are focal point in contemporary development issues and present the most important geospatial determinant of sustainable development. In fact, social practice and different levels of ecological, economic, spatial, political as well as security development present complicated problem in order to solve the growing problems in the area of water security, water protection, as well as equitable distribution of water. Otherwise, their non-resolution may cause domino effect throughout all segments of communities generating the most serious economic, hygienic, health, political and other unwanted events. The impact of deficit of fresh water resources may lead to the growth of

various forms of inequality including gender, age, economic, urban - rural and others. In fact, it turned out that the lack of water resources affects mostly children, women and economically deprived population. Between urban - rural, rural populations are especially hard hit.
In the water treatment technologies for water supply needs of the population, followed by the optimization and improvement of traditional methods of water treatment, nanotechnology may provide better performance in water purification. These unique, new and improved technologies and procedures give high hopes for the concept of sustainable development of water resources in the future.
Keywords: sustainable development, fresh water resources, security, environment, nanotechnology

УВОД

Дуго се мислило да природни ресурси, нарочито вода, не постоје као релевантан економски чинилац, да су јавна, обновљива и бесплатна добра, доступна у неограниченим количинама. Тако је вода, током највећег дела историје људског друштва, третирана као дар божји – „слободни ресурс“ који човек користи по својој вољи, а потребе за њом доминантно су физиолошке (у нашим климатским условима 1,5-3 l/ст./дан). Из данашње перспективе општег лошег стања, великих водних дефицита и све већих проблема њеног обезбеђења може се закључити да је време „изобиља“ свежих водних ресурса неповратно прошло. Трајни раст потреба и(ли) зависности и не постојање реалних алтернатива (ничим замењива) условљава да управљање ресурсима свеже воде постаје императив људских заједница по цену великих материјалних, просторних, еколошких, организационих и других ограничења, а њихова довољност кључни фактор одрживог развоја. У супротном ефекти њене недовољности ланчано се преносе (домино систем) кроз све сегменте живота друштвених заједница генеришући најтеже економске, хигијенске, здравствене, политичке и друге проблеме.

Ресурси свеже воде су присутни у свим сегментима људске егзистенције (биолошка, економска и социјална), тако да као ретко који други природни потенцијал, истовремено представљају еколошку, економску и социјалну категорију највишег ранга. Ова међузависност временом добија све израженије двосмерне ефекте од суштинског значаја за квалитет и квантитет најзначајнијег дела свежих водних ресура. Ово се пре свега односи на њихову прекомерну и нерационалну употребу, глобално мешање људског фактора – честе, обимне и разноврсне техногене модификације појединих компоненти природног циклуса вода и њихову општу прихваћеност као медијума за одлагање отпада. Ако се овакав однос настави (прекомерна и погрешна употреба и загађивање) ресурси свеже воде ће постати релативна реткост у биосфери. У том смислу G. Celente (теоретичар и публициста), оснивач и директор The Trends Research Institute, који се од 1980. године бави прогнозом политичке, економске и еколошке будућности света, даје савет како преживети – при чему потребу лоцирања близу извора питке воде, назначава као једну од најбитнијих.

РЕСУРСИ СВЕЖЕ ВОДЕ И ОДРЖИВИ РАЗВОЈ

Релација свежи водни ресурси – одрживи развој доживљава континуирану и изразиту прогресију сложености односа – прво локално и регионално, а затим и глобално. Кроз аграрну и индустријску револуцију, али и социјални и демографски развој ресурси свеже воде постају прворазредна еколошка, економска и социјална категорија, односно универзални ресурс и латентни капитал сваке територије и друштвене заједнице од пресудног значаја за одрживи развој. Зато се проблем њеног обезбеђења и заштите намеће као све значајније питање одрживе будућности – квалитета и капацитета животне средине. Значајан сегмент овог међудејства има и негативну конотацију која се огледа у нерационалној употреби и односу према њој. Временом је, неразумевањем њене природе и немаром, формирана свест јавног мњења да је загађена вода последица привредног развоја и да је треба третирати као „цех или цену прогреса“, односно да су „прљаве воде – виши стандард“ / „прљаве воде – бољи живот“. Заправо, упорно сврставање воде у обновљиве ресурсе значајно је допринело формирању занемарујућег и(ли) негативног односа појединца и друштва према њој.

Аграрна револуција, као најстарија област материјалне производње, интензивира везу друштва и ресурса свеже воде. Тиме је иницирана територијализација, седелачки начин живота, побољшање животних услова и могућности, осетан раст популације и квалитативна генеза насеља. Cutter & Renwick (1999) аграрну делатност и седелачки начин живота уважавају као претпоставку развоја градова што је имало одраз на свеукупну трансформацију односа у систему свежи водни ресурси – развој људског друштва.

Системи управљања ресурсима свеже воде су се временом усложњавали од најједноставнијих и најјевтинијих до све сложенијих и скупљих (Vajt, Grifin, Meknajt, 1972). Тако су велики и сложени иригациони системи као фактор аграрне производње присутни од пре 10.000 година (Cutter & Renwick, 1999). Њихово формирање је често било условљено реалним друштвеним потребама и проблемима управљања ресурсима вода, а мање резултат развоја сазнајног процеса.

Од тих почетака до данашњих дана примарна пољопривредна производња је под све значајнијом детерминантом расположивости водних ресурса. Укупни потенцијал пољопривредне производње и прехрамбена сигурност брзо растуће популације, аридних али и других простора, пресудно се везује за расположивост, доступност и квалитет свежих водних ресурса. Карактер ове међузависности је можда и најбоље приказан у народној пословици „Не питај ме колико имам земље, већ ме питај колико имам воде“. Ову изреку ФАО, у незнатно измењеном облику поводом Светског дана хране 2002. године, промовише у слоган „Нема хране без воде“. Питање како произвести растуће потребе хране, са ограниченим ресурсима воде, нужно ће се мултипликовати у будућности. Заправо, на помолу је све извеснији зачарани круг: мање воде - мање хране и(ли) скупља вода - скупља храна и(ли) лошији квалитет воде - лошији квалитет хране и сл. И поред раста потрошње од 9,7 пута учешће пољопривреде у укупној глобалној потрошњи свеже воде током XX века опада са 87% на 57% тако да је она и даље њен највећи потрошач. Један од највећих изазова у будућности биће – како произвести што више хране, са што мање воде. Такође, проблем дефицита свеже воде манифестоваће се и враћањем старих и појавом нових заразних болести.

Вода у аграрној и индустријској производњи –
узрок раста потрошње и потреба водних ресурса

Аграрна производња	Количина воде (m^3)	Индустријска производња	Количина воде (m^3)
1 t сувог жита	750	1 t цемента	4-5
1 t кукуруза	800	1 t пива	50
1 t соје	1.300	1 t стакла	70
1 t сунцокрета	1.700	1 t шећера	100
1 ha пшенице (вег. период)	500-2.000	Један аутомобил	300
1 ha кукуруза (вег. период)	3.000	1 t хартије	300
1 t пиринџа	3.700	1 t бакра	500
1 t памука	10.000	1 t азотних ђубрива	600
Наводњав. 1 ha пољоп. земљ.	12.000-14.000	1 t хартије	400-800
1 t говеђег меса	31.000	1 t алуминијума	1500
1 ha купуса (вег. период)	800.000	1 t синтет. влакана	2.500-5.000

Техничким достигнућима валоризује се и њена механичка (покретачка) снага. Од врло примитивних – воденични точак (витло), самокови у металургији, преко воде (водена пара) у парним машинама све до модерних хидро, термо и нуклеарних електрана и елекртицитета. Унапређењем техника управљања и валоризације водних ресурса друштво је на изолованим просторима савладавало неке од најзначајнијих развојних баријера и стварало услове за квалитативно виши ниво популационог, привредног и социјалног развоја. Овакви просторно усмерени развојни процеси и груписање социо-економских компоненти геопростора постају један од главних узрочника (генератора) новог специфичног и апсоплутног, а пре свега

концентрисаног, раста потреба и потрошње свежих водних ресурса. У ситуацијама када су димензиониране потребе превазилазиле могућност локално доступних изворишта водни ресурси су поново постајали развојни праг (водни дефицит/водена глад) квалитативно вишег и свеукупног друштвеног прогреса.

Потребе и стање свежих водних ресурса на неком простору, су интерактивни систем створен динамичким дејством различитих физичко-географских (клима, геологија, геоморфологија, речна мрежа, режим, квалитет вода) и социо-географских (густина насељености, степен урбанизације, привредна структура, наслеђе, стандарди) карактеристика простора, чиме се исказују најразличитије потребе и могућности за планирање и реализацију система управљања водним ресурсима.

Заправо воде би на глобалном нивоу и било довољно да задовољи све друштвене потребе, али је њена просторна и временска дистрибуција изразито неусклађена са формираним друштвеним потребама. Кад би постојеће залихе свеже воде биле распоређене у складу са расподелом светске популације и формираним потребама, тада би је (при садашњем нивоу специфичне потрошње по становнику) било довољно за 20 милијарди људи. Међутим, рецентно стање упућује на генералну оцену да природни режим вода тежи да се нађе у погрешно време на погрешном месту, са погрешним обимом и квалитетом. Временом се на ову својеврсну „тиранију“ режима вода стање њеног квалитета намеће као све значајнија детерминанта нарастања водног дефицита - погоршање квалитета редукује могућност коришћења.

РАСТУЋИ ДЕФИЦИТ СВЕЖЕ ВОДЕ И ОДРЖИВИ РАЗВОЈ

Насупрот површинској и вертикалној разуђености хидросфере обим свеже воде је скроман- 2,5%, или 36 милиона km^3. Међутим, човечанству је потенцијално доступно мање од 1% тог обима, односно око 0,007% укупне хидросфере. На овако релативно мало учешће и малу доступност надовезује се низ других ограничавајућих фактора који утичу да ресурс свеже воде није еквивалентан његовом обиму. Иако је способност обнављања и аутопурификације воде велика, она је ипак ограничена. Зато је њено загађење једно од најпроблематичнијих облика угрожавања употребног и еколошког својства.

Скоро ¼ укупне светске популације живи у подручјима дефицита свежих водних ресурса при чему 1,4 милијарди људи екстремно оскудева, а 1,2 милијарди нема приступ исправној води за пиће. Светска здравствена организација (WHO) упозорава да су директне и индиректне последице оваквог стања 500 милиона болесних, од којих 10 милиона годишње умре, а половина њих је дечјег узраста. Такође, WHO указује да је готово половина свих болести на свету узрокована водом и да би обезбеђеност довољних количина хигијенски исправне воде смањила морбидитет за 26%, а морталитет за 65%. Ово се пре свега односи на непотпун обим хигијене и заразне болести које се преносе водом, али и различита незаразна обољења настала као последица њиховог хемијског састава. У Кини, Индији и Индонезији, од дијареје умире двоструко више људи него од ХИВ/АИДС.

Статистика WHO указује и на регионалне проблеме степена санитације присутне почетком XXI века. Прикључак на здраву питку воду још увек нема 1,1 милијарда, а на санитарије 2,4 милијарде људи. Најтежа ситуација је у Азији – 63% светске популације без прикључка на воду за пиће и 80% светске популације без прикључка на санитарне уређаје. Проблем је посебно тежак уколико се посматра у релацији да на овом континенту живи 60% укупног светског становништва, а да располаже са само 30% укупно доступне слатке воде. Ово је један од разлога што је Азија током XX века од свих континената остварила најмањи раст укупне потрошње воде – 589%, односно што је њено учешће у глобалној потрошњи опало са 71,5% на 59%.

Индикативан је и пример Кине. Привредни развој, готово по сваку цену, довео је до озбиљних еколошких поремећаја, а тиме и до појаве и(ли) усложњавања многобројних детерминанти дуготрајно одрживог развоја. Проблем да са 8% глобалних резерви свеже воде обезбеди скоро ¼ укупне светске популације, растућу економију (од 2010. године вероватно друга национална привреда света) и убрзану урбанизацију (пораст животног стандарда, санитација), односно концентрацију потреба за великим количинама свеже воде. Две трећине њених великих градова суочава се са несташицом воде. Дуготрајна надексплоатација ресурса подземних вода у

околини Пекинга условила је да рени бунари допиру од 1000 m у дубину Земље. Вишенаменски пројекат „Три клисуре" (Three Gorges) у близини града Yichang, има за циљ да пребацивањем воде Јангцеа (Велике реке) реши питање све ургентнијих дефицита водних ресурса на густо насељеним северним деловима националне територије. Ово је у савременим условима један од просторно (иза бране високе 200 m формирано је језеро дуго 650 km), финансијски (25 милијарди $), социо-економски (потопљено је 100 мањих и већих градова и пресељено 1,7-3 милиона људи) и еколошки најзахтевнији и најполемичнији хидротехнички пројекат данашњице.

У Европи су 2000. године резерве свежих водних ресурса биле 4600 m^3/становнику/год, што је мање него у Африци (5100 m^3), а незнатно више него у Азији (3300 m^3). На III Министарској конференцији Економске комисије УН о заштити животне средине (Софија 1995) истакнуто је да недостатак свежих водних ресурса представља озбиљан проблем за 60% индустријских и урбаних центара централне, источне и јужне Европе. Такође, Економска комисија УН за Европу (CEE-UN) истиче да је током 2002. године 120 милиона људи широм Европе оскудевало у води за пиће.

Обим расположивих свежих водних ресурса је од макро до микро нивоа је неуједначен. На националним територијама варира од максималнних 812.121 m^3/ст./год. – Гвајана, 609.312 – Исланд, 275.670 – Конго, 133.330 – Габон, 121.930 – Канада, 99.000 – Норвешка, 86.500 – Нови Зеланд, до минималних количина на просторима изразитог дефицита вода („водене глади"): Израел – 311, Либија – 190, Сирија – 161, Сингапур – 149, Малдиви – 103, Катар – 94, Јордан – 93, Малта – 70, Бахами – 66, УАР – 58 m^3/ст./год. И док је доступност водних ресурса мања од 1.000 m^3/ст/год током 1955. године била присутна код 8 садашњих држава, до 2050. она ће бити присутна код 43. Тако се групи земаља угроженим од 1955. године (Сингапур, Бахреин, Катар, Кувајт, Јордан, Џибути, Барбадос и а) до 1990. придружују – Алжир, Бурунди, Кенија, Малави, Руанда, Сомалија, Тунис, Израел, Јемен, Катар, Саудијска Арабија, УАЕ, Зеленортска острва; а перспективно од 2025. – Египат, Етиопија, Комори, Лесото, Либија, Мароко, JAP, Оман, Сирија, Хаити, Иран, Кипар; и до 2050. – Буркина Фасо, Гана, Мадагаскар, Нигирија, Зимбадбве, Танзанија, Того, Уганда, Либан, Авганистан и Перу.

Као последица недостатка пијаће воде, у економски најнеразвијенијим земљама, све су чешће и принудне миграције становништва, а у перспективи нису искључене ни могућности појаве сеобе народа. Према подацима UNHCR-а крајем XX века у свету је већ било преко 35 милиона људи који су због тога напустили своја стална боравишта. Њихов број се континуирано повећава, појединих сушних година и за око 5 милона.

ДЕФИЦИТ РЕСУРСА СВЕЖЕ ВОДЕ И АКТИВНОСТ МЕЂУНАРОДНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ

Важности свеже воде као нужног услова одржања савремене цивилизације дубоко је свесна и међународна заједница. УНЕСКО је уважавајући значај воде током 1965-1975 увео међународну хидролошку декаду у којој је учествовало 60 држава. Значајне препоруке у контексту водних ресурса изречене су и на Конференцији УН о водама (Мар дел Плата 1977).

Међународна конференција о води и животној средини (Даблин 1992) и Конференција УН о одрживом развоју (Рио де Жанеро 1992) ставиле су воду у центар дебате о одрживом развоју. Према Агенди 21 проблем обезбеђивања и очувања водних ресурса треба посматрати глобално и у складу са социјално-економским карактеристикама друштва, узимајући у обзир да је вода неопходна за пиће, одржавање хигијене, рекреацију, мелиорацију и пољопривреду, сточарство, рибарство, шумарство, индустрију, урбанизацију, производњу електричне енергије (хидроцентрале), транспорт и друге активности.

Генерална Скупштина УН је 22. децембра 1992. године, у намери да укаже на значај и ограничавајућу улогу воде у развоју, усвојила резолуцију A/RES/47/193 којом се, почев од 1993. године, 22. март сваке године обележава као Светски дан воде. У времену које следи ови ставови су још више потврђени. Комисија УН за одрживи развој 1994. закључује да је нужна свеобухватна процена залиха слатке воде и будућих потреба за њом. Од 1997. године УН су Конвенцијом усвојиле принципе на којима се заснива ривалски (заједнички) однос на

заједничким ресурсима вода у чијој суштини су следећа тежишта „правична и оправдана примена“, „безначајна штета“ и „претходно обавештавање о радовима“.

Овим проблемима баве се и Уједињене нације, а UNESCO је од 1994. започео светску кампању одрживог (разумног) газдовања водама, проглашавајући приоритетне теме за сваку годину: 1994. - „Брига за наше водне ресурсе је свачији посао“, 1995. -„Жене и вода“, 1996. - „Вода за жедне градове“, 1997. - „Светска вода: има ли је довољно?“, 1998. - „Подземне воде-невидљиви ресурс“, 1999. - „Сви живе низводно“, 2000. - „Вода за 21. век“, 2001. - „Вода за здравље“, 2002. - „Вода за развој“, 2003. - “Вода за будућност“, 2004. - „Вода и катастрофе“, 2005. - „Вода за живот“, 2006. - „Вода и култура“, 2007. године тема је, у сарадњи са FAO „Изаћи на крај са оскудицом воде“. Истовремено се код UNESCO-а води Међународни хидролошки програм са општом темом „Глобалне промене и водни ресурси“ где је основни принцип - принцип одрживости по којем се мора обезбедити приступ питкој води и будућим генерацијама, као и императивни задатак заштита станишта и предела у којима су реке крвоток екосистема.

Такође, ово је једно од централних питања Првог светског форума о водама (Маракеш 1997), Другог светског форума о водама (Хаг 2000) и Међународне конференцији о свежој води (Бон 2001), али и на другим важним конференцијама (Конференција у Јоханесбургу 2002). Трећи светски форум о водама (Кјото 2003), Четврти светски форум о водама (Мексико сити 2006) и др. Генерална скупштина УН под геслом „вода за живот“ прогласила је раздобље од 2005. до 2015. године међународном деценијом вода. Све напред истакнуто говори у прилог тврдњи да је вода један од кључних ресурса одрживог развоја у 21. веку.

Најтежи проблем је стални тренд пораста концентрације становништва у градовима и концентрисана потреба за водним ресурсима. Ттоком XX века остварен је апсолутни раст урбане популације са 0,25 на три милијарде, при чему је релативно учешће порасло са 15% на 50%) што је праћено с два готово нерешива проблема: потреба велике количине питке воде на релативно малом простору и њено претварање у загађену отпадну воду, која се најчешће концентрисано испушта и угрожава преостале залихе чистих вода.

ПОГЛЕД У БУДУЋНОСТ: УЛОГА НАНОТЕХНОЛОГИЈЕ У ОДРЖИВОМ РАЗВОЈУ ВОДНИХ РЕУСРСА

У последњих тридесет година појавиле су се три различите, али независне технолошке дисциплине: биотехнологија, информациона технологија и нанотехнологија. У данашње време налазимо се усред конвергенције све три дисциплине. Нанотехнологија је најновија и најмање истражена од све три технологије. Ова хетерогена технологија дефинисана је по скали – префикс ’нано-’ означава једну милијардину (милијардити део) метра (0,000000001) и, сходно томе, омогућава манипулацију супстанција на атомском нивоу (Drexler *et al*., 1993). Концептуално говорећи, нанотехнологија представља способност контроле и коришћења атома и молекула у размери која се креће од 1 nm до 100 nm.

Нанотехнологија нуди могућност употребе наноматеријала за третман површинских вода, подземних вода, као и отпадних вода које су контаминиране јонима метала, органским и неорганским растворљивим материјама и микроорганизмима. Услед своје јединствене активности и флексибилности, многи нананоматеријали се активно истражују и развијају. Сходно томе, постоји опсежна литература о актуелним истраживањима различитих наноматеријала (наноструктурне каталитичке мембране, наноапсорбенти, нанокатализатори и биоактивне честице) и њиховој примени у третману воде, пречишћавању и дезинфекцији (Botes *et al*., 2010). Ипак, важно је нагласити да су наша знања о токсиколошким ефектима на здравље људи и животну средину још скромна (Димитријевић, 2009; Dimitrijević, 2009a; Dimitrijević, 2011).

Потенцијални утицај нанотехнологије на водне ресурсе може се поделити у две категорије: третман и санацију, употребу сензора и детекцију (Theron *et al*., 2008).

У категорији *третмана и санације* нанотехнологија има потенцијал да допринесе дугорочном квалитету воде, доступности и одрживости водних ресурса, кроз коришћење

напредних филтрационих метода, које омогућавају поновно коришћење воде, рециклажу и десалинизацију.

Процеси који користе мембране сматрају се кључним компонентама напредног процеса пречишћавања и десалинизације воде. Наноматеријали, као што су угљеничне наноцеви, наночестице и дендримери, могу у великој мери допринети развоју ефикаснијих процеса за филтрирање воде. Постоје два типа наномембрана која могу бити веома ефикасна: наноструктурни филтери, код којих угљеничне наноцеви или нанокапиларни низови обезбеђују основу за нанофилтрацију; и нанореактивне мембране, код којих функционалне наночестице помажу процесу филтрације.

Технолошки напредак је учинио да десалинизација и деминерализација воде постану изводљиве, иако су финансијски веома скупе. Енергетски ефикасан начин претварања морске воде у свежу може бити од велике користи, али тренутне десалинизацијске методе захтевају велику потрошњу енергије, скупе су и изискују велику инфраструктуру. Сходно томе, тешко се могу користити у случају несрећа или тамо где постоје ограничена материјална средства. Међутим, уређаји за пречишћавање воде засновани на употреби нанотехнологија имају потенцијал да трансформишу поступак десалинизације. Најновији поступак заснован на јонској поларизацији (ion concentration polarization – ICP), када струја јона пролази кроз јон селективне мембране нанопорозне природе, може да се користи за директну десалинизацију морске воде (Kim *et al*., 2010). Истраживачи сматрају да се ова метода може користити на мањој размери и као преносиви десалинизацијски систем. Садашњи поступак десалинизације може да буде веома ефикасан, али само у раду великих постројења. Овај поступак се да употребити и у областима које пате од оскудице воде или онима које су погођене катастрофама, што неминовно доводи до несташице пијаће воде. У таквим ситуацијама обично не постоје постројења за десалинизацију и инфраструктура за испоруку воде и струје, па би се овакви уређаји могли користити за разне химанитарне или војне сврхе.

Многе области, нарочито земаља у развоју, озбиљно су контаминиране или оштећене као последица осиромашења природних ресурса и могу имати озбиљне последице за људско здравље. Санација загађене воде, користећи процесе уклањања, смањења или неутралисања загађивача воде, који угрожавају људско здравље и/или продуктивност и интегритет екосистема, несумњиво је подручје технологија које привлачи велику пажњу.

У принципу, технологије санације могу бити груписане у категорије које користе термалне, физичко-хемијске или биолошке методе. Различите технике обично су ефективне када се примењују на одређене врсте загађења воде, мада до сада нису откривене методе које могу успешно уклонити све врсте загађивача. Због сложене природе многих загађених вода, често је неопходно применити неколико техника да би се концентрација полутаната смањила на прихватљив ниво.

Терон (Theron) и коаутори у свом чланку објављеном 2008. године наглашавају да је већина традиционалних техника, као што су екстракција растварача, апсорпција активним угљем, хемијска оксидација, иако ефективна, често веома скупа и дуготрајна (Theron, *et al*., 2008). Биолошка деградација је економична и еколошки прихватљива, али дуго траје. Стога је веома важно да се на брз и ефикасан начин и уз разумне трошкове уклоне токсичне нечистоће из воде или снизе на ниво који је безбедан. У том смислу нанотехнологија има важну улогу. Активна област истраживања је развој нових наноматеријала са повећаним афинитетом, способношћу и селективношћу за тешке метале и друге загађиваче. Корист која произлази из употребе наноматеријала проистиче услед њихове повећане реактивности, као и површине. Разне фазе истраживања различитих наноматеријала, од којих сваки поседује јединствену функционалност, може се успешно користити за санацију индустријских отпадних вода, подземних, површинских и вода за пиће. Такође, у литератури се наводе детаљни примери различитих наночестица и наноматеријала који би могли да се користе у санацији воде: зеолити, угљеничне наноцеви, биополимери, нултовалентне честице гвожђа или полупроводни фотокатализатори на наноскали

Постоји све озбиљнија претња од заразних болести које су директна последица загађености воде, нарочито у земљама у развоју. Ова претња се убрзано погоршава, услед демографске експлозије, глобалног тренда урбанизације без адекватне пратеће инфраструктуре којом би се обезбедила исправна вода за пиће, као и повећаних потреба за водом у

пољопривреди. Такође, треба споменути н патогене који су отпорни на антибиотике и присуство нових полутаната. На ово ниједна земља није имуна. Чак и у земљама OECD-а број пријављених епидемија у последњој деценији показује преношење патогена путем пијаће воде. Процењује се да патогени из воде доводе до између 10 и 20 милиона смртних случајева годишње широм света. Нанотехнологија може да пружи разумну алтернативу за развој нових биоцида без хлора. Међу њима највише обећавају антимикробни наноматеријали, као што су металне и наночестице металних оксида, посебно сребро и катализатори титанијум-диоксида, који се могу користити за фотокаталитичку дезинфекцију.

У оквиру категорије употребе *сензора и детекције* од посебног интереса је развој нових и унапређених сензора за откривање ниских концентрација биолошких и хемијских загађивача у животној средини, укључујући воду.

У току је велика дебата о могућим ризицима једном када се вештачке наночестице нађу у различитим окружењима, јер су потенцијални фактори ризика непознати (Oberdörster *et al*. 2007). Према многим научницима, било би добро да се дође до неких поузданих закључака о екотоксичности наноматеријала пре него што се упустимо у њихово масовно коришћење. Иако недавне студије показују токсични ефект који неке наночестице имају на водене организме, многи истраживачи сматрају да ће наноматеријали имати кључну улогу у третману отпадних вода у будућности.

ЗАКЉУЧАК

Ресурси свеже воде су у основи одрживог развоја, а њихов недостатак је истовремено и узрок и последица сиромаштва великог дела светске популације. Недостатак или лош квалитет овог дела водних ресурса деградира вредност и других потенцијала простора, а његово унапређење проградира целокупну базу ресурса и услова.

Недовољна доступних свежих водних ресурса за ниво савременог демографског и привредног развоја и сасвим извесно будуће мултиплицирање проблема, указује на потенцијални значај ресурса свеже воде у контексту одрживог развоја. Проблем њене недовољности и селективност утицаја условљаваће и раст различитих облика неравноправности: родна, старосна, економска, урбано – рурално и др. Заправо, показало се да мањак водних ресурса највише погађа дечју, женску и економски слабије стојећу популацију. Истраживања реализована од стране UNIFEM-а, потврђују да су у већини земаља у развоју жене задужене за управљање залихама воде на нивоу домаћинства и локалних заједнице. Жене и девојчице проведу преко 8 сати дневно прелазећи 10 - 15 km да би донеле 15 - 20 литара воде у једном одласку. Просечна раздаљина коју жена у Африци и Азији препешачи да би дошла до воде је 6 km. На релацији урбано – рурално, рурална популација је погођенија и поред мање специфичне потрошње. Растући дефицит, односно међусобни однос друштвеног развоја и овог дела водног ресурса, актуелизован је у савременим условима до нивоа кључног егзистенцијалног и развојног питања – прворазредна геопросторна детерминанта одрживог развоја.

Ово условљава напуштање упрошћених оптимистичких гледишта и прихватање неопходних, осетљивих, комплексних и врло скупих решења. Ресурси свеже воде постају кључна детерминанта свеукупних еколошких, насеобинских, популационих, просторно планерских, економских, организационих, политичких и других друштвених процеса. На овакву перспективу упућују, како прошлост и све израженији рецентни дефицити водних ресурса тако и све извесније „опште ширење географије жеђи“. Зато је управљање свежим водним ресурсима и даље развијање нових технологија, укључујући нанотехнологије, једно од кључних питања капацитета и квалитета животне средине, безбедности и егзистенције.

ЛИТЕРАТУРА

1. Biswas K.A. (1972) History of Hydrology, Nort –Holand Publishend Company, Amsterdam.
2. Bronowski J. (1984) *Uspon čoveka*, O. Keršovani, Opatija.

3. Botes, M. & Cloete, T. E. (2010) The potential of nanofibers and nanobiocides in water purification. *Critical Reviews in Microbiology*, 36, (1): 68–81. (doi: 10.3109/10408410903397332)
4. Cutter L. S, Renwich H. W. (1999) *Exploitation Conservation Preservation*, A Geographic Perspective on Natural Resource Use, Third Edition, New York.
5. Gorski N.N. (1965) Voda čudo prirode, Vuk Karadžić, Beograd.
6. Димитријевић, Д. (2009) *Нанотехнологија – ризици и решења*. Научна конференција 'Еколошка безбедност, ризици и здравље на раду', 29. мај 2009, Чачак, 61–69.
7. Dimitrijevic, D. (2009a) Dangers of nanotechnologies: solution to the potential health and environmental concerns. *Proceedings of the 16th TIEMS Annual Conference*, 9–11 June 2009, Istanbul, Turkey.
8. Dimitrijević, D. (2011) Nanotechnology: The Implementation of Precautionary Principle Beyond the EU Bounded Space? In: *Understanding and Managing Threats to the Environment in South Eastern Europe*. Gorazd Meško, Dejana Dimitrijević & Charles B. Fields (Eds.), Springer Link
9. Haslam S. (1990) *River Pollution: An Ecological Perspective*, Belhaven Press, Great Britain, London.
10. Kim, S. J., Ko, S. H., Kang, K. H. & Han, J. (2010) Direct seawater desalination by ion concentration polarization. *Nature Nanotechnology,* 5, 297–301. (doi: 10.1038/nnano.2010.34).
11. Thanh, N. C & Biswas, A. K. (1990) Environmentally – sound water management , Oxford University Press.
12. Taušanović V, (1999) Globalni aspekti voda u rastućem svetu, Međunarodna konferencija, Voda za 21. vek, Udruženje za tehnologiju vode i sanitarno inženjerstvo, Beograd.
13. The United Nations Educational Scientific and Cultural Organization (UNESCO) (2009) The World Water Development Report.
14. Vajt C, Grifin P, Meknajt T. (1972) *Ekonomska geografija sveta*, Vuk Karadžić, Beograd.
15. Wittfogel A.K. (1981) Orijentalne despocije, Globus, Zagreb.
16. WMO (1987) Water Resources and Climatic Change, WMO/TD.248
17. Вујновић Р. (1995) *Воде Србије, Планови развоја и неке реализације у водопривреди*, ИРО „Грађевинска књига", Београд.
18. Гавриловић Љ, Љешевић М. (1999) Вода као услов живота и природни ресурс, Зборник радова, Вода за 21 век, Удружење за технологију воде и санитарно инжењерство, Београд.
19. Ђорђевић Б. (1996) Коришћење и заштита вода као обновљивог ресурса, Коришћење ресурса, одрживи развој и уређење простора, ИАУС, Посебна издања, бр. 30, Београд.
20. Милинчић А.М. (2005) Дефицит вода и географија жеђи, Земља и људи, св. 55, СГД, Београд.
21. Милинчић А. М.(2005) Планета Земља као баштина човечанства (THE PLANET OF EARTH AS MAKIND'S HERITAGE), Дани европске баоштине 2005. (The European Heritage Days) Земља – наше наслеђе, Министарство културе Републике Србије, Београд.
22. Милинчић А. М. (2009) *Еколошка ограничења и ревитализација насеља територија изворишта површинских вода Србије*. Београд: Географски факултет.
23. Милинчић А. М, Љешевић А. М, Пецељ М. Ј. (2007) Проблем свјеже воде као фактор друштвеног деловања и организације простора, Зборник радова, бр. 9, књ.2, Универзитет у Источном Сарајеву – Филозофски факултет Пале.
24. Милинчић А. М, Љешевић, А. М. и Пецељ, М. Ј. (2007) Проблем свјеже воде као фактор друштвеног деловања и организације простора. У *Радови Филозофског факултета* 9(2). Источно Сарајево: Филозофски факултет. Пале
25. Милинчић, А. М, Јовановић, Б. (2008) Ресурс свеже воде као детерминанта безбедности и квалитета животне средине. У *Безбедност у посмодерном амбијенту*. Београд: ЦЕСНА Б
26. Oberdörster, G., Stone V. & Donaldson, K. (2007) Toxicology of nanoparticles: A historical perspective. *Nanotoxicology*. 1, (1): 2–25. (doi: 10.1080/17435390701314761)
27. Theron, J., Walker, J. A. & Cloete, T. E. (2008) Nanotechnology and Water Treatment: Applications and Emerging Opportunities. *Critical Reviews in Microbiology*, 34, (1): 43–69.
28. Шикломанов А.И. (1979) Антропогенные изменения водности рек, Гидрометеоиздат, Ленинград.

FRESH WATER RESOURCES AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT

DEJANA DIMITRIJEVIĆ[1], SLOBODAN MAKAROV[2], SLAVIŠA STANKOVIĆ[2],
MIROLJUB A. MILINČIĆ[3]

[1] Faculty of Security Studies, Univerrsity of Belgrade, 11000 Belgrade, Serbia
[2] Faculty of Biology, Univerrsity of Belgrade, 11000 Belgrade, Serbia
[3] Faculty of Geography, Univerrsity of Belgrade, 11000 Belgrade, Serbia

Freshwater resources are in the core of sustainable development, and their deficiency is both cause and consequence of poverty of much of the world's population. Lack of or poor quality of the freshwater resources degrades the value of other potentials of space. On the other hand, improved conditions of freshwater resources may increase the overall resource base progresses.

Insufficient availability of freshwater resources for the level of contemporary demographic and economic development and expected multiplication of the problems in the future, indicate the potential importance of fresh water resources in the context of sustainable development. The problem of insufficiency and its impact will lead to the enhancement of various forms of inequality: gender, age, economic, urban - rural, etc. In fact, it turned out that the lack of water resources affects children, women and economically weaker population. Research carried out by UNIFEM shows that in most developing countries women are in charge of managing water supplies for the household and local community. Women and girls spend more than 8 hours per day walking on average the 10 to 15 kilometers to collect 15 to 20 litters of water. The average distance walked by women in Africa and Asia in search of water is 6 kilometers a day. Between urban - rural, rural populations are especially hardly hit. Growing deficit, and the relationship of social development and the water resources become, in contemporary environment, the key question to subsistence and development issues – in fact, first class geospatial determinant of sustainable development.

This causes the abandonment of the optimistic and simplified view and the necessary acceptance of sensitive, complex and very expensive solutions. Freshwater resources are becoming a key determinant of overall environmental, population, urban planning, economic, organizational, political and other social processes. The past and the growing deficits of recent water resources suggest certain "general expansion of geography of thirst." Therefore, the management of fresh water resources and development of new technologies, including nanotechnology, are one of the key issues of capacity and quality of the environment, security and existence.

СРЂАН БЕЛИЈ UDC: 551.583:551.324

КАМЕНИ ЛЕДНИЦИ ПРОКЛЕТИЈА КАО ИНДИКАТОРИ САВРЕМЕНИХ КЛИМАТСКИХ ПРОМЕНА

Завод за заштиту природе Србије, 11070 Нови Београд, Србија

Извод: Опште је познато да се у условима хладне планинске климе врши интензивно температурно и мразно разоравање стенске основе са настанком великих површина са дробином и блоковима. Овакве наслаге се често издвајају као море камења, криокластични крш, детритичне или падинске наслаге или куруми - опште прихваћени локални Сибирски термин (*А. Д. Тимофеев, А. Е. Втюрина, 1983; R. Van Everdingen, 2005*). Уколико ови продукти распадања остану на месту стварања, односно уколико нису захваћени кретањем, називају се море камења („***block fields***“ енглеске терминологије или „***felsenmeer***“ немачке терминологије).

Током вишегодишњих теренских истраживања на Проклетијама утврђено је постојање и камених ледника („***rock glaciers***“) који се лагано крећу по замрзнутом замљишту или су умртвљени одсуством замрзнуте подлоге. Као објекти изузетно осетљиви и на најмање климатске промене, камени ледници су одличан индикатор глобалног отопљавања. Компарацијом са каменим ледницима на Апенинима и Алпима, где су вршена дуготрајна инструментална праћења дубине замрзавања и механизма кретања камених ледника, утврђено је да се камени ледници Проклетија налазе на ивици егзистенције и да се само мањи број још увек креће, док је већина неактивна.

Током теренских истраживања на Проклетијама, на камене леднике као фосилну категорију облика није обраћена посебна пажња, иако су уочени. Касније су постали интересантнији као индикатор пермафроста и даљинском детекцијом на авио-снимцима и сателитским снимцима (*Google Earth*), утврђено је 15 већих и већи број мањих камених ледника.

С обзиром на велику надморску висину свих регистрованих камених ледника и претпостављену висину спорадичног пермафроста, може се претпоставити да су камени ледници делимично и то минимално активни, иако су добрим делом, посебно у доњим деловима делимично покривени травном и жбунастом вегетацијом, односно да немају брзину кретања већу од 5-10 cm/год, јер се налазе на крајњој јужној граници простирања високопланинског спорадичног и дисконтинуираног пермафроста. Са друге стране могуће је да су само неки повремено, помало активни, а да су други потпуно неактивни или фосилни. До таквих података се може доћи само дугорочним инструменталним мониторингом.

Кључне речи: Камени ледници, климатске промене, пермафрост, Проклетије

Abstract: It is generally known that in cold mountain climate conditions there is an intensive temperature and frost devastation of rock foundation with occurrence of large surfaces with crushed rock and blocks. Such deposits are often mentioned as block fields, cryoclastic Karst, detritic or slope deposits or kurums – generally accepted local Siberian term (A. D. Timofeev, A. E. Vtюrina, 1983; R. Van Everdingen, 2005). If these products of disintegration remain close to the place of creation, i.e. if they are not moving, they are called „block fields“ in English terminology or „felsenmeer“ in German terminology.

During many years of filed research in Prokletije, the existence of rock glaciers has been established. They are either slowly moving along frozen soil or they have been deadened by the lack of frozen basis. As objects, rock glaciers are extremely sensitive even to smallest climate changes, hence they are excellent indicators of global warming. By comparison with rock glaciers in the Apennines and the Alps, where long-term instrumental measuring of rock glaciers depth of freezing and movement mechanisms has been performed, it has been established that rock glaciers of Prokletije mountain are on the verge of existence and that only a small number of them is still moving, while majority is inactive.

During filed research in Prokletije, rock glaciers as fossil category, were observed, but not much attention was paid to them. Later on, they became more interesting as indicators of permafrost, hence by distance detection on airplane and satellite footage (Google Earth), 15 large ones and large number of small rock glaciers have been detected.

Considering great altitude of all registered rock glaciers and assumed altitude of sporadic permafrost, it can be assumed that rock glaciers are partially, i.e. minimally active, although they are to a high extent, particularly in lower sections, partially covered in grass and shrubs, that is their speed of movement is not over 5-10 cm/annum,

since they are located in the southernmost border of the stretching of high mountain sporadic and discontinued permafrost. On the other hand, it is possible that only some glaciers are occasionally, mildly active, and that other ones are completely inactive or fossil. Such data can be observed only through long-term instrumental monitoring.
Key words: Rock glaciers, Climatic changes**,** Permafrost, Prokletije Mts.

Опште је познато да се у условима хладне планинске климе врши интензивно температурно и мразно разоравање стенске основе са настанком великих површина са дробином и блоковима. Овакве наслаге се често издвајају као море камења, криокластични крш, детритичне или падинске наслаге или куруми - опште прихваћени локални Сибирски термин (*А. Д. Тимофеев, А. Е. Втюрина, 1983; R. Van Everdingen, 2005*). Уколико ови продукти распадања остану на месту стварања, односно уколико нису захваћени кретањем, називају се море камења („***block fields***“ енглеске терминологије или „***felsenmeer***“ немачке терминологије).

Често, ове мразом настале наслаге бивају захваћене кретањем и ако је агенс који покреће ове наслаге, поред примарне гравитације, комплекс периглацијалних процеса (мразни, снежанички, снежни и еолски процеси), тада се ове појаве називају куруми, камени потоци („***поток каменый***“, „***stone streams***“), камене реке („***река каменная***“, „***stone rivers***“ или „***stone runs***“), струје камења, поља клизеће дробине или другачије (*Тимофеев, А. Д., Втюрина, А. Е., 1983; Белиј, С., 1992*).

Ови облици најбоље су описани на Фокландским острвима, још од Пернетија и Дарвина (*A. J. Pernety, 1771; C. R. Darwin, 1845, 1846; C. W. Thomson, 1877; C. Davison, 1889*), од када и егзистирају термини “***stone river***” и „***stone runs***“, до савремених истраживања која су утврдила периглацијану природу камених река (*M. Rosenbaum, 1996; P. Stone, 2000; K. Hall, 2002; J. D. Hansom, D. J. A. Evans, D. S. W. Sanderson, R. G. Bingham, M. J. Bentley, 2008; P. Wilson, M. J. Bentley, C. Schnabel, R. Clark, S. Xu, 2008; M. F. Andre, K. Hall, P. Bertran, J. Arocena, 2008*), али уз утицај структуре, литологије и дугог периода тундра климе (*J. R. F. Joyce, 1950*). У нашем окружењу описани су на планини Витоши у Бугарској (www.park-vitosha.org, још од пионира истраживања на планинама Балканског полуострва *A. Boue-a, 1840,*који је указао на разлику камених река и морена), на планинама Пелистер и Кораб у Македонији (*Ч. Стојадиновић, 1962*), на Шарпланини (*С. Белиј, 1992, 2007*), на Старој планини (*С. Белиј, Д. Нешић, 2005; С. Белиј, Д. Нешић, Б. Миловановић, 2008*), на Проклетијама (*С. Белиј, 2003, 2005*), на Копаонику (*Д. Нешић, С. Белиј, Б. Миловановић, 2009*), а запажени су у већем броју на румунским Карпатима (*P. Urdea, 1992*), на Рили, Витоши, Балкану и Пирину у Бугарској (*М. Гловня, 1978*), на Дурмитору у Црној Гори итд. Свака од ових појава кретања криокластичних наслага има специфичности према генетском механизму кретања или морфолошким односима и положају у рељефу. Један од проблема је свакако недовољна теоријско-терминолошка дефинисаност ове појаве, као и одсуство њене целовитије класификације и систематизације на генетском принципу.

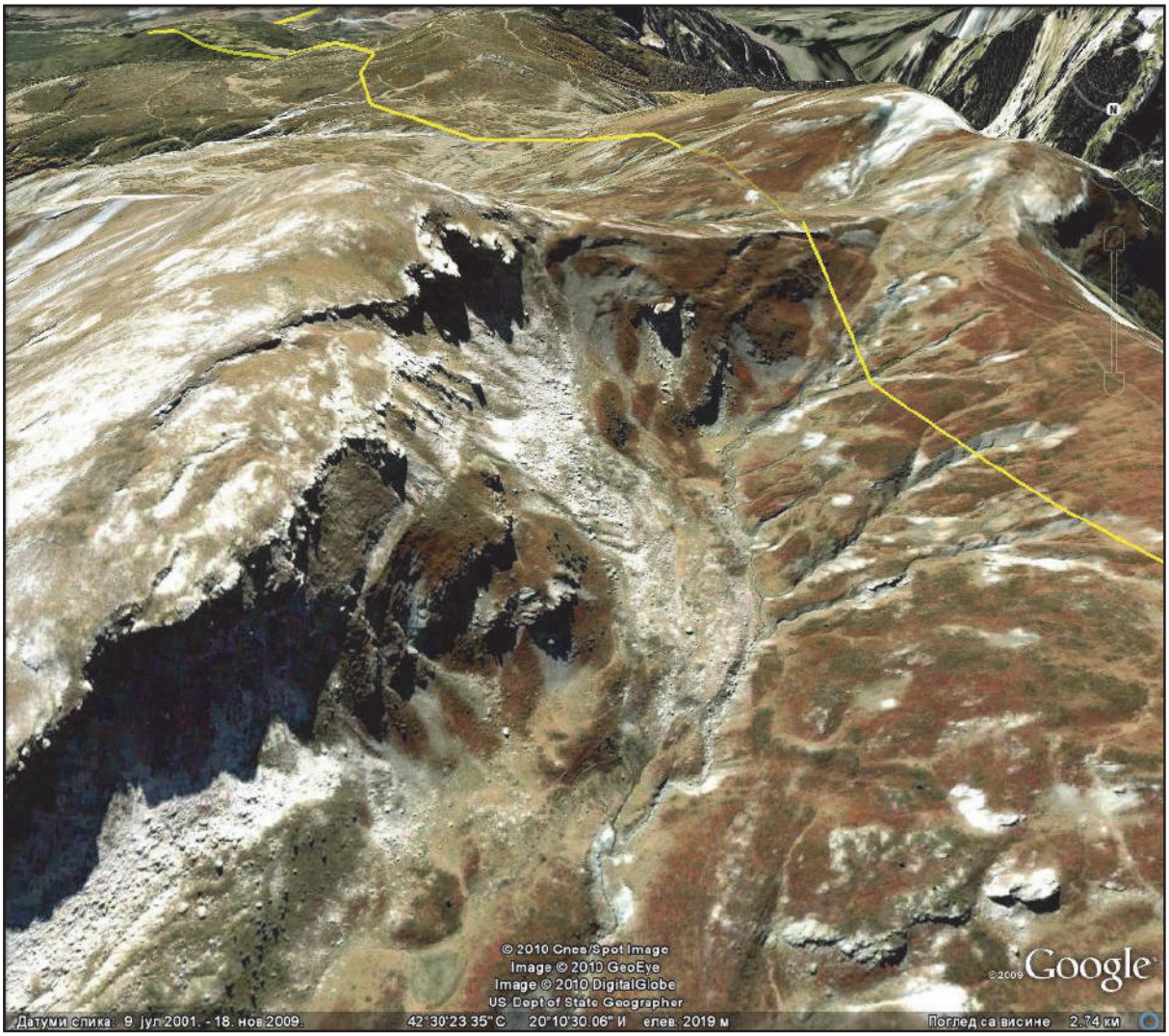
Посебан проблем је и однос камених река и камених струја према каменим ледницима („***rock glaciers***“) који су као веома атрактиван објект истраживања детаљно описани за многе периглацијалне области високих ширина и високих планина, од пионира ових истраживања (*Capps, S. R. Jr., 1910,* од кога потиче и овај термин), преко класичних истраживања (*J. B. Benedict, 1973; W. B. Whalley, 1974; P. Höllermann, 1983; W. Haeberli, 1985; A. L. Washburn, 1988; M. Evin, D. Fabre, 1990; D. Barsch, 1977, 1988, 1992, 1996; L. Schrott, 1996*), до савремених истраживања (*O. Humlum, 1998, 2000; P. D. Hughes, P. L. Gibbard, J. C. Woodward, 2003; A. Ikeda, 2004; C. Baroni, A. Carton, R. Seppi, 2004; R. Seppi, 2006; E. Serrano, J. J. San Hose, C. Agudo, 2006; H. M. French, 2007; A. Ribolini, A. Chelli, M. Guglielmin, M. Pappalardo, 2007; I. C. Millar, D. R. Westfall, 2008; А. П. Горбунов, 2006, 2008*). Од почетних дескриптивних белешки о самој појави камених ледника, преко детаљних инвентара и каталога и повезивања са климатским условима, до савремених инструменталних мерења кретања и утврђивања начина постанка и механизма покретања камених ледника, све је обухваћено радовима геоморфолога, геолога, хидролога и еколога, са савременим тенденцијама ка екологизацији проблема и дефинисањем камених ледника као осетљивог индикатора савремених климатских промена (као и све остале појаве у периглацијалној средини). Знатан удео замрзнутог земљишта (пермафрост) у механизму кретања камених ледника одваја их од камених река и камених струја где се лед јавља само у простору између блокова и дробине, што је и главна

разлика, али је уочено да се на Копаонику јавља прелазна форма са комбинацијом механизма кретања и једне и друге групе облика (*Д. Нешић, С. Белић, Б. Миловановић, 2009*).

Сл. 1. Највећи камени ледник на Проклетијама, северозападно од Ђеравице

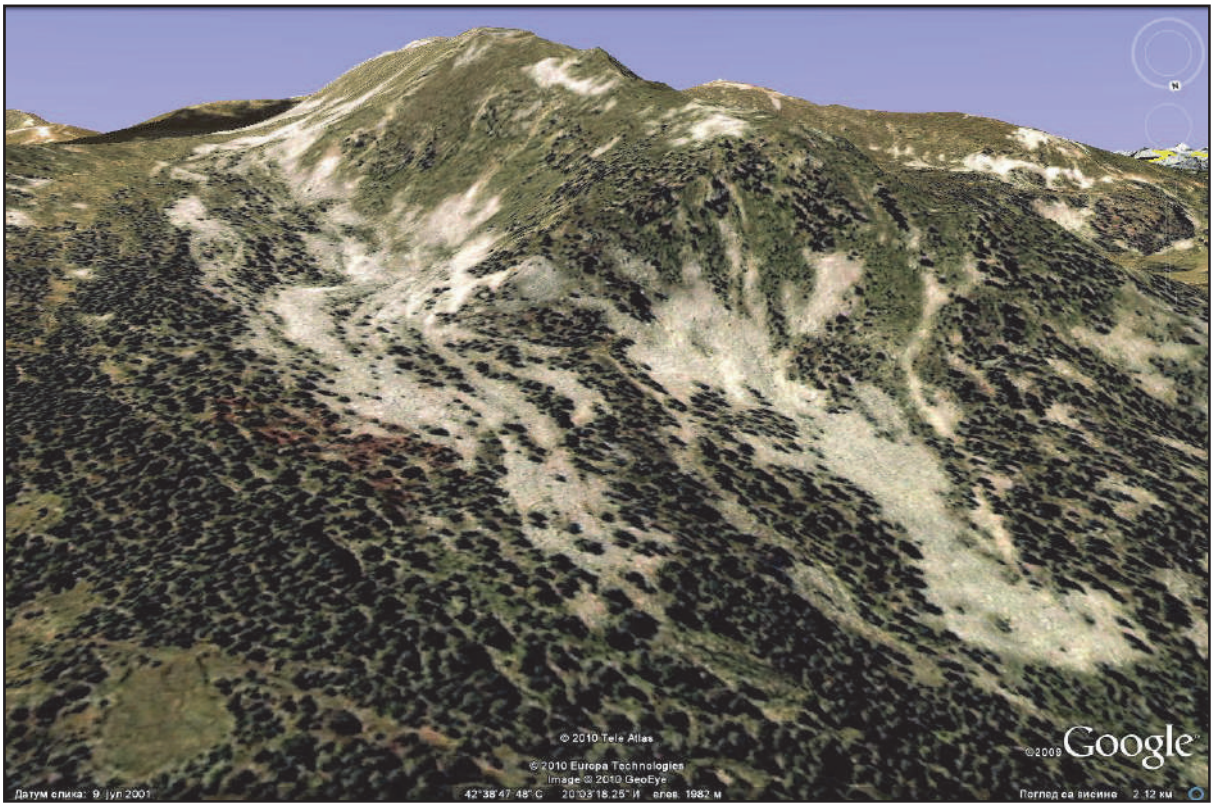
И регионално су камени ледници добро описани, од субарктичких и антарктичких предела (*W. B. Whalley, C. F. Palmer, S. J. Hamilton, H. E. Martin, 1995; O. Humlum, 1998, 2000; A. Kääb, K. Isaksen, T. Eiken, H. Farbrot, 2002; K. Hall, 2002*), до Аустријских Алпа (*J. Berger, K. Krainer, W. Mostler, 2004*), јужних Алпа у Француској (*M. Evin, D. Fabre, 1990*), централних Алпа у Швајцарској (*A. Ikeda, N. Matsuoka, A. Kääb, 2003; A. Kääb, T. Reichmuth, 2005; A. Ikeda, 2004*), Маритимних Алпа у Италији (*A. Ribolini, D. Fabre, 2006*), Пиринеја (*E. Serrano, J. J. San Hose, C. Agudo, 2006;J. Chueca, A. Julian, 2005*), Италијанских Апенина (*F. Dramis, A. Kotarba, 1992; M. Guglielmin, A. Lozej, C. Tellini, 1994; M. Guglielmin, N. Cannone, F. Dramis, 2001; M. Guglielmin, M. Camusso, S. Polesello, S. Valsecchi, 2004; C. Baroni, A. Carton, R. Seppi, 2004; R. Seppi, 2006; M. Firpo, M. Guglielmin, C. Queirolo, 2006; A. Ribolini, A. Chelli, M. Guglielmin, M. Pappalardo, 2007*), као и нама ближих јужних Карпата у Румунији (*P. Urdea, 1992*), на планинама Тимфи и Смоликас у северној Грчкој (*P. D. Hughes, P. L. Gibbard, J. C. Woodward, 2003*) и у северноалбанским Алпима-Проклетијама (*G. Palmentola, K. Baboci, G. J. Gruda, G. Zito, 1995*), а посебно су детаљно обрађени у Русији, Азији и прегледно у целом свету (*А. А. Галанин, 2009; А. П. Горбунов, 2006, 2008*). Укупно о каменим ледницима света је већ 1987. године било 647 литерарних јединица (*J. R. Giardino, J. F. Jr. Shroder, J. D. Vitek, eds., 1987*), да би се до 2008. године сакупило преко 1100 радова на ову тему (*А. П. Горбунов, 2008*).

Сл. 2. Камени ледник на Јуничкој планини, под врхом Раса Зогит (2305 m)

На Кавказу их има преко 1000, налазе се на висини изнад 2800 m и крећу се брзином 1-3.6 m/год (*М. Д. Докукин, 1987*). У Швајцарској, на Алпима, утврђено је 994 активних, изнад 2550 m, неактивних и фосилних још 1000, изнад 2150 m (*D. Barsch, 1996*), у Алпима на територији Италије направљен је инвентар камених ледника, када је утврђено да их има 1594 (297 активних, 914 неактивних и 351 фосилних, по *M. Guglielmin, C. Smiraglia, 1998*) и да се активни простиру изнад 2230 m, дужине 100-600 m, средње ширине 281 m, а старост им је утврђена – код активних на 1100-2200 година, код неактивних на 2300-5000 година (*F. Dramis, C. Girandi, M. Guglielmin, 2003*), у Алпима на територији Аустрије утврђено је да пермафрост заузима око 2000 km^2 (углавном изнад 2400 m), где се налази 1450 камених ледника, од чега су 282 активна, са брзином кретања 2-6 m/год (K. Krainer, W. Mostler, 2002), а у Алпима на простору Француске је регистровано око 600 камених ледника, од чега је 150 активних (*M. Evin, D. Fabre, 1990*), што даје збир од око 6000 камених ледника на Алпима где су најбоље проучени, где су извршена бушења до 100 m дубине на многим местима ради утврђивања температурних услова и дебљине пермафроста (*А. П. Горбунов, 2008*).

На Карпатима је утврђено преко 300 камених ледника, а пермафрост на висини изнад 2100 m (*P. Urdea, 1992*), на Високим Татрама пермафрост је налази изнад 1700-1800 m, а описано је 49 камених ледника (*A. Nemçok, T. Mahr, 1974*), док је на албанским Алпима, на $42^0$30'N описано 16 неактивних камених ледника дужине 120-1000 m, ширине 75-325 m, а 70% је смештено на северним падинама у појасу 1690-2200 m, док им је процењена старост на 17000 година (*G. Palmentola, K. Badoci, G. Gruda, G. Zito, 1995*).

Сл. 3. Два умртвљена, неактивна камена ледника на северној страни Црног крша (2426 m)

Сл. 4. Велики камени ледник под врхом Ујков крш (2275 m)

Током теренских истраживања на Проклетијама, на камене лединке као фосилну категорију облика није обраћена посебна пажња, иако су уочени. Касније су постали интересантнији као индикатор пермафроста и даљинском детекцијом на авио-снимцима и сателитским снимцима (*Google Earth*), утврђено је више појава камених ледника:

1. Један од највећих камених ледника је регистрован на север-северозападу од Мале Ђеравице, који се спушта према катунима на Плочици, до 2160 m. Сложеног је облика, са главним током и краком који се одваја према североистоку. Дугачак је 1200 m а ширина му варира 200-350 m, док су непосредно под литицама Мале Ђеравице уочена три млађа камена ледника како најахују на наборе камених блокова старијег и већег главног тока. Камени ледник је дебљине 30-50 m и завршава се стрмим зидом од грубих гранитних блокова. На карти глацијалне морфологије Ђеравице овај је камени ледник уцртан као „***млађе, стадијалне морене, састављене претежно од откривених стеновитих блокова***“ (*Љ. Менковић, 1994*).

2-3-4.Североисточно од врха Велике Ђеравице простиру се још три лако уочљива камена ледника. Први, најближи Великом каменом леднику дугачак је око 200 m, ширине 80-100 m. Други, средњи камени ледник, дугачак је око 500 m, ширине 80 m. Трећи, најисточнији, дугачак је 300 m и ширине 100-120 m. Дебљина им је мања него код Великог каменог ледника и износи 15-20 m.

5. На простору кречњачке Јуничке планине, југоисточно од Ђеравице, непосредно под највишим врхом Раса Зогит (2305 m), регистрован је камени ледник орјентисан ка северу, дужине 600 m и ширине око 100 m, са челом на 2220 m.

6. Сложени пространи камени ледник простире се на северозападној страни Ујковог крша (2275 m), дужине 700 m, ширине 500 m, спуштајући се до 1980 m у изворишту Трескавичке ријеке, укупне површине око 3 km^2 са готово истом толиком површином и на југоисточној, албанској страни.

7. На Богићевици постоји већи број камених ледника. Најизраженији се спушта северном страном са Крша Богићевице (2358 м), поред Ридског језера и после 600 m тока, широког око 200 m, завршава на 1950 m.

8-9-10. У подножју севене стране источног врха Крша Богићевице спушта се више краћих камених ледника, дужине до 300 м, али и исте ширине. Завршавају се на 2060 м.

11. У крајњем источном делу Крша Богићевице, на јужној падини спушта се ка југозападу сложени камени ледник са више кракова, условљено морфологијом подине. Најдужи језик завршава после 500 m тока у изворишту Бабинопољске ријеке на 2020 m.

12. У великом цирку под Старцем и Црним кршем (2426 m), орјентисан ка северу, регистрован је камени ледник дужине 900 m и ширине 100-150 m, са челом на 2000 m.

13-14. На источној страни гребена Младица, који се од Црног крша одваја ка северу, формирају се два дугачка језика камених ледника дужине 700 и 900 m и ширине 100-150 m. Њихова чела су на 1960 m и 1950 m.

15. У северу орјентисаном цирку под врхом Маја Ропс (2501 m), засут сипарима са стрме падине, лежи камени ледник дужине 800 m и ширине 100-150 m, са челом на 2120 m.

ЗАКЉУЧАК

С обзиром на велику надморску висину свих регистрованих камених ледника и претпостављену висину спорадичног пермафроста, може се претпоставити да су камени ледници делимично и то минимално активни, иако су добрим делом, посебно у доњим деловима делимично покривени травном и жбунастом вегетацијом, односно да немају брзину кретања већу од 5-10 cm/год, јер се налазе на крајњој јужној граници простирања високопланинског спорадичног и дисконтинуираног пермафроста. Са друге стране могуће је да су само неки повремено, помало активни, а да су други потпуно неактивни или фосилни. До таквих података се може доћи само дугорочним инструменталним мониторингом.

Утврђено је, што се дистрибуције тиче, да се у пољским Татрама на 49^{0}N пермафрост налази изнад 1930 m, у румунским Карпатима, на 45^{0}N, изнад 2000 m, на планини Балкан у Бугарској, на 42^{0}N изнад 2300 m, а на Олимпу у Грчкој, на 39^{0}N, изнад 2700 m (W. Dobinski,

2005), док је на Апенинима у Италији, на 42^0N на 2600 m у масиву Мајела утврђен свежи активни камени ледник и то је најјужнија граница савременог планинског пермафроста у Италији (F. Dramis, A. Kotarba, 1994). У исто време на Пиринејима, у централном делу, утврђено је да се на северним падинама пермафрост јавља изнад 2700 m, а на јужним падинама изнад 2900 m. Дефинисани су и висински појасеви пермафроста и то: спорадични пермафрост између 2700 m и 2800 m на северној страни и између 2850 m и 3000 m на јужној страни; дисконтинуирани појас је између 2800 m и 2950 m на северној и између 2950 m и 3050 m на јужној страни, а потпуни или континуирани пермафрост се јавља изнад 2900 m на северној и изнад 3050 m на јужној страни Централних Пиринеја (E. Serrano, C. Agudo, R. Delaloye, J. J. Gonzales-Trueba, 2001).

Компаративном анализом са свим планинама јужне Европе за које постоје подаци о пермафросту, посебно са оним у непосредном окружењу (Алпи, Апенини, Карпати, Балкан, Олимп), може се предпоставити да на Проклетијама постоји повремено спорадични пермафрост изнад 2500 m, а да се у повољним условима на северно експонираним падинама спорадични пермафдрост може јавити и већ изнад 2200 m, односно да се на таквим местима може јавити и дисконтинуирани пермафрост. Пре би се могло говорити о делимично активним каменим ледницима, који се минимално крећу у пролеће, по још увек замрзнутој подлози и када су засути водом отопљеног снега која се ноћу редовно замрзава. Међутим, сигурно је да изузетно топла лета у последње две деценије не погодују опстанку замрзнутог земљишта, тако да се лед у земљишту отапа у потпуности и да ујесен започиње нови циклус замрзавања.

ЛИТЕРАТУРА

1. ANDRE M.-F., HALL K., BERTRAN P., AROCENA J. (2008): Stone runs in the Falkland Islands: Periglacial or tropical? Geomorphology, 95, 3-4, p. 524-543, Elsevier, Amsterdam
2. AUER I., MATULLA C., BÖHM R., UNGERSBÖCK M., MAUGERI M., NANNI T., PASTORELLI R. (2005): Sensitivity of frost occurrence to temperature variability in the European Alps. International Journal of Climatology, 25, 13, p. 1749-1766, Royal Meteorological Society, London, Wiley
3. BARONI C., CARTON A., SEPPI R. (2004): Distribution and behaviour of rock glacier in the Adamello-Presanella Massif (Italian Alps). Permafrost and Periglacial Processes, 15, 3, p. 243-259, John Wiley & Sons
4. BARSCH D. (1988): Rock glaciers. In: M. J. Clark, ed. Advances in Periglacial Geomorphology, p. 69-90, Wiley, Chichester
5. BARSCH D. (1992): Permafrost creep and rock glaciers. Permafrost and Periglacial Processes, 3, p. 175-188, Wiley, Chichester, England
6. BARSCH D. (1996): Rockglaciers, indicators for the present and former geoecology in high mountain environment. Springer, Berlin
7. БЕЛИЈ, С. (1992): Савремени геоморфолошки процеси у криосфери североисточне Шарпланине. Гласник Српског географског друштва, 62, 1, стр. 13-24, Београд
8. БЕЛИЈ С. (2003): Геоморфолошке одлике. У монографији: Метохијске Проклетије-природна и културна баштина, Изд. Завод за заштиту природе Србије, стр. 52-75., Београд
9. БЕЛИЈ С. (2005): Заштита геоморфолошких феномена периглацијалне средине Проклетија и њихово вредновање. Други научни скуп о геонаслеђу Србије, стр. 135-139, Посебна издања Завода за заштиту природе Србије, 20, Београд
10. БЕЛИЈ С. (2007): Објекти геонаслеђа периглацијалне средине Шарпланине. Зборник радова Првог конгреса српских географа, књ. 1, стр. 207-214, Српско географско друштво, Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Географски факултет-Београд, Департман за географију, туризам и хотелијерство.Нови Сад, Београд
11. BELIJ, S., KOLČAKOVSKI, D. (1998): The Periglacial zone in the high mountains of Serbia and Macedonia and their characteristic features. OM_2 International Symposium „Observation of Mountain Environment in Europe” Abstracts, p. 3-3, Borovetz, Bulgaria

12. БЕЛИЈ С., НЕШИЋ Д., МИЛОВАНОВИЋ Б. (2008): Савремени геоморфолошки процеси и облици рељефа периглацијалне средине Старе планине. Заштита природе, 59/1-2, стр. 19-50, Београд
13. BENEDICT J. B. (1973): Origin of rock glaciers. Journal of Glaciology, 12, 66, p. 520-522, International Glaciological Society, Scott Polar Research Institute, Cambridge
14. BENISTON M. (2003): Climatic change in mountain regions: a review of posible impacts. Climatic Change, 59, p. 5-31, Kluwer Academic Publishers, Netherlands
15. BERGER J., KRAINER K., MOSTLER W. (2004): Dynamics of an active rock glacier (Ötztal Alps, Austria). Quaternary Research, 62, 3, p. 233-242, Elsevier
16. BRAVO D. N., ARAUJO M. B., LASANTA T., LOPEZ MORENO J. I. (2008): Climate Change in Mediterranean Mountains during the 21st Century. Ambio, 37, 4, p. 280-285, Royal Swedish Academy of Science
17. BURN C. R., CLARKE G. K. C., MENOUNOS B. (2006): Vulnerability of Glaciers and Permafrost. In: Vulnerability of Cryospheric and Socio-Economic Systems, Workshop, Session 2, p. 1-8, Peter Wall Institute, University of British Columbia, Vancouver
18. WASHBURN A. L. (1979): Geocryology, A Survey of Periglacial Processes and Environments. Edward Arnold, London, 406 pp.
19. WILSON P., BENTLEY M. J., SCHNABEL C., CLARK R., XU S. (2008): Stone run (block stream) formation in the Falkland Islands over several cold stages, deduced from cosmogenic isotope (10Be and 26Al) surface exposure dating. Journal of Quaternary Science, 23, 5, p. 461-473, John Wiley & Sons
20. WHALLEY, W.B. (1974): Origin of rock glaciers. Journal of Glaciology, 13, 68, p. 323-324, International Glaciological Society, Scott Polar Research Institute, Cambridge
21. WHALLEY W. B., PALMER C. F., HAMILTON S. J., MARTIN H. E. (1995): An Assessment of Rock Glacier Sliding Using Seventeen Years of Velocity Data: Nautardalur Rock Glacier, North Iceland. Arctic and Alpine Research, 27, 4, pp. 345-351, Boulder, CO
22. WHITE S. E. (1976): Rock glaciers and block fields, Review and new data. Quaternary Research, 6, p. 77-97, Elsevier
23. ГАЛАНИН А. А. (2009): Каменные глетчеры северо-востока Азии: картографирование и географический анализ. Криосфера Земли, 13, 4, с. 49-61, Академическое издателъство „ГЕО“, Новосибирск
24. GIARDINO J. R., SHRODER J. F. Jr., VITEK J. D., eds. (1987): Rock Glaciers. 355 p., Allen &Unwin, Boston
25. ГЛАЗОВСКИЙ А. Ф. (1978): Каменные глетчеры (состояние проблемы). У: Криогенные явления высокогорий, с. 59-72, Наука, Новосибирск
26. ГЛОВНЯ М. (1970): Сравнителни геоморфоложки проучавания на периглациалната морфоскулптура на южните Карпати и Рила планина. Годишник на Софийския Университет, том 64, Геолого-Географски факултет, 2-География, стр. 27-47, София
27. ГОРБУНОВ А. П. (2008): Каменные глетчеры Мира: общее обозрение, сообщение 1. Криосфера Земли, 12, 2, с. 65-74, Академическое издателъство „ГЕО“, Новосибирск, www.izdatgeo.ru
28. ГОРБУНОВ А. П. (2008): Каменные глетчеры Мира: общее обозрение, сообщение 2. Криосфера Земли, 12, 3, с. 58-68, Академическое издателъство „ГЕО“, Новосибирск, www.izdatgeo.ru
29. ГОРБУНОВ А. П. (2008): Каменные глетчеры Мира: общее обозрение, сообщение 3. Криосфера Земли, 12, 4, с. 14-23, Академическое издателъство „ГЕО“, Новосибирск, www.izdatgeo.ru
30. GORDON J., BRAZIER V., TAYLOR A. (1996): The Cairngorms-geomorphological sensitivity and management of a fragile and dynamic mountain landscape. Earth Heritage, Issue 6, Edinburgh
31. GRUBER S., KING L., KOHL T., HERZ T., HAEBERLI W., HOELZLE M. (2004): Interpretation of Geothermal Profiles Perturbed by Topography: the Alpine Permafrost Boreholes at Stockhorn Plateau, Switzerland. Permafrost and Periglacial Processes, 15, p. 349-357, John Wiley & Sons

32. GRUBER S., HOELZLE M., HAEBERLI W. (2004): Permafrost thaw and destabilization of Alpine rock walls in the hot summer of 2003. Geophysical Research Letters, 31, L13504, American Geophysical Union
33. GUGLIELMIN M., LOZEJ A., TELLINI C. (1994): Permafrost distribution and rock glaciers in the Livigno area (Northern Italy). Permafrost and Periglacial Processes, 5, 1, p. 25-36, John Wiley & Sons
34. GUGLIELMIN M., SMIRAGLIA C. (1998): The rock glacier inventory of the Italian Alps. Proceedings of the Seventh Conference on Permafrost, Canada, vol. 1, p. 375-382.
35. GUGLIELMIN M., ALDIGHIERI B., TESTA B. (2003): PERMACLIM: a model for the distribution of mountain permafrost, based on climatic observations. Geomorphology, 51, 4, pp. 245-257, Elsevier, Amsterdam
36. GUGLIELMIN M., CAMUSSO M., POLESELLO S., VALSECCHI S. (2004): An Old Relict Glacier Body Preserved in Permafrost Environment: The Foscagno Rock Glacier Ice Core (Upper Valtellina, Italian Central Alps). Arctic, Antarctic and Alpine Research, 36, 1, pp. 108-116, Boulder, CO
37. DAVISON C. (1889): On the creeping of the soil-cap through the action of frost. Geological Magazine, III, 6, p. 255-261.
38. DARWIN C. R. (1846): On the geology of the Falkland Islands. Quaternary Journal of Geological Society, 2, p. 267-274, London
39. DRAMIS F., KOTARBA A. (1992): Southern limit of relict rock glaciers, Central Apennines, Italy. Permafrost and Periglacial Processes, 3, 3, pp. 257-260.
40. DRAMIS F., KOTARBA A. (1994): Geomorphological evidences of high mountain permafrost in Central Apennines. Geografia Fisica e Dynamique Quaternaria, 17, p. 29-36, Comitato Glaciologico Italiano, Torino
41. DRAMIS F., GIRANDI C., GUGLIELMIN M. (2003): Rock glacier distribution and paleoclimate in Italia. Proceedings of the Eighth Conference on Permafrost, Switzerland, vol. 1, p. 199-204.
42. EVERDINGEN van, R., ed. (2005): Multi-language glossary of permafrost and related ground-ice terms. 90 pp., National Snow and Ice Data Center, Boulder
43. EVIN M., FABRE D. (1990): The distribution of permafrost in rock glaciers of the southern Alps (France). Geomorphology, 3, 1, p. 57-71, Elsevier
44. ЗАМАРУЕВ В. В. (1981): О строении и происхождении каменных глетчеров. Известия Всесоюзного географического общества, 113, 6, с. 479-484, Москва
45. IKEDA A. (2004): Rock Glacier Dynamics near the Lower Limit of Mountain Permafrost in the Swiss Alps. Dissertation, manuscript, 107 p., Doctoral Program in Geoscience, Univesity of Tsukuba
46. KÄÄB A., ISAKSEN K., EIKEN T., FARBROT H. (2002): Geometry and dynamics of two lobe-shaped rock glaciers in the permafrost of Svalbard. Norwegian Journal of Geography, 56, p. 152-160, Oslo
47. KÄÄB A., REICHMUTH T. (2005): Advance Mechanisms of Rock Glaciers. Permafrost and Periglacial Processes, 16, p. 187-193, John Wiley & Sons
48. KARTE J. (1983): Periglacial Phenomena and their Significance as Climatic and Edaphic Indicators. GeoJournal, 7, 4, pp. 329-340, Springer Netherlands
49. KRAINER K., MOSTLER W. (2002): Hydrology of Active Rock Glaciers: Examples from the Austrian Alps. Arctic, Antarctic and Alpine Research, 34, 2, pp. 142-149, Boulder, CO
50. LAUŠEVIĆ R., JONES-WALTERS L., NIETO A., TORRE-MARIN A. (2008): Klimatske promene i biodiverzitet u Jugoistočnoj Evropi. 15 str., REC, Szentendre, Hungary, ECNC, Tilburg, The Netherland
51. MILLAR C., WESTFALL R. (2006): Rock Glaciers and Periglacial Rock-Ice Features in the Sierra Nevada, USA; Classification, Distribution and Climatic Relationships. 47 p., Sierra Nevada Research Center, Pacific Southwest Research Station, USDA Forest Service, Albany, CA
52. NEMÇOK A., MAHR T. (1974): Kamenne Ladovce v Tatrah. Geograficky časopis, 26, 4, p. 359-374, Institute of Geography, Slovak Academy of Sciences, Bratislava
53. НЕШИЋ Д., БЕЛИЈ С., МИЛОВАНОВИЋ Б. (2009): Механизам настанка клизеће дробине на јужној падини Панчићевог врха (2017 м), Копаоник. Гласник Српског географског друштва, 89, 4, стр. 37-59, Београд

54. NYBERG R., LINDH L. (1990): Geomorphic features as indicators of climatic fluctuations in a periglacial environment, Northern Sweden. Geografiska Annaler, A. 72, 2, pp. 203-210.
55. OERLEMANS J. (2005): Extracting Climate Signal from 169 Glacier Records. Science, 308, 5722, pp. 675-677, American Association for the Advancement of Science, Washington
56. ПАВЛОВ А. В. (2008): Тренды современных изменений температуры почвы на севере Росии. Криосфера Земли, 12, 3, стр. 22-27, ИздатГео, Новосибирск
57. PALMENTOLA G., BABOCI K., GRUDA G. J., ZITO G. (1995): A note on rock glaciers in the Albanian Alps. Permafrost and Periglacial Processes, 6, 3, p. 251-257.
58. PALMENTOLA G., STAMATOPOULOS L. (2006): Preliminary data about sporadic permafrost on Peristeri and Tzoumerka massifs (Pindos shain, Northwestern Greece). Revista de geomorfologie, 8, pp. 17-23, Cluj
59. ПАРМУЗИН С. Ю., ГАРАГУЛЯ Л. С., ЕРШОВ Э. Д., ХРУСТАЛЕВ Л. Н. (2000): Проблемы геокриологии в связи с глобалъными изменениями климата. Journal of Geocryology, v. 1, p. 1-6, Moskva
60. RIBOLINI A., FABRE D. (2006): Permafrost existence in rock glaciers of the Argentera Massif, Maritime Alps, Italy. Permafrost and Periglacial Processes, 17, 1, p. 49-63, John Wiley & Sons
61. RIBOLINI A., CHELLI A., GUGLIELMIN M., PAPPALARDO M. (2007): Relationships between glacier and rock glacier in the Maritime Alps, Schiantala Valley, Italy. Quaternary Research, 68, 3, p. 353-363, Elsevier
62. SEPPI R. (2006): Rock glaciers of the Central Alps as environmental indicators (Adamello-Presanella Group and eastern sector of the Ortles-Cevedale Group). PhD Thesis, 122 p., University of Pavia, Italy
63. SERRANO E., AGUDO C., DELALOYE R., GONZALES-TRUEBA J. J. (2001): Permafrost distribution in the Posets massif, Central Pyrenees. Norsk Geografisk Tidsskrift, 55, 4, p. 245-252, Routledge Publisher
64. SERRANO E., SAN JOSE J. J., AGUDO C. (2006): Rock glacier dynamics in a marginal periglacial high mountain environment: Flow, movement (1991-2000) and structure of the Argualas rock glacier, the Pyrenees. Geomorphology, 74, 1-4, p. 285-296, Elsevier
65. URDEA P. (1992): Rock glaciers and periglacial phenomena in the southern Carpathians. Permafrost and Periglacial Processes, 3, 3, pp. 267-273, John Wiley & Sons
66. FRAUENFELDER R., LAUSTELA M., KÄÄB A. (2005): Relative age dating of Alpine rockglacier surfaces. Zeitschrift für Geomorphologie, 49, 2, s. 145-166, Berlin-Stuttgart
67. FRAUENFELDER R., KÄÄB A. (2000): Towards a palaeoclimatic model of rock-glacier formation in the Swiss Alps. Annals of Glaciology, 31, p. 281-286, International Glaciological Society, Cambridge
68. FRENCH H. M. (2007): The Periglacial Environment. John Wiley&Sons, London, 458 pp.
69. HAEBERLI W., BENISTON M. (1998): Climate Change and its Impacts on Glaciers and Permafrost in the Alps. AMBIO, 27, 4, pp. 258-265, Royal Swedish Academy of Science, Allen Press, Stockholm
70. HAEBERLI W., HOELZLE M., PAUL F., ZEMP M. (2007): Integrated monitoring of mountain glaciers as key indicators of global climate change: the European Alps. Annals of Glaciology, 46, 1, pp. 150-160, International Glaciological Society
71. HANSON S., HOELZLE M. (2005): Installation of a shallow borehole network and monitoring of the ground thermal regime of a high alpine discontinuous permafrost environment, Eastern Swiss Alps. Norwegian Journal of Geography, 59, 2, pp. 84-93, Taylor and Francis,London
72. HARRIS C., HAEBERLI W., MÜHLL D. V., KING L. (2001): Permafrost monitoring in the high mountaind of Europe: the PACE Project in its global context. Permafrost and Periglacial Processes, 12, 1, p. 3-11, John Wiley &Sons
73. HARRIS C., HAEBERLI W., GRUBER S., KOHL T. (2002): European Mountain Permafrost: Geothermal Change and Associated Geomorphological Impacts. Fall Meeting 2002, 12, American Geophysical Union
74. HARRIS C., MÜHLL D. V., ISAKSEN K., HAEBERLI W., SOLLID J. L., KING L., HOLMLUND P., DRAMIS F., GUGLIELMIN M., PALACIOS D. (2003): Warming permafrost in European mountains. Global and Planetary Change, 39, 3-4, p. 215-225.

75. HARRIS C., ARENSON L. U., CHRISTIANSEN H. H., ETZELMÜLLER B., FRAUENFELDER R., GRUBER S., HAEBERLI W., HAUEK C., HÖLZLE M., HUMLUM O., ISAKSEN K., KÄÄB A., KERN-LÜTSCHG M. A., LEHNING M., MATSUOKA N., MURTON J. B., NÖTZLI J., PHILLIPS M., ROSS N., SEPPÄLÄ M., SPRINGMAN S. M., MÜHLL D. V. (2009): Permafrost and climate in Europe: Monitoring and modeling thermal, geomorphological and geotechnical respons. Earth-Science Reviews, 92, 3-4, p. 117-171, International Geological Journal, Elsevier
76. HÖLLERMANN P. W. (1983): Blockgletscher als Mesoformen der Periglazialstufe, Studien aus europäischen und nordamerikanischen Hochgebirgen. Bonner Geographische Abhandlungen, 67, p. 5-73, Bonn
77. HUGHES P. D. (2009): Twenty-first Century Glaciers and Climate in the Prokletije Mountains, Albania. Arctic, Antarctic and Alpine Research, 41, 4, p. 455-459, Boulder, CO
78. HUGHES P. D., GIBBARD P. L., WOODWARD J. C. (2003): Relict rock glaciers as indicators of Mediterranean palaeoclimate during the Last Glacial maximum (Late Würmian) in northwest Greece. Journal of Quaternary Science, 18, 5, p. 431-440, John Wiley & Sons
79. HUMLUM O. (1998): The Climatic significance of Rock glaciers. Permafrost and Periglacial Processes, 9, 4, pp. 375-396, Wiley, Chichester, England
80. HUMLUM O. (2000): The geomorphic significance of rock glaciers: estimates of rock glacier debris volumes and headwall recession rates in West Greenland. Geomorphology, 35, 1-2, p. 41-67, Elsevier
81. CAPPS S. R. (1910): Rock glaciers in Alaska. Journal of Geology, 18, p. 359-375.
82. CHUECA J., JULIAN A. (2005): Movement of Besiberris Rock Glacier, Central Pyrenees, Spain: Data from a 10-Year Geodetic Survey. Arctic, Antarctic and Alpine Research, 37, 2, pp. 163-170, Boulder, CO.

ROCK GLACIERS IN THE PROKLETIJE MOUNTINS AS INDICATORS OF CONTEMPRARY CLIMATE CHANGES

SRĐAN BELIJ

Institute for Nature Conservation of Serbia, 11070 New Belgrade, Serbia

Considering great altitude of all registered rock glaciers and assumed altitude of sporadic permafrost, it can be assumed that rock glaciers are partially, i.e. minimally active, although they are to a high extent, particularly in lower sections, partially covered in grass and shrubs, that is their speed of movement is not over 5-10 cm/annum, since they are located in the southernmost border of the stretching of high mountain sporadic and discontinued permafrost. On the other hand, it is possible that only some glaciers are occasionally, mildly active, and that other ones are completely inactive or fossil. Such data can be observed only through long-term instrumental monitoring.

As for the distribution, it has been established that permafrost is at 1930 meters of altitude in the Polish Tatras at 490N, above 2000 meters in the Romanian Carpathians, at 450N, above 2300 meters in Balkan mountain in Bulgaria at 420N, above 2700 meters in Mount Olympus in Greece, at 390N (W. Dobinski, 2005), whereas in the Apennines in Italy, at 2600 meters at 420N in the Majella Massif a fresh active rock glacier has been discovered and that is the southernmost border of contemporary mountain permafrost in Italy (F. Dramis, A. Kotarba, 1994). At the same time, in the Pyrenees, in their central part, it has been established that on the northern slopes permafrost occurs above 2700 m, and on the southern slopes above 2900 m. Altitude lines of permafrost have been defined: sporadic permafrost between 2700 m and 2800 m on north slopes and between 2850 m and 3000 m on south slopes; discontinuous zone can be found between 2800 m and 2950 m on north slopes and between 2950 m and 3050 m on south slopes, whereas complete or continuous permafrost occurs above 2900 m on north slopes and above 3050 m on south slopes of Central Pyrenees (E. Serrano, C. Agudo, R. Delaloye, J. J. Gonzales-Trueba, 2001).

By comparative analysis including all the mountains in southern Europe for which there are information on permafrost, especially the ones in the immediate surrounding (the Alps, the Apennines, the Carpathians, Balkan, Olympus), one can assume that in Prokletije, sporadic permafrost exists above 2500 m, and that under favorable conditions on northern slopes, sporadic permafrost can be found as low as above 2200 m, i.e. that discontinuous permafrost can be found in such places. One might rather speak of partially active rock glaciers, minimally moving in spring, on still frozen basis and when they are still swamped with water coming from melted snow which regularly freezes in the night. However, it is certain that extremely hot summers over the last two decades do not favor the survival of frozen soil, hence the ice in the soil melts completely, and in autumn new cycle of freezing begins.

СЛАВИЦА ДИМИТРИЈЕВИЋ UDC: 551.5[614.841:630(497.11)

УТИЦАЈ ТЕМПЕРАТУРЕ ВАЗДУХА И ПАДАВИНА НА ПОЈАВУ И РАЗВОЈ ШУМСКИХ ПОЖАРА У ИСТОЧНОЈ И ЈУГОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ

Безбедосно-информативна агенција, 11000 Београд, Србија

Абстракт: Шумски пожари представљају велики еколошки и привредни проблем и најекстремнији су вид уништавања шума. Шуме у Србији заузимају 27 % укупне површине или 2,3 милиона ha. На територији Републике Србије у последњој деценији број пожара се приближио бројци од 1000, а површина под пожарима износила је 18.496 ha. Појава пожара у шуми зависи од временских прилика, стања влажности и количине горивог биљног материјала, као и активности човека. Потенцијалне климатске промене могу повећати опасност од појаве и развоја шумских пожара.
Последњих деценија у Србији доминира тренд раста температуре ваздуха. Просечна годишња количина падавина на мрежи главних метеоролошких станица у Централној Србији, за период од 2000. до 2009. године износи 796,3 mm, а просечна температура ваздуха 11,9 ºC**.**
Највеће опожарене површине биле су у источној и југоисточној Србији. Укупна опожарена површина у поменутим шумским подручјима за период од 2000. до 2009. године износи 11.650 ha. Само 2000. године опожарено је 1.520 ha (13,05 %), а 2007. године опожарена површина достигла је 7.633 ha (65,5 %). Дакле, у ове две године пожарима је захваћено 9.153 ha или 78,5 % укупних опожарених површина. Претпоставка је да је до тога дошло због високих температура ваздуха и малих количина падавина. Анализа је показала да су у овим деловима Србије више просечне температуре ваздуха (подручје Неготина 12,6 ºC и Ниша 12,5 ºC) и мање количине падавина (подручје Врања 586,5 mm и Бољевца 591,7 mm).
Кључне речи: шумски пожари, Србија, температура ваздуха и падавине

Abstract: Forest fires are a major environmental and economic problem and the most extreme form of deforestation. Forests in Serbia occupy 27% of the total area and 2.3 million ha. In the Republic of Serbia in the last decade, the number of fires approached the figure of 1000, and the surface of the fires was 18,496 ha. The appearance of fire in the forest depends on the weather, moisture and amount of combustible plant material, and human activities. Potential climate change may increase the risk of the occurrence and development of forest fires.
In recent decades in Serbia is dominated by an upward trend in air temperature. Average annual precipitation on the main network of meteorological stations in central Serbia, for the period since 2000. by 2009. amounted to 796.3 mm and average temperature 11.9 ° C.
The largest areas were burned in eastern and southeastern Serbia. The total burned area in these forest areas for the period since 2000. by 2009. amounts to 11,650 ha. Only the 2000th affected by fire in the 1520 ha (13.05%), in 2007. The burned area reached 7633 ha (65.5%). So, in these two years is affected by fires 9153 ha or 78.5% of the total burned area. The assumption is that the cause was due to high air temperatures and little rainfall. The analysis showed that in this part of Serbia over the average air temperature (12.6 ° Negotin area S and Nis 12.5 ° C) and smaller amounts of precipitation (586.5 mm area of Vranje and Boljevac 591.7 mm).
Key words: forest fires, Serbian, air temperature and precipitation

УВОД

Шумски пожари представљају један од највећих еколошких проблема у свету. Они се јављају на свим континентима и у многим областима сматрају се уобичајеном појавом. Посебан проблем представља то што пожари могу да у кратком временском периоду, најчешће за свега неколико дана униште огромне шумске комплексе. Штете од пожара изражавају се количином уништене или опожарене дрвне масе, али се све више истичу тзв. еколошке штете. Према томе, у пожарима не страда само шумско дрвеће, већ може бити уништен и читав екосистем. Ради се о штетама које је немогуће изразити у новцу, али је извесно да оне далеко превазилазе вредност

дрвне масе уништене у пожарима. Поред тога, пожари у неким случајевима захватају и насељена места, где наносе материјалне штете, а дешавају се и губици људских живота.

Из прошлости су нам познати примери великих шумских пожара који су захватили више стотина хиљада, па и милиона ha (Сибир 1915. године, према **Živojinoviću, 1958**). У новије време, услед значајног развоја противпожарне заштите, пожари тако великих размера углавном се не јављају. Ипак, антропогени утицај када су шумски пожари у питању много више је негативан. Најзначајнији узрочник шумских пожара је човек, док на ударе грома отпада мањи број случајева. Поред тога, човек својим деловањем често доводи шуму у стање повећане опасности од пожара. Најчешће су у питању прекомерне сече и пошумљавање осетљивим четинарским врстама.

Читава Европа суочава се са шумским пожарима, али је проблем најизраженији у Јужној Европи, нарочито у Медитеранским земљама. У Србији су шумски пожари такође велики проблем, иако се нешто ређе јављају пожари који захвате више стотина хектара. Пример катастрофе је пожар од 10-16. августа 1996. године у Делиблатској пешчари. То је био највећи пожар до сада на овом подручју и свакако један од највећих забележених у историји наше земље. Према подацима Шумског газдинства „Банат“ из Панчева укупна опожарена површина износила је 3.815,40 ha, док је дужина ове површине износила око 19,5 km (југоисток-северозапад). Овим пожаром су захваћене шуме на површини од 2.235,01 ha, од чега 1.557,63 ha отпада на четинаре (црни и бели бор), а 677,38 ha на лишћаре. Укупна опожарена дрвна маса износила је 247.206 m^3 (230.895 m^3 четинара и 16.311 m^3 лишћара).

Делиблатска пешчара представља подручје површине око 300 km^2, специфично пре свега због пешчаног земљишта на којем се вода не задржава. Као последица одсуства влаге јављају се повољни услови за ширење пожара. Уколико се посматрају веће области, уочава се да се пожари нарочито често јављају у источној и југоисточној Србији. Пошто се ради о областима где се претежно јављају листопадне шуме, које су мање угрожене од пожара, јасно је да вегетација није пресудан фактор. Наиме, постоје многи локалитети у западној Србији, где су у великој мери присутни четинари, али су пожари на њима релативно ретка појава. Такође је интересантно да су у многим случајевима у источној и југоисточној Србији пожари избијали у слабо насељеним областима.

У недостатку других објашњења учињен је покушај да се појава већег броја шумских пожара у источној и југоисточној Србији доведе у везу са временским приликама, које се у свету највише и користе за прогнозу пожарне опасности. У ту сврху се већ деценијама користи Канадски FWI (Fire Weather Index), који поред метеоролошких елемената користи и податке о влажности горивог материјала. Овај индекс је у прво време коришћен само у Канади, али је временом усвојен и у неким европским државама, напр. Италији, Грчкој **(Good et al. 2008)** и Португалији **(Carvalho et al. 2008)**. **Dimitrov (2007)** наводи да је у Хрватској још 1982. извршено прилагођавање FWI за локалне прилике. У Србији процену опасности од пожара на основама FWI врши Републички хидрометеоролошки завод. У САД се прогнозе раде на основу National Fire Danger Rating System (NFDRS) **(Roads et al. 2005)**, док се у Аустралији опасност одређује помоћу Forest Fire Danger Index (FFDI) **(Finkele et al. 2006).**

У основи свих индекса пожарне опасности су елементи који директно или индиректно зависе од временских прилика или сами метеоролошки елементи. Основни циљ овог рада је да се утврди веза између пожара у источној и југоисточној Србији и температуре ваздуха и количине падавина, као показатеља временских прилика.

МАТЕРИЈАЛ И МЕТОДЕ

У раду су коришћени подаци о шумским пожарима ЈП „Србијашуме“ у периоду 2000-2009. година. Подаци о температури ваздуха и количини падавина су из Републичког хидрометеоролошког завода Србије. У раду су коришћене елементарне математичко-статистичке методе.

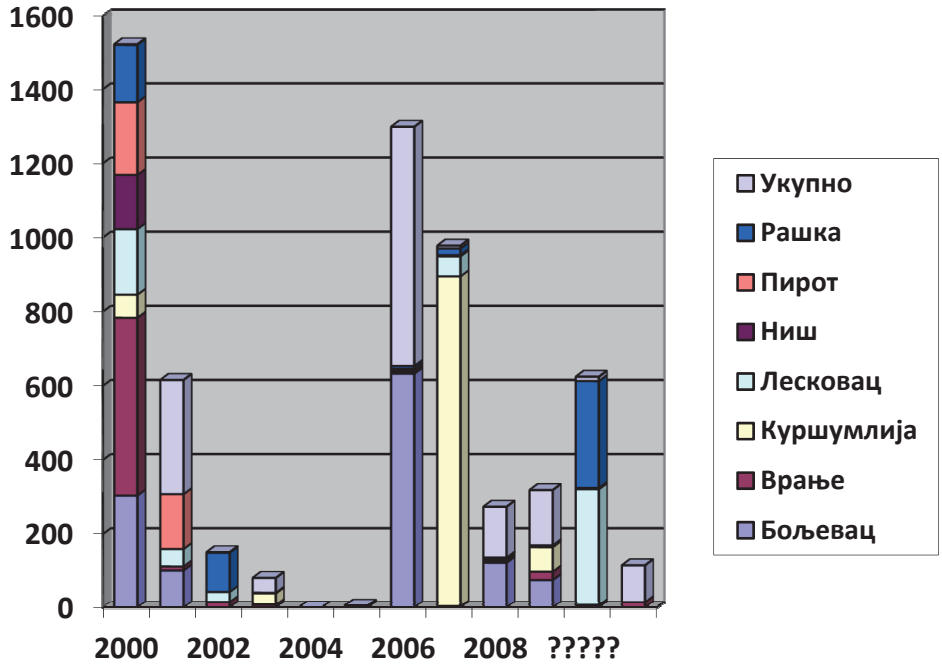
РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Опожарене шумске површине у источној и југоисточној Србији приказане су у табели 1. Термин шумске површине означава површине којима газдује ЈП „Србијашуме“ и обухвата површине под шумом и тзв. остале површине (травна, жбунаста вегетација и др.).

Табела 1: Опожарене шумске површине у хектарима (ha) у периоду 2000-2009. године (према ЈП „Србијашуме“)

Шумско газдинство	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	Свега	%
Бољевац	304	102	1.066	0	0	0	633	2.094	123	76	4.398	**37,7**
Врање	480	11	15	8	0	1	5	1.318	5	23	1.866	**16**
Куршумлија	62	0	0	32	0	0	1	892	5	66	1.058	**9,1**
Лесковац	177	47	28	2	0	0	6	54	0	0	314	**2,7**
Ниш	146	0	0	0	0	0	1	1.867	2	5	2.021	**17,3**
Пирот	196	148	0	0	0	1	0	1.390	2	0	1.737	**14,9**
Рашка	155	0	106	0	0	1	8	18	0	0	288	**2,5**
Укупно	**1.520**	**308**	**1.215**	**40**	**0**	**3**	**645**	**7.633**	**137**	**149**	**11.650**	**100**

Графикон 1.

Из табеле 1 и графикона 1 види се да је само 2000. године опожарено 1.520 ha (13,05 % укупне опожарене површине у периоду 2000-2009.), док је 2007. године опожарена површина достигла 7.633 ha (65,5 %). Дакле, у ове две године пожарима је захваћено 9.153 ha или 78,5 % укупних опожарених површина у истраживаном периоду. Такође се издваја и 2002. година са 1.215 ha, од чега 1.066 ha на подручју ШГ Бољевац. Током свих осталих година (не рачунајући 2000, 2002. и 2007.) највеће опожарене површине у оквиру једног шумског газдинства забележене су 2006. године – 633 ha (ШГ Бољевац), 2001. – 148 ha (ШГ Пирот) и 2008. - 123 ha (ШГ Бољевац). Све остало је највише око 100 ha, а посебно се истичу 2004. година, која је била без пожара и 2005. – 3 ha укупно за сва истраживана подручја (шумска газдинства).

Неопходно је направити и посебан осврт на пожаре из 2007. године. Иако је пожара било током већег дела године, највећи број, уз највеће опожарене површине, забележен је јула

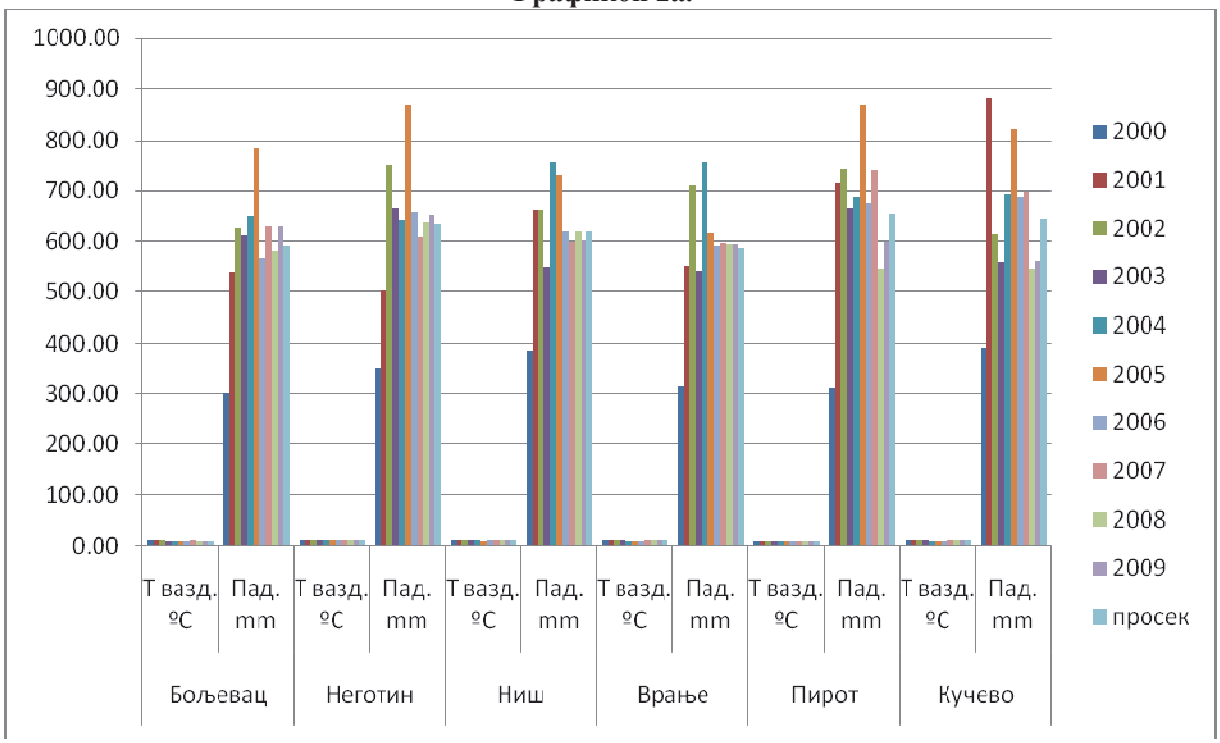
и августа. Посебно велике штете биле су у последњој декади јула, када је опожарена површина била у рангу појединих деценијских вредности.

Претпоставка је да су приказани подаци у зависности од температуре ваздуха и количине падавина, што је приказано у табели 2 и графиконима 2а и 2б.

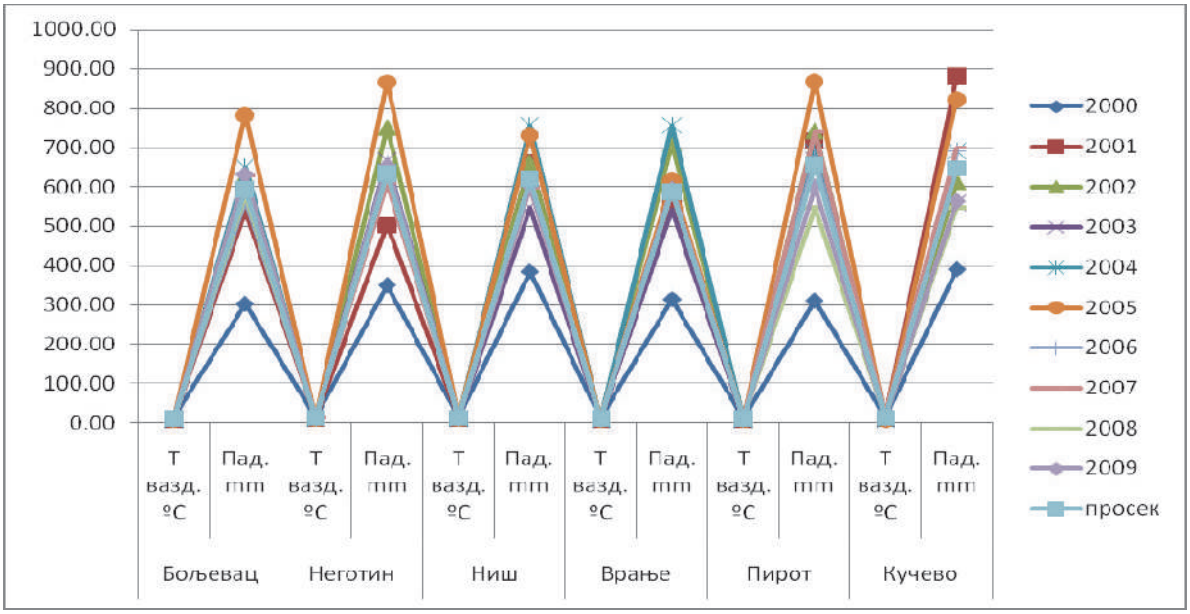
Табела 2. : Просечна годишња температура ваздуха и годишња сума падавина у периоду 2000. до 2009. године (према РХМЗ Србије)

		2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	просек
Бољевац	Т вазд. ºC	12,4	11,6	11,8	11,0	11,0	10,4	11,1	12,3	11,0	11,1	**11.4**
	Пад. mm	302,9	538,8	627,3	610,7	650,8	783,0	565,2	628,3	580,7	629,5	**591.7**
Неготин	Т вазд. ºC	13,1	12,3	12,9	12,1	12,2	11,5	12,2	13,6	12,9	13.2	**12,6**
	Пад. mm	350,6	502,8	751,8	665,8	641,2	867,3	657,4	610,4	637,0	652,2	**633.6**
Ниш	Т вазд. ºC	13,1	12,4	12,6	12,4	12,0	11,2	11,9	13,5	13,2	13.1	**12,5**
	Пад. mm	385,6	662,3	662,4	547,4	756,3	731,0	620,4	600,2	619,2	601,5	**618,6**
Врање	Т вазд. ºC	12,3	11,6	11,6	11,5	11,0	10,7	10,8	12,4	12,3	12,2	**11,6**
	Пад. mm	314,8	551,2	710,2	540,1	757,3	616,4	591,2	596,1	593,3	594.2	**586,5**
Пирот	Т вазд. ºC	11,0	10,3	10,5	10,3	10,1	9,5	9,8	11,1	11,0	10,9	**10,4**
	Пад. mm	311,5	714,8	742,9	665,3	689,0	868,9	673,9	740,6	546,2	599,1	**655,2**
Кучево	Т вазд. ºC	12,7	11,8	12,4	11,8	11,4	10,7	11,4	12,6	12,5	12,3	**12,0**
	Пад. mm	**390,9**	**881,2**	**613,3**	**558,7**	**691,8**	**822,9**	**687,7**	**699,0**	**545,9**	**562,1**	**645,3**

Графикон 2а.

Графикон 2б.

Када се анализира годишња сума падавина уочава се да је најсушнија била 2000. година. Просечна вредност за станице анализиране у овом раду износи 342,7 mm. Година 2000. може се сматрати екстремно сушном, што објашњава појаву великог броја пожара, као и опожарене површине. Међутим, то се не може рећи за 2007. годину, пошто је просечна вредност суме падавина за истраживане станице износила 645,8 mm, што не одступа значајно у односу на остале године. Према томе, поставља се питање: зашто је 2007. године опожарена површина на подручју истраживаних шумских газдинстава била чак око 5 пута већа у односу на 2000. годину? Могући одговор на ово питање би био да се радило о краћим периодима у којима су владали екстремни услови, као што је то било крајем јула 2007. године. У том смислу посебно је значајан податак да је 24. јула 2007. на станици Смедеревска Паланка измерена температура ваздуха 44,9 ºC, што представља апсолутни максимум за Србију. Такође је битно истаћи да је у том периоду било много шумских пожара, како на Балканском полуострву, тако и шире.

Када се анализирају температуре ваздуха на истраживаним станицама, уочавају се знатно мања одступања у односу на просечне вредности. И у овом случају важи да је потребно анализирати само одређене периоде у којима су се пожари јавили.

Поређења ради, требало би имати у виду да просечна годишња вредност падавина на мрежи главних метеоролошких станица у Централној Србији, за истраживани период (2000-2009.) износи 796,3 mm, а просечна температура ваздуха 11,9 ºC**.** У истраживаним деловима Србије више су просечне температуре ваздуха (подручје Неготина 12,6 ºC и Ниша 12,5 ºC) и мање количине падавина (подручје Врања 586,5 mm и Бољевца 591,7 mm). Битно је напоменути да последњих деценија у Србији доминира тренд раста температуре ваздуха.

Добијени резултати указују на извесну везу између опожарених површина у источној и југоисточној Србији и годишње количине падавина, док се из података о просечној годишњој температури ваздуха уочавају више вредности у односу на читаво подручје Србије. Међутим, јасно је да анализа у којој се користе годишње вредности ових елемената не мора дати право стање, имајући у виду да се шумски пожари јављају различитим интензитетом у току године. Познато је да у Србији, као и у већини држава у окружењу, постоје два критична периода пожарне опасности. То су заправо два максимума броја пожара, а са тим су у вези и опожарене површине. Први критични период је крајем зиме и почетком пролећа, када је велика количина сувих остатака траве заостале од претходне године уз малу количину падавина и јаке ветрове. Други критични период је током лета, када су високе температуре ваздуха, а честе су појаве

дугих сушних периода. Први критични период може бити значајнији по питању броја пожара, док су у другом штете углавном знатно веће.

Према томе, најбоље би било користити месечне вредности, како података о пожарима, тако и метеоролошких елемената. Основни проблем јавља се код података о пожарима, који често нису довољно прецизни и за дуже временске периоде често некомплетни. Идеална база података требало би да садржи основне податке за сваки појединачни пожар. То су подаци о времену и датуму избијања, дужини трајања, величини опожарене површине, структури (шуме и остале површине) и друго. Само уз прецизну базу података могу се спровести детаљнија истраживања која би могла да укажу на праву везу између елемената. Истраживања тог типа **(Lutz et al. 2009; Miller et al. 2009; Swetnam et al. 2009)** су у свету уобичајена, а добијени резлтати имају значаја за прогнозу шумских пожара.

ЗАКЉУЧАК

Укупна опожарена површина у источној и југоисточној Србији (шумска газдинства Бољевац, Врање, Куршумлија, Лесковац, Ниш, Пирот и Рашка) за период од 2000. до 2009. године износи 11.650 ha. Само 2000. године опожарено је 1.520 ha (13,05 % укупне опожарене површине у периоду 2000-2009.), а 2007. године опожарена површина достигла је 7.633 ha (65,5 %). Посматрано у збиру, у ове две године пожарима је захваћено 9.153 ha (78,5 %).

Добијени резултати указују на извесну везу између опожарених површина у источној и југоисточној Србији и годишње количине падавина. Најсушнија у периоду 2000-2009. била је 2000. година. Просечна вредност годишње суме падавина за станице анализиране у овом раду износи 342,7 mm. Године 2007., на коју отпада скоро две трећине опожарене површине (2000-2009.), забележено је 645,8 mm, што не одступа значајно у односу на остале године. При томе, просечна годишња количина падавина на мрежи главних метеоролошких станица у Централној Србији за истраживани период износи 796,3 mm, док је на подручју Врања 586,5 mm, а Бољевца 591,7 mm.

Из података о просечној годишњој температури ваздуха уочавају се више вредности у источној и југоисточној Србији (подручје Неготина 12,6 ºC и Ниша 12,5 ºC) у односу на читаво подручје Србије (11,9 ºC).

За прецизније резултате неопходна су истраживања на основу месечних вредности, као и краћих периода у току месеца.

ЛИТЕРАТУРА

1. Carvalho A., Flannigan M.D., Logan K., Miranda A.I., Borrego C. (2008). Fire activity in Portugal and its relationship to weather and the Canadian Fire Weather Index System. International Journal of Wildland Fire, Volume 17, Issue 3, pp. 328-338.
2. Dimitrov T. (2007). Šumski požari i požarna znanost. Šumarski list, Volume 131, Issue 3-4, str. 159-163.
3. Finkele K., Mills G. A., Beard G., Jones D. A. (2006). National gridded drought factors and comparison of two soil moisture deficit formulations used in prediction of Forest Fire Danger Index in Australia. Australian Meteorological Magazine, Volume 55, Issue 3, pp. 183-197.
4. Good P., Moriondo M., Giannakopoulos C., Bindi M. (2008). The meteorological conditions associated with extreme fire risk in Italy and Greece: Relevance to climate model studies. International Journal of Wildland Fire, Volume 17, Issue 2, pp. 155-165.
5. Lutz J.A., Van Wagtendonk J.W., Thode A.E., Miller J.D., Franklin J.F. (2009). Climate, lightning ignitions, and fire severity in Yosemite National Park; California, USA. International Journal of Wildland Fire, Volume 18, Issue 7, pp. 765-774.
6. Miller J.D., Safford H.D., Crimmins M., Thode A.E. (2009). Quantitative evidence for increasing forest fire severity in the Sierra Nevada and southern Cascade Mountains, California and Nevada, USA. Ecosystems, Volume 12, Issue 1, pp. 16-32.

7. Roads J., Fujioka F., Chen S., Burgan R. (2005). Seasonal fire danger forecasts for the USA. International Journal of Wildland Fire, Volume 14, Issue 1, pp. 1-18.
8. Swetnam T.W., Baisan C.H., Caprio A.C., Brown P.M., Touchan R., Scott Anderson R., Hallett D.J. (2009). Multi-millennial fire history of the giant forest, Sequoia National Park, California, USA. Fire Ecology, Volume 5, Issue 3, pp.120-150.
9. Živojinović, S. (1958). Zaštita šuma. Naučna knjiga, str. 388, Beograd.

EFFECT OF AIR TEMPERATURE AND PRECIPITATION ON THE ADVENT AND DEVELOPMENT OF FOREST FIRES IN EAST AND SOUTHEAST SERBIA

Slavica Dimitrijević

Security-Information Agency, 11000 Belgrade, Serbia

The total burned area in East and Southeast Serbia (forestry enterprises Boljevac, Vranje, Kursumlija, Leskovac, Nis, Pirot and Raska) for the period since 2000. by 2009. amounts to 11,650 ha. Only the 2000th affected by fire in the 1520 ha (13.05% of the total burned area in the period 2000-2009.), in 2007. The burned area reached 7633 ha (65.5%). Seen in total, in these two years are affected by fires 9153 ha (78.5%).

The results point to some connection between the fire-affected areas in eastern and southeastern Serbia and annual precipitation. Driest in the period 2000-2009. was in 2000. years. The average value of annual precipitation sum of cells analyzed in this work is 342.7 mm. In 2007., Accounting for almost two-thirds of the area burned (2000-2009.), There were 645.8 mm, which does not deviate significantly in comparison to other years. In addition, the average annual precipitation on the main network of meteorological stations in Central Serbia for the studied period is 796.3 mm, while in Vranje 586.5 mm and 591.7 mm Boljevac.

Using data on annual average air temperature values are observed over the eastern and southeastern Serbia (area Negotin 12.6 º S and Nis 12.5 ° C) over the entire territory of Serbia (11.9 º C).

For detailed information necessary research based on monthly values, and for shorter periods during the month.

ДРАГОЉУБ ШТРБАЦ,
ЈЕЛЕНА КОВАЧЕВИЋ-МАЈКИЋ,
ДРАГАНА МИЉАНОВИЋ

UDC: 551.5

ОДРЕЂИВАЊЕ ГОДИШЊЕ КОЛИЧИНЕ ПАДАВИНА ПРИМЕНОМ ГИС-А

Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, 11000 Београд, Србија

Абстракт: Примена растерског ГИС-а за добијање података о количини падавина је метод који је показао добре резултате у сливу реке Скрапеж (притока Западне Мораве, Западна Србија). Циљ овог рада је тестирање модела на другим просторима и оцена његове поузданости и применљивости.
Као тест-подручја су одабрани простор у непосредној близини и са сличним карактеристикама (слив реке Голијске Моравице) и простор на већој удаљености и са нешто измењеним условима формирања падавина (територија града Јагодине).
Коришћење ГИС окружења омогућило је примену методе просторне интерполације која користи функционалну повезаност између надморске висине и количине падавина.
Добри резултати добијени применом предложене методе на тест-подручјима говоре о њеној применљивости на просторе сличних карактеристика.
Кључне речи: падавине, растерски ГИС, моделовање

Abstract: Application of raster-based GIS packages for calculation of precipitation values is a method which showed good results in the Srkapež River basin (tributary of the Zapadna Morava River, Western Serbia). The aim of this paper was testing of the mentioned model on other areas and determination of its reliability and applicability. Research was done in the river basin situated close to the already tested river basin, where conditions for precipitation forming are similar (Golijska Moravica River, tributary of the Zapadna Morava River, Western Serbia), as well as in the area at larger distance, where conditions for precipitation forming are somewhat different (Jagodina municipality, Central Serbia). GIS workspace enables spatial interpolation of precipitation which includes elevation (digital elevation model - DEM). Good results on test-areas obtained by the mentioned method indicate its applicability on the areas with similar characteristics.
Key words: precipitation, raster-based GIS, modeling

УВОД

Одређивање годишње количине падавина најчешће се ради за неки простор од интереса (слив, држава, општина), при чему метод одређивања годишње количине падавина даје најбоље резултате у природним целина, тачније сливовима.

Проблеми који се јављају приликом одређивања количине падавина су последица релативно слабог познавања механизма формирања падавина, као и чињенице да интерполационе методе за одређивање падавина нису стандардизоване. Тако се као интерполационе методе користе *TIN, IDW, Kriging, Topogrid, RST* и сличне. Још једна потешкоћа приликом одређивања годишње количине падавина је недостатак података, који подразумева мали број кишомерних станица. Од изабраних простора слив Скрапежа има осам кишомерних станица, слив Голијске Моравице 10 кишомерних станица, а град Јагодина девет кишомерних станица. Неконтинуирано мерење количине падавина услед укидања кишомерних станица или промене њиховог положаја, имало је за последицу попуњавање недостајућих података. Такође је било потребно кориговати податке о координатама и надморским висинама кишомерних станица, јер нису довољно тачно дате.

Подаци су прикупљени у *CAD* окружењу, док је њихова обрада и просторна анализа урађена у растерском географском информационом систему (ГИС-у). Нумеричка обрада података рађена је у *Microsoft Office – Excel*.

Предложени метод израчунавања годишње количине падавина прво је коришћен за слив реке Скрапеж, притоке Западне Мораве у Србији (Ковачевић-Мајкић, Штрбац, 2008). Метод је затим тестиран на територији града Јагодине (Милошевић, 2009) и на сливу реке Голијске Моравице. Слив Голијске Моравице се налази у близини слива реке Скрапеж, те постоји одређен степен сличности ова два простора. Простор града Јагодине се налази на већој удаљености, има мање сличне карактеристике и његова граница није дефинисана природним карактеристикама као код поменута два слива, већ је то административна граница. При томе су и површине проучаваних простора различите.

Добра карактеристика растерског ГИС-а јесте што омогућава да се вредности годишњих падавина израчунају за елементарну површину (пиксел) изабране величине, а затим збрајањем тих вредности добије укупна количина падавина за цео слив или неки његов део.

МЕТОДОЛОГИЈА

Просторни распоред падавина добијен је просторном интерполацијом података о падавинама измереним на кишомерним станицама које се налазе у сливу, узимајући у обзир осим њиховог просторног распореда и њихове висинске карактеристике.

У првом кораку било је потребно урадити анализу познате везе између надморске висине и количине падавина. Као мера повезаности узета је вредност линеарне корелације при чему је надморска висина независна променљива, а падавине зависна променљива (слика 1). Вредност линеарне корелације је израчуната по формули:

$$r = \frac{n\sum xy - \sum x \sum y}{\sqrt{n\sum x^2 - \left(\sum x\right)^2}\sqrt{n\sum y^2 - \left(\sum y\right)^2}}$$

при чему је

x - надморска висина

y - годишња количина падавина

Добијене високе вредности линеарне корелације указују на могућност коришћења линеарне регресије као одговарајућег модела за представљање ове зависности:

$$\hat{y} = b_0 + b_1 x$$

Коефицијенти линеарне регресије израчунати су по формулама:

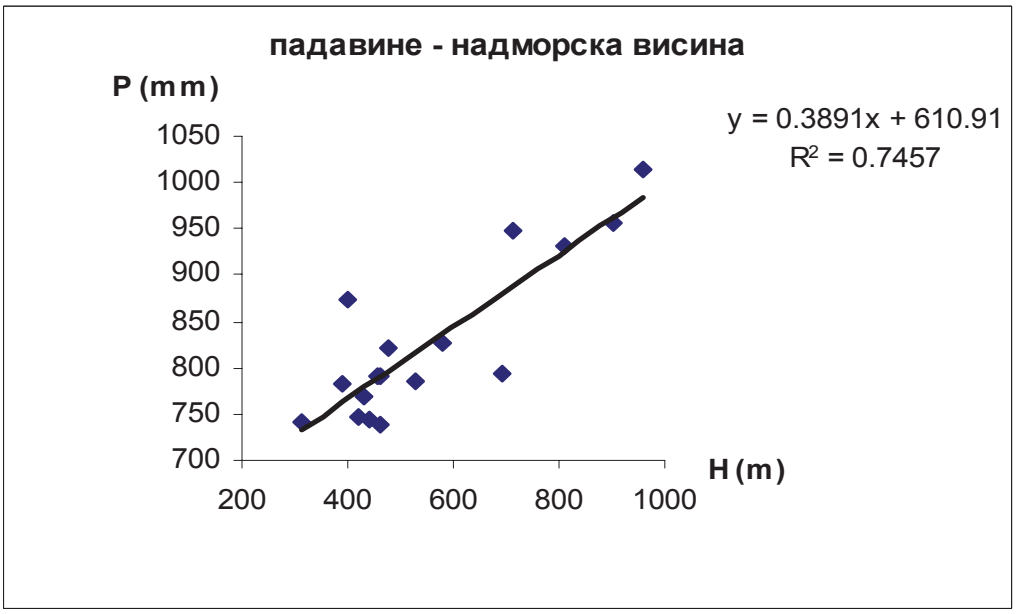
$$b_0 = \bar{y} - b_1 \bar{x}$$

$$b_1 = \frac{n\sum xy - \sum x \sum y}{n\sum x^2 - \left(\sum x\right)^2}$$

Поступак интерполације састојао се у множењу вредности сваког пиксела дигиталног модела висина коефицијентом b_1 и додавању вредности коефицијента b_0. Тако су добијене вредности падавина за сваки пиксел у сливу. Примењени модел је практично линеарна трансформација података о висини простора за који се ради интерполација, односно простора за који се израчунава годишња количина падавина.

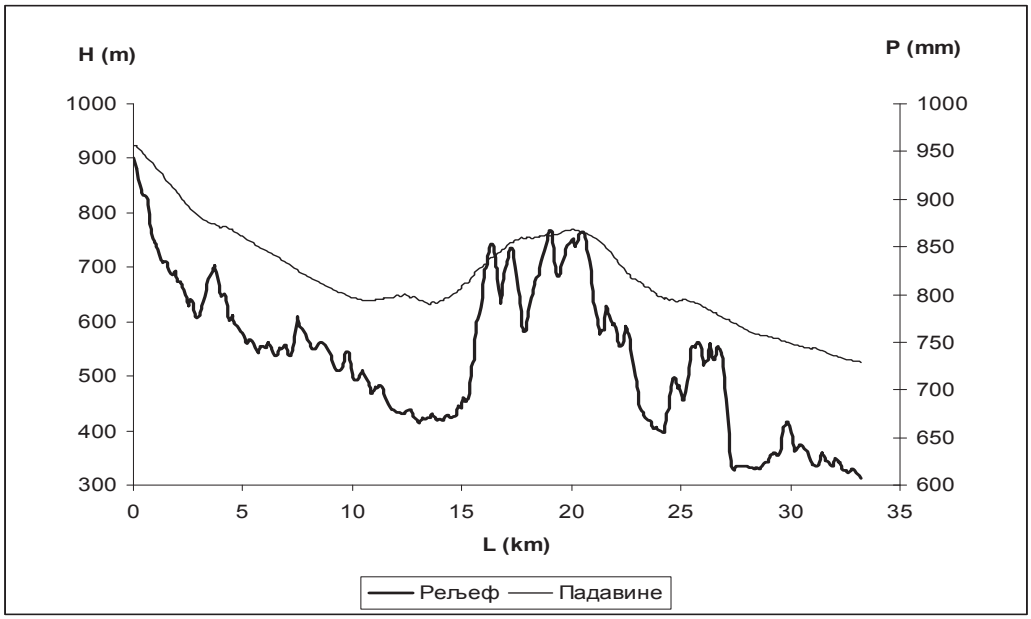
Примењени линеарни модел је пренео у податке о падавинама и високе фреквенције које су карактеристичне за рељеф, а које нису својствене падавинама. Издвајање високих фреквенција из просторних података о падавинама урађено је применом просторног ниско пропусног филтера (*low-pass* filter). Конструисан је филтер величине 2900x2900 m. Филтер дате величине је одабран због велике вероватноће да је просторни распоред падавина сличан на

површини тих димензија. Као резултат филтрирања просторних података о падавинама добијен је просторни распоред падавина без високих фреквенција. Овако добијен просторни распоред

падавина јесте у функцији висине, али та веза није линеарна (Ковачевић-Мајкић, Штрбац, 2008) и приказана је на слици 2.

Слика 1. Линеарна зависност падавина и надморске висине

Слика 2. Профили рељефа и падавина

Тестирање модела је урађено поређењем мерених и моделских вредности падавина и то у два наварта. Прво тестирање је урађено упоређивањем мерених и моделских вредности када се у моделу налазе све станице, а друго када се из модела искључује једна по једна станица.

ПОДАЦИ

Истраживано подручје обухвата сливове река Скрапеж и Голијске Моравице, као и територије града Јагодине. Слив Скрапежа се простире између $43^0 49'08''$ и $44^0 08'29''$ N и

$19^0$43’02’’ и $20^0$06’58’’ E, има површину од 647.6 km^2, а средњу надморску висину од 600.7 m (Ковачевић-Мајкић, 2009). Слив Голијске Моравице се простире између $43^0$19’и $43^0$51’ N и $19^0$45’ и $20^0$22’ E, има површину од 1518 km^2, а средњу надморску висину од 960 m (Урошев, 2007). Град Јагодина се простире између $43^0$50’21’’и $44^0$07’26’’ N и $21^0$03’14’’ и $21^0$22’29’’ E, има површину од 470 km^2, а средњу надморску висину од 229.5 m (Милошевић, 2010).

Положај и границе тест-подручја су дати на слици 3, а подаци о њиховој величини и средњој надморској висини су приказани у табели 1.

Слика 3. Положај и границе тест - подручја
1 – Слив Голијске Моравице, 2 – Слив Скрапежа, 3 – Град Јагодина

Табела 1. Карактеристике тест - подручја

Назив тест подручја	Површина (km^2)	Средња надморска висина (m)
Слив Скрапежа	647.6	600.7
Слив Голијске Моравице	1518	960
Град Јагодина	470	229

За добијање података о годишњим падавинама коришћени су и подаци о измереним падавинама (подаци Републичког хидрометеоролошког завода, РХМЗ) за периоде 1961-2000 и 1961-1990. Недостајући подаци у низовима су попуњавани методом редукције, а провера података о положају кишомерних станица и корекција података о њиховом положају је урађена

за слив реке Скрапеж (Ковачевић-Мајкић, Штрбац, 2008), док су подаци за слив реке Голијске Моравице и град Јагодину преузети од РХМЗ-а (Метеорлошки годишњаци, 1960-1990).

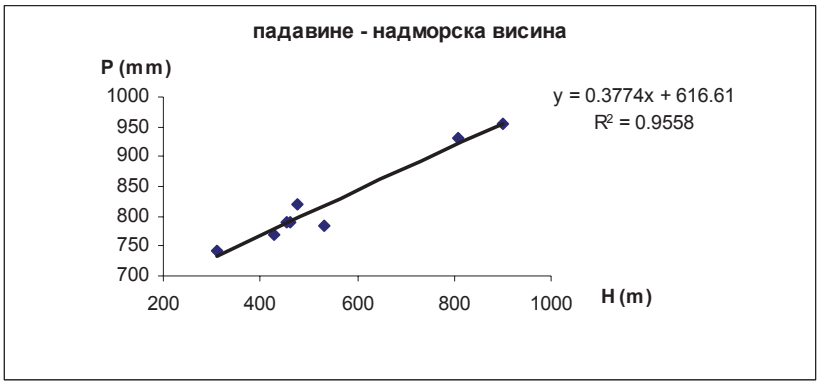
Дигитални модел висина (ДМВ) за тест-подручја добијен је интерполацијом података о изохипсама, а затим су подаци конвертовани у растерски облик. Подаци о изохипсама су добијени дигитализацијом изохипси са топографских карата 1:25000 (ВГИ, 1970-1972). За интерполацију добијених података коришћена је *TIN* метода. С обзиром на величину слива и потребе истраживања изабрана је величина пиксела 100x100 m. (Ковачевић-Мајкић, Штрбац, 2008). Иста величина пиксела је изабрана и за слив реке Голијске Моравице и територију града Јагодине. Дигитализација изохипси је урађена у програму *Micro Station*. Добијени подаци о изохипсама унети су у ГИС окружење *IDRISI* у којем је урађена контрола дигитализованих података, интерполација и конверзија у растерски облик. Квалитет креираног дигиталног модела висина проверен је методом коју су дали Бајат и Штрбац (2003) и одговара намени.

РЕЗУЛТАТИ

У циљу добијања вредности падавина за проучаване територије утврђена је корелација између количине падавина и надморске висине. Израчунате вредности коефицијената линеарне корелације (*r*) између надморске висине кишомерних станица (независна промељива) и количине падавина измерених на њима (зависна променљива) дате су у табели 2. Добијене вредности коефицијената корелације оправдавају примену линеарне регресије као методе просторне интерполације. Вредности b_0 и b_1 примењене линеарне регресије дате су такође у табели 2 за свако тест-подручје посебно. Линеарна регресија за слив реке Скрапеж приказана је на слици 4.

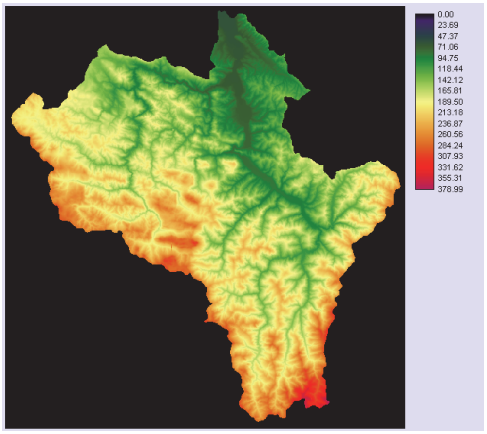
Табела 2. Коефицијенти корелације и параметри линеарне регресије

Истраживани простор	*r*	b_1	b_0	R^2
Скрапеж	0.98	0.387	616.61	0.9558
Голијска Моравица	0.74	0.188	789.10	0.5424
Град Јагодина	0.86	0.752	533.83	0.8629

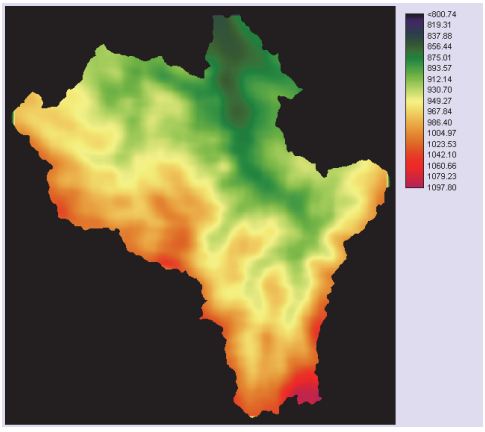

Слика 4. Линеарна регресија падавина и надморске висине за слив реке Скрапеж

Применом линеарног модела са параметрима b_0 и b_1 израчунатим из линеарне регресије и података ДМВ-а коришћењем функција програма *IDRISI,* сваки пиксел је добио и вредности падавина. На тај начин су добијене вредности падавина које узимају у обзир и надморску висину, тј. линеарна су трансформација ДМВ-а (слика 5). Применом поменутог просторног нископропусног филтера, добијене су падавине без високих фреквенција које су приказане на слици 6.

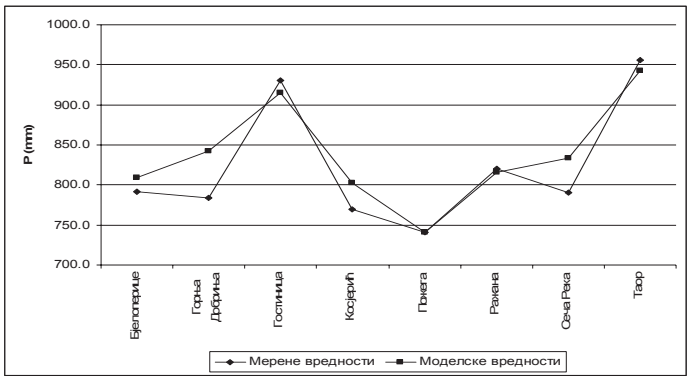
Слика 5. Падавине добијене трансформацијом ДМВ-а пре филтрирања

Слика 6. Падавине добијене трансформацијом ДМВ-а после филтрирања

Линеарна регресија урађена је за сва тест-подручја са свим релевантним кишомерним станицама, а затим је у циљу провере модела урађена и у случајевима када се искључују једна по једна станица.

Прва провера примењеног модела урађена је упоређивањем мерених података и података добијених из модела у случају када су у модел укључене све станице. Резултати мерених и моделских вредности падавина за слив Скрапежа су приказани на слици 7.

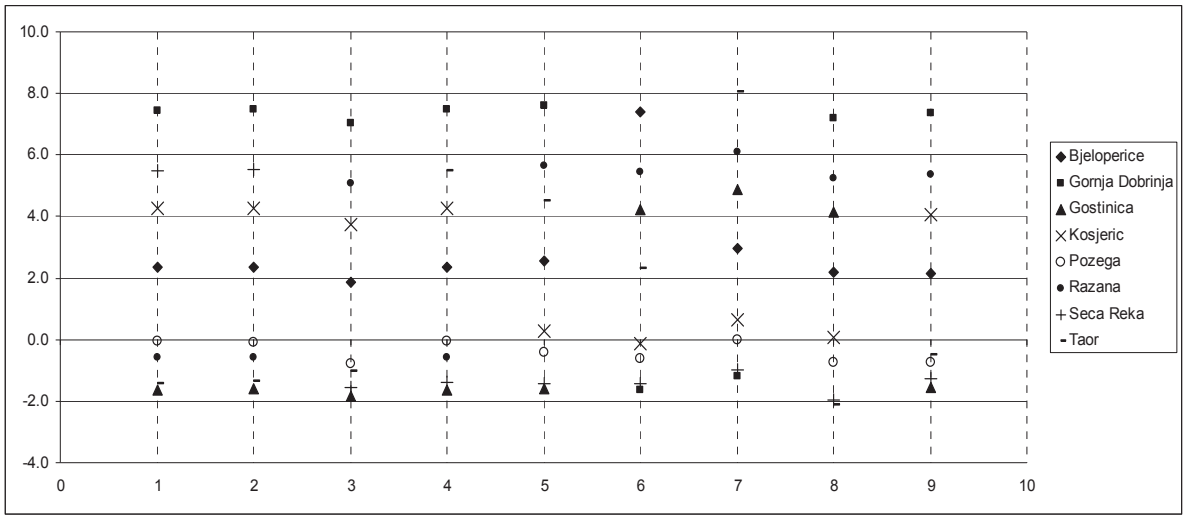
Слика 7. Мерене и моделске падавине у сливу Скрапежа

У табели 3. приказани су резултати који се односе на укупан слив реке Голијске Моравице. Модел је урађен на основу свих станица изузев станице Осоница, која има надморску висину 680 m, а прима 1014 mm падавина. То се може објаснити њеним положајем у клисурастом делу слива. Као таква је искључена из прорачуна на нивоу целог слива.

Табела 3. Мерене и моделске падавине у сливу Голијске Моравице

Ред. број	Станица	Мерене	Моделске
1	Ариље	835.2	859
2	Ивањица	852.0	896
3	Крушчица	924.0	937
4	Сирогојно	930.0	956
5	Скржути	978.0	922
6	Љубиш	997.2	977
7	Катићи	957.6	969
8	Кушићи	963.6	972
9	Косовица	906.0	942
	Осоница	1014.0	933

Друга провера модела је урађена упоређивањем мерених података и података добијених из модела уз искључивање једне по једне станице. Процентуалне разлике између мерених и моделских падавина у сливу Скрапежа су приказане на слици 8. Када модел укључује све станице разлике између мерених и моделских падавина се крећу између -1.6% и 7.5%. Када се искључује једна по једна станица разлике се крећу од -2.11% до 8.03%, при чему је максимални износ разлике у апсолутним мерама 63 mm на годишњем нивоу.

Слика 8. Процентуалне разлике између мерених и моделских падавина у сливу Скрапежа

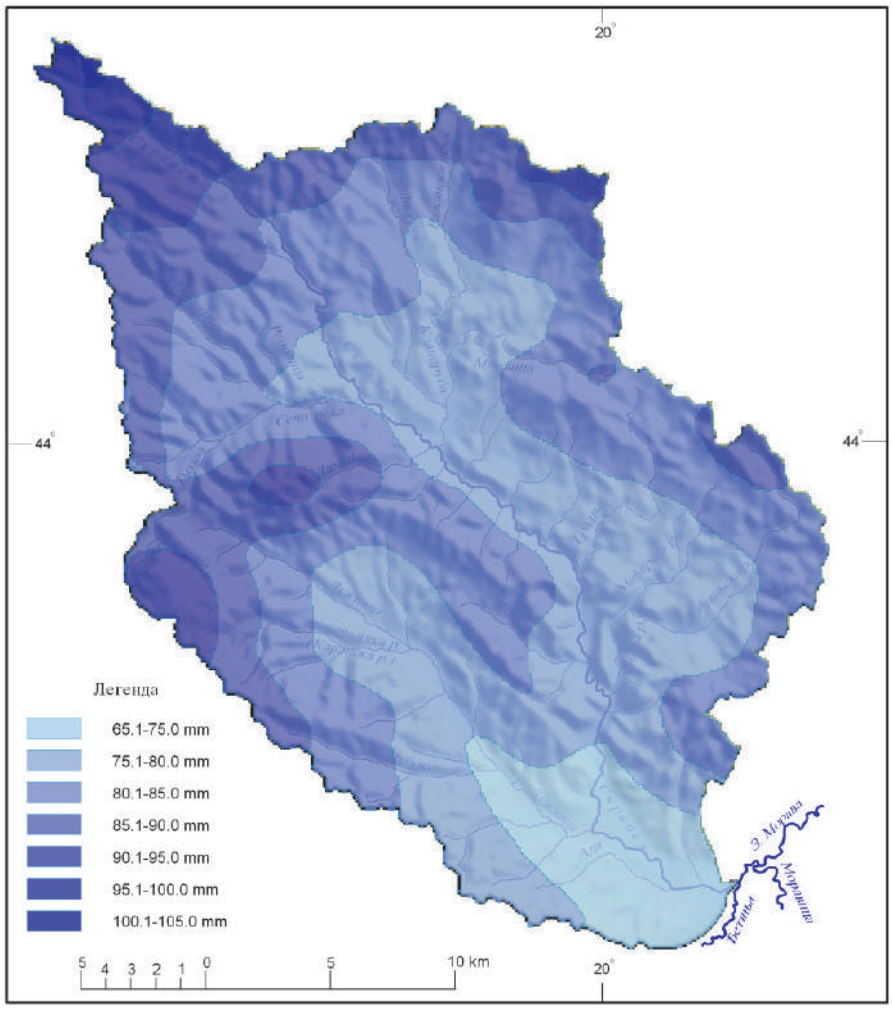
У табели 4. су приказане процентуалне разлике између мерених и моделских падавина у сливу Голијске Моравице. Када модел укључује све станице разлике између мерених и моделских падавина се крећу између -5.2% и 5.7%. Када се искључује једна по једна станица разлике се крећу од -6.5% до 6.6%. Највеће разлике су добијене код кишомерне станице Осоница и крећу се између 7.5% и 8.9%, при чему је максимални износ разлике у апсолутним мерама 90 mm на годишњем нивоу.

Побољшање резултата тарирањем модела, тачније смањење разлике између мерених и моделских падавина на још мању меру је урађено за слив Скрапежа и уколико модел укључује све станице разлике између мерених и моделских падавина се крећу између -3.2% и 5.6% (Ковачевић-Мајкић, Штрбац, 2008).

Табела 4. Процентуалне разлике између мерених и моделских падавина у сливу Голијске Моравице

Ред. број	Станица	Све станице	Изостављене станице								
			Ариље	Ивањица	Крушчица	Сирогојно	Скржути	Љубиш	Катићи	Кушићи	Косовица
1	Ариље	-2.8	-5.1	-4.4	-2.7	-2.7	-0.9	-2.6	-2.3	-2.8	-3.0
2	Ивањица	-5.2	-6.5	-6.1	-5.2	-5.3	-3.8	-4.7	-5.2	-5.2	-5.5
3	Крушчица	-1.4	-1.7	-1.7	-1.4	-1.8	-0.6	-0.6	-2.1	-1.4	-2.1
4	Сирогојно	-2.8	-2.6	-2.8	-2.8	-3.3	-2.2	-1.8	-3.5	-2.7	-3.5
5	Скржути	5.7	5.1	5.2	5.7	5.4	6.6	6.3	5.4	5.7	5.2
6	Љубиш	2.0	2.6	2.2	2.0	1.4	2.3	3.0	1.0	2.1	1.1
7	Катићи	-1.2	-0.7	-1.0	-1.2	-1.7	-0.8	-0.1	-2.1	-1.1	-2.0
8	Кушићи	-0.9	-0.4	-0.7	-0.9	-1.5	-0.5	0.2	-1.8	-0.8	-1.7
9	Косовица	-4.0	-4.2	-4.3	-4.0	-4.5	-3.3	-3.2	-4.6	-4.0	-4.7
	Осоница	8.0	7.7	7.7	8.1	7.7	8.9	8.8	7.6	8.1	7.5

На основу примењеног модела добијене су вредности за падавине које су излучене на сваки пиксел. На слици 8 је приказана карта годишњих падавина добијених коришћењем описаног модела за слив реке Скрапеж за период 1960-2000.

Слика 8. Карта годишњих падавина слива Скрапежа у периоду 1960-2000

ДИСКУСИЈА

Вредности коефицијената корелације r између падавина са кишомерних станица и њихових надморских висина, приказане у табели 2, указују на то да међу њима постоји висока корелација. Вредности се крећу од 0.74 за слив реке Голијске Моравице, 0.86 за простор града Јагодине до 0.98 за слив реке Скрапеж. Овако високе вредности корелације оправдавају примену линеарне регресије као модела повезаности висине терена и падавина. Вредности коефицијената детерминације R^2, које су дате у табели 2, говоре да је веома висок проценат варијансе падавина објашњен овим моделом у случају слива реке Скрапеж и простора града Јагодине, а мањи за слив реке Голијске Моравице.

Провера модела, која је подразумевала искључивање једне по једне станице из модела и спровођење комплетног поступка одређивања количине падавина у сливу, показала је промене вредности параметара регресије, који су за сваки појединачни случај искључивања станице из модела за сливове река Скрапеж и Голијске Моравице, приказани у табели 5. Изабрана су ова два тест-подручја јер имају највишу и најнижу вредност коефицијента детерминације. Подаци у табели говоре да искључивање појединих станица из модела значајно утиче на квалитет модела. Неопходна су даља истраживања у циљу утврђивања разлога за овакво понашање модела.

Табела 5. Упоредни приказ параметара линеарне регресије за сливове река Скрапеж и Голијске Моравице

Изостављене станице	b_1	b_0	R^2	Изостављене станице	b_1	b_0	R^2
Таор	0.38	616.23	0.9155	Ариље	0.15	823.69	0.3027
Ражана	0.38	609.01	0.9728	Ивањица	0.16	811.71	0.4296
Сеча Река	0.38	616.68	0.9545	Крушчица	0.19	788.48	0.5427
Косјерић	0.37	620.62	0.9549	Сирогојно	0.20	784.75	0.5680
Бјелоперице	0.38	615.64	0.9458	Скржути	0.21	765.88	0.7326
Горња Добриња	0.37	622.40	0.9834	Љубиш	0.17	792.85	0.5845
Гостиница	0.37	621.41	0.9393	Катићи	0.21	755.29	0.5513
Пожега	0.39	610.80	0.9480	Кушићи	0.19	790.03	0.5128
				Косовица	0.20	785.43	0.6082

Анализом разлика између мерених и моделских падавина утврђено је да су оне мале. Претпоставка је да то указује на поузданост модела и даје препоруку да се модел може користити и на другим просторима где постоје слични услови као у тест-подручјима. У радовима других аутора при коришћењу резолуције од 100 m, разлике су биле 10% (Sborina, C., 2001).

ЗАКЉУЧАК

Употреба модела у коме се уз помоћ растерског ГИС-а, а на основу позитивне и високе корелације између надморске висине и падавина на кишомерним станицама, добијају годишње падавине, дала је добре резултате, како на простору у непосредној близини где је модел први пут примењен (слив реке Голијске Моравице), тако и на простору који је на већој удаљености (територија града Јагодине). При томе су величине истраживаних простора варирале више од два пута. Избор резолуције дигиталног модела висина (100 m) је задржан као и код слива реке Скрапеж без обзира на различиту величину истраживаног простора, а заснован је на намени модела и на досадашњим искуствима приликом креирања дигиталних модела висина. Вишеструко тестирање модела приликом његове примене на различитим просторима потврдило је оправданост његовог коришћења. Упоређивањем мерених и моделских вредности падавина може се закључити да су разлике мале, што говори о добром квалитету примењене методологије. Примењујући овакав поступак за добијање падавина могуће је одредити вредности коефицијента отицаја односно водни биланс за цео слив или део слива до мерних профила. Детаљније билансирање воде би се добило рачунањем ефективних падавина, тј познавањем и других карактеристика (геолошких, педолошких, вегетацијских и других) и начина коришћења земљишта. Оваква истраживања су значајна приликом решавања водопривредних проблема као и за потребе просторног планирања.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бајат, Б. и Штрбац, Д. (2003). Анализа квалитета дигиталног модела терена на локацији „Златибор“. *Гласник Српског географског друштва*, 53 (1), (31-42)
2. Ковачевић-Мајкић Ј., Штрбац Д. (2008): Просторна интерполација падавина у зависности од надморске висине у сливу Скрапежа. *Гласник Српског географског друштва*, 88 (1), стр. 89-100.

3. Ковачевић-Мајкић Ј. (2009): Хидрогеографска студија реке Скрапеж. Посебна издања, књига 74, Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Српско географско друштво, Београд
4. Милошевић М. (2010): Клизишта на територији града Јагодине – генетски фактори и последице. Посебна издања, књига 79, Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд
5. Sboarina, C. (2001): Creation of climatic maps for Trentino from spread data. U *Geomatics Workbooks 2 - 2nd Italian GRASS users meeting proceedings*
6. Урошев М. (2007): Слив Голијске Моравице хидролошка анализа. Посебна издања, књига 69, Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд
7. Метеоролошки годишњаци. Савезни хидрометеоролошки завод, Београд, 1961-2000.
8. Топографске карте, 1:25000, листови: Ваљево 3-2, Ваљево 3-4, Ваљево 4-3, Ваљево 4-4, Лазаревац 3-4, Ужице 2-1, Ужице 2-2, Ужице 2-3, Ужице 2-4, Ужице 3-2, Ужице 4-1, Ужице 4-2, Ужице 4-3, Ужице 4-4, Чачак 1-1, Чачак 1-3, Чачак 1-4, Чачак 3-1, Чачак 3-2, Чачак 3-3, Чачак 3-4, Чачак 4-1, Чачак 4-2, Чачак 4-3, Чачак 4-4, Сјеница 1-1, Сјеница 1-2, Сјеница 1-3, Сјеница 1-4, Сјеница 2-1, Сјеница 2-3, Војногеографски институт, Београд, 1970-1972
9. Хидролошки годишњаци. Савезни хидрометеоролошки завод, Београд, 1961-2000.

CALCULATION OF ANNUAL PRECIPITATION BY GIS

DRAGOLJUB ŠTRBAC, JELENA KOVAČEVIĆ-MAJKIĆ, DRAGANA MILJANOVIĆ

Geographical institute „Jovan Cvijić“, SANU, 11000 Belgrade, Serbia

In this paper raster GIS was applied, using positive and high correlation between elevation and precipitation on measurement stations in order to get annual precipitation. Usage of this kind of model gave good results in the river basin near by first tested river basin (Golijska Moravica River Basin), as well in the area on larger distance (Jagodina municipality). At the same, size of the test – areas varies more than two times. DEM resolution (100 m) is the same as in the Skrapež River Basin no mater of different test-area sizes and it is based on model applicability and previous experience in DEM creating. Multiple model testing during its usage in different areas, confirmed validity of its usage. Comparing measured and modeled precipitation values it could be concluded that the differences are small, which indicates good quality of applied methodology. Using this procedure for precipitation estimation it is possible to get runoff coefficient and water balance for whole river basin or its part upstream from the measure cross section. More detailed water balance could be got by calculating of effective precipitation, as well by knowing other characteristics (geology, pedology, vegetation and others) and land usage. This kind of researches is important in water management problems solving as well in spatial planning.

МИЛАН МИЛЕНКОВИЋ[1],
ВЛАДАН ДУЦИЋ[2],
СЛАВИЦА ДИМИТРИЈЕВИЋ[3]

UDC: 582.475[614.841:630(497.113 Delibatska peščara)

ПРОМЕНЕ У САСТАВУ ШУМСКЕ ВЕГЕТАЦИЈЕ КАО ФАКТОР УГРОЖЕНОСТИ ОД ПОЖАРА У ДЕЛИБЛАТСКОЈ ПЕШЧАРИ

[1] Шумарски факултет, Универзитет у Београду, 11000 Београд, Србија
[2] Географски факултет, Универзитет у Београду, 11000 Београд, Србија
[3] Безбедосно-информативна агенција, 11000 Београд, Србија

Апстракт: Циљ истраживања био је да се утврди како је повећање површина под црним бором (*Pinus nigra* Arn.) и белим бором (*Pinus sylvestris* L.) утицало на шумске пожаре у Делиблатској пешчари. Утврђено је да се за 34 године (1953-1987) површина под боровима на овом подручју повећала више од 11 пута (са 526 *ha* на 5916 *ha*). У периоду 1948-1967. (почетак интензивног пошумљавања боровима) забележена су 102 пожара (близу 40 % укупног броја у периоду 1948-2007). Ови пожари су захватили око једне четвртине укупне опожарене површине у овом периоду (просечно по једном пожару 28,76 *ha*, односно 7,66 *ha* шума). У периоду 1968-1987. забележено је 106 пожара (41 % укупног броја пожара) и они су захватили око једне четвртине укупне опожарене површине (просечно по једном пожару 27,98 *ha*, односно 15,11 *ha* шума). Период 1988-2007. одликује се смањењем броја пожара уз повећање опожарене површине. Забележено је 50 пожара (око 20 % укупног броја), али су они захватили око половине укупне опожарене површине (просечно по једном пожару 120,43 *ha*, односно 74,92 *ha* шума). Закључак је да је повећање површине под боровима у Делиблатској пешчари допринело вишеструком повећању просечне захваћене површине по једном пожару, што је посебно изражено код површина под шумом.
Кључне речи: шумски пожари, опожарена површина, Делиблатска пешчара, борови

Abstract: The aim of this study was to determine how the increasing of area in Austrian pine (Pinus nigra Arn.) and Scots pine (Pinus sylvestris L.) affected forest fires in Deliblatska pescara. It was found that for 34 years (1953-1987) area under the pine trees in this area has increased more than 11 times (from 526 ha to 5916 ha). In the period from 1948-1967. (the beginning of intensive reforestation of pine) 102 fires were registered in this area. (nearly 40% of the total in the period 1948-2007). These fires have affected about 1/4 of the total area burned in this period (an average of 28.76 ha per fire or 7.66 ha of forests). In the period from 1968-1987. were recorded 106 fires (41% of the total number of fires) and they affected about 1/4 of the total burned area (average of 27.98 ha per fire, 15.11 ha of forest). The period from 1988-2007. was characterized by a decrease of number of fires, and with an increase of burned areas. 50 fires were recorded (about 20% of total), but they affected about half of the total burned area (average 120.43 ha per fire or 74.92 ha of forests). The conclusion is that the increase in area under the pine trees in Deliblatska pescara helped the multiple increase of the average burned area per one fire, which is especially pronounced in forest area.
Key words: forest fires, burned area, Deliblatska pescara, pines

УВОД

Географске карактеристике Делиблатске пешчаре проучавао је **Милојевић (1949)**, који је у оквиру великог дела Јужног Баната издвојио следеће геоморфолошке области: Висока пешчара, Ниска пешчара, Прелазна зона, Виша лесна зараван, Нижа лесна зараван и Алувијална раван.

Васовић (1994) сматра да је назив „Делиблатска пешчара“ са географског становишта неприхватљив. Пешчара која заузима велики део Баната названа је по оближњем селу Делиблату, иако се по њеном ободу налази укупно 26 насеља (и унутар Пешчаре још два). Аутор сматра да је најпогоднији назив „Банатска пешчара“.

Ипак, назив „Делиблатска пешчара“ опште је прихваћен и биће коришћен и у овом раду. Подручје које данас обично називамо Делиблатском пешчаром обухвата Ниску и Високу пешчару. Ниска пешчара представља крајњи југоисточни део у близини Дунава. Преостали део подручја које је обрасло травном, жбунастом и шумском вегетацијом, у правцу северозапада је Висока пешчара. Највећим делом око Високе и Ниске пешчаре налазе се пољопривредне површине.

Просторним планом Подручја посебне намене Специјалног резервата природе „Делиблатска пешчара“ (2006) обухваћена је површина од 111196,43 *ha*. Подручје СРП „Делиблатска пешчара“ обухвата 34829,32 *ha*.

Просторним планом дефинисана је и подела на зоне заштите унутар СРП „Делиблатска пешчара“:

1. режим заштите I степена, са површином 2261,80 *ha* (6,53 %)
2. режим заштите II степена, са површином 8218,59 *ha* (23,75 %)
3. режим заштите III степена, са површином 24128,93 *ha* (69,72 %)

Већина шума налази се на површинама које су обухваћене режимом заштите III степена (87,4 % од укупне површине шума). Шуме које су под I и II степеном заштите чине преосталих 12,6 % и оне су највредније са аспекта заштите природе.

Највећи део СРП „Делиблатска пешчара“ чини Газдинска јединица „Делиблатски песак“, која обухвата 28464,19 *ha* и садржи 12 Комплекса посебне заштите. У састав СРП „Делиблатска пешчара“ улазе још и Подручја посебне заштите: Загајичка брда – Думача, Ободни пашњаци и Подручје Дунава.

Подаци коришћени у овом раду односе се на ГЈ „Делиблатски песак“, где су заступљене следеће површине (према Шумској основи из 2009):

шуме	12423,56 *ha*
шумске културе	5129,10 *ha*
шумско земљиште	9626,07 *ha*
остало	1285,46 *ha*
укупно	28464,19 *ha*

под шумом (шуме + шумске културе)	17552,66 *ha*
без шуме (шумско земљиште + остало)	10911,53 *ha*
укупно	28464,19 *ha*

У оквиру површина под шумом (шуме и шумске културе) најзаступљеније су следеће врсте дрвећа:

багрем	11014,90 *ha*	(62,75 %)
борови	4273,60 *ha*	(24,35 %)
липе	521,59 *ha*	(2,97 %)
тополе	502,73 *ha*	(2,86 %)
храстови	156,15 *ha*	(0,89 %)

У ове површине сврстане су и мешовите шуме и шумске културе у којима су ове врсте већим делом заступљене. Шуме осталих лишћара, укључујући и девастиране, обухватају 608,49 *ha*. Остали четинари простиру са на свега 22 *ha*. Око 453 *ha* отпада на „вештачки подигнуте девастиране састојине четинара“, где су урачунате и неке површине под боровима, тако да се могу наћи и подаци да борови у Делиблатској пешчари заузимају 4549,09 *ha* (25,91 % површине шума и шумских култура).

Багрем (*Robinia pseudoacacia* L.) и борови, црни (*Pinus nigra* Arn.) и бели (*Pinus sylvestris* L.), збирно захватају преко 87 % површине шума Делиблатске пешчаре. Ове три врсте су масовно коришћене за пошумљавање Делиблатске пешчаре, али се од природе у њој не јављају.

Стјепановић-Веселичић (1953) је на овом подручју издвојила пешчарски, степски, мочварни и шумски тип вегетације. Шумски тип обухвата мање површине са аутохтоним врстама и представљен је шумо-степом. Карактеристична асоцијација је *Querceto-Tilietum*

tomentosae. **Gajić et al. (1983)** за подручје Делиблатске пешчаре наводе асоцијације *Convallarieto-Quercetum roboris* Gajić и *Rhamneto-Quercetum virgilianae* Gajić. **Košanin & Tomić (2002)** уочиле су постојање везе у еволуцији земљишта на карбонатном еолском песку и сукцесије вегетације у храстовим заједницама у Делиблатској пешчари и наводе три заједнице:

1. Шума степског (сивог) лужњака – *Polyquercetum pedunculiflorae* Jov. 1978 на сиромезему на карбонатном еолском песку
2. Шума беле липе са храстовима – *Querco-Tilietum tomentosae* Stj.-Ves. 1953 на черноземy на карбонатном еолском песку – карбонатном (средње дубоком)
3. Шума крупнолисног медунца и цера – *Orno-Quercetum cerris-virgillianae* Jov. Et Vuk. 1977 на черноземy на карбонатном еолском песку – карбонатном (средње дубоком и дубоком).

Присуство црног и белог бора на око четвртини површина шума Делиблатске пешчаре представља значајан фактор угрожености од пожара на овом подручју.

Пошто је интензивно пошумљавање Делиблатске пешчаре боровима карактеристика друге половине 20. века, циљ овог рада је да се поменуте промене у саставу шумске вегетације доведу у везу са динамиком шумских пожара.

МАТЕРИЈАЛ И МЕТОДЕ

Подаци о шумским пожарима коришћени у овом раду преузети су из ШГ „Банат“ – Панчево, где се њихово евидентирање у континуитету врши од 1948. године. Подаци о површинама под боровима су из шумских основа ШГ „Банат“ – Панчево, као и из литературних извора.

У раду је примењен поступак у коме је период од 60 година (1948-2007) подељен на периоде од по 20 година, који су издвојени на основу присуства борових култура различитих старости, као и интензитета пошумљавања. За ова три периода приказан је број шумских пожара и њихово учешће у укупном броју, опожарена укупна површина, као и површина под шумом, такође уз учешће у укупним подацима. Приказана је и просечна опожарена површина по једном пожару за сваки период.

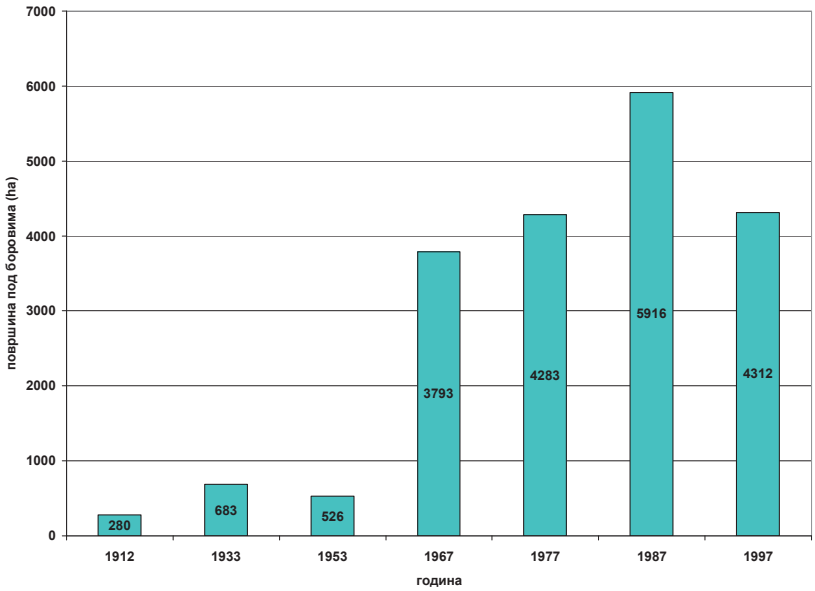
РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

На подручју Делиблатске пешчаре је у периоду 1948-2009. забележено 259 шумских пожара (просечно годишње 4,18). Укупно је опожарено 11923,5 *ha* (просечно годишње 192,31 *ha*), док је укупна опожарена површина шума 6128,93 *ha* (просечно годишње 98,85 *ha*). Катастрофални шумски пожари на овом подручју забележени су 1973, 1990, 1996. и 2007. године. У ова четири пожара укупно је опожарено 6250,48 *ha* (52,42 % укупне опожарене површине у периоду 1948-2009), док је опожарена површина шума 4103,13 *ha* шума (66,95 % укупне опожарене површине шума).

У Делиблатској пешчари је до сада забележено највише приземних пожара (око 89 %), док су преосталих 11 % чинили пожари у крунама шумског дрвећа. Најзначајнији узрочник шумских пожара је човек, али је у близу 36 % истраживаних случајева узрочник остао непознат.

У Делиблатској пешчари постоје два критична периода за настанак шумских пожара. Први обухвата крај зиме и почетак пролећа, а други је у току лета. За први критични период (фебруар-април) карактеристични су сува трава из претходне године, смањена количина падавина, као и југоисточни ветар кошава. Други критични период (јули-септембар) карактеришу високе температуре ваздуха и земљишта и ниска релативна влажност ваздуха.

Највећу и најзначајнију промену у заступљености врста дрвећа у Делиблатској пешчари у другој половини 20. века представља вишеструко повећање површина под црним и белим бором.

Слика: Површине под боровима у Делиблатској пешчари (према Летићу и Малешевићу, 2004)

I период 1948-1967. обухвата почетак интензивног пошумљавања боровима, и према томе присуство сасвим младих култура. Пожар у овим условима готово увек уништи све захваћене биљке.

II период 1968-1987. такође је био период интензивног пошумљавања боровима. У овом периоду дошло је до катастрофалног пожара (март 1973). Повећање површина под боровима за ових 20 година износило је 2123 *ha*. Само у пожару марта 1973. уништено је 478 *ha* младих борових култура. Може се претпоставити да је у овом периоду боровима пошумљено близу 3000 *ha*. Због тога је укупна површина под боровима на крају периода износила 5916 *ha*, што је највише до сада. Приближно половину површине под боровима чиниле су културе старости до 20 година.

III период 1988-2007. обележили су катастрофални пожари (1990, 1996. и 2007) који су захватили борове културе различитих старости, од сасвим младих до оних старих и преко 50 година. Пошумљавање боровима у овом периоду је настављено, али је било мање интензивно.

Табела 1: Опожарене површине по периодима од 20 година у Делиблатској пешчари

период	**Шуме**		**остало**		**укупно (шуме + остало)**	
	ha	**%**	***ha***	**%**	***ha***	**%**
1948-1967	781,34	12,75	2152,56	37,16	2933,90	24,61
1968-1987	1601,39	26,13	1364,43	23,56	2965,82	24,88
1988-2007	3746,20	61,12	2275,58	39,28	6021,78	50,51
Укупно 1948-2007	**6128,93**	**100,00**	**5792,57**	**100,00**	**11921,50**	**100,00**

Табела 2: Број пожара по периодима од 20 година у Делиблатској пешчари

период	**број пожара**	**%**
I (1948-1967)	102	39,5
II (1968-1987)	106	41,1
III (1988-2007)	50	19,4
укупно 1948-2007	**258**	**100,00**

Интересантно је поменути да се 2008, 2009. и 2010. године наставио тренд малог броја пожара. Године 2008. и 2010. није било пожара, док је 2009. забележен само један (опожарена површина 2 *ha*).

Табела 3: Просечна опожарена површина (ha) по једном пожару

период	Шуме	остало	укупно
I (1948-1967)	7,66	21,10	28,76
II (1968-1987)	15,11	12,87	27,98
III (1988-2007)	74,92	45,51	120,43
1948-2007	**23,76**	**22,45**	**46,21**

У III периоду (1988-2007) просечна опожарена површина шума по једном пожару била је скоро 5 пута већа него у II периоду (1968-1987) и скоро 10 пута већа него у I периоду (1948-1967). При томе, ово повећање одвијало се у условима смањеног броја пожара, што се, између осталог, може објаснити повећањем површина под црним и белим бором.

На степен оштећења стабала утичу и њихова висина, као и висина на којој се налазе доње гране, густина садње, склоп, присуство приземне вегетације и др. Најчешће се код приземних пожара јавља само нагорела кора у доњим деловима дебла, али тако оштећена стабла могу временом да почну да се суше дејством гљива и секундарних инсеката. Поменути организми насељавају физиолошки оштећена стабла, чиме се наставља низ фактора који доводе до пропадања стабала.

Код старијих борових култура посебан проблем представљају високи пожари који захватају круне шумског дрвећа. При томе се ови пожари брзо шире, ослобађа се велика количина топлоте и они се директно могу гасити само из авиона и хеликоптера. **Kucuk et al. (2007)** истраживали су карактеристике крошњи црног бора као горивог материјала. Највећи део (тежински) горивог материјала био је у виду четина (41 %). На танке гране отпадало је 13 %, на средње 20 %, дебље 18 % и на веома дебеле гране 8 %. Вертикална дистрибуција горивог материјала је варирала, а највећи део четина налазио се у средњем делу круне.

За подручје Делиблатске пешчаре **Šljivovački (1970)** наводи податак да је 92,6 % тадашњих култура борова подигнуто у периоду после Другог светског рата. Аутор је приказао и стање по добним разредима:

до 10 година старости	2980 *ha*
11-20 година старости	1465 *ha*
21-30 година старости	45 *ha*
31-40 година старости	62 *ha*
преко 41 године старости	248 *ha*
укупно	4800 *ha*

Из истог извора су и следећи цитати: „Поред постојеће површине састојина и култура боровима треба да се пошуми још око 10000 *ha*, па би укупна површина под боровима износила око 15000 *ha*“. „Ако изузмемо површине под багремом, које треба да заузимају око 5000 *ha*, за остале лишћарске врсте остаје око 4000 *ha* црних и иловасто-црних пескова и површина са високом подземном водом. Све остало земљиште на Песку је борово станиште. Ту нема дилеме и борови као врсте дрвећа за пошумљавање Делиблатског песка се не могу мимоићи.“

У то време у тадашњој Југославији, као и у многим другим европским државама, вршена су масовна пошумљавања, не само боровима, већ и четинарима уопште. Главна стратегија шумарства тог доба било је уношење четинарских врста на лишћарска станишта. Негативне последице „очетињавања“ видљиве су и у данашње време.

Интересантно је да је у Делиблатској пешчари било покушаја пошумљавања и другим врстама борова. Тако **Vrcelj-Kitić & Drakulić (1970)** наводе да је Џефријев бор (*Pinus jeffreyi* Balf.) од 1909. присутан на локалитету Кремењак у смеси са црним и белим бором.

Међутим, Делиблатска пешчара није станиште борова и они се од природе у њој не јављају. У Панонској низији од четинара аутохтона је само клека (*Juniperus communis* L.). Она је пре неколико деценија била присутна углавном у југоисточном делу Делиблатске пешчаре,

али се касније проширила и на остале делове. Клека је коришћена и за пошумљавање и за везивање песка. Током масовног пошумљавања боровима, она је коришћена за заштиту садница од директне инсолације. Овај систем пошумљавања добро се показао, али је на многим местима бор прерастао клеку. Присуство клеке у доњем спрату значајно је допринело угрожености од пожара. Ова врста лако гори пошто њене четине садрже смолу, а трају четири године. Око жбунова клеке много је остатака четина, а дешава се и да доње гране полегну по земљи. Клека може да расте и као ниско стабло пирамидалног облика. И у том случају гране су близу тла и пожар их брзо захвата.

У Делиблатској пешчари покушало се и са пошумљавањем вирџинијском клеком (*Juniperus virginiana* L.). Ова северноамеричка врста заступљена је у мањој мери, углавном у централном делу Пешчаре.

Код лишћарских врста дрвећа промене у заступљености по површини у истраживаном периоду биле су знатно мање него код четинара.

Површине под багремом нешто су повећане за протеклих неколико деценија, што није имало већи значај када су пожари у питању. Багрем се не сматра посебно угроженим, иако у шумама ове врсте има доста материјала за приземне пожаре. Према **Стојакову (1994)** највећи део садашњих багремових шума у Делиблатској пешчари подигнут је у периодима 1878-1918. и 1925-1940. Обнављање багрема врши се вегетативним путем из пањева и жила сваких 25 година, што значи да је већина шума обновљена четири, а неке чак и пет и више пута. При томе, познато је да је свака нова генерација слабијег квалитета у односу на претходне. Смањује се дебљински и висински прираст стабала, она постају крива и јавља се трулеж у корену, деблу и гранама. Временом багрем губи на изданачкој снази и бива потиснут од стране других врста, првенствено жбунастих. Тако настају тзв. „деградиране багремове шуме“, у већој или мањој мери присутне у свим деловима Делиблатске пешчаре.

Храстови (*Quercus* spp.) су у Делиблатској пешчари присутни на мањим површинама и представљају остатке аутохтоне вегетације. Најзаступљенији су *Quercus robur* L. (лужњак), *Q. virgiliana* (Ten.) Ten. (вирџилијски храст) и *Q. pubescens* Wild. (медунац или ситна граница). У храстовим састојинама јављају се приземни пожари, али су старија стабла заштићена дебелом кором и слојем плуте.

Липе (*Tilia* spp.) такође представљају остатке аутохтоне вегетације на овом подручју. **Gajić et al. (1983)** наводе неколико врста липа у Делиблатској пешчари, а најприсутнија је бела или сребрнаста липа, *Tilia argentea* Desf. (*Tilia tomentosa* Moench.). Ова врста се јавља заједно са храстовима претежно у централном и северозападном делу Делиблатске пешчаре. Липе су мало угрожене од пожара пошто су врсте сенке и испод њих се слабо формира приземна вегетација.

Бобинац (2004) сматра да: „Обезбеђивање трајнијег функционалног коришћења подручја Делиблатске пешчаре у будућности подразумева, поред одржавања постојећих и, на савременим еколошким основама засновано, вештачко подизање састојина са мање или више природним саставом врста.“ Аутор такође закључује: „Бела липа је вредна врста дрвећа која примарно улази у састав мезофилнијих шумских заједница на подручју Делиблатске пешчаре, изграђује густ склоп у састојинама и тиме побољшава услове микроклиме у односу на непосредну околину, листинцем значајно утиче на педогенезу, остварује велику продукцију биомасе, па се са више аспеката може сматрати погодном врстом за услове Делиблатске пешчаре.“

Гајењем врста дрвећа које на овом подручју улазе у састав аутохтоне вегетације у великој мери би се унапредила и противпожарна заштита. Шумски пожари у Делиблатској пешчари представљају појаву која се не може избећи, а присуство мање угрожених лишћарских врста, уз гајење на савременим еколошким основама, допринело би да неизбежне штетне последице буду знатно мање.

Пошумљавање боровима требало би ограничити, а можда за неколико година и потпуно обуставити. Уместо пошумљавања четинарима требало би се оријентисати на лишћаре или мешавине четинара и лишћара. Постојеће борове културе и састојине неопходно је максимално заштитити и унапредити њихово здравствено стање, чиме би постале отпорније на деловање различитих штетних фактора (олуја, снег и др.).

Површине под жбунастом вегетацијом требало би да се смање, нарочито на местима где је дошло до њиховог ширења на површине под пешчарском и степском вегетацијом. Жбунаста вегетација се шири и на локалитетима који су под заштитом. Такође је присутна и у деградираним шумама. У њеном сузбијању могли би да се примене механичке мере, као и контролисани пожари. На појединим локалитетима могло би да се покуша и са коришћењем домаће стоке у циљу смањења количине горивог материјала.

Повећање величине опожарених површина уз истовремени пад броја пожара у Делиблатској пешчари неопходно је упоредити са одговарајућим трендовима на глобалном нивоу. **Riano et al. (2007)** су користили сателитске податке са резолуцијом од једног „пиксела“ (8×8 *km*) за период 1981-2000 и констатовали да је у појединим деловима света присутан значајан узлазни тренд опожарених површина. Неки делови Евроазије и западног дела Северне Америке бележе раст од 24,2 пиксела по години. Међутим, пораст опожарених површина је праћен еквивалентним падом у тропском делу југоисточне Азије и Централној Америци. Аутори сматрају да на глобалном нивоу нема сигнификантног узлазног или силазног тренда опожарених површина у поменутом периоду. Они такође констатују да географска ширина није одлучујући фактор и да се опожарене површине различитог знака тренда срећу и на истим географским ширинама.

ЗАКЉУЧАК

Повећање површина под црним бором (*Pinus nigra* Arn.) и белим бором (*Pinus sylvestris* L.) представља значајан фактор угрожености Делиблатске пешчаре од пожара. За 34 године (1953-1987) површина под боровима повећала се за више од 11 пута (са 526 *ha* на 5916 *ha*).

У периоду 1948-1967, када је започето са интензивним пошумљавањем боровима, забележена су 102 пожара, што је близу 40 % укупног броја пожара у периоду 1948-2007. Ови пожари захватили су око једне четвртине укупне опожарене површине у овом периоду. По једном пожару просечно је опожарено 28,76 *ha* (7,66 *ha* шума). У периоду 1968-1987. забележено је 106 пожара (41 % укупног броја пожара), који су захватили око једне четвртине укупне опожарене површине. По једном пожару просечно је опожарено 27,98 *ha* (15,11 *ha* шума). Период 1988-2007. одликује се смањењем броја пожара уз повећање опожарене површине. Забележено је 50 пожара (око 20 % укупног броја), али су они захватили око половине укупне опожарене површине. По једном пожару просечно је опожарено 120,43 *ha* (74,92 *ha* шума).

У Делиблатској пешчари неопходно је ограничити пошумљавања боровима, врстама које се од природе на овом подручју не јављају. Такође је неопходно форсирати аутохтоне лишћарске врсте (липе и храстови).

ЗАХВАЛНОСТ

Овај рад финансиран је средствима Министарства просвете и науке Републике Србије (III47007).

ЛИТЕРАТУРА

1. Бобинац М. (2004). Значај гајења беле липе на Делиблатској пешчари. Специјални резерват природе „Делиблатска пешчара“, Зборник радова VII. Јавно предузеће „Војводинашуме“ Нови Сад, Шумско газдинство „Банат“ Панчево, стр. 131-144.
2. Васовић М. (1994). Биланс географског преображаја Банатске пешчаре у XIX и XX веку. Делиблатски песак, Зборник радова VI, Ј.П. за газдовање шумама „Србијашуме“ – Београд, Шумско газдинство „Банат“ – Панчево, стр. 179-188.
3. Летић Љ., Малешевић Р. (2004). Поводом јубилеја 185. годишњице пошумљавања Делиблатске пешчаре. Специјални резерват природе „Делиблатска пешчара“, Зборник

радова VII, Јавно предузеће „Војводинашуме“ Нови Сад, Шумско газдинство „Банат“ Панчево, стр. 5-14.
4. Милојевић Б. (1949). Банатска пешчара. *Прилози географији Банатске пешчаре.* Српска академија наука, Посебна издања, књига CLIII, Географски институт, књига I, стр. 3-60, Београд.
5. Стјепановић-Веселичић Л. (1953). Вегетација Делиблатске пешчаре. Шумско-индустријски комбинат „Панчево“ и Друштво еколога Војводине, Нови Сад, стр. 110.
6. Стојаков Б. (1994). Заштита и развој Делиблатске пешчаре у наредном периоду. Делиблатски песак, Зборник радова VI, Ј.П. за газдовање шумама „Србијашуме“ – Београд, Шумско газдинство „Банат“ – Панчево, стр. 45-70.
7. Gajić M. et al. (1983). Flora Deliblatske peščare. Prirodno-matematički fakultet OOUR Institut za biologiju, Novi Sad i Šumsko-industrijski kombinat „Pančevo“ OOUR specijalni prirodni rezervat „Deliblatski pesak“, Pančevo, str. 476.
8. Košanin O., Tomić Z. (2002). Veze između evolucije zemljišta i sukcesije šumske vegetacije na Deliblatskoj peščari. 7th Symposium on Flora of Southeastern Serbia and Neighbouring Regions, Dimitrovgrad (Yugoslavia), July 5-9, Proceeding, pp. 45-52.
9. Kucuk O., Saglam B., Bilgili E. (2007). Canopy fuel characteristics and fuel load in young black pine trees. Biotechnology and Biotechnological Equipment, Volume 21, Issue 2, pp. 235-240.
10. Riano D., Moreno Ruiz J.A., Isidoro D., Ustin, S.L. (2007). Global spatial patterns and temporal trends of burned area between 1981 and 2000 using NOAA-NASA Pathfinder. Global Change Biology, Volume 13, pp. 40-50.
11. Šljivovački S. (1970). Tehnologija pošumljavanja borovima na Deliblatskom pesku. Deliblatski pesak, Zbornik radova II, Jugoslovenski poljoprivredno-šumarski centar, Beograd i Šumsko-industrijski kombinat, Pančevo, str. 77-93.
12. Vrcelj-Kitić D., Drakulić J. (1970). Žefrejev bor (Pinus Jeffrey) Balf.) u Srbiji, posebno na Deliblatskom pesku. Deliblatski pesak, Zbornik radova II, Jugoslovenski poljoprivredno-šumarski centar, Beograd i Šumsko-industrijski kombinat, Pančevo, str. 215-219.

CHANGES IN THE COMPOSITION OF FOREST VEGETATION AS A FIRE RISK FACTOR IN DELIBATSKA PESCARA

MILAN MILENKOVIĆ[1], VLADAN DUCIĆ[2], SLAVICA DIMITRIJEVIĆ[3]

[1] Faculty of Forestry, University of Belgrade, 11000 Belgrade, Serbia
[2] Faculty of Geography, University of Belgrade, 11000 Belgrade, Serbia
[3] Security-Information Agency, 11000 Belgrade, Serbia

Forest fires are one of the biggest problems of Deliblatska pescara. Based on data from Forest holding "Banat" - Pancevo, it was found that in the period from 1948-2009, there were 259 forest fires in this area (annual average 4.18). The total burned area is 11923.5 ha (192.31 ha per year on average), while the total forest area burned is 6128.93 ha (98.85 ha per year on average). Catastrophic fires were recorded in 1973, 1990, 1996. and 2007. In these four fires total of 6250.48 ha was affected (52.42% of the total burned area in the period 1948 to 2009), while the burned forest area is 4103.13 ha (66.95% of the total forest area affected by fire). Occurrence of catastrophic forest fires in Deliblatska pescara is contributed to, among other factors, increases in areas under Austrian pine (Pinus nigra Arn.) and Scots pine (Pinus sylvestris L.), which are species especially threatened by fire. For 34 years (1953-1987) the area under pine cultures has increased by more than 11 times (from 526 ha to 5916 ha). In the period of 1948-1967, when an intensive reforestation with pines began, 102 fires were recorded, which is close to 40% of the total number of fires in the period 1948-2007. These fires have affected about 1/4 of the total area burned in this period. Approximately 28.76 ha (7.66 ha of forests) were affected by fire. During the period of 1968-1987. were recorded 106 fires (41% of the total number of fires), which affected about 1/4 of the total burned area. Approximately 27.98 ha (15.11 ha of forests) were affected by fire. The period of 1988-2007 was characterized by a decrease of number

of fires, but with an increase in the number of burned areas. There were 50 fires recorded (about 20% of total), but they affected about half of the total area burned. There was approximately 120.43 ha (74.92 ha of forests) affected by fire. Based on the above data it can be concluded that the restriction is necessary in Deliblatska pescara pine reforestation with forcing autochthonic deciduous vegetation.

SAŠA MILIJIĆ[1],
MARIJA MAKSIN[2],
NIKOLA KRUNIĆ[1]

UDC: 913(497.1 Drina):338./9

REGIONAL ASPECTS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE DRINA RIVER BELT AREA

[1] Institute of architecture and urban/spatial planning of Serbia, 11000 Belgrade, Serbia
[2] University „Singidunum“, 11000 Belgrade, Serbia

Abstract: The Drina river belt area, by its level of development of heterogeneous structure, as well as with high level of economic, social and territorial polarization, represents a trans-border area providing the possibility for establishing cross-border connections between the Republic of Serbia, Republic of Srpska (B&H) and Republic of Montenegro through institutional cooperation at all levels. The present paper offers an analysis of a basis for planning sustainable development of the Drina river belt with particular reference to current Regional Plans, including the Drina river in Western Serbia. The Drina river belt should have an integral role in traffic connectivity, use of water resources, economic development, use and affirmation of tourism resources, as well as environmental protection of the regional space. In spite of its exceptional position between Pan-European Corridor 10 in the east and Corridor 5 in the west, as well as importance in national context, the Drina river belt represents an area with modest regional and local infrastructure, particularly of lateral traffic connections. It is also an area with insufficiently activated potentials and territorial capital, as well as modest cross-border and international cooperation. The paper indicates a vision and major pillars of regional development of the Drina river belt, as well as the possibility of implementing current spatial plans, clearly highlighting the advantages for development of certain activities. It is of essential importance to provide conditions for higher level of spatial integration both with western and eastern part of the Drina river belt, as well as integration of these parts with neighboring functional areas within national spaces, but also with neighboring municipalities and regions. This requires preparation and realization of cross-border development programs and priorities (in the sphere of infrastructure, power industry, agriculture, tourism, ecology, etc.). The paper also presents an analysis of importance of centers of various hierarchical levels which determine the formation of the Drina river belt, but also other development belt areas (particularly the lateral ones) as functional-urban systems of a specific value for inter-regional integration. Furthermore, the paper indicates possible guiding principles and methodology for sustainable development and integral planning of the Drina river belt as a trans-border region, particularly from the aspect of respecting geographical, economic, historical characteristics, as well as features of civilization, and others.
Key words: The Drina river belt, sustainable development, regional planning, Republic of Serbia, Republic of Srpska, traffic connectivity, functional urban systems.

INTRODUCTION

The Drina river belt should have an integral role in the use and protection of waters, economic development, use and affirmation of tourism resources and traffic connectivity to this trans-border area. The basis for planning the Drina river belt development, are: the Spatial Plan of the Republic of Serbia, Spatial Plan of the Republic of Srpska and Spatial Plan of the Republic of Montenegro. Besides national plans in the spatial management system, it is also envisaged to elaborate regional spatial plans, as well as spatial plans for special-purpose areas.

One of the major postulates in the Spatial Plan of the Republic of Serbia is an orientation of Serbia towards the Danube basin (1st rank development axis for which will be of utmost importance in future economic development and other forms of Serbia's integration with the EU). The Sava river belt (2nd rank development axis), through which connection with the Danube belt is achieved, is of importance for functional connectivity of the Drina river belt. The development possibilities and potentials of the area for integration of Serbian space and integration of Serbia with its surrounding

areas imply such regional surrounding in which infrastructure and economic connections are, or can be, carried out. Planning and development of trans-border areas is determined as a priority in case such areas and approach to a joint planning and directing of the development would be defined with the surrounding countries. Trans-border projects with partners from Republic of Srpska (B&H) and Republic of Montenegro will have an important role in the process of spatial development of the Drina belt and Western Serbia. The essential prerequisite is to have better connectivity with both the neighboring functional areas in the Republic of Serbia and the direction to the south Adriatic coast and Sarajevo, as well as to link spaces of exceptional landscape and cultural resources in an entirety for tourism development purposes, with limitations imposed by the source water protection regimes, regimes for the protection of natural values, as well as other special-purpose areas. The Drina river belt is a space with rich biological and cultural diversity, where its conservation is one of the priorities. More specific guidelines for integration of the Drina river belt with its surrounding have not been provided, but the potentials of natural resources have been defined, as well as strategic planning solutions (for integral regulation of and solution to the development problems, the use and protection of the Drina river basin; strengthening of traffic and infrastructure connections; strengthening of economic, social and cultural links; environmental protection; tourism; and networking of urban centers, etc.). Decentralization and regional development has been planned at the level of functional – economic regions and areas. The way of populating the areas and the structure of economic activities will be oriented towards strengthening and networking of larger urban centers and their functional areas. For small centers it is planned to have more important roles, which will depend on their economic orientation towards more contemporary forms of industrial sustainable production, tourism and other compatible activities, particularly on level of infrastructure improvement, which represents one of the key limitations to the development.

In the Spatial Plan of the Republic of Srpska, the Drina river area represents one of the two main axes for development (besides the Sava river one). In addition to consideration of natural sources potentials for development, the following more specific guidelines for integration of the Drina area and its surrounding have been given: (1) directing the development according to common interests within B&H, as well as special interests of the Republic of Srpska; (2) orientation to plan solutions at international and regional level in areas bordering the territory of the Republic of Serbia and territory of the Republic of Montenegro; (3) orientation to plan concepts towards the Republic of Serbia; (4) opening the traffic and economy of the Lower, Middle and Upper Drina basin, and through them also Semberija, Majevica, Birača, Romanija and East Sarajevo, towards Serbia, and vice versa; (5) making joint projects of ecological development and spatial regulation of the Drina river basin; (6) integral planning of the Zvijezda mountain development (west of the Tara mountain). Also, the need for further development of the western part (axis) of the Drina river basin (through Serbia: Šabac-Bajina Bašta, Užice-Prijepolje-Montenegro) and eastern part (axis) of the Drina river basin (through the Republic of Srpska: Bjeljina-Zvornik-Višegrad-Foča-Eastern Herzegovina), has been indicated. The Drina river basin has been defined as an area of direct importance for establishment of economic and infrastructure connections between the Republic of Serbia and Republic of Srpska, as well as for cooperation and integration with B&H and Montenegro (linking the Upper Drina River Basin, water management, ecological development and spatial regulation of the Drina river valley, including the Tara and Piva river valleys). It is envisaged to elaborate spatial plans for special-purpose areas for the following entities: trans-border areas, infrastructure corridors, catchments of large and small accumulations, tourist destinations, natural resources, areas with pronounced conflicts whose development is directed by specific republic programs.

The Spatial Plan of the Republic of Montenegro has recognized and defined position and directions of the spatial development, whereby the importance is given to trans-border zones through: improvement of road traffic infrastructure; increase of number of border crossings; reconstruction and modernization of international railway; coordination of principles and measures for environmental protection and rational use of natural resources at interstate level; and particularly through strengthening connections in regional electric power systems. The Plan defines trans-border development zones, wider bordering zones which may comprise towns, settlements and municipalities with similar development potentials and/or problems and are located in the neighboring countries. For the Drina river basin, the development region of Pljevlja, Bijelo Polje – Prijepolje, Priboj is of particular importance.

The main postulates of the Spatial Plan of the Republic of Serbia have been separately elaborated in detail in regional plans for areas within the Zlatibor and Moravica Districts, as well as Kolubara and Mačva Districts touching the Drina river in the western part of Serbia.

1. REGIONAL APPROACH TO THE DEVELOPMENT OF THE PART OF THE DRINA RIVER BELT IN SERBIA

The Drina river belt occupies a part of Western Serbia, actually, a part of Zlatibor and Mačva Districts, directly touching the Drina river (in the area of 9420 km^2 which makes over 10% of the territory of Serbia). The paper analyzes the regional aspects of the development of the Drina river belt wider surrounding based on the current regional spatial plans for the Zlatibor and Maravica Districs and Kolubara and Mačva Districts respectively, in the total area of about 14930 km^2 (comprising 1100 settlements with about a million inhabitants) with a bordering area towards the Republic of Srpska (B&H) and Republic of Montenegro in the length of about 480km.

A high level of economic, social and territorial polarization is pronounced in this area, mainly between regional centers (Šabac, Valjevo, Užice, and Čačak) and sub-regional centers, on one hand, and other municipal centers and settlements, on the other hand. Relative to its level of development, the area may be considered to be undeveloped, according to the value of GDP which is below the value of Republic average (with certain municipalities which, according to their level of development, may be classified into economicaly devastated areas). In the economic structure, the industrial sector dominates with preserved competitiveness of certain successful companies, agrarian business enterprises, and elatively developed activities of tertiary sector (trade, traffic, tourism, etc.). The transitional recession, years-long isolation from the world market, long-term disinvestment, significant technologically lagging economy, as well as world economic and financial crisis, have caused drop and stagnation in economic activities.

The vision of spatial development of areas in these four districts is that they should be uniformly developed, competitive and integrated with the surrounding area (the area of a statistical region of Serbia) as well as with neighboring cross-border municipalities and regions of the u Republic of Srpska and B&H, and the Republic of Montenegro. This means activation and mobilization of territorial capital, a sustainable use of natural and man-made resources, long-term rebuilding and development of human resources, traffic availability and infrastructure, development of institutions and economic development, protection of natural and cultural heritage, as well as environmental protection as a development factor.

There are significant, but insufficiently activated natural potentials and tertiary capital. The major spatial development principles are the following: improvement of territory cohesion; environmental sustainability and implementation of principles of protection, precaution and prevention; the protection and sustainable use of natural resources; spatial and functional integration and trans-border connection with surrounding area; raising competitiveness and efficiency; polycentric territorial development (particularly of smaller urban centers) and strengthening of connections between rural and urban settlements; the protection, regulation and sustainable use of natural and cultural heritage; improvement of traffic availability; access to information and knowledge; development of cultural and regional identity; public-private partnership and subsidiarity; greater transparency in decision-making; permanent education of citizens and administration staff and public participation in decision-making; the protection of public interests, public goods and goods in general use.

General goals of development and arrangement of areas within the four districts are the following:

- responsible development management, arrangement and protection of space according to potentials and limitations of natural and man-made values, as well as long-term needs for economic and social development and environmental protection;
- balanced development at the intra- and inter-regional levels, access to areas and initiation of trans-border programs for cross-border areas; economic development faster than the average one for Serbia relying on urban centers of importance to the state, smaller urban centers in their sphere of influence and in a trans-border part of the area;

- raising quality of life and creating conditions for demographic renewal, maintaining and encouraging the settling and return of inhabitants, particularly to rural areas and centers, investment into development, renewal and maintenance of infrastructure, public services, conservation and improvement of natural and cultural heritage, development of cost effective activities, as well as attractive activities in terms of status; and
- maximization of comparative advantages and minimization of effects of development and management limiting factors with the aim to strengthen overall territorial capital and competitive ability in economic, social, cultural and other sense, as well as to provide possibility to extend cooperation with partners in regional, republic, trans-border and European surrounding.

These goals will be accomplished through:

1) *mobilizing the territorial capacities of the area*, starting from priority plan solutions and activities, as well as applying of the regions and municipalities/towns for the utilization of the financial sources allocated from the IPA (Instrument for Pre-Accession Assistance), and from bilateral and multilateral donors, as well as from the Republic funds for a balanced and sustainable regional development, particularly for encouraging the development of undeveloped local communities (such as developing the national, regional and local infrastructure, profitable industrial plants, landscaping for the needs of tourism regions and economic zones, creating the stimulating business environment, etc.); sustainable rural development; and sustainable use of natural resources, natural and cultural heritage;
2) *environmental protection, i.e.:* through preventing the degradation of natural resources and irrational use of space (particularly mountain regions and water accumulations protection zones); the protection of agricultural and forest land against unplanned expansion of the built-up areas of valleys, edge zones of cities and larger urban settlements, as well as infrastructure corridors, etc.; air protection, land re-cultivation and revitalization in zones of mineral raw material exploitation; protection of agricultural land against pasture degradation, as well as against losing considerable amounts of agricultural land, etc.; adjusting the organization, arrangement and use of the space to the needs for the protection of territory, population, activities, natural and man-made resources against disasters; and through efficient waste management and by raising energy efficiency;
3) *dispersed concentrated model of development*, i.e. uniform urban-rural development and relocation of population, economic and other activities, requiring: (a) strengthening of regional functions (Šabac, Užice, Valjevo, Čačak), sub-regional functions (of Loznica and Požega) and decentralization of other functions in smaller urban, or municipal centers (like Priboj, Prijepolje, Bajina Bašta, Bogatić, Ljubovija, etc.), sub-municipal centers and other micro-development centers in rural areas as bearers of socio-economic development of rural communities; (b) development of industrial complexes and economic zones, marketing and information services in urban centers of importance for the state, as well as in municipal centers through encouraging the dispersion of smaller and medium processing capacities based mainly on local raw material basis and implementation of environmentally friendly technologies (in the field of processing industry, tourism, agriculture, crafts, etc.) in micro-development centers in rural areas; (c) strengthening spatial functional connections between urban centers of importance for the state, urban centers of importance for the state with smaller urban centers in their sphere of influence and extending their sphere of influence to other urban centers in the surrounding area; (d) intensifying and initiating development belts (as a part of functional urban system through which integration and territorial cohesion of the area is carried out);
4) *maximal activation of available labor force for more efficient economic development*, with the aim to intensify economic growth and development, primarily in the fields which contribute most to higher competitiveness, as well as with the aim to more efficiently solve the employment problem through: establishing and promoting the financial and institutional support for the entrepreneurship and cluster development; better connection between economy, on one hand, and higher education and research institutions, on the other hand, in implementation of researches and innovations for achieving more efficient development, thus increasing economic competitiveness;
5) *development of the area as a social and spatial community in which all citizens could express and satisfy their need for identity and belonging*, i.e. through elimination of negative effects of current transitional adjustment; solving the problem of poverty and social exclusion; general safety and

reduction of risk to life and health, property, social safety and housing; creation of conditions for individual development, personal affirmation, as well as rich and eventful social life; strengthening the community through inclusion of all citizens, strengthening the solidarity and development of regional and local identity;

6) *mitigation and prevention of depopulation* and improvement of age structure of the population through measures of demographic, social and other policies and realization of Spatial Plan concepts which influence faster rural economic prosperity and development, strengthening of economic position of agriculture and agricultural producers, development of additional sources of income in rural areas, development of infrastructure, as well as raising utilities standards in settlements, particularly in cross-border areas; and
7) adjusted models of *regional and city/municipal development management:* through coordination between institutions and sectors at regional and sub-regional level and cooperation between cities and municipalities; improvement of information support (GIS. etc.); building institutional capacities and strengthening the efficiency of public sector (local self-government, public services and companies), particularly in planning and managing development.

The basic concept of regional spatial development of the area is to achieve higher level of functional integration. It is essential to secure conditions for considerably higher spatial integration:

- within Zlatibor, Mačva, Kolubara and Moravica Districts, implying that internal sub-regional differences should be diminished, i.e. implying the quality changes in spatial, traffic, economic and social structure of areas with pronounced dysfunctions in social and economic development;
- with the Republic of Serbia, primarily with surrounding districts, functional urban areas of Belgrade, Sremska Mitrovica, Kragujevac, Kraljevo, and Novi Pazar, which requires implementation of priority planning solutions of importance to several municipalities/cities, City of Belgrade, Autonomous Province of Vojvodina, and statistical mountain region of Šumadija and Western Serbia (particularly in the domain of infrastructure, power industry, traffic services, industry, tourism, etc.); and
- with neighboring countries (neighboring municipalities and regions in B&H - Republic of Srpska, Republic of Montenegro, as well as Croatia), which requires the preparation and realization of trans-border programs (particularly in the domain of infrastructure, power industry, tourism, ecology, etc.).

The geo-traffic position is suitable for integration, as well as planned development of infrastructure and water management systems, which will also contribute to regional and sub-regional development, and in particular to the development of certain urban and industrial centers, energy complex, tourist destination, as well as other special-purpose areas. In order to achieve these goals, priority is given to activities and actions on: developing an institutional framework for managing spatial and overall development of the area, primarily by changing and enlarging the organizational structure, human resources capacity building and financing the activities of municipal/city services and regional institutions; improvement of information basis, i.e. forming and maintaining the centralized database on changes in space as a prerequisite for monitoring, control and estimation of implementation of planning solutions; as well as coordination and establishment of appropriate cooperation between national, (sub)regional and local management levels in implementation of plan decisions.

2. INTRA-REGIONAL AND INTER-REGIONAL FUNCTIONAL CONNECTIVITY AND TRANSBOARDER COOPERATION IN THE DRINA RIVER BELT AREA

The pillars of a more uniform regional and sub-regional development of the four districts are the following:

- consideration of real development factors, as well as undertaking of incentive measures by the state and other funds for the development of the subject districts in the function of developing local communities and local and regional infrastructure, as well as arranging the space for the development of profitable economic activities; and

- economical revival of peripheral and cross-border areas through regional and trans-border development programs.

One of the preconditions is to improve traffic accessibility and infrastructure of the region. Rehabilitation and completion of state road network (section of the Belgrade-South Adriatic motorway, etc.), revitalization and modernization of the existing rail system, as well as completion of the Valjevo-Loznica railroad, development of international navigable waterway (the Sava river), development of water management system, energy and telecommunication infrastructure, as well as opening of new cross-border crossings, will be an essential factor of opening and integration of the area with the surrounding. From the aspect of internal integration of the area, it is important to improve the network of state roads of II category and local road network leading to insufficiently activated parts of the area, as well as to provide the connection of this network with the planned motorway corridors and existing state roads of I category. The lateral state road sections leading to the Drina and Ibar river belts, will contribute to the establishment of better connectivity with the area, as well as to improvement of transit and mediation connections between the Pan-European infrastructure of Corridor 10 in the east (through Serbia) and Corridor 5 in the west (through B&H), improvement of spatial-functional position and better competitiveness of the region, thus to the realization of the overall concept of the development of Serbia, particularly with regard to faster development of functional urban areas, urban clusters and cross-border areas.

In order to develop greater territorial cohesion and achieve sustainable development of the region, it is necessary to strengthen complementary functions of Čačak and Užice, Šabac and Valjevo, as well as to strengthen functional connections of other urban and micro-development centers with surrounding centers of importance for the state for the purpose of developing several agglomeration systems in the recent future. The priority would be to strengthen functional connections in the existing and planned development belt areas which are:

- of national importance: the Drina river belt in the stretch of Prijepolje-Priboj-Bajna Bašta-Zvornik-Loznica-Šabac (with connections to B&H and Republic of Montenegro), as well as in the parts of the Sava river belt (with connections to B&H and Republic of Croatia), Western Morava River belt (with connections to Višegrad-B&H and Republic of Montenegro), as well as the Ibar and Morava river belts;
- of regional importance: Adriatic-Kolubara belt of Loznica – Osečina – Valjevo - Lajkovac with connection to the Ibar river axis for development; Šabac – Vladimirci – Koceljeva – Valjevo with connection to the Sava river axis for development; Valjevo-Kosjerić-Požega-Arilje-Ivanjica-Sjenica (valleys of the rivers Skrapež and Moravica) with connections to the Ibar and Morava river axis for development; and Novi Pazar-Sjenica-Prijepolje-Priboj with connections to the Drina river axis for development (to B&H and Republic of Montenegro);
- of sub-regional and local importance: Valjevo-Ljubovija–Bajina Bašta and Loznica – Krupanj with connections to the Drina river and Adriatic-Kolubara river axis for development; TC of Divčibare – Mionica – Ljig with connections to the Kolubara and Irbar rivers axis for development; Valjevo-Kosjerić-Gornji Milanovac-Požega with connections to Western Morava River axis for development (to Kragujevac and Topola); Lučani-Guča-Kraljevo; Ivanjica-Ušće with connection to The Ibar river axis (to Kraljevo and Novi Pazar); Užice-Bajina Bašta with connections to the Drina river axis (to B&H).

The long-term development prospects and determination of the economic sustainable development in the four districts are the following:

- **Economic development** by improving the manufacturing competitiveness, strengthening entrepreneurship and establishing SMEs (in food processing, metal, wood, chemical, textile and other industries) along with their grouping into regional clusters in production and services located in this region, as well as in other industrial centers. The development of economic activities will be based on rational and efficient use of natural resources, spatial and ecological acceptability, better investment climate and business environment, giving priority to the field of energy (hydro-power potentials of the Middle and Upper Drina river, the Uvac, the Lim and other river basins; the mining-energy complex of Kolubara basin and renewable energy sources including geothermal, biomass, solar energy, as well as small hydropower plants); transport services and warehouse

logistic activities, tourism, etc. The development and completion of the regional and settlement infrastructure (primarily in economic and industrial zones) of interest for the region, districts and several municipalities, will be of particular importance.

- **Agriculture and food processing complex** will be based on efficient primary production, development of small farms and small plants for meat, milk, fruits, vegetable and fish processing; development of livestock breading, vegetable gardening, crop farming, and fruit growing; product branding; meeting quality standards for food; synergy with tourism through product placement, etc. Agriculture has a multifunctional role in sustainable development, which will be revalorized in the coming period by improving the economic, social and cultural status of agricultural population and rural areas in accordance with programs of integral rural development. The pillars of agricultural
- development are the followings: favorable conditions for healthy food production and organization of mini processing capacities, as well as achievement of authentic qualities of specific products enabling their branding; as well as improvement of agrarian structure within implementation of the integral rural development program according to the new model of EU's Common Agricultural Policy (CAP).
- **Tourism and complementary activities** will have an important role in the region's development. They will be based on tourism resources of national importance, as well as development-specific and recognizable tourism offers. Pillars of tourism development are the following: (a) development of prevailing year-round tourism offer (mountains, the Drina river, spas, urban centers, etc.); (b) development of new contents within the offer as major generators of tourism offer of the region (spa centers, urban tourist centers, mountains, rivers and lakes, natural resources and intangible cultural heritage, traditional manifestations, ski resorts, villages and hunting resorts, road and waterway corridors, etc.); (c) joint marketing and promotional activities in the region with the aim to develop a recognizable tourism offer and integration of the offer with the surrounding, i.e. destinations in Serbia, B&H and Montenegro. An essential factor of a more complete tourism potential is the vicinity of the Belgrade tourism market, as well as a part of tourism market of Vojvodina and tourism markets of the Republic of Srpska and B&H.
- Future development of **exploitation and processing of the mineral raw materials**, primarily development of new capacities and eco-restructuring of the complex of exploitation and processing of metallic and non-metallic raw minerals (kaolin, ceramic and brick clay, quartz sand, fluorite, antimony, jadarite, technical and building stone, lead and zinc, sand and gravel, etc.) enables dispersed development of production and processing capacities in a greater number of small centers.
- Improvement of **transport and warehouse logistic services** through better use of geo-traffic position of a part of the region, providing transport and logistic services, as well as supplying regional economy with raw materials and intermediates for placing a part of industrial and agricultural products on markets of wider regional surrounding, etc.
- Development and diversification of profitable **services sector**, particularly ICT sector, trading sector, sectors of business, financial, information, technical services, craft services, personal services, public and utilities services, coordinated with the functions of certain centers within the settlement network and development priorities of rural areas.

Starting from the current model of population density, diversification of activities and array of influences of larger and smaller urban center, the concept of **settlement network** development will be based on qualitative changes in socio-economic structure of the settlement system. Selective encouragement and coordination of economic development and common and individual standards (by opening smaller and medium processing plants, developing the road network, infrastructure and building capacities of public services, etc.) will have the following priority sequence: *micro-development centers* – rural settlements which are centers of unions of settlements with general and specific functions; municipal centers – with different level of development of urban and specific functions and different impact on socio-geographic transformation of surroundings, as well as urban centers of importance for the state: Šabac, Užice, Valjevo, Čačak, and Loznica. Specific sub-regional, municipal, economic and public social functions will be intensified through job creation policies, investment and other measures in order to slow down concentration of economic and other activities in

regional (and sub-regional) centers, as well as to encourage economic and social development of other centers within the settlement network, thus creating conditions both for stay and return of population. Creation of nuclei of socio-economic transformation of rural and poorly urbanized parts of the region, as well as development of daily urban systems (i.e. forming functional urban areas) will be instruments of hierarchically balanced and polycentric development.

One of the major pillars of spatial development of the four districts is related to savings, rational use and protection of **natural resources**, particularly scarce resources and resources strategically important for the development and better quality of life. Overall balance of water resources, as well as their spatial and time distribution, requires their extremely careful use and a system of completely secured pollution prevention, as well as prevention of unplanned use of surface and ground water sources, particularly within the Drina and Kolubara river basins. The pillar of water-supply infrastructure development is important and very complex hydro power system of the Drina river and integral regional multi-purpose systems for securing waters of the highest quality, as well as management, use and protection of waters. Hydro-technical activities in managing the river torrential waters, flood protection, better water supply of populated areas, will be intensified, as well as activities for sanitary protection of endangered water sources and catchments. It is also planned to protect agricultural land and, in particular, strictly restrict conversion of agricultural land of class 1-4 into land for non-agricultural purposes, thus preserving quality and natural fertility of agricultural land. Afforestation, renewal and improvement of forest quality, particularly execution of anti-erosion works in catchment areas of the existing and planned water accumulations, are of equal importance. The development of a part of region will be based on the protection and maintenance of the existing natural resources and values by collecting resource rent (for waters, renewable energy sources, protected areas, forests, etc.) and developing the activities for natural resources and environmental protection.

Strategic determination is to establish more efficient control of the use and landscaping of construction land, as well as support to planned development, utilities infrastructure and arrangement of suburban settlements, rural settlements and rural areas. For the purpose of timely reservation of spaces for rational development and use of structures/areas of public interest, the planned regimes for the use and protection of space will be established and implemented as follows: for corridors of the existing traffic and other infrastructure systems, areas of mineral raw materials exploitation, catchment areas and spaces for building the planned water accumulations, the protected natural resources and intangible cultural heritage and those planned to be protected, as well as for the planned tourist areas.

Environmental protection and improvement, the protection and sustainable use of **valuable natural heritage,** as well as conservation of larger special-purpose areas with natural values of importance for biodiversity, environmental quality and sustainable tourism also represent an important development pillar. The major determination in the domain of **cultural heritage** is valorization and definition of the status of identified intangible cultural heritage, particularly those located outside cities (archeological sites, churches and folk architecture). The second significant determination is integral protection, presentation, interpretation and sustainable use of the most important and most attractive heritage for tourism development, the cultural tourism in particular, thus enabling preservation and promotion of cultural identity of a wider surrounding of the Drina river belt in Serbia.

Functional integration of Republic space and cross-border cooperation will significantly contribute to the development of the western part of Serbia touching the Drina river belt. Spatial functional influence established between urban centers of different hierarchical ranks determine the formation of development axes of national and trans-border importance: the Drina river development axis Šabac – Bjeljina – Loznica – Zvornik – Bajina Bašta-Zvornik-Loznica (with connections to B&H); the Sava river axis Beograd – Obrenovac – Šabac – Sremska Mitrovica – Brčko – Slavonski Brod (with connection to B&H and Republic of Croatia); the Ibar river axis Beograd – (Lazarevac-Lajkovac-Ljig) – Gornji Milanovac –Čačak-Kraljevo-Raška-Novi Pazar; and the Western Morava river axis Kraljevo-Čačak-Užice (with connection to Kragujevac, Višegrad-B&H and Podgorica-Republic of Montenegro). The directions of regional, sub-regional and local importance connecting the statistical planning areas (Belgrade, Vojvodina, Šumadija and Western Serbia), and/or neighboring countries, are also of equal importance for economic and inter-regional traffic integration.

CONCLUSIONS

The Spatial Plan of the Republic of Serbia, Spatial Plan of the Republic of Srpska and Spatial Plan of the Republic of Montenegro are the basis for planning the development of the Drina river belt. Major postulates of the Spatial Plan of the Republic of Serbia have been elaborated in detail through regional plans for areas within Zlatibor and Moravica Districts, as well as areas within Kolubara and Mačva Districts, which touch the Drina river in the western part of Serbia.

Specificities of the regions in a trans-border context are reflected in the following: contact with the Drina river, opportunities for cooperation in the protection of natural values and cultural heritage representing unique physical-geographic systems divided by the state boundaries, and which do not have the same treatment of protection and sustainable use of natural resources; opportunities for a more intensive economic cooperation in the following fields of priority: power industry and traffic; peripheral position of a part of the region compared to larger development centers which are not sufficiently accessible in terms of traffic and not sufficiently economically developed, bordering the similar regions in neighboring countries; etc. The major principles of planning the Drina river belt should be the following: protection and sustainable use of water resources and biodiversity; need for strengthening economic relations and infrastructure connectivity (as the first and major condition); consideration of geographic, economic, historical, and cultural features, as well as features of civilization and other features; integral and problematic approach to the organization and purpose of space together with establishment of macro-zones according to dominant and, for them, complementary functions (e.g. functions of water management and energy functions with functions of tourism, functions of nature protection with functions of tourism, economic functions with network of centers with complementary functions) and separation of non-complementary functions (freight traffic and industry, on one hand, and tourism and recreation, on the other hand).

The Drina river belt as a whole provides possibilities of establishing cross-border connections between the B&H, Republic of Montenegro and Republic of Croatia through institutional cooperation at international, interstate, inter-regional and local level. Spatial integration with neighboring countries primarily implies clear goals and programs of trans-border cooperation. In this sense, it is necessary to officially define common interests of the countries in planning and directing the development of the Drina and Sava river belts and regional entities touching these belts, as well as to establish a complete cooperation between institutions in integration of the protection and development programs (information exchange, partnership and consideration of current projects and strategies for the Drina and Sava river areas, and coordination of authorities). Furthermore, it is necessary to establish a cooperation with competent European institutions, countries and international commissions with relation to the importance of this area within the Danube basin. It would be useful to provide certain degree of inter-sectorial synthesis at trans-national level in elaboration of specific plans or republic sector strategies to relativize possible conflicts in using the resources and purpose of space. A key basis for strategic planning in defining and improving the programs of trans-border and transnational cooperation in the Drina and Sava river belts and the Danube Basin will be defined by EU Strategy for the Danube Region.

Certain assumptions for trans-border connections derive from and are based on common infrastructure systems and economic connections established in the former common state, as well as on tradition, while others from the EU regional policies. Structurally better quality connections may be established by linking urban centers into wider trans-border urban associations, primarily through a synchronized development of complementary activities, services and public social infrastructure; linking tourism development and nature protection; as well as through cultural connections and cross-border cooperation. Future development of hydro power system, energy transmission system, as well as road and railway network, will be an initiator of cooperation in the sphere of infrastructure systems.

REFERENCES

1. Spatial Plan of the Republic of Serbia 2010-2020., „Official Gazette of the Republic of Serbia, No. 88/10.“
2. Spatial Plan of the Republic of Srpska until 2015., Banjaluka, 2008.

3. Spatial Plan of the Republic of Serbia, „Official Gazette of the Republic of Serbia, No. 13/96.“
4. Spatial Plan of the Republic of Montenegro, Podgorica, 2008.
5. Regional spatial plan for the area of Kolubarski and Mačvanski District (2011), Concept of the Plan, IAUS and JP “Plan” Šabac.
6. Regional spatial plan for the area of Zlatiborski i Moravički District (2011), Draft Plan, IAUS and JUGINUS.
7. Milijić, S., Maksin-Mićić, M. (2007), “Pristup planiranju transgraničnog drinskog područja", Serbia and Rebublic of Srpska in Regional and Global Processes, Collection of papers from the scientific meeting, Belgrade: Faculty of Geography, University of Belgrade, Banja Luka: Faculty of Natural Science and Mathematics, University of Banjaluka, pp.183-188, ISBN 978-99955-21-03-05.

SAŠA MILIJIĆ,
JELENA BASARIĆ

UDC: 338.48(282.243.7)(497.11)

VALORIZATION OF TOURIST MOTIVES OF THE PAN-EUROPEAN NAVIGABLE CORRIDOR IN THE PART OF THE DANUBE THROUGH SERBIA

Institute of Architecture and Urban & Spatial Planning of Serbia, 11000 Belgrade, Serbia

Abstract: Rivers are natural tourism values of Serbia and of special research interest, where the Danube, as the most attractive European navigable and nautical, as well as ecological and cultural corridor, is singled out. The Danube has an important tourism value and, as such, it requires a multi-disciplinary approach and analysis of natural, economic, demographic and social potentials. The basis of the analysis is communication, cooperation and integration of Serbia with EU countries and the entire South-Eastern Europe Region. The tourism values of the Danube basin (of national and international importance) represent one of the primary tourist spaces of Serbia which integrate three tourism clusters (Vojvodina, Belgrade and South-Easter Serbia), i.e. link several destinations. Improving the tourism offer through valorization of potentials, raising the attractiveness of the area and integration of tourism products will contribute to branding the Serbia Danube basin as an attractive destination for home and foreign tourists. The present paper indicates potentials of the Serbian part of the Danube basin which provides the possibility for sustainable development of tourism, rural economy, agriculture, etc. The accent is placed on goals to be accomplished in order to better equip and develop the Danube corridor for thematic routes and tours (nautical routes, cultural routes, wine routes, marshes, towns, tradition and customs of the Danube, etc.). However, there are plenty of limitations and development conflicts in the realization of the contribution of tourism to economic development of the Danube corridor, so that finding possibilities for overcoming them is one of the tasks of the present paper (which is a part of scientific project No. 36036 entitled "Sustainable development of the Serbia Danube basin", funded by the Ministry of Science and Technological Development the Republic of Serbia).
Key words: Serbia, the Danube, tourist motives, development, valorization

INTRODUCTION

Tourism in the Danube basin is becoming one of rather important branches of economy and a moving force for the development of tourism and complementary activities. For tourism to be one of the development components of the Serbia Danube basin, it is necessary to valorize tourism values and potentials, whereby the functions of tourism would also influence the development of other economic branches.

The results realized in this field of tourism development in Serbia still have not reached an envious level compared to its potentials, which particularly refers to the Danube basin. Significant planned, institutional, as well as organizational activities have been recently carried out together with establishment of specific measures that would contribute to improvement of tourism offer and development of urban and rural areas along the Danube watercourse through Serbia.

The Serbia Danube basin, in which a complex supply and demand system of tourism is being established, requires a continual exploration of natural potentials, cultural heritage and numerous manifestations, as well as their integration. Realized economic effects of tourism to great extent lag behind real possibilities of the Danube basin, which are also affected by numerous limitations and development conflicts for which it is necessary to determine adequate measures to overcome them.

The Danube navigable waterway in Serbia is a key section of the Middle Danube Basin both for the river and for multimodal transport, as well as the most attractive nautical section on the entire Danube watercourse. By developing this route and equipping it with accompanying facilities (under European standards), as well as by realizing better connections with the corridor 10 (railway and road

transport), greater competitiveness and higher quality of the Danube basin as a tourist motive would be reached.

The Danube, as the most important natural tourism potential of Serbia, represents a part of the pan-European navigable and nautical, as well as ecological and cultural corridor. By its geographical and strategic position, it links Eastern and Western Europe. With its rivers of Rhine and Main and the Rhine-Main-Danube Canal, it represents the backbone of the European waterway network. In this sense, tourism in the Danube basin should be developed under international standards adjusted to natural and cultural particularities of the area.

In border areas through which the Danube passes, the tourism should be a support to good neighbor relations and international cooperation, particularly from the aspect of tourism. A joint program of the development and presentation of tourism offer should be made for the Danube basin including the values of international importance in whose realization all interested countries should take part, not only the Serbia's neighboring countries, but also other countries such Austria, Germany, and other.

The Danube has an important tourism value and, as such, it requires a multi-disciplinary approach and analysis of natural, economic, demographic and social potentials. The starting point of the approach to the development of tourism in the Danube region is the fact that the Danube river with its riparian area is a basic tourism value, while wider surrounding has characteristics of additional tourist value and, together with natural values, makes an entirety. Amongst the European rivers, the Danube has specific characteristics which make it unique tourism water resource able to satisfy various aspects of tourism demand.

THE PRESENT STATE AND POSSIBILITIES OF TOURISM DEVELOPMENT

The Danube, as an international river (2783 km long, the second largest river in Europe) is navigable throughout its course within the Republic of Serbia (in the length of about 588 km). The Danube links ten countries, many towns and regions, thus being the basis for communication and cooperation between the people in the Danube countries.

In the Spatial Plan of the Republic of Serbia, the Danube basin with its tourism values of national and international importance represents one of the primary tourism areas integrating three tourism clusters (Vojvodina, Belgrade and South-Eastern Serbia), i.e. linking several destinations. In the field of tourism, the Upper Danube basin and the Lower Danube basin are defined as tourist destinations with smaller share in annual tourism offer. The touring tourist routes in the Danube corridor include: cultural, bike routes/trails; waterways touring in the function of nautical tourism for which it is planned to build several river marinas, etc.

Rich and diverse potentials of the Danube basin strengthen the possibility for activating it. From the point of view of tourism valorization, the values of the Danube basin are great relative to abundance of motives, natural and cultural heritage, as well as destination accessibility. The current tourism products are more developed in the immediate hinterland of the Danube river (tourist manifestations, hunting, fishing, city tourism, etc.). Tourism products of exceptional potential are insufficiently developed and affirmed (nautical tours and river cruises, special interests, rural tourism, etc.). Waterway route is of first-class importance to international cruise ships, yachts and boats of all categories. Further more, the riparian area (with locations for marinas, wharfs and moorings, beaches, fishing and bike trails, etc.) is also of great importance for the development and improvement of tourism in the Danube basin. This area also includes marshes, often forest swamps and river islands (53 river islands and 10 permanent sandbars which are particularly attractive to yachtsmen on the Danube).

Regarding navigable waterway which influences the development of tourism in the Serbia Danube basin, the following two sections or sectors are of importance: *the slowdown section* (from the Hydro Power Plant "Djerdap 2" rkm 863 to Petrovaradin rkm 1257) at which the Danube water surface level is managed for the needs of electric power generation, navigation and flood protection; and a *stretch of a free-flowing river* (from Petrovaradin rkm 1257 to Bezdan rkm 1433), where there are prominent problems related to the navigable waterway.

For the development of the Danube basin, unique zones (ecozones, urban-industrial and historical zones) are of great importance. These zones intertwine, but they are different from each

other. The first one is the "Ecozone of the Danube basin" or the marsh zone of the Upper and Middle Danube basin which is characterized by almost authentic marsh ambience with preserved typical flora and fauna. These are zones of a special nature reserve of the "Upper Danube basin" stretching from Hungarian border to the mouth of the River Drava, and further, the downstream forelands of a marsh type extending from Bogojevo, the Plavansko-novosadski rit marsh region, Selište with Karadjordjevo and Tikvar on the left bank of the Danube river, and marsh forelands extending from Neštin to Futog. These marshes are also found downstream on the left bank of the Danube – the Koviljski rit marsh with forelands up to the mouth of the River Tisza. There are also many river islands downstream up to Futog which provide significant possibilities for the development of tourism. From the tourism point of view, this represents a resource of significant possibilities for meeting the high demands of European urban tourists. This zone is characterized by the following tourist products: nautical complex and cruising, special interest (cycling, horseback riding, hunting, fishing, etc.), rural tourism, health (spa, wellness) tourism, urban tourism, manifestations (EXIT Festival), etc.

The next entity is an urban-industrial zone located on the Beška-Novi Sad-Golubac section, the Upper Danube basin, and represents a zone with a pronounced tendency towards development of economy, but tourism as well. This is "The Danube Riviera of Serbia" and extends over the total length of 220 km along the Danube watercourse, within which is Srebrno jezero (the Silver Lake). On the right bank of this section of the Danube river, there are weekend settlements which have occupied almost all attractive locations from Čortanovci to Golubac. In this zone, there are many important historical traces of ancient Rome, Middle Ages, period of Ottoman Empire and Austrian-Hungarian monarchy. Fortresses and archeological sites are found along the entire length of this bank. Amongst them are towns-fortresses: Belgrade Fortress, Smederevo Fortress, Ram Fortress, Golubac city. On the left bank, mainly rural settlements (except for Titel and Pančevo) with attractive rural and ecozones are located. It is of exceptional importance for activating potentials for the development of tourism of this part of the Danube basin to activate regular river cruises. Numerous river islands with beaches and sandbars, small recreational waterways with reception facilities, as well as bike paths on both sides of the Danube are also considered as tourism potentials.

The sector from Golubac to the mouth of the River Timok is the Lower Danube Basin defined as mainly historical zone (with Djerdap Gorge and Djerdap National Park, as well as “Djerdap 1 and 2” hydro-power and navigation systems). As for the cultural historical values, the most important are Lepenski vir, a great number of still unexplored archaeological sites; remains of the Roman Limes, Trajan’s Table, Trajan’s Bridge, Diana Fortress, Byzantine-Serbian fortified cities of Fetislam near Kladovo, Karatas. The Djerdap Lake represents one of the most attractive zones of the Danube basin providing the navigation safety to cruisers and all types of nautical vessels. The tourism potential also include integration of attractive offers in the immediate surroundings of the Danube river (such as wine cellars in Negotinska krajina region, monasteries and caves of Homolje Mountains, the Road of Roman Emperors from Limes through Gamzigrad to Niš, etc.).

The advantage of the Danube river on its course through Serbia is the possibility to unburden the international waterway from the presence of recreational vessels by establishing the “small navigational routes *for recreational navigation*". Thus, it would be possible to avoid undesirable conflicts and incidents on the international waterway, while tourists could see the most attractive riparian zones of the Danube river acquatoria during the recreational navigation. The resources of tourism offer of the Danube riparian zone have, along with good marketing acitvities, the possibility for forming the internationally competitive tourism products for tourists transiting the Danube, which may be developed in areas up to 100 km from the harbors. Visitor centers on the nautical route, as tourist information points, should present to visitors the numerous cultural historical manifestations and sights, as well as other potentials of immediate surroundings. Accommodation capacities of river vessels should also be mentioned as development possibilities, as well as accommodation capacities in riparian cities, villages and weekend settlements, the possibility to develop attractive tourist locations in the riparian zones, as well as the possibility for cross-border cooperation with the aim of integrating the tourist offer, joint marketing presentations, etc. Tourism offer through valorization of potentials, raising the attractiveness of the region and integration of tourism offers will contribute to branding the Serbia Danube basin as an attractive destination for both home and foreign tourists.

For the point of view of the tourism development, limitations include: the lack of financial resources for continual investment in tourism industry, inconsistent implementation of plans and

international standards; the lack of accommodation capacities; inadequate programs – offers for presentation of natural and cultural heritage; impact of larger size vessels on navigation safety of recreational vessels and boats on the waterway; administrative procedures for notification of arrival to port authorities and obligation of the foreign tourists-yachtsmen to announce the route, etc. Sandbars at lower water levels, as well as shallow waters and backwaters, represent an important limitation since they are invisible and represent a danger for navigation of small size vessels outside marked lines. The nautical and utility infrastructures are also insufficient, and the problem is also in shortage of information points on the banks. There is an uncontrolled discharging of waste water, waste depots, unregulated navigable waterways with which the Danube is linked, particularly the Danube - Tisza – Danube Canal, insufficient number of educational staff in tourism, as well as scarcity of appropriate promotional material intended for foreign markets.

GOALS AND PRINCIPLES OF TOURISM DEVELOPMENT

The analysis of natural and anthropogenic potentials of the Serbia Danube basin has shown that there are significant tourism potentials which should be counted upon in future development and, therefore, it is necessary to introduce and observe the following goals and principles:

- tourism sustainable development with more efficient implementation of international standards, establishment of private-public partnership and strengthening of cross-border cooperation;
- establishment of international "recreational waterways" network on the entire Danube watercourse throughout Serbia,
- establishment of Euroregion "The Green Danube" through three-lateral cooperation between Hungary (Mohács and Baja), Croatia (Osijek and Beli Manastir) and Serbia (Apatin and Sombor) in the sector northern from the mouth of the River Drava, as one of the unique ecologically preserved area which represents the "Amazonia" in the heart of Europe;
- formation of “The Danube Riviera" (from Novi Sadi to Golubac) as a zone of national importance for tourism development. This is a zone in which there is a prominent interest of population from surrounding cities in using the Danube area for tourism, particularly its right bank;
- formation of hydro power and tourism Euroregion, i.e. a unique Europark Djerdap (on the section from the mouth of the River Nera to the mouth of the River Timok) in bilateral cooperation between Rumania and Serbia,
- putting into function the hydrological and nautical hub of the Danube river;
- intensifying the tourism development by bringing Croatia and Serbia closer to membership of the European Union;
- timely organizing the subject of tourism offer on the pan-European Corridor 7 – in the part of the Danube through Serbia, under the principles of territorial clusters based on partnership between public, private and non-government sectors;
- strengthening the current tourism products, as well as developing the new ones, particularly nautical tourism on the Danube,
- necessity to eliminate the narrow places in the waterway and initiate establishment of “recreational waterways” network on the Danube in parallel with international navigable waterways with competent state and international bodies;
- establishment of uniform standards for the entire Danube watercourse through Serbia which would regulate navigation of all categories of vessels, necessary infrastructure, reception facilities, service and catering facilities, information and technical service facilities in the acquatoria and riparian zone;
- establishment of a single institution for the management of all types of navigation on the Danube navigable waterways;
- establishment of visitor centers, as well as tourist information points, in the key points of the navigable waterways,
- promoting the importance of towns in the Danube riparian area in the sense of orienting the cities towards the river, i.e. European economy and tourism market;
- timely reservation and protection of the most attractive tourism development areas;

- integrative protection as a multidisciplinary approach to dealing with tourist localities and cultural heritage; etc.

INTERNATIONAL AND CROSS-BORDER COOPERATION

Spatial integration of the Republic of Serbia into the European space is being carried out at several levels: the level of European Union, transnational level of South-Eastern Europe, cross-border or trans-border level with local and regional territorial units of neighboring countries. The basis for all mentioned levels of linking shall include landscape entities, natural systems (water and mountain systems), infrastructure, natural and cultural heritage, environmental protection, socio-economic, cultural and other links contributing to sustainable spatial development and integration of the Republic of Serbia into the EU.

International cooperation relative to spatial development of the Danube navigable corridor shall be carried out in accordance with activities for realization of priorities as determined by the EU Strategy for the Danube Region, the major priorities being: linking the Danube region in the sense of mobility and intermodality improvement; encouraging the sustainable energy; encouraging the culture and tourism; environmental protection through establishment of water quality control and preservation of water quality; managing environmental risk; biodiversity and landscape conservation and preservation of air and soil quality. One of the strategic tasks is a work on the prosperity of the Danube basin relative to the development of the knowledge-based society through research activities, education and information technologies; support to competitiveness of companies; investment in people and their skills.

Cross-border cooperation is carried out within the IPA Program of Serbia with Romania, Bulgaria, Hungary, and Croatia, and the Euroregional cooperation programs („Cultural Cooperation in the Euro-region Danube-Kris-Moris-Tisza", „The Danube 21", etc.). Some of the potential fields of bilateral cooperation of a common interest between the neighboring countries of the Danube basin is, amongst other things, integration of tourism offer of the cross-border spaces. Cooperation will be based on joint activities and measures for the protection and sustainable development of areas with natural values (particularly within activities in forming cross-border biosphere reservation of the Danube-Drava-Mura, Carpathian areas, DanubeParks network), Europen Green Belt (i.e. the Lower Danube Green Corridor along borders with Romania) and European cultural routes (The Danube - Route of Culture). The Development Strategy and realization of planned projects may be successful only if accepted by population and only if population participates and contributes to the development. Quality decisions may be made only with active inclusion of the public (in accordance with the Aarhus Convention, ratified on May 12, 2009, "Official Gazette of the Republic of Serbia – International Agreements", No. 38/09) and where there is a higher level of solving problems of population living in the region.

CONCLUSIONS

Materials, documents, plans and programs for the development of tourism in the Danube basin are numerous and diverse, but most often not carried out. Modest turnover in tourism, poorly developed nautical infrastructure, as well as infrastructure for navigable waterways, slow construction of tourist facilities, etc., are the result of the present state and posibilities for developing tourism of Serbia, as well as a result of the development of economy as a whole. According to available natural and anthropogenic resources, the tourism offer of the Danube basin, so far reduced to minimum, should be adequately positioned. Spatial development of the Danube basin and integration of potentials of the Danube waterways into national economy implies acceptance of European development strategies, as well as implementation of their recommendations for accomplishing the goals set in national programs and plans.

Future development requires proper valorization of natural and anthropogenic potentials of the Danube watercourse through Serbia. The following three entities make a complementary tourism value: "The Danube Ecozone" or marsh zone in the Upper Danube basin (marsh areas, backwaters,

canals and acquatoria of important surfaces), "urban-industrial zone" or zone in the Middle Danube basin (fortresses and archeological sites, the Danube Riviera), and "historical zone" in the Upper Danube basin ("Djerdap 1 and 2" hydro-power systems, cultural and historical monuments, archeological sites, Byzantine-Serbian fortified towns).

For the purpose of developing the tourism on the Danube watercourse through Serbia, which is one of the most attractive parts on its entire course, it is necessary to develop nautical infrastructure, as well as to integrate tourism offer with immediate surroundings (cultural and historical monuments, archeological sites, and tourist manifestations).

REFERENCES

1. Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije (2010), *Prostorni plan područja posebne namene međunarodnog plovnog puta E-80 – Dunav (Panevropski koridor VII) (faza Nacrta Plana)*
2. Maksin Micic, M., Milijic, S. (2001), *"Methodological approach to the spatial plan of the river* belt", SPATIUM, December 2001, No 7., pp. 5-8, ISSN 1450-569X
3. Stanković M. S. (2002), Turizam Srbije, Srpsko geografsko druштvo Beograd
4. Stanković M. S. (1996), Planovi razvoja turizma na Dunavu u Srbiji, Udruženje urbanista Srbije, Beograd
5. Grupa autora (2011), Prostorno planiranje u Jugoistočnoj Evropi (do drugog svetskog rata), Istorijski institut, Balkanološki institut i Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd
6. Zakon o Prostornom planu Republike Srbije („Službeni glasnik RS", 88/10)
7. Zakon o turizmu („Službeni glasnik RS", 36/09)
8. Zakon o plovidbi i lukama na unutrашњim vodama („Službeni glasnik RS", 73/10)
9. Zakon o vodama („Službeni glasnik RS", 14/10)

ДУШИЦА ПЕШЕВИЋ,
ЧЕДОМИР ЦРНОГОРАЦ

UDC: 620.9:502/504(496.6 RS)

УТИЦАЈ ЕНЕРГЕТСКОГ СЕКТОРА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ НА ЗАГАЂЕЊЕ АТМОСФЕРСКОГ КОМПЛЕКСА

Природно-математички факултет, Универзитет у Бањој Луци, 78000 Бања Лука, Република Српска

Извод: Загађивање животне средине може се јавити практично у свим дјелатностима електропривреде: у производњи угља и електричне енергије, преносу и дистрибуцији електричне енергије, затим у сектору нафте у току прераде и транспорта нафте и њених деривата. Најважнији утицај енергетског сектора на животну средину су емисије загађујућих материја у ваздух које настају приликом сагоријевања фосилних горива. Емисија аерополутаната који настају приликом производње енергије се односе, прије свега, на емисије из термоелектрана, а њихов ниво зависи од врсте и карактеристике горива, те од технологије и ефикасности примјењених мјера за смањивање емисија у ваздух, начина управљања производњом и провођења система за заштиту животне средине.
На подручју Републике Српске активне су двије термоелектране које као основно гориво користе лигнитни (ТЕ Гацко) и мрки угаљ (ТЕ Угљевик), док индустријске енергане и топлане (котловнице) користе и чврсто и течно гориво. При сагоријевању угља емитују се чврсте честице (летећи пепео) и различити гасови од којих су најважнији: угљен-диоксид, оксиди сумпора, оксиди азота, угљен-моноксид, угљоводоници и други. Емисије CO_2 утичу на животну средину на глобалном нивоу, док емисије других полутаната (SO_2, NO_x и честице) могу узроковати неповољне утицаје на локалном и регионалном нивоу, који се одражавају погоршавањем квалитета ваздуха и могућности стварања киселих киша, те на тај начин могу негативно утицати на све компоненте животне средине и људско здравље.
Сасвим је извјесно да ће Протокол из Кјота и систем трговине емисијама утицати на развој електроенергетског сектора на више начина, од којих су најважнији промјена врсте горива и инвестиције у технологије с ниским или нултим емисијама угљен диоксида, као и других гасова са ефектом стаклене баште. Један од приоритета у заштити и очувању квалитета ваздуха је повећање ефикасности коришћења енергије и развијање програма промоције коришћења обновљивих извора енергије.
Кључне ријечи: енергетски сектор, емисије, загађење животне средине, утицај, Република Српска

Abstract: Environmental pollution can occur in almost all fields of power economy: coal and electricity production, transmission and distribution of electricity, then in oil sector during oil and oil products/derivates processing and transport. The most important impact of energy sector to environment are emissions of pollutants into the air which are nusproduct of burning fossil fuels. Aero pollutant emission which occurs during power production are mainly those from power plants emissions, and their level depends on the type and characteristics of fuel, technology and efficiency of measures which are taken in order to reduce emissions into the air, way of production managing and conducted environmental protection measures.
On the Republic of Srpska area, there are two power plants which use lignite (TE Gacko) and brown coal (TE Ugljevik) as their primary fuel, while industrial power plants and heating plants use both solid and liquid fuel. While coal burns, the solid particles are emitted (flying ashes) and different gases among the most important are: carbon dioxide, sulfur oxides, nitrogen oxides, carbon monoxide, carbon hydrates and other. Carbon dioxide emissions impact the environment on the global level, while emission of other pollutants (SO_2, NOx and particles) could cause unwanted effects on local and broader area level, which as a result have poor air quality and possible acid rains, and in that way negative influence on all aspects of environment and human life also.
It is certain that Kyoto Protocol and emission trade system will impact power economy sector in multiple ways, of which the most important are fuel type changes and investments in low or zero carbon dioxide emission technologies, as well as other gases with greenhouse effect. One of the priorities in protection and preservation of air quality is energy usage efficiency increasing and development of programs promoting the renewable energy sources usage.
Key words: energy sector, emissions, environmental pollution, impact, Republic of Srpska

УВОД

Енергија је незамјењива потреба привреде и грађана, генератор развоја у технолошком, научном, образовном и економском смислу. Енергетика, у односу на друге дјелатности, је више попримила глобални значај, јер су евидентна повећања захтијева за енергијом усљед повећања броја становника, повећања квалитета и стандарда живота, али и због озбиљног утицаја производње и потрошње енергије на животну средину на глобалном нивоу.

Енергетске потребе Републике Српске обезбјеђује се потрошњом угља, течних горива, гаса, хидроенергије и огревног дрвета. Значајни дио потреба Република Српска подмирује се производњом из властитих извора, а дијелом из увоза, у зависности од врсте енергента (сирова нафта и природни гас се увозе). Производња електричне енергије у Републици Српској већа је од укупних потреба, те је због тога и извоз електричне енергије већи у односу на увоз и набавку електричне енергије. Одређене количине енергије, првенствено у облику електричне енергије и прерађених течних горива, се извозе, односно испоручују у Федерацију БиХ. Властитом производњом примарне енергије у Републици Српској у појединим годинама посматраног шестогодишњег периода (од 2000. до 2005. године) осигуравало се од 70,1% до 81,4% укупно потребне енергије. С највећим удјелом у укупној потрошњи енергије у Републици Српској учествује угаљ, а његов удио у појединим годинама варира од 38,0% до 44,9%. Врло значајну улогу у снабдијевању потрошача енергијом има и огревно дрво чији је удио у појединим годинама износио од 19,7% до 23,8%. Удио свих течних горива износио је од 26,3% до 31,6%, док је удио свих осталих облика који учествују у укупној потрошњи био значајно мањи. Тако је удио хидроенергије, варирао од 11,3% до 15,0%, а удио природног гаса од 0,2% до 8,2%. У периоду од 2001. до 2003. године природни гас је учествовао само са 0,2% до 1,0%. Производња електричне енергије у Републици Српској базира се на термоелектранама на домаћи угаљ, које у укупној производњи електричне енергије учествује са око 55%, и на хидроелектранама које производе око 45%. У погледу производње електричне енергије Република Српска располаже енергетским капацитетима како за подмирење сопствених потреба тако и за извоз (20-30%)[1].

Емисија аерополутаната који настају приликом производње енергије се односе, прије свега, на емисије из термоелектрана, због чега захтијевају посебну пажњу. На подручју Републике Српске активне су двије термоелектране (ТЕ Гацко и ТЕ Угљевик), које се у потпуности снабдијевају угљем – погонским енергентом из рудника који се налази у саставу термоелектрана.

Капацитет рудника Гацко је 2,1 милиона тона угља, а рудника Угљевик 1,75 милиона тона угља годишње. За локацију Станари, на којој се данас производи угаљ за термоелектране (продаја у Федерацији БиХ, 45% пласмана) и за широку потрошњу, додијељена је концесија за изградњу термоелектране. Рудник Станари има производњу 600 хиљада тона годишње.

У наредном периоду очекује се повећање производње и потрошње угља у Републици Српској, примарно за производњу електричне енергије у термоелектранама. Према Стратегији развоја енергетике производња угља порашће са садашњих 4,4 милиона тона до нивоа између 7 и 10 милиона тона годишње у 2030. години, зависно о реализацији пројеката нових термоелектрана и енергана, као и о будућим обавезама Босне и Херцеговине, а тиме и Републике Српске у погледу ограничења емисије гасова са ефектом стаклене баште.

Нафтни деривати заузимају значајан удио у укупној потрошњи енергије и након угља представљају најзаступљенији енергент у Републици Српској. Основа нафтног сектора су Рафинерија нафте Босански Брод и Рафинерија уља Модрича.

[1] Податак из Енергетског биланса Републике Српске, план за 2011. годину

МЕТОДОЛОГИЈА ПРОРАЧУНА ЕМИСИЈА АЕРОПОЛУТАНАТА ИЗ ЕНЕРГЕТСКОГ СЕКТОРА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Основни улазни подаци потребни за прорачун емисија из стационарних и мобилних енергетских извора у ваздух су из енергетског биланса Босне и Херцеговине за 1990. годину и из енергетског биланса Републике Српске за период од 2000. до 2005. године. Додатни подаци су прикупљени из термоелектрана, рудника угља и рафинерија, те службених статистичких извјештаја.

За прорачун емисија гасова са ефектом стаклене баште (CO_2, CH_4 і N_2O) примијењена је међународно прихваћена IPCC методологија, која је развијена под покровитељством Оквирне конвенције Уједињених народа о промјени климе (UNFCCC). За одређивање (прорачун) емисија осталих загађујућих материја из енергетског сектора (SO_2, NOx, CO, NMVOC и чврсте честице) примјењена је CORINAIR методологија прорачуна, препоручена од стране Европске агенције за животну средину у оквиру CRLTAP конвенције.

Уз електроенергетику (термоелектране) приказане су и емисије у ваздух из осталих постројења за производњу и трансформацију енергије (јавне котловнице, рафинерије и др.); индустрије и грађевинарства, малих ложишта у домаћинствима, као и друмског и вандрумског саобраћаја. На овај начин је расподјела емисија из стационарних и мобилних енергетских извора на одговарајуће енергетске секторе усклађена са захтијевима CORINAIR и IPCC методологије, с тим што је електроенергетика због свог значаја издвојена као посебан сектор.

ЕМИСИЈА ПОЛУТАНАТА ИЗ ЕЛЕКТРОЕНЕРГЕТСКОГ СЕКТОРА

Развој енергетског сектора има бројне нежељене утицаје на животну средину који се огледају посебно кроз емисије у ваздух, али и воду, земљиште, буку изазвану радом енергетских објеката, проблеме са отпадним материјама (отпадна шљака) и слично. Један од највећих проблема који се јављају приликом сагоријевања фосилних горива у енергетском сектору је емисија димних гасова и прашине у атмосферу. Дим садржи различите гасове и честице које, више или мање, загађују животну средину. Аерозагађење настаје кад концентрација одређених супстанци (полутаната) достигне величину која узрокује његову токсичност, тј. почиње штетно дјеловати на здравље људи и биљни и животињски свијет.

Озбиљни проблеми загађивања ваздуха везани су за употребу и сагорјевање природних горива прије свега чврстих (угља) и течних (нафте и нафтних деривата). Сагорјевањем дрва, угља, нафте и земног гаса у атмосферу се емитују гасовите загађујуће супстанце: угљеник (II) оксид (CO), угљеник (IV) оксид (CO_2), сумпорни оксиди (SO_X), азотни оксиди (NO_X) и лако испарљиви угљоводоници. Поред гасовитих загађујућих супстанци настаје дим и чађ. Фине честице угљеника, пепела, нафтне масноће и микроскопске честице метала и њихових оксида улазе у састав ослобођеног дима. Емитоване загађујуће супстанце настале сагоријевањем природних горива својим дјеловањем директно или индиректно доводе до измјене природног састава атмосфере. Због тога имају многа негативна дејства на животну средину као сто су: ефекат стаклене баште, појаве киселих киша, утицај на здравље човјека, фитотоксичнно дејство, итд.

Сви утицаји енергетског сектора на животну средину, а прије свега на атмосферски комплекс, могу се подијелити на локалне (чврсте честице, отпадна топлота, бука), регионалне (киселе кише због настанка SO_2, NO_x, чврсте честице – прекогранично загађење) и глобалне (ефекат глобалног загријавања и емисије гасова стаклене баште, на првом мјесту CO_2).

Сумпор диоксид (SO_2) је један од најчешћих загађивача ваздуха. Као гас тежи је од ваздуха, безбојан, карактеристичног и оштрог мириса, надражујућег дјеловања на слузокожу. Посебно штетно дјелује на дисајни тракт, изазива кашаљ, бронхитис, изазива нападе астме и алергијске кијавице, општу слабост, а у већим концентрацијама има токсично дејство. У електропривреди примарне емисије SO_2 потичу из процеса сагоријевања фосилних горива богатих садржајем сумпора, а ту посебно мјесто заузимају термоелектране, а затим слиједе рафинерије нафте, индустријске енергане и топлане, као и индивидуална ложишта. Гас SO_2, као и већина других загађујућих супстанци се у неизмјењеном или измијењеном облику враћа на површину земље, највећим дијелом у пречнику од 300 km од извора. Оксидована једињења

сумпора заузимају водећу позицију међу загађивачима ваздуха по квантитативној заступљености и штетним ефектима по биолошке системе. Због тога се концентрација SO_2 у ваздуху узима као референтни параметар за процјену квалитета, односно степена загађености ваздуха.

Годишња емисија SO_2 из енергетског сектора Републике Српске, у периоду од 2000. до 2005. године, износила је између 76,8 и 143,3 kt. Емисија у 2005. години је била 17,5 % виша у односу на 2004. годину и 37,8 % виша у односу на 2000. годину. Просјечна годишња стопа пораста емисије у разматраном периоду је износила 6,6 %.

Табела 1. Емисија сумпор-диоксида (SO_2) из енергетског сектора у Републици Српској

	2000.	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2005./04.	2000.-05.
	(t)						%	
Електроенергетика	63885	75732	112300	130986	75165	94515	25,7	8,1
Трансф. енергије	5626	4914	5514	5647	6555	5239	-20,1	-1,4
Неиндус. ложишта	2527	2282	4253	2878	3562	1414	-60,0	-11,0
Индуст. и грађев.	3600	2684	2352	2479	2735	2838	3,7	-4,6
Друмски саобраћај	929	955	982	1009	1037	1066	2,8	2,8
Остали моб. извори	302	309	303	331	352	344	-2,5	2,6
Укупно	**76868**	**86876**	**125702**	**143331**	**89407**	**105415**	**17,9**	**6,5**

Извор података: ЕИХП[2]

Емисија SO_2 у 2005. години је износила 105, kt, што је 44,1% укупне емисије у Босни и Херцеговини (239 kt). У 1990. години емисија SO_2 је била знатно виша (422 кт) Сектори стационарне енергетике учествују с 98,7 % у укупној емисији из енергетике Републике Српске у 2005. години. Највише SO_2 се емитовало из термоелектрана (89,6 %) у 2005. години. Сагоријевање у осталим постројењима за производњу и трансформацију енергије (јавне топлане и котловнице, рафинерије и рудници) је доприносило 5%, док су сви остали извори емитовали укупно 5,4 %.

Сумпор-диоксид и азотни оксиди учествују у фотохемијским реакцијама које представљају један од основних узрока киселих киша. Кише са повећаним садржајем сумпорне киселине могу пасти далеко од извора загађења.

Уз претпоставку имплементације технологија за смањење емисије у складу с плановима, према свим сценаријима, емисија SO_2 има опадајући тренд. Уколико се мјере не би проводиле, према Студији енергетског сектора у БиХ, емисија би у 2020. години била виша за 35% у односу на емисију из 2005. годину.

Азотни оксиди који имају највећи утицај на загађење животне средине су: азот-моноксид (NO), азот-диоксид (NO_2) и азот-субоксид (N_2O), а остали азотни оксиди јављају се у ниским концентрацијама, па се њихов утицај може занемарити. NO и NO_2 се заједно означавају као NO_x. Извори оксида азота могу се подијелити у двије групе: стационарни извори и мобилни извори. У стационарне изворе спадају: генератори паре са класичним горивима, енергетска постројења, гријање домаћинстава, инценератори и извори из других извора без сагоријевања. Поред стационарних извора оксида, значајни извори су и мобилни извори (моторна возила).

Оксиди азота у енергетском сектору настају при изгарању угљева и то дијелом као посљедица реакције кисеоника и азота из ваздуха на високим температурама у пећи за изгарање, а дијелом као посљедица оксидације једињења азота које садржи угаљ.

[2] ЕИХП – Енергетски институт Хрвоје Пожар, Загреб, Хрватска (дио конзорција за израду Студије енергетског сектора Босне и Херцеговине, а конзорциј су поред ЕИХП чинили Солузиона, Шпанија, Економски институт Бањалука и Рударски институт Тузла)

Табела 2. Емисија азотних оксида (NO_x) из енергетског сектора у Републици Српској

	2000.	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2005./04.	2000.-05.
	(t)						%	
Електроенергетика	5441	5590	6183	7285	7082	7282	2,8	6,0
Трансфор. енергије	656	479	537	400	566	377	-33,4	-10,5
Неиндустр. ложишта	1429	1544	1441	1649	1590	1714	7,8	3,7
Индустр. и грађев.	951	479	389	461	908	1062	16,9	2,2
Друмски саобраћај	5235	5135	5037	4941	4847	4755	-1,9	-1,9
Остали моб. извори	1895	1938	1900	2078	2211	2156	-2,5	2,6
Укупно	**15606**	**15176**	**15487**	**16816**	**17204**	**17345**	**0,8**	**2,1**

Извор података: ЕИХП

Годишња емисија азотних оксида (NO_x) из енергетског сектора у Републици Српској у посматраном периоду (2000.-2005.) је износила између 15,2 и 17,3 кт. Просјечна годишња стопа пораста емисије у проучаваном периоду је износила 2,1 %. У 2005. години, емисија NO_x је била 17,3 кт или 31,9 % укупне емисије у БиХ. Сектори стационарне енергетике у Републици Српској учествовали су у 2005. години са око 60,2%. Највише емисије потиче из електроенергетике (42,0%), затим из неиндустријских ложишта (9,9%), а значајни извори емисије NO_x су такође друмски (27,4%) и вандрумски (12,4%) саобраћај.

Табела 3. Емисија азотног оксида (N_2O) из енергетског сектора у Републици Српској

	2000.	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2005./04.	2000.-05.
	(t)						%	
Електроенергетика	37	33	35	40	36	39	7,8	1,0
Трансфор. енергије	3	2	3	2	3	2	-31,7	-8,6
Неиндуст. ложишта	54	59	54	63	60	65	9,1	3,8
Индустр. и грађев.	3	2	2	2	2	2	9,3	-1,2
Друмски саобраћај	53	54	55	56	57	58	1,8	1,8
Остали моб. извори	1	1	1	1	1	1	-1,6	2,7
Укупно	**151**	**152**	**149**	**163**	**159**	**168**	**5,4**	**2,1**

Извор података: ЕИХП

Годишња емисија N_2O из енергетског сектора Републике Српске у проучаваном периоду је износила од 149 до 168 тона, са просјечном годишњом стопом пораста од 2,1%.

Стационарни енергетски извори у 2005. години су учествовали у укупној емисији N_2O са 64,8 %. Од стационарних енергетских извора највише емисије потиче из сагоријевања у малим неиндустријским ложиштима (38,8%), те сагоријевања у термоелектранама (23,3%). За разлику од емисије SO_2, очекује се растући тренд емисије NOx. Емисија NOx би у 2030. години била већа за 16-24% у односу на процијењену емисију за 1990. годину (према различитим сценаријима Стратегије развоја енергетике Републике Српске).

Азотни оксиди који настају при сагоријевању угља значајно утичу на загађивање животне средине, јер доприносе настајању приземног озона (фотохемијског смога), киселих киша, ефекта стаклене баште и оштећења озонског омотача. При сагоријевању угља највише настаје азот моноксид – око 90%, мање од 10% азот диоксида и мање од 1% азот субоксида. Дакле, главни оксид азота у ложиштима на угаљ је азот-моноксид (NO).[3]

Испитивање смртности на животињама показала су да је NO_2 око четири пута токсичнији од NO. Дејство оксида азота на организам манифестује се у томе што они доводе до стварања повећаних концентрација патолошког пигмента метхемоглобина (MeHb) у крви, који није способан да преноси кисеоник, што доводи до несташице кисеоника у организму, а касније

[3]Станковић, Б. и др. Моделирање и анализа формирања и деструкције NO_x у ложишту енергетског котла са сагоријевањем угљеног праха, Електране 2010, Врњачка Бања.

и смрт (Бојанић, Антонић, 2000). Оксиди азота штетно дјелују и на вегетацију, посебно на зелено лишће биљака, и то листове који су тек развијени или су у развоју. Хроничне оштећења листова испољавају се у виду хлороза, а може да дође и до дефолијације. У којој мјери ће се испољити токсичност азотних оксида зависи од концентрације, генетичких особина, врсте, спољашњих фактора, и слично.

Чврсте честице у ваздуху се могу дефинисати као свака диспергована материја (било да се ради о течној или чврстој материји), а настају уз помоћ два механизма: честице пречника испод 1μm углавном настају кондензацијом, а честице већег пречника настају приликом изгарања чврстих и течних горива. Зависно од величине, честице у ваздуху се сврставају у двије основне групе: таложне честице (величине пречника већег од 10 μm) и честице у суспензији – аеросоли (чији је пречник мањи од 10 μm). Концентрације честица чађи, чији је основни извор недовољно изгарање фосилних горива, су највеће у токо грејне сезоне (јесењи и зимски мјесеци). Честице у ваздуху имају значајан утицај на временске прилике у близини тла, утичу на интензитет соларне радијације, расипају сунчаве зраке у различите таласне дужине зависно од величине честица, њихове природе, концентрације и сл. Дио сунчеве радијације честице апсорбују.

Табела 4. Емисија честица из енергетског сектора у Републици Српској

	2000.	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2005./04.	2000.-05.
	(t)						%	
Електроенергетика	5077	4810	4189	5868	5373	6156	14,6	3,9
Трансф. Енергије	179	145	163	153	189	144	-23,9	-4,3
Неиндус. ложишта	4166	4585	4277	4906	4711	5027	6,7	3,8
Индустр. и грађев.	180	134	117	123	136	141	3,6	-4,7
Друмски саобраћај	353	354	354	355	355	356	0,2	0,2
Остали моб.извор	235	238	232	253	270	264	-2,2	2,4
Укупно	**10189**	**10265**	**9332**	**11659**	**11034**	**12088**	**9,5**	**3,5**

Извор података: ЕИХП

Енергетски сектор је значајан емитер чврстих честица. При сагоријевању угља емитују се чврсте честице које се углавном састоје од угљеника, силицијума, алуминијума и оксида гвожђа, а представљају летећи пепео. Количина емитованих честица зависи од типа пећи за сагоријевање, од садржаја пепела у угљу и од типа уређаја за отпрашивање.

Годишња емисија честица из енергетских извора у Републици Српској у периоду 2000.-2005. година је износила између 9,3 до 12,1 кт, са просјечном стопом пораста емисије од 3,5%. Највећи извор емисије честица у енергетском сектору у 2005. години је било сагоријевање у термоелектранама (50,9%) и сагоријевање у неиндустријским ложиштима (41,6%).

Угљен-моноксид (CO) је један од најраспрострањенијих аерозагађивача. Извори CO антропогеног поријекла су сагоријевање фосилног горива у енергетским постројењима, аутомобилима, домаћинствима и при различитим индустријским процесима. Угљен-моноксид је безбојан, врло отрован гас (везује се за хемоглобин у крви), без мириса је и укуса.

Сагоријевањем угља, течних горива, природног гаса и дрвета у енергетским постројењима настају одређене количине угљен-моноксида, чији је главни разлог настанка непотпуно сагоријевање.

Табела 5. Емисија угљен-моноксида (CO) из енергетског сектора у Републици Српској

	2000.	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2005./04.	2000.-05.
	(t)						%	
Електроенергетика	798	717	610	797	785	926	17,9	3,0
Трансфор. енергије	114	98	105	92	108	90	-17.0	-4,6
Неиндуст. ложишта	120464	132336	120688	139501	133259	144964	8,8	3,8
Индустр. и грађев.	75	33	29	38	85	99	16,5	5,8
Друмски саобраћај	32850	30809	28894	27099	25415	23836	-6,2	-6,2
Остали моб. извори	3748	3312	2701	2907	3100	3232	4,3	-2,9
Укупно	**158049**	**167305**	**153027**	**170435**	**162752**	**173146**	**6,4**	**1,8**

Извор података: ЕИХП

Годишња емисија CO усљед сагоријевања горива у енергетским изворима је износила између 153,0 и 173,1 kt. Просјечна годишња стопа пораста емисије у периоду од 2000. до 2005. године је износила 1,81%. Тренд емисија CO из енергетских извора је приказан у табели бр.5.

Посматрајући емисије у 2005. години, највећи допринос емисији имају мала неиндустријска ложишта (83,7%), а значајан удио има и друмски саобраћај (13,8%). Удио емисије CO из електроенергетике је износио свега 0,5% у укупној емисији из енергетских извора Републике Српске, што говори у прилог тврдњи да термоелектране нису значајан емитер CO.

Ефикасна редукција угљен-моноксида и угљоводоника у димним гасовима постиже се високим степеном турбуленције, пажљивом контролом брзине довода ваздуха, повишеном температуром и дужим трајањем процеса како би се завршиле све реакције које се дешавају при изгарању.

Од укупних **угљоводоника**, са становишта аерозагађења, најважнији су волатилна (гасовита, испарљива) органска једињења (скраћено BOJ или VOC - Volatile Organic Compounds). То су једињења која у свом молекулу имају до 12 C-атома. У атмосфери се у највећем обиму појављује метан са концентрацијама у урбаним подручјима и до 6 ppm. Однос неметанских угљоводоника (NMVOC) и метана у урбаним подручјима је 0,6 до 2,0, а зависи од интензитета аутомобилског саобраћаја, испаравања различитих растварача и присуства других емитера ових једињења (Бојанић, Антонић, 2000). Од стационарних извора угљоводоника најзначајнија су енергетска постројења због неодговарајућег сагоријевања горива, односно испаравања самога горива (нпр. нафте и земног гаса).

Табела 6. Емисија метана (CH_4) из енергетског сектора у Републици Српској

	2000.	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2005./04.	2000.-05.
	(t)						%	
Електроенергетика	27	24	26	29	27	29	7,9	1,0
Трансфор. енергије	20	16	17	14	17	13	-23,1	-7,5
Неиндуст. ложишта	4070	4466	4111	4724	4526	4883	7,9	3,7
Индуст. и грађев.	25	7	5	9	30	37	22,6	8,1
Рудници угљена	2599	2525	2304	2889	2585	2837	9,7	1,8
Друмски саобраћај	249	239	229	220	211	203	-4,0	-4,0
Остали моб. извори	8	9	8	9	10	9	-2,3	2,3
Укупно	**6998**	**7286**	**6701**	**7894**	**7407**	**8011**	**8,2**	**2,7**

Извор података: ЕИХП

Годишња емисија метана (CH_4) из енергетике је износила од 6,7 до 8,0 kt. У 2005. години емисија је 14,4% виша од нивоа емисије у 2000. години, а највише метана се емитовало из малих кућних ложишта (61,0%), затим фугитивна емисија из рудника угља (35,4%), док је удио емисије из друмског саобраћаја био 2,5%. Остали разматрани енергетски сектори су укупно имали удио око 2%.

Табела 7. Емисија не-метанских испарљивих органских материја (NMVOC) из енергетског сектора у Републици Српској

	2000.	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2005./04.	2000.-05.
	(t)						%	
Електроенергетика	426	380	400	457	415	447	7,7	1,0
Трансфор. енергије	18	15	17	16	19	15	-23,3	-4,1
Неиндуст. ложишта	6416	7050	6422	7428	7094	7724	8,9	3,8
Индустр. и грађев.	36	11	9	14	44	53	21,1	8,1
Друмски саобраћај	5447	5228	5018	4816	4622	4436	-4,0	-4,0
Остали моб. извори	331	313	280	304	324	326	0,7	-0,3
Укупно	**12674**	**12997**	**12146**	**13035**	**12518**	**13002**	**3,9**	**0,5**

Извор података: ЕИХП

Годишња емисија не-метанских испарљивих органских материја (NMVOC) из енергетског сектора у Републици Српској у разматраном периоду је износила од 12,1 до 13,0 kt. Највећи дио емисије из енергетског сектора имају мала неиндустријска ложишта (59,4%) и друмски саобраћај (34,1%), док сви остали разматрани сектори учествују са 6,5%.

Емисија VOC утиче на формирање и састав фотохемијског смога, тако што реагује са оксидима азота, другим загађујућим материјама и сунчевом свјетлошћу. Фотохемијски смог утиче неповољно на људско здравље, као и на сам квалитет животне средине.

Угљен-диоксид (CO_2) настаје сагоријевањем фосилних горива, а његова концентрација у атмосфери се стално повећава. Угљен-диоксид апсорбује инфрацрвену радијацију доводећи до повећања температуре атмосфере, а овај ефекат је познат као ефекат стакленика. CO_2 је један од најзначајнијих стакленичких гасова, а процјењује се да је одговоран за око 50% глобалног загријавања (извор IPCC). Производња електричне енергије у емисији CO_2 учествује са 42%, транспорт 24%, индустрија 20%. У остатку од 14% налазе се домаћинства, услужне дјелатности, итд. Емисија угљен-диоксида у свијету усљед сагоријевања фосилних горива достигла је 6500 милиона тона годишње (Марјановић, З., и др. 2008). Због сталног пораста емисије CO_2 његова концентрација је повећана за 32% у односу на прединдустријско доба (280 ppm). Задњих 20 година концентрација CO_2 у атмосфери се увећала скоро константном стопом раста од 1,5 ppm годишње, те према прогнозама IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change), концентрација CO_2 ће до 2100. године достићи вриједност од 650-970 ppm, што је три пута више од вриједности из прединдустријског периода. Стабилизација CO_2 на 450 ppm захтијева да се емисија овог гаса спусти на вриједност из 1990. године у наредних неколико деценија.

Енергетски сектор је значајан емитер CO_2, на шта указују сљедећи подаци: из једног килограма каменог угља сагоријевањем настаје око 2,5 kg CO_2, из лож уља 3 kg и из једног кубног метра природног гаса настаје око 2 kg CO_2.[4]

Табела 8. Емисија угљен-диоксида (CO_2) из енергетског сектора у Републици Српској

	2000.	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2005./04.	2000.-05.
	(1000 t)						%	
Електроенергетика	2592	2314	2420	2772	2525	2730	8,1	1,0
Трансфор. енергије	329	244	275	205	288	188	-34,8	-10,6
Неиндуст. ложишта	137	127	156	152	168	155	-7,9	2,5
Индуст. и грађев.	480	231	187	228	476	560	17,7	3,1
Друмски саобраћај	723	721	720	718	716	714	-0,2	-0,2
Остали моб. извори	125	127	123	135	144	140	-2,2	2,4
Укупно	**4386**	**3764**	**3882**	**4209**	**4317**	**4488**	**3,9**	**0,5**

Извор података: ЕИХП

Годишња емисија (CO_2) из енергетског сектора у Републици Српској у периоду од 2000. до 2005. године је износила између 3,8 и 4,5 милиона тона, са просјечном годишњом стопом пораста емисије од 0,5%. Тренд емисије CO_2 је приказан у табели 8.

Емисија CO_2 из енергетског сектора у Републици Српској је износила 32,3% укупне емисије енергетског сектора у БиХ[5]. Из стационарних енергетских извора се у 2005. години емитовало 81,0%, и то 60,8% из термоелектрана, 12,5% из индустрије и грађевинарства, 3,5% из неиндустријских ложишта, те 4,2% из енергетских трансформација (осим термоелектрана). Мобилни извори су учествовали са 19%.

У Републици Српској се очекује знатно повећање емисије CO_2. Највећи пораст се очекује у електроенергетици због очекиване изградње нових термоенергетских објеката и у сектору прераде нафте као посљедица очекиваног повећања производње нафтних деривата. Ти

[4] Податак преузет из Републичке стратегије заштите ваздуха са акционим планом управљања квалитетом ваздуха, Министарство за просторно уређење, грађевинарство и екологију, Влада Републике Српске, Бањалука, 2007.

[5] Податак из Студије енергетског сектора Босне и Херцеговине, 2008.

ће сектори, уласком у ЕУ, бити укључени у систем трговања емисијским јединицама и на тај начин ће им се ограничити емисија. Знатан пораст емисије CO_2 очекује се и из друмског саобраћаја. Емисије из друмског саобраћаја ће се настојати смањити развојем одрживог саобраћаја, технолошким развојем и примјеном CO_2 неутралних горива.

Стратегија развоја енергетике Републике Српске у свим сценаријима очекује пораст емисија CO_2 у 2030. години за 30- 44% (у поређењу са процијењеном емисијом из 1990. године која је износила 8,1 милион тона), у зависности од мјера повећања енергетске ефикасности и кориштења обновљивих извора у осталим секторима енергетске потрошње.

Укупна емисија гасова са ефектом стаклене баште (CO_2, CH_4, N_2O) из енергетског сектора у Републици Српској у периоду од 2000. до 2005. године износила је од 4,0 до 4,7 милиона тона. Из стационарних енергетских извора се у 2005. години емитовало се 80,1% стакленичких гасова, и то 58,3% из термоелектрана, 11,9% из индустрије и грађевинарства, 5,9% из неиндустријских ложишта, те 4% из постројења за производњу и трансформацију енергије (осим термоелектрана). Фугитивна емисија метана из рудника угља је учествовала у емисији гасова са ефектом стаклене баште са 1,3%, друмски саобраћај са 15,6%, а остали мобилни извори са 3,0%.

Посматрамо ли само електроенергетику, односно термоелектране, може се закључити да се производња електричне енергије из термоелектрана Електропривреде РС повећавала у разматраном периоду, с просјечном годишњом стопом раста од 1,5%. Производња електричне енергије, односно потрошња горива, директно утиче на количину емисије у ваздух, иако та зависност није линеарна. Емисија SO_2 је у 2005. години већа за 25,7 % у односу на емисију из 2004. године, а такође већа је за 47,9% у поређењу са емисијом из 2000. године. Емисија NOx је у 2005. години била већа за 7,4% у поређењу са емисијом из 2004. године, а за 39,8 % виша од емисије из 2000. године. Ниво емисије CO_2 је у 2005. години била виша за 8,1%, односно 7,6%у односу на 2004. и 2000. годину. Добар показатељ је специфична емисија по произведеном kWh електричне енергије, тако да поредимо ли специфичне емисије примјећује се углавном опадајући тренд. Специфичне емисије NOx и CO_2 су у 2005. години биле ниже у односу на специфичне емисије претходне године, док је емисија SO_2 била већа.

Предложеном технологијом одсумпоравања у термоелектрани Угљевик требала би се смањити емисија сумпор-диоксида са 25 000 mg/m^3 на 400 mg/m^3, тј. за 62,5 пута, односно за 98,35%. Ова вриједност емисије се уклапа у Европске норме када су у питању термоелектране на угаљ. Процес одсумпоравања доводи до смањења емисије честица (прашине) за 70-80% (*Ђуковић, Ј.* 2011). С друге стране, смањење емисије сумпор-диоксида доводи до смањења еквивалентне количине CO_2 односно утицаја на ефекат стаклене баште.

МЈЕРЕ ЗА СМАЊЕЊЕ ЕМИСИЈА У ВАЗДУХУ ИЗ ЕЛЕКТРОЕНЕРГЕТСКОГ СЕКТОРА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Босна и Херцеговина је постала чланица Оквирне Конвенције о климатским промјенама (UNFCCC) 2000. године, али не припада Анексу I Конвенције и није обавезна смањити своје емисије гасова са ефектом стакленика на државном нивоу, али би требало да истражују утицај климатских промјена на својој територији и њихову рањивост на климатске промјене, као и да идентификује мјере адаптације на климатске промјене и захтијева одговарајућу помоћ од развијених држава кориштењем одговарајућих механизама. Поред тога, има опште обавезе које се односе на сарађивање у развоју и преносу технологија, метода и процеса који воде ограничењу, смањењу и стабилизацији емисија гасова стакленика, као и систематско посматрање и истраживање, размјена података и размјена информација о клими и климатским промјенама, са циљем побољшања научних открића о узроцима и посљедицама климатских промјена.

Босна и Херцеговина је приступила Протоколу из Кјота 2007. године по моделу који се препоручује земљама у развоју, тј. без обавеза у погледу регулисања стакленичких гасова (GHG) у првом обавезујућем периоду, до 2012. године. Таквим приступом Босна и Херцеговина

може од финансијских механизама да користи само CDM[6], али с друге стране, може градити нове енергетске објекте на угаљ. На тај начин Босна и Херцеговина може да има директне користи од повећаних страних инвестиција и од трансфера знања и технологија. Република Српска би могла да добије повољне кредите и инвестиције за реструктуисање термоелектрана, које се сматрају за главног емитера угљен-диоксида у Републици. Међутим, с обзиром да чланство у Европској унији захтијева приступ Протоколу који важи за развијене земље, треба имати у виду да када буде актуелан приступ у ЕУ, БиХ се мора припремити на обавезе и могућности које доноси Протокол, за шта је потребно успоставити систем инвентаризације загађујућих материја на годишњем нивоу, израдити пројекције емисија, те израдити и проводити програме мјера за смањење емисије.

У погледу смањења емисија гасова са ефектом стаклене баште, пред Републиком Српском су изазови чије испуњавање може утицати на изградњу енергетског система и развој привреде у цјелини. Ти изазови се могу посматрати и као развојне прилике, при чему се мисли прије свега на:

- могуће обавезе смањења емисија гасова са ефектом стаклене баште за пост-Кјотски период (након 2012. године),
- повећање енергетске ефикасности и већу примјену обновљивих извора енергије,
- коришћења механизама чистог развоја,
- укључивање у Европски систем трговања емисијским јединицама гасова са ефектом стаклене баште,
- развој и примјена технологија издвајања и складиштења CO_2,
- заједничко сагоријевање у термоелектранама на угаљ[7].

Све земље потписнице имају обавезу да спроведу мјеру енергетске ефикасности, да промовишу обновљиве изворе енергије и да уклоне тржишне несавршености (додатне обавезе по Протоколу из Кјота)[8]. Повећање енергетске ефикасности, било у производњи енергије било у њеној потрошњи, као и повећано учешће обновљивих извора енергије, јесте процес који подразумијева значајне инвестиције, посебно инвестиције у ефикасније технологије.

Повећање енергетске ефикасности и примјена обновљивих извора енергије, мјере су које доприносе смањивању емисија гасова са ефектом стаклене баште, али су и мјере којима се повећава диверзификација извора енергије и сигурност снабдијевања због коришћења „домаћих“ извора енергије, а уједно се даје и снажан подстицај развоју властите привреде.

ЗАКЉУЧАК

Енергетика, заштита околине и економски развој су међусобно уско повезана питања. У погледу смањења емисија гасова са ефектом стаклене баште, пред Републиком Српском су изазови чије испуњавање ће знатно утицати на изградњу енергетског система и развој привреде у цјелини. Једна од позитивних посљедица наведених утицаја је убрзани развој и све шира примјена енергетски ефикасних технологија и технологија обновљивих извора енергије, али и развој технологија којима је могућа употреба фосилних горива без емисије угљег-диоксида, примјеном поступака издвајања и складиштења CO_2.

У термоелектранама најважнији проблем су емисије сумпор-диоксида, емисије азотних оксида и честица које су веће од граничних вриједности прописаних LCP (Large Combustion

[6] CDM- Clean Development Mechanism, односно механизам чистог развоја који омогућава индустријски развијеним земљама и другим земљама са листе из Анекса 1 Конвенције да изврше имплементацију пројеката којима се редукују емисије гасова са ефектом стаклене баште у земљама у развоју. Развијене земље које имају обавезу смањења ових гасова, улажу у технологије земаља у развоју, најчешће у енергетском сектору, грijању, транспорту и након одобрених пројеката од стране одговарајућег тијела УН, и сертификованог и доказаног смањења гасова, испуњавају обавезу своје земље на територијама других држава

[7] Према Стратегији развоја енергетике Републике Српске, Министарство индустрије, енергетике и рударства Републике Српске, 2010. година

[8] Водич за добро управљање у области животне средине, UNDP RBEC, Beograd, 2003.

Plants) директивом. Потребна је уградња система за одсумпоравање, примјена мјера за смањење емисије азотних оксида и реконструкција електростатичких филтера. Осим ових мјера, потребне су и друге мјере као што су: увођење системског управљања заштитом животне средине и контрола утицаја производних објеката на животну средину уз примјену савремених, превентивних и корективних мјера за отклањање негативних утицаја.

ЛИТЕРАТУРА

1. Студија енергетског сектора у Босни и Херцеговини, Енергетски институт Хрвоје Пожар, Загреб, Солузиона, Шпанија, Економски институт Бањалука и Рударски институт Тузла, 2008.
2. Станковић, Б. и др., Моделирање и анализа формирања и деструкције NO_x у ложишту енергетског котла са сагоријевањем угљеног праха, Електране 2010, Врњачка Бања.
3. Стратегија развоја енергетике Републике Српске, Министарство индустрије, енергетике и рударства Републике Српске, 2010.
4. Водич за добро управљање у области животне средине, UNDP RBEC, Београд, 2003.
5. Марјановић, З. и др., Еколошки разлози за примену еколошких горива, 3. Конференција о квалитету живота, Крагујевац, 2008.
6. Републичка стратегија заштите ваздуха са акционим планом управљања квалитетом ваздуха, Министарство за просторно уређење, грађевинарство и екологију, Влада Републике Српске, Бањалука, 2007.
7. Енергетски биланс Републике Српске, план за 2011. годину, Влада Републике Српске, 2010.
8. Ђуковић, Ј. Одсумпоравање димних гасова у термоелектрани „Угљевик“ као допринос заштити животне средине, Термотехника, XXXVII, 1, стр. 155-162, 2011.

THE IMPACT OF REPUBLIC OF SRPSKA′S ENERGY SECTOR ON ATMOSPHERE COMPLEX POLLUTION

DUŠICA PEŠEVIĆ, ČEDOMIR CRNOGORAC

Faculty of Natural Sciences and Mathematics, University of Banja Luka, 78000 Banja Luka, Republic of Srpska

Energetics, environmental protection and economy development are closely related. Regarding gases emission reduction with greenhouse effect, there are many challenges for Republic of Srpska, which will significantly affect the building of energy system and development of economy as a whole.

One of the positive consequences is accelerated development and broader usage of energy-efficient technologies and renewable energy technologies, but also development of technologies that use fossil fuel in the way that there is no carbon dioxide emissions, using the correct procedures for CO_2 separation and storage.

In energy plants the most important problem are sulfur dioxide emission, nitrogen oxides and particles which are bigger than boarder values prescribed by LCP (Large Combustion Plants) instructions.

The installation of desulphurization system is needed as well as application of measures that help reducing nitrogen oxides emissions and reconstruction of electrostatic filters. In addition of these measures, we need to introduce some other measures such as introducing a system of environmental management and control over the impact of production facilities on the environment, with modern, preventive and corrective measures to annul negative impacts.

MIROSLAV DODEROVIĆ UDC: 502/504(497.16)

CRNA GORA EKOLOŠKA DRŽAVA I PRAVCI RAZVOJA

Filozofski fakultet, Univerzitet Crne Gore, 81400 Nikšić, Crna Gora

Abstrakt: Prethodne dvije decenije bili smo svjedoci značajnih ekonomskih, socijalnih i ekoloških promjena na ovim prostorima. I dok su se u svijetu razvijali ekološki pokreti i promišljanja o teorijskim postavkama modernog ekonomskog sistema koji su u svojoj suštini imali borbu za „održivost“,Crna Gora je u predvečerje promjena, koje će u narednom periodu temeljno izmijeniti život na Balkanu, usvojila Deklaraciju o ekološkoj državi Crnoj Gori. Postati prva zemlja na svijetu koja je svoje ekološko opredjeljenje regulisala ustavno bio je čin za veliko poštovanje, ali i čin koji je ostao u sjenci nastupajućih razornih ratnih godina na teritoriji bivše Jugoslavije. Na početku novog milenijuma, kada je Crna Gora zakoračila na put evroatlantskih integracija, a naročito od obnove nezavisnosti 2006. godine, principi ekološke države postaju ponovo aktuelni.
Od ukupne teritorije Crne Gore (13.812 km²), aproksimativna struktura korišćenja je: poljoprivredno zemljište oko 5.145 km² ili 37% teritorije; šume oko 6.225 km² ili 45% teritorije, a naselja, putevi, vode, kamenjar i druge kategorije oko 2442 km² ili 18% teritorije.Iako ima površinu od 0,84 ha po stanovniku, Crna Gora raspolaže malom površinom poljoprivrednog zemljišta od svega 517,000 ha.Poseban prirodni resurs je oko 300 kilometara duga obala, uski obalni pojas i morski akvatorijum naspram obale, koji čine specifičan eko-sistem i značajan razvojni potencijal.
Država je spoznala da se bez dugoročne politike nacionalnog prostornog razvoja, ne mogu ostvarivati strateški razvojni ciljevi koji su, kada je riječ o korišćenju prostora, kao neophodnog preduslova za obavljanje djelatnosti, usmjereni na turizam i poljoprivredu
U susret dvadesetoj godišnjici odluke, Crna Gora Ekoloska država treba da se suoči sa iskustvima u primjeni modela održivog razvoja.Crna Gora treba da živi u modelu održivog razvoja koji neće biti slijep za globalni razvoj niti u konfliktu sa njim, izbjegavajući pri tome, takođe, da postavlja ciljeve koji su u konfliktu sa okruženjem.
Ključne riječi: potencijal,klaster, integracija, država

Abstract: The last two decades have witnessed significant economic, social and environmental change in this region. While the developed world in ecological movements and reflect on theoretical principles of modern economic systems that are in essence putting up a fight for "sustainability" Montenegro on the eve of change, which will fundamentally change the future life in the Balkans, adopted the Declaration on the Ecological State of Montenegro to become the first country in the world to regulate their environmental commitment was constitutional act of great respect, but also an act that remains in the shadow of the forthcoming years of devastating war in former Yugoslavia. At the beginning of the new millennium, when Montenegro entered the path of Euro-Atlantic integration, in particular from the restoration of independence of the 2006, the principles of ecological state become current again.
Of the total territory of Montenegro (13.812 km ²), approximate structure of use is agricultural land around 5145 km ² or 37% of the territory, forests around 6225 km ² or 45% of the territory, and settlements, roads, water, rocks and other groups around 2442 km ² or 18 % teritorije. It has an area of 0.84 ha per capita, but Montenegro has a small land area of only 517,000ha. Resource of about 300 km long coastline, a narrow coastal zone and marine maritime zone across the coast, comprise a specific eco- system and significant development potential.
The state has realized that without a long-term national spatial development policy, cannot realize strategic development objectives which, when it comes to land use, as a necessary precondition for doing business, focused on tourism and agriculture.
Towards the twentieth anniversary of the decision, Montenegro Ecological State should deal with the experience in applying models of sustainable development. Montenegro needs to live in a model of sustainable development that will not be blind to the global development or in conflict with it, avoiding at the same time also setting goals that are in conflict with the environment.
Key words: potential, cluster, integration, the state

UVOD

Prethodne dvije decenije bili smo svjedoci značajnih ekonomskih, socijalnih i ekoloških promjena na ovim prostorima. I dok su se u svijetu razvijali ekološki pokreti i promišljanja o teorijskim postavkama modernog ekonomskog sistema koji su u svojoj suštini imali borbu za „održivost“,Crna Gora je u predvečerje promjena, koje će u narednom periodu temeljno izmijeniti život na Balkanu, usvojila Deklaraciju o ekološkoj državi Crnoj Gori. Postati prva zemlja na svijetu koja je svoje ekološko opredjeljenje regulisala ustavno bio je čin za veliko poštovanje, ali i čin koji je ostao u sjenci nastupajućih razornih ratnih godina na teritoriji bivše Jugoslavije. Na početku novog milenijuma, kada je Crna Gora zakoračila na put evroatlantskih integracija, a naročito od obnove nezavisnosti 2006. godine, principi ekološke države postaju ponovo aktuelni.

Crna Gora je jadransko-sredozemna, dinarska zemlja jugoistočne Evrope, smještena između 410 39' i 430 32' Sjeverne geografske širine i 180 26' i 200 21' Istočne geografske dužine. Sa zapadne strane se graniči: Hrvatskom i Bosnom I Hercegovinom, sa sjevera i sjeveroistoka sa Srbijom, sa jugoistoka i istoka sa Albanijom i na jugozapadu izlazi na Jadransko more.Površina Crne Gore iznosi 13.812 km2, a površina morskog akvatorija oko 2.540 km2. Prema popisu iz 2003. godine, Crna Gora je imala 620.145 stanovnika, što daje gustinu naseljenosti od 44,8 stanovnika na 1 km2 površine.Najveću komparativnu prednost položaja Crne Gore čini njena pomorskomediteranska pozicija koja je i obilježila njene istorijske tokove i kulturološki razvoj.Kroz njen primorski položaj ostvaruje se neposredna veza sa drugim zemljama Mediterana i ostalim pomorskim zemljama. Ovakva pozicija daje brojne prednosti, u prvom redu za razvoj turizma i pomorske privrede. Druga važna karakteristika geografskog položaja Crne Gore je njena veza sa širim zaleđem balkanskog poluostrva i evropskim magistralnim saobraćajnim koridorima. Naime, Crna Gora je po svom položaju relativno po strani od kopnenog zaleđa Balkanskog poluostrva, jer se ne nalazi neposredno na glavnim pravcima magistralnih evropskih koridora (I-X).Međutim, izgradnjom Jadranske magistrale, a naročito pruge Bar - Beograd i Luke Bar, relativno periferni saobraćajni položaj Crne Gore u odnosu na glavne evropske tokove je ublažen. Njen položaj je znatno poboljšan rekonstrukcijom postojeće Jadranske magistrale, tekućom rehabilitacijom željezničkog pravca Bar - Beograd,kao i modernizacijom aerodroma u Podgorici i Tivtu.

U administrativnom smislu Crna Gora je podijeljena na 21 opštinu površine: Nikšić 2065 km2; Podgorica 1441 km2; Pljevlja 1346 km2; Bijelo Polje 924 km2; Cetinje 910 km2; Kolašin 897 km2; Plužine 854 km2; Berane 717 km2; Bar 598 km2; Šavnik 553 km2; Danilovgrad 501 km2; Plav 486 km2; Žabljak 445 km2; Rožaje 432 km2;Mojkovac 367 km2; Kotor 335 km2; Andrijevica 283 km2; Ulcinj 255 km2; Herceg Novi 235 km2; Budva 122 km2; Tivat 46 km2.Gustina mreže naselja u tri regiona Crne Gore veoma je neujednačena (u zavisnosti od gustine naseljenosti i površine teritorije). Najgušća mreža naselja je u primorskom dijelu sa prosječno 15 naselja na 100 km2, a naročito u Budvi (27 naselja na 100 km2) i Tivtu (26 naselja na 100 km2). Najrjeđa mreža je u sjevernom dijelu sa prosječno 7,8 naselja na 100 km2, a naročito rijetka u opštinama Mojkovac, Plav i Šavnik. Jedna od važnih karakteristika mreže centara na teritoriji Crne Gore je to da Podgorica kao državni, i Nikšić kao regionalni centar obuhvataju u okviru svojih urbanih zona 32% ukupnog broja stanovnika Crne Gore.

1.PRIRODNI POTENCIJALI I EKOLOŠKA ORJENTACIJA

Geografski položaj,karakteristike njenog prostora, kao i prirodni resursi i njihov raspored, čine Crnu Goru po mnogo čemu izuzetnom evropskom državom.Na 13812 km2,smještene su izuzetne prirodne vrijednosti kakve su Bokokotorski zaliv i pješčane plaže južnog dijela jadranske obale, najveće jezero na Balkanu-Skadarsko jezero,kanjon rijeke Tare i planine sjevernog regiona sa često netaknutom prirodom, brojnim ledničkim jezerima i vrhovima od oko 2.500 metara nadmorske visine.Od ukupne teritorije Crne Gore, aproksimativna struktura korišćenja je: poljoprivredno zemljište oko 5.145 km² ili 37% teritorije; šume oko 6.225 km² ili 45% teritorije, a naselja, putevi, vode, kamenjar i druge kategorije oko 2442 km² ili 18% teritorije.Iako ima površinu od 0,84 ha po stanovniku, Crna Gora raspolaže malom površinom poljoprivrednog zemljišta od svega 517,000 ha.Poseban prirodni resurs je oko 300 kilometara duga obala, uski obalni pojas i morski akvatorijum

naspram obale, koji čine specifičan eko-sistem i značajan razvojni potencijal.U Crnoj Gori su poznate 32 prirodne mineralne sirovine u preko 700 nalazišta. Ekonomski se valorizuju: ugalj, olovo-cink, boksit, arhitektonsko-građevinski (ukrasni) kamen, tehnički građevinski kamen, šljunak i pijesak. Iako se mali broj prirodnih mineralnih sirovina u Crnoj Gori privodi ekonomskoj valorizaciji, pojedine od njih (tehnički građevinski kamen, šljunak i pijesak) javljaju se u više desetina nalazišta.

Bogatstvo i raznovrsnost flore i faune, biodiverzitet, je prepoznatljiva karakteristika Crne Gore. U poređenju sa ostalim evropskim zemljama, crnogorski biodiverzitet se ubraja u najveće (prema veličini indeksa S/A = 0.837, koji predstavlja odnos broja vrsta vaskularne flore i veličine državne teritorije, Crna Gora se svrstava u najznačajnije centre biodiverziteta u Evropi).

Šumski i vodni resursi predstavljaju jedne od najznačajnijih prirodnih resursa kojima Crna Gora raspolaže i veoma su važni sa stanovišta održivog razvoja. Šume pokrivaju oko 45% ukupne teritorije, a uprkos tome što hidrografske prilike značajno variraju – od bezvodnih predjela gdje nema izvorišta i površinskih tokova, do područja u kojima vode ima u izobilju, Crna Gora u cjelini spada među vodom bogate zemlje. Ukupna zapremina formiranih akumulacija u odnosu na ukupnu količinu površinskih voda koje se formiraju na teritoriji Crne Gore, čini svega oko 7%. Od bruto potencijala, oko 17% je iskorišćeno u 9 hidroelektrana, i to u dva najveća hidroenergetska objekta HE „Perućica i HE „Piva“ i sedam malih hidroelektrana.

Značaj i izuzetnost nekih od prirodnih vrijednosti i kulturno istorijskih spomenika u Crnoj Gori prepoznale su i medjunarodne organizacije koje sa bave očuvanjem prirodnog i kulturnog nasljeđa. U okviru UNESCO-a zaštićeni su basen rijeke Tare (program Čovjek i biosfera – MAB - od 1977. godine), i Kotorsko-risanski zaliv i Nacionalni park Durmitor (program Svjetske prirodne i kulturne baštine, od 1979. odnosno 1980. godine). Od 1995. godine, Skadarsko jezero se nalazi na listi međunarodno značajnih močvarnih područja kao stanište vodenih ptica, saglasno Konvenciji o močvarnim područjima (Ramsarska konvencija).

Prirodna baština i potencijali su i dalje očuvana u značajnoj mjeri, ali je prisutan narastajući trend pritisaka na njene vrijednosti, i to kroz: iskorišćavanje prirodnih resursa, konverziju prirodnih staništa u poluprirodna i vještačka, intenzivniji razvoj u određenim sektorima (npr.turizam) i zagađivanje (otpadne vode i otpad). Prirodni i stvoreni potencijali predstavljaju kvalitetnu osnovu za realizaciju orjentacije Crna Gora ekološka država.U prostornom planu određena su područja na kojima se zasniva ekološka ravnoteža prostora Crne Gore, sa sljedećim specijalnim funkcijama: 1) Područja suštinski važna za održavanje i zaštitu hidroloških uslova (slivna područja, izvorišta glavnih rijeka i zaštitni pojasevi oko jezera i vodenih akumulacija); 2) Područja važnih mikroklimatskih uticaja (planinski vijenci i veliki šumski kompleksi); 3) Područja posebnih ambijentalnih vrijednosti; 4) Područja značajna za zaštitu flore i faune, posebno rijetkih, endemskih i ugroženih vrsta i 5) Koridori koji povezuju različite zaštićene zone, nacionalne i regionalne parkove, koji su čvorišta ekosistema.

2.FORMIRANJE DOMINANTNOG TURISTIČKOG KLASTERA I UTICAJ NA EKOLOŠKU ORJENTACIJU

Crna Gora se u decenijama XXI vijeka suočava sa brojnim i složenim izazovima i problemima koje treba prevazići kako bi se osiguralo postizanje ovih ciljeva.Jedan od ključnih izazova odnosi se na implementaciju i ubrzanje ekonomskih reformi i obezbjeđivanje uravnoteženog ekonomskog razvoja, i sa tim povezane izazove poboljšanja životnog standarda i smanjenja siromaštva.

Privredna struktura Crne Gore, koja je izgrađivana u kontekstu planske privrede više od pola vijeka je u protekloj deceniji značajno izmijenjena. Strukturni debalansi koji su nastali u procesu cijepanja već uspostavljene privredne strukture, a i kasnije u procesu deindustrijalizacije koji je karakterističan za tranziciju, moraju se rješavati integracijom privrede Crne Goree u EU.Međutim, zbog promjena privrednog ambijenta kao posljedice svjetske ekonomske krize, nameće se preispitivanje dosadašnje ekonomske politike i njeno prilagođavanje novonastalim uslovima. Dalji proces tranzicije privrede Crne Gore, pred kreatore ekonomske politike nameće potrebu preispitivanja dosadašnjih mjera i aktivnosti u mjeri u kojoj će biti neophodno da bi se sprovela svrsishodna ekonomska politika zasnovana na strateškim ciljevima i usko određenim prioritetima.

Funkcionalna integrisanost ekonomije nije zadovoljavajuća. Razvoj industrije u Središnjem regionu još se dovoljno ne odražava na industrijalizaciju Sjevernog regiona. Turizam i poljoprivreda koji mogu proizvesti višestruke efekte, nijesu odgovarajuće povezani. Razvoj društvene infrastrukture je orijentisan na zadovoljavanje lokalnih potreba, a međuopštinske institucije veoma su rijetke. U oblasti saobraćaja nema potrebne saradnje, pa je formiranje integrisanog sistema još daleko.

U Crnoj Gori osnovna karakteristika razvoja je formiranje dominantnog turističkog klastera, povezanog sa poljoprivredom, šumarstvom, različitim uslugama, saobraćajem i komunikacijama1.Strategija razvoja je dominantno uslovljena postojanjem prirodnih resursa, ali onih koji realno mogu da se koriste na ekonomskim principima odnosno da omoguće brži razvoj, prije svega turizma.Održivost razvoja podrazumjeva, pored ostalog, da se prostorni resursi koriste na način kojim se uvažavaju ekološki principi. Jedan od većih izazova prostornog razvoja Crne Gore jeste turizam jer za razliku od klasične proizvodnje koja svoje proizvode šalje potrošaču, u turizmu potrošač dolazi na mjesto "proizvodnje" da "konzumira" turističku ponudu. Zbog toga su kvalitetni prostori osnovna "sirovina" za razvoj turizma i zbog toga je potrebno imati na umu da prostor generiše temu, a ne tema prostor.

Crna Gora je sačinila Strategiju razvoja turizma. Ovo je dokument kojim su definisani dugoročni ciljevi u pravcu postizanja kvalitetnog pozicioniranja Crne Gore kao visokoplatežne turističke destinacije.Ovaj važan strateški dokument takođe definiše predloge mjera koje treba preduzeti u cilju postizanja razvojnih ciljeva turizma Crne Gore i to:

• poboljšanje dostupnosti Crne Gore;
• unapređenje komunalne infrastrukture;
• razvoj novih visokokvalitetnih smještajnih kapaciteta;
• povećanje standarda postojećih smještajnih kapaciteta;
• unapređenje kvaliteta usluga u sektoru turizma;
• unapređenje harmonije arhitekture i okolnog prirodno-kulturnog ambijenta;
• uspostavljanje „čistog imidža" Crne Gore.

Takođe, ova strategija prepozanje kao najveću prijetnju za razvoj turizma sljedeće:

-Dalja neplanska gradnja, narušavanje ambijentalnog okruženja" (Budva-Bar)
-I dalja neplanska ekspanzija, gubitak kvaliteta prirode neproduktivnom gradnjom..."
(Ulcinj)
-nekontrolisana gradnja u Herceg Novom, Kotoru, kao i na poluostrvu Luštica." (Boka Kotorska)
-Ekspanzija neplanirane gradnje, čime se gubi jedinstvenost i neponovljivost."
(Skadarsko jezero)
-Neplanska izgradnja u Žabljaku, koja uništava prirodnu sredinu." (Žabljak)

Razvoj turizma je jedan od prioriteta crnogorske ekonomije. Opredjeljenje da turizam bude pokretačka snaga ekonomije i novog razvojnog ciklusa zasniva se na činjenici da Crna Gora raspolaže resursima bitnim za razvoj turizma i da je to djelatnost koja generiše razvoj drugih komplementarnih djelatnosti kao što su transport, trgovina, bankarstvo,poljoprivreda, građevinarstvo i dr.Takav razvoj ima niz pozitivnih ekonomskih efekata,uključujući smanjenje nezaposlenosti, povećanje životnog standarda stanovništva i doprinos regionalnom/ ruralnom razvoju (kroz zadržavanje ljudi na selu i ublažavanje problema sela razvojem poljoprivrede i sa selom i poljoprivredom povezanih vidova turizma - agro, eko, i seoskog turizma).

Međutim, postoje brojni krupni infrastrukturni problemi koji otežavaju razvoj turizma i koji prije svega uključuju:

-Nedovoljnu i nekvalitetnu saobraćajnu infrastrukturu;
-Loše riješeno ili neriješeno pitanje tretmana otpadnih voda i čvrstog otpada;

[1] Klaster,podrazumeva skup (grupu) turističkih atrakcija,turističke infra i suprastrukture, sadržaja i aktivnosti, odnosno uslužnih i proizvodnih preduzeća, koncentrisanih na homogenom turističkom području gde se događa turistička aktivnost.

-Probleme u vodosnabdijevanju i snadbijevanju električnom energijom, posebno u vrijeme trajanja turističke sezone.

Sa stanovišta razvoja turizma, mogu se konstatovati još i slijedeći problemi odnosno ograničenja:
-Neravnomjeran raspored smještajnih kapaciteta (96% smještajnih kapaciteta nalazi se na primorju);
-Izražen pritisak investitora na obalu i najatraktivnije lokacije;
-Nedostatak kvalitetnih kadrova, posebno onih obučenih za razvoj komplementarnih vidova turizma;
-Nepovoljna starosna i obrazovna struktura u ruralnim oblastima (sa aspekta bavljenja turističkom djelatnošću);
-Kratka sezona;
-Velike oscilacije u broju ljudi koji borave u Primorskom regionu u toku i van sezone, što negativno utiče na kvalitet života lokalnog stanovništva.2.

U tom kontekstu je važno spomenuti da se u narednih dvadeset godina ukupni turistički kapaciteti trebaju uvećati za oko 20 posto u odnosu na današnje, dok je potencijal rasta prihoda od turizma u odnosu na današnje stanje višestruk. Razvojem planiranih planinskih resorta i druge turističke infrastrukture planinski prostor Crne Gore dolazi na kartu relevantnih planinskih destinacija Evrope. Planinski resorti biće glavni nosioci turističkog razvoja na području plana.Razvoj turizma po sebi će ubrzati i razvoj nekih privrednih i uslužnih djelatnosti,posebno poljoprivrede i male industrije.

Poljoprivreda je nakon turizma drugi po važnosti privredni segment gdje je moguće obezbjediti najveći kvantitativni ali i kvalitativni rast obzirom na promjenu tradicionalnog modela poljoprivredne proizvodnje.Poljoprivreda je, zajedno sa turizmom i uslugama, na samom vrhu prioriteta privrednog razvoja Crne Gore. U ukupnom BDP, poljoprivreda učestvuje sa oko 15%, dok je u njoj stalno zaposleno oko 9% aktivne radne snage. Mnoga domaćinstva se bave poljoprivredom na usitnjenom posjedu (oko 5 ha u prosjeku), tako da ona predstavlja osnovni ili dopunski izvor prihoda za preko 60.000 domaćinstava. Ukupna vrijednost sektora ribarstva u Crnoj Gori je 7,4 miliona EUR, tako da učešće ovog sektora u nacionalnom bruto društvenom proizvodu iznosi 0,5% (odnosno 3,1% u bruto proizvodu sektora poljoprivrede).

Crnogorska poljoprivreda je, uprkos ograničenom poljoprivrednom zemljištu od oko 518.000 ha, veoma raznovrsna. Druga komparativna prednost je činjenica da zemljište,generalno govoreći, nije izraubovano i da se u Crnoj Gori još uvijek koristi nizak nivo mineralnih đubriva (preko 10 puta manje u odnosu na prosjek EU) i sredstava za zaštitu bilja.Nizak nivo primjene mineralnih đubriva i pesticida predstavlja odlično polazište za razvoj organske poljoprivrede. Međutim, prisutni su i negativni

[2] **Prostorni plan posebne namjene "Bjelasica i Komovi"**Površina zahvata plana iznosi cca 860 km^2 i obuhvata dijelove opština Kolašin,Mojkovac, Bijelo Polje, Berane, Andrijevica i Podgorica.Osnovni cilj ovog Plana je da se stvore formalne i planske pretpostavke za osmišljen razvoj, organizaciju i uređenje prostora Bjelasice i Komova u skladu sa osnovnim razvojnim opredjeljenjima i na principima održivog razvoja. Planom je izvršena revizija aktuelnog PPPPN NP ”Biogradska gora” kao i postojećih PPO-a čiji djelovi ulaze u zahvat ovog Plana, u smislu njihovog usklađivanja sa aktuelnim propisima i standardima i opredjeljenjima novog PP CG, što su takodje i opredjeljenja ovog Plana.Glavni nosilac razvoja turističke privrede biće izgradnja modernih skijaških centara sa svim pripadajućim sadržajima turističke infrastrukture u skladu sa internacionalnim relevantnim standardima planiranja.

Prostorni plan posebne namjene za durmitorsko područje. Površina zahvata plana iznosi 1.118,2 km^2 i zahvata dijelove pet opština: Žabljak,Pljevlja, Plužine, Šavnik i Mojkovac.U zahvatu Plana nalazi se nacionalni park ’’Durmitor’’ površine od 338,95 km2 i dva planirana regionalna parka Maglić, Bioč i Volujak i Sinjajevina sa Šarancima.Prioriteti razvoja Durmitorskog područja na osnovu "Prostornog plana Crne Gore" su turizam (uključujući i specifičnu ponudu seoskog turizma), poljoprivreda (orijentisana ka razvoju stočarstva) i industrija (prerada drveta).Osnovni razlog za izradu i donošenje Plana je stvaranje uslova za razvoj Durmitorskog područja, zaštitu i očuvanje prirodnih dobara od izuzetnog nacionalnog značaja, drugih značajnih prirodnih resursa i posebnih prirodnih vrijednosti, kulturnoistorijskih dobara i drugih vrijednosti, kao i njihovo uređenje i korišćenje na principima održivog razvoja.Planom je izvršenai revizija aktuelnog PPPPN NP "Durmitor", s obzirom da je od njegovog donošenja 1997. godine, došlo do značajnih promjena u prostoru,povećanog pritiska na najvrijednije dijelove prirodnog dobra, kao i promjena zakonske regulative u oblasti planiranja, izgradnje i zaštite životne sredine. Ovo posebno iz razloga, što je NP "Durmitor" jedini nacionalni park u Crnoj Gori koji ima dvojnu međunarodnu zaštitu.

trendovi gubitka poljoprivrednog zemljišta (prevashodno njegovim korišćenjem za druge namjene). Postoje i značajne mogućnosti za razvoj ribarstva, za šta je potrebno stvoriti odgovarajuće preduslove (unapređenje pravnog okvira, sistema monitoringa resursa i sakupljanja podataka, i ispunjavanje zahtijevanih EU standarda kod upravljanja ribljim fondom).

Ograničenja za razvoj poljoprivrede su brojna i između ostalog uključuju: a) usitnjen posjed i proizvodnja u otežanim prirodnim uslovima; b) poljoprivreda je u najvećem stepenu samo dodatno zanimanje, što usporava modernizaciju i tržišnu orijentaciju gazdinstava; c) nizak obrazovni i stručni nivo proizvođača za bavljenje poljoprivredom kao biznisom; d)nedovoljno izgrađena infrastruktura na selu; nedovoljno snažan finansijski sektor za kreditiranje poljoprivrede i nespremnost banaka da kreditiraju sitne proizvođače hrane; i e) neizgrađena tržišna infrastruktura i nedovoljna vertikalna integracija primarne poljoprivrede i prerađivačke industrije.

Kao rezultat ovih i drugih ograničenja, konkurentnost proizvođača hrane je relativno niska,a uvozna zavisnost Crne Gore u prehrambenom sektoru visoka.U pogledu modela budućeg razvoja, Crna Gora se opredjeljuje za koncept razvoja održive poljoprivrede, koji poljoprivredu stavlja u znatno širi kontekst od njenog značaja u pogledu samog doprinosa BDP. Za osnovno polazište uzima se višestruka uloga poljoprivrede koja ima funkciju održivog ruralnog razvoja, funkciju očuvanja životne sredine i dugoročno održivog gazdovanja resursima, ekonomsku funkciju, funkciju potpore razvoju turizma, socijalnu, prehrambenu i nacionalno-kulturnu funkciju (kroz očuvanje tradicije i kulturnog nasljeđa na selu). Treba očekivati da će razvojem velikih turističkih projekata i razvoja eksterne infrastrukture doći do snažnijeg razvoja planinske poljoprivrede. Potencijal obradivog poljoprivrednog zemljišta od oko 60.000 hektara zemljišta u planinskom arealu predstavlja vrijednost koja će vrlo ubrzo postati predmet interesa tzv. Preduzetničke poljoprivrede posebno kada Crna Gora uđe u fazu priključenja Evropskoj uniji.

Od ukupne površine Republike Crne Gore (1.381.000 ha) na šume i šumsko zemljište otpada 743.609 ha ili 54%, pri čemu šume pokrivaju 620.872 ha ili 45% ukupne teritorije.Šumarstvo i drvna industrija se oslanjaju na snažnu zaštitu i novo pošumljavanje, ali i na povećanje količine privrednih šuma za 11% te prirast šumske mase. Samim razvojem drvne industrije obezbediće se veći prihodi od eksploatacije šuma kako za državu tako i za privredne subjekte.Održivo gazdovanje šumama ujedno obezbjeđuje i najveću moguću korist od šuma za današnje društvo i buduće generacije, s obzirom da je zasnovano na principima održivosti i ekonomičnosti i na konceptu ekološke šumarske privrede (što podrazumijeva osiguravanje trajnog izvršavanja funkcija šuma imajući u vidu dugoročne periode podizanja).Ocjenjuje se da djelatnost lovstva u Crnoj Gori ubuduće treba da bude u nadležnosti i u okvirima djelatnosti šumarstva. Lovstvo je, prema svim saznanjima, dio integralnog šumarstva a lovna divljač dio prirodne šumske biogeocenoze. Sem toga, daleko je ekonomičnije da se lovstvo objedini sa djelatnošću šumarstva, odnosno sa područjima šumarskih i čuvarskih rejona, jer se radi uglavnom o prirodnim cjelinama. Lov i lovišta nemoguće je sasvim razdvojiti od šuma. Gajenje divljači, pored toga, može da bude i glavna svrha gazdovanja u pojedinim užim šumskim regionima. Ovakve tzv. "lovačke šume", zbog svoje nepristupačnosti i udaljenosti od naselja i saobraćajnica, gube ekonomski karakter kao šume iz kojih će se izvlačiti drvni sortimenti, ali one mogu imati veliki značaj kao šume namijenjene lovnoj privredi. Pored toga, u mnogim šumskim predjelima divljač je prirodni stanovnik, koji upotpunjuje romantiku i ljepotu šume, i od interesa je za šumarstvo i kao prirodno bogatstvo i kao objekat lovačkog, turističkog ekonomskog korišćenja.

Saobraćaj se razvija kao rezultat ostalih privrednih investicija i kao investicija u saobraćajnu infrastrukturu. Naime ekonomsko aktiviranje ovog prostora ostvariće snažnu potražnju za saobraćajnim i komplementarnim uslugama.Saobraćaj ima direktan uticaj na život ljudi, s jedne strane u pogledu individualne mobilnosti i dostupnosti područja, a s druge strane u pogledu racionalnog korišćenja vremena i kvaliteta življenja u najopštijem smislu. Poseban značaj za tržišnu valorizaciju ovog prostora predstavlja planirani autoput Bar-Boljari. Riječ je o projektu od ogromne važnosti za ukupnu ekonomiju Crne Gore.Saobraćajna infrastruktura i organizacija saobraćaja uveliko doprinose aktiviranju privrednog potencijala, a sektor saobraćaja ima značajan udio u strukturi BDP zemlje. Brojni problemi i ograničenja u crnogorskom saobraćaju otežavaju brži i efikasniji razvoj važnih ekonomskih sektora kao što su turizam, poljoprivreda i trgovina. Tu prije svega spadaju specifična konfiguracija terena, nagomilani problemi u organizaciji učesnika u transportnom lancu, finansiranju i upravljanju, i nedovoljna iskorišćenost ili loše stanje saobraćajne infrasrukture. Stepen motorizovanosti je oko 170 automobila na 1.000 osoba, što je relativno visoko za zemlju sličnog BDP

po glavi stanovnika, ali daleko ispod EU prosjeka.Vozni park karakteriše velika prosječna starost, posebno kod kamiona i autobusa (npr. 18 godina za autobuse). Kontrola opterećenja vozila u drumskom teretnom saobraćaju je neadekvatna, a pretjerana opterećenja vozila značajno doprinose oštećenjima putne mreže.Oko 1.100 od ukupno 1.847 km državnih puteva zahtijeva hitno održavanje.Neadekvatno održavanje dovelo je i do smanjenja prosječne brzine putovanja na željeznici (na nezadovoljavajućih 15 – 35 km/h) i doprinijelo niskom stepenu iskorišćenosti kapaciteta željezničkog saobraćaja. Nedovoljno održavanje takođe ima i bezbjedonosne implikacije.Ukupne štete od saobraćajnih nesreća se procjenjuju na oko 2% BDP, što pitanje bezbjednosti saobraćja čini jednim od prioritetnih pitanja saobraćajnog sektora. Pored infrastrukturnih pitanja i pitanja bezbjednosti saobraćajnih sredstava, ovdje je od velikog značaja i nezadovoljavajući stepen poštovanja saobraćajnih propisa.U Crnoj Gori registrovano je 5 brodarskih preduzeća, koja pretežno obavljaju usluge linijskog pomorskog prevoza u basenu Jadranskog mora. Kompanije raspolažu sa 13 brodova, kapaciteta od nešto više od 40.000 DWT.

Iako je turizam dugo bio u stagnaciji ili opadanju usled ratnog okruženja, međunarodne izolacije i ekonomske krize (ili kombinacije svega tog), turizam ima generalno uzevši rastući trend.Efekti se naročito osjećaju u zonama tradicionalno intezivnog turizma, u planinama (zimski).Planinski turizam, posebno zimski, jedan je od veoma značajnih ugrožavajućih faktora plninskih ekosistema i njihove biološke raznovrsnosti.Ovo negativno djelovanje ogleda se prije svega u izgradnji„malih gradova“u srcu“planina i konstrukciji skijaških staza i pratećih infrastruktura.Na taj način dolazi do poremećaja vodnog balansa u planinama zagađivanja različitih vrsta.Radi se zapravo o predimenzioniranim i ekološki loše situiranim objektima čija izgradnja dovodi do velike fragmentacije osetljivih šumskih ekosistema. na gornjoj šumskoj granici kao i žbunastih i zeljastih zajednica alpske zone.Ova fragmentacija staništa visokoplaninskih vrsta ima slične efekte kao i izgradnja saobraćajnica.Ukoliko se razvoj turizma bude planirao i razvijao na dosadasnji način prognoze nisu nimalo optimističke u pogledu očuvanja biološke raznovrsnosti planinskih turističkih predjela.

Pripremljen je veći broj strateških dokumenata za razvoj raličitih vidova turizma u različitim geografskim cjelinama, ali su samo kod nekih od njih detaljnije razmatrane uticaji i posljedice razvoja turističkih kapaciteta na životnu sredinu.U cilju očuvanja integriteta, poštovanja osnovnih ekoloških principa i zaštite biološkog diverziteta s jedne strane, kao i pronalaženja najboljeg balansa između ekonomskih, socijalnih i ekoloških zahtjeva prilikom izrade planskih dokumenata s druge strane, donešeni su principi i smjernice za održivi razvoj turizma kao okvir koji će se primjenjivati tokom izrade i odobravanja strateških dokumenata i planova.

3.POLITIKA PROSTORNOG RAZVOJA I EKOLOŠKA ORJENTACIJA

Dugoročna politika prostornog razvoja, podrazumijeva tretiranje prostora kao temeljne vrijednosti Države, posebno imajući u vidu tri osnovna svojstva prostora: da je zadan i ograničen, da je neobnovljiv i da je djeljiv između većeg broja korisnika.Promjenu državno-pravnog statusa Crne Gore pratile su i radikalne promjene sistema svojinskih odnosa, investicionih ulaganja, fiskalnih instrumenata, koncesija i dr.Država je spoznala da se bez dugoročne politike nacionalnog prostornog razvoja, ne mogu ostvarivati strateški razvojni ciljevi koji su, kada je riječ o korišćenju prostora, kao neophodnog preduslova za obavljanje djelatnosti, usmjereni na turizam i poljoprivredu.

Politika uređenja prostora predstavlja bitan, neophodan segment ukupne politike razvoja Crne Gore, i ima za cilj :

a) jačanje prostornog razvoja Države;
b) racionalno korišćenje i zaštitu javnih dobara;
c) poštovanje principa održivog razvoja;
d) uvažavanje zajedničkih obilježja i osobenosti prostora;
e) razvoj infrastrukturnih sistema;
f) obezbjeđenje efikasnosti i efektivnosti sistema planiranja;
g) stvarnje uslova za investiciona ulaganja visokih, održivih standarda;
h) povezivanje Države s evropskim prostornim cjelinama.

U pojedinim planskim dokumentima koji su za nacionalni/državni nivo donošeni u Crnoj Gori od sredine 1990-tih godina naovamo ima elemenata održivog razvoja, ali, barem kada su u pitanju sektorski dokumenti (na primer, za energetiku, saobraćaj, poljoprivredu. vodoprivredu itd.), oni nisu međusobno dovoljno usklađeni.

Saobraćaj je izvor značajnih pritisaka na životnu sredinu – kroz zagađenja vazduha i ostalih medija životne sredine (emisije iz procesa sagorijevanja fosilnih goriva i stvaranje otpada), kroz stvaranje buke i kroz pritiske na biodiverzitet, zemljište i obalno područje usled izgradnje saobraćajne infrastrukture.

Politika uređenja prostora temelji se na uspostavljenim ciljevima,operacionalizovanim, insitucionalno i legislativom, kroz praćenje stanja u prostoru,zatim utvrđivanje namjene, uslova i načina korišćenja prostora, kroz izradu i donošenje planskih dokumenata, sprovođenje planskih dokumenata i uređivanje građevinskog zemljišta.Osnov za kreiranje politika u budućem periodu treba da bude težnja da se smanje regionalne razvojne nejednakosti i poboljšaju uslovi života u manje razvijenim područjima,prije svega kroz značajniju podršku razvoju sjevernog regiona i ruralnih područja i uz optimalno korišćenje komparativnih prednosti koje ova područja imaju.

Neophodno je mnoštvo prilagođavanja, naročito u pogledu koordinacije raznih sektorskih i drugih politika (1), kao i koordinacije odluka sa raznih upravljačkih nivoa (2). Navedena koordinacija je u zemljama Evropske unije ogromno napredovala u poslednje vreme, i to u velikom delu upravo u vezi sa pripremanjem, donošenjem i ostvarivanjem odluka o održivom razvoju. Sadašnji institucionalni i organizacioni aranžmani u našem sistemu u praksi planiranja nisu adekvatni, da bi podržali stvaranje nove generacije dokumenata stvarno održivog razvoja.

ZAKLJUČAK

U Crnoj Gori osnovna karakteristika razvoja je formiranje dominantnog turističkog klastera, povezanog sa poljoprivredom, šumarstvom, različitim uslugama, saobraćajem i komunikacijama. Prema naučnim pokazateljima, teritorija Crne Gore odlikuje se u velikim ekosistemskim i predionim,turističkim diverzitetom.Navedeni razlozi u kombinaciji sa različitim lokalnim tradicijama korišćenja prostora, koje su se razvile kao odraz kulturno-istorijskih i socio-ekonomskih prilika, doprinijele su izuzetnoj ekološkoj i turističkoj raznovrsnosti.Na osnovu analize stanja životne sredine,utvrđene su adekvatne planske mjere zaštite koje su definisane: mjere za zaštitu vazduha, mjere za zaštitu voda, mjere za zaštitu zemljišta, mjere zaštite od buke, mjere za zaštitu biodiverziteta, mjere zaštite životne sredine od izgradnje turističkih resorta, mjere zaštite životne sredine od autoputa Bar-Boljare, mjere zaštite životne sredine od regionalne deponije, mjere za izradu informacionog sistema o životnoj sredini i ostale mjere zaštite.

IZVORI I LITERATURA

1. Vodoprivredna osnova Republike Crne Gore, Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede, Podgorica 2001.
2. Zelena strategija Crne Gore 1991 – 2000, razvoj agrara na osnovama tržišnog privredjivanja, Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede, Titograd 1992.
3. Projekat: Pravci razvoja Crne Gore ekološke države – finalni izvještaj. Evropski centar za mir i razvoj Univerziteta za mir Ujedinjenih nacija, Beograd 1997.
4. Prostorni plan Nacionalnog parka "Durmitor", Republički zavod za urbanizam i projektovanje Podgorica, Centar za planiranje urbanog razvoja, Beograd, Podgorica – Beograd 1995 – 1996
5. Prostorno plan SR Crne Gore – nacrt plana, Republički zavod za urbanizam i projektovanje, Titograd 1984
6. Statistički godišnjak Crne Gore 2001, Republički zavod za statistiku, Podgorica 2001.
7. Bakić Radovan: Prostorno planiranje, demografski i geografski aspekti, Univerzitetska riječ, Nikšić 1988.
8. Bakić Radovan: Demografski razvitak Sjeverne Crne Gore, "Unireks", Nikšić 1994

9. Bešić Zarija: Geološki vodič kroz Narodnu Republiku Crnu Goru, Geološko društvo Crne Gore, Titograd 1959.
10. Blečić Vilotije: Prilog poznavanja flore sjeverne Crne Gore, Glasnik Prirodnjačkog muzeja Srpske zemlje, ser.B, knj.5 – 6 Beograd 1953, str 21 – 28.
11. Bulić Zlatko: Biljni svijet Crne Gore, Zbornik radova sa naučkog skupa Crna Gora, ekološka država, Podgorica 1993.
12. Vasović Milorad i Jovan Petrović: Regionalna podjela Crne Gore, monografija – Crna Gora, "Književne novine", Beograd 1976, str 45 – 62.
13. Kasalica Slobodan: Klima Durmitora i njen značaj za turizam, Zbornik radova Profesora i saradnika Pedagoške akademije u Nikšiću, br. 5 – 6, Nikšić 1975 – 1976, str. 99 – 213.
14. Kasalica Slobodan: Sjeverna Crna Gora, turističko – geografska studija, NIO, "Univerzitetska riječ", Nikšić 1988.
15. Kićović M. Dragomir, Turizam i zaštita prirode Gornjeg Polimlja, UNIREKS, Nikšić, 1995.
16. Lješević Milutin: Životna sredina – teorija i metodološka istraživanja, Beograd 1994.

MONTENEGRO ECOLOGICAL STATE AND DEVELOPMENT DIRECTIONS

MIROSLAV DODEROVIĆ

Faculty of Philosophy, University of Montenegro, 81400 Nikšić, Montenegro

In Montenegro, a fundamental feature of development is the formation of a dominant tourist cluster, connected with agriculture, forestry, various services, transport and communications. According to scientific indicators, the territory of Montenegro is characterized in large ecosystem and landscape, tourist diversity. The reasons given in combination with different traditions in the use of space, which have developed as a reflection of cultural-historical and socio-economic conditions, contributed to the remarkable diversity of ecological and tourism. Based on the analysis of the environment, the appropriate planning protection measures are set. They are defined by measures to protect air, water protection measures, measures for soil protection, noise protection measures, measures to protect biodiversity, environmental protection measures from the construction of tourist resorts, measures for environmental protection of the highway Bar - Boljare, environmental protection measures of the regional landfill, measures for the development of information system on environmental and other measures for protection.Bottom of Form

СВЕТИСЛАВ Љ. МАРКОВИЋ[1],
МИЛОЈЕ ОСТОЈИЋ[2],
ИЛИЈА ПОПОВИЋ[3]

UDC: 913(497.11 Golija)

ГЕОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ПАРКА ПРИРОДЕ „ГОЛИЈА“

[1] Висока школа техничких струковних студија, 32000 Чачак, Србија
[2] Туристичка организација општине Ивањица, 32250 Ивањица, Србија
[3] Љубићки кеј, солитер 5, 32000 Чачак, Србија

Резиме: Подручје Парка природе „Голија“ обухвата планине Голију, Радочело, источне делове Јавора и јужне делове Чемерна. У целини припада просторној планинској области Старовлашко–рашке висије. Дугогодишња неотвореност и заостајање у развоју, с једне стране има за последицу веома мали степен развијености овог подручја, а са друге стране представља очувано подручје са великим потенцијалом будућег убразаног и одрживог развоја. Разноликост, богатство и лепота пејзажа, климатски услови, очувани рурални предели, очувани и чисти водотоци, богатство културне баштине, традиционални видови привређивања становништва су изузетно велики потенцијал за развој разноврсних делатности заснованих на принципима традиционалног и модерног са свим елементима одрживости у будућем развоју. У Парку природе Голија је посебно изражен однос шумских и нешумских површина (53%:47%) и данас представља недовољно коришћење капацитета за развој пољопривреде, сточарства, шумарства и прерађивачке производње. Биодиверзитет Парка природе Голија одликује разноврсност очуваних или у мањој мери деградираних шумских, ливадских, акватичних и других екосистема који омогућавају истраживање и примену најсавременијих метода заштите биодиверзитета, предела, врста и генетске разноврсности. Укупна природна и културна баштина Парка природе „Голија“ и Резервата биосфере „Голија-Студеница“ представљају компаративне предности и изузетну полазну основу у конципирању туристичке понуде: посебних интересовања, одмора, сеоског туризма, рекреације и спорта.
Кључне речи: Голија, Парк природе, Резерват биосфере, географске карактеристике.

Abstract: The Nature park Golija consists of the mountain Golija, Rodočelo, eastern parts of mountain Javor and southern areas of Čemerno. It completely belongs to the mountain area of the Old-Vlah-Raška highlands. Since the area has been unintentionally closed and not getting developed fully as other areas, on the one hand it kept a very low level of development, and on the other, it has preserved its great potential for the future fast and sustainable development. The diversity, richness and beauty of landscape, climate, preserved rural areas, preserved and clean waterways, rich cultural heritage, traditional forms of trade among settlers all present a very great potential for the development of various activities based on the principles of traditional and modern, with all the elements of sustainability in future development. In the Nature Park Golija the ratio of forest and non-forest areas is especially emphasized (53%:47%), and nowadays there is the lack of capacity usage for the development of agriculture, livestock, forestry and manufacturing production. Biodiversity of the Nature Park Golija features variety of preserved, or in smaller extent degraded forests, meadows, aquatic and other ecosystems that enable research and application of modern methods of protection of biodiversity, landscapes, species and genetic diversity. The total natural and cultural heritage of the Nature Park „Golija“ and Biosphere Reserve „Golija-Studenica“ features comparative advantages and excellent starting point in designing the tourist offer: special interests, holidays, rural tourism, recreation and sport.
Keywords: Golija, Nature Park, Biosphere Reserve, geographical characteristics.

1. УВОД

Голија припада географској и висинској области Старог Влаха и представља планинско развође многих река. Према многим тумачењима име добија по непрегледним пашњацима и голетима, а истовремено њено име асоцира на голем планински масив (Голијат), који надкриљује на југу Сјеницу, југоистоку Нови Пазар, истоку Рашку и североистоку Краљево, а у

својим недрима чува Ивањицу. У југозападној Србији је највиша планина (1834 м н.в.) која се пружа у дужини од 32 км у облику положеног слова S.

Сама планина Голија је окружена планинама: **Јелицом** на северу, **Копаоником, Чемерним** и **Радочелом** на истоку, **Јавором** на западу, **Златаром, Јадовником** и висорани **Пештер** на југу. Подручје Голије административно припада трима окрузима: Моравичком, Рашком и Златиборском, а формирано је од делова пет управно-административних јединица, односно општина, југозападне Србије: **Ивањице, Краљева, Рашке, Сјенице** и **Новог Пазара.**

Ширу границу подручја Голије углавном чине природни коридори и то: **Студеница** на северу, **Ибар** на истоку, **Новопазарска котлина** са **Рашком** и **Људском реком** на југу, обронци **Смиљевца** и река **Вапа** на југу и река **Ношница** на западу.

Промене природног комплекса Голије започете су у давно историјско време и директно су зависиле од антропогеног утицаја. Убрзане су насељавањем становништва на овом подручју. Доминантне промене изворне природне средине настале су углавном услед екстензивног сточарства и градитељства. Исконски простор Парка природе „Голија“ био је прекривен шумама које су претрпеле и највеће промене. На обешумљеним просторима Голије настали су секундарни пашњаци, ливаде, аграрне површине, насеља, путеви, каменоломи и други објекти које је изградио човек.

Да је подручје Голије било настањено и у праисторији за сада се зна само на основу случајних налаза каменог оруђа. Ток историје овог подручја сличан је ономе који преовлађује на већем делу Балканског полуострва. Првобитну превласт илирских племена до II века пре н.е. сменило је Римско царство, чија владавина траје до средине VI века, о чему постоје само уопштени подаци, допуњени откривеним остацима материјалне културе. Трагови коришћења природног богатства од стране Римљана забележени су у овој и оближњим областима. Са сеобом народа у VI веку на Балкан долазе Срби, чија етничка и државна заједница постаје битни чинилац у историји западног дела Балканског полуострва. Тако и средњевековна српска држава Рашка, кроз више векова постаје средиште важних историјских догађања. О том времену сведоче значајни и бројни споменици културе: манастир Студеница, манастир Градац, многе цркве, утврђења, стара насеља и народно градитељство.

У средишту средњовековне српске државе Рашке, манастир Студеница, кроз више векова представља најлепшу и уметнички најснажније обликовану српску средњовековну грађевину. Манастир је основан крајем XII века, као главна задужбина родоначелника династије Немањића, Стефана Немање.

Најмлађи Немањин син Растко, у монаштву назван Сава, први архиепископ самосталне српске цркве и књижевник, у делу посвећеном очевом животу, поводом подизања Студенице пише: „...било је ово место као пусто ловиште зверова. Када је дошао у лов господин наш и самодржац Стефан Немања, који је владао свом српском земљом, и када је он ловио овде, изволи му се да у овом пустом месту сагради овај манастир...“

Временом је постао најзначајнији духовни центар нове српске средњовековне државе са највећим утицајем на друштвени и културни развој земље. Комплекс манастира Студеница чини више грађевина склопљених у архитектонску целину опасану одбрамбеним зидом са кулама. У XVII и XVIII веку у комплексу манастира се налазило тринаест цркава са пратећим објектима, од којих су до данас остале очуване две: Богородичина црква и црква Св. Јоакима и Ане.

У области студеничког средњовековног властелинства, које је обухватало 240 хектара оранице и ливада, 119 хектара воћњака, 2 хектара винограда, 238 хектара шуме, 2 воденице, 2 механе, 1 дућан, богате каменоломе белог мермера, саграђен је током времена знатан број цркава. Од средњег века па до краја XVII века настало је преко петнаест храмова.

Неспорно је да је манастир Студеница једна од највреднијих грађевина у стваралаштву српског народа и једно од најзначајнијих средишта средњовековних збивања. Својим вредностима прелази границе наше државе и налази се на UNESCO-овој Листи светске културне баштине од 1986. године.

Манастир Градац, подигнут 1268. године, задужбина је краљице Јелене Анжујске, жене краља Уроша I. Представља јединствено дело средњовековног српског градитељства. При манастиру краљица Јелена је основала прву девојачку школу, у којој су се образовале младе

српске племкиње и из које су се удавале. Чињеница је да је њена животна мисија имала велики утицај на образовање и културу тога времена. Предања и записи говоре о томе да је краљ Урош I као знак пажње и љубави према својој жени Јелени наложио садњу јоргована у Ибарској клисури, чиме се и данас у народу објашњава присуство јоргована дуж Ибра.

У Парку природе „Голија“ налазе се многе цркве и манастири, од којих су поред манастира Студеница и Градац значајни и: црква Св. Алексија, Божијег човека (1636/37. године); црква Св. Ђорђа (Богородичина црква), подигнута 1619/20. године; црква Св. Богородице у Долцу; црква Св. Николе, на територији села Река, у засеоку Пале; између Ивањице и манастира Студеница, налази се и црква посвећена празнику Христовог Преображења из XIII века; у атрактивној клисури реке Ношнице, високо изнад реке уз стену у селу Смиљевац недалеко од Ивањице, подигнут је манастир Ковиље, који се састоји од две цркве: старија која се налази делимично у пећини, посвећена је Св. Арханђелима, а новија Св. Николи.

На подручју Парка природе не постоје могућности за железнички, речни, а ни за ваздушни саобраћај. Најближи аеродром је Дубињу, у близини Дуге Пољане (војни аеродром), за који општина Сјеница предлаже коришћење и у цивилне сврхе. И путна мрежа за друмски саобраћај је у веома лошем стању.

2. ПАРК ПРИРОДЕ „ГОЛИЈА“ И РЕЗЕРВАТ БИОСФЕРЕ „ГОЛИЈА-СТУДЕНИЦА“

Парк природе „Голија“, обухвата планину Голију, Радочело и мали део планине Чемерно у укупној површини од 75.183 хектара са категоријом природног добра изузетног значаја. Читав предео је избраздан дубоким речним долинама са узвишењима различитог облика и величине, серијом површи, тераса, подова, непрегледних пејзажа. Планински реони обухватају више делове планине преко 1300 м н.в. са највишом тачком Јанков камен (1833 м н.в.), за који је на свом првом путовању по Србији (1857) Јосиф Панчић, обишавши Голију, записао: „После подне смо отишли на Јанков камен зато тако назван што је овде Сибињанин Јанко у повратку свом са несретног Косовог поља поставио за спомен свог доласка једну плочу, коју ни један човек данашњег кроја с места помаћи у стању није.“ Јанков камен је, поред тога што је највиша тачка Голије, резерват природе и значајан ботанички локалитет.

Површина Парка природе Голија износи **751,3 km^2**, а у оквиру ове површине издвојен је Резерват биосфере „Голија-Студеница“ у укупној површини од 53.804 хектара.

Парк природе „Голија“ обухвата 30 целих и осам делова катастарских општина[1]:

- **Општина Ивањица**: **целе КО** – Брусник, Виоиница, Врмбаје, Вучак, Глећица, Градац, Дајићи, Добри До, Коритник, Куманица, Чечина и **делови КО** - Ерчаге, Братљево, Медовине и Смиљевац;
- **Општина Краљево**: **целе КО** – Брезова, Бзовик, Врх, Долац, Дражиниће, Милиће, Река, Рудно и **делови КО** – Савово, Орља Глава, Ушће, Засад;
- **Општина Рашка**: **целе КО** – Биниће, Боровиће, Градац, Крушевица и Плешин;
- **Општина Нови Пазар**: **целе КО** – Драмиће, Кузмичево, Мухово, Раст и Радаљица;
- **Општина Сјеница**: **цела КО** Шаре.

У оквиру граница Парка природе нема урбаних насеља, а руралних је укупно 32, од којих је 30 сеоских насеља обухваћених у целини, а два делимично: Медовине-Ивањица, Мухово-Нови Пазар. У оквиру ових насеља налази се око 150 засеока.

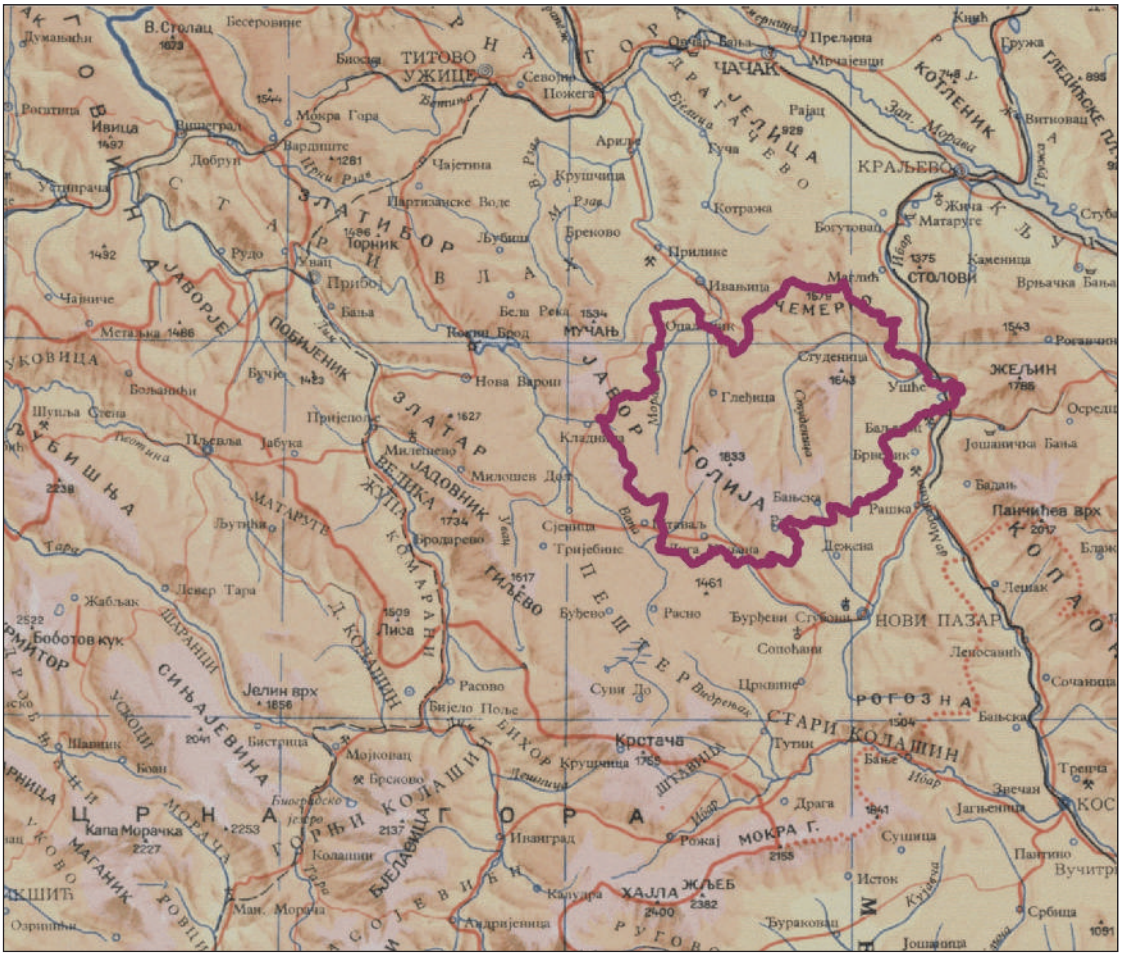
Резерват биосфере „Голија-Студеница“, површине **538,04** км^2, обухвата део Парка природе „Голија“ само на подручју следеће две општине (19 целих КО и осам делова КО)[2]:

- **Општина Ивањица** (11 целих КО и делови четири КО): целе: Брусник, Виоиница, Врмбаје, Вучак, Глећица, Градац, Дајићи, Добри До, Коритник, Куманица, Чечина; и делови: Ерчеге, Братљево, Медовине, Смиљевац;

[1] „Службени гласник РС“, бр. 45/01.

[2] Наведено подручје Голије је Актом Интернационалног савета МАБ-а, од 10. новембра 2001, проглашено за резерват биосфере и стекло међународни статус заштите (Програм UNESCO-а „Човек и биосфера“).

- **Општина Краљево** (осам целих КО и делови четири КО): целе: Брезова, Бзовик, Врх, Долац, Дражиниће, Милиће, Река, Рудно; и делови: Савово, Орља Глава, Ушће, Засад.

Скица 1: Физичко-географска карта ширег подручја Голије (на основу Геокарта, 1985)

Од укупне површине Парка природе „Голија“, под шумама се налази 39.528 хектара или 53% површине Парка природе, од којих у приватном власништву има 18.460 хектара или 46,70%, а у државном има 21.068 хектара или 53,30% површине Парка природе „Голија“.

У државном власништву шума и шумског земљишта има 27.406 хектара или 36,32% укупне површине парка, а приватних шума, шумског земљишта, ливада, пашњака и пољопривредног земљишта има 47.877 хектара или 63,68% од укупне површине Парка природе „Голија“.

Државним шумама Парка природе „Голија“ газдује ЈП „Србијашуме“ преко шумских газдинстава Ивањица, Краљево и Рашка и то: ШГ Ивањица на територији општине Ивањица 17.186 хектара и општине Сјеница 991 хектар, што укупно износи 18.177 хектар; ШГ Краљево на територији општине Краљево 2.845 хектара и ШГ Рашка на територији општине Рашка 4.616 хектар и општине Нови Пазар 1.768 хектар, што укупно износи 6.384 хектара.

Парк природе „Голија“ који обухвата и Резерват биосфере „Голија-Студеница“, одликује се богатством природних, културних и створених вредности, што га сврстава у једно од најзначајнијих заштићених природних добара Републике Србије.

2.1. Карактеристике сеоске архитектуре

Живот људи на Голији данас је на раскрсници традиционалног и модерног начина живота. Путеви савременог живота одводе младе у оближње градове, где се „лакше и боље живи“, а сеоско домаћинство стари. Производња млечних производа, нарочито сира и кајмака,

од које су столећима живели, јењава, јер је стоке мање. Нема по планини више великих стада оваца и стоке као у ранијем периоду, бачије ишчезавају.

Сеоска архитектура овог краја нестаје. Још по негде може се видети како је било организовано сеоско газдинство и како се некада живело. Нове зидане куће ничу поред старих дрвених брвнара, које се не обнављају и полако нестају.

Голијска села су раштрканог типа, као што су скоро сва планинска села у Србији. Мала имања су око куће, а кућа у којој се станује, није у средини имања, већ обично скраја и на месту које је најмање погодно за обрађивање. Зато су куће за становање скоро увек на нагнутом земљишту и грађене по типу кућа „на ћелицу“, односно имају испод једног дела зграде укопано приземље, избу. Тај део служи за оставу, а може да буде и отворен.

Зграде сеоског газдинства су обично прикупљене и има их више, одвојене по намени: зграде за становање, стаје за стоку, амбар, млекар и кош. Стара зграда за становање је типа динарске брвнаре, која у својој развојној линији већ садржи два одељења једно поред другог: „кућу“ и „собу“. Она није грађена од брвана, већ од талпи. Чист тип брвнаре је редак, а много чешће се среће тип полубрвнаре или получатмаре. Део зграде од талпи обично је „кућа“, односно просторија са огњиштем, а део чатмаре је „соба“. Тај други део је чак и зидан, а има случајева када је талпа потпуно замењена у оном делу где је „кућа“ са зиданим зидовима, а соба је грађена као „пуњеница“. Али, и таква кућа задржала је изглед брвнаре са кровним покривачем од шиндре или често од сламе осигураним „притисцима“ или „лемезима“ против дејства ветра. У унутрашњости ова кућа на средини „куће“ има отворено огњиште, ретко када оцаклију прислоњену уза зид. „Кућа“ нема таваницу, а талпе су код отворених огњишта црне од чађи. Таваница „собе“ је од шашоваца, а зидови су омалтерисани. Под у кући је од набијене земље, а у соби од дасака.

Сеоско газдинство, поред куће, чинили су економски објекти домаћина: млекари (мале једноћеличне брвнаре покривене сламом); амбари (мале брвнаре са троводним кровом и покривачем од шиндре); кошеви; стаје за стоку које су такође једноћеличне брвнаре покривене сламом); старе кључанице на још којој ваљалици у којој се ваљало сукно.

Све ове зграде градили су сеоски градитељи, за чију технику градње нису били потребни индустријски произведени материјали, већ се градило од природних материјала ручне обраде.

Намештај, посуђе и све остале кућне потрепштине производили су сами домаћини или сеоски мајстори. У соби је обавезно сто са клупама за седење и троношци. Кревети су једноставни од дасака, које су украшавали ручно ткана постељина и шарени прекривачи.

Чудновата природа, богата култура и јединственост простора Парка природе Голија, ствара слику правог Голијата међу планинама Србије, са огромним потенцијалима будућег развоја.

2.2. Клима

Битне одлике климе Голије одређене су географским положајем и морфометријском структуром планинске области. Средње годишње температуре су ниже од 10^0C, док средња месечна температура најхладнијег месеца (јануар) увек има негативан предзнак и креће се у распону од -0,4^{0}C до -4,9^{0}C. Најтоплији месец у нижим деловима је јуни, а у вишим август, што је уобичајено за планинске пределе. Највише летње температуре приближавају се 40^0C, а опадање температуре ваздуха са висином одговара климатским законитостима ове планине.

На Голији се снежни покривач задржава близу пет месеци (148 дана) и достиже просечну висину од 105 цм.

Према одликама основних елемената климе Голије тешко се може одредити временска граница пролећа, лета, јесени и зиме, јер у нижим деловима подручја влада умерено-континентална клима (до висине од 1000 м) која постепено прелази у планинску, а у највишем делу и у субпланинску климу (изнад 1600 м). Овде су дуге и оштре зиме са обилним снежним падавинама. Лета су свежа, кратко трају, са хладним ноћима. Јесен и пролеће представљају само кратке прелазе из зиме у лето. У тим условима рађа се и ствара специфичан живот и свет Голије.

2.3. Хидрографске карактеристике

Најпространија планина Старовлашко-рашке висије, Голија, богата је водама. Представља хидролошко чвориште од којег се формирају реке Моравица и Студеница. Водене токове формирају многобројни извори који су током целе године активни. Поред речних сливова, на Голији су значајна и језера, од којих су најзначајнија: Дајићко, Округлица, Кошанинова језера и више мањих тресетишта.

Моравица се формира из два крака: Голијске реке, која настаје од два крађа и стрма долинска крака испод врхова Јанковог камена и Јабуковачког потока (Моравица), који извире испод Козје Стене и у свом наставку тока ствара забарено мочварно подручје, које након више десетина метара ствара своје корито усечено у пространу долину. Недалеко од засеока Куманица, Јабуковачки поток (Моравица), спаја се са Голијском реком формирајући Моравицу, која код Међуречја прима притоку Ношницу, а од ушћа Ђетиње тече као Западна Морава.

Поред Моравице, на Голији је значајан слив реке Студенице која се формира из више планинских извора. У великом луку прорезује планинску област Радочела, Црепуљника и Чемерна. Студеница је најдужа лева притока Ибра (60,5 км), са великим бројем притока од којих су Брусничка река и Изубра са карактеристичним и живописним пределима.

Изубра у свом средњем току формира три атрактивна водопада од 20 метара висине, а низводније, ближе ушћу, гради велики број слапова и букова. Посматрајући у целини Студеница представља клисуру са изузетним природним вредностима.

Поред сливова река, на Голији су значајна и језера. Дајићко језеро лежи на висини 1556 м н.в. у депресији на линији развођа Моравице и Студенице, са површином воденог окна 160 м^2 и обимом од 50 метара. Кошанинова језера су два језера, мало и велико, облика елипсе, на висини око 900 м н.в. у ували на северној страни Црепуљника. С обзиром да је мало језеро неколико метара више од великог језера, вода повремено отиче бочним каналом у дужини од тридесетак метара у велико језеро. Мало језеро је дугачко 90 метара са укупном површином 29 ари, издуженог је облика са дубином око 7 метара. Велико језеро је обрасло вегетацијом и само мањи делови језера налазе се под водом, са ободним деловима обраслим шумом. Поред ових језера новоформирано је језеро у пределу Округлице и Великих ливада и у изворишном делу Јастребовачке реке, где се налази језеро Тресава.

2.4. Биљни и животињски свет

Благи облици рељефа, доминантна силикатна подлога са добро развијеним земљиштем, обилне и добро распоређене падавине у току године, богатство водотоцима и изворима условили су да је северни део Голије међу најшумовитијим планинама у Србији. Ту се смењују појасеви храстових шума, букових шума, мешовите шуме букве, јеле и смрче и смрчеве шуме у субалпском појасу планине. Флористичку особеност Голије даје планински јавор, ендемична и реликтна врста, који представља сумбол ове планине, чија је лепота описана и у многим народним песмама овог краја.

Иако име планине асоцира на голети, Голија има изразито шумовите северне падине и обешумљене јужне падине. У оквиру непрегледних пространстава под шумама пружа се слика разноврсне и богате шумске вегетације. Најниже положаје, уз речне токове, заузимају шуме беле врбе и црне тополе. У вишим положајима уз потоке јављају се шуме сиве јове. У Голијској Реци, на надморској висини преко 1400 метара, простире се ретка шумска заједница сиве јове и смрче. У ретким луговима уз Ибар могу се наћи трагови заједнице лужњака и пољског јасена. На источним и југоисточним обронцима Голије до 600 м н.в. среће се климатогена заједница сладуна и цера којој се придружује китњак. У деградираним стаништима издвајају се шуме црног јасена и црног граба. Храст китњак се простире све до 1000 м н.в. у чистим шумама у оквиру заједнице брдске шуме китњака и мешовитим шумама у заједници са грабом. Упоредо са храстом китњаком испод појаса букових шума простиру се шуме цера. Изнад овог појаса простиру се букове шуме на висинском интервалу од 500 до 1000 м н.в. То су најчешће планинске шуме букве, које се завршавају појасом субалпијске букве, коју прати ретка врста планински јавор. На појас букве наслања се климарегионални појас буково-јелових шума и

типови шума букве и јеле. Спонтано се букви и јели придружује смрча и заједно чине мешовите шуме. Шуме смрче и букве јављају се између 1400 до 1600 м н.в., а прати их планински јавор. Једна од важнијих четинарских врста Голије у високопланинском појасу је смрча. На источним обронцима Голије у специфичним станишним условима фрагментално се налазе заједнице црног бора, а жбунасте заједнице се простиру у деградационим фрагментима. У целини гледано оваква шароликост распрострањања шума крије у себи велико богатство типова шума и еколошких јединица, којих има преко педесет, што је једна од основних природних вредности Голије.

Флора Голије представља право богатство специјског, екосистемског и генетског диверзитета света биљака, гљива и лишајева. Посебан значај у флори Голије имају ендемичне, реликтне и угрожене врсте. Међу очуваним природним реткостима издваја се реликтна и ендемична дрвенаста врста планински јавор, који је синоним за флору Голије. Планински јавор гради неколико биљних заједница, дајући им реликтни карактер. У Србији се најлепше и најочуваније заједнице са густим популацијама планинског јавора налазе управо на Голији. Поред планинског јавора посебан значај у свом присуству има и зеленика. Ендемичне врсте Панчићева бедрница и Адамовићева мајкина душица имају обележје ендемита и врста од међународног значаја за очување биодиверзитета.

На овим просторима, као природне реткости, значајно место имају: кораљуша, кађунак, шумски љиљан, срцасти чопотац, пречица, округлолисна крушчица, пискавац, кађунак смрдљиви и многе друге врсте, међу којима су и врсте од међународног значаја: вучји језик, пегави кађунак, црно смиље, вимењак, гнездовица, медени кађунак, црвени врањак. На Голији, из породице орхидеја, присутно је 15 врста. Флористики биодиверзитет Голије гради око 970 таксона биљног света.

Голија је један од најзначајнијих центара реликтних биљних врста Србије. Значајни ботанички локалитети Голије, посебно се издвајају лепотом пејзажа, богатством, бројношћу, разноврсношћу биљних врста у заокруженим амбијенталним целинама: Јанков камен, Дајићко језеро, Палеж, Љуте ливаде, Изубра, Девојачка вода, Бојево брдо, Каралићи.

Фауна Голије представља специфичан, разноврстан и богат животињски свет. Није једноставно описати га потпуно и детаљно. У непрегледним пределима Голије своја станишта имају: вук, лисица, дивља свиња, срна, медвед, куна белица, куна златица, ласица, јазавац, зец, алпска ровчица, пух лешњикар, сиви пух, слепо куче, жутогрли шумски миш, веверица, кртица, јеж, као и многе врсте птица, због којих се овај планински комплекс намеће као један од веома важних европских центара орнитолошке специјске и генетичке разноврсности планина.

Очување овог планинског комплекса заједно са његовом разноврсношћу живог света представља прворазредни национални и међународни интерес. У свему томе велики утицај је имао, има и имаће човек на овим просторима.

2.5. Демографске карактеристике

Према подацима о површини простора и броју становника на подручју Парка природе „Голија“ највеће учешће има општина Ивањица, затим следи Краљево, а знатно мање је учешће општина Рашка, Нови Пазар и Сјеница.

Укупан број становника на подручју Парка природе је 7.950, што говори да је простор Голије слабо насељено, готово ненасељено подручје. Према основним демографским карактеристикама ово подручје представља простор наглашене демографске стагнације и демографског пада. Становништво свих насеља на простору Парка природе „Голија“ смањило се за 60%.

По попису из 2002. године на подручју Парка природе „Голија“ показатељи демографске старости су веома неповољни (индекс старости је 2,19).

2.6. Посебне природне вредности

У Парку природе „Голија“ издвојени су локалитети режима заштите I степена:

- „Испод Јанковог камена“ површине 60,80 ха у оквиру ГЈ „Голијска река“,
- „Пашина чесма“ површине 0,20 ха у оквиру ГЈ „Голијска река“,
- „Испосница“ површине 20,50 ха и оквиру ГЈ „Голијска река“,
- „Каралићи“ површине 34,00 ха у оквиру ГЈ „Голијска река“,
- „Водица“ површине 63,60 ха у оквиру ГЈ „Голијска река“,
- „Тресава на Белим Водама“ у оквиру ГЈ „Дајићке планине“,
- „Дајићко језеро“ површине 1,00 ха у оквиру ГЈ „Дајићке планине“,
- „Палеж“ површине 38,00 ха у оквиру ГЈ „Дајићке планине“,
- „Испоснице“ површине 20,50 ха у оквиру ГЈ „Горња Студеница“,
- „Кошанинова језера“ површине 26,80 ха у оквиру ГЈ „Црепуљник“,
- „Црепуљник“ површине 65,80 ха у оквиру ГЈ „Црепуљник“,
- „Радочело“ површине 44,00 ха у оквиру ГЈ „Радочело-Црепуљник“,
- „Изубра“ површине 66,10 ха у оквиру ГЈ „Брусничке шуме“,
- „Плакаоница“ површине 24,80 ха у оквиру ГЈ „Бисер вода-Црни врх-Радуловац“,
- „Равнине“ површине 32,40 ха у оквиру ГЈ „Бисер вода-Врањи крш- Лиса-Борје“,
- „Изнад Љутих ливада“ површине 27,40 ха у оквиру ГЈ „Бисер вода-Црни врх-Радуловац“,
- „Црна река“ површине 28,80 ха у оквиру ГЈ „Бисер вода-Црни врх-Радуловац“,
- „Радуловац“ површине 4,00 ха у оквиру ГЈ „Бисер вода-Црни врх-Радуловац“,
- „Извориште Црне реке“ површине 0,20 ха у оквиру ГЈ „Бисер вода-Црни врх-Радуловац“.

3. ЗАКЉУЧАК

У целини, Парк природе „Голија“ и Резерват биосфере „Голија-Студеница“ одликује рефугијални карактер станишта, што је омогућило опстанак терцијалне флоре. Ово заштићено природно добро има посебан значај као центар генетске, специјске и екосистемске разноврсности на Балкану и Европи. Посебне природне вредности, поред издвојених локалитета режима заштите I степена, представљају: планински јавор, кораљуша, кађунак, зеленика, шумски љиљан, срцасти чопотоц, пречица, кађунак смрдљиви, округлолисна крушчица, пискавац....

Голија је један од најзначајнијих центара реликтних биљних врста, а заједно са Националним парком Тара, представља значајан центар терцијарних реликата у западном делу Србије. Флористички биодиверзитет Голије гради око 900 таксона биљног света. Од тога је утврђено 729 врста васкуларних биљака, 40 врста маховина, 117 врста и варијетета алги. Од 729 врста васкуларних биљака, 24 врсте су папрати, 5 врста голосеменица и 700 врста скривеносеменица. У односу на флору Србије на Голији расте око 20% биљних врста. Ендемизам и реликтност заступљени су у шумским заједницама које гради планински јавор, ендемична и реликтна врста која представља у ботаничком погледу симбол ове планине. Планински јавор гради неколико биљних заједница, дајући им реликтни карактер. Поред планинског јавора, са аспекта очувања флористичке разноврсности посебан значај има и зеленика. Поред њих на Голији је регистровано још неколико ендемичних врста: Панчићева бедрница, Адамовићева мајчина душица. Ботанички значајна подручја Парка природе „Голија“ чине очуване лишћарске и лишћарско четинарске шуме прашумског типа, као и шуме четинара, посебно субалпијске смрче.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ристић М. (1963), *Стари Влах*, „Туристичка штампа“, Београд.
2. Марковић Љ. и др. (1965), *Моравички крај - фотомонографија*, Удружење просветних радника општине Ивањица, Ивањица.

3. Игњић С., Радовановић Ј., Луковић В., Марковић Љ., Бујошевић М. (1972), *Ивањица - хроника моравичког краја*, Београд.
4. Марковић Љ., Марковић С. (2002), *Становништво Моравичког Старог Влаха*, Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд.
5. Марковић С., Поповић И. (2005), *Демографске и привредне промене у Моравичком крају*, Научни симпозијум са међународним учешћем „Србија и савремени процеси у Европи и свету“, Београд-Тара.
6. Ostojić M., Marković S., Popović I. (2010), *Village tourism – brend of Ivanjica*, 2. Croatian congress on rural tourism with international participation, Conference Proceedings, Mali Lošinj, Croatia.
7. Марковић С., Остојић М., Поповић И. (2011), *Здравствени туризам у функцији побољшања квалитета живота*, 6. Национална конференција о квалитету живота „Фестивал квалитета 2011“, Зборник радова, Крагујевац.
8. Сајт Туристичке организације општине Ивањица: www.ivatourism.org.

GEOGRAPHICAL FEATURES OF THE GOLIJA NATURE PARK

SVETISLAV LJ. MARKOVIĆ[1], MILOJE OSTOJIĆ[2], ILIJA POPOVIĆ[3]

[1] College of technical vocational studies, 32000 Čačak, Serbia
[2] Tourist board of Ivanjica, 32250 Ivanjica, Serbia
[3] Ljubićki kej, soliter 5, 32000 Čačak, Serbia

The Nature Park „Golija“ and Biosphere Reserve „Golija-Studenica“ has got a refugial character of habitat features, which enabled the survival of tertiary flora. This protected natural area is of special importance as a center of genetic, species and ecosystem diversity in the Balkans and Europe. The special natural features of great value, in addition to allocated sites and the first degree of protection regime, are: mountain maple, Orchid, holly, wood lily, Orchid smelly, ground pine, Pyrola rotumdifolia etc.

Golija is one of the most important centers of relict plant species, and together with the National Park Tara, represents an important center of Tertiary relicts in the western part of Serbia. Floristic biodiversity of Golija builds about 900 of flora species. Of these, 729 are identified species of vascular plants, 40 species of moss, 117 species and varieties of algae. Of 729 species of vascular plants, 24 species are ferns, 5 species of Gymnospermae and 700 species of Angiospermae. In relation to the flora of Serbia, Golija grows about 20% of plant species. Relic and endemism are represented in forest communities that are made of the mountain maple - endemic and relict species which is, in botanical terms, a symbol of this mountain. Mountain maple builds several plant communities, giving them a relict character. In addition to maple, in terms of floristic diversity preservation, the holly has an important role. Beside them, at Golija are registered several endemic species Pancicia serbica, Adamović's thyme. Botanical important areas of the Nature Park „Golija“ are preserved deciduous and coniferous forests of primeval deciduous types, especially conifers and trees, and sub-alpine spruce.

МИЛИЦА ПЕЦЕЉ[1],
ЈЕЛЕНА ПЕЦЕЉ[2]

UDC: 551.586[338.48:615.83

МОГУЋНОСТ ПРИМЕНЕ БИОКЛИМАТСКИХ ИСТРАЖИВАЊА У БАЊСКОМ ТУРИЗМУ

[1] Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, 11000 Београд, Србија; Филозофски факултет, Универзитет у Источном Сарајеву, 71420 Пале, Република Српска
[2] Филозофски факултет, Универзитет у Источном Сарајеву, 71420 Пале, Република Српска

Резиме: Време и клима су веома важне компоненте за здравствено-рекреативни туризам. Као природни ресурс, представљени помоћу метеоролошких података, време и клима могу бити израчунати и процењени. Бањски туризам се заснива на искоришћавању термалних, термоминералних и минералних вода у сврху лечења, рехабилитације и рекреације.
У раду се жели приказати могућност мултидисциплинарне примене биоклиматских истраживања у бањским местима као и идентификација одређених области са специфичним биоклиматским карактеристикама повољним за рекреацију. Основна идеја је да се анализирају метеоролошки параметари како би се идентификовале области са специфичним биоклиматским карактеристикама са циљем примене у бањском туризму. Методолошки приступ у раду је базиран на биоклиматском моделу „menex“ који се заснива на топлотној равнотежи између човека и различитих услова околине у којој се налази. Као резултат модела представљени су термофизиолошки биоклиматски индекси (субјективна температура STI, физиолошко напрезање PhS, физиолошка субјективна температура PST и топлотно оптерећење у човеку HL) и биоклиматска временска класификација.
Кључне речи: Хумана биоклиматологија, биоклиматски модели, биоклиматски индекси, бањски туризам

Abstract: Weather and climate are very important components for health and recreational tourism. Spa and health tourism means exploitation of thermal, and mineral waters for the purpose of treatment, rehabilitation and recreation. This paper tries to present the possibility of multidisciplinary approach of the biclimatic research in spa and health resorts. The idea is to show how weather can be evaluated for recreational needs in the health resorts and identify specific areas with specific bioclimatic characteristics favorable for recreation. The aim is to present a bioclimate analysis to explore climate-recreation relationship evaluating actual weather conditions. The methodological approach of this paper is based on human heat balance in man who is located in different environmental conditions. The final result are bioclimatic indices (subjective temperature STI, Physiological strain PhS, physiological subjective temperature PST and heat load in man HL) and weather classification.
Key words: Human bioclimatology, bioclimatic models, bioclimatic indices, spa and health tourism

УВОД

Хумана биоклиматологија је грана биоклиматологије која проучава различите односе између човека и вишегодишњег стања атмосфере. Велики ауторитет на пољу биоклиматологије и хумане метеорологије Тромп *(Tromp S. W)* сматра да је највећа заслуга брзог развитка ове науке прихватање уверења о интеракцији између физиолошких процеса у човеку и временских и климатских услова у атмосфери који се непрекидно мењају.[1]

Хумана биоклиматологија или хумана метеорологија проучава утицај времена и климе и на здраве и на болесне људе. Према Бутнеру[2], главни акценат у проучавању хумане биоклиматологије базиран је на: топлотној равнотежи између човека и различитих услова

[1] *Tromp S. W., (1963). Human Biometeorology, Juter, Jour, Biom 7: 147- 58.*
[2] *Büttner, K.J.K. (1951). Physical aspects of human Bioclimatology, Compendium of Meteorology, American Meteorology Society, Boston, Massachusetts, pp. 1112-1125.*

околине у којој се налази, утицају радијације на човека и утицају атмосферских услова на менталну снагу или болести човековог организма. Под променом атмосферских услова подразумевају се промене времена у краћем временском интервалу или промена климе у дужем временском интервалу.

Утицај времена на човека бележи се почетком деветнаестог века, када је Кноглер, 1803. године објавио књигу "Meteorologia", у којој је наглашено проучавање утицаја времена на људско здравље. О сличној тематици писали су Хумболт 1825. и Петенкофер 1877. године. Такође, о медицинској метеорологији, нарочито о осетљивости на време и утицају времена на болести код људи писало се и у првој половини двадесетог века. Овакав приступ је био присутан у немачкој научној пракси из хумане биометеорологије. Након тога значајну улогу имали су и други научници двадесетог века, међу којима истичемо: Сауберер, Де Рудер, Унгеуер, Донле, Флах, Асман, Фауст и Тромп.

Интеракцију између човековог тела и околине проучавао је Бутнер 1938[3]. године. Према Хопу[4], он је у поглављу "Основе топлотне равнотеже човековог тела" изнео следеће:" Ако неко жели да објасни ефекат климе на човеково тело, онда је потребно утврдити све компоненте размене топлоте између тела и околине"[5]. Другим речима, било је потребно поставити једначину енергетског баланса. Овај став одржао се до данас и основа је свих биоклиматских модела енергетског биланса који функционишу на принципу топлотне размене између човековог тела и околине у којој се налази.

Седамдесетих и осамдесетих година двадесетог века употрбљавају се први модели који детаљније описују баланс топлотне енергије између човековог тела и околине. Са моделима су изведени бројни биоклиматски индекси за топлотни стрес и топлотно оптерећење који су главни предмет проучавања модерније хумане биоклиматологије. Најистакнутији иницијатор у примени овог тренда у хуманој биоклиматологији био је Фангер (1970) који је у својој књизи "Thermal Comfort"[6] први пут описао практичну примену модела размене топлоте човековог тела са околином.

Као резултат Фангерове једначине која дефинише комфор изведен је индекс PMV (Predicted Mean Vote) који ће убрзо у литератури постати највише примењиван биоклиматски индекс. Фангеров модел је био ограничен на затворен простор јер је изостављен утицај радијације. Међутим, Jendritzky (1979, 1990) врши параметризацију комплекса радијационих флуксева и на тај начин оспособљава Фангеров модел за ширу употребу. Такав модел се користи под именом "Klima-Michel-Modell[7]". Касније, на темељима већ постављене методологије од стране Фангера и Јендрицког, Нöppe (1993, 1999), Matzarakis (1997, 1999), de Freitas, Blazejczyk (1994, 2001), Scott (2004) и други представљају више модела који се и данас примењују у истраживањима хумане биоклиматологије. Неки од њих су: hebidex and stebidex[8], MENEX_05[9] (Man-Environmental Heat Exchange; model који се примењује за рекреацију у туризму, здравственим и рекреативним центрима), Ray Man[10] (који се примењује за потребе

[3] *Büttner K.J.K..,* (1938). Physikalische Bioklimatologie, *Akademische Verlagsgesellschaft Leipzig*.

[4] *Höppe P.,* (1997). Aspects of biometeorology in past, present and future, *International Journal of Biometeorology*, 40. (1). pp 19-23.

[5] Исто, стр. 22.

[6] *Fanger P.O.,* (1970). Thermal Comfort, *Danish Technical Press*, Copenhagen.

[7] "*Klima-Michel-Modell*" - је модел топлотног биланса између товековог тела и околине, заснован на једначини комфора. Klima-Michel је замишљен човек од 35 година, висине 175cm и тежине.75kg.

[8] de Freitas, C. R. *(1990). Recreation climate assessment,* International Journal of Climatology*, Jan/Feb,Volume 10, str. 89–103.*

[9] *Blazejczyk K.,* (2004). New climatological-and-physiological model of the human heat balance outdoor (MENEX) and its applications in bioclimatological studies in different scales. *Zeszyty IgiPZ PAN*, Nr. 28, стр. 27-58. (Zeszyty, IgiPZ PAN / Version book - Institute of Geography and Spatial Organization, Polish Academy of Sciences).

[10] *Matzarakis A., Rutz F., Mayer H.*, (2006). Modelling the thermal bioclimate in urban areas with the Ray Man Model, *The 23rd Conference on Passive and Low Energy Architecture*, Geneva, Switzerland, 6-8 September.

урбане биоклиматологије), UTCI[11] индекс (Universal Thermal Climate Index), CTIS[12] (Climate-Tourism-Information-Scheme) и други. У овом раду биће представљени биометеоролошки индекси који су резулатат примене MENEX_05 модела.

МОТОДА

Атмосфера је део животне средине у којој човеков организам константно тежи равнотежи са спољном средином. Реакција организма је одговор на различите физиче и хемијске процесе у атмосфери. У организму човека непрестано се одвијају егзогени метаболички процеси. На тај начин човек је у сталној опасности од акумулације топлоте у организму. Уколико не би постојала топлотна размена између организма и околине, производња топлоте у организму би се нагло повећавала са већом физичком активношћу тј. са тежином физичког рада.

Процена биоклиматских услова подразумева атмосферске факторе који утичу на ефикасност климатотерапије, здравствено стање пацијената као и рекреације. Биотермални концепт подразумева скуп метеоролошких фактора који утичу на људско тело и изазивају различиту адаптивну (терморегулација) реакцију на различите временске услове. Овај концепт је познат као човекова топлотна равнотежа (Human Heat Balance) и за његову примену је конципиран модел MENEX_05 који подразумева размену топлоте између човека и околине (прилог 2.) (Man-ENvironment-EXchange)[13]. Као резултат примене овог модела може се издвојити низ такозваних термофизиолошких биоклиматских индекса: субјективна температура, физиолошко напрезање, физиолошка субјективна температура, топлотно оптерећење у човеку, ризик дехидреације, ризик прехлађивања, ризик од хипотермије, ризик од хипертермије као и биоклиматска временска класификација.

Термофизиолошки биоклиматски индекси прецизније описују топлотно оптерећење код човека користећи више метеоролошких и физиолошких параметара. Ова методологија је базирана на такозваним моделима топлотног баланса који у својој основи полазе од топлотне размене између човека и околине.

Модели топлотног баланса између човека и околине подразумевају све механизме топлотне размене који као крајњи циљ имају одржавање терморегулације у телу. Ту се мисли на метаболичку производњу топлоте, размену топлоте зрачењем и конвекцијом, проводљивост топлоте и испаравање. У прилогу 1 шематски је представљен методолошки приступ биоклиматским истраживањима на коме је базиран модел MENEX_05.

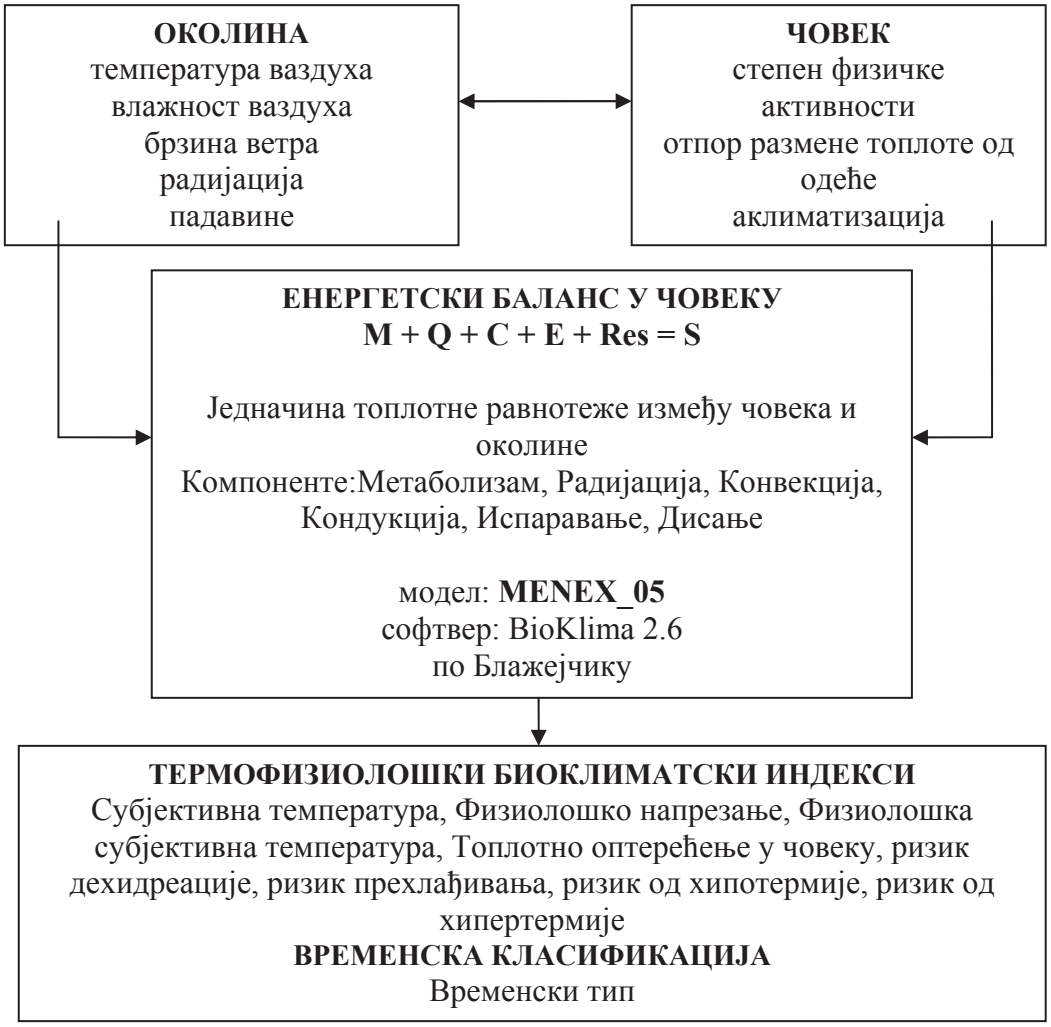
АНАЛИЗА РАЗМЕНЕ ТОПЛОТЕ ИЗМЕЂУ ЧОВЕКА И ОКОЛИНЕ

У човековом организму се константно производи топлота услед метаболичких реакција. Такође, топлота из тела се стално губи у непосредном окружењу. Када је степен производње топлоте у телу једнак степену губитка топлоте настаје тзв. топлотна равнотежа у телу (Human Heat Balance).

Тако се у човековом организму непрекидно одвијају физичко-хемијски процеси који чине метаболизам. При тим процесима развија се топлота коју човек непрестано одаје околини да би се остварило стање топлотне равнотеже у телу. Температурни рецептори у телу активирају физиолошке реакције организма како би тело задржало сталну температуру. Количина произведене и предате топлоте зависи од: физичке активности, одевености, пола, узраста, масе тела, исхране, психичког стања, здравственог стања, спољашњих услова,

[11]Principles of the new Universal Thermal Climate Index (*UTCI*) and its application to bioclimatic research in European scale, http://www.igipz.pan.pl/geoekoklimat/blaz/UTCI-ENG.pdf
[12]http://www.urbanclimate.net/matzarakis/papers/BIOMET7_Matzarakisetal_392_397.pdf
[13]*Blazejczyk*, *K*., New climatological-and-physiological model of the human heat balance outdoor (MENEX) and its applications in bioclimatological studies in different scales, *Zeszyty IgiPZ PAN*, Nr. 28, стр. 27-58. (Zeszyty, IgiPZ PAN / Version book - Institute of Geography and Spatial Organization, Polish Academy of Sciences).

аклиматизације, итд. Топлоту створену метаболичким процесима човек одаје користећи основне механизме преноса топлоте.

Прилог 1. Шематски приказ методологије која је коришћена за биоклиматску анализу

У складу са физичким законима постоји неколико основних механизама помоћу којих се врши рамена топлоте између тела и околине. То су зрачење, проводљивост, конвекција и испаравање. Сви поменути механизми зависе од атмосферских услова.

Губитак топлоте радијацијом врши се у облику инфрацрвеног зрачења топлоте (електромагнетни таласи). Тело зрачи топлоту у свим правцима, а исто тако топлотни зраци се емитују од других објеката према телу. Веома често је наше тело топлије од околине тако да објекти који нас окружују абсорбују нашу телесну топлоту. Фактори који утичу на губитак топлоте радијацијом су:

- температурне разлике између температуре површине тела и температуре околине
- влажност ваздуха (ваздух са високим садржајем водене паре мање пропушта зрачење у односу на сувљи ваздух) – губитак топлоте радијацијом је мањи када је влажност ваздуха већа

Губитак топлоте провођењем (кондукцијом) врши се при додиру тела са неким објектом или ваздухом. При додиру са објектом губи се 3% топлоте из тела док се при додиру са

ваздухом губи 12% топлоте из тела. Одећа се сматра битним фактором који смањује одавање топлоте од тела тиме што повећева отпор провођењу топлоте од тела ка околини. Утицај провођења у процесу размене толоте зависи од проводљивости материјала који је у непостредном контакту са кожом.

Губитак топлоте конвекцијом подразумева кретање ваздуха услед различитих темпеатура. На површини тела, испод одеће, формира се слој топлог и влажног ваздуха. Када је околни ваздух хладнији ствара се конвективна струја која односи топлији вадух при кожи и замењује га хладнијим ваздухом. Када је тело изложено ветру, слој ваздуха при кожи се брже замењује новим хладнијим ваздухом што повећава губитак топлоте тела конвекцијом. Губитак топлоте конвекцијом расте са квадратом брзине ветра. Поред тога што утиче на пренос топлоте конвекцијом, брзина ветра утиче и на одавање латентне топлоте. Одавање латентне топлоте се повећева јер се при већој брзини ваздуха поспешује испаравање са коже услед одвођења ветром околног засићеног ваздуха у непосредној близини коже и доласком сувљег ваздуха на његово место.

Губитак топлоте испаравањем зависи од количине влаге у ваздуху. Већа влажност и недостатак кретања ваздуха смањују испаравање, а самим тим и губитак топлоте је смањен.
Утицај основних климатских фактора који делују на човека манифестују се кроз:

- Стимулацију коже преко термичких стресова насталих провођењем топлоте путем конвекције и зрачења;
- Стимулацију очију и главе деловањем зрачења;
- Стимулацијом носне слузнице променом влажности ваздуха;
- Стимулацијом плућа јонима из ваздуха органским или неорганским загађивачима
- Стимулацијом нервног система преко електростатичких поља.

Основне компоненте човекове топлотне равнотеже представљене су формулом (1):

$$M + Q + C + E + Res = S \qquad (1)$$

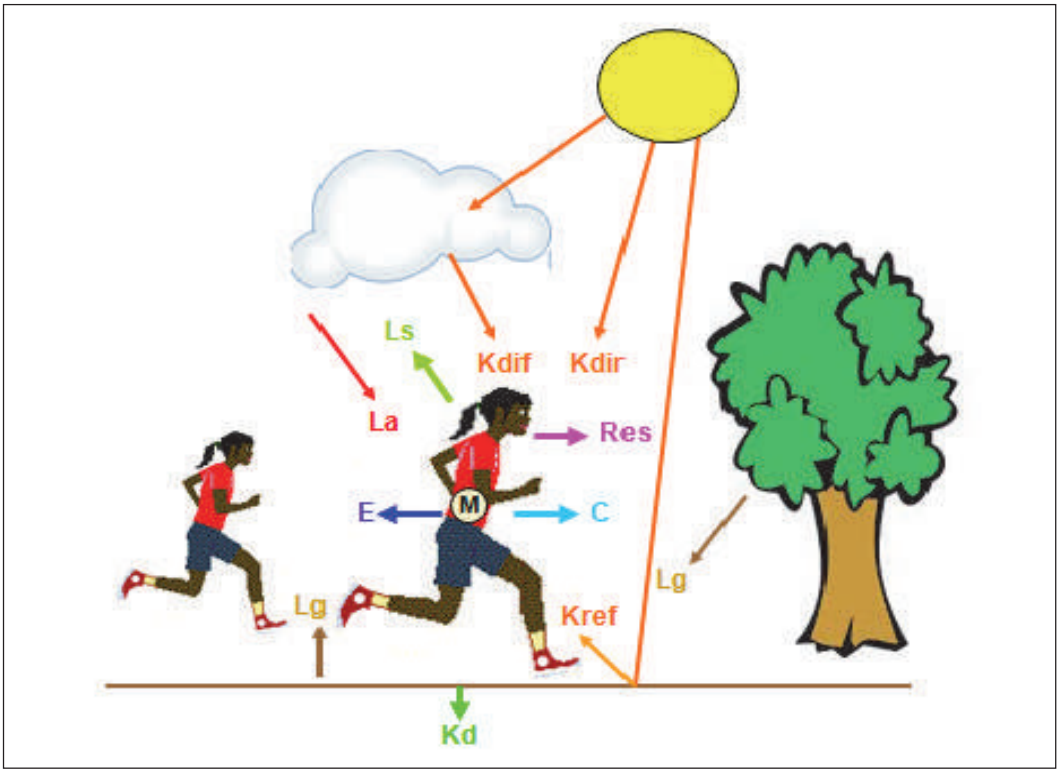
Основне компоненте човекове топлотне равнотеже која произилази из: непосредног контакта са околином (амбијентални услови) су:

- метаболичка топлотна енергија M;
- биланс зрачења у човеку Q;
- губитак топлоте испаравањем E;
- размена топлоте конвекцијом C;
- губитак топлоте дисањем Res и
- Акумулација топлоте у телу S

Ако је тело у топлотној равнотежи онда је производња топлоте у телу једнака губитку топлоте. Тада је акумулација топлоте у телу једнака нули (S=0). У одређеним тренуцима акумулација топлоте у телу (S) може да има позитивну или негативну вредност. Ако производњаа топлоте у телу превазилази губитак топлоте из тела, температура тела расте и тада се организам налази у стању позитивног тополотног биланса тј. акумулација топлоте у телу ће имати позитивну вредност (S>0). Ако је губитак топлоте из тела већи од производње топлоте у телу, температура опада и настаје негативан топлотни биланс, тј. акумулација топлоте у телу ће имати негативну вредност (S<0).

Да би се израчунала човекова топлотна равнотежа потребна су два типа података. То су метеоролошки подаци (температура ваздуха, брзина ветра, влажност ваздуха, радијација, облачност, видљивост) и физиолошки подаци (температура коже човека, метаболичка продукција топлоте, изолација одеће, албедо одеће и брзина кретања човека). Као резултат модел даје топлотне флуксеве као и термофизиолошке биоклиматске индексе. За ове резултате је коришћен софтвер пакет "BioKlima 2.6©"[14].

[14] http://www.igipz.pan.pl/geoekoklimat/blaz/BioKlima.htm

Прилог 2. Размена топлоте човек околина: Компоненте човекове топлотне равнотеже "Human heat balance":[Топлотни флуксеви (Метаболизам (M), Испаравање (E), Дисање (Res), Конвекција (C), Провођење (Kd)), Топлотна радијација (Зрачење земље (Lg), зрачење неба (La), зрачење човековог тела (Ls)), Соларна радијаија (Директно (Kdir), дифузно (Kdif) и рефлектовано зрачење (Kref))]
Резултати биоклиматског модела „MENEX"

Овде ће укратко бити представљени резултати менекс модела. То су термофизиолошки биоклиматски индекси (субјективна температура, физиолошко напрезање, физиолошка субјективна температура, топлотно оптерећење у човеку) и биоклиматска временска класификација.

1. Субјективна температура STI (°C) је индекс који описује субјективно термичко оптерећење у човеку узроковано у спољној средини пре активирања процеса адаптације. Субјективна температура представља термичко оптерећење које се формира у слоју ваздуха непосредно уз одећу. Термички утицај средине је изражен помоћу средње температуре зрачења, док је физиолошки одговор организма представљен као укупна топлотна акумулација S.

Табела 1. Опсег субјективне температуре и степен удобности.

Опсег субјективне температуре STI (°C)	
< -38.0	екстремно хладно
-38.0 - -20.0	веома хладно
-20.0 - - 0.5	хладно
-0.4 - 22.5	прохладно
22.6 - 31.9	удобно
32.0 - 45.9	топло
46.0 - 54.9	вруће
55.0 - 69.9	веома вруће
≥ 70.0°C	спарина

2. Физиолошко напрезање PhS (бездимензионална величина) представља интензитет процеса адаптације у хладном или топлом окружењу. Зависи од односа конвективног флукса и флукса испаравања. Рачуна се помоћу формуле:

PhS = C/E ; при чему за одређене вредности физиолошког напрезања важи следеће:

- PhS од 0.75 до 1.5 - благи одговор терморегулационог система;
- PhS > 1.5 - хладно физиолошко напрезање које се манифестује као: смањење температуре коже, смањење периферне циркулације крви, повећање крвног притиска, повећање топлотне изолације у ткиву коже и дрхтавица;
- PhS < 0.75 топло физиолошко напрезање које се манифестује као: повећање периферне циркулације крви, смањење крвног притиска, повећање откуцаја срца, интензивно знојење и дехидрација, велике промене температуре коже[1516].

Табела 2. Опсег физиолошког напрезања и степен удобности

Физиолошко напрезање PhS		
< 0.0	екстремно топло напрезање	топло физиолошко напрезање које се манифестује као: повећање периферне циркулације крви, смањење крвног притиска, повећање откуцаја срца, интензивно знојење и дехидрација, велике промене температуре коже
0.00 - 0.24	велико топло напрезање	
0.25 - 0.74	умерено топло напрезање	
0.75 - 1.50	термонеутрално	благи одговор терморегулационог система
1.51 - 4.00	умерено хладно напрезање	хладно физиолошко напрезање које се манифестује као: смањење температуре коже, смањење периферне циркулације крви, повећање крвног притиска, повећање топлотне изолације у ткиву коже и дрхтавица[17]
4.01 - 8.00	велико хладно напрезање	
> 8.00	екстремно хладно напрезање	

3. Физиолошка субјективна температура (PST) представља субјективан осећај термичког окружења од стране човека. Топлотни осећај у кожи је последица сигнала који шаљу топли и хладни рецептори у кожи и нервном систему. Термички утицај средине је представљен преко средње температуре зрачења у околини површине коже. Актуелни амбиијентални услови утичу на интензитет топлотне размене између човека и атмосфере и основног нивоа укупне топлотне акумулације (S).

Физиолошка субјективна температура представља ниво термичког стимуланса који се налази у непосредној близини површине коже након 15-20 минута интензивног процеса адаптације.

4. Топлотно оптерећење у човеку HL (бездимензионална величина) описује оптерећење централног терморегулационог система због процеса адаптације на средину у којој се човек налази. За рачунање се користи комбинација три главна топлотна флукса: укупна топлотна акумулација (S), апсорбована соларна радијација (R) и губитак топлоте испаравањем (E).

[15] *Blazejczyk K.,* (1999). Influence of solar radiation on skin temperature in standing and walking subjects outdoors, J.A. Hodgdon, J.H. Heaney i M.J. Buono (ed.), *Environmental Ergonomics VIII*, *International Series on Environmental Ergonomics*, vol. 1, Selected papers from the 8th Int. Conf. On Environmental Ergonomics, San Diego, California, USA, 18-23 Oct.
[16] *Malchaire J.B.*, (1991). Predicted sweat rate in fluctuating thermal conditions, *European Journal of Applied Physiology*, 63, p. 282-287.
[17] Blanc J. de, 1975, *Man in the cold*. Ch.C.Thomas Publ., Springfield.

Табела 3. Опсег физиолошке субјективне температуре.

Физиолошка субјективна температура PST (°C)	
< -36.0	Смрзнуто
-36 – -16.1	веома хладно
-16.0 – 4.0	Хладно
4.1 – 14.0	Прохладно
14.1 – 24.0	Удобно
24.1 – 34.0	Топло
34.1 – 44.0	Врућe
44.1 – 54.0	веома врућe
> 54.0	Презнојавање

Табела 4. Опсег топлотног оптерећења и степен удобности

Топлотно оптерећење у човеку HL		
≤ 0.250	веома хладно	-3
0.251-0.820	хладно	-2
0.821-0.975	прохладно	-1
0.976-1.025	угодно	0
1.026-1.180	топло	1
1.181-1.750	врућe	2
> 1.751	веома врућe	3

5. Биоклиматска временска класификација

На основу биоклиматских индекса који се могу израчунати извршена је такозвана временска класификација која има за циљ препознавање доминантне биоклиматске карактеристике за одређене временске услове која се може наћи своју примену у рекреацији. Биоклиматска класификација је заснована на термичким, физичким и естетским аспектима и укључује седам цифара које представљају актуелне биоклиматске временске карактеристике у облику временског типа, субтипа и класе (Табела 5).

Прве четири цифре представљају термичке компоненте и чине временски тип и временски субтип. Остале три цифре представљају физичке и естетске компоненте и чине временску класу.

Табела 5. Компоненте биоклиматске временске класификације

	временске компоненте						
	тип	субтип			класа		
елемент	**HL**	**R'**	**PS**	**SI**	**dt**	**RR**	**SC**
индикатор	1	2	3	4	5	6	7
код	-3 -2 -1 0 1 2 3	1 2 3	H T C	0 1 2	0 1	0 1	0 1

Прва цифра је временски тип и описује термички осећај представљен термичким оптерећењем (HL). Термичко оптерећење се може описати помоћу седам различитих термичких осећаја. Следеће три цифре са индикаторским бројевима 2,3 и 4, представљају временски субтип. То су радијација (R') абсорбована од стране човека, представљена са три различита осећаја: слаба, умерена и јака., затим физиолошки напор (PS) представљен са три осећаја: вруће, неутрално и хладно и на крају спарина (SI) представљена такође са три осећаја: без спарине, умерена спарина и јака спарина. Следеће три цифре са индикаторским бројевима 5,6 и 7 представљају временске класе. Прва од њих је дневна амплитуда представљена као неутрална и стимулативна, друга класа се односи на падавине док се трећа класа односи на снежни покривач.

Табела 6. Компоненте биоклиматске временске класификације са кодовима

временски тип		
индикатор 1		
ел.	HL	топлотно оптерећење
код	-3	веома хладно
	-2	хладно
	-1	прохладно
	0	угодно
	1	топло
	2	вруће
	3	веома вруће

временски субтип		
индикатор 2		
ел.	R'	радијација
код	1	слаба
	2	умерена
	3	јака
индикатор 3		
ел.	PS	физиолошки напор
код	H	вруће
	T	неутрално
	C	хладно
индикатор 4		
ел.	SI	спарина
код	0	без спарине
	1	умерена
	2	висока

временска класа		
индикатор 5		
ел.	dt	дневна амплитуда
код	0	неутрална
	1	стимулативна
индикатор 6		
ел	RR	падавине
код	0	без падавина
	1	падавине >1mm
индикатор 7		
ел.	SC	снежни покривач
код	0	без снега
	1	снег >10cm

ЗАКЉУЧАК

Време и клима су веома важне компоненте за здравствено-рекреативни туризам. Као природни ресурс, представљени помоћу метеоролошких података, време и клима могу бити израчунати и процењени. Тако, време може бити процењено на основу дневне обраде одређених метеоролошких података и представљено биоклиматским индексима или биоклиматском временском класификацијом.

Термофизиолошки биоклиматски индекси као и биоклиматска временска класификација представљају релевантну информацију о клими и актуелном времену и њихов утицај на људе. Такође, представљају могућност процене биоклиматских услова неког места. Различите примене биоклиматских индекса су могуће за идентификацију специфичних области са неповољним биоклиматским стањима (топлотни таласи). Нарочито би могла бити од користи примена за идентификацију специфичних области са повољним биоклиматским стањима (бањска и климатска туристичка места).

Такође могу наћи своју примену у одређивању критеријума за постојање одговарајућих, прихватљивих или неприхватљивих услова за рекреацију у здравствено-рекреативним центрима, бањским и климатским местима. Биотермички услови који преовладавају у бањским и климатским местима можемо дефинисати као:

- пријатни биотермички услови, када је могуће одржати термичку равнотежу, укључујући старије, децу и болесне

- умерени биотермички услови, када се активира терморегулација и издржљивост организма (тада је потребан медицински надзор код деце, старијих и болесних)
- оптерећујући биотермички услови, када одржавање термичке равнотеже може бити опасно и за здраве млађе људе и оне који су у доброј форми.

ЛИТЕРАТУРА

1. Büttner, K.J.K. (1951). Physical aspects of human Bioclimatology, Compendium of Meteorology, American Meteorology Society, Boston, Massachusetts,. pp.1112-1125.
2. Blazejczyk, K. (2001). Assessment of recreational potential of bioclimate based on the human heat balance, Proceedings of the First International Workshop on Climate Tourism and Recreation, Neos Marmaras, Greece, WP01, 133-152.
3. Błażejczyk K. (2004). Radiation Balance in Man in Various Meteorological and Geographical Conditions, Geographia Polonica, PL ISSN 0016–7282, 77, 1, 63–76.
4. Blazejczyk, K. (1994). New climatological-and-physiological model of the human heat balance outdoor (MENEX) and its applications in bioclimatological studies in different scales, Zeszyty IgiPZ PAN, Nr. 28, стр. 27-58.
5. Błażejczyk, K. (2006). MENEX_2005—the Revised Version of Man-Environment HeatExchange Mode,. www.igipz.pan.pl/geoekoklimat/blaz/menex.htm.
6. Blazejczyk, K., and Matzarakis, A. (2007). Assesment of Bioclimatic Differentiation of Poland Based on the Human Heat Balance, Geographia Polonica, Spring, vol. 80 No. 1, 63-82.
7. Вујевић П., (1961) Прилози за биоклиматологију области Копаоника, Зборник радова Географског књ. 18 институт Ј. Цвијић, Београд, стр. 1-81.
8. Gutenbrunner, C., Hildebrandt, G. (1997). Handbuch der Balneologie und medizinischen Klimatologie, Springer,Berlin.
9. de Freitas, C.R., (2001). Theory Concepts and Methods in Tourism Climate Research, Proceedings of the First International Workshop on Climate Tourism and Recreation, Neos Marmaras, Greece, Commission on Climate, Tourism and Recreation. International Society of Biometeorology, WP01, p.3-20.
10. de Freitas, C. R. (1990). Recreation climate assessment, International Journal of Climatology, Jan|Feb,Volume (10), p. 89–103.
11. Fanger, P.O., (1970). Thermal Comfort, DanishTechnical Press, Copenhagen.
12. Höppe,P., (1997). Aspects of biometeorology in past, present and future, International Journal of Biometeorology, 40. (1). pp 19-23.
13. Јовичић, Д., (2008). Стање и перспективе развоја бањског туризма у Србији, Гласник Српског географског друштва, (4).
14. Kozłowska T.-Szczęsna, Krawczyk B., Błażejczyk K.,(2004). The Main Features of Bioclimatic Conditions at Polish Health Resorts, Geographia Polonica, PL ISSN 0016–7282, 77, 1,45–61.
15. Jendritzky, G., (1991). Selected questions of topical interest in human bioclimatology, International Journal of Bioclimatology, 35(3), pp 139-150.
16. Мађејка, М.М., (2003). Клима и њен здравствени значај у бањама Србије, Београд.
17. Маринов Б., (1980). Мдицинска климатология, Софија.
18. Matzarakis A.,(2006). Weather and Climate-Related Information for Tourism, Tourism and Hospitality Planning & Development, Vol.3, No.2, pp. 99-115.
19. Пецељ, Р.М., (1998).Биоклиматска истраживања Републике Српске, Гласник географског друштва Републике Српске, Бања Лука, свеска 3, стр. 67-72.
20. Pecelj, M. R., Milinčić, M., and Pecelj, M.M. (2007). Bioklimatska i ekoklimatska istraživanja-pravci razvoja, Glasnik Srpskog geografskog društva, 87 (2), 199-210.
21. Pecelj, M. R, Pecelj, M.M, Mandić, D., Pecelj, J., Lukić, B., and Filipović, D. (2010). Informational technology in bioclimate analysis of Višegrad for health spa tourism**,** Proceedings book of 7th WSEAS International Conference on Engineering Education, Corfu Island, Greece, 322-325.
22. Pecelj, M.M, Pecelj, M.R., Mandić, D., Pecelj, J., Milinčić, M., and Tošić, D. (2010). Informational Technology in Bioclimate Analysis of Banja Luka for Tourism Recreation, Proceedings book of 9th WSEAS International Conference on Telecomunication and Informatics, Sicily, Italy, 35-39.

23. Pecel,j, M.R, Pecelj, M.M, Mandić, D., Pecel,j, J., Vujadinović, S., Šećerov, V., Šabić, D., Gajić, M., and Milinčić, M. (2010). Bioclimatic Assessment of Weather Condition for Recreation in Health Resorts**,** Proceedings book of 8th WSEAS international Conference on Environment, Ecosystems and Development, Athens, Greece, 211-214.
24. Smith, K. (1993). The influence of weather and climate on recreation and tourism, Weather, (48) pp 398-404.
25. Tromp, S. W., Bouma, J. J., (1974). Progress in biometeorology 1, Elsevier, Amsterdam, pp. 549-556.
26. Tromp S. W., (1963). Human Biometeorology, Juter, Jour, Biom 7: 147- 58.

THE POSSIBLE APPLICATIONS OF BIOCLIMATE RESEARCH WITHIN THE HEALTH TOURISM

MILICA PECELJ[1], JELENA PECELJ[2]

[1] Geographical institute „Jovan Cvijić“, SANU, 11000 Belgrade, Serbia; Faculty of Philosophy, University of East Sarajevo, 71420 Pale, Republic of Srpska
[2] Faculty of Philosophy, University of East Sarajevo, 71420 Pale, Republic of Srpska

Weather and climate are important components for health and recreational tourism. As a natural resource, represented by meteorological data, weather can be evaluated and presented by bioclimatic indices or by bioclimatic weather classification.

Thermophisiological bioclimatic indices represent the relevant information about climate and current weather as well as their impact on people. Also, it is possible to estimate the present bioclimatic conditions of a place or region. Various applications of bioclimatic indices are possible in order to identify specific areas with unfavorable bioclimatic conditions (heat waves) or areas with favorable bioclimatic conditions (climatic spa and tourist spots). They can also find their application in determining the criteria of acceptable or unacceptable weather conditions for recreation in the health and recreation centers, spas and climatic areas.

Biothermal conditions prevailing in health spas and climatic areas can be defined as:

- biothermal pleasant conditions, possibility to maintain a thermal balance, including the elderly, children and ill people
- biothermal moderate conditions, when thermoregulation and endurance of the organism are activated (then children, elderly and ill people need medical attention)
- biothermal onerous conditions, when the maintenance of thermal equilibrium can be dangerous even for healthy young people and those who are in good shape.

ЈЕЛЕНА ГОЛИЈАНИН UDC: 911.8:551.4(496.6 Jahorina)

ГЕОЕКОЛОШКА ЕВАЛУАЦИЈА РЕЉЕФА ЈАХОРИНЕ

Филозофски факултет, Универзитет у Источном Сарајеву, 71420 Пале, Република Српска

Апстракт: На основу морфометријских својстава рељефа неког простора може се извршити вредновање у сврху развоја одређених видова туризма као што су: планински туризам, зимски спортски туризам, рекеративни туризам и сл. Да ли ће се неки простор користити у наведене или неке друге сврхе зависи од већег броја чиниоца од којих рељеф заузима високо мјесто. Рељеф Јахорине одликује се великим богатством облика, којем се могу приписати и значајне рекреативне компоненте. Рекреативне и естетске вриједности рељефа омогућиле су брзу афирмацију зимског туризма на овој планини, међутим, оне се уочавају и као позитиван фактор за развој рекреативног туризма у љетном периоду. Степен погодности рељефа Јахорине, за развој различитих видова рекреативног туризма, између осталог, подразумијева физичку погодност, естетску погодност и доступност. Ограничавајући фактори као што су неприступачност, мобилност и нагиби падина чине корективне одреднице које ограничавају или пак онемогућују неку од наведених рекреативних активности. У сладу са тим, проведено је геоеколошко вредновање рељефа и дат је приказ појединачног утицаја морфометријских карактеристика рељефа на могућности и ограничења у развоју рекреативног туризма на изучаваном простору.
Кључне ријечи: геоеколошко вредновање, метод релативног вредновања рељефа, Јахорина.

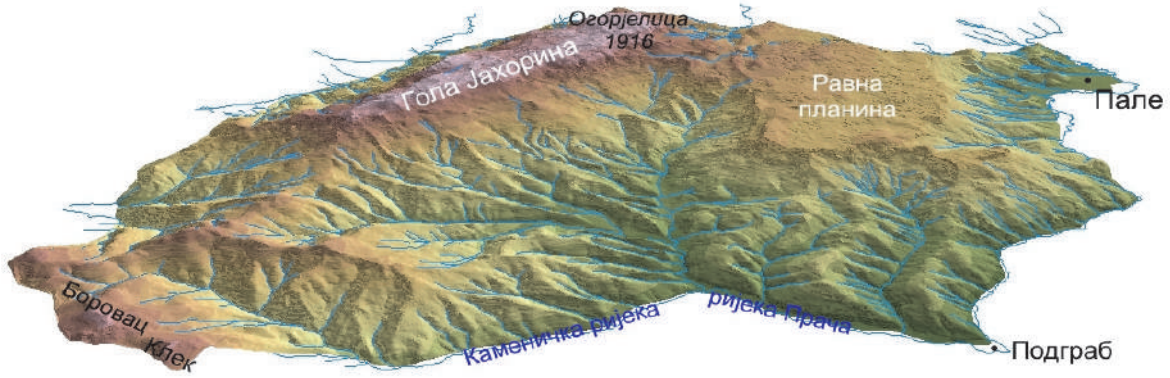
Apstract: Based on the morphometric characteristics of the relief, there can be made evaluation of area for the purpose of development of certain forms of tourism such as: mountain tourism, winter sports tourism, recreational tourism, etc. If this area will be used for these or other purposes depends on a number of factors, and one of highly ranked fracts is relief. Recreational and esthetic value of the relief enabled the rapid promotion of winter tourism on the mountain, however, they are identified as a positive factor for development of recreational tourism in the summer. The benefits of Jahorina relief, for development of different types of tourism and recreation, among others, include the physical convenience, aesthetics and accessibility. Limiting factors such as lack of access, mobility and the slope of the mountain make corrective guidelines that restrict or inhibit any of these recreational activities. In accordance with this, was conducted geoecological evaluation of relief witch have provide an overview of impacts of individual morphometric features of relief on the opportunities and constraints for development of recreational tourism in the studied area.
Key words: geo-ecoligical evaluation, method of relative evaluation of relief, Jahorina Mt.

1. УВОД

Развој друштва на различитим животним пољима великом брзином мијења превасходно природну средину[1]. Због све израженијег императива очувања и заштите природних предјела јавља се потреба за што оптималнијим коришћењем и управљањем животним простором. Међузависност праксе и науке поставља бројне задатке пред све научне дисциплине па тако и пред географију, унутар које и директно на геоморфологију која је својим приступима, методама и резултатима истраживања уско везана за еколошку проблематику. Наиме, геоморфологија је наука о облицима, настанку, еволуцији и савременој динамици рељефа као појавног облика који утиче на све остале физичкогеографске компоненте простора (површински и приповршински дио стјенског комплекса, карактеристике тла, климе, вегетације, воде, итд.), а тиме и на развој друштва и свих његових појавних облика (Богнар, 1979). У складу с тим, начини вредновања рељефа могу се проводити с различитих аспеката, а резултати могу да се користе у различитим привредним гранама (грађевинарство, саобраћај,

[1] Природна средина се може посматрати у ужем (техносфера или измијењена природна средина) и у ширем смислу (екосфера, геосфера); (Богнар, 1990).

пољопривреда, туризам, итд.). Пракса тражи одређена рјешења проблема те је све више примијењених научних радова који, након геоморфолошке анализе проводе и геоеколошко вредновање. У сладу са тим, у раду је проведено геоеколошко вредновање рељефа на основу кога је дат приказ појединачног утицаја морфометријских карактеристика рељефа на могућности и ограничења у развоју рекреативног туризма на изучаваном простору.

Слика 1. Дигитални модел терена Јахорине

Планински масив Јахорине, од поножја до највиших врхова, представљен је комбинацијом различитих морфографских структура, од пространих површи и висоравни Равне планине, Дворишта, Међупланине и Голе Јахорине, до стрмих падина Голе Јахорине и блаже рашчлањеног рељефа Горње Праче. Оваква композиција масива Јахорине пружа идеалне услове за развој различитих видова рекреативног туризма.

2. МЕТОДОЛОГИЈА

На основу метода квантитативне геоморфолошке анализе терена, прије самог геоеколошког вредновања простора Јахорине, проведена је анализа рељефа (хипсометријска анализа, анализа нагиба, анализа вертикалне рашчлањености, анализа експозиције). Обзиром да се вредновање простора за потребе туризма и рекреације, не може проводити стандардном методом као једним униформним поступком за сваки облик коришћења и за сваки простор, у раду је проведена евалуација на основу метода релативног вредновања рељефа (Богнар, 1990). Метода је прилагођена специфичностима вреднованог простора (Љешевић 1983; Богнар, 1990; Мамут, 2010). Основа вредновања овом методом је груписање битних елемената природне средине са аспекта користивости различитих привредних грана. Потребно је одредити и дефинисати постојеће категорије рељефа и његове позитивне, односно негативне импликације на садашњи и будући развој одређене дјелатности. Након тога, према добијеним релевантним вриједностима, слиједи њихово уврштавање у већи број бонитетних категорија (у оквиру овог рада издвојено их је 6). Свака од њих добија бројчане ознаке 0 – 5, при чему бонитетна категорија 5 има релативно највећу вриједност док нулта бонитетна категорија има најмању вриједност (Табела 1.). Такође, нулте вриједности код појединих обиљежја могу имати и елиминаторну улогу.

Табела 1. Бонитетне категорије рељефа Јахорине

Бонитетна вриједност	Степен вриједности терена (разред)	Број бодова
5	Највриједнији дијелови терена	17 - 20
4	Претежно погодни дијелови терена	13 – 16
3	Релативно задовољавајући дијелови терена	9 - 12
2	Претежно мање вриједни дијелови терена	5 - 8
1	Непогодни дијелови терена	1 - 4
0	Изразито непогодни дијелови терена	0

Извор: Голијанин, 2010б

Прије генералног вредновања урађен је поступак предвредновања (бодовања), при чему су у обзир узети директни и индиректни утицаји рељефа на туристичку и рекреативну валоризацију простора. Рељеф је тако увршетн у међусобно квалитативно различите разреде.

Сваки од тих разреда располаже с одговарајућом количином бодова и јасно назначеним граничним вриједностима. Број бодова сваког појединог разреда доведен је у везу с одговарајућим хијерархијским интервалом квалитативних вриједносних категорија. У случају када неке од особина рељефа дјелују као ограничавајући фактор при његовој валоризацији, примијењен је и принцип негативног (елиминаторног) бодовања, да би вредновање било што тачније. Ограничавајућим особинама рељефа додијељен је мањи број бодова, а у појединим случајевима и елиминаторна одредница, што је у коначном збиру умањило вриједност бодова. На тај начин преостали број бодова одређује бонитетну категорију вреднованог рељефног облика.

Базна вриједност сваког појединог дијела терена одређена је на основу апсолутне висине, нагиба, вертикалне рашчлањености и хипсометријских одлика датог простора исказаног на јединичној површини. Величина јединичне површине у оквиру које је проведено вредновање рељефа Јахорине је квадрат површине 30x30 m, односно јединична површина износи 900 m^2. У првој фази свакој јединичној површини додијељен је одређени број бодова: за категорију вертикалне рашчлањености која је у оквиру ње заступљена, за хипсометријску категорију у којој се одређена јединична површина налази, за категорију нагиба те за степен експозиције падина. Генерална бонитација за све четири категорије извршена је сабирањем растера (преклапањем мрежа јединичних површина карата бонитетних категорија: хипсометријске, вертикалне рашчлањености, нагиба и експозиције).

Као основни алат у раду коришћене су ГИС технологије. За израду дигиталног елевационог модела (DEM) истраживаног подручја послужиле су дигитализоване и векторисане топографске карте 1:25.000. Помоћу програмског пакета ArcGIS извршена је анализа и спроведена је евалуација морфометријских карактеристика рељефа. Коришћена хоризонтална резолуција DEM-а од 30m дала је прилично поуздане резултате у дигиталној анализи терена и визуелизацији.

3. ГЕОЕКОЛОШКА ЕВАЛУАЦИЈА РЕЉЕФА ЈАХОРИНЕ У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА РЕКРЕАТИВНОГ ТУРИЗМА

Рекреација представља човјекове активности у слободно вријеме које доприносе побољшању његовог здравља и психофизичких способности. Те активности најчешће су организоване, смишљене и изводе се плански. Геоеколошка евалуација у раду усмјерена је ка рељефу Јахорине, тј. вредновању његових морфометријских одлика са становишта сагледавања могућности развоја рекеративног туризма. Наведено је урађено у сврху приказа унапређења постојећих могућности за развој масовнијих туристичких посјета на простору Јахорине током љетних мјесеци.

Рељеф, као и остале физичкогеографске компоненте истраживаног подручја, карактеришу мали антропогени утјицаји те доминира амбијент којег већим дијелом краси изворна природа. Управо на основу анализираних геоморфолошких одлика истраживаног подручја, односно морфометријских погодности терена, проведено је вредновање рељефа за потребе рекреације и туризма. При процесу одабира врста рекреације коришћен је неформални приступ базиран на литералној грађи те властитом искуству и претпоставкама које врсте рекреације су примјерене условима терена. На основу тога закључено је да су као типови рекреације за истраживано подручје најподеснији: шетња (рекреативна), планинарење, брдски бициклизам те, у извјесној мјери, алпинизам и други екстремни видови рекреације (слободно пењање, параглајдинг). За потребе развоја рекреативног туризма на простору Јахорине вредноване су морфометријске одлике рељефа на начин приказан у наставку рада.

3.1. Предвредновање

Полазна основа у предвредновању (бодовању – бонитацији) била је да терени мањих нагиба, већих надморских висина, мање вертикалне рашчлањености и јужно орјентисаних падина, са рекреативног аспекта вриједе више, односно добијају већи број бодова - максимално по 5 бодова за сваки показатељ, тј. максималних 20 бодова збирно (5x4=20). Овим поступком проведена је само дјелимична евалуација рељефа Јахорине, будући да је број категорија које могу бити укључене у вредновање рељефа изузетно велик што уједно захтијева много више простора и времена за обраду истих.

Евалуација хипсометријских карактеристика рељефа

У рекреативном туризму хипсометријске одлике терена неког простора огледају се кроз утицај надморске висине на здравље и побољшање општег психофизичког стања посјетиоца (туристе). Јасно је да се,у том погледу даје предност просторима већих надморских висина са повољном конфигурацијом терена (за шетњу, вожњу бицикла и сл.), као и просторима обраслим црногоричном шумском вегетацијом.

Простор Јахорине, нарочито високи дијелови Голе Јахорине, по основу своје надморске висине пружају идеалне услове за развој зимског туризма. Уз околни, нижи простор, ови терени пружају изврсне могућности и за развој туризма у љетном периоду, при чему се посебно издваја рекреативни вид туризма. У јасном разграничењу могућности коришћења изучаваног простора у сврху развоја рекреативног туризма у љетном периоду, у односу на зимски туризам, приступило се вредновању морфометријских карактеристика терена Јахорине почевши од хипсометријских карактеристика. У процесу вредновања хипсометријских одлика Јахорине за потребе рекреације у обзир су узете и здравствено-љечилишне (терапијске) компоненте које пружају планински предјели[2].

Табела 2. Евалуација хипсометријских карактерист. Јахорине у функцији развоја рекреативног туризма

Врсте ракреат.	Надморске висине				
активности	< 800 m	800–1000m	1000–1400m	1400–1800m	> 1800 m
планинарење	1	2	3	4	5
брдски бицикл.	1	3	4	5	4
екстремни спорт.	1	2	3	4	5
Генерално	1	2	3	4	5

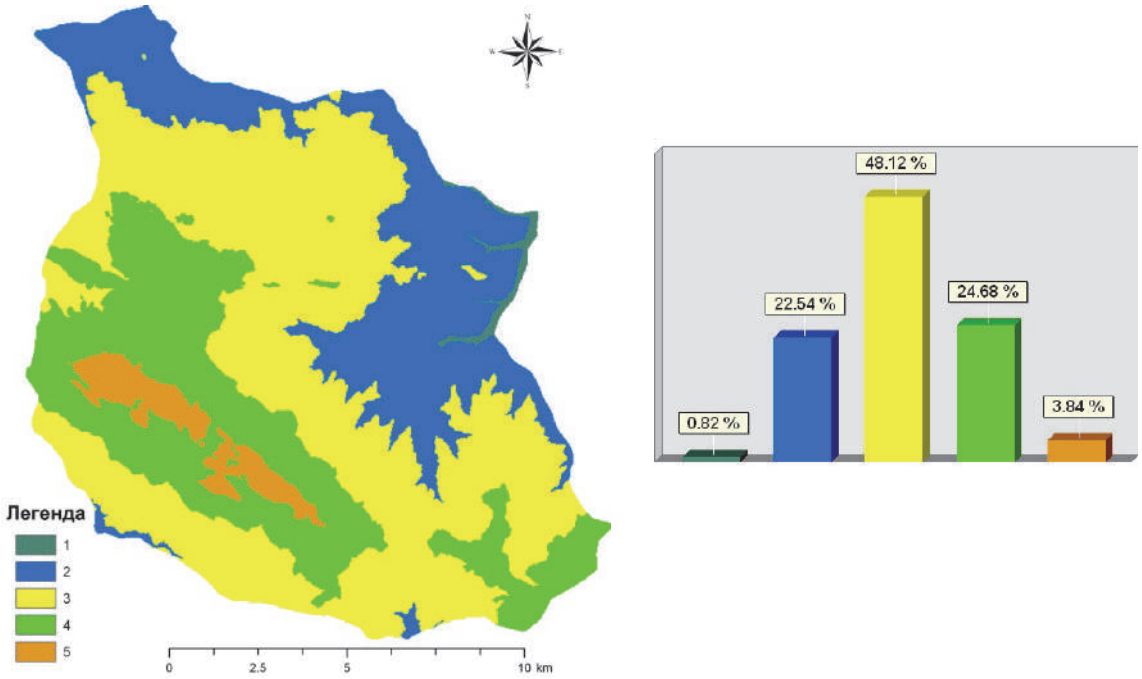
Извор: Голијанин, 2010б

У табели 2. дат је преглед вредновања хипсометријских карактеристика терена Јахорине на развој рекреативног туризма. Задовољавајућим оцјенама су оцјењени терени са преко 1000 m надморске висине, будући да та висина и у климатском погледу представља границу између побрђа и планинских подручја.

Највећом оцјеном 5 окатрактерисане су површине са надморским висинама преко 1800 m. Оцјењене су као веома погодне највише због естетске вриједности коју посјетиоцима пружају високи планински врхови, али и вриједности у погледу здравствено-љечилишне компоненте коју имају простори ових надморских висина. При том је у обзир узета чињеница да су највиши дијелови терена Јахорине проходни. Са највећим процентуалним учешћем (48,12%), заступљени су терени надморских висина од 1000 до 1400 m који су окарактерисани

[2] На осову терапијских компоненти које пружају планине умјерених географских ширина, издвајају се одређене надморске висине које благотворно дијелују на поједине врсте обољења. Тако терени надморских висина до 1200 m погодују асматичарима, реконвалесцентима, туберкулозним особама, обољелим од пнеумоније и малокрвним особама, док терени надморских висина до 2000 m погодују анемичним особама, млађим плућним болесницима, рахитичним особама и нарочито особама премореним од интелектуалног рада.

као задовољавајући за коришћење у сврху рекреативног туризма. Са те стране уочљиво је да су најмање бонитетне категорије задобили терени нижих надморских висина.

Слика 2. Карта бонитетних категорија хипсомтријских карактеристика рељефа Јахорине

Евалуација карактеристика нагиба терена

При одређивању степена доступности, вредновани су нагиби и стабилност падина на којима постоји могућност за трасирање пјешачких стаза. При критеријумима вредновања умањене су вриједности морфометријским показатељима усљед непостојања могућности за трасирање стаза и њихове релативне недоступности и неповезаности унутар изучаваног подручја. Различите категорије нагиба терена различито утичу на могућност трасирања стаза за брдски бициклизам и планинарских стаза, за које су погоднији терени малих и средњих нагиба, те за могућности развоја екстремних облика рекреације за које су погоднији терени већих нагиба.

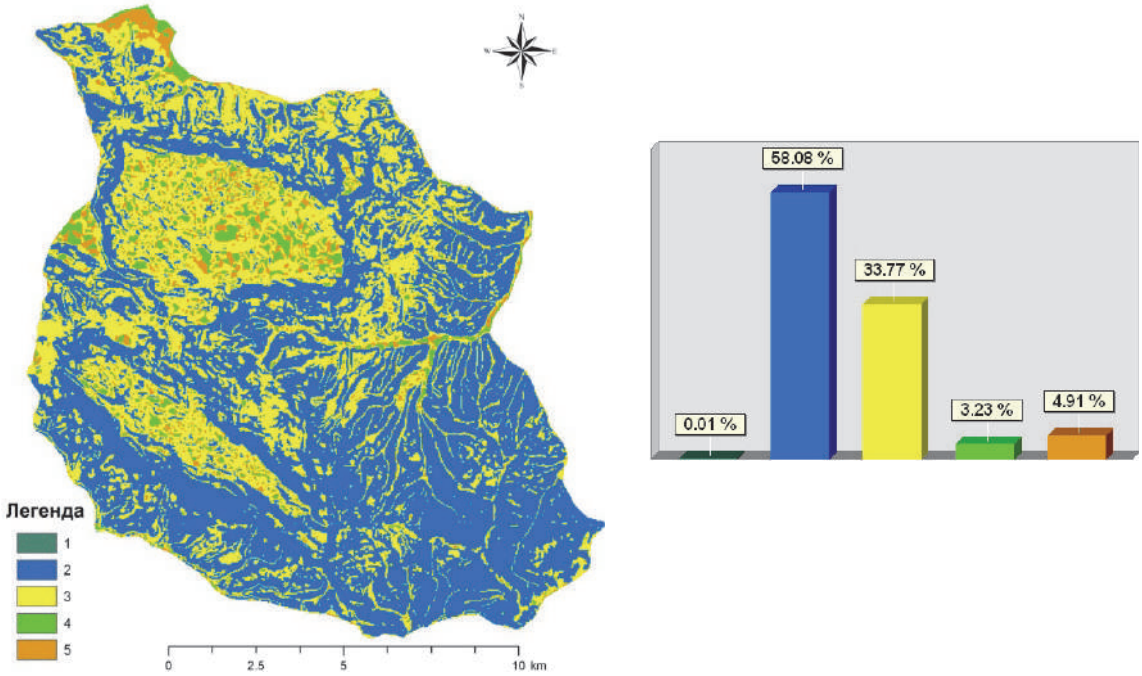
Табела 3. Евалуација нагиба терена Јахорине у функцији развоја рекреативног туризма

Врсте ракреат. активности	Категорије нагиба						
	< 2°	2 – 5°	5 – 10°	10 – 15°	15 – 35°	35 – 55°	> 55°
планинарење	4	5	4	3	2	0	елим.
брдски бициклизам	5	5	4	3	2	0	елим.
екстремни спортови	елим.	елим.	елим.	1	3	4	5
Генерално	4	5	3	3	2	2	1

Извор: Голијанин, 2010б

Највишом бонитетном вриједношћу 5 оцјењени су терени нагиба од 2° до 5°, због погодности трасирања стаза за брдски бициклизам и планинарских стаза. Такође, терени ове категорије нагиба погодни су и за друге видове рекреативног коришћења. Терени овог опсега нагиба заузимају око 5% истраживаног простора. Бонитетну вриједност 4, задобили су терени нагиба до 2°. Иако су ови терени веома повољни за лоцирање туристичко-рекреационих комплекса, трасирање стаза или као локације за кампове и сл., нижа вриједност им је додјељена због немогућности развоја екстремних спортско-рекреационих дисциплина, које су у последње вријеме све популарније међу туристима. Ови терени учествују са малим процентуалним учешћем (3,23%).

Када је ријеч о могућностима за развој рекреативног туризма, терени чији се износ нагиба креће у вриједностима од 5-15° окарактерисани су као задовољавајући и оцјењени вриједношћу 3. У процентуалном погледу ситуација је прилично повољна јер терени ових категорија нагиба обухватају трећину истраживаног простора. Ниже вриједности задобили су стрмији и јако нагнути терени са износом нагиба већим од 15°. Терени ових вриједности нагиба јављају се као изузетно погодни једино кад је ријеч о развоју екстремних видова рекреације. Међутим, ови терени, са 58%, обухватају највећи дио територије истраживаног простора.

Слика 3. Карта бонитетних категорија нагиба терена Јахорине

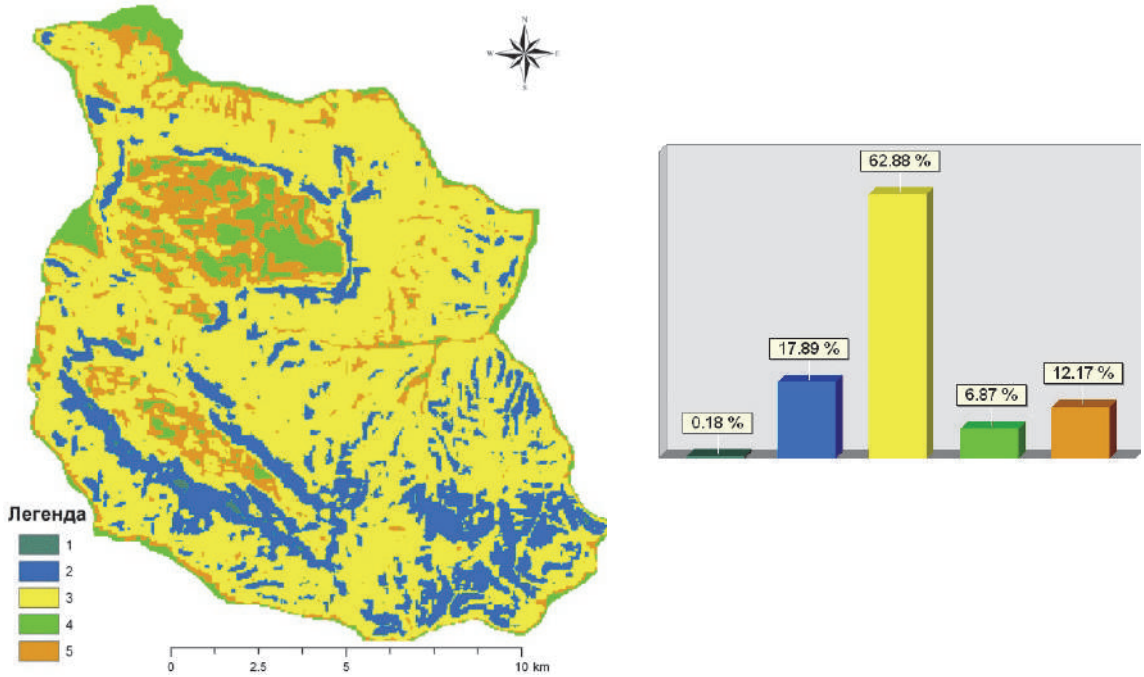
Евалуација карактеристика вертикалне рашчлањености рељефа

Вертикална рашчлањеност рељефа од значаја је за планирање траса пјешачких и бициклистичких стаза, при чему се мора водити рачуна о избјегавању терена на коима су изражени денудациони процеси. Са друге стране поједини дјелови терена, на којима доминира јаче рашчлањен рељеф, показују се као изузетно погодни за алпинизам, слободно пењање и друге видове екстремних спортско-рекреационих активности. Утицај вертикалне рашчлањености рељефа Јахорине на развој рекреативног туризма приказан је у табели 4.

Табела 4. Евалуација вертикалне рашчл. рељефа Јахорине у функцији развоја рекреативног туризма

Врсте ракреат. активности	Вертикална рашчлањеност рељефа					
	< 20 m/km^2	20–40 m/km^2	40–60 m/km^2	60–100 m/km^2	100–200 m/km^2	> 200 m/km^2
планинарење	5	5	3	2	1	0
брдски бицикл.	4	5	4	3	1	елим.
екстремни спорт.	елим.	0	2	3	4	5
Генерално	4	5	3	3	2	1

Извор: Голијанин, 2010б

Слика 4. Карта бонитетних категорија вертикалне рашчлањености рељефа Јахорине

Слабо рашчлањен рељеф (од 20-40 m/km^2) вреднован је као веома повољан, када је ријеч о коришћењу у сврху рекреативног туризма, те је на истраживаном простору овакав рељеф окарактерисан као најбољи и додјељена му је бонитетна вриједност 5. Терени ове бонитетне вриједности учествују са 12,17%. Терени мање рашчалњености рељефа (мање од 20 m/km^2), учествују са мањим процентуалним износом (6,87%). Ови терени су такође оцјењени као повољни за коришћење у сврху рекреативног туризма и вредновани су бонитетном вриједношћу 4.

Када је ријеч о процентуалном односу добијеном вредновањем вертикалне рашчлањености рељефа Јахорине за потребе развоја рекреативног туризма ситуација је слична као и у случају нагиба терена. Примјетно је да, као и код нагиба терена, доминирају терени оцјењени средњом бонитетном категоријом 3 (око 63%). То су терени умјерене вертикалне рашчлањености рељефа, са износом рашчлањености од 40 до 100 m/km^2. Најмање погодни терени су они чија је вертикална рашчлањеност изузетно велика (већа од 100 m/km^2). Ови терени се јављају као изузетно погодни једино када су у питању екстремни видови рекреације. Процентуално учешће ових терена износи 18%.

Вредновање карактеристика експозиције падина

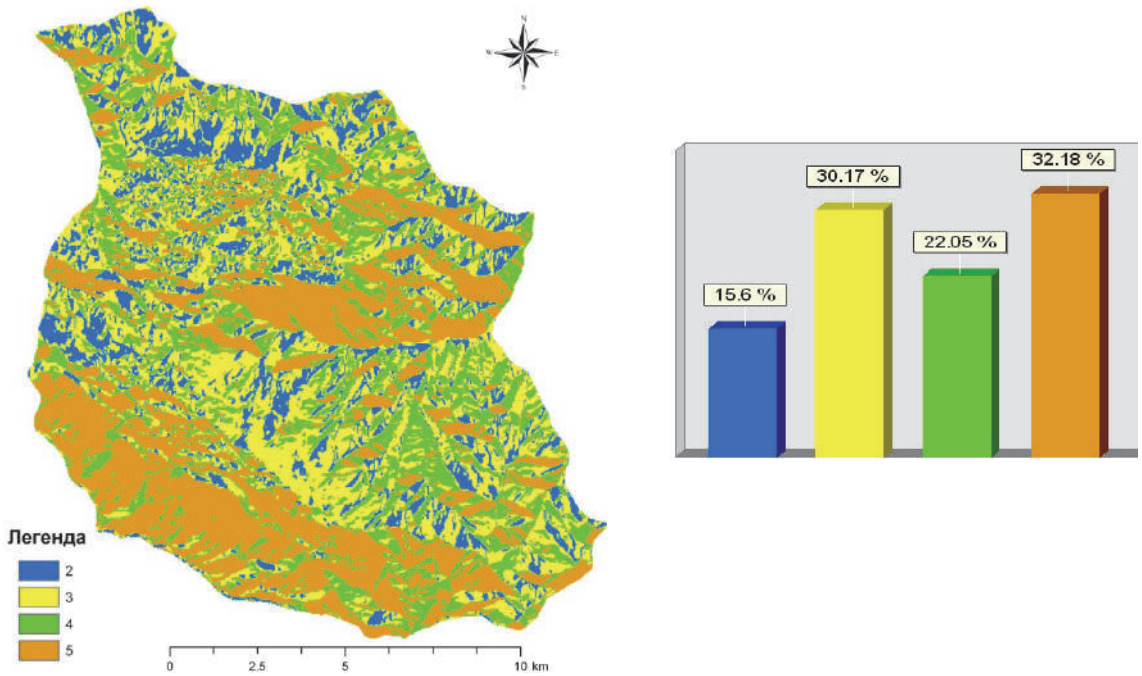
Када је ријеч о рекреацији, утицај експозиције падина у највећој мјери се огледа кроз распоред осојних и присојних страна, при чему се теренима на којима доминирају присојне стране дају веће предности када је ријеч о лоцирању туристичко-рекреационих комплекса. Према томе, орјентисаност падина ка странама свијета у значајном обиму утиче на мјере уређења туристичко-рекреационих комплекса. Мјере уређења треба да створе одређени комфор за туристе, али у исто време треба водити рачуна да се природна средина у што мањем обиму измјени и деградира, будући да туристи који преферирају рекеративни вид туризма у природној средини, бјежећи од урбанизације теже ка изворној природи нетакнутој људским радом.

Наравно, експозиција падина у извјесној мјери утиче и на особености микроклиматких карактеристика појединих дијелова простора Јахорине, што је посебно од значаја када је ријеч о рекреативно-терапијским компонентама.

Табела 5. Евалуација експозиције падина Јахорине у функцији развоја рекреативног туризма

Врсте ракреат. активности	Експозиција падина								
	хориз. повр.	N	NE	E	SE	S	SW	W	NW
планинарење	3	1	3	4	5	5	5	4	3
брдски бицикл.	4	2	3	4	5	5	5	4	3
екстремни спорт.	0	2	3	4	4	5	4	4	3
Генерално	3	2	3	4	5	5	5	4	3

Извор: Голијанин, 2010б

Слика 5. Карта бонитетних категорија експозиције падина Јахорине

Јужно, југоисточно и југозападно оријентисане падине, као присојне, добиле су највишу бонитетну оцјену 5 и терени на којима доминира оваква оријентисаност падина издвајају се као најповољнији када је ријеч о рекреативним облицима туризма у љетном периоду године. У процентуалном погледу ове падине, са 32,18%, обухватају скоро трећину истраживаног простора. Терени оријентисани ка истоку и западу задобили су нешто ниже бонитетне вриједности и окарактерисани су као повољни за развој рекретивног туризма. Овако оријентисани терени учествују са 22%. Терени без изражене експозиције (хоризонталне површине), сјевероисточно и сјеверозападно оријентисане падине вредноване су као задовољавајуће. Процентуално учешће ових терена износи 30,17%. Сјеверне падине су окарактерисане као мање погодне за развој рекреативног туризма усљед мале осунчаности која значајно утиче на особености микроклиматких карактеристика. Терени ове оријентације су задобили ниске оцјене, а заузимају 15,6% изучаваног простора.

3.2. Резултати геоеколошког вредновања рељефа

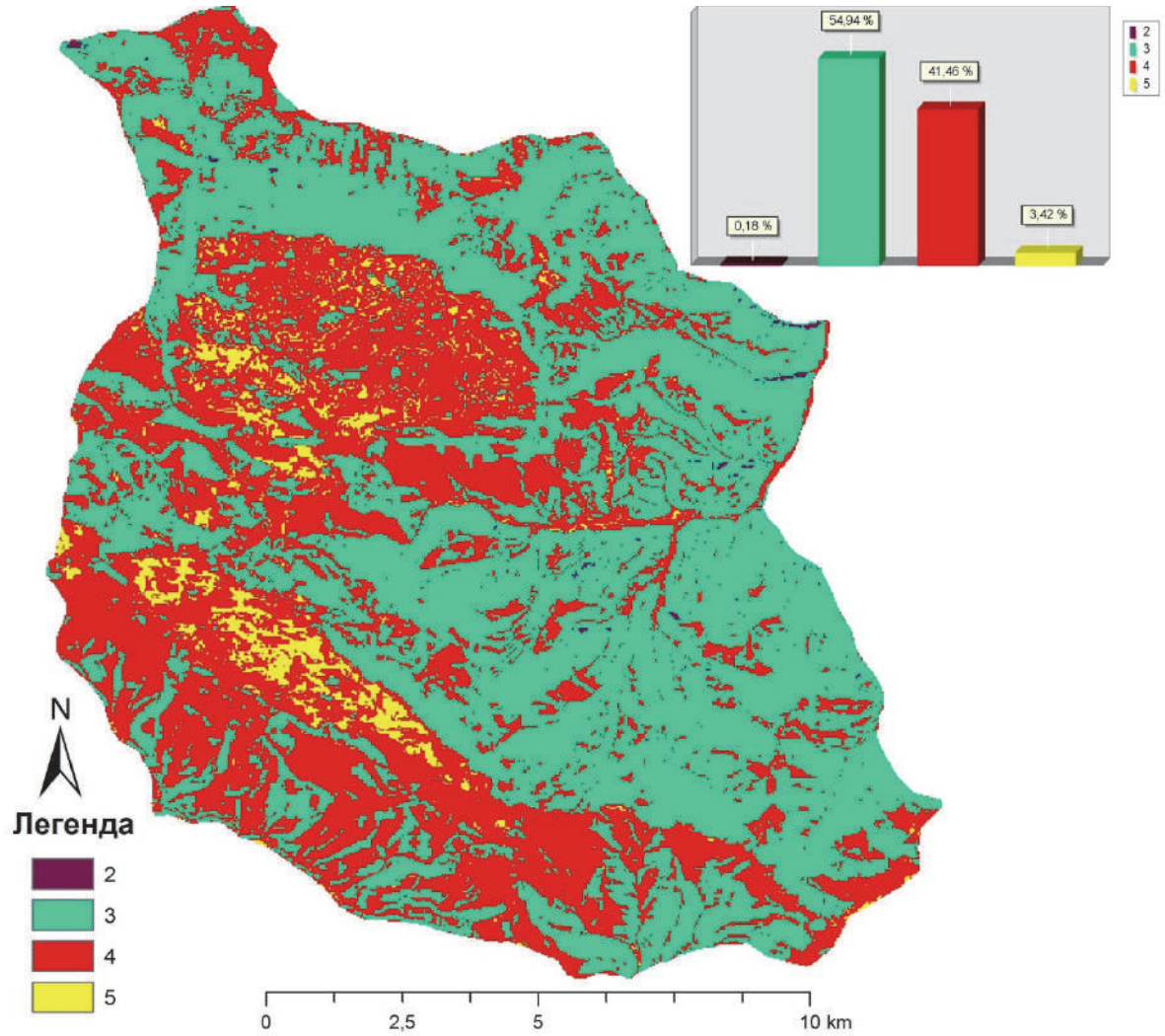
Дефинисањем вриједности морфометријских карактеристика рељефа Јахорине у функцији развоја рекреативног туризма одређене су коначне бонитетне категорије. Обједињене вриједности исказане су бројчано, у складу са раније успостављеном скалом бонитетних вриједности (табела 1).

На основу података сумираних из табела 2, 3, 4 и 5 сачињена је синтезна карта могуће намјене рељефа Јахорине у функцији рекреативног туризма (карта 1.). Карта је дефинисана на основу збира бонитетних категорија вриједности терена. На основу добијене карте лако је

уочљиво који дијелови рељефа истраживаног простора посједују највишу погодност за коришћење у сврхе рекреативног туризма. Такође, карта јасно предочава и терене који су мање погодни или непогодни за коришћење у рекреативне сврхе. Тај однос јасно је уочљив на основу прегледа процентуалног учешћа појединих категорија вриједности рељефа Јахорине у функцији развоја рекреативног туризма.

Када је ријеч о потенцијалном развоју рекреативног туризма, највриједнији дијелови терена изучаваног простора заступљени су са процентуалним учешћем од 3,42%. Ови терени су оцјењени вриједношћу 5 и махом се налазе на централном дијелу висоравни Голе Јахорине те, у нешто мањем обиму, на површи Равне планине. Терени који су окарактерисани као претежно повољни вредновани су са бонитетном оцјеном 4. Ови терени заузимају више од трећине изучаване територије (око 41,46%), што се у коначници повољно одражава на могућности за развој рекреативног туризма на Јахорини. Терени који улазе у категорију релативно задовољавајућих за потребе развоја рекреативног туризма оцјењени су бонитетном вриједношћу 3. Ови терени обухватају највећи дио изучаване територије Јахорине, тачније 54,94%. Са те стране посматрано, може се закључити да рељеф Јахорине пружа повољне услове за развој рекреативног туризма.

Терени нижих потенцијалних рекреативно-туристичких вриједности на изучаваном простору оцјењени су оцјеном 2, обзиром да вриједности 1 и 0 нису добијене у генералној обради података те се такође не појављују ни на синтезној карти. Ови терени су процентуално најмање заступљени и учествују са свега 0,18%.

Слика 6. Карта бонитетних категорија рељефа Јахорине за потребе развоја рекреативног туризма

Цјелокупна слика вриједности рељефа изучаваног простора, са аспекта његовог коришћења за потребе развоја рекреативног туризма релативно је повољна. Са те стране требало би унаприједити развој инфраструктурних и осталих битних чиниоца везаних за одрживо коришћење рекреативних погодности које туристима може понудити терен Јахорине, нарочито у топлијем периоду године.

4. ЗАКЉУЧАК

Проведено вредновање рељефа ширег простора Јахорине потврдило је неопходност детаљних геоморфолошких анализа за потребе геоеколошких истраживања. Будући да истраживање простора подразумијева његову детаљну геоморфолошку анализу, неопходно је провести геоморфолошко картирање и анализу егзоморфолошких процеса, те извршити и неке друге анализе које би употпуниле базу података, на основу које се врши вредновање простора.

За потребе геоеколошке евалуације рељефа са аспекта намјене простора у сврху рекреативног туризма од проведених анализа као изузетно корисне показале су се анализа висинских односа (хипсометрија), анализа нагиба падина, анализа вертикалне рашчлањености и анализа експозиције рељефа. Подаци добијени картирањем и проведеним анализама, представљају основу за избор критеријума вредновања, односно за дефинисање позитивних и ограничавајућих својстава рељефа за туристичко искоришћавање. Са те стране неопходно је било прецизно дефинисати тип рекреације за који се вредновање проводи, према коме се даље одређују релевантне одлике рељефа (шетња, брдски бициклизам, слободно пењање и сл.).

Евалуација рељефа Јахорине проведена је на основу методе релативног вредновања која је дјелимично прерађена и прилагођена захтјевима задатка у раду и специфичностима вреднованог рељефа. Ова метода предвиђа предвредновање, чиме се парцијално одређују основне еквриједности, након чега слиједи генерално вредновање рељефа на основу ког се, методом растерског сабирања добија синтезна карта намјене површина. Проведено вредновање указало је на вриједне и потенцијално вриједне дијелове рељефа Јахорине, те на неке ограничавајуће елементе због којих поједини дијелови планине нису довољно туристички валоризовани.

Геоеколошка анализа и вредновање рељефа представља подршку комплексном, мултидисциплинарно базираном управљању природним простором. Са те стране добијени резултати могу чинити основу за будуће планирање и накнадну реализацију конкретних планова – како са становишта унапређења тако и заштите изучаваног простора. Геоеколошко вредновање рељефа Јахорине овим радом је проведено тек дјелимично. Потребно је наставити и допунити већ постојећа истраживања подручја Јахорине будући да овај простор пружа изванредну шансу за развој разних видова рекреативног туризма. Са те стране препорука аутора је да је у будућем периоду потребно извршити комплексну геоеколошку евалуацију геопростора Јахорине која посједује висок али још увијек недовољно и непланski искоришћен потенцијал за развој нарочито у области туризма.

ЛИТЕРАТУРА

1. А.Д. „Пројект“. (2008). Регулациони план „посебног подручја Јахорина“, нацрт плана, књига 1, Бања Лука, А.Д. „Пројект“.
2. Богнар, А. (1979). Улога и задаци геоморфологије у проучавању и заштити околиша. Geographica Slovenica, 9, стр. 127-130.
3. Богнар, А. (1990). Геоморфолошке и инжењерско-геоморфолошке особине отока Хвара и еколошко вредновање рељефа, Хрватски географски гласник 52, стр. 49–65.
4. Војногеографски институт. (1974). Топографска карта, 1:25.000, Лист Пале. (Карта). Београд, Војногеографски институт.
5. Војногеографски институт. (1974). Топографска карта, 1:25.000, Лист Романија-југ. (Карта). Београд, Војногеографски институт.

6. Војногеографски институт. (1974). Топографска карта, 1:25.000, Лист Јахорина. (Карта). Београд, Војногеографски институт.
7. Војногеографски институт. (1974). Топографска карта, 1:25.000, Лист Нехорићи (Карта). Београд, Војногеографски институт.
8. Голијанин, Ј. (2010а). Примјена ГИС-а у геоморфолошком картирању – примјер планине Јахорине, Зборник радова са научног скупа „Интердисциплинарност и јединство савремене науке“ - Филозофске и природно-математичке науке, (565–575). Пале: Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву.
9. Голијанин, Ј. (2010б). Морфографске карактеристике терена Јахорине у функцији одрживог развоја. Магистарски рад, Пале: Филозофски факултет.
10. Golijanin, J. (2011). Geoecological evaluation of Ravna Planina terrain in the function of winter tourism, Journal of the Geographical Institute „Jovan Cvijić” SASA, Beograd, 61 (2), 1-10.
11. Лепирица, А. (2006). Геоеколошке значајке долине горњег тока Уне од Мартин Брода до Притоке, Хрватски географски гласник, 68/2 стр. 31–55.
12. Љешевић, А. М. (1983). Квантитативне методе валоризације природне средине, Заштита Природе, 36, стр. 93–109.
13. Мамут, М. (2010). Geoecological evaluation of island Pašman relief, Geoadria, vol.15/2, str. 241-267.
14. Pahernik, M. (2007). Digital analysis of the slopes of Rab Island, Geoadria, vol. 12/1, str. 3–22.

GEOECOLOGICAL EVALUATION OF JAHORINA RELIEF

JELENA GOLIJANIN

Faculty of Philosophy, University of East Sarajevo, 71420 Pale, Republic of Srpska

Conducted evaluation of relief of Jahorina area, have confirmed the need for detailed geomorphologic analysis for purpose of geoecological research. Since this research of area includes a detailed geomorphologic analysis, it is necessary to conduct geomorphologic mapping and analysis of morphological process, and perform other analysis and to complement the database, based on which can evaluation be made.

During geoecological evaluation of relief for purpose of using area for recreational tourism, as an extremely useful was analysis of elevation (hypsometry), analysis of terrain slope, analysis of relief vertical dissection and analysis of exposure of relief. Data obtained from mapping and analysis, are the basis for the selection of evaluation criteria and for defining of positive and limiting properties of relief for tourist exploitation. It was necessary to define precisely the type of recreation for which the evaluation is conducted, according to which we further define the relevant features of the terrain (hiking, mountain biking, rock climbing, etc.).

The evaluation of relief Jahorina was conducted based on relative evaluation methods, which is partly revised and adapted to the demands of the task in the work and evaluated the specific relief. This method provides preliminary evaluation, which partially determines the basic ecovalues, followed by a general evaluation of relief and synthesized land use map. These evaluations have pointed on invaluable and potentially valuable parts of Jahorina relief, and some restrictive elements that make certain parts of the mountains not sufficiently valorised.

Geoecological analysis and evaluation of relief is part of a complex and multidisciplinary based management of landscape. Those results can form the basis for future planning and subsequent implementation of specific plans for improving and protecting of studied area. Geoekological evaluation of Jahorina relief in this paper was carried out only partially. We need to continue and complement the existing research of Jahorina area since this area provides an excellent opportunity for the development of various aspects of recreational tourism. Therefore recommendation by the author is that in future is necessary to conduct complex geoecological evaluation of Jahorina area which has a high but still insufficiently and unplanned used potential for development especially for tourism.

ВУКОСАВА ЧОЛИЋ,
СРЕЋКО ЧОЛИЋ

UDC: 633.8(496.6 Bileća)

ОДРЖИВИ РАЗВОЈ ЉЕКОВИТОГ БИЉА НА ПОДРУЧЈУ ОПШТИНЕ БИЛЕЋА

Природно-математички факултет, Универзитет у Бањој Луци, 78000 Бања Лука, Република Српска

Резиме: Значај љековитих биљака у савременој медицини све је већи, захваљујући њиховом проучавању и кориштењу у изради љековитих препарата. У свијету се користи више од 35 хиљада врста у процесу лијечења. Половина активних материја при производњи лијекова је биљног поријекла. На подручју општине Билећа утврђено је 778 таксона виших биљака у нивоу врсте, што представља значајно велики флористички диверзитет на простору од 650 km^2. Од тог броја за 92 таксона засигурно је утврђено да садрже љековита својства. Међу пронађеним љековитим биљним врстама највећи број припада породици Lamiaceae (17 врста), затим породицама Asteraceae и Rosaceae (9 врста) и породици Fabaceae (5 врста), док су остале заступљене мањим бројем.
На подручју општине Билећа постоји предуслов за организован узгој љековитих биљака, ограничено сакупљање у природним стаништима и даљу прераду у виду сировина или готових производа. У раду је приказан преглед утврђених љековитих биљака на подручју општине Билећа, реалне могућности за узгој и прераду као допринос одрживом развоју.
Кључне ријечи: љековите биљке, активне материје, узгој, општина Билећа, одрживи развој

Summary: The significance of medicinal herbs in modern medicine is growing, as a result of their study and use in the remedy production. More than 35,000 species are used for medical purposes all over the world. Half of active substances in medicines come from plants. In the municipality of Bileća, 778 taxons of herbs at the species level were found. This is significantly large floristic diversity in the area of 650 km^2. 92 out of these 778 taxons certainly contain medicinal features. Most of the found medicinal herbs belong to the family *Lamiaceae* (17 species), *Asteraceae* and *Rosaceae* (9 species) and *Fabaceae* (5 species), while other families are represented in smaller number.
In the area of Bileća there are preconditions for organized production of medicinal herbs, limited collection in their natural habitats and for their processing as raw materials or finished products. This paper presents an overview of identified medicinal plants in the area of Bileća, real possibilities for their cultivation and processing as a contribution to sustainable development.
Key words: medicinal herbs, active substances, cultivation, the municipality of Bileća, sustainable development

УВОД

Подручје општине Билећа се налази на југу Републике Српске у источној Херцеговини. Територија општине износи 650 km^2, која је претежно брдовита и кршевита прожета крашким пољима, а према сјеверу планинска. Велика разноврсност станишта као и утицај различитих климатских услова условила је да ово подручје посједује значајно велики флористички диверзитет. На подручју општине Билећа утврђено је 778 таксона виших биљака у нивоу врсте, а од тог броја за 92 таксона засигурно је утврђено да посједују љековита својства. У далекој прошлости љековите биљке су биле најприступачнији елемент до којег је човјек могао доћи приликом лијечења различитих болести. Током историје, човјек је стицао вјештину у налажењу љековитих биљака у природи, у њиховом гајењу и употреби при лијечењу. У данашње вријеме у медицини се користи више од 35 хиљада биљних врста. Половина активних материја при производњи лијекова је биљног порјекла. У досадашњој пракси већина љековитих биљака од којих су добијане сировине за производњу лијекова је сакупљана на природним стаништима, што је довело до огромног губитка бројности појединих врста љековитих биљака. Да би се се спријечило даље опадање бројности појединих врста у природним стаништима, а уједно омогућило и веће добијање активних материја за производњу лијекова, прибјегава се планској

пољопривредној призводњи појединих врста љековитих биљака која би дала допринос одрживом развоју локалне заједнице. Када се узме у обзир бројност радних мјеста који би био омогућен како примарном тако и секундарном производњом љековитих биљака и активних материја допринос одрживом развоју локалне заједнице би био од великог значаја. Савремена производња биљака најчешће подразумјева гајење на већој површини, уз добро одмјерену и контролисану примјену минералних ђубрива и заштитних средстава. Ова врста производње омогућава произвођачима да понуде тржишту веће количине биљног материјала уједначеног квалитета са релативно ниском цијеном производа. Поред тога, у процесу организоване производње постоји могућност стручног надзора и евентуалне интервенције одређеним мјерама још у току производње, што унапређује принос и квалитет.

БИЉНОГЕОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ОПШТИНЕ БИЛЕЋА

Општина Билећа се налази у граничном подручју између *средњеевропског* и *макронезијско-медитеранског* региона. Односно, простире се у југозападном дијелу *илирског подрегиона* и сјеверозападном дијелу *субмедитеранског* подрегиона (Horvat, et al., 1974). У еколошко биогеографском погледу овај простор је веома спацифичан и припада медитеранско-динарској вегетацијској области (Гњато, 1991; Лакушић и сар., 1982), а дијели се на три субеколошка региона:

- субмедитерански (ниска Херцеговина-Хумине и нижи део херцеговачких рудина)
- субмедитеранско-монтани (дио Рудина)
- субмедитеранско-планински регион (висока Херцеговина)

Све ово указује на богатство флористичког диверзитетета општине Билећа.

ЦИЉ РАДА

Циљ рада је да се укаже на бројност врста љековитих биљака које насељавају територију општине Билећа, те реалне могућности за узгој и прераду као допринос одрживом развоју.

МАТЕРИЈАЛ И МЕТОДЕ РАДА

Прикупљање биљног материјала је обављено на подручју општине Билећа у периоду од марта до септембра 2008. године. Биљке су сакупљане на ливадама, пашњацима, камењарима, шикарама, шумама, уз путеве и око водених површина у фази цвјетања и образовања плодова, потом је материјал детерминисан, пресован и хербаризован са наведеним локалитетом и стаништем.

За детерминацију су кориштени: „Екскурзијска флора Хрватске и сусједних подручја“ (Домац, Р.,1967.) и „Ikonographie Der Flora des Südöstlichen Mitteleuropa" (Sandor, J., Csapody, V., 1979.). Номенклатура је такође усклађена према „Екскурзијска флора Хрватске и сусједних подручја“ (Домац, Р.,1967.) и „Ikonographie Der Flora des Südöstlichen Mitteleuropa" (Sandor, J., Csapody, V., 1979.).

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА РАДА

У периоду од марта до септембра 2008. године, на подручју Билеће су сакупљене 92 љековите биљне врсте.

Табела 01. Пронађене љековите биљке на територији општине Билећа

Ред. бр.	**Латински назив биљке**	**Породица**
1.	***Ceterach officinarum*** De Candole	**Aspleniaceae**
2.	***Juniperus oxycedrus*** L.	**Cupressaceae**
3.	***Clematis vitalba*** L.	**Ranunculaceae**
4.	***Ranunculus sceleratus*** L.	**Ranunculaceae**
5.	***Chelidonijum majus*** L.	**Papaveraceae**
6.	***Papaver rhoeas*** L.	**Papaveraceae**
7.	***Morus nigra*** L.	**Moraceae**
8.	***Ficus carica*** L.	**Moraceae**
9.	***Urtica dioica*** L.	**Urticace**
10.	***Quercus ceris*** L.	**Fagaceae**
11.	***Quercus pubescens*** Willd.	**Fagaceae**
12.	***Corylus avellana*** L.	**Corylaceae**
13.	***Juglans regia*** L.	**Juglandaceae**
14.	***Saponaria officinalis*** L.	**Caryophyllaceae**
15.	***Rumex acetosa*** L.	**Polygonaceae**
16.	***Rumex pulcher*** L.	**Polygonaceae**
17.	***Hypericum perforatum*** L.	**Hypericace**
18.	***Viola odorata*** L.	**Violaceae**
19.	***Viola tricolor*** L.	**Violaceae**
20.	***Capsela bursa pastoris*** (L.) Medic.	**Brassicaceae**
21.	***Populus nigra*** L.	**Salicaceae**
22.	***Primula veris*** Huds.	**Primulaceae**
23.	***Tilia platyphylla*** Scop.	**Tiliaceae**
24.	***Althaea rosea*** (L.) Cav.	**Malvaceae**
25.	***Hibiscus syriacus*** L.	**Malvaceae**
26.	***Malva Sylvestris*** L.	**Malvaceae**
27.	***Euphorbia cyperissias*** L.	**Euphorbiaceae**
28.	***Euphorbia helioscopina*** L.	**Euphorbiaceae**
29.	***Sedum acre*** L.	**Crasulaceae**
30.	***Sedum telephium*** L.	**Crasulaceae**
31.	***Agrimonia eupatoria*** L.	**Rosaceae**
32.	***Crataegus monogyna*** jacq.	**Rosaceae**
33.	***Filipendula hexsapetala*** Gilib.	**Rosaceae**
34.	***Fragaria vesca*** L.	**Rosaceae**
35.	***Geum urbanum*** L.	**Rosaceae**
36.	***Prunus spinosa*** L.	**Rosaceae**
37.	***Rosa canina*** L.	**Rosaceae**
38.	***Rubus caesius*** L.	**Rosaceae**
39.	***Sanguisorba minor*** Scop.	**Rosaceae**
40.	***Anthyllis vulneraria*** L.	**Fabaceae**
41.	***Medicago lupulina*** L.	**Fabaceae**
42.	***Medicago sativa*** L.	**Fabaceae**
43.	***Trifolium pratense*** L.	**Fabaceae**
44.	***Trifolium repens*** L.	**Fabaceae**
45.	***Erodium cicutarium*** (L.) L' Hérit	**Geraniaceae**
46.	***Cornus mas*** L.	**Cornaceae**
47.	***Hedera helix*** L.	**Araliaceae**
48.	***Carum carvi*** L.	**Apiaceae**
49.	***Daucus carota*** L.	**Apiaceae**
50.	***Evonymus europeus*** L.	**Calastraceae**
51.	***Sambucus ebulus*** L.	**Sambucaceae**

52.	***Sambucus nigra*** L.	**Sambucaceae**
53.	***Fraxinus excelsior*** L.	**Oleaceae**
54.	***Fraxinus ornus*** L.	**Oleaceae**
55.	***Galium verum*** L.	**Rubiaceae**
56.	***Cuscuta epithymum*** L.	**Cuscutaceae**
57.	***Linaria vulgaris*** Mill.	**Scrophulariaceae**
58.	***Verbascum phlomoides*** L.	**Scrophulariaceae**
59.	***Plantago lanceolata*** L.	**Plantaginaceae**
60.	***Plantago major*** L.	**Plantaginaceae**
61.	***Plantago media*** L.	**Plantaginaceae**
62.	***Verbena officinalis*** L.	**Verbenaceae**
63.	***Ajuga reptans*** L.	**Lamiaceae**
64.	***Calamintha officinalis*** Moench	**Lamiaceae**
65.	***Glechoma hederacea*** L.	**Lamiaceae**
66.	***Hyssopus officinalis*** L.	**Lamiaceae**
67.	***Lamium purpureum*** L.	**Lamiaceae**
68.	***Melissa officinalis*** L.	**Lamiaceae**
69.	***Mentha piperita*** L.	**Lamiaceae**
70.	***Mentha pulegium*** L.	**Lamiaceae**
71.	***Origanum vulgare*** L.	**Lamiaceae**
72.	***Prunela vulgaris*** L.	**Lamiaceae**
73.	***Salvia officinalis*** L.	**Lamiaceae**
74.	***Satureja subspicata*** Vis.	**Lamiaceae**
75.	***Stachis officinalis*** (L.) Trevis	**Lamiaceae**
76.	***Stachis recta*** L.	**Lamiaceae**
77.	***Teucrium chamaedrys*** L.	**Lamiaceae**
78.	***Teucrium polium*** L.	**Lamiaceae**
79.	***Thymus serpyllum*** *L.*	**Lamiaceae**
80.	***Achillea crithmifolia*** W. et K.	**Asteraceae**
81.	***Achillea millefolium*** L.	**Asteraceae**
82.	***Artemisia vulgaris*** L.	**Asteraceae**
83.	***Bellis perennis*** L.	**Asteraceae**
84.	***Centaurea jacea*** L.	**Asteraceae**
85.	***Cichorium intybus*** L.	**Asteraceae**
86.	***Hieracium pilosella*** L.	**Asteraceae**
87.	***Matricaria chamomilla*** L.	**Asteraceae**
88.	***Taraxacum officinale*** Weber.	**Asteraceae**
89.	***Ruscus aculeatus*** L.	**Liliaceae**
90.	***Tamus communis*** L.	**Dioscoreaceae**
91.	***Orchis morio*** L.	**Orchidaceae**
92.	***Arum maculatum*** L.	**Araceae**

Од укупно 92 пронађене љековите биљне врсте на територији општине Билећа највећи број припада породици Lamiaceae 17 врста, затим породицама Asteraceae и Rosaceae са по 9 врста, и породици Fabaceae 5 врста, док су остале заступљене мањим бројем.

Општина Билећа посједује одрђене предуслове и погодности као природне потенцијале који омогућавају производњу љековитих биљака, као што су изразит карактер субмедитеранске климе који у нижим предјелима условљава дужи вегетациони период (од 240 до 260 дана) а који омогућава и до двије жетве годишње. Под утицајем ове климе као и типова земљишта (tera rossa) којих налазимо на територији општине овдје се могу успјешно узгајати љековите врсте типичне за ово подручје као што су: лаванда, оригано, мајоран, артичока, тимијан (Шуматић, Н. и сар.,2001.). Уз ограничено и правилно сакупљање појединих љековитих

врста из природних станишта, које нису погодне за вјештачки облик узгоја, може се обезбједити додатна количина разноврсних активних материја за производњу лијекова уз очување природних популација љековитих биљака, што уједно обезбјеђује трајан извор сировина.

ЗАКЉУЧАК

На основу проведених истраживања може се закључити сљедеће:

1. На подручју општине Билећа пронађене су 92 љековите биљне врсте. Плантажно се могу узгајати слиједеће врсте: Hypericum perforatum, Rosa canina, Mentha piperita, Mentha pulegium, Originum vulgare, Salvia officinalis, Artemisia vulgaris, Matricaria chamomila. На наведеном подручју сем аматерског индивидуалног гајења биљака до сада не постоји организована индустријска производња љековитог биља.
2. Покретањем организоване примарне и секундарне производње љековитих биљака и активних материја било би омогућено отварање нових радних мјеста што представља велики допринос одрживом развоју локалне заједнице .
3. Ова врста производње омогућава произвођачима да понуде тржишту веће количине биљног материјала уједначеног квалитета са релативно ниском цијеном финалних производа.
4. Као допринос одрживом развоју општина Билећа посједује одговарајуће предуслове у погледу климатских услова и квалитета земљишта за производњу и прераду љековитог биља.У одрживом развоју сектора љековитог биља засигурно највећу улогу има управо подстицање плантажног гајења врста које имају значаја,било са аспекта потражње (чиме се смањује притисак на природне популације),било са аспекта заштите природе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гњато, Р., 1991., Источна Херцеговина, регионално-географски проблеми развоја, Географско друштво БиХ, Сарајево
2. Група аутора, 1989.,Лековите биљке СР Србије, Српска академија наука и умјетности, Београд
3. Домац, Р.,1967., Екскурзијска флора хрватске и сусједних подручја , Школска књига , Загреб, 1967.
4. Horvat, I., Glavač, V., Ellenberg, H. (1974): Vegetation Sudosteurpos-Geobotanica selecta, Band IV, Gustav Fisher Verlag, Stuttgart
5. Илић, П., 2003., Флора околине билеће, Дипломски рад, Нови Сад
6. Пецељ, М., 1989., Физичко-географски проблеми поља у кршу херцеговачких Рудина, Докторска дисертација, ПМФ, Нови Сад
7. Пецељ, М., 1989., Дабарско поље – "оаза" Сунца у Херцеговачком кршу, Зборник реферата научног скупа "Минерали, стијене, изумрли и живи свијет БиХ": 579-583, Сарајево, 7-8. октобар 1988. Земаљски музеј БиХ, Одјељење за природне науке, Сарајево
8. Sandor, J., Csapody, V., 1979. „Ikonographie Der Flora des Südöstlichen Mitteleuropa"
9. Степановић, Б.; Радановић Д.; Шуматић, Н.; Пржуљ, Н., Тодоровић, Ј.; Комљеновић, и.; Марковић, М., 2001.Технологија производње љековитих, ароматичних и зачинских биљака, Завод за уџбенике и наставна средства, Бања Лука,

THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF MEDICINAL HERBS IN THE MUNICIPALITY OF BILEĆA

VUKOSAVA ČOLIĆ, SREĆKO ČOLIĆ

Faculty of Science and Mathematics, University of Banja Luka, 78000 Banja Luka, Republic of Srpska

On the basis of this research the following can be concluded:

1) In the municipality of Bileća 92 species of medicinal herbs have been found. The following types can be cultivated on plantations: *Hypericum perforatum, Rosa canina, Mentha piperita, Mentha pulegium, Originum vulgare, Salvia officinalis, Artemisia vulgaris* and *Matricaria chamomila.* In the area mentioned above, except for the individual amateur cultivation, there has not been any organized industrial cultivation of medicinal plants so far.
2) Running an organized primary and secondary production of medicinal herbs and active ingredients would create new jobs as a major contribution to sustainable community development.
3) This type of production allows manufacturers to supply the market with large quantities of plant material with balanced quality and relatively low price.
4) As a contribution to sustainable development, the Municipality of Bileća has suitable preconditions regarding climate and soil quality for production and processing of medicinal plants. In medicinal plant sector of sustainable development the most important role certainly belongs to the incitement of cultivating significant species on plantations, because of two important aspects:

- Demand (thus reducing pressure on natural situations)
- Protection of nature.

СЕКЦИЈА Б

ДЕМОГРАФСКИ ПРОЦЕСИ У ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ

СЛОБОДАН ЋУРЧИЋ UDC: 314.15(497.113)

УЛОГА МИГРАЦИЈА У РАЗВОЈУ ВОЈВОЂАНСКЕ ПОПУЛАЦИЈЕ

Матица Српска, 21000 Нови Сад, Србија

Резиме: Миграције су један од најважнијих фактора у развоју популација, како у имиграционим, тако и у емиграционим срединама. То је током историје било веома изражено и на територији Војводине. Ово излагање ће се ограничити на новије миграције, чији смо сведоци и које се на непосредан или посредан начин могу сагледавати кроз податке статистике. Прво ће бити приказани извори за проучавање миграција, затим оне најмаркантније сеобе, као што су исељавања у прекоморске и западноевропске земље пре Другог светског рата, међуратна колонизација, миграције током Другог светског рата, послератна колонизација, досељавања аграрног становништва у Војводину, досељавања избеглица и унутрашње миграције. То је време када су се код миграција догодили неки кључни моменти, као што су присилне миграције, организована пресељавања, моменат када аграрни фактор више није одлучујући покретач пресељавања и када миграције преузимају кључну улогу у развоју популације. Посматрани период биће издељен на раздобља са карактеристичним миграционим салдом. Првенствена пажња ће бити посвећена утицају миграција на промене величине популације, неких структура становништва, природног прираштаја и на промене размештаја војвођанске популације.
Кључне речи: Војводина, миграције, утисај миграција на развој популације.

Abstract: Migrations are one of the most important factors in the development of a population in environments with immigration as well as in those with emigration. During the course of history this was also very clear in Vojvodina. This presentation shall be limited to the more recent migrations of which we are witnesses and that can be observed directly or indirectly through statistical data. First, available statistics on migrations will be presented, then the most significant migrations which are the emigrations overseas and West Europeans countries before World War II, colonization in the interwar period, migrations during World War II, post-war colonization, immigration of an agricultural population in Vojvodina, immigration of refugees and inner migrations. This is the time when certain key events occurred, such as forced migrations, government organized migrations, moment when the agricultural factor is not any more a decisive motive for moving and moment when migrations take a capital role in the development of a population. The period observed will be divided into periods with characteristic migration balance. A prominent attention will be given to the influence of migrations on the changes in size, national composition and natural growth as well as on changes in the movements of Vojvodina's population.
Key words: Vojvodina, migrations, influence of migrations on changes in Vojvodina's population

УВОД

Миграције су са свим својим детаљима у демографији и у историји једна од најинтересантнијих појава. Нажалост, о већини миграција, па и оним најновијим, поседујемо мало података потребних за њихово целовито сагледавање. Идући даље у прошлост то је све изразитије и оне су вероватно најбоље приказане у књижевности. Нажалост наука не дозвољава себи слободе коју има књижевност и она закључке доноси само на сигурним чињеницама. За географска проучавања идеално би било да о миграцијама знамо:

Домицил и одредиште.
Време одвијања миграције.
Пут којим се она одвијала и евентуално њене фазе.
Узроке пресељавања.
Егзактне податке о броју миграната.
Егзактне податрке о демографским карактеристикама учесника.
Последице пресељавања како у домицилу, тако и у одредишту.

Међутим, то су само пусте жеље па су истраживачи принуђени да о многим важним детаљима само нагађају. Принуђени су и да о овако комплексним појавама суде на основу мало података или да користе посредне податке.

Овај рад има за циљ да у кратким цртама прикаже неколико најмаркантнијих миграција у Војводини у 20. веку, које су обележиле своје време и биле су један од кључних фактора развоја популације. Желим на њиховим примерима да прикажем са колико мало докумената располажу истраживачи. То ће бити учињено на примерима следећих миграција:

Спољашње миграције пре Другог светског рата.
Међуратна колонизација.
Миграције у време Другог светског рата.
Депортације.
Колонизација Мађара.
Исељавање Немаца.
Послератна колонизација.
Досељавање аграрног становништва.
Урбане миграције и
Избеглиштво.

СПОЉАШЊЕ МИГРАЦИЈЕ ПРЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Крајем 19. и почетком 20. века и овај део Аустро-Угарске монархије захватиле су, популарно називане „прекоморске“ миграције, односно пресељавања у тада веома атрактивне земље, као што су биле Сједињене Америчке државе, Канада, земље Јужне Америке, али и неке друге европске земље. Оне су у другим деловима монархије, које су касније чиниле Југославију, имале дужу традицију.

То су миграције о којима статистика говори само генерално за велике територије. Као илустрација послужиће рад академика Бранислава Букурова: **Спољашње миграције народа Југославије између два светска рата** (Букуров Б, 1976)**.** Он је базиран на подацима државне статистике и на проценама (за које је у изворном раду наведена методологија). Према тим подацима из Југославије је у периоду 1927-37. године исељено 132.678 становника или у преосеку 12.062 лица годишње. Ударне године су биле 1928. 1929. и 1930, и поклапале су се са временом велике кризе. Вероватно су због тога биле највише усмерене ка Француској, Немачкој и Белгији, земљама у којима је она била мање изражена. Према процени, Војводина је тада емитовала 47.410 становника, око 10 % ка европским и 90 % ка ваневропским земљама. То је било око 15 % укупног броја исељеника из државе О осталим карактеристикама миграната може се закључивати само на основу података који су на државном нивоу.

Индикативни су неки правци исељавања. Међу европским земљама предњачила је Француска, а претпоставља се да је поред економске конјунктуре томе доприносиле и везе успостављене у време претходног рата. Друга по броју исељеника била је Турска и овде је вероватно била доминантна национално-политичка емиграција. Следиле су Белгија, Немачка и Румунија. И код две последње земље била су присутна пресељавања изазвана неекономским мотивима. Исељавања у ваневропске земље највећим делом је било усмерено ка Сједињеним Америчким Државама, Канади и Аргентини и ту су доминирали економски разлози пресељавања, али велики број Немаца и Мађара међу исељеницима индицира и на разлоге политичког карактера.

Како су ово подаци регистрације исељеника, они су веома исцрпни. На основу непотпуних података могуће је проценити полну, старосну, професионалну, етничку и социјалну структуру емиграната и величину домаћинстава. Око две трећине исељеника били су мушкарци, од којих су четири петине били неожењени. Више од половине жена су удате и одлазиеле су у оквиру домаћинстава. Највећи број исељеника је био у радној доби (од 18 до 30 година 39,5 % и од 31 до 50 година 33,7 %), а само 4,2 % био је старији од 50 година. Махом су то била активна лица, а мање од једне петине изјашњавало се као издржавано. Око две трећине били су земљорадници, преосталу трећину већим бројем су чинили неквалификовани него

квалификовани радници, а 4,3 % изјаснило се као „слободне професије“. Највећи број (92 %), изјавио је да су разлози исељавања економске природе, 53 % је у домовини било без икаквог поседа, 4 % је продало поседе да би финанситало исељавање, а 43 % је оставило поседе сродницима. И подаци о томе ко је платио пут за исељавање говоре да је у знатном броју случајева, то није било становништво са минималним приходима и да је емиграција имала за циљ стицање још већег иметка. Око две трећине исељеника одлазило је код родбине, а 91 % њих је имала обезбеђен посао. Породице исељеника биле су по правилу малочлане. Око 67 % исељеника били су Југословени, око 20 % Немци и око 10 % Мађари. Ова два народа су у исељавањима учествовала далеко више од њиховог удела у укупној популације (4,2 % и 3,9 %) 1921. године.

Још једном треба нагласити да су ово подаци за просечно стање у читавој земљи и да су подаци недовољни за целовитије сагледавање једне миграције. Посебно што нас интересује, они не дозвољавају анализу последица које су те миграције оставиле у Војводини.

МЕЂУРАТНА КОЛОНИЗАЦИЈА

Ова миграција је карактеристична за Војводину по томе, што она у поређењу са дотадашњим миграцијама има потпуно нов правац и последица је најновијих политичких промена. Наиме, Први светски рат завршен је великим политичким променама, формирана је Југославија, а државна граница је померена са југа на север Вјводине. Она је ову регију одвојила од Средње Европе и припојила је Балкану, тако да су прекинуте старе миграционе струје са севера и северозапада, а успостављене су нове, са југа и југозапада.

После Првог светског рата спроведена је аграрна реформа, а у оквиру њених правних аката били су Уредба о експрпоријацији велепоседа, у сврху колонизације и Наредба о добровољцима. Објекти колонизације били су приватни велепоседи, општински и црквени поседи и државна добра. Субјекти су били ратни добровољци, аутоколонисти, оптанти и избеглице. Ове миграције су се различитим интензитетом одвијале у различитим деловима Војводине и углваном су се протезале кроз читав међуратни период.

Према временски неусаглашеним подацима оне су довеле 19.206 породица са 88.750 чланова. Сви они се нису доселили у Војводину јер се подаци односе и на делове Срема који су сада у Хрватској. Без обзира на ту неподударност процењује се да су они чинили око 5 % Војвођанске популације. Колонисти су у мањим или већим групама населили 131 насеље, од којих су знатан број основали. То су углавном сви егзактни демографски подаци о овој миграцији. Детаљнији подаци о досељавању у мањи број колонистичких места постоје у студијама посвећеним овој колонизацији Николе Гаћеше али и они садрже мало демографских података (Гаћеша Н. 1968. 1972. и 1975)

И о многим ефектима ове миграције можемо судити само на основу општих података. Демографски ефекти нису могли бити посебно значајни јер се радило о релативно малој скупини. Можда су они највећи прилог дали повећању укупне популације. Према процени он је између 1919. и 1940. године био око 180.000 лица, према чему би колонисти у томе учествовали са једном половином (Ђурчић С, 1996). Колонизација је поред тога и анулирала ефекте прекоморских миграција и других исељавања из Војводине. Последице које су могле изазвати неке демографске карактеристике досељеног становништва биле су минималне јер се радило о релативно малом контингенту новог становништва. На пример, међу њима није било устаљене праксе контроле рађања, што је, бар у једној генерацији незнатно повисило природни прираштај. Ни утицај на промене код етничке структуре није био посебно значајан, али је свакако допринео повећању удела словенског живља у Војводини Наиме, овај миграциони контингент највећим бројем су чинили Срби, а малим бројем Хрвати - избеглице из Истре, који су се населили у Срему. Већи ефекат су вероватно изазвала исељавања Немаца, Мађара и Румуна.

Са економског становишта, ове миграције су највише допринеле побољшању социјалног положаја једног броја домаћинстава у држави, а вероватно су утицали на смањење пољопривредне производње која је на великим поседима била ефикаснија.

Значајан ефекат учињен је на плану насељености Војводине, а посебно северне Бачке. Наиме, ови мигранти су формирали већи број нових, самосталних насеља, и на тај начин су умањили неравномерност насељености покрајинске територије. То је посебно било изражено на бачкој лесној заравни и у источнобанатским депресијама. Многа од тих насеља постали су нуклеуси за окупљање становништва из околних дисперзивних насеља.

МИГАЦИЈЕ У ВРЕМЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Током Другог светског рата најмаркантније су биле три миграције. Прву су чинила организована депортовања локалног становништва од стране окупационих власти, другу колонизације, а трећу исељавање Немачког становништва.

Окупационе власти су организовали **депортације** „непожељног становништва“ и становништва досељеног после 1918. године. Ти планови нису доследно спроведени. У БАНАТУ, који је био под немачком управом, планирано је исељавање 40.000 до 50.000 становника али то није спроведено због општег размаха народноослободилачке борбе и због проблема радне снаге који би после тога настао. Акције су се ограничиле на јеврејско становништво, када је око 4.000 лица интернирано у логоре, а њихова имовина конфскована. БАЧКА је била под мађарском окупацијом. У њој су исељавања становништва вршена у неколико таласа и била су праћена ратним злочинима. Под ударом су првенствено били међуратни колонисти, али и друго становништво, као на пример 120 буњевачких породица из Рате. Протеривани су у Србију и Хрватску, а 11.375 лица је интернирано у 13 логора у Бачкој и ван њене територије, где је убијено 8.027 лица, највећим бројем интернираних из Бачке. Након немачке окупације Мађарске (19. март 1944) у логоре је депортовано око 15.000 Јевреја, од којих се само једна трећина вратила. СРЕМ је припао Независној Држави Хрватској. Поред масовног физичог уништавања Срба, Јевреја и Рома, хрватска власт у сададњи са Немцима вршила је и исељавања слична онима у Бачкој. Протеривања су започета у Жарковцима, крај Руме, одакле су протеране 103 колонистичке породице и на њихово место су досељени Немци из јужног Срема. Следила је репресија у 19 других колонија са 3.617 породица.

Упоредо са депортацијом становништва вршена је и **колонизација** мађарског становништва. У 29 испражњених добровољачких колонија насељено је 2.856 породица са 13.526 чланова из Буковине, затим око 400 породица хероја из Првог светског рата (такозвани витезови), 408 породица из Босне и 56 из Молдавије са укупно 1.732 лица. На крају рата око 13.000 досељеника стихијски се повукло ка северу са мађарском војском (Митровић М.1984).

На крају рата дошло је до **исељавања Немаца** из Војводине. Тај процес започет је још у првој половини 1943. године, када се део немачког становништва из Босне, због ратних операција преселио у источни Срем. На крају рата то се проширило по ширим европским просторима, а посебно велике размере добило је на територији Војводине. На титорије Срема то се одвијало плански под контролом војних власти, док је у Бачкој и Бнату у великој мери препуштено хаосу. Постоје сведочанства да су немачке власти у једном моменту покушавале да зауставе исељавања и чак блокирале прелазе преко Тисе и Дунава. Један број Немаца није успео је да се евакуише пре краја рата. Одлуком АВНОЈ-а од 21. новембра 1944. године сва имовина Немачког рајха и њених држављана (изузев учесника у НОВ), ратних злочинаца и њихових помагача се конфискује. Оставши без имовине око 75.000 Намаца смештено је у логоре. О њиховим страдањима нема егзактних података. После распуштања logora 1. марта 1948. године, већина њих се иселила из Југославије (Ђурђев Б. 1995).

Последице Другог светског рата на територији Војводине биле су погубне. Томе су у великој мери допринеле и миграције. У сложеној ситуацији, коју намеће рат, тешко је посебно издвојити њихове ефекте. Интернирање међуратних колониста у логоре имало је за последицу директне жртве репресалија од око 8.000 лица, као и прекид нормалног развоја тог дела

популације, чије ефекте је тешко утврдити. Насељавање Мађара из Буковине и њихово исељавање, нису оставило диретних последица на развој војвођанске популације, али је знатан број њих страдао у ратним вихорима у Мађарској. Највеће последице оставила су исељавања Немаца.

Попис становништва из 1921. године, констатовао је у Војводини 333.272 Немаца. Наредни попис из 1931. године констатовао је само састав становништва по матерњем језику. За процену броја Немаца те године потребно је извршити извесне корекције, јер су немачки као матерњи језик наводили Јевреји и неке друге етничке групе (Ђурђев Б, 1995). Процењује се да је и Војводини тада живело око 320.000 Немаца. Уколико је тренд смањивања настављен и текао је истим темпом, до почетка рата број Немаца је вероватно смањен на око 300.000 лица, а регресија је током рата настављена јер су војвођански Немци активно учествовали у рату. Попис из 1948. године региструје у Војводини 31.821 Немца. Према томе, број исељених, би се могао проценити на око 270.000. И тај број је вероватно мањи јер се после рата знатан број Немаца, који нису избегли, изјашњавао за припаднике других народности (мешовити бракови, сродства и сл.), а највећим бројем за Мађаре. О томе сведоче многи чланови тих фамилија, а на то навода и неки егзактни подаци. Један од њих је пораст броја Мађара између 1921. и 1948. године, од 371.006 лица на 428.554 лица. То је пораст раван индексу од 115,5, а још више нагли пораст броја Мађара у местима у којима су пре рата Немци чинили велике скупине (у Апатину за седам пута, у Оџацима, Бачкој Паланци, Банатском Карловцу и Новим Козарцима за по четири пута, у Гудурици за три пута у Врбасу, Колуту и Српском Милетићу за по два пута и т.д.).

О другим последицама исељавања Немаца тешко је судити без сагледавања послератних колонизација јер се ту радило о потпуној смени популације.

ПОСЛЕРАТНА КОЛОНИЗАЦИЈА

Друга масовна и спектакуларна миграција у Војводини у 20. веку била је послератна колонизација. Једни од првих савезних закона донесених у Југославији после Другог светског рата били су закони о аграрној реформи и колонизацији из 23. августа 1945. године. Званични назив ове миграције је Насељавање бораца и борачких домаћинстава . . . , а циљеви су јој се у великој мери поклапали са циљевима предратне колонизације. За њено проучавање важно је да су досељеници и реемигранти регистровани и да јој је посвећен велики број радова.

Колонизација је покренула укупно 258.405 лица, међутим, сви се они нису населили унутар савремених административних граница Војводине, део се убрзо вратио у родни крај, а тај број обухвана и такозване „унутрашње“ колонисте. Када се изврши ревизија Војводина је добила укупно 216.306 нова становника. То је било 13,2 % тадашњег становништва Војводине и две трећине алохтоног становништва Војводине констатованог пописом из 1948. године. Најмасовније је био досељавање из Босне и Херцеговине и Хрватсеке

Колонисти су са населили у 170 војвођанских насеља, а у 50 су чинили од 50 % до 100 % популације у 1948. години. Први ефекат, који је колонизација остварила била је компензација исељеног становништва и становништва страдалог у рату. Тај задатак није у потпуности остварен, јер се претпоставља да је број исељеног становништва био око 250.000, а ратне жртве се процењују на 55.285 лица. Колонисти су довели до још неких промена код војвођанске популације, које је тешко егзактно изразити, али су несумњиве. То су пре свега смањивање средње старости становништва, повишење природног прираштаја и повећање удела неписменог становништва. То су појаве које се на основу пописа и регистрација не могу сагледати за читаву популацију али су дуго биле евидентне у колонистичким селима. Оне су биле везане и са проблемима адаптације на нову средину, која се у великој мери разликовала од домицила и била им је непозната. Умногоме су се разликовали и услови рада. Ипак, те промене и разлике нису били радикални. Нормална транзиција које прате све популације учинила је да се колонизовано становништво за краће или дуже време прилагодило животу у новој средини и по много особина постало слично староседелачкој популацији већ у следећој генерацији.

Постоји још једна важна последица колонизације, а то је персонално повезивање традиционално емигрантских делова земље са Војводином. То је било најизразитије код Босне и Херцеговине и код Хрватске, што ће оставити трага код наредних миграција.

ДОСЕЉАВАЊА АГРАРНОГ СТАНОВНИШТВА

Још током колинизације долазило је до реемиграције и до њеног закључења (април 1948) регистрована су 21.293 таква случаја. Оне су настављене и даље и дале су основни печат миграцијама током неколико наредних године. Радикалне промене су настале половином педесетих година.

Разлози наредних миграција су били првенствено економске природе. Наиме, још увек је постојала она латентна разлика у демографским и привредним карактеристикама низијске Војводине и планинских регија на југу. Зачеци нових пресељавања били су у сезонском раду на пољопривредним пословима у Војводини, у време када су они захтевали много мануелног рада. Услови за стално пресељавања аграрног становништва у Војводину били су идеални. Потенцијални имигранти су преко сезонског рада или посета рођацима – колонистима, добро упознали Војводину. У аграрно пренасељеном домицилу могли су добро да продају имања. Сем тога, она су им, у много случајева принудно откупљивана због изградњи хидроцентрала, отварање рудника, подизања војних полигона и сл. У Војводини су добијеним стедствима могли да купе далеко више земље. Наиме, у то време покрајинско становништво почињу да покрећу урбане миграције правца село-град. Због тога су куће и земља у селима били јевтини, а и неквалификовани радници су се лако запошљавали на државним економијама. У то време механизација пољопривреде била је у зачетку па је обрада земље, како на великим економијама, тако и на приватним поседима захтевала много мануелног рада, а у локалним срединама није било довољно радне снаге. На тај начин створен је обострани економски интерес, који је покренуо масовне миграције ка Војводини.

Ту миграцију најјасније констатује попис становништва из 1961. године. Почела је она и раније, али њени ефекти на подацима пописа из 1953. године нису уочљиви, јер су тада још била снажна исељавања колониста. У време пописа из 1971. године она је већ одавно утихнула. Процењује се да је трајала око десет година. Због тога се о њој може судити само на основу посредних података.

Основна последица ових миграција био је повећан темпо пораста броја становника Војводине. Индекс раста између 1953. и 1961. године био је 109,1, у претходном међупописном периоду био је 103,6, а у наредном 105,3. Већи је био само у међупописном периоду 1880-1890. (113,0). Карактер миграције допринео је очувању равномерне насељености војвођанске територије. Имигранти су највећим бројем били аграрно становништво, које се и овде запошљавало у пољопривреди, па су одредишта у великом броју била села. То је учинило да је у великом броју насеља број становништва порастао, 1961. године у њих 233 или 51,7 %. После окончања миграције. до 1971. године тај тренд је задржало само 117 или 25,9 % насеља. За период ових миграција било је карактеристично да су популације порасле у великом броју малих, комунално неопремљених и саобраћајно периферних насеља. Тамо су куће и земља по правилу били јевтинији, или су у близини била велика пољопривредна добра. Треба напоменути да је ово била последња миграција ка Војводини, коју су покренули аграрни фактори. Касније је процес урбанизације захватао све делове Југославије и миграционе струје су усмераване ка градовима. Сем тога пољопривреда је осавремењивана и све више се ослобађала великих потреба за мануелним радом. Детаљнијим анализама примећене су још неке последице ових миграција, на пример, смањен је степен старења популације са 0,14 годишње између 1948. и 1953. године, на 0,11 између 1953. и 1961. године. У наредном међупописном периоду он је порастао на 0,24 година. Неке последице су евидентне и код маскулинитета. Анализом стања у малим насељима, која су примила знатне контингенте ових миграната, констатовано је да је у првим фазама долазило много више мушкараца. Када би они обезбедили извесну економску основу, долазили су и остали чланови домаћинстава. Урбани процеси и одлазак на рад у иностранство, већ половином шездесетих година, зауставили су ове миграције и многе њихове позитивне демографске последице убрзо су анулирани.

УРБАНЕ МИГРАЦИЈЕ

Окончањем усељавања аграрног становништва Војводини следи дуг период без спектакуларних миграционих кретања. У њему се смењују краћа раздобља у којима су била доминантна једно време исељавања, а затим усељавања. За разлику од раније приказаних спољашњих миграција, које су прелазиле покрајинске границе, сада најмаркантније постају такозване унутрашње мигргације, међу којима су била доминантна пресељавања из села ка градовима. Она најчешће нису утицала на промене код укупне покрајинске популације, али су доводиле до неравномерности размештаја становништва са свим њиховим лошим последицама.

У претходном одељку су поменути подаци о броју војвођанских насеља са порастом броја становника. У наредној табели та појава је приказана за један дужи период.

Период	Насеља са порастом броја сзановника	
	Број	%
1953.1960.	233	51,7
1961-1970.	117	25,9
1971-1980.	104	22,4
1981-1990.	74	15,9
1991-2002.	144	30,8

Савремени урбани процеси, који су интензивније почели да се развијају после Другог светског рата, манифестовали су се и кроз промене размештаја становништва. То је потенцирала концентација неаграрних функција у градовима. У исто време све више деце је настављало школовање и после обавезне основне школе и стицало је неке квалификације. Могућности адекватног запошљавања у сеоским срединама било је ограничено. Ове миграције је подстицао и неравноправан положај аграрног и неаграрног привређивања. Касније, томе се придружило и осавремењавање рада у пољопривреди, које је одбацивало део радника. Све то је покретало миграције правца село – град. Тај процес се јасно види на променама броја становника. насеља. Све до последње деценије 20. века, сукцесивно и све брже се смањивао број насеља са порастом броја становника, да би се између 1981 и 1990. године њихов број смањио на 74 или 15,9 % укупног броја. Интересантан је њихов карактер. Међу њима је 18 градова, 30 приградских насеља и 6 села, која су центри општина. Сем њих, порастао је број становника у само још 20 осталих села иако су села чинила 93,3 % војвођанских насеља.

Ови процеси текли су паралелно са демографском транзицијом, која је подразумевала смањивање наталитета, старење популације, смањивање виталних, а касније и радних контингената становништва и све то је доводило на крају до депопулације. Ти процеси би се највероватније одвијали и независно од ових миграција. Урбане миграције су потенцирале њихов неравномеран распоред, односно брже одвијање негативних демографских процеса у аграрним, а спорији у урбаним срединама. У прво време градови су доживљавали праву демографску експанзију, а они највећи формирали су мање или веће приградске зоне (Нови Сад, Београд, Зрењанин и Сремска Митровица). Тај напредак био је највећим делом условљен усељавањима. Временом оне су толико исцрпила сеоске популације, да оне више нису биле способне да емитују нове мигранте. Тада почиње осека и у расту градова и приградских насеља, а многи мањи градови постали су такође депопулационе средине. То се види и на подацима за период 1981-1990, када је од укупно 30 војвођанских градова порастао број становника само у њих 18, а ти порасти су у свим местима далеко скромнији од оних из времена почетка ових миграција.

ИЗБЕГЛИШТВО

Сецесија делова Југославије, чији се први знаци јављају 1990. године, убрзо се претворила у грађански рат и довела је до исељавања или протеривања дела становништва, првенствено српске народности. Исељавања су 1991. године појавила у Словенији и Хрватској,

одакле се становништво пресељавало у Србију, Црну Гору и Босну. Године 1992. ратни сукоби су захватили Босну и Хрцеговину, па се и део њеног становништва прикључио избегличким струјама. Релативна стабилизација ситуације у неким деловима Хрватске и Босне 1993. године довела је до повратка једног броја избеглица, али су ратне операције наредне године обновљене што је поново покренуло избеглиштво. Године 1995. ратне операције у Хрватској су постале најжешће, а наредне године распламсале су се и у Босни и тада је дошло до највећих прогона.

Избеглице су у Србији пописане у два маха, 1996. и 2002. године. Прве године регистровано их је 617.728 од којих је највише потицало из Хрватске (330.123 лица), а нешто мање из Босне и Херцеговине (266.279 лица). Мањи број потицао је из других делова Југославије. Највећи број је избегао на крају овог периода, односно 1995. и 1996. године (Попис избеглица 1996).

Табела . Број избеглица и њихов удео (%) у популацији Војводине

Година	Број становника Војводине	Број избеглица	Удео избеглица
1996.	2.090.133	259.719	12,4
2002.	2.031.992	186.463	9,2

.

По домицилу и одредишту, ова миграција има много сличности са колонизацијом и досељавањем аграрног становништва у Војводину. Избелиштво се, ипак, од претходних миграција знатно разликовало. У међувремену разлике између Војводине и домицила избеглица знатно су смањене, тамо су урбани процеси већ имали традицију, а међу избеглицама је било како руралног, тако и урбаног становништва.

Најмаркантнија последица ове миграције било је заустављање депопулације започете у претходној деценији. Наиме, у деценији 1991-201. у Војводини је настављен негативан природни прираштај, који је достигао ниво од -81.172 лица. Усељавање избеглица довело је до позитивног миграционог салда од 99.275 лица, што је довело до пораста броја становника од 18.103 лица. Избеглице су највећим бројем били Срби и то је довело знатних промена етничке структуре војвођанске популације, где је удео те етничке групе порастао на 65,0 %. Дошло је до још једне промене сличне оној из времена миграција аграрног становништва. Избеглице највећим бројем нису имале широк избор решавања стамбеног проблема па су насељавали, како градове, тако и села. То је резултирало порастом броја насеља у којима се популација увећава. За разлику од 74 насеља у којима се то догодило у деценији 1981-90. у време ових миграција тај број се повећао на 143 или 30,6 % војвођанских насеља. Констатована је још једна мала промена. На основу расположивих података констатовано је застој у старењу популације на нивоу 0,17 година годишње, какво је било и у деценији 1981-1990.

ГЕНЕРАЛНЕ ПОСЛЕДИЦЕ МИГРАЦИЈА У 20. ВЕКУ

Највеће демографске промене, које су у Војводини после Првог светског рата изазвале миграције били су прво; варирања миграционог салда, што је утицало на промене величине укупне популације, а друго промене етничке структуре становништва.

Као мерило важности миграција за расвој једне популације могу да послуже подаци о **миграционом салду**, односно разлици између броја услељеног и броја исељеног становништва. На основу процена и статистичког материјала, то је могуће у Војводини израчунати за читав 20. век, сем периода Другог светског рата. Подаци су на наредној табели.

Табела. Развој војвођанске популације током 20. века

Период	1901-13.	1914-18.	1919-40		1945-47.	1948-52.
Природни прираштај	199.245	-54.886	158.202		33.208	91.672
Миграциони салдо	-84545	-11.414	25.694		-9.796	-32.884
Миграциони салдо годиш. просек	-6.503	-2.283	1.168		-3.265	-6.577
Промене броја становника	114.700	-66.300	183.896		23.412	58.788

Период	1953-60	1961-70.	1971-80.	1981-90.	1991-02.
Природни прираштај	123.962	99.125	69.885	13.947	-81.172
Миграциони салдо	31.458	-1.557	12.354	-34.380	99.275
Миграциони салдо годиш. просек	3.932	-156	1.235	-3.438	9.928
Промене броја становника	155.420	97.568	82.239	-20.883	18.103

Подаци до 1947. године су резултат процена (Народна република Србија, 1957)

Промена улоге, коју су миграције имале у развоју популације током 20. века најлакше се може пратити на претходној табели у реду „Миграциони слдо годишњи просек“. Пре Првог светског рата салдо је био негативан и био је последица већ помињаних прекоморских миграција. Он је за половину смањио пораст популације који је обезбедио природни прираштај. Негативан салдо у време Првог светског рата, највероватније је био везан за промене положаја државне границе и исељавања дела несрпског становништва у новоформиране матичне земље. У депопулацији негативан миграциони салдо учествовао је само са једном шестином. У међуратном периоду, негативне ефекте прекоморских миграција компензирала је колонизација и салдо је тада био позитиван и са 14 % је допринео порасту популације. Наведени извор не пружа могућности праћења ове појаве током Другог светског рата. Негативан салдо у првим послератним годинама резултат је исељавања Немаца и колонизације, која није успела да компензира тај мањак и он је смањио пораст популације за две петине. Наредне године (1948-53) обележила је реемиграција колониста, са негативним салдом, који је за трећину смањио ефекте позитивног природног прираштаја.

До 1953. године, карактеристичне миграционе периоде било је могуће адекватно ограничавати на основу података процена броја становника и природног прираштаја за сваку годину. За новији период тих података нема и неомене миграционог салда могуће је пратити само у међупописним раздобљима. Усељавања аграрног становништва између 1953 и 1960. године донела су позитиван салдо, који је у повећању популације учествовао са једном петином.

Период између 1961. и 1990. године је веома сложен и не може се објаснити карактеристичним сеобама, које су до сада помињане. То је било време урбаних миграција, које се сматрају „унутрашњим“. Не сме се, међутим, пренебрегнути чињеница да је уз јужну границу покрајине неколико градова, чија урбана подручја обухватају и део Војводине и део Србије. То је најтипичније код Београда. Досељавања у Нову Пазову, Нове и Старе Бановце и околна села покренута су највећим бројем запошљавањем у Београду, а досељеници могу да буду и из домицила ван Војводине. То би значило да су мотиви досељавања ван покрајинске територије, а да је то становништво само становањем везано за покрајинску територију. Претпоставља се, да је минималан позитиван салдо између 1971. и 1980. великим делом резутат таквих усељавања. Он је био мали и у увећању популације учествовао је са само 15,0 %. Наредна деценија је са негативним салдом и такође је ненадна. Демографи су склони претпоставци да је она резултат различитог односа приликом пописивања радника у иностранству. Наиме, та миграција је раније сматрана строго привременом. Након вишедеценијског одсуства многих мигараната, статистичка пракса мења тај став и постаје рестриктивнија при њиховом пописивању, па вишегодишње одсуство сматра трајним исељавањем. То је довело до наглог смањивања популације и великог негативног салда, који би било коректније распоредити на читав период ових миграција. Прихватајући податке пописа становништва са претходне табеле, мимо ових примедби, негативан миграциони салдо је анулирао ефекте позитивног природног прираштаја и изазвао је депопулацију. Позитиван салдо

у последњој деценији резултат је избеглиштва и он је успео да компензира мањак становништва који би најстао због негативног природног прираштаја.

На претходној табели су и подаци о природном прираштају. Евидентно је, да је он редовно био већи од миграционог салда (сем у време два светска рата) и да је био одлучујући фактор промене броја становника. У последњој деценији природни прираштај је добио негативне вредности, без изгледа да ће доћи до опоравка.

Устаљивање негативног природног прираштаја на крају 20. века представља један од преломних момената развоја популације Војводине. Природни прираштај је до тада био пресуђујући фактор, а позитиван или негативан миграциони салдо је само малим, најчешће занемаривим делом појачавао, или смањивао његове ефекте. Настала је нова фаза развоја популације, када тај пресудни фактор делује у правцу регресије, а судбина популације зависи искључиво од миграција.

Табела . Промене етничке структуре становништва Војводине.

Етничка група		Година пописа				
		1910.	1921.	1953.	1971.	2002.
Срби	број	510.186	526.134	865.538	1.089.132	1.321.807
	%	33,8	34,7	50,9	55,8	65,0
	индекс	100,0	103,1	164,4	125,8	121,4
Мађари	број	424.555	370.040	435.179	423.866	290.207
	%	28,1	24,4	25,6	21,7	14,3
	индекс	100,0	87,2	117,6	97,4	68
Немци	број	323.779	333.272		7.243	3.154
	%	21,4	22,2		0,4	0,1
	индекс	100,0	102,9		2,2	43,5
Хрвати	број	34.089	122.684	127.027	138.561	56.546
	%	2,3	8,1	7,5	7,1	2,8
	индекс	100,0	360,0	103,5	109,1	40,8
Словаци	број	56.689	58.273	71.153	72.795	56.637
	%	3,8	3,8	4,2	3,7	2,8
	индекс	100,0	102,8	122,1	102,3	77,8
Румуни	број	75.223	65.197	57.218	52.987	30.419
	%	5,0	4,3	3,4	2,7	1,5
	индекс	100,0	86,7	87,8	92,6	57,4
Црногорци	број			30.516	36.416	35.513
	%			1,8	1,9	1,8
	индекс			100,0	119,3	97,5
Русини	број	13.479	13.644	23.038	20.109	15.626
	%	0,9	0,9	1,4	1,0	0,8
	индекс	100,0	101,2	168,9	87,3	77,7
Македонци	број			11.622	16.527	11.785
	%			0,7	0,8	0,6
	индекс			100,0	142,2	71,3
Остали	број	72.804	25.182	78.254	94.897	210.289
	%	4,8	1,7	4,6	4,9	10,3
	индекс	100,0	34,6	310,8	121,3	221,6
Укупно	број	1.510.822	1.514.426	1.699.545	1.952.533	2.031.992
	%	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	индекс	100,0	100,2	112,2	114,9	104,1

Миграције су биле важан фактор промена **етничке структуре становништва** Војводине. То су иницирали пре свега велики историјски догађаји. Први од њих, Први светски рат, окончан је великим политичким променама, а једна од њих је формирање Југославије и померање државне границе на север Војводине. Тиме су заустављене дотадашње миграције са севера, а отворен је пут новим пресељавањима са југа. Заустављено је усељавање Мађара и Немаца, који су до тада били у експанзији, а омогућено је досељавање Срба и појаву неких нових група као што су Црногорци, Македонци и др. Друга велика промена било је исељавање Немаца крајем Другог светског рата и свођење ове, треће по величини етничке групе, на занемариво мали број људи. За промене броја Хрвата, карактеристичне су оне у последњој деценији 20. века, које су биле резултат исељавања и замена имовине са избеглим Србима из Хрватске. Друге промене су у мањој мери повезане са миграцијама.

Значајан фактор промена етничке структуре становништва Војводине је и природни развој популација. Већина етничких група у покрајини већ дуго је у доцнијим фазама транзиције што подразумева појаву негативног природног прираштаја и смањивања броја припадника. Нису без значаја биле ни промене у изјашњавању приликом пописа становништва. На пример, карактеристично је било масовно изјашњавање Буњеваца за Хрвате после Првог светског рата, што је основни разлог наглог пораста броја припадника те друге етнишке групе. После Другог светског рата то се десило са знатним бројем Немаца, који су се највећим бројем изјашњавали за Мађаре. Резултат је био нагли пораст броја Мађара после рата. Овај фактор знатно утиче и на велику групу људи, сврстану у наредној табели у ред „остали“, и коју су 2002. године чинији десетину популације. Међу њима је највећи број оних, који су се изјашњавали за „Југословене“, етнички неизјашњене и неопредељене, регионално опредењене и сл.

ЗАКЉУЧАК

После Првог светског рата и фромирања нове државе Југославије, дошло је до значајних промена код миграција на територији Војводине. Нове државне границе у великој мери су измениле правце миграционих кретања, а појавили су се и неки нови узроци пресељавања. У неким раздобљима неке од миграција су биле толико масовне да су у великој мери обележиле развој војвођанске популације. То су:

1. Спољашње миграције између два светска рата
2. Међуратна колонизација
3. Миграције у време Другог светског рата
   - Депортације
   - Колонизација Мађара
   - Исељавање Немаца
4. Послератна колонизација
5. Досељавања аграрног становништва
6. Урбане миграције
7. Избеглиштво

Основни разлози пресељавања на велике дистанце били су економског карактера. У време Другог светског рата догађале су се принудне миграције, а оне се појављују и у време грађанског рата на крају века. Шездесетих година двадесетог века аграрни мотиви пресељавања губе значај. Миграције су у односу на природни прираштај имали секундарни значај у променама броја становника Војводине. Оне преузимају примат тек на крају века када природни прираштај постаје негативан. Значајну улогу оне су имале приликом промена неких структура становништва, а пре свега етничког састава.

ЛИТЕРАТУРА

1. Букуров Б (1976): СПОЉАШЊЕ МИГРАЦИЈЕ НАРОДА ЈУГОСЛАВИЈЕ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА, Зборник за природне науке, Матица српска, Нови Сад.
2. Гаћеша Н. (1968): АГРАРНА РЕФОРМА И КОЛОНИЗАЦИЈА У БАЧКОЈ 1919-1940, Институт за изучавање историје Војводине, Матица стпска, Нови Сад.
3. Гаћеша Н. (1972): АГРАРНА РЕФОРМА И КОЛОНИЗАЦИЈА У БАНАТУ 1919-1940, Институт за изучавање историје Војводине, Матица стпска, Нови Сад.
4. Гаћеша Н. (1975): АГРАРНА РЕФОРМА И КОЛОНИЗАЦИЈА У СРЕМУ 1919-1940, Институт за изучавање историје Војводине, Матица стпска, Нови Сад.
5. Ђурић В и сарадници (1993): ЕТНИЧКИ САСТАВ СТАНОВНИШТВА ВОЈВОДИНЕ, из књиге Етнички састац становништва Србије и црне Горе и Срби у СФР Југославији, Географски факултет универзитета у београду, Београд.
6. Ђурђев Б. (1995): ПОСЛЕРАТНО НАСЕЉАВАЊЕ ВОЈВОДИНЕ, Матица српска, Нови Сад.
7. Ђурђрв Б. (2004): ДЕМОГРАФСКА СИТУАЦИЈА У ВОЈВОДИНИ ПОСЛЕДЊЕ ДЕЦЕНИЈЕ 20. И ПОЧЕТКОМ 21. ВЕКА, Зборник матице српске за друштвене науке, број 116-117, Нови Сад.
8. ИЗБЕГЛИЧКИ КОРПУС У СРБИЈИ - према подацима пописа становништва 2002. (2004), Министарство за људска и мањинска права Србије и црне Горе, Београд.
9. Митровић М (1984): НАСЕЉАВАЊЕ И КОЛОНИЗАЦИЈА ВОЈВОДИНЕ 1690-1945. Годишњак Друштва историчара Војводине за 1982. годину. Нови Сад.
10. Народна република Србија (1957): ПРИРОДНО КРЕТАЊЕ СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ ОД 1867-1954. ГОДИНЕ, Завод за статистику, Прикази – 20, Београд.
11. ПОПИС ИЗБЕГЛИЦА И ДРУГИХ РАТОМ УГРОЖЕНИХ ЛИЦА У САВЕЗНОЈ РЕПУБЛИЦИ ЈУГОСЛАВИЈИ (1996), Високи комесаријат Уједињених нација за избеглице, Београд.
12. Ћурчић С. (1996): БРОЈ СТАНОВНИКА ВОЈВОДИНЕ, Матица српска, Нови Сад.
13. Ћурчић С. (2006): ЈЕДНА МАЛО ПОЗНАТА МАСОВНА МИГРАЦИЈА КА ВОЈВОДИНИ, Зборник матице српске за друштвене науке, број 121, Нови Сад.

THE ROLE OF MIGRATIONS IN THE DEVELOPMENT OF VOJVODINA'S POPULATION

SLOBODAN ĆURČIĆ

Matica Srpska, 21000 Novi Sad, Serbia

As far as migrations are concerned, important changes occured on the territory of Vojvodina after First World War and the formation of the new State of Yugoslavia. The new state borders largely changed the direction of migration movements as some new causes for moving appeared. In some periods, some migrations were so massive that they significantly marked the development of Vojvodina's population. They are:

1. Migrations abroad between the two World Wars
2. Colonization between the wars
3. Migrations during Second World War
    - Deportations
    - Hungarian colonization
    - German emigration
4. Post-war colonization
5. Immigration of an agricultural population
6. Urban migrations
7. Arrival of refugees.

Basic reasons for moving on long distances were of economic character. During Second World War forced migrations occurred; they also appeared in time of civil war at the end of the century. In the twentieth century, during the sixties, the agricultural motives for migrations lost their importance. Regarding changes in the number of Vojvodina's inhabitants migrations were of secondary importance in comparison with natural growth. Only at the end of the century did they take predominance when natural growth became negative. They had a significant role on the changes of some population structures and, above all in ethnic composition.

ИГОР ЗЕКАНОВИЋ UDC: 314:911.31(497.6 RS)

ДЕМОГРАФСКИ РАЗВОЈ КАО ДЕТЕРМИНАНТА ПОЛИТИЧКО-ГЕОГРАФСКИХ ПРОЦЕСА У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

Природно-математички факултет, Универзитет у Бањој Луци, 78000 Бања Лука, Република Српска

Извод: Политичко-географски процеси у Републици Српској условљени су великим бројем детерминати. Демографски развој представља најважнију детерминанту. Обзиром на чињеницу да савремени демографски процеси негативно дјелују на политичко-географски положај Републике Српске, популациона политика требала би постати основна компонента националне и државне политике.
Кључне ријечи: Република Српска, политичко-географски процес, демографски развој, становништво, политичко-географски положај.

Abstract: Political-geographical processes in Republic of Srpska are conditioned by a number of factors. Demographic development is the most important determinant. Due to the fact that modern demographic processes negatively affect to the political-geographic position of Republic of Srpska, its population policy should become the basic component of national and state politics.
Key words: Republic of Srpska, political-geographical process, demographic development, population, political-geographic position.

УВОД

Са политичко-правног аспекта државу можемо дефинисати као заједницу људи, на одређеној територији са организацијом суверене власти. Дакле, становништво и територија представљају основне елементе сваке политичко-територијалне заједнице. „Русо је истакао да се „политичко тело може посматрати на два начина – с обзиром на простирање територије, или с обзиром на величину становништва, и подесна величина неке државе зависи од односа између њих“(*Русо 1949*).“[1]

Број становника, густна насељености, структуре становништва (економска, религијска, ...), те етнопсихичке особине формирају скуп квалитативних и квантитативних карактеристика које утичу на политичко-географске процесе и политичко-географски положај неке заједнице у цјелини.

Због тога, државе становништву поклањају велику пажњу – бригу о здрављу, општој способности и култури људи, јер од становништва у великој мјери зависи одбрамбена, безбједносна и економска моћ државе. Оно је битан фактор у свим сферама политичко-економског живота. Значајно је за ванјску и унутрашњу политику, привреду, културу, религију, здравство, …

Ако са овог аспекта посматрамо утицај и значај становништва за неку политичко-територијалну заједницу, онда је за геопростор Републике Српске утицај и значај становништва од изузетне, а можда и пресудне важности. Тачније, један од најважнијих фактора политичко-географског положаја и уопште друштвено-економског развоја Републике Српске је становништво.

[1] М. Грчић, Политичка географија, Географски факултет Београд, Београд, 2000. стр. 251.

УТИЦАЈ ДЕМОГРАФСКОГ РАЗВОЈА НА ПОЛИТИЧКО-ГЕОГРАФСКЕ ПРОЦЕСЕ

Историјско-географског насљеђе геопростора Балкана препознатљиво по додирима и прожимањима различитих цивилизација, религија[2], култура, политичких и идеолошких опредјељења, оставило је неизбрисиве трагове на демографски развој. Ријетко гдје су се на тако малом, физичко-географски разноликом и стратегијски важном простору испреплела три религијска ареала. Територијални додир и прожимање византијско-православног, западно-католичког и исламског културног круга, умногоме су одредили карактер демографских и политичко-географских процеса.

Такође, политичко-географска, демографска, економска, војна и политичка дешавања у 20. вијеку, а нарочито у његовој посљедњој деценији условила су специфичне политичко-географске и демографске процесе и настанак нових политичко-територијалних заједница у геопростору бивше СФР Југославије. Једна од њих је Република Српска.

Посљедице ратног конфликта, постратне трауме, као и још увијек неизвјесна политичко-економска ситуација, умањили су онај контингент популације који је чинио репродуктивно способну групацију у Републици Српској. Као посљедицу бројчаног смањења овог контигента сусрећемо се са недовољним рађањем и негативном стопом природног прираштаја.

Низ елемената демографског развоја имају велики значај и снажно утичу на политичко-географске процесе и политичко-географски положај Републике Српске. Посебно питање које се отвара анализом демографских карактеристика политичко-територијалне заједнице каква је Република Српска су политичко-географске посљедице које произилазе из демографског развоја и постојећих разлика у демографској и просторно-демографској поларизацији овог геопростора.

Промјена кретања броја становника, праћење природног кретања становништва, миграције, припадност сеоском и градском контингенту, национална и вјерска идентификација – све то у политичко-географској валоризацији одређеног простора има специфичну вриједност. Негативна демографска кретања утичу на поремећаје у демографским структурама становништва што се директно одражава на политичко-географске карактеристике Републике Српске. Због тога посебан значај има сагледавање будућих праваца развоја становништва и демографских кретања, као и мјере популационе политике.

Усљед ратног конфликта на просторима Босне и Херцеговине и бивше СФР Југославије, као и глобалних политичко-географских процеса у Европи и свијету у посљедњој деценији 20. и у првој деценији 21. вијека, становништво у Републици Српској пролази кроз бурне фазе демографске транзиције.

Специфичности географског фактора од Републике Српске чине изразито хетероген демографски простор. Ова хетерогеност се испољава путем издвојених области, регија које имају свој карактеристичан демографски развој, привредне карактеристике и урбане центре. Неке регије имају привидно слабије смањење броја становника, док су на супротној страни регије и општински центри са забрињавајуће великим демографским падом. Разлоге можемо тражити и у неповољним геофизичким условима, слабом привредном развоју и изолованошћу.

Како двадесет година на геопростору Босне и Херцеговине није спроведен генерални попис становништва по савременим стандардима демографске службе Уједињених нација, подаци о броју становника, заснивају се искључиво на процјенама, што додатно усложњава и оптерећује прецизно сагледавање утицаја демографског развоја на политичко-географске процесе у Републици Српској.

[2] Три су историјска догађаја највише утицала на етнички и религијски мозаик Балканског полуострва. Први је да су славенски народи Балканског полуострва до краја 9. вијека примили хришћанство. Други је раскол хришћанске цркве 1054. године, и трећи, да почетком 14. вијека на Балканско полуострво продире Османлијско царство доносећи са собом нову религију – ислам.

Табела 1: Природно кретање становништва Републике Српске 1996-2009. године

Година	Број становника	Наталитет		Морталитет		Природни прираштај	
		Свега	‰	Свега	‰	Свега	‰
1996.	1.391.593	12.263	8,8	10.931	7,9	1.332	0,9
1997.	1.409.835	13.757	9,8	11.755	8,3	2.002	1,5
1998.	1.428.798	13.527	9,4	12.469	8,7	1.058	0,7
1999.	1.448.537	14.500	10,0	12.529	8,6	1.971	1,4
2000.	1.469.182	14.191	9,7	13.370	9,1	821	0,6
2001.	1.490.993	13.699	9,2	13.434	9,0	265	0,2
2002.	1.454.802	12.336	8,5	12.980	8,9	-644	-0,4
2003.	1.452.351	10.357	7,3	12.988	8,9	-2.451	-1,7
2004.	1.449.897	10.628	7,3	13.082	9,0	-2.454	-1,7
2005.	1.446.417	10.322	7,1	13.802	9,5	-3.480	-2,4
2006.	1.443.709	10.524	7,3	13.232	9,2	-2.708	-1,9
2007.	1.439.673	10.110	7,0	14.146	9,8	-4.036	-2,8
2008.	1.437.477	10.198	7,1	13.501	9,4	-3.303	-2,3
2009.	1.435.179	10.603	7,4	13.775	9,6	-3.172	-2.2

(Извор: Републички завод за статистику, Статистички годишњак Републике Српске 2010, стр.63.)

Општа стопа наталитета у Републици Српској у периоду 1996-2009. године указује да Република Српска спада у нисконаталитетна подручја[3]. Просјечна годишња вриједност у посматраном периоду износи 8,3‰. Биолошко обнављање становништа је испод нивоа просте репродукције.

Наведене процјене броја становника указују да је на геопростору Републике Српске у периоду 1996- 2006. године забиљежен апсолутни пораст од 43.586 становника. Значи да је укупан демографски раст Републике Српске позитиван, али се одликује низом специфичности, јер је евидентан пад стопе природног прираштаја од 2002. године.

Од 2001. године Републику Српску карактерише континуирано смањење броја становника и негативна стопа природног прираштаја од 2002. године. Апсолутно смањење броја становника у периоду 2002-2009. године износи 55.814 становника.

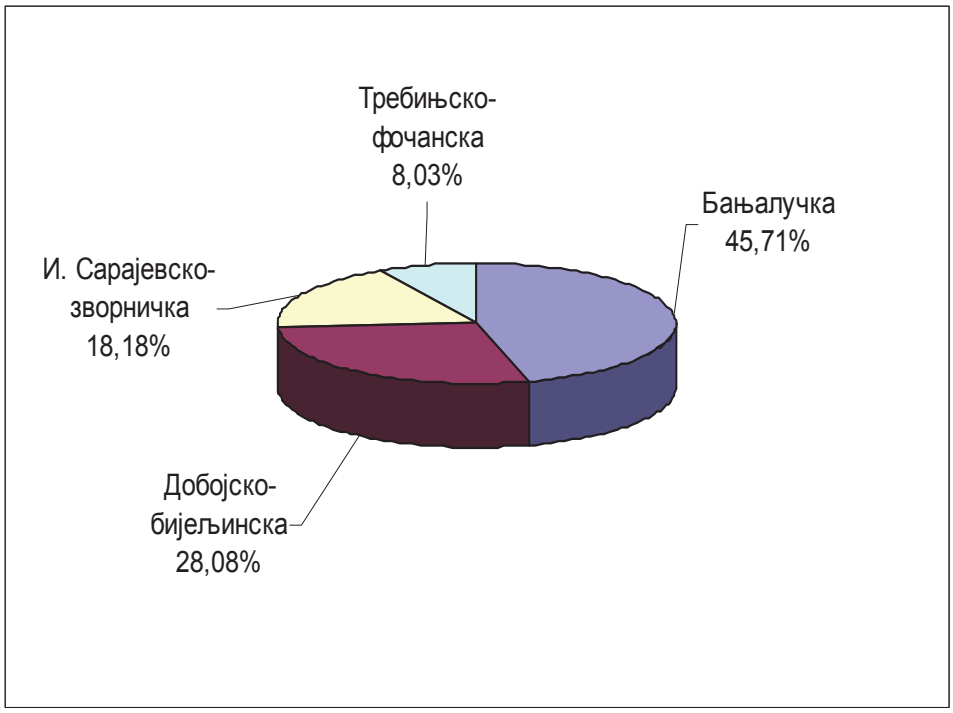
Табела 2: Становништво Републике Српске по регијама у 2010. години

РЕГИЈЕ	Број становника (2010. год.)
Бањалучка регија	655.022
Добојско-бијељинска	402.438
И. Сарајевско-зворничка регија	260.452
Требињско-фочанска регија	115.116

(Извор: Републички завод за статистику)

[3] У Републици Српској треће дијете у породици је ријетка, а четврто врло ријетка појава. Као треће дијете рађа се између 1.200 и 1.300 беба, а као четврто мање од 300 беба. Истраживања показују да троје дјеце није довољно за повећање природног прираштаја на овом простору, већ само за његово одржање. (Д. Маринковић, Развој становништва Републике Српске као стратешки ресурс, Зборник радова са научног скупа „Ресурси Републике Српске“, Академија наука и умјетности Републике Српске, Бања Лука, 2008. стр. 124.)

Дијаграм 1: Становништво по нодално-функционалним регијама
у процентима (%) за 2010. годину

(Извор: Републички завод за статистику)

О демографској хетерогености геопростора Републике Српске казује податак да више од двије трећине становништва насељава западни дио Републике Српске (од Брчког до Новог Града и Рибника)[4] са изразитом концентрацијом у бањалучком региону.

Демографски развој становништва сагласан је са гравитационим сферама водећих нодуса у регијама, гдје се истиче Бањалука захваљујући својим водећим економским, административним, развојним и културним функцијама.

Урбане средине имају привидао слабије тенденције у смањењу броја становника захваљујући миграцијама и повољнијој старосној структури и преузимају водећу улогу у природној репродукцији становништва. Руралне средине карактерише емиграција и изузетно неповољна старосна структура. Овакви процеси доводе до продубљивања економских и социјалних разлика, што неминовно утиче на развијање негативних политичко-географских процеса као што су национална фрагментација и национално нејединство[5].

Негативне демографске трендове можемо пратити анализом уписаних ученика у основну школу. Школске 1996/1997. године у основну школу било је уписано 14.433 више ученика него што је уписано школске 2008/2009. године. Дакле, скоро 15.000 ученика је мање у основним школама. Константан пад броја основношколске популације недвојбено указује на константан негативан демографски развој.

Негативни демографски трендови утичу на све сегменте политичког и друштвеног живота Републике Српске, а када су политичко-географски процеси и политичко географске карактеристике у питању, ови трендови имају одлучујући утицај.

[4] Око 64,0% становништва Републике Српске концентрисано је у западном дијелу.

[5] Разлике у демографским, економским, политичким, културним, религијским и другим карактеристикама често се наглашавају што негативно утиче на политичко-географски положај Републике Српске.

Табела 3: Уписани ученици – основно образовање, број школа

	Основно образовање	
	школе	ученици
1996/1997	687	127753
1997/1998	735	127952
1998/1999	747	125812
1999/2000	769	122209
2000/2001	773	119038
2001/2002	762	114816
2002/2003	783	114603
2003/2004	781	125256
2004/2005	788	122862
2005/2006	790	119852
2006/2007	791	116888
2007/2008	788	115430
2008/2009	779	113320

(Извор: Републички завод за статистику, Статистички годишњак Републике Српске 2010, стр.63.)

Табела 4: Густина насељености Републике Српске по општинама 2010. године

Општина	Површина km^2	Становништво	
		2010.	Ст/$км^2$
Бања Лука	*1.238,91*	*226.459*	*182,79*
Берковићи	249,69	2.732	10,94
Бијељина	733,85	108.814	148,28
Билећа	632,33	11.788	18,64
Братунац	293,49	22.235	75,76
Брод	229,30	19.885	86,72
Вишеград	448,14	18.339	40,92
Власеница	225,32	19.248	85,42
Вукосавље	94,90	5.270	55,53
Гацко	735,88	10.106	13,73
Градишка	761,74	59.334	77.89
Дервента	516,84	41.709	80,70
Добој	772,09	77.967	100,98
Доњи Жабар	46,76	2.663	56,95
Зворник	376,14	51.829	137,79
Источна Илиџа	27,90	16.578	594,19
Источни Дрвар	75,30	38	0,50
Источни Мостар	85,24	779	9,14
Источни Стари Град	69,84	2.948	42,21
Ист. Ново Сарајево	34,69	9.796	282,39
Језеро	55,60	1.242	22,34
Калиновик	681,15	4.529	6,65
Кнежево	332,90	11.595	34,83
К. Дубица	499,01	32.711	65,55
Костајница	85,12	7.412	87,08
Котор Варош	564,26	19.912	35,29
Крупа на Уни	84,33	1.685	19,98
Купрес	47,80	425	8,89

Лакташи	*388,37*	*40.813*	*105,09*
Лопаре	292,55	15.585	53,27
Љубиње	319,07	4.082	12,79
Милићи	*279,13*	*9.868*	*35,35*
Модрича	319,80	27.524	86,07
Мркоњић Град	677,43	19.048	28,12
Невесиње	877,08	18.496	21,09
Нови Град	472,72	29.268	61,91
Ново Горажде	119,00	2.972	24,97
Осмаци	78,10	4.602	58,92
Оштра Лука	204,91	3.187	15,55
Пале	492,80	26.208	53,18
Пелагићево	122,49	5.964	48,69
Петровац	154,90	406	2,62
Петрово	143,90	11.227	78,02
Приједор	*834,06*	*94.460*	*113,25*
Прњавор	*629,95*	*48.145*	*76,43*
Рибник	511,10	8.261	16,16
Рогатица	645,00	14.338	22,23
Рудо	347,63	9.070	26,09
Соколац	693,45	16.837	24,28
Србац	452,51	23.435	51,79
Сребреница	526,83	21.258	40,35
Теслић	837,97	48.133	57,44
Требиње	854,50	30.789	36,03
Трново	116,20	2.362	20,33
Угљевик	165,17	16.121	97,60
Фоча	1.134,58	24.441	21,54
Хан Пијесак	322,90	4.636	14,36
Чајниче	274,60	5.012	18,25
Челинац	*361,81*	*17.126*	*47,33*
Шамац	177,54	21.576	121,53
Шековићи	237,20	9.690	40,85
Шипово	553,41	10.070	18,20
Укупно	24.617,18	1.433.038	58,21

(Извор: Републички завод за статистику, Статистички годишњак Републике Српске 2009. стр. 332-333.)

Анализа густине насељености пограничних простора нам казује да најмању густину имају општине према Федерацији БиХ (Калиновик 6,65 ст/км^2, Петровац 2,62 ст/км^2, Источни Дрвар 0,50 ст/км^2, Купрес 8,89 ст/км^2, Источни Мостар 9,14 ст/км^2, ...) како због још увијек присутне ратне психозе и неповјерења између етничких заједница, тако и због слабе економске развијености и немогућности запослења. Младо становништво се исељава са ових простора и одлази у урбане центре Републике Српске или у иностранство, што се у негативном смислу одражава на политичко-географске карактеристике пограничног простора и Републике Српске у цјелини. Водећи нодуси политичко-територијалних заједница из непосредног геополитичког окружења могу абсорбовати гранична подручја Српске и ставити их под економску и сваку другу зависност. Овакви све израженији политичко-географски процеси, резултат су првенствено негативних тенденција демографског развоја.

Перспектива пограничног простора Републике Српске који има обиљежја заосталости и особине експлоатисаног и запостављеног простора зависиће од повратка становништва на своја огњишта, обезбјеђивању основних услова за живот превасходно младом и радно способном становништву које се одлучи за останак на овом простору уз стално обнављање уништене инфраструктуре и сточног фонда, те успостављања економске самоодрживости ових простора.

Планирање развоја пограничних простора у контексту политичко-географског положаја и демографског развитка представља једну од главних смјерница политичке и економске стабилности Републике Српске.

Демографски процеси снажно дјелују на политичко-географске карактеристике геопростора Републике Српске. Процес избјеглиштва је измјенио етнодемографску структуру и појачао етничку консолидацију и хомогенизацију. Ратни губитци у становништву, опадајући тренд у фертилитету и природном прираштају, поремећаји у структурама становништва, миграциона динамика и неравномјерни размјештај становништва у функцији издиференцираног регионално-економског развоја, као и демографска ерозија пограничних простора отвара питање дугорочне популационе политике[6] и њених мјера.

Обзиром на чињеницу да овакви демографски трендови нарушавају политичко-географски положај Републике Српске, популациона политика требала би постати основна компонента националне и државне политике. Дакле, у времену у којем живимо, популациону политику требамо схватити као националну стратегију.

Популациона политика је изузетно сложен проблем и зависи од низа околности, којег није могуће рјешавати на основу универзаног или једнообразног метода. Због тога, питање популационе политике и унапређење њених мјера, којима се бави Савјет за демографску политику Републике Српске треба постати приоритетни и примарни циљ политичких, економских, социјалних, образовних и осталих структура и институција државе, гдје би географи и географска наука требали имати запажену улогу и допринос у побољшању демографске перспективе.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Демографске и етнодемографске основе чиниле су примарну детерминанту настанка, а истовремено политичко-географска будућност Републике Српске зависиће од предстојећих демографских процеса, популационе и регионално-развојне политике.

Полазећи од чињенице да се на демографски развој и на негативне демографске процесе мора дугорочно дјеловати, јер краткорочне мјере нису дјелотворне, важност ових питања за политичко-географски положај изузетно су порасла. Без унапређења мјера демографске политике Република Српска је са политичко-географског аспекта осуђена на неизвјесну будућност.

Опстанак Републике Српске као политичко-територијалне заједнице неће много зависити од геополитичког окружења, нити од утицаја регионалних и ванрегионалних сила. Највише ће зависити од демографског развоја њеног становништва и адекватних мјера популационе политике.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Грчић Мирко: Политичка географија, Географски факултет Београд, Београд, 2000.

[6] Универзална дефиниција на нивоу Уједињених нација није прокламована. То значи да није било (много) покушаја да се популациона политика дефинише, опште прихватљивом дефиницијом.

Постоје дефиниције у ширем и ужем смислу. Све активности држава, влада, административно-политичких јединица, а односе се на становништво су садржане у дефиницијама у ужем смислу (закони, одлуке, упутства, уредбе, програми, планови).

Неки од аутора дефинишу популациону политику:

- "Поставка важних циљева коју прати одређен низ средстава да се они постигну".
- "Владине акције креиране да мијењају популационе догађаје или оне које их већ мијењају".
- ...

(С. Пашалић, З. Маријанац, Б. Ђурђев, Д. Маринковић, М. Живковић, Ј. Вуковић, Демографски развој и популациона политика Републике Српске, Издавачко предузеће „Младост“ Бијељина, Бијељина, 2006. стр. 97.)

2. Стојановић Мићо: Политичка географија, геополитика и геостратегија – увод у геополитичко мишљење -, Матица српска Бања Лука, Бања Лука, 2001.
3. Маринковић Драшко: Развој становништва Републике Српске као стратешки ресурс, Зборник радова са научног скупа „Ресурси Републике Српске“, Академија наука и умјетности Републике Српске, Бања Лука, 2008.
4. Гњато Рајко: Нодално-функционална регионализација Републике Српске, Гласник-Herald, Свеска 2, Географско друштво Републике Српске, Бања Лука, 1997.
5. Пашалић Стево: Демографски потенцијали школске популације као компоненте друштвено-економског развоја Републике Српске, Зборник радова: Територијални аспекти развоја Србије и сусједних земаља, Универзитет у Београду-Географски факултет, Београд, 2010.
6. Зекановић Игор: Утицај густине насељености становништва Републике Српске на етнодемографске основе политичко-географског положаја Републике Српске са посебним освртом на погранични простор, Зборник радова: Територијални аспекти развоја Србије и сусједних земаља, Универзитет у Београду-Географски факултет, Београд, 2010.
7. Зекановић Игор: Етнодемографске основе политичко-географског положаја Републике Српске, Географско друштво Републике Српске, Бања Лука, 2011.
8. Зекановић Игор: Политичко-географске и политичке компоненте геополитичког положаја Републике Српске, Гласник-Herald, Свеска 10, Географско друштво Републике Српске, Бања Лука, 2005.
9. Пашалић Стево, Маријанац Здравко, Ђурђев Бранислав, Маринковић Драшко, Живковић Милорад, Вуковић Јованка: Демографски развој и популациона политика Републике Српске, „Младост“ Бијељина, Бијељина, 2006.
10. Група аутора: Анализа демографске ситуације и спровођење пронаталитетних мјера и активности у Републици Српској, Пројекат-научноистраживачка студија, Влада Републике Српске-Савјет за демографску политику Републике Српске, Бања Лука, 2008.
11. Статистички годишњак Републике Српске 2010, Републички завод за статистику Републике Српске, Бања Лука, 2010.
12. Статистички годишњак Републике Српске 2009, Републички завод за статистику Републике Српске, Бања Лука, 2009.

DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT AS A DETERMINANT OF POLITICAL-GEOGRAPHICAL PROCESSES IN REPUBLIC OF SRPSKA

IGOR ZEKANOVIĆ

Faculty of Natural Sciences and Mathematics, University of Banja Luka, 78000 Banja Luka, Republic of Srpska

Demographic and ethno-demographic basis were the primary determinant of the origin, while simultaneosly the political and geographical future of Republic of Srpska will depend on the upcoming demographic processes, populational and regional-developmental policies.

According to the fact that we must influence on demographic development and negative demographic processes in a long-term, because short-term measures are not effective, the importance of these issues for political-geographic position are extremely increased. From political-geographical aspect, without improving measures of demographic policy, Republic of Srpska is doomed to an uncertain future.

The surival of Republic of Srpska, as a political-territorial community, will not much depend on geopolitical environment, nor of the impact of regional and supraregional forces. The most wil depend on demographic development of its population and adequate measures of population policy.

СТЕВО ПАШАЛИЋ UDC: 314.166-022.252(497.6)"1991/2011"

ДЕМОГРАФСКИ ГУБИЦИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ (1991 – 2011)

Педагошки факултет, Универзитет у Источном Сарајеву, 76300 Бијељина, Република Српска

Сажетак: Након рата (1992-1995) у БиХ који је имао каракер грађанског, етничког и вјерског рата, често се праве грешке или намјерно манипулише с бројем ратних жртава.
Демографски губици укључују: погибије војних и цивилних особа за вријеме рата и смртне случајеве послије рата због повреда, болести, недовољне исхране, итд., пад наталитета за вријеме рата и послије њега. Становници у фертилним годинама који су изгубили живот у рату или који су били због ратних прилика издвојени из породице нису могли учествовати у репродукцији становништва. У демографске губитке убрајају се и избјеглице, тј. тзв. миграције због ратних прилика.
Висина демографских губитака зависи од процјене о томе какве би прилике превладавале да није било рата. О томе су могуће различите процјене. У случају БиХ било је драстичних разлика, што је видљиво у неким истраживањима од различитих институција и аутора.
Да би се израчунали демографски губици у БиХ, почиње се од броја становника који је живио у њој прије рата (по попису 1991), те на темељу података о броју рођених и умрлих и о емиграцији и имиграцији, прорачунава се број становника непосредно прије рата. Затим, на основу забиљежених демографских кретања прије рата, треба процијенити како би се број становника кретао у периоду рата и након њега да рата није било. Тако добијамо очекивани број становника у појединим годинама. Деценију и по након завршетка рата у БиХ, још увијек немамо поуздане податке о укупном броју жратава у рату. Процјене се крећу од минимизираних 25 000, до максималистичких 328 000 жртава. Досадашња релевантнија истраживања говоре о 100.000 до 110.000 жртава. Али и ове бројке не треба узети као коначне (непоуздани извори података, дуплирања имена жртава, непотпуни подаци...). Овај рад представља и први покушај утврђивања послијератних демографских губитака, без обзира што немамо ни коначне бројке о ратним демографским губицима у БиХ.
Кључне ријечи: демографски губици, ратни губици, жртве рата.

Abstract: After the war (1992-1995) in BIH that had civil, ethnical and religious character, errors are common or wittingly manipulation with number of war victims. Demographic losses include: death of military and civil personnel during the war and death cases after the war caused by injuries, illness, malnutrition, etc.,falling birthrate during the war and after it. Residents in the reproductive age have lost their lives in war or they were separated from their families because of the war situation so they were not able to participate in the reproduction of population. The demographic losses include refugees so-called migrations due to war situation.
Height of demographic losses depends on the assessment on what situation would prevail if there was no war.There are various assessments on that. There were drastic differences in the case of BIH that is apparent in some surveys from various institutions and authors.
In order to calculate demographic losses in BIH, calculation starts with number of the population who lived in it before the war (according to census 1991) population number is calculated just before the war on the basis of data on number of birth and deaths and on emigration and immigration. Subsequently, on the basis of recorded prewar demographic movements it should estimate the number of population during the war and after if there was no war.That is the manner in order to get expected number of population at certain age. A decade and half after the end of war in BIH, we still do not have reliable data on the total number of war victims.One thing is certain that there is no mentioning of 25.000 and 328.000 killed. Current researches show 100.000 and 110.000 victims.These numbers should be interpreted with caution(unreliable sources of information, duplication of victims names, incomplete data…). This work represents also the first attempt on confirmation of postwar demographic losses, regardless of the lack of total number of war demographic losses in BIH.
Key words: demographic losses, war losses, war victims.

УВОД

Сврха овог истраживања које се темељи на доступним, али и на непотпуним и недовољно валидиним подацима, је процјена величине и структуре демографских губитака у Босни и Херцеговини током рата (1992-1995) и у послијератном периоду, посебно у погледу директних ратних и миграционих губитака становништва, те губитака наталитета.

Циљ истраживања је установити узрочно-посљедичну повезаност између ратних демографских губитака, те појаве и продубљивања депопулационих процеса у оквиру природног и укупног кретања становништва БиХ.

Предмет истраживања су демографски губици становништва БиХ током и након рата (1992-1995), за период 1991-2011. године.

У истраживању су коришћене двије групе извора података. Прву групу чине пописна и витална статистика Агенције за статистику БиХ, Републичког завода за статистику Републике Српске и Федералног завода за статистику БиХ. Ријеч је о пописној грађи и документима у којима су изнесени резултати пописа становништва (посебно за 1991. годину и процјене за постратни период, те подаци виталне статистике, који се односе на наталитет (рађање), морталитет (смртност) и природни прираштај. Ради се, дакле, о примарним статистичким изворима података, највишег степена доступности и вјеродостојности.

Другу групу чине секундарни извори података. То су извори који се примарно не баве прикупљањем и обрадом демографских података, али ипак у оквиру свога рада имају евидентирање или вођење одговарајуће статистичке базе података. Ово се нарочито односи на прикупљање, евденцију, обраду и публиковање података о броју погинулих, умрлих због посљедице рата и несталих војника и цивила, те о броју избјеглих, повратника, интерно расељених лица током рата и у постратном периоду.

У досадашњим истраживањима демографске проблематике ратних дешавања у БиХ, најчешће се наметао проблем утврђивања директних ратних демографских губитака (погинулих и несталих).

Ратни демографски губици у БиХ током четворогодишњег рата (1992-1995) намећу се као значајан фактор савремених тенденција у развоју њеног становништва, посебно у појави и продубљивању природне и укупне депопулације становништва.

Демографску слику БиХ данас карактеришу три дугорочна, глобална и депопулациона демографска процеса. Укупну депопулацију становништва (смањење броја становника) БиХ је први пута након Другог свјетског рата забиљежила у последњем међупописном раздобљу (1991-2011).

Природна депопулација становништва је други глобални демографски процес у развоју становништва БиХ, а присутна је од 2007. године када је број умрлих лица у односу на број живорођених износио за 540 становника више.

Старење становништва је трећи глобални депопулациони процес у развоју становништва БиХ. Због изразито неповољних посљедица које старење становништва има на природну динамику становништва (посебно на кретање наталитета/фертилитета, на економску структуру, а у оквиру тога и на економску активност становништва), те на механичко и укупно кретање становништва, оно је данас уствари најзначајнија дугорочна одредница природне и укуне депопулације становништва БиХ.

ДЕМОГРАФСКА ОБИЉЕЖЈА БиХ (1948-1991)

Након Другог свјетског рата у којем је настрадао велики број популације БиХ, углавном у фертилном добу, започео је интензиван демографски раст, међу најистакнутијим на простору бивше Југославије. До 1991. године становништво се повећало 71%, што је одмах иза највишег остварења постигнутог у Македонији (76%) и знатно изнад југословенског просјека (48%).

Табела 1. Бројно кретање становништва са годишњим стопама раста

Година	Број становника	Годишња стопа раста
1948.	2.564.308	-
1953.	2.847.459	2,1
1961.	3.277.948	1,8
1971.	3.746.111	1,3
1981.	4.124.256	1,0
1991.	4.377.033	0,6

Извор: Статистички годишњак БиХ 1992., РЗС, Сарајево

Промјене код становништва БиХ се разликују од промјена на подручјима која се граниче са БиХ. У Црној Гори је стопа раста 1948-1952., износила 2,2% и 0,5% 1981-1990. Разлика је нарочито изражена у Хрватској у којој ова стопа већ на старту није била већа од 0,8%, да би на крају девете деценије пала на 0,4%. У Србији без покрајина почетна стопа становништва је 1,5% а крајња само 0,1%.

У току економске и технолошке модернизације у БиХ је промијењен образац обнављања становништва: високе стопе наталитета и морталитета су замјењиване све нижим стопама. Прво су почеле опадати стопе морталитета као посљедица побољшања хигијенских услова и општег напретка здравствене заштите. Временом, повећавањем запослености у непољопривредним дјелатностима и развојем урбанизације, долази и до смањивања стопе наталитета. Природни прираштај се такође мијењао, у зависности од промејна наталитета и морталитета.

Табела 2. Промјене стопа наталитета, морталитета и природног прираштаја (1950-1989)

Период	Стопе наталитета	Стопе морталитета	Стопе природног прираштаја
1950-1954.	38,8	12,6	26,2
1955-1959.	35,4	11,6	23,8
1960-1964.	31,4	9,0	22,4
1965-1969.	25,0	7,0	18,0
1970-1974.	21,0	6,6	14,4
1975-1970.	18,5	6,2	12,3
1980-1984.	17,5	6,6	10,9
1985-1989.	16,5	6,9	9,6

Извор: Статистички годишњаци Југославије: 54, 57,58,77,78, 82, 83, 84, 86, 89, 91

По интензитету опадања стопе наталитета БиХ се налазила на првом мјесту међу свим подручјима бивше Југославије, тако да је постепено напуштала групу високог наталитета и улазила у групу ниског наталитета. Смањивање рађања текло је брже од друштвеног и економског развоја, што јасно потврђује чињеница да се стопа наталитета становништва БиХ већ приближила стопама наталитета Хрватске и Словеније, иако је БиХ неразвијенија од те двије земље.

Опадање морталитета ишло је све до периода 1975-1979., када она бива готово преполовљена у односу на почетни период. Достигнувши у другој половини осме деценије најнижи ниво, стопа морталитета се од тада почела благо повећавати. Према брзини опадања смртности, БиХ је била на трећем мјесту међу републикама бивше Југославије. Нарочито велики пад морталитета забиљежен је код дојенчади. Висока смртност у тој категорији је јаче редукована него смртност укупног становништва.

Стопа природног прираштаја од периода 1950-1954. до периода 1985-1989. је сведена на готово једну трећину од почетног стања. У томе су карактеристична два преломна периода: први 1965-1969., када та стопа пада испод 20, и други 1985-1989., када пад прелази гранични број 10. Смањивањем стопе испод наведене граничне бројке 10, БиХ се знатно удаљила од Црне Горе и Македоније, као економски неразвијенијих република бивше Југославије, а са којима је раније чинила групу која се одликовала високим природним прираштајем. На снижавање стопе природног прираштаја највећи утицај је имало брзо опадање наталитета.

У периоду послије Другог свјетског рата, БиХ се одликовала снажном емиграцијом, најизраженијом међу подручјима бивше Југославије. Разлоге за то треба тражити у економским и демографским факторима. Неједнако дјеловање ових фактора у БиХ и на југословенском простору, у цјелини створили су услове за одржавање сталног негативног миграционог салда кроз читав поменути период. Економско-демографске околности у БиХ су подстицале становништво на исељавање.

Табела 3. Нето миграциони салдо у БиХ 1948-1990.године

Период	Нето миграциони салдо	Годишње
	Укупно	
1948-1952.	- 29.779	- 5.956
1953-1960.	- 161.610	- 20.201
1961-1970.	-216.072	- 21.607
1971-1980.	- 133.780	- 13.378
1981-1990.	- 171.207	- 17.121

Извор: Израчунато витално-статистичком методом

Проценат нето миграционог салда од укупног становништва је различит по појединим раздобљима. Најмањи је био у интервалу 1948-1952., када је од просјечног броја становника износио 1,1%, а највећи 6,1% у периоду 1961-1970. Међутим, проценат нето миграционог салда у односу на природни прираштај је далеко већи и у деветој деценији прелази чак 40%. Према томе, емиграције из БиХ биле су врло значајне.

Економски утицај на овако велик миграциони салдо долазио је отуда што је БиХ била мање развијена од усељеничких подручја бивше Југославије, а од њих се и спорије развијала. На другој страни, демографски процеси у БиХ били су динамичнији него у бившој Југославији као цјелини, тако да је то вршило сталан притисак на исељавање у крајеве у којима је тај демографски динамизам слабији.

РАТНИ ДЕМОГРАФСКИ ГУБИЦИ (1992-1995)

Директни демографски губици

Према расположивим подацима процјена је да су директни демографски губици[1] у БиХ износили од 97.207 до 104.732.[2]. Узмемо ли наведене бројке као основу за даља и дубља истраживања, можемо процијенити да је током рата у БиХ погинуло, убијено, нестало или умрло због ратних посљедица приближно 2,40 % укупног становништва БиХ из пописа 1991. године.

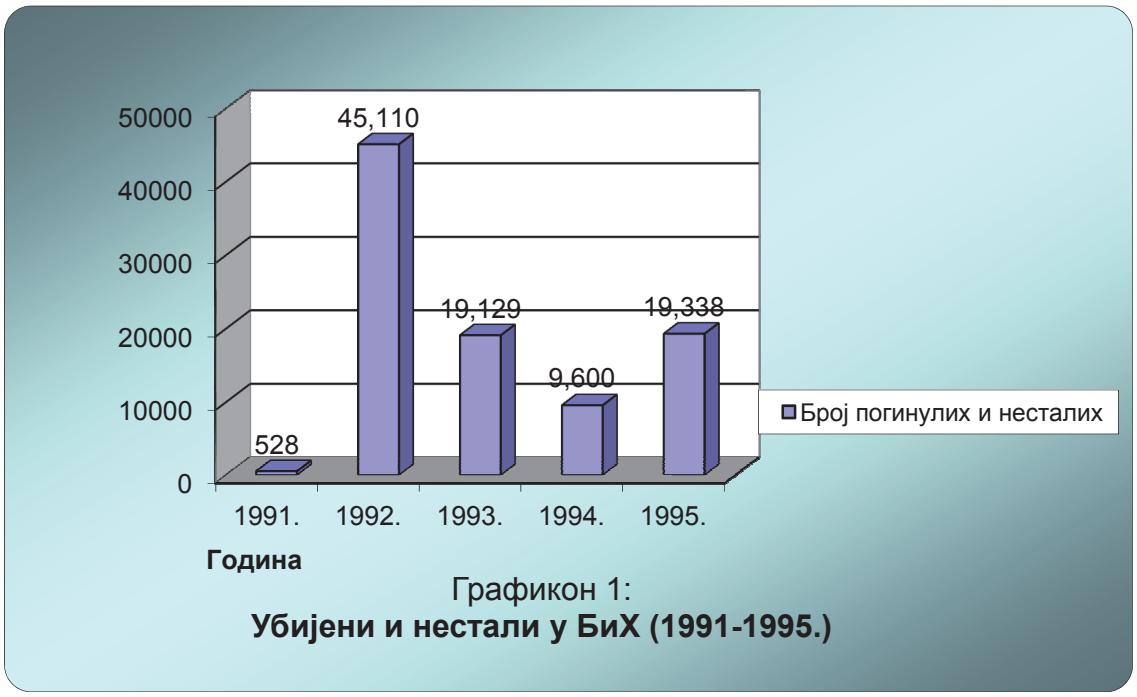
Директне демографске губитке карактерише:

- релативно висок удио страдалих цивила, што упућује на просторну неселективност самих ратних активности, а што показује да су се ратна дејства одвијала удаљеније од линија раздвајања;
- селективност ратног морталитета према полу и старосној доби, односно веће страдање мушкараца, нарочито у старосној доби од 20-40 година живота;
-структура ратног морталитета према времену и подручју страдања, такође упућује на временску и просторну селективност директних демографских губитака.

Одређени методолошки проблеми постоје и при покушају дефинисања временског оквира директних ратних губитака. Према истраживањима Истраживачко документационог центра у Сарајеву, убијени и нестали у периоду 1991-1995. године имају сљедећи тренд:

[1] Директни демографски губици могу се дефинисати као ратни морталитет у ужем (погинули, убијени и умрли због посљедица рата/рањавања), односно ратни морталитет у ширем смислу ријечи (уз већ наведене категорије страдалих укључује и категорије несталих лица).

[2] Према истраживањима Инстраживачко-документационог центра (ИДЦ) Сарајево и Ewe Tabeau " Рат у бројкама" .

Графикон 1:
Убијени и нестали у БиХ (1991-1995.)

Извор: Истраживачко-документациони центар, Сарајево, 2007.

Наведени подаци према другим истраживањима не представљају коначан број убијених и несталих током рата у БиХ, али с обзиром нато да обухватају приближан број директних ратних губитака, можемо их сматрати довољно репрезентативним за оцјену временске селективности ратног морталитета у БиХ.

Из података се види да је с обзиром на директне жртве рата најтежа ратна година 1992., током које је погинуло, убијено, умрло због посљедица рата и нестало приближно 46,41% смртно страдалих становника. Слиједи 1995.година, са 19,89%, 1993. са 19,68%, 1994. са 9,88%, те 1991. година са 0,54% ратног морталитета (погинули из БиХ на ратиштима изван БиХ).

Други, међународно поузданији извор података о укупном броју страдалих током рата у БиХ, је књига "Рат у бројкама", аутора Ewe Tabeau, експерта демографа у Међународном кривичном суду за бившу Југославију у Хагу. Наведени аутор урадила је укупно 30 извјештаја за потребе Тужилаштва у МКСЈ у Хагу, од 2000. до 2011. године. Њен методолошки приступ у изради извјештаја битно се разликује од извјештаја које је радио Истраживачко документациони центар у Сарајеву. Кључна примједба је да Tabeau није користила мноштво различитих и релеватних извора података, како би се избјегли нетачни статистички подаци и створила крива историјска слика о истраживаном проблему. Коначно, најбоља приближна процјена о истини о ратним страдањима у БиХ ће се добити из многих, релевантних и референтних извора (Пашалић, 2011).

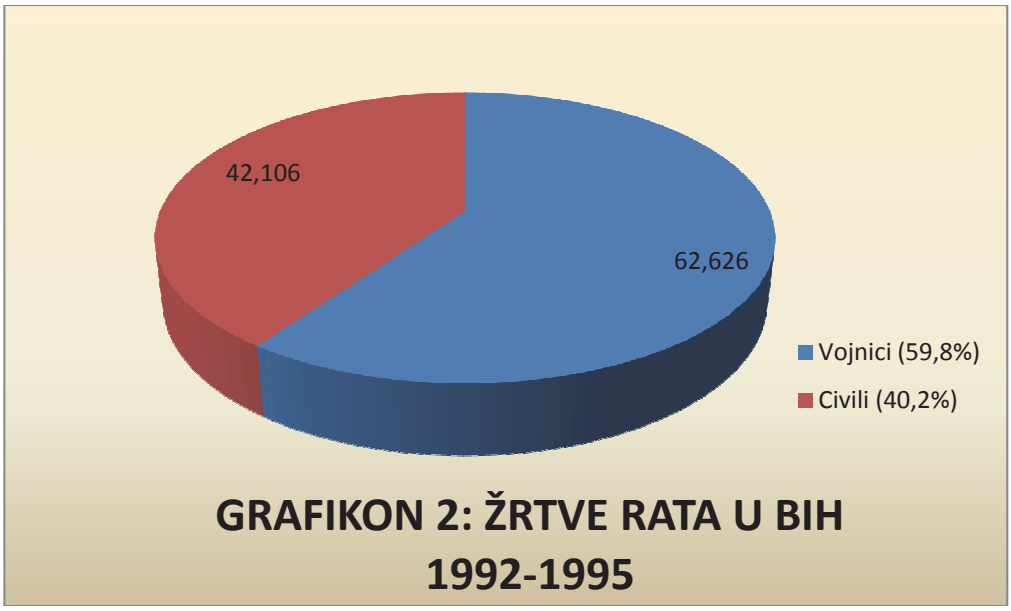
Tabeau је у методолошком смислу користила највећим дијелом процјене вишеструких система или процјене вишеструког поновног обухвата. Најпростија верзија ове методологије, процјена двојиних система, примјењује се када су доступне двије засебно прикупљене, али непотпуне листе чланова неке популације (Tabeau,2009).

Да би доказала етнодемографске промјене у БиХ као резултат ратних дешавања, Tabeau је приступила тзв. упаривању података, односно користила је податке из пописа 1991. године за поједине локалне заједнице и податке из бирачких спискова 1997-1998. године које је тада креирао OEBS. Али имајући у виду да регистрација у бирачке спискове није била обавезна, потпуно се доводи у питање референтност и релевантност резултата добијених таквим поступком. Ипак, резултати који су презентовани на непоузданим изворима података прихваћени су у експертским извјештајима Tabeau, које је Тужилаштво достављало МКСЈ у Хагу, а односи се на промијењени етнички састав становништва и жртве рата по општинама.

Ако се анлизирају сви важнији извјештаји Tabeau (30 извјештаја), могуће је их је окарактерисати у погледу недостатака на сљедећи начин:

- непостојање конзистентности извјештаја о појединим жртвама етничке припадности у погледу цивилног и војног статуса,
- постојање комплетних наспрам мање комплетних података у одређеним доказивањима етнодемографских промјена,
- врло упитна поузданост бројних извора података (нерелевантне институције се баве статистичком обрадом података, недостатак емпиријских извора),
- нису коришћени стандардизовани документи како би се доказале изјаве интервјуисаних (мање поуздана евиденција),
- иако свеобухватни, извјештаји су темељени на мањем броју референтних извора података, што не спречава пристрасност у статистици и стварање једне историјски нетачне слике,
- приликом утврђивања војних и цивилних жртава рата, у извјештајима није извршен обухват укупне популације у вријеме рата, нити извршена подјела на војнике и цивиле, што доводи у сумњу резултате о броју погинулих војника и цивила (могућа манипулација жртвама због стицања одређених бенефиција),
- очигледна појава дупликата у евиденцијама о жртвама,
- истраживања представљају израз одређених достигнућа, али даље их треба усмјерити ка побољшању извора података и емпиријском истраживању,
- када се ради о броју жртава у рату, ни један од тих извора, ако се користи сам, не може бити довољан, односно компетентан, поготово што није спроведена процедура концептуализације научног истраживања,
- најбоља приближна процјена о истини ће се добити из резултата добијених из многих (различитих) извора и на темељу различитих методолошких приступа, као и на основу ваљаног и потпуног научноистраживачког пројекта (Пашалић,2011).[3]

Поред Истраживачко документационог центра у Сарајеву, укупне жртве рата у БиХ изнијела је још и Tabeau у својој књизи "Рат у бројкама". Према њеним истраживањима укупан број жртава у рату (1992-1995) износио је 104 732, напомињући да подаци нису коначни и да број жртава представља минималан број.

Извор података: Tabeau, E: Рат у бројкама, Хелсиншки одбор за људска права у Србији, 2009.

[3] Извод из ауторовог Демографског експертског извјештаја у МКСЈ у Хагу. Извјештај је Судско вијеће прихватило у цијелости, 7-14 маја 2011. године.

Дакле, у БиХ постоје практично само два релевантнија истраживања и извјештаја о укупним жртвама рата са њиховим структурним карактеристикама. Ако се и сложимо са ауторима да је укупан број жртава приближно тачан, никако се не можемо сложити о структури жртава по националној припадности, што се лако доказује на појединачним примјерима. Према ИДЦ Сарајево однос жртава по националној припадности је (приближно): Бошњаци 66%, Срби 26%, Хрвати 7,5%, Остали 0,5%. С друге стране, Tabeau наводи да је национална структура нешто измијењена, и то: Бошњаци 68%, Срби 22%, Хрвати 9%, Остали 1% ? Побијајући ове наводе аутор је то доказао на примјеру општине Завидовићи. Према подацима ИДЦ у Завидовићима је око 600 жртава Бошњака, 150 Хрвата, а преостале жртве, њих око 100 су Срби, што је апсолутно нетачно. У насељима Возућа, Гостовић, Долац и дио Бочиње страдало је или нестало око 500 Срба. На исти начин се могу оспоравати подаци за десетине општина у БиХ, што доводи у питање степен поузданости истраживања наведених аутора, посебно ИДЦ Сарајево, чији статистички подаци нису резултат властитих истраживања, него некритичког преузимања података из различитих извора.

Према бројним изворима података у Републици Српској, укупан број српских жртава у рату у БиХ креће се између 32.500 и 34.500 (од чега око 17.500 војника на линији фронта, 5.000 индивидуалних страдања војника и 10.000-12.000 цивила).[4]

Ако се узму подаци о укупном броју жртава рата у БиХ (1992-1995), по наведеним изворима, видљиво је да се они не подударају и не могу се сматрати коначним и потпуно тачним. Према наводима Tabeau, број жртава које она наводи су само приближне минималном броју, а не укупни број. Управо таква констатација нам даје упориште у томе да је број жртава српског националног корпуса минимизиран и да се креће између 32 500 и 34 500, што је знатно више од њених навода (преко 10 000 жртава).

Узимајући у обзир наведене податке и истраживања о страдањима српског становништва у БиХ (на основу више извора података), директни ратни демографски губици у БиХ износе минимално око **110.000,** од чега око 31,5% су Србе, око 60,5% Бошњаци, те 8% Хрвати и остали.[5]

Чисти демографски губици (губици наталитета)

Један од врло важних показатеља утицаја рата на природну динамику становништва БиХ у ратном (1992-1995) и послијератном периоду, јесу чисти демографски губици становништва.

Чисти демографски губици или губици наталитета становништва БиХ током рата и због рата улазе у групу недиректних демографских губитака. Основа је методолошко полазиште дефинисања величине чистих демографских губитака, као однос између оствареног наталитета у посматраном ратном периоду и очекиваног наталитета који би се (с мањом или већом вјероватноћом), остварио да није било рата и који се може израчунати на основу досадашње природне динамике становништва.

Први корак у оцјени губитака наталитета јесте процјена укупног наталитета у БиХ између 1992. и 1995. године. Према процјенама у БиХ је између 1992. и 1995. године живорођено око 160.000 дјеце.

Други корак у оцјени величине чистих демографских губитака становништва БиХ јесте процјена кретања наталитета од 1992-1995. године у условима изостанка рата. При томе треба имати на уму већ истакнуте неповољне дугорочне тенденције у динамици наталитета, као и чињеницу да ће управо у том периоду кроз најфертилнији период живота пролазити жене рођене између 1967. и 1973. године , у годинама врло ниског нивоа наталитета.

Процјену очекиваног мирнодопског наталитета провели смо на основу просјечне релативне годишње промјене броја живорођених од 1981.-1991. године, која је износила преко 14‰. При томе смо дубоко свјесни чињенице да је то тек једна од неколико могућих претпоставки величине мирнодопског наталитета и метода за његово израчунавање.

[4] Подаци које је аутор елаборирао у Демографском експертском извјештају у МКСЈ у Хагу, мај, 2011.
[5] Процјене које је урадио аутор на основу више релевантних извора података.

Аплицирајући наведено смањење броја живорођених на сваку идућу годину од 1992. до 1995. године, добијамо податак према којем се у БиХ у нератним условима од 1992.-1995. године могао очекивати наталитет око 200 000 живорођене дјеце, што у односу на процијењени остварени наталитет у БиХ у том периоду представља смањење од **40 000** живорођене дјеце.

Како и у нормалним приликама одређени број живорођене дјеце умире, процијењени губитак би се могао умањити за тај износ. Смратност одојчади (до једне године) у БиХ се може у том периоду узети око 5,5‰. Умањимо ли утврђени губитак наталитета (40 000) за стопу смртности одојчади (око 250), добићемо чисти демографски губитак од **39 750** живорођених.

Миграциони демографски губици

Под миграционим демографским губицима подразумијевамо губитке становништва настале због ратом индукованог појачаног исељавања становништва из земље. Они су због свог обима, просторног исхода, те структурно-демографских обиљежја изазвали сложене и неповољне, краткорочне и дугорочне ефекте на популациони и друштвено-економски развој БиХ у цјелини.

Присилне (ратне) миграције током рата у БиХ индуковале су око 2 милиона избјеглица и интерно расељених лица, или близу 50% њене укупне популације (попис 1991. године).[6] Међутим, са становишта миграционих демографских губитака на нивоу БиХ, релевантно је посматрати само ратом индуковане спољне миграције становништва.

Према последњем попису становништва у БиХ било 4,37 милиона становника. Од тог броја са својих огњишта покренуто је близу 2 милиона становника или скоро 50% укупног становништва БиХ. Највише протјераних, избјеглих и расељених лица је Срба 830.000, муслимана 797 000 и Хрвата 350 000.[7] (Шпирић, Маријанац, 1999.). Од наведених контигената избјеглих и расељених лица, око милион становника избјегло је у иностранство (изван БиХ), што је чинило око 22,85% од укупне популације у БиХ (према попису 1991.). Након завршетка рата 1995. године, број избјеглица у иностранству почео се смањивати, све до 2010. године, када их је још изван БиХ 527 887, а одређени број је интегрисан у земљама избјеглиштва (постали су држављани тих земаља).

У условима без рата 1992-1995. године, према дотадашњем тренду исељавања становништва из БиХ, отишло би око 40 000 становника

На основу презентованих података о ратним губицима у БиХ (1992-1995), њихов укупан број износи:

- директни ратни губици.....110.000
- чисти демографски губици (губици наталитета)..... 39 750
- миграциони демографски губици.....986 216
- Укупни демографски губици.....1 135 966.

Очекивани број становника у БиХ (у условима да није било рата) је око 4,46 милиона, тако да је укупни демографски губитак (1992-1995), популацију БиХ по завршетку рата свео на мање од 3,4 милиона становника.[8] Према истраживањима Tabeau, у њеним експертским извјештајима наведено је да је БиХ на крају 1995. године имала око 3,4 милиона становника, од чега око 2,6 милиона становника са правом гласа (пунољетни, више од 18 година).

[6] Под интерно расељеним лицима подразумијева се становништво које је присиљено на миграцију усљед ратног сукоба, стања опште несигурности, повреде људских права. Ова лица не прелазе међународно признату границу, већ мигрирају унутар територије своје државе (БиХ), при чему немају међународну заштиту коју имају избјеглице (мигрирали изван граница БиХ), по Конвенцији из 1951. и Протокола из 1967. године.

[7] Подаци који су прихваћени као валидни у Хашком трибуналу које је изнио аутор, мај 2011.

[8] Према процјени Агенције за статистику БиХ, укупан број становника у БиХ средином 1996. године износио је 3 645 000.

ПОСЛИЈЕРАТНИ ДЕМОГРАФСКИ ГУБИЦИ У БиХ

Демографски ратни губици су једна од најважнијих одредница укупне депопулације становништва у БиХ. Упркос методолошким ограничењима за упоређивања, ипак се сасвим поуздано може тврдити да становништво БиХ у последњем међупописном периоду (1991-2011) , карактерише укупна депопулација или пад броја становника. Другим ријечима, између 1991. и 2011. године, број становника БиХ значајно је смањен.

При оцјени утицаја приказаних категорија демографских губитака на појаву и развој природне и укупне депопулације становништва БиХ између 1991. и 2011. године, потребно је посебно имати на уму да је због мањкавости и недовољно поузданих извора података немогуће до краја квантификовати величину демографских губитака, као и његове краткорочне и дугорочне утицаје на динамичко-структурни развој становништва БиХ.

Демографске губитке послије рата карактеришу пад наталитета и миграције (негативан миграциони салдо). Висина демографских губитака зависи од процјене о томе какве би прилике владале да није било рата и његовог утицаја на развој природне и укупне депопулације послије рата. О томе су могуће различите процјене, нарочито ако се стручни аргументи помијешају са идеолошким и политичким мотивима.

Чисти демографски губици (губици наталитета) рачунају се од 1996. до 2011. године, у случају да рата није било, гдје се стопа наталитета константно смањује, у десетогодишњем раздобљу просјечно за 2,4‰. На основу очекиваног броја становника у послијератним годинама и процјене стопа наталитета, израчунава се укупан број живорођених у протеклом петнаестогодишњем периоду.

Примјењујући наведени поступак израчунавања губитака наталитета, у временском периоду од 1996. до 2011. године (петнаестогодишњи период), у условима да није било рата и његових посљедица, укупан број живорођених износио би око 671.000 дјеце (умањено за процијењене смртне случајеве дјеце – смртност одојчади). У истом временском периоду у БиХ је стварно рођено 570.000 дјеце (од тога 178.844 у Републици Српској), што чини чисти демографски губитак од 101.000 живорођених.

У истом периоду отпочео је процес повратка избјеглица из иностранства у једном смјеру и одлазак становништва са простора БиХ у дургом смјеру. Од скоро милион избјеглих током рата из БиХ, сада је њихов број 527 887, што је знатно умањило укупне демографске губитке настале током ратног периода.[9] С друге стране, процјењује се да је из БиХ у послијератном периоду отишло око 120 000 становника, углавном у старосној доби између 20 и 40 година (репродуктивна категорија становника), што значи да су укупни миграциони губици БиХ око 647 887 становника.

На основу директних и недиректних ратних губитака у БиХ у периоду 1991-2011. године, очекиваног број становника (у условима да није било рата), те стварно процијењеног броја становника, као и других статистичких података и процјена, укупни демографски губици у БиХ износе:

Табела 4. Укупни демографски губици у БиХ[10] (1991 - 2011)

Класификација демографских губитака	Укупни губици	%
Стварни ратни губици	110 000	12,24
Чисти демографски губици	140 750	15,67
Миграциони демографски губици	647 887	72,09
Укупни демографски губици	**898 637**	**100,00**

Према томе, ако се од очекиваног броја становника (у условима да није било рата) у 2011. години, одузму укупни демографски губици од 898 637 становника, стварни процијењени број становника у БиХ данас износи око **3 765 363,** што је мање од процјена Агенције за статистику БиХ (половином 2010., 3 843 126 становника).

[9] Подаци Агенције за статистику БиХ за 2010. годину о избјеглицама изван БиХ.

[10] Укупне демографске губитке у БиХ израчунао је аутор одређеном методологијом и коришћењем више (различитих) извора података о ратним губицима у БиХ. Аутор је податке презентовао у МКСЈ у Хагу.

Покушамо ли, упркос проблемима методолошке упоредивости и вјеродостојности неких извора података, рашчланити досад приказане податке по ентитетима, односно мањим територијалним јединицама, добићемо укупне демографске губитке и за мање просторне јединице унутар БиХ.

Табела 5. Демографски губици по ентитетима (1991-2011)

	Број становника 1991.	Очекивани број становника 2011.	Демографски губици	Стварни број становника
Република Српска	1 569 332	1 664 332	306 307	1 358 025
Федерација БиХ	2 720 074	2 894 641	564 391	2 330 250
Дистрикт Брчко	87 627	105 027	27 939	77 088
Укупно:	4 377 033	4 664 000	898 637	3 765 363

Укупни демографски губуци Републике Српске од 306.307 становника, по дефиницијама демографских губитака су:

- директни ратни демографски губици.....34.500
- чисти демографски губици (губици наталитета)..... 46.447
- миграциони демографски губици..... 225 390[11].

ДЕМОГРАФСКА БУДУЋНОСТ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Савремени демографски развој Републике Српске обиљежава депопулацију, чији су зачеци од 2002. године (природна депопулација), односно знатно раније претпостављајући да је депопулација била генерисана негативним миграционим салдом, док је природно кретање било још позитивно, па је ублажавало интензитет депопулације.

Тежиште ове анализе усмјерено је на демографско стање и процесе у Републици Српској у последње двије деценије, на основу којих ћемо пројектовати демографски развој до 2021. године.

Како смо на крају још једног међупописног периода, налазимо се у незахвалној методолошкој ситуацији јер се већина релевантних података којима располажемо веже уз статистички исказано стање популације 1991. Осим тога, због методолошких разлика у подацима 1991. (попис становништва у БиХ) и 2011. (процјена броја становника у БиХ и РС), они међусобно нису упоредиви. Ипак, како посједујемо међупописно квалитетно природно кретање, могуће је конструисати миграциони салдо, те на основу свих наведених параметара одредити будући демографски развој Републике Српске, до 2021. године.

Процјена броја становника или поједине демографске структуре јесте утемељена експертиза квантификације стања и демографских процеса, најчешће за период између два пописа становништва. Процјени се приступа у ситуацији када се не располаже евидентираним демографски стањем, па се она темељи на утврђеним прошлим демографским чињеницама. Располажући једино егзактним подацима природног кретања становништва Српске и њених локалних заједница од 1996. до 2010. године, процијенили смо број становника Српске за 2010. годину. Процјена говори да је Српска средином 2010. године имала 1,35 милиона становника.[12]

У прогнози броја становника користе се хипотезе које се у тренутку њихове конструкције чине највјероватнијим. Прогнозирамо да ће се кретање укупног броја становника Српске до пописне 2021. године одвијати под овим околностима: становништво Српске ће депопулирати, наставиће се сличне тенденције у биорепродукцији, а ублажити негативни

[11] Пописом избјеглица у Србији 2001. године, из БиХ је било 165 811 избјеглица, а пописом становништва 2002. године нешто више од 135 000.

[12] Републички завод за статистику Републике Српске, у својим годишњим статистичким извјештајима процјењује да је Српска средином 2010. године имала 1 433 038 становника.
Истовремено, у Стратегији развоја ПИО у Српској, процјењује се да је Српска 2007. године имала 1 286 204 становника.

процеси у механичком кретању (миграције), што ће резултирати природним смањењем броја становника, који ће апсолутно годишње износити око 3.500-4.000 становника (више умрлих него рођених), а миграциони салдо износити – 3.000 становника. Узимајући у обзир наведене околности, број становника Српске према нашим прогнозама 2021. године износиће нешто мање од 1,3 милиона.

Демографске пројекције су сложени математички приступ који показује будући демографски развој становништва утемељен на хипотезама које не требају бити вјероватне, већ очекиване. Ако пројекције темељимо на хипотезама које су експлицитно демографске (наталитет, фертилитет, морталитет, диворцијалитет итд.), те укључимо механичку компоненту кретања становништва, која имплицира прије свега економске, те друге социјалне претпоставке, вјеродостојност пројекција увјерљивија је за краћи период (у нашем случају до 2021. године).

Простор Српске одређује демографско кретање у виду негативног миграционог салда кроз дужи период, којем се последњих десетак година придружује и негативно биодинамичко кретање, односно природно смањење. Пројекција настављеног тренда претпоставља да ће се будуће демографско кретање Српске одвијати исто као и у међупописном периоду од 1991. до 2011.(година планираног а не одржаног пописа). Лоша страна те пројекције је да се некритички преузима затечена ситуација, при чему се полази од претпоставке да ће садашње стање и процеси бити једнаки и у сљедећих десетак година, мада је познато да се демографска прошлост никада не поклапа са демографском будућношћу.

Табела 6. Пројекције укупног кретања становништва Републике Српске до 2021. године

Година	1991.	2011.	2021.
Број становника	1 569 332	1 358 025	1 288 025

Из пројекција је видљиво да се у Српској наставља депопулација очекиваног интензитета. Упоређујући прогнозу кретања становништва за 2021. годину, разлика између пројекције и прогнозе није толико велика, тако да се оквирно могу примјенити њене вриједности и до 2021. године.

Очекиване хипотезе демографског развоја Српске за период од 2011. до 2021. су:

-неповољна старосна структура и недостатак младе популације проузроковаће стопу морталитета око или нешто изнад 10‰ годишње, док ће стопа наталитета бити и даље изузетно ниска, могуће и испод 7‰ годишње, тако да ће просјечна стопа природног прираштаја бити око -3‰;

-прилично исцрпљени емиграциони контигенти утицаће на стабилнију негативну стопу миграционог салда, али не више растућу стопу исељавања, тако да се за сљедећих десетак година предвиђа мања негативна стопа миграционог салда;

-приликом постављања хипотеза пошло се од претпоставке да ће се у идућим годинама статус избјеглих и интерно расељених лица ријешити, те да ће се миграције смањивати и с временом попримити обиљежја мирнодопског периода;

-такође, не треба рачунати на интензивнији повратак дијаспоре, прије свега што се она активније укључила у живот у неким другим државама, које постају логичан контекст за њихово потомство, а ако би и дошло до њиховог повратка, односиће се то углавном на старије људе који неће утицати на репродуктивно понашање становништва.

Према наведеним хипотезама, обје негативне одреднице укупног кретања становништва Српске утицаће на смањење броја становника на 1 288 025.

ЗАКЉУЧАК

Становништво БиХ током рата (1992-1995) и у послијератном периоду имало је, као што је у раду истакнуто, доста високе директне, као и чисте и миграционе демографске губитке. Они су, уз наслијеђене неповољне одреднице (емиграција) демографског развоја, битно утицали на појаву укупне депопулације, на продубљивање процеса демографског старења, те на појаву укупне депопулације, на продубљивање процеса демографског старења, те на значајне промјене у етнодемографској слици насељености унутар граница БиХ.

С обзиром на висину губитака, као и на њихову структуру, демографске губитке можемо сматрати дугорочним неповољним факторима даљег бројчано-структурног развоја становништва БиХ у цјелини, а тиме и њених посебних територијалних јединица (ентитета), Републике Српске, Федерације БиХ, као и Брчко Дистрикта.

ЛИТЕРАТУРА

1. Грчић, М. (2007). Демографске посљедице ратних губитака. Демографија, књига IV, Географски факултет, Београд
2. Жерјавић, В. (1998). Трагичн биланца. Глобус бр. 370, Загреб
3. Иванишевић, М. (2000). Изгон Срба из БиХ. ДПМ, Београд
4. Истраживачко-документациони центар (2007). Босанска књига мртвих, Сарајево
5. Истраживачко-документациони центар (2007). Људски губици у БиХ 1991-1995., Сарајево
6. Лукић, В. (2005). Избјегличке миграције из БиХ у Београду. Географфски институт "Јован Цвијић" САНУ, Београд
7. Маријанац, З. (2000). Становништво БиХ 1850-1991. Матица Српска Републике Српске, Бања Лука
8. Маринковић, Д. (2005). Демографски проблеми процеса избјеглиштва у Републици Српској, Географско друштво Републике Српске, Бања Лука
9. Пашалић, С. (1997). Страдање Срба и српских насеља у БиХ 1992-1995. Бањалука Компани, Бања Лука
10. Пашалић, С. (2002). Антропогеографска стварност Срба у БиХ 1992-2000. Бањалука Компани, Бања Лука
11. Пашалић, С. и други (2006). Демографски развој и популациона политика Републике Српске. ИП Младост, Бијељина
12. Пашалић, С. (2011). Демографски експертски извјештај. Међународни кривични суд за бившу Југославију, Хаг
13. Попис избјеглих и расељених лица у Републици Српској, Сарајево, 1996.
14. Tabeau, Ewa (2009). Рат у бројкама – демографски губици у ратовима бивше Југославије од 1991-1999. Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Београд
15. Шпирић, Н., Маријанац, З. (1999). Становништво Републике Српске. Економски факултет/Природно-математички факултет, Бања Лука
16. Статистички годишњаци Југославије бр. 54, 57, 58, 77, 78, 82, 83, 84, 86, 89, 91, СЗС, Београд
17. Статистички годишњак БиХ 1992. РЗС, Сарајево
18. Статистички годишњак – Република Српска у бројакма 2010. РЗС, Бања Лука
19. Статистички подаци – саопштења 2010. Агенција за статистику БиХ, Сарајево
20. Статистички подаци – саопштења 2010. Федерални завод за статистику ФБиХ

DEMOGRAPHIC LOSSES IN BIH (1991-2011)

STEVO PAŠALIĆ

Teachers' college, University of East Sarajevo, 76300 Bijeljina, Republic of Srpska

Population of the BIH during the war (1992-1995) and in a postwar period has had very high, direct and clear demographic migration losses, which was mentioned in this work. They had a major impact on the occurrence of the total depopulation with inherited determinants of adverse (emigration) of the demographic development and process deepening of demographic aging and also significant changes in ethnodemographic frame of the population within the borders of BIH.

Considering the amount of losses as well as their structure, demographic losses, it can be considered as a long-term unfavorable factors of the further numerical- structural development of BIH population in general, and by that its special territorial units (entities), Republic of Srpska, Federation of BIH and Brcko District.

ДРАШКО МАРИНКОВИЋ UDC: 314.3/.4:613.96-053.6(497.6 RS)

ДЕМОГРАФСКИ ПОТЕНЦИЈАЛ И РЕПРОДУКТИВНО ЗДРАВЉЕ АДОЛЕСЦЕНАТА У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

Природно-математички факултет, Универзитет у Бањој Луци, 78000 Бања Лука, Република Српска

Сажетак: Очување и унапређење репродуктивног здравља има посебан значај за све популације, а посебно оне које карактерише низак наталитет. Због тога су мјере за унапређење репродуктивног здравља адолесцената, за здраво материнство и рјешавање проблема неплодности важни елементи стратешког дјеловања развијених земаља у циљу достизања просте замјене генерација.
Промоција репродуктивног здравља је веома деликатан задатак за најширу друштвену заједницу и за све нивое здравствене заштите, почев од локалне заједнице, па све до центара за промоцију и здравствену заштиту репродуктивног здравља.
Кључне ријечи: демографски потенцијал, репродукција, адолесценти, репродуктивно здравље

Abstract: Maintenance and improvement of reproductive health is particularly important for all populations and especially for those characterized by low birth rate. Therefore, measures to improve the reproductive health of adolescents, for a healthy maternity and solving infertility problems are important elements of strategic actions of developed countries in order to achieve a simple generations` exchange.
Promotion of reproductive health is very delicate task of wide social society and all levels of health care, starting from the local community to the centers for promotion and reproductive health care.
Key words: demographic potential, reproduction, adolescents, reproductive health

УВОД

Основна и истовремено најнеповољнија карактеристика демографског развоја Републике Српске у последњих десет година је интензивно смањење природног прираштаја, односно недовољно рађање. Према садашњем стању али и претпоставкама будућег демографског развоја пронаталитетна популациона политика се намеће као потреба и неопходност. Дакле, акције у прилог повећања рађања у Републици Српској се морају интензивирати, а у обзир се морају узети и сви друштвени и индивидуални аспекти, од којих посебну пажњу треба усмјерити ка моделу репродуктивног понашања становништва, а посебно адолесцената.

ДЕТЕРМИНАНТЕ ПРИРОДНОГ КРЕТАЊА СТАНОВНИШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

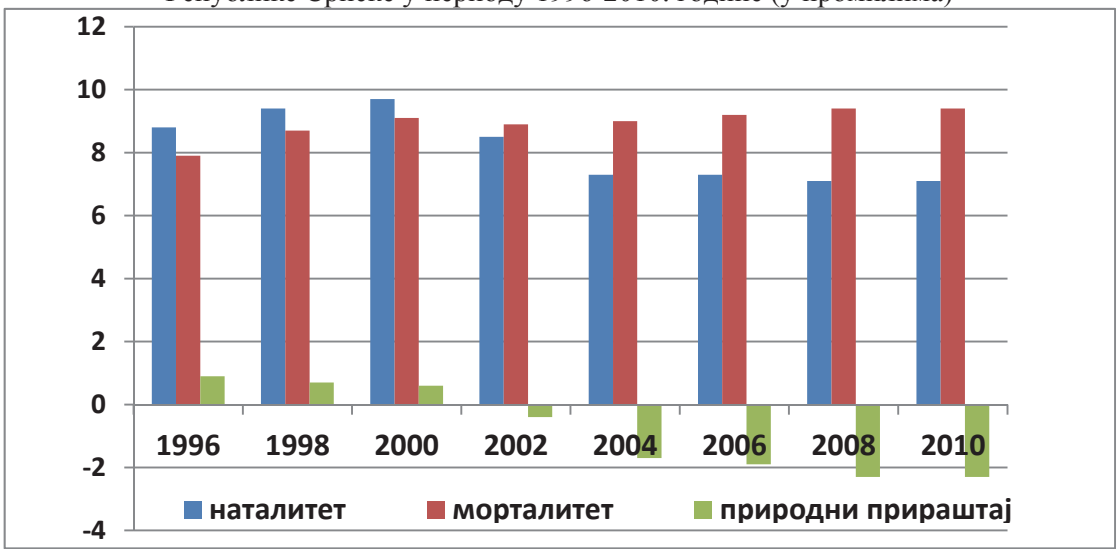
Према званичним статистичким подацима за 2010. годину простор Републике Српске карактерише негативна стопа природног прираштаја од -2,3‰. У периоду 1996-2010. године просјечна стопа наталитета у Републици Српској има вриједност 8,2‰, просјечна стопа морталитета је 9‰, па је стопа природног прираштаја у просјеку око -0,8‰. Дакле, ради се о негативној стопи природног прираштаја.

Компоненте природног кретања становништва Републике Српске, у периоду 1996-2010. године, указују на проблеме у демографском развоју. Апсолутно у том периоду у Републици Српској рођено је укупно 177.342 беба, а истовремено умро је 195.491 становник, што указује да је апсолутни прираштај за протеклих тринаест година негативан и износи -18.149

становника[1]. Овако лоше тенденције се огледају у демографској рецесији, гдје је поред природне депопулације све више присутан и интензиван процес старења, који условљава поремећаје у виталним структурама становништва, са многим негативним реперкусијама.

Очекиване промјене у природном прираштају становништва заснивају се на екстраполарним тенденцијама које указују на смањење рађања и повећања смртности, што се може видјети из графика 1. и табеле 1.

График 1. Наталитет, морталитет и природни прираштај становништва Републике Српске у периоду 1996-2010. године (у промилима)

Табела 1. Кретање броја живорођених и умрлих у Републици Српској у периоду 1996-2010. године

Година	Број живорођених	Број умрлих	Разлика	
			апсолутна	релативна
1996.	12.263	10.931	1.332	10,9 %
1997.	13.757	11.755	2.002	14,6 %
1998.	13.527	12.469	1.058	7,8 %
1999.	14.500	12.529	1.971	13,6 %
2000.	14.191	13.370	821	5,8 %
2001.	13.699	13.434	265	1,9 %
2002.	12.336	12.980	-644	-5,2 %
2003.	10.537	12.988	-2.451	-23,3 %
2004.	10.628	13.082	-2.454	-23,1 %
2005.	10.322	13.802	-3.480	-33,7 %
2006.	10.524	13.232	-2.708	-25,7 %
2007.	10.110	14.146	-4.036	-39,9 %
2008.	10.198	13.501	-3.303	-32,4 %
2009.	10.603	13.755	-3.152	-29,7 %
2010.	10.147	13.517	-3.370	-33,2 %

Извор: Демографска статистика бр.4,12 и 14, Републички завод за статистику, 2000., 2009 и 2011.

Према процјенама за период 1996-2010. године Република Српска има занатно мањи број становника у односу на 1991. годину, што је посљедица интензивног расељавања становништва, процеса избјеглиштва, емиграције у иностранство, ратног морталитета и

[1] Израчунато према подацима из публикације Демографска статистика бр.4, 12 и 14, Републички завод за стаистику Републике Српске, 2000, 2009 и 2011. год.

интензивног пада стопе природног прираштаја. Иако већ двадесет година у Републици Српској немамо званичан попис становништва различите анализе и процјене, а посебно подаци виталне статистике (извјештаји матичних служби о броју рођених, умрлих и вјенчаних) упућују на велике поремећаје биолошког карактера. Најзначајнији од њих су: депопулација, нестајање села, старење, избеглиштво, исељавање у иностранство, итд. Ове промене лимитирају наш свеукупни социоекономски развој, а сасвим је јасно да људски ресурси нису неограничени и да свако промишљање будућности мора водити рачуна о минимуму становништва који је потребан да одржава постојећу инфраструктуру (Маринковић Д.,2010).

Анализа опште стопе наталитета указује да простор Републике Српске спада у нисконаталитетна подручја. Бруто стопа фертилитета је веома ниска, што је посљедица планирања породице, све раширенијег самачког живота, пострatних траума, расељавања и процеса избјеглиштва, али и тешке социо-економске ситуације, психолошких и других фактора. Од 2002. године број умрлих је већи од броја живорођених. Међутим, дугорочно опадање наталитета се појавило и прије него што је годишњи број умрлих надмашио број живорођених, па је данас потребни број живорођених много већи него што то показују наведене разлике у односу на број умрлих (Маринковић Д, 2007).

На индивидуалном нивоу потребно је да се једна жена у свом фертилном периоду надомјести са једним женским дјететом, тј. да нето стопа репродукције буде једнака јединици. Код популације са релативно ниском смртношћу, каква је наша, где је фертилитет опао испод нивоа потребног за замјену генерација, нето стопа репродукције је на нивоу око јединице, када кохортна стопа укупног фертилитета досегне ниво од 2,1 дјетета по жени. У Републици Српској ова стопа је испод 1,5 дјетета по жени, што значи да су рађања за више од 30% мања од нивоа потребног за замјену генерација (Маринковић Д., 2008).

Можемо закључити да је демографки потенцијал овог простора у великој мјери условљен опадајућем трендом стопе фертилитета, ниске плодности и недовољног обнављања становништва. Због ових чињеница у свим варијантама пројекција будућег демографског развоја Републике Српске треба очекивати наставак неповољних тенденција, односно потребно је што хитније провођење активнијих мјера пронаталитене мјера популационе политике.

РЕПРОДУКТИВНИ ПОТЕНЦИЈАЛ АДОЛЕСЦЕНАТА У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

Број живорођених у Републици Српској се интензивно смањује у последњих десетак година. Из табеле 1. може се видјети да је 1999. године број живорођених био 14.500, а да је 2010. године 10.147. Дакле, само у протеклих једанаес година се 4.353 дјеце мање родило, што је смањење за око 30%.

Иако, у недостатку пописа становништва немамо званичне показатеље укупног броја и старосне структуре становништва, на бази научно-стручних процјена можемо претпоставити да тренутна стопа укупног фертилитета у Републици Српској непрелази вриједности од 1,2 промила, што је знатно испод стопе простог обнављања становништва од 2,1промила. Поред тога, још више брине чињеница да се унутар укупног броја становништва погоршавају односи старосне структуре, што би у будућности могло да изазове и друге друштвено-економске проблеме у Републици Српској.

Адолесценција – младалаштво (*adolescentia* – младо доба, младост) представља временски недовољно јасно ограничен период у животу индивидуе између дјетињства и зреле доби. Према дефиницији Свјетске здравствене организације адолесценти су млади људи у узрасту од 10 до навршених 19 година живота. Истовремено, Vollman сматра да се период адолесценције завршава 10 година након менархе те практично у појединачним случајевима сеже све до 25 година живота (Живковић М., 2009).

Ако и постоје различита тумачења у одређивању временског оквира адолесценције, сви аутори и стручњаци, који се баве овом проблематиком, су јединствени у оцјени да ово раздобље представља буран период анатомског, физиолошког, интелектуалног и емоционалног развоја. Због неизграђености личности, односно непостојања сопственог става о већини животно значајних питања, млади доносе одлуке и опредјељују се за мишљење једног од ауторитета из свог окружења, а који се по правилу разликује од схватања родитеља о том

проблему. У том времену авантуризма и незрелог показивања пркоса друштвеним и социјалним нормама младе особе су веома вулнерабилна скупина подложна прихватању разних облика ризичног понашања (конзумирање алкохола, цигарета, дроге итд.) што повећава пријемчљивост за бројне поремећаје здравља (Живковић М., 2009).

Истовремено, сексуални аспект личности младе особе условљен је интеракцијом низа биолошких, социјалних, културолошких и других фактора, који детерминишу начин превенције и активног приступа здравствених радника, образовних установа и друштва на свој специфичностима условљен начин. Рана сексуална активност, као један од облика ризичног понашања, уз непромишљено излагање ризику настанка нежељене трудноће, може да резултује поремећајем репродуктивног здравља са далекосежним посљедицама на здравље и репродуктивни потенцијал индивидуе (Живковић М., 2009).

Осим биолошког фактора, који чини репродуктивни потенцијал једне заједнице, многобројни други фактори својом специфичношћу оцртавају стварну слику фертилитета тог колектива. Брак, обичаји, култура, вјероисповјест, образовање, контрацепција, окружење и социоекономски чиниоци су само неки од њих. Сви наведени фактори су условили да се у дужем временском периоду искристалише проблем који тренутно заокупља све земље у окружењу, а то је ниска плодност становништва, "законит процес које није избјегло ниједно развијено друштво" (Рашевић М., 2006.).

У недостатку пописа становништва, да би се одредио приближан број адолесцената, стопа адолесцентног фертилитета и њихов удио у укупном фертилитету у Републици Српској морамо се служити експертском процјеном демографа за потребе израде Стратегије реформе пензионог система у Републици Српској 2009. године.

Са аспекта репродуктивног потенцијала посебно је важно имати што поузданије податке, да би се могао процијенити број адолесцената старости од 10 до 19 година, односно фертилне старости од 15 до 19 година, а што је приказано у наредним табелама 2 и 3.

Табела 2. Процјена броја адолесцената у Републици Српској за 2006. годину

Старост	Мушки	Женски	Укупно
10	7639	7328	14967
11	7572	7366	14938
12	8146	7762	15908
13	6848	6515	13363
14	6449	5953	12402
15	6256	6243	12499
16	6819	6736	13555
17	7590	7739	15329
18	7940	7873	15813
19	7887	8027	15914
10 – 19 год.	**73146**	**71542**	**144688**

Извор: Стратегија реформе пензијског система у Републици Српској, Бања Лука, 2009.

Табела 3. Процјена броја адолецената фертилне доби у Републици Српској за 2006. годину

Старост	Мушки	Женски	Укупно
15	6256	6243	12499
16	6819	6736	13555
17	7590	7739	15329
18	7940	7873	15813
19	7887	8027	15914
15 -19 год.	**36492**	**36618**	**73110**

Извор: Стратегија реформе пензијског система у Републици Српској, Бања Лука, 2009.

Ова процјена је укључила различите административне изворе података који су кориштени приликом израде Стратегије реформе пензионог система у Републици Српској, а који се у знатној мјери разликују од званичне статистике, јер се укупан број адолесцената разликује за четрдесетак хиљада, а број адолесцената фертилне доби за двадесетак хиљада.

РЕПРОДУКТИВНО ЗДРАВЉЕ АДОЛЕСЦЕНАТА У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

Репродуктивно здравље, дефинисано од стране Свјетске здравствене организације (СЗО), представља «стање потпуног физичког, менталног и социјалног благостања у свему што се односи на репродуктивни систем, а не само одсуство болести и неспособности». Репродуктивно здравље представља усклађеност и нормално одвијање физичких, менталних и социјалних процеса који се односе на репродуктивни систем и његове функције. Оно подразумијева нормални полни развој и сазријевање, сексуалну оствареност, као и развој здравих, равноправних и одговорних односа. Репродуктивно здравље представља, такође, испуњавање репродуктивне функције на здрав и жељен начин, спрјечавање обољења и повреда у вези са сексуалношћу и репродукцијом (Бабић Н.,2010.).

Постало је банално рећи да савремени свијет пролази кроз тешку социо-економску кризу. Популација адолесцената је посебно изложена друштвеним промјенама. Вријеме у којем живимо је сложено и оптерећено многим социјалним стресовима, повећаном сиромаштву, промјенама вриједности, повећања криминала и све су то фактори великог ризика и за девијантно понашање, употребу психоактивних супстанци, алкохола, небезбједног секса што неминовно повећава ризик од полно преносивих болести. Многи адолесценти су сексуално активни, региструје се пораст учесталости сексуалне активности адолесцената. Све већи је удио сексуално активних у укупном броју адолесцената, све чешће се први полни однос догађа у раној адолесценцији (Бабић Н.,2010.).

На основу истраживања које је проведено 2009. године за потребе двогодишњег пројекта[2] под називом: „Репродуктивно здравље у Републици Српској“ могу се констатовати најважнији закључци који сагледавају репродуктивно здравље адолесцената у Републици Српској.

Циљ истраживања је био утврдити репродуктивни потенцијала адолесцената у Републици Српској, дефинисати мјере здравствене заштите њиховог репродуктивног здравља, као и сачинити компаративну анализу најважнијих ставове о сексуалном образовању у популацији адолесцената различитог узраста, пола, националности и мјеста сталног остановања.

Према унапријед припремљеном плану анкетног истраживања анкета је спроведена на узорку од 2031 ученика основних и 2579 ученика средњих школа и студената у Републици Српској. Кориштен је анкетни упитник на репрезентативном узорку. Упитник је посебно израђен за потребе овог истраживања и састојао се од 17 питања, за ученике од шестог до деветог разреда основне школе и 29 питања за ученике средњих школа и студенте. Упитници су били отвореног типа како би испитаници могли да одговоре што слободније и да искажу свој став на теме које су значајне за репродуктивно здравље. Испитаници су имали 45 минута за попуњавање упитника, уз претходно објашњење о значају и сврси истраживања, као и информацијама да је спроведена анкета анонимна. Општи утисак након проведеног анкетирања је да су испитаници, без изузетка, врло добро сарађивали и исказали велико задовољство истраживањем.

Анкета је просторно обухватила територију цијеле Републике Српске, а највећи удио анкетираних ученика основних школа био је са простора регија Добој (23%), затим Бијељина

[2] Пројекат под називом: „Репродуктивно здравље у Републици Српској“ је реализован 2009. године од стране Одбора за репродуктивно здравље и демографију Одјељења медицинских наука Академије наука и умјетности Републике Српске. У реализацији пројекта учествовали су чланови Савјета за демографску политику, као и чланова Одбора за репродуктивно здравље и демографију Академије наука и умјетности Републике Српске.

(17,4%), Приједор (15,7%) и Бања Лука (12,7%), док је нешто мањи број анкетираних био је са простора регија Требиње (9,5%), Зворник (7,8%), Источно Сарајево (7,5%) и Фоча (6,4%). Највећи удио анкетираних ученика средњих школа и студената био је са простора регија Бања Лука (47,6%) и Добој (14,4%), а нешто мање анкетираних било је са простора регија Бијељина (8,8%), Зворник (7,1%), Источно Сарајево (6,6%), Требиње (6,2%), Приједор (5,8%) и Фоча (3,5%).

Просјечна старосна доб анкетираних ученика основних школа била је 12,8 година, док је просјечна старост анкетираних ученика средњих школа и студената била 16,9 година.

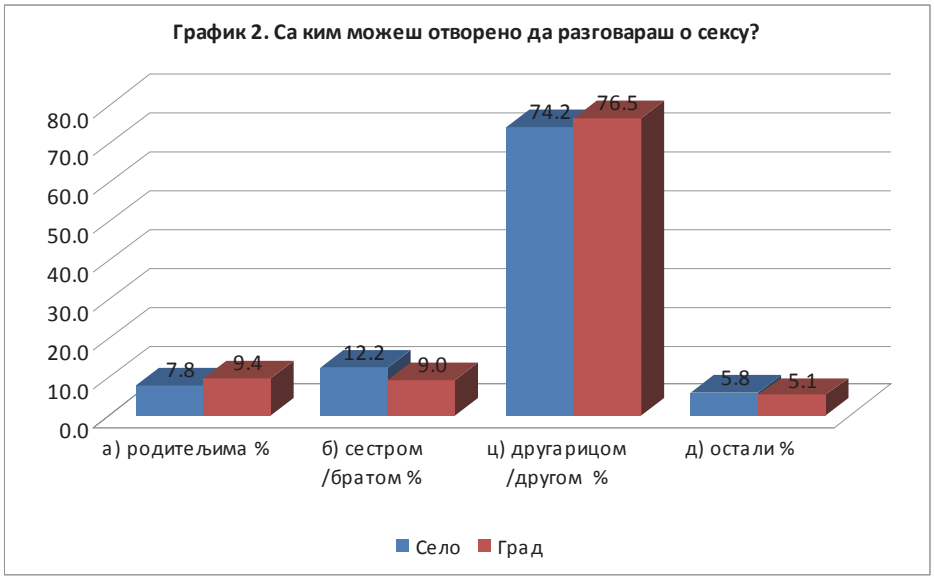
Према полној структури од укупног броја анкетираних ученика основних школа 53% се односило на женску, а 47% на мушку популацију, док се код анкетираних ученика средњих школа и студената 57% односило на женску, а 43% на мушку популацију.

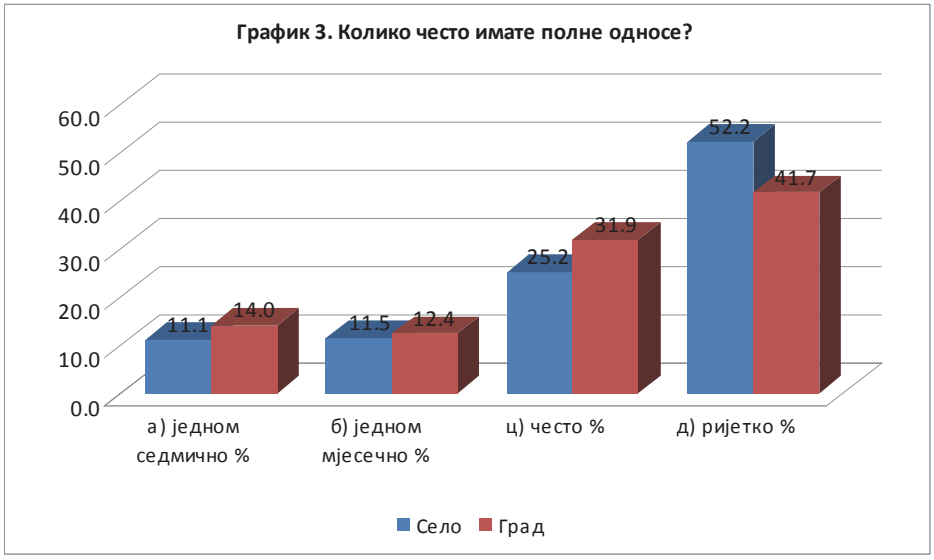
Према сталном мјесту боравка од укупног броја анкетираних ученика основних школа у 73% удјела су живјели у граду, а 26% на селу, баш скоро исто као и код ученика средњих школа и студената гдје 73% удјела анкетираних живјело у граду, а 26% на селу.

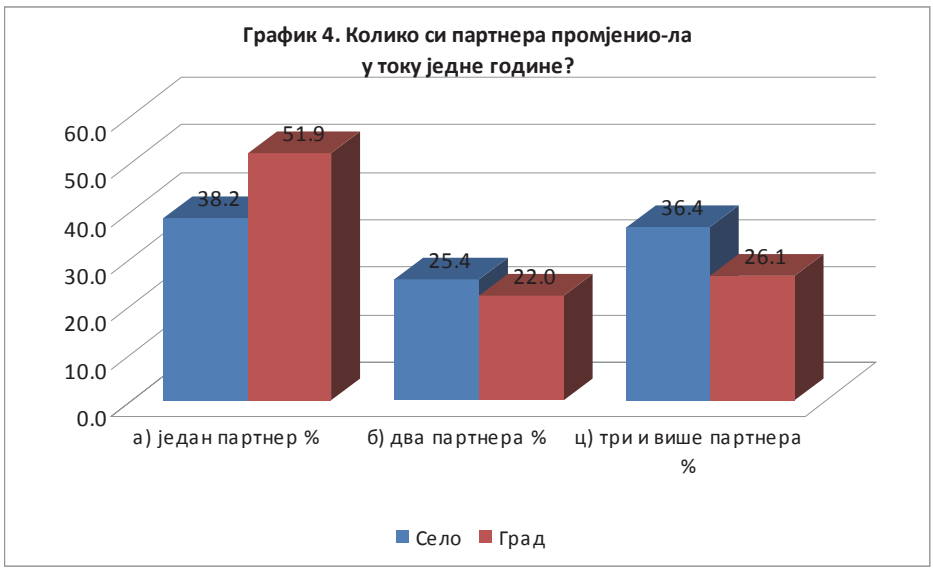
На основу проведених анализа ставова о ропродуктивном понашању анкетираних адолесцената у Републици Српској могуће је извести неке од најважнијих закључака:

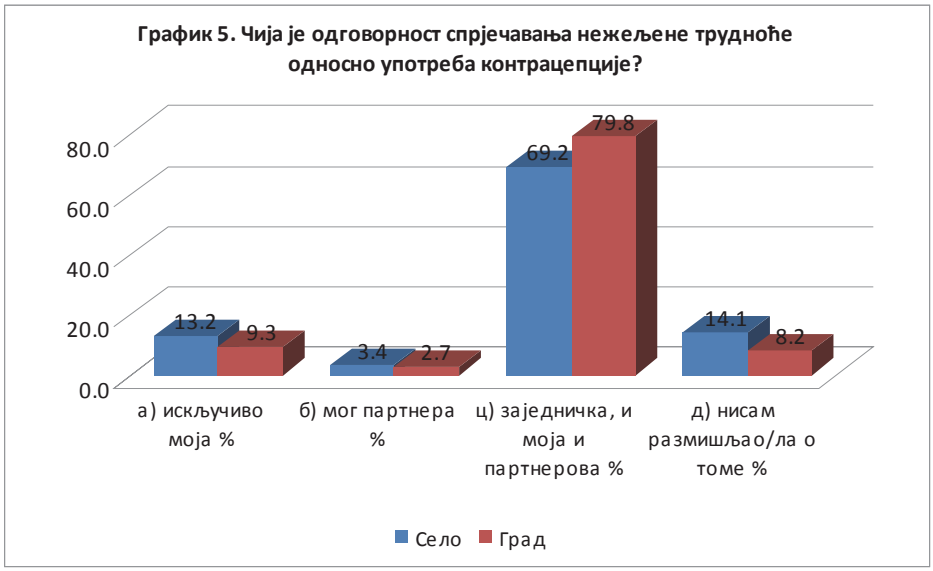
1. Око половине анкетираних ученика зна да је репродуктивно здравље веома важно за здравље сексуалних органа и да је сексуална зрелост стицање способности за сексуалне односе;
2. О овој проблематици највише информација добијају са телевизије или из новина, а знатно мање од родитеља и у школи, док би савјет за проблеме из сексуалног живота најприје затражили од вршњака или брата и сестре, затим од родитеља, а знатно рјеђе од наставника или неког другог;
3. Апсолутно највећи број анкетираних ученика основних школа сматра да би било корисно да се уведе предмет сексуално васпитање;
4. На питања која су постављена у вези са полним животом апсолутно највећи број анкетираних ученика каже да је љубав неопходна претпоставка ступања у сексуалне односе, да још нису имали сексуалних искустава и да је њихова сексуална орјентација хетеросексуална;
5. Око половине анкетираних ученика мисли да отворено о сексу може да разговара са другом или другарицом и да су сексуални односи у адолесценцији данас нормална појава;
6. На питања која су постављена у вези са контрацепцијом апсолутно највећи број анкетираних ученика мисли да је одговорност спрјечавања нежељене трудноће, односно употреба контрацепције, заједничка (оба партнера);
7. Око половине анкетираних каже да најчешће као методу контрацепције користи кондом, а врло често се користе и комбинованим методама (кондом, хормонска таблета или прекид односа);
8. На питања која су постављена у вези са полно преносивим болестима апсолутно највећи број анкетираних ученика сматра да ступањем у сексуалне односе може добити неку од полно преносивих болести;
9. Више од половине анкетираних ученика каже да је намјерни прекид трудноће (абортус) опасан и штетан по здравље и да га треба избјегавати, односно да су компликације након прекида трудноће многобројне (између осталог и трајни губитак плодности);
10. На питања која су постављена а која су у вези са ставовима апсолутно највећи број анкетираних сматра да је прерано за брак у адолесценцији, а нешто више од половине мисли да је рађање дјеце у адолесценцији опасно и за дијете и за мајку;
11. Највећи број анкетираних ученика средњих школа и студената мисли да од сазнања везаних за сексуални живот и репродуктивно здравље младим људима недостаје едукација о полно преносивим болестима, полном односу, контрацепцији, трудноћи и полним органима;

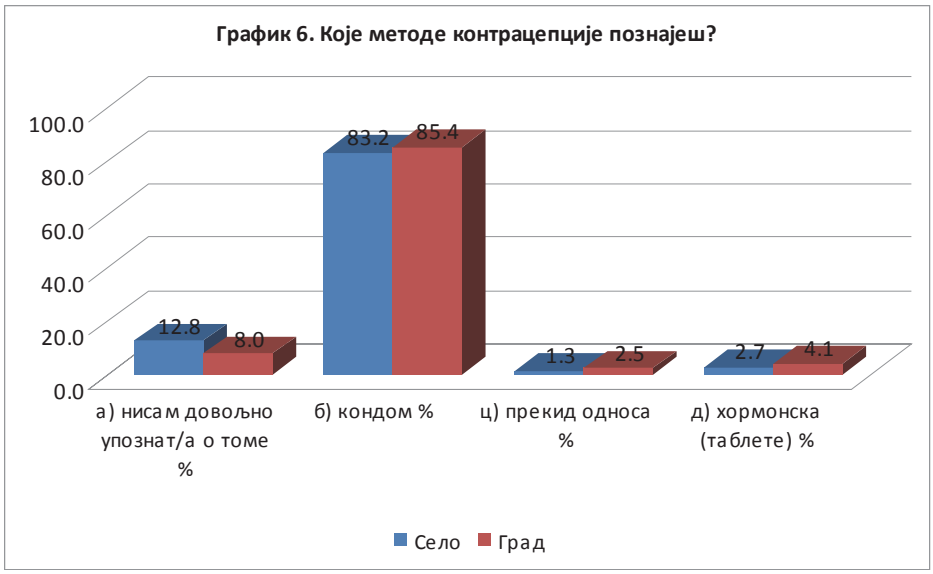
Са аспекта компарације сталног мјеста становања постоје специфичности у погледу ставова о полном животу анкетираних ученика средњих школа и студената. У неколико наредних графикона (2-8) уочљива је разлика у сексуалном понашању анкетираних који живе у граду и оних који живе у сеоским срединама.

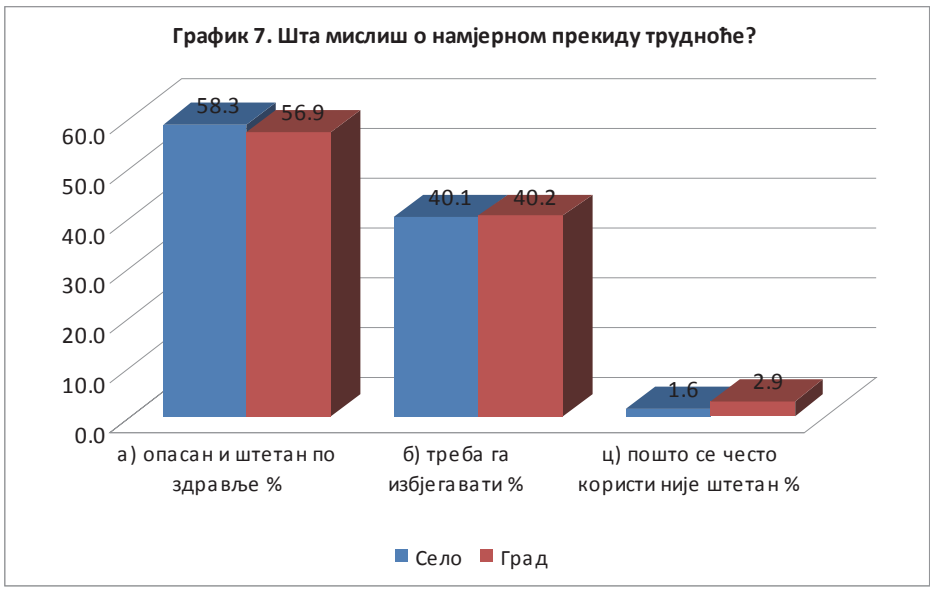

График 2. Са ким можеш отворено да разговараш о сексу?
80.0
70.0
60.0
50.0
40.0
30.0
20.0
10.0
0.0
7.8
9.4
12.2
9.0
74.2
76.5
5.8
5.1
а) родитељима %
б) сестром /братом %
ц) другарицом /другом %
д) остали %
Село
Град

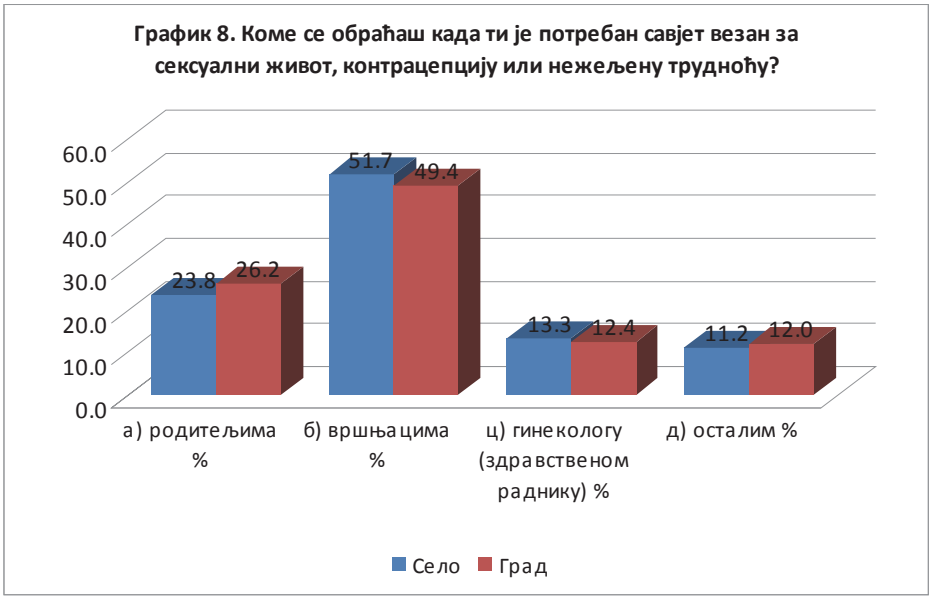

График 3. Колико често имате полне односе?
60.0
50.0
40.0
30.0
20.0
10.0
0.0
11.1
14.0
11.5
12.4
25.2
31.9
52.2
41.7
а) једном седмично %
б) једном мјесечно %
ц) често %
д) ријетко %
Село
Град

График 4. Колико си партнера промјенио-ла у току једне године?
60.0
50.0
40.0
30.0
20.0
10.0
0.0
38.2
51.9
25.4
22.0
36.4
26.1
а) један партнер %
б) два партнера %
ц) три и више партнера %
Село
Град

График 5. Чија је одговорност спрјечавања нежељене трудноће односно употреба контрацепције?
80.0
60.0
40.0
20.0
0.0
13.2
9.3
3.4
2.7
69.2
79.8
14.1
8.2
а) искључиво моја %
б) мог партнера %
ц) заједничка, и моја и партнерова %
д) нисам размишљао/ла о томе %
Село
Град

График 6. Које методе контрацепције познајеш?
100.0
80.0
60.0
40.0
20.0
0.0
12.8
8.0
83.2
85.4
1.3
2.5
2.7
4.1
а) нисам довољно упознат/а о томе %
б) кондом %
ц) прекид односа %
д) хормонска (таблете) %
Село
Град

График 7. Шта мислиш о намјерном прекиду трудноће?
60.0
50.0
40.0
30.0
20.0
10.0
0.0
58.3
56.9
40.1
40.2
1.6
2.9
а) опасан и штетан по здравље %
б) треба га избјегавати %
ц) пошто се често користи није штетан %
Село
Град

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Иако су подаци виталне статистике у Републици Српској веома добри показатељи, односно дају нам драгоцјене информације о фертилитету становништва, ипак их је потребно допунити продубљеним истраживањима. Наша званична статистика не располаже комплексним подацима у вези са проблематиком репродукције, планирања породице и анализе мјера популационе политике. Са овог аспекта истраживања која третирају ову проблематику постављају се као императив, односно могу се сматрати јединственим и веома интересантним за формулисање ставова о актуелним демографским процесима и појавама на нашем простору.

Претходна истраживања показује да младе особе све раније ступају у сексуалне односе, све раније почињу да користе алкохол, цигарете и дрогу и да се понашају ризично. Овакав модел понашања условљава повећан ризик на репродуктивно здравље и за посљедицу има смањење фертилитетног потенцијала будућих родитеља. Ставови адолесцената о све каснијем ступању у брачну заједницу, а тиме и све касније одлучивање на добијање потомства, још више оптерећује нашу демографску слику и нуде суморне пројекције демографске будућности Републике Српске. Истовремено, конзервативни ставови према браку као иституцији, али и као мјесту гдје се добија, подиже и одгаја потомство, дају за право да се предвиђа да ће се такав вид организовања породице наставити и у будућности.

У условима ниског наталитета и фертилитета и негативног природног прираштаја, посебно треба истаћи значај развоја и подизања нивоа рада савјетовалишта за репродуктивно здравље адолесцената у Републици Српској. На нивоу примарне здравствене заштите треба развијати свијест ка промоцији сексуалног и репродуктивног здравља младих. То подразумијева све мјере и активности на заштити, одржавању и побољшању репродуктивног здравља адолесцената, а које интегришу здравствени сектор и све релевантне друштвене институције које би учествовале у овим активностима.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Бабић Н., Репродуктивно здравље адолесцената, поглавље у монографији: „Репродуктивни потенцијал адолесцената у Републици Српској“, Академија Наука и умјетности Републике Српске, Књига XI, Бања Лука, 2010.
2. Демографска статистика, Статистички билтен бр. 4, 12 и 14., Републички завод за статистику Републике Српске, Бања Лука, 2000., 2009. и 2011.

3. Живковић М., Адолесценти и фертилитет, поглавље у монографији: „Репродуктивни потенцијал адолесцената у Републици Српској“, Академија Наука и умјетности Републике Српске, Књига XI, Бања Лука, 2010.
4. Живковић М., Адолесценти, фертилитет и репродуктивно здравље младих у Републици Српској, часопис Становништво, бр. 2/2009, Београд, 2009.
5. Маринковић, Д., Стање и перспективе демографског развоја геопростора Републике Српске, Зборник Матице српске за друштвене науке, бр.121, Нови Сад, 2006.
6. Маринковић, Д., Детерминанте демографског развоја и перспективе становништва Републике Српске, Први Конгрес српских географа, Београд, 2007.
7. Маринковић, Д., Развој становништва Републике Српске као стратешки ресурс, Академија наука и умјетности Републике Српске, књига XIII, Бања Лука, 2008.
8. Маринковић, Д., Демографски развој и спровођење мјера популационе политике у Републици Српској, Зборник Матице српске за друштвене науке, бр.131, Нови Сад, 2010.
9. Рашевић М., Образовање младих за заштиту репродуктивног здравља, Зборник Института за педагошка истраживања, Београд, 2006.
10. Sexual and Reproductive Health of Persons Aged 10-24 Years, Office of Statistics and Programming, National Center for Injury Prevention and Control,Vol.58/SS-6; United States 2002-2007.
11. Статистички годишњак 09, Републички Завод за статистику Републике Српске, Бања Лука, 2009.
12. Стратегија реформе пензијског система у Републици Српској, Влада Републике Српске, Бања Лука, 2009.

DEMOGRAPHIC POTENTIAL AND REPRODUCTIVE HEALTH OF ADOLESCENTS IN THE REPUBLIC OF SRPSKA

DRAŠKO MARINKOVIĆ

Faculty of Natural Sciences and Mathematics, University of Banja Luka, 78000 Banja Luka, Republic of Srpska

Although the vital statistical data in the Republika Srpska are very good indicators that provide us valuable information about fertility of the population, yet it is needed to complete them by in-depth research. Our official statistics does not provide complex data related to issues of reproduction, family planning and population policy measures analysis. This aspect of research can be considered as unique and very interesting to formulate attitude towards actual demographic processes and phenomena in our region.

Previous research shows that young people become sexually active earlier, they start to use alcohol, cigarettes and drugs earlier and to behave risky. This model of behavior causes an increased risk for reproductive health, and as its consequence is reduction of fertility potential of future parents. Attitude of adolescents to entry into marriage at a later stage, thus to obtain an offspring later, presents burden for our demographic situation and offer not very bright demographic projection for the future of the Republika Srpska. At the same time, conservative attitudes toward marriage as an institution and place where offspring is being raised and brought up, gives us the right to predict that this kind of family organization will continue in the future.

Under conditions of low birthrate and fertility as well as negative population growth, it is necessary to emphasize importance of development and raising the level of counseling work for reproductive health of adolescents in the Republika Srpska. At the level of primary health care should develop awareness of promotion of sexual and reproductive health of adolescents. This includes all measures and activities of protection, maintenance and improvement of reproductive health of adolescents that integrate health sector and all relevant social institutions that should participate in these activities.

РАЈКО ВРАЊЕШ,
ДАРА ПЕТКОВИЋ

UDC: 314.3/.4(497.6 RS)

ПРОМЈЕНЕ У ПРИРОДНОМ КРЕТАЊУ СТАНОВНИШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Републички завод за статистику, 78000 Бања Лука, Република Српска

Извод: На основу савремених статистичких евиденција у посљедње вријеме могуће је пратити кретање становништва на територији Републике Српске. У основи, рад се базира на анализи природног кретања становништва у Републици Српској од када постоје званични подаци за територију Републике Српске (1996.). Компоненте природног кретања посматрају се у периоду 1996 – 2008. године. У раду се говори и о методолошким промјенама у статистичкој обради података које су наступиле у одређеном периоду. Посебан значај дат је анализи појединачних компоненти које учествују у природном кретању становништва по годинама у Републици Српској. Са аспекта узрока који су довели до промјена у природном кретању говори се о главним факторима који су утицали на кретање наталитета/фертилитета. Компаративном анализом са окружењем жели се показати у каквој ситуацији се данас налази становништво Републике Српске.
Кључне ријечи: наталитет, морталитет, природно кретање становништва

Abstract: On the basis of modern statistical data it is possible to track the movement of population in the Republika Srpska. Basically, the work is based on an analysis of the natural movements of the Republic of Serbian since there is no official data for the territory of the Republic of Serbian (1996th). The components of the natural movements observed in the period 1996 - 2010. year. The paper speaks of methodological changes in statistical data processing are performed within a certain period. Particular importance is given to the analysis of individual components that participate in the natural movement of population by age and municipality. From the aspect of the causes that led to changes in the natural movement of talk about moving the total fertility rate as well as the main factors which influenced the birth / fertility. Comparative analysis of the environment wants to show the kind of situation today is the Republike Srpske population and of the municipalities that are most vulnerable in terms of natural movement.
Key words: birth rate, mortality, natural movement of population

УВОД

На простору Републике Српске је незахвално обављати било какво стручно - научно истраживање везано за кретање становништво. Посљедњи попис становништва обављен 1991. године на простору бивше СР БиХ не говори нам много о становништву Републике Српске ако знамо какве су промјене услиједиле од тог периода до данас.

Највећи утицај на укупно кретање становништва у већини земаља представља природно кретање становништва. Кретање становништва Републике Српске према одређеним демографским показатељима могуће је пратити од 1996. године од када је Републички завод за статистику почео да публикује податке о виталним догађајима. Од тада континуирано годишње, обрађују се и публикују подаци виталне статистике за територију Републике Српске уз мање методолошке корекције које су наступиле од 2002. године а у складу са препорукама Европске економске комисије УН из 1998.

У Републици Српској садашње демографско стање узроковано је демографским промјенама у прошлости, посебно крајем 20 вијека, на које су поред општих развојних фактора, дјеловали и многи специфични фактори (политички, економски, социјални и други). Републике бивше СФРЈ (посебно БиХ) преживјеле су распад који је био знатно насилнији и са више елемената катастрофе него што се то игдје другдје у Европи догодило. Утицај ванских фактора (рата) дјеловао је на све категорије укупног кретања становништва (наталитет, морталитет,

имиграцију и емиграцију). Демографски трендови који су владали прије дешавања деведесетих су настављени и на неки начин се екстремније испољавају.

Садашње карактеристике кретања становништва у Републици Српској, престављају дугорочан фактор у развоју будућих демографских промјена и процеса, посматрајући укупно становништво и његове структуре. Људски ресурси нису неограничени и свако промишљање о будућности мора водити рачуна о минимуму становништва које је потребно да одржава постојећу инфраструктуру. (КОЛИКО ДЕЦЕ ТРЕБА СРБИЈИ?, Бранислав С. ЂУРЂЕВ)

Демографска транзиција дио је глобалне демографске тенденције према дужем очекиваног животном вијеку и смањеном наталитету као и промјени која успоставља такву структуру становништва у којој ће да доминирају стари људи. У табели 1. Приказано је кретање двију основних одредница кретања природног прираштаја. Уочава се да до појаве негативног природног прираштаја долази од 2002. године што узрокује смањење броја становника у Републици Српској природним путем.

Табела 1. Кретање броја живорођених и умрлих у периоду 1996 – 2010.

година	број живорођених	број умрлих	природни прираштај
1996.	12263	10931	1332
1997.	13757	11755	2002
1998.	13527	12469	1058
1999.	14500	12529	1971
2000.	14191	13370	821
2001.	13699	13434	265
2002.[1]	12336	12980	-644
2003.[2]	10537	12988	-2451
2004.	10628	13082	-2454
2005.	10322	13802	-3480
2006.	10524	13232	-2708
2007.	10110	14146	-4036
2008.[3]	10198	13501	-3303
2009.	10603	13775	-3172
2010.	10147	13517	-3370

Извор: Демографска статистика,статистички билтен број 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10,11,12,13,14

[1] Од 2002. године се престаје са приказивањем података за Брчко у СТАТИСТИЧКОМ БИЛТЕНУ ДЕМОГРАФСКА СТАТИСТИКА то је основни разлог због чега долази до рапидног пада броја живорођених и умрлих у 2002. години (проглашење Брчко Дистрикта је објављено у Службеном гласнику Републике Српске број 6/2000)

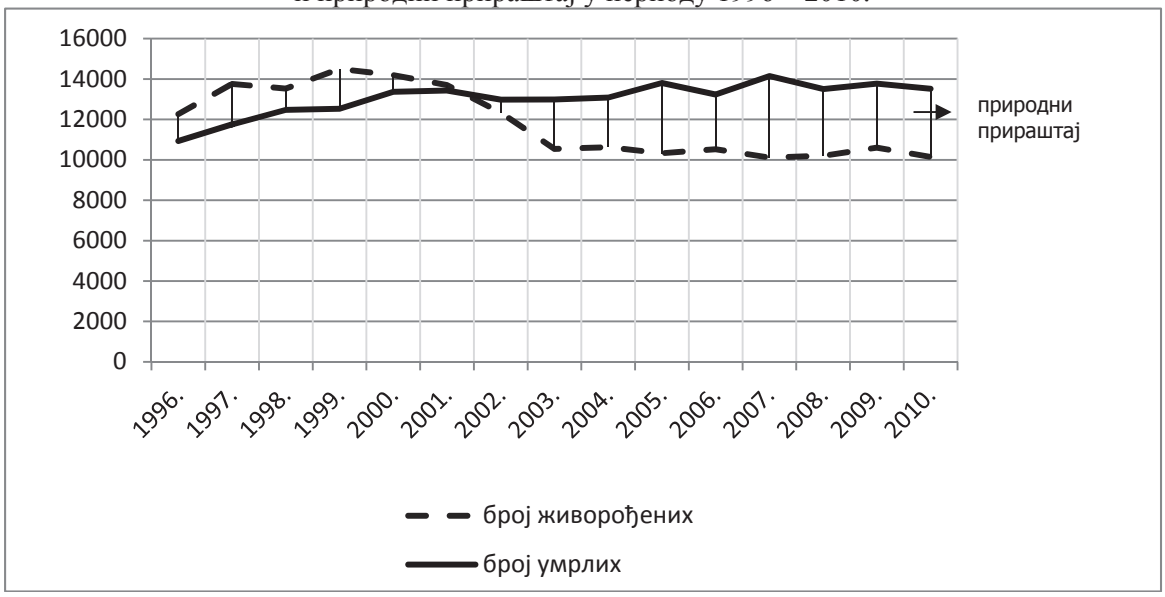
[2] На основу статистичке обраде података од 1996. до 2007. године у укупан број живорођених улазили су живорођени у иностранству, ФБиХ и Дистрикту Брчко са пребивалиштем у Републици Српској без обзира колико су његови родитељи одсутни са тетиторије Републике Српске. У укупан број умрлих улазили су умрли у иностранству, ФБиХ или Дистрикту Брчко са пребивалиштем у Републици Српској без обзира колико је особа прије смрти била одсутна са тетиторије Републике Српске. Од 2003. године могуће је пратити као посебне категорије иностанство, ФБиХ и Дистрикт Брчко јер су издвајане у табелама које се односе на општине, док су у свим осталим табеларним приказима Билтена приказивани у укупном. Такође за период 1996. до 2007. године битно је нагласити, а у сврху што бољег схватања у анализи представљених података да се у укупном броју података налазе и случајеви живорођења и смрти из предходне двије године нпр. (ако се десило неко живорођење или смрт 1999. године а случај је пријављен 2001. године он ће да се нађе у укупном броју живорођених/умрлих за 2001. годину)

[3] Подаци о живорођеним, умрлим за 2008. и наредне године су статистички обрађени и представљени само за територију Републике Српске без укључивања одсутних са територије Републике Српске преко 12 мјесеци у укупан број. Такође статистичком обрадом искључени су и сви уписани случајеви који се нису десили у 2008. години (то значи да су приказани само случајеви који су рођени, умрли у 2008. години, а случајеви који су уписани у 2008. а случај се десио 2006. или 2007. посебно су приказани)

www.rzs.rs.ba

Број живорођених годинама се смањује, најнижа вриједност забиљежена је 2007. године од 10110. Број умрлих је у сталном порасту и своју највећу вриједност достиже управо 2007. години од 14164. Природни прираштај у 2008. години је и даље негативан али биљежи пад од 20% у односу на предходну годину. Смањење пада природног прираштаја 2008/2007 године прије свега можемо приписати методолошком приступу статистичке обраде података (број умрлих се смањио а број живорођених је порастао).

Графички приказ 1. Линијски дијаграм број живорођених, број умрлих и природни прираштај у периоду 1996 – 2010.

Табела 2. Преглед кретања стопе укупног фертилитета у БиХ 1960 – 1991.

година	СУФ	година	СУФ
1960	3.95	1976	2.31
1961	3.84	1977	2.14
1962	3.76	1978	2.01
1963	3.64	1979	1.92
1964	3.51	1980	1.93
1965	3.5	1981	1.97
1966	3.34	1982	2.02
1967	3.14	1983	2.01
1968	3	1984	1.97
1969	2.98	1985	1.89
1970	2.71	1986	1.83
1971	2.8	1987	1.81
1972	2.73	1988	1.8
1973	2.51	1989	1.7
1974	2.43	1990	1.71
1975	2.38	1991	1.65

Извор: Статистички годишњак СРБиХ

Како се уочава, тренд кретања стопе укупног фертилитета је кренуо са опадањем од 1960. године у СР БиХ. Тенденција пада стопе укупног фертилитета је у сталном порасту током посматраних година да би у 1991. години достигла најнижу вриједност од 1.65 промила.

Ако говоримо о главним факторима који су временом утицали на смањење наталитета/фертилитета онда су то сигурно следећи: деруралиазација, деаграризација, форсирање запошљавања мајки без обзебијеђене потребне инфраструктуре за помоћ запосленој мајци, исељавање младих, људски губици у рату, и др. Ратна дешавања су погоршала ситуацију у психолошком и социо - екомском смислу што се одразило у свим сегметнима друштвеног живота па тако и на репродуктивно понашање.

Према моделу затвореног становништва једини утицај на раст или пад укупног броја се остварује преко природних компоненти (наталитета и морталитета). Међутим како знамо да данас у Европи не постоје примјери затвореног становишта и Република Српска слиједи примјер већине Европских земаља. Модел отвореног становишта подразумјева да је кретање укупног броја становика и његових структура поред природних компоненти (наталитета и морталитета) условљено и миграционим кретањима.

Миграциона кретања на територији бивше СФРЈ током деведесетих условила су да се становништво које је било национално хетерогено, на одређеним просторима постане национално хомогено. Репродукција Срба у свим републикама бивше СФРЈ је била на ниском нивоу (осим на Косову и Метохији) тако да долазак српског народа на територију Републике Српске није у биолошком смислу утицао на повећано репродуктивно понашање. Позитивни трендови у природном кретању, који се биљеже непосрено након рата и неколико наредних година прије свега су утицај тзв. „компензационог периода“ и методолошке обраде података (гдје се у укупан број живорођених и умрлих укључивани рођени и умрли у иностранству).

Данас стопа фертилитета у Републици Српској износи око 1.30 (1.26) дјеце по једној жени у фертилном периоду (*на основу ауторових процјена*) што је доста испод стопе простог обнављања становништва (2.1). Такође брине чињеница да се унутар укупног броја становника погоршавају односи старосне структуре која би у блиској будућности могла да узрокује многе изазове за друштво у Републици Српској.

Табела 3. Живорођени према старости мајке за Р.Српску у периоду 1996 – 20010.[4]

године	укупно	< 15	15 - 19	20 - 24	25 - 29	30 - 34	35 - 39	40 –	45 - 49	50 +
1996.	**12324**	2	833	4202	3679	2427	952	209	20	0
1997.	**13830**	1	961	4693	4101	2633	1169	255	17	0
1998.	**13583**	0	839	4597	4217	2556	1095	260	17	2
1999.	**14570**	1	989	4942	4586	2667	1130	234	20	1
2000.	**14243**	1	782	4692	4649	2602	1221	282	13	1
2001.	**13699**	2	1001	4663	4355	2395	1021	251	11	0
2002.[5]	**12336**	4	831	4042	4141	2164	927	222	5	0
2003.[6]	**12066**	0	772	4094	3970	2165	902	150	13	0
2004.	**11917**	4	759	3954	3999	2119	900	171	10	1
2005.	**11638**	3	709	3667	4028	2222	808	194	6	1
2006.	**10524**	3	595	3232	3642	2194	701	146	11	0
2007.	**10110**	3	562	3007	3441	2196	752	138	10	1
2008.[7]	**10198**	4	541	2785	3677	2262	752	171	6	0
2009.	**10603**	3	501	2717	3833	2540	838	166	4	1
2010.	**10147**	0	439	2478	3592	2554	924	151	9	0

Извор: Демографска статистика,статистички билтен број 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10,11,12,13,14

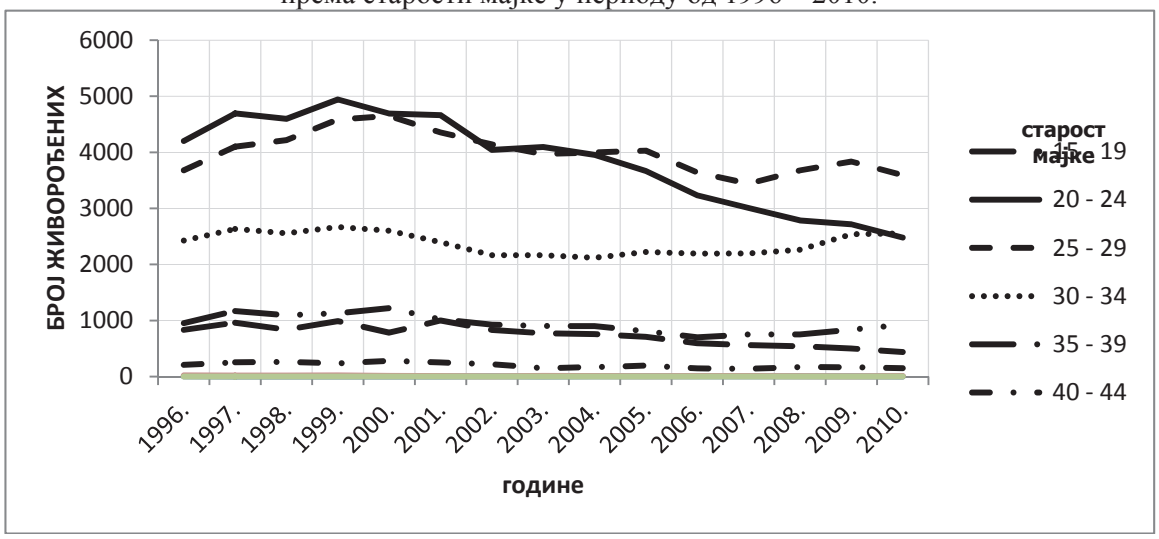
[4] Подаци који су приказани у табели нису индентични са онима који су публиковани у ДЕМОГРАФСКОЈ СТАТИСТИЦИ. Основни разлог је што у табелама преузетим из ДЕМОГРАФСКЕ СТАТИСТИКЕ постоји категорија „непознато“ која је у раду разврстана према процентуалној заступљености на преостале категорије у табели

[5] Видјети фусноту 1

[6] Видјети фусноту 2

[7] Видјети фусноту 3

Графички приказ 2. Линијски дијаграм број живорођених
према старости мајке у периоду од 1996 – 2010.

Дистрибуција фертилитета по старости примјетно се мијења из године у годину. Пратећи показатеље који су представљени у дијагаму примјећује се да долази до смањивања броја живорођених према старости мајке од почетка до краја посматраног периода. Уочавају се и одређене флуктуације према посматраним годинама, али је општи тренд у опадању. Приликом анализе највише пажње привлаче старосне групе мајки од 15-19 и 20-24 године. Видимо да је највећи број живорођене дјеце до 1999. године у старосној групи мајке од 20-24, од тада примат највећег броја живорођене дјеце преузима старосна група мајке од 25-29. Уз благе флуктуације наредних неколико година највећи број живорођене дјеце је и даље у категорији 25-29 година старости мајке стим да се разлика у броју живорођених повећава током година између категорије 20-24 и 25-29 у корист жена у категорији 25-29 година старости.

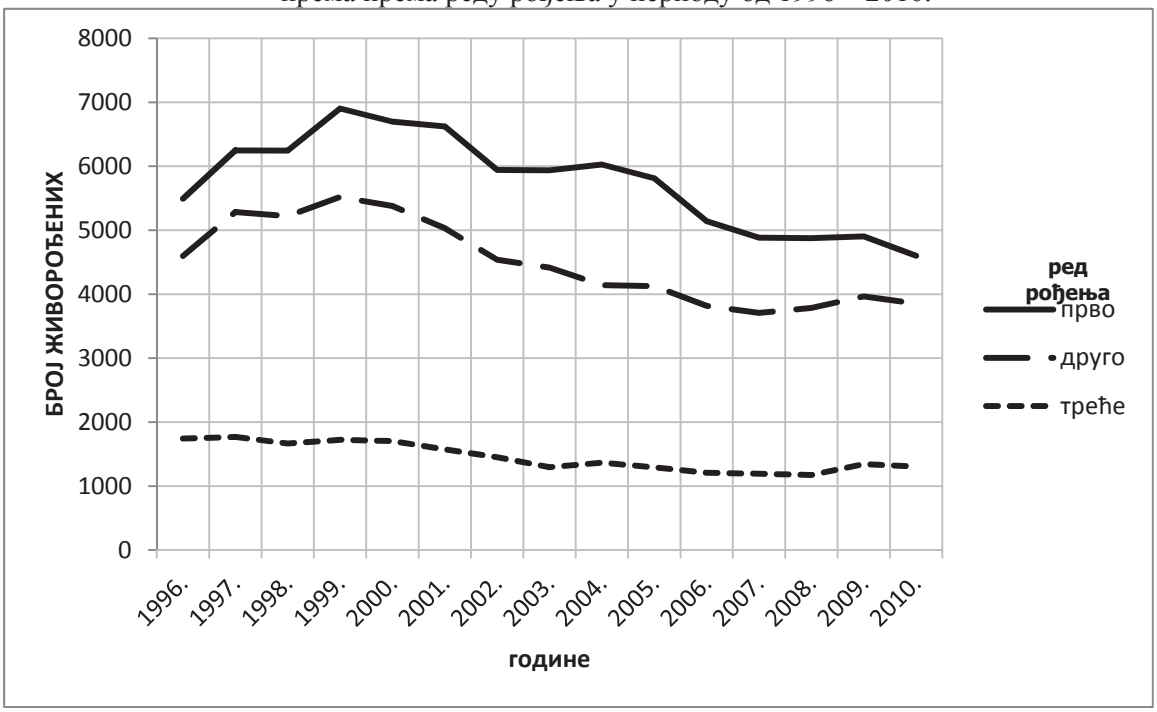
Табела 4. Живорођени према реду рођења за Републику Српску у периоду 1996 – 2010.[8]

године	укупно	прво	друго	треће	четврто	пето и више
1996.	**12324**	5493	4598	1743	362	128
1997.	**13830**	6248	5284	1768	390	140
1998.	**13583**	6244	5222	1665	324	128
1999.	**14570**	6904	5519	1724	306	117
2000.	**14243**	6697	5378	1703	326	139
2001.	**13699**	6623	5031	1573	323	149
2002.[9]	**12336**	5941	4539	1452	286	118
2003.[10]	**12066**	5938	4417	1296	312	103
2004.	**11917**	6027	4141	1367	272	110
2005.	**11638**	5812	4126	1294	289	117
2006.	**10524**	5141	3817	1208	254	104
2007.	**10110**	4883	3708	1192	231	96
2008.[11]	**10198**	4876	3785	1173	263	101
2009.	**10603**	4904	3965	1344	287	103
2010.	**10147**	4602	3852	1305	266	122

Извор: Демографска статистика статистички билтен број

[8] Видјети фусноту 4
[9] Видјети фусноту 1
[10] Видјети фусноту 2
[11] Видјети фусноту 3

Графички приказ 3. Линијски дијаграм број живорођених
према према реду рођења у периоду од 1996 – 2010.

Предходне табеле и графички прикази потврђује тезу да је старосна граница рађања помјерена и то нарочито када су у питању први порођаји. Број жена које рађају прво дијете се смањује у исто вријеме жене које први пут рађају су старије од оних које су први пут рађале уназад неколико година. Дистрибуција рађања по старости се примјетно разликује у посматраном периоду. Жене у послиједње вријеме све више одлажу рађање дјетета тако да је старост мајке приликом рађања првог дјетета порасла са 24[12] године у 1999. години на 27,7 година старости мајке у 2010. години. Овакви старосни трендови рађања код женског становништва првенствено указују на присутне разлике које постоје у редослиједу животних приоритета, а који су прије свега формирани под дејством другачијег стила живота, образовања, економске активности итд. То значи, да је извјесно да ће у будућности бити све мањи број жена које рађају, али и да жене које буду рађале имаће мањи број дјеце. Иако оскудни постојећи искористиви индикатори говоре нам да жене у Републици Српској већ генерацијама прихватају ниске репродуктивне норме, чија реализација не омогућава ни њихову просту репродукцију.

Овакав тренд кретања становништва није јединствени у Европи и свијету.
Већина земаља у окружењу и земаља ЕУ има сличне трендове природног кретања становништва. Становништво се бројчано смањује и веома брзо стари у многим земљама, у индустријским земљама као што су Француска, Италија и Јапан становништво ће почети да се смањује 2010. године. (Из Црвеног у Сиједо, УН)

У неким је земљама из окружења, међу којима је и Хрватска, почетком 21. вијека укупна стопа фертилитета пала је на ниво од свега око 1.3 и мање дјеце по једној жени у фертилном раздобљу. Стопа наталитета у 1950. је смањена са 24.8 промила на 11.7 промила у 1990. (за 52.8%), стопа морталитета у 1950. се смањила са 12.3 промила на 11.2 промила у 1990. (за 8.9%), дакле знатно спорије, што је резултирало радикалним смањењем стопе природног прираштаја становништва и то с 12.5 промила у 1950. на свега 0.7 промила у 1990. години (за чак око 18 пута).(Polazišta za populacijsku pronatalističku politiku u Hrvatskoj,Alica Wertheimer-Baletić)

[12] Неопходно је имати на уму да су у израчунавању просјечне старости мајке приликом рађања првог дјетета учествовале и мајке које су биле са пребивалиштем у Републици Српској а рађале у иностранству, све до 2008. године

Македонија, земља у окружењу која биљежи позитиван природни прираштај, иако у периоду 1997 – 2010. године рађања су у сталном опадању а стопа природног прираштаја је са 13 промила у 1997. години пала на 11.5 промила у 2007. години. Стопа морталитета у истом периоду је повећана са 8.2 у 1997. на 9.3 промила у 2009. Укупна стопа фертилитета је са 2.0 промила у 2000. спустила се на 1.4 промила у 2009. години. (Macedonia in figures 2010, Republic of Macedonia State Statistical Office, http://data.un.org/)

Црна Гора је земља која прати тренд пораста броја живорођених и биљежи позитиван природни прираштај у периоду од 2005. до 2009. године. Међутим природни прираштај са 9.7 промила у 1991. години опада на 4.4 промила у 2009. години (www.monstat.org). Укупна стопа фертилитета у 2009. години износила је 1.85 промила. Стопа морталитета се у посматраном периоду кретала са 6.8 у 1991. на 9.2 промила у 2003. да би у 2009. била 9.3 промила. (http://www.monstat.cg.yu/MeniGodisnjiPodaci.htm)

Ниво репродукције становништва Србије је у протеклих пола вијека био под највећим утицајем фертилитета. У посматраном периоду је и за ову компоненту својствено присуство опадајућијих тенденција. Смањење фертилитета је било нарочито интензивно током 1950 -их година. Касније, све до средине 1990-их промјене су биле врло умјерене, да би у посљедњој деценији 20. вијека поново био забиљежен интензиван пад фертилитета. (Zamena generacija u Srbiji u periodu 1950-2000, PENEV, G. 2001). У 2002. стопа укупног фертилитета износила је у Републици Србији 1.57, у централној Србији 1.60 и само 1.48 дјеце по жени у Војводини. Ова негативна разлика се из године у годину повећава, те је 2002. републици недостајала четвртина живорођених, централној Србији петина, а Војводини чак трећина. (KOLIKO DECE TREBA SRBIJI?, Branislav S. DJURDJEV)

ЗАКЉУЧАК

Становништво Републике Српске налази се пред великим изазовом, његово смањење биљежи се од 2002. године. Основни узрок смањења је природним путем али се може слободно рећи да удио у смањењу имају и миграције и ако за то до данас не постоје расположиви званични подаци који говоре о томе. Посматрајући однос између броја живорођених и умрлих може се рећи да је старосна структура укупног становништва увелико нарушена.

У будућности се очекује, због генерацијских промјена (уз непромијењено стање) даљи пад наталитета, повећање морталитета (због старења) и као резултат смањење броја становника природним путем, нарочито када у репродуктивну старост уђу смањене генерације рођене крајем 20 вијека (90 тих) година и генерације из прве деценије 21 вијека.

Провођењем стимулативне демографске политике на простору Републике Српске на одређени начин би ублажило галопирајући раст негативног природног прираштаја. То би у пракси значило да се одређеним координисаним мјерама Републике и читаве друштвене заједнице у границама могућег подстакне репродуктивно способно становништво да у складу са жељама и могућностима учествује у чешћем рађању дјеце.

Искуства говоре да и поред стимулативне демографске политике стање у становништву се много не мијења, нарочито у краћем временском периоду. Једини резултати који су видљиви у краћем року јесу да не долази до даљег пада наталитета и могуће је да дође до мањег раста.

Процес демографског опоравка становништва у смислу укупног становништва и његових структура дугорочан је процес и тражи системску, трајну и ефикасну стимулативну популациону политику.

ИЗВОРИ

1. КОЛИКО ДЕЦЕ ТРЕБА СРБИЈИ?, Бранислав С. ЂУРЂЕВ
2. ЗАМЕНА ГЕНЕРАЦИЈА У СРБИЈИ У ПЕРИОДУ 1950-2000.
3. Горан ПЕНЕВ *
4. POLAZIŠTA ZA POPULACIJSKU PRONATALISTIČKU POLITIKU U HRVATSKOJ, Alica Wertheimer-Baletić

5. ДЕМОГРАФСКА СТАТИСТИКА, БРОЈ 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10,11,12,13,14 РЕПУБЛИЧКИ ЗАВОД ЗА СТАТИСТИКУ, РЕПУБЛИКА СРПСКА, БАЊА ЛУКА
6. СТАТИСТИЧКИ ГОДИШЊАЦИ СРБиХ
7. ПОДАЦИ О ПРИРОДНОМ КРЕТАЊУ СТАНОВНИШТВА ЦРНЕ ГОРЕ, www.monstat.cg.yu/MeniGodisnjiPodaci.htm
8. РЕЛАТИВНИ ПОКАЗАТЕЉИ ЗА ЦРНУ ГОРУ, http://w3.unece.org/pxweb/Dialog/Saveshow.asp
9. IZ CRVENOG U SIJEDO,UN

CHANGES IN THE NATURAL MOVEMENTS OF THE POPULATION OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

RAJKO VRANJEŠ, DARA PETKOVIĆ

Republika Srpska Institute of Statistics, 78000 Banja Luka, Republic of Srpska

Populations of Republica of Srpska have been facing a great challenge; it has been decrease since 2002. Year. The main reason is probably of decrease in the natural way and decrease migration, although until today, there are no official data available who can describe migration flows. Looking at the relationship between the number of live births and deaths can be said that the age structure of the population has too broken.

In the future its expect, a further decline birthrate and increase mortality (due to aging) because of generational change (with an unchanged state), as a result of declining population in a natural way, especially when they enter the reproductive age reduced the generation born at the end of the 20th century (90's) years and generation from the first decade of 21 century.

The increase of stimulating demographic policy in Republic of Serpska should be accelerating growth of the negative natural increase. In practice, this meant that the specific measures in Republike of Srpske and all community within the limits of possible, should be stimulate reproductive-age population in accordance with the wishes and possibilities to participate in more often have children.

Experience shows that despite stimulate demographic policy the population has not been change much, especially in a short period of time. The only results that are visible in the short term are that there is no further drop in birth rate and it is possible that there is less growth.

The process of demographic recovery of the population in terms of overall population structure and its long-term process and requires a systematic, stimulating and effective pro-growth population policy.

MIRJANA DEVEDŽIĆ[1],
JELENA STOJILKOVIĆ[2],
VERA GLIGORIJEVIĆ[1]

UDC: 314.9-053(4-12)

STAROST STANOVNIŠTVA ZEMALJA JUGOISTOČNE EVROPE IZ NOVE PERSPEKTIVE

[1] Geografski fakultet, Univerzitet u Beogradu, 11000 Beograd, Srbija
[2] Geografski institut „Jovan Cvijić“, SANU, 11000 Beograd, Srbija

Izvod: U radu se istražuje starost stanovništva zemalja jugoistočne Evrope iz nove perspektive, odnosno korišćenjem novog pokazatelja „prospektivnih“ godina života, koji su u naučnu literaturu uveli Sanderson i Scherbov početkom 21. veka. Pokazatelj se bazira na očekivanom trajanju života lica određene starosti, tačnije na preostalim godinama života, a ne nominalnoj starosti tj. proživljenim godinama života. Na taj način se starost redefiniše i otvara novi pogled na proces demografskog starenja. U radu će se objasniti značaj prospektivnih godina života za novo poimanje starosti i komparirati demografska starost odabranih zemalja izračunata po staroj i novoj metodologiji. Iz nove perspektive će se, takođe, sagledati međusobne relacije analiziranih zemalja i mesto Srbije na „starosnoj mapi“ jugoistočne Evrope.
Ključne reči: starost, prospektivne godine, jugoistočna Evropa

Abstract: The paper explores the population age of Southeast Europe from a new perspective, using new indicators such as "prospective" years of life, which are introduced in the scientific literature by Scherbov Sanderson in early 21th century. The indicator is based on the life expectancy at certain age, precisely the remaining years of life, not nominal age or the years lived. This is the way of redefining old age and opening a new perspective on the process of demographic aging. The paper explains the importance of prospective age for new understanding of old age and compares the demographic aging in selected countries calculated according to the old and new methodology. New perspective will also perceive mutual relationships of the analyzed countries and place Serbia on "age map" of Southeast Europe.
Key words: age, prospective age, Southeast Europe

UVOD

Narastajuće staro stanovništvo u svetu, podstaklo je brojna istraživanja, ali više u oblasti gerijatrije, gerontologije, farmakologije, nego same demografije, gde već dugo nema metodoloških pomaka. Ipak, u demografskoj literaturi se 2005. godine, objavljivanjem u časopisu Nature, pojavila potpuno radikalna ideja redefinisanja starosti, ne samo u teorijskom smislu, već i metodološki potkrepljena. Dualni karakter vremena, tako primeren demografiji, omogućio je i novu vizuru posmatranja starosti i novu osnovu za kreiranje javnih politika iz domena demografskog starenja, i onih fenomena koji iz njega proističu. Za razliku od dualnosti na relaciji – kalendarske godine : godine starosti, ovog puta je dualnost postignuta zahvaljujući uvažavanju navršenih godina života i preostalih godina života, odnosno onih koje će biti proživljene, a koje su izračunate preciznim statističkim postupkom u tablicama mortaliteta i definisane kao očekivano trajanje života lica određene starosti. Osnovni pokazatelj koji se iz ovog konteksta konstruiše nazvan je prospektivna starost i odnosi se na to da lica pored nominalne (realne) starosti, imaju i prospektivnu (fiktivnu), koja je zavisna od mortalitetnih uslova. Na taj način, starost se koriguje i postaje društveno-istorijska kategorija. Naime, ona se ne može posmatrati isto u svim istorijskim periodima, bez obzira što nam proživljene godine života to nedvosmisleno pokazuju. U uslovima produženja životnog veka, prospektivne godine sugerišu povećanu sposobnost, aktivnost i vitalnost lica koja se zbog uvreženih demografskih parametara i dalje nazivaju starim. Porast srednjeg trajanja života starog stanovništva je zapravo posledica poboljšanja zdravlja pa je nelogično očekivati da se sadašnji stari ponašaju, vode isti život i imaju isti zdravstveni status kao stari iz ranijih kohorti. U ovom novom kontekstu, lica iste starosti

nekad i sad su samo formalni vršnjaci, dok su suštinski vršnjaci oni kojima je do kraja života preostao isti broj godina. Ako smo pre pedeset godina kao staru populaciju posmatrali stanovnike koji su stariji od 60 ili 65 godina, s obzirom na porast očekivanog trajanja života, to više nije uputno. Demografski stari danas bi bili oni koji do kraja života imaju isti broj godina kao što su imali šezdesetogodišnjaci ili šezdesetpetogodišnjaci pre pedeset godina. Zato je trend procentualnog povećanja starijih od 60 (65) godina samo matematički, ali ne i biološki ispravan.

Sa tog aspekta, ni demografsko starenje nema isti intenzitet kao što nam u standardnim analizama izgleda. Ukoliko se zahvaljujući ovom kriterijumu redefiniše prag starosti, menja se i obim stare populacije i proces odvijanja demografskog starenja. U dosadašnjim radovima Sandersona i Scherbova (2005, 2007, 2008, 2010), kao (prospektivni) prag se definiše starost posle koje je očekivano trajanje života manje od 15 godina. Broj starih bi tako predstavljao broj stanovnika starijih od nivoa prospektivnog praga, a proces demografskog starenja bi se mogao pratiti preko promene njihovog udela u ukupnoj populaciji. Osim ovog, prospektivni kriterijum predviđa još dva pokazatelja: prospektivnu medijalnu starost i prospektivni koeficijent starosne zavisnosti.

I na konvencionalni i prospektivni pokazatelj ima uticaj očekivano trajanje života zato što i jedan i drugi zavise od starosne strukture stanovništva. Ako na primer, stope mortaliteta u starijim godinama opadnu, a ostalo ostane konstantno, onda će udeo starijih ljudi u populaciji porasti. Promene u očekivanom trajanju života utiču na udeo starijih od 65 godina: kada stope padnu nastaje dodatan broj starijih ljudi koji imaju duže očekivano trajanje života. Ako bi očekivano trajanje života za stanovnike starije od 65 godina poraslo od 13 do 17 godina, prema prospektivnom pokazatelju bi pre porasta stanovnici stari 65 godina bili računati u staro, ali posle porasta ne bi bili smatrani starim stanovnicima.

Prospektivni kriterijum poseban značaj ima u razvijenim zemljama, u kojima je najviše došlo do obaranja mortaliteta starih i produženja njihovog srednjeg trajanja života. U takvim zemljama su najveće razlike između klasičnih i prospektivnih pokazatelja starosti i nedvosmisleno ukazuju da konvencionalno posmatrana stara populacija poseduje veći vitalitet i da deo nje može i dalje biti aktivan učesnik u društvu. Madridski plan o aktivnom starenju upravo je pozicioniran na prospektivnom konceptu, odnosno biometrijskoj, a ne nominalnom starosti.

U zemljama u kojima nije došlo do porasta očekivanih godina života starih lica, ili u zemljama u kojima se desio njihov pad, starost je (ponekad paradoksalno) još veća od one kako je demografija tradicionalno dimenzionira. U takvim slučajevima prospektivni prag može delovati apsurdno, ali sa druge strane, upravo to ukazuje na zaostatak u razvoju javnog zdravlja, u obaranju morbiditeta sa smrtnim ishodom, a velikoj prevalenciji rizičnih ponašanja i nezdravog načina života.

S obzirom na različite načine izračunavanja tablica mortaliteta, raznovrsnost mortalitetnih karakteristika po zemljama, osetljivost očekivanog trajanja života na krizne periode, postavlja se pitanje da li se i na koji način prospektivne godine života mogu upotrebiti u komparativnim analizama. Uputno je upoređivati zemlje iz sličnog socio-ekonomskog kruga, ili ih posmatrati u odnosu na referentnu zemlju u kojoj su postignuti vidni napreci u produženju životnog veka, gde bi odstupanja ukazala na moguće domete unapređenja zdravstvene politike.

METODOLOŠKE NAPOMENE

Jugoistočna Evropa se najčešće poistovećuje sa Balkanom, a Balkan predstavlja region koji je mnogo više definisan istorijskim, geopolitičkim i civilizacijskim tokovima, nego geografskim, fizičkim osobenostima. Stoga se, kada se govori o Balkanu, njegove granice poistovećuju prevashodno sa geopolitičkim, a manje sa prirodnim. Individualnost koju Balkan poseduje u istorijskom kontekstu, kao prostor suprotstavljenih ekonomskih i političkih interesa i time izazvanih čestih ratnih sukoba, počiva zapravo na različitim civilizacijskim tokovima, religijskim i kulturnim prožimanjima. Tako, M. Grčić (1999) navodi da region Balkana kao simbol grupnog identiteta nikad nije funkcionisao, čak ni u vreme Turske okupacije, a da se evro-azijski karakter zadržao i u etničkom sastavu, kulturnom i političkom razvitku. Kulturne determinante, kao i veoma različit nivo socio-ekonomske (ne)razvijenosti uticali su na heterogenost regiona, koja se uočava i sa demografskog aspekta (Devedžić, 2001). Uz neophodnost da se demografske analize svedu na administrativni nivo, pitanje određivanja teritorije jugoistočne Evrope se svodi na izbor zemalja koje ona obuhvata. Dokumenta

Evropske komisije u ovaj deo Evrope uključuju sve bivše republike Jugoslavije osim Slovenije, Albaniju, Grčku, Bugarsku, Rumuniju i Moldaviju. Za potrebe ovog rada, ova teritorija će biti korigovana te će, s obzirom na osećaj pripadnosti (ma koliki grupni identitet), prethodnu veću integrisanost i zajedničke istorijske odrednice, u analizu biti uključena Slovenija, a isključena Moldavija. Tim pre što su dugogodišnja demografska istraživanja u SFRJ ukazivala na brojne asimetrije, te bi danas, u uslovima državne samostalnosti bivših republika, bilo dobro sagledati da li one postoje i dalje, da li su produbljene ili ne.

Kao analitički pokazatelj demografske starosti korišćen je samo udeo starih lica, ali izračunat po dva kriterijuma: konvencionalnom i prospektivnom. S obzirom na metodološke prepreke, odnosno na promene granica SFRJ, SRJ, Srbije i Crne Gore, vremensku neusaglašenost izvora podataka, nedostatak detaljnih tablica mortaliteta, nedostatak tablica mortaliteta za pojedine zemlje u najnovijem periodu, kao i odsustvo podataka o očekivanom trajanju života ukupnog stanovništva (dato je samo po polu), izabrane su godine za koje ima podataka i koje mogu da podrže važeću geopolitičku podelu. Gde god je bilo moguće korišćeni su međunarodni izvori podataka, a najviše baza podataka tvoraca prospektivnih pokazatelja, radi usaglašavanja metodoloških postupaka izračunavanja prospektivnog udela starih i projektovanja buduće populacije. Za Srbiju i za Crnu Goru dati su raspoloživi podaci iz nacionalnih statistika i izračunati pokazatelji za godine koje su najbliže vremenskim presecima u ostalim zemljama.

DEMOGRAFSKA STAROST U JUGOISTOČNOJ EVROPI

Redefinisanje starosti putem prospektivnog kriterijuma otvara novu perspektivu posmatranja demografskog starenja u zemljama jugoistočne Evrope. Kako se u okviru ove evropske regije nalaze neke od zemalja u kojima je starenje najviše odmaklo, interesantno je utvrditi da li i prospektivni kriterijum daje istu „sliku“, da li starenje ublažava, ili ga čini još alarmantnijim.

Tabela 1. Udeo starog stanovništva po konvencionalnom i prospektivnom kriterijumu

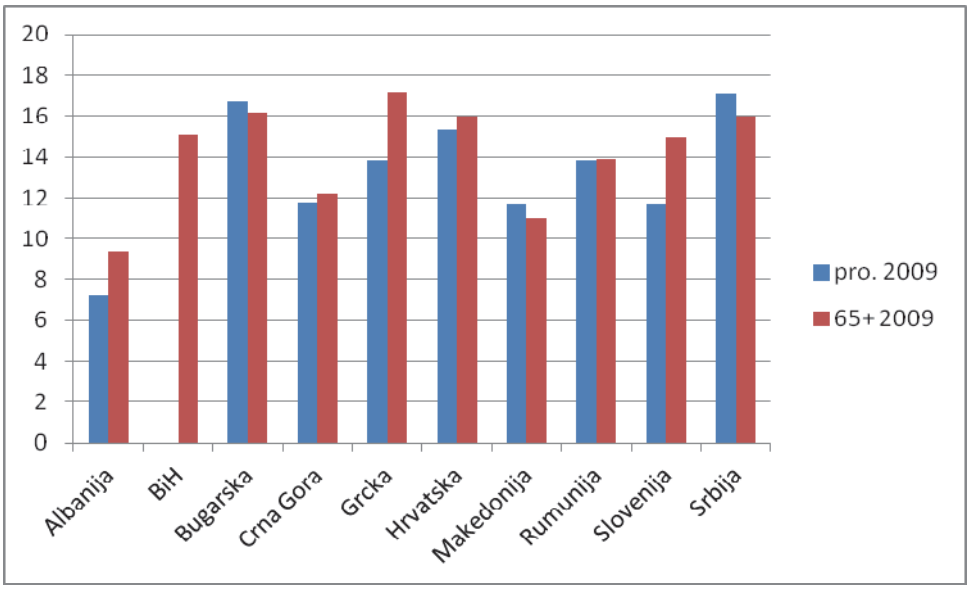
	Procenat 65+				Procenat starih (prospektivne)			
	1955	**2005**	**2025**	**2045**	**1955**	**2005**	**2025**	**2045**
Albanija	6.4	8.3	13.1	17.5	5.1	8.2	11.0	13.4
Bosna i Hercegovina	3.7	14.0	20.2	26.5	5.5	13.1	17.2	20.8
Bugarska	7.4	16.8	21.4	28.2	7.1	17.6	19.7	22.2
Grčka	7.4	18.2	21.6	29.2	7.7	14.1	15.2	19.3
Hrvatska	7.4	17.2	22.5	27.3	8.2	15.8	17.5	19.8
Makedonija	6.7	11.1	16.4	23.0	8.2	11.0	14.1	17.2
Rumunija	6.4	14.8	18.6	26.8	6.3	15.1	16.9	20.9
Slovenija	7.3	15.6	23.3	31.3	7.5	12.9	16.5	20.7
Srbija i Crna Gora	*6.9*	*14.1*	*17.9*	*22.2*	*9.0*	*14.0*	*15.7*	*17.0*
Srbija*	6.2	16.6	20.9	21.0	8.7	17.9	-	-
Crna Gora**	7.4	12.5	16.4	21.2	-	-	-	-

Izvor: http://www.prb.org/excel08/age-aging_table.xls, referenca Sanderson, Scherbov (2008)
U tabeli su prisutni podaci za Srbiju i Crnu Goru za 2005, jer je u to vreme, kada su formirane baze podataka o prospektivnim godinama života, još postojala državna zajednica.
*Podaci za udeo 65+ za Srbiju su dati na osnovu Popisa 1953. i Popisa 2002., za 2027. (umesto 2025.) i za 2032. (umesto 2045) na osnovu srednje varijante projekcija RZS;
Podaci o prospektivnom udelu za Srbiju su izračunati na osnovu detaljnih tablica mortaliteta iz 1953. i 2002. godine;
**Podaci za udeo 65+ za Crnu Goru su dati na osnovu Popisa 1953. i Popisa 2003., za 2025. i 2045 na osnovu reference Penev (2008)
Podaci, kojih u tabeli nema, nisu mogli biti izračunati, zbog nedostatka izvornih podataka

Proces starenja je evidentan bez obzira na kontekst analize. U drugoj polovini 20. veka udeli stanovništva starijeg od 65 godina su najmanje udvostručeni, sa izuzetkom zemalja u kojima je fertilitet, kao glavna determinanta starosnog sastava, bio visok, odnosno zemalja u kojima je velika zastupljenost nacionalnosti koje odlikuje visoka plodnost. Godine 1955. je postojala prilična ujednačenost udela starog stanovništva, i nije prelazila 7.4%. Stanovništvo Bosne i Hercegovine je bilo najmlađe (3.7%), ali procene pokazuju da je u narednih 50 godina došlo do najintenzivnijeg starenja (14.0%), što još nije potkrepljeno popisom. Za razliku od Albanije, u kojoj je 2005. udeo starih i dalje ispod 10%, Bosna i Hercegovina i Makedonija su sa ulaskom u novi vek jednocifrene udele značajno uvećale. Krajem 20. veka (1998.) Grčka i Bugarska su prednjačile u udelu starih lica i prema procenama DemoBalka oni su činili 16.5%, odnosno 15.6% ukupne populacije (Devedžić, 2001). Sedam godina kasnije, participacija starih u ovim zemljama je još više porasla, ali su im se priključile Hrvatska i Srbija (Tabela 1).

Na osnovu poređenja udela starih po konvencionalnom i prospektivnom kriterijumu, iz sredine prošlog veka i početka novog, može se zaključiti kako se kretao prospektivni prag, kada je i u kojim zemljama on prešao 65 godina, i gde je smrtnost starih lica najviše oborena. Prema podacima Sandersona i Scherbova (2008), 1955. godine nisu postojale velike razlike u intenzitetu starenja vezane za kriterijum. Veća odstupanja primetna su: u Srbiji, Bosni i Hercegovini, Makedoniji, i Hrvatskoj, gde je prospektivni prag bio značajno niži od 65 godina. U ostalim zemljama razlike između konvencionalnog i prospektivnog udela su bile manje. Procene Sandersona i Scherbova koje se odnose na Albaniju u 1955, i koje su date na osnovu proseka 1950-55. i 1955-60. upućuju na zaključak da je očekivano trajanje života starih u Albaniji bilo veće nego u razvijenijim zemljama jugoistočne Evrope. Od 1960 do 1998 očekivano trajanje života u njoj je povećano sa 51,1 na 70,7 godina (Gjonca, 1998), što se najviše duguje padu mortaliteta najmlađeg stanovništva. Oprez koji su sami autori sugerisali prilikom analize podataka za nerazvijene zemlje daje osnovu da se kao takva tretira i Albanija sredinom prošlog veka, i podaci o prospektivnom udelu starih prihvate sa rezervom, posebno zbog (ne)pouzdanosti vitalne statistike u njoj u to vreme. U prilog tome ide i argument da je i očekivano trajanje života u bivšoj Jugoslaviji pokazivalo izrazite asimetrije, i to definišući Kosovo kao pol sa slabijim mortalitetnim uslovima u odnosu na ostali deo zemlje, ali sa rapidnim porastom očekivanog trajanja života.

Najnovija dostupna statistika, tačnije procene za 2009. godinu, vrše jasnu podelu zemalja jugoistočne Evrope na dve grupe. Prvoj pripadaju one u kojima je prospektivni udeo starih veći od udela starijih od 65 godina, ukazujući da je produženje životnog veka starih lica u ovim zemljama u zaostatku. Tu spadaju Bugarska, Makedonija i Srbija, ali su najveće razlike između posmatranih udela u Srbiji (1.13%) (Tabela 2). Ma koliko ovaj procenat izgledao mali, činjenica da je proizvod slabijeg zdravlja starog stanovništva i većeg morbiditeta sa smrtnim ishodom, čine ga veoma važnim i funkcionalnim pokazateljem.

Graf. 1. Udeo starijih od 65 godina i udeo starijih od prospektivnog praga

S izuzetkom Bosne i Hercegovine, za koju ne postoje podaci, i Rumunije, u kojoj su udeli gotovo izjednačeni, ostale zemlje po prospektivnom kriterijumu imaju mlađe stanovništvo nego što to formalno izgleda. Najveći vitalitet starih lica je u Grčkoj i Sloveniji. Ovi zaključci proističu iz distinkcija posmatranih udela. Sa druge strane, participacija starih u ukupnom stanovništvu zavisi od starosnog sastava cele populacije, te je logično da visokofertilitetna Albanija ima najmanji udeo starih, bez obzira na kontekst (udeo od 65+ od 9.4% i prospektivni udeo 7.2%). Na drugom polu su Grčka, sa 17.2% starih ako se posmatra na uobičajen način, ili Srbija sa 17.1%, ako se posmatra prospektivno. Procenat starih, bez obzira na kontekst, zavisan je i od nasleđene starosne strukture i obima ulazećih generacija, te se u razlikama između 2005. i 2009. već uočavaju efekti starenja krnjih generacija. Asimetrija uočena 2009. u prospektivnom pragu, i pored svih determinanti obima starog stanovništva i eventualnih neusaglašenosti zbog različitih načina izrade tablica mortaliteta, korišćenih za procene, u većoj meri korespondira sa stepenom društveno-ekonomskog razvoja. Albanija i dalje odudara od uvreženih shvatanja, što se mora objasniti metodološkim neusavršenostima novog pokazatelja, koji reaguje na razlike u demografskom razvitku ove zemlje u odnosu na ostale posmatrane.

Tabela 2. Razlike između udela 65+ i udela starijih od prospektivnog praga, 2009. godine

Albanija	2.2%	Hrvatska	0.7%
Bosna i Hercegovina	-	Makedonija	-0.7%
Bugarska	-0.5%	Rumunija	0.1%
Crna Gora	0.4%	Slovenija	3.3%
Grčka	3.4%	Srbija	-1.1%

Izvor: Izračunato na osnovu http://www.oeaw.ac.at/vid/datasheet

Koliko je zaista demografsko starenje u posmatranim zemljama intenzivno, kakav je „zdravstveni status“ starog stanovništva, i da li je starenje populacije ozbiljniji problem u jugoistočnoj Evropi nego u drugim evropskim regionima, može se utvrditi na osnovu podataka iz Tabele 3. Odabrane zemlje Evrope u kojima je demografsko starenje izraženo, a ne pripadaju jugoistočnoj Evropi, pokazuju daleko bolje mortalitetne uslove od balkanskih zemalja. Stoga stanovnici stariji od 65 godina žive duže i nisu svi realno, već samo formalno stari. Odstupanja prospektivnog i konvencionalnog praga su velika, pa su prospektivni udeli 5-7% manji (Tabela 3).

Tabela 3. Udeo stanovništva 65+ i starijih od prospektivnog praga, odabrane evropske zemlje, 2009

	Austrija	Italija	Nemačka	Švedska	Portugalija
65+	17.4%	20.1%	20.4%	17.8%	17.6%
prosp. stari	10.9%	13.2%	13.5%	11.3%	12.9%

Izvor: United Nations Economic Commission for Europe, Statistical division database

Dve „projektovane godine“ (2025. i 2045) (Tabela 1) ukazuju da će se zdravstveni status starog stanovništva poboljšati i da će u proseku živeti duže. Tako će, uprkos neminovnom porastu stanovništva starijeg od 65 godina, koje će do 2045.u svim posmatranim zemljama preći četvrtinu i približiti se trećini populacije, prospektivni udeo biti daleko manji. Preostale godine života starih lica će porasti toliko da će obim formalno starih svesti za najmanje 6%. Iako je ovaj procent značajan, u poređenju sa ostalim evropskim regionima, jugoistočna Evropa napreduje sporije, jer su ovolike distinkcije konvencionalnog i prospektivnog udela prisutne već danas u nekim evropskim zemljama. Najveći napredak u očekivanom trajanju života starog stanovništva očekuje se u Sloveniji gde će, primenom prospektivnog kriterijuma, krajem projektovanog perioda udeo starih biti redukovan za čak 10.6%. Prospektivni koncept znatno ublažava budući proces demografskog starenja i u funkcionalnom smislu stvara prostor za rešavanje narastajućih problema uzrokovanih demografskim starenjem. Tako posmatrano, 2045. godine participacija starih u zemljama jugoistočne Evrope neće biti veća od petine, dok je tradicionalni koncept to predviđao 20 godina ranije.

Teško je odrediti kakvo će biti mesto Srbije u Jugoistočnoj Evropi, kojim će se intenzitetom odvijati demografsko starenje, pad mortaliteta starih lica i produžetak njihovog preostalog života.

Dosadašnji tokovi pokazuju da je Srbija tek nedavno podigla prospektivni prag na 65 godina (u popisnoj 2002. godini prag je bio 64 godine), čime će se udeli po oba kriterijuma izjednačiti. Alarmantno demografsko starenje u Srbiji, posmatrano iz nove vizure, postaje još ozbiljnije, a posebno u komparativnoj analizi sa zemljama iz okruženja. Proces starenja populacije je zapravo bio intenzivniji nego što se tradicionalnim metodama moglo zaključiti, dok će naredni verovatno biti usporeniji. U Srbiji je u 2009. godini udeo stanovništva sa manje od 15 godina očekivanog trajanja života bio 17.1%. U odnosu na poslednju popisnu godinu takav udeo ukazuje na usporavanje „biometrijskog starenja". Međutim, Srbija će među evropskim zemljama, pa i jugoistočnim zemljama i dalje ostati među najstarijim, jer će do 2030. ovaj udeo porasti na 18.9%.

ZAKLJUČAK

Prospektivni koncept zaista otvara novu perspektivu starosti i utiče na drugčije sagledavanje i intenziteta, i tempa, a time i „prostorne strukture" demografskog starenja u jugoistočnoj Evropi. Redefinisanje starosti i demografskog starenja je, svakako, potrebno, jer prag od 65 godina postaje nizak u različitim oblastima života, posebno u zemljama višeg standarda. U slučaju Srbije i ostalih zemalja Jugoistočne Evrope, bez obzira na neke zajedničke trendove, očite su asimetrije koje su postojale i ranije. Po prospektivnom kriterijumu Srbija je suočena sa mnogo ozbiljnijim procesom demografskog starenja. U vreme kada se ne može pouzdano očekivati revitalizacija rađanja i taj način podmlađivanja stanovništva, aktivna politika prema starim licima, odnosno prepoznavanje njihovog društvenog, kulturnog i političkog doprinosa je neophodno. Za razliku od današnje situacije gde prospektivni kontekst negde ublažava (npr. Albanija, Grčka, Slovenija), a negde zaoštrava probleme demografskog starenja (npr. Srbija, Bugarska), projekcije za naredni period nagoveštavaju da nova perspektiva podmlađuje stanovništvo, i ukazuje na poboljšanje zdravstvenog statusa starog stanovništva i njegove predispozicije za aktivno učestvovanje u društvu. Pararelna analiza demografskog starenja po dva kriterijuma (dve perspektive) omogućava da se sagleda koliko su velike razlike u dimenzioniranju ovog procesa i gde postoje realnije osnove za brži zaokrete u tretmanu starih lica.

Poznavanje prospektivne starosti i ostalih analitičkih pokazatelja koji iz nje proističu, znači redefinisanje starosti u funkciji „prirodnog" rešavanja pitanja održivosti penzionih sistema, jačanje veze između starijih ljudi i socioekonomskog razvoja društva, njihovu socijalnu inkluziju. Ovaj pokazatelj je smernica za javne politike i kreiranje zdravije i bogatije starosti.

LITERATURA

1. Devedžić M. (2001),"Demografsko starenje u zemljama Balkanskog poluostrva", Zbornik radova sa Četrnaestog kongresa geografa Jugoslavije; SGD, Geografski fakultet u Beogradu, Institut za geografiju u Novom Sadu, GI "Jovan Cvijić" SANU; Beograd
2. Devedžić M, Stojilković J. (2011)**,** „Ageing male population in Serbia and Slovenia from three perspectives"**,** Proceedings of the 14 International Multiconference Information Society - 2011, Volume B, Odsek za intiligentne sisteme Institut "Jožef Stefan", Ljubljana http://is.ijs.si/is/is2011/zborniki.asp?lang=eng
3. Gjonca A. (2000), "The demographic regime of Albania", Demography of the Balkans-Components of demographic evolution, B. Kotzamanis ed., University of Thesaly, Department of planing and Regional Development, 14-39, Volos
4. Grčić M. (1999), "Antropogeografski i geopolitički problemi Balkanskog poluostrva", Glasnik Geografskog društva Republike Srpske, sveska 4, 13-29, Banja Luka
5. United Nations Economic Commission for Europe, Statistical division database dati sajt
6. Penev G. (2008), Demografski trendovi u Crnoj Gori od sredine 20. vijeka i perspektive do 2050. godine, MONSTAT, Podgorica
7. Sanderson. i W, S. Scherbov (2005), "Average remaining lifetimes can increase as human populations age", Nature 435(7043): 811–813.

8. Sanderson. i W, S. Scherbov (2007), "A new perspective on population aging", Demographic Research, Vol. 16, article 2, pages 27–58
9. Sanderson. i W, S. Scherbov (2008), "Rethinking age and ageing", Population bulletin, vol. 63, no 4
10. Sanderson. i W, S. Scherbov (2010), "Remeasuring Aging", Science, Vol. 329 no. 5997 pp. 1287–1288
11. http://www.oeaw.ac.at/vid/datasheet
12. http://www.prb.org/excel08/age-aging_table.xls

POPULATION AGE OF SOUTHEAST EUROPE FROM A NEW PERSPECTIVE

MIRJANA DEVEDŽIĆ[1], JELENA STOJILKOVIĆ[2], VERA GLIGORIJEVIĆ[1]

[1] Faculty of Geography, University of Belgrade, 11000 Belgrade, Serbia
[2] Geographical institute „Jovan Cvijić", SANU, 11000 Belgrade, Serbia

Stagnant concept for analyzing the population aging in the world have been opposed to the growing interest related to this phenomenon, that has prompted Sanderson and Scherbov to redefine the very idea of aging. Static or retrospective approach is based on the idea that the old are those who are older than a certain age, usually 60 or 65 years. Dynamic or prospective approach is introduced in 2005 by mentioned authors, and this approach considers as old population those who can expect less than 15 years of life according to life tables. The main indicator that is constructed in this context is so called a prospective, age, that refers that person beside the nominal (real) age, also have the prospective (fictional) age, which is dependent on the mortality conditions. This paper examines the new and old methodology in Southeast Europe, and for the specific purpose of this paper, territory defined by the documents of European Commission is changed, so in the analysis is included whole former Yugoslavia, but Moldova was not part of the analyses. Problems with lack of data and comparability of countries are overcame by use of the database that the authors of the new criteria formed. Data for Serbia and Montenegro are available from national statistics and indicators were calculated for the closest periods that exist for other countries. The latest available statistics, estimates for 2009, made a clear division of Southeast European countries into two groups, those belonging to the first in which the prospective share of elderly is greater than the share of older than 65 years, indicating that the prospective lenght of the life of the elderly in these countries is lower. These include Bulgaria, Macedonia and Serbia, with biggest differences between the observed proportion in Serbia. With the exception of Bosnia and Herzegovina, because there is no available data, and Romania, where shares are almost equal, other countries, according to prospective criteria have a younger population compared to nominal approach. The greatest vitality of elderly population is in Greece and Slovenia, or a bigger share of the population older than retrospective compared to the prospective age.

JASNA PETRIĆ UDC: 314.723(497.11)(4-12)

DEMOGRAPHIC URBAN SHRINKAGE ASPECTS IN SERBIA AND SOUTH-EAST EUROPE

Institute of architecture and urban/spatial planning of Serbia, 11000 Belgrade, Serbia

Abstract: This paper is conceptualised as a position stance for discussion on demographic shrinkage issues especially in post-socialist cities of Serbia and in cities of some other South-East European countries. Latest European demographic trends indicate a spreading pattern of urban population shrinkage with roots that could be traced back to eastern Germany where it became a prominent issue at the beginning of the 21st century. The trend is associated with loss of urban population due to work migrations, suburbanisation, ageing, and negative population growth. The research of urban population shrinkage phenomenon has been primarily conducted on cities and towns of Western and Central and Eastern Europe. After taking in account previous research, this paper argues about transferability of this phenomenon's conceptualisation in the urban frameworks of Serbia and South-East Europe. It is emphasised the need to make differentiation between urban population shrinkage process, its causes and consequences. Conclusions suggest the need to combine comprehensive socio-economic analyses with qualitative micro-scale research in order to understand various aspects of demographic shrinkage of towns and cities, i.e. to clarify the concept.
Key words: demographic shrinkage; post-socialist cities; Serbia; South-East Europe.

Сажетак: Рад је конципиран као предложак за дискусију о питањима демографског скупљања (сажимања) постсоцијалистичких градова на примеру Србије и градова појединих земаља југоисточне Европе. Новији европски демографски трендови указују на све раширенији образац урбаног популационог скупљања, а чији се корени налазе у источној Немачкој с почетка 21. века. Тренд се везује за смањење броја становника у градовима, а у вези је са миграцијама радне снаге, субурбанизацијом, старењем становништва и негативним популационим растом. Досадашња истраживања феномена демографског скупљања су вршена пре свега на примерима градова западне, односно централне и источне Европе. Узимајући у обзир претходна истраживања, у раду се полемише о преносивости концептуализације датог феномена у урбане оквире Србије и југоисточне Европе. Истиче се потреба диференцијације између процеса демографског скупљања градова, његових узрока и последица. Закључци наводе на потребу комбиновања свеобухватних социо-економских анализа са квалитативним микро-истраживањима како би се разумели различити аспекти и ближе одредио концепт демографског скупљања градова.
Кључне речи: демографско скупљање; постсоцијалистички градови; Србија; југоисточна Европа.

INTRODUCTION

Urban shrinkage, which is qualified by declining population in cities and urban regions, is not as new as a relatively under-researched phenomenon which gradually takes over a number of European as well as other countries across the world. In contrast to global figures which support a steady growth of urban population -UN estimates a global rise of urban population to almost 5 billion, i.e. more than 60% of total population by the year 2030 – evidence shows that in the last 50 years, almost 370 cities with more than 100,000 inhabitants have experienced population losses of more than 10% (Oswalt, Rieniets, 2007).

The decline of cities, epitomised in their population loss, appears to be inseparable from the history of cities, especially when observed in terms of urban life cycles. In the recent past, most shrinking cities could be registered in the industrialised world, i.e. in more developed regions, which comprise Europe, Northern America, Australia/New Zealand and Japan. This phenomenon has been frequent in the USA, UK, Germany, and Italy, where it is caused by suburbanisation, economic decline and associated out-migration, and by natural decrease in population and ageing. Also, after the 1990s, the shrinking cities had become more of a characteristic in the former communist countries of Eastern and Central Europe, e.g.

Russia, Ukraine, Czech Republic, Poland and Romania, among all as a result of post-socialist transformation processes.

Though growing research interest follows the issue of urban shrinkage, there are not many systematic networking efforts to integrate fragmented research activities conducted at particular national contexts. In Europe, this fact has been intensified by discrepancy between numerous papers addressing this subject in Eastern Europe, whereas the rest of Europe has been lagging back in grasping this matter. In many ways, German experience on urban shrinkage and subsequent research has been pivotal, especially after the 1990 reunification with East Germany, when the number of shrinking cities dramatically enhanced in the country (Hollander et al., 2009:224). On the other hand, in some South-east European (in the sequel: SEE) countries (e.g. Greece, Albania), urban shrinkage phenomenon has not at all reached a momentum for more elaborated research. This paper therefore focuses on analysis of initial findings regarding the urban population shrinkage where case study areas are selected SEE countries, namely their cities of population over 100,000 inhabitants. Moreover, the paper discusses the underlying causes and consequences of this phenomenon under various but complementing circumstances of transitioning economies and significant population ageing with special emphasis on Serbia, other former socialist countries and some 'developed' SEE countries.

SHRINKING CITIES – A GLOBAL CONTEXT

Although, at first glance, one would say that cities throughout the world are expanding rather than shrinking in population terms, a closer look at urban population change indicates the opposite development trends. According to the United Nation reports (U.N., 2005), even the world's largest urban agglomerations of one million people or more, i.e. 30 out of 414 cities of this size, had experienced zero to negative annual population growth in the period 2000-2005 (see: Table 1).

Findings of some authors support that, even before the mortgage crisis and international economic slowdown had started to globally spread, it was 'one in four cities of at least 100,000 people that was shrinking' (Hollander et al., 2009:223). With population decrease in major metropolitan areas, which is linked to increasing unemployment or job related out-migration, suburbanisation, ageing and natural decrease of population, the Great Recession has only stimulated planners and urban practitioners to reconsider and reconceptualise the prevailing growth paradigm. Shrinkage can no longer be viewed as an 'aberration', 'accident' or an 'exception' but as typical process which affects urban population development and overtakes the scene from the previously dominated thinking of urban growth. Here it is important to stress that urban shrinkage does not reflect in downsizing the city territorial encompass, i.e. 'shrinking' cities may continue to physically expand while experiencing at the same time severe population losses.

In the annals of history, city decline is usually depicted as catastrophic, exceptional event (ruining of Pompeii, Machu Picchu, Babylon, etc.) but an examination of growing numbers of shrinking cities in the past 50 years shows an interestingly lasting phenomenon as the number of shrinking cities 'increases faster than the number of boomtowns' (Oswalt, Rieniets, 2007). On the global and pan-European scale, the still dominant urban growth strategy is risky considering spreading de-industrialisation, profound demographic changes in the developed countries, characterised by low birth rates and the ageing of populations, the transformation which has been termed "the second demographic transition" (van de Kaa, 2002). According to research findings, major causes of urban shrinkage are: 1) economic decline and migration out of the city to find employment; 2) suburbanisation of cities; and 3) demographic changes, such as an ageing population and fewer younger people (Socio-economic and Humanities Research for Policy, 2011). The main influence of one or the combination of these three causes varies according to the national contexts. For example, the shrinkage of the US cities is primarily caused by suburbanisation, which 'cuts off city growth and leads to decline' (Hollander et al., 2009:224), and its pattern is usually a hollowing-out of the inner city compared to its suburbs, leading to a so-called 'doughnut effect' (ibid.: 227). On the other hand, a mix of economic decline, shift from manufacturing to service industries with the resulting unemployment, out-migration and suburbanisation was more influential on urban population shrinkage in the UK (e.g. Liverpool, Manchester, Glasgow, etc.), whilst in Italy (e.g. Genoa) demographic ageing and suburbanisation were the main drivers of this process. Finally, in Eastern European countries, the simultaneous effects of deindustrialisation, suburbanisation, post-socialist and post-

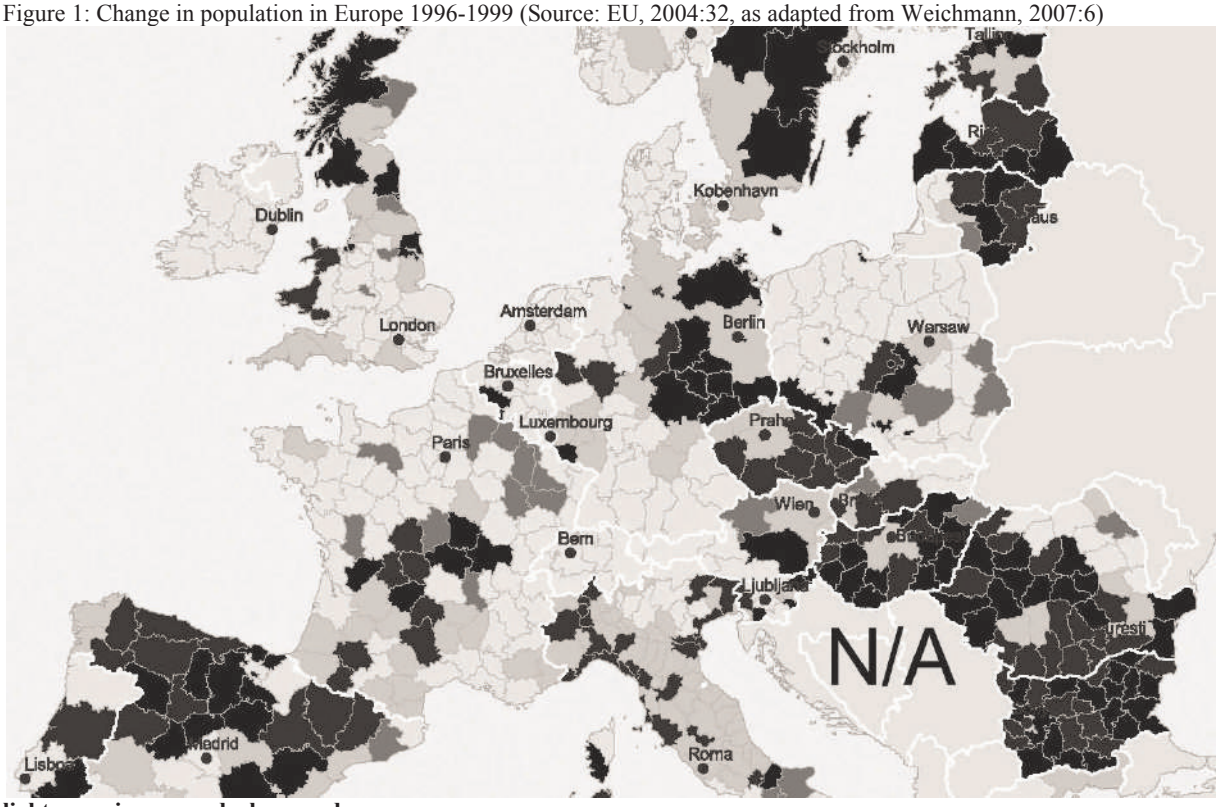
fordist transformation processes combined with dramatic out-migration and sharp decrease in fertility produced urban population shrinkage in the manner of 'shock therapy'.

Table 1: World's Shrinking Urban Agglomerations of one million people or more (UN, 2005) (source: Audirac, 2007:70)

United Nations 2005 Urban Agglomerations		**Population (millions)**	**Average annual rate of change (%)**	**Population residing in agglomeration, 2005, as percentage of**	
Agglomeration	**Country**	**2005**	**2000-2005**	**Total population**	**Urban popul.**
AMERICAS					
New Orleans	USA	1	0	0.3	0.4
Montevideo	Uruguay	1.3	-0.3	36.5	39.7
Puebla	Mexico	1.8	-0.7	1.7	2.2
La Habana	Cuba	2.2	0	19.4	25.7
W. EUROPE					
Glasgow	UK	1.2	-0.2	1.9	2.2
Manchester	UK	2.2	-0.1	3.7	4.2
Birmingham	UK	2.3	–	3.8	4.3
Torino	Italy	1.7	-0.4	2.9	4.2
Milano	Italy	3	-0.2	5.1	7.5
Roma	Italy	3.3	-0.2	5.8	8.5
Berlin	Germany	3.4	–	4.1	5.5
E.EUROPE					
Belgrade	Serbia	1.1	-0.4	10.5	20.2
Bucharest	Romania	1.9	-0.8	8.9	16.6
Budapest	Hungary	1.7	-1.1	16.8	25.3
Prague	Czech Republic	1.2	-0.2	11.5	15.6
Sofia	Bulgaria	1.1	-1.3	14.1	20.2
FORMER SSR					
Dnipropetrovs'k	Ukraine	1	-0.8	2.2	3.3
Kharkiv	Ukraine	1.4	-0.7	3.1	4.6
Odessa	Ukraine	1	-0.5	2.2	3.2
Samara	Russian Federation	1.1	-0.6	0.8	1.1
Chelyabinsk	Russian Federation	1.1	-0.4	0.7	1
Ufa	Russian Federation	1	-0.3	0.7	1.1
Yekaterinburg	Russian Federation	1.3	-0.3	0.9	1.2
Dmsk	Russian Federation	1.1	-0.1	0.8	1.1
Nizhniy Novgor.	Russian Federation	1.3	-0.6	0.9	1.2
Tbillisi	Georgia	1	-1	23.4	44.8
Yerevan	Armenia	1.1	-0.2	36.6	57.1
ASIA					
Pussan	Republic of Korea	3.6	-0.7	7.4	9.2
Seoul	Republic of Korea	9.6	-0.6	20.2	25
Hiroshima	Japan	2	0	1.6	2.4

One should observe that shrinking cities have not been a completely new phenomenon. In the period before industrialisation, natural catastrophes (fires, earthquakes), diseases, war, agricultural crises, etc. all left their mark on European and Asian cities that were never completely abandoned and usually managed to recover (ibid.:224). With industrialisation in the 19th century, the development of ever faster transport systems facilitated urban (and regional) growth of some places on the expense of shrinkage of other places. In the last 50 years, most shrinking cities have been in Western industrial countries, especially in the USA (59), Britain (27), Germany (26), and Italy (23) (Oswalt, Rieniets, 2007). Since the 1990s, the phenomenon has increasingly featured Eastern European cities. Also, the second half of the 20th century has marked a growing number of shrinking cities in some other countries across the World, e.g. in South Africa (17) and Japan (12) (ibid., 2007). Still the 'centre of gravity' of contemporary urban population shrinkage has been in Europe and the USA. The location of presently shrinking cities varies among countries. For example, Great Britain shows a north-south divide, with shrinkage in the north, while German city shrinkage demonstrates east-west divide, and France's shrinking cities are located in the centre of the country (Hollander et al., 2009:226).

Figure 1: Change in population in Europe 1996-1999 (Source: EU, 2004:32, as adapted from Weichmann, 2007:6)

light grey: increase; dark grey: decrease

Even though origins of most urban research concepts could be traced these days to the Anglo-American debate, urban shrinkage that is discussed here took root in the eastern German context, where it became prominent issue after 2000 (Großmann et al., 2008:79). Since one of the most challenging tasks for European cities in the future is to deal with problems of urban demographic contraction and to explore creative and innovative ways for cities to shrink successfully, the results of eastern German experience leading to proactive approaches in both research and planning of shrinking cities offers a row model in these terms in contrast to Anglo-American discourse which is dominated by striving to turn decline around back into growth (Pallagst, 2005).

Evolving of demographic urban shrinkage concept – from the eastern German experience to other East and Central European cities

Within German context, where it could be hypothesised that the modern urban shrinkage was first observed and captured as a research phenomenon, post-industrial transformations leading to the shrinkage of urban cores actually started back in the 1960s and 1970s. As Häußermann and Siebel (1988) observe, by the late 1980s West German shrinking cities had become distinct from the growing ones. Yet the opportunity to undertake scientific discussion on the topic of shrinking cities by broader research community was postponed until the dramatic situation of urban population shrinkage which happened after the 1989 reunification with East Germany (Großmann et al., 2008).

All over eastern German cities in the late 1990s, a vast numbers of housing vacancies became a fact, so as Pfeiffer et al. (2000) point out: 'by 2000, about one million flats had become vacant' (Großmann et al., 2008:82). This was accompanied by a sudden drop in housing prices, but at first, the problem was treated 'as a dramatic but specifically eastern German phenomenon that does not apply to cities in other places' (ibid.). However, in Germany, soon afterwards urban shrinkage lost the status of being a specifically eastern German phenomenon. Rather it was assumed that cities in the West would sooner or later face similar development trends (ibid.:85). When examining the causes of housing vacancies, three key interlinking factors (three trajectories of a downward spiral that led to shrinking cities) were discerned: 1) out-migration because of economic breakdown in a large number of formerly industrialised cities, i.e. the erosion of the economic base; 2) an overall decline in birth rates to below-mortality rates; and 3) suburbanisation or disurbanisation. Eastern German urban shrinkage

represents a case of post-socialist transformation characterised by an overlapping of simultaneous processes.

A paradigm shift in urban planning and development in eastern Germany was triggered in year 2000 by a report from a state commission on housing vacancies that received huge public attention. This report showed a change in perspective about former East Germany, moving towards an urban development policy that would acknowledge and truly address declining urban development on a long-term basis. The outcome of the situation with shrinking cities in eastern Germany is the discovery that demographic trends which have gone on for years had been disregarded until vacancies became an issue of public and professional interest (ibid.:84). However, until the turn of millennium, "shrinkage" was a political taboo in Germany and policy makers and experts in the administration were unable to constructively cope with the issue (Wiechmann, 2008). The major shift happened following the report from a state commission and with federal funding programme Urban Renewal East ('Stadtumbau Ost') run in the period 2002-2009, when six federal states in eastern Germany established policy that enabled deconstruction and conversion measures in housing areas as a path to urban restructuring and emphasis on revitalisation of city centres, all supplemented by integrated strategic plans at the city level and with a budget of 2.5 billion Euros (Glock and Häussermann, 2004). Leipzig and Dresden were among the pioneering cities in the 'painful process of moving from planning for growth towards planning for shrinkage' (Hollander et al., 2008:227).

What is interesting is that when discussing eastern German experience with shrinking city population, most other countries, including those in East and Central Europe, regard it as incomparable to their proper situation. Still, like in eastern Germany, East and Central European cities went through a massive and sudden decline in birth rates with the experience of post-socialist transition. The changing economic and social context in Eastern and Central Europe after the fall of state socialism resulted in population loss which was not confined to smaller cities only, but also affected capitals. This trend was primarily the result of the 'second demographic transition' qualified by 'dramatic decrease of fertility rates, due to rise of childlessness and postponements of marriage and childbearing' (Großmann et al., 2008:89). Continuing population drop and ageing city societies were only fuelled by (job) out-migration from cities and suburbanisation.

As in many other national contexts in Europe and worldwide, in East and Central Europe, old industrialised regions have been the major locations of urban population decline (e.g. old industrial cities of Poland like Łódź, Katowice, or cities of Czech Republic like Brno, Plzeň, Ostrava). As Großmann et al. (2008) notice in their analysis, what is transferable from eastern German example is that urban shrinkage is not only part of the present for most eastern European cities, but it might be their future too. The population projections by the Polish national statistical office (GUS) are rather pessimistic, and they expect further population decline in cities until 2030, where some cities might lose up to 30% of their respective populations. Population forecasts for Czech cities envisage rather steady decline (approximately 5%), but urban shrinkage, as a fact in East and Central European cities, is expected to affect on the long run labour and housing markets, use of infrastructure facilities and socio-spatial patterns of the cities. In contrast to eastern German cities, East and Central European cities are not yet exposed to the issue of housing vacancies and oversupply with infrastructure. Still, suburbanisation is probably the major problem which affects these cities. The housing markets continue to differentiate, with suburban districts growing, and parts of inner-cities being gentrified (ibid.:91). Demographic future of these cities could not rely on their populations to reproduce themselves. Possible growth can only arise from new waves of in-migration, which under the circumstances of exhaustion of other demographic reservoirs within the country, could only rely on a qualitatively new phenomenon – (foreign) immigration.

DEMOGRAPHIC URBAN SHRINKAGE IN SERBIA

Similarly to other former communist/socialist countries in Central and South-East Europe, Serbia has recently started experiencing effects of demographic urban shrinkage which represents an underresearched topic within the national context.

In many respects, urban development of Serbia in the past 60 years paralleled the urbanisation process that featured the *traditional* world and was qualified by urban population growth (Spasić,

Petrić, 2007). Spatial and social population movements from rural to urban settlements and towards shifting the dominant activities from the primary to secondary and tertiary sector was influencing the succession of urbanisation phases (Tošić, Nevenić, 2006). At the same time, as in other countries of real-socialism, the state was here also the main subject of urbanisation, focusing sources for development of activities, infrastructure and public services into the federal/republic centre (capital city Belgrade). Present size distribution of urban settlements in Serbia indicates huge level of centralisation and capital city primacy over other big cities with population of 100,000 people and more, which supports the thesis of 'Belgradisation' of the country (Đurđev, 2002). Looking chronologically at the process of urbanisation in Serbia after the Second World War, the first phase of *primary urbanisation* lasted until the 1970s, when small and medium-sized towns were the first 'dam' of population absorption for the migrants from rural areas. Similarly, bigger cities were also dominantly „supplied" by new inhabitants from 'traditional rural population reservoirs'. In any case, Belgrade's demographic and economic performance was superior to any other city. In the consequent phase of *demographic transition*, Serbia's demographic revitalisation primarily depended on positive natural growth of population in its small and medium-sized towns (up to 100,000 inhabitants). They overtook the role from rural settlements regarding population supply sources for big cities, including Belgrade. Starting from the 1990s, Belgrade, which is the only city of over 1 million inhabitants in the country, entered the phase of *second demographic transition*. This is marked by a negative natural population growth of Belgrade, which reflected on its demographic shrinking since the immigration component has not been able to compensate for the total population loss owing to the low birth rates and the ageing population in the city. It is also important to note that other big cities of Serbia (Novi Sad, Niš, Kragujevac) also started experiencing first signs of *second demographic transition* in the period after the year 2000 when their natural population growth marked negative values. Among all urban settlements in the country, it was only medium-sized towns (population between 20,000 and 100,000 people) that managed to maintain the natural demographic regeneration in the period of post-socialist transition.

Big cities of Serbia between shrinkage and growth

When observing the urban shrinkage phenomenon in Serbia (or its tendency to germinate), it is important to analyse the latest demographic trends in big cities (with respective population of approximately 100,000 people or more, including the capital city of Belgrade). This focus is also needed for further analyses and comparison of Serbian big cities with cities of similar size in SEE. Having that the 2011 Census is now on the course in Serbia and that no fresher data than from 2002 Census have been available for its population, the period in which Serbian big city's shrinkage/growth would be observed is 1991-2002.

The cities which are analysed are: Belgrade (1,119,642 inh. in 2002), Novi Sad (191,405 inh. in 2002), Niš (173,724 inh. in 2002), Kragujevac (146,373 inh. in 2002), and Subotica (99,981 inh. in 2002). Priština, which is the big city located in Kosovo and Metohija was not been in the analysis since there was no available census data on its population or data were incomplete for the period 1991-2002. Preliminary results of 2011 Census published by the Statistical Bureau of Kosovo (see: REKOS, 2011) show that Priština has 198,214 inh. in 2011.

Table 2: Change of population size of big cities in Serbia in the period 1991-2002
(according to the new methodology: principle of the present - de facto population)

	Number of inhabitants		**Index of population change**
Big cities	**1991**	**2002**	**1991/02**
Belgrade	1,133,146	1,119,642	98.8
Novi Sad	177,266	191,405	108.0
Niš	173,470	173,724	100.1
Kragujevac	144,876	146,373	101.0
Subotica	98,996	99,981	101.0

(Source: Population Census 2002, Book 9, Statistical Bureau of Serbia, Belgrade, 2004)

The total urban population in big cities of Serbia has grown in the latest intercensus period. However, Belgrade has demographically shrunk despite its strong economic growth, whereas other big cities have been more or less stagnating in population terms. Their population stagnation is the outcome of almost balanced (negative) influence of both components of urban dynamics, where the influence of

mechanical component (50.8%) is slightly more exhibited than the one of biological (natural growth) component (49.2%). At the same time, not all big cities had the same characteristics in terms of their natural growth of population, which was negative in Belgrade, Novi Sad and Subotica, and positive in two other big cities: Niš and Kragujevac. On the other hand, migratory balance had been negative in Belgrade, Niš and Kragujevac, whilst two big cities in Vojvodina: Novi Sad and Subotica, had positive migratory balance, which was primarily due to mechanical growth by a considerable number of refugees from the parts of former Yugoslavia that were affected by civil war in the 1990s. The synergy of population dynamics components results in ageing of the big city population. This is particularly the case with Belgrade where starting from the latest Census (2002), young population (0-19 years old) (19.9%) has been outnumbered by the old population (age 60+) (22.5%).

Although available data for population change in Serbia in the period 1991-2002 didn't clearly support the hypothesis of urban shrinkage in all its big cities, it could be reasonably assumed that the forthcoming Census data would reveal the phenomenon also taking place in these cities. Urban shrinkage of big cities should, however, not be confused with regional shrinkage, as shrinking cities may occur in growing regions, or in growing metropolitan areas. Set against this background, it could be argued the transferability of empirical findings of urban shrinkage from other East and Central European countries to Serbia, especially concerning the Serbian position of lagging back in joining post-socialist transformations that other ECE countries went through some 20 years ago. As some prominent researchers point out, insufficient reforms in the country in the last decade or so rendered a 'growth without development' pattern, which left country behind to what could be labelled as the 'inner periphery of Europe'. Among all other issues, the country's appalling demographic situation that lists Serbia among the ten fastest ageing populations in the world indicates that its demographic future depends to the largest part on outer immigration. However, the scope and structure of migrants that would come from abroad directly relies on political decisions, especially on those regarding Serbia's joining EU in the nearer future (Nikitović, 2010).

DISCUSSION OF URBAN SHRINKAGE IN SOME OTHER FORMER SOCIALIST COUNTRIES OF SEE

Empirical evidence supports the thesis of urban shrinkage in other former socialist/communist countries which belong to SEE. For the purposes of analysis presented in this paper, two examples will be addressed in particular: Croatia (as one of the countries/Republics that like Serbia constituted former Yugoslavia), and Hungary (which was the country of a 'Warsaw pact' in the period of communism).

Present Croatian urban system carries the tradition from the former country, in which the emphasis was on development of a republic centre, i.e. its capital city Zagreb. Zagreb urban primacy over three other Croatian macro-regional centres, i.e. cities of population over 100,000 people respectively (Split, Rijeka and Osijek) is growing and indicates increasing monocentrism. This is a continuing issue even though Croatia as a whole experiences depopulation, including its big cities, with the exception of Zagreb (Njegać, 2004).

Table 3: Change of population size of big cities in Croatia in the period 1991-2001

	Number of inhabitants		Index of population change
Big cities	**1991**	**2001**	**1991/01**
Zagreb	706,770	779,145	110.2
Split	189,388	188,694	99.6
Rijeka	167,964	144,043	85.8
Osijek	104,761	114,616	109.4

Source: http://pop-stat.mashke.org/croatia-cities.htm

Although from the Table 3 one may observe that among big cities in Croatia, Osijek also recorded population growth in the period 1991-2001, the latest 2011 Census data (preliminary results) show depopulation of this city (107,784 inh. in 2011). Demographic shrinkage of big cities in Croatia is certainly linked to the weakening of their relative economic position, especially in the case of Rijeka, which was the most important port in the former Yugoslavia, but over the time and with changed circumstances it lost its primacy in port traffic. On the other hand, Zagreb's continual growth besets on its ubiquitous power to attract people and activities, hence it's not threatened yet by *second demographic transition*.

Hungary is the country whose losses of population and low fertility rate have a longer tradition than in other former socialist/communist countries. While in the other countries the population decline

generally started in the 1990s, in Hungary it lasts ever since 1965 (Metropolitan Research Institute and VÁTI, 2011:32). Like Serbia and Croatia, Hungary also has an emphasised urban primacy where Budapest (capital) has almost 10 times bigger population than the second biggest city. Still, Budapest is demographically shrinking as well as 2 out of 3 other big cities in the country with respective population of over 100,000 inhabitants.

Table 4: Change of population size of big cities in Hungary in the period 1991-2001

	Number of inhabitants		Index of population change
Big cities	**1991**	**2001**	**1991/01**
Budapest	2,016,458	1,777,921	88.2
Miskolc	195,433	184,125	94.2
Pécs	170,513	162,498	95.3
Nyíregyháza	115,089	118,795	103.2

Source: http://pop-stat.mashke.org/hungary-cities.htm

The main cause to urban population shrinkage in big cities of Hungary is very low fertility rate, which marks second demographic transition. The situation is similar to the one in other ECE countries; however Hungary still keeps more or less of an equilibrium between the demand (number of households) and supply (number of residential units) in urban areas.

POPULATION STAGNATION OF BIG CITIES IN SOME DEVELOPED SEE COUNTRIES – CASE STUDY OF ITALY

In contrast to some Southern and SEE developed countries and their cities, which marked population growth at the turn of the century, Italy is one of the SEE countries most strongly affected by the demographical challenge that is widespread even in its biggest cities. The traditional North-South dichotomy of the country may have influenced present population dynamics in Italy, however the phenomenon of urban shrinkage is equally distributed between the biggest cities in the country's North (Milano, Rome and Torino) and South (Naples, Palermo, Bari). Among 21 listed Italian cities with respective population of 100,000 inhabitants or more, there had been only 3 which didn't lose population in the period 1991-2001.

Table 5: Change of population size of big cities in Italy in the period 1991-2001

	Number of inhabitants		Index of population change
Big cities	**1991**	**2001**	**1991/01**
Rome	2,775,250	2,546,804	91.8
Milano	1,369,231	1,256,211	91.7
Naples	1,067,365	1,004,500	94.1
Torino	962,507	865,263	89.9
Palermo	698,556	686,722	98.3
Genoa	678,771	610,307	89.9
Bologna	404,378	371,217	91.8
Florence	403,294	356,118	88.3
Bari	342,309	316,532	92.5
Catania	333,075	313,110	94.0
Venice	309,422	271,073	87.6
Verona	255,824	253,208	99.0
Taranto	232,334	202,033	87.0
Trieste	231,100	211,184	91.4
Cagliari	204,237	164,249	80.4
Reggio di Calabria	177,580	180,353	101.6
Perugia	144,732	149,125	103.0
Sassari	122,339	120,729	98.7
Pescara	122,236	116,286	95.1
Trento	101,545	104,946	103.3
Ancona	101,285	100,507	99.2

Source: http://pop-stat.mashke.org/italy-cities.htm

Beside suburbanisation, primary cause of shrinking cities in Italy is significant population ageing, especially the growing share of retired people. Tuscany and Liguria are parts of the country in which the share of elderly population (65+) exceeds 25% of total population (Metropolitan Research Institute and VÁTI, 2011:70). Although big cities are the main attractors of immigrants, their demographic shrinkage has not been countered by relatively high influx of outer immigration in Italy that is evident especially after 2007. The so-called 'fourth period of European migration' that started in this century, is a return of employment related migration with an emphasis on skilled workers and temporary migrants. This wave of immigrants had Southern European countries (Italy, Spain, Portugal and Greece), as well as some North-west European countries (Great Britain and Ireland) as major destinations. Italy, in particular started being attractive for immigrants from Bulgaria and Romania after their accession to EU. Yet, the effects of negative population growth are still overwhelming the (temporary) migration effect.

CONCLUSION

The concerns about how cities shrink foster awareness of demographic issues all over the World, and shed light on the development of this trend in Serbia as well as in other SEE countries. Most planners still lag in grasping the existence and significant outcomes of shrinking cities phenomenon. With the growth paradigm vein, shrinkage has often been labelled as 'unordinary' pathway of urban development.

At the core of the process of urban shrinkage is population decline, and it depends on the interplay of three major causes: economic decline, suburbanisation and demographic changes. The influence of these causes depends on contextual factors: political system, regeneration policies, etc.

Transferability of urban shrinkage discourse in the SEE context is possible, especially regarding the fact that falling fertility rates prove to be a common source of shrinkage. In some cases of SEE countries that are going through post-socialist transformations, economic restructuring particularly stimulates demographic shrinking of cities, notably when their economic base is in the fading industries.

Still, there is a need to carefully look at the differences between cities and national contexts. When conceptualising urban shrinkage, the challenging question relates to the size of population loss and frame of time in which population number decreases that would qualify city as shrinking. Due to historic and other context specific factors, the socio-spatial patterns in shrinking cities are different. The performance of national economy as well as the condition of demand and offer on the housing market plays a decisive role in steering the development of a specific shrinking city.

The research on more case studies is needed to further explain the phenomenon of urban shrinkage, including its causes and consequences. In order to understand the specific pathways and to monitor the development of this phenomenon, the combination of large scale socio-statistical analyses with qualitative micro-scale research are needed. Cross-national cooperation and transfer of knowledge in this field would be beneficial both to planners and decision-makers not only in identifying the trajectories of shrinkage process but also in developing adequate policy responses.

ACKNOWLEDGEMENTS

The paper is prepared as a part of the project III 47014 „Uloga i implementacija državnog prostornog plana i regionalnih razvojnih dokumenata u obnovi strateškog istraživanja, mišljenja i upravljanja u Srbiji"/ „The role and implementation of the national spatial plan and regional development documents in renewal of strategic research, thinking and governance in Serbia", which is financed by the Ministry of Education and Science of the Republic of Serbia in the period 2011-2014.

REFERENCES

1. Audirac, I. (2007) Urban Shrinkage Amid Fast Metropolitan Growth (Two Faces of Contemporary Urbanism). *The Future of Shrinking Cities – Problems, Patterns and Strategies for Urban Transformation in a Global Context*. Center for Global Metropolitan Studies, Institute of Urban and Regional Development and the Shrinking Cities International Research Network, Berkley: Institute of Urban and Regional Development (IURD), URL: http://metrostudies.berkley.edu/pubs/proceedings/Shrinking/10Audirac_PA_final.pdf [Accessed on 25th September 2011].
2. Đurđev, B. (2002) Gradsko stanovništvo i mreža gradova. In: G. Penev (ed.) *Stanovništvo i domaćinstva Srbije prema Popisu 2002,* p. 47-52.
3. EU Commission (2004) *Third Cohesion Report*. Brussels.
4. Glock, B. and Häussermann, H. (2004) New trends in urban development and public policy in eastern Germany: dealing with the vacant housing problem at the local level. *International Journal of Urban and Regional Research* 28 (4), p. 919-929.
5. Großmann, K., Haase, A., Rink, D., Steinführer, A. (2008) Urban Shrinkage in East Central Europe? Benefits and Limits of a Cross-National Transfer of Research Approaches. In: M. Nowak, M. Nowosielski (eds.) *Declining Cities/Developing Cities: Polish and German Perspectives*, Poznań: Instytut Zahodni.
6. Häußermann, H., Siebel, W. (1988) Die schrumpfende Stadt und die Stadtsoziologie. In: J. Friedrichs (ed.) *Soiziologische Stadtforschung. Sonderheft der KZfSS 29.* Opladen: Westdeutscher Verlag.
7. Hollander, J. B., Pallagst, K. M., Schwarz, T., Popper, F. J. (2009) Planning shrinking cities. In: H. Blanco, M. Alberti (eds.) *Progress in Planning*, 72 (2009), p. 195-250.
8. Metropolitan Research Institute and VÁTI (2011) *The Impact of European demographic trends on regional and urban development* – Synthesis report. Issued within the framework of the Hungarian Presidency of the Council of the European Union, April 2011.
9. Nikitović, V. (2010) *Demografska budućnost Srbije. Imigracija kao izvesnost?* Beograd: Službeni glasnik, Institut društvenih nauka.
10. Njegać, D. (2004) Zagreb in the network of European cities. *Dela* 22, p. 7-14.
11. Oswalt, P., Rieniets, T. (2007) *Global context. Shrinking Cities*. URL: http://www.shrinkingcities.com/globaler_kontext.0.html?&L=1 [Accessed on 28th September 2011].
12. Pallagst, K. (2005) *The end of the growth machine: New requirements for regional governance in an era of shrinking cities*. Paper presented at the Association of Collegiate Schools of Planning Congress, October, Kansas City, MI.
13. Pfeiffer, U., Simons, H., Porsch, L. (2000) *Wohnungswirtschaftlicher Strukturwandel in den neuen Budesländern. Bericht der Kommission. Im Auftrag des Bundesministeriums für Verkehr, Bau- und Wohnungswesen.* Berlin: Empirica. Quoted in: Großmann, K., Haase, A., Rink, D., Steinführer, A. (2008) *Urban Shrinkage in East Central Europe? Benefits and Limits of a Cross-National Transfer of Research Approaches*, p.82.
14. REKOS (2011) *Preliminarni rezultati*. Zavod za statistiku Kosova. URL:http://esk.rks-gov.net/rekos2011/repository/docs/REKOS LEAFLET SERBIAN FINAL.pdf [Accessed on 3rd October 2011].
15. Socio-economic and Humanities Research for Policy (2011) *Shrinking cities: Implications for urban policy*. URL: http://www.scoopproject.org.uk/shrinking-cities-implications-for-urban-policy.aspx [Accessed on 26th September 2011].
16. Spasić, N., Petrić, J. (2007) Sustainable development of towns in Serbia. In: M.Vujošević (ed.) *Sustainable spatial development of towns and cities*. Thematic Conference Proceedings, Volume 1, p.181-195, Belgrade: Institute of Architecture and Urban & Spatial Planning of Serbia.
17. Statistical Bureau of Serbia (RZS) (2004) *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2002. Knjiga 9.* Beograd: Republički zavod za statistiku.
18. Tošić, D., Nevenić, M. (2006) Metropolitan regions in Serbia and their potentials for integration of South East Europe. In: B. Stojkov (ed.) *Metropolitan networking in CADSES*. p. 139-147,

Belgrade: Faculty of Geography, Bratislava: Spectra Centre of Excellence, Dresden: Institut für Ökologische Raumentwicklung.

19. United Nations (U.N.) (2005) *Urban Agglomerations 2005*. United Nations Population Division, Department of Economic and Social Affairs. New York: United Nations. URL: http://www.un.org/esa/population/publications/WUP2005/2005WUP_agglomchart.pdf.
20. van de Kaa (2002) *The Idea of a Second Demographic Transition in Industrialized Countries*. Paper presented at the Sixth Welfare Policy Seminar of the National Institute of Population and Social Security, Tokyo, Japan, 29 January 2002.
21. Wiechmann, T. (2008) Strategic Flexibility beyond Growth and Shrinkage. Lessons from Dresden, Germany. In: *Cities Growing Smaller*. Kent: Kent State University's Cleveland Urban Design Collaborative.
22. Wiechmann, T. (2007) What are the problems of shrinking cities? Lessons learned from an international comparison. *The Future of Shrinking Cities – Problems, Patterns and Strategies for Urban Transformation in a Global Context*. Center for Global Metropolitan Studies, Institute of Urban and Regional Development and the Shrinking Cities International Research Network, Berkley: Institute of Urban and Regional Development (IURD), URL: http://metrostudies.berkley.edu/pubs/proceedings/Shrinking/10Audirac_PA_final.pdf [Accessed on 25th September 2011].

DRAGICA MIJANOVIĆ 314.1(497.16)"20"

PROMJENE U BROJU I PROSTORNOM RAZMJEŠTAJU STANOVNIŠTVA CRNE GORE POČETKOM TREĆEG MILENIJUMA

Filozofski fakultet, Univerzitet Crne Gore, 81400 Nikšić, Crna Gora

Abstrakt: U periodu od kada se vrše zvanični popisi stanovništva u Crnoj Gori (od 1921.) do kraja drugog milenijuma (do popisa stanovništva 1991. godine) u Crnoj Gori zabilježen je rast broja stanovnika od 303 694, dok je od početka trećeg milenijuma zabilježen rast od 31 762 stanovnika.
Svi regioni su u periodu 1948-1961.g. imali rast broja sranovnika, međutim u drugom periodu 1961-1991. g. sjeverni region je imao opadanje, sjeveriostočni manji rast, dok su druga dva regiona (središnji i primorski) imali značajan rast. Ovo je uslovilo prelivanje stanovništva sa sjevera države u centralni i južni dio, što uz jako izražene migracije selo-grad dovodi do neravnomjernog prostornog razmještaja stanovništva.
Od početka trećeg milenijuma negativne tendencije u kretanju stanovništva Crne Gore nijesu zaustavljene. Sjeverni region je u periodu 1991-2011.g. izgubio 25 438 stanovnika, sjeveroistočni 5 362 stanovnika (mada je u zadnjem međupopisnom periodu 2003-2011.g. imao neznatan rast broja stanovnika 79), dok su središnji i primorski regioni dobili 39 493, odnosno 23 978 stanovnika. U centralnom i primorskom dijelu, koji teritorijalno zauzimaju 47,1%, živi čak 71,1%, a u Podgorici 29,9% stanovništva države, što rezultira značajnim problemima u demografskom razvoju i zahtijeva neophodnost uvođenja adekvatne (redistributivne) demografsko populacione politike za prevazilaženje krajnje nepovoljnog prostornog rasporeda stanovništva.
Ključne riječi: stanovništvo, demografski razvoj, depopulacija, migracije, prostorna distribucija stanovništva.

Abstract: In the period from which official register of population in Montenegro (from 1921) is made to the end of the second millennium (to the register of 1991) in Montenegro increase of the number of 303 694 inhabitants is marked, while increase of 31 762 inhabitants is marked from the beginning of the third millennium.
In the period from 1948-1961 all regions marked increase of the number of inhabitants, but in the second period from 1961-1991 northern region was in falling down, north-eastern had lower increase, while the other two regions (central and coastal) had significant increase. This caused overflowing of the population from the northern part of the country to the central and southern part, which with very clear migrations from country to town leads to unequal spacious arrangement of the population.
From the beginning of the third millennium negative tendencies in moving of the inhabitants of Montenegro were not stopped. Northern region in the period from 1991-2011 had lost 25 438 inhabitants, 5 362 inhabitants (yet in the last period between two registers from 2003-2011. this region had insignificant increase of the number of 79 inhabitants), while central and coastal region got 39 493, that is 23 978 inhabitants. In the central and coastal region, which territorially occupy 47,1 %, live even 71,1% and in Podgorica 29,9% of the inhabitants of country, which results significant problems in demographical development and it requires necessity of introduction of adequate demographically population politics for exceeding extreme bad arrangement of population.
Key words: population, demographical development, depopulation, migrations, spacious distribution of population.

UVOD

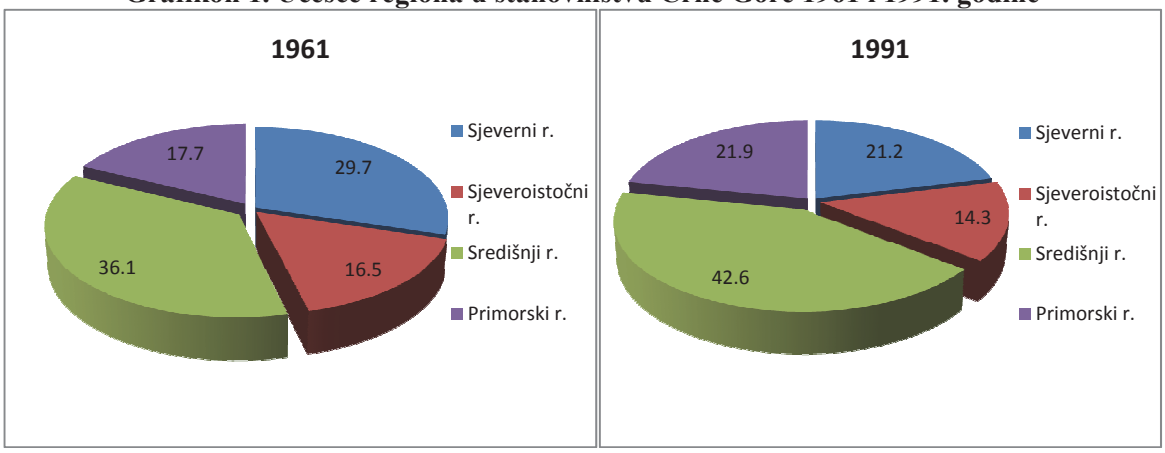
U periodu od kada se vrše zvanični popisi stanovništva u Crnoj Gori (od 1921.) do kraja drugog milenijuma (do popisa stanovništva 1991. godine) u Crnoj Gori zabilježen je rast broja stanovnika od 303 694 različitog intenziteta po pojedinim međupopisnim periodima. Najveći rast broja stanovnika zabilježen je u periodu 1948-1961. godina, po godišnjoj stopi od 1,7%, znatno niži u kasnijem periodu 1961-1991. godina po godišnjoj stopi od 0,9%.

U istom periodu kretanje broja stanovnika u regionima je bilo različito. U Sjevernom regionu[1] najveći rast zabilježen je u periodu 1948-1961. godina za 26 803 stanovnika po godišnjoj stopi od od 1,6%, da bi u narednom periodu 1961-1991. godina broj stanovnika ovog regiona opao za 9 681, zahvaljujući intenzivnoj emigraciji, po godišnjoj stopi od – 0,2%. Sjeveroistočni region je u prvom periodu imao rast za 13 161 stanovnika, po stopi od 1,4%, a u drugom periodu rast od 10 245 stanovnika, po znatno nižoj stopi od 0,4%. Središnji region je u ovim periodima imao najveći rast broja stanovnika. U periodu 1948-1961. godina broj stanovnika ovog regiona se povećao za 41 722, po godišnjoj stopi od 2,1%, a u periodu 1961-1991. godina za 88 156 stanovnika po godišnjoj stopi od 1,4%. Primorski region je u prvom periodu imao rast od 14 598, po godišnjoj stopi od 1,4%, a u drugom periodu znatno veći rast od 51 280 stanovnika po najvećoj godišnjoj stopi od 1,6%, što je prouzrokovala značajna imigracija poslije 60-tih godina koju je uslovio razvoj turizma.

Kretanje stanovništva po opštinama bilo je heterogeno. U periodu 1948-1961. godina opštine Andrijevica i Cetinje imale su opadanje broja stanovnika. U svim ostalim opštinama zabilježen je rast.Visoki rast imale su opštine: Podgorica, Nikšić, Pljevlja i Bijelo Polje. Umjeren rast imalo je 8 opština: Bar, Berane, Kotor, Mojkovac, Plav, Rožaje, Ulcinj i Herceg Novi. Nizak rast broja stanovnika imalo je 7 opština: Budva, Danilovgrad, Žabljak, Kolašin, Plužine, Tivat i Šavnik. Sledeći period 1961-1991. godina ukazuje na značajnija migraciona kretanja međuopštinskog karaktera. Povećava se broj opština u kojima opada broj stanovnika u odnosu na prethodni period na 8. Pored Andrijevice i Cetinja, u kojima i dalje opada broj stanovnika, to su još: Danilovgrad, Žabljak, Kolašin, Plužine, Pljevlja i Šavnik. Visoko opadanje broja stanovnika imale su opštine Pljevlja, Cetinje i Andrijevica. Od opština koje su imale rast broja stanovnika najveći je zabilježen u Podgorici, visok rast, mada manji nego u prethodnom periodu, imala je i opština Nikšić. Treba istaći i primorske opštine Bar, Budvu, Tivat i Herceg-Novi koje su imale znatno veći rast nego u periodu 1948-1961. godina zahvaljujući doseljavanju stanovništva.

U međuvremenu došlo je i dovelikih promjena u prostornom razmještaju stanovništva, koji je prvo počeo na relaciji grad-selo. U selima Crne Gore 1948. godine živjelo je 296 796, odnosno 78,7%, a 1991. godine 256 175, odnosno 41,7% stanovništva. Osim toga došlo je do populacionog usitnjavanja sela, a 15 je bilo bez stanovnika, dok 1948. godine praznih sela nije bilo.

Grafikon 1. Učešće regiona u stanovništvu Crne Gore 1961 i 1991. godine

U regionalnom pogledu, do 1961. godine prostorni razmještaj stanovništva bio je zadovoljavajući i uglavnom u skladu sa prostornim resursima. Sjeverni region koji u površini Crne Gore učestvuje sa 39%, u stanovništvu je, 1961. godine, učestvovao sa 29,7%, sjeveroistočni, koji teritorijalno učestvuje sa 13,9%, u stanovništvu je 1961. g učestvovao sa 16,5%, središnji koji u teritoriji učestvuje sa 35,6%, 1961. g. je učestvovao u stanovništvu sa 36,1%, a primorski region, koji

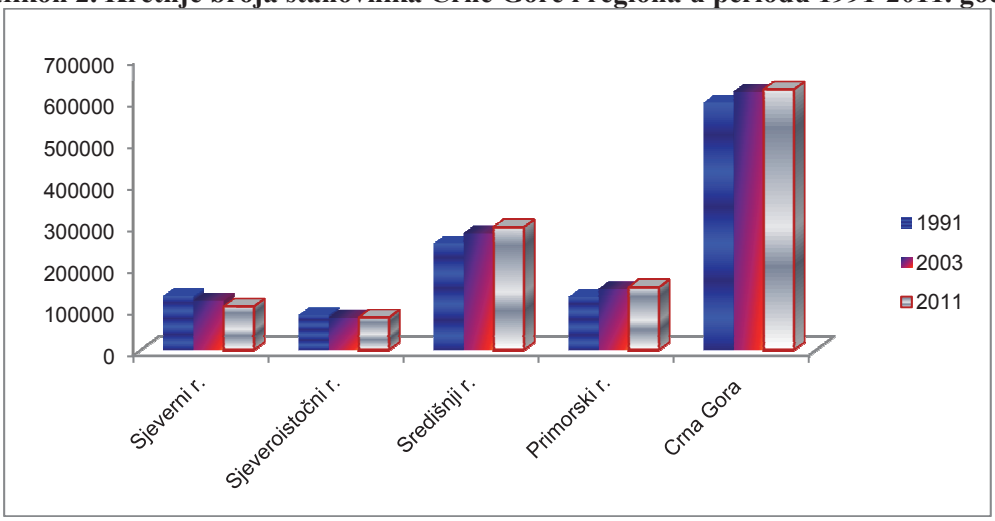
[1] **Sjevernom** regionu pripadaju opštine : Bijelo Polje, Žabljak, Kolašin, Mojkovac, Plužine, Pljevlja i Šavnik; **Sjeveroistočnom** regionu pripadaju opštine: Andrijevica, Berane, Plav i Rožaje; **Središnjem** regionu pripadaju opštine: Danilovgrad, Nikšić, Podgorica i Cetinje; **Primorskom** regionu pripadaju opštine: Bar, Budva, Kotor, Tivat, Ulcinj i Herceg Novi.

je u teritoriji učestvovao sa 11,5%, u stanovništvu je učestvovao sa 17,7%. Ekonomsko jačanje središnjeg i primorskog regiona, obezbijedilo im je imigracionu atraktivnost, a sve to rezultiralo je velikim promjenama u prostornom razmještaju stanovništva Crne Gore i ekonomskim slabljenjem i demografskom erozijom dva regiona na sjeveru države, posebno sjevernog 1991. godine. Tako je učešće sjevernog regiona opalo na 21,2%, sjeveroistočnog, i pored najvećih stopa prirodnog priraštaja u Republici, na 14,3%, dok je učešće ostala dva regiona značajno poraslo – središnjeg na 42,6%, primorskog na 21,9%.

KRETANJE BROJA STANOVNIKA NA POČETKU TREĆEG MILENIJUMA

Demografska kretanja u Crnoj Gori na početku trećeg milenijuma karakteriše sve manji rast broja stanovnika, koji je u 2003. godini u apsolutnim brojkama iznosio 26 641, a u 2011. godini svega 5 121, godišnja stopa rasta opala je sa 0,5% na 0,1%. Ovakvo kretanje stanovništva prouzrokovalo je više činilaca, među kojima su najvažniji prirodno kretanje stanovništva i iseljavanje van granica Crne Gore. Stopa nataliteta stanovništva Crne Gore je do 2005. godine bila konstantno u opadanju[2], dok je stopa mortaliteta bila u blagom rastu, što je rezultiralo sve nižom stopom prirodnog priraštaja, koja je 2005. godine imala najnižu vrijednost od 2,4‰[3]. Istovremeno je bila prisutna emigracija, koja je bila manjeg intenziteta zbog zbivanja u okruženju i značajno ublažena velikim prilivom izbjeglica koji su na prostor Crne Gore došli iz okruženja (bivših republika SFRJ zahvaćenih ratom i sa Kosova), kao i povratkom brojnih iseljenika zbog ratnih zbivanja (koji su se u ranijim periodima iselili u bivše republike SFRJ) što je 2003. godine rezultiralo manjim intenzitetom opadanja rasta broja stanovnika. Međutim, popis 2011. godine pokazao je da značajno opadanje rasta broja stanovika, što je, ako se ima u vidu oživljavnje stopa nataliteta i prirodnog priraštaja, neočekivano. Prema zvaničnim podacima iz Statističkog godišnjaka Crne Gore za 2010. g. u periodu 2005-2009. godina prisutan je konstantan rast stopa nataliteta i prirodnog priraštaja, dok je stopa motraliteta uglavnom umjerena (u rasponu 9,1-9,6‰). Iskazano apsolutnim brojkama, ukupan rast stanovništva Crne Gore prirodnim priraštajem u periodu 2003-2010. godina iznosi 16 828[4] stanovnika, što znači da je putem emigracije Crna Gora izgubila 11 707 stanovnika u ovom periodu. Razlozi su svakako u ekonomskoj sferi - posledice svjetske ekonomske krize počele su se reflektovati i u Crnoj Gori poslije 2008. godine, čime je prekinut period relativno stabilnog ekonomskog rasta i izazvan ponovni rast stope nezaposlenosti.

Grafikon 2. Kretnje broja stanovnika Crne Gore i regiona u periodu 1991-2011. godina

[2] Prema podacima iz statističkog godišnjaka Crne Gore za 2010. g. stopa nataliteta za 2005. g. imala je najnižu vrijednost i iznosila je 11,8‰, dok je stopa mortaliteta bila 9,4‰, Statistički godišnjak Crne Gore za 2010. g., Podgorica 2010., str.45.

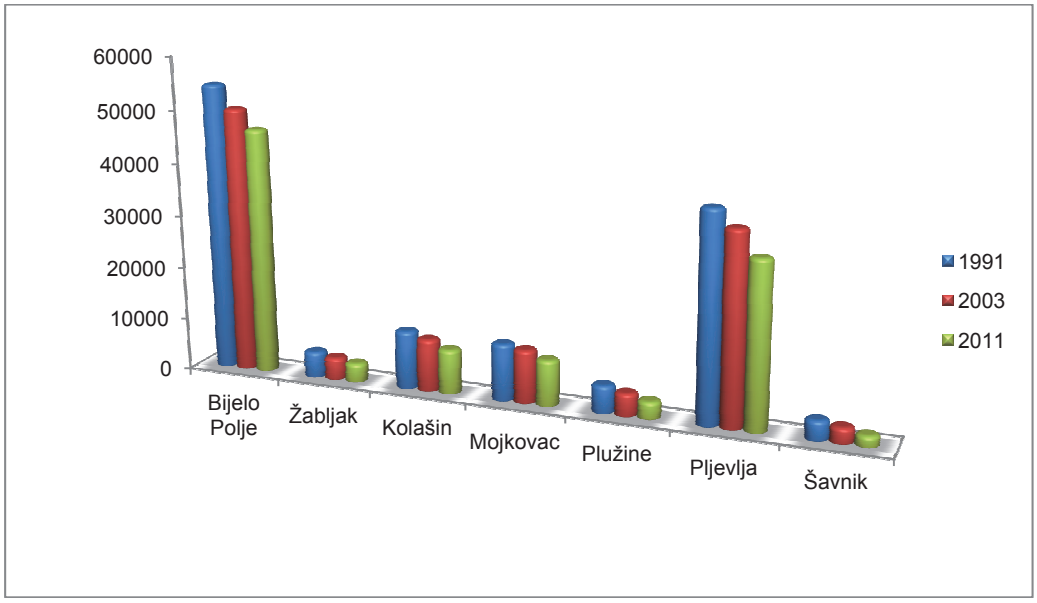
[3] Isto, str.45.

[4] Podaci za period 2003-2009. godina uzeti su iz Statističkog godišnjaka Crne Gore za 2010. g., str. 38, a za 2010. gdinu iz Monstatovog mjesečnog statističkog pregleda, br 59, septembar 2011. g., str. 10.

U sjevernom regionu, u periodu 1991-2011. godina, negativne tendencije u demografskom kretanju su se produbile, broj stanovnika je opao za 25 438 (u periodu 1991-2003. g. za 11 699, a u periodu 2003-2011. g. za 13 739), negativna godišnja stopa je imala značajan rast na -1,2%, u periodu 1991- 2003. i dodatno na – 1,6% u periodu 2003-2011. godina. Treba naglasiti da ni u jednom od dva posmatrana perioda ni u jednoj opštini ovog regiona nije bilo pozitivnog kretanja broja stanovnika, a manje opadanje broja stanovnika u 2011. godini, u odnosu na prethodni popisni period (2003. g.) imala je samo opština Bijelo Polje. Znatno veći intenzitet opadanja broja stanovnika imale su opštine: Kolašin (god. stopa -2,1%), Plužine (stopa -3,2%) i Šavnik (stopa -4,3%). Populaciono su posebno ugrožene opštine Žabljak, Plužine i Šavnik koje imaju veoma mali broj stanovnika (tabela 1.).

Treba naglasiti da od 7 opština u ovom regionu samo opština Bijelo Polje ima pozitivno prirodno kretanje stanovništva, dok sve ostale opštine stanvoništvo gube i prirodnom i migracionom komponentom. Negativnim prirodnim kretanjem ovaj region je u periodu 2003-2011. godina izgubio 37 stanovnika (u opštini Bijelo Polje prirodni priraštaj je iznosio 1 457 stanovnika, dok je u ostalih 6 opština u ovom periodu negativnim prirodnim kretanjem izgubljeno 1 494[5] stanovnika).

Grafikon 3. Kretanje broja stanovnika opština sjevernog regiona u periodu 1991-2011. godina

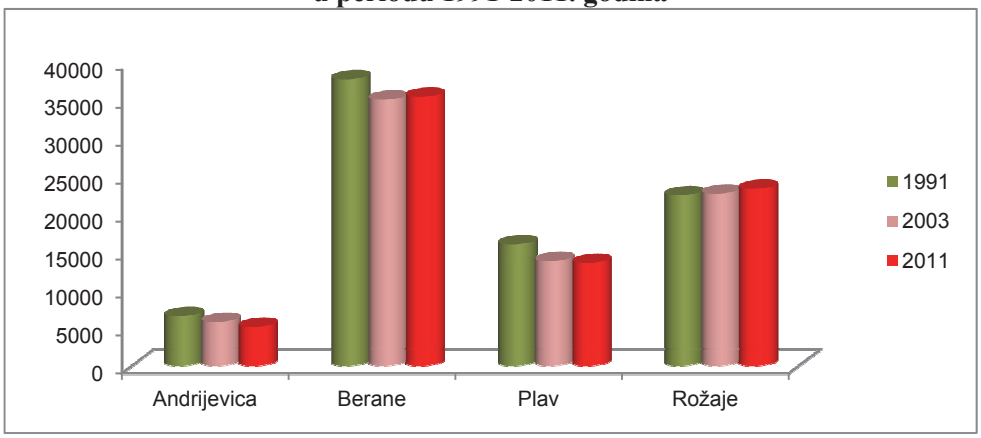

U periodu 1991-2011. godina sjeveroistočni region je izgubio 5 362 stanovnika, ali za razliku od sjevernog regiona opadanje broja stanovnika desilo se u periodu 1991-2003. godina (kada je ovaj region izgubio 5 441 stanovnika), dok je u periodu 2003-2011. godina zabilježen neznatan rast za 79 stanovnika. Ako se ima u vidu činjenica da od 1981. gdoine ovaj region bilježi opadanje broja stanovnika, ovaj mali rast je ohrabrujući i, nadajmo se, da ukazuje na zaustavljanje procesa depopulacije. Ipak, treba naglasiti da je ovaj region u periodu 2003-11. g. prirodnim priraštajem dobio 3 824[6] stanovnika (od čega u opštini Rožaje 2 298) i da je najveći dio stanovništva izgubio emigracijom, što je uslovilo veoma nisku godišnju stopu rasta od svega 0,01%. Rast broja stanovnika imale su opštine Berane (stopa 0,1%) i Rožaje (stopa 0,3%), dok su opštine Andrijevica (stopa -1,5%) i Plav (stopa -0,2%) imale opadanje broja stanovnika, mada manje nego u periodu 1991-2003. godina.

[5] Podaci za period 2003-4. godina uzeti su iz Statističkog godišnjaka Crne Gore za 2006. g., str. 247, podaci za period 2005-2009. godina uzeti su iz Statističkog godišnjaka Crne Gore za 2010. g., str. 261-2, a za 2010. godinu iz Monstatovog mjesečnog statističkog pregleda, br 59, februar 2011. g., str. 11.

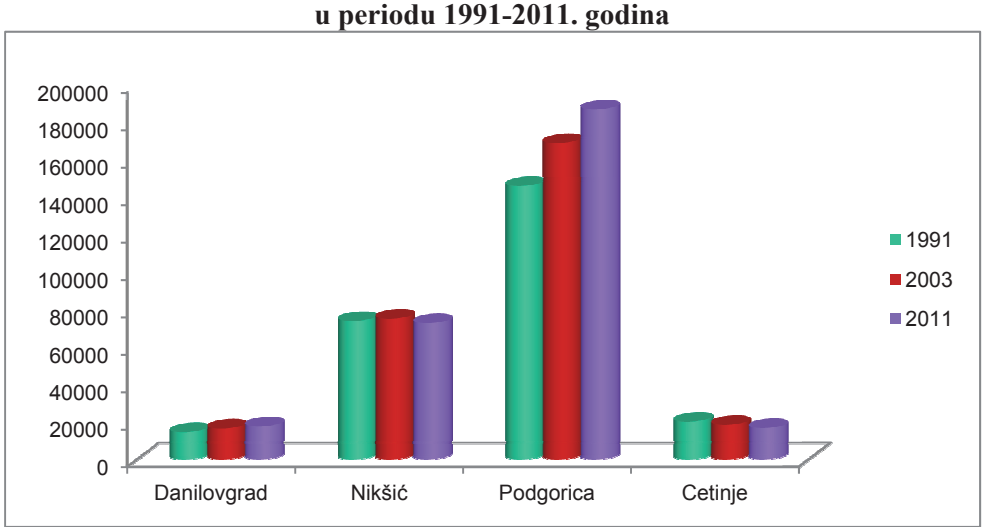
[6] Podaci za period 2003-4. godina uzeti su iz Statističkog godišnjaka Crne Gore za 2006. g., str. 247, podaci za period 2005-2009. godina uzeti su iz Statističkog godišnjaka Crne Gore za 2010. g., str. 261-2, a za 2010. godinu iz Monstatovog mjesečnog statističkog pregleda, br 59, februar 2011. g., str. 11.

Grafikon 4. Kretanje broja stanovnika opština sjeveroistočnog regiona u periodu 1991-2011. godina

U drugoj polovini prošlog vijeka u 3 opštine središnjeg regiona (Podgorica, Nikšić, Cetinje) bili su skoncentrisani najveći industrijski objekti Crne Gore, pa je razumljivo da je on bio imigraciono najprivlačniji, samim tim i populaciono najveći i region sa najvećim apsolutnim rastom stanovništva. I na početku trećeg milenijuma ovaj region je zadržao svoju lidersku poziciju sa apsolutnim rastom od 39 488 stanovnika u periodu 1991-2011. U periodu 1991-2003. godina rast je iznosio 24 555 stanovnika po godišnjoj stopi od 1,1% i tada je samo opština Cetinje zabilježila opadanje broja stanovnika, a ostale rast. U drugom periodu 2003-2011. godina apsolutni rast bio je niži 14 937 st. po godišnjoj stopi od 0,7%, opštine Podgorica (stopa 1,8%) i Danilovgrad (0,9%) su zabilježile rast, dok je u opštini Cetinje opadanje broja stanovnika bilo intenzivnije nego u prethodnom periodu, a opština Nikšić je prvi put (od prvog poslijeratnog popisa 1948. g.) imala opadanje broja stanovnika po stopi od -0,4%. Prirodnim priraštajem ovaj region je u periodu 2003-2011. godina dobio 10 360[7] stanovnika, a ostalih 4 577 imigracijom.

Grafikon 5. Kretanje broja stanovnika opština središnjeg regiona u periodu 1991-2011. godina

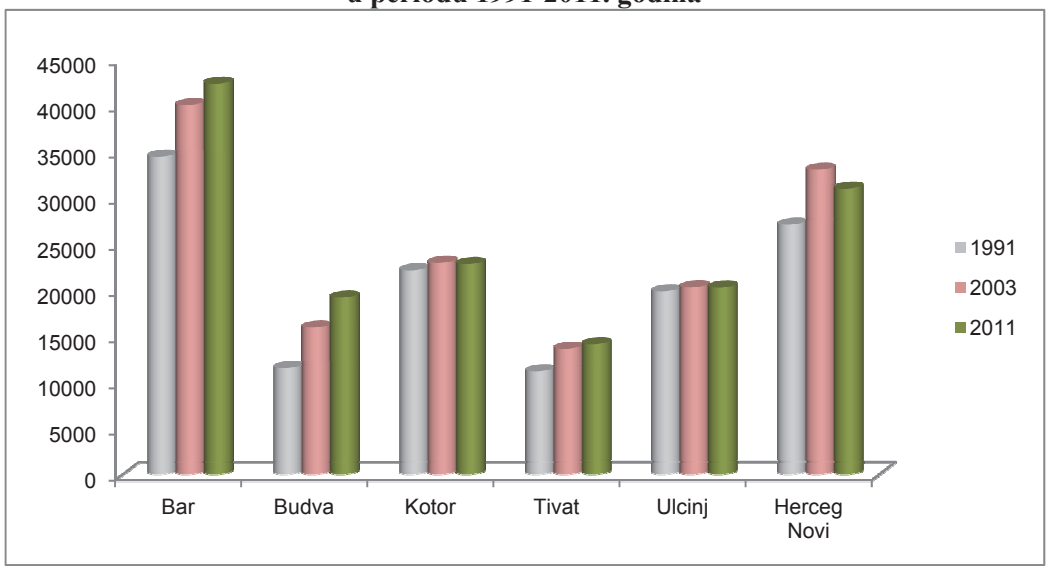

Primorski region je od 60-tih godina prošlog vijeka, zahvaljujući intenzivnom razvoju turizma, postao imigraciono privlačan što je rezultiralo najvećom godišnjom stopom rasta stanovništva u periodu 1991-2003. godina od 1,8%. U tom periodu apsolutni rast broja stanovnika bio je 19 580, ali u narednom periodu 2003-2011. godna rast je bio znatno niži 3 858, po godišnjoj stopi od 0,3%. Ako

[7] Isti izvor

se ima u obzir činjenica da je industrijska proizvodnja, koja je bila zastupljena u pojedinim djelovima ovog regiona i zapošljavalja priličan broj stanovništva (Kotor, Bijela, Tivat, Ulcinj, Bar) već duži period u velikoj krizi i da je najveći broj industrijskih pogona i objekata van funkcije, da dvije pomorske kompanije "Prekookeanska plovidba Bar" iz Bara i "Jugookeanija" iz Kotora praktično više ne postoje, i ako tome dodamo ekonomsku krizu, koja je posebno od 2008. godine intenzivna u Crnoj Gori, čime je ovaj prostor, koji je u prethodnom periodu bio veoma interesantan za strane investitore, izgubio na atraktivnosti jer su se u okruženju su se pojavila područja koja su bila konkurentnija za ulaganja, tako da je turistička privreda, koja je, inače, najpodložnija uticajima krize, znatno oslabila, onda je jasno da je ovakvo kretanje broja stanovnika logična posledica. Ono što je zabrinjavajuće u demografskom kretanju ovog regiona, jeste činjenica da su čak tri opštine ovog regiona: Kotor, Ulcinj i Herceg Novi u periodu 2003-2011. godina imale opadanje broja stanovnika. Posebno je zabrinjavajuće kretanje u opštini Herceg Novi, jer je godišnja stopa imala vrijednost -0,8%, a u prethodnom periodu (1991-2003. .g) godišnja stopa rasta broja stanovnika je bila među najvećim u Crnoj Gori i iznosila 2,5%. Ovaj region je tradicionalno bio sa najnižim stopama prirodnog priraštaja u Republici, tako da je, u ranijim periodima, najvećim dijelom u rastu broja stanovnika učestvovalo doseljeno stanovništvo, ali u periodu 2003-2011. godina ovaj region je prirodnim priraštajem dobio 2 918[8] stanovnika, dakle znatno više nego imigracijom, što je i uslovilo znatno nižu stopu rasta stanovništva.

Grafikon 6. Kretanje broja stanovnika opština primorskog regiona u periodu 1991-2011. godina

U kretanju stanovništva po opštinama negativne tendencije koje su bile izražene krajem prošlog vijeka ne samo da nijesu zaustavljene, već su se pojačale, pa je 2003. godine depopulaciju imalo 11 opština (3 više nego 1991. g.), od čega svih 7 opština sjevernog, 3 opštine sjeveroistočnog i 1 središnjeg regiona. Najveće vrijednosti negativnih stopa kretanja imale su opštine: Šavnik (-2,9%), Plužine (-2,5%), Žabljak (-1,9%) i Plav (-1,8%). Rast broja stanovnika imalo je 10 opština, među kojima su se sa većim stopama rasta isticale: Budva (4%), Tivat (2,5%), Herceg Novi (2,5%) i Podgorica (1,8%). Prvi rezultati zadnjeg popisa 2011. godine, krajnje su zabrinjavajući i ukazuju na dodatne probleme u demografskom razvoju opština. Sada 14 opština ima depopulaciju, a rast broja stanovnika samo 7. Ono što dodatno zabrinjava, pored već alarmantne situacije u sjevernom regionu, u kojem ni jedna opština nema pozitivno kretanje broja stanovnika i gdje su se negativne stope kretanja povećale u 5 opština, posebno u opštinama Šavnik (-4,3%) i Plužine (-3,2%), je i činjenica da

[8] Isti izvor

je depopulacijom zahvaćena druga po demografskoj veličini opština u Crnoj Gori Nikšić, kao i 3 opštine primorskog regiona (Ulcinj, Kotor i Herceg Novi).

Tabela 1. Kretanje broja stanovnika Crne Gore u periodu 1991-2011. godina

Teritorija			Godina popisa						
Država	**Region**	**Opština**	**1991**[9]	**2003**	**indeks 03/91**	**god. stopa u %**	**2011**	**indeks 11/03**	**god. stopa u %**
Crna Gora	**Sjeverni**	Bijelo Polje	54590	50284	92,1%	-1,0	46676	92,8%	-0,9
		Žabljak	4900	4204	85,8%	-1,9	3599	85,6%	-1,9
		Kolašin	11046	9949	90,1%	-1,3	8420	84,6%	-2,1
		Mojkovac	10743	10066	93,7%	-0,8	8669	86,1%	-1,9
		Plužine	5221	4272	81,8%	-2,5	3286	76,9%	-3,2
		Pljevlja	39045	35806	91,7%	-1,1	31060	86,7%	-1,8
		Šavnik	3680	2947	80,1%	-2,9	2077	70,5%	-4,3
		Ukupno	**129225**	**117528**	**90,9%**	**-1,2**	**103787**	**88,3%**	**-1,6**
	Sjeveroistočni	Andrijevica	6561	5785	88,2%	-1,6	5117	88,5%	-1,5
		Berane	37759	35068	92,9%	-0,9	35452	101,1%	0,1
		Plav	15998	13805	86,3%	-1,8	13549	98,1%	-0,2
		Rožaje	22474	22693	101,0%	0,1	23312	102,7%	0,3
		Ukupno	**82792**	**77351**	**93,4%**	**-0,8**	**77430**	**100,1%**	**0,01**
	Središnji	Danilovgrad	14585	16523	113,3%	1,6	17687	107,0%	0,9
		Nikšić	73983	75282	101,8%	0,2	72824	96,7%	-0,4
		Podgorica	146121	169132	115,7%	1,8	187085	110,6%	1,3
		Cetinje	20171	18482	91,6%	-1,1	16757	90,7%	-1,2
		Ukupno	**254860**	**279419**	**109,6%**	**1,1**	**294353**	**105,3%**	**0,7**
	Primorski	Bar	34463	40037	116,2%	1,9	42368	105,8%	0,7
		Budva	11547	15909	137,8%	4.0	19170	120,5%	2,3
		Kotor	22137	22947	103,7%	0,4	22799	99,4%	-0,1
		Tivat	11186	13630	121,8%	2,5	14111	103,5%	0,4
		Ulcinj	19861	20290	102,2%	0,3	20265	99,9%	-0,01
		Herceg Novi	27073	33034	122,0%	2,5	30992	93,8%	-0,8
		Ukupno	**126267**	**145847**	**115,5%**	**1,8**	**149705**	**102,6%**	**0,3**
Crna Gora			**593504**	**620145**	**104,5%**	**0,5**	**625266**	**100,8%**	**0,1**

KARAKTERISTIKE PROSTORNOG RAZMJEŠTAJA STANOVNIŠTVA

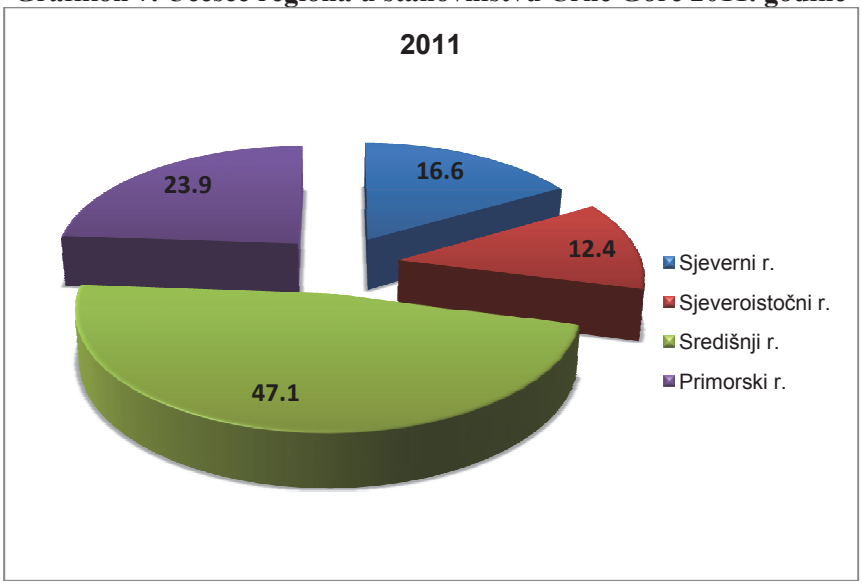
Razlike u regionalnoj distribuciji stanovništva s kraja prethodnog su se produbile početkom trećeg milenijuma. Učešće, teritorijalno najvećeg, sjevernog regiona opalo je 2003. godine na 18,9%, a 2011. g. dodatno na 16,6% u stanovništvu Crne Gore. Učešće sjeveroistočnog regiona je takođe opalo 2003. g. na 12,5%, a 2011. na 12,4%. Primorski region je 2003. godine zabilježio značajan rast učešća

[9] Podaci popisa 1991. g. su dati po metodologiji popisa 2003. i 2011. godine radi uporedivosti. Izvor: Monstat - Uporedni pregled broja stanovnika 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991. i 2003. podaci po naseljima, Podgorica, septembar 2005.; Monstat- Prvi rezultati popisa stanovništva, domaćinstava i stanova u Crnoj Gori, Podgorica, maj 2011.

u stanovništvu Crne Gore na 23,5%, u 2011. godini njegovo učešće se neznatno povećalo na 23,9%. U središnjem regionu, u kojem je i krajem prošlog vijeka bila najveća koncentracija stanovništva, početkom trećeg milenijuma (2003. godine) živjelo je 45,1%, a 2011. godine 47,1% Crne Gore. Svakako je vrijedan pažnje i podatak da u glavnom gradu Podgorici 2011. godine živi 29,9% stanovništva Crne Gore.

Osim izražene depopulacije u velikom broju opština, svakako značajan problem Crne Gore je prostorna distribucija stanovništva. Na 47,1% teritorije skoncentrisano je 71% stanovništva, dok na drugoj strani na 52,9% sjevernog dijela države živi svega 29% stanovništva, dakle manje nego u Podgorici.

Grafikon 7. Učešće regiona u stanovništvu Crne Gore 2011. godine

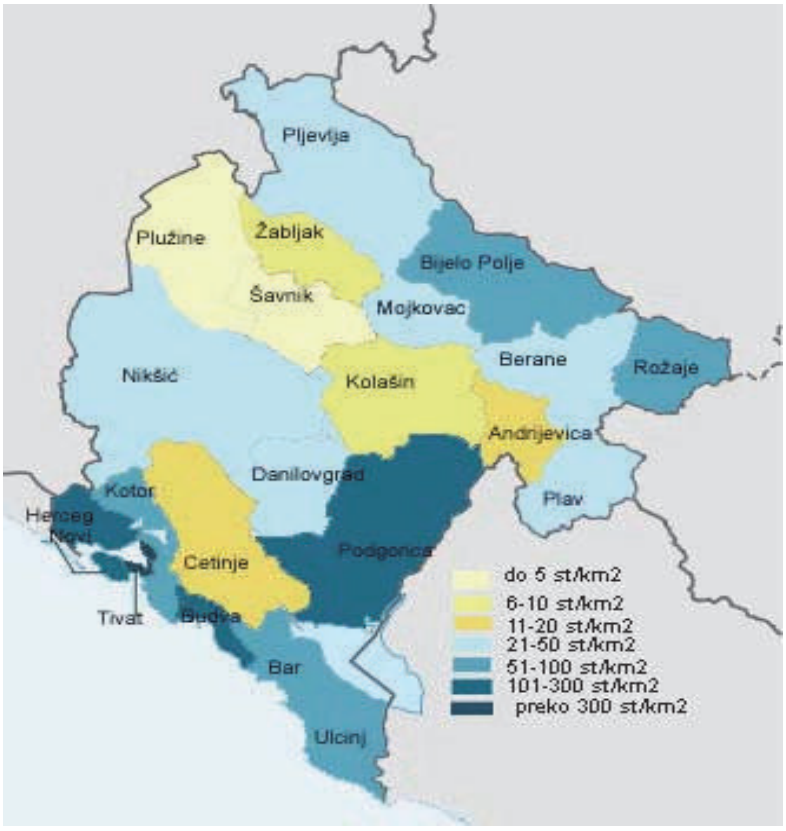
Mada su zbog demografske ispražnjenosti sela, migraciona kretanja selo – grad izgubila na intenzitetu i dalje su prisutna, pa seosko stanovništvo sve više karakteriše duboka ili najdublja demografska starost, što ubrzava proces potpune depopulacije i demografskog izumiranja velikog broja seoskih naselja, posebno sjevernog i dijela središnjeg regiona. U crnogorskim selima 2003. godine živjelo je 240 337 stanovnika, odnosno 38,7%, a 2011. godine 223 804, odnosno 35,8% stanovništva Crne Gore. Broj sela bez stalnih stanovnika se povećao sa 25 u 2003. godini na 39[10] u 2011. godini, a prosječna populaciona veličina sela je opala na ispod 200 stanovnika. Najugroženija seoska naselja su u opštini Cetinje, gdje je bez stanovnika 7[11], ispod 10 stanovnika 16, a ispod 25 stanovnika 38 naselja. Kolika je demografska usitnjenost crnogorskih sela najbolje se vidi iz podataka da je 1948. godine bilo samo 7 naselja ispod 25 stanovnika, a 2011. godine čak 228 naselja, od čega 74 ispod 10 stanovnika; od 26 do 50 stanovnika 1948. godine bilo je 31 naselje, a 2011. godine 188 naselja; od 51 do 100 stanovnika 1948. godine bilo je 174 naselja, a 2011. godine 228 naselja.

Migraciona kretanja i depopulacija u sjevernom i imigracija u središnjem i primorskom dijelu države značajno su uticale na promjene gustina naseljenosti. Dok u sjevernim opštinama imamo opadanje, u Podgorici i primorskim opštinama imamo rast gustine naseljenosti. Sa veoma malom gustinom naseljenosti su opštine Plužine i Šavnik (3,8 st/km²), dok ispod 10 st/km² imaju opštine: Žabljak i Kolašin, nasuprot njima su opštine: Podgorica (129,8 st/km²), Herceg Novi (131,9 st/km²), Budva (157,1 st/km²) i najgušće naseljena opština Tivat sa 306,8 st/km².

[10] Prema prvim rezultatima popisa u Crnoj Gori ima 79 naselja sa zaštićenim podacima, tako da je vjerovatno broj naselja bez stanovnika veći.

[11] U naselja bez stanovnika nijesu ubrojana naselja sa zaštićenim podacima, pa je njihov broj sigurno znatno veći.

Karta 1. Gustine naseljenosti opština u Crnoj Gori 2011. godine

ZAKLJUČAK

Kretanje broja stanovnika Crne Gore i njegova prostorna distribucija u tijesnoj su vezi sa društveno ekonomskim uslovima koji su vladali u drugoj polovini prethodnog, kao i onim koji su prisutni početkom ovog vijeka. Bolji standard i pozitivne projmene u socio ekonomskim, posebno obrazovnoj strukturi stanovništva, od 60-tih godina XX vijeka, uslovili su početak planiranja porodice što je rezultiralo nižim stopama nataliteta, prvo u ekonomski razvijenijim a zatim i u seoskim sredinama. Kao posledica se javljaju znatno niže stope prirodnog priraštaja nego u kompenzacionom periodu neposredno poslije Drugog svjetskog rata. S druge strane period industrijalizacije od 60-tih godina XX vijeka pokrenuo je intenzivne migracije na relaciji selo-grad, kao i migracije u ekonomski bogatija područja i republike bivše SFRJ, što rezultira znatno nižim stopama rasta stanovništva na svim nivoima, a u velikom broju seoskih naselja i depopulacijom. Posebno je ugrožen bio sjeverni dio države (sjeverni i sjeveroistočni regioni), koji je ekonomski zapostavljan, dok su središnji i primorski regioni jačali i ekonomski i populaciono. Kao krajnji rezultat ovakvih kretanja na kraju drugog milenijuma imali smo u Crnoj Gori nizak i regionalno neujednačen rast broja stanovnika, depopulaciju u sjevernom dijelu i veliku disproporciju u prostornom razmještaju stanovništva.

Početkom trećeg milenijuma, nažalost, pozitivnih pomaka gotovo da i nema. Rast broja stanovnika na nivou države je minimalan, depopulacija u sjevernom regionu ima zabrinjavajuće razmjere, a prostorni razmještaj stanovništva je krajnje nepovoljan i zahtijeva neodložno uvođenje adekvatne demografsko populacione politike.

LITERATURA I IZVORI

1. Bakić R., Mijanović D. (2008): *Stanovnništvo Crne Gore u drugoj polovini XX vijeka,* Nikšić, Geografski institut Filozofskog fakulteta

2. Bakić R. (1994): *Demografski razvitak sjeverne Crne Gore,* Podgorica:YUGRAFIC
3. Bakić R. (2006):*Opšta demogeografija,*Nikšić, Andrijevica
4. Bakić R., Mijanović D., Doderović M (2010) *Demografska kretanja* dio podprojekta *Populacioni aspekti* u okviru projekta *Crna Gora u XXI stoljeću - u eri kompetitivnosti*, Podgorica:CANU
5. Wertheimer - Baletić, A. (1999): *Stanovništvo i razvoj.* Zagreb: Mate, Hrvatska tiskara
6. MONSTAT- Zavod za statistiku (2010): Statistički godišnjak, Podgorica
7. MONSTAT- Zavod za statistiku (2006): Statistički godišnjak, Podgorica
8. MONSTAT- Zavod za statistiku (2011):Mjesečni statistički pregled, Podgorica, godina 59, br. 2
9. MONSTAT- Zavod za statistiku (2005):Uporedni pregled broja stanovnika 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991 i 2003 – podaci po naseljima, Podgorica
10. MONSTAT- Zavod za statistiku (2011):Prvi rezultati–popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Crnoj Gori, Podgorica

CHANGES IN NUMBER AND SPACIOUS ARRAGEMENT OF THE POPULATION OF MONTENEGRO IN THE BEGINNING OF THE THIRD MILLENNIUM

DRAGICA MIJANOVIĆ

Faculty of Philosophy, University of Montenegro, 81400 Nikšić, Montenegro

Movement of number of the inhabitants of Montenegro and its spacious distribution are in tight connection with socio-economic conditions which were present in the second half of the preceding century, also with conditions that have been presented at the beginning of this century. Better standard and positive changes in socio-economic, especially educative structure of population, from sixteen's of the XX century caused the beginning of planning a family, which results lower rates of birthrate, firstly in economically developed and than in country regions too. As a result rates of population growth are significantly lower than they were in compensational period immediately after World War II. On the other side, the period of industrialization from sixteen's of the XX century begun intensive migrations on relation country-town, also as migrations in economically richer areas and areas of ex. SFRJ, which results significantly lower rates of population growth on all levels and depopulation in large number of country areas. Especially damaged was the northern part of the country (northern and north-eastern regions) which is economically neglected, while central and coastal regions were strengthening in economic and population way.

As last result we had low and regionally unequal growth of the number of inhabitants in Montenegro, depopulation in northern part and large disproportion inn spacious moving of the population.

САША МИЛОСАВЉЕВИЋ
МИЛАН ПУНИШИЋ

UDC: 321.1:314.1(497.115)"2011"

ПОПИС СТАНОВНИШТВА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ 2011. ГОДИНЕ – ИЗМЕЂУ РЕЛЕВАНТНОСТИ И ИРЕЛЕВАНТНОСТИ

Природно-математички факултет, Универзитет у Приштини, 38220 Косовска Митровица, Србија

Извод: Већ тридесет година непостоје релевантни подаци о становништву на Косову и Метохији. Ове године такозвана држава Косово је покушала да спроведе попис становништва на територији Косова и Метохије. Попис није спроведен на целој територији, урађен је произвољно и уз притиске на неалбанско становништво, тако да његове резултате не можемо сматрати релевантним.
Кључне речи: становништво, попис, етничка структура, Косово и Метохија

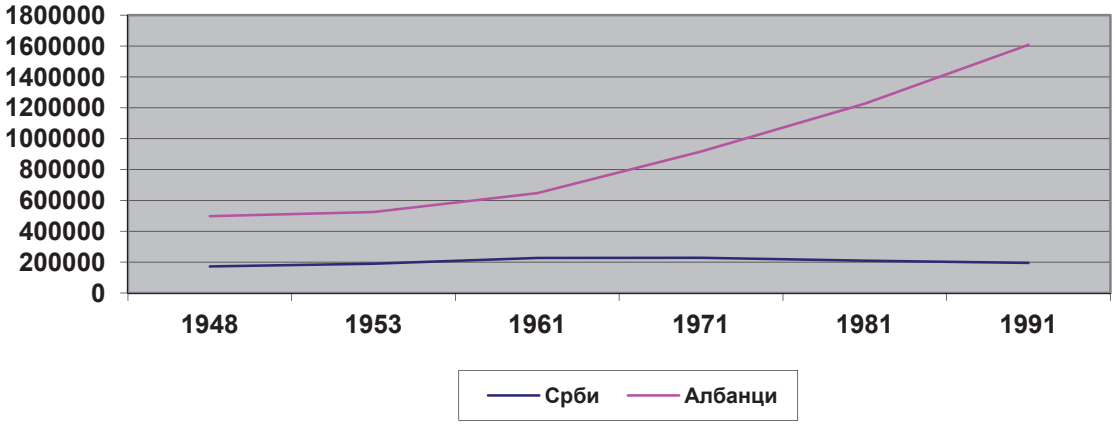
Abstract: For thirty years, non-existent relevant data on the population in Kosovo and Metohija. This year, the so-called state of Kosovo has attempted to conduct a population census in Kosovo and Metohija. The list has not been implemented throughout the territory, was made arbitrarily and with pressures on the non-Albanian population, so its results can not be considered relevant.
Key words: population, population census, the ethnic structure, Kosovo and Metohija

ДЕМОГРАФСКЕ ДЕТЕРМИНАНТЕ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ ОД 1948. ДО 1999. ГОДИНЕ

Када се посматрају пописи након Другог светског рата, уочавамо да се број српског становништва на територији Косова и Метохије повећава у периоду од 1948. до 1971. године, када достиже и свој максимум. Број Српског становништва се у овом периоду увећао за 56.353. Наредних двадесет година следи континуирани пад у укупном броју Срба на Косову и Метохији, па попис из 1981. године бележи 209.498 Срба, док их је по попису из 1991. године било 195.301. Тако је учешће српског становништва у укупној популацији са 23,6% у 1948. години пало на 9,9% у пописној 1991. години.

Кретање црногорског становништва, у истом периоду, има сличну тенденцију. Број Црногораца расте са 28.050 у 1948. години до 37.588 у 1961. години, када достиже максимум. Од 1961. године број Црногораца константно опада, и 1991. године износи 20.045. Учешће црногорског становништва на Косову и Метохији се од 1948. до1991. године смањило за 8.005 становника, односно њихово учешће у националној структури у истом раздобљу је смањено са 3,9% на 1%.

Након Другог светског рата, уочава се повећање броја Албанаца. Од 1948. до 1991. године њихов број се увећао три пута, са 498.242 на 1.607.690. Учешће Албанаца у етничкој структури становништва Косова и Метохије се са 68,4% у 1948. години повећало на 82,2% у 1991. години. Од шездесетих до осамдесетих година XX века пораст броја Албанаца на Косову и Метохији има све карактеристике популационог бума. Међупописни период 1961-1971, евидентира повећање броја Албанаца са 646.605 на 916.168 (укупно повећање 269.563 или 42%), у периоду 1971-1981. број Албанаца се са 916.168 повећао на 1.226.736 (укупно повећање 310.568 или 34%), а у периоду 1981-1991. њихов број се са 1.226.736 повећао на 1.607.690 (укупно повећање 380.954 или 31%).

Графикон 1. Кретање српске и албанске популације на Косову и Метохији од 1948. до 1991. године

Учешће припадника муслиманске и ромске популације на Косову и Метохији у другој половини XX века варира од пописа до пописа. Глобално гледано њихов број и учешће у структури становништва се повећао. Ромска популација увећана је за 31.576, са 11.230 у 1948. на 42.806 у 1991. години, односно учешће ромске популације у укупној популацији повећано је са 1,5% на 2,2%. Раст муслиманске популације био је још израженији. Године 1948. број Муслимана је износио 9.679 (учешће у укупној популацији са 1,3%), да би 1991. њихов број био 57.408 (учешће у укупној популацији са 2,9%).

Узроке популационог бума албанског становништва у другој половини XX века, на Косову и Метохији, проналазимо у продужењу животног века, паду стопе морталитета одраслих и одојчади уз стагнацију стопа наталитета.

Опште стопе наталитета становништва на Косову и Метохији, у периоду од 1955. до 1980. године су у благом паду (са 43,6‰ у 1955. години на 34,2‰ у 1980. години), али су и даље изразито високе. Са друге стране стопе морталитета које су биле изразите (18,2‰ у 1955. години) знатно су смањене и 1980. године износе 5,7‰. Иако је дошло до промена у стопама наталитета и морталитета стопе природног прираштаја су остале на истом нивоу или су чак повећане (са 25,4‰ 1955. године на 28,5‰ 1980. године). Почетком деведесетих година прошлог века, бројчана диспропорција између Албанаца са једне стране и Срба и Црногораца, са друге стране је велика и износи 81,6%:11,0% и могла је само расти до ратних дешавања 1999. године у корист албанске етничке заједнице. Последње релевантне податке о становништву Косова и Метохије, наша витална статистика је забележила 1997. године. Тада је регистровано укупно 42.920 живорођених, од тога Срба и Црногораца 3.944 (9,2%), Албанаца 36.352 (84,7%); број умрлих је износио 8.624, од тога Срба и Црногораца 2.203 (25,5%), Албанаца 5.607 (65%); апсолутни природни прираштај је износио 34.296, од тога апсолутни природни прираштај Срба и Црногораца је био 1.741 (5,1%), Албанаца 30.745 (89,6%), а разлика од 1.810 (5,3%) је апсолутни природни прираштај Муслимана, Рома и Турака.

РЕЗУЛТАТИ ПОПИСА СТАНОВНИШТВА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ 2011. ГОДИНЕ

Према Резолуцији Уједињених нација, попис становништва на Косову и Метохији могу вршити само представници Уједињених нација. Упркос томе власти у Приштини су организовале попис становништва на Косову и Метохији уз помоћ Eurostata, италијанског Instata, шведске SIDA-e, UNPFA и једног броја земаља попут Велике Британије, Швајцарске и Луксембурга. Попис је обављен од 1. до 15. априла 2011. године у 34 општине искључујући општине на северу Косова и Метохије у којима већину чине Срби: северна Косовска Митровица, Звечан, Лепосавић и Зубин Поток.

Табела 1. Број становника по општинама на Косову и Метохији по попису из 2011. године[1]

Општина	Број становника
Дечани	38.984
Драгаш	33.584
Урошевац	108.690
Косово Поље	34.718
Ђаковица	94.158
Гњилане	90.015
Грачаница	11.006
Ђенерал Јанковић	9.389
Исток	39.294
Јуник	6.078
Качаник	33.454
Косовска Каменица	35.600
Клина	37.585
Липљан	57.474
Малишево	54.664
Мамуша	5.513
Косовска Митровица (јужни део)	71.601
Ново Брдо	6.720
Обилић	21.548
Партеш	1.787
Пећ	95.723
Подујево	87.933
Приштина	198.214
Призрен	178.112
Ораховац	55.053
Ранилуг	3.785
Штрпце	6.913
Штимље	27.288
Србица	51.317
Сува Река	59.702
Витина	46.959
Вучитрн	69.881
УКУПНО	1.733.872

Коначни резултати пописа укључујући и податке о етничкој и верској припадности биће објављени тек за годину дана?! За сада располажемо само прелиминарним резултатима о основним демографским показатељима.

На основу података до којих се дошло путем пописа, данас на Косову и Метохији укупно живи 1.733.872 становника, искључујући општине са севера покрајине у којима је већинско српско становништво и у којима није спроведен попис. Мушка популација је нешто бројнија и износи 873.598 становника (50,38% укупне популације), док женска популација броји 860.274 становника (49,62% укупне популације).

У попису је евидентирано 336.765 зграда, 403.459 станова и 295.070 домаћинстава.

Главни град покрајине, Приштина је највећи град на Косову и Метохији и има 198.214 становника. После Приштине други град по величини је Призрен са 178.112 становника. Трећи град по величини, уједно и последњи који има више од 100.000 становника јесте Урошевац (108.690 становника). Од осталих значајнијих центара истичу се Пећ (95.723 становника), Ђаковица (94.158 становника), Гњилане (90.015 становника), Подујево (87.933 становника),

[1] Извор: Статистички завод Косова

јужни део Косовске Митровице (71.601 становник) и Вучитрн (69.881). Насупрот њима неке ново формиране општине имају знатно мањи број становника, као на пример Јуник (6.078 становника), Мамуша (5.513 становника), Ранилуг (3.785 становника) и Партеш (1.787 становника). У ново формираној српској општини – Грачаница пописано је 11.006 становника, што чини око 50% популације општине имајући у виду да друга половина српског становништва која овде живи није хтела да се одазове попису (процењује се да у Грачаници живи између 20.000 и 25.000 становника српске националности).

У старосној структури доминира становништво старости од 15 до 64 године (66,1% целокупне популације), за њима следи становништво старости до 14 година (27,2% целокупне популације), најмање бројна група становништва на Косову и Метохији је становништво старије од 65 година (6,7% целокупне популације).

Просечна старост становника Косова и Метохије према попису из 2011. године износи 26,7 година, и то мушкараца 26,3 година и жена 27,2 година.

ЗАКЉУЧАК

На основу расположивих података и извештаја са терена можемо слободно констатовати да резултати пописа становништва Косова и Метохије 2011. године, нису релевантни. У прилог овој тврдњи иде више чинилаца, ми ћемо овде поменути само оне најважније:

- попис није спроведен на целој територији Косова и Метохије. Српско становништво које живи на северу покрајине у општинама северна Косовска Митровица, Звечан, Лепосавић и Зубин Поток није се одазвало попису;
- српско становништво у осталим деловима покрајине се одазвало половично;
- одређени број грађана уопште није пописан;
- нису пописани грађани који привремено живе у иностранству;
- јавио се проблем пописивања расељених лица (посебно Срба и Црногораца);
- Ромска заједница је озваничила поделу из предратног периода на Роме, Ашкалије и Египћане, а Бошњачка на Бошњаке, Муслимане и Горанце, при чему су обе заједнице имале проблема;
- Српска заједница у централним деловима Косова и Метохије била је изложена претњама и уценама пописивача;
- необученост пописивача итд.;

И поред овако спроведеног пописа, он је допринео да се отклоне поједине шпекулације, као она по којој је у Приштини живело око пола милиона становника јер је пописом утврђено да их има око 200.000. Попис је показао да је и број Албанаца знатно мањи (последица миграција у Европске земље) од онога о којем се шпекулисало у јавности а који су они сматрали за своју јачу страну за стицање државности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Група аутора (1973): Демографске, социјалне и економске карактеристике становништва Југославије по националности, ИДН ЦДИ, Београд
2. Група аутора (1999): Развитак становништва Србије 1991-1997., ИДН ЦДИ, Београд
3. Радовановиић, М.;(2004): Етнички демографски процеси на Косову и Метохији, Liber Press, Београд
4. Статистички завод Косова

CENSUS OF POPULATION IN KOSOVO AND METOHIJA 2011TH YEAR – BETWEEN RELEVANCE AND IRRELEVANCE

SAŠA MILOSAVLJEVIĆ, MILAN PUNIŠIĆ

Faculty of Science and Mathematics, University of Pristina, 38220 Kosovska Mitrovica, Serbia

The last census in Kosovo and Metohija, which we consider to be relevant it was thirty years ago, in 1981. List of 1991. the majority of Albanians boycotted so since then the number of Albanian population in this area, is just being estimated. With the arrival of peacekeeping forces in Kosovo and Metohija, in June 1999. and the adoption of UN resolution, stipulates that a census in this area can only be made by representatives of the United Nations. Instead, in the spring of the 2011th the so-called "Statistical Office of Kosovo" with the monitoring of the UN Office for Project Services and EUROSTAT organized a populations census in Kosovo and Metohija. The majority of Serbian population living in northern Kosovo which is loyal to the institutions of the Republic of Serbia did not respond to this census. A small number of the remaining Serbian population living in the central parts of Kosovo and Metohija, was forced to be listed due to the blackmail and threats of enumerators. One of the drawbacks of this census is how the displaced persons were registered, more than 220,000 of them. As this census does not include the entire territory of Kosovo and Metohija and that all ethnic communities are not listed, it can be concluded that the data collected are not valid.

ДРАГО ТОДИЋ,
СВЕТЛАНА МИЛОШЕВИЋ

UDC: 314(497.6 Banja Luka)

ДЕМОГРАФСКИ РЕСУРСИ БАЊАЛУЧКЕ РЕГИЈЕ

Природно-математички факултет, Универзитет у Бањој Луци, 78000 Бања Лука, Република Српска

Извод: Демографска обиљежја представљајају значајан чинилац развоја неког простора, јер је познато да његов развој није остварив уколико је демографска структура становништва неповољна. Бањалучка регија има већ неколико деценија све неповољније стање у демографској структури становништва чија је криза достигла забрињавајуће размјере након грађанског рата на овим просторима. На основу демографских показатеља треба утврдити могућности демографске обнове кроз повећање млађег становништва у репродуктивној доби. Политички центри новонасталих држава иако знају за све проблеме популације не предузимају ништа у циљу демографске обнове простора новонасталих држава. Мало је сличних примјера у свијету да се не рјешавају основни проблеми неповољне структуре становништва без које нема опстанка на овим просторима.
Кључне ријечи: Бањалучка регија, демографски ресурси, депопулација, старење становништва

Abstract: Demographic characteristics present a significant factor in the development of a space because it is known that its development is not feasible if the demographic structure of population is unfavourable. For decades, Banja Luka region has the unfavorable situation in the demographic structure of population, whose crisis has reached alarming proportions after the civil war in this region. Based on demographic indicators, it should be able to determine the demographic renewal through an increase in the younger population of reproductive age. Political centers of emerging countries, even though they know all the problems of population, are not doing anything to demographic renewal on the area of emerging countries. There are few similar examples in the world where the basic problems of unfavorable structure of the population are not solving, without which the survival in this region is impossible.
Key words: Banja Luka region, demographic resources, depopulation, aging population

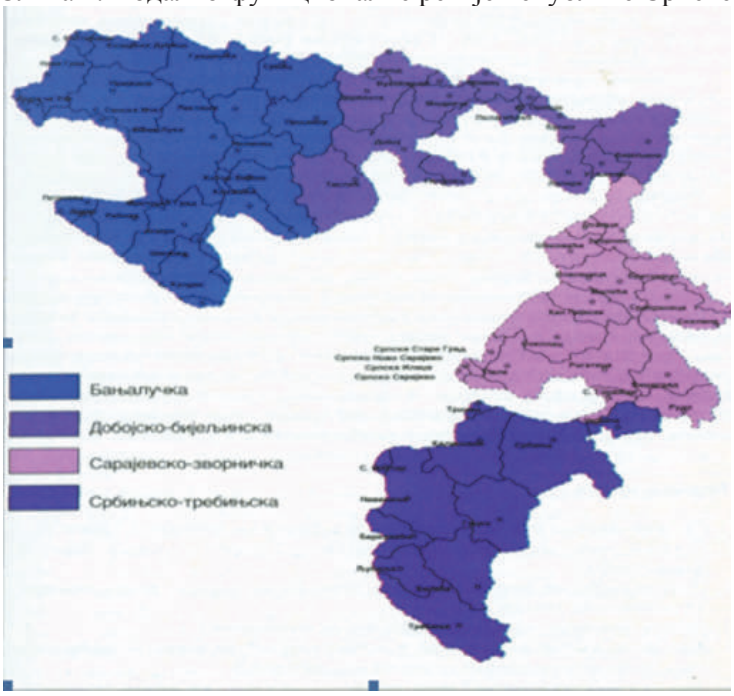
УВОД

Демографска обиљежја неког простора представљају значајан сегмент развоја, јер његов развој зависи од демографске структуре кроз дужи низ година. Због тога треба сагледати тај процес на простору Бањалучке регије за што дужи низ година, с посебним осврtом на другу половину XX вијека. Такав приступ захтијева и анализу у оквиру сусједних регија и макрорегионалног простора екс Југославије, а сада већ сусједних земаља.

Бањалучка регија захвата западни дио Републике Српске која својом сјеверном фасадом граничи са Републиком Хрватском, у западном и јужном дијелу са Федерацијом БиХ и у источном дијелу са Добојско – бијељинском регијом.

Природну физиономију регије чине два дијела, панонско – перипанонски и планинско – котлински. У саобраћајно – географском погледу добро је проходна у лонгитудиналном правцу долинама ријека Врбаса и Уне и у трансверзалном правцу долинама ријека: Сане, Врбање, Јошавке, Укрине и Спрече. Различити природни потенцијали регије (обрадиво земљиште, воде, шуме, руде), чине темељ привредног развоја, не само ове регије него и цјелокупне РС. Уосталом Бањалучка регија површине 8.881,49 км² и 655.032 становника је, просторно и популационо, највећа и привредно најразвијенија регија РС. У том погледу главни импулс развоју регије даје Бањалука, водећи урбани и индустријски центар у нашој Републици. Поред функционалног, гравитационог и развојног утицаја ове регије у односу на остале регије РС, потребно је посебно нагласити њен географски положај и геополитички значај.

Слика 1. Нодално-функционалне регије Републике Српске

Бањалучка регија захвата само дио јединствене историјско – географске српске етничке области под ранијим називом Крајина. Њен већи дио се данас налази у Федерацији БиХ и у саставу је геопростора Републике Хрватске. На тај начин она ја расцјепкана, што је кључни проблем у њеном развоју с обзиром на проблеме политичке и економске природе. Такви односи продубљавају и онемогућавају бржи и бољи привредни развој узрокован грађанским ратом (1992 – 1995) и послијератним несугласицама. Од садашњих 655.032 становника готово трећину чини избјегло и протјерано српско становништво из крајишких општина које се данас налазе у Федерацији БиХ и Републици Хрватској. Просјечна густина насељености од 74 ст/км² не одражава право стање, јер сам град Бањалука чини једну трећину популације. Остали дио је концентрисан у Приједору, Градишкој и Лакташима, те уз ријечне токове. Остали дио брдско – планинског простора захваћен је интензивном депопулацијом која поприма забрињавајуће размјере што ће показати најновији попис становништва. Овај рад ће само дјелимично указати на те негативне процесе јер он нема релевантне показатеље због неизвршеног пописа становништва уназад двадесет година.

ДИНАМИЧКА ОБИЉЕЖЈА СТАНОВНИШТВА

Под појмом демографски ресурси подразумијевају се укупна квалитативна и квантитативна, стварна и потенцијална, друштвена и биолошка обиљежја становништва на неком простору у одређеном времену. Демографски ресурси су незаобилазан фактор општег и регионалног развоја у односу на остале ресурсе неке територије, административне јединице, регије и слично.

На простору Бањалучке регије демографске промјене су прошле кроз разне фазе успона и пада, а најновије двадесетогодишње промјене су узроковане разбијањем СФРЈ, грађанским ратом, стагнацијом у развоју и дубоким транзицијским тешкоћама. Дотадашње разлике између изразито руралних и урбаних општина, односно између равничарских и брдско – планинских крајева су додатно појачане и умножиле су негативне посљедице. При томе су неразвијенија подручја била директно захваћена ратним сукобима у трогодишњем грађанском рату у којем су имала већа материјална разарања и људске губитке. То су подручја која су и раније имала обиљежја демографске регресије, па је рат додатно "прокрварио отворену демографску рану".

Задатак овог рада је да ту претпоставку провјери на основу доступних и провјерених података, те помоћу тих синтетичких индикатора утврди демографске ресурсе Бањалучке

регије. Добијени подаци могу допринијети бољој реализацији политике регионалног и укупног развоја Републике Српске.

МИГРАЦИОНА КРЕТАЊА

Главне миграционе струје, приказане у овом раду којима је насељавана Бањалучка регија захватају само мањи дио јединствене историјско – географске српске етничке области под називом Крајина. О томе је сачувано доста података у различитој историјској грађи која, заједно са изворима које је сачувала народна традиција, представља основу за проучавање кретања становништва, узрока због којих су та кретања изазвана, као и посљедица које су из тога произашле. Као друштвени процес који је праћен разноврсним промјенама, миграције становништва на подручју Бањалучке регије могу се пратити већ од раног средњег вијека. Посебно су значајна етничка помјерања од доласка Словена на Балканско полуострво, а касније Турака и у току њихове владавине на овим просторима.

Највећи узроци миграционих кретања биле су велике разлике у насељености појединих подручја, гладне године, епидемије, а посебно ратна пустошења. Посебно су страдала погранична подручја на Сави и Уни која су годинама и вијековима била у ратној зони и често сасвим остајали без становника. Најстарије познато кретање становништва ка овим областима везано је за X вијек и ширење Бугарске државе према западним дијеловима Балкана, при чему је покренуто становништво средњовјековних српских земаља према западу. Јачање средњовјековне босанске државе одразило се на нове миграције унутар Босне и сусједних земаља. Оне ће нарочито ојачати у доба слабљења босанске краљевине, чији ће интензитет достићи врхунац за вријеме турских освајања, као и у току турске владавине.

Према расположивим подацима могу се утврдити четири матичне области из којих су се досељавали Срби у Крајину. То су области Старе Србије, Црне Горе, Херцеговине и Косова и Метохије. По правилу, миграционе струје нису ишле директно у ову област већ преко више главних, етапних миграционих станица у Босни, Далмацији, Лици и Кордуну. За сагледавање миграционих струјања и етничких промјена у Крајини необично је важно праћење турских војних успјеха и пораза, пошто се то директно одражавало на помјерања становништва. Од економских фактора, који су условљавали миграције не само у то вријеме него константно, и који су према Цвијићу, били значајнији од политичких, треба споменути привлачност коју су низијски жупни крајеви ријеке Саве и доњег тока Врбаса, Уне и Сане имали за планинско динарско становништво.

И након досељавања главних миграционих струја кретање становништва у Крајини није се стабилизовало због честих сукоба Турака са Аустријом и Угарском у граничном подручју на Сави и Уни. То је вријеме тридесетогодишњег ратовања у етапама од 1699. до 1878. године. Тај период карактеришу двоструке – реверсне сеобе када су велики таласи српског становништва прелазили Саву и Уну с десне на лијеву обалу и обрнуто.

Последњи велики устанак 1875. године искористила је Хабзбуршка монархија да "привремено" запосједне Босну и Херцеговину и тако оствари вјековне тежње о продору на исток. Одмах су извршене знатне промјене у административно – политичком погледу што је условило ново покретање становништва, али мањег обима. Селило се из политичких, економских и психолошких побуда, а усељавало из административних, политичких, економских и колонијалних разлога. Сва касније премјештања становништва су везана за Први и Други свјетски рат, индустријализацију СФРЈ од 1945. до 1990. године, те грађански рат од 1992. до 1995. године.

Период смањења – депопулације директно је везан за велике губитке у Другом свјетском рату када је са геноцидним циљевима уништена једна трећина укупног становништва Бањалучке регије, од чега 95% Срба. Готово цјелокупно српско становништво учествовало је на страни NOB - е од првих дана до краја рата, због чега су окупационе њемачке снаге у сарадњи са домаћим издајницима – усташама организовали двије најкрвавије офанзиве у Бањалучкој Крајини. Прва је била на Козари, јуна 1942. године у којој је директно и индиректно у логорима погубљено 75. 000 људи, жена и дјеце. Друга офанзива (четврта непријатељска) започета је у Подгрмечу и Грмечу јануара и фебруара 1943. године у којој је велики дио становништва

страдао (око 15. 000) у директном сукобу са непријатељским снагама. Осим тога, свакодневно је вршен покољ и стријељање, чије укупно страдање се неће никад ни евидентирати с обзиром на непотпуне податке из 1941. године.

Како смо навели, Бањалучка регија (Крајина) је била изложена честим људским и материјалним страдањима која су оставила дубоке трагове у демографским кретањима – национални и вјерски прогони, геноцид, миграције планске колонизације. Регија није искористила све повољности свог географског положаја и природно – географских потенцијала простора у коме се налази. Због неразвијене привреде, која би апсорбовала вишак радне снаге из свог окружења настао у процесу индустријализације и деаграризације 60 – их година XX вијека, што је резултирало константним демографским пражњењем регије (М. Мандић, 2006).

Табела бр.1: Миграциона кретања становништва на простору Бањалучке регије у периоду 1948 – 1971. године

ГОДИНЕ ПОПИСА	БРОЈ СТАНОВНИКА	ПРОСЈЕЧНИ ГОДИШЊИ ПРИРАШТАЈ	ПРОСЈЕЧНИ ГОДИШЊИ МИГРАЦИОНИ САЛДО	ПРОСЈЕЧНА СТОПА РАСТА
1953.	473. 178	-	-	1,7
1961.	520. 952	10. 565	- 4. 544	1,7
1971.	577. 608	9. 327	- 3. 667	1,1

Грађански рат на простору БиХ (1992 – 1995) изазвао је интензивне миграције становништва на етничком принципу које су се одразиле на вјерску и националну хомогенизацију и ове регије. Према непотпуним подацима из 1996. године у Бањалучкој регији је било 155.126 избјеглог српског становништва из Хрватске и других дијелова БиХ, а истовремено је из регије иселило око 100. 000 муслиманског и хрватског становништва.

Избјеглиштво је специфичан облик миграција становништва, који је као процес означило сасвим нову и битно другачију етапу демографског развоја геопростора РС. Избјеглиштво на геопростору РС и Бањалучке регије је првенствено везано за политичке, међунационалне и међурелигијске сукобе различитих етничких група, што је довело до међусобних конфликата и грађанског рата. Оно је имало промјењив интензитет који је изазвао бројне импликације, како у демографској, тако у економској, политичкој, социјалној и културној сфери. Године 1996. број избјеглог и расељеног становништва у Бањалучкој регији чинио је 30% укупног становништва, што је погоршало укупно економско стање регије. Највећи дио избјеглог становништва изјаснио се за локалну интеграцију и останак, а готово занемарив дио за повратак (репатријацију), релокацију или исељење у треће земље (Д. Маринковић, 2003).[1]

БРОЈ И ПОРАСТ СТАНОВНИШТВА

Број и пораст становништва Бањалучке регије од 1948. до 2010. године тешко је објективно приказати из више разлога. Први од њих је промјена административне подјеле појединих општина и њихова припадност овој или другим регијама. У међувремену је дошло и до ратног сукоба – грађанског рата од 1992 – 1995. године који је проузроковао: нове административно - територијалне подјеле општина, подјелу између РС и Федерације БиХ, присилна миграциона кретања у оквиру регије и ван ње, до најновије економске кризе и стагнације привредног развоја.

Из анализе података у претходној табели можемо констатовати да је на простору Бањалучке регије био константан пораст броја становника у периоду од 1948 – 2010. године. Међутим, у том периоду треба разликовати пописне декаде од по 10 година и данашњу процјену која се односи на период од 20 година. Тај пораст по декадама кретао се од 9,0% до

[1] Др Драшко Маринковић, Избјеглиштво – специфичан вид миграција становништва РС у периоду 1991 – 2001, докторска дисертација, Бањалука, 2003.

9,8%, а за последњи период од 1991 – 2011. године је само 9,5%, иако се односи на двадесетогодишњи период.

Табела бр.2: Кретање броја становника за период 1948 – 2011. године

Р/Б	ОПШТИНА	ГОДИНА						
		1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2010.
1	Бања Лука	97 194	109532	131 681	158 736	183 618	195 692	226 459
2	Котор Варош	21 775	24 651	28 531	32 832	35 713	36 853	19 912
3	Челинац	14 100	16 062	17 366	17 430	18 354	18 713	17 126
4	Прњавор	40 614	44 115	46 109	46 734	48 956	47 055	48 145
5	Србац	21 534	22 655	21 674	21 226	22 336	21 840	23 435
6	Градишка	47 317	49 490	50 134	53 581	58 095	59 974	59 334
7	Лакташи	25 290	26 516	26 021	25 997	27 676	29 832	40 813
8	Кнежево	13 262	14 439	16 680	21 419	22 948	19 418	11 595
9	Мркоњић Град	29 228	31 301	30 950	30 159	29 684	27 395	19 048
10	Козарска Дубица	25 377	25 037	27 288	30 384	30 867	31 606	32 711
11	Приједор	67 176	73 491	84 675	97 894	108 868	112 543	94 460
12	Нови Град	34 295	35 889	39 843	41 216	42 142	41 665	29 268
13	Костајница							7 412
14	Крупа на Уни							1 685
15	Оштра Лука							3 187
16	Рибник							8 261
17	Дрвар							38
18	Језеро							1 242
19	Шипово							10 070
20	Купрес							425
21	Петровац							406
Укупно		437 186	473 178	520 952	577 608	629 257	642 586	655 032

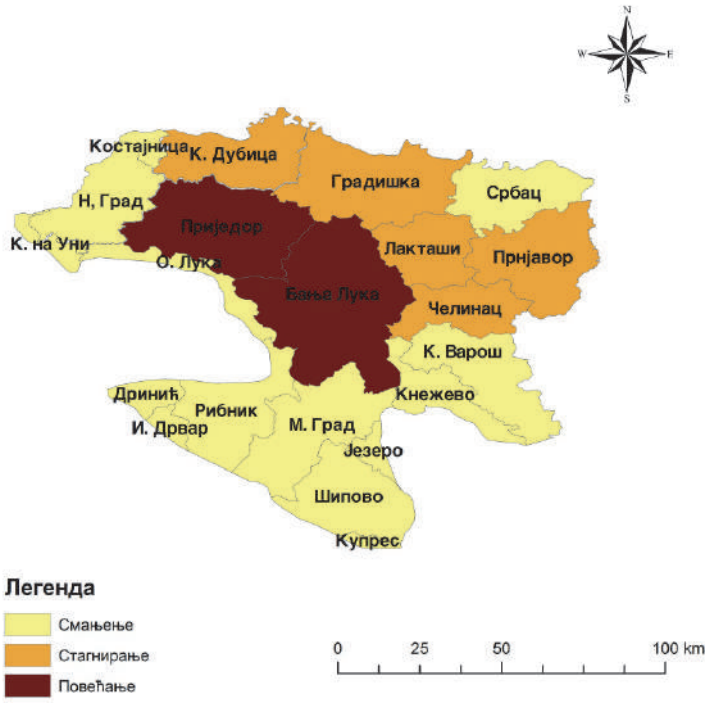
(Извор: Становништво Босне и Херцеговине, Државни завод за статистику Републике Хрватске, Загреб, 1995 год, стр. 10-11, Саопштење Републичког завода за статистику Републике)

Ако томе придодамо број досељеног становништва у ову регију током грађанског рата у БиХ из сусједних општина са подручја Федерације БиХ и сусједне Републике Хрватске, укупан прилив становништва је забрињавајући. Иако је показатељ од 1948 – 2011. године позитиван и износи 64,8%, он не одражава право стање укупног пораста становништва. Узму ли се појединачни показатељи пораста становништва по општинама онда тренд пораста имају само двије општине, Бања Лука и Приједор. Минималан пораст становништва или задржавање бројног стања на истом нивоу има само 5 општина (Челинац, Прњавор, Градишка, Лакташи и Козарска Дубица). Све остале општине (14 општина) имају пад у укупном броју становника.

Прве двије општине захватају централне дијелове регије, које имају нешто бољи економски развој и концентрацију административно – политичких функција у оквиру РС и БиХ. Пет општина са минималним повећањем или задржавањем броја становника наслањају се на ове општине, у равничарском су дијелу регије или су наслоњене на граничне прелазе према Републици Хрватској. Све остале општине припадају рубном и граничном простору Бањалучке регије према Федерацији БиХ и брдско – планинском подручју датог простора. Оне имају проблем депопулације још од Другог свјетског рата и посљедњих сукоба у грађанском рату у БиХ од 1992 – 1995. године. Осим тога ово су општине са већинским бројем пољопривредног становништва, чији се број стално смањивао.

Становништво је стално мигрирало према развијеним просторима регије, бивше СФРЈ и неких европских земаља. Такав тренд емиграције пратило је старење и изумирање становништва, пољопривредне површине су напуштене, зарасле у коров и шикару које доминирају у аграрном пејзажу ових општина. Уз то треба истаћи лошу политику развоја руралних дијелова РС, која је најављивана на "сва звона" мада је до данас мртво слово на папиру.

Слика 2. Карта густине насељености Бањалучке регије

Иако је Бањалучка регија највећа по броју становника у РС и она све више поприма обиљежје депопулационог простора, што је резултат већ раније споменутих демографских и социо – економских процеса. Узму ли се у обзир најновија привредна кретања у условима економске кризе, ни у наредном периоду нема назнаке опоравка и новог замаха у развоју регије.

ПРИРОДНИ ПРИРАШТАЈ

Природни прираштај је тешко пратити због недостатка података, бројног кретања становништва, административних подјела, уништених матичних књига те различитих приступа овој проблематици. Овоме је допринијела и недосљедност статистике и нестручног вођења и приказивања података. Из разлике морталитета и наталитета произилази природни прираштај, који зависи и од фертилитета (плодности) и броја склопљених бракова (нупцијалитета) становништва.

Ранији подаци за Бањалучку регију не дају реалну слику природног прираштаја због разних административних подјела и недосљедности у вођењу података. Међутим, може се дати општа оцјена стања из времена аустроугарске управе овим просторима и из времена Краљевине Југославије. Те периоде пратиле су разне заразне болести (куга, ТБЦ плућа – сушица), слаба исхрана и нехигијенски услови живота. Додамо ли томе буне, устанке и два Свјетска рата сигурно је да је природни прираштај био низак због високе стопе морталитета и страдања млађег становништва у ратним сукобима.

Из тих разлога узели смо само задњи педесетогодишњи период, који указује на драматично смањење природног прираштаја што је у коначном дијелу условило убрзано старење становништва.

Из претходне табеле уочљиво је смањење стопе природног прираштаја од 1961. до 1991. године са просјека од 19,6‰ на свега 10,2‰, док се стопа морталитета константно задржавала око 10,0‰. Међутим, и тако ниска стопа природног прираштаја попримила је драматичне размјере од почетка грађанског рата у БиХ (1992 - 1995) до данас. Од 21 општине

само двије општине имају позитиван природни прираштај док све остале имају негативну вриједност од – 3,5‰ до -5,0‰.

Табела бр.3: Природни прираштај за период 1961 – 2011. године

Р/Б	ОПШТИНА	ГОДИНА					
		Површина (км²)	1961.	1971.	1981.	1991.	2009.
1	Бања Лука	1 232	19,1	15,9	12,1		276
2	Котор Варош	574	28,2	26,6	17,8		25
3	Челинац	365	23,5	18,2	10,2		-10
4	Прњавор	631	17,7	15,6	7,0		-133
5	Србац	447	13,5	3,4	7,7		-67
6	Градишка	762	13,0	10,6	8,9		-171
7	Лакташи	387	12,5	12,1	7,7		-5
8	Кнежево	318,93	26,2	22,0	14,0		-21
9	Мркоњић Град	679	20,0	13,2	8,8		-72
10	Козарска Дубица	499	14,4	6,7	8,4		-219
11	Приједор	835	24,2	17,1	9,9		-362
12	Нови Град	470	21,0	13,2	9,7		-178
13	Костајница	84					-47
14	Крупа на Уни	104,43					-21
15	Оштра Лука	204,65					-22
16	Рибник	501,96					-75
17	Дрвар	66,17					-2
18	Језеро	29,11					-12
19	Шипово	510	21,0				-40
20	Купрес	35,04					-10
21	Дринић	146,20					-2
	Просјечни п.п.		19,6	13,8	10,2		-112

(Извор: Статистички годишњак Босне и Херцеговине, Републички завод за статистику, Сарајево, 1972. год, стр. 320-328, Статистички годишњак Босне и Херцеговине, Републички завод за статистику, Сарајево, 1983. год, стр. 414 – 422, Демографска статистика, Статистички билтен бр. 13/09, Републички завод за статистику Републике Српске, Бања Лука)

За такво стање постоји више разлога од којих су најважнији: присилне – ратне миграције, деиндустријализација, деаграризација, процес транзиције, лоша приватизација, неефикасност државе и ентитета, те игнорисања овог простора од стране Европске уније у процесу европских интеграционих процеса. Због тога је све нижи друштвени стандард у односу на ЕУ кроз незапосленост и ниска примања па се млађи тешко одлучују на склапање бракова. Нажалост и предузете друштвене мјере за побољшање природног прираштаја неадекватне су и своде се само на једнократна рјешења која не омогућују бољи стандард живота.

Све то оставило је дубоке трагове у поремећеном и изразито неповољном старосном саставу становништва. У томе посебно предњаче рурална подручја у којима нестају села, посебно у рубном – планинском простору Бањалучке регије. Са одласком становништва нестаје и рурални пејзаж, чији је губитак ненадокнадив, а тај "зачарани круг" поприма обиљежје угрожавања националног интереса на овим просторима.

СТАРОСНА СТРУКТУРА

Старосна структура становништва је једна од најбитнијих елемената његовог развитка цјелокупног друштва неке општине, територије или државе.

Она указује на потенцијалну виталност и биодинамику становништва кроз однос младог (до 19 година), зрелог (од 19 – 60 година) и старог (преко 60 година) становништва.

Анализом ових демографских промјена, процеса и особина код ових структура могуће је предвидјети демографску и друштвено – економску будућност простора.

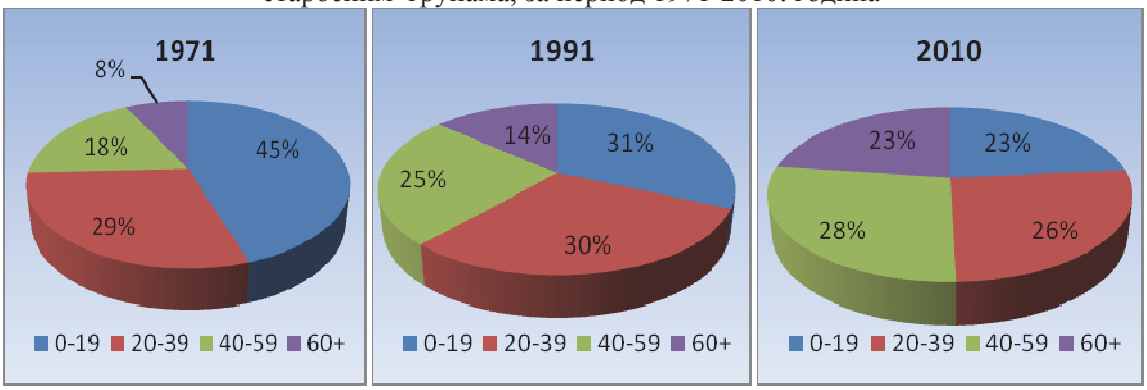
Анализом старосних структура становништва Бањалучке регије од 1971. до 2010. године уочавају се велике промјене на штету младог становништва, а у корист старог становништва.

Табела бр.4: Старосни састав становништва

Године / Старосне групе	0 – 19 %	20 – 39 %	40 – 59 %	60 > %
1971.	44,90	29,30	18,20	7,60
1991.	31,50	30,10	24,80	13,60
2010.	23,40	26,20	27,70	22,70

Од 1971. до 2010. године учешће младих се смањило са 44,90% на 23,40%, односно за 21,50%. Истовремено, број и учешће старијег становништва расте са 7,60% на 22,70%, што је увећање за 15,10%. Ово је директна посљедица смањења природног прираштаја, одласка радно способног становништва у јаче привредне центре СФРЈ и иностранство, присилних - ратних миграција и слично. Са радно – активним становништвом су отишли и најмлађи (дјеца), који су у декади 1981 – 2010. године требали бити носећи стуб природног прираштаја становништва.

Прилог 1. Старосна структура становништва Бањалучке регије по великим старосним групама, за период 1971-2010. година

Извор: (10)

Однос старијег средовјечног становништва је изразито нарушен, јер су они 1971. године чинили петину популације, а крајем 2010. године они чине готово једну трећину, што указује да ће се демографско старење још више убрзати.

Удио становништва преко 60 година показује повећање са 7,60 на 22,70 или за три пута само у временском периоду од 40 година. То је директна посљедица економских миграција, изразитог смањења природног прираштаја, продужетка просјечног трајања живота и других демографско – економских процеса.

Погоршање старосне структуре становништва указује на интензивирање старења становништва Бањалучке регије. Најмлађа старосна група до 19 година има константан пад удјела, тако да се она већ изједначила са најстаријом старосном групом преко 60 година старости.

Демографски теоретичари истичу како популацију у којој је више од 30% становништва млађе од 20 година треба сматрати младом, док популацију с више од 12% становништва старијег од 60 година треба сматрати старом. Резултати пописа и садашња процјена становништва, Бањалучке регије показују, нажалост, како су демографске прилике и процеси далеко од жељених стандарда. Становништво ове регије је 1971. било прогресивног типа, а данас (2010) регресивног типа. Наставак оваквих тенденција имаће веома неповољне и дуготрајне посљедице на укупан друштвено – економски развој овог простора.

МЈЕРЕ ЗА ПОБОЉШАЊЕ ПОСТОЈЕЋЕГ СТАЊА

Добијени показатељи на основу основних демографских параметара показују да у будућности неће бити једноставно побољшати демографска обиљежја Бањалучке регије. Очито је да регија због сталног повећања процента старог становништва нема довољан деморепродукцијски потенцијал за обнову властитог становништва. Снижење стопе природног прираштаја и продужење животног вијека становништва довеле су до повећања удјела старог становништва и до три пута. Тако је сада удио младог и старог становништва изједначен. То ће отворити нове проблеме материјалне природе за задовољавање специфичних потреба све већег броја лица "треће доби". Оне ће додатно посебно оптеретити области социјалне и здравствене заштите, те других непрофитних сектора за пружање разних услуга старијим лицима. При томе није потребно посебно наводити све проблеме пензионог фонда РС, чије се пуњење смањује, а број пензионисаних лица повећава.

Сва досадашња настојања званичних органа РС за побољшање природног прираштаја нису дала очекиване промјене. Основна лоша карика у том ланцу је стално смањење радних мјеста и инвестиција домаћих и страних компанија. Најављено отварање нових радних мјеста није остварено, па се број незапослених стално повећава. Без те карике у ланцу мјера опоравка природног прираштаја безнадежно је очекивати позитиван тренд опоравка старосне структуре становништва. Само отварање нових радних мјеста у производним гранама привреде могу донијети опоравак демографске слике регије. Ни подстицајне мјере у пољопривреди, добро осмишљене и потпомогнуте значајним новчаним средствима нису дале очекиване резултате, јер су пале у сјену природних непогода, поплава и суша.

Миграциони токови село – град само су појачани кроз избјеглиштво, што је изазвало нове импликације како у демографској тако у економској, политичкој, социјалној и културној сфери. Мањи дио избјеглог и протјераног становништва, које је прихватило повратак у ранија пребивалишта на подручју Федерације БиХ и Републике Хрватске, нема мјесто сталног боравка, замагљујући при том праву демографску слику. Знатан дио "повратка" био је само у функцији обнове ранијег стамбеног простора и његове продаје. Све је више напуштених имања и стамбених објеката у руралним подручјима, а преостало становништво има изразито неповољну старосну структуру. Иако овај рад нема те податке, стање је крајње алармантно у већини села, која на основу личних теренских опсервација имају просјечну старост од 50 – 60 година. Она су на рубу демографског нестајања.

Неповољни демографски процеси придонијели су смањењу укупних људских потенцијала као основног носиоца друштвено – економског развоја Бањалучке регије. Због тога је потребно:

- зауставити процес изазван ратом и његовим посљедицама у просторном распореду становништва,
- што више улагати у мјере побољшања људских ресурса, јер су оне исплативије од улагања у физички капитал,
- у валоризацији демографских ресурса треба остварити двије важне претпоставке:

а) број, састав и просторни размјештај,

б) старосни контингенти, природно и механичко кретање,

- обезбиједити развој са приближно сличним условима животног стандарда у којем "животне шансе" неће овисити о мјесту живљења,
- одабрати најважније методе за демографске пројекције и понудити више варијанти будућих промјена, јер демографско прогнозирање није једноставан посао.

ЗАКЉУЧАК

Демографска обиљежја Бањалучке регије су основни показатељ тренутног стања становништва и његовог деморепродукцијског потенцијала за обнову. Основни показатељи броја и пораста, природног прираштаја и старосне структуре указују на поодмакле негативне демографске процесе који су се одразили на репродукцију и друштвено – економски развој. Дугогодишње смањење наталитета узроковало је процес старења становништва, јер су ти

процеси међусобно уско повезани, један произилази из другог па они заједно утичу на процес депопулације. Ратни сукоби су оставили неизбрисив траг у етно – демографској структури становништва у другој половини XX вијека. О томе најбоље говоре добијени резултати анализе демографских ресурса по свим његовим параметрима. Сви спорни моменти који су довели до грађанског рата остали су неријешени,а неки су чак и заоштрени. То најбоље илуструје пад животног стандарда, незапосленост, угрожавање елементарних људских права, одлазак младих, замирање индустрије и пољопривреде, лоши међунационални односи, депопулација и слично. Не треба гајити илузије да ће неко са стране разријешити ове проблеме и зауставити негативне демографске, привредне и политичке токове.

Неповољну демографску ситуацију може разријешити само властита владајућа структура снажнијим економским развојем за који постоје солидни природни потенцијали. Ослабљене демографске потенцијале треба рјешавати досљедном реализацијом стратегије демографског развоја која је указала на виталне проблеме у тој сфери.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Марио Петрић (1963): О миграцијама становништва у БиХ, Гласник Земаљског музеја Сарајево, књига 18, Сарајево
2. Јован Цвијић (1922): Балканско полуострво и јужнословенске земље, Београд
3. Драшко Маринковић (2003): Избјеглиштво – специфичан вид миграција становништва РС у периоду 1991 – 2001 – докторска дисертација, Бања Лука
4. Мира Мандић (2006): Бања Лука – савремена просторна и функционална организација града – докторска дисертација, Бања Лука
5. Група аутора (2005): Стање коришћења простора и демографски развој Општине Нови Град, Бања Лука
6. Шпирић Никола, Здравко Маријанац (1999): Становништво Републике Српске, Универзитет у Бањој Луци, Бања Лука
7. Драго Тодић (2006): Културни пејзаж новоградске општине, Бања Лука
8. Зборник радова (2005): Проблеми регионалног развоја Хрватске и сусједних земаља, ХГД, Загреб
9. Становништво БиХ (1995): Народносни састав по насељима, Загреб
10. Статистички годишњаци СР БиХ, разни бројеви од 1948. до 1991. године, Сарајево
11. Демографска статистика (2000 – 2010) РС , Републички завод за статистику РС, Бања Лука

DEMOGRAPHIC RESOURCES OF BANJA LUKA REGION

DRAGO TODIĆ, SVETLANA MILOŠEVIĆ

Faculty of Natural Sciences and Mathematics, University of Banja Luka, 78000 Banja Luka, Republic of Srpska

Demographic characteristics of the Banja Luka region are the main indicator of the current state of population and its potential for restoration of demography and reproduction. The basic indicators of the number and growth, population and age structure indicate advanced negative demographic processes that have affected the reproduction and socio-economic development. Long-term reduction in fertility caused the process of population aging, because these processes are closely linked, one derived from another, and together they affect the process of depopulation. The war has left an inerasable mark on the ethno-demographic structure of population in the second half of the 20th Century. The results obtained by the analysis of demographic resources, according to all its parameters, are the best indicators of that state. All controversial moments that led to the Civil War remained unresolved, and some have even worsened. This is best illustrated by the decline of living standards, unemployment, endangering basic human rights of the young people, dying of industry and agriculture, poor inter-ethnic relations, depopulation and etc. It should not be fostered the illusion that

an outsiders will resolve these problems and stop the negative demographic, economic and political issues.

Unfavorable demographic situation can be resolved only by its own government structure with stronger economic growth for which there is a solid natural resources. Weakened demographic resources should be dealt with consistent implementation of the strategy for demographic development, which pointed to the vital problems in this sphere

ДРАГАН ПАПИЋ,
МАРКО СТАНОЈЕВИЋ

UDC: 314(497.6 RS) (1-13)

ДЕМОГРАФСКИ РАЗВОЈ ТРЕБИЊСКО-ФОЧАНСКЕ РЕГИЈЕ

Природно-математички факултет, Универзитет у Бањој Луци, 78000 Бања Лука, Република Српска

Сажетак: У раду се третира проблематика демографског развоја Требињско-фочанске нодално-функционалне регије. Анализа ове проблематике се врши кроз сагледавање свих специфичности демографског развоја (број становника, размјештај и густина насељености, природна и механичка кретања становништва, структуре становништва...). Посебан спецификум у демографском смислу представљају посљедице ратних дешавања на простору бивше СР Босне и Херцеговине, које су знатно измијениле демографске и социјалне структуре. Комплексном анализом виталне статистике и других релевантних демографских параметара настоје се детерминисати савремени проблеми демографског развоја. У склопу поменуте регионалне цјелине, а на основу расположивих података, извршиће се упоредне анализе међу општинама (простори демографског раста, стагнације, пада и изразитог пада). Овакав тип анлизе би требао послужити као прва степеница приликом одређивања мјера популационе политике, те заустављања негативних демографских трендова.
Кључне ријечи: Демографски развој, нодално-функционална регија, Требињско-фочанска регија, природна кретања становништва, структуре становништва, миграциони процеси, популациона политика

Abstract: The paper focuses on the issue of demographic development of the nodal-functional Trebinje-Foca region. The analysis is performed by taking into account all the specificities of the demographic development, i.e. number of population, population density and distribution, natural and mechanical movement of population, and population structure. Furthermore, demographic specificities are direct consequences of the civil war in SR Bosnia and Herzegovina, which greatly affected the demographic and social structure of the country. The complex analyses of vital statistics and other relevant demographic parameters aim to determine the modern issues of demographic development. Based on the available data on the region in question, there will be comparative analyses among the municipalities (the area of demographic growth, demographic stagnation, decline and wide-ranging decline). This sort of analysis should be a first step toward setting measures of the population policy and preventing negative demographic trends.
Key words: demographic development, nodal-functional region, Trebinje-Foca region, natural population movements, population structure, migration processes, population policy

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Анализа демографског развоја је од изузетног значаја за сагледавање промјена, те за пројектовање будућег стања на неком простору. Становништво је један од основних фактора развоја сваког простора, како на глобалном, тако и на локалном и регионалном нивоу. Између осталог, један је од најбитнијих чинилаца регионалног развоја, који се данас поставља као приоритет. Планирање уравнотеженог регионалног развоја, самим тим планирање простора, просперитета и развоја, засновано је на познавању и пројектовању демографских токова. Стога је од круцијалног значаја сагледати промјене и процесе у демографском развоју одређених регионалних цјелина.

На основу критерија нодално-функционалног принципа регионализације, Република Српска је условно диференцирана на четири регије које, усљед логичког и законитог дејства фактора међурегионалне интеграције чине интегралну просторно-функционалну, до одређеног степена суверену државну цјелину (Гњато Р., 1997). Једна од ових нодално-функционалних регија је и Требињско-фочанска, одређена утицајном сфером два центра, Требиња и Фоче. Као и остале регије Републике Српске и Требињско-фочанска има изражене динамичке промјене и осцилације у демографском развоју. Процеси развоја популације ове регије су у многоме

условљени природно-географским детерминантама, а посебно историјско-географским дешавањима. Праћењем ових процеса покушавају се препознати фактори који су утицали на демографска кретања, укључујући и природна и механичка кретања становништва. Значајно је анализирати ову регионалну цјелину као вишевјековно емиграционо подручје, с посебним акцентом на другу половину 20. вијека, те пројектовати предстојеће популационе токове у циљу планирања одређених демографских мјера.

Што прецизније анализирање демографског развоја Требињско-фочанске регије захтијева коришћење бројних демографских параметара и виталне статистике, праћење кретања броја становника, размјештаја, структура становништва, миграционих токова... Приликом обраде демографске статистике, а затим извођења закључака и пројектовања будућег стања, неопходно је употријебити методолошке поступке анализе, синтезе, компарације и генерализације.

Праћење демографског развоја је умногоме отежано недостатком релевантних демографских података, нарочито у периоду од последњег пописа становништва (1991. год.) до данас. У анализама за овај период користили смо се демографском статистиком заснованом углавном на процјенама. То значајно утиче на исправност пројекција, које ће након предстојећег пописа бити на методолошкој провјери. Сложеност проблема се увећава када се зна да је поменути период био посебно демографски динамичан због реперкусија које за собом доносе ратна дешавања. Миграциона кретања су изразито промијенила структуре становништва, а утицај рата се осјећа и на промјенама у природном кретању становништва и промјенама у социјалним структурама.

Циљ рада је стварање аналитичке основе која би представљала први степен у истраживању демографских ресурса Требињско-фочанске регије, чије становништво чини дио мозаика људских ресурса Републике Српске.

ПРОСТОРНЕ ДЕТЕРМИНАНТЕ И ДРУШТВЕНО-ГЕОГРАФСКИ ФАКТОРИ РАЗВОЈА

Требињско-фочанска нодално-функционална регија захвата јужни дио Републике Српске. Регија је биполарна и одређена је функционалном улогом и гравитационим дометом два најзначајнија урбана и развојна центра - Требиња на југу и Фоче на сјеверу регије. Простор Требињско-фочанске регије само је мањи дио некадашње јединствене историјско-географске области Старе Херцеговине. Та бивша област простирала се од Пељешца и долине Неретве, на западу до Боко-которског залива, на истоку, укључујући дијелове Западне Црне Горе (Никшић), те нека подручја Рашке области (Приједоље са околином).

Требињско-фочанска регија има издужен облик у правцу сјевер-југ. На сјевероистоку се граничи са И. Сарајевско-зворничком регијом у Републици Српској, а на сјеверу, западу, југу и југозападу границу представља међуентитетска линија разграничења са Федерацијом БиХ. Регија захвата геопростор од око 6 000 km^2. У административно-територијалном смислу, а услљед ратних дешавања, дошло је до одређених промјена у простирању неких општина. Неке од општина ове регије су изгубиле дијелове предратних територија, док су формиране неке нове општине, чија су централна насеља остала у Федерацији БиХ. Данас у састав регије улази једанаест општина: Требиње, Билећа, Љубиње, Невесиње, Гацко, Фоча, Чајниче и Калиновик, те три новоформиране општине Берковићи[1], Источни Мостар[2] и Трново[3].

Источна Херцеговина или Требињска мезорегија припада Јадранској области и зони спољашњих Динарида, док сјеверна Херцеговина (Фочанска мезорегија) припада Планинско-котлинској области и зони унутрашњих Динарида. Источна Херцеговина се састоји из три релативно диференциране природне цјелине: Хумина (ниски дио, до 400 m н.в.), Рудина

[1] Општина Берковићи је почела да егзистира 1992. године и захвата насеља која су прије последњег рата припадала општини Столац, а данас припадају Републици Српској.

[2] Источни Мостар је мањи дио општине Мостар, који је ушао у састав Републике Српске. Састоји се од једног насеља – Зијемље.

[3] Мањи дио некадашње општине Трново је ушао у састав Републике Српске и чини једну од седам И. Сарајевских општина.

(захватају средње високи дио, до 600 m н.в.) и планинског простора (високи дио, изнад 600 m н.в). Фочнска мезорегија се природном физиономијом разликује од Требињске. Углавном, то је геопростор покривеног крша, са високим шумама.

У Требињско-фочанској регији живи око 115 хиљада становника, просјечно око 17 ст/km^2. Концентрација становништва у регији је по ободу крашких поља, док је у Фочанској мезорегији та коцентрација у ријечним долинама и котлинама.

Табела 1. Општи просторни подаци о општинама Требињско-фочанске регије

Р. бр.	**Општина**	**Површина (у km^2)**	**Број насеља**	**Број становника**	**Густина насељености (бр.ст./ km^2)**
1.	Берковићи	256	21	2 732	10,6
2.	Билећа	633	61	11 788	18,6
3.	Гацко	736	71	10 106	13,7
4.	И. Мостар	88	3	779	7,1
5.	Калиновик	637	68	4 529	12,7
6.	Љубиње	320	21	4 082	20,4
7.	Невесиње	904	57	18 496	21,8
8.	Требиње	857	141	30 789	8,8
9.	Трново	113	24	2 362	35,9
10.	Фоча	1 120	101	24 441	20,9
11.	Чајниче	257	36	5 012	18,2
	Укупно	**5 939**	**604**	**115 116**	**17,1**

(Извор: *Просторни план Републике Српске*, Урбанистички завод Републике Српске, Бања Лука, 2008.; *Саопштење Републичког завода за статистику*, Републички завод за статистику Републике Српске, Бања Лука, 2011.)

Простор Источне Херцеговине, односно Требињске мезорегије развијао се у веома сложеним друштвено - историјским и економским приликама. Несумњиво је да су преломни историјски периоди са веома специфичним организационим системима, посебно политичким, снажно утицали на укупан развој и стварање специфичног културног ареала складно организацијској моћи и инстересима владајућег система (Гњато Р. и др., 2008). Овај простор су захватили снажни емиграцијски процеси још почетком прошлог вијека, а становништво је углавном одлазило у прекоокеанске земље. Ти процеси настављени су након Другог свјетског рата емиграцијом у аграрно вриједна подручја бивше Југославије, нарочито у Војводину.

За разлику од Требињске мезорегије, у Фочанској мезорегији интензитет миграционих процеса је био знатно слабији. Као основне разлоге можемо да наведемо социо-економске предности у односу на Требињску мезорегију.

Већина урбаних насеља на подручју регије добила је низ услужних па и развојних функција за вријеме аустроугарске окупације. Њима су претходиле углавном неке занатске функције из турског периода. Интензивним просецом индустријализације после Другог свјетског рата, нарочито седамдесетих и осамдесетих година прошлог вијека, у значајној мјери је измјењена структура активног становништва. Супротно овом процесу, одвијали су се процеси дерурализације и деаграризације, нарочито Требињске мезорегије, па су њена села демографски скоро празна а пољопривредне површине скоро запуштене, с изузетком већих поља у кршу, гдје се улажу напори првенствено на ревитализацији аграра, а затим и сточарске производње (Гњато Р. и др., 2008).

Најважније мјесто у развоју привреде Требињско-фочанске нодално-функционалне регије, и Републике Српске у цјелини, заузима електропривреда, која се базира на валоризацији хидро и термопотенцијала, који је несумњиво изражен у овој регији. Најважнији објекти су Хидроелектране на Требишњици и горњем току ријеке Дрине и Термоелектрана у Гацку.

Традиционална грана занимања је сточарсто, које је углавном екстензивног типа. У новије вријеме значајан удио у привреди регије чини туризам. Уз специфичне морфолошке, хидрографске, биоклиматске и укупне природне амбијенталне вриједности од значаја за развој туристичке привреде, све већу улогу имају антропогени садржаји, нарочито културно-историјски споменици из средњег вијека – манастири, који су бројни у овој регији.

СПЕЦИФИЧНОСТИ ДЕМОГРАФСКОГ РАЗВОЈА

Анализа демографског развоја једне нодално-функционалне регије захтијева сагледавање различитих показатеља и параметара који егзактно приказују динамичке процесе и њене рецентне демографске ресурсе. Неопходно је систематски и схематски сагледати елементе које граде спецификум демографског развоја Требињско-фочанске регије. У том систему, акценат је стављен на анализу и **кретање броја становника** кроз различите временске периоде.

Будући да је простор ове регије имао буран историјско-географски развој, кретање броја становника се може сагледати кроз историјске периоде. С тим у вези, издвајају се периоди турске владавине, Аустро-угарски период и период Краљевине Југославије. Период након Другог свјетског рата до данас суштински представља савремени демографски развој који желимо приказати. За кретање броја становника овог простора у ранијим историјским периодима потребно је истаћи да је становништво имало високе стопе природног прираштаја, али и изузетно велик обим емиграције, чији су домети земље „Новог свијета“. Ипак, због прецизнијег вођења статистичких података и важности за формирање садашњег стања Требињско-фочанске регије, приликом кретања броја становника, анализиран је период након Другог свјетског рата[4].

Табела 2. Кретање броја становника Требињско-фочанске регије по општинама за период 1948-2010. година

Р. бр.	Општина	Г о д и н а						
		1948.	**1953.**	**1961.**	**1971.**	**1981.**	**1991.**	**2010.*** **
1.	Берковићи*	-	-	-	-	-	-	2 732
2.	Билећа	13 531	14 026	14 125	13 444	13 199	13 284	11 788
3.	Гацко	14 424	14 628	14 033	12 033	10 279	10 788	10 106
4.	И. Мостар*	-	-	-	-	-	-	779
5.	Калиновик	10 274	11 490	11 686	9 458	6 597	4 667	4 529
6.	Љубиње	5 776	5 665	5 476	4 837	4 516	4 172	4 082
7.	Невесиње	19 384	20 434	20 287	19 333	16 326	14 448	18 496
8.	Требиње	27 148	27 558	30 140	29 024	30 372	30 996	30 789
9.	Трново**	-	-	-	-	-	-	2 362
10.	Фоча	33 579	38 583	47 173	48 741	44 661	40 513	24 441
11.	Чајниче	10 496	11 298	11 755	11 602	10 280	8 956	5 012
	Укупно	**134 612**	**143 682**	**154 675**	**148 472**	**136 230**	**127 824**	**115 116**
	Пораст (%)	**-**	**6,73**	**7,65**	**-4,01**	**-8,23**	**-6,17**	**-9,94**

* Општине Берковићи и И. Мостар егзистирају од 1992. године

** Данашња општина Трново у Републици Српској представља мањи дио некадашње општине Трновно

*** Према процјени Републичког завода за статистику

(Извор: *Становништво Босне и Херцеговине*, Државни завод за статистику, Загреб, 1995.; *Саопштење Републичког завода за статистику*, Републички завод за статистику Републике Српске, Бања Лука, 2011.)

Кратак међупописни период између 1948. и 1953. године донио је значајно повећање у броју становника регије. Ово повећање можемо приписати нешто снажнијем економском развоју заснованом на социјалистичким плановима јачања пољопривреде и индустрије. Почетком процеса индустријализације на овим просторима, стабилан природни прираштај повећавао је број становника, док су емиграциони процеси добили мањи обим. У исто вријеме појачана је миграција типа село-град, гдје су се управо бивши пољопривредници запошљавали у индустрији. Из наведених разлога највећи помак остварила је Фоча, као центар развоја околног подручја. Остале општине су забиљежиле нешто нижи пораст, док је Љубиње већ у том периоду имало пад броја становника.

[4] Анализа овог периода не може бити најобјективнија због територијалних промјена које су задесиле неке општине. (рат 1992-1995. год.). Дијелови општина Трново, Фоча и Требиње су припале Федерацији БиХ, док су настале нове, поменуте, општине у Републици Српској.

Висок раст броја становника у периоду 1953-1961. година заснован је на снажнијем индустријском јачању водећих центара регије, Требиња и Фоче. Остале општине биљеже стагнацију због одлива становништва у регионалне центре и промјени сектора дјелатности, те емиграцији у Европу и свијет.

Наредни међупописни период доноси значајан пад броја становника, на нивоу регије. Већина општина губи дио становништва, што се не односи на Фочу која свој популациони раст заснива на јачању процеса индустријализације у самом општинском средишту. До 1981. године, биљежи се још већи пад у броју становника, како на нивоу регије, тако и на нивоу општина. Овакав депопулациони процес није зауставила индустријализација општинских центара. Можемо закључити да је индустријализација иницирала и процесе дерурализације и деаграризација, тако да је бивше аграрно становништво из економских разлога ишло ка градским центрима. Губитак становништва регије се може објаснити јаким емигарционим процесима ка другим индустријским центрима, како у регији тако и у цијелој СФР Југославији. Овим је у значајној мјери измијењена и структура активног становништва. Тако је, нпр. 1971. године, у секундарном сектору било свега 15%, а већ 1981. године преко 45% активног становништва (Гњато Р. и др., 2008). Знатне су разлике у интензитету процеса индустријализације појединих центара у регији.

До последњег пописа, 1991. године, опадање броја становника је настављено, у процентима сличним као и претходним међупописним периодима. Ипак, неке општине су остариле благи раст популације, захваљујући јачању привредних активности у општинским средиштима (нпр. пуштање у погон ТЕ Гацко). Фоча биљежи значајан губитак становништва, захваљујући стагнацији пољопривредног развоја и јаким емиграционим тенденцијама.

Према процјени, данас регија броји око 115 хиљада становника, а забиљежен је пад броја становника од 10% у односу на претходни период. Иако се ради о двадесетогодишњем периоду, смањење се може сматрати изузетно великим. Ситуација је још демографски неповољнија када се у обзир узме податак да је на укупан број становника додано и становништво новоформираних општина, које се није узимало у обзир у претходним периодима анализе. Аутори сматрају да процјена за 2010. годину вјероватно и није одраз правог стања, односно да је број становника и на нивоу регије и на нивоу општина још мањи. Томе у прилог иду и константно негативна стопа природног прираштаја и миграциони салдо у неколико претходних година. Суштински можемо закључити да је простор Требињско-фочанске регије годинама емиграционо подручје, да је број становника растао за вријеме индустријализације, те да након слабљења интензитета тог процеса популација константно губи на бројности. Пратећи разлике унутар регије, издвајамо регионалне центре као подручја раста броја становника, док остале општине или стагнирају или губе становништво.

Размјештај становништва у Требињско-фочанској регији уско је везан за природно-географске услове развоја, али и за историјско-географске процесе. Физичко-географске карактеристике терена Трбињске мезорегије су утицале на концентрацију становништва по ободима поља, док су у Фочанској мезорегији главне концентрације у ријечним долинама и котлинама. Простори изван крашких поља имају обиљежја холокарста, који је неповољан за живот и насељавање, те ови простори имају обиљежје вијековне емиграције. Стога имамо просторне разлике у размјештају становништвам, посебно у Источној Херцеговини. На мањем дијелу простора Требињске мезорегије (око 1 000 km^2) живи око 80% становништва (Гњато Р., 1991), што свакако није добро за уравнотежен просторни развој. На простору цијеле регије постоји велика разлика у насељености између општинских центара и неких удаљених сеоских насеља, за које је изузетно тешко остварити основне предуслове за развој. И историјско-географски чиниоци имали су значајан утицај на размјештај становништва, што се и данас осјети у распореду насеља. Предјеле карактеришу ријетка насељеност и насеља низног и разбијеног типа (српска), док се у долинама налазе насеља збијеног типа (муслиманска).

Простор Требињско-фочанске регије одређен је слабом **густином насељености (**17 ст/km^2) што је условљено низом друштвених а посебно природно-географских фактора. Разлике између општина по овом питању нису значајно изражене *(Табела 1)*. Трново је једина општина која има значајно већу густину насељености, што је условљено малом површином општине. Становништво се из дијела Трнова које је припало Федерацији БиХ преселило у мањи дио општине који је припао Републици Српској. Општина Требиње има изузетно малу

густину насељености усљед велике површине и великог учешћа крашких површина у укупном простору. Пољопривредна и аграрна густина насељености се константно смањују још од педесетих година 20. вијека све до данас, што је посљедица непрекидне дерурализације и деаграризације.

Суштину анализирања демографског развоја сваког простора представља сагледавање елемената природног кретања становништва. Од посебне је важности увидјети промјене у **природном прираштају**, како би се објаснили неки веома значајни односи у укупном демографском развоју, те предвидјели даљи токови развоја популације и мјере којима би се управљало планирањем становништва.

Табела 3. Природни прираштај у Требињско-фочанској регији по општинама за период 1971-2010. година (у ‰)

Р. бр.	**Општина**	**Г о д и н а**		
		1971.	**1991.**	**2010.*** **
1.	Берковићи*	-	-	-3,7
2.	Билећа	17,6	8,6	-3,6
3.	Гацко	20,2	12,2	-1,0
4.	И. Мостар*	-	-	-2,6
5.	Калиновик	6,3	-5,2	-6,2
6.	Љубиње	14,2	5,2	0,2
7.	Невесиње	9,8	0,4	-3,8
8.	Требиње	16,3	7,3	-2,4
9.	Трново**	-	-	-5,5
10.	Фоча	13,7	4,7	-4,6
11.	Чајниче	14,0	5,0	-7,8
	Просјечан п.п.	**14,0**	**4,7**	**-3,7**

* Општине Берковићи и И. Мостар егзистирају од 1992. године

** Данашња општина Трново у Републици Српској представља мањи дио некадашње општине Трновно

*** Према процјени аутора, а на основу података Републичког завода за статистику

(Извор: *Статистички годишњак СР Босне и Херцеговине*, Републички завод за статистику СР БиХ, Сарајево, 1991.; *Саопштење Републичког завода за статистику*, Републички завод за статистику Републике Српске, Бања Лука, 2011.)

Приликом сагледавања кретања природног прираштаја, а на основу доступних података, анализирани су једнаки интервали у периоду 1971-2010. година. Познато је да су стопе природног прираштаја у периоду иза Другог свјетског рата биле изузетно високе, како у овој регији, тако и на нивоу цијеле СР Босне и Херцеговине. Све до краја шездесетих година 20. вијека стопа природног прираштаја била је виша од 20‰. Током седамдесетих година задржани су високи трендови природног прираштаја, премда је већ кренуло опадање броја становника регије, што је опет изазвано снажним емиграционим процесима. Висок прираштај директно је узрокован високим стопама наталитета и повољним старосним структурама (младо становништво). Разлике унутар регије изражене су само у нешто нижој стопи природног прираштаја општине Калиновик, која је већ тада постала значајно емиграционо подручје, са све неповољнијим старосним структурама.

Пад броја становника на нивоу регије, до 1991. године, дијелом је везан и за смањен природни прираштај. Општина Калиновик већ тада има изражен озбиљан проблем негативног природног прираштаја, док општина Невесиње стагнира у овом погледу. Узрок овоме су негативне старосне структуре становништва, односно мањи број људи у фертилном контигенту. Бројне емиграције становништва из ове старосне групе су утицале на продубљивање овог проблема. Ипак, просјек од око 5‰ на нивоу регије, представљао је релативно повољан природни прираштај за наведени временски интервал. Најновније, наведене, процјене говоре о изразито неповољним стопама природног прираштаја. Негативан прираштај је у потпуности захватио простор регије, који уз изразито лошу економску ситуацију и појачану емиграцију, ову регију чини депопулационим простором.

Праћењем елемената **виталне демографске статистике** у посматраном временском интервалу, популациони трендови регије ће бити негативни у наредном периоду.

Табела 4. Неки елементи виталне статистике за општине Требињско-фочанске регије запериод 2006-2010. година

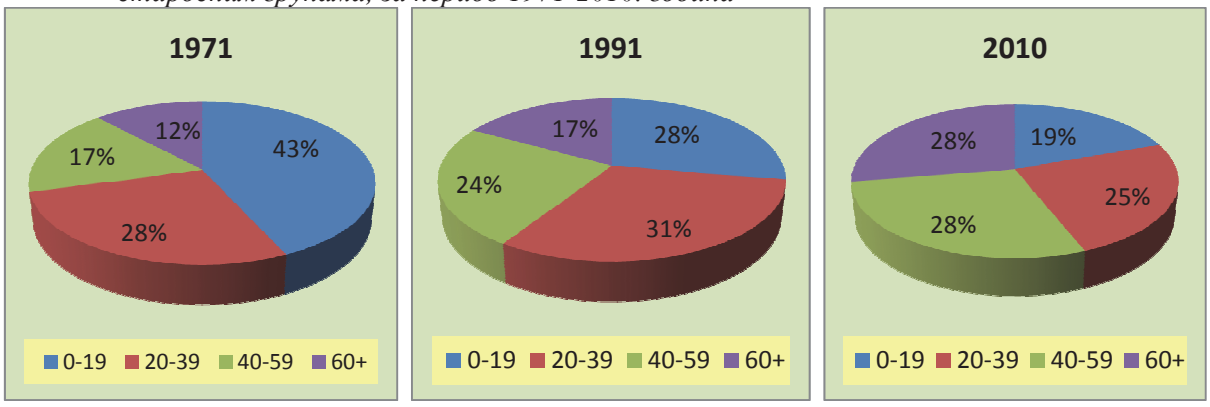
Р. бр.	Општина	Рођени					Природни прираштај	Умрли				Бракови	
		Свега	Живорођени			Мртворођ.		Свега	М	Ж	Умрла одој.	Склопљени	Разведени
			С	М	Ж								
1.	Берковићи	92	91	45	46	1	-30	121	66	55	-	36	-
2.	Билећа	459	457	252	205	2	-233	690	353	337	1	248	9
3.	Гацко	411	410	220	190	1	-56	466	238	228	-	185	7
4.	И. Мостар	2	2	-	2	-	-14	16	5	11	-	-	-
5.	Калиновик	59	59	24	35	-	-158	217	93	124	-	39	-
6.	Љубиње	158	157	79	78	1	-67	224	113	111	-	78	3
7.	Невесиње	621	619	339	280	2	-186	805	404	401	6	255	11
8.	Требиње	1419	1414	741	673	5	-303	1717	853	864	4	753	37
9.	Трново	43	43	21	22	-	-78	121	62	59	-	29	-
10.	Фоча	704	703	381	322	1	-413	1116	577	539	1	373	29
11.	Чајниче	134	133	66	67	1	-149	282	144	138	2	77	2
	Укупно	**4102**	**4088**	**2168**	**1920**	**14**	**-1687**	**5775**	**2908**	**2867**	**14**	**2073**	**98**

(Извор: *Статистички билтен 14, демографска статистика*, Републички завод за статистику Републике Српске, Бања Лука, 2011.)

Из прегледа елемената виталне статистике улазимо у суштину проблема рецентног, негативног природног прираштаја. Ријеч је о изузетно ниском наталитету, где се тек око хиљаду дјеце рађа годишње, на нивоу регије која броји једанаест општина. Овакав наталитет не може да одржи ни просту репродукцију популације регије. Можемо примјетити да се стопе морталитета крећу у границама нормале. Релативно је мали број мртворођене дјеце, што говори о одређеном напретку у организацији медицинске службе. Полне разлике у броју рођених и умрлих имају уобичајене проценте. Број склопљених бракова прати број рођених, из чега долазимо до закључка да брачни парови одржавају већ устаљени просјек од двоје дјеце по пару. Тренутно негативни демографски трендови у Требињско-фочанској регији посљедица су вишегодишњег одлива младог становништва, узрокованог неповољном економском ситуацијом и ограниченим условима привредног развоја.

Један од најзначајнијих параметара у анализи демографског развоја и демогарфских ресурса неке регионалне цјелине јесу **структуре становништва**.

Прилог 1. Старосна структура становништва Требињско-фочанске регије по великим старосним групама, за период 1971-2010. година

(Извор: *Статистички билтен, Упоредни подаци 1971, 1981 и 1991*., Федерални завод за статистику, Сарајево, 1998.; *Саопштење Републичког завода за статистику*, Републички завод за статистику Републике Српске, Бања Лука, 2011.)

Посебна пажња, и у овом случају, обраћа се на старосне структуре становништва, на основу којих објашњавамо демографске процесе у прошлости и садашњости, те дајемо прогнозе за будућност. Примјетно је кретање старосних структура у систему демографске транзиције, гдје се у великом проценту смањују удјели младог и радно способног становништва, док се повећајаву удјели средњовјечног и старог становништва. Примјетна је изузетно неповољна тренутна структура становништва регије, премда је удио младог и радног становништва значајно пао испод 50%. У смислу економског развоја, у сваком погледу, овакве старосне структуре не представљају никакву основу. Оваква структура и даље усложњава проблеме, премда је све мање становништва из репродуктивног контингента, те се и у будућности могу очекивати трендови негативног природног прираштаја, чиме овај демографски параметар постаје највећа кочница у вредновању демографских ресурса регије. Један од главних узрочника проблема су и емиграциона кретања младог становништва са овог простора, која трају годинама уназад. Проблем неповољних старосних структура може се зауставити само перманентном примјеном мјера популационе политике које стимулишу наталитет, систематским рјешењима у погледу привредног јачања, који би лагано заустављали одлив младог становништва.

Поменућемо и друге структуре становништва, које свакако имају своју улогу у демографском развоју Требињско-фочанске регије, премда је неке од њих незахвално анализирати због недостатка статистичких података. Можемо закључити да је полна структура уобичајена за овакав тип популације, гдје нешто више мушкараца учествује у емиграционим кретањима. Такође, рађа се нешто више мушкараца, али зато имају и нешто краће очекивано трајање живота.

Национални састав се знатно хомогенизовао након грађанског рата у Босни и Херцеговини, премда је у историјско-географском смислу Требињско-фочанска регија (дио Старе Херцеговине) вијековни дио националног геопростора и као такав са већинским српским становништвом. Према попису из 1991. године Срби су у становништву регије учествовали са 63%, Муслимани са 34%, а Хрвати и остали са 3% укупне популације. Значајније учешће муслиманског становништва било је у општинама Фоча (релативна већина), Чајниче и Требиње. Конфесионална структура становништва, у овом случају, може се поистовјетити са удјелима етничке структуре становништва регије.

Иако изузетно заначајани параметри, економске и образовне структуре становништва Трбињско-фочанеске регије није лако објективно пратити, прије свега због недостатка најновнијих података. Стога је могуће вршити одређене анализе за раније периоде, који су везани за другачије социоекономске прилике и тенденције развоја. За већину општина регије, у осамдесетим годинама 20. вијека, вриједи процес смањења активног становништва у укупном, што је посљедица емигарције радно способног становништва (Гњато Р., 1991). Значајно је растао и удио становништва у секундарном сектору, на рачун примарног. Тренутно стање обиљежава мање повећање удјела активног становништва у терцијарном сектору, што није посљедица снажног економског развоја. Смањио се удио активног становништва у секундарном сектору, уз повећану незапосленост, а самим тим и смањен удио активног становништва. данас је значајно смањен удио неписмених, док за остале анализе образовне структуре становништва овог простора, немамо адекватне статистичке показатеље.

Већ је напоменуто да су **миграциони процеси** у којима је учествовало становништво Требињско-фочанске регије кључни фактор при детерминисању овог простора као депопулационог. Становништво ове регије, као и већине пасивних динарских крајева, од давнина је показивало одлике мобилности. Готово искључиво, у питању је емиграција као вид миграционог кретања. Из овог произилази и чињеница да овај простор има висок удио аутохтоног становништва у укупној популацији (Гњато Р., 1991).

Обим емиграција у периоду прије Другог свјетског рата је тешко утврдити, јер не постоји адекватна статистика. Крајем 19. и почетком 20. вијека најчешћи правци миграција

воде у прекоокеанске земље, да би се у 20. вијеку, преобразиле у унутрашње миграције ка већим развојним центрима.

У периоду након Другог свјетског рата доминирају миграције на релацији село – општински центар, које празне рурални простор. Од шездесетих година на овамо, почињу озбиљни депопулациони процеси. У коначном билансу међурегионалне миграције дају главно, емиграционо обиљежје. У међупописним периодима 1961-1971. и 1971-1981. година биљже се миграциони губици од више хиљада људи, док већи дио општина прелази у просторе са обиљежјима изразите депопулације. Судбину овог простора, у погледу емиграционих процеса у овом периоду, дјелимично су избјегли регионални центри Требиње и Фоча, због функционалне развијености.

Посебан печат демографском губитку на простору ове регије, уосталом као и у цијелом динарском простору СР Босне и Херцеговине, дала је колонизација у правцу Војводине. Највећи интензитет, ово масовно и организовано пресељење имало је у периоду 1945-1948. година, када је СР Босну и Херцеговину напустило 13 200 домаћинстава, од чега је највише било српског становништва (Маринковић Д., 2005). Значајан дио наведених домаћинстава је у том периоду припадао и популацији простора који анализирамо.

У период до грађанског рата у Босни и Херцеговини настављен је перманентни одлив становништва. Међутим, рат је усложнио миграционе процесе, појавом новог, посебног облика кретања. Процес избјеглиштва је у многоме обликовао демографски развој у последњем двадесетогодишњем периоду. Са простора Требињско-фочанске регије у процесу избјеглиштва одселио се одређен број становништва према Федерацији БиХ и другим дијеловим бивше Југославије, па чак и Европе и свијета. највећи број лица се одселио из Фоче, Требиња и Чајнича, гдје је живио већи број муслиманског становништва. Истовремено, на овај простор се доселио велики број избјеглих и расељених лица из разних дијелова бивше државе. Као посљедица избјеглиштва на овом простору манифестују се демографски, социо-економски, геополитички и други проблеми (Маринковић Д., 2005).

Значајан број избјеглих лица је доселио у Фочу, затим Требиње и Невесиње. Највише становништва које је избјегло у општине ове регије, долази из Мостара, гдје је прије рата живио значајан број српског становништва. У Фочу су највећим дијелом пристигла избјегла и расељена лица из општине Горажде. Општина Невесиње је остварила и пораст броја становника захваљујући приливу избјеглог српског становништва из простора западне Херцеговине.

Табела 5. Унутрашња миграциона кретања по општинама Требињско-фочанске регије за период 2007-2010. година и број избјеглих и расељених лица у истим општинама

Р. бр.	**Општина**	**Број досељених**	**Број одсељених**	**Миграциони салдо**	**Бр. избјеглих и расељених ***
1.	Берковићи	241	288	-44	595
2.	Билећа	238	394	-156	2 207
3.	Гацко	280	350	-70	3 149
4.	И. Мостар	41	10	31	199
5.	Калиновик	178	238	-60	619
6.	Љубиње	108	163	-55	474
7.	Невесиње	730	679	51	5 376
8.	Требиње	1 125	770	355	7 495
9.	Трново	167	255	-88	1 109
10.	Фоча	666	831	-165	4 177
11.	Чајниче	191	260	-69	1 265
	Укупно	**3 965**	**4 238**	**-270**	**26 663**

*Подаци се односе на 2001. годину

(Извор: *Статистички билтен 14, демографска статистика*, Републички завод за статистику Републике Српске, Бања Лука, 2011.; Маринковић Д.: *Демографски проблеми процеса избјеглиштва у Републици Српској*, ГДРС, Бања Лука, 2005.)

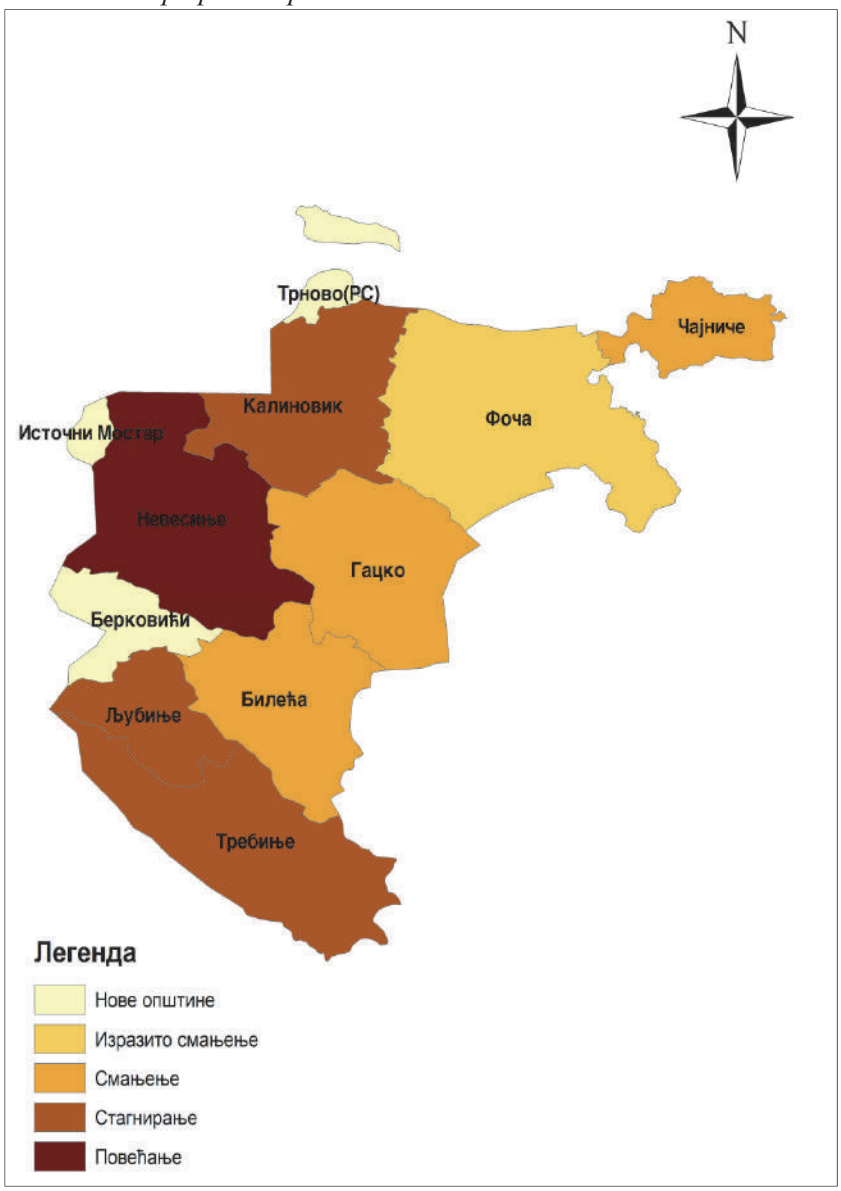
Праћење миграционих токова у последњим годинама је олакшано, тако да имамо конкретне, рецентне, податке о миграционом салду. У протеклом периоду је забиљежен

константан негативан салдо, са значајним одступањем у Требињу, које биљежи механички пораст становништва, захваљујући свом положају и функцијама.

ДИФЕРЕНЦИЈАЦИЈА ОПШТИНА ПРЕМА ДЕМОГРАФСКОМ РАСТУ, СТАГНАЦИЈИ И СМАЊЕЊУ

Након анализирања демографских показатеља на простору регије, можемо издиференцирати одређене просторне цјелине (општине) и презентовати као простори смањења, стагнирања или демографског раста. Приликом овакве синтезе, као релевантан је узет период од 1991. године до данас (обрађени показатељи до 2010. године). Новонастале општине на простору Требињско-фочанске регије нису обухваћене овом класификацијом простора. Међутим, из раније обрађених података, релативно мале популације и процеса који су слични за већину општина регије, можемо закључити да су општине Трново и Берковићи простори демографског смањења или демографског стагнирања. Општина Источни Мостар, последњих година има изузетно негативне демографске тенденције, тако да је несумњиво простор негативног демографског развоја.

Прилог 2. Општине Требињско-фочанске регије према нивоима савремених демографских кретања

Анализирајући демографски развој преосталих општина, уочавамо прилично негативне тенденције, гдје Фоча биљежи изразито смањење, што је посљедица ратних дешавања. Као регионални центар, постоји могућност стабилизације популационих прилика ове општине. Преостале општине, са изузетком Невесиња, имају или смањење или стагнирање популације, што у демографском смислу обиљежава простор регије као депопулацијски. Ова теза добија на значају, када се у обзир узму изузетно неповољне старосне структуре становништва. Општина Невесиње свој популациони пораст у посматраном периоду засновала је на имиграцији српског становништва из Мостара, у периоду протеклог рата.

Из ове анализе произилази чињеница о постојању неколико типова диференцијације територије према наведеним демографским параметрима. Оваква неравномјерност може додатно да усложни процесе који негативно утичу на популационе процесе у будућности. Стварање унутаррегионалне равнотеже у демографским токовима би било предуслов ка побољшању стања демографских ресурса овог простора.

МЈЕРЕ ЗА ПОБОЉШАЊЕ ПОСТОЈЕЋЕГ СТАЊА

Анализом демографских параметара и виталне статистике, дошли смо до одређених закључака о специфичностима демографског развоја Требињско-фочанске нодално-функционалне регије. Из ове анализе дошло се до закључака везаних за рецентни демографски развој становништва овог простора. Постојеће стање може се сматрати изузетно негативним, а простор дефинисати депопулационим. Негативне стопе природног прираштаја, константан одлив становништва из фертилног и радног контингента, неповољне старосне структуре становништва, велики удио издржаваног становништва и потпуно пражњење руралних простора у догледно вријеме могу довести регију у потпуну депопулацију и немогућност реализовања било каквих мјера на убрзању социо-економских развојних процеса. С тога је неопходно предузети низ, прије свега, системских мјера, на свим нивоима управљања како би се дошло до одређеног напретка у побољшању постојећег стања.

Издвајају се неке опште мјере популационе политике које је неопходно примјенити на овај простор, док би неке од ових мјера могле послужити као подршка локалној заједници у покушајима да задржи становништво, посебно младо:

- Директне мјере (миграциона политика, подршка породици, политика репродуктивног здравља, породично оријентисана политика запослености)
- Индиректне мјере (економска политика, политика полова, едукативна политика)
- Политика побољшања (реформа социјалне безбједности, политика радне снаге, здравствена политика, политички одговор на старење популације) (Пашалић С., Маријанац З., Ђурђев Б., Маринковић Д., Живковић М., Вуковић Ј., 2006)

Јачање економских капацитета на нивоу општина и регије у цјелини, засигурно је први корак ка свим плановима који би побољшали демографску ситуацију. Запошљавање младог становништва би омогућило социо-економске предуслове за формирање стабилних породица, што би за собом донијело низ позитивних демографских тенденција, као што су повећање наталитета, враћање природног прираштаја у позитивне вриједности, смањење обима емиграција и што је најважније, побољшање старосних структура у смислу већег учешћа младе популације.

Рурални простор ове нодалне-функционалне регије је већ дуже вријеме испражњен, и то у већем обиму од других регионалних цјелина. Поред малог апсолутног броја становника, мора се систематски рјешавати неповољна старосна структура, са израженим учешћем старачких и самачких домаћинстава. Осавремењавање аграрне производње, подстицаји младим пољопривредницима и изградња физичке инфраструктуре, те стварање услова за развој фармерске, специјализоване и монокултурне производње на окрупњеним газдинствима, нека су од рјешења која би задржала младо становништво у рурални простор регије.

Интервенције државе у смислу мјера популационе политике за ову регију, поред општих, могу бити и специфичне. Унутаррегионалне емиграције, из општина нижег хијерархијског ранга у регионалне центре свакако није најповољнија за укупан демографски

развој, али су много потребније мјере које би зауставиле емиграције у друге регионалне цјелине или чак у иностранство. Заустављање одлива младог и становништва из радног контингента у друге регионалне центре Републике Српске морало би се зауставити јачањем функционалних и социо-економских капацитета Фоче и Требиња, али и других општинских центара[5]. Ова мјера би у одређеном обиму задржала становништво унутар саме регије.

Заустављање прије свега емиграционих процеса, јачањем укупне социо-економске ситуације, довело би до повећања укупне виталности становништва, повећањем стопа наталитета, фертилитета, природног прираштаја и нупцијалитета. Мишљења смо, да само снажан економски развој може бити основа за успјешно спровођење мјера популационе политике. Све друге мјере могу бити само корективне, али не и иницијалне у јачањима популационих капацитета регије.

ЗАКЉУЧАК

Анализом релевантних демографских параметара и виталне статистике покушали смо објаснити кључне процесе у формирању популације Требињско-фочанске регије. Можемо закључити да су на демографски развој утицали бројни географски фактори, који су условили да овај простор већ у осамдесетим годинама 20. вијека поприми обиљежја депопулације. Разлог томе су перманентни емиграциони процеси, изазвани слабим могућностима за бржи социоекономски развој.

Посебна пажња је обраћена на период од последњих неколико година, чиме се дошло до закључка о бројним, негативним конотацијама демографског развоја. Негативне стопе природног прираштаја и негативан миграциони салдо усложњавају старосне структуре становништва, на којима се не може пројектовати позитиван ни демографски, ни економски развој.

Потребно је прије свега системским мјерама на нивоу државе, али и на регионалном и општинском нивоу, припремити бројне подстицајне мјере које би усмјериле ка повећању стопа наталитета. Уједно је нужно повећати улагања у економски развој ове регије, како би се у што већој мјери задржало становништво, посебно оно из репродуктивног контигента.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Гњато Р. (1991): *Источна Херцеговина – регионално-географски проблеми развоја*, Географско друштво Босне и Херцеговине, Сарајево.
2. Гњато Р. (1997): *Нодално-функционална регионализација Републике Српске,* Гласник, св. 2, Географскодруштво републике Српске, Бања Лука.
3. Гњато Р. и др. (2008): *Нодално-функционална регионализација Републике Српске*, Природно-математички факултет, Бања Лука.
4. Ђурђев Б. (2001): *Основне технике у демографији*, Друштво демографа Југославије, Београд.
5. Маринковић Д. (2005): *Демографски проблеми процеса избјеглиштва у Републици Српској,* Географско друштво Републике Српске, Бања Лука.
6. Пашалић С., Маријанац З., Ђурђев Б., Маринковић Д., Живковић М., Вуковић Ј. (2006): *Демографски развој и популациона политика Републике Српске*, Младост, Бијељина.
7. *Попис становништва и станова – пол и старост*, (1973), Савезни завод за статистику, Београд.
8. *Просторни план Републике Српске*, (2008), Урбанистички завод Републике Српске, Бања Лука.

[5] Под овим се конкретно подразумјева пренос неких државних функција и сједишта државних агенција и институција у регионалне центре, како би локално становништво било запослено у њима. На тај начин би били смањени pull фактори других центара (најчешће Бања Лука) и push фактори центара Требињско-фочанске регије.

9. *Саопштење Републичког завода за статистику*, (2011), Републички завод за статистику Републике Српске, Бања Лука.
10. *Становништво Босне и Херцеговине – народносни састав*, (1995), Државни завод за статистику Републике Хрватске, Загреб.
11. *Статистички билтен 14, демографска статистика*, (2011), Републички завод за статистику Републике Српске, Бања Лука.
12. *Статистички билтен, Упоредни подаци 1971, 1981 и 1991*., (1998), Федерални завод за статистику, Сарајево.
13. *Статистички годишњак СР Босне и Херцеговине*, (1991), Републички завод за статистику СР БиХ, Сарајево, 1991.

DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF THE TREBINJE-FOCA REGION

DRAGAN PAPIĆ, MARKO STANOJEVIĆ

Faculty of Natural Sciences and Mathematics, University of Banja Luka, 78000 Banja Luka, Republic of Srpska

It has been attempted to account for the key processes in formation of the Trebinje-Foca region population through analyses of relevant demographic parameters and vital statistics. We may infer that the demographic development has been influenced by numerous geographic factors, which further led this region towards depopulation in 1980s. The reasons lie in permanent processes of emigration, caused by poor prospects for faster social-economic growth.

Special attention is paid to the last several years, during which period there was a great number of negative connotations of demographic development. Negative birth rates and migrations further complicate the population age structure, which cannot project either a positive demographic or economic development.

It is crucial to introduce incentives for higher birth rates on the state, regional and municipal levels. At the same time, it is essential to enhance economic investments in the region so as to preserve the population, especially the reproductive contingent members.

ВЕСНА ЛУКИЋ UDC: 314.7"51"(497.11)

ДНЕВНИ МИГРАЦИОНИ ТОКОВИ У СРБИЈИ – УЗРОЦИ И ПОСЛЕДИЦЕ

Центар за демографска истраживања, Институт друштвених наука, 11000 Београд, Србија

Апстракт: Промене у друштву значајно мењају услове одвијања дневних миграција запосленог становништва. У периоду после Другог светског рата дневни миграциони токови у Србији формирали су се под утицајем трансформације привредне делатности активног становништва, услед повећаних потреба индустрије за радницима. Вертикална друштвена покретљивост, коју је у то време превасходно карактерисао трансфер становништва из пољопривредних у непољопривредне делатности, данас се одвија у смеру од секундарног ка терцијарном сектору. Ове и друге промене у структури привреде, као што су приватизација и модернизација, одражавају се на обим и обележја дневних миграционих токова активног становништва. Број дневних мигранта у Србији значајно се повећао од 60-их година 20. века. С тим у вези отвара се питање узрока и последица дневних миграција за развојне тенденције насеља становања и насеља рада дневних мигранта. На основу података добијених посебном статистичком обрадом Пописа становништва из 2002. године, у раду су истражени улазни и излазни токови дневних миграција радника, за категорије насеља различите популационе величине и типа, те њихов могући утицај на просторни (пре)размештај становништва Србије.
Кључне речи: дневне миграције, насеља, радници, Србија, депопулација

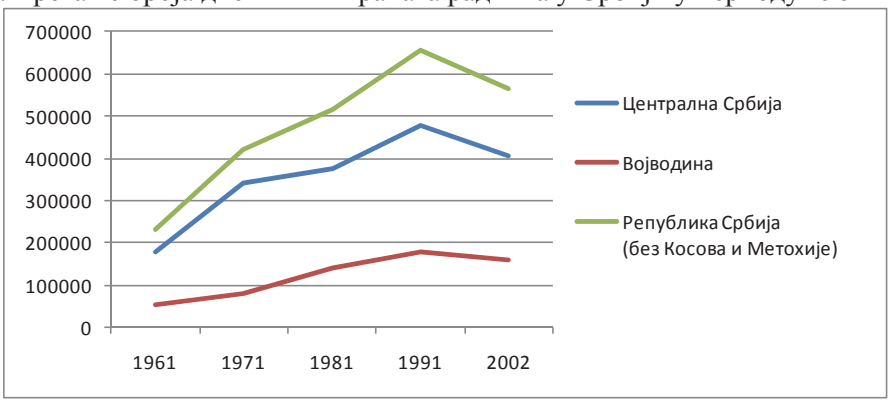
Abstract: Social changes significantly alter commuting conditions. In the period after the Second World War, commuting flows in Serbia were formed under the influence of transformation of active population's economic activity sector, as the needs for labor in industry increased. Vertical social mobility, which has been mainly characterized at that time by transfer of population from agricultural to non-agricultural activities, is going from secondary to tertiary sector of the economy nowadays. These changes, along with those within the economy structure, such as privatization and modernization, have influenced the scope and characteristics of commuting flows of active population. Number of commuters in Serbia has been increased since 1960's. In relation to that, a question arises about the commuting causes and consequences and development tendencies for the commuters residential and working settlements. Based on data gained by special statistical processing of 2002 Census data, the paper examines commuting inflows and outflows, for the various settlement types, as well as their possible influence onto spatial (re)arrangement of Serbian population.
Key words: commuting, settlements, labor, Serbia, depopulation

УВОД

У Србији се од 60-их година 20. века удвостручио број активних дневних мигранта. Највећи пораст обима дневних миграционих токова забележен је у периоду 1961-1971. године, у време интензивне деаграризације и индустријализације. Већина дневних мигранта из сеоских подручја у то време се и даље бавила пољопривредом. Ова појава је била карактеристична за Јужну Европу, где су у периоду 1950-1970. године регистроване веће стопе индустријализације од урбанизације (Roca, 1986). Временом је удео пољопривредног у укупном становништву Србије смањен са више од 50% 1961. године на 11% 2002. године, док је удео градског становништва (58,4% 2009. године) све више повећаван.

У дневним миграцијама у Србији 2002. године учествовало је 565.054 радника, или 21,4% од укупног броја запослених. Након континуираног пораста броја дневних мигранта, приметно је смањење у последњој деценији 20. века. Рат на просторима бивше Југославије, као и увођење санкција одразили су се на несташицу горива и нередован саобраћај а тиме и на обим дневних миграционих токова у периоду 1991 – 2002. године.

Графикон 1. Кретање броја дневних миграната радника у Србији у периоду 1961-2002. године

Извор: СЗС, 1967; РЗС, 2004; РЗС, 2006.

Поред обима дневних миграционих токова временом је дошло до промена у полној и социоекономској структури дневних миграната[1], док је непромењен остао главни смер одвијања дневних миграција те су дневне миграције и даље најинтензивније на релацији од села ка граду. Дневне миграције становништва у Србији одвијају се у условима веома уситњене мреже насеља у којој највећи удео чине сеоска насеља популационе величине до 1000 становника. Ова насеља карактерише исцрпљеност демографских ресурса, како због негативног миграционог салда тако и због недовољног биолошког обнављања становништва, али и неповољна старосна и образовна структура популације. С друге стране, просторни размештај становништва указује на изражену суперконцентрацију становништва у већим градовима, што резултира диспропорцијама у густини насељености и броју становника између просторних целина уз изражену демографску, економску и социјалну поларизацију. Управо је неравномеран демографски и социо-економски развој насеља и региона предуслов за формирање дневних миграционих токова становништва. У раду је извршено проучавање обима и праваца дневних миграционих токова становништва за четири различите категорије насеља према типу и популационој величини (сеоска насеља, сеоска насеља која административно припадају градовима са 100.000 и више становника, мали градови до 20.000 становника и средњи градови 20.000-100.000 становника), те могућих последица преласка дела дневних мигранта у мигранте по просторни размештај становништва, с обзиром да дневне миграције често резултирају дефинитивним пресељењем. Као извор података о дневним мигрантима коришћени су резултати посебне статистичке обраде Пописа становништва из 2002. године.

УЗРОЦИ ДНЕВНИХ МИГРАЦИЈА СТАНОВНИШТВА

На избор облика просторне покретљивости становништва утиче комбинација push и pull (микро, мезо и макро) фактора. Спектар унутрашњих фактора утицаја на дневне миграције обухвата поред карактеристика појединца и домаћинства и личне/породичне социо-психолошке тј. субјективне факторе миграције, који се односе на утицај фазе животног циклуса, животног стила и социјалних веза. Спољашњи фактори (фактори тржишта рада, фактори тржишта становања, фактори саобраћајних услова и организације простора) су објективни односно економско-рационални фактори и фактори простора. Унутрашњи фактори који утичу на дневне миграције су микро и мезо фактори релевантни за појединца и домаћинство, док су спољашњи фактори утицаја на дневне миграције или макро фактори превасходно структурни фактори друштва који су у вези са политиком економског и просторног развоја. Макро фактори утицаја на дневне миграције јесу управо они који утичу на стварање регионалних разлика у различитим доменима, тиме подстичући дневне миграције као облик просторне покретљивости становништва.

[1]Најизраженије промене су смањивање удела дневних мигранта запослених у примарним и секундарним делатностима уз пораст учешћа дневних мигранта запослених у терцијарним и квартарним делатностима, као и повећање учешћа жена у дневним миграцијама.

Економски мотиви (понуда и потражња радне снаге, животни стандард и разлике у приходима) најчешће су пресудни за учешће становништва у дневним миграцијама, али и другим облицима миграција. Економски фактори утицаја на дневне миграције могу бити привлачни (могућност стицања већег дохотка, боље могућности за запошљавање у струци, могућност специјализације), или одбојни (немогућност запослења или губитак посла у насељу становања, високе цене некретнина у насељу рада). Ови фактори су у директној вези са локалним и регионалним економским условима и условима на тржишту рада, у виду степена развијености и диверзификованости привреде, пораста или смањења потражње за одређеним занимањима и висине прихода. Поред услова на тржишту рада други економски фактор који утиче на настанак и развој дневних миграција, јесу услови на локалном и регионалном тржишту некретнина. Цене некретнина, стамбена политика или довољан/недовољан обим стамбене градње у месту становања/рада, могу пресудно утицати на избор облика просторне покретљивости становништва. У Србији дневне миграције радника имају економску оправданост, за разлику од дневних миграција радника у западноевропским земљама и Северној Америци, где су дневне миграције радника већ дуже време претежно резултат личних (породичних) жеља за животом ван домета градске буке и аерозагађења (Лукић, 2006). Економски фактори имају преовлађујући утицај на обим, правце и структуру дневних миграција становништва Србије, и представљају одраз неравномерног привредног развоја на нивоу насеља, општина и региона и изражене концентрације функција у већим макрорегионалним градским центрима.

Према анализи нивоа развијености датој у Стратегији регионалног развоја Републике Србије од 2007 до 2012. године 37 општина на простору Републике Србије (без Косова и Метохије) категорисане су као економски неразвијене или подручја са посебним развојним проблемима (Службени Гласник Републике Србије 21/07). Транзициони процеси у Србији у првој деценији 21. века утицали су на појаву нове групе неразвијених подручја (општина) тзв. девастирана подручја[2]. Овој групи, као посебном виду неразвијених општина са центрима који су некада били носиоци привредног развоја ширег простора, припадају општине Мајданпек, Бор, Прибој, Медвеђа, Књажевац, Пријепоље, Крагујевац, Лозница, Лесковац, Краљево, Шид, Рашка и Димитровград, а од 2006. године и општине Власотинце, Сврљиг, Владичин Хан и Куршумлија (Службени Гласник Републике Србије 58/04, 63/04, 20/06 и 91/06). Велики број радника који је отпуштен знатно је повећао проценат незапослености у 2000-тим годинама, који расте из године у годину, просечном годишњом стопом од 1,6%, са високим уделом дугорочно незапослених, младих и нестручних лица. У степену незапослености запажају се велике разлике по регионима Србије, а ниске вредности овог показатеља се поклапају управо са оним регионима у којима је већина општина категорисана као економски неразвијене (Јабланички и Пчињски округ) (Тошић и др., 2009).Нарушени економски и социјални односи на неразвијеним подручјима довели су до настављања процеса исељавања из насеља географски удаљенијих и лошије саобраћајно повезаних са већим центрима, док је у осталим насељима дошло до пораста обима дневних миграција као вида прилагођавања и превазилажења проблема незапослености у локалној средини. Општине које су полазиште великог броја активних дневних миграната ка другим општинама, претежно имају велики број незапослених становника и ниске вредности националног дохотка по становнику (Лукић, 2006). Међу стратешким правцима и приоритетима дефинисаним у Националној стратегији запошљавања за период 2011-2020. године јесу управо подстицање запошљавања у мање развијеним регионима уз развој регионалне и локалне политике запошљавања. Отварање нових радних места подстиче се обезбеђивањем финансијских средстава у виду субвенција послодавцима и субвенција за самозапошљавање или доделом кредитних средстава које реализују Национална служба за запошљавање, Фонд за равој Републике Србије и Агенција за страна улагања и промоцију извоза (SIEPA) (Влада Републике Србије, 2011).

[2] За дефинисање статуса девастираних подручја коришћени су следећи показатељи: смањење дохотка, учешће индустрије у укупном дохотку, народни доходак по становнику и укупан број незапослених.

Поред незапослености, као општег друштвеног проблема у савременим условима транзиције привреде у Србији, на токове дневних миграција радника у Србији утичу и високи трошкови становања и цене некретнина у већим урбаним центрима, које су препрека за резиденцијалну миграцију. Потешкоће око продаје кућа и станова у економски неразвијенијим подручјима чине да домаћинства одустају од пресељења. Стога је чест узрок избора дневне миграције, као облика просторне покретљивости становништва, релативна непроменљивост места становања која утиче на избор запослења које је доступно на дневној удаљености од насеља становања. Истраживања на примеру Панчева показују да 93,8% дневних миграната живи у стамбеном објекту који је у власништву његове породице (Лукић, 2008).

ПОСЛЕДИЦЕ ДНЕВНИХ МИГРАЦИЈА СТАНОВНИШТВА

Дневне миграције становништва узрокују бројне и разноврсне, како позитивне тако и негативне, последице утичући истовремено на дневне мигранте али и на немигрантску популацију, те демографски и друштвено-економски развој и животну средину насеља између којих се одвијају. Поред директних последица дневних миграција, као што су проблеми везани за повећање обима саобраћаја, буке и емисије издувних гасова у одређеним периодима дана, дневне миграције се посредно одражавају на број, размештај, и структуру становништва и домаћинстава преласком дела дневних мигранта у мигранте. Дневне миграције имају различите импликације на локални и регионални развој, а самим тим и на развојне политике и просторно планирање. Свакодневно путовање дела становништва из једног насеља у друго, као позитиван ефекат има смањење потребе за улагањима у комуналну и стамбену инфраструктуру насеља рада (најчешће градова). Са друге стране, преоптерећење саобраћајница на правцима дневних миграција може проузроковати потребу за њиховим чешћим и непланским поправкама и већим улагањима у саобраћајну мрежу и возни парк јавног саобраћаја.

Највидљивије последице дневних миграција становништва су физиономске и огледају се у промени морфолошко-просторне (физиономске) структуре насеља становања и рада, односно физиономије и општег изгледа насеља. У насељима становања мења се изглед кућа и других објеката, а често и намена разних пратећих објеката, као и изглед и намена земљишних парцела. Услед тога дешава се да дође до промене правца просторног развоја насеља, односно до просторног ширења насеља дуж главних саобраћајница, ради боље саобраћајне доступности. Учестала појава дивље градње у насељима рада, као начин на који дневни мигранти покушавају да реше стамбено питање, негативна је последица дневних миграција радне снаге.

Популационе последице дневних миграција становништва видљиве су у променама основних компоненти демографског развитка, те променама у структури становништва и домаћинстава. Поред промена у структури становништва према делатности дневне миграције могу да утичу и на друга обележја становништва. "Неке демографске промене као што је нпр. промена етничког састава насеља постепено су извршене и путем дневних миграција становништва, с обзиром да ове привремене миграције обично воде ка пресељењу у насеље рада" (Stanković, Žižić, Kapuran, 2000). Најчешћа позитивна економска последица дневних миграција јесте побољшање животног стандарда дневног мигранта и његове породице. Имајући у виду да у Србији дневне миграције радника првенствено имају економску оправданост (Лукић, 2006) дневни мигрант најчешће повећава стандард целокупног домаћинства обезбеђујући примања, по правилу већа од оних која би могао зарадити у локалној средини. Ефекти дневних миграција на локални економски развој могу бити различити, и њихов утицај може варирати током времена, те тако допринети повећању или смањењу социоекономских разлика између насеља становања и насеља рада. Улагање дела дохотка дневних мигранта у насеље становања свакако је позитиван процес. Коришћење дохотка створеног у граду за стамбену изградњу, побољшање комуналне и социјалне инфраструктуре села неки аутори називају повратном урбанизацијом (Friganović, 1968; Vresk, 1990). Међу негативним економским последицама дневне миграције јесте могуће смањење продуктивности предузећа услед губитака због кашњења радника на посао, нарочито уколико се превозе градским превозом, чешћих одсуствовања због боловања (као последице замрености услед

путовања и недостатка времена за одмор) или обављања сезонских пољопривредних послова уколико је реч о радницима који се допунски баве пољопривредом.

Развојно деловање дневних миграција на подручја њиховог утицаја видљиво је у различитим сферама живота. Једна од позитивних последица дневне миграције јесу промене у начину живота које дневни мигранти доносе из насеља рада у насеље становања. Преко миграционе мреже преносе се информације и идеје између насеља рада и насеља становања. Дневне миграције сеоског становништва утичу на метаморфозу села и на промене навика и начина живота, с обзиром да дневни мигранти најчешће раде у већем, градском, насељу те су усвајањем градских норми и погледа на живот они главни носиоци промена у насељима становања. Томе у прилог говори и увођење у литературу концепта мигранта као "културног посредника" (Spencer, 1970). У последњих неколико деценија честа су истраживања на тему психо-социјалних последица свакодневног путовања дневних миграната, и квалитета њиховог живота уопште. Као резултат умора услед свакодневног путовања дневне миграције могу да се одразе на здравствено стање радника. Има сазнања да радници дневни мигранти имају стресније живот од других радника те да постају мање продуктивни са порастом раздаљине дневне миграције (Costa et al., 1988; Zenou, 2002). Мањак слободног времена услед свакодневног путовања одражава се и на друге аспекте живота дневног мигранта, а тиме и на породичне односе, јер су чланови породице дуже раздвојени и проводе мање времена заједно. Једна од социјалних последица дневних миграција стога је у неким случајевима и слабљење брачних односа и улоге родитеља у образовању и одгоју деце.

Бројни објављени научни радови указују да се процес исељавања из сеоских насеља наставља и поред феномена урбане деконцентрације (counterurbanisation) (Stockdale, 2002). Поред тога што се емиграцијом и недовољним биолошким обнављањем становништва континуирано смањује број становника сеоских насеља у Србији, а многа насеља се и гасе (спонтано расељавање), повећава се број насеља мале популационе величине односно додатно уситњава мрежа насеља. Смањивањем броја становника и неповољним променама у структури (сенилизацијом и феминизацијом) сеоског становништва, поред извора радне снаге за трансфер у непољопривредне делатности смањио се и миграциони потенцијал и број дневних миграната делимично ангажованих у пољопривреди а временом се мења и аграрни пејзаж насеља, док је привредни значај пољопривреде све мањи. Томе је у знатној мери допринела уситњеност пољопривредних поседа. Процеси деаграризације, пренамене земљишта и појава дивље градње су нарочито изражени у приградским насељима, која услед интензивног досељавања становништва одликује нешто повољнија старосно-полна структура становништва у односу на сеоска насеља из шире сфере утицаја градова. У сеоским насељима из шире сфере утицаја градова негативни демографски трендови, међу којима је одмакао процес старења становништва, имају далекосежне економске последице нарочито за систем социјалне и здравствене заштите.

Већина сеоских насеља Србије у међупописном периоду 1991-2002. године бележи смањивање броја становника, праћено већим обимом излазних од улазних токова дневних миграција. Међутим, категорија сеоских насеља која административно припадају градовима са више од 100.000 становника у истом периоду имала је пораст броја становника, и поред негативног природног прираштаја, захваљујући досељавању становништва, најчешће због финансијских немогућности дневних миграната за насељавање у самом граду. Због административне припадности, а често и географске близине са припадајућим градским насељима ова категорија сеоских насеља имала је 2002. године већи обим излазних од улазних токова дневних миграција. Када се посматрају градска насеља, интензитет дневних миграција и миграција у снажној је вези са популационом величином градова. У периоду 1991-2002. године за категорију малих градова до 20.000 становника карактеристичан је пораст броја становника на који су у већој мери утицале миграције (53%), а нешто мање позитиван природни прираштај (47%). Функционална привлачност ових насеља за дневне мигранте види се у односу улазних и излазних токова дневних миграција, односно у двоструко већем броју дневних миграната који у ова насеља долазе на посао у односу на оне који из њих полазе. Градови средње величине такође су имали пораст броја становника у истом периоду, коме су у знатно већој мери допринеле миграције (88%) у односу на природни прираштај становништва (12%) (РЗС, 2004а, 2004б, 2005). Не само што је прилив дневних миграната у ова насеља

највећи, посматрано по групама насеља, већ је и број улазних дневних миграната готово пет пута већи од броја излазних дневних миграната.

Као резултат преласка дела дневних миграната у мигранте, а због честе неодрживости дневних миграција на дуже време услед трошкова свакодневног путовања и бројних других последица како за радника тако и за његову породицу, долази до демографских последица дневних миграција. Трансформацијом дела дневних миграната у мигранте дневне миграције се посредно одражавају на број, размештај, и структуру становништва и домаћинстава. Овај процес има своје трајне последице како на демографски тако и на севукупни друштвено-економски развој простора полазишта и одредишта дневних миграната. Имајући у виду селективност која одликује сваки миграциони процес прелазак дела дневних миграната у мигранте доводи до губитка радно способног становништва и становништва у фертилном периоду као и до губитка квалификованог и висококвалификованог кадра или недостатка одређених кадрова на простору насеља полазишта, што се негативно одражава на свеукупан локални развој. Подаци о вези између дневне миграције и миграције указују да је највећи број сељака-радника у бившој Југославији намеравао задржати статус двојне активности а за 21,9% дневне миграције су служиле као прелазна фаза за напуштање пољопривредне активности. Ови сељаци су махом били образованији и у више урбанизованим насељима (Roca, 1986). Каснија анкетна истраживања потенцијалне функционалне привлачности на примерима у Србији указују да најчешће око једне трећине од укупног броја дневних миграната има намеру да током времена замени дневну миграцију миграцијом (Стаменковић, 1989; Стаменковић и др.,1995). Ако бисмо узели као тачно да ће се око једне трећине од укупног броја дневних миграната радника преселити у насеље рада у неком наредном периоду, у категоријама сеоских насеља наставиће се тренд одсељавања становништва (види Табелу 1.).

Табела 1. Могући ефекти дневних миграција на просторну дистрибуцију становништва Србије

Категорија	Улазни дневни мигранти 2002	Излазни дневни мигранти 2002	Потенцијална емиграција	Потенцијална имиграција
Сеоска насеља	73.759	324.333	-108.000	24.500
Сеоска насеља која административно припадају великим градовима Србије	22.282	97.380	-32.400	7.400
Градови до 20.000 становника	98.404	53.192	-17.700	32.800
Градови 20.000-100.000 становника	154.365	32.589	-10.800	51.400

Извор: Републички завод за статистику, 2007; прорачун аутора.

Сеоска насеља прве категорије у наредном периоду потенцијално би изгубила највише становника, док би сеоска насеља друге категорије такође имала већи губитак од прилива становништва. На тај начин наставили би се већ започети негативни процеси демографске и социо-економске поларизације. С друге стане мали и средњи градови Србије и даље би били више апсорпциони него дисперзивни центри мигрантске популације. Овде долази до изражаја значај градова мале и средње величине у мрежи насеља Србије и њиховог односа са припадајућим функционалним подручјем и улоге у урбано-руралним интеракцијама јер "чињеница да служе као место пребивалишта за дневне мигранте омогућава малим градовима да имају прилив дохотка готово као што би им донела мала фабрика или радња" (Patt, 1987).

ЗАКЉУЧАК

Процес дневних миграција економски активног становништва у узрочно-последичној је вези са демографским развитком, развојем привреде, насеља, саобраћаја, као и променама на тржишту радне снаге и некретнина. На простору Србије видан је неравномеран демографски и друштвено-економски развој региона, али и сеоских насеља, приградских насеља и градских и општинских центара, и у том смислу запажа се међузависност токова дневних миграција са економским и другим аспектима локалног и регионалног развоја. Неравномеран демографски и социоекономски развој на простору Србије одражава се на повећање броја радника укључених у дневне миграционе токове, те дневни мигранти чине значајан део радне снаге. С обзиром на висок степен незапослености, дневне миграције активног становништва у Србији један су од начина прилагођавања појединаца и домаћинстава, и превазилажења проблема незапослености у локалној средини, а имајући у виду високе цене некретнина које их ограничавају у дефинитивном пресељењу. Ово је нарочито изражено када је реч о становништву неразвијених и девастираних подручја. Резултати проучавања могућих ефеката дневних миграција на просторну дистрибуцију становништва Србије указују на опасност од могућих негативних последица преласка дела дневних миграната у мигранте нарочито када је реч о популационо мањим насељима, те значај улагања у градове мале и средње популационе величине.

ЛИТЕРАТУРА

1. Влада Републике Србије (2011): *Национална стратегија запошљавања за период 2011-2020. године*, Министарство рада и социјалне политике, Београд.
2. Vresk M., (1990): *Osnove urbane geografije,* Školska knjiga, Zagreb.
3. Zenou Y., (2002):How do firms redline workers?, CEPR discussion papers 3209.
4. Лукић В., (2006): Дневне миграције активног становништва у Србији, Гласник српског географског друштва, Вол. 86., Бр.1., стр. 141-150.
5. Лукић В., (2008): Конвергентне и дивергентне дневне миграције становништва Панчева, докторска дисертација у рукопису, Географски факултет Универзитета у Београду.
6. Parr J. B., (1987): Interaction in an urban system: aspects of trade and commuting, *Economic Geography,* Vol. 63, No 3., 223-240.
7. РЗС, (2004): Попис *становништва домаћинстава и станова 2002*., Књ. 13., Дневне миграције, Београд.
8. РЗС, (2004а): *Попис становништва, домаћинстава и станова 2002,* Књ. 8., Миграциона обележја, Београд.
9. РЗС, (2004б): *Попис становништва, домаћинстава и станова 2002,* Књ. 9., Упоредни преглед броја становника 1948-2002, Београд.
10. РЗС, (2005): Документациони материјал виталне статистике, Београд.
11. РЗС, (2006): Документационе табеле - Подаци о дневним мигрантима (Пописи становништва из 1981. и 1991. године), Београд.
12. РЗС, (2007): База података о дневним мигрантима - Попис становништва 2002. године, Београд.
13. СЗС, (1967): *Попис становништва 1961.,* Књ. 6, Витална, етничка и миграциона обележја, Београд.
14. Roca O., (1986): Migracija radnika u Zagreb: Geografski aspekt prostorne pokretljivosti i problematike, doktorska disertacija u rukopisu, Zagreb.
15. Spencer R. F., (1970): Spencer R. F., (Ed.), Migration and Anthropology, Section two, Proceedings of the 1970 Spring meeting of the American Ethnological Society.
16. Стаменковић С., (1989): *Дневне миграције становништва (радне снаге и школске омладине) према централним насељима у врањском крају*, СГД – Посебна издања Књ. 68., Београд.
17. Стаменковић С., М. Павловић, Д. Тошић, М. Милинчић (1995): *Дневне миграције становништва (радне снаге и ученика) према Александровцу и Брусу*, Географски факултет Универзитета у Београду, Посебна издања Књ. 4., Београд.

18. Stanković V., M. Žižić, S. Kapuran (2000): Census Documentation in Studying Migration Processes in Yugoslavia Statistique, Développement et Droits de l'Homme, Montreux, 4–8/ 9.
19. Stockdale A., (2002): Towards Tipology of Out-Migration from Peripheral Areas: A Scottish Case Study, *International Journal of Population Geography*, Vol. 8, N 5, pp. 345-364.
20. Тошић Б., В. Лукић, М. Ћирковић, (2009): Насеља неразвијених подручја Србије, *Зборник радова Географског института "Јован Цвијић" САНУ*, Књ. 59., Бр.2, стр. 59-77.
21. Friganović M., (1968): *Demografija- stanovništvo svijeta*, Školska knjiga, Zagreb.
22. Costa G, L. Pickup, V. Di Martino (1988): Commuting/a further stress factor for working people: evidence from the European Community, *International Archives of Occupational and Environmental Health,* Vol 6., No 5, pp.377-385.
23. *** (2004). Уредба о критеријумима и показатељима за утврђивање девастираних подручја Републике Србије, Службени гласник Републике Србије број 58/04.
24. *** (2004). Одлука о одређивању девастираних подручја Републике Србије, Службени гласник Републике Србије број 63/04.
25. *** (2006). Одлука о о допуни Одлуке о одређивању девастираних подручја (општина) Републике Србије, Службени гласник Републике Србије број 20/06.
26. *** (2006). Одлука о о допуни Одлуке о одређивању девастираних подручја (општина) Републике Србије, Службени гласник Републике Србије број 91/06.
27. *** (2007). Стратегија регионалног развоја Републике Србије за период 2007–2012. године., Службени гласник Републике Србије, број 21/07.

COMMUTING IN SERBIA – CAUSES AND CONSEQUENCES

VESNA LUKIĆ

Demographic Research Center, Institute of Social Sciences, 11000 Belgrade, Serbia

Commuting of economically active population is in causal connection with population changes, as well as changes within economy, settlements, traffic, and the changes on labor and real estate markets. On the territorry of Serbia, there is an evident demographic and socio-economic disparity of the regions, but also of rural and suburban settlements, as well as city and municipal centers. It is noticable that there is inter-dependence between commuting flows and economic and other aspects of local and regional development. Demographic and socio-economic disparity on Serbian territory also has influence on the increase in number of workers, which are included into commuting flows, therefore commuters make significant portion of labor. Considering the high level of unemployment, commuting of economically active population in Serbia is one of the ways in which individuals and housholds make adjustments, and also one of the ways of overcoming unemployment problems in the local area, having in mind high prices of real estates which limit their migration. This is especially the case in underdeveloped and devastated areas. Results of the study regarding possible effects of commuting onto spatial distribution of Serbian population point out to danger of possible negative consequences if part of commuters transfer to migrants, particularly when it comes to populationally small settlements, as well as the significance of investing in small and medium towns.

ИРЕНА МЕДАР-ТАЊГА UDC: 323.15(=163.41)(497.4)

САВРЕМЕНИ ФАКТОРИ ОЧУВАЊА ЕТНИЧКОГ ИДЕНТИТЕТА СРБА У СЛОВЕНИЈИ

Природно-математички факултет, Универзитет у Бањој Луци, 78000 Бања Лука, Република Српска

Сажетак: Распад Социјалистичке Федеративне Републике Југославије довео је до стварања суверених држава на том простору. Тим процесом су се Срби који су живјели и радили у другим републикама заједничке државе нашли у другој држави. Основни проблем специфичан за распад социјалистичких федерација јесте положај такозваних нових мањина, односно припадника етничких заједница који су након сецесије остали одвојени од својих матичних народа.
Срби у Словенији немају статус националне мањине. Формално-правно српски ентитет за државу Словенију не постоји. Неопходно је истражити начине на које ова мањинска група у Словенији настоји очувати свој етнички идентитет. Проучавањем рада удружења Срба указаће се на организовани вид очувања етничког идентитета. Неопходно је сагледати специфичну и аутентичну улогу Српске православне цркве у очувању националне свијести. Проучавањем традиционалног живота унутар породице указаће се на њен значај у развоју свијести о етничкој припадности. Наиме, породица као основна ћелија друштва, сваком појединцу даје основе у развоју свијести о сопственом идентитету.
Кључне ријечи: Срби, Словенија, удружења Срба, Српска православна црква, породица

Abstract: The collapse of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY) led to the creation of sovereign states. During these processes Serbs who lived and worked in other republics of the Federation found themselves living in another state. The main problem which is specific to the disintegration of the socialist federations is the position of the so-called new minorities and ethnic communities which remained separated from their mother nation after secession.
Serbs in Slovenia does not have the status of national minority. Formally and legally Serb entity does not exist for the state of Slovenia. It is necessary to explore ways in which this minority group in Slovenia is trying to preserve their ethnic identity. Studying the work of the Association of Serbs will suggest form of preservation their ethnic identity. It is necessary to examine specific and authentic role of the Serbian Orthodox Church in preserving the ethnicity. By studying the traditional life of the family we will suggest its importance in developing awareness of their ethnicity. Family, as basic unit of society, gives to every individual basics of developing awareness of their own identity.
Key words: Serbs, Slovenia, Association of Serbs, Serbian Orthodox Church, family

УВОД

У Словенији постоји релативно бројна, али по својој социјално-образовној структури, поријеклу и степену националне, вјерске и културне свијести хетерогена српска етничка заједница. По попису из 2002. године у Словенији је евидентирано 38.964 Срба, што чини 1,98% од укупног броја становништва. Иако су најбројнија мањинска група немају статус националне мањине и формално-правно за државу Словенију не постоје. Добијање овог статуса обезбиједило би им другачији статус, чиме би се створили услови за организоване и од стране државе подржане активности на очувању етничког идентитета. Тренутно Срби свој етнички идентитет чувају кроз рад удружења, кроз црквени живот и његујући традицију у свом породичном окружењу.

УДРУЖЕЊА СРБА И ЊИХОВА УЛОГА У ОЧУВАЊУ ЕТНИЧКОГ ИДЕНТИТЕТА

Послије распада заједничке државе Југославије и осамостаљивања Словеније, бројни припадници српског народа у новонасталој држави Словенији, нашли су се у веома незавидном положају. Усљед тога, поједини ентузијасти, ангажовали су се и почели окупљати истомишљенике и оснивати српска друштва, са основним циљем очувања матерњег – српског језика, културног насљеђа свог народа и спријечавања асимилације. Тек након бомбардовања Савезне Републике Југославије 1999. године и масовног протестног митинга Срба у Љубљани, услиједило је бројније оснивање српских друштава широм Словеније. Прво је основано српско друштво „Мир“ које се релативно брзо расформирало. Након тога основано је „Друштво Српска заједница“ у Љубљани, након чега слиједи бројније оснивање друштава тако да тренутно у Љубљани постоји пет српских друштава, у Крању три, у Марибору два, док у Велењу, Копру, Новој Горици, Новом Месту, Постојни, Радовљици, Храстнику и Целју егзистира по једно српско друштво.

Табела 1: Српска друштва у Словенији

Мјесто	Назив друштва	Година оснивања	секције						Издавачка дјелатност
			фолклорна	пјевачка	драмска	литерарна	ликовна	спортска	
Љубљана	Друштво Српска заједница	1991.	✓	-	✓	✓	-	-	✓
	КД „Михајло Пупин“	1997.	-	-	-	-	-	-	✓
	КУД „Младост“	2001.	✓	-	✓	✓	-	✓	-
	СКУД „Видовдан“	2004.	✓	✓	-	-	-	-	-
	СКД „Извор“	о	о	о	о	о	о	о	о
Крањ	СКПД „Свети Сава“	1990.	✓	✓	-	-	-	✓	-
	КД „Брдо“	1994.	✓	✓	✓	✓	-	✓	✓
	СКД „Петар Кочић“	2007.	✓	✓	✓	✓	-	✓	-
Марибор	СКД „Марибор“	1999.	✓	-	✓	✓	-	✓	✓
	ПКУД „Свети Никола“	2003.	✓	-	-	-	✓	✓	-
Велење	СД „ Др Младен Стојановић“	2006.	✓	-	-	-	-	-	-
Копар	АКУД „Коло“	2007.	✓	✓	✓	-	-	-	-
Нова Горица	СКД „Слога“	1995.	✓	-	-	-	-	✓	-
Ново Место	СКД „Ново Место“	2007.	✓	-	-	-	✓	-	-
Постојна	СПД „Никола Тесла“	1992.	✓	✓	✓	-	-	-	-
Радовљица	СКД „Вук Караџић“	1994.	✓	-	-	-	-	✓	-
Храсник	СКД „Сава“	1997.	✓	-	-	-	-	✓	-
Целје	СКХД „Десанка Максимовић“	1999.	✓	-	-	-	-	-	-

Напомене:
✓ = појава је евидентирана
- = појава није евидентирана
о = нема података

Извор: Савез српских друштава Словеније

Готово у свим друштвима су формиране фолклорне и пјевачке секције, чији је основни циљ очување традиције, кроз учење игара, пјесама и обичаја из завичаја. Већина друштава има и спортску секцију, којој је основни циљ дружење чланова, али и рекреација након напорног посла. У већини друштава егзистирају драмска и литерарна секција, које, у првом реду, имају за циљ очување матерњег језика чланства. Ријетка су друштва која у свом дјеловању имају регистровану издавачку дјелатност која се, углавном, своди на издавање часописа локалног карактера који прате рад друштва, те на издавање збирки поезије и прозе чланова друштава.

Руководства друштава инсистирају на томе да сва комуникација приликом боравка у друштвима, рада у секцијама и приликом свих активности друштава буде искључиво на српском језику, без обзира што је већини чланова, посебно млађих, лакше и „природније“ споразумијевање на словеначком. Ово „неписано правило“ представља један вид очувања традиције.

Када се узму у обзир сви видови дјеловања српских друштава у Словенији евидентно је да она имају значајну улогу у очувању језика, традиције и културе српске популације у Словенији. Ово је посебно значајно, када се зна да знатан број чланова друштава, посебно чланова фолклорних секција, чини млађа популација, која се, често, кроз ове активности први пут у животу среће са традицијом својих предака. Осим чињенице да чланови друштава уче о својој традицији, они је и презентују свим заинтересованим у Словенији и иностранству, кроз представљање свога рада на разним манифестацијама и програмима.

Један од проблема друштава представља недостатак одговарајућих просторија за друштвене активности и свакодневно окупљање чланова. Поред тога у раду друштава евидентно је одсуство јединственог приступа, међусобне сарадње и програмске повезаности. Различити ставови чланства о циљевима постојања друштва и програмским дјелатностима, а понекад и аутократизам руководства, двовели су до цијепања друштава, што је посебно евидентно у Љубљани у којој постоји пет српских друштава, у Крању гдје их је три и Марибору гдје егзистирају два друштва. Овакво стање довело је до смањивања активности на свим подручјима, подјеле ионако скромних средстава која издвајају Република Словенија и Република Србија, што је утицало на квалитет рада друштава. Све ово је довело и до осипања чланства и повећања тензија међу члановима српске заједнице. Рјешење ових проблема се изнашло 1996. године када је дошло до коначног удруживања друштава и стварања Савеза српских друштава Словеније (ССДС), односно Zveze srbskih društev Slovenie (ZSDS). У вријеме настанка у Савезу је било 8 друштава, али се тај број повећавао из године у годину, тако да од 2009. године Савез броји 14 чланова, док 4 друштва нису чланови Савеза (КД „Михајло Пупин“ из Љубљане, СКД „Марибор“ из Марибора, АКУД „Коло“ из Копра и СКХД „Десанка Максимовић“ из Целја).

Савез српских друштава Словеније реализује неколико сталних пројеката који се углавном односе на културну дјелатност, информисање и рјешавање статуса и положаја српске етничке заједнице у Републици Словенији, а најзначајнији пројекти су: издавање часописа „Новине српске Мостови“, организовање „Смотре српских фолклорних група“, организовање манифестације „Васкршњи сабор – дани српске културе“ и организовање семинара за умјетничке руководиоце фолклорних секција друштава.

У циљу постизања што бољег статуса Срба у Словенији „Савез српских друштава Словеније“ је члан „Савеза савеза културних друштава конститутивних народа и народности бивше СФРЈ у Словенији“ (оригинално: Zveza zvez kulturnih društev konstitutivnih narodov i narodnosti razpadle SFRJ v Sloveniji), који чине друштва повезана у Савез на основу националне или државне припадности. Савез савеза је регистрован 2006. године у Љубљани са задатком да ради на рјешавању статусног питања ових етничких заједница, односно питања везаних за признавање тих група за националне мањине.

УЛОГА ЦРКВЕ У ОЧУВАЊУ ЕТНИЧКОГ ИДЕНТИТЕТА

Изражавање и манифестовање религиозно-духовне и традиционално-културне припадности Српској православној цркви представља важан и нераскидив дио националног бића у колективном животу Срба у Словенији, који се у новим условима, након осамостаљења Словеније, још више омасовио и интензивирао. Отежавајући моменат када је у питању црква, која у дијаспори има кохезивни карактер, представља чињеница да се парохије Српске православне цркве на територији Словеније налазе у двије епархије, Загребачко-љубљанској и Горњокарловачкој.

Епархијско сједиште Загребачко-љубљанске епархије налази се у Загребу, а Архијерејско намјесништво за Словенију у Љубљани. Парохијска сједишта ове епархије на

територији Републике Словеније налазе се у Копру, Крању, Марибору, Целју, Новој Горици, Новом Месту и Бојанцима.

Епархија горњокарловачка налази се у Републици Хрватској. Данас обухвата: Лику, Банију и Кордун, затим Горски котар, Хрватско приморје и двије парохије у Истри. У Словенији Епархија има само парохију Мариндол на лијевој обали Купе.

Евидентно је да је Српска православна црква православно становништво у Словенији подијелила на двије епархије те се стиче утисак да тиме и сама доприноси збуњености и разједињености православних вјерника. Ово пружа слику о прилично пасивном односу и неорганизованости Српске православне цркве, јер се не може очекивати да вјерници и ријетки свештеници преузму улогу Светог синода Српске православне цркве. Наиме, црква је та која мора активно и организовано настојати да њени свештеници на терену, заједно са активним вјерницима придобијају већи број вјерника за православље. Овакво стање на терену увелике помаже Католичкој цркви Словеније, која је већ у историји имала искуства вјерске асимилације кроз унијаћење, те олакшава асимилацију православних вјерника, која се огледа понајприје кроз асимилацију особа из мјешовитих бракова.

Вјерски живот као фактор очувања етничког идентитета

Осим што је носилац идеја националног идентитета и посебности, Српска православна црква у Словенији је мјесто окупљања исељеног становништва, чиме је постала замјена за „завичајну локалну заједницу“.

Када је у питању Српска православна црква најлошије стање је у Белој Крајини. Српско становништво у четири белокрајинска села (Милићи, Пауновићи, Мариндол и Бојанци) углавном представља потомство аутохтоне српске популације насељене на овим просторима још од 15. вијека. Ова четири села распоређена су у двије парохије које припадају различитим епархијама.

Парохија у Бојанцима нема свог свештеника, па службу једном мјесечно (прва недјеља у мјесецу) и приликом великих празника врши свештеник из Новог Места. На служби буде пар старијих људи, осим за велике празнике када се сакупи 10-20 људи. Становници овог села су у бившој заједничкој држави углавном били чланови Комунистичке партије што их је удаљило од цркве, а тиме довело и до губљења традиције и етничких карактеристика. У ријетким породицама у Бојанцима се још одржала традиција слављења славе и већих празника, нарочито Васкрса, Божића и Усековања (црквена слава). Знатан број становника је у национално/етнички мјешовитим браковима склопљеним углавном у католичкој цркви, тако да се у тим породицама практикују религијски обичаји везани за католичку цркву.

Парохија у Милићима, којој припадају села Милићи, Пауновићи и Мариндол такође нема свога свештеника, већ службу једном мјесечно и приликом већих празника врши свештеник из (Српских) Моравица из Хрватске. На служби буде 30-40 људи, осим на велике свеце кад их буде и преко стотину. У селима се рађа мало дјеце тако да су крштења ријетка. Вјенчања склопљених у православној цркви је мало. Млади су углавном у национално мјешовитим браковима. Умрло српско становништво из ових села сахрањује се по православним обичајима. Славе се Божић, Васкрс и крсна слава, а српско становништво највише воли кад се поклопе католички и православни Ускрс, јер тада могу сви заједно да се веселе.[1]

Основни проблем када је у питању Српска православна црква у Белој Крајини је подијељеност двије парохије у двије епархије, као и непостојање пароха у овим парохијама. Непостојање редовне црквене праксе и диференцираност на веома малом географском простору доводи до губитка кохезионе улоге цркве. Ријетке службе, непостојање блиског односа са свештеницима усљед њиховог живота у другим парохијама, те недостатак окупљања при цркви у различитим поводима условила је недостатак осјећања повезаности код парохијана, а постојање двије парохије и епархије на овако малом простору ту неповезаност

[1] теренска истраживања, април 2009. године

шири и на сеоске заједнице. Умјесто кохезије међу припадницима ове двије парохије често се јавља завист и ривалство.

Највећи значај за црквену заједницу у Словенији има Православна црква Свети Ћирило и Методије у Љубљани, која представља централно мјесто окупљања више хиљада Срба који живе и раде у главном граду Словеније. Српска православна црквена општина у Љубљани је јуна 2008. године положила камен темељац за градњу културно-пасторалног центра. Градња објекта је почела на јесен исте године, а завршетак радова је планиран за 2010. годину, али до данас није завршен и пуштен у функцију. Објекат од 1769 m^2 смјештен у дворишту цркве биће намијењен пасторалним дјелатностима, образовању (библиотека и мултимедијални простор, на коме ће се одвијати различити курсеви и предавања, а првенствено учење српског и словеначког језика) и културним догађајима (традиционална друштвена делатност, ликовне изложбе, умјетнички наступи).

Вјерски живот у Црквеној општини у Љубљани је веома интензиван. Литургије се одржавају недељом и приликом већих празника. Према ријечима љубљанског пароха, послије сваке недељне литургије, вјерници се окупљају у црквеним просторијама које се налазе у подрумском простору испод саме цркве. Поред овога, Црквена општина организује академије, предавања, јавне полемике,... Као редовна активност цркве, значајна је и настава вјеронауке која се одржава сваке суботе у поменутом простору. На ову наставу долазе и одрасли и дјеца, а директан утицај катихезе је, по запажањима свештеника, повећан број крштења и вјенчања. Од септембра 2007. године у оквиру вјеронауке поново је почео са радом хор са циљем да кроз дружење и пјесму приближи духовну и свјетовну музику православних народа свим заинтересованим.

Према ријечима свештеника, у Љубљани са околином има око 20.000 вјерника. Просјечан број крштења износи између 150 и 200 годишње, вјенчава се 30 до 50 парова годишње и сахрањује неколико десетина људи. Неријетко, људи се одлучују да се и крсте и венчају „о истом трошку“. Од укупног броја вјенчаних у православној цркви у Љубљани 2/3 представљају бракови између два православца, док 1/3 чине бракови између супружника од којих је један православне, а други католичке вјероисповијести. У 60% мјешовитих бракова супруг је православац, а у 40% је супруга православка.

Недељним литургијама присуствује најчешће 300-500 људи, а већим празницима, као што су Васкрс и Божић, у цркви и црквеној порти у Љубљани окупи се и неколико хиљада Срба. Храмовна слава Свети Ћирило и Методије 24. маја 2009. године прослављена је први пут од кад је храм изграђен. Вјерници посте и причешћују се за велике празнике. Доста вјерника слави крсну славу, а око 1.200 њих доноси колач у цркву.

Као основни проблем свештеник истиче чињеницу да су људи непоучени о религијским питањима, што узрокује лоше провођење религијске праксе или потпуни изостанак религијских осјећања код појединаца. Незадовољство се јавља и према појединим руководиоцима фолклорних друштава који организују пробе секција викендом у вријеме литургије у цркви, јер дјеца радије иду на фолклор него у цркву. Поклапање термина рада секција са црквеним литургијама одвлачи дјецу од цркве и вјеронауке и на тај начин она бивају ускраћена за један важан сегмент своје традиције.[2]

Ако изузмемо простор Беле Крајине у чијим парохијама Српска православна црква функционише у православним храмовима грађеним за ту намјену и ако изузмемо православну цркву у Љубљани, на простору Републике Словеније нема више православних храмова. У Марибору је 2006. године купљен објекат за уређење црквеног центра, гдје се одржава и богослужење, док се за потребе Српске православне цркве у Крању, Копру, Целју, Новом Месту и Новој Горици изнајмљују римокатоличке цркве или катедрале. Са католичким представницима су потписани уговори за кориштење тих цркава током цијеле године. Службе се одржавају викендом и на велике празнике, а католици користе цркве само једном годишње приликом прославе светаца заштитника тих цркава.

Све ове парохије су знатно мање од Љубљанске парохије и броје између 2.000 и 5.000 вјерника. Проценат вјерника зависи и од кохерентности заједнице, степена образовања појединаца, али и од способности свештеника да вјернике окрене цркви. Као примјер великог

[2] теренска истраживања, април 2009. године

процента вјерујућих могуће је издвојити општине Пивку са 95% и Постојну са 90% вјерника православаца. Ове општине припадају Копарској парохији чији је свештеник настојао на све начине да се приближи вјерницима. У првим годинама након доласка у Копар (1989. године) боравио је и ходао у мантији (што данас није случај са свештеницима у Словенији) по граду да би се људи и православне и других вјериосповјести навикли на његово присуство. Обилазио је куће и прилазио људима на начин који је њима одговарао. На тај начин стекао је велики углед и поштовање међу својим парохијанима и тако повећао њихово присуство у вјерском животу.

У мањим парохијама се службе овбављају недељом и приликом већих празника. На литургијама је присутно између 30 и 70 људи. Годишње се крсти између 20 и 50 дјеце, обави се око 10-20 сахрана по православним обичајима и вјенча се око 10 парова. Тек један или два склопљена брака су национално мјешовити бракови. Уколико је дјевојка православка најчешће се вјенчање обавља у католичкој цркви гдје се и дјеца крсте, а често је тако и са мушкарцима, уколико нису одгојени у духу вјере. Православци вјенчани у католичкој цркви сматрају да се тако могу лакше уклопити у друштво. Према мишљењима свештеника у национално мјешовитим браковима најчешће се поштују закони обе религије.[3]

Све више људи слави крсну славу у својим домовима. У првим годинама након доласка у Словенију имигранти су углавном ишли у родни крај за славу, да би у рату због несигурности престали ићи у завичај и почели славити у својим домовима у Словенији. Повећању слављења у Словенији допринијела је и смрт родитеља прве досељеничке генерације након које су они преузимали слављење и почели да га практикују у „новој домовини“ са пријатељима које су ту имали. У задњих 5-6 година крсно име у својим домовима у Словенији слави преко 50% људи од укупног броја људи који славе славу.[4]

У свим парохијама Српске православне цркве у Словенији број оних који одлазе у цркву се у протеклих пар година знатно повећао. Распадом заједничке државе и падом комунистичког система, који није фаворизовао религијско изјашњавање и религијску праксу, знатан број припадника свих вјероиспивјести се окренуо религији. И свештеници у Словенији су допринијели повећању броја вјерника прихватајући свакога ко је пришао цркви. Имали су максимално позитиван став, тако да никога нису критиковали ни игнорисали уколико је касније пришао цркви, уколико је у комунизму био атеист.

Без обзира на постигнуте успјехе Српске православне цркве у Словенији, још увијек нема довољно повјерења и потребне сарадње између друштава и појединих свештеника, односно црквених одбора, а управо то је један од битних предуслова за опстанак и просперитет српске заједнице у Словенији.

ТРАДИЦИОНАЛНИ ЖИВОТ У ПОРОДИЦИ – ПРИМАРНИ ВИД ОЧУВАЊА ЕТНИЧКОГ ИДЕНТИТЕТА

Породица и брак представљају значајне друштвене институције. Основни су облик друштвених односа и основа постојања људског друштва. Породица чини основну ћелију друштва у којој се формирају основне културне и етничке карактеристике њених чланова. У породици се учи матерњи језик и стиче осјећај за припадност одређеној религијској заједници. Стога, породица као таква, представља примарни вид, како формирања, тако и очувања етничког идентитета.

Карактеристика српске заједнице у Словенији је чињеница да је она тако рећи „преко ноћи“ постала дијаспора. Наиме, одлазак на привремени рад у Словенију значио је практично останак „код куће“. Избор Словеније био је повезан са вишим економским стандардом, који је она у односу на друге бивше југословенске републике одувијек имала, али чињеница да је Словенија и сама била подручје имиграције економске разлоге ставља у други план. У одговорима емиграната о разлогу избора Словеније, а не неке друге западноевропске земље за земљу имиграције, преовлађују они који се односе на њену географску близину и некадашњу идеју „братства“ блиских народа. Овоме у прилог иде и податак да је одређен број ових

[3] теренска истраживања, април 2009. године
[4] теренска истраживања, април 2009. године

„привремених" насељеника напустио Словенију када је она иступила из Социјалистичке Федеративне Републике Југославије. Иако је Словенија, у периоду најмасовнијег досељавања Срба била дио исте државе, досељавање је за већину становништва значило прилагођавање новој другачијој средини. Долазак у нову животну средину, значио је, у ствари, два основна животна опредјељења. Прво, најважније је било усмјерити се на брже и што повољније укључивање у нову друштвену средину, понекад и по цијену етничке асимилације. Друго опредјељење било је усмјерено на стари завичај, на одржавање културног поријекла и ради тога, одржавање веза са старим завичајем, било одласцима у завичај било очувањем идентитета настојањем да се етничке и културне карактеристике, као што су имена дјеце, матерњи језик, религијске пракса и етничке особенисти, што дуже задрже у породици.

Највеће досељавање у Словенију било је 60-тих и 70-тих година двадесетог вијека. Досељеници су углавном долазили са завршеном основном школом. Најчешће се дешавало да је неко из села одлазио на рад у Словенију, па је за собом повлачио родбину и пријатеље, тако да су данас у Крању, на примјер, досељени Срби из околине Санског Моста, а у Постојни Срби из Прњавора. Будући да Словенија није имала довољно радне снаге неке фирме су ангажовеле те прве раднике да у свом родном крају прикупе још радника. Тако је 70-тих година фабрика Текстилиндус из Крања (данас Аквасава) слала представнике у Крајину да траже раднике, које су касније аутобусима организовано одводили у Словенију. Будући да је Словенија, због недостатка радне снаге стално тражила нове досељенике, они су мислили да су пожељни у новој средини, али их домаће становништво често није сматрало добродошлим, јер су имали просту нарав коју су јавно изражавали. Словенци су им давали погрдне називе као што су „Босанчероси“, „Јужњаци“, „Византинци“, „Чејфури“,... У тој првој генерацији, углавном, су долазили прво мужеви на посао, па су касније, кад су се снашли доводили супруге. Прву генерацију досељеника су чинили највише грађевински радници и радници у фабрикама. Иако су дошли слабије образовани похађали су разне семинаре и курсеве и тако долазили до бољих положаја у фирмама у којима су радили. Дјеца првих досељеника су средњошколски образована и све их је више са завршеним факултетима и послиједипломским студијама. Раније није било могуће бити на положајима ако си Србин, а данас и на бољим радним мјестима има Срба јер завршавају школе, мада су и данас у мало лошијем положају у односу на Словенце. Према ријечима неких од саговорника, приликом запошљавања и пријаве на конкурс за посао досељеници морају бити бар за два степена образованији од Словенца да би добили посао. Они сматрају да је шиканирања Срба било увијек, али не јавно и не од стране власти, већ иза кулиса, такозвано тихо јавно мњење. Кажу да се ни данас о Србима не говори много у медијима уколико су успјешни и уколико се у њиховим заједницама дешавају неке лијепе и корисне манифестације, али уколико су направили неки криминал или проблем то се објави на свим медијима.

Знатан број интервијуисаних Срба сматра да просјечни Словенци нису никада разликовали националности међу Босанцима. За њих су сви досељеници из Босне Босанци и тешко прихватају чињеницу да из Босне долазе и Срби. За њих кажу да су православни Босанци, а Срби долазе из Србије.[5]

Срби су задржали низ симбола етничког идентитета у Словенији. Презимена и имена су најпосреднији симбол етничког идентитета. Српска дјеца, потомци прве генерације досељеника, рођена у Словенији углавном носе српска имена, док унуци прве генерације већ носе имена из такозваног „регистра неутралних имена“ (Сандра, Сања, Игор, Горан) по којима није могуће одредити националну припадност особа. Повећањем броја мјешовитих бракова смањује се број српских имена, а повећава број „неутралних“, јер супружници у таквим заједницама не желе националним именом дјетета „фаворизовати“ ни једну националност. Као врста социјалне мимикрије међу српским становништвом примјећена пракса преиначавања завршетка презимена од -ић у -ич.

Очување језика у српској имиграцији је велики проблем. Генерално, српски језик код Срба у расијању губи се у корист језика већинског народа. Ово је нарочито изражено у срединама у којима је језик домаћег (дакле, већинског) становништва сличан српском језику, као што је случај у Словенији. Основни предуслов за очување језика националне мањине (иако

[5] теренска истраживања, април 2009. године

то, правно, Срби у Словенији нису) је постојање школа са наставом на матерњем језику, што овде није остварено. Поред тога, честа је ситуација да се језик поријекла јавља као сметња у постизању жељених друштвених позиција, па се његова употреба редукује. Ово је случај и са употребом српског језика међу Србима у Словенији, гдје у новије вријеме долази до стварања „новог језика“, односно мјешавине српског и словеначког, нарочито код дјеце и омладине.

Прва генерација досељеника се у разговору у домаћинству користи, готово искључиво, српским језиком. Они инсистирају на очувању и употреби матерњег језика у породици, тако да дјеца углавном добро говоре српски језик. Овоме доприносе и чести одласци у родни крај, код бака и дједова, са којима је комуникација могућа само на српском језику. За разлику од дјеце, унуци првих досељеника готово да не користе српски језик у комуникацији у домаћинству. Они словеначки језик сматрају матерњим језиком, а српски говоре само на инсистирање старијих или уколико су чланови српских друштава у којима се инсистира на кориштењу српског језика приликом доласка на секције. Дјеца међу собом најчешће разговарају на словеначком језику, а често то чине и са родитељима. Натписи, подсјетници, шале и мале „мудрости“ по зидовима дјечјих соба већином су на словеначком језику. Родитељи између себе говоре српски, док у „ваљском“ свијету сви користе словеначки језик. У национално мјешовитим породицама преовладава словеначки језик, без обзира на то који је од родитеља словеначке народности.

Вијек српског језика у имигрантској породици је кратак, најдуже до трећег кољена. Прва генерација имиграната настоји да својим потомцима усади матерњи језик и у већини случајева континуитет језика се наставља до друге генерације када се лагано губи контрола, док трећа генерација најчешће само зна своје поријекло и корјене. Непостојање медија, школе на српском језику или бар факултативног учења српског језика, доприносе његовом убрзаном губљењу, тако да овај вид етничког идентитета полако губи битку са временом.

Смањена употреба српског језика поглавито је повезана са национално мјешовитим браковима, без обзира на то који је од супружника Србин. Осим што утиче на однос према матерњем језику, избор супружника међу припадницима исте или различите националности често се испоставља као значајан показатељ степена очуваности и става према идеји националног идентитета. Тако, национално „чисти“ бракови доприносе очувању овог идентитета, док склапањем мјешовитих бракова долази до редуковања елемената традиционалне културе и обичаја. Већина испитаника се изјаснила позитивно у односу на склапање национално мјешовитих бракова, било да се ради о њима самима, било о њиховој дјеци. Сматрају да брак уколико ће бити склопљен у цркви треба да буде склопљен у оној цркви којој припада супруг и да дјеца треба да буду крштена и одгајана у духу религије којој им отац припада.[6]

Према извештајима истраживача, мјешовитих бракова међу Србима у Белој Крајини није било до педесетих година двадесетог вијека. Први мјешовити брак у Бојанцима склопљен је 1947. године и од тада Бојанчани траже своје невјесте искључиво међу словеначким становништвом.[7] Крај седамдесетих и почетак осамдесетих окарактерисан је као вријеме најнижег степена националне свијести међу Србима у Словенији, што се, између осталог, манифестовало и знатним порастом броја мјешовитих бракова. Прва генерација досељеника изражава жељу да њихова дјеца ступе у брачну везу са супружником исте националности, али истовремено сматрају да то не могу постављати као захтјев. Пошто српска дјеца иду у словеначке школе и друже се са својим вршњацима, без обзира на то којој националности припадају, извјесно је да ће број мјешовитих бракова у тој генерации знатно порасти.

У ситуацијама када се вјероисповијест мањине разликује од доминантне вјероисповијести већинске популације, логично је очекивати да обичаји, навике и уверења, који се кроз религијску и вјерску праксу или у вези с њом формирају, постану битни симболи личне и колективне националне идентификације. Прослављањем крсне славе, Божића и Васкрса долази и до темељнијег повезивања са вјерском праксом православне цркве и учешћем у већем броју црквених обреда и светих тајни (литургији, причешћу, исповјести, посту, освећењу

[6] теренска истраживања, април 2009. године

[7] Огњановић, Дивна (1997) *Поглед кроз прошлост и виђење будућности Срба у Белој Крајини*, Срби у Словенији – зборник радова са Конференције одржане 8. и 9. јуна 1996. године у Сремским Карловцима, Светска српска заједница, Београд, стр. 106.

славског колача). Чињеница да живот у туђини и носталгија која га прати често појачавају потребу за духовним садржајима, као и потреба да се социјалном мимикријом ублажи терет „изопштености“, довели су до тога да велики број српских емиграната по доласку у Словенију почне интензивније да одлази у цркву и да практикује религијске обичаје и у цркви и у својим домовима.

Прва генерација досељеника настојала је да велике вјерске празнике проведе у родном крају и да их прослави са најближом родбином, тако да су Васкрс најчешће проводили у завичају. Овоме је доприносила близина дома, али и чињеница да овај празник пада на викенд. Божићне празнике су прослављали у завичају уколико би успјели да добију годишњи одмор у ово вријеме. Најчешће су Божићне празнике повезивали са новогодишњим и у том периоду проводили одмор. И за крсну славу су настојали да буду у завичају, јер у вријеме њиховог одласка на рад у Словенију родитељи су им били живи и слава се славила на кућном огњишту уз присуство свих чланова шире породице. Та прва генерација досељеника се вјенчавала, углавном, партнерима из родног краја, тако да су вјенчања обављана у завичају. Црквена вјенчања, уколико су се парови вјенчавали у цркви, обављана су у родном крају, гдје су најчешће и дјеца крштена. Распад заједничке државе, ратни сукоби у завичају, али и смрт родитеља прве досељеничке генерације условили су престанак одлазака у родни крај и почетак слављења црквених празника у сопственим домовима у Словенији. Повећању броја оних који су пришли цркви допринео је и пад комунистичког система који није био наклоњен религији и религијским осјећањима. Тако је након осамостаљења Словеније број оних који долазе у цркву значајно порастао, а прославе православног Божића и Васкрса су повезане са најмасовнијим окупљањем српског живља под црквеним окриљем.[8]

Иако је комплетан живот српске популације временом, готово потпуно, почео да функционише у новој домовини, одласци у родни крај нису скроз престали. Готово сви припадници ове популације бар један пут годишње оду у родни крај. Они којима су родитељи још увијек живи одлазе и чешће, док они који немају више ближе родбине у отаџбини одлазе да обиђу гробове предака. Срби који су у родном крају наслиједили куће и који су тамо саградили викендице користе сваку прилику да слободно вријеме проведу тамо, гдје како то често кажу „пуне батерије“. Највећу корист од ових боравака у отаџбини имају, потомци, најмлађе генерације којима се на овај начин пружа могућност да уче језик, али и друге елементе своје културе и традиције и то у изворном облику, непромјењене асимилационим процесима.

Упркос бројним облицима окупљања и његовања националног идентитета, асимилација српске мањине, српског исељеништва, нарочито друге и треће генерације, је очигледна. Прогнозе о могућностима очувања свог националног идентитета и остваривања равноправности са припадницима већинске популације у грађанским правима, када су у питању Срби у Словенији, нису нарочито оптимистичне. Овоме у прилог иде могућност повећања броја национално хетерогених бракова међу представницима млађе генерације српских досељеника и њихових потомака, као и њихова не превелика заинтересованост за ангажовање на „српском питању“.

ЗАКЉУЧАК

Срби у Словенији имају своју прошлост, садашњост, а заслужују и бољу будућност. За њу су, прије свега, одговорни сами, а свој дио одговорности морају преузети и државни органи Словенија и матице (или матица) који се преко словеначких Срба додирују, прожимају и међусобно комуницирају.

Опстанак српске националне, културне и духовне заједнице у Словенији зависи, у првом реду, од самих Срба у Словенији, а да би опстали морају се адекватно организовати и пронаћи праве путеве до циља. Очување сопственог националног идентитета мора, са аспекта појединца, бити привлачно, практично и корисно. Учествовање у раду друштава и у религијском животу Србима у Словенији мора доносити духовну сатисфакцију, а настојање да се очува сопствени идентитет ни у ком случају не смије угрожавати њихов положај у

[8] теренска истраживања, април 2009. године

словеначком друштву у којем се одвија њихова свакодневица. Дјеловања и активности удружења Срба у Словенији морају првенствено бити базирана на очување етничког идентитета чланства, а не на остварењу личних циљева самовољних појединаца. Савез српских друштава Словеније, као кровна организација треба координисати рад друштава, чланова Савеза, у правцу што боље међусобне сарадње ради успјешног постизања заједничких циљева. Удруживањем што већег броја Срба у једну кровну организацију и квалитетним организовањем унутар ње повећава се утицај на домицилну већинску заједницу и власти у држави у којој живе. Стога, српска друштва као и Савез друштава морају програмске циљеве и програме прилагодити тренутним потребама српске заједнице у Словенији и на тај начин привући што већи број Срба под своје окриље. Чињеница да црква у дијаспори представља кохезивни фактор и један од основа очувања етничког и културног идентитета указује на потребу повезивања српских друштава, Савеза и Српске православне цркве у интересу остваривања што бољег сатуса српске заједнице у Словенији.

Као крајњи циљ српске популације у Словенији, који зависи готово искључиво од земље домаћина је добијање статуса националне мањине, који Срби тренутно немају. Добијањем статуса националне мањине многа питања и проблеми Срба у Словенији били би ријешени на институционалном нивоу. Држава би им у том случају морала обезбиједити све услове потребне за очување етничког идентитета, почев од школа на матерњем језику, преко медијског простора за програм на српском језику у државним гласилима, па до веће финансијске помоћи која је у овом тренутку један од главних проблема са којима се суочава српска популација у својим настојањима да очува своје специфичности у страном окружењу.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Гречић, Владимир (1997) Положај Срба у Републици Словенији, Срби у Словенији – зборник радова са Конференције одржане 8. и 9. јуна 1996. године у Сремским Карловцима, Светска српска заједница, Београд
2. Дрљача, Душан (1988) Лично име као ознака етничког идентитета, Етнолошке свеске, број 9, Београд.
3. Klopčič Vera, Miran Komac i Vera Kržišnik-Bukić (2003) Albanci, Bošnjaki, Črnogorci, Hrvati, Makedonci in Srbi v Republiki Sloveniji, Položaj in status pripadnikov narodov nekdanje Jugoslavije v Republiki Sloveniji, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana.
4. Комац, Миран (2005) Положај Срба у Словенији, Научни скупови, књига CIX, Одељење Друштвених наука, књига 25, САНУ, Београд
5. Komac, Miran (ur.) (2007) Priseljenci – Študije o priseljevanju in vključevanju v slovensko družbo, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana.
6. Miletić, Vesna (2003) Srbi u Sloveniji u brojkama popisa 2002, Беседа – Часопис за културу, број 3, година III, Друштво Српска заједница, Љубљана
7. Милованчев, Никола (2005) Српска+ мањина у Словенији, Научни скупови, књига CIX, Одељење Друштвених наука, књига 25, САНУ, Београд
8. Огњановић, Дивна (1997) Поглед кроз прошлост и виђење будућности Срба у Белој Крајини, Срби у Словенији – зборник радова са Конференције одржане 8. и 9. јуна 1996. године у Сремским Карловцима, Светска српска заједница, Београд
9. Šircelj, Milivoja (2003) Verska, jezikovna in narodna sestava prebivalstva Slovenije: popisi 1921–2002, Posebna publikacija, št. 2, Statistični urad Republike Slovenije, Ljubljana.
10. www.spc.rs
11. www.zsds.si
12. www.stat.si

CONTEMPORARY FACTORS OF ETHNIC IDENTITY SERBS IN SLOVENIA

IRENA MEDAR-TANJGA

Faculty of Natural Sciences and Mathematics, University of Banja Luka, 78000 Banja Luka, Republic of Srpska

Serbs in Slovenia with its past, present, and deserve a more favorable future. They are responsible for this future but also their share of responsibility must be taken by the state authorities of Slovenia and the parent's states (or parent) which are interacting and communicating with each other through the Serb from Slovenia.

The preservation of the Serbs national, cultural and religious communities in Slovenia depends, primarily, on the Serbs in Slovenia, and in order to survive they must be properly organized and find the right ways to reach the goal. The preservation of their own national identity must be, in terms of individuals, attractive, practical and useful. Participation in the work of their associations and in the religious life of Serbs in Slovenia must bring spiritual satisfaction to them, and a commitment to preserve its own identity in any event must not endanger their position in the Slovenian society in which they takes part in their daily lives. Actions and activities of the Association of Serbs in Slovenia should be based primarily on the preservation of ethnic identity of its members, rather than achieving personal goals of individuals. Union of Serbian associations in Slovenia, as a highest organization should be coordinate the work of associations, members of the Union, in the direction of better mutual cooperation for the successful accomplishment of common goals. By associate large number of Serbs into one Union, and by achieving quality organization within it increases the impact on the local majority community and the authorities in the country in which they live. Therefore, the Serbs associations and Union of associations have to adapt program objectives and programs to current needs of the Serbian community in Slovenia and thus attract a larger number of Serbs under their wing. The fact that the Church in the diasporas is a cohesive factor, and one of the grounds of preserving ethnic and cultural identity, indicating the need to link Serbs associations, Union of associations and the Serbian Orthodox Church in the interest of achieving a better status for Serbian community in Slovenia.

As the ultimate goal of Serbian population in Slovenia, which depends almost exclusively on the host country, is to obtain the status of national minorities, which Serbs, as well as members of other nations from the former Yugoslavia settled in Slovenia, currently do not have. Obtaining the status of national minority lots of issues and problems of Serbs in Slovenia would be resolved at the institutional level. In that case Slovenian state would had provided all the conditions necessary for the preservation of ethnic identity, starting with schools in their native language, through the media space for the program in Serbian language in state owned media, and to larger financial assistance which is at present a major problem that Serb population are face with in its efforts to maintain its distinctiveness in a foreign environment.

ЈЕЛЕНА СТОЈИЛКОВИЋ,
МАРКО ФИЛИПОВИЋ,
ВЛАСТА КОКОТОВИЋ

UDC: 314.8-054(497.11)
UDC: 314.9-053.9(497.11)

СТАДИЈУМИ СТАРЕЊА ЕТНИЧКИХ ГРУПА У СРБИЈИ[1]

Географски институт „Јован Цвијић“, САНУ, 11000 Београд, Србија

Извод: Дугорочне промене у старосној структури довеле су до старења становништва, које је један од најинтензивнијих демографских процеса у већини европских земаља, укључујући и Србију. Да би се тренд демографског старења становништва Србије боље разумео и изучио, потребно је у анализу уврстити и етничку структуру становништва. Циљ рада је да се прикаже разлика у старосној структури различитих етничких група, као и да се издвоје оне најмлађе и најстарије. Извор података за ово истраживање су резултати пописа 2002. године, где је коришћена класификација становника у 22 групе према националној припадности. Као метод за свеобухватно сагледавање степена старења коришћено је процентуално учешће, просечне године старости и индекс старости националних група који су обједињени у комбиновани показатељ о стадијумима старења, где се свака обрађена етничка група може сврстати у један од седам стадијума (рана демографска младост, демографска младост, демографска зрелост, праг демографске старости, демографске старости, дубока и најдубља демографска старост). Резултати истраживања, ради лакшег уочавања разлика, биће графички приказани путем карте и дијаграма.
Кључне речи: старосна структура, етничке групе, демографско старење

Abstract: Long-term changes in age structure have led to population aging, which is one of the most intensive demographic proces in most European countries, including Serbia. For demographic trend of population aging to be fully understood and explored, the analysis should include ethnic composition of the population. The aim of this paper is to show the difference in the age structure of different ethnic groups, as well as to single out the youngest and oldest. Data source for this study is 2002 census results, with classification of population in 22 groups according to nationality. As a method for comprehensive assessment of the degree of aging, we used indicators such as share of population 60 years and older, the average age and ageing index of ethnic groups, which are incorporated into the complex indicator of the stages of aging, where each ethnic group can be classified into one of seven stages (early demographic youth, demographic youth, demographic maturity, threshold of demographic old age, demographic old age, deep and deepest demographic old age). For better visiability of difference among ethnic groups and territorial distribution, the results are shown graphically by maps and diagrams.
Key words: age structure, ethnic groups, the population aging

УВОД

Целокупно становништво одређеног простора, у демографском погледу, сврстава се у две групе структура: биолошке и социо – економске структуре. Структура становништва према старости спада у групу биолошких структура, јер је директно условљена природним кретањем становништва (наталитетом и морталитетом). Старосно – полна структура представља најчешће анализирано демографско обележје, пошто се помоћу ње обављају анализе готово свих осталих демографских структура, односно међусобним укрштањем старосне и осталих структура отварају се могућности дубље анализе. Мада се структура становништва према полу и старости најчешће анализира заједно (као старосно – полна структура), предмет

[1] Подаци и анализе спроведене у раду представљају резултате истраживања на пројекту Министарства просвете и науке Републике Србије - “Географија Србије” (47007)

интересовања овог рада биће искључиво старосна структура становништва и феномен старења становништва као последица промена у старосној композицији одређене популације.

Старење становништва се дефинише као процес као повећања удела старијих од 60 (или 65 и више) година у укупном становништву. Старосно - полна структура становништва резултат је краткорочног и дугорочног деловања природног кретања становништва, селективне миграције према полу и старости и као екстерних, непредвиђених фактора. Као један од основних узрока старења становништва истиче се дуготрајно смањивање наталитета, чијим се падом смањује контигент младог становништва. Подручја са високим наталитетом карактерише млада старосна структура, док се на просторима који имају низак наталитет одликује старосна структура са високим уделом старијег становништва. Такође, на старосну структуру и старење становништва утичу миграције, преко своје селективности према старости и полу, пошто основу контигента миграната чини становништво између 20 и 40 година. Честе и бројне емиграцијске струје имају одређене краткорочне и дугорочне негативне последице на развој становништва. Старосно – полна структура Србије се последњих деценија мењала под утицајем друштвено – економских процеса, али и других фактора који су већином реметили нормалан развој становништва. Узроци демографског старења у Србији су слични онима у развијеним земљама Европе и света, али су продубљени и подстакнути неким факторима који су карактеристични за наше подручје, пре свега, честим ратовима, економским блокадама, великим бројем избеглица и обимним емиграцијским таласима.

Публиковани резултати ранијих пописа нису давали укрштену полну и старосну структуру становништва према етничкој припадности, па због тога у овом раду не можемо пратити динамику процеса старења код појединих етничких група, већ анализирамо њихову старост према попису 2002. године.

МЕТОДОЛОГИЈА

Према методологији примењеној у попису становништва 2002. године критеријум који се користи при одређењу националне припадности јесте субјективна изјава, што значи да свако лице има законско право слободног изјашњавања или неизјашњавања о својој националности. Поред субјективности, за ово етничко обележје карактеристична је различита терминологија у југословенској званичној статистици. Тако се користио назив „народност“ (1948, 1953 и 1961), „народност или етничка припадност“ (1971), „народ, народност или етничка група“ (1981), „национална припадност“ (1991) и „национална или етничка припадност“ (2002). Примена (промена) одређених пописно – методолошких решења имала је кључну улогу код популационе динамике неких етничких заједница, а првенствено код Муслимана и Југословена, који су имали различит третман условљен првенствено друштвено – политичким разлозима. Тако су Муслимани у пописима најпре третирани као Муслимани неопредељени (1948), Југословени – неопредељени (1953), затим Муслимани у етничком смислу (1961), да би у попису 1971. године промовисана одлука о Муслиманима као једном од шест конститутивних народа бивше СФРЈ. Тај статус задржали су до последњег пописа (2002) када је, с обзиром на крупне политичке промене тј. међународно признање Босне и Херцеговине као самосталне државе, али и непостојања консензуса код самих Муслимана у вези изјашњавања, у пописну класификацију уведен (поред постојеће одреднице) и нови модалитет – Бошњак за исказивање етничког идентитета у суштини једног истог народа. Тако су Муслимани, генерално, прешли пут од национално неопредељених лица преко конститутивног народа до националне мањине. Попис становништва 2002. године један је од најсвеобухватнијих с обзиром да су укључена обележја: националност, матерњи језик, вероисповест и држављанство. Међутим, одржан у радикално промењеним друштвеним околностима, највише се рефлектовао на Муслимане у смислу њиховог статуса и Југословене чији се број драстично смањио у односу на претходне пописе због промене у изјашњавању (Радушки, 2006).

Сличних измена било је и код Југословена. У почетку су били у најтешњој вези са Муслиманима као Југословени неопредељени (1953 и 1961), потом су имали могућност да се изјасне као Југословени и сврстани су у групу неопредељених (1971 и 1981), да би се у последња два пописа (1991 и 2002) трансферисали из неопредељених у национално опредељена

лица (одмах из тада конститутивних народа Срба и Црногораца). У попису 2011. године, с обзиром на геополитичке промене, Југословени ће бити депласирана категорија, па се у складу са тим очекују промене у коначној пописној класификацији, као и код Црногораца који ће имати потпуно другачији статус.

Старосна структура може се анализирати на основу удела три велике старосне групе становништва: младог, зрелог и старог. Да би прегледније уочили локалне разлике у достигнутој демографској старости међу етничким групама становништво је сврстано у различите типове старосне структуре и извршена је подела на стадијуме демографске старости: рана демографска младост, демографска младост, демографска зрелост, праг демографске старости, демографске старости, дубока и најдубља демографска старост (Кицошев, 1995).

	Млађи од 20 година	Млађи од 40 година	Старији од 60 година	Просечна старост	Индекс старења
1. Рана демографска младост	58+	85+	Do 4	Do 20	Do 0,07
2. Демографска младост	50–58	75–85	4–7	20–25	0,07–0,14
3. Демографска зрелост	40–50	65–75	7–11	25–30	0,14–0,28
4. Праг демографске старости	30–40	58–65	11–15	30–35	0,28–0,50
5. Демографска старост	24–30	52–58	15–20	35–40	0,50–0,83
6. Дубока демографска старост	20–24	45–52	20–25	40–43	0,83–1,25
7. Најдубља демографска старост	До 20	До 45	25+	43+	1,25+

Табела 1: Стадијуми старења становништва

У раду је анализирана старосна структура одређених етничких група које су најзаступљеније у укупном становништву Републике Србије (Срби, Мађари, Роми, Југословени, Бошњаци) а ради прецизнијег одређивања стадијума старења анализиране етничке групе у свим општинама у којима је њихово учешће веће од 1%, а разлог томе зато што у супротном није било могуће применити типологију. Као метод за свеобухватно сагледавање степена старења становништва коришћено је процентуално учешће одређених старосних група (удео младог – испод 20 година, средовечног – испод 40 година и старог – старијег од 60 година), просечне године старости и индекс старења етничких група који су обједињени у комбиновани показатељ о стадијумима старења, где се свака обрађена етничка група може сврстати у један од седам наведених стадијума.

При израчунавању удела становника млађих од 20 и 40 година, старијих од 60 и индекса старења коришћене су базе података програма Access, које су омогућиле манипулацију подацима на бржи и прегледнији начин од конвенционалног. Графички приказ општина према стадијуму у којем се налазе одређене етничке групе је урађено помоћу софтвера GeoMedia.

Како би анализа била потпунија и комплетнија у раду је примењено више различитих научних метода:

- картографска метода (неопходна за лоцирање општина и сагледавање међусобних просторних односа);
- дескриптивно-експликативна метода (оцена стања)
- анализа и синтеза (истраживачки поступак којим се одређени садржаји издвајају и проучавају самостално или се спајају у целину како би се одређене карактеристике уопштиле приликом изналажења заједничких својстава);
- математичко-статистичка метода (неизоставна приликом сакупљања информација и података о просторним, временским и другим одредницама, а резултати ове методе се групишу, систематизују и приказују табеларно или графички).

СТАРОСНА И ЕТНИЧКА СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ

Док је средином прошлог века, становништво Србије спадало у млађе популације Европе, процес старења становништва на нисконаталитетним подручјима у другој половини XX века био је врло снажан, па је и апсолутни број и удео старог становништва је на подручју централне Србије и Војводине константно растао у периоду од 1950. до 2002. године. У централној Србији број старих је готово учетворостручен, а у Војводини је увећан за више од два и по пута. Најинтензивнији процес старења забележен је у последње две деценије (Рашевић, 2006). Показатељи демографских кретања недвосмислено говоре о јачини демографског старења у Србији. Демографски индикатор као што је просечна старост (40,2 године) и индекс старења врло илустративно показује те размере. Његова вредност која у 2002. години износила 1,01 показује да је број становника млађих од 20 и старијих од 60 година готово изједначена.

Србија је релативно хомогена будући да Срби као већински народ чине 82,9% (у централној Србији чак 89,5%, а у Војводини 65%). На другом месту су Мађари са 3,9% укупног становништва Србије (14,3% становништва Војводине), затим Бошњаци 1,8% (односно 2,5% становништва централне Србије), Роми са 1,4% (са подједнаким уделима и у централној Србији и Војводини) и Југословени чине 1,1% становништва Србије (односно 0,6% становништва централне Србије и 2,5% становништва Војводине). Све остале националности појединачно бележе удео испод 1% укупне популације.

Различити фактори који су руководили демографски развитак различитих етничких група су најуочљивији на старосно-полним пирамидама, чији се типови крећу од изразито регресивних до изразиво прогресивних. Срби, Мађари и Југословени формирају регресиван тип пирамиде, Бошњаци прогресивни тип, али са евидентним променама које се огледају у суженој бази што ће у догледном периоду довести до преласка у стационарни тип. Најправилнији облик се може уочити код Рома, где пирамида припада екстремно прогресивном типу.

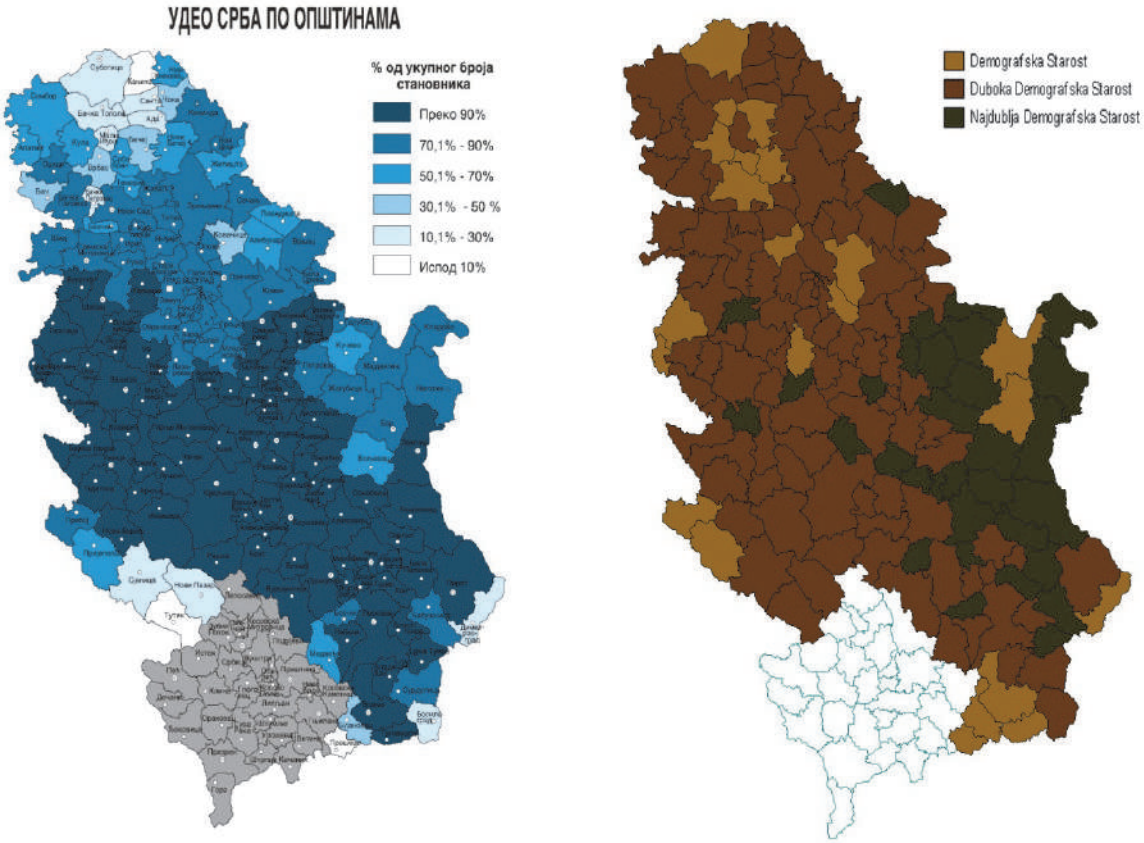
Док су старосно-полне пирамиде често коришћен и визуално јасан приказ структуре становништва, нису довољне за опширнију анализу одређене тематике. Са циљем да се што подробније уђе у проблем старења становништва, најбројније етничке групе у Србији су појединачно класификоване у један од седам стадијума демографског старења на општинском нивоу. Да би се територијална дистрибуција етничких група боље уочила, коришћене су карте из Етничког мозаика Србије (лево), у којима је удео одређене националности дата у односу на укупан број припадника те националности. На картама које показују стадијуме старења узете су у обзир само општине у којима је одређена етничка група заступљена са више од 1% укупног становништва.

СТАДИЈУМИ СТАРЕЊА СРБА ПО ОПШТИНАМА

Срби, као доминантна етничка група, распрострањени су у свим општинама Централне Србије и Војводине. У 60 општина удео Срба прелази 95%, а у 29 општина прелази 90%. Са друге стране, најмањи удео у укупном становништву Срби имају у општинама: Тутин, Кањижа и Прешево (мање од 10%), општинама са већинским бошњачким, мађарским и албанским становништвом. Нешто више Срба (између 10 и 30%) је у општинама Сјеница и Нови Пазар, где највећи удео имају Бошњаци и општинама Босилеград и Димитровград где највећи удео имају Бугари. Да су Срби изразито стар народ и на републичком нивоу видимо из индикатора као што је просечна старост која износи 40,51 годину и индекса старења са вредношћу од 1,05.

Посматрано по општинама, Срби се у највише општина налазе у стадијуму дубоке демографске старости (105 општина). Нешто боља ситуација је у 22 општине где се Срби налазе у стадијуму демографске старости, а општине које припадају овом стадијуму су оне које су примиле велики талас избеглица током деведесетих година, или су то општине са нижим уделом Срба у укупном становништву. У чак 35 општина Срби су у стадијуму најдубље демографске старости, већина тих општина налази се у источном делу Републике, који се први издвојио као подручје са изразитом депопулацијом, од чега одскачу Мајданпек и Бор као некадашњи центри рударске индустрије. Врло неповољна демографска ситуација која карактерише најмногобројнију етничку групу у Србији је резултат дугорочних трендова у

природном прираштају који има негативан предзнак од почетка деведесетих година прошлог века. Већи број умрлих од броја рођених Срба (за 2009. годину број рођених 58036, а број умрлих 89097) континуирано сужава демографски базу, док лагани али ипак осетни пораст очекиваног трајања живота значи да се наставак старења становништва може очекивати као неминовност.

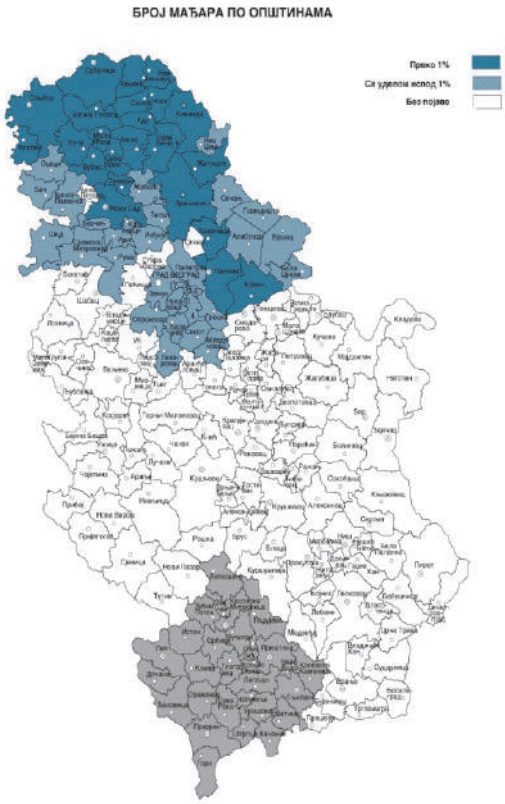
Карте: Удео Срба по општинама, етнички мозаик (лево). Стадијуми старења Срба по општинама (десно)

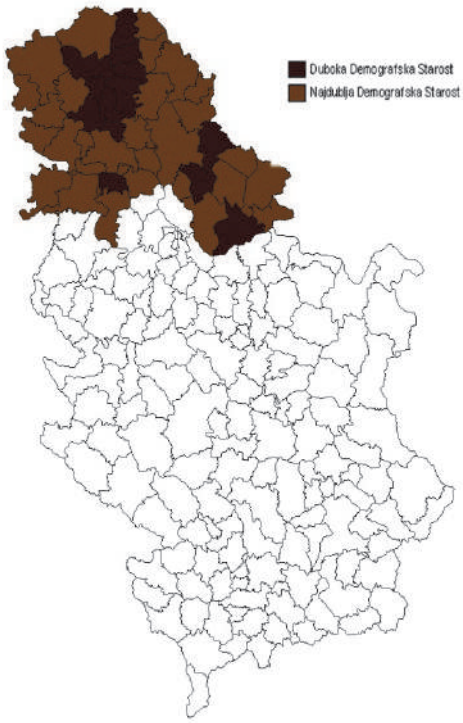
СТАДИЈУМИ СТАРЕЊА МАЂАРА ПО ОПШТИНАМА

По подацима пописа 2002. године, Мађари су чинили другу најзаступљенију етничку групу у Србији са 3,91% укупног становништва. Од укупног броја Мађара, чак 99,8% живи на територији Војводине, а осталих 0,2% су распоређени по београдским општинама. Већинско становништво Мађари чине у 5 општина. Од тога, три општине су у групи 50–80% и то: Мали Иђош (55,9%), Бачка Топола (58,9%), Ада (76,6%), две су у групи са више од 80%, а то су Сента са 80,5% и Кањижа са чак 86,5% Мађара у укупном становништву општине. Војводина је традиционално нисконаталитетно подручје са неповољном старосном структуром, тако да је просечна старост Мађара од 43,20 година и индекс старења од 1,38 уклапа у демографски профил.

Посматрано по општинама, Срби се у највише општина налазе у стадијуму дубоке демографске старости (105 општина). Нешто боља ситуација је у 22 општине где се Срби налазе у стадијуму демографске старости, а општине које припадају овом стадијуму су оне које су примиле велики талас избеглица током деведесетих година, или су то општине са нижим уделом Срба у укупном становништву. У чак 35 општина Срби су у стадијуму најдубље демографске старости, већина тих општина налази се у источном делу Републике, који се први издвојио као подручје са изразитом депопулацијом, од чега одскачу Мајданпек и Бор као некадашњи центри рударске индустрије. Врло неповољна демографска ситуација која

карактерише најмногобројнију етничку групу у Србији је резултат дугорочних трендова у природном прираштају који има негативан предзнак од почетка деведесетих година прошлог века. Већи број умрлих од броја рођених Срба (за 2009. годину број рођених 58036, а број умрлих 89097) континуирано сужава демографски базу, док лагани али ипак осетни пораст очекиваног трајања живота значи да се наставак старења становништва може очекивати као неминовност.

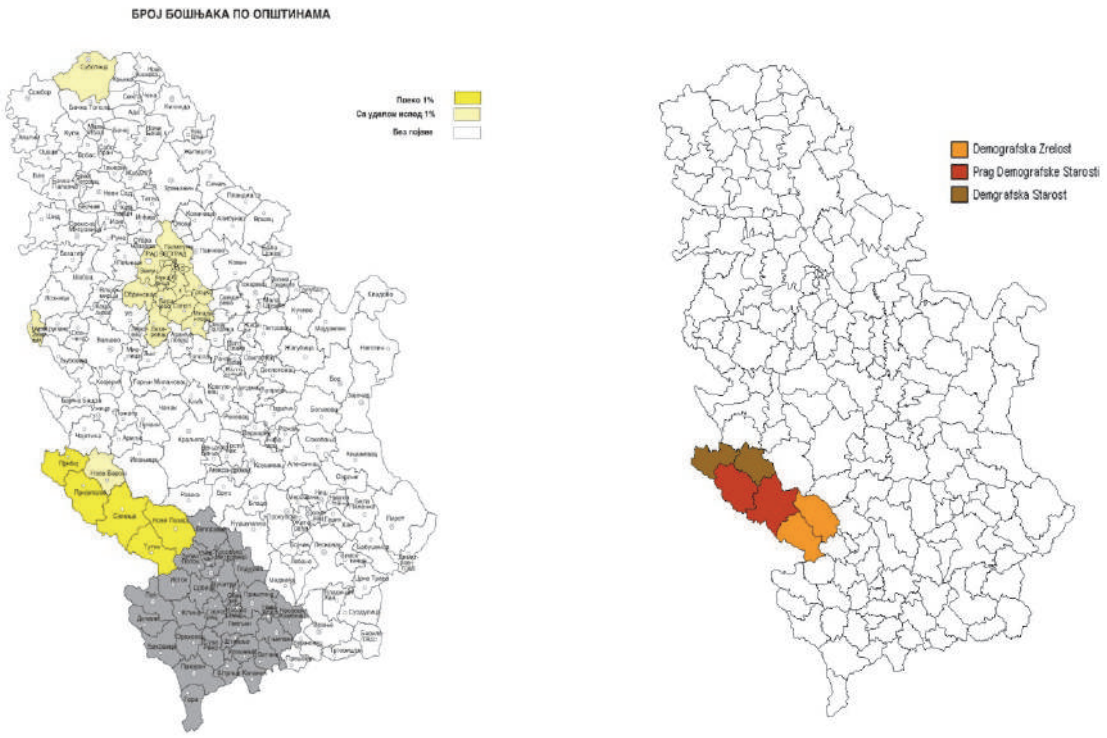

Карте: Удео Мађара по општинама, етнички мозаик (лево). Стадијуми старења Мађара по општинама (десно)

У укупно 33 општине Мађари имају више од 1% у укупном становништву. У 13 општина се налазе у стадијуму дубоке демографске старости, а у чак 30 општина у стадијуму најдубље демографске старости. Пошто су узете у обзир само општине у којима одређена етничка група чини више од 1% укупног становништва, све посматране општине, када је у питању мађарска популација се налазе на подручју северне покрајине. Према подацима за 2009. годину, укупан број живорођених 2179, а умрлих 5262, што само показује да је старење становништва код ове етничке групе настављено, као и код Срба.

СТАДИЈУМИ СТАРЕЊА БОШЊАКА ПО ОПШТИНАМА

Бошњаци су по подацима пописа 2002. године чинили трећу по реду етничку групу у Републици. Њихов удео у укупном броју становника Србије износио је 1,81%. Већина њих смештена је у општинама у југозападном делу Централне Србије. У три општине Бошњаци чине већинско становништво, у групи између 50 и 80% су општине Сјеница са 73,3% и Нови Пазар са 76,3%, док у општини Тутин чак 94,2% чини бошњачко становништво. За разлику од Срба и Мађара код којих су показатељи старења изразито негативни, просечна старост (31,91) и индекс старења (0,34) показују да процес демографској старења још није почео јер јер индекс старења није прешао вредност од 0,40 која се сматра граничном.

Карте: Удео Бошњака по општинама, етнички мозаик (лево). Стадијуми старења Бошњака по општинама (десно)

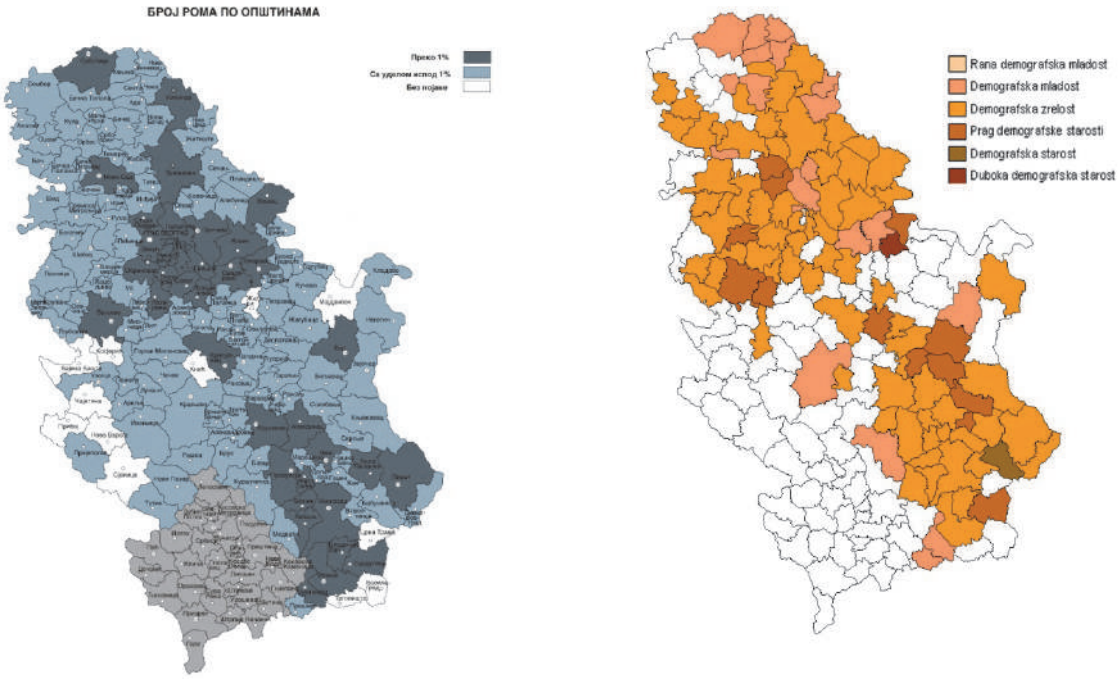
Бошњачка популација је знатно млађа у односу на већинско српско становништво. Више од 1% укупног становништва, Бошњаци имају у 6 општина: Тутин, Сјеница, Нови Пазар, Пријепоље, Нова Варош и Прибој. Две општине, Прибој и Нова Варош налазе се у стадијуму демографске старости, док се друге две, Сјеница и Пријепоље налазе на прагу демографске старости. Најмлађу популацију имају преостале две општине, Нови Пазар и Тутин, а баш у те две општине бошњачко становништво чини доминантну већину. Свих 6 општина су груписане једна поред друге и налазе се на граници са Босном и Херцеговином и Црном Гором. Треба додати да је по подацима за 2009. годину било 2175 рођених и 822 умрлих Бошњака, на основу чега закључујемо да они дугују повољну старосну структуру природној компоненти.

СТАДИЈУМИ СТАРЕЊА РОМА ПО ОПШТИНАМА

Роми у укупном броју становника Републике Србије, по попису 2002. године, учествују са 1,44%. Концентрисани су у скоро свим општинама, али са ниским уделима. У 53 општине њихов удео је мањи од 1%, док 12 општина није пописан ниједан. Посматрано унутар етничке групе, највећи број Рома налази се у Београду, 17,74% од укупне ромске популације. Поред Београда, значајан број је и у већим градским центрима јужног дела Централне Србије: Лесковац (6,64%), Ниш (4,85%) и Врање (4,30%). Карактерише их екстремно ниска просечна старост која износи 27,52 и индекс старења који је 0,17, тако да су они најмлађа етничка група у Србији.

Посматрано по општинама, ромска популација је са више од 1% у укупном становништву заступљена у 109 општина Републике Србије. Заступљени су у свим стадијумима, осим последњег, стадијума дубоке демографске старости. У стадијуму ране демографске младости налази се у општини Савски Венац, београдској општини на чијој се територији налази највеће породилиште. У стадијуму демографске младости налазе се у 21 општини. Највише општина има ромску популацију у стадијуму демографске зрелости, чак 72, што је више од половине општина са уделом Рома већим од 1%. На прагу демографске старости је 13 општина, а по једна општина је у стадијуму демографске старости и дубоке

демографске старости. У стадијуму дубоке демографске старости, ромска популације се налази само у општини Мало Црниће, која је изразито емиграционо подручје, где се више од четвртине становништва налази у иностранству дуже од годину дана. Рођених Рома у 2009. години је било 3043, а умрлих 826, што је слично као код Бошњака индиректан показатељ старосне структуре.

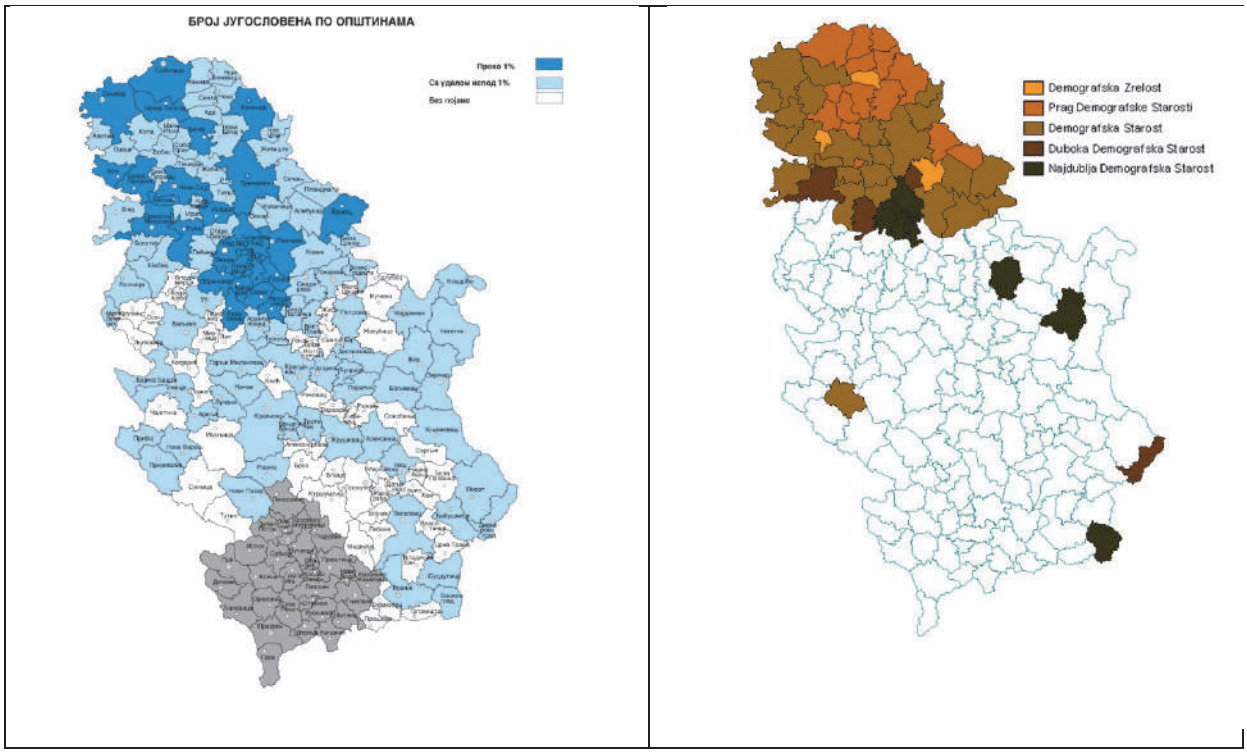

Карте: Удео Рома по општинама, етнички мозаик (лево). Стадијуми старења Рома по општинама (десно)

СТАДИЈУМИ СТАРЕЊА ЈУГОСЛОВЕНА ПО ОПШТИНАМА

Етничка група Југословена је заступљена у већини општина Централне Србије и свим општинама Војводине. По попису 2002. године са 80.721 су чинили 1,08% укупног броја становника Србије. Унутар етничке групе територијална расподела је концентрисана на север Републике. Од укупног броја Југословена, 61,7% живи у Војводини, 27,5% на подручју Београда. Такође, већи број је и у значајнији мултиетничким градовима као што су: Нови Сад, Суботица, Сомбор. Југословени су 2002. године имали просечну старост 39,15 година, док је индекс старења био 0,83. На основу ових података можемо закључити да си они незнатно демографски млађи од Срба и Мађара.

Југословени са више од 1% укупног становништва учествују у 60 општина на територији Републике. На подручју Централне Србије, ако изузмемо Београд, више од 1% их је само у пет општина, а то су: Нова Варош, Петровац, Бор, Босилеград и Димитровград. Са друге стране, на подручју Војводине, заступљени су у свим општинама са више од 1%. Посматрано по стадијумима старости, подељени су шест различитих категорија. У стадијуму демографске зрелости налази се три општине, на прагу демографске старости налази се 15 општина, највише је заступљена категорија демографске старости са чак 25 општина, док у стадијуму дубоке демографске старости су у 4 општине, у последњој категорији, односно најдубљој демографској старости, налазе се у 13 општина. Према подацима за 2009. годину, било је рођених 30, а умрло је 127 Југословена. Упркос сталним промена дефиниције, Југословени да даље фигурирају као група.

Карте: Удео Југословена по општинама, етнички мозаик (лево). Стадијуми старења Југословена по општинама (десно)

Једино су Срби присутни у свим општинама Републике Србије. Са више од 1% заступљености најраспрострањенији су Роми у 109, Југословени у 60 и Мађари у 43 општине, док удео Бошњака у 6 општина превазилази 1%. Као најбројнија група, Срби најјаче утичу и на демографско старење Србије, посебно огромна концентрација општина у стадијуму дубоке демографске старости. Насупрот њима, највећи број општина у којима живе Роми подведен је под стадијум демографске зрелости.

		Срби	Бошњаци	Југословени	Мађари	Роми
1	Рана демографска младост					1
2	Демографска младост					21
3	Демографска зрелост		2	3		72
4	Праг демографске старости		2	15		13
5	Демографска старост	22	2	25		1
6	Дубока демографска старост	105		4	13	1
7	Најдубља демографска старост	35		13	30	
	Укупно	162	6	60	43	109

Табела 2: Дистрибуција општина према стадијуму старења етничких група

ЗАКЉУЧАК

Демографски процеси на територији Републике Србије (негативан природни прираштај и емиграциона кретања), утицали су на процес старења становништва. То старење је највише изражено у економски слабије развијеним подручјима па се самим тим те општине налазе у стадијуму најдубље демографске старости. Такође у етнички хомогенијим општинама долази до постепеног „затварања у локалне оквире“ што има утицај и на укупне демографске

На основу урађених анализа, према резултатима пописа 2002. године, можемо закључити да између посматраних етничких група на општинском нивоу постоје значајне разлике у домену старосне структуре. Анализа старосне структуре на основу стадијума старења открива велику различитост између посматраних етничких група. На основу израчунатих показатеља и извршене

класификације може се рећи да повољнију старосну структуру имају Роми и Бошњаци, Муслимани и Албанци. У средини нумеричког низа који вреднује старосну структуру налазе се Срби, најбројнија етничка група у Србији. Остале етничке групе имају још неповољнију старосну структуру, посебно Румуни, Мађари и Хрвати.

ЛИТЕРАТУРА

1. Радушки у Penev, G., ur. (2006) Stanovništvo i domaćinstva prema popisu 2002. Beograd: Republički zavod za statistiku
2. Rašević, M. (2006). Fenomen starenja stanovništva Srbije. *Demografija*, *3*, 43–58.
3. Кицошев, С. (1995). Полно – старосна структура етничких група у војводини према попису становништва 1991. године. *Зборник Матице српске за друштвене науке, 99,* 90–109.
4. Етнички мозаик Србије (2004). Министарство за људска и мањинска права Србије и Црне Горе, Београд
5. Републички завод за статистику. (2009). Демографска статистика. Београд: Републички завод за статистику.
6. Републички завод за статистику. (2003*). Вероисповест, матерњи језик и национална припадност према старости и полу, U Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2002. godini (sv. 3)*. Београд: Републички завод за статистику.

AGING STAGES OF ETHNIC GROUPS IN SERBIA

JELENA STOJILKOVIĆ, MARKO FILIPOVIĆ, VLASTA KOKOTOVIĆ

Geographical institute „Jovan Cvijić“, SANU, 11000 Belgrade, Serbia

Every developed society faces demographic challenges as concequence of population aging. Long-term trends in natural movement of population shaped age structure, with special emphasis on the birth rate, which is the main dynamic component. In this paper we analysed stages of the demographic aging of most numerous ethnic groups in Serbia according to the 2002 census. Depending on the proportion of population under the age of 20 and 40 and older than 60 years, average age, the aging index, each ethnic group was classified in specific stage (from early youth to the deepest demographic old age). This classification was made at the level of municipalities, for ethnic groups in Serbia with the biggest proportion (Serbs, Hungarians, Bosniaks, Yugoslavs, Roma people) if thay have more than 1% of population in a given municipality. Data processing and classification is done with the help of databases, using a graphical representation of GeoMedia. Serbs may be considered the oldest, who are in three oldest stages, with more than 105 municipalities in a stage of the deep demographic old age. Hungarians are also old ethnic group, between the deep and the deepest demographic old age. Yugoslavs are in more favorable position because more than two thirds of the Yugoslavs are in the third, fourth and fifth stage. Bosniaks range from demographic maturity to old age, while Roma people have the the most municipalities in stage of demographic maturity. The largest number of Serbs significantly affect the overall aging of the population of Serbia, so it is reasonable to expect that the aging of the population will continue in the future.

ДАНИЦА ШАНТИЋ UDC: 314.7-054.7(497.11 Beograd)

РЕГИОН БЕОГРАДА КАО ПОЛ КОНЦЕНТРАЦИЈЕ МИГРАНАТА У СРБИЈИ И ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ*

Географски факултет, Универзитет у Београду, 11000 Београд, Србија

Извод: Миграције су веома важна компонента демографског и укупног развоја Града Београда, са вишеструким узрочно-последичним везама са друштвеним елементима геопросторних система. Значајно опредељују будуће правце трансформације у оквиру демографске и свих осталих развојних сфера. Њихово изучавање је оправдано у непрекидном научном континуитету. Резултати истраживања који осветљавају миграциони феномен имају апликацију: у научном објашњењу специфичног одвијања популационе трансформације унутар особених територијалних система, као и у различитим питањима развојне праксе друштва (популациона политика, економска политика, социјални развој, геополитичке импликације, културни развој и тд).
Миграције становништва Београда представљају један од најактуелнијих проблема и питања развитка становништва Србије услед чињенице да су миграције преко свих релевантних типова извршиле снажну прекомпозицију регионално-демографске структуре Србије у другој половини 20. века, а миграције избеглог, расељеног и прогнаног становништва на крају прошлог века учиниле кулминацију миграционог феномена са бројним последицама на будући демографски развој Србије и окружења.
Кључне речи: миграције, Београд, становништво

Abstract: Migrations are very important component of demographic and overall development of the City of Belgrade, with multiple cause-effect relationships with the social elements of geospatial systems. They are determined by the future direction of transformation in the demographic and all other spheres of development. Migration studies are justified in continuing scientific continuity. The results of research that illuminates the phenomenon of migration have an wide application: the scientific explanation of a specific population unfolding transformation within the proper territorial system, as well as a variety of issues in development practices of society (population policy, economic policy, social development, geopolitical implications, cultural development, etc.).
Migration of the population of Belgrade is one of the most pressing problems and issues for development of the Serbian population considering the fact that all relevant types of migration committed redistribution of regional-demographic structure of Serbia in the second half of the 20th centuri, and migratory movements of refugees, displaced persons and exiled persons at the end of last century were the culmination of migration phenomenon with the number of consequences on future demographic development of Srbia and whokle region.
Key words: migration, Belgrade, population

Београд, главни град Републике Србије, представља једну од највећих метропола Балканског Полуострва и Југоисточне Европе. Простире се на око 3,6% територије и у њему живи нешто више од 1/5 становништва Централне Србије и Војводине. Београд је највећи град на територији бивше СФРЈ, а четврти по броју становника у југоисточној Европи после Истанбула, Атине и Букурешта. Територијална и просторна концентрација становништва у главном граду је резултат просторне редистрибуције становништва Републике Србије, као и демографске поларизације тог простора. Београд представља, са процењених 1.630.582 становника 2009. године, пол супер концентрације становништва Централне Србије и Војводине.

У дугој историји града, која траје 7000 година, могуће је пратити миграциона кретања становништва на основу археолошке, етнографске, историјске, географске литературе. Једна од најважнијих последица деловања природно-географских, привредно-географских, историјско-

* Рад је рађен у оквиру Пројекта 176017, који финансира Министарство просвете Републике Србије

демографских, економских и других фактора, је било често мењање етничког састава становништва, од оснивања првих људских насеобина на тлу данашњег Београда до савременог периода. Чести ратови су узроковали расељавање старог и насељавање новог становништва. Београд је у току једног миленијума био под византијском, бугарском, мађарском и турском управом, што је у многоме одређивало и састав становништва, као и доминантне миграционе струје ка и из тадашњег насеља. [1]

У погледу миграција становништва ка Београду, могуће је у последња два века издвојити више историјских етапа просторне мобилности становништва, особених по обиму, правцима и структурним обележјима миграната, као и по узроцима и последицама на свеукупни развој београдске агломерације. Један од најважнијих периода је прва владавина Кнеза Милоша Обреновића (1815-1839), која је карактеристична по константном повећавању броја становника, пре свега сталним досељавањем српског становништва из јужних српских крајева под турском влашћу, као и повратним миграцијама Срба из Аустрије и Турске, и мањим делом из Влашке, Русије и Грчке. Бројни Срби повратници били су најписменије и најобразованије становништво, па се тада говорило да је "сва интелигенција била пречанска", пре свега из Аустрије. Основна демографска карактеристика Београда у овом периоду је да је све више постајао српска варош (Историја Београда, том II, 1974).

У демографском смислу, преломна година за развој града је 1918. Наиме, до завршетка Првог светског рата је развој града био веома спор и екстензиван. Након завршетка рата, а пре свега након стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, миграционе струје према Београду непрестано су јачале, па је његов регион добио све карактеристике пола концентрације људских ресурса пореклом из непосредног окружења Србије и Југоисточне Европе. Миграциона компонента постаје још доминантнија након Другог светског рата. То је у корелацији са особеним географским положајем, улогом и функцијом Београда као главног града Југославије и Србије, и данас све важнијег транзитног центра на путу међународних миграција у Југоисточној Европи.

Пораст броја становника Београда након Другог светског рата био је условљен хетерогеним социоекономским факторима и различитим интензитетом њиховог деловања, што је утицало на природну и механичку компоненту кретања становништва града. Услед појачане друштвено-економске активности, која се огледала у променама друштвених односа и политичког система, као и у привредном развоју државе, пре свега индустријализацији, створени су услови за интензивнију просторну покретљивост, која је доминантно била усмерена ка Београду.

Београд је у послератном периоду имао већи релативни пораст броја становника како у односу на Републику као целину, тако и у односу на Централну Србију. Најинтензивнији популациони пораст је забележен од 1953-1971. године (од 731.837 до 1.209.361), да би након тога био значајно успорен. Према подацима пописа становништва популациони пораст је износио нешто више од 20.000 лица. То је у корелацији са различитим деловањем компоненти природног и механичког кретања на промену броја становника града у другој половини XX века (БогавацТ. 1996).

Након завршетка Другог светског рата се могу издвојити два периода карактеристична по супротним тенденцијама у виталним догађајима на територији Београда. Период до 80-их година се карактерише и апсолутним и релативним порастом свих компоненти природног кретања становништва града, а највећи број живорођених лица и највећи природни прираштај је био 1979. година. Након тога се интензивира пад природног прираштаја, као последица, пре свега процеса старења становништва, али и смањења рађања. По први пут је број умрлих био већи од броја рођених 1992. године, и то на територији насеља Београд, а након само 4 године и на целокупној територији града. Негативне стопе природног прираштаја се задржавају и у новом веку, па становништво Београда расте искључиво захваљујући миграционој компоненти (Стевановић Р, Туцовић О. 2007).

[1] детаљније о томе: Историја Београда, том I -III, Просвета, Београд1974; Векови Београда (XVI-XIX), Београд AD ACTA, уредник Прпа Б., Историјски Архив, 2003; Група аутора: Историја Београда, Балканолошки институт, САНУ, Београд, 1995; Радовановић В. Географски положај и територијални развитак Београда, Зборник радова ПМФ-а, Београд, 1960; Радовановић С. Становништво Београда према попису 1991. године, Завод за информатику и статистику града Београда, ИДН, Београд, 1999; и др

Миграције становништва представљају доминантан фактор пораста популације града након Другог светског рата. Долази до интензивног досељавања становништва у Београд из свих крајева тадашње државе, што га је чинило најјачим имиграционим подручјем и полом највеће урбане и свеукупне концентрације становништва у земљи. Насеље Београд је било изложено највећем демографском притиску досељеног становништва од 1944. па закључно са 1947. године, када се у град доселило укупно 126.000 лица, или у просеку око 30.000 годишње. Период интензивног досељавања је био и 1958-1961.године са укупно 102.000 досељених лица или у просеку 25.000 годишње. 70-те године престављају прекретницу у избору крајње дестинације миграната у оквиру административне територије града. Наиме, многа насеља у централним деловима Београда су, услед интензивних послератних досељавања, достигла максималну концентрацију становништва, па је дошло до преусмеравања токова мигранатског становништва у насеља ван ужег градског подручја (Сремчица, Калуђерица). Након тог периода од 1981. године интензитет досељавања значајно слаби, па је на територији града мањи за готово 1/3. У периоду од 1982. до 1984. године стопа природног прираштаја има већу вредност од стопе механичког прираштаја, да би након тога и једна и друга стопа опадале, уз поновну доминацију миграционе компоненте, због драстичнијег пада компоненти природног кретања. Још један период опадања досељавања је 1990. година, када је на широј територији града забележен и негативан миграциони салдо. Из напред наведеног следи да је однос аутохтоног и мигрантског становништва увек био у корист досељених, и то више од 61% мигрантског становништва 1961. и 1971.године, 58% мигрантског становништва 1981. године и 51,6% миграната 1991. године (Шантић Д. 2005).

Графикон бр.1: Компоненте пораста броја становника Града Београда 1961-2009

извор: Статитички годишњак Београда, 2010. Године

Последња деценија XX века је представљала нову фазу у миграцијама становништва како на територији Републике Србије, тако и у региону Београда. Формирање популационих потенцијала главног града је било у условима политичке и економске кризе, распада државе, грађанског рата, досељавања избеглица и прогнаних лица, санкција, као и бомбардовања наше државе и исељавања великог броја српског и неалбанског становништва са Косова и Метохије. Миграције становништва ка Београду су појачане, са једне стране због избегличког корпуса из република претходне Југославије, а са друге стране из свих делова Србије.

Промене гео-политичког карактера имале су значајне консеквенце на демографски развитак бивше Југославије, па тако и на кретања у београдском метрополитену. То се пре свега огледало у досељавању 111.300 избеглица, као и 35.000 интерно расељених лица са Косова и Метохије (у време пописа из 2002. године) на територију града. На основу напред изнетих података можемо закључити да је сваки десети становник Града Београда био избеглица или ратом угрожено лице (Војковић Г, Милетић Р., Миљановић Р, 2010). Позитиван миграциони салдо је карактеристика и овог међупописног периода (1991-2002) и износио је 47.266 лица. Регистровано је 208.000 имиграната, уз истовремено повећање броја исељених лица, процењеног на 161.000. Значајно исељавање из града није било усмерено само у традиционалне земље пријема већ и у новонастале државе бивше СФРЈ. Из главног града се исељава младо и високообразовано становништво, што је још једна значајна карактеристика миграционе компоненте у овом периоду. Позитиван миграциони салдо остварен је у највећој мери у насељима ван ужег градског подручја (Рашевић М, Пенев Г, 2006).

Од 1992. па закључно са 1999. годином укупан миграциони салдо износио је 122.092 становника, или просечно годишње 15.261 лице. Удео механичке компоненте је био релативно уједначен са најмањом вредношћу од 2,8‰ 1995. године до 4,9‰ 1999. године. Година која се издваја по вредностима стопа у овом периоду је 2000. у којој су и апсолутне и релативне вредности миграционог салда далеко веће од претходних, али и од вредности у неколико наредних година. Наиме, миграциони салдо је износио 10.664, а стопа чак 8,9‰, што је двоструко више од највеће забележене стопе у 90-им годинама. Услед константно негативног природног прираштаја у последњој деценији XX века, број становника Београда се повећавао искључиво имиграцијом становништва (Шантић Д. 2005).

Табела бр.1: Популациона динамика Града Београда 2001-2009. година

године	Становништво* на крају године (у хиљадама)	Живорођени		Умрли		Природни прираштај		Механички прираштај	
		број	Стопа (‰)	број	стопа (‰)	број	стопа (‰)	број	стопа (‰)
2001	1647	16059	10,1	19025	11,9	-2966	-1,8	3000	1,8
2002	1648	16342	10,4	19621	12,4	-3279	-2,0	4279	2,6
2003	1651	16200	10,2	20045	12,6	- 3845	-2,4	6845	4,1
2004	1664	16276	10,8	19993	12,6	- 3717	-2,3	16717	10,1
2005	1672	15727	9,8	20155	12,6	- 4428	-2,8	12428	7,4
2006	1689	15802	9,9	19703	12,3	-3901	-2,4	20901	12,3
2007	1710	15887	9,9	20174	12,5	-4287	-2,7	25287	14,7
2008	1735	17000	10,5	20294	12,5	-3294	-2,0	28294	16,3
2009	1756	18463	10,5	20682	11,8	-2219	-1,3	23219	13,2

Статистички годишњак Београда, 2009. године

*број становника без обзира на дужину боравка у иностранству

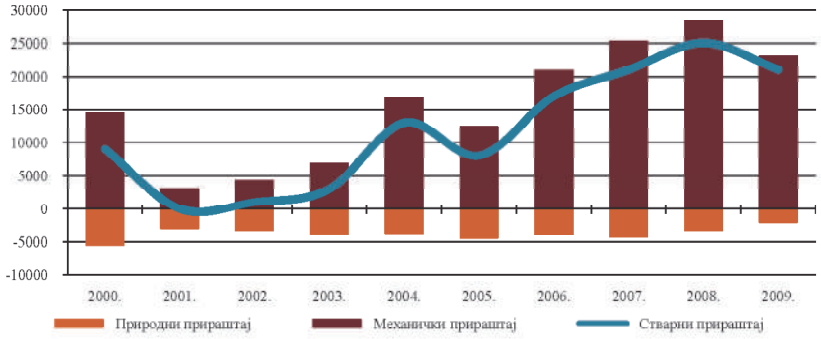
Демографски развитак главног града Републике Србије је и у првој деценији новог миленијума био специфичан у односу на остали део територије државе, и у многоме представља наставак започетих трендова из 90-их година. То се пре свега односи на негативан природни прираштај, који је по први пут забележен на терирорији града 1992. године. У последњих десет година стопа природног прираштаја се кретала у распону од -2,8‰ (2006) до -1,3‰ 2009.. На основу података о природном кретању становништва по градским општинама, веома је важно истаћи чињеницу да је 2009. године било 4 општине са позитивним природним прираштајем Сурчин, Земун, Чукарица и Палилула, а 2010. године су позитиван природни прираштај имале 3 београдске општине Земун, Звездара и Гроцка, док су општине Чукарица, Сурчин, Палилула и Раковица имале негативан са вредностима до -1‰. Супротно томе, општина у којој је забележен најмањи природни прираштај је општина Стари Град са -8,3‰, што је међу најнижим вредностима овог показатеља у Србији. (табела бр. 1, Витални догађаји у Републици Србији 2010.)

Дакле, број становника Града Београда увећава се и у новом веку искључиво путем миграционе компоненте. Најмањи механички прираштај становништва био је на почетку XXI века и износио је 3000 лица или 1,8 ‰. Од тада вредност овога показатеља расте и достиже свој апсолутни и релативни максимум 2008. године: 28 294 лица или 16,3 ‰. Након тога 2009. године следи мањи пад од 23 219 лица или 13,2‰. Занимљив је и велики скок у миграционом салду становништва Београда 2004. године. Наиме, претходне 2003. године је вредност овог показатеља била чак 2,5 пута мања, а наредне 2005. године готово 1,5 пут мања од вредности за 2004. годину (графикон бр. 2).

Посматрано на нивоу општина, значајан пораст броја становника у периоду 2000-2009. године забележиле су општине ван ужег градског подручја (Палилула, Раковица, Земун, Чукарица, Сурчин). Такође, до пораста мањих размера је дошло и у општинама Обреновац, Лазаревац, Барајево, Вождовац, Гроцка и Звездара. У највећој градској општини, Новом Београду, забележен је пораст броја становника до 2007. године, али у наредној години је број

становника опао, што кореспондира са демографским развитком осталих општина насеља Београд.

Графикон бр.2: Фактори који утичу на величину популације

извор: Београд у бројкама 2011. Године

Према подацима Републичког и Градског завода за статистику, у Београду је 2010. године званично пријављено 23.000 становника, који су се доселили из свих крајева Србије. Дакле, годишње се један мањи град пресели у Београд. Међутим, ако се томе дода око 20% оних који се не пријаве, тај број је далеко већи и износи од 30.000 до 35.000 лица. Процене иду и даље, па се говори о томе да се од 130.000 становника Централне Србије и Војводине, који су променили општину становања 2010. године, готово половина доселила у Београд (РЗС, документационе табеле).

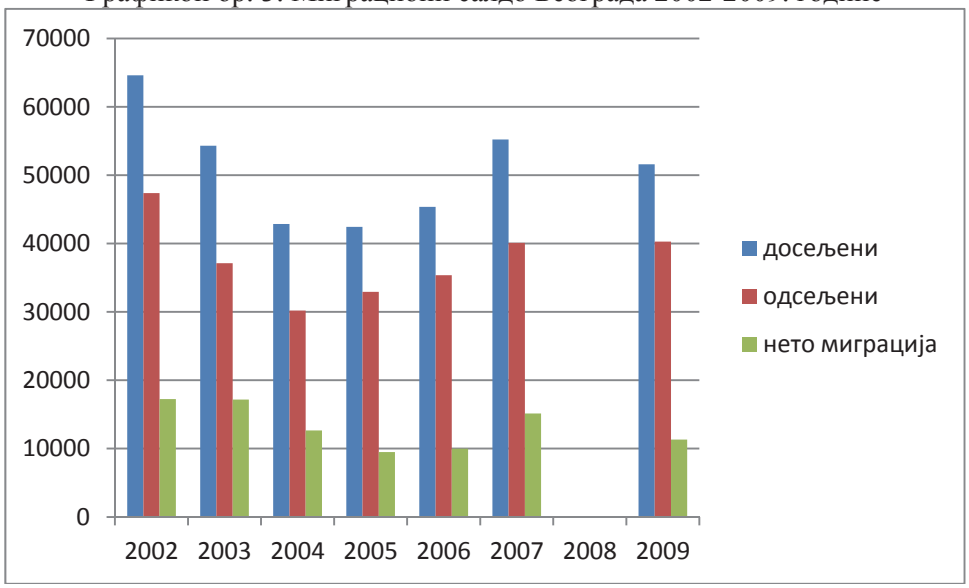
У периоду од 2002. до 2009. године бележи се интензивно досељавање становништва на територију града Београда. Највише имиграната је забележено 2002. године, чак 64.626, док је најмање регистровано 2005. године 42.434 лица. Подаци о емиграцији становништва са територије главног града говоре о пресељавањима како из града, тако и између територије насеља Београд и ширег градског подручја. Наиме, уколико се лице пресељава унутар општина које чине насеље Београд, односно уже градско језгро, миграциона статистика неће регистровати то пресељавање. Али уколико се појединац сели из насеља Београд у општине на ширем подручју града и обратно, или мења место пребивалишта у оквиру општина ширег градског језгра онда се његово пресељавање бележи као миграција. С тога и тако високи износи емиграционе компоненте, на основу које се може стећи погешан утисак о веома великим износима исељавања становништва из Београда. Општина која је у целом посматраном периоду највише примала имиграната, али из које се и највише лица иселило, је општина Нови Београд. Карактеристична је по томе што је највећа градска општина, са порастом броја становника до 2007. Године, што одговара њеном наглом развоју, пре свега због великог простора за изградњу и развој терцијарног и квартарног сектора делатности. Најмање становника се досељавало од 2002. до 2009. године у најслабије урбанизовану општину града Сопот, у којој имиграција није премашивала износ од 500 лица. Ситуација је идентична и код исељавања, што говори у прилог чињеници о слабој просторној мобилности становништва ове општине, орјентисаност на пољопривредну производњу, као и већој удаљености од центра и слабој саобраћајној повезаности (графикон бр. 3).

Међутим, још увек је велики број оних који живе у главном граду, а пријављени су у некој другој општини у Србији, тако да број досељеног становништва није коначан и вишеструко је мањи од стварног. Процењује се да у Београду живи најмање 100.000 становника, који имају пребивалиште у некој другој општини у Србији, или немају никакву документацију. Најбројнији међу њима су Роми. Према званичним подацима Градског завода за статистику, на територији града Рома има тек 15.000, док невладине организације сматрају да их има далеко више, чак 120.000 у 120 нехигијенских насеља (www.zis.gov).

Просечна старост имиграната је у последњој деценији била око 34 године, са најмањим износом 2009. (33,7 година) и највећим 2007. године (36 година). То говори да је популација која се досељава у град релативно млада, у годинама најбољим за рад и репродукцију. Далеко

најбројнији контигент имиграната је старости од 25-34 година, што се у многоме поклапа са оптималним фертилним контигентом, а то иде у прилог истраживањима из 80-их година да су стопе фертилитета жена по старости веће у имиграционим општинама. Међутим, и поред таквог "фертилног потенцијала" у Београду се већ две деценије бележи негативан природни прираштај, а стопа укупног фертилитета је 2009. године износила у просеку 1,5 детета по жени, што је нешто изнад вредности за Централну Србију и Војводину (1,4), али недовољно за просту репродукцију (2,1). Породице у главном граду се најчешће одлучују на једно, ретко двоје деце (Демографска статистика 2002-2009).

Графикон бр. 3: Миграциони салдо Београда 2002-2009. године

Извор: Демографска статистика 2002-2009. РЗС
*подаци о миграцијама становништва за 2008. годину нису публиковани

Интересантан је податак да је у старосној структури досељених значајан број лица старијих од 65 година (2010.-1500 лица). Истраживања на нивоу Београда су показала да је за најстарије становнике pull фактор близина квалитетних здравствених установа, али и потомци који већ живе у престоници. Када говоримо о образовном нивоу досељеног становништва, чак 80% је нижег или средњег образовања. Подаци о досељеним становницима по активности јасно указују да више од половине досељених припада категорији активних лица, од којих је највећа заступљеност категорије радници без занимања. Другим речима, од укупног броја досељених чак 2/3 њих је било издржавано или незапослено.То иде у прилог чињеници да се у Београд становници досељавају због већих могућности запослења и обезбеђивања егзистенцијалних услова за себе и породицу (Демографска статистика 2002-2009)

Према истраживањима Градског Завода за статистику и информатику Града Београда готово 25.000 младих након завршеног школовања одлучује се да остане у главном граду. С обзиром на то да 18.000 средњошколаца из Београда не иде на студије, то значи да је број оних који конкуришу за радна места двоструко већи (www.zis.gov).

Миграционе струје ка Београдуимају вековни карактер, пре свега из јужних, неразвијених подручја ка Београду. Ова кретања са југа и југоистока Централне Србије, а потом и из осталих крајева државе, који се карактеришу спорим привредним и друштвеним развојем, проузроковала су значајна миграциона кретања становништва у главни град и у протеклој деценији. Према истраживањима Градског завода за статистику и информатику у потрази за послом сваког дана се у Београд досели између 300 и 500 људи. Из војвођанских општина је најзначајније досељавање из Зрењанина и Кикинде. Са територије Централне Србије најинтензивније досељавање 2010. године било из општина југозападне Србије: Пријепоља, Прибоја и Нове Вароши. Из Западне Србије, општина Ваљево и Ужице доселило се по 350 лица, из Шапца је пут Београда кренуло 367, из Богатића 100, а Лознице чак 429 лица. Из источне Србије су доминирали досељеници из општине Бор ,166 лица, а из јужне Србије из

Врања око 500 лица Из Аранђеловца је у Београд дошло чак 300 људи. Занимљиво је да у престоницу долазе и људи из развијених општина, оних са добром привредом, попут Горњег Милановца, одакле је 2010. године досељено готово 200 људи. Међутим, то су махом студенти, од којих се неки ипак врате у свој град. И смедеревски крај, који обухвата Велику Плану, Смедеревску Паланку и Смедерево, значајно учествује у миграцијама становништва ка главном граду: 2010. године се укупно доселило 700 лица, док је из Краљева, Крагујевца и Крушевца досељено по 450 лица. Ипак, чини се да је најтежа ситуација на југу, у Прокупљу и Куршумлији, одакле је 800 становника дошло у Београд. Из Ниша је дошло 500 људи, а из Чачка 476 лица. Услед снажног гравитационог утицаја Београда, велика је миграција становништва из околних места: Уба, Љига, Лајковца - по 180 људи. То је комплетна завршна средњошколска генерација, што представља велики разлог за забринутост. Подаци о досељеним лицима из друге државе 2010. године говоре да је око 2.000 лица из околних земаља радило у престоници, што представља велики притисак на тржиште рада у Београду, па је од стране градске власти предложено увођење радних виза за стране држављане (РЗС Документационе табеле, www.zis.gov).

Позитиван миграциони салдо становништва, који је у појединим годинама достизао и до 30.000 становника, надокнађује биолошку депопулацију Београда. Поред тога што се један град средње величине пресели у Београд, такође се на годишњем нивоу исто толико становника изгуби услед негативног природног прираштаја. Уколико се овај тренд настави за 50 година ће према проценама Србија имати 1,5 милиона становника мање. Такође, Завод за проучавање села је изнео процену да ће за две деценије нестати око 700 сеоских насеља у Србији, пре свега у срединама око Прибоја, Пријепоља, Нове Вароши, Косјерића, Бајине Баште, али и у југоисточној и јужној Србији. Посебно забрињава чињеница да Београд последњих година постаје центар миграната из градских насеља и нижег и вишег функционалног ранга из целе Србије.

Ради обезбеђивања и унапређивања регионалног развоја, Влада Републике Србије основала је Национални савет за регионални развој. Извештај Агенције за развој из 2009. показује значајне разлике у зарадама, животном стандарду и миграционим тенденцијама у свим крајевима земље. Тако, становници Београда просечно зарађују четири пута више од житеља Јабланичког округа. Исти је однос и стопе незапослености. Просечан Новосађанин прими чак 12 пута већу плату него житељ Опова. Огромна несразмера види се и у распореду привредних капацитета, па тако у Београдском и Јужнобачком округу послује више од половине свих предузећа у држави. У пет најнеразвијенијих округа је, насупрот томе, регистровано само 3,7% предузећа. (http://www.narr.gov.rs)

Данас је Београд, без конкуренције, најпривлачнији за живот**.** Када се као параметри узму незапосленост, инвестиције и развој инфраструктуре, можемо закључити да се најбоље живи у главном граду. Према истраживању Института за тржишна истраживања међу пет општина по висини прихода су четири београдске општине : Нови Београд, Стари Град, Земун и Врачар и општина Косјерић. Подаци Националне службе за запошљавање показују да је највиша стопа незапослености у Белој Паланци, Баточини, Бојнику, Новом Пазару, Лозници и Лесковцу - између 40 и 60 %, а у Крагујевцу и Крушевцу је око 30 %. Најнижа регистрована стопа незасполености је у Београду 13,4%.

Последња истраживања показују да се скоро половина свих зарада у Србији исплати у Београду и Новом Саду. Најтежи је живот у малим градовима од 20-30.000 и градова од 50-70-000 становника, који су данас и најзначајнији емиграциони центри.. Наиме, у другој половини XX века, услед процеса индустријализације, деаграризације и урбанизације, ови градови су постали велики имиграциони центри у које се досељавало становништво из околних сеоских насеља. Услед транзиције и пропадања привреде, велике незапослености, као и демографске испражњености сеоских насеља, некадашњих "резервоара" становништва, број становника у њима је нагло почео да опада. Стручњаци Института за тржишна истраживања као решење за такву ситуацију, у којој трећина општина у Србији спада у категорију неразвијених, а у њима живи скоро милион становника, виде у креирању нове стратегије у економској политици, као и у већем издвајању средстава за потребе тих региона кроз улагање у људске ресурсе, саобраћајну, енергетску, комуникациону инфраструктуру, као и стварања зона слободне трговине и кроз пореске олакшице (http://www.izit.rs).

Скупштина Града Београда од новембра 2010. године предузима низ конкретних мера како би се спречиле масовне миграције из Србије ка главном граду. Наиме, образована је Комисија за доделу материјалне и нематеријалне помоћи неразвијеним општинама у Републици Србији. Задатак Комисије је да дефинише програм и план приоритета за улагање у неразвијене општине из области комуналне и друге инфраструктуре, као и да у складу са социјалним и економским положајем утврди врсту, обим и висину помоћи неразвијеним општинама у материјалним и нематеријалним добрима. Град је 2010. године финансирао пројекте у 20 неразвијених општина Републике (Бела Паланка, Жабари, Житиште, Исток–Осојани, Мерошина, Осечина, Пландиште, Тутин и Црна Трава) У другој фази доделе помоћи 2011. године предвиђена је изградња мостова, путева, водовода школа, обданишта и домови здравља у општинама Владичин Хан, Бојник, Лебане, Гаџин Хан и Медвеђа.Најављено је и оснивање Савета за миграције , чија ће функција бити спречавање стихијског и прекомерног досељавања становништва у главни град (www.beograd.org).

Будуће тенденције у области миграција указују на мањи интензитет просторне покретљивости становништва ка и из Београда у односу на 1990-е године, са стално растућим позитивним миграционим салдом. Процене ће бити реалније са нормализацијом политичких прилика и економског раста. Имајући у виду миграционе потенцијале ужег и ширег гравитационог подручја Београда, очекује се битно другачије порекло досељеног становништва (Рашевић М, Пенев Г, 2006).

ЗАКЉУЧАК

Позитиван миграциони салдо становништва, који у појединим годинама достиже и до 30.000 становника, надокнађује биолошку депопулацију Београда. Тако Београд годишње расте за популациону величину једног Пожаревца, Смедерева или других градова сличне величине у Централној Србији. Отуда се све више говори о појму београдизације Србије, што има веома неповољне последице у разним сферама – од демографске, социјалне, економске до безбедносне и других.

Активна популациона политика према миграцијама у Србији, а посебно у односу на јачање Београда као пола концентрације миграната из осталих региона Србије, који попримају све израженији емиграциони карактер и убрзано губе за рад и репродукцију способно становништво, постаје изазов првог ранга за истраживачку и укупну друштвену јавност. Ово је од посебног значаја у домену популационе политике према легалним, а посебно према илегалним миграцијама, транзитним миграцијама, тражиоцима азила, трговини људима на овом веома важном коридору Европе, што је основа за интеграцију Србије у значајне регионалне и континенталне групације.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Историја Београда, том II, Просвета, Београд, 1974
2. Стевановић Р, Туцовић О. 2007). Природно кретање становништва Београда у другој половини **XX** и почетком XXI века, GEOGRAPHICAL INSTITUTE “JOVAN CVIJIC” SASA COLLECTION OF PAPERS, NO 57.
3. Богавац Т. (1991) Становништво Београда 1918-1991, Музеј града Београда.
4. Шантић Д.(2005) .Миграције становништва Београда-демографска анализа, Магистарски рад.
5. Војковић Г, Милетић Р., Миљановић Р (2010): Савремени демографско-економски процеси у простору београдске агломерације, Гласник СГД-а, Београд.
6. Рашевић М, Пенев Г(2006): Демографска слика Београда на почетку 21.века, Становништво, бр.1, Београд.
7. Витални догађаји у Републици Србији 2010, РЗС.
8. РЗС, документационе табеле 2010.
9. Демографска статистика 2002-2009, РЗС.

10. www.zis.gov
11. www.beograd.org
12. http://www.izit.rs
13. http://www.narr.gov.rs

BELGRADE REGION AS POLE CONCENTRATION OF MIGRANTS IN SERBIA AND SOUTHEASTERN EUROPE

DANICA ŠANTIĆ

Faculty of Geography, University of Belgrade, 11000 Belgrade, Serbia

Belgrade, the capital of the Republic of Serbia, has always been significant immigration center of the Balkan and South-east Europe. During the history the city was ruled by Turks, Austro-Hungarians, Hungarians, Bulgarians. Conquerors settled in the town their population, so Belgrade, jn the early 19th century and the Prince Milos rule, became more and more serbian town.. Two largest waves of immigration in Belgrade were after the First and Second World War. Maximum amount of imigration was between the year of 1944-1947. When, on average, 30,000 persons moved in the city. Other significant wave was from 1958-1961. with an average annual amount of immigration 25,000 persons. After that immigration decreases but Belgrade's population continue to grow solely due to migration.

Positive migration balance of population, which in some years reaches up to 30,000 inhabitants, makes up the biological depopulation of Belgrade. So annual growth of the capital city is similar to the total population size of Pozarevac, Smederevo, or other small towns in central Serbia. Therefore, we can talk about a concept of Belgradization of Serbia, which has very adverse consequences in various spheres - from the demographic, social, economic, security and others.

The active population policy towards migration in Serbia, especially in relation to the strengthening of Belgrade as half the concentration of migrants from other regions of Serbia, which take on a growing emigration and rapidly losing the character of the work and play-age population, it becomes a challenge for first-rank research and total public attention. This is of particular importance in the field of population policy on legal, but especially on illegal immigration, transit migration, asylum seekers, trafficking in human beings on this very important corridor of Europe, which is the basis for Serbia's integration in significant regional and continental groups.

ТАЊА МИШЛИЦКИ UDC: 341(497.6 Potkozarje)

ДЕМОГРАФСКЕ ПРОМЈЕНЕ У ПОТКОЗАРЈУ ТОКОМ ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XX ВИЈЕКА

Природно-математички факултет, Универзитет у Бањој Луци, 78000 Бања Лука, Република Српска

Извод: У другој половини XX вијека у Поткозарју започео је интензиван процес демографских промјена. Промјене у демографском развоју (кретању броја становника, природном кретању, размјештају становништва, миграцијама и демографским структурама) утицале су на динамику и смјер друштвено-економског развоја. У исто вријеме, промјене интензитета и структурних показатеља економског развоја усмјериле су будуће тенденције у развоју становништва, првенствено у развоју демографских структура. Демографске промјене биле су значајно изражене у насељима лоцираним уз општинска средишта, која су својим гравитационим дјеловањем утицала на њихову трансформацију и имиграциона обиљежја. Са друге стране периферна насеља, усљед миграција и негативног природног прираштаја добијала су емиграциона обиљежја. Савремени друштвено-економски процеси (индустријализација, урбанизација, деградизација..) и ратна дешавања (1992-1995), интензивирала су покретање становништва, на релацији село-град, али и ван граница регије, према Бањалуци и другим развијеним центрима у окружењу.
Кључне ријечи: промјене, становништво, регија Поткозарје, насеља, развој

Abstract: In the second half of the twentieth century in Potkozarje began an intensive process of demographic change. Changes in demographic development (population trends, natural movement, distribution of population, migration and demographic structures) affected the dynamics and direction of socio-economic development. At the same time, changes in intensity and structural indicators of economic development have focused future trends in population development, primarily in the development of demographic structures. Demographic changes were significantly expressed in the settlements located along the municipal center, which by their gravitational influence on the action of their transformation and immigration characteristics. On the other hand, peripheral settlements due to migration and negative natural growth characteristics received their emigration. Contemporary socio-economic processes (industrialization, urbanization ..) and war events (1992-1995), intensified the running population, village to city, but outside the region, according to Banja Luka and other developed centers in the region.
Keywords: change, population, region Potkozarje, towns, development

УВОД

У регионално-географском погледу Поткозарје је смјештено у ободу Панонског басена, у којем чини дио ланца флишних планина, који се пружа од запада, Петрове и Зринске горе у Републици Хрватској, према истоку, планинама Церу и Влашићу, у Западној Србији. Јужни дио Поткозарја граничи са Приједорским пољем и Мајданском планином, а сјеверни дио са Лијевче пољем, Посавином и долином ријеке Саве, према Републици Хрватској.

Регија захвата сјеверозападни дио Републике Српске, површине 1.903,7km^2 или 7,6% укупног простора Републике Српске (24.807km^2),[1] на којем према процјени у 2006. години, живи (99.514)[2] становника или 6,6% становништва Републике Српске у 164 насеља.

Насеља Поткозарја у административно-функционалном смислу обједињује седам општина: Нови Град, Приједор, Козарска Дубица, Бањалука, Градишка, Лакташи и Костајница.

На основу постојећих археолошких налазишта закључује се да је Поткозарје настањено од давнина. Најстарији трагови насељености на овом простору датирају из доба палеолита,

[1] Површина РС износи 49 % од површине БиХ, према потписаном Дејтонском мировном споразуму (1995).
[2] Процјена Републичког завода за статистику РС и локалних општинских власти

пронађени су у насељима Љубија (на мјесту Градина), Козарац (на мјесту Црквина), Брђани Козарац (на мјесту Модринац), Алићи Козарац (на мјесту Реџића Шљивик), у долини Сане у насељу Бегогачани..”[3]

За вишевјековни боравак Римљана на овом простору везују се остаци на више локалитета, у насељима Мало Двориште (на мјесту Градина и Црквина), Љубија (на мјесту Брдо), Приједор (на мјесту Црквина), Ризвановићи (на мјесту Окрутови (Беглуци), Зецови (на мјесту Градина Зец), као и велики број споменика материјалне културе из овог периода.”[4]

За вријеме босанске средњовјековне државе простор Поткозарја, налазио се у саставу ткз. „граничних жупа Сане, Врбаса и Дубице”, преко чијих територија се у ратним освајањима помјерала граница.

У доба турске владавине, у Босанској крајини, Поткозарје је опет заузимало специфичан политичко-административни и гранични положај, који је био праћен константним миграцијама становништва, које су детерминисале њен развој и формирале сложену етно-демографску структуру. Ова структура је у аустро-угарском периоду, планском колонизацијом страних сељака, током XX вијека у етничким процесима резултирала специфичним културолошким и етно-психичким обиљежјима, која су створила савремени идентитет регије.

Поријекло српског становништва у Поткозарју повезују се са турским освајањима у XV и XVI вијеку, када су 1518. године Турци заузели Козарац и тако завладали цијелим Поткозарјем. Одмах по заузимању ове територије Турци насељавају српско становништво из војничких разлога. „Прве српске породице у ову област досељавају се из Смедеревског санџака, Старог Влаха, Херцеговине, Далмације и Црне Горе”[5].

Интензивније досељавање муслиманског становништва у Поткозарје дешава се у периоду Бечког рата, када се усљед губитка територије у корист Аустрије, многе муслиманске породице пресељавају у овај дио Босне. „Међу првим досељеним породицама биле су: Пашићи - Алипашићи, Суљановићи, Црналићи, Бабићи, Решићи, Грозданићи, Чанићи и Клобџићи, док први муслимански досељеници у Приједору воде поријекло из Лике.” [6]

Ослобађањем од Турака 1878. године и успостављањем аустроугарске владавине Поткозарје је ушло у састав Бањалучког округа (9.018 km^2), који се дијелио на мање административно територијалне јединице котаре (срезове).

„У аустроугарском периоду (1895) територију Поткозарја насељавало је 59.408 становника, са доминантним удјелом српског етноса (47.934 или 60%), док се код муслиманског етноса евидентирају колебања, чије узроке треба тражити у емигрирању становништва у централну Босну и Турску.”[7]

Да би учврстила своје границе Аустроугарска, врши планску колонизацију страних сељака (Украјинаца, Нијемаца, Пољака, Чеха, Италијана..).

Почетком XX вијека у БиХ процјењује се да је досељено око 8.000 Украјинаца, од тога у Поткозарју око 35%. Према попису становништва из 1971. године у БиХ је живјело укупно 5.333 Украјинца, чак 5.006 живјело је на подручју осам општина (Бањалука, Градишка, Челинац, Дервента, Лакташи, Приједор, Прњавор и Србац), од тога у „четири општине,”[8] које просторно-функционално обједињују насеља Поткозарја, у којима је евидентирано 2.424 Украјинца или 48,4%.”[9]

---

[3] **Документациони материјал**, Републички завод за заштиту културно-историјског и природног насљеђа Републике Српске, Бања Лука, 2007.

[4] **Документациони материјал**, Републички завод за заштиту културно-историјског и природног насљеђа Републике Српске, Бања Лука, 2007.

[5] Гашић, М. **Становништво Приједора**, Зборник крајишких музеја Бања Лука, 1969, стр. 100

[6] **Исто**, стр. 102

[7] Главни резултати пописа житељства у БиХ, од 22. априла 1895, Статистички одјел земаљске владе, Сарајево, 1896. година

[8] У попису 1971. године број Украјинаца у општинама, које просторно-функционално обједињују насеља регије износио је: **Приједор** (964 или 39,7%), **Градишка** (303 или 12,5%), **Лакташи** (461 или 19,01%), **Бањалука** (696 или 28,7%).. **Исто,** стр. 48

[9] Мишлицки Т. **Украјинска насеља у јужном Поткозарју**, Географско друштво Републике Српске, Бањалука, 2009, стр.19

„Пољаци су чинили другу етничку групу, најмасовније насељавану у сјеверозападном дијелу Босне и Поткозарју. У Бањалучком округу од укупно 10.705 Пољака, живјело је 9.582 (у Бањој Луци 181, а у бањолучком котару 721, док су остали насељавали двије пољске колоније: Доњи и Горњи Бакинци). На простору Поткозарја били су насељени у два котара: босанскоградишком, у којем је живјело 1.219, у мјешовитим насељима: Церовљани, Кијевци, Нова Топола и Романовци и босансконовском котару, гдје је постојало једно мјешовито насеље: Домбрава, са 272 Пољака и 68 Русина, док су остали насељавали дервентски котар (470 Пољака) и прњаворски (6.283 Пољака). Њихова већинска насеља била су: Деветина, Грабашница, Гумјера, Јадовица, Нови Мартинац, Раковац, Селиште и Стара Дубрава (у којима су чинили трећину становништва).”[10]

„У периоду од 1921. до 1931. године, односно до другог пописа становништва у Краљевини Југославији, број Пољака увећао се за 3.873 и односио се на 18.637 становника. Овај број се према процјени, које је тешко провјерити, у сјеверозападној Босни, до напада Њемачке на Краљевину Југославију увећао на 20.000 становника.”[11]

Заједно са досељавањем колониста одиграо се и други значајан период досељавања српског и муслиманског становништва у Поткозарју.

„Српске и муслиманске породице досељавају се из околних и удаљенијих крајева. У овом периоду досељавају се српске породице из Санског Моста (Радетићи, Вукићи, Црнићи..), из Костајнице (Боројевићи), из Петроваца (Стојановићи, Вокићи), из Македоније (Диовићи), Призрена (Работићи), Мостара (Куртовићи), Херцеговине (Ковачевићи), Лике (Брдари, Вукојци, Чанци).. У истом периоду досељавају се и муслиманске породице из Санског Моста (Алибеговићи, Бошковићи..), из Мале Азије (Курбеговићи), из Цазина (Делићи, Ћафићи..), из Призрена (Тефиновићи, Рамадановићи..)..”[12]

„Према попису становништва 1921. године у насељима Поткозарја евидентирано је 80.342 становника, око четвртина становништва живјела је у котарима Градишка, Приједор и Босанска Дубица. Вјерску структуру чинили су Срби (77,7%), Хрвати (11,7%) и Муслимани (8,7%), који су највише насељавали јужно Поткозарје, тачније котарску испоставу Козарац (око 89% од укупног броја Муслимана у Поткозарју).”[13]

„Према попису становништва 1931. године, евидентиран је пораст броја становника (98.586) у насељима Поткозарја. Највећи број становника имао је Градишки срез (27.834) са 86,3% православног становништва, затим срез Босанска Дубица (22.029) са 97,3% православног становништва, Приједорски (20.713) са 53% православаца и остали са око 14.000 становника и већинским православним становништвом. Муслиманско становништво и даље је био највише концентрисан у јужном Поткозарју (око 69%).”[14]

Позитивне промјене у демографском развоју, са извјесним прекидима наставиле су се, све до пописа 1991. године. Од тада па све до почетка XXI вијека овај простор захваћен је негативним демографским процесом.

У сагледавању савремених демографских и социо-економских процеса, који су утицали на територијални размјештај становништва, Поткозарје је условно диференцирано на мање просторне цјелине (микро-регије), формиране око општинских средишта, које се у урбано-гравитационој организацији значајно истичу.

Из наведеног, а у лакшем сагледавању савремених демографских промјена, Поткозарје је условно диференцирано на пет микро-регија:

- **Јужно Поткозарје**- насеља у гравитационој зони Приједора
- **Сјеверозападно Поткозарје** -насеља у гравитационој зони Козарске Дубице
- **Западно Поткозарје** -насеља у гравитационој зони Новог Града и Костајнице

[10] Дрљача, Д. **Колонизација и живот Пољака у југословенским земљама,** Српска академија наука и умјетности, Етнографски институт, књ.XXIX, Београд, 1985, стр. 100
[11] **Исто**, стр. 90-101
[12] **Исто**, стр. 102
[13] Претходни резултати пописа становништва Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 31.јануар 1921, Државана статистика, Београд, 1927. година
[14] Дефинитивни резултати пописа становништва 31. март 1931. године, Државна статистика, Београд, 1937. година

- **Сјевероисточно Поткозарје** -насеља у гравитационој зони Градишке
- **Источно Поткозарје** -насеља у гравитиционој зони Лакташа и Бања Луке

Наведене микро-регије издвојене су по основу успостављања економских и социјалних веза и интеракција, на релацији центар-окружење, на чији развој су утицали савремени друштвено-економски процеси, а с обзиром на своје специфичне културно-историјске, природно-географске и инфраструктурне услове, профилирали и своју економску структуру.

САВРЕМЕНЕ ДЕМОГРАФСКЕ ПРОМЈЕНЕ

Усљед процеса индустријализације, урбанизације и дегаризације током XX вијека и ратних дешавања (1992-1995), дошло је до интензивних покретања становништва, чијим утицајем су у Поткозарју издвојене демографске цјелине, које су у раду условно назване имиграциона и емиграциона подручја.

„У попису становништва 1991. године утврђено је да на подручју Поткозарја живи 119.246 становника. У процјенама броја становника, у 2006. години, локалних општинских власти и Републичког завода за статистику РС, на истом простору евидентирано је 99.514 становника.”[15] Дакле, у анализираном периоду у насељима Поткозарја регистровано је 16,6% мање становништва.

Поткозарје је било изложено континуираном порасту броја становника, од Другог свјетског рата до 1971. године. Драстичан пад броја становника наступио је у периоду од 1991. до 1993. године, што је посљедица првенствено ратних миграција (исељавања), процеса избјеглиштва, у периоду од 1992. до 1995. године и смањења стопе природног обнављања становништва.

Табела: Кретање укупног броја становништва у микрорегијама Поткозарја, у периоду од 1948. до 2006. године

Микро-регије Поткозарја	Кретање укупног броја становништва у микрорегијама Поткозарја								
	1948.	1953.	1961.	**Разлика 1961/48**	1971.	1981.	1991.	2006.[16]	**Разлика 2006/91**
Сјеверо-западна	25.377	25.037	27.288	**1.911**	30.384	30.867	31.606	31.000	**-606**
Сјеверо-источна	19.594	20.483	20.566	**972**	19.677	18.502	17.400	12.918	**-4.482**
Источна	21.632	23.109	24.484	**2.852**	24.585	23.130	22.068	19.240	**-2.828**
Западна	15.090	15.173	15.736	**646**	15.020	14.357	13.771	13.645	**-126**
Јужна	26.564	27.951	30.062	**4.075**	31.712	34.258	34.401	22.711	**-11.690**
Укупно	**108.257**	**111.753**	**118.126**	**9.869**	**121.378**	**121.114**	**119.246**	**99.514**	**-19.732**

Извор: Становништво БиХ, народносни састав по насељима, Загреб, 1995, Републички завод за статистику РС и процјене локалних општинских власти

У 2006. години евидентирано је смањење у Поткозарју за (16,6%). Највеће смањење у односу на 1991. годину имало је Јужно Поткозарје (44%), смањење од (25%) Сјевероисточно Поткозарје, (12,9%) Источно Поткозарје, а најмање (1-2%) Западно и Сјеверозападно Поткозарје. Кључну улогу у демографским промјенама, имали су друштвено-политички процеси, функционална и социо-економска развијеност окружујући центара.

Удио становништва појединих микрорегија Поткозарја у укупном становништву регије између 1991. и 2006. године није се значајно промјенио. У 1991. години највећа концентрација становништва била је у Јужном Поткозарју (30,2%), док је у 2006. години евидентирано

[15] **Републички завод за статистику Републике Српске**, Бањалука, 2009. и **Документациони материјал,** локалних општинских власти, 2009.

[16] **Републички завода за статистику РС**, Бањалука, 2009. и **Документациони материјал,** локалних општинских власти, 2009.

смањење у овом дијелу за (7,2%), а пораст броја становника у сјеверозападном дијелу регије за (6,1%), чиме се у 2006. години највећа концентрација становништва уочава у Сјеверозпадном Поткозарју (31%). Од осталих микрорегија највише удјела у укупном становништву имају Источно и Јужно Поткозарје (од 19-22%). Дакле, у три микрорегије Сјеверозападној, Јужној и Источној живи (73,3%) становништва. Најмањи удио становништва у регији имају Сјевероисточно (12,9%) и Западно Поткозарје (13,7%).

Укупан број домаћинстава у микрорегијама Поткозарја на основу процјена Републичког завода за статистику РС, локалних општински власти и Пописа избјеглих и расељени лица у РС, у 1996. и 2001. години, износи 37.722 или просјечно три члана по домаћинству. У регији највећи број домаћинстава имају Сјеверозападно и Јужно Поткозарје, укупно 21.886 или 53%.

Промјене у кретању броја домаћинстава, у периоду од 1991. године до 2006. упућују на чињеницу да и поред смањења броја становништва у микрорегијама Поткозарја евидентира се пораст броја домаћинстава, који се на нивоу регије процјењује на око 11,4%.

Најмањи пораст броја домаћистава имало је Сјеверозападно Поткозарје (3,5%), а највећи пораст Јужно Поткозарје (34,3%).

Пораст броја домаћинстава пратило је смањење броја чланова домаћинстава са 3,4 у 1991. години на 2,9 у 2006. години. Претпоставља се да је пораст броја домаћинстава наступио уситњавањем пољопривредних посједа, дијељењем домаћинстава и чињеницом да се млади осамостаљују и образују самостална домаћинства. На смањење броја чланова домаћинства утицали су и смањење стопа природних компоненти кретања становништва (пад стопе наталитета, природног прираштаја) и интензивни емиграциони процеси.

Табела: Становништво и домаћинстава у микрорегијама Поткозарја у 1991. и 2006. години

Микрорегије	Бр.становника у 1991. Поткозарју	Бр. домаћинстава у 1991. Поткозарју	Бр.становника у 2006. Поткозарју	Бр. домаћинстава у 2006. Поткозарју	Укупно домаћинстава у општинама 1996.	удио домаћинстава у Поткозарју %[1]	Разлика бр. домаћинстава 1991/2006
СЗ	31.606	9.876	31.000	9.993	9.812	24,3	117
СИ	17.400	5.437	12.918	6.080	17.536	14,8	643
И	22.068	7.356	19.240	8.065	75.799	19,6	709
З	13.771	4.303	13.645	5.020	11.642	12,2	717
Ј	34.401	10.750	22.711	11.893	26.528	28,9	1.143
Укупно	**119.246**	**37.722**	**99.514**	**41.051**	**141.317**	**100**	**3.329**

Извор: Становништво БиХ, народносни састав по насељима, Загреб, 1995, Републички завод за статистику РС, Пописа избјегли и расељени лица у РС, у 1996. и 2001. години и процјене локални општински власти

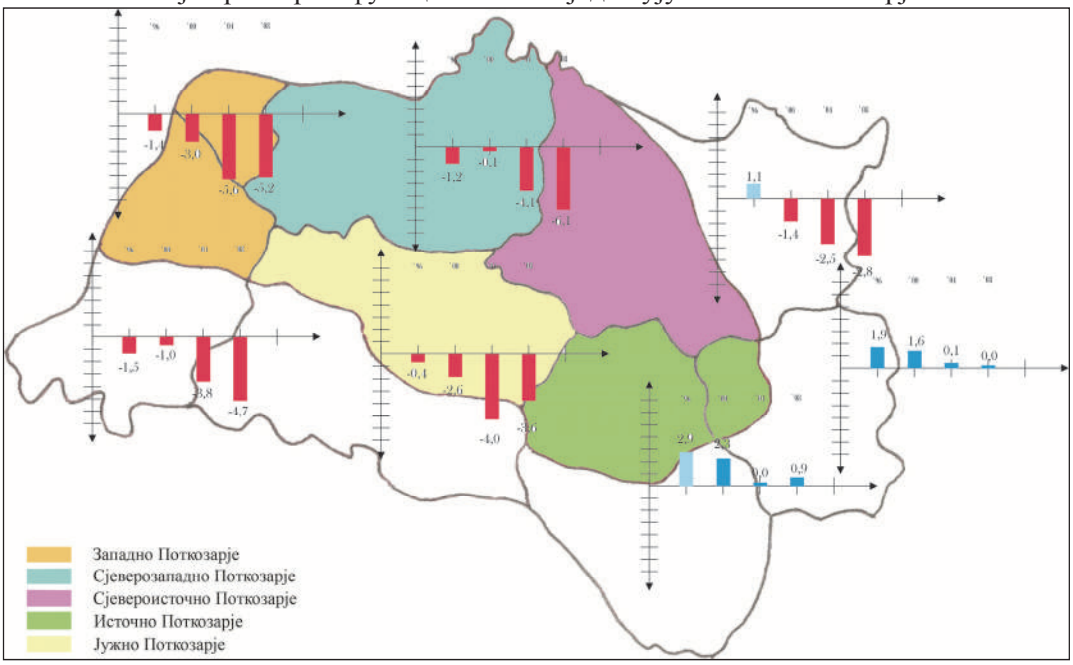
[1]% удио домаћинстава израчунат у односу на укупан број домаћинстава у Поткозарју

Природне компоненте кретања становништва у регији, имају сличности са демографским компонентама осталих подручја Републике Српске. Посматрано по појединим микрорегијама постоје значајне разлике у природном кретању становништва.

Тенденција опадања стопе наталитета присутна је последњих деценија у свим микрорегијама Поткозарја. Општа стопа морталитета стабилизовала се на приближно ниском нивоу у имиграционим подручјима, док је у емиграционим значајно висока као посљедица високог учешћа старог становништва.

Стопа морталитета је виша од стопе наталитета, тако да од 1996. до 2008. године говоримо о негативном природном прираштају у пет општина (Козарска Дубица, Костајница, Нови Град, Градишка и Приједор), које административно-функционално обједињују насеља Западног, Сјеверозападног, Сјевероисточног и Јужног Поткозарја. Природни прираштај се креће у интервалу од - 2,8‰ до - 6,1‰, у 2008. години, док само двије општине Лакташи и Бањалука (Источно Поткозарје) имају позитиван природни прираштај од 0‰ до 1‰.

Слика 1*:* Динамика природног прираштаја у општинама,
које просторно-функционално обједињују насеља Поткозарја

Извор: Републички завод за статистику РС, Бањалука, 2008. година

ДЕМОГРАФСКЕ ПРОМЈЕНЕ У СЕЛИМА ПОТКОЗАРЈА

У сагледавању демографских промјена у селима, њихове изложености савременим друштвено-економским процесима, значајани показатељи су повећање броја становника (који се одвијао релативно споро), негативан миграциони салдо, који показује којим је интензитетом село напуштало биолошки и економски репродуктивно становништво и удио пољопривредног становништва у укупном становништву, који говори о процесу деаграризације.

„Најчешћи разлози напуштања села односно пољопривреде били су тешки услови опстанка у пољопривреди као посљедица наслеђене аграрне пренасељености или модернизације, односно механизације пољопривредне производње, затим већа зарада у граду..”[17]

У периоду од 1961. до 2006. године сеоско становништво у регији смањено је за 27.482 или 33,2%. Смањење сеоског становништва евидентирано је у Сјевероисточном, Западном и Јужном Поткозарју. Смањење се одвијало у зависности од процеса индустријализације и урбанизације.

Изразито велико смањење сеоског становништва од 60% и више имало је 25% села Поткозарја, у којима су више од половину чинила села Западног Поткозарја. Узроци смањења сеоског становништва су миграције становништва на релацији село-град, лоша инфраструктурна повезаност, неповољна конфигурација терена, која је ограничавала индустријски и пољопривредни развој значајног броја села (Добрљин, Сводна..) у овом дијелу регије.

Велико смањење до 40% имало је 21,3% села Поткозарја, у којима су преко 33,3% била села Сјевероисточног Поткозарја. Расељавање сеоског становништва у сјевероисточном дијелу, имало је сличне узроке, само је процес био мањег интензитета, због близине општинском средишту и повољније конфигурације терена, која је омогућавала бољу просторно-функционалну повезаност села (Горњи Подградци, Туријак, Орахова...).

[17] **Миграције становништва Југославије**, Институт друштвених наука у Београду, Београд, 1971, стр.73

Значајно смањење до 30% имало је 18,2% села Поткозарја, са највећим удјелом села у сјеверозападном дијелу (26,6%). Миграције на релацији село-град биле су мањег интензитета, него у селима Западног и Сјевероисточног Поткозарја, расељавање је било присутно у ранијим пописним периодима, на шта је утицао неповољан саобраћајни положај значајног броја села и традиционалан начин привређивања. Сеоско становништво је напуштало пољопривреду и запошљавало се у секундарним и терцијарним дјелатностима.

У послијератном периоду уочавају се супротне тенденције у развоју становништва. У процјенама локалних општински власти у 2008. години Сјеверозападно Поткозарје, повећало је број сеоског становништва, расељавањем општинског средишта и досељавањем избјеглих и расељених лица.

У 2006. години евидентиран је пораст сеоског становништва за 5,7%, а смањење у општинском средишту за око 12,2% или (1.680 становника), што указује на супротне тенденције у развоју (повратак становништва у село).

Са истим бројем становника или са незнатним промјенама око 14%, одржало се 7,9% села Поткозарја, са највећим удјелом села у источном дијелу регије (12,5%). Расељавање становништва није било изражено, због близине развијених центара, магистралних путева и повољних услова за развој пољопривреде, индустрије и других комплементарних дјелатности.

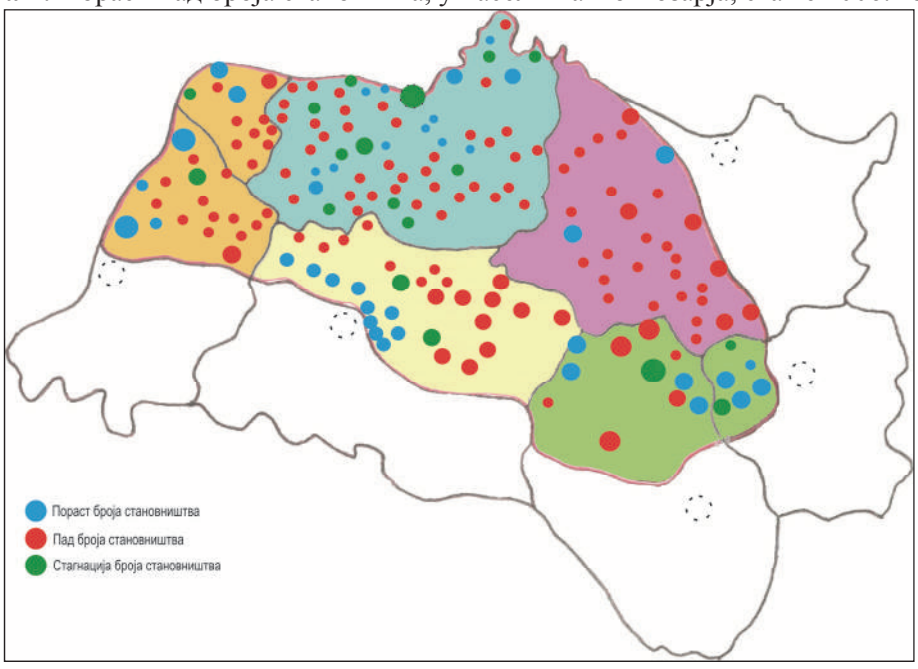
Стални пораст од 20% и више имало је 27,4% села Поткозарја, са највећим удјелом села у источном и јужном дијелу регије. Села су лоцирана, уз магистралне путеве и у близини општинских средишта. Природни и људски ресурси и повољан саобраћајни положај, омогућио је социо-економски развој и просторно-функционалну повезаност у овом дијелу.

Дакле, изразито велико смањење сеоског становништва имало је Западно Поткозарје, велико и значајно смањење Сјевероисточно и Сјеверозападно Поткозарје, а условну стагнацију сеоског становништва Јужно и Источно Поткозарје.

У периоду од 1948. до 2006. године 25% сеоских и мјешовитих насеља у Поткозарју, имало је смањење за 60% становништва, а готово исти број насеља 27,5% три пута мањи пораст становништва (20%). Узроци кретања сеоског становништва били су атрактивност окружујућих центара, саобраћајна повезаност, конфигурација терена, традиционалан начин привређивања, инфраструктурна развијеност, функционална доступност...

Смањење сеоског становништва у укупном становништву регије и прелазак домицила становништва из пољопривреде у непољопривредне дјелатности, указују на степен изражености деаграризације.

Слика 2: Пораст-пад броја становника, у насељима Поткозарја, стање 2006. година

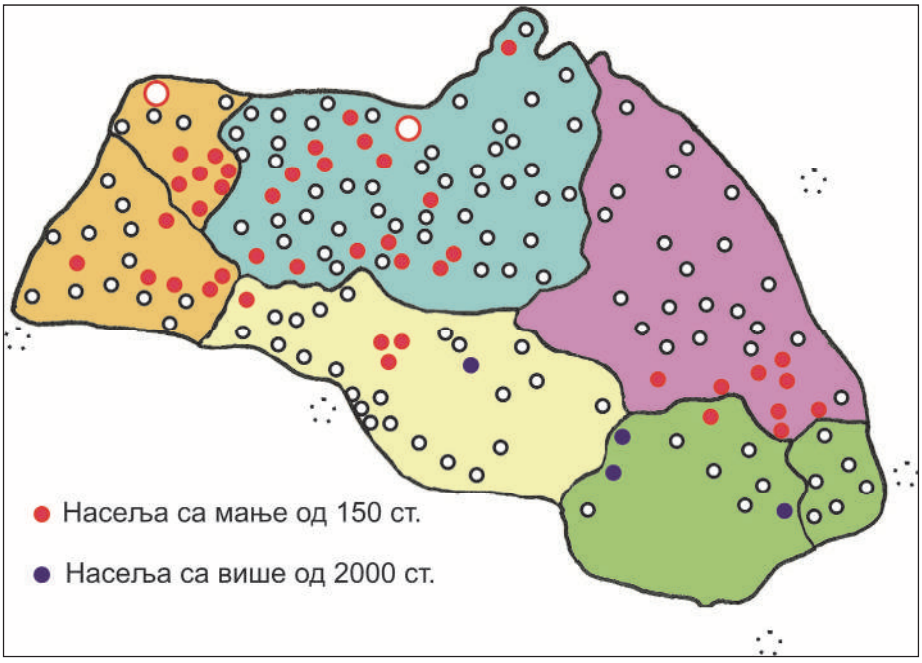

Деаграризација у насељима Поткозарја условљена је вишедеценијским прелазком становништва из села у градове, дневном миграцијом радне снаге, школске омладине, трансфером рурално-аграрног у рурално-неаграрно становништво и индустријализацијом градова (општинских средишта). Дакле, сагледавајући промјену удјела сеоског становништва у укупном становништву регије и условно трансфер у непољопривредне дјелатности, може се закључити, да су најизраженију деаграризацију имала села у западном дијелу регије, затим у сјевероисточном дијелу и блажи облик деаграризације села у сјеверозападном дијелу регије.

Под утицајем континуираног расељавања становништва из села, у којима није било услова за развијенију друштвену подјелу рада, у западном и сјевероисточном дијелу регије формирала су се емиграциона подручја у којима се развио процес депопулације.

Већ након пописа 1953. године наведене микрорегије биљеже смањење укупног броја становништва. Тренд смањења броја становника постаје изражен и у пописним периодима 1971. и 1981. године када миграциони салдо има најниже вриједности у Сјеверозападном Поткозарју. У наведеном периоду уочава се и значајно смањење становништва у Сјевероисточном Поткозарју. Међутим, све до 1991. године општине које просторно-функционално обједињују насеља регије, упркос јаком исељавању и њиме изазваној укупној депопулацији биљежило је позитивно природно кретање (позитиван природни прираштај). Дакле, природно кретање становништва годинама је одлијевало притиску исељавања становништва у наведеним микрорегијама, али уз укупну депопулацију условљену емиграцијом, послије ратних дешавања (1992-1995) наступила је и природна депопулација, која ју је убрзала и која траје до данас.

Слика 3: Депопулациона подручја Поткозарја

Наведени тренд расељавања утицао је на изражену депопулацију и егзодусна обиљежја у 14,8% села Западног и Сјеверозападног Поткозарја, 4,1% села Сјевероисточног Поткозарја и 1,7% села Јужног Поткозарја.

Анализирана демографска подручја, условно названа емиграциона и имиграциона, указују на правце миграционих токова и посљедица су неуравнотежених развојних процеса и социо-економских кретања у регији.

У Поткозарју послије Другог свјетског рата, дошло је до значајних економско-социјалних трансформација становништва. Ове промјене су посљедица интензивног друштвено-економског развоја првенствено општинских средишта и имиграционих поручја, који су као привредни центри извршили снажну економску трансформацију становништва у свом окружењу. Процес економске трансформације био је интензивнији у имиграционим

насељима (приградским) у којима данас живи претежно непољопривредно становништво. Што се тиче емиграционих насеља, само изразито депопулациона су остала изван наведеног процеса, с тим што се процес у њима одвијао значајно спорије.

ЗАКЉУЧАК

Значајни ратни и демографски губици у оба свјетска рата, губици у посљедњим ратним дешавањима (1992-1995), и значајно исељавање из Поткозарја које пуним интензитетом траје више од једног стољећа, нарушило је основицу биодинамичких процеса у Поткозарју, што се негативно одразило на тренд природне промјене, и то свих њених саставница. Овим општим одредницама погоршања природне динамике становништва, могу се придружити и неки специфични фактори, попут модела индустријализације и аграрне политике који није стимулисао останак млади у селу, већ убрзао претјерано истицање градова, те вишедеценијски прелазак становништва из сеоски у развијеније центре, у недостатку било какве смислене и потицајне (пронаталитетне) популационе политике. Наведеном се могу придружити и промјене односа друштва и појединаца према породици, што се одражава на планирање породице, нупцијалитет (склапање бракова), диворцијалитет (разводе), запошљавање жена и слично.

С обзиром на тренутну демографску ситуацију и компоненте природног кретања становништва у регији, треба очекивати да ће тренд константног смањења броја становништва бити настављен и даље, и то првенствено у емиграционим подручјима Сјеверозападног, Сјевероисточног и Западног Поткозарја, на чији развој поред демографских и политичких фактора утиче и низ социо-економских и природно-еколошких законитости.

Стопе наталитета и природног прираштаја и даље, смањиваће се у емиграционим подручјима, а стопа морталитета повећавати усљед интензивирања процеса старења популације.

Демографска анализа указује и наставак процеса расељавања у емиграционим подручјима, као и све већу концентрацију становништва у имиграционим подручјима (центрима заједница села и општинским средиштима), чиме ће се остварити прелазак контингента активног становништва из примарних у терцијарно-квартарне дјелатности.

Наведени процеси утицаће и на репродукцију становништва, јер ће имиграциона подручја условно постати носиоци фертилности.

Подстицај у будућем демографском развоју регије, требао би бити у уској вези са спровођењем активности и мјера у планирању породице, чиме ће се успорити или зауставити негативни демографски процеси.

Дакле, чињеница је да вишегодишњи негативан природни прираштај у регији, упућује на смањење демографског притисака млади нараштаја на запошљавање, имплицира ниску репродукцију радног контингента, тј. смањење потенцијалног обима радне снаге (активног становништва) и указује на демографско старење, које има бројне социоекономске посљедице, које је условно могуће сагледати у два нивоа.

Прво, старење становништва са свим својим одредницама детерминише прилично ограничавајући демографски оквир формирања радног контингента, а тиме и активног становништва. Демографски процеси у Поткозарју, у домену наталитета/фертилитета, упозоравају на прилично реалну могућност да регија у најскорије вријеме постане суочена с мањком властите радне снаге, и поред високе стопе незапослености. Дакле, низак наталитет имплицира све мањи прилив становништва у фертилну и радноспособну доб живота. Друго, повећањем обима старачког, углавном економски неактивног становништва, повећава се лична и јавна потрошња, у домени издвајања средстава за здравствено, социјално и пензионо збрињавање старих особа. Стога се познавање одредница и разумијевање посљедица старења становништва, намеће важним критеријем у осмишљавању и провођењу политике економског и социјалног развоја у регији.

Дакле, улога имиграциони подручја и даље ће бити значајна, не само у обезбјеђивању услова за популациони опстанак, већ и у утицајима на функционални и укупни привредни развој регије.

ЛИТЕРАТУРА

1. A. Wertheimer-Baletić Stanovništvo i razvoj, Biblioteka Gospodarska misao, Zagreb, 1999, str. 199
2. Гашић, М. Становништво Приједора, Зборник крајишких музеја Бања Лука, 1969.
3. Група аутора, Миграције становништва Југославије, Институт друштвених наука у Београду, Београд, 1971.
4. Мишлицки Т. Украјинска насеља у јужном Поткозарју, Географско друштво Републике Српске, Бањалука, 2009.
5. Дрљача, Д. Колонизација и живот Пољака у југословенским земљама, Српска академија наука и умјетности, Етнографски институт, књ.XXIX, Београд, 1985.
6. Главни резултати пописа житељства у БиХ, од 22. априла 1895, Статистички одјел земаљске владе, Сарајево, 1896.
7. Претходни резултати пописа становништва Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 31.јануар 1921, Државана статистика, Београд, 1927. година
8. Дефинитивни резултати пописа становништва 31. март 1931. године, Државна статистика, Београд, 1937. година
9. Документациони материјал, Републички завод за заштиту културно-историјског и природног насљеђа Републике Српске, Бања Лука, 2007.
10. Документациони материјал, Републички завода за статистику Републике Српске, Бањалука, 2009.
11. Документациони материјал, локалних општинских власти, 2009.

DEMOGRAPHIC CHANGES IN POTKOZARJE DURING THE SECOND HALF OF THE TWENTIETH CENTURY

TANJA MIŠLICKI

Faculty of Natural Sciences and Mathematics, University of Banja Luka, 78000 Banja Luka, Republic of Srpska

During the war and demographic losses in both world wars, the losses in the latest war developments (1992-1995), and significant emigration from Potkozarje to full output for more than a century, has eroded the biodynamic base in Potkozarje process, which adversely affected the natural trend changes, and to all its constituents. This general deterioration of the natural determinants of population dynamics, can be joined by some special factors, such as models of industrialization and agricultural policies which failed to stimulate young people to stay in the village, but accelerated the overemphasis upon the cities, and a decades-long population shift from rural to more developed centers, in the absence of any meaningful and stimulating (pro-birth) population policy. Above can join and change in the attitude of society towards the family and individuals, as reflected in family planning, nuptiality (marriage), divorce (divorce), employment of women and etc.

Given the current demographic situation and the components of natural flow in the region, we should expect that the trend of continuous reduction of the population will continue and continue, primarily in the areas of emigration Northwest, north-eastern and Western Potkozarje, whose development in addition to demographic and political factors influence and a number of socio-economic and natural environmental laws. Birth rates and population growth continue, will decrease in emigration areas, and increased mortality due to intensifying the process of aging population.

Demographic analysis indicates a continuation of the process of displacement in areas of emigration, as well as the increasing concentration of population in the areas of immigration (the village community centers and community centers), which will make the transition contingent working population from primary to tertiary-quaternary activities.

МАРИЈА ИВКОВИЋ UDC: 314.554(479.11:497)"503"

УЧЕСТАЛОСТ РАЗВОДА БРАКА У СРБИЈИ И ЗЕМЉАМА ОКРУЖЕЊА

Географски факултет, Универзитет у Београду, 11000 Београд, Србија

Апстракт: У овом раду представљене су основне демографске карактеристике развода брака у Србији и земљама у окружењу. Феномен диворцијалитета утиче на читав низ процеса везаних за становништво, а посебно се истиче његов значај у прекиду рађања. Динамика развода представљена је посредством укупног броја разведених бракова, опште стопе диворцијалитета и броја разведених на 1000 закључених бракова. У Србији, као и у већини других земаља региона, процес трансформације брачности ишао је спорије у односу на земље западне Европе. Општа стопа диворцијалитета и број разведених на 1000 закључених бракова, у земљама југо-источне Европе, углавном су испод Европског просека. Такође појединачне земље међусобно показују знатну хетерогеност по овом обележју, што је резултат специфичних историјских и културолошких прилика.
Кључне речи: развод брака, општа стопа диворцијалитета, транзиција брачности

Abstract: This paper presents the basic demographic characteristics of the dissolution of marriage in Serbia and neighboring countries. The phenomenon of divorciality affects a number of processes related to population, and particularly emphasizes its importance in the termination of birth. The dynamics of divorce is presented by means of the total number of divorces, the general divorce rate and the number of divorces per 1000 marriages concluded. In Serbia, as well as in most other countries in the region, the marriage transformation process went slower than in Western Europe. The rate of divorciality and the number of divorces per 1000 marriages concluded in the countries of South-Eastern Europe, are mostly below the European average. Individual countries also display considerable heterogeneity of this feature, which is the result of specific historical and cultural situations.
Keywords: divorce, divorce rate, transition of marriage

ЗНАЧАЈ ПРОУЧАВАЊА ДИВОРЦИЈАЛИТЕТА

Обзиром да је у модерним друштвима повећано интересовање супружника за развод брака, јавља се и потреба за проучавањем овог како демографског, тако и социолошког, психолошког и правног феномена, као и последица које он има на друштво, индивидуе и процесе у становништву.

Брачност одређене популације се може дефинисати као социјално понашање, односно специфичан однос становништва према институцији брака. Феномен диворцијалитета је посебно интересантан са демографске тачке гледишта јер утиче на читав низ процеса везаних за становништво. Познато је да се и данас у највећем броју земаља, па чак и у оним најразвијенијим, највећи обим рађања у популацији дешава унутар брачних заједница (у Србији по подацима из 2009. године 77% свих рођења). Пораст броја раздеведних утиче на смањење фертилитета, обзиром да се већина развода дешава управо у фертилном периоду (просечна старост жена у Србији при разводу 2010. године износила је 38 година). Разведене жене теже ће се касније одлучити да (поново) роде било ван брака, било да поново ступе у брак и остваре рађање у брачној заједници, с обзиром на негативно искуство које имају.

ТРАНЗИЦИЈА БРАЧНОСТИ

Последњих деценија 20-ог века као последица опште модернизације друштва, дошло је и до промене односа у породици и браку. Као разлози за ове промене наводе се сексуална револуција 60-их година 20. века, еманципација жена и процес индивидуализације, као део

знатно ширих друштвених промена које су захватиле најпре најразвијенија друштва, али су се врло брзо преселиле и у мање развијене средине (Болчић и Милић, 2002). Брак као заједница мушкарца, који обезбеђује средства за живот, и жене која води рачуна о домаћинству и деци, почео је да губи на популарности код млађих генерација. Почетак транзиције се везује за простор Северне Америке и западне Европе када долази до пада универзалности брака, и то након „златне ере“ брака 60-их година, када су „сви одрасли рано и радо ступали у брак“ (Бобић, 2003). Најпре је дошло до повећања нестабилности постојећих бракова, односно повећања диворцијалитета, а затим и до пада бројности склопљених бракова, односно пада нупцијалитета. Ступање у брак се све више одлаже, а значајан број лица никада и не склопи брак. Такође као алтернатива или предфаза брака, јављају се различити облици заједничког живота: ванбрачне заједнице односно кохабитације или консензуалне уније, LAT (Living apart together) и DINKS (Double-income-no-kids) форме, и слично. Док су се некада деца подразумевала као неизоставан део брака, потребан да би се остварила брачна и породична хармонија, она данас све више постају предмет сложеног процеса „преговарања“ међу партнерима (Frinking, 1999).

Гореописани процес познат је под називом друга демографска транзиција мада постоје и схватања да се заправо ради о наставаку, тј каснијој етапи прве демографске транзиције. Друга демографска транзиција је на нивоу индивидуа изазвала следеће промене: помак од брака ка кохабитацијама, помак од детета као централне фигуре породичног система ка пару као тежишту, и помак од превентивне контрацепције ка концепцији самоостварења (Бобић, 2002). Упркос свему изнетом, не може се говорити о нестанку брака и породице, јер истраживања показују да највећи број и мушкараца и жена средњих година живи у браку, чак и у развијеним земљама. Пре се може закључити да су брак и породица доживели трансфомацију у смислу скидања ореола неповредивости зарад чијег се опстанка све друго мора жртвовати, као и да се јавио велики број других облика заједничког живота, било као претеча браку, било као његова алтернатива.

У Србији и земљама окружења су такође крајем 20. века примећене појаве и процеси које се могу сврстати у транзицију брачности, али су они мањег обима у односу на оне у земљама глобалног запада. Посматрано од Другог светског рата, у свим земљама је генерално присутан је тренд опадања бројости бракова и пад опште стопе нупцијалитета. То сведочи о „израженом тренду пада универзалности брака као формално-правно склопљене заједнице“ (Бобић и Вукелић, 2010). Паралелно са тим процесом, одвијао се и процес повећања просечне старости приликом ступања у брачну заједницу.

Део транзиције брачности јесте и повећање нестабилности бракова, односно већи број развода. У земљама западне Европе и Северне Америке, последњих деценија разводи бракова су врло учестали и стопе развода су врло високе. Ситуација у Србији и земљама окружења по том питању међутим показује одређене специфичности.

УЧЕСТАЛОСТ РАЗВОДА БРАКОВА У СРБИЈИ И ЗЕМЉАМА ОКРУЖЕЊА

Земље југоисточне Европе услед специфичних историјских и културолошких прилика, одликује и специфичан модел брачног понашања. То је свакако последица различитих културолошкх, економских и политичких околности у којима су се ове земље развијале, као и оних тренутно актуелних. Традиционалне вредности које имају јако утемељење на овим просторима успоравају транзицију модела брачности, те се ове земље одликују релативно малим бројем разведених бракова и ниском стопом диворцијалитета у односу на земље северо-западне Европе. Такође услед коренитих друштвених промена 90-их година у земљама источног блока (Бугарској и Румунији) и бивше Југославије, дошло је и до повећања стабилности брака као институције, пре свега услед сигурносно-безбедносних и економско-егзистенцијалних разлога.

Број разведених бракова

Број разведених бракова је агрегатни показатељ који зависи од промена у брачном понашању становништва као и промена у бројности генерација које најчешће како склапају тако и окончавају брак.

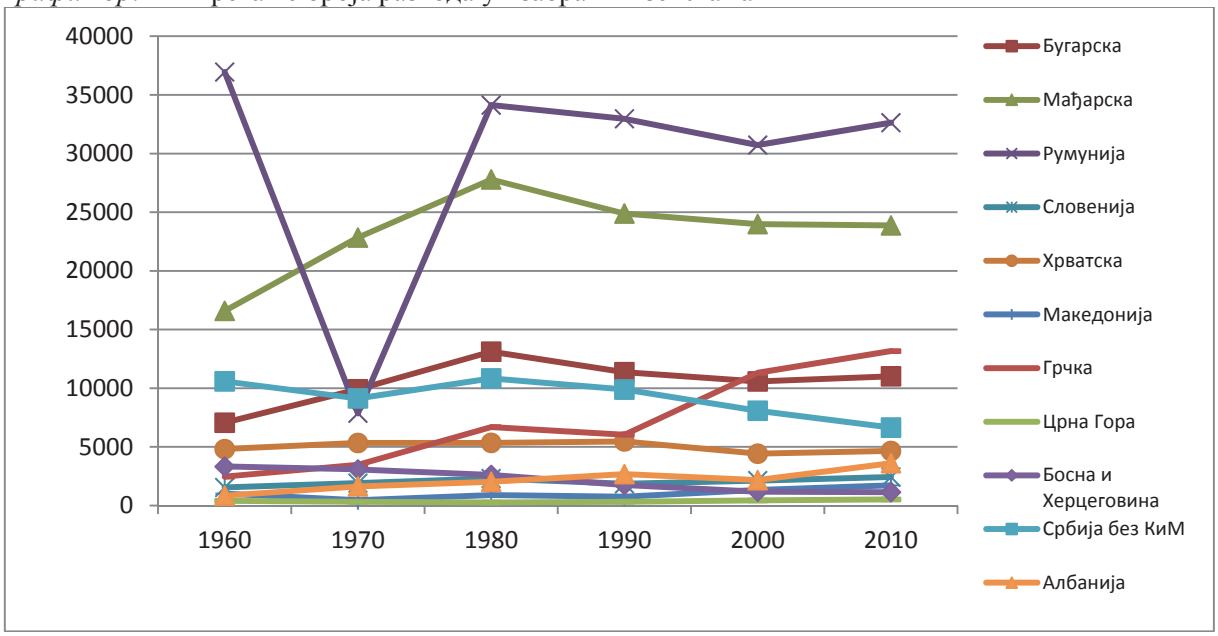
Последњих педесет година, кретање броја разведених бракова на простору Србије, прошло је кроз више фаза. Након Другог светског рата дошло је до наглог растаа бројности развода, а затим и до стабилизације у периоду 60-их, 70-их и 80-их година 20-ог века. Урушавањем политикот и економског система 90-их година дошло је наглог пада бројности разведених бракова, да би стабилизацијом друштвених прилика од 2000. године, број поново почео да расте.

Табела бр. 1 – Број разведених бракова у изабраним земљама

Земља	1960	1970	1980	1990	2000	2010
Бугарска	7060	9905	13110	11368	10578	11012
Мађарска	16590	22841	27797	24888	23987	23873
Румунија	36947	7865	34130	32966	30725	32632
Словенија	1540	1913	2309	1858	2125	2430
Хрватска	4811	5333	5342	5466	4419	4651
Македонија	1013	453	890	749	1325	1720
Грчка	2463	3471	6684	6037	11309	13163[1]
Црна Гора	399	313	259	324	435	520
Босна и Херцеговина	3320	3074	2610	1756	1180	1143
Србија[2]	11002	9387	11173	10398	8085	6644
Албанија	850	1625	2024	2675	2168	3610[3]

Извор: Еуростат, и званични сајтови одговарајућих статистичких служби

График бр. 1 – Кретање броја развода у изабраним земљама

Извор: Еуростат, и званични сајтови одговарајућих статистичких служби

[1] Податак за 2008.
[2] Подаци су за Србију без Косова и Метохије
[3] Податак за 2008.

Потврђена је правилност да број развода расте у периодима друштвене стабилности, а опада у периодима друштвених криза. Након послератних турбуленција и периода стабилизације, дошло је пада бројности. Овај пад пре свега је последица политичких економских и друштвених превирања у земљи, а не повећања стабилности брачних заједница и промене брачног понашања у смеру веће популарности брака. Може се констатовати да број развода у Србији данас, још увек није достигао вредности које су биле карактеристичне за 60-е, 70-е и 80-е године прошлог века.

У земљама окружења такође је након Другог светског рата дошло до пораста броја разведених бракова и до стабилизације у годинама уједначених политичких прилика. Треба имати у виду да је у већини изабраних земаља, управо након Другог светског рата процес развода брака прешао из црквене у надлежност у надлежност државних органа, што је сам процес развода олакшало. Највише вредности су код већине земаља достигнуте 1980. године. Период транзиције, рата и економске кризе 90-их утицао је на самњење броја разведених бракова.

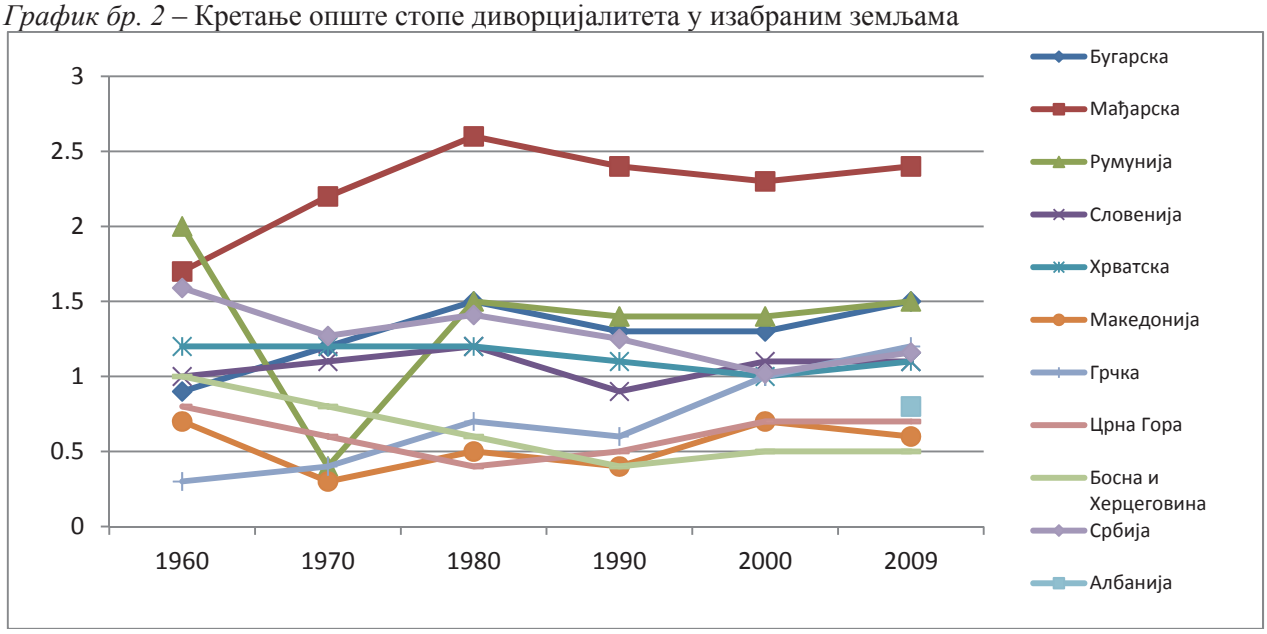
С обзиром да су изабране земље врло неуједначене по питању демографске величине, апсолутни бројеви не могу се употребити као параметар за упоређивање, осим за констатовање пада односно пораста броја разведених бракова.

Општа стопа диворцијалитета

Општа стопа диворцијалитета показује број разведених бракова на 1000 становника средином посматраног периода и врло је значајан показатељ за праћење учесталости развода. Ипак њен недостатак је што на њу поред саме учесталости диворцијалитета делују и старосна и полна структура. Из тог разлога није добра за компарацију области различитих старосних састава. Такође будући да ставља у однос број разведених бракова током једне године и укупно становништво средином године посматрања, тиме су обухваћена како лица која не спадају у брачни контингент, тако и све категорије брачног стања: поред ожењених и удатих, и разведени, удовци/удовице и целибатери.

У кретању опште стопе диворцијалитета Србије, можемо закључити да се издвајају исте фазе као и у кретању броја разведених бракова. Након осцилација непосредно после Другог светског рата, дошло је до периода уравнотежавања на око 1,3-1,4. Наступањем бурних политичких и друштвених промена, стопа развода опада 90-их година, да би у 21. веку почела опет да расте. Ипак вредности из периода стабилности још нису достигнуте, те је глобално гледано присутан тренд пада.

График бр. 2 – Кретање опште стопе диворцијалитета у изабраним земљама

Извор: Еуростат, и званични сајтови одговарајућих статистичких служби

Табела бр.2 – Општа стопа диворцијалитета у изабраним земљама

Земља	1960	1970	1980	1990	2000	2009
Бугарска	0,9	1,2	1,5	1,3	1,3	1,5
Мађарска	1,7	2,2	2,6	2,4	2,3	2,4
Румунија	2	0,4	1,5	1,4	1,4	1,5
Словенија	1	1,1	1,2	0,9	1,1	1,1
Хрватска	1,2	1,2	1,2	1,1	1	1,1
Македонија	0,7	0,3	0,5	0,4	0,7	0,6
Грчка	0,3	0,4	0,7	0,6	1	1,2
Црна Гора	0,8	0,6	0,4	0,5	0,7	0,7
Босна и Херцеговина	1	0,8	0,6	0,4	0,5	0,5
Србија без Ким	1,59	1,27	1,41	1,25	1,02	1,16
Албанија	-	-	-	-	-	0,8

Извор: Еуростат, и званични сајтови одговарајућих статистичких служби

Уколико упредимо кретање опште стопе диворцијалитета околних земаља, у целом посматраном периоду Мађарска има највише вредности што је резултат другачијих културолошких прилика и постојања брачног модела који је ближи земљама западне Европе. И у овој земљи је 90-их година дошло до пада стопе и она још увек није достигла вредност из 70-их и 80-их година, али је у процесу пораста и убедљиво је највиша у односу на друге посматране земље. Док све остале земље имају вредности стопе до 1,5 и ниже (неке и испод 1), Мађарска у готово целом периоду (са изузетком прве посматране године – 1960) има стопу изнад 2, што је више од Европског просека.

Бугарска и Румунија имају такође вишу стопу диворцијалитета у односу на остале одабране земље (обе око 1,5). Код ових земаља је дошло до пада стопе у току 90-ох година услед транзиционих процеса, али се стопа опет повећала почетком 20-ог века и вратила на период са почетка 80-их година. Значајно је приметити осцилације вредности стопе диворцијалитета у Румунији почетком посматраног периода. Наиме, током 60-их година је процес развода брака правно знатно отежан, што је заједно са другим мерама требало да допринесе расту наталитета. Последица тога био је нагли пад броја званично разведених бракова 1970, а постепеном либерализацијом развода 80-их година опет долази до раста.

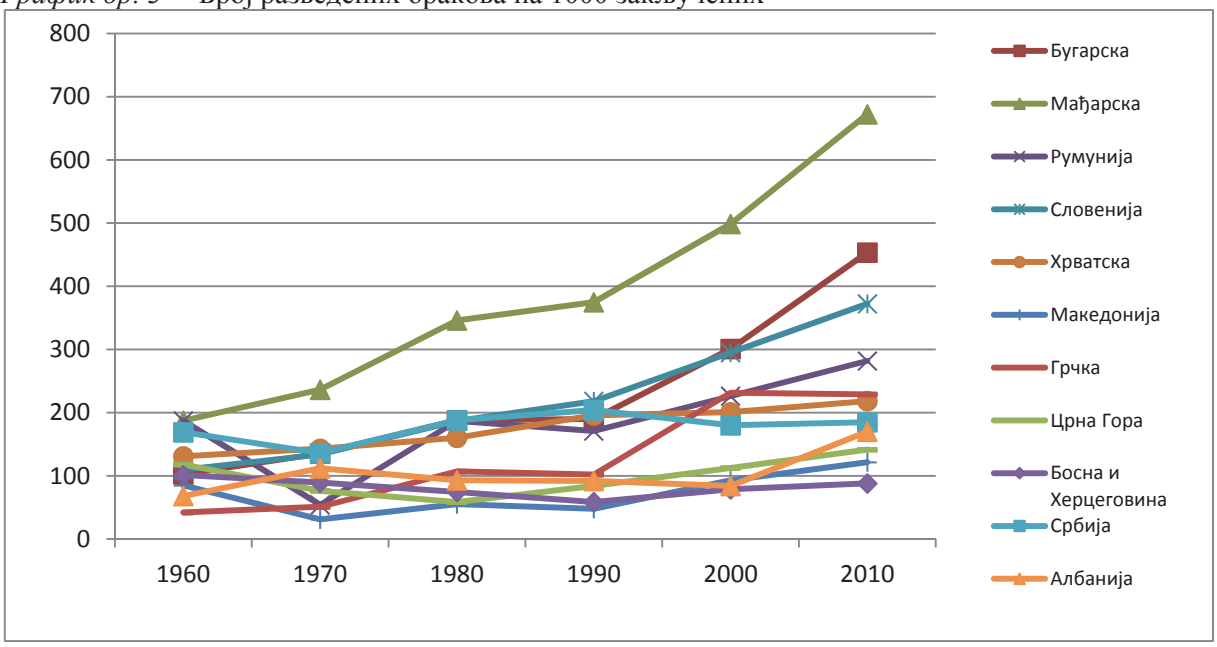
У групи земаља са стопом диворцијалитета између 1 и 1,5 су поред Србије су још и Словенија, Хрватска, каа од скоро и Грчка. Док се стопе развода у Србији, Хрватској и Словенији крећу у целом посматраном периоду од 1 до 1,5, Грчка у последњих педесет година бележи константан раст стопе. Међу изабраним земљама, 1960. године управо је Грчка имала најнижи стопу развода (0,3). Ниске стопе развода карактеристичне су за све медитеранске земље, али је у некима од њих (Шпанија, Португалија и Италија) осим традиције, то била и последица правне немогућности за развод услед јаког утицаја Католичке цркве.

Најниже стопе диворцијалитета имају Македонија, Црна Гора, Босна и Херцеговина и Албанија, у којима су оне ниже од јединице у целом посматраном периоду. Ове земље имају и даље врло традиционални модел брачности. Развод брака иако је правно могућ, није прихваћен и друштвено одобрен као пожељан модел брачног понашања.

Број разведених бракова на хиљаду закључених

Број разведених на 1000 склопљених бракова је показатељ који узима у однос и вредности нупцијалитета и диворцијалитета, и тиме даје добар увид у ток процеса трансформације брачности. Анализом вредности овог показатеља за Србију, може се приметити генерално узлазни ток, који се јавља доминантно као последица све мањег броја склопљених бракова, а мањим делом и као последица већег броја развода у појединим периодима. Ако имамо у виду да је од средине 60-их дошло до уравнотежења броја разведених бракова, а касније и до пада, јасно је да је узлазно кретање овог показатеља резултат константног смањења броја закључених бракова.

График бр. 3 – Број разведених бракова на 1000 закључених

Извор: Еуростат, и званични сајтови одговарајућих статистичких служби

Од земаља окружења, по висини овог показатеља предњаче Мађарска, Бугарска и Словенија. У овим земљама, а пре свега у Мађарској где се годишње на 1000 закључених бракова преко 600 разведе, дошло је до интензивног раста вредности за овај показатељ. Ако имамо у виду да раст броја разведених бракова и стопе диворцијалитета није тако изражен, онда је јасно да доминантан утицај на формирање ових вредности има заправо све мањи број склопљених бракова. То нам указује на чињеницу да се у овим земљама транзиција брачности за сада манифестује пре свега кроз пад универзалности правно склопљеног брака, па тек на другом месту кроз раст нестабилности постојећих бракова, однос пораст броја развода.
Са друге стране, у земљама попут Македоније, Црне Горе, Албаније и Босне и Херцеговине, трансформација брачног модела из традиционалног у савремени је и даље врло спора. Брак и дање представља универзалну вредност, и његова популарност иако у лаганом опадању, није озбиљно пољуљана.

Табела 3. - Број разведених бракова на 1000 склопљених

Земља	**1960**	**1970**	**1980**	**1990**	**2000**	**2010**
Бугарска	102	135	188	190	301	453
Мађарска	187	236	346	375	499	672
Румунија	187	54	187	171	226	282
Словенија	110	134	187	218	295	372
Хрватска	131	143	160	196	201	218
Македонија	85	31	55	48	93	122
Грчка	42	51	107	102	231	229[4]
Црна Гора	118	76	58	84	113	141
Босна и Херцеговина	101	89	75	59	79	88
Србија[5]	169	136	188	204	180	185
Албанија	68	112	93	92	84	170[6]

Извор: Еуростат, и званични сајтови одговарајућих статистичких служби

[4] Податак за 2008. годину.
[5] Подаци су за Србију без Косова и Метохије.
[6] Податак за 2008. годину.

ЗАКЉУЧАК

Развијене земље 70-их година захватила је Друга демографска транзиција. Промене у брачном понашању изражене су кроз опадање бројности бракова и пад опште стопе нупцијалитета. То сведочи о „израженом тренду пада универзалности брака као формално-правно склопљене заједнице“(Бобић, 2010). С друге стране, јављају се алтернативне форме „живота у двоје“. Значајан део трансформације брачности јесте и повећање нестабилности постојећих бракова, о чему сведочи све већи број развода.

У Србији и земљама у окружењу, процес трансформације брачности је почео нешто касније, и има другачији интензитет. Такође приметне су и значајне разлике по овом питању међу земљама региона, што је последица историјских, економских и културолошких фактора. На једној страни су земље предвођене Мађарском, са високим стопама диворцијалитета и великим бројем разведених бракова на 1000 склопљених (чак 672), што указује како на пораст нестабилности брака, тако и на опадање универзалности брака. На другој страни су земље попут Албаније, Црбе Горе, Македоније и БиХ које се и даље одликују прилично традиционалним односом према породици и браку, који су остали заштићени од дубоких коренитих промена. Број разведених на 1000 закључених бракова код ових земаља, далеко је испод Европског просека, и по најновијим подацима (2010.) износе свега 88 за БиХ.

Број развода у већини земаља стагнира (осим у грчкој) али је вредност која показује број развода на 1000 закључених бракова стално у порасту. То показује да долази до процеса трансформације брачности, за сада много интензивније преко пада бројности склопљених бракова него преко раста броја разведних бракова. Модел „путем покушаја до успеха“ када је реч о браку у југо-источној Европи није прихваћен.

ЛИТЕРАТУРА

1. Благојевић, М. (1997). Родитељство и фертилитет – Србија деведесетих. Институт за социолошка истраживања, Филозофски факултет у Београду.
2. Бобић, М. (2002). Транзиција партнерства – студија случаја у Београду. Филозофски факултет, Београд.
3. Бобић, М. (2003). Брак и/или партнерство. Демографско социолошка студија. Београд.
4. Бобић, М. и Вукелић, Ј. (2010). Деблокада „друге демографске транзиције“. *Социологија*, бр. 53/2.
5. Бобић, М. (2003). Прекомпоновање брака и партнерства и породице у савременом друштву. *Становништво*. бр: 1-4.
6. Болчић С. и Милић, А. (2002). Србија крајем миленијума: разарање друштва, промене и свакодневни живот. Институт за социолошка истраживања. Београд.
7. Гудац-Додић, В. (2003). Брак и породични односи у Србији у другој половини 20. века. Токови историје. бр: 3-4. Београд.
8. Два века развоја Србије. (2008). РЗС. Београд.
9. Демографска статистика. (одговарајућих година). РЗС. Београд
10. Еуростат www.eurostat.com
11. Жене и мушкарци у Србији. (2008). РЗС. Београд.
12. Попис становништва, домаћинстава и станова у 2002. години. Књига 12. РЗС. Београд
13. Friking, G. (1999). Gender, Work and Fertility: Towards a New Equilibrium?. The Joy of Demography. University of Amsterdam.

DIVORCE FREQUENCY IN SERBIA AND NEIGHBORING COUNTRIES

MARIJA IVKOVIĆ

Faculty of Geography, University of Belgrade, 11000 Belgrade, Serbia

Developed countries were affected by the second demographic transition during 1970s. Changes in marital behavior are expressed through the decrease in the number of marriages and the general decline in nuptiality rates. This testifies to the "declining of marriage universality as a legal and formal community" (Bobic, 2010). On the other hand, there are alternative forms of "life in two." A significant part of the transformation is the matrimonial instability of existing marriages, evidenced by an increasing number of divorces.

In Serbia and neighboring countries, the marriage transformation process began a little later, and has a different intensity. Also notable are the significant differences in this respect among the countries of the region as a result of historical, economic and cultural factors. On one side are countries, led by Hungary, with high divorce rates and a large number of divorces per 1000 concluded (high as 672), suggesting increased instability of marriage and the decline of the universality of marriage. On the other hand are countries like Albania, Montenegro, Macedonia and Bosnia and Herzegovina, which are still characterized by a fairly traditional attitude towards family and marriage, which remained protected from deep fundamental changes. The number of divorces per 1000 marriages concluded in these countries is well below the European average, and the latest data (2010) shows only 88 for Bosnia and Herzegovina.

The number of divorces has stagnated in most countries (except Greece), but the value that indicates the number of divorces per 1000 marriages concluded is constantly increasing. This shows that there is a marriage transformation process, for now much more intense through falling number of concluded marriages than through growth in the number of divorces. Model "by trial to success" when it comes to marriage in South-Eastern Europe is not accepted.

АЛЕКСЕЈ НОВИК UDC: 314(497.11 Crna Trava)"20"

ДЕМОГРАФСКА СИТУАЦИЈА У ОПШТИНИ ЦРНА ТРАВА ПОЧЕТКОМ 21. ВЕКА

Економски факултет, Руски универзитет пријатељства народа, 117198 Москва, Русија

Садржај: на почетку XXI века у општини Црна Трава је била најтежа демографска ситуација у Србији, природно опадање бројности становништва је достигло највиши ниво у Србији, и одразило се на старосну структуру становништва.
Кључне речи: Србија, Црна Трава, становништво, демографија

Abstract: in the municipalities Crna Trava at the beginning of the XXI century there was the most difficult demographic situation in Serbia - the natural decline reaches its highest rate in the country, as reflected in the age structure of population.
Key words: Serbia, Crna Trava, population, demographics

На почетку XXI века Србију је задесила катастрофална демографска ситуација која и даље остаје таква до данашњег дана. За становништво земље је карактеристична ниска стопа наталитета и висока стопа морталитета, што је неминовно довело до смањења становништва Србије. По подацима ЦИА-е[1] стопа наталитета у Србији износи 9,2‰ (2011г.), и по тој основи она заузима 12. место међу државама са најнижом стопом наталитета у свету. Такође, Србија заузима 16. место међу светским лидерима са највишом стопом морталитета са 13,9‰ (2011г.).

У последњим годинама се повећава разлика између стопе морталитета и стопе наталитета што додатно још више усложњава ситуацију при којој долази до фактичког одумирања становништва. Тако је за 10 година од 2000. до 2009., због разлике у висини морталитета и наталите, Србија изгубила 295 хиљада становника или практично збир становника Новог Сада (191 хиљ.) и Суботице(100 хиљ.).

Међу општинама у Србији најтежа демографска ситуација је у општини Црна Трава у којој је разлика између морталитета и наталитета у 2009. години износила 41,5‰.(таблица 1). У последњим годинама постоји тенденција смањивања бројности становништва, што је директна последица порасти смртности (од 18,1‰ у 2000. г. до 44,5‰ у 2009 г.) (цртеж 1).

Таблица 1.

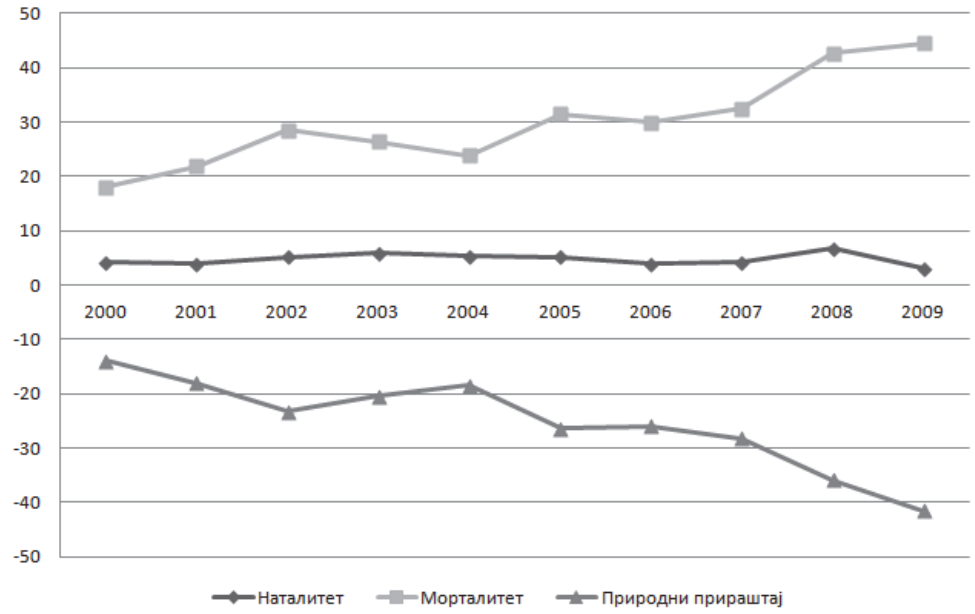
Демографски показатели општине Црна Трава почетком XXI века, у ‰

Година	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Стопа наталитета	4,2	3,9	5,2	5,9	5,3	5,1	3,9	4,2	6,7	3,0
Стопа морталитета	18,1	21,9	28,5	26,4	23,8	31,5	29,9	32,4	42,6	44,5
Природни прираштај	-13,9	-18,0	-23,3	-20,5	-18,5	-26,4	-26,0	-28,2	-35,9	-41,5

Извор: Општине у Србији / Републички завод за статистику. – Београд.

У периоду 2000-2009 година у општини Црна Трава родило се 108 детета, при чему, најмање 2009. године, свега 5 детета, а умрло је 654 човека, просек смртности је био око 65 људи по години, а максимално за последње две године 74-76 човека. Као резултат веће стопе смртности од стопе рађања број становника се смањио у последњих 10 година за 546 човека (таблица 2), што је за општину у којој је по попису из 2002 има 2,6 хиљ. становника, права катастрофа.

[1] https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/index.html

Цртеж 1. Динамика демографског раста општине Црна Трава на почетку XXI века, у ‰

Таблица 2.

Бројност рођених и умрлих у општини Црна Трава почетком XXI века, по људима.

Година	Рођених	Умрлих	Природни прираштај
2000	13	56	-43
2001	12	68	-56
2002	13	72	-59
2003	14	63	-49
2004	12	54	-42
2005	11	68	-57
2006	8	61	-53
2007	8	62	-54
2008	12	76	-64
2009	5	74	-69
Укупно	**108**	**654**	**-546**

Извор: Општине у Србији / Републички завод за статистику. – Београд.

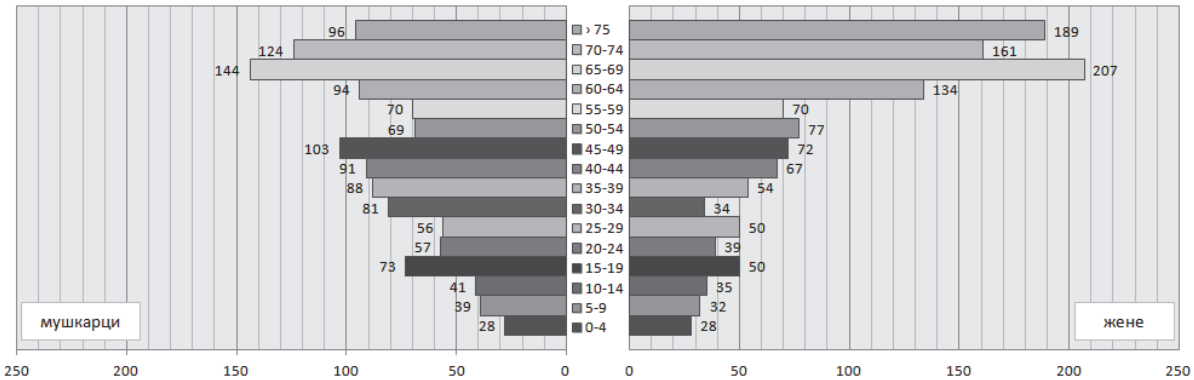
Негативна демографска ситуација се одразила и на старост становништва – општина Црна трава је једна из најстаријих општина у Србији. Део лица старијих од 60 година - 45%, а деце до 15 година – 8%. Средњи узраст становништва – 51 година, а у 9 села општине (Бајинци, Банковци, Горње Гаре, Добро Поље, Јовановце, Млачиште, Острозуб, Павличина, Рупље), средњи узраст је већи од 60 година (попис из 2002. године). У 7 села (Бајинци, Бистрица, Млачиште, Острозуб, Павличина, Рупље, Чука) уопште нема деце и људи млађих од 25 година. У 2002. години је пописано само 56 детета (2% становништва), 14 од њих је живело у селу Црна Трава, 14 у селу Градска, и 10 у селу Криви Дел. Највећи постотак деце до 15 година од укупног броја становника села је у селима Криви Дел (18,2%), Састав Река (17,5%), Црна Трава (12,3%) и Градска (11,9%). Највећи постотак људи старијих од 60 година од укупног броја становника села је у селима Острозуб (100%), Павличина (90%), Бајинци (82,6%), Млачиште (79,3%) и Банковци (76,1%) (таблица 3).

У вези са малим бројем деце и преовлађујућим бројем старих људи старосна пирамида има регресиван изглед (цртеж 2). Број деце се сваке године смањује и основа пирамиде се сужава. Количина радно-способног становништва је мала. Преовлађујућу групу људи чине стари људи. Врло је вероватно судећи по пирамиди да смањење популације има неповратни карактер и да ће и убудуће бити карактеристично за ову општину, да јој се смањује популација.

Таблица 3.

Узрастни састав становника општине Црна Трава и засебних насеља, 2002. година, по броју становника.

Насеља	Укупно	Старост						
		0-14	15-29	30-44	45-59	60-74	75 и више	непознато
Бајинци	**23**	-	-	2	2	9	10	-
Банковци	**67**	1	3	4	8	39	12	
Бистрица	**8**	-	1	1	2	3	1	-
Брод	**122**	12	9	16	17	53	15	-
Вус	**19**	-	3	1	5	9	1	-
Горње Гаре	**80**	-	6	7	13	41	13	-
Градска	**337**	40	56	69	67	84	20	1
Дарковце	**205**	4	10	25	36	102	26	2
Добро Поље	**16**	-	2	-	2	7	5	-
Златанце	**158**	7	14	29	17	67	24	-
Јабуковик	**97**	4	11	12	16	41	12	1
Јовановце	**43**	-	3	4	7	21	8	-
Кална	**147**	11	13	34	18	49	20	2
Криви Дел	**198**	36	26	26	40	47	21	2
Крстићево	**24**	-	2	5	5	10	2	-
Млачиште	**29**	-	1	4	1	14	9	-
Обрадовце	**31**	3	1	4	6	13	4	-
Острозуб	**1**	-	-	-	-	1	-	-
Павличина	**40**	-	-	2	2	22	14	-
Преслап	**251**	8	27	39	45	98	34	-
Рајчетине	**33**	1	2	2	12	11	5	-
Рупље	**6**	-	-	-	2	3	1	-
Састав Река	**40**	7	10	5	9	8	1	-
Црна Трава	**563**	69	123	120	127	98	24	2
Чука	**25**	-	2	4	2	14	3	-
ОПШТИНА	**2563**	**203**	**325**	**415**	**461**	**864**	**285**	**10**

Цртеж 2. Старосна пирамида општине Црна Трава, 2002 год, по броју људи.

Неопходно је приметити да је неповољна демографска ситуација у општини почела још 70их-80их година XX века. Као пример „одумирања“ општине Црна Трава може да послужи село Острозуб: на попису 1948. године је у њему пописано 246 становника, 1953. године – 239, 1961. године – 218, 1971. године – 75, 1981. Године – 33, 1991. године – 9, а на попису 2002 године је пописан само један становник старости 74 године.

ЗАКЉУЧАК

У Црној Траве почетком 21. века је крајње негативна демографска ситуација, и могуће је очекивати даље смањивање становништва општине, које ће бити забележено у попису 2011. године

ЛИТЕРАТУРА

1. Општине у Србији / одговара Драган Вукмировић. – 2001...2010. – Београд: Републички завод за статистику Србије, 2001...2010
2. Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. Становништво. 2, Пол и старост: подаци по насељима. – Београд: Републички завод за статистику Србије, 2003. – 565 стр.
3. Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. Становништво. 9, Упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991 и 2002: подаци по насељима. – Београд: Републички завод за статистику Србије, 2004

DEMOGRAPHIC SITUATION IN THE MUNICIPALITY OF CRNA TRAVA EARLY 21ST CENTURY

ALEKSEJ NOVIK

Faculty of Economics, Peoples' Friendship University of Russia, 117198 Moscow, Russia

In Crna Trava in the early 21st century, a very negative demographic situation and may suggest further decline in population of the community, which will be recorded in 2011 census.

ТИЈАНА ЂОРЂЕВИЋ UDC: 314.04:(314.743+314.742)(495)

ГРЧКА – ПРИМЕР ПРЕОБРАЖАЈА ЕМИГРАЦИОНЕ У ИМИГРАЦИОНУ ЗЕМЉУ ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ

Географски факултет, Универзитет у Београду, 11000 Београд, Србија

Абстракт: Грци су народ склон расејању, а обрасци исељавања развијали су вековима, од турске власти до краја XX века. Два масовна таласа емиграције одиграла су се у новијој историји Грчке, после стицања независности 1832. године: први крајем XIX и почетком XX века, а други по завршетку II светског рата. Историја емиграције из Грчке почиње исељавањем у САД у периоду између 1890. и 1925. године, када је земљу напустило око пола милиона лица, односно око 1/6 популације земље. Након ове прве економске миграције, око 130.000 лица мигрирало је током и по завршетку грчког грађанског рата (1946.-1949. године) у социјалистичке земље Централне и Источне Европе. Бројни аутори се слажу да су ови таласи емиграције били масовни и бројали преко пола милиона емиграната. Уз емиграцију, и присилне миграције и размена становништва карактеришу историју Грчке XX века. Прелазак Грчке из емиграционе у имиграциону земљу започео је 70-их година XX века, када је први пут после дугог периода емиграције забележена позитивна вредност миграционог салда, коју прати не само популациони јачање на основу повратних кретања грчког становништва из дијаспоре, већ и нагли пораст миграната из других земаља, нарочито из Југоисточне Европе. У последњој деценији XX и почетком XXI века евидентан је и нагли прилив миграната из Источне Европе и Азије, међу којима илегалне миграције заузимају високо место. Према подацима последњег пописа становништва из 2001. године, популација Грчке броји 10,964.020 лица, од којих су 797.091 странци. Новије процене укупног броја имигранта у Грчкој почетком XXI века, укључујући и илегалне имигранте, указују на цифру од више од милион лица, односно 9-10% укупне популације Грчке. Упркос чињеници да је имиграција постала нарочити предмет разматрања власти у Грчкој скоро десет година, још увек је тешко утврдити тачан број, порекло и друштвене карактеристике имигрантске популације, а посебно мере активне и друштвено прихватљиве популационе политике коју је могуће реализовати.
Кључне речи: Грчка, емиграција, имиграција, мигранти

Abstract: Greeks are prone to displacement, with migration patterns which have evolved over the centuries, from the Era of Ottoman Greece by the end of the XX century. Two massive phases of emigration took place in the modern history of Greece (after getting independence in 1832). The first one was in the late XIX and the early XX century, while the second one occurred at the end of World War II. History of emigration from Greece began by migrating to the United States in the period between the end of 1890s and 1925, when half a million people (about 1/6 of Greek population) left the country. After this first economic migration, about 130,000 people migrated during and after the Greek Civil War (1946-1949) to the Socialist countries in Central and Eastern Europe. Many authors agree that these massive waves of emigration counted over one million emigrants. Together with emigration, forced migration and population exchange characterized history of Greece during XX century. The transition from an emigration country to an immigration country began during the 1970s, when for the first time after a long period of emigration, a positive value of the net migration was recorded, due to return migration of the native Greeks from diaspora, and growing immigration, especially from South Eastern European countries. In the last decade of XX century and the beginning of XXI century, there is a sudden influx illegal immigration. According to the last census (2001), the population of Greece numbered 10,964.020 persons, of whom 797,091 are foreigners. More recent estimates of the total number of immigrants in Greece, including illegal immigrants, suggest a figure of more than one million persons, or 9-10% of the total population of Greece. Despite the fact that immigration has become a special subject and matter of Greek authorities' interest for almost ten years, it is still difficult to ascertain the exact number, origin and social characteristics of the immigrant population, and especially measures of active and socially acceptable population policies that can be realized.
Key words: Greece, emigration, immigration, migrants

ПРЕГЛЕД МИГРАЦИОНИХ ТОКОВА У ГРЧКОЈ У XX ВЕКУ

Еволуција миграционих кретања у Грчкој у XX веку започиње присилним политичким миграцијама. У тежњи за превазилажењем бројних мањинских проблема у Грчкој, нарочито између два светска рата примењиване су различите методе, односно специфични видови етничке политике који су имали за циљ стварање што хомогеније националне државе при чему је, као и много пута до тада на Балкану, религија представљала основни критеријум за идентификовање националности. Дошло је до присилних миграција и размене становништва, током којих су хиљаде породица различитих националности и вера, како хришћанских тако и исламских, биле присиљене да напусте своје домове. Грчка, као део Балкана и *капија тврђаве Европе*, била је и остаје простор на коме су се одвијале различите врсте кретања (присилних и добровољних) и асимилација (отворене или „тихе“) појединих етничких група.

Историјски најпознатија и највећа размена становништва била је између Грчке и Турске, када је према Лозанском мировном уговору 1923. године и Конвенцији о размени становништва, након турско-грчког рата 1919.-1921. године, којима је одређено да Грци из Турске буду размењени за Турке из Грчке. Извори указују да је око 400.000 Турака исељено из Грчке и око 1,5 милиона Грка из Турске, а размена становништва наметнула се као једини избор у циљу успостављања трајног мира. Један Грк, члан комисије за избеглице, тада је оптимистички писао: „Расна хомогеност која проистекне из прерасподеле становништва на Балкану биће фактор мира елиминишући оно што се у прошлости показало као стални извор напетости“ (Rupnik, 1993). Друштво народа тада није размишљало о могућности да Грчка и Турска склопе билатерални споразум о заштити мањина којим би се спречиле масовне принудне миграције и задржало право контроле поштовања ове забране, већ је подстицало решење према којем би се уговором између ове две земље запечатиле депортације (*Politika*, 26. jun 1993). Лозански уговор између Грчке и Турске предвиђао је обавезну размену становништва и односио се на све Грке који живе у Анадолији и Тракији, осим на становнике Истанбула пре 1918. године и на све Турке у Грчкој осим житеља западне Тракије, где је према турским изворима живело 129.120 Турака (од 191.699 становника). Размена становништва је започела крајем рата када је на хиљаде Грка превезено из Измира у Грчку, чиме је становништво у обе државе постало релативно хомогено (Jovanović, 1938).

Процењен број муслимана који су депортовани из Грчке у Турску креће се између 348.000 и 475.000. По неким подацима пре ове замене у Грчкој је било око 650.000 муслимана или 13% од 4,900.000 становника колико је Грчка тада имала, док је у земљи остало око 190.000 муслимана, махом у западној Тракији. Због непрекидног притиска, исељавање у Турску није престало ни након Другог светског рата. По завршетку рата, Западна Тракија је остала неразвијена у односу на друге делове Грчке, а муслимани су располагали са 84% земљишта и насељавали су 300 села. Педесетих година XX века око 20.000 муслимана напустило је западну Тракију (Ali Ketani, 1990).

Грци су народ склон расејању, а обрасци исељавања развијали су вековима, од турске власти до краја XX века. Почетком XIX века исељавање у Египат и јужну Русију, а крајем истог века у САД, означило је ове земље као доминантне дестинације грчке емиграције. У почетку, у „Нови Свет“ одлазили су готово искључиво мушкарци, који су на тај корак били приморани услед лоших економских прилика у домовини, са мишљу да ће у иностранству провести само неколико година, после чега би се трајно вратили у Грчку, али већина их је остајала у земљама у које су емигрирали. Два масовна таласа емиграције одиграла су се у новијој историји Грчке после стицања независности 1832. године: први крајем XIX и почетком XX века и други по завршетку Другог светског рата. Историја емиграције из Грчке започиње исељавањем у САД у периоду између 1890. и 1925. године, када је земљу напустило око пола милиона лица, односно око 1/6 популације Грчке. Ову емиграцију су, у извесној мери, подржавале грчке власти, сматрајући да ће дознаке у великој мери помоћи платни биланс и економију земље. Поред тога, постојао је и трајни ефекат на националну свест у Грчкој ширењем појма „хеленизма“ и „хеленске дијаспоре“ у „Нови Свет“. Након ове прве, економске миграције, око 130.000 лица мигрирало је током и по завршетку грчког грађанског рата (1946.-1949. године) у социјалистичке земље Централне и Источне Европе. Вергети наводи да су од наведеног броја, око 25.000 лица били припадници Демократске армије Грчке (DSE - Dimokratikos Stratos

Elladas), 15.000 су били политички активни грађани и чланови странке, а преосталих 90.000 миграната били су цивили који су се иселили из пограничних предела северне Грчке (Vergeti, 1999; Venturas, 2004). Иако се бројни аутори слажу да су ови таласи емиграције били масовни и бројали преко пола милиона емиграната, званична статистика из овог периода указује на значајно мањи број. У периоду 1946.-1955. године земљу је напустило око 68.000 лица, исељавајући се у прекоокеанске дестинације, за које је постојала званична статистичка документација. Ова евиденција, иако званична, ипак не указује на прави обим емиграције у датом временском периоду, те су подаци о далеко већем броју емиграната реалнији.

Историјски преглед миграционих токова у и из Грчке у другој половини XX века обухвата три карактеристична периода. Први - од средине 1950-их до 1974. године одликује емиграција, други период - од 1975. до 1990-те године карактерише повратак емиграната и политичких избеглица који су напустили земљу током послератног периода и којима је било дозвољено да се врате у домовину, док трећи период - који траје од 1990-те године карактерише масовна илегална имиграција. Ову поделу је прихватила већина аутора, истраживача миграција у Грчкој, а заснована је на подацима Националног завода за статистику Грчке и годинама почетка и завршетка прикупљања података о имиграцији односно емиграцији (Kasimis & Kassimi, 2004; Venturas, 2004).

Талас масовне емиграције из Грчке који је започео 1950-их и трајао до средине 1970-их, био је повезан са последицама грађанског рата (1946.-1949. године) и периодом војне диктатуре (1967.-1974. године), као и последицама финансијске кризе проузроковане брзим падом цена сувог грожђа, главног извозног производа Грчке у то време (Kasimis & Kassimi, 2004). Број лица који је емигрирао из Грчке у овом периоду прелази цифру од једног милиона (1,236.290). Досељавање грчких „гостујућих радника“ (гастарбајтера) у Белгију започело је 1953. године и довело је до потписивања билатералних споразума о размени радника са Белгијом 1957. и Немачком 1960. године, а касније са Швајцарском, Холандијом и Шведском (Vermeulen, 2008).

У периоду између 1955. и 1959. године, главне дестинације емиграната су биле прекоокеанске, а годишње стопе емиграције су износиле око 3,6‰, да би у периоду 1960.-1966. године стопе порасле на 10,11‰, а Немачка постаје главно одредиште емиграната из Грчке. Током 1967. и 1968. године, стопа емиграција због економске рецесије у Западној Европи опада и износи 5,4‰, али током следеће три године (1969.-1972.) се поново повећава на 8,2‰, вероватно као последица пораста стопе продуктивности земаља дестинација. После 1973. године и нафтне кризе, земље пријема усвајају рестриктивније мере имиграционе политике и затварају све миграционе путеве ка Северној и Западној Европи, те стопа емиграције из Грчке бележи пад, а започиње повратак миграната у земљу (Papadakis & Tsimpos, 1990).

Водеће прекоокеанске емиграционе дестинације Грка до 1970-их биле су САД, Канада и Аустралија, у које је током овог периода, емигрирало 416.000 становника Грчке (Glytsos, 1995; Lianos, 1980). Према статистичким подацима у периоду 1955.-1973. године 170.700 становника Грчке преселило се у Аустралију, 124.000 у САД и 80.200 у Канаду. Највећи део емиграната мигрирао је из руралних подручја, углавном из региона Македоније. Нису сви емигранти остали у изабраној земљи боравишта - многи су се вратили у Грчку после краћег временског периода, а други су се вратили и опет емигрирали у исте или друге дестинације. Укупан број исељеника био је врло битан с обзиром на величину популације и потреба државе за радном снагом. Обим бруто емиграције достигао је око 1,155.000 људи током овог периода, што је чинило око 13% грчког становништва (Kasimis & Kassimi, 2004; Robolis, 2007).

Званична статистика почела је да прикупља податке о повратним миграцијама 1968. године, а престала 1977. године. Може се закључити да су подаци релевантних институција о емиграцији становништва Грчке у великој мери зависни од процена, нарочито они везани за повратне и циркуларне миграције и да постоји очигледан недостатак интересовања државе за њихово праћење. Повратне миграције могу бити добровољне, проузроковане социјалним факторима, као што су потреба за социјалном интеграцијом или проблемима везаним за другу генерацију, или принудне, због економске рецесије у земљама одсељавања. Оне су Грчкој биле покренуте услед комбинације финансијских, социјалних и политичких фактора и у земљи слања и у земљи пријема (Fakiolas & King, 1996; Kasimati, 1984; Lianos, 1993).

Према новијим истраживањима карактера повратних миграција, спроведених у Грчкој 2003. године, главни мотив повратка миграната из САД-а и Аустралије у Грчку била је

носталгија, а повратника из земаља Централне и Јужне Африке политичка нестабилност, као и расна нетрпељивост и грађански сукоби у тим регионима. Западноевропске земље, с друге стране, од 1973. године престале су да примају стране раднике, те је оваква строжија имиграциона политика, у комбинацији са економском депресијом довела до стварања таласа повратних миграција у Грчку, углавном из Немачке. Други фактор који је у знатној мери утицао на одлуку мигранта на повратак везан је за поновно успостављање демократског режима у Грчкој 1974. године и перспективе економског развоја услед уласка Грчке у Европску економску заједницу (ЕЕЗ) 1981. године (Kasimati, 1984; Kasimis & Kassimi, 2004). Репатријација политичких избеглица започела је почетком 1970-их година. До 1983. године имала је појединачни карактер - сваки захтев за повратак је посебно испитиван. Од 1983. године доноси се заједничка одлука Министарства унутрашњих послова и Министарства јавног реда Грчке, којом је омогућена слободна репатријација и издавање грчког држављанства свим лицима која су изгубила право на исти. Такође, усвојен је и низ билатералних споразума између Грчке и држава Централне и Источне Европе како би се повратницима осигурала пензиона средства.

Иако друштвено-економске прилике у Грчкој нису биле идеалне за повратак миграната, у периоду између 1971. и 1986. године, 625.000 емиграната се вратило и трајно настанило у земљи. Око половине повратника из Немачке населило се у области Македоније, а повратници из прекоморских дестинација населили су се углавном на Атици, Пелопонезу и егејским острвима. Скоро половина повратних миграната (48%) населило је два највећа града Грчке, Атину и Солун. Током 1980-их стопа незапослености је била виша међу популацијом повратника него код аутохтоног становништва, углавном због недостатка обуке или несклада између стечених вештина и потреба на грчком тржишту рада. Поред тога, повратници су били селективнију у избору послова, а због услова на тржишту рада су се углавном одлучивали да покрену сопствене послове и отворе предузећа (Kasimati, 1984).

Грчка државна политика према миграцијама развијала се са циљем што успешнијег суочавања са проблемима повратка миграната, решавања њихових примарних потреба и захтева, као и успостављања дугорочних решења. У оквиру Истраживачког програма за емиграцију и репатријацију Генералног секретаријата Грка у иностранству, 1985.-1986. године спроведен је микро-попис, на основу узорка од 3,6% грчке популације (на основу података пописа из 1981. године). Петропулос и др. (1992) који су анализирали податке микро-пописа, истичу да је земља матица планирала да искористи радно искуство повратника стечено у иностранству, нарочито у индустријском сектору, у циљу промовисања и развоја индустријализације земље. Међутим, аутори тврде да иако је учешће повратника у секундарном и терцијарном сектору привреде значајан, а нижи у примарном сектору (од учешћа лица која никада нису мигрирала), ова разлика није утицала на динамику индустријског развоја земље. Подаци са тржишта рада показују да је 57% грчких исељеника - жена било запослено док су боравиле у иностранству, али да 63% репатрираних жена (старости 15 година и више) није радило или активно тражило запослење - враћање традиционалним породичним улогама код жена по повратку из исељеништва (Petropoulos *et al*., 1992).

ПРЕЛАЗАК ГРЧКЕ ИЗ ЕМИГРАЦИОНЕ У ИМИГРАЦИОНУ ЗЕМЉУ

Током декаде 1951.-1960. године, уочава се знатно већи број исељених од усељених лица у Грчкој. Следећу деценију такође одликују емиграциона кретања, уз тенденцију пораста и достигнут максимум у негативној вредности миграционог салда - виши од 350.000 лица. Деценију 1970-их карактерише повратак Грка у домовину, и по први пут у XX веку позитивна вредност нето миграције, која се наставља и током следеће декаде. Период од 1991.-2000. године одликује нагли пораст броја, претежно илегалних имигранта, уз највишу вредност миграционог салда од 680.000 лица (Табела 1).

Према Николинакосу (1973), масовне емиграције Грка током 1950-их и 1960-их утицале су на смањење радне снаге у појединим секторима на тржишту рада, те су мигранти пореклом из афричких земаља запослени као приватни службеници, хотелски радници и радници у бродоградилишној индустрији. Смањена стопа емиграција, као и повратак миграната у Грчку, резултирали су позитивним вредностима миграционог салда током 1970-их година. До 1973.

године, број страних радника у Грчкој износио је 15.000 - 20.000, углавном досељених из земаља Африке (Fakiolas & King, 1996). Према Факиоласу (2000), и другим студијама о миграцијама у Грчкој, (Nikolinakos, 1973), историјски развој мобилности у земљи је 1970-их добио нови аспект - повећање броја азиланата и економских имиграната из Источне Европе, југоисточне Азије и земаља Магреба (Fakiolas, 2000).

Табела 1: Демографске промене у популацији Грчке (1951.-2000. године)

Период	Фертилитет	Морталитет	Природни прираштај	Миграциони салдо			Пораст
				Грци	Страни држављани	Укупно	
1951-1960	1,533.249	577.212	956.037	-224.450	244.165	-200.285	755.752
1961-1970	1,532.475	693.050	839.425	-406.169	37.832	-368.337	471.088
1971-1980	1,438.877	801.509	637.368	164.552	78.856	243.408	880.776
1981-1990	1,183.634	911.193	272.441	251.190	-4.148	247.042	519.483
1991-2000	1,021.381	999.764	21.617	52.746	629.817	682.563	704.180

Извор: National Statistical Service of Greece, cit. in *Kathimerini*, English edition, 18-19 January 2003
Извор: Национални статистички сервис Грчке, цитирано у *Kathimerini*, 18-19.01.2003.

Исељавање Грка у Западну Немачку се наставило и после 1974. године, али смањеним темпом, из које се у периоду 1975.-1989. године иселило 215.000 Грка. У овом периоду, грчким политичким избеглицама које су напустили земљу током грађанског рата 1946.-1949. године било је дозвољено да се врате у домовину. Процењује се да се у земљу вратило око 400.000 лица. Ако се у обзир узму сви повратници, током периода 1975.-1989. године, у Грчку се вратило око 492.000 емиграната. Известан број илегалних имиграната населио је Грчку почетком овог периода (1973. године) - око 40.000 Пакистанаца, Египћана и др. који нису евидентирани у званичној статистици. Досељавање око 3.000 избеглица из Либана забележено је 1976. године, да би од 1980. године у Грчку почеле да се досељавају избеглице са Блиског истока као тражиоци азила (Papantoniou *et al*., 1996).

Као и многе државе Западне и Јужне Европе, Грчка је доживела знатне промене током последњих деценија, а посебно од краја 1980-их. Колапс комунистичких режима, погоршање међународне економске ситуације и пораст верског фундаментализма довели су до повећања обима миграционих кретања, нарочито из Источне и Централне Европе и земаља у развоју. Имигранти из ових земаља прелазили су националне границе са или без правних основа боравка у Грчкој, са циљем да било привремено или на дугорочној основи реше свој статус боравка, а највећи део имиграната доселио се из Албаније, Пољске, Филипина, Пакистана, Ирака и Египта, али и из других земаља Африке, Азије и Централне Европе и бораве (легално или илегално) у земљи.

Имиграциони токови ка Грчкој бележе пораст почетком 1980-их, када досељеници пореклом из Азије, Африке и појединих држава ЕЕЗ-а проналазе посао у грађевинарству, а укупан број популације легалних и илегалних имиграната у држави прелази 90.000 лица, од којих је 1/3 пореклом из земаља ЕЕЗ-а. Током година 1980., 1984. и 1988. пописано је само 29.000, 27.000 и 26.000 страних држављана са радном дозволом, од којих је 5.800, 6.500 и 6.700 водило порекло из 12 земаља ЕЕЗ-а. Имиграција великог броја Пољака и других држављана источно-европских земаља забележена је после 1985. године. Званична политика Грчке према избеглицама и лицима која траже азил у то време била је одбијање права на рад, те су они смештани у избегличке кампове и изнајмљене хотелске собе, где су уместо шест до девет месеци чекали пресељење у другу земљу и до пет година (Papantoniou *et al*., 1996). Већина азиланата и избеглица одиграла је значајну улогу у привлачењу још већег броја имиграната из Источне Европе и са Блиског истока. Може се закључити да је број имиграната у Грчкој у периоду 1980.-1989. године био много већи од званичног броја датог у статистици, али је њихов

тачан број тешко утврдити (Glytsos, 1995; Kasimis & Kassimi, 2004).

После колапса комунистичких режима земаља Централне и Источне Европе 1989. године, имиграција из суседних земаља у Грчку, а нарочито из Албаније и Бугарске, је значајно порасла, а током прве половине 1990-их постала је масовна појава. Прелаз Грчке из емиграционе у земљу имиграције је блиско повезан са укупним геополитичким променама у Европи и на Балкану, падом комунизма и распадом тржишта рада и социјалних режима у Централној и Југоисточној Европи, који су створили масовни талас миграције ка другим европским земљама. Географски положај земље на источним границама ЕУ (тада ЕЕЗ) и њене слабо чуване границе и дугачка обалска линија били су водећи фактор који се у комбинацији са економским растом током 1980-их година и пријемом у Европску економску заједницу (ЕЕЗ) 1981. године, временски поклопио са другим факторима у држави који су утицали на прелазак из типичне земље емиграције у пожељну, имиграциону дестинацију. Ти фактори су утицали на раст животног стандарда и образовног нивоа грчке омладине која је почела да одбија сезонске послове (у туризму, пољопривреди и грађевини), или рад у сфери сиве економије, а уместо тога, почели су да чекају посао који би одговарао њиховим квалификацијама и/или да буду боље плаћени. Све те околности су створиле погодности за отварање тржишта рада за мигранте и довеле до потражње за радном снагом ради попуне упражњених места на овим мање пожељним пословима. Осим тога, досељеници су населили руралне области, захваћене емиграцијом аутохтоног становништва. Поред тога, неки аутори тврде да је имиграција погодовала демографском дефициту забележеном у руралним областима који је био последица емиграције из њих. Дакле, комплекс привлачних и одбијајућих фактора, у комбинацији са развојем грчке привреде и потребама тржишта рада, произвели су значајне промене у демографији Грчке, њеном друштву и економији (Kasimis & Papadopoulos, 2005; Kasimis & Kassimi, 2004).

ИМИГРАЦИОНИ ТОКОВИ У ГРЧКОЈ ОД 1990. ГОДИНЕ

Све до 1991. године ни грчка држава ни друштво нису показали заинтересованост за интеграцију популације имиграната нити за политику према њима, али са изазовом који је пред њих поставило хиљаде Албанаца који су илегално почели да прелазе границу, појавило се интересовање за имиграцију на свим нивоима у земљи. Неколико десетина хиљада људи прешло је током 1990-те планинску границу између Албаније и Грчке и изазвало тренутне, упозоравајуће реакције у масовним медијима, уз изградњу „стереотипа опасних Албанаца“ (Karydis, 1992). По хитном поступку усвојен је Закон о имиграцији, као замена застарелог закона из 1929. године. У преамбули Закона из 1991. године истакнуто је: „...Грчка је преплављена страним држављанима, који улазе, бораве и раде у њој илегално, стварајући велике социјалне проблеме држави, и који се, покушавајући да обезбеде егзистенцију упуштају у криминалне активности (дрога, разбојништва, крађе, итд.)“ (Записник са седнице Скупштине, 10. октобра 1991. год.) (Karydis, 1998). Дакле, криминалитет се наводи као главно оправдање за усвајање овог репресивног закона, а медији су имали централну улогу у обликовању јавног мњења, нарочито у вези бројне популације имиграната из Албаније. Нови закон није садржавао прописе који би се односили на легалну имиграцију, али је покренуо неколико нових механизама протеривања и депортације, као и спровођење главних делова Шенгенског споразума. Током декаде 1991.-2001., грчка полиција је без правног и судског процеса протеривала око 150.000 - 250.000 лица годишње, од којих су 75-80% били Албанци (Baldwin-Edwards 1997, 2004a; Baldwin-Edwards & Fakiolas, 1998; Fakiolas & King, 1996).

Почев од 1990. године, уочава се пораст броја илегалних миграната који се досељавају у Грчку, а о којима нема помена у званичним статистичким подацима. Грчке границе је тешко контролисати јер обухватају дугу обалску линију (18.400 km) и 9.837 острва (укључујући и мала, ненасељена острвца), од којих се већина налази у близини турске обале, тако да она представљају „врата уласка“ хиљада имиграната и избеглица у Европу (Грчку) годишње. Осим тога, неприступачни планински венци, пружају се дуж северне грчке границе. Као резултат таквог пограничног рељефа, граничне снаге тих области захтевају велику количину специјалистичке опреме, људске ресурсе и техничку опремљеност. Што се тиче кријумчарења,

најчешћи пут је преко турске границе, а чести су случајеви илегалног преласка планинске границе са Албанијом, као и граница на мору. Према извештају Министарства јавног реда из 2004. године (Табела 2), највећи број илегалних имиграната потиче из Албаније, земаља Јужне и Централне Азије, као и суседних балканских земаља (Бугарска, БЈР Македонија и Румунија). Највише илегалних имиграната 2004. године у Грчкој, пореклом је из Албаније, Ирака, Авганистана, Ирана, Бугарске, Румуније, Египта, БЈР Македоније, Пакистана и Грузије. Кријумчари су потицали из Грчке, Албаније, Турске, Бугарске, Грузије, Ирака и Египта. а најактивнији у мрежи кријумчарења су били Турци и Египћани (Kanellopoulos *et al*., 2005).

Табела 2: Илегални мигранти према земљи порекла ухапшени у Грчкој (2001.-2007. године)

Земља порекла	Година						
	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.
Албанија	173.957	36.827	35.789	31.637	52.132	57.466	71.232
Ирак	8.379	8.455	1.402	988	1.064	8.157	11.722
Авганистан	2.358	2.234	1.391	1.802	1.771	5.260	9.737
Иран	2.313	1.383	736	-	-	-	586
Пакистан	1.843	918	-	687	1.019	3.350	2.080
Румунија	5.025	517	775	951	195	1.791	-
Бугарска	1.469	1.262	1.889	1.533	1.649	1.657	-
Молдавија	732	-	-	-	-	-	-
БЈР Македонија	1.112	722	1.088	711	993	-	-
Бангладеш	2.424	471	-	-	-	1.824	664
Грузија	-	-	-	527	796	1.708	1.371
Сомалија	-	-	934	-	-	2.618	3.105
Палестина	-	-	785	738	799	2.847	4.691
Индија	-	728	-	-	-	-	-
Укупно	219.598	58.230	51.031	44.987	66.351	95.239	111.404

Извор: Ministry of Public Order, 2001-2007
Ивор: Министарство јавног реда, 2001.-2007. године

Према попису спроведеном 1991. године, у Грчкој је живело 10,260.000 становника, од којих је 167.000 лица било страног порекла. Према подацима пописа из марта 2001. године, популација Грчке броји 10,964.020 лица, од којих су 797.091 странци. Новији попис даје потпунију слику популације имиграната у Грчкој јер је дат покушај да се утврди број обе категорије популације имиграната у Грчкој - легалних и илегалних. Према Извештају ОЕЦД-а о међународним миграционим трендовима (2003), удео страних држављана - укључујући и илегалне имигранте, у Грчкој је процењен на 7,5% до 9,5% укупне популације земље. Од укупног броја страних држављана само 47.000 је досељено из 15 земаља чланица Европске уније (тј. пре проширења Европске уније од 1. маја 2004) (OECD, 2003). Поређење података ових пописа показује да је демографски раст Грчке у међупописном периоду готово у потпуности последица досељавања имигранта и њихових породица из ваневропских земаља.

У међупописном периоду 1991.-2001. године, број становника Грчке се повећао за 7%, док се популација имиграната (легалних и илегалних) утростручила (укупно 797.091), и достигла учешће од 7,3% у укупној популацији Грчке у 2001. години. Детаљни демографски подаци постоје само за 762.191 лица страног порекла у Грчкој. Процене укупног броја имигранта у Грчкој почетком XXI века, укључујући и илегалне имигранте, указују на цифру од више од милион лица, односно 9 - 10% укупне популације (Gropas & Trandafyllidou, 2005a, 2005b; Kontis *et al*., 2006; Triandafyllidou & Maroukis, 2008). У студији аутора Лианоса (2008) коришћењем више извора дате су процене укупног броја популације илегалних имиграната у Грчкој, које се крећу од 81.000 до 275.500 особа, у зависности од извора. Ипак, аутор користи доказе засноване на проучавању а) броја ухапшених и депортованих имиграната 2007. године, који дају процену од 209.402 илегалних имиграната и б) броја имигранта у малим општинама и заједницама 2007. године, који дају процену од 172.250 илегалних имиграната (Lianos *et al*., 2008).

Постоје значајне разлике у пописивању популације миграната у два претпоследња спроведена пописа (1991. и 2001. године) у Грчкој, што чини упоређивање њихових података немогућим. Попис 1991. године није укључивао пописивање популације илегалних имиграната и пружио је податке о малом броју (60.000 - 80.000) држављана земаља трећег света, заједно са етничким Грцима и држављанима из земаља ЕУ. Пописом из 1991. године у категорију страних држављана укључени су само становници ЕУ и они са правно регулисаним статусом (Duquenne & Kaklamani, 2004). Доношењем Имиграционог закона 1991. године, депортовање имиграната који немају легалну дозволу боравка у земљи постало је озакоњено. Око 2,2 милиона лица у том статусу (од којих је 85-90% пореклом из Албаније), пребачено је у периоду између 1992. и 2001. године у суседне балканске земље. Ни једна друга европска држава није спровела депортовање миграната у тој мери, а легитимитет ових радњи је испитиван од стране локалне Омбудсманове канцеларије (Baldwin-Edwards, 2004).

Попис 2001. године усвојио је различите стратегије, а вероватно је да су етнички Грци, са или без грчког држављанства, забележени као грчки грађани. Подаци о броју дозвола издатих 2006. године, показују промену у броју имиграната који долазе из земаља трећег света, као и на пораст њиховог учешћа од преко пола милиона у односу на 1990. годину, чему треба додати и процене од око 250.000 лица грчког порекла, а досељених из Албаније. На тај начин, уочава се пораст броја легалних држављана трећих земаља у периоду 1990.-2006. године са око 60.000 на 780.000 лица. По географском региону, највећи пораст имају имигранти пореклом из Јужне Европе (Албанија), Источне Европе (Бугарска, Украјина, Румунија, Русија и Молдавија), Западне Азије (Грузија, Јерменија, Сирија и Ирак) и Јужне Азије (Пакистан, Индија и Бангладеш).

Поузданију меру регистровања легалних миграната у земљи представља податак о броју боравишних дозвола издатих 2003. и почетком 2004. године (683.000 и 483.000). Ове цифре, у поређењу са податком од 592.000 миграната из пописа 2001. године, указују на даљи пораст категорије имигрантске популације у укупном становништву Грчке, у периоду након пописа становништва. Додавањем категорије деце школског узраста имиграната држављана Европске уније претходном броју, добија се процена од око 950.000 лица (8,4% укупног становништва) која илегално бораве у Грчкој. Овај број, тј. груба процена, не укључује репатриране мигранте. Завод за статистику Грчке је недавно почео са публиковањем службене статистике о популацији легалних миграната на основу њихових дозвола за боравак издатих од стране Министарства унутрашњих послова и Министарства јавног реда (за грађане ЕУ). Поред занемарљиве статистичке грешке која се може јавити приликом пописа држављана ЕУ и очигледног не-регистровања илегалних миграната, чини се да су ови подаци у складу са подацима пописа 2001. године, а показују да је 604.000 страних држављана било легално пријављено у Грчкој на дан 1. јануара 2005. године (Baldwin-Edwards, 2004).

У овом делу рада нагласила бих неке специфичности политике према мигрантима у Грчкој у односу на друге јужноевропске земље. Прво, пораст популације имиграната у последњој деценији који се наставља, упркос великом броју депортација. Друго, Албанци представљају око 65% укупног броја страних држављана у Грчкој, а сличног примера доминације миграната одређене етничке припадности у остале три земље јужне Европе нема. Близина Грчке Албанији и другим земљама Централне и Источне Европе (н.пр. Бугарској и Румунији) је важан фактор у грчком сценарију миграције. Треће, Грчка је „најтраженија“ земља за избеглице у Јужној Европи, нарочито за Ирачане и Авганистанце који долазе из Турске, од којих се многи одлучују да или раде у Грчкој или да у њој бораве до трансфера у друге земље ЕУ. Иако немају право на рад, многе од ових особа остају у Грчкој дуже него што им је одобрено и стварају мрежу за друге потенцијалне мигранте. Четврто, само категорији радника са страним држављанством било је дозвољено да учествују у два програма регулисања спроведена у Грчкој током 1998. и 2001. године. Ови програми су, како се чини, рестриктивнији од схема примењиваних у осталим јужноевропским земљама. Усвојен је двоетапни поступак који подразумева издавање привремене дозволе у првој фази (*Бела карта*) и дугорочне дозволе боравка (*Зелена карта*) која се одобрава само ако су испуњени строги услови, укључујући и уплату социјалног осигурања и боравка у земљи најмање годину дана. Између 1997. и 1998. године, 372.000 илегалних миграната добило је *Белу карту*, али више од трећине њих је било искључено из друге фазе која се односила на стицање боравишне дозволе. У поступку из 2001. године обрађен је сличан број пријава (351.000), али аналитички подаци о

резултатима Програма нису објављени. Недостатак података о валидним боравишним дозволама, који је повезан са несталним бројем легалних становника државе, онемогућава прављење валидних процена. Најновија мера миграционе политике односи се на изгласавање новог, селективнијег програма легализације радника мигранта 2006. године. Први доступни подаци показују да је број пријава знатно нижи у односу на претходне програме (тј. 180.000 пријава), а као разлог за то се наводи да је овај поступак критикован од стране грчког Омбудсмана због нарочито строгих захтева које су кандидати морали да испуне (Baldwin-Edwards, 2008; Fakiolas, 2003).

Упркос чињеници да је имиграција последњих десетак година постала нарочити предмет разматрања власти, још увек је тешко утврдити тачан број, порекло и друштвене карактеристике популације имигранта који живе у Грчкој. Чињеница да се не зна тачан број илегалних мигранта, као и да је исти предмет полемике, спречава прикупљање прецизних података, а процене званичних институција разликују се у великој мери од података невладиних организација (Greek Council of Refugees, CARITAS итд.) или броја достављених од самих имигрантских група. У оквиру првог програма регулисања (1998) спроведеног од стране ОАЕД-а (Институт за развој и радну снагу) скоро 400.000 лица се пријавило за добијање дозволе за привремени боравак (*Бела карта*) а око 180.000 је поднело захтев за привремени боравак (*Зелена карта*). Током другог програма регулисања, спроведеног 2001. године још 280.000 лица се пријавило за регулисање статуса (од којих су многи били кандидати у првом програму, али нису успели да одрже правни статус или добију потребна документа за легалан боравак у Грчкој).

На крају, процене релевантних институција, организација и владе, почетком XXI века указују на око 600.000 припадника популације имигранта у Грчкој (од чега се процењује да половина долази из Албаније). Преглед ових процена или података објављених у разним изворима током последњих неколико година сугерише да су, након наглог повећања имиграције током раних 1990-их, таласи који су уследили били мањег обима и одржали популацију имигранта у Грчкој на више од пола милиона имигранта. Ови подаци не само да указују на имиграцију као водеће питање у савременом грчком друштву, већ и на потребу да се утврди природа и величина овог феномена који се морају узети у обзир као важан чинилац развојне политике земље.

ЗАКЉУЧАК

У завршним разматрањима намеће се закључак да су истраживања о карактеристикама миграционих кретања у Грчкој недовољног обима. До сада је већина истраживања у овој области имала правни / институционални карактер (фокусирана на законе и прописе, а не на факторе који условљавају миграциона кретања, као и узроке и последице самог процеса миграција). Други проблем је недостатак компаративних студија како на међународном тако и на локалном нивоу. Ако и оставимо по страни недостатке тренутног политичког оквира везаног за имиграцију и положај популације имигранта у земљи, а чија је имплементација у тесној вези са историјским и културним специфичностима развоја грчког друштва и државе, мора се нагласити њен значај у сагледавању културног идентитета и организацији и интеграцији имигранта у грчко друштво. Политика стриктног правног управљања и контроле миграција, у комбинацији са обимном бирократијом која је била, и још увек је у великој мери недовољно спремна за изазове које миграције са собом носе, остављају могућност за даље утврђивање и унапређење процеса интеграције мигранта и фактора који на то делују.

Велики проблем за истраживање миграција у Грчкој у свим областима везаним за миграциона кретња је дефицит података - постојећи статистички извори су непоуздани и тешки доступни. Неколико водећих принципа везаних за побољшање услова прикупљања и упоређивања статистичких података о миграцијама и имигрантима у Грчкој могу се односити на следеће:

1) подаци морају да се односе на све групе имигранта, као и да се оне посматрају одвојено
2) подаци морају бити прикупљени на јасан, експлицитно отворен начин, у складу са датом сврхом праћења и политике анализе, а не само за сврхе бирократског менаџмента

3) подаци би требало да обухвате проучавање чинилаца као што су пол, старост, друштвено-економске класе, образовни ниво, радно искуство и сл., како би могло да се уради поређење са грчким становништвом.
4) подаци које дају државни органи и службе би требали да се, у складу са Законом о заштити података, посматрају као јавно власништво, а не политичко добро којим се тргује зарад профита, а редовно објављивање статистике на интернету би требало да буде норма, а не изузетак.

Међутим, мора се признати да се комплексан феномен имиграције не може анализирати само прикупљањем статистичких података. Он изискује спровођење озбиљних, фокусираних, научно - истраживачких пројеката и иницијатива који би били од суштинске важности за обезбеђивање темељног знања о демографским, социјалним, културним и другим карактеристикама сваке од имигрантских група, али и перцепција миграната о положају у грчком друштву и привреди, као и о личним искуствима и перцепцији живота у Грчкој. То ће се показати посебно важно за другу и трећу генерацију имиграната који би требали да буду реална циљна група политике интеграције. Оваква истраживања захтевају снажну политичку вољу, а доступност тих информација је једна од најзначајнијих слобода доступних сваком човеку у XXI веку. Стога, континуирано праћење података путем статистичких, владиних и невладиних служби, институција и организација, али и независних истраживачких пројеката, је неопходно, а све у циљу побољшања система практичних мера за унапређење интеграције имиграната и њиховог статуса у грчком друштву.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ali Ketani, M. 1990. Islam na Balkanu u postosmanskom periodu, *Islamska misao*, br. 141, Sarajevo, str. 23-24.
2. Baldwin-Edwards, M. 1997. The Emerging European Immigration Regime: Some Reflections on Implications for Southern Europe. *Journal of Common Market Studies* 35 (4), str. 497-519.
3. Baldwin-Edwards, M. 2004. *Immigration into Greece, 1990-2003*. Presentation to the UNECE European Population Forum 2004, Geneva, 12-14 January 2004. str. 1-29.
4. Baldwin-Edwards, M. 2008. Immigrants in Greece. Working paper No. 10. Mediterranean Migration Observatory, Athens, Greece, str. 1-41.
5. Baldwin-Edwards, M. & Fakiolas, R. 1998. Greece: The contours of a fragmented policy response. *Immigrants and the Informal Economy in Southern Europe*, London: Routledge, str. 186-204.
6. Duquenne, M. N. & Kaklamani, S. 2004. Dimensions et caractéristiques dominantes de l'immigation économique en Grèce. *13ème Colloque de l'AIDELF*, *Les migrations internationales : observation, analyse et perspectives*. PUF, Paris, str. 381-395.
7. Fakiolas, R. 2000. Migration and Unregistered labour in the Greek Economy. *Eldorado or Fortress? Migration in Southern Europe*, London: Macmillan, str. 57-79.
8. Fakiolas, R., & King, R. 1996. Emigration, return, immigration. *International Journal of Population Geography* 2 (1), str. 171-190.
9. Fakiolas, R. 2003. Regularising Undocumented Immigrants in Greece: Procedures and Effects. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 29 (3), str. 535-561.
10. Glytsos, N. 1995. Problems and policies regarding the socio-economic integration of returnees and foreign workers in Greece. *International Migration* 33 (2), str. 155-176.
11. Gropas, R. & Triandafyllidou, A. 2005a. *Active Civic Participation of Immigrants in Greece*. Country Report for the European Research Project POLITIS, str. 1-48.
12. Gropas, R. & Triandafyllidou, A. 2005b. *Migration in Greece at a Glance*. ELIAMEP, Greece, str. 1-13.
13. Jovanović, J. M. 1938. Diplomatska istorija Nove Evrop*e 1918-1938,* Beograd, str. 197-198.
14. Kanellopoulos, C., Gregou, M & Petralias, A. 2005. *Illegal Resident Third Country Nationals in Greece: State Approaches Towards Them, Their Profile and Social Situation*. Centre for Planning and Economic Research, Greek National Point for the European Migration Network, Athens, KEPE. str. 1-126.
15. Karydis, V. 1992. The fear of crime in Athens and the Construction of the *Dangerous Albanian* stereotype. *Chronica* 5.

16. Karydis, V. 1998. *Social and legal issues concerning migration in Greece*. Mimeo, University of Thrace, Law Faculty. str. 1-24.
17. Kasimati, K. 1984. Μετανάστευση-Παλιννόστηση: η Προβληματική της εύτερης Γενιάς (Migration-Repatriation: the Discourse on Second Generation). National Center for Social Research, Athens. str. 68-69.
18. Kasimis, C. & Kassimi, C. 2004. *Greece: A History of Migration*. Dostupno na: http://www.migrationinformation.org/Profiles/display.cfm?ID=228
19. Kasimis, C. & Papadopoulos, A. 2005. The multifunctional role of migrants in the Greek Countryside: Implications for the Rural Economy and Society. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31 (1), str. 99-127.
20. Kontis, A., Zografakis, S. & Mitrakos, T. 2006. *The Economic Impact of Employing Immigrants During the Last Decade in GDP*. Dostupno na: http://www.imepo.gr/documents/epiptoseisAEP.pdf
21. Lianos, T. P. 1980. Movement of Greek Labour to Germany and Return, *Greek Economic Review* 2 (1), str.71-77.
22. Lianos, T. P. 1993. Greece: Waning of Labor Migration. *The Politics of Migration Policies*, Center of Migration Studies, N. Y.
23. Lianos, T., Kanellopoulos, K., Gregou, M., Gemni, E. & Papakonstadinou, P. 2008. *An estimate of the volume of foreigners that reside illegally in Greece*. Research Report from AENEAS Project, Athens.
24. OECD. 2003. Trends in International Migration: Annual Report, SOPEMI.
25. Papadakis, M. & Tsimpos, K. 1990. Δημογραφικές Επιδράσεις Εξωτερικής Μετανάστευσης κατά τη Μεταπολεμική Περίοδο (1955-'85) (Demographic Implications of International Migration during the Post War Period (1955-'85) in Πρόγραμμα ερευνών αποδημίας-παλιννόστησης του ελληνικού πληθυσμού: εισαγωγικές προσεγγίσεις (Research program of emigration-repatriation of the Greek population: introductory approaches). General Secreteriat for Greeks Abroad, Athens. str. 59-85
26. Petropoulos, N., Argyropoulos, E., Giannakopoulou, E., Pantazidis, N. & Siapkaras, A. 1992. Πρόγραμμα ερευνών αποδημίας-παλιννόστησης του ελληνικού πληθυσμού: εισαγωγικές προσεγγίσεις (Research program of emigration-repatriation of the Greek population: introductory aproaches) Vol. 1: Παλιννόστηση 1971-86: Αποτελέσματα από τη Μικροαπογραφή 1985-86 (Return migration 1971-86: Results of the Microcensus 1985-86), General Secreteriat for Greeks Abroad, Athens.
27. Papantoniou, A., Papantoniou-Frangouli, M. & Kalavanou, A. 1996. *Migrants Insertion in the Informal Economy: Deviant Behaviour and the Impact on Receiving Societies*. Athens. str. 1-6. Petropoulos, N., Argyropoulos, E., Giannakopoulou, E., Pantazidis, N. & Siapkaras, A. 1992. Πρόγραμμα ερευνών αποδημίας-παλιννόστησης του ελληνικού πληθυσμού: εισαγωγικές προσεγγίσεις (Research program of emigration-repatriation of the Greek population: introductory aproaches) Vol. 1: 'Παλιννόστηση 1971-86: Αποτελέσματα από τη Μικροαπογραφή 1985-86 (Return migration 1971-86: Results of the Microcensus 1985-86), General Secreteriat for Greeks Abroad, Athens.
28. Robolis, S. G. 2007. Μετανάστευση από και προς την Ελλάδα (Migration from and to Greece). Epikentro, Thessaloniki.
29. Rupnik, Ž. 1998. Balkan u evropskom ogledalu*, Republika*, br. 196, Beograd, str. 1-15.
30. Triandafyllidou, A. & Maroukis, T. 2008. The Case of the Greek Islands: The Challenge of Migration at the EU's Southeastern Sea Borders. *Immigration flows and the management of the EU's southern maritime borders*. Barcelona: Documentos CIDOB Migraciones, No. 16.
31. Venturas, L. 2004. Divergent routes to the study of the diaspora in post-war Greece and the USA. *Journal of the Hellenic Diaspora* 30 (1), str. 121-142.
32. Vergeti, M. K. 1999. Παλιννόστηση και Κοινωνικός Αποκλεισμός (Return Migration and Social Exclusion). Thessalonica, second revised edition (2003). Dostupno na: http://alex.eled.duth.gr/Eldoseis/vergeti/index.htm
33. Vermeulen, H. 2008. The Greek labour diaspora in Europe, its integration in the receiving societies, especially Germany, and its relation with the home country. *Ethnicity and Migration: A*

Greek Story. Martin Baldwin-Edwards and Katerina Apostolatou (eds.), Dostupno na: www.mmo.gr
34. *"Politika"*, Beograd 26. jun 1993.

GREECE – AN EXAMPLE OF TRANSFORMING FROM AN EMIGRATION COUNTRY TO AN IMMIGRATION COUNTRY IN SOUTH EASTERN EUROPE

TIJANA ĐORĐEVIĆ

Faculty of Geography, University of Belgrade, 11000 Belgrade, Serbia

It must be recognized that the complex phenomenon of immigration cannot be analyzed only by collecting statistical data. It requires the implementation of serious, focused and scientific research projects and initiatives that would be essential to provide basic knowledge about the demographic, social, cultural and other characteristics of each immigrant group in Greece, but also about the perception on the position of migrants in Greek society and economy, as and the personal experiences and perceptions of their life in Greece. This will prove especially important for second and third generation of immigrants who should be the real target group of Greek integration policy. This research will require strong political will, and availability of this information is one of the most important rights available to every person in the XXI century. Therefore, continued monitoring of data given by statistical, governmental/nongovernmental agencies, institutions, organizations and independent research projects is necessary in order to improve system of practical measures to improve integration and status of immigrants in Greek society.

ПРЕДРАГ И. КОВАЧЕВИЋ[1],
МАРИЈА МУЦИЋ[2]

UDC: 314(496.5:497)

КАРАКТЕРИСТИКЕ ДЕМОГРАФСКОГ РАЗВОЈА АЛБАНИЈЕ У ОДНОСУ НА САВРЕМЕНЕ ДЕМОГРАФСКЕ ТОКОВЕ ЗЕМАЉА У ОКРУЖЕЊУ

[1] Републичка агенција за просторно планирање, 11000 Београд, Србија
[2] Центар за репопулацију Србије – „ДЕМОРС''

Извод: У раду се анализирају нека од демографских обележја модерне демократске Републике Албаније. Да ли је закаснела демографска транзиција албанског становништва конвергентна, и у којој мери, демографској транзицији земаља у суседству, и да ли је она близу последње рецентне фазе, а у којој се већ дуже време налазе развијене земље света, представља једну од суштинских питања овог рада. Такође се упоређивањем различитих демографских индикатора и њихових вредности Републике Албаније са осталим европским земљама, указује на главне демографске трендове у тој земљи.
Кључне речи: демографски развој, транзиција фертилитета, брачност, емиграција

Abstract: This paper analyses some of the demographic characteristics of modern democratic Republic of Albania. Among the main questions are those related to the demographic transition of the Albanian population and its extent the phase of the actual demographic situation. The paper provides comparison of different demographic indicators and their values in Albania and other European countries in order to define major demographic trends in this country.
Key words: demographic trend, fertility transition, marital status, emigrations

УВОД

У регионализацији европског континента Земље западног Балкана представљају један специфичан конгломерат хетерогених територијалних јединица, који се заједнички по низу обележја (природно-географских, социо-економских, социо-демографских, етнопсихолошких и др.) разликује од осталих делова/региона Европе, а посебно од најразвијенијег макрорегиона, Европске Уније. Највећи и најуочљивији диверзитет манифестује се упоредном анализом социо-демографских и социо-економских индикатора подручја Западног Балкана у односу на Европску Унију, или односом неких издвојених земаља поменуте две територијалне целине. С тим у вези је и главна тенденција свих држава југоисточне Европе (кандидата и потенцијалних кандидата за чланство у Унији) да достигну, или се што је могуће више приближе стандарду Уније. Једна од потенцијалних кандидата је и Албанија, држава која се безмало до пре само једну деценију развијала на себи својствен начин, препознатљив пре свега у земљама муслиманског етнокултуролошког и религиозног круга, а која је у XXI век укорачила са обележјима, својеврсним земљама савремених цивилизацијских тековина. Ова револуционарна диверзификација албанског друштва, посебно изражена последњих година, најуочљивија је с аспекта изучавања њеног демографског развитка.

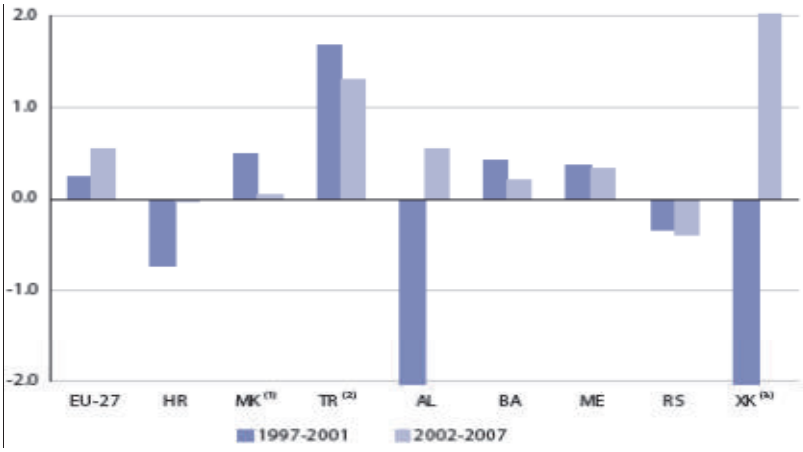
Оно што је заједничко свим земљама Западног Балкана, јесте транзициони процес кроз који пролазе њихова друштва (социо-економска, транзиција система политичког уређења, демографска, психолошко-социјална и етно-културолошка транзиција). Повећање сиромаштва, смањење средње класе, економски крах и политичка деструкција узроковани често ратовима, велико смањење Бруто националног производа, масовна отпуштања радника, ксенофобија, као и непотиснута међуетничка и међунационална, али и повремено испољена унутарнационална нетрпељивост, представљају најизраженије симптоме транзиционог процеса земаља Западног Балкана.

Албанија је једна од најмањих земаља Западног Балкана и уједно читаве Европе, са површинским обухватом од 28 748 км2, простире се на самом рубу западног дела Балканског полуострва. И поред изласка на два мора (Јадранско и Јонско) са дужином морске обале (границе) од 476 км, Албанија ипак спада у планинске земље. Граничи се Србијом и Црном Гором на северу и северозападу, Македонијом на истоку и Грчком на југу и југоистоку. Укупно становништво Албаније износи нешто мање од 3,2 милиона људи.

ПРИРОДНА КОМПОНЕНТА ДЕМОГРАФСКОГ РАЗВОЈА АЛБАНИЈЕ НА ПОЧЕТКУ НОВОГ МИЛЕНИЈУМА

Упркос демографској транзицији која је захватила све земље југоисточне Европе, Албанија и даље наставља да буде држава млађе популације. Висок ниво фертилитета, који је средином прошлог века износио 7 рођења по једној жени, рапидно је смањен на 2,2 1997. године, да би последњих година достигао чак 1,3 (2007.), што је Албанију позиционирало на само зачеље држава са најмање рођења по једној жени. Године 2006. Албанија и Србија су биле подједнаке према стопи укупног фертилитета (1,4), а једино је БиХ имала мањи (1,2). Важно је истаћи да је најдрастичније смањење фертилитета крајем XX века остварено упркос одсутности модерне контрацепције и абортуса. Контрацепција и абортус су у Албанији били легализовани и доступни тек са почетка 1990-их, иако њихово знање и примена још увек није широко распрострањено, као последица традиционалног семи-феудалног друштва, а какво је некада било албанско. Док је стопа наталитета непрекидно имала силазни тренд, стопа морталитета, иначе константно најмања у односу на регистроване стопе морталитета у државама Југоисточне Европе, била је стабилна, додуше са незнатним смањењем последње посматране године (4,6‰ – 2007. године). Ниска стопа морталитета је свакако кореспондентна популационом развитку из прошлости, а из које је произашло мање учешће старијих лица, што је супротно осталим државама региона (осим Турске и Косова и Метохије - УН 1244), као и партиципацији великих старосних група унутар Европске Уније. Док је стопа наталитета 1997. године износила 18,5‰, 2007. године она је била 10,5‰, безмало исто као и унутар ЕУ (10,6‰).

Дијаграм бр. 1 Просечни годишњи раст становника ЕУ 27, земаља кандидата и потенцијалних кандидата за приступање ЕУ за период 1997-2001 и 2002-2007. године.

Извор: Pocketbook on candidate and potential candidate countries, 2009 edition, EUROSTAT, website http://ec.europa.eu/eurostat

Док је у првом четворогодишњем периоду (1997-2001) становништво Албаније опадало нешто преко 2,0% годишње, у наредном периоду (2002-2007) оно се увећавало. Негативан раст становништва Албанија директно се везује само за једну годину, 1999-ту (1999-2000), када је становништво опало за 9,3%, док се свих осталих година увећавало. Године 2007. Албанци су увећали своју популацију за свега 0,1%, док је нпр. у Србији оно смањено за 0,6% (EUROSTAT, 2009.).

Пре Другог светског рата, тачније 1939. године 85% становништва је било запослено у аграру, а италијанска окупација касних 1930-тих година дала је посебан печат закашњењу процеса индустријализације и повећању индустријске производње (A. Gjonca, A. Aassve, L. Mencarini, 2008.). Након рата албанска влада примењује стаљинистички рапидни модел индустријализације, а 1970-тих година *per capita* се повећавао за 8,2% годишње. Међутим, на крају осме деценије 20. века, после слома са Кином, индустријска производња у Албанији има опадајући тренд, и на крају комунистичког режима Албанија је била најсиромашнија европска држава са БДП од $380 (World Bank 1996.). У Албанији је 2002. године ¼ становништва било сиромашно док је чак 4,7% живело на ступњу екстремног сиромаштва, што је после Косова (УН 1244), где је половина популације екстремно сиромашна, највише у региону.[1] Иако је повећан удео градског становништва са 15% 1938., на скоро 50% 2001. године, око 80% сеоске популације живи на ступњу екстремног сиромаштва, а маларија и туберкулоза су саставни део његовог становништва (20% сеоског становништва је заражено маларијом, док је 17,8% смрти изазвано обољењем туберкулозе). У Албанији је 2008. године урбану популацију чинило око 1541 хиљада или 48,6% становништва (Instat, 2009).

Табела бр. 6. Укупно становништво и густина насељености земаља Западног Балкана и ЕУ-27 у периоду 1997-2007.

	Укупна популација, 1. јануар (у хиљадама)										
	1997	**1998**	**1999**	**2000**	**2001**	**2002**	**2003**	**2004**	**2005**	**2006**	**2007**
Албанија	**3324**	**3354**	**3373**	**3058**	**3063**	**3084**	**3103**	**3120**	**3135**	**3149**	**3153**
Босна и Херцеговина	3727	3550	3689	3753	3790	3813	3830	3837	3843	3843	3844
БЈР Македонија	1991	2002	2013	2022	2031	2039	2024	2030	2035	2039	2042
Монтенегро	606	608	610	612	615	617	619	621	623	624	625
Србија	7610	7583	7553	7528	7505	7502	7491	7470	7456	7425	7382
Косово (УН 1244)	2169	:	:	:	:	1985	2016	2041	2070	2100	2127
Хрватска	4572	4501	4554	4442	4437	4445	4443	4442	4444	4443	4441
ЕУ-27	478102	480383	481076	482188	482958	484541	486520	488632	490898	492965	495090
	Густина насељености (ст/км2)										
	1997	**1998**	**1999**	**2000**	**2001**	**2002**	**2003**	**2004**	**2005**	**2006**	**2007**
Албанија	**115,6**	**116,7**	**117,3**	**106,4**	**106,6**	**107,3**	**107,9**	**108,5**	**109**	**109,5**	**109,7**
Босна и Херцеговина	72,8	69,3	72	73,3	74	74,5	74,8	74,9	75	75	75,1
БЈР Македонија	77,4	77,9	78,3	78,6	79	79,3	78,7	78,9	79,2	79,3	79,4
Монтенегро	43,9	44	44,2	44,4	44,5	44,7	44,8	45	45,1	45,1	45,2
Србија	98,2	97,9	97,5	97,2	96,9	96,8	96,7	96,4	96,2	95,8	95,3
Косово (УН 1244)	199,2	:	:	:	:	182,3	185,2	187,5	190,1	192,9	195,3
Хрватска	80,8	79,5	80,5	78,6	78,5	78,6	78,5	78,5	78,5	78,5	78,5
ЕУ-27	110,9	111,9	112,1	112,2	112,5	112,8	113,3	113,9	114,3	114,8	:

Извор: Pocketbook on candidate and potential candidate countries, 2009 edition, EUROSTAT, website http://ec.europa.eu/eurostat

Смртност одојчади је са 148 умрлих на 1000 живорођених смањена на 45,4 последњих деценија 20. века, а очекивано трајање живота на рођењу је повећано на 70,7 година (Gjonca 2001.). Године 1997. смртност одојчади редукована је на 22,2 умрлих на 1000 рођених, а очекивано трајање живота достигло је 74,4 године, да би 2007. године Албанија, заједно са Хрватском забележила најмању стопу смртности одојчади у Региону (5,6‰). Очекивано трајање живота на рођењу становника Албаније у периоду 2001-2005 износило је 75,4 године, за мушкарце 72,1, а за жене 78,6. Према публикацији „Men and women in Albania 2006 ” коју је је издао Републички завод за статистику Албаније, очекивано трајање живота на рођењу за

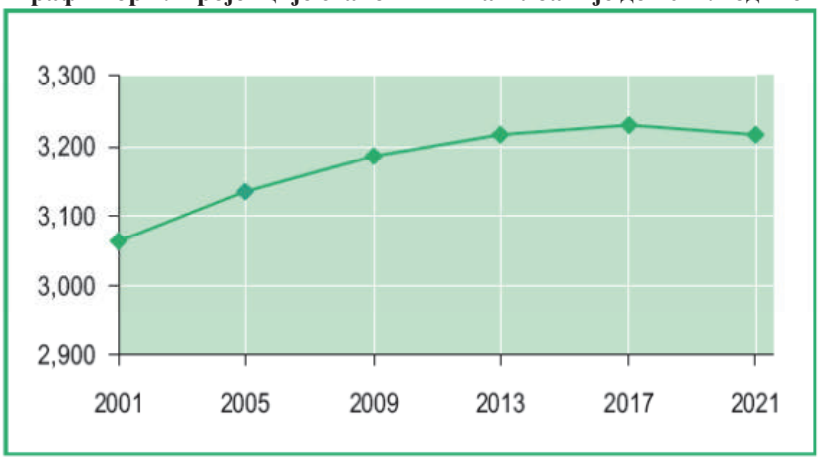
[1] Г. Матковић *Overview of Poverty and Social Exclusion in the Western Balkans,* Становништво XLIV, јануар-јун 2006, ЦДИ, ИДН, Београд

мушко становништво Албаније било је 72,4, а за жене 77,2 године,[2] што је више него у Републици Србији за период 2005-2007., где се за мушкарце на рођењу очекивало да ће живети 70,42, а жене 75,82 година[3].

Након Другог светског рата социјални систем у Албанији био је катастрофалан, свега 1% од буџета било је улагано у подизање здравствене заштите становништва. Учешће неписмених било је око 80%, док је удео неписмених жена, а због њихове деградације и инфериорног положаја био чак 92%. Неписмено становништво је посебно било доминантно у руралном подручју, те након великог улагања од стране владе у описмењавање становништва до 1989. године учешће неписмених је смањено на мање од 8%, а до 2001. године на 5,6%.[4] И поред тога што се учешће неписмених из године у годину смањује, стопа незапослености има узлазни тренд. Удео неписменог становништва у Републици Србији је 2002. године био мањи него у Албанији, 3,45%,

И према пројекцији становништва базираној на основу Пописа 2001. године, тренд кретања становништва Албаније ће се одвијати према моделу сличном земљама у окружењу. Природна компонента, која се већ налази у димензији испод нивоа просте репродукције, представљаће главни фактор смањења популационе снаге Албаније. То показује и старење становништва. Ипак, албанско становништво и даље носи обележје млађег становништва, просечне старости 32,2 године, од чега су мушкарци просечно стари 31,8, а жене 33,4 године (Women and Men in Albania 2006. INSTAT, Instituti i Statistikave, www.instat.gov.al). Поређења ради становништво Србије је 2002. године било просечно старо 40,2 године, а просечна старост према полу показује да су мушкарци били просечно стари 39, а жене 41,5 године.

График бр 1. Пројекције становништва Албаније до 2021. године

Извор: Извор: Albania in Figures, Instat, Tirana, 2010.

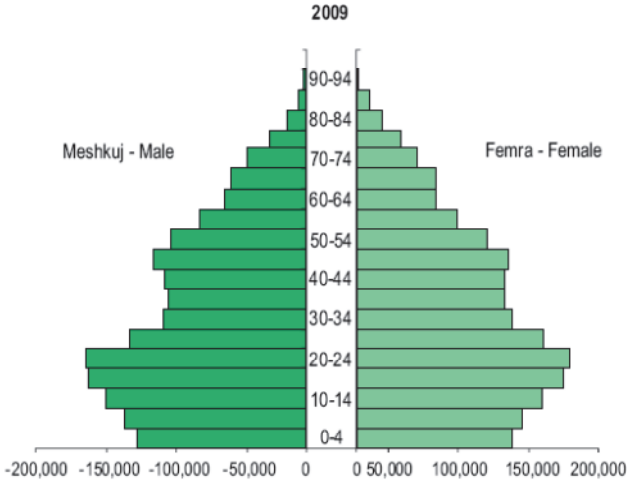
Праћење виталне статистике у Албанији у 20. веку суочено је са многобројним потешкоћама, а испитивање историје фертилитета омогућено је по први пут тек 2002. године (Gjonca, A., Aassve, A., и Mencarini, L). У традицији албанског друштва брак се сматра друштвеном обавезом, а такође постоји универзално, устаљено правило првог рођења детета у браку. Рађење ван брака је готово равно нули (Falkingham and Gjonce, 2001, INSTAT 2005.).

Према учешћу популације са преко 65 година, Албанија бележи најнижу вредност у Европи. Према типологији која разликује земље према истом показатељу, она се једина налази у групи до 10% старијих лица (преко 65). Мање учешће карактерише такође Ирску, Словачку, Кипар, Босну и Херцеговину и Македонију, који се налазе у другој групи држава са учешћем старијих лица (10% - 12%), док Италија бележи највећу вредност у читавој Европи (преко 18%). Од просечне вредности од 11% у Западном Балкану, Србија и Хрватска се истичу као државе са

[2] Women and men in Albania 2006, Instat 2007.
[3] Општине у Србији 2008., РЗС, јануар 2009, Београд.
[4] Gjonca, A., Aassve, A., Mencarini, L., ''Albania: Trends and patterns, proximate determinants and policies of fertility change''

највећом партиципацијом старијих. Према Попису 2002. у Србији удео истих био је 16,54%,[5] а у Хрватској Пописом 2001. године 15,6%.[6] Према проценама становништва, у ове две државе, учешће истог старосног контигента порасло је последњих година, па је 2007. године и у Србији и у Хрватској оно износило по 17,22%.[78]. Старосна пирамида албанског становништва 2009. године, указује на тренд демографског старења који је кренуо од дна пирамиде, као и на сужавање пирамиде у најрепродуктивнијим старосним групама. Пораст очекиваног трајања живота, високе стопе емиграције (које су проузроковале одлив најрепродуктивнијег становништва) и ниже стопе фертилитета свакако ће убрзати тренд демографског старења у Албанији.

Дијаграм бр. 2. Старосна пирамида албанског становништва 2009.

Извор: Albania in Figures, Instat, Tirana, 2010.

Постоје четири основна региона у Албанији, која се како према природно-географским обележјима, разликују и према степену развијености: планински регион на северо-истоку који је најмање развијен, два региона (централни и обалски) који су нешто развијенији, док је главни град Тирана, као засебна регионална целина, најразвијенији међу њима. Према укупној стопи фертилитета као и времену између порођаја рођења, посебно за треће дете, прва три региона се не разликују драстично, али је приметна разлика у односу на најразвијенији регион (главни град Тирана).

Да су се у традицији албанског друштва устаљена ригидна схватања брака одржала све до данашњих дана, показују подаци према којима је 72% женског становништва до 25 година старости удато, а да је само 8% жена старих до 35 година ван брака. Такође се нису битније промениле ни године ступања у брак, док су 1950. године средње године ступања у брак женског становништва биле 22 године, а 2000-те 23 године, мушкарци су 1950-те ступали у брак у просеку са 27,7 година, а педесет година касније са 28,1. Према подацима Виталне статистике број деце рођене ван брака је безначајан. Мање од 0,5% укупно рођених је 2003. године било ван брака. И поред традиционално високог вредновања брака као универзалне појаве албанског друштва, живот у кохабитацији остварује веома мали проценат становништва, али постоје индиције да је овакав вид коегзистирања партнера, посебно оних млађих старосних група, у порасту, чему велики допринос даје нова законска регулатива (The family code) која се примењује од 2003. године. Такође, пре овог националног прописа, још 1994. године, Албанија се обавезала поштовањем људских и мањинских права, а посебно правима малолетних лица

[5] Попис становништва домаћинства и станова 2002. књига 2, РЗС, 2003.
[6] Попис становништва 2001. године, ДЗС, http://www.dzs.hr
[7] Општине у Србији 2008., РЗС, јануар 2009, Београд.
[8] Статистичке информације 2009., Државни завод за статистику, Република Хрватска, ДЗС, Загреб 2009.

„Конвенцијом права деце у Албанији".[9] Живот у кохабитацији, посебно међу младима је редак, и то из неколико разлога међу којима су на првом месту финансијска ограничења младих да се одвоје од својих родитеља, потешкоће око запослења, али и стицања и куповине стамбених јединица за живот.

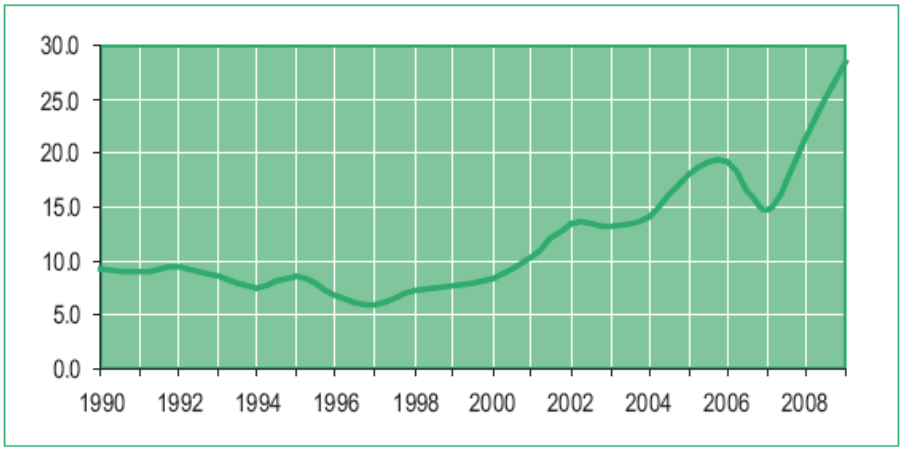
Табела бр. 2. Стопе укупног фертилитета и смртност одојчади 1997-2007.

	Стопа фертилитета (деце по мајци)										
	1997	**1998**	**1999**	**2000**	**2001**	**2002**	**2003**	**2004**	**2005**	**2006**	**2007**
Албанија	**2,2**	**2,2**	**2,1**	**02**	**2,3**	**1,9**	**02**	**1,8**	**1,8**	**1,4**	**1,3**
Босна и Херцеговина	1,7	1,6	1,4	1,3	1,4	1,2	1,2	1,2	1,2	1,2	1,2
БЈР Македонија	1,9	1,9	1,8	1,9	1,7	1,8	1,8	1,5	1,5	1,5	:
Монтенегро	1,7	1,9	1,8	1,9	1,8	1,9	1,8	1,7	1,6	1,6	1,7
Хрватска	1,7	1,5	1,4	1,5	1,4	1,3	1,3	1,3	1,4	1,4	1,4
Србија	1,5	1,7	1,6	1,5	1,6	1,6	1,6	1,6	1,5	1,4	:
Косово (УН 1244)	:	:	:	:	:	:	3,2	:	:	:	:
	Стопа смртности одојчади										
	1997	**1998**	**1999**	**2000**	**2001**	**2002**	**2003**	**2004**	**2005**	**2006**	**2007**
Албанија	**22,2**	**15**	**12,2**	**11,9**	**10,8**	**10,2**	**8,4**	**7,8**	**7,6**	**7,4**	**5,6**
Босна и Херцеговина	12,5	11	10,2	9,7	7,6	9,2	7,6	7,4	6,7	7,5	:
БЈР Македонија	15,7	16,3	14,8	11,8	11,9	10,2	11,3	13,2	12,8	11,5	10,3
Монтенегро	14,8	13,9	13,4	11,1	14,6	10,8	11	7,8	9,5	11	7,4
Хрватска	8,2	8,2	7,7	7,4	7,7	07	6,3	6,1	5,7	5,2	5,6
Србија	12	11,9	11,1	10,6	10,2	10,1	09	8,1	08	7,4	7,1
Косово (УН 1244)	18,2	:	:	:	:	11,2	15,1	11,8	9,6	12,7	11,1
ЕУ-27	6,8	6,5	6,1	5,9	5,8	5,5	5,3	:	:	4,7	:

Извор: Pocketbook on candidate and potential candidate countries, 2009 edition, EUROSTAT, website http://ec.europa.eu/eurostat

У поређењу са суседним земљама, Албанци и Албанке раније ступају у брачни живот у односу на суседне земље. Тако су нпр. 2000. године девојке у Грчкој ступале у брак са 28,6, а мушкарци са 32,8, док је нешто слично и у Србији и Црној Гори (26,8:30,6). У педесетједногодишњем периоду стопа нупцијалитета се веома мало изменила, 1950 је износила 10,1‰, а 2000. године нешто мање (8,4‰). И поред високе стопе нупцијалитета (највеће у Европи), дошло је до повећања броја развода, као и до увећане стопе диворцијалитета.

График бр. 3 Стопа развода бракова, Албанија, 1990-2008. (на 100 бракова)

Извор: Albania in Figures, Instat, Tirana, 2010.

[9] Albania Alternative Report – *For the situation of children's rights and the implementation of the Convention on the Rights of the Child in Albania*, The Children's Human Rights Centre of Albania – CRCA, Tirana, August 2004. У овон извештају су детаљно анализирани

Један од главних фактора високог фертилитета, поред деценијског спровођења пронаталитетне политике, је и знатно закаснела легализација абортуса (абортус је легализован тек 1991. године), али на прво месту непознавање метода и лоша приступачност контрацептивним средствима, данас распрострањених у великом опсегу, а што је и резултирало фрапантној редукцији фертилитета. Пронаталистичка политика која се спроводила од 1945. године ипак је главни фактор задржавања високе стопе фертилитета између 1945-1990. Целокупна популациона политика била је фокусирана само на смањењу инфантилног и матералног морталитета, а многобројни бенефити и разне врсте погодности које је пружао социјални систем (становање, брига и нега деце, разне олакшице при куповини хране, одеће, обуће и осталих животних потреба итд.), представљао је олакшавање у амбијенту у коме су живеле породице са великим бројем својих чланова. Социјалне мере уведене 1981. године, када је одсуство због трудноће са шест недеља повећано на шест месеци, довеле су до драстичног пораста броја рођења у Албанији, али пар година након тога долази до супротног тренда. Неколико фактора је допринело томе: већа едукација становништва, доступност контрацептивним средствима, али и то да руралном становништву, које се углавном бавило агрокултурним делатностима, није било омогућено коришћење погодности као оном које је било запослено у друштвеном сектору, углавном насељеном у урбаним срединама. Нови законским оквиром, а што је формулисано Уставом Републике Албаније, положај жене и мушкарца (а тиме и супружника) је изједначен, и то на задовољавању свих потреба (професионалних, резиденцијалних, систем едукације, систем здравственог и социјалног осигурања, једнака партиципација у политичким и другим пољима друштвеног управљања и др.).

Улагањем у систем образовања, посебно код женског пола, дошло се до еклатантног напретка, на шта указује смањење од 92% неписмених жена 1945. године, на свега 8% 1989. године, а до 2002. године, неписменост пунолетне женске популације је смањена на мање од 5%. Од више од 90% ученика који заврше основно образовање, 70% наставља даље да се школује, а од свих ученика завршене средње школе, више од 40% уписује факултет. Комунистички систем у Албанији, који је био главни фактор секуларизације Албанског патријархалног друштва, удаљио је устаљене норме (стереотипе) које су наметнули традиционални и тврди религиозни дух. Подизање едукације на већи ниво, посебно оног код женског становништва, као и пораст стопе запослености (посебно код женске популације), заједно са побољшањем услова и амбијента у којем је албанско становништво живело, све скупа је имало реперкусију на смањење фертилитета.

Након слома комунистичког система, савремено албанско друштво ослања се на рецентну тржишну економију. Органи управне и извршне власти креирају нову политику, чиме се доноси и спроводи законска регулатива која је према стандардима добро уређених држава. Један од првих великих корака био је легализација абортуса 1991. године, те некада када је стопа извршених абортуса била скоро нула, он је рапидно порастао, на 172 регистрованих абортуса на 1.000 живорођених 2002. године (Instat, 2003.). Иако је дошло до распрострањености контрацептивних средстава, на подизању свести о њиховој употреби се и данас пуно ради ,,јер и поред тога што се лек налази у апотеци, мора се поврх свега информисати корисник о његовој примени и нежељеним последицама његовог дејства''. Албанија је такође суочена и са проблемима инфективно преносивих болести, превасходно због неадекватног и небезбедног сексуалног живота. Са тим у вези као модерно друштво, Албанија тежи предузмању одлучних акција у циљу подизања свести, промовисања и очувања јавног здравља и редукције фактора који до његовог нарушавања доводе.

На смањење фертилитета такође је утицала и целокупна економска ситуација у условима тржишне транзиције и преласка из једног система управљања у други. Дошло је до повећања стопе незапослености становништва, посебно женског, чак више манифестованог у урбаним срединама (изузев Тиране). Са трендом рапидног смањења фертилитета, албанско друштво би се ускоро могло налазити у проблему са којим се последњих деценија суочава становништво безмало читаве Европе – интензивном биолошком депопулацијом.

ОСНОВНА ОБЕЛЕЖЈА МИГРАЦИЈА У АЛБАНИЈИ

Од 1990-те Албанија има највећу стопу миграционог салда у Европи. Око 24% популације је напустило земљу у периоду 1990-2001, а највећи део емиграната припадао је групи репродуктивно способног становништва, односно припадао је старости 25-35 година. Старосно-полну структуру је додатно пореметио и већи одлив мушког становништва, што се у почетку периода засигурно одразило и на смањење апсолутног броја рођења, поготово ако се има у виду да су генерације одсељених највиталнији репродуктивни потенцијал. Треба истаћи да су у ранијим миграцијама превасходно учествовала мушка популација, што је представљало потешкоћу у проналажењу партнера, али се током деведесетих неравнотежа мушког и женског становништва ублажава (INSTANT 2001). Емиграцијом су биле захваћене готово све области Републике Албаније, као и различите групе становника (према степену образовања, различите социјалне категорије итд.). Како се фертилитет разликује према великим просторним целинама (као и према одређеним категоријама), у неким областима емиграција и смањење укупног броја живорођених деловали су позитивно на демографску транзицију, тј. на смањење стопе укупног фертилитета (СУФ), а тиме и на целокупни друштвени развој. Позитиван ефекат новог тренда популационог развоја посебно је деловао на социо-економски развоју сиромашнијих и оскуднијих подручја земље.

Миграције су један од најважнијих социјалних, економских и културних феномена који су захватили Албанију последњих деценија. Од 1990. године, скоро четвртина албанске популације напустила је земљу, док су се унутар земље одвијале крупне унутрашње миграције на релацији село-град. Најважнији фактор који је навео албанско становништво да емигрира био је колапс социјалистичког режима у централној и источној Европи након 1989. године. Обесправљени у политичко-економској нестабилности и константном погоршању животног стандарда, велики број Албанаца се одлучио за напуштање земље још 1991. године. Око 20,000 Албанаца је бродовима прешло Јадранско море и искрцало се у Италији. Од 1990. године, Албанија се суочава са једним од највећих емиграција модерног доба. Десет година касније најмање 600,000 Албанаца (једна петина становништва) живело је у иностранству, углавном у Грчкој и Италији.[10]. Важно је споменути и крах једног од највећих финансијских система Албаније, националног инвестиционог механизма „Пирамидална шема" („Pyramid schemes") у коју је деведесетих година око једна половина Албанаца интензивно улагала финансијска средства. Према проценама Светске Банке („World Bank"), Албанци су имали губитак од око 1,2 милиона долара, што је изазвало нове потресе унутар земље, као и нови егзодус становништва. Овај економски крах изазвао је и банкрот великог броја Албанаца који су живели у иностранству (највише у Грчкој и Италији), јер су управо Албанци из дијаспоре, слепо верујући највише инвестирали у систем „pyramid schemes". Године 1999. више од пола милиона косовских Албанаца избегло је у Албанију, који су се углавном репатрирали након интервенција НАТО снага. Од 2000. године, са стабилизацијом политичке ситуације, долази до смањења одлива становништва, али се оно и убудуће непрекидно наставља, посебно постају уочљиве нове дестинације емиграната, посебно емиграције у Европу, Северну Америку, али и Аустралију.

У табели бр. 3. приказани су званични статистички подаци од стране националних статистичких служби које су последњих година регистровале највећи број албанских имиграната. Према овим публикованим подацима, најбројније земље коју чине албанску дијаспору су Италија и Грчка, али и САД. Године 2006. у Италији је било пописано 375,947 Албанаца, у Грчкој је 2007. године живело њих 318,766, док их је у САД 2000. године било регистровано 113,661. Треба скренути пажњу на велики број Албанаца који илегално живе на подручју суседних земаља (Косово и Метохија, Македонија, Грчка), али и оне на другим континентима (Азија, Америка, Аустралија). Према проценама Светске Банке (World Bank) 2005. године у Македонији их је живело близу 100 хиљада. У периоду од 1990. године услед Економске нестабилности, Као и чувеним финансијским колапсом из 1996/97 године (пирамида уштеде шеме 1996/1997), Око 1 милион Албанаца емигрирало је у друге државе.

[10] Russel K., Vullnetari (2003) *Migration and Development in Albania,* Working Paper No. C5, Sussex, Centre for Migration Research.

Табела бр 3. Главне дестинације албанских емиграната

Назив Земље дестинације	број лица	Година	Извор
Грчка	318,766	2007	Residence permits issued in Greece as of 13 December 2007, Ministry of Interior, Greece, 2007
Италија	375,947	2006	Foreign population resident in Italy, Italian StaStatistical Office (ISTAT)
САД	113,661	2000	Stocks of Albanian nationals, US Census
Уједињено Краљевство	50,000	2005	Stocks of Albanian emigrants, Ministry of Labour, Social Affairs and Employment and Equal Opportunities, Albania
Канада	14,935	2001	Stocks of Albanian nationals, Canadian Census
Немачка	11,630	2002	Stocks of foreign population by nationality, Federal Statistical Office

Извор: „Migration in Albania", Publisher: *Migration International Organization for Migration,* October 2008.

Упркос великом обиму спољних миграција у Албанији су веома динамичне и интерна пресељавања становништва која су се најчешће одвијала на релацији село-град. Она су посебно била манифестована интензивирањем процеса индустријализације и урбанизације становништва, али често условљена и другим факторима (природни услови, клима итд.). На пример, 2001. године 60% интерних миграција отпадало је на пресељавања из руралног у урбана подручја, а колика је привлачност главног града Тиране, говори и то да је општина Тирана апсорбовала скоро једну половину имиграната. Разлози масовне имиграције градова Албаније су многобројни, а међу најважније спадају глад, сиромаштво и тешки услови за живот у руралним подручјима, као и природне непогоде којима је Албанија била изложена у прошлости. У многим регионима људи су били принуђени да напусте своја огњишта како би успели да преживе. Према истраживањима једног бесправно подигнутог приградског насеља, Бреглумас (Breglumas) у саставу Тиране, готово половина имиграната досељена је у ту област како би избегла природну катастрофу, као што су поплаве и штете на усевима, или због девастације пољопривредног земљишта у њиховом завичају што је угрозило њихову прехрамбену сигурност (Pojani, D. 2011).

ЗАКЉУЧАК

И поред демографске транзиције која је захватила све земље југоисточне Европе, Албанија и даље наставља да буде држава млађе популације! Од европских дражава са највећим бројем рођења по једној жени, који је средином прошлог века износио 7, Албанија последњих година постаје једна од држава Западног Балкана са најмањом вредношћу стопе укупног фертилитета (2007. године СУФ је износио 1,3). Највеће смањење фертилитета је остварено упркос одсутности модерне контрацепције, и абортуса, који почињу да се законски и когнитивно примењују тек са почетком деведесетих година, иако њихово знање и примена још увек није широко распрострањено, а као последица традиционалног семи-феудалног друштва. И док је стопа морталитета последњих деценија била релативно константна и нижа, а што је директна последица млађе албанске популације, редуковане стопе смртности одојчади (крајем деведесетих година она се спушта на 20‰), као и повећаног очекиваног трајања живота (очекивано трајање живота на рођењу становника Албаније у периоду 2001-2005 износило је 75,4 године, за мушкарце 72,1, а за жене 78,6), на другој страни стопа наталитета имала је силазни тренд, што је директно утицало на смањење природног прираштаја.

У периоду 1997-2007. године укупно становништво Албаније је опало са 3 324 на 3 153 хиљаде, а што је директна последица само једне године (1999). И према пројекцији становништва базираној на основу Пописа 2001. године, тренд кретања становништва Албаније ће се одвијати према моделу сличном земљама у окружењу.

* supported by the OTKA 75624 research project

Социјални систем након Другог светског рата био је катастрофалан, свега 1% од буџета било је улагано у подизање здравствене заштите становништва (учешће неписмених било је око 80%, док је неписмених жена, због њихове деградације и инфериорног положаја било чак 92%). Висока концентрација неписмених је посебно заузимала рурална подручја. Након великог улагања од стране владе у описмењавање становништва, до 1989. године, учешће неписмених је рапидно редуковано, на мање од 8%, а до 2001. године на 5,6%. И поред тога што се учешће неписмених из године у годину смањује, стопа незапослености има узлазни тренд.

Праћење Виталне статистике у XX веку суочено је са многобројним потешкоћама, а испитивање историје фертилитета омогућено је по први пут тек 2002. године. Са учешћем од 8,2% популације са преко 65 година, Албанија бележи најнижу вредност у Европи (Попис 2007.), међутим оправдана су очекивања да ће у наредном периоду, а према садашњем природном кретању становништва, порасти удео старијих лица (пре свега старијег средовечног становништва 40-59). Такође је присутна и регионална издиференцираност према природно-географским, економским, али и демографским показатељима, посебно у односу Региона главног града Тиране, најразвијенијег и остала три региона.

Миграције су један од најважнијих социјалних и економских феномена који су захватили Албанију последњих деценија. Од 1990. године, Албанија се суочава са једним од највећих емиграција модерног доба, од када је скоро четвртина албанске популације напустила земљу, док су се унутар граница државе одвијале крупне унутрашње миграције (најчешће на релацији село-град). Међу земљама које су апсорбовале највећи број албанских емиграната спадају Грчка и Италија, али и Македонија.

Схватање брака, и заснивање породице само у оквиру брака су универзална појава која се у Албанији очувала до данашњих дана. Оно што такође разликује модел брачности Албаније од других земаља, јесте и раније ступање у брак Албанаца и Албанки. Међутим, у последње време, и поред јаког традиционалног вредновања брака, уочава се повећање кохабитације, посебно у млађим групама, а што је последица нове законске регулативе („Family Code"). Побољшање животног стандарда, изједначавање права и указивање већег поштовања према женском становништву, и подизање свести о општој али и здравственој култури, и поред високе стопе нупцијалитета (највеће у Европи), довело је до повећања броја развода, тј. до увећане стопе диворцијалитета.

Након слома комунистичког система, савремено албанско друштво ослоња се на рецентну тржишну економију. Органи управне и извршне власти креирају нову политику, чиме се доноси и спроводи законска регулатива, а која је према стандардима добро уређених - модерних држава. Демографски развитак становништва Албаније, иако специфичан и јединствен по појединим атрибутима, по свему судећи има тенденцију развитка устаљеног у суседним земљама, као и подручју других европских државама. Основни чинилац специфичности демографског развоја Албаније представљао је религијски и етнокултуролошки цивилизацијски круг албанског становништва, и његов модел природног обнављања, као и вековна изолованост и негована традиционалност патријархалног друштвеног система. Према анализираним показатељима, као и према осталим доступним информацијама, може се засигурно тврдити да демографски развој албанског друштва иде у корак са демографским развојем модерних друштвених заједница, и да доскорашње наглашене демографске разлике између припадника муслиманске и других религијских и верских заједница у Европи почињу драстично да се умањују.

ЛИТЕРАТУРА

1. AASSVE, A., GJONCA, A., MENCARINI, L. (2006): *Trends and patterns, proximate determinants and policies of fertility change,* Max Planck Institute for Demographic Research: Volume 19, Article 11, Germany November 2008. http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol19/11/
2. AASSVE, A., GJONCA, A., MENCARINI, L. (2005): *The highest fertility in Europe - for how long? The analysis of fertility change in Albania based on individual Data*, Working Paper of Institute for Social and Economic Research, paper 2005-56 (PDF)

http://www.iser.essex.ac.uk/publications/working-papers/iser/2006-56.pdf. Colchester: University of Essex
3. DZS, Državni Zavod za statistiku Republike Hrvatske, *Žene i Muškarci u Hrvatskoj*, DZS, Zagreb, 2009. http://www.dzs.hr/
4. DZS, Državni Zavod za statistiku Republike Hrvatske, Statističke informacije 2009., DZS, Zagreb, 2009. http://www.dzs.hr/
5. ESPON, (2006): ECPs Transnational Networking activites 097/2005 *Data and Indicators of Western Balkans - Final Report,* Athens, April 2006.
6. ESPON, (2008). *Territorial dynamics in Europe: Trends in population development*, ESPON 2013 Programme, ESPON Territotiral Observation No. 1, November 2008.
7. EUROSTAT, European commission, (2009). EUROSTAT Pocketbooks 2009 edition, *Pocketbook on candidate and potential candidate countries*, EUROSTAT, Luxemburg, 2009. website http://ec.europa.eu/eurostat
8. INSTAT Albania, Institute for Statistics (2010). *Albania in figures 2010.*, Tirana: INSTAT Albania, 2007. www.instat.gov.al
9. INSTAT Albania, Institute for Statistics (2007). *Women and Men in Albania 2006.* Tirana: INSTAT Albania, www.instat.gov.al
10. IOM (2008): International Organization for Migration, *Migration in Albania: A Country Profile*, IOM - International Organization for Migration, October 2008. Internet: http://www.iom.int
11. King, R., Vullnetari, J. (2003). *Migration and Development in Albania*, working paper C5, pdf http://www.migrationdrc.org/publications/working_papers/WP-C5.pdf Development Research Centre on Migration, Globalisation and Poverty, University of Sussex, Brighton, December 2003.
12. Matković, G. (2006): *Overwiev of Poverty and Social Exlusion in the Western Balkans*, Stanovništvo XLIV br. 1 januar-jun 2006., IDN, CDI, Beograd, 2006.
13. Pojani, D. (2011): Cities in Transition 2011, National Report – Albania,UN Habitat, 2011
14. Santarelli, E., Cottone, F. July (2008): Leaving home, family support and intergenerational ties in Italy: Some regional differences, Max Planck Institute for Demographic Research: Volume 21, Article 1, Germany 2008. http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol21/1/

CHARACTERISTICS OF DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF ALBANIA IN RELATION TO CONTEMPORARY DEMOGRAPHIC TRENDS IN NEIGHBORING COUNTRIES

PREDRAG I. KOVAČEVIĆ[1], MARIJA MUCIĆ[2]

[1] Republic Agency for Spatial Planning, 11000 Belgrade, Serbia
[2] Centre for repopulation of Serbia „DEMORS“, 11070 Belgrade, Serbia

Despite demographic transition that has affected all the countries of Southeast Europe, Albania continues to be a state of young population! From an European country with the highest number of birth per woman (which was in the middle of the last century amounted to 7), Albania became one of the countries with the lowest total fertility rate (2007. SUF was 1.3). The social system after the Second World War was disastrous. Only 1% of the budget was intended to improving the health of population. The share of illiterate people was around 80%, while the share of illiterate women, and because of their inferior position was up to 92%. Illiteracy was mostly presented in the rural areas of the country. After a large investment by the government in literacy of the population, the share of illiterates rapidly reduced to 5.6% in 2001. Monitoring of vital statistics in the twentieth century faced with difficulties. Fertility analysis was allowed for the first time in 2002. With a share of only 8.2% of the population over 65 years in 2007, Albania recorded the lowest sume of this age grupe in Europe (Census 2007).

Migration is one of the most important social and economic phenomena that affected Albania in recent decades. Since 1990 Albania is facing one of the largest emigration of modern times, and that

year nearly a quarter of the Albanian population left the country, while inside of the country rural-urban migrations were taking place.

The notion of marriage and family only within marriage, as a universal phenomenon in Albania, is preserved to this day. What also distinguishes the model of matrimonial Albania from other countries, is the early marriage of Albanian men and women. However, lately, in spite of strong traditional valuation of a marriage, there is an increase of cohabitation, particularly in the younger groups as a result of new legislation ("Family Code"). As consequence of improved living standards, equal rights, greater respect for female population, general awareness and health education and despite high rates of nuptiality (the largest in Europe) the number of divorces has increased.

Demographic characteristics of Albanian population and its model of reproduction, as well as centuries of isolation and cherished traditional social system are influenced by specific religious and civilization context. According to the analyzed indicators, as well as to other available information can be argued that the demographic development of Albania is keeping pace with the demographic development of modern countries. Recently, demographic differences between members of the Muslim and other religions and religious communities in Europe are surely reduced.

МАРИАНА ЛУКИЋ UDC: 314(497.6 Istočno Sarajevo)

ДЕМОГРАФСКО СТАЊЕ ГРАДА ИСТОЧНО САРАЈЕВО

Филозофски факултет, Универзитет у Источном Сарајеву, 71420 Пале, Република Српска

Абстракт: На простору Босне и Херцеговине, самим тим и Републике Српске, у последње две деценије дошло је до различитих демографских процеса, изазваних пре свега ратним дешавањима. Велике демографске промене, а и промене у организацији простора, десиле су се на данашњем подручју града Источно Сарајево.
С обзиром да демографски потенцијал представља веома важан фактор друштвено- економског развоја и ревитализације простора, у раду ће се указати на тренд демографског развоја града Источно Сарајево, од настанка до 2010. године.
На основу прикупљених података, анализираће се кретање броја становника, просторна распрострањеност, природно кретање становништва, механичко кретање становништва као и настале последице. Уз одроварајућу методологију, користећи већ постојеће податке и математички метод демографске пројекције, биће представљена демографска перспектива, односно пројекција броја становника града Источно Сарајево за 2011. и 2015. годину.
Кључне речи: демографски развој, демографска перспектива, Источно Сарајево

Abstract: In Bosnia and Herzegovina and Republic of Srpska, there have been variousdemographic processes in the last two decades, primarily coused by the war. Major demographic changes, and changes in the organization of space, occured at todaz´s area of East Sarajevo.
As the demographic potential is in important factor in socio-economic development and revitalization of the area, this paper will indicate the trend of demographic development of East Sarajevo, from its creation to 2010. year.
Based on the collected data, this paper will analyze spatial distribution, natural and mechanical population trends and its consequences. By using appropriate methodology, existing data and mathematical method of demographic projections, will be conducted the demographic perspectives, or projections od the population of East Sarajevo in 2011. and 2012. Year
Key words: demographic development, demographic perspective, East Sarajevo

УВОД

У периоду од 1992. до 1995. године на простору Босне и Херцеговине, односно на простору Републике Српске дошло је до великих територијалних промена проузрокованих ратним дешавањима. Ове промене, наравно, утицале су на све сфере живота, а довеле су и до битних промена када је реч о демографском развоју и демографској структури становништва читаве Босне и Херцеговине.

У овоме раду акценат је стављен на демографски развој становништва и демографску перспективу града Источно Сарајево. На подручју овога града у последње две деценије дошло је до великих територијалних, демографских, политичких, културних и других промена. Сама чињеница да град Источно Сарајево није постојао до 1992. године говори о величини промена које су се збиле на овом простору.

Подручје града Источно Сарајево, према Просторном плану града Источно Сарајево до 2015. године, обухватало је седам општина: Пале, Соколац, Источна Илиџа, Источни Стари град, Источно Ново Сарајево, Трново и Рогатица. Ове општине настале су дељењем или спајањем дванаест предратних општина. Данас територију Источног Сарајева сачињава шест општина, горе наведене општине без Рогатице, која се искључила из града Источно Сарајево. Укупна површина града Источно Сарајево, без општине Рогатица износи 1 425,77 km² (Просторни план града Источно Сарајево до 2015, 2008).

Карта 1. Територија, границе, погранични појас и административно-територијална подела града Источно Сарајево

Извор: Социо-економска анализа града Источно Сарајево, 2009

ДЕМОГРАФСКИ РАЗВОЈ ГРАДА ИСТОЧНО САРАЈЕВО

Чињеница да у Босни и Херцеговини није било пописа становништва од 1991. године сигурно је отежавајућа околност при писању радова који се баве демографским проблемима. Подаци који се односе на 1991. годину за данашњу територију града Источно Сарајево добијени су од званичних институција које се баве статистиком становништва (Федерални завод за статистику БиХ и Републички завод за статистику Републике Српске), па је на основу тих података извршено сумирање и прерасподела по општинама које данас припадају граду Источно Сарајево. Подаци који се односе на каснији период, односно после 1991. године резултат су процене Републичког завода за статистику Републике Српске. Републички завод за статистику Републике Српске 2002. године ревидирао је процене броја становника по општинама, на основу броја рођених и умрлих.

Табела 1. Процена кретања становништва града Источно Сарајево по општинама 1991,1996. 2004, 2008. и 2010.године

ОПШТИНА	1991.	1996.	2004.	2008.	2010.
Источно Ново Сарајево	4.121	8.807	9.129	9.138	9.796
Пале	14. 327	26.046	26.956	26.184	26.208
Источни Стари град	951	3.050	3.185	3.003	2.948
Источна Илица	1.436	16.190	15.130	16.451	16.578
Соколац	14. 833	16.858	17.449	17.061	16.837
Трново	3.983	1.645	2.594	2.407	2.362
Укупно Источно Сарајево	**39.651**	**72.596**	**74.443**	**74.244**	**74.729**

Извор: Попис становништва 1991. године; процена броја становника за 1996, 2004, 2008. и 2010. годину Републички завод за статистику РС

Према попису становништва из 1991. године, данашњу територију града Источно Сарајево насељавало је 39 651становника. Међутим, број становника по општинама био је

доста различит и кретао се од 951, колико становника је бројала данашња општина Источни Стари град, до 14 833 становника, колико је имала општина Соколац. По попису из 1991. године, град Сарајево имао је 527 049 становника, па је територији данашњег града Источно Сарајево, без општине Соколац, припадало свега 6,28% становника града Сарајева.

До великих друштвено-економских, а самим тим и демографских промена долази у периоду од 1992. до 1995. године. Обим демографских промена које су се десиле у овом ратном периоду може се само приближно проценити, јер није било пописа становништва који би дао тачне и конкретне податке. На простору града Источно Сарајево дошло је до великих унутрашњих миграција, доселио се велики број избеглог и расељеног становништва из Федерације БиХ и Хрватске, али се и одселио одређен број становника у Федерацију БиХ, Хрватску, Србију и Црну Гору и друге земље.

Графикон 1. Кретање броја становника града Источно Сарајево у периоду од 1991. до 2010. године

Републички завод за статистику 1996. године објавио је прве процене броја становника Републике Српске, које су се заснивале на последњем попису становништва, попису избеглих и расељених домаћинстава из 1996. године и анализи виталне статистике.

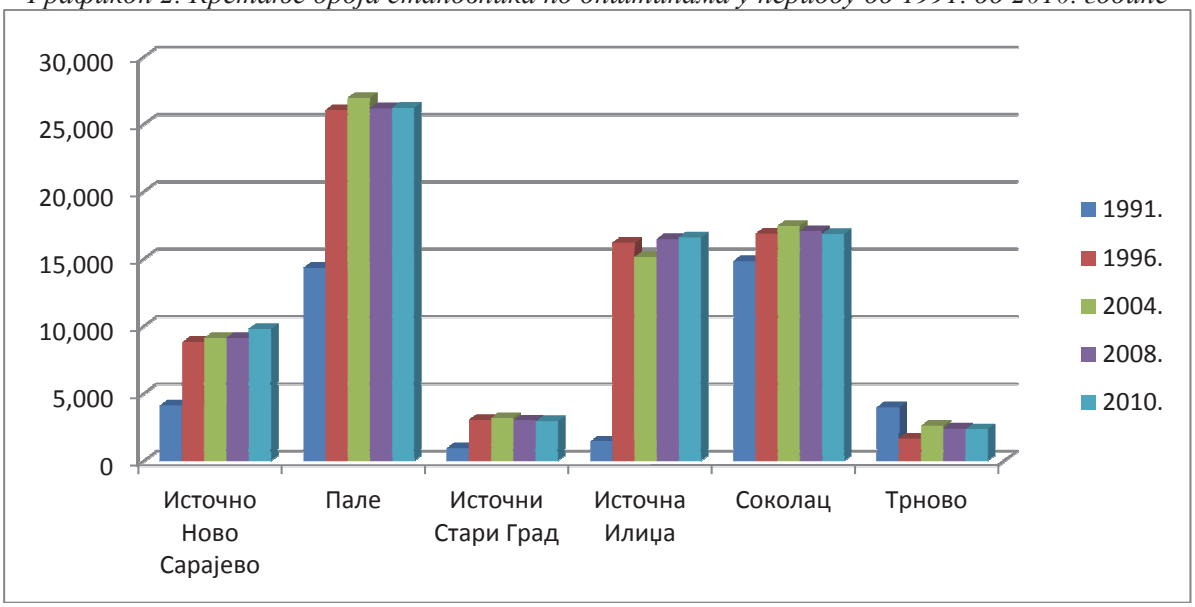
Према процени Завода за статистику Републике Српске, на данашњем простору града Источно Сарајево 1996. године живело је 72 596 становника, што је за 83,08% више у односу на 1991. годину.

Упоређујући 1991. и 1996. годину општине Источно Ново Сарајево, Источни Стари град, Пале, Соколац и Источна Илиџа бележе пораст броја становника, док општина Трново бележи смањење броја становника. У 2004. даљи пораст броја становника задржавају општине Источно Ново Сарајево, Пале, Источни Стари град, Соколац, а расте и број становника општине Трново, док благи пад броја становника бележи општина Источна Илиџа. У 2004. години у односу на 1991. годину број становника на овом простору се повећао за 87,7%, а у односу на 1996. годину за 2,5%.

У периоду од пет година неке општине су удвостручиле број становника, што је проузроковано ратним миграцијама. У општини Источни Стари град број становника повећао се за 220,7%, у општини Источна Илиџа за 1027,4%, Источно Ново Сарајево за 113,7%, Пале за 81,8%, Соколац 13,7%; док је у периоду од 1996. до 2004. пораст броја становника доста умеренији у односу на наведени петогодишњи период.

У периоду од 2004. до 2008. године дошло је до смањења броја становника града Источно Сарајево. Број становника у 2008. години смањио се за 0,27% у односу на 2004. годину, док у 2010. години долази до поновног раста броја становника, број становника у периоду 2008-2010. расте за 0,65%, па број становника у 2010. години износи 74 729.

Графикон 2. Кретање броја становника по општинама у периоду од 1991. до 2010. године

Густина насељености града Источно Сарајево је и у 1991. и 2004. години била испод просечне густине насељености Републике Српске за те године, па је у 1991. години густина насељености износила 33,83st/km², а 2004. 43,2st/km². Закључује се да је на овом простору густина насељености 1991. године била готово двоструко мања, а 2004. године 74% од просека Републике Српске.

Просторна распоређеност становништва града Источног Сарајева прилично је неравномерна. У општинама Источна Илиџа, Источно Ново Сарајево и Пале (око 39 % територије града) 2008. године живи око 75% укупне популације града. Ове три општине карактерише и највећа густина насељености: Источна Илиџа - 545.33 ст/km^2, Источно Ново Сарајево – 246.24 ст/km^2, Пале – 47.18 ст/km^2. Општине Источна Илиџа и Источно Ново Сарајево јесу и најгушће насељене општине Републике Српске. Насупрот томе, остале три општине града – Источни Стари град, Соколац и Трново - представљају ретко насељен простор, пошто је густина насељености испод 20 ст/km^2. Највећи део становништва града Источно Сарајево живи у градским насељима - 64.23 % укупног становништва, тако да је стопа урбанизације значајно изнад просека Републике Српске. Стопа урбанизације је највиша у општини Источна Илиџа (84.02 %), док у општини Источни Стари град не постоје градска насеља (Социо-економска анализа града Источно Сарајево, 2009).

Природнни прираштај представља основну квалитативну карактеристику актуелних демографских токова у репродукцији становништва, а Република Српска у целини има негативан природни прираштај. У 1996. години 45,8% општина у Републици Српској остварило је негативну стопу природног прираштаја, а у 2004. години 83,3%. Град Источно Сарајево спада у подручја која карактеристише негативан природни прираштај. Стопа природног прираштаја кретала се на следћи начин: од– 0,7‰ у 1996; -2,5‰ у 2000; и -3,6‰ у 2003. години (Пашалић и др,2006).

Табела 2. Наталитет, морталитет и природни прираштај града Источно Сарајево за период од 2006. до 2010. године

Година	Наталитет	Мораталитет	Природни прираштај
2004.	519	682	-163
2005.	498	760	-262
2006.	512	731	-219
2007.	498	745	-247
2008.	514	752	-238
2009.	545	783	-238
2010.	525	739	-214

Извор: Демографски билтен бр.14, 2011. године

У табели 2. може се пратити кретање наталитета, морталитета и природног прираштаја у Источном Сарајеву у последњих седам година, па се примећује да је морталитет константно већи од наталитета, из чега следи да је природни прираштај негативан, и у 2010. години износио је – 214.

Важан фактор досадашњег а и будућег демографског развоја представљају миграције становништва и негативан миграциони салдо. Процењује се да је у ратним миграцијама на простору града Источно Сарајево од 1991. до 2004. године дошло око 32500-33000 нових становника, а отишло око 22500 становника (Просторни план града Источно Сарајево до 2015. године, 2008).

Процес избеглиштва и повратак избеглог и расељеног становништва после 1991. године довео је до промена у природном кретању становништва и битно изменило просторни размештај становништва у односу на ранија историјска раздобља, у читавој Републици Српској, па и на територији града Источно Сарајево. Према попису избеглих и расељених домаћинстава из 1996. године, регија Источно Сарајево имала је 36 265 домаћинстава од чега су 18 286 била избегла и расељена домаћинства. Више од 50% избеглих и расељених у односу на укупан број домаћинстава имале су општине: Пале, Источна Илиџа, Источни Стари град, Источно Ново Сарајево и Трново (Пашалић и др,2006).

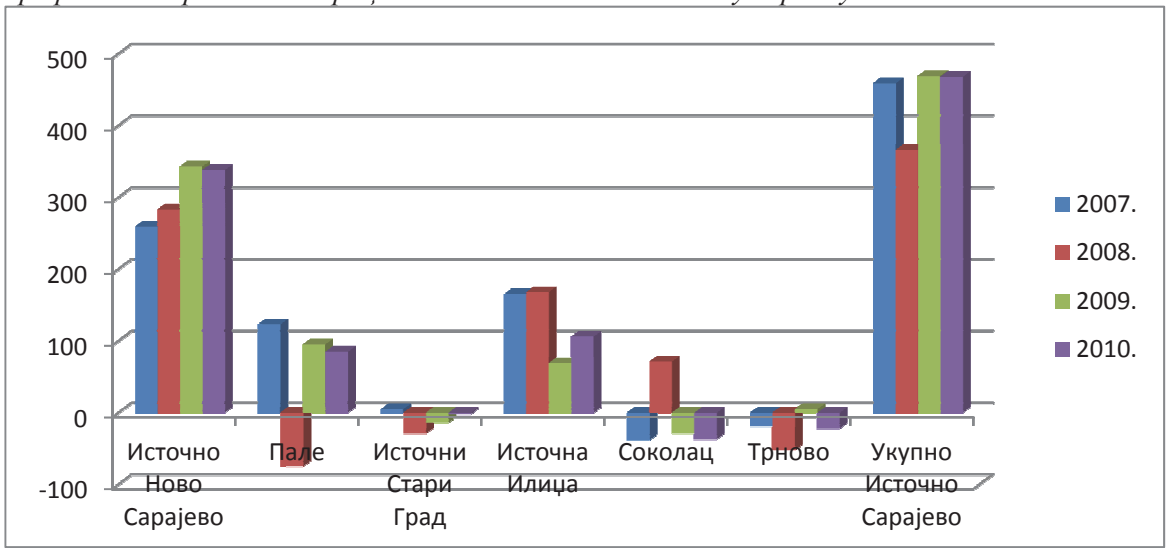
Табела 3. Миграциони салдо за град Источно Сарајево по општинама за период од 2007. до 2010. године

ОПШТИНА	**2007.**	**2008.**	**2009.**	**2010.**
Источно Ново Сарајево	259	283	343	338
Пале	123	-75	95	85
Источни Стари град	5	-29	-14	-2
Источна Илиџа	165	168	69	106
Соколац	-38	71	-29	-37
Трново	-19	-52	5	-22
Укупно Источно Сарајево	**459**	**366**	**469**	**468**

Извор: Демографски билтен бр.14, 2011. године

Миграциони салдо Источног Сарајева у последње четири године је позитиван, број досељеног становништва је већи од броја одсељеног становништва, и креће се од 366 до 468. Међутим, немају све општине града позитиван миграциони салдо, односно општине Источни Стари град, Соколац и Трново бележе последње четири године негативан салдо, док позитиван салдо константно имају општине Источна Илиџа, Источно Ново Сарајево и Пале (са изузетком за општину Пале у 2008. години када је забележен већи број одсељених у односу на досељено становништво).

Графикон 3. Кретање миграционог салда по општинама у периоду од 2007. до 2010. године

ДЕМОГРАФСКА ПЕРСПЕКТИВА ИСТОЧНОГ САРАЈЕВА

Перспектива демографског развоја Републике Српске у будућности ће доста зависити од процеса редистрибуције становништва и повећања броја становника у општинским центрима. Пошто не постоји поуздана евиденција становништва после 1991. године, основа за израду демографских пројекција у Републици Српској не може се сматрати поузданом.

Пројекција броја становника за 2011. и 2015. годину варијанта I за град Источно Сарајево урађена је на анализи досадашњег кретања броја становника – период 1948-1991, као и на реалним проценама (Шпирић, Марјанац, 1999). Пројекција показује да ће се број становника повећати у свим општинама града у наведеном периоду. Према урађеној пројекцији, број становника би порастао у периоду 2010-2011. године за 3 499 становника, односно у периоду 2010- 2015. за 4 611 становника. Број становника у 2015. години био би 79 340.

Међутим, када се узме у обзир процена броја становника за 1996. и 2004, 2008, и 2010. годину и уради пројекције становништва на основу математичког метода, резултати су нешто другачији.

Табела 4. Пројекције броја становика града Источно Сарајево по општинама за 2011. и 2015. годину варијанта I

Општина	Пројекција за 2011.	Пројекција за 2015.
Источно Ново Сарајево	9.395	9.533
Пале	27.712	28.103
Источни Стари град	3.296	3.354
Источна Илица	17.218	17.459
Соколац	17.936	18.180
Трново	2.671	2.711
Укупно Источно Сарајево	78.228	79.340

Извор: Рапублички завод за статистику РС, 1997. године

Код математичког метода претпоставља се да ће се становништво развијати на исти начин као и у досадашњем периоду и за израду пројекције је довољно располагати подацима о укупном становништву. Пројектовање демографске будућности математичким методом може дати добре резултате када се раде краткорочне и средњорочне пројекције, поузданост је висока уколико нема догађаја који битно утичу на демографски развој (ратови и сл). Недостатак овог метода је што занемарује број рођених, умрлих и миграната.

За ирачунавање будућег броја становника града Источно Сарајево користиће се метематички метод екстраполације помоћу аритметичке прогресије (линеарна екстраполација) што подразумева да се најпре израчуна просечни годишњи пораст становништва између два сукцесивна пописа, па се затим тако израчунт пораст додаје броју становника последњег пописа онолико пута за колико година унапред желимо пројекцију.

Табела 5. Пројекције броја становика града Источно Сарајево по општинама за 2011. и 2015. годину варијанта II

Општина	Пројекција за 2011.	Пројекција за 2015.
Источно Ново Сарајево	9.411	9.572
Пале	27.752	28.207
Источни Стари град	3.303	3.370
Источна Илица	14.203	13.673
Соколац	17.966	18.261
Трново	3.424	3.899
Укупно Источно Сарајево	76.059	76.937

Извор: израчунала ауторка математичким методом

За пројекцију броја становника Источног Сарајева за период од 2011. до 2015. године у ватијанти II коришћени су подаци процене броја становника за 1996. и 2004. годину. Нису

узети подаци из 1991. године и процене за 1996. годину јер је у том периоду због ратних дешавања дошло до велих демографских промена.

Према варијатни II, број становника града Источно Сарајево ће у наредном петогодишњем периоду расти у свим општинама града, изузев Источне Илиџе где је још у 2008. години број становника почео да се смањује у односу на претходне године. Број становника би порастао у периоду 2010-2011. године за 1 330 становника, односно у периоду 2010-2015. за 2 208 становника. Број становника, према овој пројекцији, у 2015. години износиће 76 937.

Табела 6. Пројекције броја становика града Источно Сарајево по општинама за 2011. и 2015. годину варијанта III

Општина	Пројекција за 2011.	Пројекција за 2015.
Источно Ново Сарајево	9.145	9.154
Пале	25.605	24.833
Источни Стари град	2.730	2.685
Источна Илица	17.442	18.763
Соколац	16.770	16.382
Трново	2.267	2.080
Укупно Источно Сарајево	73.959	73.897

Извор: израчунала ауторка математичким методом

У пројекцији становништва варијанте III, а на основу наведеног метода и процена броја становника за 2004. и 2008. годину, број становника у наредном петогодшњем периоду ће се смањивати. Општине Пале, Источни Стари град, Соколац и Трново имаће мањи број становника, док ће у општинама Источо Ново Сарајево и Источна Илица број становника расти, што ће резултирати смањење броја становника на подручју града Источно Сарајево. У периоду 2010-2011.број становника би се смањио за 770 становника, односну у периоду 2010-2015. година за 832 становника. У 2015. години Источно Сарајево би бројало 73 897 становника.

Табела 7. Пројекције броја становика града Источно Сарајево по општинама за 2011. и 2015. годину варијанта IV

Општина	Пројекција за 2011.	Пројекција за 2015.
Источно Ново Сарајево	10.125	11.441
Пале	26.220	26.283
Источни Стари град	2.921	2.811
Источна Илица	16.642	16.896
Соколац	16.725	16.277
Трново	2.340	2.250
Укупно Источно Сарајево	74.973	75.958

Извор: израчунала ауторка математичким методом

Прама варијанти IV, урађеној на основу процене броја становника за 2008. и 2010. годину, број становника града Источног Сарајева биће у порасту, у периоду од 2010-2011. за 244 становника, а у периоду 2010-2015. за 1 229 становника. Број становника укупног подручја би растао захваљујући порасту броја становника у општинама Источно Ново Сарајево, Пале, Источна Илица, док би у општинама Источни Стари град, Соколац и Трново број становника опадао.

Намеће се закључак да би по пројекцијама варијанте I, II, IV број становника града Источно Сарајево у наредном педогодишњем периоду растао, и број становника у 2015. години би се кретао између 75 958 и 79 340 становника, док би се по пројекцији варијанте III број становника смањивао, па би у 2015. град имао 73 897 становника. Никако не треба заменарити да је у варинатама II, III, IV пројекција становништва рађена само на основу процене укупног броја становника, без учешћа миграција становништва и природног прираштаја који је у свим општинама града негативан последњих седам година.

ЗАКЉУЧАК

Целокупан простор Републике Српске сусреће се са проблемима демографског развоја, и више од 80% територије захваћено је демографском стагнацијом и депопулацијом, која је најизраженија је у северозападним и источним деловима РС, а којој је основни узрок негативан природни прираштај.

Анализирањем постојећих података уочава се да је у периоду од 1991. до 2010. године дошло до великог пораста броја становника на простору града Источно Сарајево. Број становника је у порасту, углавном захваљујући позитивном миграционом салду, у последње четири године град Источно Сарајево бележи већи број досељених од броја одесељених.

Пројекције броја становника за 2011. и 2015. годину предвиђају даљи пораст броја становника, међутим проблем представља негативан природни прираштај у последњих седам година. Ако би природни прираштај и у будућности био негативан, дошло би до смањења броја становника што би за последицу имало крупне демографске проблеме.

Како би се спречила варијанта пројекције становништва града Источно Сарајево по којој у периоду од 2011. до 2015. године предстоји смањење броја становника, треба предузети адекватне мере популационе политике које ће то спречити и граду Источно Сарајево осигурати светлију демографску будућност.

ЛИТЕРАТУРА

1. Демографска статистика.(2010), *Демографски билтен бр.13*, Републички завод за Статистику, Бањалука
2. Демографска статистика.(2011*), Демографски билтен бр.14*, Републички завод за Статистику, Бањалука
3. Маринковић, Д. (2006), *Стање и перспективе демографског развоја геопростора Републике Српске*, Зборник радова Међународног научног симпозијума: Стање и перспективе становништва Војводине и суседних региона, Матица српска, Нови Сад
4. Пашалић, С.и др. (2006), *Демографски развој и популациона политика Републике Српске,* Младост, Бијељина
5. Подаци Републичког завода за статистику Републике Српске о процјени броја становника
6. Попис становништва 1991. године, Сарајево
7. *Просторни план града источно Сарајево до 2015. године* (2008), Урбанистички завод Републике Српске, Бањалука
8. *Социо-економска анализа града Источно Сарајево* (2009), Развојна агенција Еда, Источно Сарајево
9. Шпирић, Н, Марјанац, З. (1999), *Становништво Републике Српске*, Природноматематички факултет, Бањалука

DEMOGRAPHIC SITUACION OF EAST SARAJEVO

MARIANA LUKIĆ

Faculty of Philosophy, University of East Sarajevo, 71420 Pale, Republic of Srpska

The entire area of Republic of Srpska faces the problems of demographic development, and more than 80% of the territory is caught by demographic stagnation and depopulation, which are primarily the result of the negative population growth. That is most prominent in the north-western and eastern parts of RS.

By analyzing the available data, we conclude that there was a major increase in population in the area of East Sarajevo since 1991. to 2010. Population is increasing mainly due to the positive

migration balance. In the last four years, the city of East Sarajevo had much more immigrants than the emigrants.

Population projections for 2011. and 2015. Are anticipating further increase in population. Howevwe, the problem is the negative naturl population growth in the last seven years and if the birth rate continues to move the sam trend, it is obvious that the number of inhabitants will be decreased in the future, which will cause a big demographic problems.

To prevent the variant population projections of East Sarajevo at which the period from 2011. to 2015. Pending decrease in population, it is neceserry to take adequate measures of a population policy that will prevent this and ensure a brighter demographical future of East Sarajevo.

СЕКЦИЈА В

СОЦИЈАЛНОГЕОГРАФСКИ И ЕКОНОМСКОГЕОГРАФСКИ РАЗВОЈНИ ПРОЦЕСИ И ПРОБЛЕМИ ЗЕМАЉА ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ

NORBERT PAP[1],
PETER REMÉNYI[1],
ANDOR VÉGH[2]

UDC: 327.39(439+497)

REGIONALISM IN HUNGARY AND IN THE WESTERN BALKANS*

[1]Institute of Geography, University of Pécs, 7624 Pécs, Hungary
[2] University of Pécs, 7624 Pécs, Hungary

Abstract: Two ways of creating regional territorial system are distinguished in this paper, regionalism and regionalization. The processes of Hungary and the Western Balkans are described with the help of these definitions. The authors argue that regionalization is more widespread in the region but since it lacks strong roots in local society, it is more unstable. On the other hand regionalism would produce more stable territorial units but in the region it is often associated with separatism. Furthermore regionalization is also a useful tool in the hand of the government to support state building efforts.
Keywords: regionalization, regionalism, NUTS system, Balkans, Hungary, Serbia, Bosnia-Herzegovina, Croatia, FYROM

INTRODUCTION

Regionalism and regionalization can be seen as two distinct processes both aiming the territorial decentralization of a state. While regionalism is seen by scholars as a bottom-up process, rooting in local needs regionalization is an attempt from the government to initiate a top-down process of decentralization. However both processes result in a system of sub-national territorial units, there are significant differences between the two processes. (Temesi I. 2006)

Prerequisites for regionalism are strong – or at least existing – local identities, functional unity of the territory and the need of the local population for self-government. All are based in such factors as history, some form of difference from the rest of the country/society (e.g. language, ethnicity, customs, etc.) and traditions. Results of regionalism are territorial units with not only statistical and planning duties, but regions with highly interconnected and interdependent sub-systems, including society, economics, culture and practically any part of everyday life.

In cases where both regionalism and regionalization are present regions may also have administrative, political and even legislative powers. Thus the outcome of regionalism is a more legitimate, stable system which can serve the needs of local communities and the central government as well.

Regionalization on the other hand needs the will of the central authority to delegate parts of its power on sub-national levels. Motivations can be modernization, improving efficiency, responding external expectations, or sometimes paradoxically strengthening control over territory and serving state-building efforts. Since this process is not rooted in local tradition and needs, identity of citizens and their loyalty are not connected to it either. The outcome is a system where the territorial units are used only for statistical and planning purposes. Neither administration nor institutions, legislation, self representation or local politics are organized on this level. Thus its legitimacy is low, parallel structures are created and a new bureaucratic elite runs these units (along with governmental needs and expectations) instead of articulating, maintaining and satisfying local needs and initiatives. The stability of this latter depends highly on its efficiency and its professionalism, but neither being efficient nor being professional makes it visible for everyday people in general.

In European context regionalism/regionalization is a tool for regional policy aimed to decrease territorial cleavages within the union and within each member states. Thus it is a measure of territorial development and a system of units of gathering statistical data. To fulfill this purpose, regions of the

EU have to be comparable in size, population and complexity; however Brussels does not have any strict rules on how to form these units.

On their path to the European Union all new member states had to adjust its territorial system to the one of the EU. However Central and Southeastern European states usually lack the long history of local self government, autonomy or bottom-up territorial development and organization in general. These states used to be included into large centralized empires during most of their modern history. No local regionalism was usually supported or even allowed and if yes, this meant the weakness of the empire and the start of separatism.

As a consequence in Central and Southeastern Europe regionalization was the dominant territorial process and not regionalism which shaped the new territorial systems of the region. While on the other hand, in Western Europe systems grown from regionalism are dominant (Italy, Spain, Germany, Austria etc.).

REGIONALIZATION OF HUNGARY

The territorial division of Hungary is characterized by the millennium old county system, introduced by the first king of Hungary, Stephen. This system experienced several changes, both territorial and institutional/political ones, but the core idea, the traditions, and the legitimacy of the system remained. The counties of Hungary have administrative, political, institutional and self governmental duties and tasks. As sub-national territorial units they existed during the history of Hungary, we can identify only a few, relatively short periods in which other territorial organizations were imposed upon the system. (Hajdú Z. 2001) These efforts to reorganize the Hungarian territorial units were always external ones, or at least "imported" ones, representing the will and goals of foreign authorities.

The most important of these are the modernization effort of the Habsburg king Joseph II. in 1785-90. The goal was to centralize the fragmented structure, to create a more suitable territorial division to implement decisions of the royal court, and to weaken the Hungarian local opposition. By the death of the emperor, among others, his regulation on territorial division was also annulled (Katus L. 2009).

After the defeat of the Hungarian War for Freedom in 1849, the neo-absolutist over-centralized Vienna government imposed a new system based on military territorial government. County system was abolished, parts of the country were detached (Vojvodina, Transsylvania, etc.) and new military based regions were formed on the remaining territory. (Katus L. 2009)

During the communist system in Hungary a soviet-type territorial division was planned to be introduced. Fortunately it never came into force, only plans had been prepared to totally reconfigure the territorial division of the country. (Hajdú Z. 2001)

After the political transition of 1989/90 a long debate had been started on the need of territorial reform of Hungary. The visions of the two debating side were the county-based regionalization which therefore would have had legitimacy, traditions and administrative/political tasks as well. The other side would have liked to form new regions based on actual territorial processes, patterns of social and economic flows etc. They also emphasized the incompatible size of Hungarian counties and thus the need for forming larger regions. Neither side achieved a total victory, the counties remained the level of sub-national politics, representation, institutions and also identity but by grouping three counties together a new statistical-planning system of regions were created.

The new regional system of Hungary is a typical top-down model where the units were formed only to complete statistical and planning needs. Although attempts had been made by several governments of the country to strengthen the regions, their efficiency remained low and neither administration could weaken the counties enough. Local elite considers the regions as units loyal to central authority rather than representing local needs. And since counties remained, parallel structures, institutions, elites, etc. had been formed with a usual conflict of interest between them.

The major elements of the failure of the regional system of Hungary includes the total absence of both constitutional and historical legitimacy. Furthermore no regional identity exists in Hungary and the society did not get used to it either during the one and a half decade of their existence. On the other hand the county system shaped the settlement network and its hierarchy (e.g. county seats)

during the centuries, which is a much stronger territorial system than the newly formed regional one. Also, partly as a consequence of the aforementioned, the local elites are organized on county level. This group includes academic, economic, bureaucratic, cultural etc. elites as well, thus almost whole of the strata of the society shaping local public opinion.

A more concrete critique of the regional system is the low efficiency of the regional policy in Hungary, thus there are only a few who perceive their performance as important in solving local problems. In fact the regional system could not either articulate local needs and demands, or provide help or defense in realizing local goals. However this latter reason is largely a consequence of the ambivalent relationship of the regions and the counties. Since the counties are much more established and accepted by local actors, they are the units articulating local interests while the regions, as a system created from top-down, are much more seen as units representing the interests of the central government. This latter is also fuelled by the fact that from the early 21st century the composition of the regional commissions are reflecting the interests of the government.

Although the four attempts of territorial reform of the country have different origin, were implemented in different eras, under different circumstances and applied different methods (both theoretically and practically) they share one thing in common: none of them were aware of the strong traditions regarding the existing territorial system. After each the county system was restored which is also present in the communication of the current Hungarian government.

REGIONALIZATION IN THE WESTERN BALKANS

The need for regionalization in the Western Balkans also arose from the demand of the European Union and its common regional policy. However the region includes very much different states in means of territorial organization.

The small states of Montenegro and Macedonia do not need to create a NUTS 2 regional system, whole of their territories form a region of this level. However the NUTS 3 regionalization of Macedonia does have some region-specific elements, namely the mismatch of regional and ethnic borders. In a classical bottom-up regionalism the Albanian inhabited municipalities would have been grouped together to form regions, while in regionalization, characteristic for the region, the ethnic minorities are rather divided between units. This is the clear case in the Slovak Republic and in Romania as well, where the homogenous Hungarian ethnic blocs are cross-cut by the regional borders.

CROATIA

In the case of Croatia, the country which advanced the furthest so far in the process of joining the European Union among the states of the Western Balkans, statistical regionalization has come to an end. The country was divided into three statistical-planning regions (fig 1.).

The result of regionalization in Croatia can be debatable in various senses, since Croatia is one of the successor states of former Yugoslavia which used to have and still has both mental and real internal regional borders being represented in regionalism and regional identities. The basis of these internal dividing lines can be traced back to the historical evolution of the state area and the different cultural characteristics rooted in this process. Such historical-cultural regions are Southern Dalmatia (around the area of the former Dubrovnik Republic), Dalmatinska Zagora and Lika, which form the hinterland of the Mediterranean Seaside and thus linked to it with strong ties. Istria, having strong Italian cultural and linguistic influence, former military border area encircling Bosnia-Herzegovina, lowland Slavonia and Medimurje or Croatian Zagorje etc. are further examples of territories of regional identities. These units, considering their size, can be the basis of a county system (NUTS 3). In several cases these historical-cultural regions are organized into counties (for example Medimurje, Dubrovnik, Istria and partly Lika) but more often they merely bear the historical names without corresponding fully with traditional territories. Among the successor states of former Yugoslavia only Croatia decided to establish a county system. (Although the cantons of Western Herzegovina in Bosnia-Herzegovina are also called counties, these territorial units are not comparable with the Croatian ones because of the special circumstances of their evolution and their different functions).

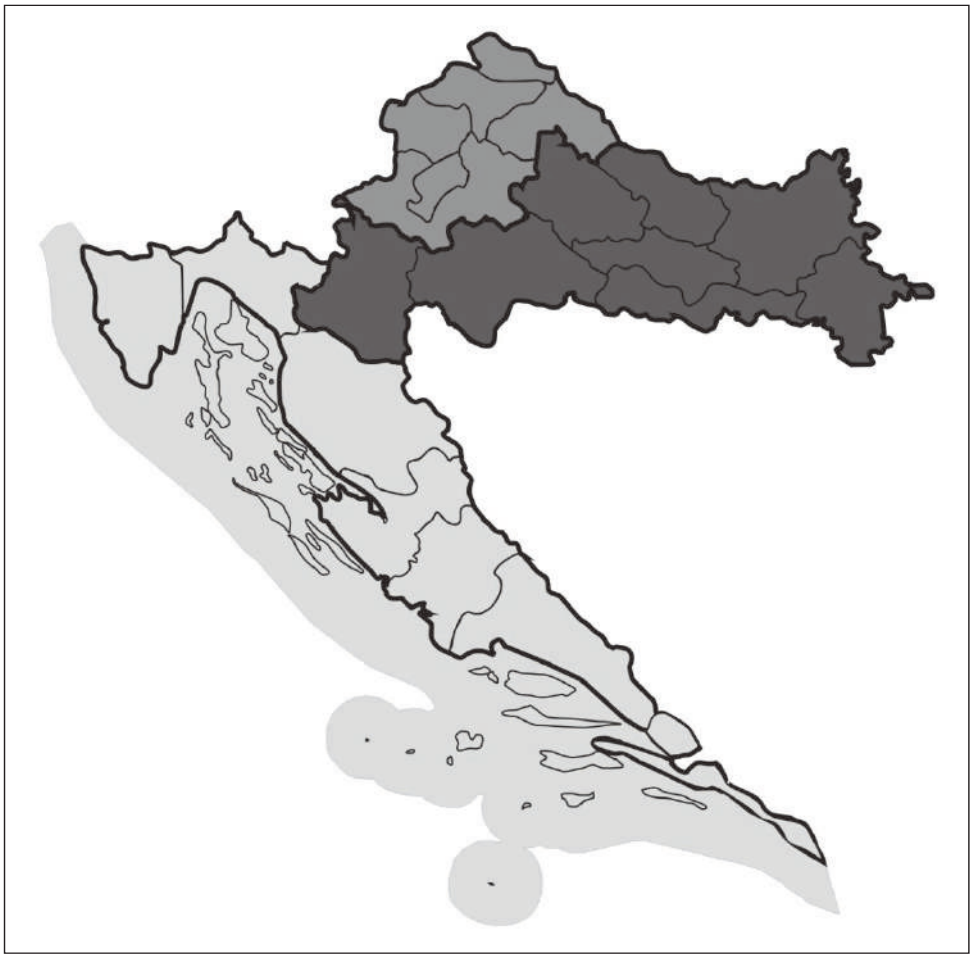

Fig. 1.: Statistical regions of Croatia (ed. Végh A.)

It is meaningful which historical regions are the most divided within the county system. These are the Krajinas, the Dalmatian Zagora and the Western Slavonian lands – all parts of the territories of the pre-1995 Serb inhabited areas. The basic structures of the Croatian county system was established in 1992 and 1995, under wartime circumstances which is one of the main explanation of the mismatch of administrative borders and the Serb inhabited regions.

The NUTS 2 level territorial units, similar to other Central and Southeast European countries, were created by grouping existing counties, thus the system also bears the heritage of territorial administration created between 1992-1995, we already mentioned before. The question is that the new regionalization would help or not to manage the ethnic tensions.

Examining the territoriality of the Croatian regions, we may notice the extension of the western border of the easternmost region to Karlovac county. This delimitation makes the Serb inhabited regions of Krajina to be divided not only on county but also on regional level. This is the case even if we are aware of the shift of the most populous Serb inhabited areas of Croatia to Zagreb and to the Danube-side. The potential remigration of Serbs and the revitalization of their former municipalities make this territorial question crucial.

Besides the ethnic considerations one may also examine the outcome of the regionalization from the perspective of other social and economic territorial systems. Economically the three Croatian regions are very different of each other. There is an elite Western Croatia around Zagreb, a tourism (being a flagship branch of the economy of the whole country) dominated Seaside region and a multiple times underdeveloped eastern region, concentrating many of the disadvantages of the country (e.g. high unemployment, peripheral communication lines, not insufficient number of central places etc.). Regarding the city network again Eastern Croatia seems to have the most problems. While the Seaside has a significant axis marked by the row of cities of Pula, Rijeka, Zadar, Split, Dubrovnik, and also Western Croatia has a functional backbone of cities marked by Zagreb, Varazdin and Koprivnica,

the most significant cities of Eastern Croatia (Osijek, Slavonski Brod, Virovitica, Bjelovar, Sisiek, Karlovac) are all located on the edge of the region. The position of the centers determine an internal periphery the modernization of which can be hardly managed from the ring of cities at the edge of the region.

MACEDONIA

The greatest challenge of the country is the relationship between the majority Macedonians and the minority (approx. 30% of the total inhabitants) ethnic Albanians. The basic document of the cohabitation of the two community is the Ohrid Framework Agreement. This document prescribed an internal border realignment applying a strong decentralization sense. The realignment also took into consideration the ethnoterritorial pattern thus the new administrative borders correspond much more with the ethnic borders based on the census of 2002. (RAMKOVEN DOGOVOR). According to this realignment of the 123 municipalities 84 was formed and also 33 group of municipalities and eight regions (NUTS 3) were created. The newly formed territorial units also experienced important and significant increase in their functions regarding public services, regional development, local economy development, finance, education, health and social care. (RAMKOVEN DOGOVOR 3.).

The extremist part of the Macedonian society (Svetski Makedonski Kongres with VMRO-DPMNE in the background) forced a referendum in autumn 2004, which aimed to prevent the territorial reform to come into force, but without success, so the Ohrid process continues. A significant part of the Macedonians sees the internal borders as a first step towards a separatist Albanian territorial unit even though the possibility of this is right now very low. However the new territorial administration do provide the possibility of an ethnic-based autonomy within Macedonia, around the town of Tetovo.

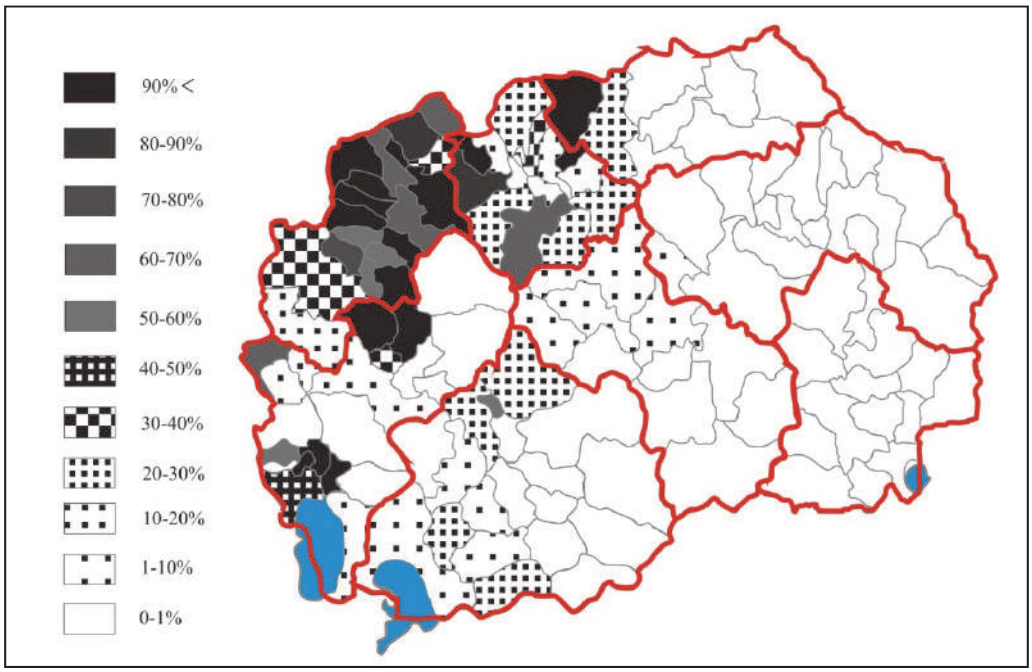

Fig. 2.: NUTS 3 regions of Macedonia, municipalities and rate of Albanian population (ed. Végh A)

In Macedonia the new borders of the municipalities clearly show an ethnic sense, sometimes even more favourable for the minorities than for the majority (e.g. around Kičevo and Struga where on municipality level majority population got into minority position).

It is clearly visible that the southern and eastern edges of the northwestern core of the Albanian ethnic area were joined to different regions. The explanation of this can be either to reach 20% of minority representation (set in the framework agreement) in the ethnic contact areas or also to decrease the size and thus the importance of the Albanian region. It is also characteristic that the

Struga – Kicevo – Kumanovo line, often described as the frontier between Albanian and Macedonian ethnic territories, run within regions of Macedonian majority. The only exception of this is the city of Skopje which, due to its overwhelming importance within the country, not only could obtain its multiethnicity but was also able to strengthen it.

BOSNIA-HERZEGOVINA

The regionalization of Bosnia-Herzegovina (just like any other territorial questions of the country) is highly debatable and debated by the communities of the state. The current sub-national territorial division is a consequence of armed conflict and a US brokered peace, which lacks any territorial logic except ethnoterritorial. However one has to admit that currently this latter is the most powerful force in the country. Depending on the territorial and constitutional consolidation of Bosnia-Herzegovina any kind of regionalization may be possible, but right now none of them seems to be able to neglect ethnoterritorial considerations.

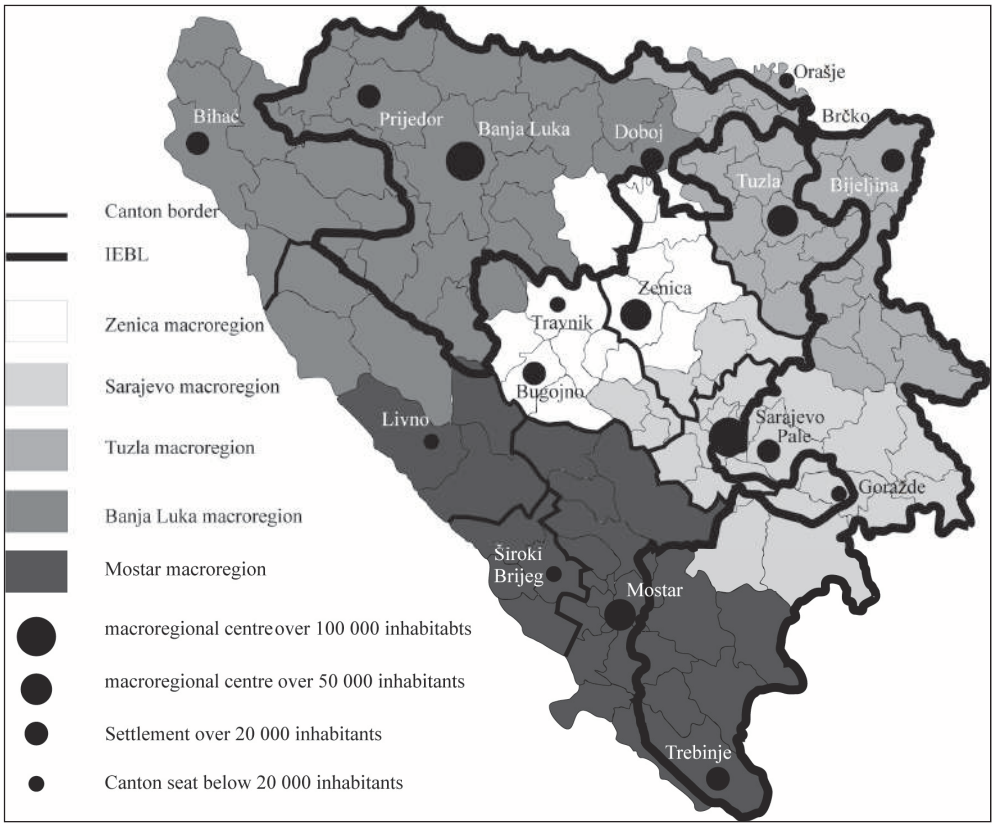

Fig. 3.: Territorial division of Bosnia-Herzegovina (ed. Reményi P.)

Current sub-national division can be seen as a unique bottom-up regionalism, since the entities and cantons bear elements of classic regionalism. They have strong political, legislative, administrative power, majority of their inhabitants have a common identity. However this identity is rather national identity connected to an ethnic group and not territorial connected to the piece of land called any entities or cantons.

On the other hand considering war and forced peace, including the given, so-called consociational constitution of the country, the territorial division bears also the elements of top-down regionalization. In this case regionalization does not targets modernization or the improvement of economic performance. Its main goal is to provide ground for peaceful cohabitation of communities within the state. In this sense we can not talk about regionalism only regionalization.

Including characteristics of both processes the Bosnian case is a unique combination of regionalism and regionalization. If the current territorial situation, which is the direct consequence of top-down regionalization, persists for long these sub-national units may form the basis of regionalism.

SERBIA

The case of Serbia is somewhat different of the other countries of the Western Balkans. First of all this state has real traditions of regionalism and regional autonomy. Bottom-up regionalism of Vojvodina is a clear example of this, however the connection between the regionalism of Kosovo and its later separatism is also undeniable which makes the Serbian society suspicious of regionalism.

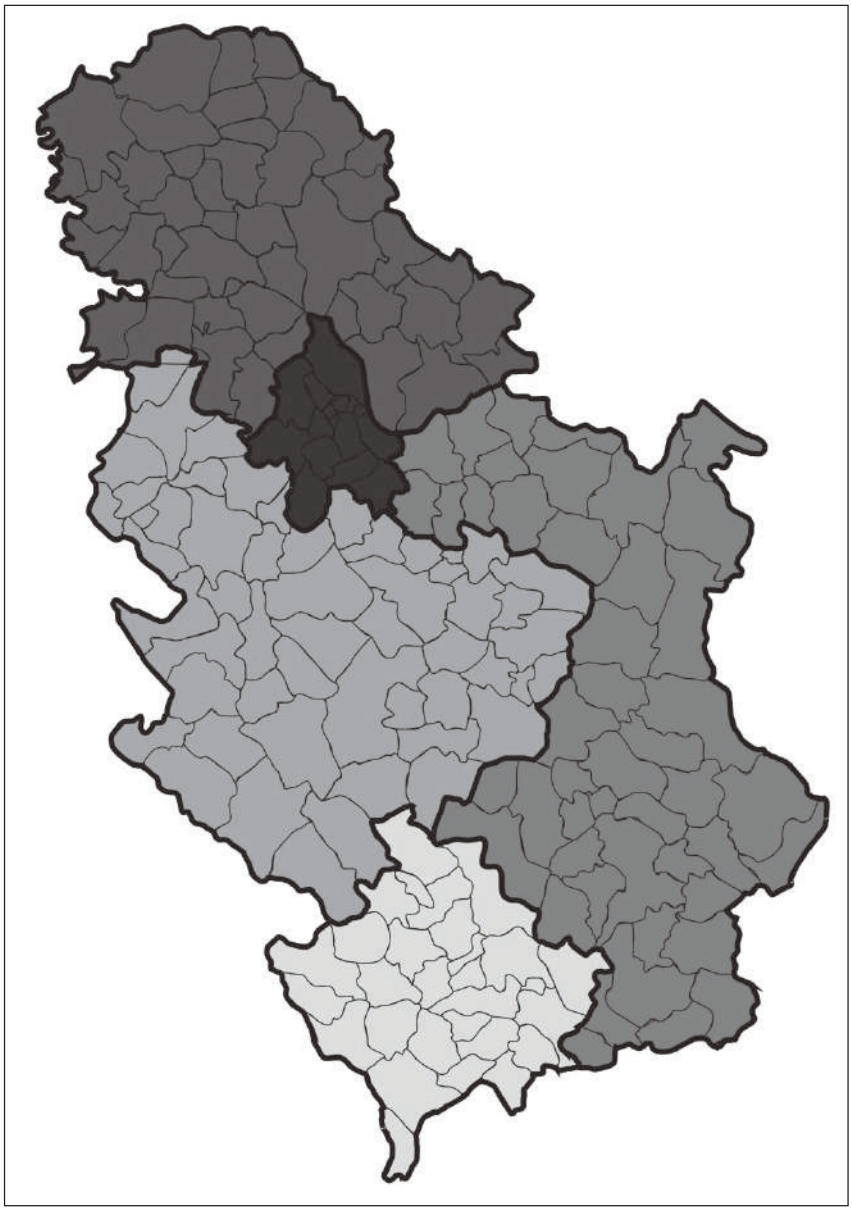

Fig. 4. Territorial division of Serbia (ed. Végh A.)

Parallel to regionalism processes of Serbia, resulting in the reestablishment of the autonomous province of Vojvodina, top-down regionalization is also present. The establishment of the statistical regions (functioning as NUTS 2 regions) includes besides Vojvodina and Kosovo (which status is not definitively decided yet therefore we could not include it into our investigations) two regions of Central Serbia which were created by a top-down method. The way of the establishment of Sumadija

and Western Serbian region and Southern and Eastern Serbian region are very similar to the regionalization process of Hungary. In Serbia therefore both regionalism and regionalization is present creating a unique system of territorial division.

CONCLUSIONS

Both in Hungary and in the Western Balkans regionalization is the dominant process of territorial decentralization in the last decade of the 20th and the first decades of the 21st century. Regionalization, being a top-down process of creating territorial subdivisions, reflects various interests in the region. In Hungary the main ones are external factors, most importantly the demand from the European Union. In the Western Balkans this includes other factors as well, first of all ethnoterritorial considerations, either as an attempt to create the basic ground of cohabitation (BiH) or an attempt to manipulate the lobby force of local ethnic communities (CRO, FYROM). The only bottom-up, classical regionalism in the region is the case of Vojvodina, the autonomy of which can be considered as similar to the regionalism processes of Western Europe. The experiences of the Hungarian regionalization however show, that such technocratic regionalization is neither a stable nor an effective way of decentralization.

REFERENCES

1. Hajdú Z. 2001: Magyarország közigazgatási földrajza. Dialog-Campus, Budapest-Pécs, 334 p.
2. Katus L. 2009: A modern Magyarország születése. PTKE, Pécs 609 p.
3. Ramkoven dogovor 2001
4. Temesi I 2006: Regionalizmus és regionalizáció, dissertation, Pécs, 176 p.

МИЛЕНКО ЖИВКОВИЋ UDC: 327::913.3(4-12)

САВРЕМЕНЕ ДЕТЕРМИНАНТЕ ГЕОГРАФСКОГ ПОЛОЖАЈА ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ КАО ФАКТОР РАЗВОЈА

Природно-математички факултет, Универзитет у Бањој Луци, 78000 Бања Лука, Република Српска

Извод: Радом се актелизује проблематика савремене улоге и значаја географског положаја у регионалним развојним процесима. На савремено дефинисање географског положаја, те развој и развојне процесе Југоисточне Европе утиче низ унутрашњих претпоставки као и спољни детермирајући фактори развоја, интеррегионалног и глобалног карактера. У раду се дефинишу и анализирају савремени чиниоци географског положаја Југоисточне Европе (геополитички, геоекономски, геокултурни) релевантни за кључне развојне процесе, улогу и значај региона у процесима глобализације.
Кључне ријечи: Југоисточна Европа, Балкан, Европска унија, географски положај, глобализација, регион, геополитика, геоекономија, геокултура, центар – периферија, процеси, интеграције.

Abstract: This paper actualizes the problem of contemporary role and importance of geographic position in regional development processes. A large number of internal assumptions as well as external determining development factors of global and inter-regional character affect the modern definition of geographic position, development and development processes of Southeast Europe (SEE). In the paper we define and analyze the contemporary factors of geographic position of Southeast Europe (geopolitical, geo-economic, geocultural) that are relevant to the key development processes, the role and importance of the region in the processes of globalization.
Key words: Southeast Europe, Balkan, European Union, geographical position. globalization, region, geopolitics, geoeconomics, geoculture, center-periphery, processes, integration.

УВОД

Класични приступ географском положају углавном подразумјева географски смјештај (лоцираност) конкретног простора са његовим крајњим вриједновањем као „ повољним“ или „неповољним“. Тако се и у констатацији географског положаја Југоисточне Европе, односно Балкана, усталила максима „спона свјетова“, „евроазијски мост“ , „ капија истока“ и слично, подразумјевајући при том изузетно повољан географски положај. У принципу, ради се о много комплекснијој проблематици која подразумјева сагледавање кључних фактора и проблема у укупним развојним процесима конкретног географског простора.

Савремено поимање простора као социјалногеографске категорије , а не апсолутне датости , даје му процесни карактер. Свака етапа друштвеног развоја пропраћена је новом спознајом, перцепцијом и вредновањем простора, односно новим облицима просторног дјеловања и обликовања. Самим тим вриједност простора подложна је сталном преиспитивању.

Аналогно изнешеним ставовима и савремено поимање географског положаја у датом је контексту.

Овим радом актелизује се проблематика савремене улоге и значаја географског положаја у глобалним процесима, што је и његов основни циљ. Радом се дефинишу и сагледавају основни чиниоци географског положаја (геополитичког, геоекономског, геокултурног), као кључни генератори релевантних развојних процеса Југоисточне Европе, и указује на суштинске проблеме развоја региона као посљедице комплексног положаја.

Методолошки приступ изучавања савремене стварности географског положаја Југоисточне Европе утемељен је на дијалектичком принципу и примјени географског метода чиме се ствара претпоставка о рационалном сагледавању суштинских питања дефинисаних проблематиком рада.

ПОЈАМ И ПРОСТОРНО – ГЕОГРАФСКЕ ДЕТЕРМИНАНТЕ ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ

У актуелним глобалним процесима и промовисању демократских вриједности и начела „Запада“ регионалногеографска константа Балкана, као терминолошка одредница европског југоистока, све мање је у употреби, а одмјењује се термином Југоисточна Европа.

Термин „Балкан“ у појмовном и просторном значењу више пута се мјењао.[1] У регионалногеографском смислу појам Балкан заживљава увођењем назива Балканско полуострво за европски југоисток (1808. г.) , чиме је њемачки географ Johan August Zeune желио да истакне његову геополитичку индивидуалност. Временом , са општим прихватањем термина „Балкан“ као географске одреднице за овај регион, наведени појам добија и пежоративно значење у смислу деструктивних социо-економских , културолошких и геополитичких процеса („балканизација“). Стицајем историско-географских околности „ балканизација“ је увјек изнова добијала на актуелности, што потврђује и савремена реалност.

Термин Југоисточна Европа јавља се у другој половини XIX вијека. Почетком XX вијека почиње се користити као синоним за Балкан. На актуелности добија крајем XX и почетком XXI вијека, јачањем европског и глобалног регионализма. Има интенцију да одмјени термин Балкан који има негативне историјске асоцијације. Некозистентна терминолошка употреба појмова Балкан, Југоисточна Европа, и све чешће западни Балкан говоре о „дубокој и дуготрајној кризи регионалног идентитета“(Ђокић Н, 2001).

О детерминацији просторног обухвата Југоисточне Европе постоје различита гледишта. У конкретном, поистовјећена са географским простором Балкана (Балканско полуострво), омеђена је Јадранским, Јонским, Средоземним, Егејским, Мраморним и Црним Морем. Сјеверне границе регије различито се дефинишу, а поставља се питање и граница на југоистоку, гдје Турска са 23764 км^2 партиципира на Балкану. Уважавајући више релевантних параметара (географских, историјских, културолошких, геополитичких ...) Југоисточну Европу омеђили смо државном територијом Румуније, Бугарске, Грчке, Македоније,Србије, Црне Горе, Албаније, Босне и Херцеговине и Хрватске. Југоисточна Европа у назначеним оквирима има површину од 745647 км^2, око 63 милиона становника (2001.г.) и просјечну густину насељености од 84 ст/км^2.

Географски смјештај Југоисточне Европе , односно Балкана, између два континента старог свијета – Европе и Азије, култура истока и запада, на важним путним правцима повезивања различитих геопросторних цјелина и простору вјековног прожимања и преламања политичких, геостратешких, економских, културних и других утицаја и интереса, давао је регији константно на значењу. У међуодносу и међуутицају различитих геофактора, географски положај Балкана током историје је различито вреднован, од регије центра – у смислу развоја и интеграције (период Византије), до улоге периферије (од турских освајања).

Регију Југоисточне Европе данас карактеришу снажне геополитичке, економске, социјалне и друге промјене, односно низ заједничких проблема који се односе на развој и укључење у европске и глобалне процесе, што и чини њен идентитет. „Регионални идентитет не почива толико на заједничким цртама и заједничком наслеђу, колико на заједничким проблемима“ (Dutu A, 1995), односно артикулацији и остваривању заједнчких интереса као посљедице глобализације. У политици Европске уније регионални развој игра веома битну улогу са циљем смањења развојних диспаритета, тј. превазилажењу регионалне неуравнотежености у развоју. У констелацији савремених збивања у Европи и Свијету „ на макро и мезо регионалном плану регионализам“ је одређен, каже М. Радовановић, „ не само рационалним и хуманим потребама и циљевима интегративног и интеррегионалног развоја, већ и више или мање експонираним претензијама политичке, економске, културне и војно – стратегиске доминације“ (Радовановић М. 1993/94, 69 – 70).

У комплексним глобалним и регионалним процесима усложњава се поимање географског положаја. Логично, намеће се питање шта се у савременом смислу подразумјева под тим појмом.

[1] Балкан у појмовном смислу означава планински вијенац, полуострво, регију. У просторном смислу граница се временом помјерала према сјеверу, од првобитне физичко – географске границе полуострва, преко културне, до сјеверних геополитичких граница држава које га чине.

САВРЕМЕНЕ ОДРЕДНИЦЕ ГЕОГРАФСКОГ ПОЛОЖАЈА КАО ФАКТОР РАЗВОЈА ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ

Развој било које геопросторне цијелине, у принципу, резултат је валоризације потенцијала њеног географског положаја. Дакле, географски положај чини битну претпоставку укупног просторног развоја. Приступ савременој валоризацији географског положаја проистиче из схватања географског простора као социјалногеографске категорије, односно сагледавању кључних фактора и проблема у укупним развојним процесима датог геопростора, детерминисаних геополитичким, економским и културним географским положајем, као његовим савременим одредницама.

Прилог бр.1. Савремена валоризација географског положаја и просторно релевантни процеси

На савремено дефинисање географског положаја, разој и развојне процесе Југоисточне Европе утиче низ унутрашњих геофактора као и спољних геополитичких, геоекономских и геокултурних претпоставки, интеррегионалног и глобалног карактера.

Савремени **геополитички положај** Југоисточне Европе у основи одређује присуство интереса великих сила (САД, ЕУ – прије свега Њемачке, Русије и Турске) и политичко територијална уситњеност, што је последица крупних геополитичких процеса на европском и глобалном нивоу од краја XX вијека.

Југоисточна Европа је регија у којој се преплићу интереси водећих политичких, војних и економских центара моћи. Њену геополитичку позиционираност предодређује значај актуелне класичне геополитичке доктрине односа Heartland („срце“, „колос копна“ – европска Русија, Украина и Бјелорусија, Сибир, Кина) - Rimland (рубне територије Heartlanda – област Европе, Блиски и Средњи Исток), (Радовановић М, 1993/94, 87). Балкан, као дио Римланда, чини граничну територију у овом дијелу Европе наспрам Хеартланда. Дакле, Балкан је лимес интересних сфера великих сила, тј.геополитичка периферија која природом своје логике посљедично репродукује низ деструктивних геополитичких и њима условљених процеса. Геополитичке специфичности Југоистчне Европе огледају се у: етничкој мозаичности,

економској и социјалној кризи, кризи идентитета и присуство страних сила (Грчић М, 1999, 19-21).

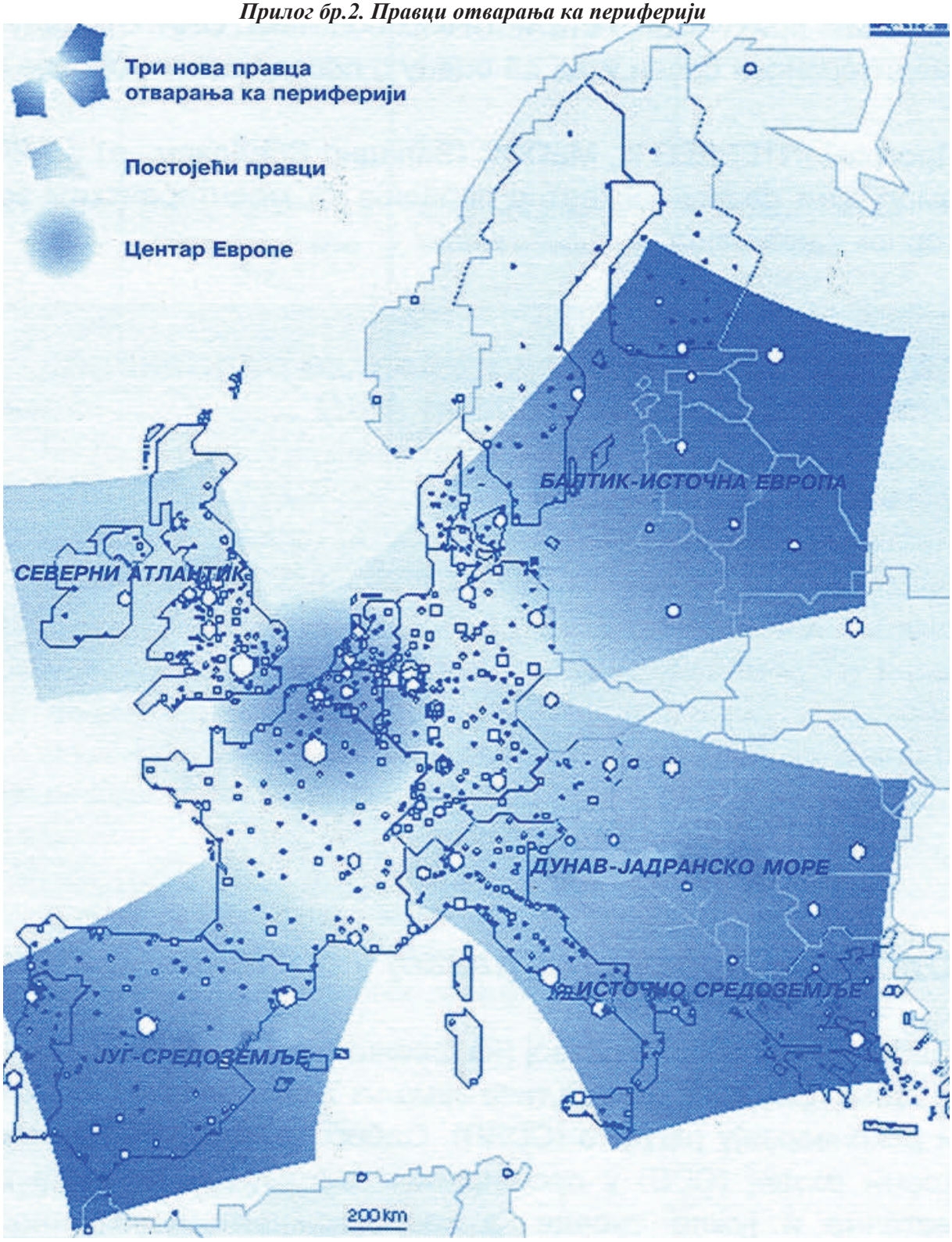
- Етно мозаичност је снажно испољена како у регионалним тако и у државним оквирима. Испољеност националних осјећања је врло изражена, а додатно је усложњава конфесионална подјељеност народа (православна, католичка и исламска религија).
- Економска и социјална криза, као посљедица геополитичке, геоекономске и геокултурне периферности, поспјешила је развојне диспаритете и самим тим конфликте између „етноса, култура и система вриједности“ и „између мањина и система власти, држава“ (Грчић М, 1999, 20). Наведени деструктивни процеси на географском простору Балкана препознатљиви су као „балканизација“. Парцијалан и селективан приступ међународне заједнице (ОУН и НАТО) и Европске уније није донио политичку, економску и другу стабилизацију регије, већ ју је по више елемената дестабилизовао.
- Криза идентитета има на Балкану историјско-психолошку позадину и социјално-психолошки моменат. Подразумјева напуштање старог идентитета и тражења новог (народност, језик, формирање државе и сл). Закашњели процеси националних острашћивања и покушаји заокруживња територијалних граница као и сепаритистичке тежње супротне су са трендом мегаинтеграција у свијету. Очит примјер је бивши геополитички териториј СФР Југославије. Налажење идентитета „враћањем у историју“ или „излетом у будућност“ бјежање је од рационалних у ирационална ријешења и углавном отварање нових конфликата.
- Присуство страних сила у оквиру разних међународних организација различитог су карактера и циља. Геополитичка равнотежа и њима условљени развојни процеси на географском простору Југоисточне Европе поремећени су послије „хладног рата“ антагонизмима вишеструко испољених интерса западних центара моћи и појединачних, на регионалном нивоу, неријетко и исфорсираних интересима САД и њених геополитичких партнера. Земље Југоисточне Европе по политичком уређењу су у процесу посттранзиције. Изашле су, изузев Грчке, из реалсоцијалистичког политичког друштва, увеле вишепартијске системе (углавном их одликује партократија) и приватну својину, усвајају савремене европске принципе изградње властитих институција са крајњим циљем прикључења глобалним и европским развојним процесима. Интереси водећих центара моћи у овој регији (САД, ЕУ, Русија и Турска) углавном су међусобно суштински различити и често супростављени интересима геополитичких субјеката региона.[2] Логично је да наведени међусонби односи релевантних геополитички субјеката негативно утичу на развојне процесе у регији.

Нови политичко-географски процеси у свијету несумњиво ће резултирати новом политичко-географском подјелом, на што неће остати имун ни географски простор Југоисточне Европе. Напротив, „будућност Балкана“ могла би бити „одређена интересима нових снага“ (Гњато Р, 1996, 43). Интегративни процеси Европске уније претпостављају нову политику у њеном развоју, која у актуелном систему НАТО-а, под лидерством САД, нема перспективу. Земље Југоисточне Европе морају градити политику повјерења, изграђену на заједничким регионалним интересима, а не супарништву, и у складу с концептом политике европских регионализама.

Геоекономски положај Југоисточне Европе проистиче из њеног периферног положаја у односу на европске и свјетске полове развоја, прије свега развојно језгро Европске уније (европски „пентагон“). Процесима глобализације расте интерес развијених европских и свјетских земаља за овај регион ради његовог геополитичког и геостратешког значаја (прилог бр. 2)

[2] Улога НАТО пакта у Европи, па тиме и Балкану у назначеном контексту има, између осталог, за циљ да одржи САД у Европи, Руску федерацију „изван Европе“ и ЕУ, односно Њемачку, под контролом.

Прилог бр.2. Правци отварања ка периферији

Извор: DATAR (2002), „Amenager la France de 2020“

Специфичан историјско-географски развој простора Југоисточне Европе условио је крајем XX вијмноге противриječности унутар регије. Глобализација свјетске политике и економије више је схваћена као пријетња националном идентитету, а мање као вид

интеграционих процеса.[3] Још увијек се осјећа недовољна зрелост код прихватања и усвајања принципа на којима почивају модерне економске интерграције, посебно оне у оквиру Европске уније. Земље Југоисточне Европе функционишу углавном као националне заједнице. Њихов економски потенцијал није велики, а развојне специфичности посљедица су различитости друштвено-политичких система до транзиционог периода (државно-планско управљање и планско-тржишно), начина десубјективизације колективних система и новог статуса држава у интеграцијским европским процесима. Социјално-економска транзиција у већини земаља Југоисточне Европе одвијала се по принципу првобитне акумулације капитала (незаштићеност радника, нерационално коришћење природнох ресурса, нерегуларна промјена власништва крупног капитала...). Транзициони процес развија се у духу неолибералних схватања и мишљења да ће тржиште регулисати просторно-развојне процесе. Развојно заостајање покреће емиграције млађег и стручног контигента становништва слабећи социјалну енергију регије, што се посљедично одражава на све развојне сфере овог географског простора.

Из претходног разматрања препознатљиве су одлике периферије. У глобалним процесима геоекономија „као израз процеса мондијализације капитала“ (Митровић Р.Љ, 2007, 41), добија примат над геополитиком, што геоекономском положају даје нови значај. Транснационалне компаније прерастају државне оквире и потенцирају стварање наднационалних регионалних асоцијација. Политика се ставља у службу чувања и ширења њихових интереса.

Посљедњих година покренуте су бројне регионалне инцијативе (Инцијатива за сарадњу у ЈИЕ, Пакт о стабилноси ЈИЕ, Процес сарадње држава ЈИЕ, Централноевропска инцијатива...) различитог карактера с циљем да Југоисточна Европа постане дио интегративних процеса Европске уније. У том погледу постоје широке могућности. У крајњем, Европска унија не би требала да буде циљ, већ средство за свеопшти економски, социјални и други развој.

Геокултурни положај географског простора Балкана врло је специфичан. Његов „контактни“ смјештај између различитих свјетова отварао га је током историје разним политичким, економским и културним утицајима. Њиховим мијешањем и међуутицајем, неријетко и противријечностима, створен је специфичан национални, етнопсихолошки и културни мозаик Балкана. На њему се прожимају четири културна круга : средњо-европски, патријалхални балкански, оријентално-турски и медитеранско-латински. Географска лоцирност и геокултурни положај стварали су током историје разне претпоставке развојним могућностима регије.

На Балкану је формирана прва цивилизација у Европи (античка Грчка) и прве империје (Македонија, Византија). Више вијекова био је под турском влашћу која је поред укорињених хришћанских (православних и католичких) унијела исламске елементе. На простору Балкана партиципирала је и Хабсбуршка монархија. Турском инвазијом прекинут је византијско-славенски континуитет културног развоја. На граници вијековних културно-цивилизацијксих прожимања и сукоба разних геополитичких интереса географски простор Балкана постаје препознатљив по геополитичкој нестабилности, али и деструктивним укупним развојним процесима. Формирање националних држава од XIX вијека није умањио негативну слику о овом региону. Напротив, све негативне појаве нашле су своје мјесто у изразу „балканизација“ који се овисно од интереса центара моћи, више или мање, у разним приликама и у различите сврхе користи. Наведени појам има још своју актуелност.

Култура модерног доба испољава се у бројним сегментима друштвеног живота, уграђујући се у личност – формирањем свијести. Прихватање начина размишљања повлачи за собом начин дјеловања и понашања у простору. Према томе, у глобалним процесима изграђена култура мишљења у правцу универзалних цивилизацијских вриједности води разумјевању и рационалним поступцима или у супротном доводи до конфликата. Насилно наметање космополитског поретка, а тим и начина мишљења и понашања из центара моћи средини која

[3] Глобализација интензивира токове капитала, иновација, идеја, материјалних и духовних вриједности, убрзавајући процесе прилагођавања и могућности достизања равномјернијег развоја, што је њена позитивна страна. Насупрот томе, спровођење глобалних појединачних интереса свјетских центара моћи уз актуелну „американизацију“ свијета, негативна су страна глобализације.

још није спремна за њега (периферија), не ријешава већ продубљује проблеме. Све више је раширен став да је управо култура пресудан чинилац у стварању идентитета једног народа, државе, регије. „Овладавање геопростором све ће се мање остваривати војно-политичким средствима, а све више путем геоекономије и геокултуре“ (Митровић Р.Љ, 2007, 41). Прихватимо ли наведену констатацију геокултурни положај ће добити нови легитимитет у валоризацији простора, а тим и географског положаја.

* * *

Из претходне анализе савремени чинилаца географског положаја Југоисточне Европе, релевантних за кључне развојне процесе региона, да се закључити да је ријеч о географском простору који има више или мање изразита својства периферије.[4] Периферни географси положај генерише низ развојних проблема који детерминишу основне карактеристике регије :

- сукоб интереса раличитих центара моћи ;
- закашњели и отворени геополитички, социо-економски, културолошки... процеси ;
- дезинтеграциски и деструктивни процеси ;
- ирационалне идеје, хтијења и ријешења.

Дакле, ради се о регији израженог проблемског карактера, најнестабилнијем и најнеуралгичнијем географском простору Европе.

Превазилажење постојећег стања је у процесима „дебалканизације“, односно „европеизацији“ простора, што у основи подразумијева :

- идентификацију проблема и препознавању заједничких интереса ;
- развијање културе свијести (регионални идентитет) ;
- изградњу партнерских односа са центром (Европска унија) ;
- прихватање и усвајање универзалних политичких, економских и културних цивилизацијских вриједности ;
- интеграције по хоризонтали и вертикали.

Крајњи исход претпоставља прерастање периферије у пол развоја, што је у непосредној вези са концептом и перспективом поларизацијског просторног развоја Европске уније, односно регионализама као европског и свјетског процеса. Ради се о врло комплексном, дугом и неизвјесном развојном процесу, овисном о низу унутрашњих и спољних фактора геополитичког, геоекономског и геокултурног карактера.

ЗАКЉУЧАК

Радом се актелизује проблематика географског положаја, дефинисана савременим географским чиниоцима (геополитичким, геоекономским, геокултурним), његова улога и значај за Југоисточну Европу у процесима глобализације.

Геополитичке, социоекономске, геокултурне и друге посебности овог региона обликоване су дугим историјско-географским процесима. У свој сложености и специфичности регионалногеографског обликовања Југоисточне Европе поред унутрашњих фактора партиципирају и спољњи, интеррегионалног и глобалног карактера, остварујући појединачне интересе у процесу глобализације.

[4] Концепт односа центар-периферија дао је Фридман (J.Friedmann 1996). „Фридмановим моделом дат је значајан прилог теорији поларизованог развоја. У просторној организацији датог модела, центар насупрот периферији, претставља подручје позитивних економских, демографских и др.развојних токова“ (Живковић М, 2009, 126). Јован Цвијић је у вези са Балканским полуострвом конструисао своју теорију односа центар-периферија, знатно прије Фридмана, која му је „послужила за дефинисање типова веза и релација између периферних и централних простора“ (Грчић М, 2000, 74). Комбиновао ју је са теоријом географских „особина спајања и прожимања“ и супротних „особина изоловања и одвајања“.

Основна карактеристика савременог географског положаја Југоисточне Европе је у периферном положају у односу на политичке, економске и културне центре моћи, прије свега развојно језгро Европске уније. Однос центар-периферија детерминише низ актуелних проблема и дезинтеграцијских и деструктивних процеса (криза идентитета, формирање нових нација, држава, језика, конфликтност, партократија, економска и технолошка неразвијеност...).

Неминовност у превазилажењу бројних и нагомиланих проблема је стварање прихватљивог модела у остваривању општих интереса на регионалном нивоу уз истовремено појединачно задовољење других релевантних субјеката.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Гњато Р.* (1996) : **Геополитички положај Републике Српске**, Гласник, бр.1. Српско географско друштво Републике Српске, Бања Лука.
2. *Грчић М.* (1999) : **Географске карактеристике и геополитички проблеми Балканског полуострва**, , Гласник, бр.4. Српско географско друштво Републике Српске, Бања Лука.
3. *Грчић М.* (2000) : **Перцепција геополитичког пложаја Србије између митова и реалности**, Гласник, бр.5. Српско географско друштво Републике Српске, Бања Лука.
4. *Dutu A. (*1995) : **National and Regional Identity in Sautheast Europe** str 75-84 u Balkans. A Mirror of the New International Order, ed. Ozdogan, Saybaslili, Istanbul, EREN.
5. *Đokić N.* (2001) : **Balkanc Vercuc Southeactern Europe.** Redefining Coltural Identitiec, Culturelink, Inctitute for International Relationc Zagreb, Inter-Univercity Center Dubrovnik.
6. *Живковић М.* (2009) : **Нодеално-функционална детерминација и организација функционалног подручја Градишке**, , Гласник, бр.13. Српско географско друштво Републике Српске, Бања Лука.
7. *Митровић Р.Љ.* (2007) : **Положај и улога Србије и Републике Српске у кључу геокултуре и геополитике глобализације Балкана**, Зборник радова, Србија и Република Српска у регионалним и глобалним процесима, Географски факултет Универзитета у Београду, Природно-математички факултет Универзитета у Бањојлуци, Београд-Бања Лука.
8. *Радовановић М.* (1993/94) : **Регионализам као приступ и принцип и регионализација као поступак у функционалној организацији географског простора са неким аспектима примене на Србију**, Зборник радова, Географски институт „Јован Цвијић“, САНУ, бр.44-45, Београд.

CONTEMPORARY DETERMINANTS OF GEOGRAPHIC POSITION OF SOUTHEAST EUROPE AS THE FACTOR OF DEVELOPMENT

MILENKO ŽIVKOVIĆ

Faculty of Natural Sciences and Mathematics, University of Banja Luka, 78000 Banja Luka, Republic of Srpska

This work actualizes/effectuates the problems of modern geographic position, defined by contemporary geographical factors (geopolitical, geo-economic, geocultural), its role and importance of South-Eastern Europe in the processes of globalization.

Geopolitical, socioeconomic, geocultural and other peculiarities of this region have been shaped by long historical and geographical processes. In all their complexity and specificity of regional-geographic formation of Southeast Europe (SEE), in addition to internal, we can also see the participation of external factors with inter-regional and global character, creating individual interests in the process of globalization.

The basic characteristic of modern geographic position of Southeast Europe is in the peripheral position in relation to political, economic and cultural centers of power, primarily the European Union. Center-periphery relationship determines a number of current problems and

destructive processes (formation of new small nations, states, languages, pluralism, economic and technological underdevelopment, irrational way of thinking, behavior and action .....).

The solution in the form of turning the periphery (SEE) into a pole of development is directly related to the concept and perspective of polarizational development of European Union, ie., regionalisms as European and world process. It is a very complex and long process.

ВЕРА ГЛИГОРИЈЕВИЋ,
МИРЈАНА ДЕВЕЦИЋ

UDC: 331.57(4-12):338.2:314

ЕКОНОМСКИ И ДЕМОГРАФСКИ УЗРОЦИ РАСТА САМОЗАПОШЉАВАЊА-СПЕЦИФИЧНОСТИ ЗЕМАЉА ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ

Географски факултет, Универзитет у Београду, 11000 Београд, Србија

Апстракт: У раду се дају теоријски оквири самозапослености и дефинишу економски и демографски узроци раста самозапошљавања током индустријализације, социјализма, транзиционе економије и савремене економске глобализације. Посебно се осветљавају специфичности обухвата и структуре самозапослених радника у земљама Југоисточне Европе. У раду се користе секундари извори података и то претежно резултати Анкете о радној снази. Дискусија је показали да је у развијеним земљама најважнији фактор раста самозапошљавања трансформација ка флексибилној организацији производње и услужној самозапослености, док је у земљама југоисточне Европе, раст самозапошљавања последица високе незапослености и са њом везане пољопривредне самозапослености. Архаични ставови према некапиталистичким формама рада и недовршен трнзициони процес ка тржишној економији, условили су регионалне разлике између обухвата и структурних обележја самозапосленог становништва у земљама Југоисточне Европе.
Кључне речи: Самозапошљавање, „Нова економија“, Југоисточна Европа, Европска Унија

Abstract: This paper presents the theoretical framework of self-employment and defines economic and demographic causes of self-employment during industrialization, socialism, transition economies, and economic globalization. The emphasis is on the number and structure of self-employed in Southeastern Europe. This paper uses secondary data sources, mainly the results of the Labor Force Survey. The discussion showed that in developed countries, the most important growth factor is flexible production and services economy, while in Southeastern Europe the growth of self-employment is result of high unemployment. Archaic attitudes towards non-capitalist forms of work and transition to market economy, has led to regional differences in Southeastern Europe.
Keywords: Self-employment, New Economy, Southeastern Europe, European Union

УВОД

Последње деценије двадесетог и почетак двадесет првог века обележила је економска трансформација и глобализација, а са променама које су уследиле након преласка у модерно, постиндустријско друштво и економију услуга, порастао је интерес за некапиталистичке форме рада, посебно за самозапошљавање и рад од куће. Најзначајнији фактор раста самозапошљавања су флексибилне форме привређивања и структурне промене економије ка сектору услуга. За разлику од индустрије која је директно зависна од економије обима, одржива услужна економија данас не захтева велике серије и масовну потрошњу, па је овај фактор дао ветар у леђа многим новим-старим делатностима и занимањима. Поред преласка на економију услуга, самозапошљавању је посебно погодовао интензиван раст микро предузећа која ће у будућим екномским прогнозама и проценама имати кључну улогу. Имајући на уму да ће велике фирме постајати све веће а мале све мање, у стратегијама одрживог регионалног развоја и развоја локалних заједница, самозапошљавање и рад од куће, имаће велики значај.

Данас самозапошљавање, иако има различите облике, постоји у свим земљама Европске Уније, земљама кандидатима и потенцијалним кандиатима за чланство, и обухвата широк спектар категорија радника. Независни радници су честа појава у традиционалним секторима попут пољопривреде, шумарства, малопродаје, занатства, грађевинарства или саобраћаја. Развојем информационо-комуникационих технологија, самозапошљавање се проширило и на делатности као што је дизајн или електронска продаја, као и на читав спектар високо

професионалних, бизнис услуга: рачуноводство, оглашавање, правно заступништво и консултантске услуге. Самозапошљавање је такође, тесно повезано са предузетништвом. Предузетништво које је деценијама селективно према полу, данас је услед раста активности женског становништва у услужном сектору, добило нову, родну димензију и постало атрактиван модел повезивања дотада неспојивих локација: посла и куће.

Становништво на самозапошљавање мотивишу различити фактори, његов интензитет варира у националним и регионалним оквирима и са тог аспекта је економски, социјално, политички и етнички хетероген простор југоисточне Европе посебно интересантан.

ТЕОРИЈСКА УПОРИШТА САМОЗАПОШЉАВАЊА

Самозапошљавање је данас реафирмисано у контексту „нове економије“, посебно у контексту економије услуга и предузетништва (Gibson-Graham, 1996). Самозапошљавање је рад за сопствени рачун, којим се производе робе или услуге намењене за личну потрошњу или тржиште. Ова једноставна дефиниција обухвата три основне групе самозапослених радника: власнике предузећа која су инкорпорирана у велике фирме, самосталне предузетнике и помажуће чланове домаћинства. Линдер је (1992) писао да концепт самозапошљавања датира из 1745 године а како је то веома тешко аргументовати, може се једино прихватити чињеница да су принципи и карактеристике самозапошљавања постојале и пре осамнаестог века, све од момента када је људска врста прихватила рад као модел опстанка (Linder, 1992).

Јумани (1991) је писао да је у традиционалним друштвима веома мали проценат људи радио за другога, и да су људи поред послова за сопствене потребе, један део послова обављали и за заједницу (Jumani,1991). Исти аутор наводи да је су самозапослени самостално одлучивали о врсти посла, радном времену и производним нормама. Такође се подвлачи значај врло директних веза између произвођача и потрошача које су у популационо малим заједницама биле веома важне и заснивале су се на поверењу, личним референцама, личним контактима и другим трансакцијама које су становништву помогале да одржи локалну економију. Са развојем тржишта и просторном експанзијом размене у унутрашњости, многи од ових фактора који су доприносили одрживости, једноставно су нестајали. Самоапослени предузетници су све мање радили сами, а у посао се све више укључују и други , често непознати радници, са већих дистанци. Као резултат ширења тржишта, одрживост самозапошљавања и заједница почиње да зависи од екстерних утицаја и просторних веза које се међу заједницама остварују.

Последње две деценије, у доба „нове економије“, сведоци смо реафирмације самозапошљавања као стратегије за одржив регионални и економски развој, као и развој заједница. Најцитиранији друштвени географ двадесетог века, Харви (2000), дао је објашњење наглог раста самозапошљавања у развијеним земљама рекавши да је он узрокован флексибилном организацијом производње (Harvey, 2000). Тако је данас све више фирми које преферирају рад са самозапосленим особама кроз разне форме подуговарња (Barnes et al. 2000). Балкин (1981) у својој књизи „ Самозапошљавање слабо плаћене радне снаге“ говори о томе да је сан већине становника Северне Америке започињање сопственог бизниса (Balkin,1989). Такође је на раст самозапошљавања утицала и јавна политика којом су подстицани програми образовања и обуке као и програми финансирања микропредузећа.

Најшири контекст реафирмације самозапошљавања садржан је у оквирима нове економије и са њом тесно повезаних промена природе рада и радног простора (Black and Lynch 2003; Barnes et al. 2000; Carnoy 2000) и све сложенији послови који захтевају већа знања и формалне и неформалне радне вештине (Ben-Ner and Putterman 2003). Увођење нових технологија допринело је релокацији радног места запослених и смањењу учешћа послова са пуним радним временом. Смањењем броја послова са пуним радним временом, у већини индустријализованих земаља расте опсег послова са скраћеним радним временом, послова на основу различитих форми уговарања (Carnoy 2000), и посебно, расте број самозапослених (Carnoy 2000; Gibson-Graham 1996). Нова економија се везује и за пораст активности женског радно-способног становништва (Barnes et al. 2000), посебно у оквирима кућног бизниса и категорије самозапослених (Carnoy 2002).

ЕКОНОМСКИ УЗРОЦИ РАСТА САМОЗАПОШЉАВАЊА

Економски фактори који утичу на раст самозапошљавања делују синхроно са демографским, социјалним, културно-психолошким и институционалним факторима (Blanchflower, 2000). О економским факторима самозапошљавања најчешће се дебатује у литератури фокусираној на индустријску организацју, и у том контексту се издвајају следећи макро-економски фактори релевантни за објашњење просторних варијација самозапошљавања:

Ниво економског развоја. У неразвијеним земљама су зараде ниске, производња организована у малим јединицама, без средстава за повећање обима, а број самозапослених је велики. Како се земља развија и економија обима почне доносити профит, број предузетника опада. Такође, неразвијене земље имају велики број самозапослених и због високе заступљености пољопривреде у структури економије. Како је опадање пољопривредног становништва законитост друштвено-економског развоја, прелазак у индустријску фазу значи и смањење броја самозапослених.

Природа технолошких промена. Технолошке промене може каналисати неколицина великих фирми које инвестирају у истраживање и развој или, пак велики броја малих фирми које развијају нове производе. Ову поделу је објаснио Шумпетер говорећи о иновацијама које снаже корпоративни капитализам (велике фирме) и онима које подстичу конкурентност (мале фирме). Последично, ако је економија обликована технолошким променама овог првог типа, ниво самозапошљавања и предузетништва је низак, и обрнуто, ако се ради о конкурентским капиталистичким фирмама, број самозапослених расте.

Структура економије. Индустрија је сектор који је усмерен на велике фирме док су у услужном сектору, у ком данас ради највећи проценат радно-способног становништва развијених земаља, доминантне мале фирме. Са трансформацијом економије, улога малих фирми постаје све већа, посебно ако се зна да за сектор услуга економија обима није релевантна у истој мери ка у случају индустрије. Последично, развој западних друштава ка сервисно оријентисаној економији води и све већем броју самозапослених.

Ефекат животног циклуса индустрије. Везан је за економију обима за коју је карактеристично опадање предузетништва и самозапошљавања. Економија обима је посебно важна у последњим развојним етапама неке делатности, када је услед стандардизације производње могуће остварити висок профит. Тада се дотада успешне мале фирме повлаче са тржишта и уступају место малом броју великих компанија, расте степен концентрације и опада број самозапослених.

Концентрација тржишта. Овај фактор има мањи утицај од претходно наведених фактора, као што је економски развој или животни циклус индустрије. Високо концентрисано тржиште значи тежак улазак за мале компаније, које чак и поред великих улагања нису у могућности да ту баријеру уклоне. Отежан приступ тржишту није подстицај за настајање нових, мањих фирми и са њима повезан раст самозапошљавања.

Незапосленост. Незапосленост подстиче самозапошљавање, тако да пораст стопа незапослености може да води већем броју самозапослених. Ова теорија се назива негативном, пуш теоријом и број самозапослених објашњава потребом за било којим послом, а не жељом за оптималном врстом посла.

Економски раст. У време високих стопа економског раста, расте потрошња и шири се тржиште. Са растом потрошње расте и потражња па тако и предузетништво и самозапошљавање имају тенденцију раста. Ово је позитивна теорија заснована на привлачним факторима који појединца подстичу на самозапошљавање (Blanchflower, 2004).

ДЕМОГРАФСКИ УЗРОЦИ РАСТА САМОЗАПОШЉАВАЊА

Демографски фактори самозапошљавања сагледавају се најчешће на широј равни, иако је за озбиљнију дискусију неопходно узети у обзир и утицај неколико „микро“ демографских

елемената. Од свих демографских фактора, на структуру самозапослене радне снаге највећи утицај имају старост и етничка припадност, али на раст самозапошљавања делују и следећи фактори:

Пораст становништва. Раст броја становника има позитиван утицај на стопе самозапошљавања (Verheul et al., 2001), јер пораст становништва поред повећане тражње за производима, утиче и на ширење тржишта. Отварање нових тржишта омогућује лакши проступ новим фирмама и позитивно делује на самозапошљавање. Пораст може бити остварен механичком компонентом, па тако промена етничког састава становништва, такође може водити порасту самозапошљавања. (Као што ће касније бити дискутовано, у развијеним земљама су резултати истраживања показали да је имигрантима лакше да покрену сопствени бизнис него да се запосле).

Учешће жена на тржишту рада. У земљама са високим учешћем женске радне снаге, мањи је број самозапослених, јер је предузетништво и са њим везано самозапошљавање, селективно према полу и карактеристика мушке популације.

Старосни састав становништва. Самозапошљавање је карактеристика старијег средовечног становништва, а посебно је велика учесталост самозапошљавања у десетогодишту 35-45 година. Популација са високим учешћем ове старосне кохорте, по правилу има већи број реализованих кредита за започињање бизниса (Wissen, 2002) а генерално, старење као процес имплицира веће учешће самозапослених.

Етнички састав становништва. Постоје велике разлике у нивоу самозапошљавања међу различитим етничким групама. Ове разлике се могу објаснити великом незапосленошћу и пуш факторима који становништво појединих етничких заједница усмеравају ка самозапошљавању али и културно-психолошким факторима који мотивишу имигрантско становништво (иницијатива, реалнији захтеви и личне карактеристике). Зато је међу имигрантским становништвом развијених земаља и у неким етничким групама, самозапошљавање и предузетништво веома честа појава, знатно фреквентнија и у односу на аутохтоно становништво.

Густина насељености. Утицај густине насељености на самозапошљавање везан је за економију обима коју је у ретко насељеним, периферним регијама, веома тешко остварити. Зато у областима са ниском густином насељености доминирају мање продавнице и услужне фирме што имплицира да мања густина насељености значи висок ниво самозапошљавања (Brüderl and Preisendorfer, 1998).

Поред раста, структурних карактеристика и густине насељености, на самозапошљавање делују и други, социо-демографски фактори. Тако постоји веома снажна корелација између стопа самозапошљавања и полног састава становништва, структуре домаћинстава и образовања.

Пол. Жене се ређе одлучују за самозапошљавање него мушкарци иако је током последње две деценије забележен пораст самозапошљавања и међу женским становништвом. Основни разлог нижих стопа самозапошљавања жена је њихова још увек подређена позиција на тржишту рада.

Структура домаћинства. Постоје резултати који указују да је у многочланим домаћинствима већа вероватноћа самозапошљавања (Blanchflower ,2000). Међутим, нема јасног теоријског обашњења којим би се ова хипотеза потврдила осим евидентног утицаја који на стопе самозапошљавања има статус супружника. Наиме, жене се чешће одлучују на самозапошљавање уколоко је и супружник самозапослена особа.

Образовање. Ниво предузетништва и самозапошљавања варира зависно од образовања. Дистрибуција самозапошљавања према образовању има облик слова U, што значи да су стопе самозапошљавања највеће међу најслабије образованим становништвом и међу најобразованијима (Blanchflower ,2000). Постоје разлик еи у нивоу самозапошљавања најобразованијих где се на самозапошљавање чешће одлучују особе које су прошле стручно усавршавање, за разлику од високообразованих особа са строго академским, теоријским знањима.

Веома је важно казати да поред економских и демографских фактора, на стопе самозапошљавања снажно делују и културно-психолошки утицаји. Културни утицаји су повезани са друштвеним нормама, системом вредности и веровањима а психолошки се више односе на личне особине, карактер, менталитет и ставове појединаца. Утицај ових фактора је тешко идентификовати и раздвојити (Church,2000). Међу бројним културно-психолошким факторима најважнији су следећи:

Спремност на прихватање ризика. Чак и у земљама где се на ризик гледа као на незаобилазан део свакодневнг живота, постоје разлике између појединаца који показују већу спремност да ризик прихвате и оних који имају изражену аверзију прека ризичним ситуацијама. Већа је вероватноћа да ће се особе склоне ризику одлучити за самозапошљавање него они који тај ризик не прихватају.

Могућност контроле. Самозапошљавање је једина опција која омогућују потпуну контролу радног окружења, без шанси да било ко други значајније утиче на одлуке којима се дефинише сопствена пословна стратегија.

Сатисфакција. Уколико запослени радници не постигну потребан ниво личне сатисфакције, њихов трансфер ка самозапошљавању би могаао бити убрзан. Многе студије су показале да самозапослени радници имају јачи доживљај личне сатисфакције послом и животом него радници запослени код послодавца.

Самопоуздање. Самопопоуздање је неопходан услов у случају да се особа одлучује на самозапошљавање. Без уверености у лични успех, шансе да се развије сопствени бизнис су јако мале.

КАРАКТЕРИСТИКЕ САМОЗАПОШЉАВАЊА У ЗЕМЉАМА ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ

Трендови самозапошљавања у земљама југоисточне Европе значајно се разликују у односу на развијене земље и земље чланице ЕУ 15. Разлике су изазвали економски, демографски и културно-психолошки фактори који су различитом интензитетом и комбинацијама, деловали на обим и структурне карактеристике самозапосленог становништва. Да би се осветлиле специфичности процеса самозапошљавања у југоисточној Европи, морају се узети у обзир рецентни трендови опажени у најразвијенијим чланицама ЕУ у којима је, посматрано у европским размерама, најпре отпочела нова фаза друштвеног развитка позната као постиндустријско доба. У том контексту је посебно важна рецентна непољопривредна самозапосленост. Непољопривредна самозапосленост се у другој половини двадесетог века у развијеним земљама света кретала око 6-10 процената, и то су доњој граници ближе биле земље либералне традиције, као што су САД, Велика Британија и Канада. Од ових вредности знатно су одступале медитеранске земље где је непољопривредна самозапосленост износила и више од 20 % (Blanchflower, 2000)

Таб. 1- Учешће самозапослених радника у укупној радној снази

	ЕУ 27	ЕУ 15	Бугарска	Грчка	Румунија	Хрватска	Македонија	Турска	Србија
2001	14,5	13,6	13,0	30,6	20,5				
2002	14,4	13,6	12,6	30,5	20,1	0,9			
2003	14,5	13,8	12,6	30,2	20,1	0,9			
2004	14,7	14,2	12,9	29,5	17,6	0,9			
2005	14,6	14,1	12,0	29,3	19,0	0,9			
2006	14,5	14,1	11,5	29,2	18,3	0,9	17,9	26,7	20.1
2007	14,4	14,0	10,9	28,7	18,6	0,8	17,1	25,7	35,8
2008				28,8	18,2	0,8		25,1	24,8

Извор: обрачун аутора, Еуростат, Статистика запослености и незапослености,2011.

Почетком осамдесетих година прошлог века, у већини развијених земаља заустављен је тренд опадања самозапослености да би током наредних неколико година број самозапослених благо почео да расте и до краја 1990 године је у већини земаља био виши за око 20 % у односу на вредности са почетка седамдесетих (Матковић, 2002). Тренд раста самозапослености настављен је и у двадесет првом веку, тако да је 2009 године у земљама ЕУ било 32,5 милиона самозапослених или око 15% укупне радне снаге. Савремени раст самозапошљавања у земљама ЕУ, остварен развојем услуга и доступности информационо-комуникационих технологија, успорен је током последње економске кризе, али је већ 2010 стабилизован и поново забележио раст на 15,2% укупне радне снаге (European Commission, 2010).

Истраживање процеса самозапошљавања у југоисточној Европи, у овом раду је обухватило преглед актуелних трендова самозапошљавања у Србији, Хрватској, Македонији, Грчкој, Бугарско, Румунији и Турској. Анализа је фокусирана на земље чланице и потенцијалне кандидате за чланство у ЕУ, и заснована је на резултатима Анкете о радној снази које публикује Еуростат. Обимна статистичка база запослености и самозапослености у ЕУ омогућила је увид у кретање броја самозапослених током дуже временске серије, од 12 година за ЕУ 15 и нешто краћи период за остале земље обухваћене анализом (табела 2).

Таб. 2 -Кретање апсолутног броја самозапослених у земљама ЕУ и одабраним земљама југоисточне Европе

(000)

	ЕУ 27	ЕУ 15	Бугарска	Грчка	Румунија	Хрватска	Македонија	Турска	Србија
1997	:	21.522,1	:	1.228,9	1.809,9	:	:	:	
1998	:	21.623,4	:	1.230,7	1.810,5	:	:	:	
1999	28.944,9	21.603,1	391,9	1.257,5	1.977,0	:	:	:	
2000	29.012,3	21.751,0	354,6	1.226,1	1.983,4	:	:	:	
2001	28.838,9	21.818,9	348,6	1.250,7	1.800,7	259,9	:	:	
2002	29.305,2	22.345,8	355,7	1.268,3	1.764,7	271,1	:	:	
2003	29.896,2	23.111,4	377,9	1.254,8	1.549,6	283,3	:	:	
2004	30.224,5	23.460,4	354,5	1.255,7	1.639,7	302,6	:	:	
2005	30.705,0	23.942,8	352,3	1.273,4	1.618,0	279,4	100,7	5.311,3	
2006	31.021,8	24.208,3	350,9	1.270,4	1.641,0	273,8	99,8	5.197,5	529,2
2007	:	:	362,0	1.290,1	1.619,7	275,8	104,7	5.172,5	340,8
2008	:	21.522,1	:	1.228,9	1.809,9	:	:	:	700,1

Извор: обрачун аутора, Еуростат, Статистика запослености и незапослености, 2011.

Резултати Анкете о радној снази показали су да број самозапослених расте на крају двадесетог и у првој деценији двадесет првог века. У ЕУ 27 је током периода 1999-2006 забележен раст самозапослених (табела 2) за око два милиона, у ЕУ 15 чак за 2,5 милиона, а такође и у Хрватској, Македонији и Србији, док је само у Турској овај број опадао. Међутим, доступни резултати за 2008 годину (само за ЕУ 15, Грчку, Румунију и Србију), нису дали очекиване вредности тј. опажен је тренд успоравања раста самозапослених након 2007 године као последица последње светске економске кризе. Утицај економске кризе на самозапошљавање је био двојак: у најразвијенијим чланицама ЕУ број самозапослених је, рецимо од 2006 до 2008 године опао за скоро три милиона, док је нпр. у Бугарској и Румунији тај број и даље лагано растао, захваљујући негативним, пуш факторима када је самозапошљавање једини избор растућег, незапосленог становништва. Смањење броја самозапослених у развијеним европским земљама је последица опадања послова у секторима које је криза највише погодила (финансије, некретнине, трговина и неке индустријске гране) док је у мање развијеним земљама број самозапослених спорије опадао јер је самозапослено

становништво великим делом било везано флексибилне послове у пољопривреди и сектору личних услуга.

Иако позитиван тренд самозапошљавања карактерише како најразвијеније европске тако и земље Југоисточне Европе, потребно је казати да су на његов раст утицали сасвим различити фактори. Економски фактори као што су структура привреде и степен економског развоја, посебно су утицали на високу пољопривредну самозапосленост која је, као што је у претходним теоријским разматрањима споменуто, карактеристика земаља са економији у транзицији, као што су Румунија, Бугарска, Србија, Македонија. У овим је земљама учешће пољопривредника у укупном броју самозапослених изразито високо, посебно у Румунији где иако се смањује, и даље износи близу 70% (табела 3). То је истовремено и највиша вредност пољопривредне самозапослености у некој од земаља чланица ЕУ, а велики број самозапослених у пољопривреди такође је висок и у Србији, око 80%. Велики удео пољопривредника у самозапосленом становништву у нашој земљи последица је губитка радних места у индустрији након приватизације друштвених предузећа и ограничених могућности активирања незапослене радне снаге у услугама.

Таб.3- Учешће пољопривредника у укупном броју самозапослених

	ЕУ 27	ЕУ 15	Бугарска	Грчка	Румунија	Хрватска[1]	Македонија	Турска	Србија
1997									
1998		15,72		31,67	80,74				
1999		15,14		30,25	80,18				
2000		14,63		31,60	81,80				
2001	23,78	13,98	46,47	31,66	81,09				
2002	23,37	13,87	33,45	31,26	79,69				
2003	22,64	13,52	37,09	30,44	78,82	5,00			
2004	21,87	13,54	38,63	30,71	79,55	4,80			
2005	19,90	12,24	37,10	26,38	76,22	4,59			
2006	19,33	11,75	32,10	26,10	74,01	4,30			85,4
2007	18,57	11,40	31,08	25,44	72,18	4,65	41,61	36,61	80,1
2008	17,64	10,76	30,18	24,97	69,86	4,75	38,48	37,65	80,2

Извор: обрачун аутора, Еуростат, Статистика запослености и незапослености, 2011.

Услуге у структури делатности самозапосленог становништва учествују са близу 50% у ЕУ 15, односно са око 15% у Румунији , а то су и најниже забележене вредности у чланицама ЕУ. Изузев Румуније и делом Србије, услуге су готово подједнако заступљене у ЕУ 27 и Турској и крећу се у распону од 40-45% укупног броја самозапослених. И у Србији, где је најкасније отпочео процес економске транзиције, услуге чине знатан сегмент у структури делатности самозапосленог становништва, око 30%. Током прве деценије овог века, раст услужног сектора је и очекиван, с`обзиром на транзицију ка економији услуга, о чему је дискутовано у претходним поглављима. Поред тога што значајно учествује у структури самозапослености (табела 4), сектор услуга у свим анализираним земљама има континуиран раст. Посебно је изразит пораст послова у услужном сектору у најмлађим чланицама, у Бугарској за 10 процентних поена током само седам године, затим Грчкој са 42 на 48%, и мање у Македонији. И сектор услуга је осетио утицај економске кризе који су се одразили на успоравање његовог раста и стагнацију послова у већини земаља, посебно у Турској и Србији.

[1] Вредности за Хрватску у табели 2, 3 и 4 су необично ниске и нелогичне. Аутори су мишљења да ове податке треба узети са резервом иако су преузети из исте табеле као и подаци за друге земље обухваћене анализом. Погледати: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsa_esgana&lang=en

Таб. 4- Учешће сектора услуга у укупном самозапошљавању

	ЕУ 27	ЕУ 15	Бугарска	Грчка	Румунија	Хрватска[2]	Македонија	Турска	Србија
1997		46,3		42,5	11,8				
1998		46,5		43,6	12,1				
1999		46,9		43,0	9,8				
2000	42,2	47,1	36,8	42,8	10,2				
2001	42,2	46,9	47,5	43,3	11,4				
2002	42,6	46,8	43,3	44,2	12,2	5,0			
2003	42,6	46,6	42,5	44,0	11,0	4,8			
2004	43,9	47,5	45,4	46,3	13,1	4,6			
2005	43,6	47,3	48,0	47,1	13,1	4,3			
2006	43,8	47,4	48,6	47,3	13,8	4,7	36,7	42,8	28,3
2007	44,3	47,8	47,1	46,9	14,2	4,7	39,4	42,7	22,6
2008				48,4	13,4	4,7		41,9	26,3

Извор: обрачун аутора, Еуростат, Статистика запослености и незапослености, 2011.

ЗАКЉУЧАК

Самозапошљавање је реафирмисано крајем прошлог века са транзицијом еономије ка услужном сектору у најразвијенијим земљама, али је осетан раст броја самозапослених и у земљама Југоисточне Европе. Флексибилне форме рада и напредак информационо-комуникационих технологија су узроковали све већи број нових послова који се обављају за сопствени рачун. На раст броја самозапослених утицали су и нови облици уговарања рада, када се колективно уговорени, стални послови са пуним радним временом, постепено замењују формама подуговарања које становништву развијених земаља допуштају веће слободе и баланс куће и посла. Самозапошљавање је повезано и са растом нетрадиционалних локација обављања посла, где фабрике и офиси бивају замењени новим-старим локацијама као што је нпр. сопствени дом. Услужни сектор, која не зависи од економије обима у мери као што је звисила индустија, и опадање утицаја дистанце захваљујући електронским комуникацијама у великој мери су дали ветар у леђа самозапошљавању.

У односу на најразвијеније европске земље, ЕУ 15, у којима је удео самозапослених у укупној радној снази данас око 15%, у земљама Југоисточне Европе (изузев Бугарске) је учешће самозапослених знатно више и креће се између 20 и 25%. Овако високо учешће самозапослених у Југоисточној Европи је последица високе заступљености пољопривредне самозапослености у условима економске транзиције. Потребно је нагласити да иако високо, ово учешће опада у свим земљама Југоисточне Европе и то на рачун пораста услужног сектора. Међу земљама Југоисточне Европе, Румунија и Србија највише одступају од просека. У Румунији и Србији, у којима је учешће самозапослених највише, највише је и учешће пољопривредне самозапослености. Од земаља Југоисточне Европе. У Грчкој и Бугарској је највише самозапослених у сектору услуга а најмање их је у Румунији и Србији.

На регионалне разлике у нивоу самозапослености и његовој структури према делатностима, утицали су различити фактори. Утицај економских фактора је кључан у свим анализом обухваћеним земљама, али су на раст самозапослености у услужним делатностима, у најразвијенијим европским земљама велики утицај имали и културно-психолошки фактори. За разлику од најразвијенијих, у земљама Југоисточне Европе је самозапошљавање још увек резултат невољног избора незапосленог становништва и знатно ређе последица преференције флексибилних послова и форми рада које нуди самозапошљавање.

ЛИТЕРАТУРА

1. Balkin, S. (1989). Self-Employment for Low-Income People. New York, New York: Praeger Publishers.
2. Barnes, T. J., Britton, J. N. H., Coffey, W. J., Edginton, D. W., Gertler, M. S. and Norcliffe, G. (2000). "Canadian economic geography at the millennium", in The Canadian Geographer, volume 44, no. 1, pp.4-24.
3. Ben-Ner, A. and Putterman, L. (2003). "Trust in the new economy", in Jones, D. C., (ed.), New Economy Handbook. San Diego, California: Academic Press, pp. 1067 – 1095
4. Blanchfl ower, D. (2000), 'Self-employment in OECD countries', NBER Working Paper 7486, Cambridge: National Bureau of Economic Research.
5. Black, S. E. and Lynch, L. M. (2003). "The new economy and the organization of work", in Jones, D. C., (ed.), New Economy Handbook. San Diego, California: Academic Press, pp. 545 – 563.
6. Brüderl, J. & P. Preisendorfer (1998) Network support and the success of newly founded businesses. *Small Business Economics*, vol. 10, no.3, pp. 213-225
7. Carnoy, M. (2000). Sustaining the New Economy: Work, Family, and Community in the Information Age. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
8. Cazes, S. and Nesporova, A. (2003), Labour markets in transition: Balancing flexibility and security in Central and Eastern Europe, Geneva: ILO
9. Church, A.T. (2000) Culture and personality: towards an integrated cultural trait psychology. In: *Journal of Personality*, vol. 68, no. 4, pp. 651-703.
10. European Commission, (2010) Self-employment in Europe 2010, European Employment Observatory Review Directorate-General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities, Unit D.2
11. European Commission, (2010) Employment in Europe 2010, Directorate-General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities, Unit D.1
12. Eurostat, (2011), Self-employment by sex, age groups and economic activity (1983-2008, NACE rev.1.1) (1 000)[lfsa_esgana] Last update: 14-10-2011
13. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsa_esgana&lang=en
14. Gibson-Graham,J.K (1996). The End of Capitalism (as we knew it): A Feminist Critique of Political Economy. Oxford, UK: Blackwell Publishes Inc.
15. Hanley, E. (2000), 'Self-employment in post-communist Eastern Europe: a refuge from poverty or road to riches?', Communist and Post-communist Studies, 33: 379–402.
16. Harvey, D. (2000). "Time-space compression and postmodern condition", in Held, D. and McGrew, A., eds., The Global Transitions Reader: An Introduction to the Globalization Debate. Cambridge, UK: Polity Press, pp.82-91.
17. Jumani, U. (1991). Dealing with Poverty: Self-Employment for Poor Rural Women. New Delhi, India: Sage Publications India Pvt Ltd.
18. Linder, M. (1992). Farewell to the Self-Employed: Deconstructing a Socioeconomic and Legal Solipsism. Western, Connecticut: Greenwood Press.
19. Republički zavod za statistiku, (2011). Anketa o radnoj snazi 2004-2009. Beograd.
20. http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=27
21. Verheul, I., W.S.Wennekers, D. Audretsch & R. Thurik (2001) An eclectic theory of entrepreneurship: policies, institutions and culture. EIM Research Report 0012/E, EIM, Zoetermeer, the Netherlands
22. Wissen, L (2002), The demography of entrepreneurs and enterprises, European Regional Science Association , ERSA conference papers with number ersa02p419.
23. Williams, D. (1999), 'The self-employed: Providing for the self-providers', *International* Social Security Review, 52(1): 7–31.
24. Wissen, L. (2002) Demography of the Firm: A useful Metaphor? In: European Journal of Population, Vol. 18, No. 3, 263-279

ECONOMIC AND DEMOGRAPHIC GROWTH CAUSES OF SELF-EMPLOYMENT – EAST EUROPE SPECIFICITY

VERA GLIGORIJEVIĆ, MIRJANA DEVEDŽIĆ

Faculty of Geography, University of Belgrade, 11000 Belgrade, Serbia

Compared to the most developed European countries (EU 15), where the share of self-employed in the labor force today is around 15%, in Southeastern Europe (except Bulgaria) share of self-employed was significantly higher (between 20 and 25%). High share of self-employed in Southeastern Europe is a results of the high share of agricultural self-employment during the economic transition. Although high, this share decreases in all countries of Southeastern Europe. At the same time, share of service sector is increasing. Among the countries of Southeastern Europe, Romania and Serbia are exceptions from the average. In these countries (Romania and Serbia), the share of self-employees in agricultural is the highest. The number of self-employees in services in Greece and Bulgaria is the highest, and in Romania and Serbia it is the lowest. The discussion showed that in developed countries, the most important growth factor is flexible production and services economy, while in Southeastern Europe the growth of self-employment is result of high unemployment.

LJUBICA RAJKOVIĆ,
VESNA MILETIĆ STEPANOVIĆ

UDC: 316.334.7:711.437(497.11)

SOCIO-EKONOMSKA ISKLJUČENOST SELA IZ PROCESA EVROPSKIH INTEGRACIJA U SRBIJI[1]

Geografski fakultet, Univerzitet u Beogradu, 11000 Beograd, Srbija

Apstrakt: U ovom radu se iz sociološkog ugla ukazuje da selo i seosko stanovništvo u centralnoj Srbiji nije integrisano u društvene tokove, pa otuda postoje dve Srbije: seoska i gradska. Globalizacija je podelila svet na centar, poluperiferiju i periferiju, čime je ostvarena heterogenizacija, svojstvena svakodnevnom životu. **Specifični problemi globalizacije su siromaštvo, ekologija i položaj žena u globalizovanom svetu.** U društvu Srbije postoji polarizacija između grada i sela, tako da srpsko selo postaje periferija Srbije. U stvarnosti, siromaštvo celog ruralnog područja je obimno, s tendencijom prerastanja u bedu. Postojeća polarizacija negativno utiče na proces evropskih integracija, tako što se srpsko selo isključuje i marginalizuje iz integracijskih procesa. Pokazatelji će se odnositi na sledeće oblasti: Seoska infrastruktura, Životni standard seoskih porodica.
Izvori podataka: statistički podaci i podaci istraživanja na reprezentativnom uzorku.
Ključne reči: evrointegracijski procesi, isključenost, selo, poljoprivredna domaćinstva, siromaštvo, centralna Srbija.

Abstract: From sociological perspective, this paper argues that village and village population in central Serbia has not been integrated into general social trends which gives rise to the divide into two Serbias: the rural, and the urban one. Globalization has divided the world into the centre, semi-periphery and periphery, causing heterogenization of the everyday life. **Specific problems of globalization are poverty, ecology and the position of women in globalized world.** Serbian society exhibits polarization between the city and the village in which Serbian village becomes the periphery of Serbia. In actuality, whole rural area suffers extensive poverty with the tendency of deteriorating into destitution. The polarization negatively influences the process of European integration in terms of deepening marginalization and exclusion of Serbian village from processes of integration. The indicators refer to the following areas: rural infrastructure, living standards of rural families.
Sources of data: statistical data, exclusion, village, rural households, poverty, central Serbia.
Key terms: process of Euro-integration, exclusion, village, rural households, poverty, central Serbia

Cilj ovog rada je da se iz sociološkog ugla ukaže da selo i seosko stanovništvo u centralnoj Srbiji nije integrisano u društvene tokove, pa otuda postoje dve Srbije: seoska i gradska. Globalizacija je podelila svet na centar, poluperiferiju i periferiju, čime je ostvarena heterogenizacija, svojstvena svakodnevnom životu. U društvu Srbije postoji polarizacija između grada i sela, tako da srpsko selo postaje periferija Srbije. U stvarnosti, siromaštvo celog ruralnog područja je obimno, s tendencijom prerastanja u bedu. Postojeća polarizacija negativno utiče na proces evropskih integracija, tako što se srpsko selo isključuje i marginalizuje iz integracijskih procesa. Pokazatelji će se odnositi na sledeće oblasti: 1. Infrastrukturna obeležja sela, 2. Materijalni standard seoskih porodica.

[1] Članak predstavlja rezultat rada na projektu Izazovi nove društvene integracije u Srbiji – izazovi nove društvene integracije, evidencioni broj 179035,, čiju realizaciju finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

1. TEORIJSKI UVOD

1.1. Postsocijalistička zavisna modernizacija: ka društvu polu-periferije

Model privrednog rasta i razvoja koji je do sada postojao u Srbiji je neodrživ, jer **proizvodi nerazvijenost i prezaduženost**. Blokirana i odložena postsocijalistička transformacija (Lazić) u Srbiji odvijala se po modelu zavisne neoliberalne modernizacije (Mitrović), koji proizvodi (polu)periferno kapitalističko društvo (Volerstin, 1985). Dosadašnji postosocijalistički model ulaganja po „brokerskom modelu" brzog povraćaja kapitala zasnivao se na dohotku stranih portfolio investicija. Privatizacioni prihodi su nestali, mogućnosti zaduživanja u inostranstvu su iscprljene. Procenjuje se da se u Srbiju u poslednjih sedam godina slilo 45,5 milijardi dolara – doznaka, stranih investicija, kredita i donacija, a Srbija **nije uspostavila održivost**. Ove investicije su uglavnom locirane u razvoj banaka, trgovine, nekretnina, marketinga, medija, zastupanja. Takav obrazac je za posledicu imao stalan rast trgovinskog deficita sa inostranstvom, čime se podsticalo jačanje finansijsko-trgovinskog lobija koji je štitio sistem u kojem su **dominirali parcijalni, nelegitimni interesi**, **a ne javni interes,** i isplativost domaće proizvodnje se dovodila u pitanje. Državna superstruktura motivisana je da zadrži kontrolu nad javnim sektorom ne radi javnog interesa, nego radi sopstvenih, stranačkih interesa.

Jedan od osnovnih problema zavisne neoliberalne modernizacije je urušavanje proizvodnog sektora, nedostatak proizvodnje i industrije - deindustrijalizacija. Postoji veliki „tranzicioni deficit" Srbije: BDP Srbije u tranziciji još uvek ne može da dostigne predtranzicioni nivo iz 1989. godine, za razliku od drugih privreda koje su odavno u tranziciji prevazišle predtranzicioni period. Prema podacima Statističkog zavoda Srbije, nivo industrijske proizvodnje u Srbiji u 2005. godini iznosio je samo 52,2 odsto nivoa te proizvodnje u 1990. godini. Sem dvadeset godina stagnacije, postoji i drastično nazadovanje, što je neodrživo za jednu evropsku zemlju u 21. veku.

Broj zaposlenih u industriji je tokom dvehiljaditih prepolovljen. Učešće industrijske proizvodnje u stvaranju bruto domaćeg proizvoda iznosi (samo) 13 odsto i najniže je u regionu, strukturne promene su skromne i usporavaju se, gubici se gomilaju... Osnovni uzroci takvog stanja su prerana i preterana liberalizacija, pogrešan koncept privatizacije, zastarela tehnika i tehnologija, urušeni i neobnovljeni kapaciteti, nereformisani javni sektor, uključujući javna preduzeća, birokratija, visok politički rizik i nizak priliv stranih direktnih investicija.

Sa druge strane, jedan od očekivanih rezultata u narednom periodu je upravo suprotan proces - reindustrijalizacija. Uslov za reindustrijalizaciju je usvajanje novog, održivog modela ekonomskog razvoja. Nijedna privreda u tranziciji nije započela proces dostizanja razvijenih tržišnih privreda bez rasta industrijske proizvodnje.

1.2. Strategije razvoja: proizvodnja umesto potrošnje

U Briselu je od strane Evropske Unije usvojena strategija "Evropa 2020″, koja podstiče ekonomski rast i otvaranje novih radnih mesta, a nadovezuje se na „Lisabonsku strategiju" (2000 – 2010). Nova strategija treba da podstiče otvaranje novih radnih mesta i **pametan, održiv i inkluzivan privredni rast**. Cilj strategije je da investicijama u visoke tehnologije, proizvodnju i korišćenje energije neškodljive za okolinu, ostvari bar dva odsto ekonomskog rasta godišnje, uz osetno smanjenje nezaposlenosti.

Strategija razvoja Srbije do 2020. godine je dokument na osnovu koga se može uspostaviti partnerstvo sa Evropskom unijom (EU). Ovaj koncept razvoja ima za cilj i formiranje podrške iz evropskog budžeta budžetu Srbije. Ciljevi novog modela razvoja su: povećanje životnog standarda, zaustavljanje nezaposlenosti, stabilnost cena, reindustrijalizacija, razvoj poljoprivrede, podrška razvoju realnog sektora. Srbija mora da promoviše svoj plan i da prioritete za narednu deceniju u što većoj meri uskladi sa Agendom „Evropa 2020".

Novi model privrednog rasta i razvoja mora biti proinvesticiono i izvozno orijentisan, tj. **proizvodnja treba da zameni potrošnju**. U periodu od 2011-2020. dominaciju rasta potrošnje treba zameniti dominacijom rasta investicija (Postkrizni model ekonomskog rasta i razvoja Srbije 2011-2020.). Osnovni razvojni cilj je pridruživanje Evropskoj Uniji i **osposobljavanje preduzeća za poslovanje u uslovima otvorene tržišne privrede**. Da bi se to ostvarilo potrebna je državna podrška industriji, krediti, stabilan devizni kurs, i spoljno-trgovinski protekcionizam. Postojeći model rasta

privrede morao bi da se **restrukturira** i uspostavi novi, koji će favorizovati proizvodnju. Proizvodnju treba učiniti atraktivnijom delatnošću. Model rasta mora biti baziran na proizvodnji i izvozu, pri čemu se kao glavni pokretači javljaju **poljoprivreda, industrija, infrastruktura i energetika**. Jedna od osnovnih ideja Prostornog plana je reindustrijalizacija Srbije, i otvaranje novih industrijskih pogona, ali ne samo u Beogradu i Novom Sadu, već i u ostalim centrima funkcionalnih urbanih područja.

Ograničenja za stvaranje nove privredne strukture su višestruka: pomanjkanje investicionog ulaganja u modernizaciju opreme i tehnologije proizvodnog procesa, nezavršena privatizacija i restruktuiranje društvenih i velikih javnih preduzeća, nedovoljno podsticanje post-privatizacionog restruktuiranja.

Novi model rasta i razvoja pretpostavlja prosečni godišnji porast industrijske proizvodnje u periodu 2011-2020., koji je projektovan na 6,9%, a u okviru ukupne industrije treba da se uvećava godišnje po prosečnoj stopi od 7,3%. Time bi se povećalo učešće industrijske proizvodnje u BDP-u sa 17,6% u 2011. na 19,1% u 2020. godini, (Postkrizni model ekonomskog rasta i razvoja Srbije 2011-2020.)

Kako se navodi u studiji "Postkrizni model ekonomskog rasta i razvoja Srbije 2011-2020" reindustrijalizaciju zemlje trebalo bi da označi relativno veći rast oblasti, koje su u tranziciji imale veći zaostatak, ali koje mogu da ostvare veću dodatu vrednost.

U osnovi industrijske politike (koja treba da potpomogne reindustrijalizaciju), važne su strukturne reforme i infrastrukturne investicije. Najvažnije poruke su da država treba da smanjuje javnu potrošnju, preorijentiše se **sa tekućih na kapitalne izdatke**, sređuje i umanjuje birokratske prepreke i rizike za poslovanje i investiranje i reformiše javni sektor.

Reindustrijalizacija nije moguća bez mikroekonomskih reformi i industrijskih politika koje bi obezbedile investicije. **Reindustrijalizacija je uslov ne samo za održiv razvoj već i za održive reforme.** Većina ekonomskih stratega Srbije smatra da su prethodni i prioritetni uslov reindustrijalizacije – investicije u strategijske sektore u kojima je država jedini ili dominantan vlasnik (energetika, telekomunikacije, poljoprivreda).

1.3. Uloga agrara i agrarne politike: drugi stub razvoja

Politika ruralnog razvoja postala je „drugi stub“ Zajedničke agrarne politike EU, pored „prvog stuba“ - mera tržišne podrške.

Agrarna politika uključuje set principa primenjivanih u okviru vladinih programa koji utiču na proizvodnju hrane, korišćenje resursa u sektoru agrara, domaće i međunarodno tržište hrane, potrošnju hrane i ishranu, **prehrambenu bezbednost** i uslove u kojima ljudi žive u ruralnim sredinama. Ona predstavlja najstariju politiku EU, ujedno je i najskuplja i jedna od najsloženijih politika.

Početni ciljevi i principi Zajedničke agrarne politike (Common Agriculutre Policy – CAP) u Evropskoj Uniji postavljeni su nastankom Evropske Ekonomske Zajednice, potpisivanjem Rimskog sporazuma od strane Francuske, Nemačke, Italije, Belgije, Holandije i Luksemburga, 25. marta 1957. godine.

Članom 39 Rimskog sporazuma definisani su početni ciljevi CAP bili su:

1. povećanje produktivnosti na osnovu primene tehničkog progresa i razvoj poljoprivredne proizvodnje na osnovu optimalnog korišćenja svih faktora proizvodnje;
2. osiguranje fer životnog standarda za farmere;
3. obezbeđenje stabilizacije tržišta;
4. obezbeđenje sigurnosti u snabdevanju hranom, kao i
5. obezbeđenje cena poljoprivredno-prehrambenih proizvoda koje su prihvatljive za potrošače.

Poljoprivreda ima višestruki značaj u društveno ekonomskom razvoju: proizvodnja hrane, prehrambena sigurnost zemlje, proizvodnja sirovina za druge grane, razmena sa svetom, socijalni, demografski i drugi aspekti. Dakle, postoji poseban značaj poljoprivrede za stabilnost ukupnog društveno- ekonomskog razvoja, za trajnu prehrambenu sigurnost, socijalnu i političku stabilnost.

Poljoprivredna delatnost, prema raspoloživim značajnim prirodnim i ljudskim resursima i dostignutim nivoom proizvodnje i prerade, predstavlja jednu od najznačajnijih privrednih delatnosti u Srbiji. Sudeći prema vrednostima relevantnih ekonomskih indikatora (učešće poljoprivrede u vrednosti

bruto domaćeg proizvoda, učešće poljoprivrednog stanovništva u ukupnoj populaciji, i sl.), agrarni sektor ima relativno veliki značaj u privrednoj strukturi Srbije. I pored revitalizacije poljoprivrede, stepen razvoja ove privredne grane nije zadovoljavajući. Naime, poljoprivredna proizvodnja već duži niz godina ostvaruje sporiji rast u odnosu na svoje objektivne mogućnosti i značaj u ekonomskoj strukturi zemlje. Poljoprivreda Srbije ima niske proizvodne i ekonomske efekte, ispod nivoa mogućnosti koje pružaju bogati prirodni potencijali, i zaostaju za konkurentskim zemljama u regionu.

Razlozi usporenog rasta poljoprivrede u Srbiji su:

(a) tehničko-tehnološko zaostajanje, zbog nedovoljnih investicija u tehničku opremljenost, transfer znanja i novih tehnologija;
(b) spora izmena agrarne strukture i dominacija malih gazdinstava, koja imaju neredovne i skromne viškove i proizvode nestandardnog kvaliteta;
(c) loše sproveden proces privatizacije, te dezintegracija proizvodnog lanca;
(d) sporo prilagođavanje zahtevima međunarodnog tržišta, u odnosu na standarde i procedure zdravstvene bezbodnosti hrane;
(e) nestabilan sistem podrške.

Jedno od ključnih pitanja pri integraciji u Evropsku uniju, pored harmonizacije legislative, je i konkurentnost. Međutim, u postojećim uslovima, **konkurentnost naših poljoprivrednih proizvođača nepovoljna je**, kako na unutrašnjem, tako i na međunarodnom tržištu. U periodu postsocijalističke transformacije, registrovan je proces opadanja primarne poljoprivrede u formiranju ukupnog bruto društvenog proizvoda privrede. Ako se uzme u obzir primarna poljoprivreda, prehrambena industrija, ali i prateće delatnosti[2], procena je da agrar učestvuje u formiranju bruto društvenog proizvoda Srbije sa 50 odsto! Srpski agrar karakteriše **najveća ekstenzivnost** u poslednjih deceniju i po, a potvrda toga je da je učešće stočarstva u ukupnoj poljoprivrednoj proizvodnji palo sa 48 na 33 odsto. Ukoliko se takva negativna praksa nastavi, Srbija će narušiti svoju prehrambenu bezbednost i doći u situaciju da nema dovoljno hrane.

Stopa rasta neto poljoprivredne proizvodnje tokom devedesetih prosečno je iznosila 1,3%, a bruto vrednosti 1,9%, što je niže u odnosu na 1980. Projektovani model rasta u optimističkoj varijanti računa sa prosečnom stopom rasta poljoprivrede od 3,4% tokom narednih deset godina. (Postkrizni model ekonomskog rasta i razvoja Srbije 2011-2020.).

Osnovni pravac budućeg razvoja poljoprivrede i prehrambene industrije Srbije je u optimalnom korišćenju i očuvanju raspoloživih proizvodnih kapaciteta, povećanju proizvodnje, izmeni privredne strukture u korist intenzivnih i visokokvalitetnih proizvodnji.

Dakle, razvoj poljoprivrede u Srbiji potrebno je usmeriti ka **modernizaciji** i **promeni proizvodne strukture** u pravcu veće tržišne orijentacije i poboljšanja ukupne efikasnosti agrara i prehrambene industrije. Međutim, u ovom radu ćemo izneti činjenice koje govore o problemima uključivanja u tržišne uslove i poboljšanju efikasnosti poljoprivredne proizvodnje.

Razvoj poljoprivrede u Srbiji u dugoročnom programu treba da dobije status regiona gde se proizvodi **zdrava, genetski nemodifikovana hrana**.

Umesto sadašnjih 778.000 sitnih poljoprivrednih gazdinstava, u Srbiji bi oko 2020. godine bilo oko 350.000 komercijalizovanih gazdinstava, sa prosečnom veličinom od oko 20 hektara. Ostalo bi bile okućnice i sitna gazdinstva, koja bi, takođe, bila značajna za naturalnu potrošnju i tržište. Jer, još uvek genetske mogućnosti naših kultura koristimo tek sa 30 do 50 odsto!

U takvoj organizaciji moglo bi da bude locirano oko 35 do 40 industrijskih delatnosti vezanih za poljoprivredu, gde bi bila otvorena nova radna mesta za veći broj raspoložive radne snage sa sela, a **gradovi bi prestali da budu prenaseljeni, sa socijalnim problemima**. U takvom radu bilo bi moguće povećanje uposlenja radno aktivnog stanovništva. Međutim, finansiranje poljoprivredne proizvodnje predstavlja u ovom trenutku najznačajniji problem agrarne politike.

Potrebna je nova agrarna politika jer, naša šansa je u proizvodnji hrane genetski modifikovanih proizvoda, ali uz podsticaje: EU svoju poljoprivredu stimuliše sa 122 evra po stanovniku, a mi samo sa 20 evra. Neophodna je i nova kreacija agrarnog budžeta (Lj. Rajković, V. Miletić Stepanović, 2011).

[2] uslužne delatnosti, korišćenje sirovina iz poljoprivrede

U sociološkim istraživanjima se pojmom društvene isključenosti daje naziv novim izvorima nejednakosti. To je širi koncept od potklase, jer naglašava procese i mehanizme izopštavanja. Pojam društvene izopštenosti obuhvata raznovrsne faktore koji pojedince ili grupe lišavaju mogućnosti raspoloživih za većinu populacije. Dimenzije socijalne isključenosti u ovom radu se posmatraju kroz: infrastrukturne isključenosti sela i seoskih žitelja i kroz materijalni standard seoskih porodica. Ove dimenzije isključenosti se pojavljuju kao suprotnost uključivanja u evropske tokove i evrointegracijskih procesa srpskog društva.

Evrointegracijski procesi i uključivanje Srbije u EU predstavljaju primarne razvojne ciljeve aktualne srpske vlasti. Jedan od puteva i oblika tog uključivanja predstavlja i razvoj poljoprivrede i razvijena putna infrastruktura sela, čime se postiže jačanje socijalne kohezije i socijalnog kapitala. Razvijena *saobraćajna infrastruktura* je osnovni faktor podsticanja razvoja. Kompleksna i nezamenljiva uloga saobraćaja ogleda se u njegovom direktnom uticaju na proizvodnu i prometnu sferu celokupne društvene reprodukcije. Povećanje produktivnosti i konkurentnosti, a time i zaposlenosti, nije moguće bez razvijenog saobraćaja. Adekvatno prilagođena, saobraćajna infrastruktura doprinosi višem stepenu privrednog povezivanja i na regionalnom i na lokalnom nivou, harmonizaciji tržišta i podizanju opšteg nivoa razvijenosti. Izgrađena putna infrastruktura omogućava efikasnije povezivanje turističkih i poljoprivrednih oblasti sa razvijenijim privrednim centrima (Lj. Rajković, V. Miletić Stepanović, 2011).

Na putu ulaska Srbije u Evropsku Uniju postoje mnoge prepreke, od kojih je najveća prevazilaženje *dualizacije* u smislu podvajanja sela i gradova, te gradova i regiona na razvijeni i nerazvijeni deo, na društveno uključene i društveno isključene stanovnike, na veoma rizične i manje rizične zone. Sociološka istraživanja pokazuju da su se ove i druge socioprostorne nejednakosti povećale u Srbiji u tzv. tranzicionom periodu. To se naročito odnosi na depopulaciona i nerazvijena seoska područja, bogata prirodnim resursima, koja su slabije integrisana i infrastrukturno opremljena od ostalog dela Srbije. Rizici socijalnog razvoja društva u tranziciji posebno pogađaju marginalne grupe, u koje spadaju sela i seoske porodice. Marginalizacijom seoskih naselja dolazi do narušavanja kohezije na teritorijalnom, prostornom – regionalnom nivou. Evrointegracijski procesi su ometeni marginalizacijom i socijalnim isključivanjem sela, te niskim kvalitetom svakodnevnog života žitelja sela.

2. METODOLOŠKI UVOD

Ovaj rad se zasniva na dve vrste podataka: statističkim podacima i podacima istraživanja na uzorku seoskih porodica. Primarni izvor podataka ovog rada jeste neposredna iskustvena naučna evidencija, dobijena metodom razgovora sa seoskim ženama u njihovim porodicama u periodu od 2001. do 2004. godine, na uzorku od 580 posmatranih seoskih porodica u šest okruga centralne Srbije (Zlatiborski, Šumadijski, Mačvanski, područje Grada Beograda, Nišavski i Rasinski). Ovo istraživanje je finansirano od strane Fonda za otvoreno društvo i Freedom Housa. Iz pomenute obimne naučne građe izdvojeni su podaci za potrebe ovog rada. Osim toga, dokazivanje postavljenih hipoteza urađeno je i na osnovu statističkih podataka, koji su dostupni javnosti: Opštine u Srbiji za odgovarajuću godinu, Republički zavod za statistiku u Beogradu.

Izbor okruga nije bio sasvim slučajan, već smo se rukovodili namerom da obuhvatimo područja koja se odlikuju različitim prirodnim bogatstvima, razvojem poljoprivrede, te udaljenošću sela od gradskih centara – različitom ekologijom koja uslovljava razlike u prirodnim uslovima kao i različite izvore prihoda stanovništva sela.

U izboru sela u uzorku rukovodili smo se sledećim kriterijumom: ukupan broj stanovnika sela i procenat agrarnog stanovništva, odnosno izvori prihoda, kao i udaljenost od grada. Izabrana su sela čija je udaljenost od grada iznosila od 10 do 50 i više km.

Pod istraživačkim područjem se podrazumeva 97 sela i 19 opština iz navedenih šest okruga. Ono se prostire na 7.868 km2 (14.1% od područja centralne Srbije) koje naseljava 995.047 stanovnika ili 18.5% od stanovništva centralne Srbije. Od ukupnog broja stanovnika na istraživanom području, poljoprivredno je samo 7.4%. U ukupnom dohotku privrede, poljoprivreda učestvuje sa 25.3% (Popis 2002), što svedoči o već poodmaklim transformacijima privredne strukture (Izvor: Popis stanovništva,

domaćinstava i stanova u 2002., Podaci po opštinama; Opštine u Srbiji 2008., Republički zavod za statistiku).

Uzorak je reprezentativan i omogućuje pouzdano ocenjivanje na nivou centralne Srbije i posmatranih područja i daje pouzdanu sliku društvenih prilika u kojima se nalaze srpsko selo i poljoprivredna porodična domaćinstva na početku 21. veka, uz nastavljanje protivurečnih starih tendencija i pojave novih - "tranzicijskih" i "postsocijalističkih" strukturnih promena. Dakle, uzorak omogućuje poređenja na nivou većih regionalnih celina.

2.1. Hipotetički okvir

Hipoteze: Polazeći od činjenice da prema novom modelu privrednog rasta i razvoja Srbije poljoprivreda ima razvojnu ulogu i veliki značaj za održivi razvoj, postoji protivurečnost između tako definisane razvojne uloge poljoprivrede i marginalnog položaja poljoprivrednih domaćinstava. Sa jedne strane, u novom modelu razvoja definisana je značajna uloga poljoprivrede u održivom razvoju, veliki značaj poljoprivrede za stabilnost ukupnog društveno-ekonomskog razvoja, za trajnu prehrambenu sigurnost, socijalnu i političku stabilnost, rasterećenje gradova i pad prenaseljenosti. Sa druge strane, položaj sela i poljoprivrednih domaćinstava je izuzetno nepovoljan i rizičan, koji se zasniva na isključenosti, pauperizaciji, devastaciji domaćinstava, kao i eksploataciji i žrtvovanju žena (Lj. Rajković, V. Miletić Stepanović, 2011).

Srpsko selo u svemu zaostaje za gradom i prosečnim pokazateljima kvaliteta života globalnog društva – nemodernizacija i devastacija sela.

Srpsko selo nije integrisano u društvene tokove tranzicije, pa otuda postoje dve Srbije: gradska i seoska. Prostorne neravnoteže su posebno izražene u zapuštanju brdsko-planinskog područja, ali i na samim seoskim gazdinstvima. Prisutne su i društveno neprihvatljive agrarne neusklađenosti između domaćinstava sa zemljišnim posedom do 1 ha, slabom opremom poljoprivrednim zgradama i mašinama, bez naslednika na posedu i radnosposobnih članova – staračka domaćinstva, bez stalnih izvora prihoda, bez zdravstvenog osiguranja i primarne zdravstvene zaštite i domaćinstava sa više od 5 ha poseda.

Odsustvo namenske agrarne politike, koja bi sistematski podsticala vitalna seoska domaćinstva sa većim zemljišnim posedom i sa radnom snagom, zbog čega poljoprivreda u Srbiji nije postala strateški oslonac nacionalne ekonomije, što je uslovilo visok stepen nezadovoljstva seoskih žitelja materijalnom situacijom.

Vlasništvo na zemlji gubi osnovni značaj za egzistenciju poljoprivredne porodice i kao kriterij njenog društvenog položaja, pa otuda orijentacija stanovnika sela na nepoljoprivredne delatnosti.

Rezultati ove analize predstavljeni su u dva odeljka. U prvom delu analizirana je infrastrukturna zaostalost sela, seoskih domaćinstava i gazdinstava. U drugom se bavimo ekonomskim faktorima isključenosti - materijalnim standardom seoskih porodičnih domaćinstava.

3. REZULTATI

3.1. Infrastrukturna obeležja sela

Sistemska politika, koju je decenijama sprovodila država prema selu i žiteljima sela u Jugoslaviji (Srbiji), skoro podjednako u uslovima socijalističkog i postsocijalističkog političkog uređenja društva, ostavila je duboke tragove na marginalizaciji i devastaciji sela i kao takva ne može se prevazići bez analize i razumevanja uzroka koji su nakon nekoliko decenija formirali seosku sliku Srbije. Nastojanje da se unaprede kvalitet i uslovi života žitelja sela i regionalnih područja neće biti ostvarivo bez promene sistemskih činilaca.

Urbocentrična sistemska politika doprinela je da srpsko selo u svemu zaostaje za gradom i prosečnim pokazateljima kvaliteta života globalnog društva – nemodernizacija i devastacija sela, te niskom kvalitetu svakidašnjeg života. Posledice delovanja takve sistemske politike i vladajućih ideoloških koncepata na kvalitet života u selima jeste snažna društvena isključenost seoskih porodica i seljana iz društvenih tokova.

Ekskluzija u oblasti društvenog života seoske zajednice se sastoji u tome što izopštene porodice i pojedinci na selu imaju ograničenu ili slabu društvenu mrežu koja vodi ka izolaciji i

minimalnom kontaktiranju sa drugima. Jedan od primera društvene ekskluzije seoskih porodica predstavlja infrastrukturna zaostalost sela, seoskih domaćinstava i gazdinstava.

Infrastrukturna zaostalost sela u Srbiji se dokazuje na osnovu podataka o broju autobuskih polazaka u toku jednog dana, o električnoj struji, o putevima, polazeći od stanovišta da su putevi i komunikacije glavne smetnje bržoj modernizaciji našeg sela (Lj. Rajković, 2009).

Tabela 1: Infrastrukturna obeležja sela iz uzorka, prema okruzima

Okruzi	Sa ambulantom	Broj škola prema razredima			Broj autobuskih polazaka tokom dana			Broj sela
		Bez škole	Četvoro godišnja	Osmogodišnja	Bez pola	dva puta	pet i više	
Zlatiborski	7	9	8	3	10	8	2	20
Šumadijski	3	8	8	2	7	9	2	18
Beogradski	10	2	15	2	1	1	17	19
Mačvanski	5	0	6	3	0	0	9	9
Niški	7	2	10	3	1	4	10	15
Rasinski	7	2	9	5	1	6	9	16
Ukupno sela	38	23	56	18	19	28	50	97

Tabela 2: Putevi u selima iz uzorka, prema okruzima

		Zlatib.	Šumad.	Beograd.	Mačva.	Nišav.	Rasins.	Ukupno
Nekategoris. sa rupama i kamenom	broj	57	85	6	51	83	62	344
	%	59.4	85.0	6.8	51.0	83.0	64.6	59.3
Asvaltirani glavni, pre 30 god.	broj	31	5	31	30	17	34	148
	%	32.3	5.0	35.2	30.0	17.0	35.4	25.5
Moderni put	broj	8	10	51	19	-	-	88
	%	8.3	10.0	58.0	19.0	-	-	15.2
Ukupno	Broj	96	100	88	100	100	96	580
	%	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Analiza podataka o putevima u selima iz uzorka polazi od stanovišta da su prisutne tri kategorije puteva: 1. nekategorisani putevi sa rupama i kamenom, iz perioda 19. veka, koje niko ne održava; 2. asvaltirani putevi sa rupama iz perioda započete a nedovršene socijalističke modernizacije, koji su izgrađeni pre 30 i 40 godina i 3. modernizovani putevi sa novopostavljenim asvaltom u glavnim seoskim smerovima, ali i u sporednim ulicama. Skoro 2/3 puteva u selima iz uzorka je nekategorisano, najniže vrednosti, sa rupama i kamenjem. Ovim podacima možemo dodati i podatke o 25.5% puteva iz druge kategorije a to su asvaltirani od pre tri i četiri decenije sa rupama na asfaltu, koje otežavaju kretanje, što daje vrlo nepovoljnu sliku o putevima u srpskom selu: da je više od 4/5 loših puteva u uzorku (84.8%). Modernih je tek 15.2% i najviše se nalaze na teritoriji Beogradskog okruga, Tabela 1. Izjave ispitanica najbolje ilustruju stanje na putevima srpskog sela na početku 21. veka: "kolima idem na pos'o pošto je autobuski prevoz neredovan i retko zastupljen (samo dva puta dnevno iz sela u pravcu grada), pet kilomet'ra pređem za pola sata jer su tolike rupe na asvaltu da je nemoguće brže ići ..." (Belajinac, Batušinac, Nišavski okrug; Šumadijski okrug u celini; Rasinski okrug i drugi). Nepovoljnoj slici o seoskim putevima u uzorku dodajemo i podatke o broju autobuskih polazišta u toku dana pojedinačno po selima, koji kazuju da je 19.6% sela bez ijednog autobuskog polazišta u toku dana (Tabela 2). U tim selima seljani pešače od kilometar i po do sedam kilometara do najbližih sela sa autobuskim polascima tokom dana, da bi stigli na posao, u školu, na lečenje.

Elektrifikacija sela i domaćinstva jedna je od bazičnih infrastrukturnih inovacija. I pored toga, na osnovu podataka iz uzorka (Tabela 3), još uvek se može govoriti o neadekvatno ili nedovoljno elektrifikovanim domaćinstvima, sa slabom i neredovnom strujom, čak 2/3 domaćinstava (65.5%). Ako ovim podacima dodamo i podatke da je više od 4/5 seoskih domaćinstava kategorisano sa putevima izvan kategorije (sa rupama i kaldrmom 84.8%, kao i 48.4% sela bez ili sa delimično organizovanim prevozom do grada, zatm da 82.2% domaćinstava u uzorku koristi higijenski neispitanu vodu za piće (Tabela 4), uz lokalne kanalizacione sisteme koje ne kontroliše sanitarna

inspekcija (septičke jame se ne zidaju po propisu, kanalizacija se odliva u napuštene bunare i obližnje reke i potoke), pošto samo 17.7% domaćinstava raspolaže funkcionalnom kanalizacijom, kao i da je 40.2% domaćinstava bilo bez telefonskog priključka, nameće se pitanje: može li se uopšte govoriti o modernizaciji srpskih sela i njihovih domova na početku 21. veka, ili je reč o potpunoj izolovanosti sela, zaostajanje zbog zaborava i nebrige države.

Tabela 3: Elektrifikacija domaćinstava iz uzorka

		Zlatib.	Šumad.	Beograd	Mačva.	Niški	Rasins.	Ukupno
Bez priključka	broj	-	.	.	.	3	-	3
	%	-	-	-	-	3.0	-	0.5
Slaba i neredovna	broj	88	75	18	78	63	58	380
	%	91.7	75.0	20.5	78.0	63.0	60.4	65.5
Moderna trofazna	broj	8	25	70	22	34	38	197
	%	8.3	25.0	79.5	22.0	34.0	39.6	34.0
Ukupno	Broj	96	100	88	100	100	96	580
	%	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Infrastrukturna opremljenost domaćinstva

Infrastrukturna opremljenost seoskog domaćinstva uslovljena je infrastrukturnom opremljenošću sela. Infrastrukturna opremljenost porodičnih domaćinstava obuhvata sledeće indikatore: voda u kući, struja, telefon, kanalizacija, kupatilo, centralno grejanje. Za potrebe ovog rada analiziraće se opremljenost seoskih domaćinstava vodom za piće, (Tabela 4).

Tabela 4: Opremljenost seoskih domaćinstava vodom za piće, u %

	Javni vodovod	Lokalni vodovod: bunari, izvori	Ukupno
Centralna Srbija-ukupno	72.2	27.8	100.0
Centralna Srbija - sela	38.8	61.2	100.0
Sela iz uzorka	33.2	66.8	100.0
Domaćinstva iz uzorka	17.8	82.2	100.0

Izvor: Domaćinstva prema načinu snabdevanja vodom za piće, Popis 1991., Republički zavod za statistiku, Beograd.

Od ukupnog broja domaćinstava iz uzorka, javni vodovod je koristilo samo 17.8%. To znači da 82.2% domaćinstava u uzorku koristi higijenski neispitanu vodu za piće, Tabela 4, čime se i ovom prilikom potvrđuje teorijsko stanovište da srpsko selo stalno i u svemu zaostaje za gradom i prosečnim pokazateljima kvaliteta života globalnog društva.

3.2. Materijalni standard seoskih porodica

Analiza materijalnih uslova života seoskih porodica posmatrana je preko reprodukcionih mogućnosti seoskih domaćinstava, te posedovnom strukturom i opremljenošću domaćinstva poljoprivrednim objektima – što daje ukupan indeks materijalnog standarda seoskih porodičnih domaćinstava. Utvrđeni su sledeći oblici indeksa materijalnog standarda: **vrlo nizak i nizak:** najčešće su to samačka i dvočlana staračka domaćinstva, te poljoprivredna domaćinstva, bez naslednika na posedu, narušenog i potpuno izgubljenog zdravlja, potrošene fizičke snage, bez prava na primarnu zdravstvenu zaštitu, ostareli roditelji koji su skoro potpuno izolovani od srodničke mreže, zaboravljeni od dece i od države i bez ikakve nade, bez stalnih izvora prihoda ili sa vrlo niskim prihodom (poljoprivredna penzija vrednosti 9600 dinara, koju prima samo 6% seoskog stanovništva), sa napuštenim i delimično obrađenim zemljišnim posedom veličine od 3 do 8 ha, bez stočnog fonda ili sa siromašnim fondom – najnužnije za opstanak, bez ikakve kućne infrastrukture i bez kućnih aparata, u starim i oronulim kućama, sa "uvek teškim i lošim životom". U lošim i veoma lošim materijalnim uslovima žive i nuklearne seoske porodice, od prihoda ispod linije siromaštva: zbog izgubljenog radnog mesta, uz nadničenje; **srednji**: osrednja materijalna situacija vezuje se za zemlju i stoku: "osrednje živimo, da nije zemlje i stoke, zlo bi bilo"; "teško se živi, plate su male, ni jedni izdaci se ne mogu zadovoljiti, ima da se jede i to je dovoljno da preživimo"; "osrednja i nepovoljnija od pre 1999.

godine, izgubio muž pos'o"; "osrednje i teže, zbog skupoće njihovih proizvoda a seljački su jeftini" i sl. Nešto povoljnije žive domaćinstva koja izražavaju aspiracije ka napuštanju poljoprivredne proizvodnje ili dopunjavanje prihoda aktivnostima izvan poljoprivrede. **visok**: najčešće pripada mešovitim domaćinstvima, sa posedom do 3 ha ali i sa više od 10 ha, sa više izvora prihoda: obrada zemlje i prodaja hrane ili posedovanje više grla krupne i sitne stoke, otvaranje lokala, kafana u vlasništvu, privatne firme građevinskih radova, klanice, sa roditeljima koji su zaposleni u inostranstvu, korišćenje usluga privatnog prevoza vlastitim kamionima i poljoprivrednim mašinama: "zadovoljni smo, nasleđeni kapital koji se generacijama prenosi, sve potrebe zadovoljavamo, sve može, da deca sve imaju" i sl.

Pripadnici seoskih domaćinstava u **64.1%** slučajeva imaju vrlo nizak i nizak indeks materijalnog standarda – žive ispod praga siromaštva, **dok 1/3** ima srednji ("ima da se jede"), a svega **2.5%** je sa visokim indeksom materijalnog standarda – zadovoljni svojom materijalnom situacijom.

3.2.1. Reprodukcione mogućnosti porodičnih domaćinstava

Za utvrđivanje tendencije socio-ekonomske reprodukcije seoskih gazdinstava, kao važnog pokazatelja materijalnog standarda, potrebno je odrediti odgovarajuće indikatore: uštеđevine i investiciona ulaganja domaćinstva koja reprezentuju ekonomski standard gazdinstva. Ti indikatori su utvrđeni na osnovu odgovora ispitanica na postavljena pitanja: "Da li planirate investiciona ulaganja u narednom periodu i u kojoj oblasti to želite da uradite?". Sudeći prema tačnosti odgovora, formirana su tri modela reprodukcije seoskih gazdinstava: **progresivna, stagnantna i regresivna.** Kao progresivna gazdinstva određena su ona u kojima su izvršena ulaganja u poljoprivredi: kupovina zemljišta, zakup zemljišta, dugogodišnji zasadi, ulaganja u krupnu stoku. Kao stagnantna gazdinstva odredili smo ona koja su ulagala u zidanje kuća, zidanje poljoprivrednih zgrada, dogradnja kuće, kupovina sitne stoke, nabavka mehanizacije ili popravka postojeće, zidanje lokala u gradu i u selu, za školovanje dece. Kao regresivna gazdinstva formirana su ona koja u posmatranom periodu nisu vršila nikakva ulaganja u gazdinstvo ili nisu u finansijskoj mogućnosti da to učine zbog siromaštva.

Rezultati analize pokazuju da je progresivnih bilo samo 2.4%, stagnantnih 27.8% a regresivnih čak 69.8% - opšte siromaštvo gazdinstava na selu. **Regresivna** su raširena u svim posedovnim, socio-ekonomskim kategorijama i u svim okruzima. Najzastupljenija su u Nišavskom okrugu – 79% i u Šumadijskom okrugu 74%, u staračkim i poljoprivrednim domaćinstvima, sa malim zemljišnim posedom. **Stagnantna** domaćinstva su češće među mešovitim. Poljoprivreda ne obezbeđuje "adekvatan dohodak" seoskim domaćinstvima, zbog čega se članovi okreću drugim delatnostima – mešovita domaćinstva, koja su zastupljena sa 75.9% učešća, a poljoprivredna sa 20.7% i 3.4% nepoljoprivredna.

Poređenje sa prethodnim istraživanjima: Anđelka Milić (1981) je analizirila podatke o investicionim ulaganjima seoskih domaćinstava iz perioda od 1966. do 1977. godine i utvrdila da se 2/3 prihoda ulagalo u domaćinstvo a 1/3 u gazdinstvo; Vladimir Grbić za period od 1983-1988., utvrdio da je seoskih domaćinstava progresivnog tipa bilo 16.7%, stagnantnog 46.4%, a regresivnog 36.9%.

Analiza o ekonomskom standardu seoskih domaćinstava produbljena je podacima o nedostatku novca pitanjem: "Koje izdatke ne možete da zadovoljite sadašnjim prihodom"? Skoro polovina seoskih domaćinstava ni jednu potrebu nisu mogli da zadovolje svojim dohotkom, kao i 23.3% tih domaćinstava nije imalo novca da uloži u obradu zemlje, za kupovinu repromaterijala, semena i đubriva, pa i za popravku postojećih ili kupovinu novih poljoprivrednih mašina, tj, da više od 2/3 njih (69.8%) ne stiče prihod koji je neophodan za obezbeđivanje samoobnavljanja proizvodnje, minimum egzistencije.

Prisutna je nejednakost ukupnih životnih uslova članova poljoprivrednih i mešovitih domaćinstava – svih seoskih domaćinstava u pogledu uslova i načina na koji se stiču osnovna sredstva za egzistenciju domaćinstva. Postoji i prostorna neravnoteža, izražena u zapuštanju brdsko-planinskog područja, u prisutnosti društveno neprihvatljive agrarne neusklađenosti između domaćinstava sa zemljišnim posedom do 1 ha, slabom opremom poljoprivrednim zgradama i mašinama, bez naslednika na posedu i radno sposobnih članova, staračkih domaćinstava, bez stalnih izvora prihoda.

3.2.2. Struktura zemljišnog poseda - agrarna struktura

Agrarna struktura je temelj poljoprivrednog razvoja, sa sledećim komponentama: prihodi, veličina poseda, produktivnost rada. Centralna Srbija tradicionalno ima usitnjen posed – zemlja sitnog seljaka - slaba agrarna struktura. Prema Popisu iz 2002. godine prosečan zemljišni posed individualnih poljoprivrednika je iznosio najčešće **do 3 ha**, koliko i u uzorku. Uočava se veća zastupljenost mešovitih domaćinstava u nižim posedovnim kategorijama (do 1 ha i od 1 do 3 ha) i istovremeno, opadanje poljoprivrednih domaćinstava u najvišim posedovnim kategorijama. Ovu pojavu objašnjavamo neracionalnim korišćenjem zemljišnog fonda u našem društvu i dubokim socijalnim posledicama takvog stanja. Poljoprivredna domaćinstva ne poseduju dovoljno sredstava da bi mogli da razviju modernu poljoprivrednu proizvodnju, pa čak ni da bi na njoj obezbedili dovoljno prihoda za život.

Promene u odnosu članova poljoprivrednog domaćinstva prema zemlji, kao izvoru svoje egzistencije: 1. promene u posedovnoj strukturi, **opadanje interesa** za uvećavanje poseda, te stalno **usitnjavanje poseda**, rascepkanost i rastakanje proizvodne osnove sela; 2. takav posed podrazumeva **neorganizovanost u proizvodnji** i stihijnost u pojavljivanju ovih domaćinstava kao robnih proizvođača, tj. proizvođača viškova; 3. takav posed predstavlja **prepreku za uvođenje savremene tehnologije i mehanizacije** u poljoprivrednu proizvodnju.

3.2.3. Tehnička i tehnološka modernizacija poljoprivredne proizvodnje

Tehnička modernizacija poljoprivredne proizvodnje podrazumeva posedovanje traktora i drugih poljoprivrednih mašina: traktor poseduje čak 72.1% gazdinstava iz uzorka. Traktor i osnovne priključne mašine 49.1%, samo traktor 11.9%, dok je potpuno modernizovano 11.1% gazdinstava. Bez ikakvih mašina je 27.9% seoskih domaćinstava.

Gazdinstva sitnih seljaka su naprednija od najkrupnijih, pošto je više od polovine (55.2%) među vlasnicima traktora sa posedom do 5 ha. Među 11.1% domaćinstava sa visokim stepenom mehanizacije poljoprivredne proizvodnje (poseduju sve moguće poljoprivredne mašine), dominiraju gazdinstva sa posedom iznad 5 ha. Zastupljena je agrarna neusklađenost između domaćinstava sa zemljišnim posedom i posedovanjem traktora: u najzastupljenijoj posedovnoj kategoriji gazdinstava od 1 do 3 ha, čak više od ¼ je bez traktora (25.8%).

Prisutan je srednji nivo opremljenosti gazdinstava poljoprivrednim mašinama i pored siromaštva od 69.8%, što predstavlja odraz standarda iz prethodnog socijalističkog perioda razvoja – ranije izražena modernizacija kroz nekoliko talasa proizvodnih inovacija u našoj poljoprivredi - trošenje tekovina socijalizma.

3.2.4. Posedovanje sitne i krupne stoke i opremljenost poljoprivrednim objektima

Stočni fond seoskih domaćinstava nadoknađuje nedostatak novca i redovnih zarada. Tako je čak 91.2% domaćinstava posedovalo stoku: svinje poseduje 83.6%, ovce 39.6% domaćinstava, a krave 71.6% - "bar jednu kravu da imamo za nas, da se prehranimo". Između poljoprivrednih i mešovitih domaćinstava ne postoje razlike u pogledu posedovanja stoke, pošto je odgovorilo da poseduje stoku 97.5% poljoprivrednih i 93% mešovitih gazdinstava.

U okviru analize tehničke modernizacije poljoprivredne proizvodnje veoma je važna opremljenost **poljoprivrednim objektima**. Opremljenost poljoprivrednih domaćinstava poljoprivrednim objektima je podeljena na: nisku (stari objekti – 38.3%), srednju (novosagrađeni, nedovršeni – 42.5%) i visoku (modernizovani objekti – 12.5%). Bez poljoprivrednih objekata je bilo 6.7% seoskih porodičnih domaćinstava.

Između opremljenosti poljoprivrednim objektima i posedovanja krupne i sitne stoke postoji visok stepen korelacije - gazdinstva sa **modernim** poljoprivrednim objektima u 83.3% slučajeva su među vlasnicima tri i više grla krava (visoka opremljenost krupnom stokom).

Ekonomski odnosi u poljoprivrednim domaćinstvima, kao i u svim drugim seoskim domaćinstvima, zasnovani su na **porodičnoj podeli rada**, danas kao i posle drugog svetskog rata, i ogledaju se u velikom uključivanju ženske radne snage u poljoprivrednu proizvodnju - što se određuje kao pojava "feminizacije" rada u poljoprivredi, jer veliki deo muških poslova obavljaju žene.

Žrtvovanje je dugotrajan obrazac života seoskih žena, čime one ublažavaju posledice krize u globalnom društvu i nebrige države prema selu, težak materijalni položaj svog domaćinstva.

Materijalni uslovi života poljoprivrednih porodica, koje karakteriše visok indeks siromaštva - 69.8%, uslovljavaju **prinudno slična ponašanja** skoro svih članova, pri čemu se "stil" ili način života nužno formira kao grupni model života, koji je seoskim žiteljima nadređen i spolja nametnut: urbocentričnom politikom države, nezaposlenošću, nestašicom novca – celokupnom deprivacijom sela i seoskih žitelja.

Izolovanost i marginalizacija sela od strane države, neuključivanje u društvene tokove, kao i deklasiranje sela i seoske porodice: u socijalizmu gradski radnici ("seljaci industrijski radnici"), a u tranzicionim uslovima ostali sitni seljaci i bezzemljaši/autsajderi, uslovljavaju visok stepen nezadovoljstva seoskih žitelja materijalnom situacijom i seoskim načinom porodičnog života. Sitni poljoprivrednici su najveći **gubitnici** u ekonomskim i društvenim okolnostima u periodu posle 2000. godine: **70.2%** pripadnika poljoprivrednih domaćinstava i **68.7%** mešovitih je nezadovoljno svojim socijalnim položajem i nebrigom države prema selu. Među onima koji prepoznaju **pomak nabolje** češće se javljaju pripadnici **mešovitih** domaćinstava, sa mladom radnom snagom, koji žive u selima lociranim bliže Beogradu i u ravničarskim predelima.

Ovi rezultati korenspodiraju sa rezultatima prethodnih istraživanja. Kako ističe Antonić (S. Antonić, 2004: 35), prema javnomnjenskim istraživanjima iz maja 2004., čak 74% građana Srbije bilo je nezadovoljno svojim socijalnim položajem, 51% svoju materijalnu situaciju opisivalo je kao "lošu" i "neizdrživu“. Stavovi o finansijskim prilikama se izražavaju: "životni standard se srozava", pa je sećanje na komunističku prošlost bilo isto što i sećanje na materijalno blagostanje.

4. ZAKLJUČAK

Negativistički odnos države prema selu i seljaštvu, kao i regionalno neusklađena transformacija srpskog društva, uslovili su osiromašenje i marginalizaciju srpskog sela – nizak stepen društvene sigurnosti seljaka, "sumrak seljaštva". Istraživanje siromaštva i nejednakosti po socio-ekonomskim kategorijama stanovništva pokazalo je da su domaćinstva poljoprivrednika i ruralno stanovništvo početkom tranzicije učestvovala u ukupnom siromaštvu 1990. godine sa 17% a u 1994-oj sa 34% (Aleksandra Pošarac, 1995: 346), dok je sada njihov indeks siromaštva 69.8% - rezultati ovog istraživanja.

Siromaštvo poljoprivrednika i celog ruralnog područja je obimno, s tendencijom prerastanja u bedu. Može li se išta očekivati od razvojno besperspektivne kategorije poljoprivrednika sa sledećom strukturom: gazdinstva sa posedom do 1 ha (u Srbiji ih ima 270.033 ili 27% a u uzorku 15.5%), koje statistika računa kao poljoprivredna a ona nisu prave proizvodne jedinice; staračka domaćinstva u Srbiji u kojoj kategoriji je 25% aktivnih poljoprivrednika starijih od 60 godina, a u uzorku 25.5%. Među njima su penzioneri, samci, bolesni, siromašni i zbog svega toga nemotivisani da ulažu u razvoj poljoprivrede.

Seoska porodica i danas, kao više puta ranije u toku tragične srpske istorije, predstavlja akter preživljavanja u teškim situacijama. Opstajanje i jačanje vertikalne integracije članova – vertikalno proširene porodice (71.8% učešća); egzistiranje mešovitih domaćinstava, tj. multiprihodni karakter gazdinstva, kao deo strategije preživljavanja i očuvanja jedinstvene organizacije porodičnog domaćinstva (75.9%); zasnovanost ekonomskih odnosa na porodičnoj podeli rada i pojava "feminizacije" rada u poljoprivredi je u stalnom porastu: u ukupnom fondu časova sopstvene ženske radne snage u savremenoj seoskoj porodici – ukupno vreme koje provede žena na radu na gazdinstvu u poljoprivredi učestvovalo je u 1973. godini sa 23.5% (Anđelka Milić), a zatim je 1981. godine 53.6% (G. Penev i G. Kostić), dok danas 74.7% (rezultati ovog istraživanja). Čak 75.8% žena u poljoprivrednim porodicama dnevno provode 5 i više sati u radu na gazdinstvu u poljoprivredi – proizvodnja hrane. Proizvodnja hrane se obezbeđuje i radom u domaćinstvu – domaći rad, kojim su seoske žene okupirane u 98.1% slučajeva a muškarci učestvuju samo sa 18.2%.

Prisutno je veoma veliko nezadovoljstvo seljana svojim mestom na društvenoj lestvici (70.2%), a najviše "nezaštitničkom" državom, koja ne mari za seljaka, **i ne prepoznaje veliku egzistencijalnu i razvojnu ulogu sela i poljoprivrede.**

LITERATURA

1. *Council of the European Union (2004)* Joint report by the Commission and the Council on social inclusion, *Brussels*
2. Vlada Republike Srbije (2009): Praćenje društvene uključenosti u Srbiji, Beograd
3. Antonić Slobodan (2004): „Društvena osnova i sadašnji pokušaj modernizacije“, u: *Društvena transformacija i strategije društvenih gruupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma,* priredila: Anđelka Milić, Beograd: Sociološki institut Filozofskog fakulteta.
4. Grbić Vladimir (1991): „Agrarne neusklađenosti u Srbiji“. U: Mihailo Popović (ur.): *Srbija krajme osamdesetih: sociološko istraživanje društvenih nejednakosti i neusklađenosti,* str. 157-192. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
5. Marjanović Miloš (1986): „Selo između tradicionalnih i modernih kulturnih obrazaca – u traganju za kulturnim identitetom aktera“, časopis: Savremenost, br. 9.
6. Miletić-Stepanović Vesna, Rajković Ljubica (2010): „Zdravstvena isključenost kao faktor urušavanja ljudske bezbednosti seoskih žena u opštini Lazarevac“. U: ur. Ljiljana Gavrilović, Zbornik radova, Geografski fakultet, str. 81-92.
7. Mitrović Milovan (2002): „Srpsko selo i poljoprivreda između preživljavanja i razvoja“. U: *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život.* Beograd: ISI FF.
8. Mitrović Milovan (2004): „Srpsko selo i seljaci na prelazu vekova – između strategijaa preživljavanja i modernizacije“. U: *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa.* Beograd: Institut za sociološka istraživanja.
9. Mitrović Ljubiša (2005): Strategija zavisne modernizacije i proizvodnja društva polu-perifernog kapitalizma na Balkanu, http://www.komunikacija.org.rs/komunikacija/knjige/index_html/knjiga19/pdf04.pdf
10. Miletić-Stepanović Vesna, Rajković Ljubica (2010): „Zdravstvena isključenost kao faktor urušavanja ljudske bezbednosti seoskih žena u opštini Lazarevac“. U: ur. Ljiljana Gavrilović, Zbornik radova, Geografski fakultet, str. 81-92.
11. Petovar Ksenija (2003): *Naši gradovi između države i građanina: Urbana sociologija,* Institut za urbanizam i arhitekturu Beograd.
12. Rajković Ljubica (2002): *Odlučivanje o rađanju u savremenoj porodici.* ISI FF, Beograd.
13. Rajković Ljubica (2008): „Osiromašenje i marginalizacija sela i seoskih porodica u postsocijalističkoj transformaciji Srbije“, Zbornik radova, sveska LVI, Geografski fakultetu Univerziteta u Beogradu.
14. Rajković Ljubica (2009): „Izolacija i isključenost seoskih porodica iz šire društvene zajednice u Srbiji“, u: *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi***,** priredile: Anđelka Milić, Smiljka Tomanović, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
15. Rajković Ljubica, Miletić-Stepanović Vesna (2010): „Porodica i socijalni razvoj – između rizika i kapitala“, Glasnik Srpskog geografskog društva, Vol. 90, br. 3, str. 257-279.
16. Rajković Lj., Miletić Stepanović V. (2011): "Društveni položaj poljoprivrednih domaćinstava u centralnoj Srbiji", Centar za strateška istraživanja nacionalne bezbednosti Beograd, (u pripremi za štampanje rada koji je prezentovan u julu 2011. na Divčibarama)
17. Rajković Lj., Miletić Stepanović V., (2011): "Kvalitet života u selima centralne Srbije oko Koridora 10", Centar za strateška istraživanja nacionalne bezbednosti Beograd, Ciklus konferencija Bezbednost u postmodernom ambijentu, Zbornik radova, knj. X, Proceedings, Konferencija: Koridor 10 u funkciji društvenog razvoja Republike Srbije, editor: Prof. Dr Slobodan Nešković, Beograd.
18. *Rural women in the process of accession to the European Union.* (2000), A collection of essays, editor: Mojca Pajnik. Slovenija: Open Society Institute.
19. Volerstin, I (1985): „Dinamika gloobalne krize“, u: Amin, Frank, Arigi, Volerstin: Kriza kao prelazno razdoblje, Štampa, Beograd, 1985, str 56

SOCIO-ECONOMIC EXCLUSION OF THE VILLAGE FROM THE PROCESS OF EUROPEAN INTEGRATION IN SERBIA

LJUBICA RAJKOVIĆ, VESNA MILETIĆ STEPANOVIĆ

Faculty of Geography, University of Belgrade, 11000 Belgrade, Serbia

Negativistic attitude of the state towards village and villagers, coupled with regionally uneven transformation of Serbian society gave rise to the impoverishment and marginalization of the Serbian village – low level of social security of rural people, "the twilight of the villager's class". Studies of poverty and inequality by socio-economic categories of the population showed that at the beginning of the transition rural households and rural population comprised 17% of the overall population in 1990; by 1994 their share rose to 34% (Aleksandra Pošarac, 1995: 346), while at the moment their poverty index stands at 69.8% - findings of this study.

Poverty of farm workers and the rural area in general is extensive, with the tendency of slipping into destitution. Nothing much can be expected from developmentally unpromising categories of farmers falling into the following categories: households holding up to 1 ha of land (there are 270 000 of them in Serbia, comprising 27% of the overall number, while in the sample their share is 15.5%), which are statistically counted as agricultural, in spite of the fact that they are not proper production units; elderly households (they make up 25% of the whole population of Serbia and 25.5 % of the sample) of active farm workers over 60 years of age. This category includes pensioners, single persons, the ill and the poverty stricken who do not have motivation to invest into the development of agriculture.

As many times during tragic Serbian history, rural family presents an actor of survival in difficult situations. Survival and strengthening of vertical integration of the members – vertically extended family (71.8% of the share); the existence of mixed households, that is, multi-salaried character of the household, as a strategy of survival and preservation of the unique organisation of family household (75.9%); the reliance of economic relations on family division of work and the appearance of "feminization" of agricultural work are constantly on the rise: in the overall number of personal female working hours in contemporary rural family, the overall time spent by a woman on farm work in 1973 comprised 23.5% (Anđelka Milić), in 1981 it rose to 53.6% (G. Penev i G. Kostić), while today it stands at 74.7% (findings of this study). As many as 75.8% of women in rural families spend over five hours a day in farm work - food production. Production of food is also accomplished through work in the home – housework, namely, which is performed 98.1% by women and only 18.2% by men.

Village people exhibit high level of dissatisfaction with their position in society (70.2%), mostly expressed as perceived lack of support from the state which "does not care about village people" and **fails to recognize developmentally essential role of village and agriculture.**

VESNA MILETIĆ STEPANOVIĆ,
LJUBICA RAJKOVIĆ

UDC: 347.156-055.2(497.11)

RODNI/ŽENSKI RIZICI KAO PREPREKA OSTVARIVANJA EVROPSKOG RAZVOJNOG MODELA[1]

Geografski fakultet, Univerzitet u Beogradu, 11000 Beograd, Srbija

Abstrakt: Cilj rada je da iz **sociološkog ugla** ukaže da rodni rizici, diskriminacija, eksploatacija i nasilna integracija žena u društvu Srbije predstavljaju otežavajuću okolnost za uključivanje u globalne integracijske procese. Moderno društvo postavlja princip rodne ravnopravnosti kao javno dobro i zajedničku vrednost. U procesu globalizacije, postoje tri osnovna problema: ekologija/životna sredina, siromaštvo i položaj žena u globalizovanom svetu. Evropski socijalni model pretpostavlja omogućavanje ostvarivanja celovitosti ljudskih prava, tj. ravnoteže između porodice i karijere. S obzirom na činjenjicu da žene imaju dvostruku ulogu u socijalnom razvoju (u održivom demografskom razvoju i u održivom ekonomskom razvoju**),** potrebno je omogućavanje uključivanja žena i u privatnu i u javnu sferu. Postsocijalistička transformacija u Srbiji urušava društveni položaj žena, posebno zbog aktuelnih procesa retradicionalizacije porodice i povratka patrijarhata, a naročito vraćanjem žena u ulogu domaćice. Postojeći rodno diferencirani stilovi života su pokazatelji nejednakih šansi i neravnopravnog položaja žena. Neravnopravan položaj žena i njihova eksploatacija i diskriminacija predstavljaju prepreku za ostvarivanje procesa evropskih integracija. Postojeći neprevladan patrijarhalni obrazac i tradicionalna način interakcije su jedna od najbitnijih problema koje ima društvo Srbije, u vezi sa formiranjem novih socijalnih obrazaca koji mogu da nas odvedu u zajednicu modernih društava. Pokazatelji će se odnositi na sledeće oblasti: podela kućnog rada, abortusi, sukobi i nasilje, VPP, vrednosni sistem. Izvori podataka: statistički podaci i podaci istraživanja na reprezentativnim uzorcima.
Ključne reči: Srbija, metropolsko područje, devastirane opštine, socijalni razvoj, blagostanje žena, rodni rizici, razvojni rizici.

Abstract: This paper argues from the **sociological point of view** that gender risks, discrimination, exploitation and forced integration of women into society of Serbia present adverse circumstances for involvement into global integration processes. Modern society posits the principle of gender equality as public good and common value. In the process of globalization there are three basic problems: ecology/living environment, poverty and the position of women in globalized society. European social model presupposes the exercise of the entirety of human rights, that is, the balance between family and career. Taking into account the fact that women play double role in social development (in terms of sustainable demographic development and sustainable economic development), it is necessary to include women into private and public spheres. Post-socialist transformation in Serbia is detrimental to social position of women, especially in terms of current processes of retraditionalization of the family and the reinstitution of patriarchate, and even more so through the fact that women are increasingly returning to the role of housewives. The existing gender differentiated lifestyles indicate unequal opportunities and unequal position of women in general. These, coupled with discrimination and exploitation pose an obstacle to the process of European integration. Enduring patriarchal patterns and traditional forms of interaction present key problems of Serbian society in terms of the formation of new social patterns which can lead us into the community of modern societies. The indicators will refer to the following areas: the division of housework, abortions, violence, VPP, value systems. The source of data: statistical data and the findings of the study on representative samples.
Key words: Serbia, metropolitan area, devastated municipalities, social development, wellbeing of women, gender risks, development risks.

[1] Članak predstavlja rezultat rada na projektu Izazovi nove društvene integracije u Srbiji – izazovi nove društvene integracije, evidencioni broj 179035,, čiju realizaciju finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

1. UVOD

Rodna ravnopravnost je jedan od osnovnih razvojnih principa modernog društva. Princip rodne ravnopravnosti je deo milenijumskih ciljeva razvoja, i tako se nalazi na mestu univerzalne vrednosti i zajedničkog interesa svetskog društva i pripadnika oba pola. Unapređenje položaja žena je jedan od načina povećanja blagostanja i dobrobiti svih članova društva, čime se dovodi do jačanja socijalne i teritorijalne kohezije. Položaj žena je ključan indikator socijalne transformacije i element socijalne rekonstrukcije društva.

O rodnoj ravnopravnosti i ženskim principima u pozitivnoj konotaciji govori se i u savremenom menadžmentu. Svetski poznat i priznat ekspert za menadžment, Isak Adižes, smatra da je razvijenost nije pitanje tehnologije, već pitanje kulture. Takođe, napominje da svet ide ka feminističkoj kulturi: čitava moderna teorija menadžmenta u Americi je feministička. Govoreći o humanističkom timskom radu kao najboljem načinu za uključivanje u svetsko tržište, navodi da je srž moderne strategije u menadžmentu zapravo ženski princip rada – timski rad, rušenje hijerarhije, stvaranje mreže rada. U modernoj teoriji menadžmenta dominira feministički pristup: on počinje od porodice i podstiče međuzavisnost, integraciju i stvaranje organizacije koja liči na dom. Rezultat ovakvih vrednosti je stvaranje tima ljudi koji se međusobnio poštuju i koji imaju poverenje jedni u druge. Isak Adižes smatra i da je srpska kultura suviše „mačo“, da joj nedostaje feministička strana, te da je to **osnovni razvojni rizik** za Srbiju. Tako, feministička, ženska kultura postaje i uslov za razvoj uključivanje i međunarodno tržište i prezavilaženje siromaštva.

1.1 Evropski socijalni model

Pod pojmom socijalni razvoj razumevamo promene koje povećavaju nivo blagostanja i dobrobiti sivh ili većine građana, koje unapređuju kvalitet života i bezbednost.

Socijalni razvoj temelji se na ekonomskoj pravednosti i socijalnoj inkluziji s ciljem da se smanji siromaštvo, da se rezultati razvoja šire distribuiraju, da društva budu kohezivna i podržavajuća. Ukoliko društvena zajednica ne obezbeđuje uslove povećavaju nivo blagostanja i dobrobiti svih ili većine građana, govorimo samo o ekonomskom rastu. Evropske države imaju četiri strateška pomaka u oblasti socijalnog razvoja: 1. snažna socijalna država kao preduslova za preduzetničku ekonomiju, kao osnovu ekonomskog napretka; 2. progresivne institucije 3 širenje i ostvarivanje koncepta socijalne pravde i etike sigurnosti i solidarnosti i 4. zadovoljavanje potreba i većine, a ne samo manjinskih grupa (Diamond, 2007:2).

Socijalni razvoj i tradicionalnost su u evropskim zemljama međusobno protivurečni pojmovi: modernizacija i socijalni razvoj donose pad tradicionalnosti. U postsocijalističkoj Srbiji, socijalni razvoj i retradicionalizacija su deo jednog istog **difuznog socijalnog obrasca opstanka**.

1.2. Rodni rizici kao razvojni rizici

Osnova reprodukcije patrijarhata je oslanjanje na ljudske resurse žena, na naturalnu proizvodnju i humanu reprodukciju koje žene obavljaju u domaćinstvu. Potrošnju ženskih ljudskih resursa globalno društvo obavlja preko sistema medijatora, koji ga čine slabo vidljivim. Društveni sistem prema ženama uglavnom ima nekorektan i neodgovoran odnos: postoji minimalno preusmeravanje javnih resursa u smeru preuzimanja odgovornosti za poslove u domaćinstvu.

Društveni položaj žena ambigvitetan, tj. otudjen. U društvenoj stvarnosti objektivno postoji ambivalencija: žene su, sa jedne strane, važni i osnovni akteri i proizvođači kapitala. Sa druge strane, društveni položaj žena je visokorizičan, one su pod stalnim delovanjem sistemskih rizika. Na taj način, i one su nasilno integrisane u sistem, dok njihova funkcionalna integracija uglavnom izostaje.

Medjutim, sa druge strane postoji veliki stepen subjektivne integracije žena: one su, paradoksalno, uglavnom zadovoljne svojom tegobnom svakodnevicom, i tako potpuno imobilisane za društvenu akciju**.** Mnogi teoretičari, među kojima i Pjer Burdje, smatra da je uzrok ovako visoke subjektivne integrisanosti žena u patrijarhat, socijalni mehanizam naturalizacije društvenosti. Naturalizacijom društvenosti, društvene nejednakosti se od strane populacije tumače i razumeju kao da su priorodne razlike, smatra se da su prirodne, nužne, sudbinske.

Žene nisu svesne objektivno ambivalentne pozicije, i nalaze se u ambigvitetnom društvenom položaju –nisu senzibilisane da prepoznaju otuđenost i nasilnost u kojoj se nalaze.

Čitavo savremeno društvo posmatramo kao suštinski nemodernizovano, i definišemo kao mešani tip patrijarhata (Papić, 1997), tj. moderni patrijarhat (Paterman, 2001). Dok je tradicionalni patrijarhat, kao društveni sistem koji je postojao pre modernizacijskih procesa, tj. do XVIII veka, donekle insistirao na dominaciji muškaraca iz pozicije oca kao društvene pozicije, u modernom društvu imamo čistu biološku osobinu - pol kao osnovu dominacije: za realizaciju dominacije muškaraca dovoljan je samo pol! Savremeno društvo je koncipirano tako da su kapitalizam i patrijarhat partneri, a vezuje ih ‘‘civilno ropstvo’‘ žena (Paterman, 2001). Da se radi samo o površnoj modernizaciji savremenih društava, govori nam činjenica da se čitav savremeni kapitalizam, predvodnik modernizacije, značajno oslanja na neprodajnu, naturalnu proizvodnju žena u domaćinstvu (Mišel, 1997), u takvim razmerama da naturalna proizvodnja u razvijenim zemljama čini do 45% ukupne proizvodnje. Možemo da pretpostavimo da je ovaj procenat u našem društvu, u kome proizvodnja u javnoj sferi praktično i nema, a institucionalizacija brige o deci i domaćeg rada ne samo da je neadekvatna nego se svela na minimum, mnogo veći! Patrijarhat je u oba svoja lica**, u** behemotskom (organizovani haos nestabilnih društava tranzicije) ili levijatanskom (patrijarhalan red stabilnih društava) vrlo konzistentan u odnosu prema ženama: one su nova i stara potklasa, isključena iz raspodele i potrošnje, a nasilno uključena u ukupnu proizvodnju društva (Miletić-Stepanović, 2006).

Savremeno društvo počiva na reprodukciji glomaznih nejednakosti izmedju rodova, koju sprovodi manipulacijom u okviru sistema kapital-rizik, u simboličkoj, ekonomskoj, socijalnoj i kulturnoj sferi. Ukoliko društvo pomatramo iz rodne perspektive, odnos izmedju količine resursa koje pojedinci i grupe ulože u sistem ili ih proizvedu, i količine resursa kojom raspolažu je obrnuto proporcionalan, na štetu žena, a u korist muškaraca. Snaga rodnog principa diferencijacije posebno dolazi do izražaja u privatnoj sferi, gde se ogromne nejednakosti u društvenom položaju rodova ogledaju u načinu učešća u procesu socijalne proizvodnje, reprodukcije, distribucije i potrošnje sistema kapital-rizik (ekonomski, simbolički, kulturni, socijalni), pri čemu rad i rizici `pripadaju` ženama, a resursi muškarcima. Sa ove tačke je moguće dopuniti osnovni nedostatak koncepta socijalne reprodukcije i posebno socijalnog kapitala, u kome se uloga žena uglavnom prećutkuje. Naime, i ovde postoji skrivena protivurečnost: ako strategije socijalne reprodukcije shvatimo kao ustaljeni obrazac akcije, usmeren na proizvodnju, konvertovanje, redistribuciju i potrožnju resursa (ekonomskih, kulturnih, socijalnih, simboličkih, ljudskih), u cilju očuvanja-promene položaja, onda je moderno društvo intenzivno usmereno **ka** ženskim ljudskim resursima u procesu proizvodnje-konvertovanja svih vrsta kapitala, ali je intenzivno **od** žena usmereno kada je reč o distribuciji i potrošnji stvorenih resursa. Žene su **„najproduktivniji socijalni kapitalisti“** (Worldbank. org/poverty), tj. proizvodjači svih vrsta kapitala (ekonomskog, kulturnog, socijalnog i simboličkog), ali se taj kapital u daljim socijalnim procesima od njih otudjuje, tako da se one u minimalnoj zastupljenosti javljaju kao distributeri i potrošači kapitala. U tome se ogleda bazični antagonizam, koji sistem stimuliše prema ženama, tj. nasilna integracija žena u patrijarhat.

Na taj način, žene su centralna kategorija procesu **proizvodnje** ukupnog kapitala, a marginalizovana u procesu njegove **raspodele/distribucije** i **potrošnje.** Politika proizvodnje, raspodele i potrošnje ukupnih društvenih resursa je jakoj vezi sa patrijarhalnom ideologijom. Odnosi raspodele ukupnog kapitala su nekontrolisani, haotični i diskriminativni po rodnoj osi, pri čemu su u posebno rizičnom položaju udate žene. Prema Carol Patermen, koja je sa feminističkog stanovišta kritikovala teoriju društvenog ugovora kao temeljni koncept civilnog drustva, kategorija bračnog ugovora je od ključnog značaja. Upravo je bračni ‘‘ugovor’‘ momenat koji dovodi u pitanje postojanje civilnog društva, jer vrši imobilizaciju do polovine odraslog stanovništva diskriminativno prema polu, dovodeći udate žene u paradoksalnu, rizičnu situaciju: one su istovremeno i osnovni resurs i osnovni proizvodjač resursa, ali patrijarhalnog sistema. Takav sistem onemogućava stvaranje i akumulaciju kapitala žena na svim nivoima, kao i autonomiju u odredjivanju načina i principa distribucije i potrošnje tog kapitala.

Žene nemaju skoro nikakve legalne šanse da se koriste globalnim, pa čak ni lokalnim resursima drustva u svakodnevici. One su izložene delovanju trostrukog sistema snažnih limitacionih faktora, **sistemu triplikovanih rizika** (Miletić-Stepanović, 2004:406): na globalnom nivou, to su budžetski prioriteti i socijalna politika pro/patrijarhalno orijetisanog društva; na mezo nivou, radi se o složenom sistemu ekonomskih i kulturnih rizika (tip naselja, ti porodice - VPP, podela kućnog rada,

patrijarhalan kulturni obrazac); na **mikro nivou** to je samovolja muževa, patrijahalan način mišljenja žena, subjektivna integracija).

Podela rada po polu u domaćinstvu srž rodnog habitusa i socijalne reprodukcije patrijarhata (Burdje, 2001), pa je **položaj žena ključan indikator transformacije i element socijalne rekonstrukcije**. Domaća ekonomija je u sistemskom smislu potpuno neformalna i siva: šta je uobičajeno shvaćena ‘‘siva ekonomija’‘ prema ovoj vrsti socijalnog sivila. Naturalna proizvodnja stvara vrednosti od opšte društvenog značaja, podiže nivo opšteg blagostanja, vrši ulogu glavnog (ako ne i jedinog) **socijalnog stabilizatora.** Praktično, čitava društvena grupa žena je uključena u ovu vrstu proizvodnje, dok se s druge stane, društvo na globalnom nivou i muška grupa na posebnom nivou potpuno neodgovorno ponašaju prema bazičnim socijalnim funkcijama. Podelu kućnog rada posmatramo kao društveni odnos, koja je, s obzirom da predstavlja normu koja stvara odredjene vrste veza i omogućava kolektivno ponašanje u ključnoj oblasti društva, deo socijalnog kapitala. S obzirom na činjenicu da je, po savremenim teorijama, socijalni kapital važna strategija u upravljanju rizicima, podela rada po polu ima negativnu, **isključujuću dimenziju**, predstavlja sistemski uveden rizik i limitira žene u upravljanju udarima na njihove resurse, pre svega ljudske. Društveni položaj žena u strukturi je takav da su one, u toku obavljanja poslova od opšteg društvenog značaja, primorane da trpe, sa jedne strane, delovanje **čvrsto i konzistentno povezanih rizika ...**, dok sa druge strane, ne mogu da očekuju skoro nikakvu podršku nepovezanih, opustošenih i jednostrukih resursa najnižeg nivoa. Globalni udari se na grupne i individualne resurse žena obrušavaju različitim dnevnim, sezonskim, godišnjim i ritmovima koji prate porodične razvojne faze. Radi se obavezujućem, prinudnom pravilu koja ima kapitalne implikacije: konzervisano je i snažno podstiče homogenizaciju društva, a ometa diferencijaciju. Na taj način se proizvodi patrijarhalna struktura društvenih mreža i odnosa pod dejistvom sledećih rizika: odsustvo konsensusa, odsustvo reciprociteta i interakcije, ozbiljno dovodjenje u pitanje sprovodljivosti društvenog ugovora, a ne retko i njegovo potpuno onemogućevanje; slaba širina (horizontalnu dimeziju); slaba visinu/rast (nedostaje joj vertikalna strukturalna dimenzija). Sve su to elementi koji govore u prilog **socijalnom siromaštvu,** siromaštvu društvenih odnosa i društvene podrške, pri čemu pogadja uglavnom žene.

Proširena porodica se posmatra kao specifični ekonomski, socijalni i politički postsocijalistički back stage, koji se nalazi u položaju instrumentalizacije od strane globalnog sistema. Funkcija proširene porodice u postsocijalističkoj transformaciji sastoji se u harmonizaciji nestabilnosti, tj očuvanju stabilnosti globalnog društvenog nivoa, koji je jako nestabilan, obeležen komodifikacijom i kriminalizacijom. U radu se polazi od pretpostavke da ispitivana porodična forma može obavljati funkciju socijalnog stabilizatora samo uz snažnu destabilizaciju i traumatizaciju unutar-porodičnih interakcija.

Stabilizacija i integracija svetskog i globalnog sistema postiže se destabilizacijom i dezintegracijom marginalnih grupa i pojedinaca, u ovom slučaju ženske društvene grupe. Globalni društveni nivo, pa i nivo svetskog sistema, harmonizuje se i relaksira tako što se rizici, konflikti, netrpeljivosti i neusklađenosti **spuštaju na niže nivoe društva** - mezo i mikro, unose u privatnu sferu i intepersonalne odnose. Kapitali su koncentrisani na vrhu strukture i snažno su kontrolisani od strane elita, dok se niže društveni slojevi, porodice i pojedinci drže u položaju isključenosti, izolacije i atomizacije od magistralnih tokova moći, uticaja i kapitala.

Proučavanje položaja žena u porodici polazi od teorije američke politikološkinje i feministkinje (Pateman, 2000): u svom preispitivanju teorije o društvenom ugovoru, postavila je tezu prema kojoj je teorija o društvenom ugovoru propustila da objasni problem integracije žena u civilno društvo. Ona postavlja tezu o polnom ugovoru (Sexual Contract), koji prethodi društvenom ugovoru, uspostavlja se sklapanjem braka i postavlja žene u neku vrstu **civilnog ropstva**.

1.3. Neravnomeran regionalni razvoj u Srbiji

Neravnomeran regionalni razvoj je problem globalnog karaktera, sa kojim se bori i Srbija. Jedan od najvažnijih ciljeva razvojne politike je obezbeđivanje ravnomernog društveno-ekonomskog razvoja i prevazilazenje razvojnog jaza. Prema Zakonu o regionalnom razvoju, jedinice lokalne samouprave prema stepenu razvijenosti razvrstavaju se u sledeće grupe, i to: 1) **u prvu grupu** - jedinice lokalne samouprave čiji je stepen razvijenosti iznad republičkog proseka; 2) **u drugu grupu** - jedinice lokalne samouprave čiji je stepen razvijenosti u rasponu od 80 % do 100% republičkog

proseka; 3) **u treću grupu** - jedinice lokalne samouprave čiji je stepen razvijenosti u rasponu od 60% do 80% republičkog proseka; 4) **u četvrtu grupu** - jedinice lokalne samouprave čiji je stepen razvijenosti ispod 60% republičkog proseka 5) Devastirana područja (stepen razvijenosti ispod 50% republičkog proseka).

Kao posledica neuravnoteženog razvoja, u Srbiji postoje dva područja koje deli jako veliki razvojni jaz: jako razvijeno metropolitensko područje i devastirane opštine.

Metropolsko područje (tzv. Srpska razvojna banana (Vujošević 2010: 119).) čine Beograd, Novi Sad, i opštine Inđija, Stara Pazova, Pećinci i Pančevo. Za ovu celu oblast je karakteristično da je na jako maloj povišini, od 6% teritorije, koncentrisano 27.1% stanovništva (2.054.341) 41,6% zaposlenih (832.402) i 45.6% narodnog dohotka (418.857). Za sam Beograd, karaktrerističa dominacija u više oblasti: 21,02% stanovništva, 21, 68 % radno sposobnog stanovništva, čak 39.69% više i visoko obrazovanih, 25,37% zaposlenih, 29.97% narodnog dohotka (Opštine u Srbiji).

Sa druge strane, postoji velika grupa nerazvijenih opština**.** Nerazvijene opštine se dele u sledeće grupe: **II grupa** (stepen razvijenosti od 80% do 100% od republičkog proseka):Aleksandrovac, Ada, Bač, Bački Petrovac, Bor, Vranje, Zaječar, Kladovo, Kraljevo, Lapovo, Loznica, Lučani, Novi Bečej, Novi Kneževac, Odžaci, Paraćin, Požega, Ruma, Sokobanja, Titel, Topola, Ćuprija, Šid. **III grupa** (stepen razvijenosti od 60% do 80% od republičkog proseka): Aleksinac, Aranđelovac, Bajina Bašta, Batočina, Bogatić, Boljevac, Velika Plana, Veliko Gradište, Vladimirci, Despotovac, Dimitrovgrad, Žabalj, Ivanjica, Irig, Kovačica, Kovin, Koceljeva, Leskovac, Ljig, Majdanpek, Mali Iđoš, Negotin, Nova Varoš, Novi Pazar, Opovo, Priboj, Prokuplje, Raška, Svilajnac, Sečanj, Smederevska Palanka, Srbobran, Trstenik, Ćićevac, Ub, Čoka. **IV grupa** (stepen razvijenosti ispod 60% republičkog proseka): Alibunar, Bela Crkva, Brus, Knjaževac, Krupanj, Petrovac, Surdulica, Trgovište, Tutin, Crna Trava. **Devastirana područja** (stepen razvijenosti ispod 50% republičkog proseka): Babušnica, Bela Palanka, Blace, Bojnik, Bosilegrad, Bujanovac, Varvarin, Vladičin Han, Vlasotince, Gadžin Han, Golubac, Doljevac, Žabari, Žagubica, Žitište, Žitorađa, Knić, Krupanj, Kuršumlija, Kučevo, Lebane, Ljubovija, Mali Zvornik, Malo Crniće, Medveđa, Merošina, Mionica, Nova Crnja, Osečina, Plandište, Preševo, Prijepolje, Ražanj, Rača, Rekovac, Svrljig, Sjenica, Trgovište, Tutin, Crna Trava.

1.4. Hipotetički okvir

Korespodencija između ekonomskog rasta opštine/teritorijalnog područja i porodičnog života žena u metropolskom području je nezadovoljavajuća.

Ekonomski rast metropolitenskog područja MP nema pozitivan uticaj na socijalni razvoj jer:

- nema dovoljan razvojni kapacitet za poboljšanje kvaliteta života žena,
- niti da proizvede socijalnu transformaciju tradicionalnih rodnih obrazaca.
- ne vrši neutralizaciju delovanje rodnih rizika u svakodnevnom porodičnom životu žena.
- nema transformacioni kapacitet za unapređenje blagostanja žena,
- ne uspeva da podigne nivo zadovoljenosti potreba i nivo blagostanja,
- da **prevaziđe nasilnu integraciju žena, niti da dostigne funkcionalnu integraciju žena.**

Rodni rizici predstavljaju otežavajuću okolnost za uključivanje u globalne razvojne integracijske procese na sledeći način: ometaju ostvarivanje ravnoteže između porodice i karijere, i čine rizičnom dvostruku ulogu žena u socijalnom razvoju: u održivom demografskom razvoju i u održivom ekonomskom razvoju.

Nedostignuta rodna ravnopravnost i isključenost žena iz razvojnih procesa postaje i razvojni rizik za celo postsocijalističko društvo Srbije, čine se podubljuje isključenost iz svetske zajednice i nepovoljan (polu)periferni položaj.

Izvori podataka

Pored statističkih, izvori podataka su tri istraživanja na uzorcima:

1. Anketno istraživanje 2003 godine, u okviru projekta „Transformacijske strategije društvenih grupa u Srbiji“, rukovodilac prof. dr Anđelka Milić, uz finansijsku podršku Ministarstva za

nauku i zaštitu životne sredine, Institutut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu. Istraživanje je sprovedeno na **reprezentativnom uzorku** od 1636 domaćinstava, u 48 opština Srbije. Analizom podataka, pokazalo se da u ovom uzorku ima 493 vertikalno proširene porodice, tj. 33%.

2. Anketno istraživanje iz 2008 godine, u okviru podprojekta „Porodica u Srbiji", rukovodilac prof. dr Anđelka Milić, uz finansijsku podršku Ministarstva za nauku i zaštitu životne sredine, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu. Ovo istraživanje je sprovedeno na uzorku od 1200 porodica, tj. bračnih parova sa decom,

3. Istraživanje o položaju seoskih žena 2001-2004 .godine na nivou Centralne Srbije , na uzorku od 600 seoskih porodica iz šest okruga, koje su finansirali Fond za otvoreno društo i Freedom House

Uzorak

Podaci na koje se oslanja ovaj rad oslanja se na dva poduzorka:

1. poduzorak: metropolsko područje, koji čine grad Beograd, Novi Sad i opštine Inđija i Pančevo.

2. poduzorak: devastirana područja, koji čine **17 nerazvijenih opština**: tri opštine trećeg stepena razvijenosti - od 60% do 80% od republičkog proseka (Majdanpek, Nova Varoš, Priboj), dve opštine četvrtog stepena razvijenosti -ispod 60% republičkog proseka (Bela Crkva, Petrovac), i 12 opština iz devastiranih područja (Bela Palanka Bujanovac, Žitište Knić, Kučevo, Lebane Merošina, Osečina, Rača, Sjenica Tutin, Crna Trava). Nalaze se u sledećih 12 okruga: 1. **Srednjebanatski** (Žitište), 2. **Južnobanatski** (Bela Crkva**), 3. Borski** (Majdanpek**), 4. Braničevski** (Kučevo, Petrovac na Mlavi), **5. Pirotski** (Bela Palanka), **6. Jablanički** (Crna Trava, Lebane), 7. **Pčinjski** (Bujanovac), 6. **Nišavski** (Merošina), 9. **Šumadijski** (Knić, Rača), **10. Raški** (Tutin), 11. **Kolubarski** (Osečina), **12. Zlatiborski** (Priboj, Sjenica, Nova Varoš).

Prostorni raspored opština iz uzorka je disperzivan i praktično **okružuje metropolitensko područje**: 91 km severno (Žitište), 106 km severoistočno (Bela Crkva), 192 km istočno (Majdanpek), 360 km jugoistočno (Bujanovac), 315 km južno (Tutin), 251 km jugozapadno (Priboj i Sjenica).

2. REZULTATI

2.1. Proširena porodica kao rodni rizik

VPP nastaje kao rezultat srodničke redistribucije kapitala i rizika, koja proizvodi promene u društvenoj strukturi, redistribucijom dobitnika i gubitnika postsocijalizma.

Postoji socijalno-prostorna univerzalizacija postsocijalističke VPP na sledećim linijama: u različitim tipovima naselja čime diferencijacijska moć grada opada, na svim nivoima socijalnog razvoja merenih HDI, na celoj mreži gradova, na svim nivoima socio-profesionalne hijerarhije, na svim nivoima obrazovne hijerarhije, i u ruralnoj (seoskoj) i u urbanoj (gradskoj) populaciji (Miletić-Stepanović, 2011).

Na taj način, dolazi do difuzije tradicionalnih ruralnih obrazaca društvene organizacije u moderni urbani kontekst. Osnovni činioci širenja postsocijalističke VPP u modernim prostornim i socijalnim segmentima su strutkuralnog tipa: velika pauperizacija - ekstremno teški uslovi života, velika nezaposlenost- socijalna ekskluzija i nesigurnost, i visok nivo stambene oskudice - rezidencijalna ekskluzija pre svega mladih porodica sa decom. (Miletić-Stepanović, 2011).

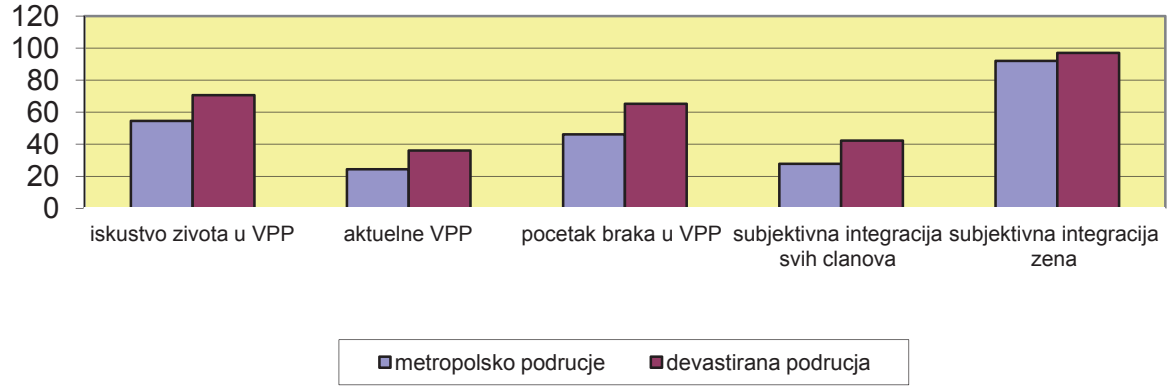
Proširena porodica se posmatra kao specifični ekonomski, socijalni i politički postsocijalistički back stage, koji se nalazi u položaju instrumentalizacije od strane globalnog sistema. Funkcija proširene porodice u postsocijalističkoj transformaciji sastoji se u **harmonizaciji nestabilnosti**, tj očuvanju stabilnosti globalnog društvenog nivoa, koji je jako nestabilan, obeležen komodifikacijom i kriminalizacijom. VPP može obavljati **funkciju socijalnog stabilizatora** samo uz snažne rodne rizike i urušavanje kvaliteta života žena. Svakodnevni život proširene porodice obavlja se u okviru lokalnog patrijarhata i žrtvenog mikro-matrijarhata, koji je kontaminiran snažnim prisustvom nasilnih obrazaca komunikacija na mikro nivou (Miletić-Stepanović, 2010).

VPP posmatramo kao rizičnu društvenu grupu za položaj žena. Zbog snažne retradicionalizacije rizika, smatra se da **VPP snažno urušava položaj žena.**

VPP proizvodi sistem kapital rizik koji se efektuira na ambivalentan način: sa jedne strane, socijalni kapital se konvertuje u ekonomski kapital i ekonomsku harmonizaciju kako porodice tako i celog globalnog društva; sa druge, kao socijalni rizik, proizvodi rodne rizike, koji pre svega opterećuju žene.

.

Grafikon 1 Vertikalno prosirena porodica

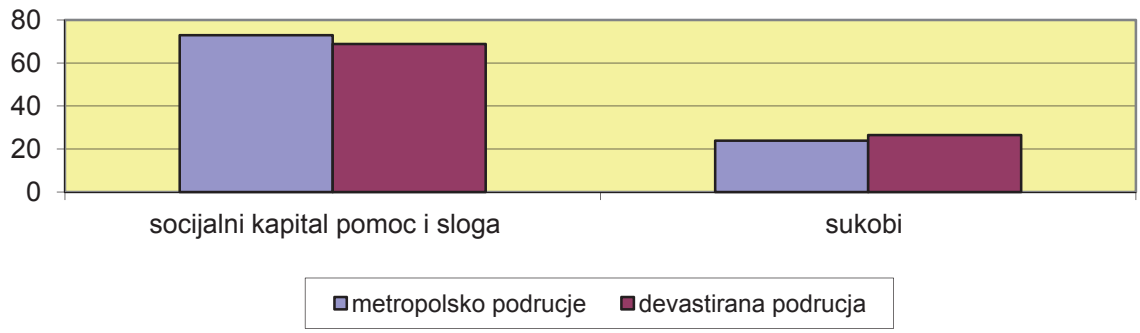
Iskustvo života u VPP, koja je bazirana na rodnim rizicima, ima čak **svaki drugi (54.5)** ispitanik iz metropolskog područja, i skoro dve trećine (70.6%) ispitanika iz devastiranih područja. Trenutno, u VPP živi četvrtina ispitanika (27%) iz MP, a u devastiranim svaki treći (36%). Svaki drugi ispitanik (24.45) iz MP je početak bračnog života imao u VPP, dok je u devastiranim područjima svaki treći (36%). Sa druge strane, postoji relativno visok nivo subjektivne integracije svih članova VPP. To što se pre svega odnosi na žene, gde se nivo subjektivne integracije kreće u nivou od preko 95 % u oba područja.

Na taj način, vidimo da postoji visok nivo opterećenosti MP razvojnim rizikom u obliku VPP, kao i subjektivnom integracijom u nasilni obrazac porodičnog života. Opterećenost MP VPP je samo nešto malo niža od opterećenosti devastiranih područja.

Kapitali i rizici

VPP se posmatra kao ambivalnentna zajednica: ona je istovremeno o socijalni kapitai nužan za preživljavanje u siromaššstvu, ali i rodni rizik. Razlike u precepciji kapitala i rizika od strane ispitanika su minimalne. U oko dve trećine slučajeva u oba područja percipira se kao kapital i izvog sloge i pomoći, dok se u oko četvrtini slučajeva VPP percipira kao izvor sukoba. Dakle, ambivalentnost VPP postoji i u MP; kapitali su zajednički benefit, dok su rizici su najčešće okrenuti ka ženama.

Grafikon 2 Struktura kapitala i rizika u VPP

Sukobi u VPP: Traumatizacija odnosa u proširenoj porodici

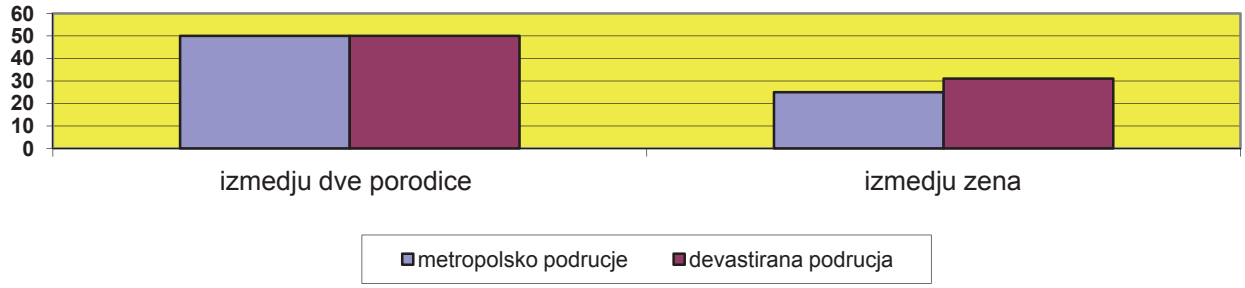
VPP posmatramo kao rizičnu društvenu grupu za oblast porodičnih odnosa. U njoj postoji **redukcija psiho-socijalne funkcije porodice,** potiskivanje značaja emocija i reakcija, zanemarivanje porodične bliskosti i intime. Svakodnevica u VPP nije usmerena ka razvijanju emocionalnih potencijala, ne teži se pozitivnoj emocionalnoj razmeni, tako da porodica nije emocionalna, već **ekonomska zajednica.**

Osobe koje žive u VPP, nalaze se u oximoronskom položaju, **slojno-srodničkom ili srodničko-slojnom položaj** (Miletić-Stepanović, 2010). Naime, slojni položaj odeđuje njihov položaj u javnoj sferi, ali njihov položaj u srodničkoj mreži određuje njihov položaj u VPP. Najčešće, položaj koji žena zauzima u javnoj sferi nije u skladu sa niskim i nepovoljnim položajem koji ona zauzima u patrilokalnoj i patrilinearnoj VPP.

Interakcije u VPP su takve da su snažno opterećene takvim vrstama odnosa koji su neophodni za proizvodnju usluga nužnih za opstanak, ali pojačavaju unutar-porodičnu konfliktnost. Radi se pre svega o **odnosima između odraslih udatih žena na mikro nivou**, čije su besplatne usluge, između ostalog, nužne za postojanje minimalnog blagostanja. Osnovni interakcijski problem se javlja u procesu integracije više odraslih žena u VPP, jer su njihovi položaji sistemski definisani kao neusklađeni, a isto vremeno su im zadate iste porodične uloge, tako da dolazi do intenziviranja konfuzije položaja, uloga i autoriteta među odraslim ženama. Do traumatizacije interakcija dolazi delovanje šest vertikalnih stresora. Rezultati pokazuju da postoji inverzna prekompozicija porodičnih interakcija u VPP, i da je psiho-socijalna cena opstanka u postsocijalističkoj VPP masivna traumatizacija porodičnih odnosa, koji mogu predstavljati rizik po zdravlje mladih žena. Tako se proizvodi specifična interakcijska crna rupa u proširenoj porodici. Miletić-Stepanović, 2010: 230).

U našem uzorku, ponovo imamo poklapanje rezultata u oba područja: svaka druga VPP (50%) je optrećena sukobima između dve porodice (mlade i roditeljske), a svaka treća sukobima između odraslih žena. N taj način, opterećenost sukobima u oba područja je skoro ista

Grafikon 3: Opterecenost VPP sukobima

VPP i zdravstveni rizici

Život u tradicionalnoj porodice može biti i zdravstveni rizik za žene. Studija tima japanskih stručnjaka sa Univerziteta Osake.je otpočela 1990. godine i obuhvatila gotovo 91 000 sredovečnih i starijih osoba. Zaključak je da su ispitanice koje su, osim sa mužem i decom, živele i sa svojim ili muževljevim roditeljima, bile izložene većem riziku za bolesti srca. U poređenju sa ženama koje su živele samo s mužem, **žene iz višegeneracijskih porodica bile su izložene dvostruko većem riziku od oboljenja srca, dok na muškarce život u takvoj porodici nije imao negativno dejstvo**. Japanski stručnjaci smatraju da objašnjenje verovatno leži u **hroničnom stresu** kojem su izložene žene koje u kući treba da igraju vie uloga od jednom;: ulogu supruge, i ulogu majke, i ulogu snaje. Stres vremenom utiče na nervni sistem, što može da dovede do povišenog pritiska, ugrožavanja normalnog funkcionisanja krvnih sudova ili da doprinese stvaranju krvnih ugrušaka.

2. Podela kućnog rada kao rodni rizik

Savremeno društvo ne može bez porodičnih usluga, tako da mreža porodičnih uloga i odnosa dovodi do ponovnog uspostavljanja porodice kao **ekonomskog subjekta** i uravnotežavajućeg, harmonizujućeg političkog člana globalnog društva. Ekonomska uloga porodice, koja se obavlja

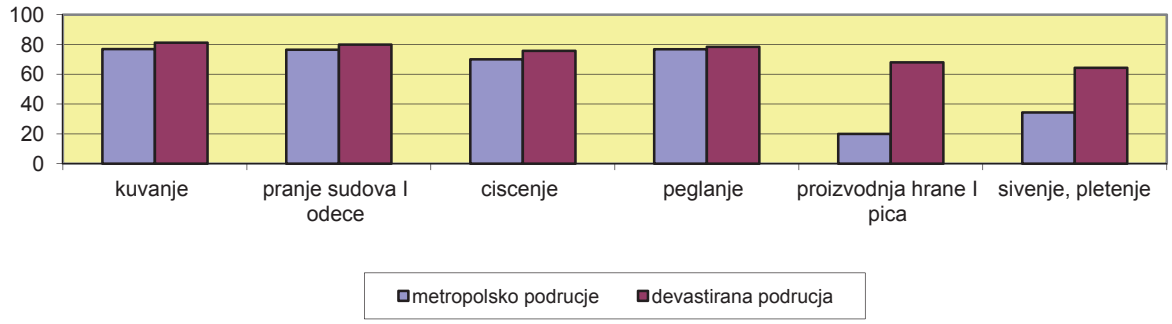
posredstvom domaćeg, besplatnog rada žena, ključna je za opstanak globalnog društva, pogotovu kada se radi o zemljama u tranziciji. Ponovo se uspostavlja veza između porodice-srodstva i rada, a žena se vraća u ulogu domaćice.

Na taj način, ostvaruje se smanjenje zavisnosti porodice od tržišta, uz istovremenu pojačanost zavisnosti od srodničkih grozdova, što predstavlja **retrogradnu dekomodifikaciju (**Miletić-Stepanović, 2009a: 179). VPP kao socijalni kapital vrši kompenzaciju materijalnog siromaštva, deprivacije i osiromašenja. Naime, materijalni položaj VPP nalazi se na srednjem nivou, između nižeg i srednjeg srednjeg (2.64), i nesto viši od materijalnog polozaja ukupnog uzorka porodica-domaćinstava u uzorku (2.55) (Miletić-Stepanović, 2009a: 181).

Politička uloga porodice sastoji se u političkoj ekskluziji privatne sfere, i pre svega političkom poništavanju žena, brisanju žena sa glavne društveno-političke scene.

Osnovna odlika mikro matrijarhata je žrtveni stav žene – ostvarivanje dominacije i promocije na nivou porodice, sticanje moći, uticaja i autoriteta političkim poništavanjem sebe, **odricanjem od sopstvenih interesa i potreba**.

Grafikon 4. Opterecenost zena kucnim poslovima I dodatnim radom

Postoji visoka opterećenost žena iz MP kućnom poslom, skoro na istom nivou kao i devastiranim područjima, i nalazi se na nivou od oko tri četvrtine. Izuzetak je dodatni rad (proizvodnja hrane i pića, kao i šivenje i pletenje), kojim su mnogo više opterećene žene u devastranim područjima.

Porodice u MP su takođe svojevrsni **ekonomsko-politički back stage**, (Miletić-Stepanović, 2010: 201) na kome se odvija priprema za masivnu ekskluziju porodica i pojedinaca, kao i u devastiranim područjima. U njima, vrši se ekonomska eksploatacija i politička ekskluzija žena iz MP. Visok nivo ekonomskog razvitka MP nije pokazao razvojni kapacitet, niti je transformisao patrijarhalni obrazac podelu kućnog rada.

Na taj način, postoji proizvodnja ekonomskog blagostanja u porodici u visokorizičnim uslovima porodičnog života i u MP, pri čemu rizici deluju toliko negativno da urušavaju zdravlje žena.

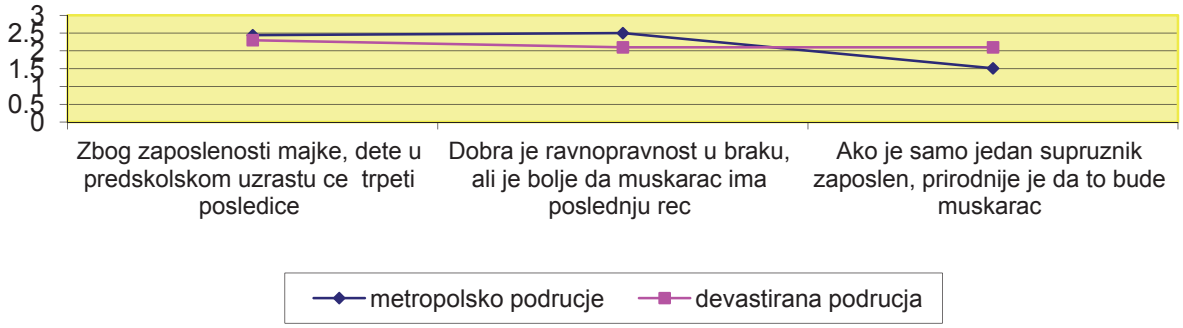
Postoji inverzna prekompozicija svakodnevnog porodičnog života, struktura odnosa i interakcija koji nemaju razvojni potencijal i u MP.

3. Patrijarhalan vrednosni sistem kao rodni rizik

Novija istraživanja vrednosnih orijentacija pokazuju da je na snazi neotradicionalizam (Gredelj, 1994: 217), kao i tradicionalizam u oblasti porodičnih vrednosti (Milić, 2010). U daljem tekstu će biti analizirani stavovi iz četiri grupe: o ženinoj samostalnosti, roditeljstvu, seksualnim odnosima, i braku i porodici. U Grafikonima su dati ponderisani podaci, izrazeni na skali od 0 do, pri čemu je vrednost 0 potpuno moderno, a vrednost 4 potpuno tradicionalno.

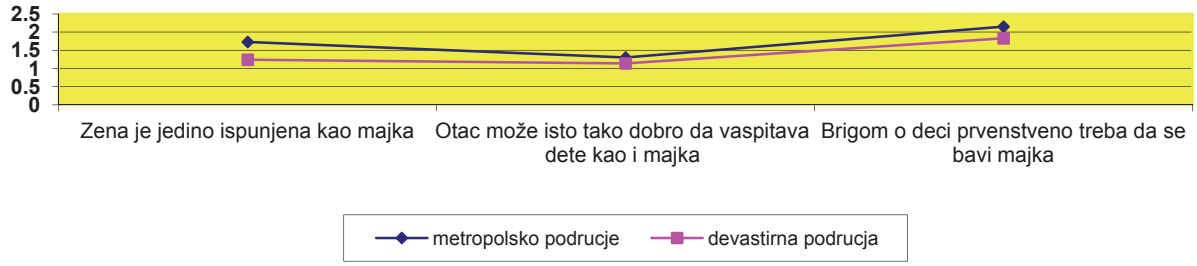
Stavovi o ženinoj samostalnosti: Sastoje se od tri tvrdnje: Vrlo je verovatno da će dete u predškolskom uzrastu čija je majka zaposlena zbogtoga trpeti posledice, Dobro je da su žene i muškarci ravnopravni u braku, ali je po pravilu bolje da muškarac ima poslednju reč. Ako je u braku samo jedan supružnik zaposlen, prirodnije da to bude muškarac. Razlike u ispitivanim područjima su s jedne strane minimalne, a čak se u tvrdnji i poželjnosti stava da muškarac ima poslednju reč MP je nešto tradicionalnije područje od DP.

Grafikon 5 Stavovi o zeninoj samostalnosti

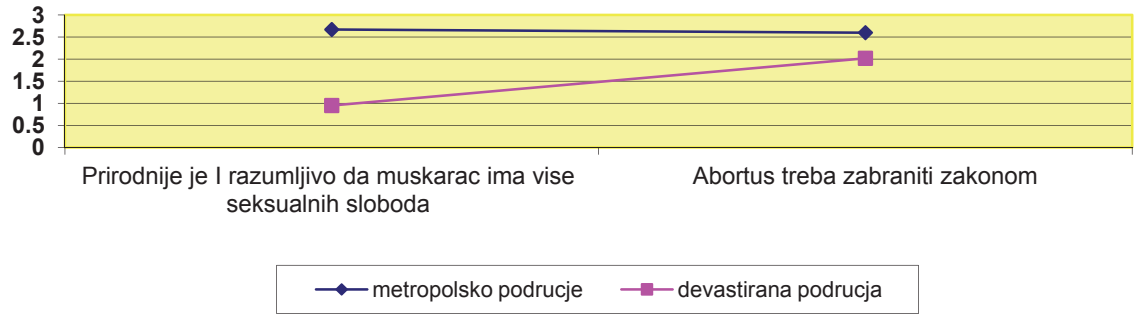
Stavovi o roditeljstvu: Sastoje se od tri tvrdnje: Žena je jedino ispunjena kao majka, Otac može isto tako dobro da vaspitava dete kao i majka, Brigom o deci prvenstveno treba da da se bavi majka, pa tek onda otac. Razlike u ispitivanim područjima su takođe minimalne, čak MP u sve tri tvrdnje pokazuje nešto jaču tradicionalnost!

Grafikon 6 : Stavovi o roditeljstvu

Stavovi o seksualnim odnosima: Sastoje se od dve tvrdnje: Prirodno je i razumljivo da muškarac ima više seksualnih sloboda, Abortus treba zabraniti zakonom. U ovom osetljivom području, dobili smo potpuno paradoksalne rezultate: MP je mnogo tradicionalnije područje od devastiranog, s tim što se ta tradicionalnost posebno izražava u stavu o seksualnim slobodama muškaraca. Ovi rezultati su govore o snažnim rodnim rizicima, koji zadiru u osnovna ljudska prava žena.

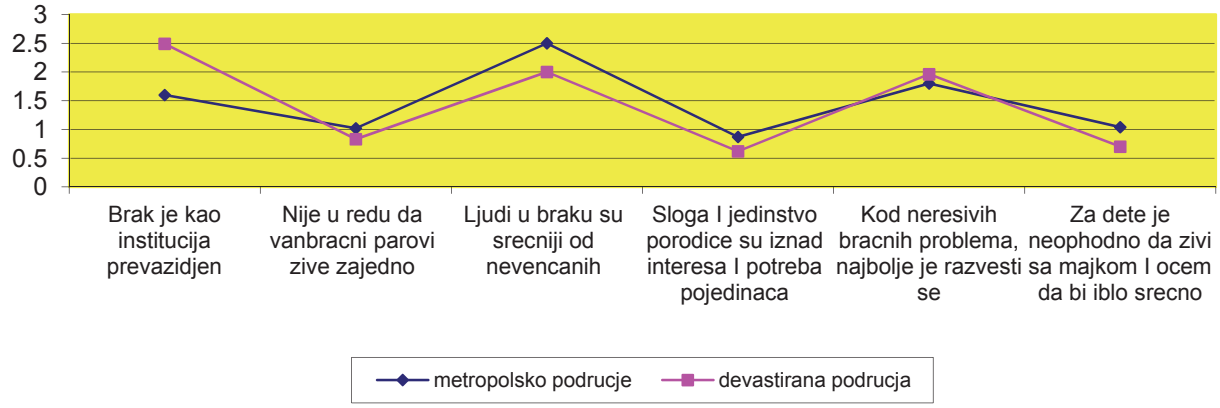
Grafikon 7> Stavovi o seksualnim slobodama

Stavovi o braku i porodici (Sastoje se od **šest tvrdnji:** Brak kao institucija je prevaziđen, Nije u redu da nevenčani parovi žive zajedno, Ljudi u braku su generalno srećniji od ljudi koji nisu oženjeni/venčani, Sloga i jedinstvo porodice treba uvek da budu iznad interesa i potreba svakog pojedinca. Kada par ne može da reši bračne probleme, najbolje je da se razvede, Za dete je neophodno

da živi sa majkom i sa ocem da bi bilo srećno). Rezultati pokazuju veliku sličnosti tradicionalnosti oba područja, čak je i ovde MP tradicionalne u posledu stava o većoj sreći ljudi u braku.

Grafikon 8 : Stavovi o braku i roditeljstvu

Da zaključimo poglavlje o vrednosnom sistemu: vrednosni sistem je takav da pokazuje vrednosni paradoks: žene u MP više optećene rodnim rizicima u oblasti vrednosnog sistema od DP, tako da ekonomski razvijenija područja imaju jače zastupljenu tradicionalnost: Paradoksalni rezultati govoro o vrlo opasnoj pojavi: da ekonomska moć može da jača tradicionalnu moć muškaraca nad ženama. S obzirom na sticanje ekonomske moći uz veliku mafizaciju, tajkunizaciju društva i divlji kapitalizam koje je osoben za Srbiju u postsocijalističkom periodu, rezultati su deo opšte društvene situacije, u kojoj žene imaju položaj **potklase, isključene društva**.

Ovu činjenicu pokazuju i izjave ispitanica iz seoskih opština o fizičkom nasilju muževa nad njima: izjave žena iz MP uopšte ne zaostaju po surovosti i brutalnost od izjava žena iz devastiranih područja.

Metropolsko područje: "Tukao me je, lomio mi ruku" **Lazarevac,** Dudovica, poljoprivrednica, 50 god., bez škole; "Mene je tukao zbog majke, njegova majka smatra da ima pravo i kaže udri, udri" (**Lazarevac,** Trbušnica, 66 godina, poljoprivrednica); "Ovde uživaju kad tuku žene, prave im modrice" (**Palilula,** Veliko Selo, Beogradski, viša škola, vaspitačica, 31 god). "Često i bez razloga, tukao me je iako sam sve poslove sama radila, nije mario ni da l' sam trudna, imao druge, pio i kockao se, a ja ne smem ništa da kažem" (**Zvezdara,** Staro Mirijevo, Beogradski, 29 god, srednja škola, radnica);

Devastirana područja: "Tuku kad žena nije dobra, ona misli da nije kriva, a jeste, jer je muž stariji, ja sam dobila dva šamara, otišla sam u selo a on doš'o ranije kući": (**Bela Palanka**, Crvena Reka, Pirotski okrug, 32 god, radnica, osmogodišnja); "Tuče me, srećna sam pet godina me nije tuko, sve mi pravi svekrva" (**Bela Palanka,** Batušinac, Pirotski, 75 god, poljoprivrednica, bez škole); "Tuk'o me je rukama svuda po telo i po glave" **Merošina,** 25 godina, učiteljica**);** "Tuku, i mene moj čovek bio, kad me povez'o tuđj čovek, sve me ubio, gazio me po telo i poveo na panj da me zakolje, šutao me nogama po bubrezima, bila sam sve modra" (**Varvarin,** Zalogovac, Rasinski, 23 god, radnica, srednja škola);

3. ZAKLJUČAK

Metropolsko područje (MP) odskače u ekonomskom razvoju od celog društva Srbije, a naročito je jak razvojni jaz između MP i devastiranih područja. Ova razlika u socijalnom razvoju i u rodnoj ravnopravnosti nije postignuta.

Korespodencija između ekonomskog rasta i svakodnevnog porodičnog života žena u MP je nezadovoljavajuća. Ekonomski rast MP nema dovoljan razvojni kapacitet za poboljšanje kvaliteta života žena. Ekonomski rast ne uspeva da bude inicijator transformacije patrijarhalnog obrasca i da svojim kapitalima neutrališe delovanje rodnih rizika u svakodnevnom porodičnom životu žena.

Ekonomski rast MP nema efekata na socijalni razvoj, jer ne poseduje transformacioni kapacitet da poboljša kvalitet svakodnevnog života žena, niti da podigne nivo zadovoljenosti potreba i nivo blagostanja žena. Žene u MP, iako žive u boljim materijalnim i ekonomskim uslovima, i dalje imaju svakodnevni život niskog kvalitet, koji je na nivou XVIII veka i potpuno je premoderan. Razvoj ekonomskog sistema u MP ne uspeva da proizvede socijalnu transformaciju tradicionalnih rodnih obrazaca i da onemoguće negativno delovanje rodnih rizika.

Ekonomski rast MP ne uspeva da prevaziđe nasilnu integraciju žena, i da proizvede funkcionalnu integraciju žena. Postoje neke razlike u socijalnom razvoju između MP i DP, ali one nisu adekvatne razlikama u ekonomskom razvoju. U nekim slučajevima, čak postoji i inverzija...

Dostizanje socijalnog blagostanja žena u oblasti rodnih odnosa na taj način se pokazuje kao složen razvojni zadatak, mnogo delikatniji od „pukog" dostizanja ekonomskog rasta, kome danas toliko težimo. Na taj način, rodni rizici, diskriminacija, eksploatacija i nasilna integracija žena u društvo Srbije predstavljaju otežavajuću okolnost za uključivanje u globalne razvojne integracijske procese. Čak ni u najrazvijenim područjima, kao što je metropolsko područje tj. „srpska razvojna banana", koje odskače od ostalim područja po mnogim indikatorima razvijenosti, ali uglavnom ekonomskog tipa, princip rodne ravnopravnosti, kao javno dobro i zajednička vrednost, u postsocijalističkoj transformaciji Srbije nije dostignut. Rodni rizici ometaju ostvarivanje ravnoteže između porodice i karijere, čine rizičnom dvostruku ulogu žena u socijalnom razvoju: u održivom demografskom razvoju i u održivom ekonomskom razvoju. Akcioni potencijal našeg društva za tranformaciju u civilno društvo, u koje su ravnopravno uključene i žene, je na jako niskom nivou.

Na taj način, nedostignuta rodna ravnopravnost i isključenost žena iz razvojnih procesa postaje razvojni rizik za celo postsocijalističko društvo Srbije, podubljuje isključenost iz svetskog sistema i nepovoljan (polu)periferni položaj. Praksa i vrednosti koje žene stavljaju u položaj **potklase, isključene društva,** istovremeno stavljaju i celo društvo Srbije u položaj isključenosti iz međunarodne zajednice i procesa integracije. U tome se ogleda značaj principa rodne ravnopravnosti kao opšteg razvojnog principa.

LITERATURA

1. Burdje, Pjer (2001): Vladavina muškaraca, CID, Podgorica
2. Erlih, Vera (1964): Porodica u transformaciji: Studija u tri stotine jugoslovenskih sela, Zagreb, Naprijed
3. Miletić-Stepanović, Vesna (2004): Strategije upravljanja rodnim/ženskim rizicima, u: prir. Milić Anđelka: Društverna transformaija i stategije društvenih grupa: svakodnevia Srbije na početku trećeg milenijuma, ISI FF, Beograd, str. 405-444
4. Miletić-Stepanović, Vesna (2006): Nasilje nad ženama u Srbiji na razmeđi milenijuma, ISI FF, Beograd
5. Miletić-Stepanović, Vesna (2011): Traumatizacija odnosa u proširenoj porodica, u Milić, Anđelka ... et al. :Vreme porodica: Sociološka studije o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji, ISI FF, Beograd, str. 257-282
6. Milić, Anđelka (2010): Porodične vrednosne orijentacije- vrednosni raskol, u: ur. Milić A. :Vreme porodica: Sociološka studije o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji, ISI FF, Beograd, str. 235-256
7. Mišel, Andre (1997): Feminizam, Plato, Beograd
8. Pateman, Carol (2001): Polni ugovor , Feministička 94, Beograd
9. Vujošević, Miodrag (2010): Postsocijalistička tranzicija u Srbiji i teritorijalni kapital Srbije: stanje, neki budući izgledi i predvidljivi scenariji, Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Posebna izsdanja 62, Beograd

GENDER/FEMALE RISKS AS AN OBSTACLE FOR THE ACCOMPLISHMENT OF EUROPEAN DEVELOPMENT MODEL

VESNA MILETIĆ STEPANOVIĆ, LJUBICA RAJKOVIĆ

Faculty of Geography, University of Belgrade, 11000 Belgrade, Serbia

Metropolitan area (MA) stands out from the economic development of the whole society of Serbia, with especially broad divide between MA and devastated areas. Therefore, neither equality of social development nor gender equality have been accomplished.

Correspondence between economic growth and everyday family life of women in metropolitan area is not satisfactory. Economic growth of metropolitan area does not have sufficient development capacity for the improvement of women's quality of life. It is not capable of initiating the transformation of patriarchal pattern nor of neutralizing the effects of gender risks in everyday family life of women.

The economic growth of metropolitan area does not posses transformational capacity to improve the quality of everyday life of women nor raise the fulfillment of their needs and their well-being. Women in the metropolitan area, regardless of the fact that they live in better material and economic conditions still have low quality of everyday life, at the level of the 18th century, and completely pre-modern. The development of economic system in metropolitan, the most developed area, is still not capable of producing social transformation of traditional gender patterns and eliminate adverse effects of gender risks.

Economic development of MA does not manage to counteract forced integration of women and bring about their functional integration. There are some differences in social development between metropolitan area and devastated areas, but they do not correspond to economic differences. There is actually inverse proportion in some cases...

Consequently, the achievement of social well-being of women in the area of gender relations proves to be a complex developmental task, much more delicate than "mere" achievement of economic growth for which we strive so intensely today. In this way, gender risks, discrimination, exploitation and forced integration of women into Serbian society present an adverse circumstance in terms of the inclusion into global developmental processes of integration. Even in the best developed areas, such as the metropolitan one, that is "Serbian development banana" which stands out by many indicators of development, mostly economic ones, does not achieve the principle of gender equality, which is considered to be public good and common value, in the post-socialist transformation of Serbia. Gender risks disturb the balance between family and career and put at risk the double role played by women in social development: both in sustainable demographic development and sustainable economic development. Action potential of our society for the transformation into civil society which ensures equal inclusion of women is at a very low level.

Consequently, failure to achieve gender equality and exclusion of women from developmental processes poses a developmental risk for the whole post-socialist society of Serbia, deepens the exclusion from the world system and unfavourable (semi)peripheral position. Practices and values which place women in the position of a **subclass, excluded from society** at the same time place the whole Serbian society into the position of being excluded from international society and processes of integration. This is the essence of the principle of gender equality as a general principle of development.

БИЉАНА АПОСТОЛОВСКА -ТОШЕВСКА,
МИРЈАНКА МАЏЕВИЋ,
БЛАГОЈА МАРКОСКИ,
ОЛГИЦА ДИМИТРОВСКА,
ИВИЦА МИЛЕВСКИ,
СВЕМИР ГОРИН

UDC: 331.56(497.7)

ДУГОТРАЈНОСТ НЕЗАПОСЛЕНОСТИ У РЕПУБЛИЦИ МАКЕДОНИЈИ

Природно-математички факултет, Институт за географију, 1000 Скопље, Република Македонија

Апстракт: Република Македонија са транзицијом и проблемима који иду са њом, суочава се већ дужи период. Међу њима са својим карактеристикама и последицама намеће се незапосленост, који утиче на социјални и економски живот јединке као и друштва у целини. Незапосленост показује разлике у погледу пола, старости, образовања незапослених лица и др.
У овом раду акцент је стављен на проблему дужине периода незапослености, урађене на основу анализе расположивих података. Наиме, у 2010. години од укупног броја незапосленог становништва, 30% је са дужином чекања посла од преко осам година. Они који су са краћим временским периодом чекање посла, претстављају мањи проценат, међутим може се видети да они који чекају до две године посао претстављају нешто више од две петина укупног броја незапослених.
Регионалне разлике у степену дуготрајности чекање посла произлазе из различитих услова: са једне стране то су могућности за запошљавање, економски потенцијал и раст региона, а са друге стране велики утицај имају демографске карактеристике становништва.
Кључне речи: Република Македонија, становништво, незапосленост, дуготрајност, региони

Abstract: For a longer period of time the Republic of Macedonia is faced with the process of transition and the problems that come with it. Among these, with its features and consequences imposes unemployment, which affects the social and economic life of the individual and society as a whole. The unemployment shows differences in terms of sex, age and education of unemployed persons.
In the paper, the accent is put on the problem of the duration of unemployment, analyzed from the available data. Actually, in 2010 highest percent of unemployed are with a time of waiting for more than eight years, they represent 30% from the total number of unemployed persons. The people that are unemployed for a shorter period of have a smaller percentage, but it is notable that persons that wait up to two years for employment represent over 2/5 of the total unemployed persons.
The regional differences in the degree and duration of unemployment come from different reasons: on one side are the possibilities for employment, economic potential and growth of the regions, while on the other side a major influence are the demographic features of the population.
Key words: Republic of Macedonia, population, unemployment, duration, region

МЕТОДОЛОШКЕ НАПОМЕНЕ И ИЗВОР ПОДАТАКА

Уобичајено је да се за незапослена лица сматрају она лица која желе да раде, међутим не могу да нађу посао. Према Међународној организацији рада (ILO), једно лице сматра се незапосленим уколико испуњава ова три услова: да у периоду извештајне недеље није радило, да је активно тражило посао, т.ј. предузимало конкретне активности око проналажења посла и било спремно да прихвати понуђени посао у извештајној или наредној седмици. (Кандикијан В, Гроздановски Т, 2007).

Од постојећих информација који у апсолутном смислу приказују стање незапослености у Републици Македонији, као најадекватни за обраду, узети су податци из Анкете о радној снази ДЗСРМ (која се спроводи на основу случајног, репрезентативног примерка), као и Агенције за запошљавање у Републици Македонији. Према АЗРМ, незапосленост се дефинише

и разгледава у складу са дефиницијама предвиђеним и обухваћеним Законом о запошљавању и осигурању у случају незапослености (Службен весник 37/97 и 4/98), где су за незапослена лица узета она лица која су пријављена у Заводу за запошљавање и активно траже посао у последња два месеца. У погледу одређивања дуготрајности незапослености коришћени су стандарди за дефинисање ове појаве у сагласности са Међународном организацији рада (ILO), где се за дуготрајну незапосленост рачуна период без посла преко једне године.

За разлику од података Анкете о радној снази где нису заступљени по општинама, податци АЗРМ прате незапосленост и по општинама и претстављају солидну базу података за регионално географско сагледавање и анализирање ове ситуације.

За разглеђивање података по регионима урађена је класификација према НУТС-3, где су издвојена осам статистичко-планска региона. Истовремено за израду картографских приказа коришћен је програмски пакет ARCGIS.

1. ОСНОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ НЕЗАПОСЛЕНОСТИ У РЕПУБЛИЦИ МАКЕДОНИЈИ

Када је у питању незапосленост, посебно у нашим друштвено-економским приликама, у највећем делу говоримо за присилну незапосленост т.ј. "уствари незапослени хоће да раде, међутим не постоје радна места која према карактеристикама и понуђеној најемнини су прифатљива за њих, ако се узму у обзир њихова знања, умећа и квалификације" (Кандикијан В, Гроздановски Т, 2007).

У Националној стратегији запошљавања и Стратегији демографског развоја Републике Македоније, поред осталог представљени су основне особине незапослености у Републици Македонији. На основу ових особина може се утврдити да број незапослених у земљи расте из године у годину, од 31,2% у 2001 години на 37,6% у 2005 години и поред одређеног економског раста у овим годинама. (МТСП, 2006), што је безмало четири пута више од просека незапослености у ЕУ. После дужег временског периода стопа незапослености је пала у првој половини 2006 године, иако је пре тога бележила погоршање. (МТСП, 2006). Од 2007 године започиње процес пораста активног становништва где је стопа запослености већа од стопе незапослености (36,2% наспрам 34,9%)

Овај тренд продужава и у наредним годинама и према податцима Државног завода за статистику, у 2009 години, активно становништво у Републици Македонији броји 928.775 лица од којих је запослено 629.901 лице, што претставља 67,8%, а 298.873 лица, или 32,2% су незапослена.

Незапосленост показује разлике у погледу одређених особина лица. Од укупног броја незапослених 60,7% су мушкарци. Незапослена лица на узрасту од 20 до 29 година представљају 1/3 од укупног броја незапослених, а близу половицу незапослених представљају лица на узрасту од 20 до 34 година. Незапослени са над 50 година живота бележи учество од 18%. Највећи број незапослених је са завршеном средњом школом (54%) и са основним образовањем (30,2%). Лица са високим образовањем учествују са 9,8%. Интересантан је податак да незапослене жене са високим образовањем учествују са 15,3% у укупној незапосленој женској популацији, или у укупном броју незапослених лица са високим образовањем 61,2% су жене, а 38,8% су мушкарци.

У Агенцији за запошљавање у Републици Македонији, закључно са 31 децембром 2010 године, евидентирана су укупно 321341 незапослена лица. У току целог периода више су заступљена лица мушког пола, и то износи око 57%. У погледу старосне структуре незапослених, треба истаћи веома велику заступљеност младих од 15 до 24 година старости који заузимају 13,4%, као и релативно велики проценат незапослених од 45 до 54 година (22 %). Лица са 55 и преко 60 година живота заступљена су са 17,8% и они се веома тешко се укључују на тржишту рада.

Од незапослених највише су лица са нижим степеном образовања и без икаквих квалификација. Ниска запосленост је карактеристична за све групе на тржишту рада, а нарочито оних са нижим степеном образовања. Односно 49% од незапослених лица су без квалификација од којих 29% су мушкарци. Прецизније једна половина незапослених

мушкараца је без икаквих квалификација. Са средњом стручном спремом су 24%, од којих 48,6 % је жена. Са вишим образовањем су 2%, односно 47,6% су жене и са високим образовањем 6,4%, од којих 61,5% су жене.

2. ДУГОТРАЈНОСТ НЕЗАПОСЛЕНОСТИ

Последице незаполености су рановидне и сложене. Оне се осећају у социо-економском развитку, нивоу запослености, степену искоришћености радног контигента, затим социо-економским последицама које се одражавају директно на незапослена лица итд. Незапосленост и потешкоће око проналажења посла самим тим и обезбеђивању одређеног животног стандарда, принуђује људе да касније ступе у брак, у каснијим годинама се дешава први порођај у породици, а то директно утиче и на величину саме породице и сличо. Незапослена лица не само што немају своје приходе, него им се и ускраћују реалне могућности и прилике да се интегришу у друштвена ткива, а самим тим да пруже и свој допринос. Тиме се ствара затворени круг који их води ка сиромаштву и искључења из друштвеног живота. Незапослена, а образована лица сусрећу се са другим проблемима као што су губљење већ стеченог знања које брзо застарева, као и губљење професионалних вештина и радне способности. У том погледу последице су веће ако су дужи период без посла.

Анализа приложених података у претходној табели показује разлике у распределби незапослених према времену чекања на запошљавање. Лица која имају краћи период чекања, имају мању заступљеност у укупном броју незапослених, где је најмања вредност лица која чекају мање од једног месеца. Учество лица која има период чекања на запошљавање износи мање од једне године, у 2010 години, износи 19,1% , насупрот 2003 године када је износио 17,7%. У истом периоду повећан је број лица која чекају од 12 -23 месеци од 13,6% на 14,3%. Код осталих има одређене осцилације, али ипак уочљиво је смањење лица чија незапосленост траје од пет до седам година. Непрекидно, у теку целог периода лица која су са време чекањем од осам година и више имају највеће учешће, које истовремено бележи и раст, тако да у 2010 години они претстављају 30% од укупног броја незапослених лица. У том оквиру веће је учешће мушкараца и износи 60,7%, а док жене су заступљене са 39,3%, што значи да је мушкарцима ово дуготрајнији проблем. Они представљају 18,2% од укупног броја незапослених у држави, насупрот припадницама женског пола чији проценат незапошљених износи 11,8% од укупно броја незапошљених у Републици Македонији.

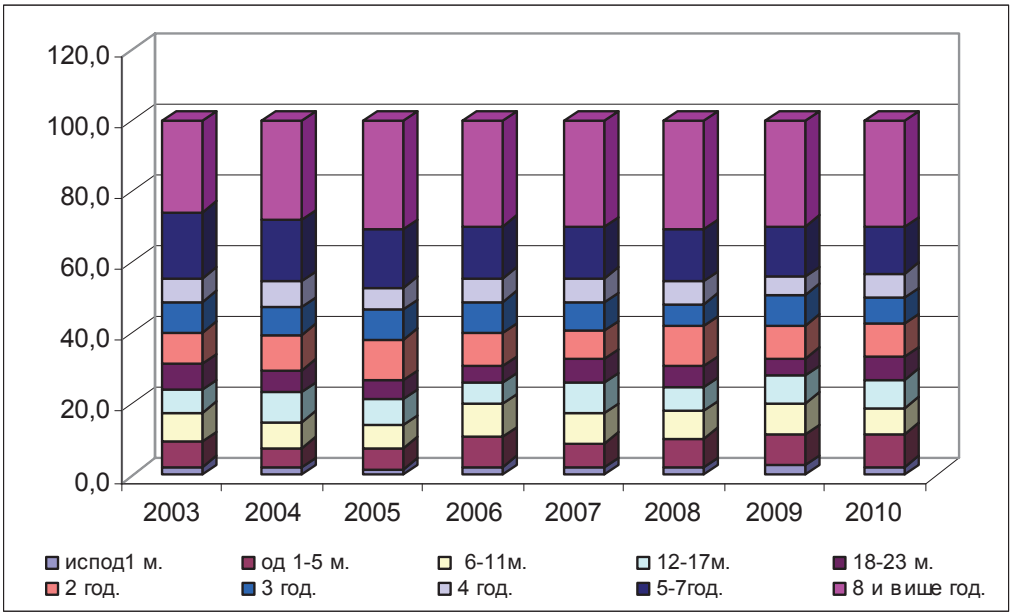

График 1. Структура незапошљених према време чекању запошљења
у периоду од 2003 до 2010 године (Сопствени прорачуни према податцима из АЗРМ - www.avrm.gov.mk)

Табела 1: Структура незапослених лица према времену чекања на посао, 2003-2010

година	Структура према времену чекања										
	Испод 1 месец	1-5 м.	6-11 м.	12-17 м.	18-23 м.	2 год.	3 год.	4 год.	5-7 год.	8 и више .год.	укупно
2003	2.4	6.8	8.5	6.3	7.3	8.9	8.6	6.9	18.5	25.7	100.0
2004	1.9	5.7	7.4	8.2	6.4	10.0	7.7	7.3	17.1	28.2	100.0
2005	1.8	5.8	6.6	7.0	5.6	11.6	8.3	6.5	16.3	30.6	100.0
2006	2.2	8.3	9.3	6.0	4.7	9.6	8.9	6.6	14.8	29.6	100.0
2007	1.9	7.2	8.4	8.5	6.6	8.1	7.8	7.3	14.2	30.0	100.0
2008	2.2	8.1	7.6	7.0	5.8	11.3	6.4	6.5	14.4	30.8	100.0
2009	2.6	8.5	9.1	7.7	5.1	9.3	8.7	5.1	14.1	29.7	100.0
2010	2.3	9.4	7.4	8.0	6.3	9.3	7.4	6.8	13.1	30.0	100.0

Извор података: (сопствени прорачуни према податцма из Агенције за запошљавање у Републици Македонији (www.avrm.gov.mk)

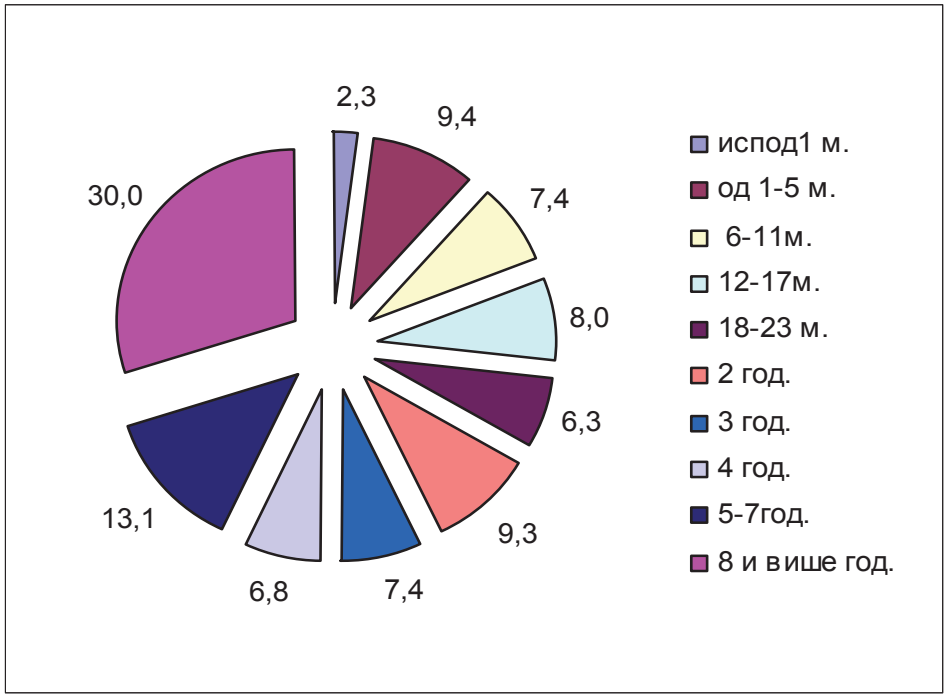

График 2: Структура незапослених према времену чекања посао, 2010
(сопствени прорачуни према податцима из АЗРМ - www.avrm.gov.mk)

У погледу броја незапослених и периода чекања на запошљавање, поред стања и промена у економској свери, процеса преструктуирања привреде, промене у власничкој структури и слично, не може да се изузме чињеница да су исти под непосредним утицајем променама у законима различитих домена друштва. Наиме променом законских регулатива о обавезном средњем образовању, свакако је чињеница која директно се одражава на смањивање броја незапослених, прецизније утиче на одлагање овог статуса код јединке. Исто тако, број незапослених са свим својим особинама претрпео је промене са најновијим збивањима око пререгистрације незапослених и регулације права на здравствену заштиту.

Незапосленост исказује регионалне разлике које у првом реду произлазе из разлике свеукупног економског и привредног развоја као и потенцијала за развој региона. Отуда призлазе и разлике у стопама активности, запослености и незапослености. Очигледно је да у 2008 години Југоисточни регион одликује се највећом стопом активности од 70,5, највећом стопом запослености од 62,3 и најнижом стопом незапослености од 11,7, што је далеко испод

стопе незапослености у држави која износи исте те године 33,7. Узрок томе је могућност запошљавања углавном у туристичким капацитетима, пољопривреди и текстилној индустрији, а што се посебно одражава на стопи незапослених припадница женског пола. Сасвим други су индикатори у Североисточном региону где стопа запослености је 25, а стопа незапослености је највећа међу регионима и износи чак 58. Исти се самим тим и издваја као привредно недовољно развијено подручје, где изостају инвестицијска улагања и адекватне мере око решавања незапослености, што са друге стране изазива интензивну миграцију, односно депопулацију региона.

Скопски регион ужива епитет региона који нуди највећи број могућности за запошљавање. Он упија скоро 30% укупне радне снаге у Републици Македонији и запажа већу стопу незапослености (37,3) од запослености (33,3). Са сличним индикаторима су Вардарски и Југозападни регион.

У правцу објашњења регионалних разлика око питања незапослености, обавезно се морају поменути утицаји демографских детерминанта становништва, образовање, национална, културна и верска убеђења, улога жене у конкретној заједници. Они на себи својствен начин утичу, отежавају и ограничавају покретљивост радне снаге.

Податци око незапослености становништва по полу према националним особинама у простору, јасно показује да у регионима Полошког типа, у поређењу са осталим регионима, степен незапослених жена је знатно мањи у односу на мушки део становништва. Ово свакако није да их тамо нема, него велик број њих није евидентирано у Заводу за запошљавање, односно нису у категорији лица која трже посао и запошљење (према дефиницији о евиденцији незапослених у Заводу за запошљавање).

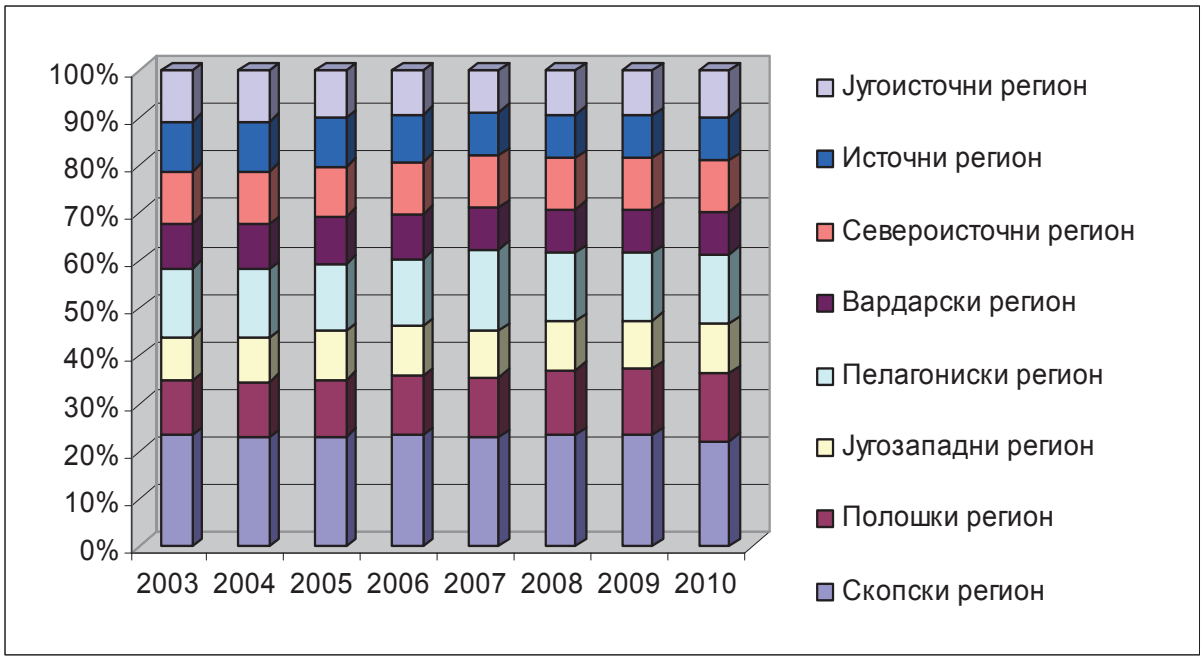

График 3: Процентуална заступљеност незапослених по регионима
(сопствени прорачуни према податцима из АЗРМ - www.avrm.gov.mk)

Према анализи података, у свим регионима преко 80% незапослехих чекају запошљење више од 11 месеци, што указује на висок степен дуготрајности незапошљења. Од њих половица чека на запошљавање до седам година, а од 25 до 30% учествују лица са периодом незапослености са осам и више година. Код свих издвојених категорија незапослених са близу 20% учествује Скопски регион, а само у Југоисточном региону запажа се такво учешће код незапослених од пет до седам година

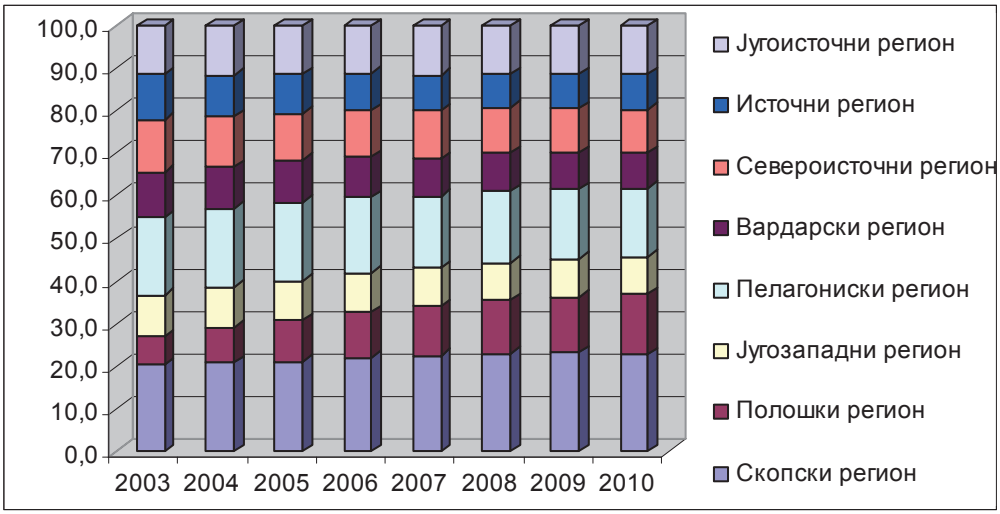
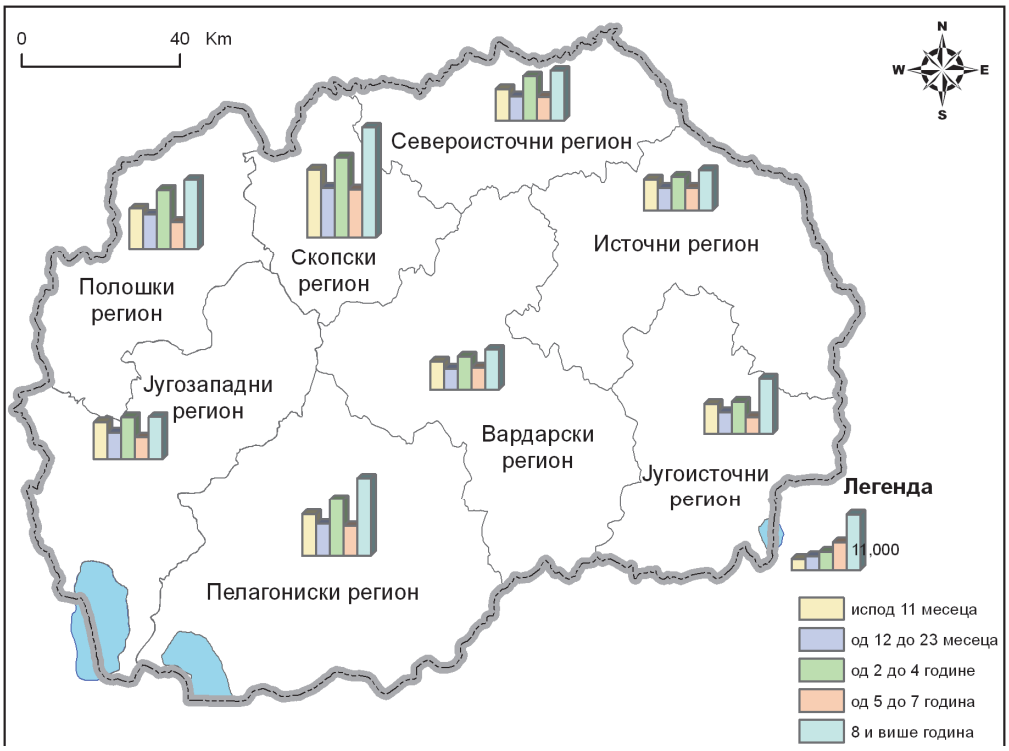

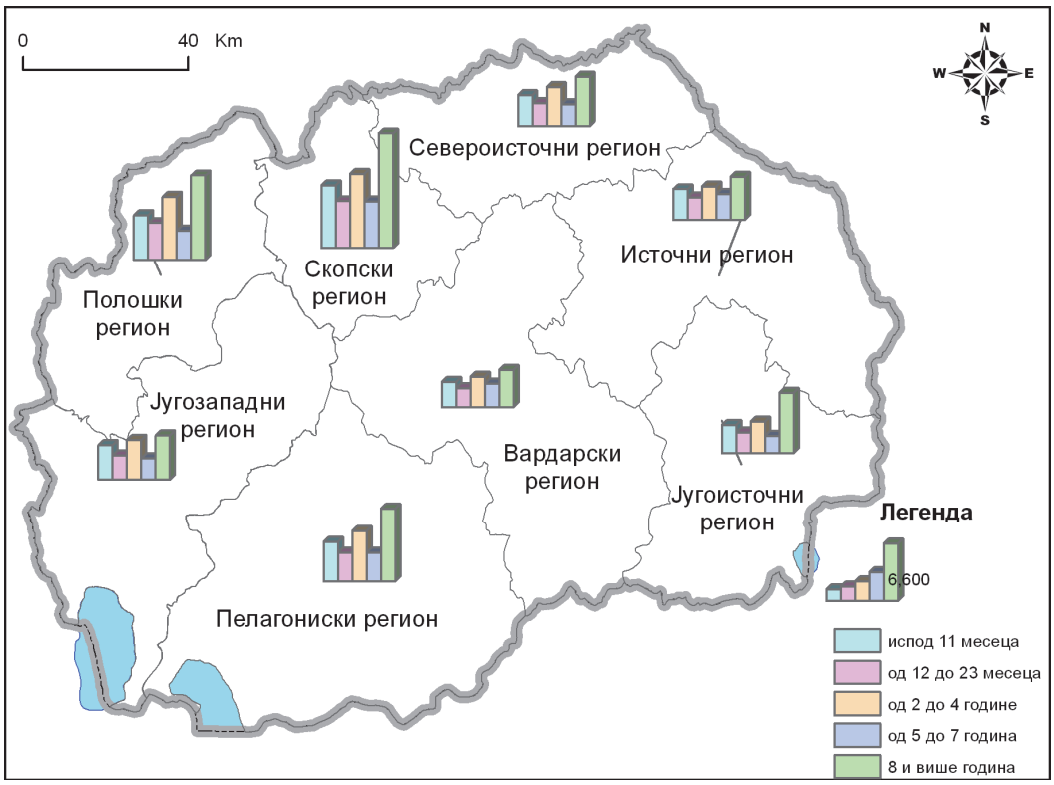
График 3: Процентуална заступљеност незапослених по регионима са незапосленост од осам и више година (сопствени прорачуни према податцима из АЗРМ - www.avrm.gov.mk)

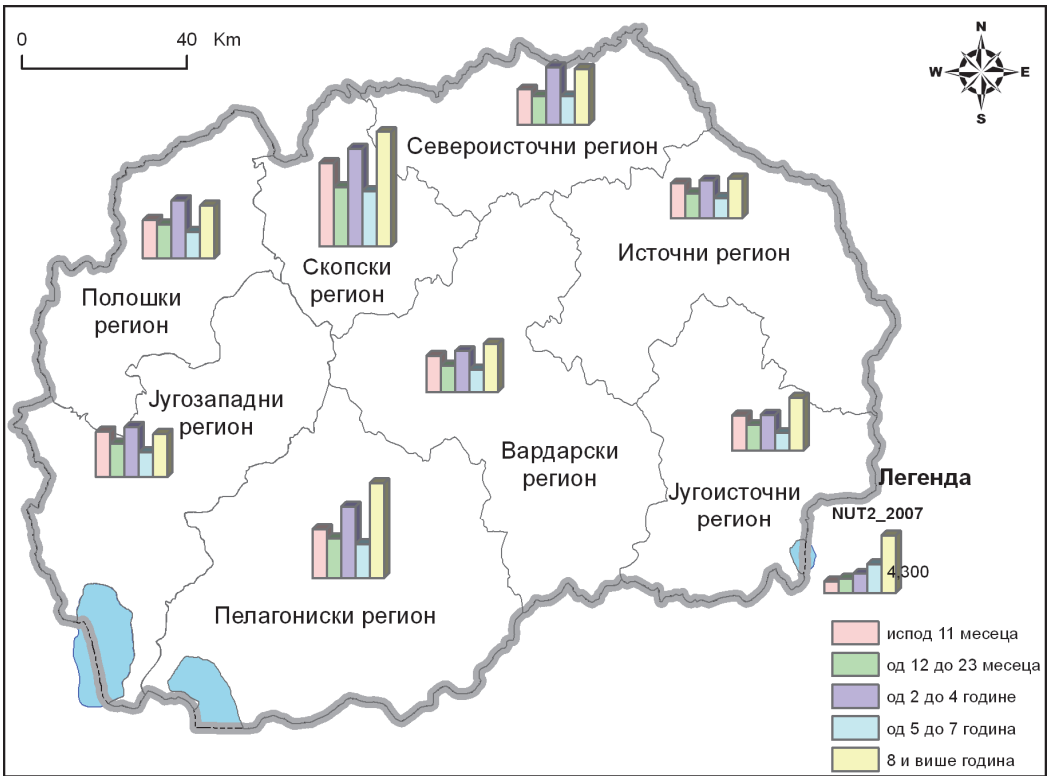
Карта 1: Преглед незапослених према дужине трајања незапослености, 2010 године

Повлачећи паралелу између дужине незапослености и незапосленост по полу, очекивано издвајају се више фактора који изазивају садашње стање. Уствари, са једне стране структура привредних и не привредних субјеката у великој мери утичу на могућност запошљавања према полу. Тако, у Источном или Југоисточном региону, због велике потражње женске радне снаге у текстилној индустрији као и у великом броју услужних објекта, знатно је мањи број женских лица која чекају на запошљавање преко пет, а посебно изнад осам година. Иста је ситуација и у Скопском региону, где поред индустрије доминира и услужна делатност, која пружа могућност запошљавања женске популације. Структура привреде у Пелагонијском, Вардарском и Северозападном региону скоро изједначује однос незапошљених мушкараца и жена са периодом чекања изнад пет односно преко осам година. Поред наведених фактора у Југозападном, а посебно у Полошком региону велики раскорак између процентуалног учешћа

незапослених мушкараца и незапослених жена са дужим периодом чекања посла, углавном је резултат горенаведених фактора, односно не евидентирање женске популације у Агенцији за запошљавање.

Карта 2: Преглед незапослених мушкарца према дужине трајања незапослености, 2010 године

Карта 2: Преглед незапослених жена према дужине трајања незапослености, 2010 године

2.1. МЕРЕ ЗА ПРЕВАЗИЛАЖЕЊЕ ДУГОРОЧНОСТИ НЕЗАПОШЉЕЊА

За превазилажење проблема незапослености неопходна је примена пакета мера макроекономских и микроекономских политика које воде ка порасту запошљавања, односно справљањем са незапосленошћу, побољшање услова на тржишту рада, јачање тржишних потенцијала око ангажмана радно-способног становништва, справљање са сивом економијом, повећањем инвестиција итд.

Секторски пораст, јачање предузимаштва и повећање броја малих и средњих предузећа, присуство конкретне политике запошљавања који би дали резултате од изузетне су важности и значаја. Огледом на дуготрајност незапошљавања великог броја незапослених, посебну пажњу треба посветити подтицају запошљавања дугорочно незапослених лица, али исто тако и справљање са незапошљеношћу младих. Висок степен незапослених младих лица од 15 до 24 година (13,4%) налаже потребу његовог смањења, преко примена конкретних мера. Од свих сегмената индустрија представља главни носио економске активности, тако да повећање индустријске производње, посебно у традиционалним извозним гранама, по којима је држава препознатљива, а ту спадају металска, прехранбена, текстилна индустрија, индустрија за производњу грађевинских материјала, дуванска индустрија и друге, могу да имају јак утицај на промену слике о незапослености. Сектори пољопривреде и грађевинарства, може да апсорбује велики број незапослених. Такође и туризам, као део услужне делатности, има улогу покретача укупног економског развоја, а аналогно томе придоноси смањењу броја незапослених.

У последњим годинама од изузетног значаја је залагање око потицаја самозапошљавања незапослених лица и помоћ око усмеравања и професионално дообликовање младих кадрова. Истовремено помоћ у виду субвенција за интензивирање пољопривредне производње, додељивање државног земљишта под концесијом у великој мери придоноси ка смањењу незапослености.

У правцу изналажења мера за превазилажење проблема дугорочне незапослености, од изузетног значаја су праћење искуства која су стекле остале државе, као и примена разних модела и метода која воде ка побољшљању запослености, подржавање свих субјеката, бизнис центара, појачавање капацитета у постојећим регионалним центрима итд.

ЗАКЉУЧАК

Незапосленост је озбиљан проблем једног друштва и носи дубоке последице као на живот појединца, тако и на све делове друштвеног живота. Она је показатељ класичне немоћи једне јединке да се истакне, докаже, реализује и потврди као корисно биће како би образовало свој круг материјалних и духовних вредности. Даљим праћењем исте издваја се низа последична сагледавања о постојећим економским, социјалним и људским достигнућима у једној земљи и сразмерно томе разматрају се узроци и последице од њих.

Република Македонија у другој деценији 21 века, бележи стопу незапослености од преко 30%. Иако у протеклим годинама економски раст показује позитивне промене, евидентно је да незапосленост још увек има високу вредност. Примера ради напоменули би да у прошлости, па и у периоду када је Република Македонија била у саставу бивше Југославије, стопа незапослености је била знатно већа него што је била у већини бивших Југословенских република. Проценат незапослености достиже високе вредности по осамостављивању Републике, за да се повећа 2005 године, затим показује тренд мировања, углавном због прилива радне снаге. Међутим велики проблем представља дугорочност незапослености, прецизније велики проценат лица који запошљење чекају једну годину и више.

Према расположивим податцима из АЗРМ, у 2010 години највеће процентуално учешће са 30% од укупног броја незапослених заузимају лица која чекају запошљавање више од осам година. Овде је веће учешће незапослених мушкараца (60,7%) насупрот женама (39,3%). Овакав однос, према сазнањима са терена, јавља се као резултат структуре привреде и присутног сектора делатности, где женска популација има веће шансе за запошљавање (текстилна индустрија, прехранбена индустрија, услужни сектор)и др.

Дугорочност незапослености показује разлике по регионима. У свим регионима преко 80% чека запошљавање преко једанаест месеци, што указује на високи степен дуготрајне незапослености. Од њих 50% чекају запошљавање до седам година, а од 25% до 30% учествују лица која чекају посао осам па и више година. Код све издвојене категорије незапослених, са близу 20% учествује Скопски регион, а само Југоисточни регион запажа толико учешће незапослених са периодом чекања од 5 до 7 година.

Регионалне разлике у степену дугорочности незапослености са једне стране произлазе од могућности за запослење, економског потенцијала и раста у региону, док са друге стране велик утицај имају демографске карактеристике, национална припадност (увек у корелацији са културним и религиозним погледима), где се отежава мобилност радне снаге, или утицај има третман женске популације и њена укљученост у друштвеној заједници.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Апостоловска Тошевска Б, Мацевиќ М, (2010):** Работната сила во Република Македонија, Зборник на трудови од Четвртиот конгрес на географите на Република Македонија, 7-10. X. 2010 година, Дојран;
2. **Baletic A. W. (1973): Demografija stanovnistva i ekonomski razvitak, Zagreb;**
3. **Daskalovski V, Madzevic M, Apostolovska - Tosevska B (2000):** Socio-demographic characteristics of the female labor and the question of employment, International conference "Changes in the 1990s and the Demographic Future of the Balkans", DEMOBALK, 10-13 May, 2000, Sarajevo;
4. **Даскаловски В, Апостоловска Тошевска Б (2000):** Демографски аспекти на формирањето работен контингент во Република Македонија (со посебен осврт на високоналитетни средини), Географски разгледи кн. 35, Македонско Географско Друштво;
5. **Кандикијан В., Гроздановски Т. (2007):** Економика, Правен Факултет „Јустинијан Први". Скопје;
6. **Madzevik M, Apostolovska Toshevska B. (2010):** Ethnic Structure of the Population in Skopje Region, Proceedings of the IGU_CGE Istanbul Symposium Building Bridges between Cultures through Geographical Education, July 8-10, 2010, Istanbul, Turkey, 206-213;
7. **Мацевиќ М, Апостоловска Тошевска Б (2009):** Меѓузависност помеѓу индустријализацијата и урбанизацијата во Република Македонија, Зборник на трудови од симпозиум со меѓународно учество на тема Географијата и одржливиот развој, одржан од 22 до 25. 10. 2009 година во Охрид;
8. **Чонева Љ. (2003):** Социјално-економската положба на жените во Македонија, Социјалната положба на населението во Република Македонија сиромаштија, ексклузија и партиципација во социјалниот живот, ИСПИ, Скопје;
9. **Национална стратегија за вработување** – декември 2006, Скопје;
10. **Стратегија за демографски развој на Република Македонија 2008 – 2015**, Влада на Република Македонија, Министерство за труд и социјална политика на Република Македонија, февруари, 2008; (www.mtsp.gov.mk)
11. ДЗСРМ Анкета за работна сила (www.stat.gov.mk)
12. Агенција за вработување на Република Македонија (www.avrm.gov.mk)
13. www.pravo.org.mk

LONG TERM UNEMPLOYMENT IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA

BILJANA APOSTOLOVSKA -TOŠEVSKA, MIRJANKA MADŽEVIĆ, BLAGOJA MARKOSKI,
OLGICA DIMITROVSKA, IVICA MILEVSKI, SVEMIR GORIN

Faculty of Science, Institute of Geography, 1000 Skopje, Republic of Macedonia

The unemployment is a serious problem of a society which brings deeper repercussions on the life of the individual, also in every segment of the social life. That is an association for classic powerlessness of an individual for self – proving, realization and confirmation as a useful being and forming its own circle of material and spiritual values. From this, following the unemployment a few consecutive views emerge for the current economic, social and human achievements in one country and accordingly the reasons and consequences are being considered.

The Republic of Macedonia in the second decade of the 21 century, notes a rate of unemployment of over 30%. Although the economic grow in the past years shows positive changes, it is evident that the unemployment still has a very high number. As an example we would note that in the past, and in the period when the Republic of Macedonia was a part of former Yugoslavia, the rate of unemployment was notably higher than the rate of many of the other former Yugoslav republics. This rate reaches higher values after gaining independence, and again goes to higher values in 2005, and later shows a stationary trend, mainly due to the large influx of workforce.
But a big problem is the duration of unemployment, that is, the large percentage of people that wait for employment of 1 year.

From the available data of ESA in 2010 the highest percentage are unemployed with waiting time for more than 8 years, they participate with 30% in the total number of unemployed persons. Here, the higher participation is from the male unemployed population (60.7%) opposite the female unemployed persons (39.3%), which, from the field researches is a result of the structure of the economy and the present sectors of activities where the women population has greater opportunities for employment (textile industry, food industry, service sector) etc

The duration of unemployment has regional differences. At every region, more than 80% of the people wait for employment over 11 months, which shows a high degree of long lasting unemployment. From these, 50% wait for employment up to seven years, and from 25 to 30% are the people with long period of unemployment with 8 and more years. From every separated category of unemployment, the Skopje region participates with nearly 20%, and only the South – east region notes that kind of participation with persons unemployed from 5 to 7 years.

The regional differences in the degree and duration of unemployment form one side come from the opportunities for employment, the economic potential and growth of the region, while from the other side, major influences are the demographic characteristics, the national identity (always in correlation with the cultural and religious views), where there are difficulties in the labor mobility or is influenced by the treatment of the female population and their involvement in the community.

НЕМАЊА ДАВИДОВИЋ UDC: 338.48(4-672EU)

ИНСТИТУИЈЕ И ФОНДОВИ ЕУ ЗА ПОДРШКУ РАЗВОЈА ТУРИЗМА

Природно-математички факултет, Универзитет у Новом Саду, 21000 Нови Сад, Србија

Сажетак: Туризам је важан привредни сектор у Европској унији (ЕУ), са најбољим изгледима за развој. Прогнозе показују сталан раст туризма, који је већи од просечног економског раста. Он обухвата широку палету услуга и производа, као и дестинације и много различитих стејкхолдера- и јавних и приватних- са израженом децентрализацијом на регионалном и локалном нивоу. Туризам има велики потенцијал у погледу доприношења постизању неколико главних циљева ЕУ-а, као што је одрживи развој, привредни раст, запошљавање и економску и социјалну кохезију. Током протеклих година, 100 000 нових радних места годишње је створено у Европи само у хотелијерству и ресторатерству. Европа, континент са највећом густином и разноврсношћу туристичких атракција, је најпосећенија туристичка регија на свету. Предмет овог истраживања су институције и фондови ЕУ за подршку развоја туризма. Циљ је да се анализирају постојеће институције и фондови унутар Европске Уније и инструменти са којима они помажу развој туризма земаља чланица и осталих земаља. Задатак је да се упознају фондови доступни Србији и утицај европских интеграција на српски туризам. Иницијална хипотеза је да ће и рецептивни и емитивни туризам Србије имати користи од чланства у Европској Унији.
Кључне речи: туризам, Европска унија, фондови

Abstract: Tourism is an important industrial sector in the European Union (EU), with the best chances for further development. Prognosis shows a constant sector growth that is higher than the average growth of economy. Tourism is consisted of a wide range of products and services as well as tourism destinations and many stakeholders- both public and private- with high decentralization on regional and local level. Tourism has a high potential in the perspective of achieving several main goals of EU, such as sustainable development, economic growth, employment and economic and social cohesion. During the past years, 100 000 new work places per year are opened in Europe only in hotel and restaurant business. Europe, a continent with the highest density and diversity of tourist attractions, is the number one tourism region in the world. Topic of this research is institutions and funds within the EU that support tourism development. Goal is to analyze existing institutions and funds and the instrument with which they support tourism development of member states and other countries. Task is to present funds available to Serbia and the effect of European integration process on Serbian tourism. Initial hypothesis is that both incoming and outgoing tourism of Serbia will benefit from membership in the EU.
Key words: Tourism, European Union, Funds

УВОД

Туризам је важан привредни сектор у Европској унији (ЕУ), са најбољим изгледима за развој. Прогнозе показују сталан раст туризма, који је већи од просечног економског раста. Он обухвата широку палету услуга и производа, као и дестинације и много различитих стејкхолдера- и јавних и приватних- са израженом децентрализацијом на регионалном и локалном нивоу. Туризам има велики потенцијал у погледу доприношења постизању неколико главних циљева ЕУ-а, као што је одрживи развој, привредни раст, запошљавање и економску и социјалну кохезију. Током протеклих година, 100 000 нових радних места годишње је створено у Европи само у хотелијерству и ресторатерству. (http://ec.europa.eu/enterprise/tourism) Европа, континент са највећом густином и разноврсношћу туристичких атракција, је најпосећенија туристичка регија на свету.

Предмет овог семинарског рада су институције и фондови ЕУ за подршку развоја туризма. Циљ је да се анализирају постојеће институције и фондови унутар Европске Уније и инструменти са којима они помажу развој туризма земаља чланица и осталих земаља. Задатак

је да се упознају фондови доступни Србији и утицај европских интеграција на српски туризам. Иницијална хипотеза је да ће и рецептивни и емитивни туризам Србије имати користи од чланства у Европској Унији. У току израде овог семинарског рада коришћена је историјска метода (литература, писана документа, картографски подаци, истраживање резултата сродне тематике). Овај рад је део докторсте дисертације аутора (у изради) „Принципи учеће регије као оквир за израду стратегије развоја туризма у Новом Саду“.

ФОНДОВИ ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ ЗА РАЗВОЈ ТУРИЗМА

У Европској Унији не постоје директне институције и фондови чија се надлежност односи искључиво на туризам. Ипак, политика Европске Уније ка појединим привредним секторима има неоспоран, чак позитиван утицај на раст и развој туризма. Ово су пре свега бројни акциони планови усмерени ка спорту, образовању, култури, заштити потрошача и регионалном развоју.

Фондови ЕУ се деле на интерне и екстерне. Интерни фондови су намењени за финансирање сарадње земаља чланица и деле се на кохезионе и структурне фондове.

Кохезиони фондови су намењени државама чланицама чији је бруто национални производ испод 90% просека у ЕУ и из њега се финансирају доприноси за интервенцију у области заштите животне средине и транс-европских транспортних мрежа. Средства из овог фонда користе нове државе чланице, као и Грчка и Португал. (ЦЕСС, 2009) Највећи бруто национални производ има Луксембург, са 280% европског просека, односно око 2,8 пута веће од европског просека. Бруто национални производ у Словенији износи 87% од европског просека, а у Србији свега 22%. (Николић, 2007) О утицају Кохезионих фондова на туризам ће касније бити више образложено.

Стуктурни фондови имају за циљ да обезбеде финансијску помоћ државама чланицама ЕУ које се суочавају са структурним економским и социјалним проблемима и смање регионалне диспаритете у циљу веће кохезије између држава. (ЦЕСС, 2009.)

Интерни фондови за развој туризма су Европски фонд за регионални развој, Кохезиони фонд, Европски социјални фонд, Интегрисани програм за доживотно учење, Европски фонд за управљање и гаранције у пољопривреди, Инструмент финансирања развоја рибарства, Оквирни програм за конкурентност и иновације и Оквирни програм Европске уније за научна истраживања, технолошки развој и огледне активности.
(http://ec.europa.eu/enterprise/tourism/relevant_policies/index_en.htm)

Европски фонд за регионални развој основан је 1975. године са циљем успостављања равнотеже у развоју европских региона и пружања финансијске помоћи мање развијеним регионима ЕУ. Фонд новчано помаже пројекте у оквиру програма регионалног развоја које спроводе институције ЕУ, државе чланице, регионалне и локалне власти. Главне области финансирања Европског фонда за регионални развој су: стварање или одржавање трајних радних места, јачање инфраструктуре неопходне за регионални развој, пренос технологије, обука запослених и олакшавање приступа изворима финансирања за предузећа. (Мишчевић, 2006) Под циљевима "конкурентност и запошљавање" и "европска територијална сарадња" циљева, фонд подржава одрживи туризам како би се унапредио туризам културне и природне баштине, развијање приступачности и мобилност и инфраструктуре везане за унапређење туризма, иновативна мала и средња предузећа, пословних мреже и кластера, унапређење туристичких услуга, заједничке прекограничне туристичке стратегије и интер-регионалне размене искустава.
(http://ec.europa.eu/enterprise/tourism/relevant_policies/index_en.htm)

Кохезиони фонд је основан са циљем да омогући свим државама чланицама да уђу у последњу фазу монетарне уније што је брже могуће, помажући онима са највећим бројем проблема да их превазиђу, и самим тим јачање социјалне кохезије у оквиру Уније. Протокол о економској и социјалној кохезији (као анекс ЈЕА) утврђује да ће Заједница давати финансијске доприносе државама чланицама чији је БНП по глави становника испод 90% просека ЕУ и разрадити програм који ће довести до ис-пуњења услова економске конвергенције. Захваљујући овој одредби, Шпанија, Португал, Ирска и Грчка (са укупном популацијом од 63 милиона

становника, тј. 25% становништва ЕУ) су означене као оне које имају право на помоћ из Кохезионог фонда. Пројекти који се финансирају из Кохезионог фонда не могу истовремено да користе средства из неког другог структурног фонда. Коришћење средстава из Кохезионог фонда прати се на исти начин као и коришћење средстава из других фондова, кроз претходну, средњорочну и накнадну контролу. Финансирање се може зауставити у било ком тренутку ако држава чланица прекрши програм конвергенције који је припремила у време пријављивања за доделу средстава из Фонда. (Мишчевић, 2006). Кроз овај фонд се финансира изградња инфраструктуре и развој животне средине, што је од значаја за развој туризма.

Европски социјални фонд основан је 1958. године са циљем борбе против незапослености. Социјални фонд је најстарији структурни фонд Европске уније. Главни задатак овог фонда је обезбеђивање средстава за усавршавање радне снаге и унапређивање вештина неопходних за запошљавање. Фонд има одлучујућу улогу у спровођењу европске стратегије за запошљавање. Основне делатности Социјалног фонда су: борба против незапослености, помоћ при поновном запошљавању, побољшање квалитета стручне обуке и стручно усавршавање током читаве каријере, подршка запошљавању жена, борба против неравноправности на послу итд. Активности Европског социјалног фонда усмерене су ка дугорочном пружању подршке програмима широм ЕУ, а посебно у регионима који се споријe развијају. Фонд својим радом поспешује прилив домаћих и страних улагања у мање развијене регионе, омогућавајући им да побољшају своју конкурентност и економски развој. (Мишчевић, 2006) Туризам се у овом фонду огледа пре свега кроз смањење незапослености. Осим овога, Европски социјални фонд финансира и образовне програме и тренинге у циљу повећања продуктивности и квалитета запослених и услуга у туристичком сектору. Такође, овај фонд даје и старт-ап кредите за мала предузећа у туризму. (http://ec.europa.eu/enterprise/tourism/relevant_policies/index_en.htm)

Интегрисани програм за учење (*Life Long Learning*) финансира студијске програме из области туризма. Ово је још увек пилот пројекат.

Европски фонд за управљање и гаранције у пољопривреди је финансијски инструмент Заједничке пољопривредне политике. Основни задаци Фонда су пружање подршке пољопривредном тржишту (Одељење за гаранцију) и подршка развоју руралног сектора (Одељење за усмеравање). Одељење за гаранцију у потпуности и искључиво финансира организацију пољопривредног тржишта у областима, као што су подршка одређеним сеоским подручјима, ветеринарску контролу и искорењивање и контролу животињских болести, пошумљавање, пружање одређених социјалних повластица пољопривредницима итд. Одељење за усмеравање пружа подршку улагањима у сеоски сектор, ради на унапређењу квалитета пољопривредних и прехрамбено-пољопривредних производа, као и на побољшању сеоске инфраструктуре, обнови и развоју села, заштити сеоске баштине и природне средине, техничкој обуци и побољшању животних услова. Фонд за управљање и гаранције у пољопривреди је један од четири структурна фонда Европске уније. (Мишчевић, 2006) Са повећањем атрактивности руралних предела и растом руралног туризма, он је постао значајан сегмент и саставни део руралног развоја. Овај фонд пружа подршку побољшању квалитета пољопривредних производа, развоју руралне животне средине, подстицање сеоског туризма и израда студија и инвестиција које се односе на заштиту, рестаурацију и реконструкцију културног наслеђа.
(http://ec.europa.eu/enterprise/tourism/relevant_policies/index_en.htm)

Инструмент финансирања развоја рибарства је установљен 1993. године у оквиру реформи структурних фондова. Обједињује мере помоћи у структурном прилагођавању регија у којима се људи превасходно баве рибарством. Он потпомаже структурне мере у области рибарства, аква културе, прераде и пласмана одговарајућих производа. Део средстава намењених рибарству се одражава на екотуризам и на спортски риболов као део туризма. (Вељановски, 2009)

Оквирни програм за конкурентност и иновације даје подршку развоју предузетништва у ЕУ, посебно за мала и средња предузећа.
(http://ec.europa.eu/enterprise/tourism/relevant_policies/index_en.htm)

Оквирни програм Европске уније за научна истраживања, технолошки развој и огледне активности главни је инструмент за спровођење научноистраживачке политике ЕУ, који организационо и финансијски подржава сарадњу између универзитета, истраживачких

центара и индустрије. Оквирни програм усваја се сваке четири године. (Мишчевић, 2006) У току је седми оквирни програм, у коме учествује и Србија. Туризам може да се развија на основу резултата истраживања у овом програму, попут информационе и комуникационе технологије, сателитских апликација, културног наслеђа, просторног планирања... (http://ec.europa.eu/enterprise/tourism/relevant_policies/index_en.htm)

Екстерни фондови су намењени финансирању земаља изван Европске уније. Будући да Србија није чланица Европске Уније, ови фондови су за нас посебно интересантни. Ту постоје:

- Земље које сарађују са ЕУ и
- Земље које се придружују ЕУ

Осим ових фондова, постоје и специјални фондови који се доносе за одређен временски рок за поједине циљеве ЕУ, који се називају Иницијативе заједнице 2007-2013

- Марко Поло II
- Култура 2007
- Омладина у акцији (*Youth in action*)
- Прогрес
- Борба против насиља *(Daphne III*)
- *CIP* – Програм за предузетништво и иновације (*Competitiveness and Innovation Programme*)
- Интегрисани програм за доживотно учење
- Развој е-управе- *IDABC* (*Interoperable Delivery of pan-European e-Government services to public administrations, businesses and citizens*)
- *LIFE +*
- *FISCALIS 2013*
- Царина 2013
- Фонд за спољне границе
- Програм европске заједнице за истраживање, технолошки развој и огледне активности (*Framework Programme of the European Community for Research, Technological Development and Demonstration Activities*)

ИНСТРУМЕНТ ПРЕДПРИСТУПНЕ ПОМОЋИ - ИПА ФОНДОВИ

Европска унија је током времена развила читав спектар програма спољне помоћи што је резултирало настанком великог броја правних инструмената на основу којих су ови програми помоћи реализовани. Постојала је потреба за упрошћавање система спољне помоћи уз истовремено постизање максималних резултата коришћењем наменских финансијских средстава. То је довело до тога да Европска комисија у септембру 2004. предложи успостављање новог инструмента за претприступну помоћ ИПА (*Instrument for Pre-Accession Assistance - IPA 2007-2013*). Овај инструмент је намењен пружању подршке земљама кандидатима за чланство у ЕУ, као и потенцијалним кандидатима за чланство у ЕУ. Реч је о јединственом претприступном инструменту ЕУ за буџетско раздобље од 2007-2013 године који обједињује досадашње претприступне инструменте. Инструмент претприступне помоћи ИПА 2007-2013 у фокусу има два главна приоритета и то:

- Помоћ земљама у испуњавању политичких, економских и критеријума који се односе на усвајање правних тековина ЕУ, као и изградња административних капацитета и јачање правосуђа
- Помоћ земљама у процесу припрема за коришћење структурних и кохезионих фондова ЕУ након приступања ЕУ.

У случају да постане пуноправна чланица Европске Уније, Србији ће бити доступни сви интерни фондови ЕУ, где су најзначајнији структурни фондови. Због тога је од изузетног значаја да се добро овлада коришћењем ИПА фонда у процесу приступања ЕУ. Финансијска алокација (2007-2013) износи око 11,5 милијарди евра. Компоненте ИПА су:

1. Помоћ транзицији и изградња институција

2. Прекогранична сарадња
3. Регионални развој
4. Развој људских ресурса
5. Рурални развој

Намењене су земљама кандидатима (Хрватска, БЈР Македонија и Турска) и земљама потенцијалним кандидатима (Албанија, Босна и Херцеговина, Србија- укључујући Косово и Метохију у складу са Резолуцијом УН 1244, Црна Гора), али искључиво за потребе стабилизације и придруживања. Другим речима, Србији су тренутно доступне само прве две компоненте ИПА фонда, а то су помоћ транзицији и изградњи институција (унапређење институција, *acquis communautaire*, државна управа, судство и др.) и прекогранична сарадња (подршка прекограничној сарадњи). Помоћ транзицији и изградњи институција обухвата и важне аспекте *acquis communautaire* и омогућава учествовање земље која је потенцијални кандидат за чланство у програмима заједнице и у раду агенција. Прекогранична сарадња је доступна за обе групе земаља (кандидати и потенцијални кандидати за чланство у ЕУ) и подржавање прекограничне активности и иницијативе између једне или више земаља чланица ЕУ и једне или више земаља корисница помоћи. Ова компонента подржава учешће земаља корисница помоћи у транснационалним и интер-регионалним програмима у случајевима где је то могуће, са земљама чланицама ЕУ и трећим земљама. У земљама западног Балкана, ова компонента ће наставити да подржава регионалну сарадњу, односно наслеђује *CARDS* 2000-2006 програм.

Брзина спровођења реформи и напредовање у процесу европских интеграција је од изузетног значаја за коришћење фондова ЕУ. Земљама кандидатима су доступна и остала три ИПА инструмента, а то су регионални развој, развој људских ресурса и рурални развој. Инструмент за регионални развој припрема земље кандидате за имплементацију и управљање кохезионом политиком заједнице, посебно за коришћење средстава Европског фонда за регионални развој и Кохезионог фонда. Циљ развоја људских ресурса је да припреми земље кандидате за програмирање, имплементацију и управљање Европским социјалним фондом у оквиру Европске стратегије запошљавања. У том процесу ће се узети у обзир циљеви заједнице на пољу друштвене инклузије, едукације и обуке и равноправности полова. Последња компонента, Рурални развој, је намењена земљама кандидатима у циљу припреме за имплементацију и управљање Заједничком пољопривредном политиком. Имплементација помоћи у оквиру ове компоненте доприноси одрживом развоју руралних области (Лазовић, Кнежевић, Мирић, & Пејовић, 2007).

Велики број стејкхолдера је укључен у ИПА фонд. Овлашћени предлагачи су директни буџетски корисници, индиректни буџетски корисници уз писмену подршку министарства надлежног за утврђивање њихових финансијских средстава и сви облици удружења грађана уз писмену подршку ресорног министарства (у односу на предмет предлога пројекта).

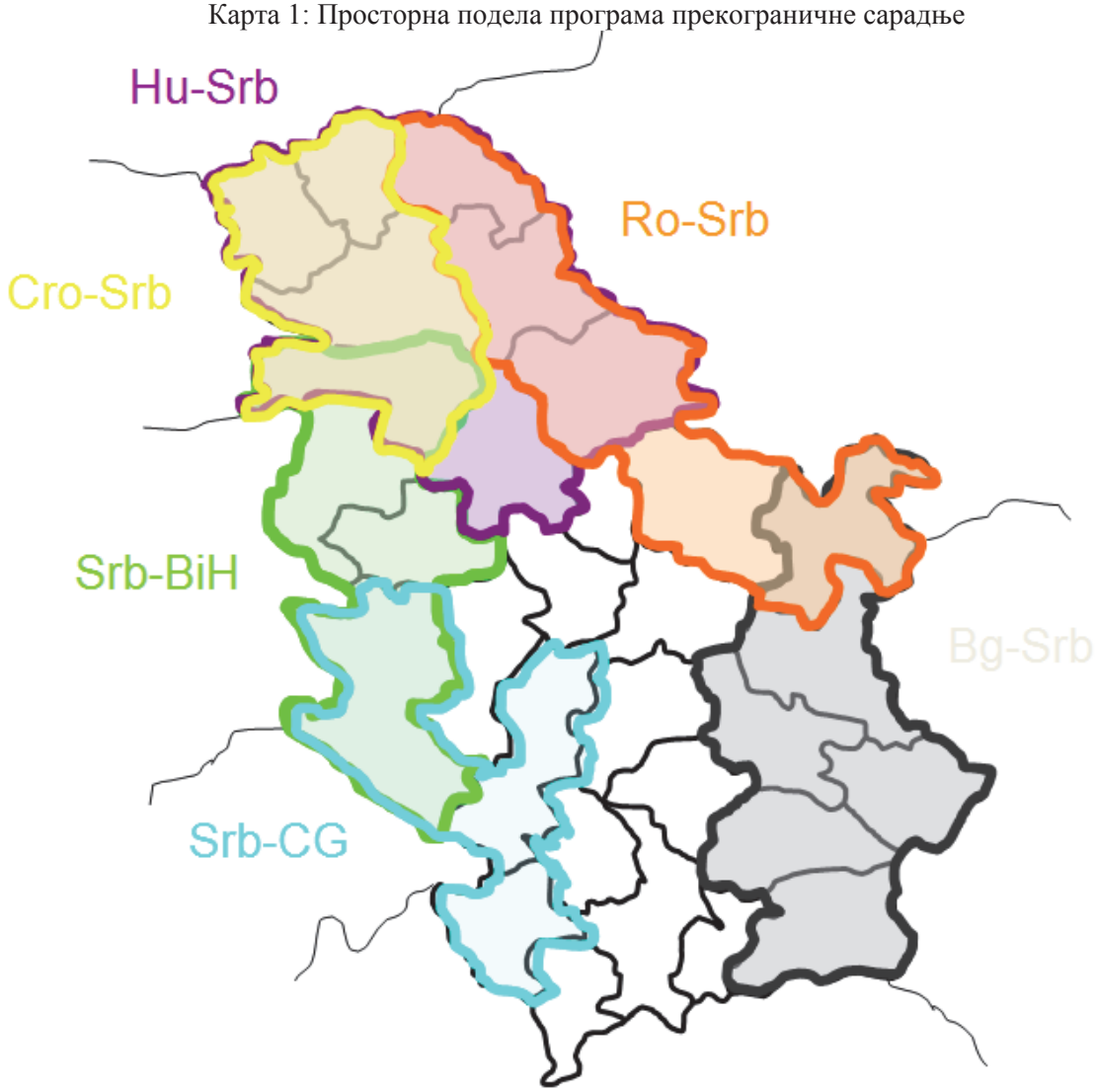
За туризам је посебно значајан програм прекограничне сарадње. Значај се пре свега огледа у бесповратним средствима (85% бесповратна средства и 15% суфинансирање). Значајна разлика од свих националних фондова је тај што се пројекти припремају и спроводе према правилима ЕУ, што је директна припрема за структурне фондове. Да би се реализовали, потребна је сарадња са земљама суседима. На следећој карти можемо видети округе у Србији који су укључени у програме прекограничне сарадње

За средства у програму прекограничне сарадње могу да аплицирају органи власти на локалном и регионалном нивоу, развојне агенције, привредне коморе, невладине организације, образовне и истраживачке установе и друштва и удружења у области туризма, културе, спорта и друге организације. Потребно је да апликант испуњава следеће услове:

- Непрофитно правно лице
- Регистрован и послује у програмском подручју
- Најмање један прекогранични партнер
- Не делује као посредник у припреми и управљању акцијом
- Поседује адекватно искуство, стабилне и довољне изворе финансирања

Није поднео захтев или користио финансијски подршку других програма за дати предлог пројекта

Карта 1: Просторна подела програма прекограничне сарадње

Извор: Мирјана Ножић, 2008

ЗАКЉУЧАК

Очекује се да ће велике користи за улазак земље у ЕУ бити на политичком, економском и безбедносном плану. То нарочито важи за повећање друштвеног богатства и стандарда. Дакако да је предуслов за приступање успешан процес транзиције и имплементације тржишних реформи у привреди и демократизацији друштва и увођењу владавине права (критеријуми из Копенхагена). Потребно је, између осталог, истаћи да је свим бившим социјалистичким земљама Европе, посебно Србији, потребна подршка ЕУ-у, финансијске, техничке и технолошке и сваке друге природе, јединствено тржиште, његове демократске институције и традиција, итд. Гледано са економског аспекта, нема дилеме у погледу питања да ли Србија треба да уђе у ЕУ или не. Користи од рецептивног туризма у Србији је есенцијалан, будући да је комплементаран са другим секторима индустрије и може да има велики утицај на одрживи развој. Да би се он даље развијао и растао, неопходна је финансијска помоћ из фондова Европске Уније, што подразумева наставак европских интеграција.

ЛИТЕРАТУРА

1. Лазовић Мирјана. Иван Кнежевић. Огњен Мирић. Андрија Пејовић. 2007. ИПА Водич кроз инструменте за предприступну помоћ ЕУ 2007-2013. Фонд за отворено друштво и Европски покрет у Србији. Београд
2. Тања Мишчевић. 2006. Буквар европских интеграција, треће проширено издање. Република Србија, Влада, Канцеларија за придруживање Европској унији. Београд
3. Николић Божидар. 2007. Важно је звати се Луксембуржанин. Страница: 34. Економист Магазин Специјално издање. 1/10. Август 2007. Новинско издавачко предузеће Економист Медиа Гроуп. Београд
4. Ножић Мирјана. 2009. ЕУ фондови у Републици Србији. Усмено предавање
5. Човић Викторија. 2007. ИПА Инструмент за претприступну помоћ. Усмено предавање
6. Вељановски Вера. 2009. ЕУ- Европске интеграције. Усмено предавање
7. Група аутора. 2009. ЦЕСС Магазин часопис за регионалну политику и развој. Број 15. Центар за стратешка економска истраживања „Војводина- ЦЕСС“. Нови Сад
8. http://ec.europa.eu/enterprise/tourism
9. http://www.seio.sr.gov.yu

EU INSTITUTIONS AND FUNDS TO SUPPORT TOURISM DEVELOPMENT

NEMANJA DAVIDOVIĆ

Faculty of Sciences, University of Novi Sad, 21000 Novi Sad, Serbia

It is expected that membership in the EU will be a huge benefit on political, economical and security scale. This is emphasized on growth of wealth and standard. Of course, precondition of accession is successfully finished process of transition and implementation of market reforms in economy, democratization of society and rule of law (Copenhagen criteria). It must be highlighted that all former socialist countries, including Serbia, need EU financial, technical, technological and any other support, joint market, democratic institutions and traditions, etc. From the economic aspect, there is no dilemma weather Serbia should join EU. Benefits of Serbian incoming tourism is essential, knowing that it is complementary to other industry sectors and can have a significant impact on sustainable development. To keep its growth and development, financial support from the EU funds is necessary, meaning that European integrations must be continued.

SENTA JERKOVIĆ[1],
MARIJA DRAGIČEVIĆ[2],
ANA BARAČ[3]

UDC: 338.48(4)

UTJECAJ TURIZMA NA TRANSFORMACIJU EVROPSKIH GRADOVA

[1] Geografski fakultet, Univerzitet u Beogradu, 11000 Beograd, Srbija
[2] Odjel za ekonomiju i poslovnu ekonomiju, Sveučilište u Dubrovniku, 20000 Dubrovnik, Hrvatska
[3] Magistar specijalist

Sažetak: Utjecaj turizma u transformaciji evropskih gradova relativno je novi proces. Prelazak iz industrijskog u postindustrijsko društvo obilježen je smjenom ekonomskih aktivnosti u gradovima i promjenom gradskih funkcija. Gradovi koji nisu imali druge razvojne resurse, razvijali su turizam. Danas se u europskim gradovima ostvaruje oko 80% cjelokupnog turističkog prometa regije. U skladu s tim raste broj zaposlenih u turizmu. Tako, u ukupnoj zaposlenosti u gradovima Europe turizam (indirektno i direktno) sudjeluje s oko 21%. Pored toga što turizam postaje sve značajniji faktor u ekonomskoj revitalizaciji gradova, važan je i za njihov prostorni razvoj. U funkciji turizma gradovi prilagođavaju prostornu strukturu. Razvijaju se atraktivni prostori, prenamjenom postojećih ili se izgrađuju novi. U njima se grupiraju sadržaji kulture i dokolice, za turiste, ali i stanovnike. Kultura, kao i turizam postaje važan čimbenik revitalizacije urbanih ekonomija.
Ključne riječi: Europe, turizam i urbana transformacija.

Abstract: The influence of urban tourism on transformations in european cities is a rather new process. Changing in a mode of production from industrial to informational, has initiated the changes of the functions of the cities. So, many cities have chosen tourism as a new development path. About 80 per cent of total tourist arrivals in Europe has been realized in cities and towns. In line with this, the number of employees in tourism is continuously increasing. About 21 per cent of total employment in european cities, belongs to tourism (directly and indirectly). According to the growth of sector of service activities, tourism has become important factor in economic revitalisation and spatial development of cities. To attract a large number of international tourists, cities have adapted its spatial structure. Consequently, the reorganisation and changing of urban structure has happened. Instead old infrastructure, many attractive spaces with cultural and leisure amenities have been developed, both, for tourists and urban inhabitants. So, culture, as much as tourism, has important role in revitalization of urban economies.
Key words: Europe, urban tourism, transformations in cities.

1. UVOD

Opadanje ekonomske aktivnosti, rast nezaposlenosti, neujednačen proces suburbanizacije, nepovoljna investicijska klima, nedovoljna funkcionalnost gradskih prostora, problemi su s kojima su bili suočeni mnogi gradovi razvijenih ekonomija Evrope u fazi smjene u načinu proizvodnje, sa industrijske na informacijsku, što je ustvari bio prijelaz iz industrijskog u postindustrijsko razdoblje. Ove promjene pokrenute su globalnom distribucijom proizvodnih procesa u drugoj polovini XX. stoljeća (60-ih godina), od strane multinacionalnih korporacija, zbog čega se industrijska proizvodnja iz gradova razvijenih ekonomija izmjestila u destinacije nižih proizvodnih troškova. U skladu s tim, funkcije gradova povezane sa proizvodnjom i razmjenom dobara, zamjenjene su s funkcijama u vezi kreiranja, razmjene i korištenja informacija, a postindustrijski gradovi razvijenih ekonomija postali su središta "nove ekonomije" - specijaliziranih uslužnih aktivnosti, usklađenih s najvišim svjetskim standardima[1] (Hall, 1997, 2005, Grčić, 2006). Gradovi su pritom koristili različite strategije da privuku

[1] Tu spadaju:
1. financijske i profesionalne poslovne usluge (bankarstvo, osiguranje; komercijalne poslovne usluge poput pravnih usluga, računovodstva, oglašavanja, odnosa s javnošću; dizajniranje koje uključuje arhitekturu, industrijski i modni

nove djelatnosti. U radu se ističe uloga turističke, kreativne i kulturne industrije u procesu revitalizacije gradova. Turistička industrija u gradovima uključuje splet različite infrastrukture i sudionika, stoga multiplikativno doprinosi urbanoj ekonomiji. Kreativna i kulturna industrija, pored toga što imaju značajnu ulogu u urbanoj svakodnevnici, jednako su važne u ulozi turističkih atrakcija. Također, u planiranju razvoja grada urbana politika sve više promovira kulturne aktivnosti kao strategiju revitalizacije i formiranja atraktivnih prostora, koji doprinose turističkom marketingu grada (Miró, 2011), postaju simbolima, utječu na formiranje imiđa i identiteta grada (Gospodini, 2006). Posmatrajući na ovaj način međuodnos turizma, revitalizacije gradova, kulturne i kreativne industrije, može se reći da je turizam čimbenik transformacije gradova.

2. ZNAČAJ TURIZMA U GRADOVIMA

Urbani turizam rastući je segment svjetskog turističkog tržišta. Evropski gradovi su najvećim dijelom nosioci svjetskog urbanog turizma. Od 934 milijuna ostvarenih međunarodnih turističkih dolazaka (i još nešto manje domaćih turista) u svijetu u 2010. godini, Evropa sudjeluje sa 468 milijuna ili sa oko 50%.

Tablica 1. Socioekonomska obilježja evropskog urbanog turizma

Kategorije/obilježja	**Vrijednosti**
PROMETNA	
Udio urbanog turizma u Evropi (%)	76,8
Stopa rasta urbanog turizma (%)	18,7
Stopa rasta turizma (%)	5,8
SOCIOEKONOMSKA	
Odnos zaposlenih u turizmu u odnosu na ostale djelatnosti (razvijene zemlje)	1/**7**
Udio zaposlenosti u turizmu u ukupnoj zaposlenosti (%)	21,3
direktno zaposlenih u turizmu (%)	12,6
indirektno zaposlenih u turizmu (%)	8,7
ATRAKTIVNOST	
Udio evropskih gradova među najposjećenijim gradovima u svijetu (dolasci u %)	46,8
Udio najposjećenijih atrakcija Evrope u svijetu (%)	37,6

(Bremner, 2007, Demunter-Eurostat, 2010, 2008, 2008, ECM – Realise, 2009, Lui, Wall, 2006, Wöber, 2010)

Specifičnosti evropskog turizma prikazane su kroz sljedeće kategorije (tablica 1):

1. prometnu,
2. socioekonomsku,
3. atraktivnost gradova.

Prema najnovijim istraživanjima razvoj urbanog turizma prati se u 379 evropskih gradova. Danas se gotovo 80% cjelokupnog turističkog prometa u Evropi odvija u gradovima različitih

dizajn),

2. upravljanje i kontrola (aktivnosti nacionalnih vlada, međunarodnih organizacija npr. UN, OECD, sjedišta multinacionalnih korporacija),
3. kreativna i kulturna industrija (izvedbe uživo: kazalište, opera, balet, koncerti; muzeji, galerije, izložbe, tiskani i elektronički mediji)
4. turistička industrija (poslovni ili odmorišni turizam: hoteli, restorani, barovi, zabavni sadržaji i prijevoz).
   Neki autori ih klasificiraju na sljedeći način: specijalizirane financijske usluge, djelatnosti temeljene na znanju i primjeni visokih tehnologija, kultura i dokolica (Gospodini, 2006). Zajedničko im je da sve uključuju proizvodnju, izmjenu i korištenje informacija, s visokim stupnjem posredništva.

kategorija. Od toga gradovi sa više od 100 000 stanovnika sudjeluju s oko 50%. Rast urbanog turizma u 2009. godini bio je iznad očekivanog, posebno u metropolitanskim gradovima u kojima je stopa rasta iznosila i do 19,4% (*ECM*, 2010).

Utjecaj turizma na socioekonomski razvoj u Evropi je sve veći. Danas je u turizmu u evropskim gradovima direktno i indirektno zaposleno oko 21% radne snage. Dakle, svaka peta osoba je zaposlena u turizmu[2].

Posljednja kategorija, turistička atraktivnost evropskih gradova, takođe ima svoje značenje u svjetskom turizmu. Od 200 najznačajnijih svjetskih gradova njih 94 ili 47% su evropski gradovi. Bogatstvo kulturno-istorijskog nasljeđa Evrope doprinosi njenoj atraktivnosti na turističkom tržištu. Od ukupno 50 najposjećenijih atrakcija u svijetu, u Evropi se nalaze 23 atrakcije ili 37,6% (Forbes, 2007).

Da bi se značaj urbanog turizma mogao mjeriti, potrebno je utvrditi od čega se sastoji urbani turistički sistem. Struktura turizma u svim gradovima nije ista. U tablici 2 su prikazani oni koji su za urbano središte najvažniji: smještaj, transport, ugostiteljstvo, rekreacijske zone i parkovi, događaji i atrakcije, sadržaji za segment poslovnih putovanja i konferencije, putničke usluge, trgovina (Vandermey, 1984).

Utjecaj turizma u gradovima ovisi o nekoliko čimbenika: od načina kako urbana politika upravlja turizmom, tipovima "atrakcija" tj. sadržajima koje grad razvija kako bi privukao i zadržao turiste, te o veličini grada (Fainstein, Gladstone, 1997). U manjim je gradovima uloga turizma dominantna, često zbog nedostatka razvojnih resursa, dok je u velikim gradovima uloga turizma jedna od mnogih razvijenih drugih funkcija.

Tablica 2: Elementi urbanog turističkog sistema i njegove komponente

Sektori	**Komponente sektora**
Smještaj	Hoteli, moteli, privatni smještaj, prijatelji i rodbina, kampovi
Prijevoz	auto, avion, vlak, autobus, brod
Događaji i atrakcije	Zabavni i tematski parkovi, muzeji i druge kulturne ustanove, festivali, sajmovi, događaji i prirodne atrakcije
Rekreacijske zone i parkovi	Parkovi, vodene površine, rekreacijske sportske aktivnosti na otvorenom
Sadržaji za poslovni t. i konferencije	Poslovni sastanci, konferencije, izložbe, sajmovi
Putničke usluge	Turističke/putničke agencije, rent a car, turist info, benzinske crpke
Trgovina	Prehrana, trgovina mješovite robe, obuće, odjeće i dr
Ugostiteljstvo	Restorani, fast food, barovi, catering

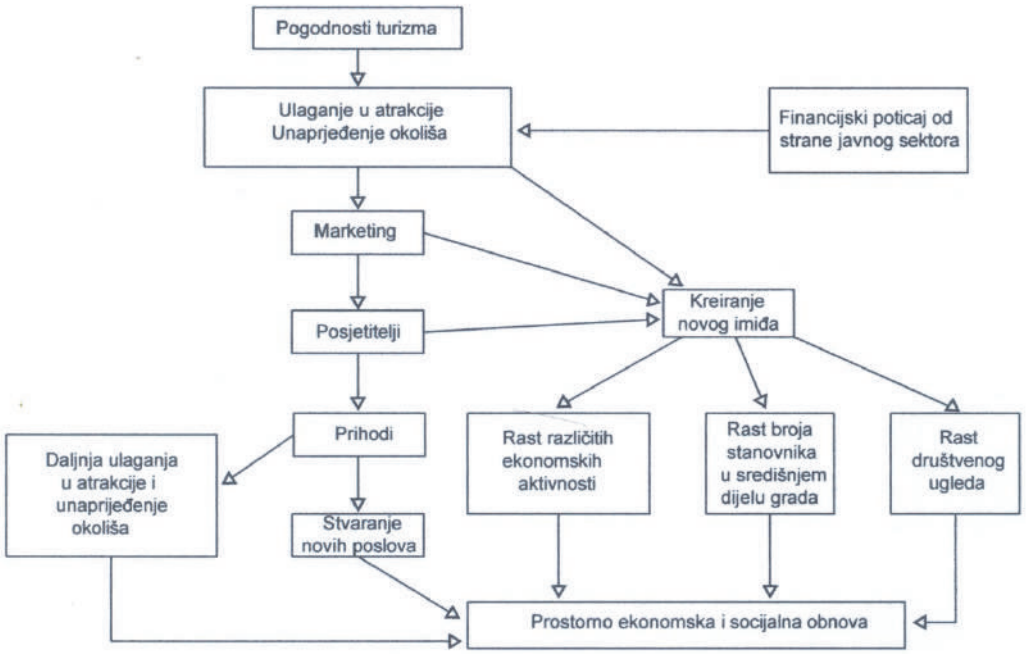
Izvor: prilagođeno iz Vandermey, 1984

Ekonomska stagnacija gradova razvijenih ekonomija koja je nastupila nakon izmještanja/gašenja tradicionalne industrije podstakla je mnoge gradove na iznalaženje nove ideje za unapređenje daljnjeg razvoja grada. Takvi su primjeri:

1. gradovi luke (i brodogradilišta),
2. gradovi u ekonomskoj stagnaciji,
3. gradovi s razvijenom rudarskom industrijom i sl.

Kako većina ovih gradova nije imala mogućnost da razvija druge oblike ekonomskih aktivnosti, turizam se pokazao povoljan za njihov razvoj i revitalizaciju.

[2] Na globalnoj razini ekonomska snaga turizma nadmašila je ostale djelatnosti, bilo u BDP ili aktivnosti stanovništva. Na regionalnoj razini Evropa se brže razvijala. Dok u svjetskom BDP sudjeluje sa oko 10%, sličan tome je i udio zaposlenih u svjetskom turizmu. U Evropi BDP ostvaren u turizmu sudjeluje sa oko 17%, a zaposlenost u turizmu (direktna i indirektna) iznosi 21%. Struktura zaposlenosti u turizmu je specifična. Najznačajnija je činjenica što su oko 60% žene, a 36% zaposlenih imaju nisku obrazovnu kvalifikaciju (Eurostat, 2008).

Slika 1. Utjecaj turizma na urbanu obnovu (Swarbrooke, 1998: 174)

Obnova koja se temeljila na turizmu postala je svojevrstan izazov (Slika 1). Mnogi su gradovi slijedili ovaj primjer. U skladu s tim, urbana politika potiče formiranje atraktivnih urbanih prostora koji će doprinijeti turističkom marketingu grada (Miró, 2011). Kulturne aktivnosti i sadržaji za dokolicu u tom imaju značajnu ulogu.

3. FORMIRANJE I TIPOLOGIJA ATRAKTIVNIH URBANIH PROSTORA

Prostornim grupiranjem djelatnosti povezanih s pružanjem financijskih usluga, profesionalnih poslovnih usluga, djelatnosti koje primjenjuju informacijske i druge visoke tehnologije, formiraju se poslovni centri, u središnjem poslovnom distriktu i izvan njega. S druge strane grupiranjem kulturnih sadržaja i dokolice, formiraju se centri kulture i dokolice. Takvo grupiranje i/ili povezivanje u partnerstva odvija se po principu specijalizacije ili komplementarnosti, zbog tržišnog pozicioniranja i konkurentnosti, pogodnosti lociranjem jednih pored drugih (uzajamno pružanje usluga, informacija i dr.), promocije mjesta (Hutton, 2004). Uz to, prostor se oblikuje inovativnim dizajnom. Takvim uređenjem dominiraju urbanim krajolikom, doprinose imidžu grada kao turističkom ili financijskom središtu ili središtu neke druge aktivnosti. Drugim riječima, postaju "simbolima" suvremenih velikih gradova. Na taj način pokretač su promjena u urbanoj strukturi, organizaciji prostora i izgledu grada. U tablici 2 prikazane su vrste krajolika postindustrijskih gradova, odnosno specifični prostori i njihov prostorni razmještaj, u središtu, periferiji i u suburbanoj zoni.

U unutarnjem gradu razlikuju se poslovni centri, kulturni centri, centri dokolice i centri kulture i dokolice.

U drugom slučaju, razlikuju se dvije podkategorije; centri i disperzirane stambene četvrti. Svaka od kategorija razlikuje se po tome da li su namjena zemljišta i sadržaji:

1. dominantni (glavni sadržaji)
2. komplementarni (sporedni).

Također se razlikuju po lokaciji, načinu razvoja, morfološkoj strukturi i arhitektonskom oblikovanju.

Centri kulture predstavljaju nova središta unutarnjeg grada gdje su koncentrirane kulturne aktivnosti: različite vrste muzeja (arheološki, prirodoslovni, moderne umjetnosti, dizajna, arhitekture i dr.), kazališta, opere, koncertne dvorane, prostori za konferencije. Stupanj raznolikosti kulturnih

sadržaja je različit: grupiranje može biti monofunkcionalno poput grupiranja muzeja, a mogu se grupirati različite vrste kulturnih sadržaja. Ovi gradski prostori nastali su obnovom i prenamjenom funkcije postojećih objekata i/ili izgradnjom novih kompleksa zgrada.

Centri dokolice karakteristični su po grupiranju sadržaja poput barova, restorana, kafića, dućana antikviteta, visoke mode, klubova popularne muzike, knjižara i manja kazališta uređena u avangardnom stilu. Oni su nastali procesom obnove i prenamjene starijih stambenih četvrti, komercijalnih središta. Često integriraju javne površine i zanimljive lokalitete.

Tablica 2 Klasifikacija krajolika postmodernog grada

	Tip A: unutarnji grad				Tip B:suburbana zona	
	Novi simbolični centri				Disperzirani centri i naselja	
	A1. Poslovni	A2 Kulturni	A3 Rekreacijski	A4. Kulture i dokolice u urbanom priobalju	B1. Centri različitih sadržaja	B2. Stanovanje
Grupiranje	Profesionalne uslužne aktivnosti najvišeg ranga	Kultura	Dokolica	Kultura i dokolica	–	–
Disperziranje	-				Trgovina i dokolica	Stanovanje
Lokacija	Unutarnji grad	Unutarnji grad	Unutarnji grad	Unutarnji grad i periferija	U blizini prometnica i prometnih čvorišta	U i izvan predgrađa
Dominantna namjena zemljišta i sadržaji	Financijske usluge, aktivnosti zasnovane na znanju i visokim tehnologijama	Različiti muzeji, galerije, kazalište, koncertne dvorane, konferencijski entri	Popularni klubovi, kafe-barovi, restorani	Različiti muzeji, konkonferencijske dvorane, kafe-barovi, restorani, stanovaje, uredi	Trgovački centri, zabavni parkovi, tematski parkovi	Stanovanje
Komplementarna namjena zemljišta i sadržaji	Stanovanje, popularne trgovine, luksuzni restorani	Knjižare, kafići, popularni restorani	Trgovine antikviteta, trgovine visoke mode, muzike, knjižare, avangardna kazališta	Kafe barovi, restorani stanovanje, uredi	Uredi, kina, izložbeni centri, sportske dvorane, kafe barovi, restorani	–
Način realizacije	Obnova	Obnova i/ili novogradnja	Obnova	Obnova	Obnova ili novogradnja napuštenih industrijskih lokacija	Novogradnja
Urbana morfologija	Različit raspored ulica i morfologija - ne uklapa se u okruženje	Povijesni jezgre (15. do 19. st.)	Povijesne jezgre (15. do 19. st.)	Različit raspored ulica i morfologija – ne uklapa se u okruženje	Grupiranje kompleksa zgrada i javnih otvorenih prostora	Stambena gradnja (2 do 3 kuće u nizu)
Arhitektonsko oblikovanje	Inovativni dizajn	Obnova, prenamjena objekata (industrijskih zgrada); Inovativni dizajn	Obnova i prenamjena objekata (stambenih, skladišta)	Obnova i prenamjena objekata (skladišta i dr.); Inovativni dizajn	Inovativan i konvencionalni dizajn	Često konvencionalni, ali i inovativni dizajn

Izvor: prilagođeno iz Gospodini, 2006

Centri kulture i dokolice u urbanom priobalju nastali su procesom revitalizacije industrijske infrastrukture (skladišta, industrijskih kompleksa na urbanim obalama i u lukama) koja je postala nefunkcionalna nakon izmještanja manufakturne proizvodnje. Obično se ti prostori prenamjenjuju u muzeje, galerije, koncertne dvorane, a pojedini objekti se prenamjenjuju u apartmane, kafiće, restorane, klubove, knjižare. Ovakvi projekti revitalizacije provode se u gradovima smještenim uz more i uz rijeke.

U sva tri slučaja se na novoizgrađenu infrastrukturu, zgrada i prostora, primjenjuje inovativni dizajn, u potpunosti ili dijelomično.

Slični se centri formiraju i u suburbanoj zoni, što je u skladu s policentričnim razvojem

gradova i decentralizacijom aktivnosti i stanovništva iz središta (Hall, 1997). Golemi trgovački i zabavni centri objedinjuju različite sadržaje: trgovine, kina, kafane, restorane, javne površine, zabavne sadržaje. Važni su ne samo za susjedne stambene zone, već i za metropolitansko područje, a mogu biti i šireg nacionalnog značaja. Tematski i zabavni parkovi ujedno su i turističke atrakcije. Lociraju se u suburbanoj zoni jer sadržajno zahtjevaju velike površine. Karakterističan smještaj je uz prometnice i raskrižja (Gospodini, 2006).

Za turizam su važni centri kulture, dokolice, te centri koji objedinjuju kulturu i dokolicu. Oni predstavljaju različite tipove atraktivnih prostora. Turistička aktivnost se ne razvija u svim dijelovima grada ujednačeno, već upravo u takvim specifičnim prostorima, karakterističnim po arhitektonskom oblikovanju, rasporedu i sklopu sadržaja, koji prostoru daju poseban smisao. Njegova struktura mora da se razlikuje od strukture prostora u kojem se obavljaju svakodnevne aktivnosti (Fainstein, Gladstone, 1997). Dakle, mora biti simboličan, odnosno da pokreće maštu, osobni rast, doživljaj novog iskustva, pruža mogućnost zabave, opuštanja, što je u skladu sa motivima putovanja turiste, ali i potrebama stanovnika u vremenu dokolice. Prostor se kontinuirano mijenja, kao i percepcija posjetitelja.

Mnogi takvi prostori formirani su grupiranjem kulturnih sadržaja kao strategijom obnove, rekonstrukcije i prenamjene infrastrukture, koja je izmještanjem industrijske proizvodnje iz središta, postala nefunkcionalna. Isto se dogodilo i na prostoru urbanih obala, uključujući i luke (Ashworth, Turnbridge, 2001). Grupiranje različitih sadržaja (osim kulture, to su dokolica i zabava) rezultiralo je formiranjem gradskih prostora, četvrti i šire sredine ili nizom povezanih lokacija za kulturnu produkciju i kreaciju. Grupiranje sadržaja se odvijalo i na novoizgrađenim lokacijama. U novije vrijeme kultura je postala način fizičke i ekonomske revitalizacije gradova, što je bio odraz nove politike upravljanja i organizacije kulture. U kulturnu politiku osim javnog sektora, uključuju se razvojne agencije, prostorni planeri. Sve učestalija je suradnja s privatnim investitorima. Promjena u samoj organizaciji kulture; od organiziranja festivala i spektakularnih događaja koji prigodno potiču potrošnju, formiraju se prostori za kontinuiranu kulturnu produkciju i konzumaciju. Pored toga, kulturni sadržaji i aktivnosti povezuju se horizontalno i vertikalno, čime se postiže diverzifikacija proizvoda i konkurentnost. Uspjeh ovakvih centara povezuje se s raznolikošću ponude sadržaja.

Primjer jednog takvog projekta revitalizacije je *Westergasfabriek,* kulturni centar u Amsterdamu. Razvio se na mjestu industrijskog kompleksa iz 19. st., izgrađenog u neoklasičnom stilu, namjenjenog za preradu ugljena i distribuciju plina tj. za opskrbu grada energijom. Na prostoru napuštenog industrijskog kompleksa formirano je specifično kulturno središte u kojem se organiziraju različite vrste povremenih kulturnih događaja i kontinuiranih kulturnih aktivnosti. Sadržaji koji su objedinjeni u tom prostoru su:

- stilski uređeni kafići i restorani, kino gdje se prikazuju filmovi nizozemske produkcije;
- produkcija i izvođenje predstava različitih kazališnih kuća, manja filmska produkcija, prostori za dizajnere i prostorne planere;
- prostori za održavanje festivala i zabava, konferencija, zabava za kompanije.

Centralni dio kompleksa nadsvođen limenim krovom namjenjen je održavanju modnih revija, sastanaka kompanija, snimanja reklama i drugih događaja. Dakle, raspored sadržaja unutar kompleksa prilagođen je prostornoj strukturi. Ovaj projekt je veoma uspješan jer objedinjuje različite sadržaje za stanovnike i turiste. društvene sadržaje, umjetnost i aktivnosti povezane s ostvarenjem profita. Prostor je prilagodljiv za različite sadržaje. Atraktivnosti doprinosi i sam izgled i način renoviranja u boemskom stilu (Mommaas, 2004).

Centri kulture i dokolice jednako su značajni i za stanovnike, posebno mlade profesionalce, karakteristični po intenzivnim međuljudskim kontaktima, tragaju za novim iskustvima, za nečim očaravajućim i spektakularnim. Sve više se razvija koncept grada koji "živi" 24 sata (Hutton, 2004). Rast kulturne i kreativne industrije povezuje se i sa rastućim raspoloživim dohotkom i slobodnim vremenom potrošača (Scott, 1997).

ZAKLJUČAK

Pitanja koja su otvorena u ovom radu, ukazuju da se razvoj gradova odvija na novim načelima i odnosima. Prelazak iz industrijskog u post-industrijsko društvo obilježen je razvojem novih ekonomskih aktivnosti u gradovima: specijaliziranih usluga i aktivnosti temeljenih na znanju, financijskih usluga, menadžment i kontrola, kreativna i kulturna industrija i turizma. U skladu s tim mjenjaju se uloge i funkcije gradova. Nove ekonomije su potaknule i prilagodbu urbanih struktura. Urbana politika mnogih gradova proces revitalizacije provodi putem turizma. U tu svrhu kreiraju se atraktivna područja putem novogradnje ili obnove postojećih prostora, što pridonosi formiranju novog imidža gradova i konkurentnosti u privlačenju "nove ekonomije". Na taj se način gradovi afirmiraju kao turistička središta, financijska središta, sjedišta međunarodnih organizacija ili kao neka druga specijalizirana središta, preuzimajući tako novu ulogu unutar globalne mreže gradova.

LITERATURA:

1. Ashworth, G., Turnbridge, J. E. (2001): The Tourist-Historic City – Retrospect and Prospect of Managing the Heritage City, Elsevier Science, 89-91
2. ECM (2010) Release, Wien
3. Eurostat (2008) Industry, trade and service, Statistic in focus, 90, European Commission.
4. Fainstein, S., Gladstone, D. (1997) Tourism and urban transformation: Interpretations of urban tourism, pp. 119-133. In: Cities in transformation -Transformation in cities, Ashgate Publishing
5. Gospodini, A. (2001) New paradigm between urban design, urban space morphology and urban tourism, European Planning Studies, Vol.9, No.7, pp. 925-934
6. Gospodini, A. (2006) Portraying and clasifying urban landscapes in postindustrial cities, Cities 23 (5), pp 311-330
7. Грчић, М. Д., Слука, Н. А. (2006) Глобални градови, 112, 130, Географски факултет Београдског универзитета и Географски факултет МГУ “М.Б. Ломоносов”, Београд
8. Hall, P. (1997) Modelling the postindustrial city, Futures, Vol.29, No 4/5, pp. 311-322
9. Hall, P. (2005) The World's Urban Sistem: A European perspective, Global Urban Development, Vol 1, Iss 1
10. Hutton, T. A. (2004) The New Economy of the inner city, Cities Vol. 21, No. 2, pp. 89-108
11. Liu, A., Wall, G. (2006) Planning tourism employment: a developing country perspective, Tourism Management, 1, 159-170
12. Miró, S. V. (2011) Producing a "Successful City": Neoliberal Urbanism and Gentrification in the Tourist City The Case of Palma (Majorca), Urban Studies Research, Vol 2011, Article ID 989676
13. Mommaas, H. (2004) Cultural Clusters and the Post-industrial City: Towards the Remapping of Urban Cultural Policy, Urban Studies, Vol. 41, No. 3, 507-532
14. Scott, A. J (1997) The Cultural Economy of Cities, International Journal of Urban and Regional Research 21, 2, 323-339
15. Swarbrooke, J. (1998): Sustainable Tourism Management, CABI Publishing, New York, 172-179
16. Vandermey, A. (1984) Assessing the importance of urban tourism, Tourism Management, Vol 5, pp. 123-135
17. Wöber, K. W. (2010) Standardizing City Tourism Statistics, Annals of Tourism Research, 27,1, 51-68
18. http://www.msnbc.msn.com/id/18399859/ns/travel-destination_travel/t/most-visited-tourist-attractions-world/ Forbes (2007)

IMPACT OF TOURISM TO THE TRANSFORMATION OF EUROPEAN CITIES

SENTA JERKOVIĆ[1], MARIJA DRAGIČEVIĆ[2], ANA BARAČ[3]

[1] Faculty of Geography, University of Belgrade, 11000 Belgrade, Serbia
[2] Department of Economics and Business Economics, University of Dubrovnik, 20000 Dubrovnik, Croatia
[3] Master specialist

The questions that are discussed in this paper indicate that development of cities is going on new principles and relationships. The transition from industrial in post-industrial society is marked with development of new urban economies based on specialized knowledge and service activities, finance, management and controlling activities, creative and cultural industries and tourism. In accordance with this, the roles and functions of cities has been changed, too. New economies caused spatial restructuring in the cities. Urban policy in many cities decided to carry out the revitalization process through tourism. For this purpose, many attractive areas have been created, with building the new areas or renovating of existing ones. This process has contributed to the formation of a new image and competitiveness of cities in attracting "new economy". In this way, cities became famous tourist destinations, financial centres, the headquarters of international organizations or other specialized activities, assuming a new role within the global network of cities.

ДОБРИЦА ЈОВИЧИЋ UDC: 338.48:316.7

СОЦИО-КУЛТУРНИ ИНДИКАТОРИ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА ТУРИЗМА

Географски факултет, Универзитет у Београду, 11000 Београд, Србија

Апстракт: Предмет рада се односи на анализу и мерење социо-културних утицаја туризма којима су изложени становници туристичких подручја и последица су њиховог директног и индиректног контакта са туристима. Поменути ефекти се манифестују променама система вредности, индивидуалног понашања, структуре и међусобних односа унутар породице, колективног начина живота, нивоа безбедности, моралних норми, традиционалних ритуала и обичаја и сл. Целовита оцена социо-културних утицаја туризма намеће потребу да се перцепције ових утицаја од стране домицилног становништва стално стављају у контекст нивоа и фазе туристичког развоја који карактеришу односну дестинацију. Из сложености прецизног идентификовања, разликовања и класификовања односних промена, проистиче и сложеност поступка одређивања валидних индикатора за мерење социо-културних утицаја туризма. Упркос сложености проблема, експертски тим ЕУ је креирао листу компаративних индикатора одрживог туризма, а такође је и Светска туристичка организација сачинила свој предлог основних индикатора одрживог туризма. У раду су анализиране карактеристике социјалних и културних индикатора, као компонената поменутих листа индикатора ЕУ и Светске туристичке организације. У закључку је указано на најважније активности чијом реализацијом би се омогућило квалитетније управљање социо-културним утицајима туризма, базирано на принципима одрживог развоја.
Кључне речи: одрживи туризам, индикатор, социјални, културни

Abstract: The topic of the paper is devoted to analysis and measurement of socio-cultural impacts of tourism, which are primarily manifested on the population of receptive fields, as a result of their direct and indirect contact with tourists. Socio-cultural effects of tourism are demonstrated by its strong impacts on the changes presented in value systems, individual behavior, structure and relationships within the family, collective way of life, level of security, moral norms, traditional rituals and customs, the organization of human communities and the like. Socio-cultural effects of tourism development on certain area are various, positive and negative, very often they are mixed and intercrossed, so it is difficult to identify, discern and classify them precisely. Because of that, making a list of valid indicators for measuring socio-cultural impacts of tourism is rather complicated task. The expert team of European Union set the list of comparable indicators of sustainable tourism. Also, the World Tourism Organization made a list of basic indicators of sustainable tourism. In this paper, we analysed characteristics and efficiency of the social and cultural indicators, as the components of EU and WTO lists of the indicators mentioned. Conclusion of the paper included the crucial activities in order to view social and cultural effects of tourism in optimal way. That is the key precondition for quality and successful managing of tourism, according the principles of sustainable development.
Key words: sustainable tourism, indicator, social, cultural

УВОД

Социо-културни ефекти туризма се манифестују у утицајима туризма на промене система вредности, индивидуалног понашања, структуре и међусобних односа унутар породице, колективног начина живота, нивоа безбедности, моралних норми, традиционалних ритуала и обичаја, организације људских заједница и сл. Социо-културни утицаји туризма се, пре свега, манифестују на становницима рецептивних подручја, што је последица њиховог директног и индиректног контакта са туристима.

Истраживања социо-културних ефеката туризма су побудила интересовање стручне и академске јавности нешто касније, у односу на економске аспекте туризма као феномена. Економска проблематика је била у фокусу истраживања већ у првим деценијама након Другог св. рата, када је највећа пажња била посвећена сагледавању утицаја туризма на раст материјалних прихода и нивоа запослености (Jafari et al, 1990). Крај 1980-их и почетак 1990-их

година обележава појава већег броја научно-истраживачких радова посвећених социо-културним ефектима туризма, који су од стране већег дела академске јавности виђени на негативан начин. Поједини аутори су покушавали да сачине широк инвентар разноврсних социо-културних ефеката туризма (Lindberg и Johnson, 1997; Smith и Eadington, 1995), други су се концентрисали само на поједине типове односних ефеката (Ryan, 1993), док су последњих година све бројнија истраживања посвећена социо-културним утицајима туризма у појединим географским подручјима, нпр. Бали (Wall, 1995), Флорида (Milman и Pizam, 1988), Норвешка (Gjerald, 2005) и др. Поред тога, нека од новијих истраживања су се фокусирала на развој нових методологија и модела за оцену ставова и односа становника рецептивних подручја према туристима и развоју туризма у целини (Lankford и Howard, 1994). Повећава се и број дискусија и полемичних тонова о алтернативним облицима туризма и различитим последицама које су резултат еволуције интеракције између туриста и домаћина/локалне заједнице. Новија истраживања су, осветљавајући негативне утицаје туризма на локалне заједнице, учиниле дискутабилним раније схватање да туризам промовише разумевање између људи – припадника различитих нација и култура.

ЕВОЛУТИВНИ ТОК СОЦИО-КУЛТУРНИХ ПРОМЕНА УЗРОКОВАНИХ ТУРИЗМОМ

Почетне етапе развоја туризма обично су праћене ентузијазмом дела домицилног становништва рецептивних подручја, с обзиром да они запажају потенцијалне користи које ће инвеститори и туристи донети локалним заједницама у којима живе. Туризам, несумњиво, доноси инвестиције и приходе који могу допунити или потпуно надоместити традиционалне изворе зараде у дестинацијама. Из тих разлога, развој туризма наилази на подршку влада и локалних резидената у недовољно развијеним подручјима, јер се у овој делатности виде шансе за осетнији привредни раст, пуњење општинског буџета и повећање личних прихода домицилног становништва. Почетна еуфорија и ентузијазам карактеристични за почетне фазе туристичког развоја почињу да јењавају, како се динамика туристичког раста и повећање броја туриста убрзавају. Wall и Mathieson (2006), анализирајући социјалне утицаје туризма на острвима Пацифичког океана, истичу ентузијазам тамошњих политичких лидера који су туристички успон острва Фиџи и Самоа крајем 1970-их година, коментарисали следећим речима: „Туризам ће унапредити нашу економију, од чега ће непосредне користи имати становници наших острва... Поносни смо што ће се туристи упознати са лепотом, културном баштином и традицијом наших острва“. Међутим, данашњи носиоци власти на поменутим острвима и њихово становништво - наводе цитирани аутори - изражавају бојазан због негативних ефеката туризма изражених у потирању традиционалних обичаја и начина живота. Иницирајући развој туризма, владе поменутих и других атрактивних острва Пацифика биле су свесне да ће туристичко привређивање у одређеној и толерантној мери нарушити локалне традиционалне вредности, али нису очекивале да туризам може проузроковати деструкцију социјалне структуре односних подручја (Twining-Ward и Butler, 2002).

Ипак, реалније је прихватити становиште по коме туризам доприноси социјалним и културним променама у рецептивним подручјима, него тврдити да је туризам једини или главни узрочник свих негативних социо-културних промена у локалним заједницама. Такође, чињеница је да су друштво и култура динамичне и развојне категорије, па се и утицаји туризма не смеју прецењивати, јер се тада могу извући погрешни закључци и оцене.

Перцепције и ставови домаћина о континуираној експанзији садржаја и услуга намењених задовољавању потреба туриста временом се могу повећавати и чак добити размере ксенофобије. Ксенофобија се појављује у случајевима када се достигне и прекорачи гранична вредност социо-културног носећег капацитета, односно сатурације одређеног рецептивног подручја. То укључује отворени презир и испољавање негативног односа према туристима и њиховом понашању. Негативан однос према туристима варира у погледу свог интензитета и начина испољавања негативних емоција: од јадиковања што нас (домицилно становништво) гомиле туриста окружују сваког дана, па све до отвореног изражавања непријатељста или чак и насиља према туристима (Wall и Mathieson, 2006).

Увид у литературу показује да се више експерата бавило социо-културним утицајима туризма у руралним подручјима (Allen et al., 1994; McCool и Martin, 1994; Ap и Crompton, 1998), него урбаним насељима (Fredline и Faulkner, 2002) иако је туризам у овим другим подручјима знатно развијенији. Сви истраживачи су сагласни да је туризам током протеклих 50-ак година довео до значајних промена у социјалној структури рецептивних подручја. Сагласност постоји и око тога да, при оцени социо-културних ефеката туризма, треба узети у обзир границе толеранције према туристима од стране резидената, које се просторно и временски веома разликују. Све док су број туриста и њихови кумулативни утицаји испод критичног нивоа, а економски ефекти туризма имају позитиван тренд, присуство туриста у дестинацијама се, мање-више, прихвата и наилази на одобравање већине домицилног становништва. Међутим, ако се горњи праг толеранције достигне и премаши, бројни симптоми незадовољства избијају на површину, крећући се од благе апатије и иритације до екстремне ксенофобије. Горњи праг толеранције домицилног становништва у дестинацијама је различит и зависи од више фактора (Lankford и Howard, 1994; Butler, 1997; Јовичић, 2010):

1. Културна и економска дистанца и разлике између туриста и њихових домаћина. Резиденти дестинације се разликују у погледу своје толеранције према људима који су различити од њих у погледу следећих карактеристика: физички изглед, бројност, раса, националност и др. Што је већа дивергенција карактеристика на релацији туристи-домаћини, социјални утицаји добијају на тежини, нарочито у малим и изолованим рецептивним подручјима. Проблеми у интеракцији обично се појављују услед недостатка едукације, разумевања међусобних културних разлика и знања о томе какво понашање је прихватљиво а какво није. Ови недостаци могу се уочити, како на страни туриста и тако и на страни домаћина. Степен и природа социјалне интеракције између туриста и домаћина, зависе и од тога да ли је код обе групације присутна жеља за остварењем међусобног контакта.

2. Способност дестинација и њихових становника да физички и психички апсорбују доласке туриста, без нарушавања/потискивања жељених локалних активности. Овај чинилац се најбоље може пратити преко индекса интензитета туризма, израженог у односу броја туриста према броју резидената. Нпр. Лондон, Париз или Њујорк су космополитски градови које сваке године посећују милиони туриста, али се тако велики обим туристичких посета апсорбује великим обимом туристичких капацитета и садржаја, као и мешањем туриста са изузетно бројним домицилним становништвом. С друге стране, на Барбадосу или Девичанским острвима број туриста вишеструко је већи од броја локалног становништва, превазилазећи услужни капацитет изграђених садржаја поменутих дестинација. Сходно томе, реално је да се незадовољство локалног становништва пре испољи на Барбадосу него у Лондону.

3. Динамика и интензитет туристичког развоја. Када се туризам постепно уводи у великим и добро уређеним привредним системима, утицаји туризма су мањих размера. Већина развијених земаља је успела да усклади раст туризма са својом општом економском експанзијом. Међутим, када туризам замењује неку другу доминанту постојећу делатност, постајући у кратком периоду основни извор стицања прихода, онда су социо-културне и психолошке последице таквих догађаја неизбежне. Туристичка места на острвима Пацифика, Егејског и Карипског мора, чији развој је заснован на туризму као основном извору прихода, сусрела су се са бројним нежељеним социо-културним ефектима, као последицама рапидног туристичког раста.

4. Степен укључености локалног становништва у испоруку туристичких услуга. Опште је позната чињеница да чланови локалне заједнице који су своју егзистенцију и извор економских прихода нашли у туризму, имају позитиван однос према туризму. Поред тога, већи проценат локалног становништва који има потребу да заштити своју заједницу и начин живота од негативних ефеката туризма, укључује се у рад локалних организација за контролу/усмеравање туристичког развоја. Такви грађани се ангажују у планским активностима, подржавајући специфичне облике туризма које неће нарушити локалну средину, док шира јавност остаје на нивоу општег става/односа према туризму, без предузимања конкретних активности.

Иако је изузетно тешко одредити да ли је локална заједница достигла критични ниво толеранције према туризму (социо-културни носећи капацитет дестинације је апстрактан и тешко га је прецизно измерити – Јовичић, 2010), искуства показују да низ аутора у својим радовима истиче да се многе дестинације налазе на ивици достизања и прекорачења поменутог прага толеранције. При томе се истиче да растући анимозитет према туризму није стриктно ограничен

само на социјално и економски ускраћене сегменте становништва, јер негативне реакције износе и забринути политичари, академска лица, свештена лица, па чак и поједини пословни људи. Некадашње уздржавање од указивања на негативне стране развоја туризма због економских користи које из тога проистичу, све је мање присутно. Изражавање незадовољства посебно је карактеристично за подручја са „туристичком магнетском привлачном снагом“ (Jafari, 2001), у којима је туризам основни извор прихода за локалну заједницу и где су све делатности, мање-више, у функцији задовољења потреба туриста, чији промет је везан за краћи део године. Иако се у таквим срединама економска егзистенција резидената обезбеђује на основу потрошње туриста, сваки почетак и крај туристичке сезоне они дочекују са помешаним осећањима.

ПОЈАМ И ЗНАЧАЈ ИНДИКАТОРА ОДРЖИВОГ ТУРИЗМА

Индикатори, или променљиве величине које се могу пратити и мерити да би се открила промена стања одређеног феномена, спадају у средства преко којих се врши фино пречишћавање постојећих информација али и сакупљање нових података. Тако рафиниране или прерађене информације омогућавају да се лакше уоче трендови развоја одређеног феномена (нпр. туризам) и избегну/предупреде непредвиђени негативни ефекти, предузимањем прикладних активности. „Индикатори су индикација стања одређене појаве или феномена (нпр. туризам), што не мора бити дефинитивна (крајња) оцена стања те појаве/феномена“ (Muller, 2004). Према Светској туристичкој организацији (1996), „индикатори мере или вреднују одређене информације, чиме доносиоци одлука (управни органи) смањују могућности несвесног доношења лоших пословних одлука“. Иако се у теорији чини једноставним, избор, мерење, праћење и оцена адекватних индикатора одрживог туризма је комплексан и захтеван посао. Поред Светске туристичке организације, Европске уније, OECD-а и других међународних организација, бројни тимови експерата су се током протекле две деценије бавили проблематиком дефинисања и примене индикатора одрживог туризма.

Имајући у виду сложеност структуре туристичког система, разумљиво је што се у досадашњим истраживањима појавио велики број индикатора везаних за односни феномен. У факторе који утичу на избор индикатора који ће се користити у управљању туристичком дестинацијом спадају: приступ одрживом развоју (минималистички или целовит), мерљивост индикатора, расположиви финансијски, људски и други ресурси, интереси кључних субјеката развоја туризма у датој дестинацији, подршка јавности, политички утицаји и др. (Butler, 1997). Нпр. атрактивна дестинација купалишног туризма, чији се развој темељи на целовитом типу одрживости, одабраће другачији сет индикатора, у односу на велики градски центар у копненом делу неке земље, који се ослања на минималистички приступ одрживом развоју. Значи да из приступа или схватања концепта одрживог развоја у великој мери проистиче избор индикатора које ће користити менаџмент одређене дестинације или предузећа туристичке привреде.

Теоретски гледано, без обзира на приступ одрживом развоју који следи одређена дестинација, битно је да оперативно коришћење одабраних индикатора не одузима превише времена и новчаних средстава, али да омогућава долажење до важних и поузданих информација. Такође, сваки индикатор, понаособ, треба да буде разумљив, јасан и практично применљив. Корисна и илустративна аналогија се може направити са прављењем статистичког узорка, где карактеристике неколико стотина пажљиво одабраних анкетираних лица треба адекватно да одсликавају карактеристике целокупне популације одређеног подручја које је предмет истраживања. Слично томе, сет пажљиво одабраних индикатора који се континуирано прате, мора прецизно одсликати стање развоја туризма одређене дестинације у целини (Bendell & Font, 2004).

Сет (група, комплекс) индикатора одрживог туризма требало би да инкорпорира променљиве величине које описују стање, целисходност и утицаје туризма као система за себе (број туриста, годишњи раст промета, број смештајних јединица, проценат запослених лица у туризму), али и оне варијабилне величине које указују на начин функционисања других система повезаних за туризмом (ниво загађења водних ресурса и емисија гасова са ефектом „стаклене баште“ узрокованих туризмом, количина домаће и увезене хране која се користи у

пружању услуга туристима и др.). У ситуацијама када се одабаре целовит приступ одрживом развоју, посебно је важно да се укључе индикатори који мере целовито стање екстерних система (нпр. стопа морталитета/наталитета, стопа укупне незапослености, БДП по становнику и сл.). Проблеми који се јављају у екстерним системима могу имати директне или индиректне последице на сектор туризма, без обзира да ли је туризам узрочник датих проблема или не. Из поменутог се може закључити да су три типа индикатора од суштинске важности, јер се њиховим комбиновањем и укрштањем обухватају све интерне и екстерне димензије туристичког система (Weaver, 2006).

Прикупљање и мерење података о индикаторима мора се доследно и континуирано спроводити, како би се повећала могућност стицања валидних и поузданих информација. Подаци о индикаторима као што су промена у броју хотелских соба или број лица непосредно запослених у туризму, могу се на релативно лак начин сакупити, мада се тај поступак усложњава са развојем одређене дестинације, у квантитативном и квалитативном смислу. Други индикатори, као што су квалитет вода, просторна дистрибуција туриста или психолошки доживљаји туриста, испољавају велику варијабилност у времену и простору (чак и када је реч о малим подручјима), тако да је креирање и ажурирање базе оваквих података изузетно захтевно у временском, стручном и финансијском смислу. У случају психолошких доживљаја туриста, додатни проблем представља субјективан карактер оваквог типа информација (сваки турист перцепира дестинацију на себи својствен начин), због чега пуну пажњу треба посветити разради техника којима ће се прикупљати и вредновати овакав тип података. Поменути проблеми могу у пракси довести до тога да се избор индикатора усмери ка оним показатељима који су лако мерљиви (Muller, 2004).

Време (временски период) има суштински значај за евалуацију индикатора. Резултате за одређене индикаторе требало би оцењивати бар једном годишње, као што је случај са великим компанијама, нпр. British Airways, које посматрају и оцењују одрживост пословања у дужем временском периоду (Twining-Ward & Butler, 2002). У тзв. годишње индикаторе спадају, нпр. сезоничност туристичких посета или туристичка запосленост. Између редовних годишњих оцена, поједине критичне индикаторе требало би чешће оцењивати, јер нагла погоршања променљивих величина као што су: задовољство туриста, приходи од туризма, ставови домицилног становништва према туризму, криминал узрокован туризмом, загађеност вода као последица туристичког развоја и сл., могу најавити озбиљну кризу туристичког система у скорој будућности.

СОЦИО-КУЛТУРНИ ИНДИКАТОРИ ОДРЖИВОГ ТУРИЗМА ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ

Сумирајући резултате истраживања спроведених у туристичким дестинацијама различитог типа, стручни консултанти Европске комисије су сачинили листу компаративних индикатора за праћење и утврђивање степена одрживости туристичког развоја. У дефинисању компаративних индикатора пошло се од потребе интегрисања неколико круцијалних чинилаца: економски, еколошки, социјални, културни и задовољство туриста, путем којих би се вредновало актуелно стање развоја туризма у одређеној подручју, а тиме дошло до основног инпута за предузимање неопходних управних мера и активности. Примена индикатора се заснива на систему кодирања, којим се утврђују граничне вредности за сваки индикатор, на основу којих се стање развоја туризма оцењује као 1) критично, 2) подношљиво и 3) одрживо. Због тога се ови индикатори називају "индикаторима упозорења" (EC, 1995).

Системом кодирања уведене су 3 зоне:

- црвена зона означава да је ситуација критична и да је неопходно одмах предузети прикладне мере, како би се даљи развој туризма модификовао, ставио под контролу или чак и зауставио;
- жута зона указује да је ситуација подношљива, али да прогресиван пораст туризма у наредном периоду може проузроковати озбиљне проблеме, па је препоручиво предузети одређене превентивне мере;
- зелена зона постојеће стање развоја туризма оцењује одрживим, што је резултат квалитетног управљања и сврсисходних мера и активности предузетих у протеклом

периоду.

Индикатори су сврстани у 5 група:

- *економски* индикатори приказују економске ефекте туристичког привређивања у туристичком месту или подручју;
- *задовољство туриста* подразумева степен задовољства туриста квалитетом туристичких капацитета и пружених услуга, као и њихово мишљење о атрактивности мотива, стању животне средине и социо-културним особеностима рецептивног подручја;
- *социјални* индикатори одражавају социјални интегритет локалне заједнице, са аспекта субјективног благостања домицилног становништва у туристичкој дестинацији;
- *културни* индикатори изражавају степен очуваности културног идентитета локалне заједнице, под дејством утицаја туриста који долазе из средина са другачијим културним особеностима;
- *индикатори стања животне средине* треба да пруже слику о стању животне средине и утицајима које туризам врши на поједине медије (водни ресурси, ваздух, биодиверзитет, земљиште).

За неке од индикатора утврђене су граничне вредности а за друге нису, што обавезује на наставак започетих истраживања. У наредном излагању размотрићемо карактеристике социјалних и културних индикатора одрживог туризма ЕУ и тестирати их на примеру села општине Косјерић.

Културни индикатори (2 индикатора) изражавају степен очуваности културног идентитета локалне заједнице под утицајем туриста који долазе из средина са другачијим културним особеностима.

1) Однос смештајних капацитета и броја локалног становништва је индикатор, како културног утицаја у погледу архитектонског изгледа туристичког подручја, тако и захтева за обезбеђењем неопходне инфраструктуре, чиме се оптерећује буџет локалних заједница. Ако је број лежаја више од 1,6 пута већи од броја становника, ситуација се може оценити неповољном јер локална заједница трпи велики притисак интензивне туристичке изградње; док је пропорција од 1,5 : 1 или мања, повољнија и прихватљивија по локалну заједницу. Чињеница је да поменута сразмера у великој мери варира, зависно од природних карактеристика, типа смешаја, интензитета и врсте туристичког промета који се развија на одређеном простору. Зато треба обавити комплексне анализе, како би се утврдио однос смештајних капацитета и броја локалног становништва, примерен односној дестинацији.

Према подацима добијеним од ТО Косјерић, број лежаја у домаћинствима у 2002. години износио је 70, а према попису из исте године, број стално настањених становника у селима која пружају услуге туристима износио је 2.166. Стављањем у однос ова два чиниоца долази се до пропорције од 0,032:1, што спада у одрживу сразмеру (зелена зона) која говори о незнатном утицају туризма на културни идентитет локалне заједнице.

2) Интензитет туризма, поред осталог, показује степен културне сатурације локалне средине. Превисок ниво културне сатурације негативно утиче на локалну заједницу, нарушава њен културни идентитет и умањује квалитет туристичког доживљаја. Овај индикатор се представља односом годишњег броја туристичких ноћења (израженог у хиљадама) и броја домицилних становника (израженог у стотинама). Он би био најверодостојнији када би се, поред стационарних туриста, користио и број излетника, како би се прецизније приказали утицаји укупног туристичког промета на културни идентитет домицилног становништва. Међутим, у пракси је ретко наћи туристичко место у коме се врши прецизна евиденција излетничког промета (EC, 1995).

Према подацима ТО Косјерић за 2002. годину, број становника у селима која су пружала услуге туристима износио је 2.166, а број ноћења исте године у овим селима износио је 273. Ако број ноћења изразимо у хиљадама (0,273), а број локалних становника у стотинама (21,66), ова пропорција би износила 0,01:1 која, следећи критеријуме ЕУ, указује да културни идентитет локалне заједнице није био под притиском туристичке клијентеле. Сеоска подручја Србије су специфичне средине, где промет туриста још увек не достише велике размере и не угрожава културни идентитет локалних заједница. То значи да наведена пропорција припада зеленој зони.

Социјални индикатори одражавају социјални интегритет локалне заједнице, са аспекта субјективног благостања домицилног становништва у датом туристичком подручју.

1) Учешће туризма у локалном нето друштвеном производу је индикатор који показује у којој мери локална заједница остварује корист од развоја туризма. Учешће туризма у друштвеном производу је веома различито и условљено је степеном зависности локалне заједнице у односу на туризам, а ради јаснијег сагледавања актуелног стања, овај индикатор треба поредити са нивоом запослености локалног становништва у туризму, уколико су овакве информације расположиве.

Учешће туризма у локалном нето друштвеном производу Косјерића у 2000. години износило је 1,3%, што показује да туризам није доминантна привредна грана у овој општини. Ово је општина са претежним учешћем индустрије (59,1%) и значајним учешћем пољопривреде (29,6%). Овај податак представља више одраз неразвијености осталих привредних грана и привреде у целини, него што одсликава високу развијеност индустрије. Као допуна поменутог индикатора користи се учешће туризма у локалној запослености. Овај индикатор је веома тешко одредити када је реч о сеоском туризму где скоро да и нема стално запослених лица у туризму, јер је пружање услуга туристима само допунска делатност за један број сеоских домаћинстава. Према подацима ТО Косјерић, у овој општини је у 2006. год. било 13 домаћинстава која су се бавила сеоским туризмом. У односу на укупан број становника односне општине (14.000), то је врло мали проценат који указује на занемарљив број становника укључених у туристичко привређивање.

2) Проценат туриста који не долазе посредством туроператора/агенција представља индикатор корисности туризма по локалну заједницу. Овај индикатор је посебно илустративан у приморским туристичким центрима, у којима се велики проценат туристичког промета налази под контролом међународних туроператора, што има импликације на висину новостворене вредности локалне заједнице, као и на промену карактера и изгледа таквих центара.

Већина туриста који долазе у села општине Косјерић не долази посредством туристичких агенција/туроператора. Не постоји прецизан податак који указује на начин доласка туриста у села овог краја, али велика већина туриста (око 90%) долази на основу препоруке пријатеља, у сопственој организацији. Једини случај када туристи долазе посредством туристичких агенција јесте када се у неком од села ове општине организује одређени курс едукације, било домаћина, било запослених у туризму, али је то занемарљив проценат у односу на укупан број туриста.

СОЦИО-КУЛТУРНИ ИНДИКАТОРИ ОДРЖИВОГ ТУРИЗМА СВЕТСКЕ ТУРИСТИЧКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ

Руковођена потребом дефинисања практичних инидикатора помоћу којих би се до релевантних информација долазило у краћем року, Светска туристичка организација је усвојила листу основних индикатора одрживог туризм**а**. Ради се о 11 индикатора који имају наглашен апликативни карактер, представљајући основни оквир/смерницу за одрживо управљање туризмом у различитим типовима дестинација. Ови индикатори се ослањају на постојеће информације које регуларно прикупљају државни и регионални органи и институције, тако да за њихову примену није потребан опсежан припремни поступак. Основни индикатори синтетизују у себи минимум захтева, чинилаца и информација, неопходних за схватање односа туризам-животна средина у контексту одрживог развоја.

Поред споменутог, Светска туристичка организација је израдила и практично упутство које треба помоћи менаџерима дестинација да одаберу адекватан сет индикатора специфичних за локалну средину. На тај начин се делимично модификује листа поменутих основних индикатора, јер се креира нова листа најпогоднијих индикатора за одрживо управљање туризмом у одређеној дестинацији. Ово упутство се састоји од пет критеријума, путем којих се сваком потенцијалном индикатору додељује одређена оцена („одличан“, „осредњи“, „слаб“), зависно од степена испуњености критеријума. Нпр. критеријум „изводљивост“ указује на доступност информација везаних за одређени индикатор, док критеријум „разумљивост“ и кредибилност“ описује да ли се одређени индикатор може лако разумети и довести до

прикупљања поузданих информација. Критеријум „привременост и компаративност“ разматра да ли се током времена помоћу одређеног индикатора могу идентификовати трендови развоја одређене дестинације као целине или њених појединих елемената. „Предвиђање одрживости“ је критеријум који оцењује да ли индикатор поседује капацитет правовременог упозоравања на долазеће проблеме/препреке одрживом развоју. Пети критеријум „гранична вредност“ се надовезују на претходни и показује да ли је гранична вредност одређеног индикатора постављена тако да је у функцији правовременог упозоравања на могуће проблеме у наредном периоду. Разумљиво је да се само они индикатори који за сваки од пет поменутих критеријума добију оцену „одличан“, могу уврстити у листу оптималних индикатора за одрживо управљање туризмом у одређеној дестинацији (WTO, 1996).

Међу индикаторима одрживог туризма Светске туристичке организације, могу се издвојити три која спадају у социо-културне. „Друштвени утицај“, изражен односом броја туриста и локалног становништва одговара индикатору ЕУ „Интензитет туризма“ и указује на степен културне сатурације локалне средине. „Допринос туризма локалној економији“ је индикатор који показује у којој мери локална заједница остварује користи од развоја туризма. До овакве оцене се долази најчешће преко података о учешћу туризма у локалном нето друштвеном производу, тако да се и код овог индикатора виђења Светске туристичке организације и ЕУ поклапају. За валидну и комплетну евалуацију доприноса туризма локалној економији, морају се узети у обзир и подаци о нивоу запослености локалног становништва у туризму, што је већ раније истакнуто. У односу на индикаторе ЕУ, Светска туристичка организација је унела значајну новину увођењем индикатора „Локално задовољство“, који треба да укаже на ниво задовољства локалног становништва, узрокованог туризмом. Овај индикатор је веома значајан због тога што успешан и интензиван развој туризма, који доноси локалном становништву високе економске приходе не мора значити и адекватан ниво задовољства тог становништва својим квалитетом живота. Ово потврђују поменути случајеви острва Фиџи и Самоа, где су почеци развоја туризма током 1970-их година дочекани са еуфоријом због очекиваних великих економских ефеката, да би се касније ушло у фазу апатије, с обзиром да је туризам узроковао потирање локалних традиционалних вредности и нарушавање социјалних структура на поменутим острвима.

Индикатор		*Начин мерења/тумачења индикатора*
1.	Заштита подручја/локалитета	Категорија заштићеног природног добра, сагласно листи Међународне уније за заштиту природе
2.	Притисак/оптерећење	Број туриста који посећују дато подручје (по години или у најпосећенијем месецу)
3.	Интензитет коришћења	Интензитет коришћења у шпицу сезоне (број посетилаца по хектару површине)
4.	Друштвени утицај	Однос броја туриста и локалног становништва (у шпицу сезоне)
5.	Контрола развоја	Постојање анализе утицаја на животну средину или других видова званичне контроле развоја одређеног подручја
6.	Управљање отпадом	Проценат отпада који се подвргава третману (сакупљање, прерада, депоновање и сл.)
7.	Процес планирања	Постојање плана за туристичку дестинацију регионалног типа
8.	Критичност екосистема	Број ретких и угрожених врста флоре и фауне
9.	Задовољство потрошача/туриста	Ниво задовољства туриста
10.	Локално задовољство	Ниво задовољства локалног становништва
11.	Допринос туризма локалној економији	Проценат учешћа туризма у укупном економском развоју дате области

Табела 1. Основни индикатори одрживог туризма Светске туристичке организације (WTO, 1996)

ЗАКЉУЧАК

Целовита оцена социо-културних утицаја туризма намеће потребу да се перцепције ових утицаја од стране домицилног становништва стално стављају у контекст нивоа и фазе туристичког развоја који карактеришу односну дестинацију. Разумљиво је да реализација оваквих задатака изискује даље усавршавање истраживачких метода, путем којих би се могле сагледати социо-културне промене узроковане туризмом. Чињеница је да је за поуздане резултате истраживања социо-културних утицаја туризма неопходан мултидисциплинаран приступ, имајући у виду велику комплексност и хетерогеност туристичког феномена.

Поменути индикатори ЕУ и Светске туристичке организације могу се користити као основни индикатори одрживог туризма, чије прецизније тумачење се може обављати само на основу локалних специфичности одређеног туристичког подручја, његових географских, економских, еколошких и социо-културних особености, изграђености капацитета и инфраструктуре, врсте и обима туристичког промета. За остварење овог циља неопходни су непосредни контакти и сарадња са локалним властима, привредним субјектима и туристичким експертима. Посебно треба истаћи значај анкетног истраживања локалног становништва, као средства за прецизно сагледавање њихових ставова према туристима, туризму као феномену и ефектима његовог развоја.

Идентификовање и евалуација социо-културних утицаја туристичке делатности, изискује комплексан и софистициран приступ, што је једини начин да се дође до релевантних и поузданих закључака, на темељу којих је могуће обликовати адекватне инструменте за управљање туризмом на одрживим основама.

ЛИТЕРАТУРА

1. Allen, R., Hafer, R., Long, T. and Perdue, R. (1994). Rural residents' attitudes toward recreation and tourism development. *Journal of Travel Research, 31 (4),* 27-33.
2. Ap, J. and Crompton, L. (1992). Developing and testing a tourism impact scale. *Journal of Travel Research, 37 (2),* 8-130.
3. Butler, R. W. (1997). Modelling tourism development: evolution, growth and decline. *Tourism, Development and Growth: The Clallenge of Sustainability*. (pp. 11-21.). London: Routledge.
4. Bendell, J. & Font, X. (2004). Which tourism rules? Green standards and GATS. *Annals of Tourism Research, 31*, 56-69.
5. European Commission (1995): *Tourism and the Environment in Europe.* Brussels: EC.
6. Јовичић, Д. (2010). *Туризам и животна средина.* Београд: Тон ПЛУС.
7. Јовичић, Д. и Илић, Т. (2010). Индикатори одрживог туризма. *Гласник Српског географског друштва,* 90 (1), 277-291.
8. Jafari, J. (2001). The scientification of tourism. In Smith, L. and Brent, M. (eds.). *Hosts and Guests Revisited* (pp. 28-41). New York: Cognizant Communications.
9. Lankford, S. V. and Howard, D. R. (1994). Developing a tourism impact attitude scale. *Annals of Tourism Research, 21 (2),* 39-121.
10. McCool, F. and Martin, R. (1994). Community attachment and attitudes toward tourism development. *Journal of Travel Research, 32 (3),* 29-34.
11. Muller, H. (2004). *Tourismus und Okologie.* Munchen: Wechselwirkungen und Handlungsfelder.
12. Twining-Ward, L. & Butler, R. (2002). Implementing STD on a Small Island: Development and Use of Sustainable Tourism Development Indicators in Samoa. *Journal of Sustainable Tourism* 10 (5), 363-383.
13. Fredline, E. and Faulkner, B. (2000). Host community reactions: a cluster analysis. *Annals of Tourism Research, 27 (3),* 84-763.
14. Wall, G. and Mathieson, A. (2006). *Tourism: Change, Impacts and Opportunities.* London: Prentice Hall.
15. WTO (1996). *What Tourism Managers Need to Know.* Madrid: World Tourism Organization.
16. Weaver, D. (2006). *Sustainable Tourism: Theory and Practice.* Oxford: Elsevier Butterworth-Heinemann.

SOCIO-CULTURAL INDICATORS FOR SUSTAINABLE TOURISM DEVELOPMENT

DOBRICA JOVIČIĆ

Faculty of Geography, University of Belgrade, 11000 Belgrade, Serbia

Comprehensive assessment of socio-cultural influences requires that perception of these effects, based from the point of resident's view, is constantly analyzed in the context of the level or the phase of tourism development in targeted area. It is completely understandable that realization of these tasks requires further improvement of research methods which might secure socio-cultural changes caused by tourism. The fact is that reliable research results of tourism socio-cultural effects requires multidisciplinary approach, taking into account the high complexity and heterogeneity of the tourism as a phenomenon. Due to that, the integration of economic, socio-cultural, environmental, institutional, political and other elements represents the basic background for all future studies of tourism, including socio-cultural influences of its development on destinations and their inhabitants.

The mentioned indicators of EU and The World Tourism Organization can be used as basic indicators of sustainable tourism, which explicit consideration could be done only in the context of local features of a certain tourist area, its geographic, economic, environmental and socio-cultural specifics, built facilities and infrastructure, a type and volume of tourist traffic. In order to realize this goal, it is needed to make direct contacts and cooperation with public and private sector and consult tourism experts. The focus should be put on local residents surveys as crucial tools for analyzing local residents attitudes towards tourists, tourism as phenomenon and effects of its development.

Identification and evaluation of socio-cultural impacts of tourism requires complex and sophisticated approach, that is the only way to get confident conclusions, up on which is possible to shape adequate tools for managing tourism on sustainable bases.

NIKO KONCUL,
ANTONIJE ĐUKIĆ

UDC: 338.48:339.9

GEOEKONOMSKI I GEOPOLITIČKI PROCESI U TURIZMU

Odjel za ekonomiju i poslovnu ekonomiju, Sveučilište u Dubrovniku, 20000 Dubrovnik, Hrvatska

Sažetak: Turizam otvara brojna pitanja njegova daljnjeg razvoja. Razvijene zemlje potakle su promjene i razmišljanja o prirodi turističke industrije, njezinu utjecaju na zemlje domaćina. Osnovna razlika koja se danas javlja u strategiji razvoja pojedinih zemalja ukazuje kako se turizam u manje razvijenim zemljama razvija drugačije nego u razvijenim. Turizam se danas odlikuje brojnim sudionicima i institucijama. Generacija novih pitanja na polju međunarodnih odnosa odražava se znatno kompleksnije, dok se njihova teorija razlikuje više nego ikad ranije. Kako ističe *UNWTO* ekonomsku liberalizaciju treba uskladiti sa održivim razvojem turizma. Dileme i problemi s kojim se susreće turizam 21. stoljeća otvorio je brojna pitanja o vođenju strategije razvoja turizma.
Ključne riječi: geopolitika, geoekonomija, globalizacija i intruzija u turizmu.

Abstract: There are numerous questions about further tourism development. Developed countries started with changes and thinking about nature of tourism industry and her impact on the receptive country. The basic distinction that appears in development strategy, in each country today, implies on differencies in tourism development, more in developed countries than in less developed. There are so many participants and institutions involved in tourism today. New questions about international relations express great complexity, while the theories are different more than ever. Economic liberalisation should be linked with sustainable tourism development, sais *UNWTO*. Dilemmas and problems that tourism of the 21st century meets, open new discussions about managing tourism development strategy.
Key words: geopolitics, geoeconomy, globalisation, intrusion in tourism.

1. UVOD

Geoekonomska i geopolitička međuozavisnost s razvojem turizma, jedan je od bitnih čimbenika njegova daljnjeg razvoja. Taj je proces povezan sa općim kretanjima u društvu, novim "pravilima igre" i novim idejama. S razvojem turističkog tržišta uključuju se novi sudionici i uvode se novi mehanizmi. Najčešće one ne spadaju u konvencionalne državne institucije. Iako pojedine države imaju primarnu ulogu u međunarodnim odnosima, sudionici poput transnacionalnih organizacija, djeluju direktno na razvoj i funkcioniranje novih institucija nevladinih organizacija i njihovih aktivnosti. Ova generacija novih pitanja na polju međunarodnih odnosa odražava se znatno kompleksnije, dok se njihove teorije razlikuju više nego ikad ranije (Molwana, Smith, 1993).

Napredak u komunikacijskim tehnologijama osnažnile su turizam. To je ubrzalo geoekonomske procese. Zbog toga je danas teško analizirati geopolitičku i geoekonomsku međuzavisnost na klasičnim principima koji su formirani pedesetih godina dvadesetog stoljeća, koji su bili temeljeni na teorijama klasične političke geografije. Doskora se na turizam gledalo izvan navedenih polja i odnosa. Danas, međutim, multilateralna dobra u međunarodnoj trgovini, turizmu i prevozništvu formiraju zajednički sistem gospodarskih i kulturnih aktivnosti. Time se otvaraju nova pitanja turističke perspektive u 21. stoljeću. U tom svijetlu međunarodnih odnosa turizam predstavlja jedinstven laboratorij u istraživanju.

Globalna politika ekonomske obnove zahtjeva ovladavanje polugama nacionalne ekonomije. No, ekonomije su sve manje "nacionalne", a sve više "svjetske". U pravilu ekonomske poluge sve više izmiču kontroli države. U posljednjih dvadesetak godina većina globalnih politika gospodarskog razvoja je propala. No, zbog društveno gospodarskih problema, koji zapravo ugrožavaju svjetsko društvo, biti će potrebno, prije ili kasnije, upotrijebiti međunarodne regulativne mehanizme radi

ekonomskog preživljavanja svijeta (Guy i Lefebvre, 1995). Financijski centri, uključujući i Međunarodni monetarni fond diktiraju globalnu ekonomsku politiku. Ima mišljenja koja nastoje ostvariti povrat putem poticaja rasta. Tako se i *UNWTO* uključuje sa svojim mehanizmima u ovom procesu, često podržavajući multinacionalne korporacije na svom cilju.

S dugoročnim razvojem turizma, otvaraju se mnoga pitanja u kojem se pravcu razvija taj proces. S obzirom na vrlo isprepleten međuodnos između emitivnih i receptivnih zemalja, uvijek se postavlja pitanje kako se taj međuodnos razvija, koje su njegove specifičnosti i kakva je njegova budućnosti. S obzirom na to, cilj istraživanja je utvrditi postojanje mehanizma sprege između emitivnih i receptivnih zemalja. S druge strane, on je postao politički imperativ nacionalnih interesa na polju ekonomskih, političkih i kulturnih odnosa. U 21. stoljeće ušli smo sa brojnim sudionicima, uključujući tehnološke, generičke ili političke (Pauchant, 1998). Tako se vode različite diskusije u kojima se turizam vidi kao neokolonijalna aktivnost.

2. EKONOMSKE OSNOVE RAZVOJA

Promjene u političkoj ekonomiji, tako i u turizmu normalna su pojava. Da bi se u potpunosti mogao razumjeti proces globalizacije, potrebno je uputiti na postojanost političko-ekonomskih procesa koji su se odvijali u dvadesetom stoljeću. Ne ulazeći u geopolitičku polarizaciju razvoja, već samo u aktualne suvremene procese globalizacije, nemoguće je ne spomenuti postojanost geoekonomske povijesti. Istraživanje globalnog razvoja prihvaća postojanost političko-ekonomske logike svjetske ekonomije. Tako su se razvijale sprege i međuodnosi u razvoju koji su poznati u političkoj geografiji (Taylor, 1987.).

U geoekonomskom povijesnom razvoju kasnih sedamdesetih i početkom osamdesetih godina prošlog stoljeća pojam globalizacije imao je sasvim drugo obilježje od današnjeg. Globalizacija se odvijala u tijesnoj vezi sa sferom geoekonomije i geopolitike, što se odrazilo i na sistem svjetske ekonomije. Ekonomska situacija u svijetu u biti se ne mijenja, za razliku od političke - transfer bogatstva ostajao je u većem dijelu jednosmjeran, od nerazvijenih zemalja prema razvijenima. Često se pritom postavljalo pitanje uspostavljaju li institucije razvijenih zemalja time i nove oblike kolonijalizma.

Ekonomska snaga razvijenih zemalja i njihov superiorni odnos omogućili su im da dominiraju na mnogim turističkim regijama. Takvom turističkom eksploatacijom uspješno je bila definirana ekonomska korist, s nepreciznim neekonomskim posljedicama. Zbog nedostatka mehanizma kontrole u razvoju turizma u manje razvijenim zemljama strategija je bila upitna i redovito nedefinirana (Britton, 1982.). Zbog toga se događalo da pojedine zemlje skrenu od željenoga smjera razvoja. Danas je stanje izmijenjeno. Težište je postavljeno na organizacijsko-funkcionalnom načelu i spregama.
Tako rasprava oko termina globalizacije varira, počevši od onih koje upozoravaju na kompleksnu društvenu bezličnost iIi koncept nepouzdanosti pa do onih koji je podržavaju kao snažni organizacijski i upravljački aparat, nazivajući ga "globalnom biblijom".

Je Ii u pitanju integracija "ekonomskog carstva", politike i kulture – pitanje je koje zaokuplja brojne autore. Cilj ovog procesa je razvijati nove ekonomske i organizacijske odnose u većini područja života. To se odnosi i na proces integriranja pojedinih nacionalnih u jedinstvenu (integralnu) ekonomiju. Ekspert za marketing, Ted Libvitt bio je kritiziran da je precijenio rast globalnih tržišta. Dokazalo se da je ipak bio u pravu. Njemu se pridružuju i drugi, s tim što ističu da su mediji i tehnologija smanjili svijet, te da će se Ijudski ukusi izjednačiti stvarajući jedinstveno globalno tržište. Tehnologija okreće svijet prema "jedinstvenim zajednicama" i nije više bitno kojoj rasi, religiji ili kulturi pripadaju - oni svi skupa ubiru plodove tehnologije u bilo kojem obliku.

U ovaj proces uključena je i kultura. Činjenica je da aspekti kulture povezuju pojedince i skupine. Često se ističe da kultura ima specifičan prostorni uzorak jer je jezik pri tome bitni faktor. Globalizacija nema granica, ali kultura ih ima. I to je posebno važno i presudno u području turizma, pa dok se s jedne strane, globalizira tiržište roba i usluga, s druge strane, u turizmu, destinacije se diferenciraju i temelje na autentičnosti.

Malo je pisano o političkoj ekonomiji i turizmu. Dok je turizam predmet istraživanja, povezan s regulacijom tržišta, politička znanost nudi uvid kako različiti tipovi političko-ekonomskih režima reguliraju razvoj turizma. Društveni sistemi i razvoj turizma tijesno su povezani. Tako se javlja

međuodnos između pojedinih sistema i politike provođenja razvoja turizma. Taj se proces izražava tipologijama između uloge društvenog sistema i političkog sistema. Taj je međuodnos prikazan u tablici 1.

Tabela 1. Međuodnos razvoja političko-ekonomskih sistema i razvoja turizma

	Liberalizam	**Socijalna demokracija**	**Komunizam**	**Merkantilizam**
Uloga države u ekonomiji	Mali/ minimalan utjecaj	Djelomičan utjecaj; veće blagostanje	Dominantan utjecaj; vlasništvo u cjelini državno	Veliki utjecaj; malo blagostanje
Uloga tržišta	Ključna	Važna, ne isključiva	Neznatna	Ograničena
Kapacitet države i autonomija	Nizak	Umjeren	Vrlo visok	Ograničen
Važnost jednakosti	Niska	Visoka	Visoka	Niska
Način formiranja politike	Pluralizam	Korporativa	Visoka	Niska
Mogući tokovi	Nejednakost, manipulacija	Prividno blagostanje države	Autoritalizam	Može voditi autoritalizmu; mogućnost uništenja tržišta

Izvor: O'Neil, 2007, str.97

Ove tipologije predstavljaju uloge država u zaštiti političke ekonomije (Webster, Ivanov, Illum, 2009). Međunarodna politička ekonomija potiče geoekonomske procese. U tom pogledu, geografska karta turizma sve više postaje politička, a sve manje ekonomska. Kad bi povezali pojedine političke sisteme s ekonomskim sistemima pojedinih zemalja, mogla bi se napraviti razlika u kakvim uvjetima političko-ekonomski sistem utječe na provođenje politike razvoja turizma.

3. GEOPOLITIČKE OSNOVE

Osamdesetih godina dvadesetog stoljeća u turističkom razvoju bio je snažan utjecaj razvijenih zemalja. To je razdoblje kada je individualni turizam postao masovni. Ovaj proces je pratio razvoj paketaranžmanskog turizma, a zračni prijevoz se sa svojim cijenama prilagodio turističkim tokovima. S ovim su potaknute neke radikalne promjene i razmišljanja o prirodi turističke industrije, njezina utjecaja na zemlje domaćina i pitanje što treba učiniti po pitanju budućeg turističkog razvoja u manje razvijenim zemljama. U destinacijama u kojima njihovi turisti dolaze, razvijene zemlje su razvile niz mehanizama za vladanjem tim tržištima. Zbog toga je većina nerazvijenih zemalja razvijala turizam pod utjecajem modela "intruzije". On se očituje u tome da se visoko razvijene zemlje ubacuju u gospodarske i društvene sisteme drugih zemalja na brojne načine. One su to radile, a i danas rade, iz različitih razloga i interesa, što uključuje i potrebu za novim ulaganjima, posebice na onim tržištima gdje njihovi građani putuju. Na taj način dio profita od turizma vraća se natrag u zemlje iz kojih potječu turisti, čineći time tu industriju još više "intruzivnom".

Više nego ikad prije, turistički sistem uključuje političke, sociokulturne i ekonomske institucije. U razvoju suvremenih ekonomskih međunarodnih odnosa i procesa turizam se danas odlikuje brojnim novim sudionicima i institucijama. Najčešće one ne spadaju u konvencionalne državne institucije. lako pojedine države imaju primarnu ulogu u međunarodnim odnosima, sudionici, kao transnacionalne organizacije, djeluju direktno na razvoj i funkcioniranje novih institucija

nevladinih organizacija i njihove aktivnosti. Ova generacija novih pitanja na polju međunarodnih odnosa odražava se znatno kompleksnije, dok se njihove teorije razlikuju više nego ikad ranije (Molwana i Smith, 1993).

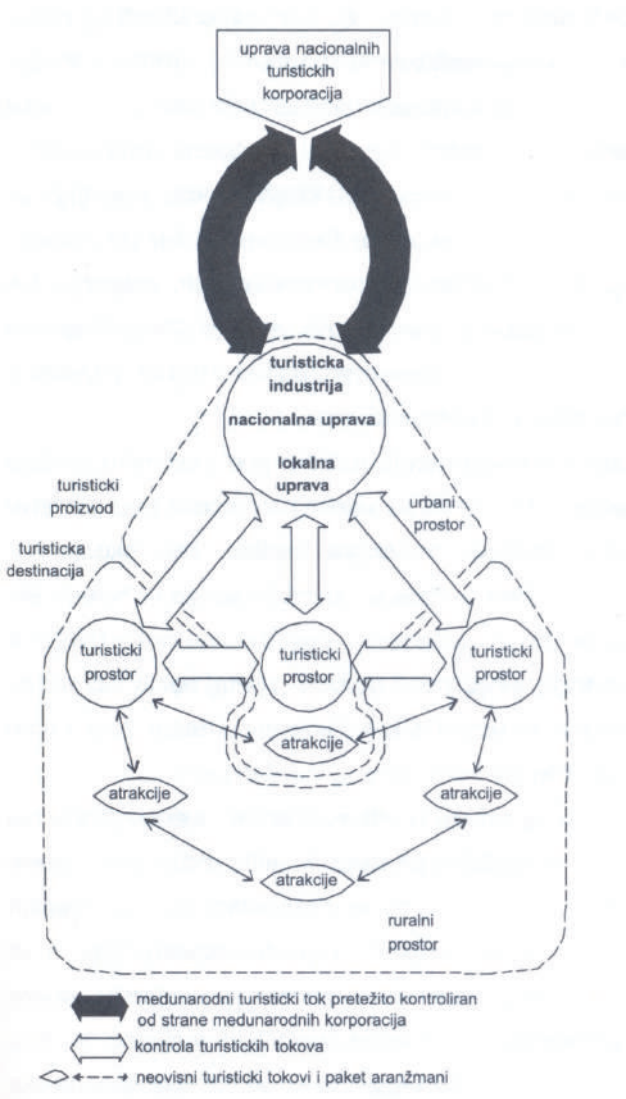
Promjene u komunikacijskim tehnologijama, uključujući prevozništvo, "izbacile" su turizam u političko i financijsko žarište kao jedan od najznačajnijih svjetskih čimbenika u globalnom gospodarskom razvoju. Zbog toga je danas teško analizirati međunarodne odnose u području trgovine bez inkorporiranja takvih putova kao što su međunarodno prevozništvo i protok tehnoloških i financijskih čimbenika. Doskora se na turizam gledalo izvan navedenih polja i odnosa. Danas, međutim, multilateralna dobra u međunarodnoj trgovini, turizmu i prevozništvu formiraju zajednički sistem gospodarskih kulturnih aktivnosti. Integracija komunikacijske tehnologije snažno je zahvatila turizam. Time se otvaraju nova pitanja turističke perspektive u 21. stoljeću. U tom svijetlu međunarodnih odnosa turizam predstavlja jedinstven laboratorij u istraživanju socijalnih znanosti.

Razvijene zemlje potaknule su neke radikalne promjene razmišljanja o prirodi turističke industrije, njezina utjecaja na zemlje domaćina i pitanje što treba učiniti u vezi s budućim turističkim razvojem u manje razvijenim zemljama. Ima više različitih mišljenja pri razmatranju nekih bitnih stavova o tim turističkim odnosima. Često se ističe da je to zapravo ubacivanje razvijenog svijeta u nerazvijeni, odnosno da su to nove verzije kolonijalizma. Tim negativnim mišljenjima pridružuju se i ona koja pokazuju da se turizam u nerazvijenim zemljama prodaje kao maštarija, koja vodi rastu pogrešnih vrijednosti u zemljama domaćina (Matthews, 1977).

Pogled na turizam zapravo je zamagljen. Zbog toga se često postavlja pitanje je li turizam dobar ili loš, i što treba učiniti za razvoj zajednice. Zapravo, turizam ima latentnu "unutarnju" pozitivnu snagu; on je s teorijskog gledišta napredan pogled koji poziva na neka značajna odstupanja od *statusa quo* u svjetskim društvenim i ekonomskim odnosima. Na globalnoj Ijestvici tih odnosa pojavljuje se transnacionalni interes. Taj model je i u razvijenim i nerazvijenim zemljama pod kontrolom transnacionalnih gospodarskih čimbenika. Kad su u pitanju nerazvijene zemlje, transnacionalni gospodarski interes je transparentan, dok je njegova provjera u razvijenim zemljama znatno zamršenija. Većina nerazvijenih zemalja razvija turizam pod utjecajem modela "intruzije". On se očituje u tome da se visoko razvijene zemlje ubacuju u društvene sisteme na brojne načine, kao ekonomski, kulturni i drugi. One to rade iz različitih razloga i interesa, što uključuje i potrebu za novim ulaganjima, posebice na onim tržištima gdje njihovi građani traže mogućnosti odmora. Na taj način dio profita od turizma vraća se natrag u zemlje iz kojih potječu turisti, čineći time tu industriju jos više "intruzivnom".

Ekonomska situacija u svijetu u odnosu razvijeni-nerazvijeni u biti se ne mijenja, ili se sporo mijenja, premda je politička situacija donekle izmijenjena. Transfer bogatstva ostaje u većem dijelu jednosmjeran, od nerazvijenih prema razvijenim. Institucije razvijenih zemalja uspostavljaju nove verzije kolonijalizma. Njihov superiorni odnos i gospodarska snaga omogućuju im da dominiraju nad mnogim turističkim regijama. Na tom turistički eksploatiranom prostoru uspješno su definirane ekonomske koristi, no s nepreciznim neekonomskim posljedicama. U tom procesu i međuodnosu pojedine zemlje, koje u turizmu vide izlaz iz ekonomskih poteškoća ili pak nosioca razvoja, najčešće ne posvećuju pažnju onim aspektima teorije političke ekonomije koji se tiču njihovih trajnih odnosa. Zbog nedostataka tog mehanizma u razvoju turizma u ekonomijama nerazvijenih zemalja razvojna je strategija vrlo mutna (Britton 1982.). Događa se tako da neke zemlje potpuno promaše željene ekonomske ciljeve.

Ključnom integrativnom snagom u međunarodnom turizmu postaju one kompanije koju su u stanju organizirati, koordinirati i vladati turističkim tržištem. One ujedno utječu na nametanje turističkih proizvoda i na turističku potrošnju. Zbog toga su pojedine receptivne zemlje u tijesnoj ovisnosti o međunarodnoj turističkoj mašineriji. Informacijski i komunikacijski razvoj omogućuju im kontrolu turističkih tokova, uključujući i snažne kompleksne mehanizme koji reguliraju ponudu i potražnju. Što se zapravo događa na relaciji "razvijeni" i "nerazvijeni" otvoreno je pitanje. Kad se to promatra u organizacijskom kontekstu, mogu se jasno vidjeti osnovni odnosi. Na vrhu su emitivne zemlje sa snažnim upravljačkim tijelom onih subjekata koji opskrbljuju turistički receptivne zemlje i prijevozništvo. Na središnjoj razini nalaze se turističke destinacije, a na dnu ili u bazi tog sistema su organizacijske strukture nacionalne i lokalne uprave (slika 1.).

Slika 1. Koordiniranje i usmjeravanje turističkih tokova
(Izvor: Britton, 1982)

Daljnjom analizom strukture odnosa u turizmu Trećeg svijeta upotpunjuje se sagledavanje njezine organizacije. Serija povratnih veza koja se javlja unutar ovih odnosa pod utjecajem je međunarodne mašinerije njihovih organizacija. Ključnom (integrativnom) snagom u međunarodnom turizmu postaju one kompanije koje su u stanju organizirati, koordinirati, kreirati i ovladati turističkim tržištem. One ujedno utječu na nametanje turističkog proizvoda i na turističku potrošnju. Zbog toga su pojedine receptivne zemlje u tijesnoj ovisnosti o međunarodnoj turističkoj mašineriji. Ostvarujući kontrolu nad izvorima i lokacijama turističkog tržišta, turističke i druge organizacije emitivnih zemalja reguliraju turistička kretanja. Posljedica takvog funkcioniranja međunarodnog turističkog sistema je u slijedećem: dok svi sudionici u hijerarhiji profitiraju do određenog stupnja, najveća se dobit ostvaruje na vrhu tj. u emitivnim zemljama.

Tendencija prema centralizaciji komercijalne vlasti unutar međunarodnog kapitala ubrzava uključivanje sve većeg broja zemalja u međunarodni turizam preko vanjske kontrole multinacionalnih korporacija. Nerijetko i međunarodne turističke kompanije promoviraju turističke destinacije. Njihovo sudjelovanje u promociji ovisi o faktorima koji osiguravaju egzistenciju njihovih kompanija. Turistička svjetska organizacija, Međunarodni monetarni fond, Europska unija, organizacije Ujedinjenih naroda i dr. utvrđuju parametre turističkog razvoja, politiku investicija i sl., a sve u dogovoru s multinacionalnim korporacijama.

Da bi sudjelovale na međunarodnom turističkom tržistu, neke su zemlje primorane prihvatiti

veliki udio stranog kapitala. To omogućuje emitivnim zemljama da reguliraju turističku potrošnju svojih građana i ostvare odljev novca iz te zemlje. Multinacionalne i druge organizacije neposredno ili posredno ostvaruju potrebu i način konzumiranja turističkih proizvoda. U biti glavni je problem velikog broja receptivnih zemalja, nadasve onih siromašnih kapitalom, u neravnomjernom tretmanu njihova uključivanja u međunarodne turističke tokove. Priljev turista najvećim dijelom postiže se ili dobivanjem podrške emitivnih zemalja ili onih snaga u tim zemljama koje utječu na njihov profit ili interes. Također, multinacionalne organizacije se bave modelima alternativnih destinacija. One time osnažuju svoj utjecaj na međunarodni turizam, posebno zbog činjenice što je kontrola velikog dijela turističkih tokova u rukama tek malog broja multinacionalnih korporacija.

Nasuprot ovom rastakanju nacionalnih ekonomija i nacionalnih društvenih sistema, tradicionalna sredstva državne intervencije čini se da su zastarjela i onemoćala. Između ostalog, globalna politika ekonomske obnove zahtjeva ovladavanje polugama nacionalne ekonomije, koja je sve više "svjetska". U pravilu ekonomske poluge sve više izmiču državi. U posljednjih dvadesetak godina većina globalnih politika gospodarskog razvoja je propala (Guay,, Lefebvre, 1995).

4. USPOSTAVLJANJE RAVNOTEŽE IZMEĐU RAZLIČITIH INTERESA U UPRAVLJANJU RAZVOJEM TURIZMA

Ovo pitanje zaokuplja brojne istraživače turizma kako bi se cjelovito sagledalo integriranje turizma na nacionalnoj, regionalnoj i globalnoj razini. Pokušavajući integralno sagledati u kojem se pravcu turizam kreće, ustanovilo se da su njegove polaznosti utemeljene na geopolitičkim i geoekonomskim odnosima. Na tom putu razvila se četiri podsistema (Đukić, Jerković, 2007):

- geopolitički,
- geoekonomski,
- globalizacija,
- integracija.

Podsistemi su sile koje «kruže oko turizma». Na regionalnoj razini djeluju gepolitički i geoekonomski podsistemi, a na globalnoj razini integracijski i proces globalizacije. U koliko je snažniji regionalni utjecaj, u toliko slabi proces globalizacije i integracije. S obzirom da turizam ima balansirajuću unutarnju snagu, ovaj se proces kontinuirano usklađuje. U zavisnosti koliki je utjecaj lokalne (i nacionalne) zajednice u turističkom gospodarstvu, toliko će ovo balansiranje imati pozitivni učinak. U koliko se izgubi lokalna kontrola nad turističkom industrijom, taj će utjecaj biti prepušten više globalizaciji, a manje nacionalnom i regionalnom utjecaju.

5. ZAKLJUČAK

Geopolitička i geoekonomska međuzavisnost u turizmu ukazuje da je ovaj proces proizašao iz interesne sfere globalne turističke industrije i onih integracijskih mehanizama koji usmjeravaju turističke tokove. Pri tom se pronalazi razne načine da se ovlada upravljanjem turizmom i turističkim tokovima. Jačanjem regionalnih turističkih tokova, integriranje turizma se odvija na geopolitičkim i geoekonomskim principima, dok se na svjetskoj razini odvija na principima globalizacije.

LITERATURA:

4. Britton, S. G. (1980): A conceptual model of tourism in peripherial economy, pp.1-12.
5. Britton, S. G. (1982): The Political Economy of Tourism in the Third World, *Annals of Tourism Researche*, 9(4), 331-338.
6. Butier, R. (2010): Tourism and Political Change, Goodfellow Publiche Limited, Oxford.
7. Cazes, G. (1998): PLAIDOYER ET PROPOSITIONS POUR LA CREATION D'UN OBSERVATIORE GEOPOLITIQUE DU TOURISME. *Revue de Tourisme*, 2, 2-8.

8. Cazes, G. (1999): Plaidouyer et propositions pour la creation d'un observatoire geopolitique du tourisme international, *Cahier Espaces,* 60, 15-23.
9. *CGD* (2006):*Center for Global Development*.
10. Đukić, A. (1995): Suvremeni integracijski procesi u međunarodnom turizmu, *Naše more*, 43(3-4), 137-142.
11. Đukić, A. (2001): PROMETNA GEOGRAFIJA: geoekonomske odrednice globalizacije prometa i turizma, *VUD*, str. 61-67.
12. Đukić, A., Jerković, S. (2007): GEOECONOMIC INTEGRATION OF TOURISM IN EU: Geopolitical scenario and geoeconomc perspectives, Geographical institut-Jovan Cvijić, Serbian Academic of Sciences and Arts Collection of papers, No.57, Beograd, 193-201.
13. Đukić, A., Jerković, S. (2007): GEOPOLITICAL AND GEOECONOMIC INTERDEPEDANCE IN TOURISM DEVELOPMENT, 26.international Congres, Zbornik radova, Maribor, 439-445.
14. Gauy, P. Y., Lefebre, S. (1995): UNIVOCITE ET VARIABILITE DES IMPACT SOCIAL DU TOURISME INTERNATIONAL QUELQUE ELEMENTE DE REFLEXION, *Revue de Tourisme*, 4. 20-34.
15. Kearney, A. T. (2004): Offshore Location Attractivenes Index, ATKEARNEY, Foreing Policy, New York.
16. Koncul, N. (2004): POLOŽAJ TURIZMA U. GLOBALNIM EUROPSKIM INTEGRACIJSKIM PROCESIMA, Naše more, 51(5-6), 206-213), ISSN 0469-6255.
17. Matthews, H. G. (1975): International Tourism and Political Science Research, *Annals of Tourism Researche*, 2, 195-203.
18. Matthews, H. G. (1977): Radical and Third World Tourism, *Annals of Tourism Researche*, 4, 20-28.
19. Matthews, H. G. (1991): POLITICAL SCIENCE AND TOURISM, *Annals of Tourism Researche*, 18, 120-135.
20. Mowlana, H., Smith, G. (1993) Tourism in a Global Context, *Journal of Travel Research*, 31, 20-27.
21. O'Neil, P. (2007): Essentials of Comparative Politices, Norton, str. 97.
22. Pearce, D. (1987): Tourism Today: a geographical analysis, *Longman Scientific□Technical*, pp.12-14, New York.
23. Taylor, J. P. (1993): Political Geography – World-Economy, National-State and Locality, Longman, London.
24. Webster, C., Ivanov, S., Illum, S. (2009): NTOs and State Policy: The Paradigms of Political Economy and Insitutional Response to Tourism in Times of Economic Crisi, ICTDM, Proccedings, 497-500.

GEOPOLITICAL AND GEOECONOMIC PROCESSES IN TOURISM

NIKO KONCUL, ANTONIJE ĐUKIĆ

Department of Economics and Business Economics, University of Dubrovnik, 20000 Dubrovnik, Croatia

Geopolitical and geoeconomic interdependence of tourism indicates that this process has emerged from global tourist industry sphere of interest and those integration mechanisms which govern the tourist flows. The interest to control tourism and tourist flow management finds various methods along the way. Strengthening of regional tourist flows and integration of tourism is based on geopolitical and geoeconomic principles, whileas on the global level it is based on globalization principles.

МИЛИМИР ЛОЈОВИЋ,
ОБРЕН ГЊАТО

UDC: 338.483(497.6 RS)

СТРАТЕШКИ ПРИСТУП РАЗВОЈУ ТУРИЗМА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

МИЛИМИР ЛОЈОВИЋ, ОБРЕН ГЊАТО

Висока школа за туризам и хотелијерство, 89000 Требиње, Република Српска

Сажетак: Туризам у савременом свијету биљежи бржи раст од било које друге привредне гране, снажно покреће развој низа привредних и непривредних дјелатности, доприноси имиџу државе, зближава људе и сл.
Туристичка привреда је веома осјетљива на политичке изазове, конкурентност туристичких тржишта, савремене захтјеве туристичке тражње, социјалне токове и сл.
Стратешки приступ развоју туризма Републике Српске подразумијева вредновање туристичких потенцијала, унапређење туристичког производа у складу с туристичком тражњом, адекватне мјере подстицаја и унапређење институционалног оквира, а све у складу с усвојеном Стратегијом развоја туризма до 2020. године.
Кључне ријечи: Развој, туризам, животна средина, стратегија, туристичке вриједности, туристичка тражња, туристичка понуда, институционални оквир, подстицај.

Abstract: Modern days' tourism marks a much larger growth than any other commercial branch. Therefore, it boosts the development of a whole range of commercial and non-commercial activities, improves a country's image, brings people together, etc.
Tourist economy is highly sensitive to political stability, tourist market competitiveness, modern requests of tourist demands, and social trends.
Strategic approach to tourism development in Republika Srpska refers to the evaluation of tourist potentials, the improvement of tourist product in line with tourist demands, the adequate incentives, and the improvement of institutional framework all in compliance with the adopted Strategy of tourism development up to 2020.
Key words: development, tourism, environment, strategy, tourist values, tourist demands, tourist offer, institutional framework, incentive.

ОПШТЕ НАПОМЕНЕ

Тенденција раста и развоја међународног туризма указује да је туризам брзорастућа „индустрија“ која све значајније утиче на национални и глобални економски развој.

Након педесетих година двадесетог вијека, посебно крајем двадесетог и почетком двадесет и првог вијека, туризам добија све масовни карактер, и у међународним и домаћим туристичким кретањима. Заузима треће мјесто у међународној размјени материјалних добара и услуга, па тако добија све значајније мјесто у свјетској економији.

Према подацима Свјетске туристичке организације (WTO) просјечна годишња стопа раста међународног туристичког промета, у периоду 1950-1990. године, износила је 7,3 %, а туристичке потрошње 12,7 % . Тенденција раста настављена је до 2000.године, уз просјечну стопу раста броја туриста од 4,3% и туристичке потрошње од 6,2 %.

У међународном туризму 2000.године учествовало је 687 милиона учесника, са потрошњом од 473 милијарде америчких долара не рачунајући издатке за туристички превоз.

Ефекти туризма и његов значај, мисли се на глобални ниво, могу се у потпуности сагледати тек кад се међународном туристичком промету додају ефекти домаћег туристичког промета, који је за око десет пута већи од међународног.

Према подацима WTO 2010.године, у међународном туристичком промету учествовало је 935 милиона учесника, а девизни прилив од међународног туризма, остварен у 2009. години, износио је 852 милијарде USD *(Попеску Ј.,2011, стр. 3*).

Релевантне процјене Свјетске туристичке организације указују на то да ће у периоду до 2020.године број учесника у међународним кретањима расти по стопи од 4,1%, тако да би, до 2020. године, у туристичком промету учествовало око 1,54 милијарди особа (*Попеску Ј.,2011. стр. 3).*

Дакле, орјентација ка туризму представља начин за максимализацију добити од туристичких ресурса, пут ка увећању броја радних мјеста, подстицај развоју низа привредних и непривредних грана, подизању животног стандарда, повећању девизног прилива, побољшању инфраструктуре, веће инвестиционе активности и структуре инвестиција , бржег развоја недовољно развијених земаља и подручја, бољег управљања животном средином, итд. На основу претходног, може се закључити да туризам са становишта привредних ефеката треба третирати „као подручје међузависног, комплементарног и комплексног дјеловања бројних функција, што га карактерише као изразито полифункционалну појаву“ (*Марковић С.З.,1972.стр.31*).

У Републици Српској, након 2000.године, туризам биљежи раст, али у много чему заостаје за туризмом развијених европских земаља. Мјерено бројем туристичких ноћења по становнику Република Српска заостаје за туризмом Европске уније 15 пута. Такође, учешће туризма у БДП- у, у односу на развијене туристичке европске земље, мањи је за 13 пута, док је број запослених, у релативном односу, дупло мањи. Туристичка потрошња (приходи) учествује са 0,95% у БДП-у, а запослени са 5,8 % у укупном броју запослених у РС (*Стратегија развоја туризма РС, 2010-2020, стр. 7-8).*

НА ЧЕМУ ТЕМЕЉИТИ РАЗВОЈ ТУРИЗМА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Унапређење туризма и остварење стратешких циљева развоја ове изузетно сложене привредне гране подразумијева стратешки приступ вредновању:

- ***туристичких потенцијала Републике Српске;***
- ***савремених захтјева туристичке тражње;***
- ***компаративних предности туристичке понуде***
- ***Усвојене Стратегије развоја туризма Републике Српске, за период 2010-2020.година.***

ТУРИСТИЧКИ ПОТЕНЦИЈАЛИ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Укупан развој Републике Српске, па и туризма, дефинишу брпојни фактори. Примаран значај тиче се животне средине, њених природних и антропогених вриједности.

Републику Српску одликује разноврсна природна средина. Разноврсност рељефа, различитост климе, различити појавни облици вода, те разноврстан биљни и животињски свијет представљају потенцијал развоја туризма. Уствари, природна средина и природне туристичке вриједности су сегмент животне средине кључног фактора развоја туризма.

Животна средина

Темељ развоју туризма чини здрава животна средина и вриједни природни туристички ресурси. Чињеница да је Република Српска дефинисала туризам као стратешки правац развоја истиче потребу њеног очувања, а изградња система еколошке безбједности дефинисана је Просторним планом РС (2010-2015) који дефинише развој, могућности и ограничења, потребу за простором и одговорност корисника простора. Уствари, развој туризма у тијесној је вези с привредним растом а он подразумијева умјерено искоришћавање природних ресурса у смислу да се њима рационално поступа приликом креирања и кориштења производа за вишенамјенску употребу. Социјална правда задире у етичке проблеме, но она има и политичку конотацију.

Социјална правда као категорија одрживог развоја данас се не може посматрати као тежња за успоставом социјалне једнакости, већ као тежња балансираног развојан не само у име повлашћених класа или нација већ и између постојеће и сљедећих генерација (*Ђукановић, М, 1996, стр, 173-174)*.

Сегмент заштите животне средине РС, у оквиру Просторног плана, дефинише улогу владиних и невладиних институција, група и појединаца, те корисника простора, а за циљ има:

- заштиту биодиверзитета;
- заштиту биоценоза и биотопа ;
- заштиту природних амбијенталних цјелина;
- очување природних предјела посебне вриједности;
- заустављање даље деградације природне средине;
- отклањање и заштита од жаришта еколошких ризика,

Укупан простор Републике Српске припада великим морфолошким цјелинама: Панонској, Планинско-котлинској и Јадранској Сваку од ових области дефинише животна средина посебних природних туристичких вриједности. У основи, ради се о здравој животној средини, с ријетким изузезецима антропогене загађености урбаних и периурбаних простора.

Животна средина ***Панонске области РС*** захвата сјеверни равничарски дио Републике: Посавину, Лијевче поље, Семберију и ниске планине висине до 1000м у ободу Панонског басена. Могућности туристичке валоризације почивају на вреднвању компаративних предности степско-континенталних екоклиматских, биоклиматских, рељефних, хидролошких и биогених потенцијала.

Животна средина ***Планинско-котлинска области*** захвата средишњи дио Републике Српске, између Панонске области на сјеверу и Јадранске на југу. Печат морфологији простора дају високе и средње високе планине између којих се налазе изоловане котлине и ријечне долине. У основи претпостављају развој планинског туризма и свих облика туризма у вези с вредновањем планина и њихових туристичких вриједности.

Животна средина ***Јадранске (субмедитеранске) области*** захвата већи дио источне Херцеговине, изузев њеног планинског дијела у подручју Гацка и Невесиња. Област припада зони дубоког крша, којој главно обиљежје дају ниска поља у кршу и карстна хидрографија. Овај дио Јадранске области познат је под називом херцеговачке Хумине.

Међупољски простори, безводни и деградирани, имају екоклиматски и значај у сточарству и пчеларству (*Гњато, Р и Гњато О, 2008, 411-420*).

Биоклиматска разноврсност

Републику Српску одликује различита и здрава клима. Различитост се испољава у карактеристичним типовима и њиховим специфичностима што може имати посебан значај у туристичкој валоризацији простора. У цјелини, клима Републике Српске има умјерено-континентална обиљежја. Ипак, поједини дијелови показују видне разлике, које су посљедица утицаја великих морфолошких цјелина: са сјевера Панонског басена, са југа Јадранског басена и ширег простора Медитерана, те положаја Републике Српске у контексту Планинско-котлинске области Балканског полуострва.

На климу Републике Српске у великој мјери утиче глобална циркулација ваздушних маса, са сјевера и сјеверо-истока субполарних и поларних, са запада и југозапада маритимних (влажних), и са југа тропских (сувих). Ови утицаји изазивају чешће промјене времена. Углавном, у већем дијелу године преовлађују стабилна антициклонска стања праћена сувим и ведрим временом, љети топлим и умјерено топлим, а зими хладним и умјерено хладним.

Сјеверни дио Републике Српске: Посавину, Лијевче и Семберију и ниске острвске планине Козару, Мотајицу и Просару одликује панонска клима као подтип умјерено континенталне. Од посебног значаја за развој туризма, како зимског тако и туризма у топлијем дијелу године, подразумијевајући различите видове туризма, има клима острвских планна, посебно Козаре као заштићеног туристичког простора.

Планинско-котлинска област има планинско-котлинску климу у којој су добро изражена два годишња доба, љето и зима, док су пролеће и јесен прелазних одлика. У односу на котлине, на планинама су љета краћа и свјежија, погодна за боравак, активан одмор и организацију различитих видова туризма: здравственог, излетничког, рекреативног, спортског, ловног, риболовног и сл.

На висинама изнад 1500м надморске висине влада права алпска клима. Одликује се кратким и свјежим љетима и дугим и хладним зимама са релативно доста снијега. Прелазна доба, пролеће и јесен, слабо су изражена и кратко трају.

У котлинама током зиме и током јесени, често и током пролећа, честе су магле, што ни на који начин не погодује вредновању простора.

Жупна клима је заступљена у затвореним и релативно дубоким котлинама, заштићеним од продора хладних маса. У таквим котлинама и љетне и зимске температуре су више од температуре околних простора. Жупну климу имају Фочанска и Вишеградска котлина и доње Поуње.

Јужни дио Републике Српске (Херцеговачке хумине и рудине) одликује измијењена медитеранска клима специфичних биоклиматских, ековегетацијски и туристичких вриједности (*Гњато, Р, и други, 2005, 31-36).*

Различити типови климе и распрострањеност климатских типова у Републици Српској претпоставка су различитим могућностима развоја туризма. Свакако, посебан значај, с аспекта развоја различитих видова туризма, имају простори средње високих и високих планина, те простори измијењене медитеранске климе.

Биогеографска разноврсност

Биогеографске одлике Републике Српске у складу су са општим и посебним еколошким условима. Уствари, сагласно припадности Републике Српске великим макроморфолошким цјелинама разликујемо Јадранску, Планинско-котлинску и Панонску фитогеографску област. Сваку од њих одликују посебне биогеографске а тиме и амбијенталне односно туристичке вриједности.

Јадранској области припада предио Хумина и Рудина у источној Херцеговини. Тај предио одликује ниско растиње, шумске заједнице храста, цера, храста медунца, јасена, дријена, жбунастих биљака: купине, драче и аутохтоне биљне врсте познате под називом „зановет“, од огромног значаја у исхрани оваца и коза, те заступљеност љековитог биља у којем доминира кадуља. Карактеристичне аграрне културе у Хуминама су винова лоза, дуван и смоква.

Планински дио Републике Српске, између 800 и 1000м надморске висине одликују букове шуме изнад којих се простиру четинарске а изнад њих су планински пашњаци и планинске голети. У релативно дубоким и пространим котлинским просторима умјесто природне вегетације заступљене су различите аграрне културе (кромпир, кукуруз, озиме житарице, и сл.).

Свакако, највећу вриједност, не само економску већ и еколошко-туристичку, имају високе шуме. Оне имају огроман значај у биосфери: врше акумулацију сунчеве енергије, утичу на појаву падавина, мијењају температуру ваздуха, смањују испаравање, ублажују дејство вјетра, имају амбијентални и здравствено-туристички значај и сл.

Планинску област настањују бројне врсте ниске и високе дивљачи и ријетких птица. Осим еколошког, бројне врсте имају туристичко-географски значај, нарочито у ловном туризму.

Панонску област сјеверног дијела Републике Српске одликују степскоконтинентална вегетација и културе у вези с еколошким посебностима. Око равничарских ријека карактеристична је хидрофилна вегетација (топола, врба , барско растиње), док су ниске острвске планине јужно од Саве, углавном под листопадном вегетацијом, што чини основ све развијенијег ловног туризма, како домаћег тако и иностраног *(Гњато, Р, и други, 2005, 37-41).*

Водни потенцијали

Републику Српску одликују равничарске, планинске и ријеке карстних простора, знатан број природних и вјештачких језера као и термалних и минералних извора. Сваки од поменутих појавних облика има посебан значај у валоризацији, како у погледу развоја туризма тако и осталих видова привредног и укупног развоја. Многе планинске ријеке и планинска језера имају непроцјењиву туристичку вриједност.

Посебну вриједност у туризму РС имају термалне воде, распрострањене од Новог Града на западу до Бијељине и Вишеграда на истоку. Оне су основ балнео туризма. На бази искоришћавања љековитих вода развили су се бројни балнеолошки центри: Врућица крај Теслића, Слатина, Лакташи, Мљечаница, Српске Топлице, Кулаши и Дворови. Извори термо-минералне воде Љешљани поред Новог Града претпоставка су развоја још једног балнеолошког центра у Републици Српској. Поменуте бање имају низ функција, првенствено здравствену, али све више и туристичку, у оквиру које се остварују све већи захтјеви у сфери спортског, конгресног, етно, манифестационог и сл. видова туризма. У источном дијелу Републике Српске балнео функцију треба да успостави Бања Губер крај Сребренице, а значајније да унаприједи Бања Вилина Влас крај Вишеграда.У високим планинама РС налазе се бројна ледничка језера. Окружена су четинарском шумом, имају чисту, бистру и хладну воду, богата су рибом и представљају омиљена мјеста излетника, планинара, риболоваца, авантуриста. Најзначајнија су на Зеленгори (Орловачко, Котланичко, Штиринско, Црно, Бијело, језеро Доње баре и језеро Горње баре). Саобраћајну доступност, теренским возилима, има само Орловачко језеро. У љетним мјесецима релативно је посјећено камперима и спортским риболовцима. Вредновањем укупних природних, дијелом и антропогених, потенцијала ширег локалитета Орловачког језера могуће је развити посебне видове туризма, својствене туристима посебних захтјева (авантуризам, планинарење, лов, фото-лов, спортски риболов, посјета сточарским катунима и сл). У туристичкој понуди и развоју туризма РС све већи значај имају вјештачка језера: Перућачко и Зворничко на Дрини, Билећко и Горичко на Требишњици и Бочац на Врбасу. Сем спортова на мирним водама, који се већ традиционално одржавају, ова језера имају све значајнију **излетничку и** спортско-риболовну функцију. Изградња неопходне туристичке инфра- и супраструктуре у зони вјештачких језера, може знатно допринијети развоју и унапређењу различитих видова туризма на поменутим језерима. Постојеће стање, у поменутом смислу, није адекватно и достатно. Уз транзитне комуникације преовлађују мотели и ресторани намијењени туристима у транзиту. У потпуности изостају рибарска насеља и објекти прилагођени потребама туриста и туризма на мирним водама. У том погледу, неопходни су подстицаји који ће створити предуслове развоја туризма на вјештачким језерима, поштујући еколошке стандарде, стандарде у туризму, локалну арихитектуру и сл.Туризам на планинским ријекама представља бренд у савременомн туризму и све је више у интересу туриста посебних захтјева. Све већи значај у том погледу има рафтинг на Тари, оном дијелу који припада РС, и на Врбасу, сплаварење на горњем дијелу тока Дрине, те излетнички, еко, и риболовни туризам на Јању, Пливи, Рибнику, на горњем току Неретве и др. Различите могућности туристичке валоризације имају и равничарске ријеке, посебно Сава. У ту сврху неопходно је адекватно уредити поједине локалитете, изградити мања пристаништа, марине, шеталишта и сл. (*Гњато, Р, и други, 2005, 31-37).*

Антропогени потенцијали

Становништво, културно-историјске вриједности и инфра- и супраструктурни системи чине битну претпоставку развоја туризма Републике Српске.

Развој туризма у тијесној је вези с структуром запосленог становништва. У структури запосленог становништва Републике Српске 1999. године туризам и угоститељство учествовали су са 3,1%, а 2008. г. са 5,8**%**, што је далеко испод просјека европски развијених туристичких земаља.

Једна од специфичности туристичке дјелатности јесте флуктуација у броју запослених у току године. Без разлике на врсту посла и дужину ангажовања, за већину учесника у

туристичкој индустрији РС, неопходна је додатна едукација у циљу подизања на виши ниво професионалности.

Разлике у броју запослених у туризму и угоститељству по општинама један су од показатеља разлика у развијености туризма и валоризације туристичких потенцијала појединих дијелова Републике Српске. Општина Бања Лука је 2008.г. имала највише запослених у туризму и угоститељству, 21,9% од укупног броја запослених у овим дјелатностима у РС, а општина Приједор имала је 7,6%. У 2008. години у само седам општина (Бања Лука, Приједор, Бијељина, Пале, Добој, Градишка и Лакташи) било је запослено 54,2% свих ангажованих у туризму и угоститељству Републикер Српске. Туризам и угоститељство знатно учествују у структури запосленог становништва општина Ново Горажде (13,4%), Пале (12,6%), Вишеград (10,1%) и Источна Илиџа (9,0%). Општине Доњи Жабар, Берковићи, Осмаци, Калиновик, Трново, Вукосавље, Петровац, Оштра Лука, Источни Стари Град и Крупа на Уни мале су површине, слабе инфраструктуре, привредно неразвијене и имају испод 20 запослених у туризму и угоститељству. Општине Језеро, Купрес и Источни Дрвар, према званичним показатељима, нису имале 2008. г. запослених у овим дјелатностима. С обзиром на структуру, сложеност и разноликост послова везаних за туристичку дјелатност, од великог је значаја образовна структура запослених. Прецизних статистичких података о стручној спреми запослених у туризму у Републици Српској нема, али се на основу парцијалних података може закључити да кадар са високом и вишом стручном спремом чини тек 10–15% запослених. Највише, чак трећину запослених, чини квалификована радна снага.

Анализа образовне структуре и територијалне заступљености запослених у туризму РС показује:

- мало учешће запослених у туризму и угоститељству, свега 5,8% укупног броја запослених у РС (2008. године),
- знатне разлике броја запослених по појединим општинама,
- мало учешће запослених са одговарајућом високом и вишом школом, свега 10 – 15%
- 1/3 запослених чини ниско квалификована радна снага (*Стратегија развоја туризма РС 2010-2020,, стр. 19-21*). .

Република Српска посједује богато и разноврсно **културно-историјско** наслијеђе. Оно у доброј мјери чини окосницу развоја али и перспективу развоја туризма. Међу најатрактивнијим историјским грађевинама и споменицима сакралне и меморијалне намјене издвајамо: православни манастири и католички (фрањевачки и трапистички) самостани, цркве са очуваним зидним сликарством и други сакрални објекти наглашене историјске и архитектонске вриједности, заједно са вриједним покретним наслијеђем у њима, цркве брвнаре, некрополе са стећцима (*Лојовић,М, 2008, стр.511-519).*

Посебно занимљива културно-историјска подручја су она **руралног карактера**, у којима се културно-историјска компонента сједињује са изузетним природним вриједностима и тако добијају значај културног пејсажа.

Ограничавајући фактори у коришћењу културно-историјског наслијеђа Републике Српске као туристичког ресурса су: неизграђеност инфраструктуре, супраструктуре, недовољно развијена свијест о значају очувања културно-историјског наслијеђа код локалног становништва, неувезаност такозваног активног амбијента, манифестација и нематеријалне компоненте културног и историјског наслијеђа, отсуство концепције рецептивног туризма, неразвијеност идеје о могућности пласирања културно-историјског наслијеђа РС у смислу развојног ресурса, недовољно припремљена водичка служба и сл.

Анализа **инфраструктурних и супраструктурних система** Републике Српске показује недовољну развијеност и недостатке у туристичкој понуди. Од посебног значаја за развој туризма, посебно транзитног, су трансферзални путни правци: Вишеград – Требиње, Градишка - Бања Лука – Шипово, Бијељина – Зворник- Требиње, Шамац – Добој и Нови Град-Бања Лука (*Стратегија р. т. 2010-2020, стр. 24-26).*

На трасама поменутих путних праваца неопходна је ревитализација коловоза и изградња пратеће инфраструктуре, што подразумијева и изградњу одговарајуће супраструктуре. Развој и унапређење туризма РС у пуној мјери претпоставља ревитализацију ускотрачних пруга: Шипово – Срнетица и Чапљина – Требиње – Билећа. Уз већ ревитализовану

пругу Вишеград – Вардиште, оне ће допринијети испуњењу специфичних захтјева туристичке тражње, укупног развоја туризма РС, и успостави интегралног руралног развоја.

Остали видови саобраћаја, авионског и водног (на ријекама), немају значајниг удјела у туристичком промету РС.

Туристичка **супрастуктура** (смјештајни капацитети) углавном задовољавају потребе тражње. Но, у основи недостају објекти већих смјештајних капацитета, што се посебно одражава на развој зимског туризма. Према подацима за 2008. годину, примаран значај имају хотели (66% укупних смјештајних капацитета). На другом мјесту су мотели (17% смјештајних капацитета), пансиони и преноћишта (11%) и категорија остало (6%) (*Стратегија разв. т. РС 2010-2020, стр. 28-31).* Такође, истраживања су показала застарјелост и недовољну опремљеност смјештајних капацитета, посебно хотела, те све веће учешће мотела у туристичкој понуди и оствареним туристичким ноћењима што се доводи у везу с конкурентношћу цијеном и квалитеом услуга.

САВРЕМЕНИ ЗАХТЈЕВИ ТУРИСТИЧКЕ ТРАЖЊЕ

Сва истраживања савременог туризма од стране Свјетске туристичке организације говоре да међународни туризам доживљава метаморфозу и преструктурирање.

Према Свјетској туристичкој организацији нови туризам карактерише флексибилност, сегментација и аутентичност. Туристичка тражња постаје све захтјевнија. Засићена је традиционалном услугом и класичним туристичким производом. Туристичка мотивација и очекивања туриста су најзначајнији сегмент савременог туризма.Туристичка тражња постепено напушта масовни „упаковани“ производ, а орјентише се према еко-производу са већим нивоом квалитета и „индивидуалности“, заснованог на међународним стандардима. Туристичка тражња креће се према „зеленим“ еколошки чистим континенталним дестинацијама („путовања ради здравља“), односно према планинским, сеоским и бањским туристичким центрима и подручјима.

Савремена туристичка тражња усмјерена је ка љепоти природе и руралном окружењу, здравој храни и аутохтоним вриједностима.

У новије вријеме, посебно у развијеним земљама, *рурални туризам* има све већу улогу у туристичком промету, нарочито у Швајцарској, Аустрији,и Италији. На простору Републике Српске овај вид туризма је у почетној фази. За његов развој постоје реалне предпоставке, бар када је у питању разноврсност туристичке понуде. Села различитог типа, физиономије, функционалности, различитих културних обиљежја, насељена различитим етничким скупинама, у различитим природним, посебно екоклиматким и биогеографским условима, и др., само су неке од компаративних предности развоја овог туризма у односу на остале видове.

У оквиру територија Републике Српске има 2580 насеља сеоског типа. Многа од њих пружају реалну основу за развој сеоског туризма. Ипак, села разбијеног типа у брдско-планинским просторима потенцијално туристички су напреднија. У том смислу неопходно је истакнути потенцијале Козаре, Влашића, Мањаче, Озрена, Романије, Јахорине, Зеленгоре, Маглића, Волујака...*(Гњато Р.,и други, 2005).*

Савремени начин живота, услови рада у урбаним срединама, брига за здрављем, потреба човјека за кретањем и промјеном средине захтјевају додатне здравствено-туристичке услуге, као значајан сегмент туристичке тражње.

Екотуризам у заштићеним природним просторима Републике Српске један је од селективних облика туризма и захтијева посебне програме и стандарде у у смислу заштите животне средине и успоставе одрживог туризма. У том смислу све се више говори о тзв. „одговорном“ туризму.

ТУРИСТИЧКО ОКРУЖЕЊЕ КАО ФАКТОР СТРАТЕГИЈСКОГ ПРИСТУПА РАЗВОЈУ ТУРИЗМА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Анализа туристичких питенцијала и туристичких тржишта показала је да Републике Српска у односу на туристичко окружење има специфичну али не, с обзиром на укупне могућности развоја и унапређења, компаративну предност у односу на непосредно окружење. Ипак, постоје извјесне компаративне предности у смислу обликовања јединственог и на тршишту конкурентног туристичког производа. Предности туристичке понуде у неким сферама туризма, као што је планински, с акцентом на зимске спортове, су: традиција, имиџ, туристичка инфраструктура и сл. Овом компаративним предностима трба додати, очуваност животне средине, наглашен гео и био-диверзитет, транзитност простора односно предности географског поожаја и сл.

Туристички биланс РС, мјерен упоредним показатељима бројем посјетилаца и бројем ноћења, са земљама из непосредног окружења је негативан. Највећи туристички дефицит РС има са Црном Гором. На једно ноћење остварено у Републици Српској из Црне Горе грађани Републике Српске остваре у просјеку 77 ноћења у Црној Гори. Упоредни показатељи са Хрватском су нешто повољнији, па је однос 1 : 4 у корист Хрватске. Србија је главни туристички партнер РС. Обим туристичких кретања заједно са учешћем туриста из Црне Горе, мјерен оствареним бројем ноћења, у 2008. години износио је 115.557 и знатно надвисује остварени обим туристичких ноћења из Хрватске (24.251), што износи 1 : 4,7 у корист учешћа туриста из Србије и Црне Горе. У односу на Србију туристички губитак РС износи 20%. На једно туристичко ноћење из Србије у Републици Српској (102.097) наши грађани су остварили у Србији 1,2 ноћења (122.400). Република Српска се налази у окружењу развијених туристичких земаља. То се посебно односи на Хрватску и Црну Гору. Мјерено бројем туристичких ноћења (56 милиона) Хрватска, са 13 ноћења по становнику, спада у ред развијених туристичких земаља. Слиједи Црна Гора, која са 7,3 милиона ноћења остварује 12 ноћења по становнику. Србија са 7,5 милиона ноћења остварује свега 0,98 ноћења по становнику, па с обзиром на овај показатељ спада у неразвијене туристичке земље, и знатно заостаје и за Хрватском и за Црном Гором. Република Српска са укупно 0,62 милиона ноћења (2008. године) остварује свега 0,39 ноћења по становнику. Очигледно је да Република Српска по обиму туристичког промета, и наравно по ефектима туристичке привреде, знатно заостаје за земљама из непосредног окружења. Са становишта конкурентског окружења питање развоја туризма у Републици Српској је веома деликатно. Изузетне туристичке вриједности Хрватске и Црне Горе и у наредном периоду ће „вршити притисак“ на развој туризма у Републици Српској. Афирмисане туристичке дестинације тих земаља и даље ће бити у свери интереса туриста из РС. Могућности масовнијег задржавања домаће туристичке клијентеле у туристичким дестинацијама РС, нарочито у љетној туристичкој сезони, прилично су ограничене, но ипак постоје. Оне су у свери концепта другог одмора у Републици Српској. Дијелом то се односи на развијање специфичне туристичке понуде прије свега бањског, сеоског и планинског туризма. С друге стране, транзитни туристички правци кроз Републику Српску ка туристичким дестинацијама на хрватском и црногорском приморју претпостављају већи значај транзитног туризма у Републици Српској. У поређењу с окружењем, постоји идентичност нарочитто природних туристичких потенцијала, с том разликом што Република Српска нема неке од потенцијала које имају сусједне земље, нпр. море (Хрватска и Црна Гора). У вези с тим постоји идентичност и туристичке понуде, наравно изузимајући приморски и туризам на мору . Из ове чињенице никако не треба извлачити негативан контекст. Напротив, здрава конкуренција треба да допринесе унапређењу туристичког производа, а међусобна сарадња могла би допринијети ефикаснијем наступу на отвореном туристичком тржишту. Постоји низ разлога да се размотре могућности заједничке туристичке понуде Србије и Републике Српске на иностраном туристичком тржишту *(Стратегија развоја туризма РС, 2010-2020, стр. 78-79).*

СТРАТЕГИЈА РАЗВОЈА ТУРИЗМА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ ОД 2010-2020. ГОДИНЕ

Темељну одредница развоја туризма Републике Српске представља усвојена Стратегија развоја туризма Републике Српске за период 2010-2020.године. Стратегија као развојни документ подразумијева дугорочно и планско усмјеравање развоја туризма вредновање расположивих потенцијала и унапређењем кључних претпоставки развоја. Стратегијом су дефинисани стратешки циљеви развоја (*Гњато Р.,и други;2011),* а то су:

- ***побољшање квалитета туристичког производа***
- ***побољшање услова развоја туризма,***
- ***повећање обима туристичког промета***
- ***унапређење туристичког производа базираног на одрживом развоју.***

Квалитет туристичког производа као тржишни појам значи специфичност и комплексност понуде која ће у потпуности задовољити захтјеве, жеље и очекивања туристе-потрошача. Савремени туризма, између осталог, прате све већи захтјеви за квалитетом туристичког производа, што га у бити чини основним фактором развоја.

За побољшање квалитета туристичког производа Републике Српске неопходно је да се кроз одговарајуће програме реализују оперативни циљеви, као што су: унапређење инфраструктуре и супраструктуре у туризму, унапређење квалитета туристичких услуга, дефинишу нови и употпуне постојећи туристички производи, унаприједе кадровски ресурси у туризму и сл.

Побољшање услова развоја туризма, подразумијева реализацију низа оперативних циљева: изградњу ефикаснијег правног/законског, институционалног, развојног, политичког и општег оквира развоја. Свакако, подразумијева се и повољнији социо-економски амбијент, у којем ће расти обим домаћег туристичког промета.

Претходно дефинисани стратешки циљ у пуној је мјери овисан о унутрашњим и спољњим факторима општег и компонентног друштвеног и економског развоја.

Повећање обима туристичког промета**,** је кључни предуслов развоја туризма и очекиваних ефеката туристичке привреде. Скроман обим туристичких ноћења, 625 000 у 2008.години и мала искоришћеност смјештајних капацитета, свега 20 % (2008), намећу потребу изналажења могућности повећања туристичког промета. Остварење овог циља уско је у вези с стратешким циљем повећања квалитета туристичког производа и услова развоја туризма.

Унапређење туристичког производа базираног на одрживом развоју**,** подразумијева одрживу природну и антропогену средину, већу улогу туризма у заштити животне средине, природних и културних вриједности и унапређење праксе планирања и уређења простора. (*Стратегија развоја т. РС, 2010-2020, стр. 84-90).*

Реализација овог стратешког циља подразумијева: израду и примјену одговарајућих модела и програма развоја туризма, примјену активних мјера заштите туристичких ресурса, доношење и примјену одговарајућих стандарда и програма заштите и унапређења животне средине, доношење одговарајућих законских аката у вези с туристичком дјелатношћу, интегралан приступ руралном развоју, унапређење општих услова развоја туризма у складу с претходно дефинисаним стратешким циљем (побољшање услова развоја туризма), и сл.

НЕОПХОДНЕ ХИТНЕ МЈЕРЕ У СКЛАДУ С СТРАТЕШКИМ ЦИЉЕВИМА УСВОЈЕНЕ СТРАТЕГИЈЕ РАЗВОЈА ТУРИЗМА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ, 2010- 2020. ГОДИНЕ

Туризам је сложена привредна и друштвена дјелатност, у већини друштвених система, што се односи и на Републику Српску, нискоакумулативна „грана“ привређивања. Ова чињеница имплицира неопходност различитог обима подстицаја државе, мисли се на РС, у развоју и унапређењеу туристичке дјелатности, и то:

- Подстицаје мале финансијске вриједности. С обзиром да се ради о релативно малим финансијским средствима која држава улаже по апликанту могућ је већи број корисника

расположивих средстава намијењених по овом основу. Сем тога, апликанти на расположива средстав нијесу ограничени врстом развојног пројекта.
Оптималан подстицај мале финансијске вриједности, дефинисано Стратегијом, сматра се износ до 10.000,00 км неповратно, или кредит до 100.000,00 км.

- ***Подстицаји велике финансијске вриједности***. Расположива финансијска средства државе, намијењена развојним програмима по овом основу, су производ компромиса, дакле могућности државе, с једне и потражње корисника, с друге сстране. Уважавајући ову чињеницу сматра се да износи од 10.000,00 до 50.000,00 км неповратно, или износ повољног кредита већег од 100.000,00 км представљају подстицај веће финансијске вриједности. Такође, стимулације у другим секторима привреде могу бити у функцији развој туризма. Прије свега мисли се на стимулације у пољопривреди. У складу с тим, неопходно је повећати стимулације у туризму за оне субјекте у руралном туризму који ће своје пољопривредно и шире економско газдинство, властите прехрамбене производе, пића и друге услуге, укључити у туристичку понуду.

- *Остале стимулације* примјењују се у процесу транзиције у зависности од врсте туристичких пројеката, у облику ослобађања од комуналне и других врста таксе, давања на кориштење земљишта без накнаде, повољна додјела концесија и сл.

- Начело додавања је врста финансијског подстицаја коју теба примијенити у свим могућим случајевима стимулисања туристичке привреде. Обзиром на ограничене могућности директног подстицаја државе, начело додавања је модел који обезбеђује улагања различитих субјеката, како би укупна улагања била знатно већа од износа стимулација државе (*Стратегија р. т. РС, 2010-2020, стр. 97-98).*

Сем претходних, дакле финансијских, постоји велики број подстицајних мјера које имају огроман значај у развоју и унапређењу туристичке привреде, као што су: *унапређење нституционалне организације и надлежности у области туризма, унапређење Закона о туризму, унапређење образовног система, оспособљености кадрова у туризму* и сл.

ЗАКЉУЧАК

Туризам у Републици Српској, још увијек, има занемариву улогу у привредном развоју и занемариво учешће у БДП. Међутим, имајући у виду туристичке потенцијале којима располаже, специфичност туристичке тражње, улогу подстицајних мјера, могућност државе у пружању подстицаја, улогу конкурентског окружења, и сл., што све скупа чини стратешки приступ развоју, могуће је унаприједити туризам и учинити га одрживим.

Полазећи од дефинисаног стратешког приступа долази се до модела који преферира развој свих видова туризма у руралним, а не искључује унапређење и подстицаје туризму урбаних подручја.

Унапређење туризма и туристичке дјелатности у РС, и иначе, доводи се у директну везу с унапређењем низа привредних грана, посебно пољопривреде, ревитализацијом села и сл. Овим се туризам дефинише као кључни фактор интегралног руралног развоја, чиме он задобија све већу пажњу у плановима и стратегијама развоја.
Очекивани резултаи стартешког приступа развоју туризма Републике Српске и имплементације усвојене Стратегије развоја туризма Републике Српске за период 2010- 2020. година су у сфери повећање обима туристичког промета и прихода из туризма, све у циљу побољшања опште економске развијености и социјалног статуса становништва наше Републике.

ЛИТЕРАТУРА

1. Попеску Ј., Менаџмент туристичке дестинације, Универзитет Сингидунум, Београд, 2011.
2. Марковић, С.З., Економика туризма, Школска књига, Загреб, 1972.
3. Стратегија развоја туризма Републике Српске за период 2010-2020.година, Универзитет у Бањој Луци, Бања Лука 2011.
4. Ђукановић М., Животна средина и одрживи развој, ЕЛИТ, Београд, 1996.

5. Гњато, Р, Гњато О, Геодиверзитет Републике Српске у теорији одрживог развоја. Ресурси Републике Српске, Академија наука и умјетости Републике Српске, Бања Лука, 2008.
6. Гњато Р.и други, Република Српска-туристички потенцијали, Завод за уџбенике и наставна средства, И.Сарајево, 2005.
7. Лојовић, М, Туристичке културно-историјске вриједности источне Херцеговине, Академија наука и умјетости Републике Српске, Бања Лука, 2008.
8. Гњато О., Источна Херцеговина-природне туристичке вриједности, Географско друштво Републике Српске, Бања Лука , 2004.
9. Просторни план Републике Српске до 2015.године, Урбанистички завод Републике Српске, Бања Лука,2008.
10. Станковић С., Туризам- заштита и валоризација, Српско географско друштво, Београд, 2003.
11. Гњато О., Лојовић М., Природногеографске вриједности Зеленгоре као потенцијал за развој еко и авантуристичког туризма, Глобус бр.34, Српско географско друштво, Београд, 2009.

STRATEGIC APPROACH TO TOURISM DEVELOPMENT IN REPUBLIKA SRPSKA

MILIMIR LOJOVIĆ, OBREN GNJATO

College of Tourism and Hotel Management, 89000 Trebinje, Republic of Srpska

Tourism in Republika Srpska is still highly neglected when it comes to its role within the fields of commercial development and Gross Domestic Product (BDP). Nevertheless, there are numerous possibilities to improve the tourism, taking into account the tourist potentials of Republika Srpska, specificities of tourist demands, the role of incentives, state's ability of providing incentives, and the competitive neighboring countries. Starting from the clearly defined strategic approach, we reach a model that prefers tourism development in rural areas but does not exclude the tourism incentives in urban areas as well.

The advancement of tourism and tourist activities in Republika Srpska is directly connected to the advancement of other commercial branches, especially agriculture and rural settlements revitalization. Therefore, tourism is defined as a key factor of integral rural development, which is being paid ever greater attention within development plans and strategies.

The expected results of the strategic approach to tourism development in Republika Srpska and the implementation of the adopted Strategy of tourism development in Republika Srpska for the period 2010-2020 refer to larger tourist traffic and profit that would lead towards the economic progress and better social status of the country's population.

RADISLAV TOŠIĆ[1],
NOVICA LOVRIĆ[1],
DEJAN JANKOVIĆ[2],
BERISLAV BLAGOJEVIĆ[3]

UDC: 551.44(497.6-11)

GEOECOLOGICAL EVALUATION OF EAST HERCEGOVINA CAVES FOR THE PURPOSE OF SPELEOTOURISM DEVELOPMENT

[1] Faculty of Natural Sciences and Mathematics, University of Banja Luka, 78000 Banja Luka, Republic of Srpska
[2] Speleological association „Zelena brda“, 89000 Trebinje, Republic of Srpska
[3] Fidato, 78000 Banja Luka, Republic of Srpska

Abstract: Geoecological evaluation of speleological objects in this paper are based on recreation potential index modified by N. Buzjak and complemented with new evaluation categories for adjustment to specific usage conditions and preservation of speleological objects. The main objective was to determine in what degree are particular caves suitable for tourism development and exploitation and also to determine for what branch of speleotourism are analysed caves appropriate. The Analytical Hierarchy Process (AHP) method is also used in this paper in order to rang caves according to set of criteria and to be basis method in decision making phase – to prioritise caves in this area for tourism development and exploitation.
Key words: Caves, East Hercegovina, geoecological evaluation, speleotourism, AHP method.

INTRODUCTION

Speleological objects represent specific natural phenomenon and unique component of tourism value of space. Among these objects, caves have geomorphological, geological, biological, paleonthological, archeological and other significance and therefore they are exceptional tourism resource. All significances and values represented by caves can be assessed in different ways, but caves are mainly evaluated through speleotourism. Speleotourism in Republika Srpska is just developing and noteworthy progress in this field can be seen, for example, in Orlovača, Rastuša and partially in Vaganska cave. By analyzing current status and by comparison it with neighboring countries, it is reasonable to conclude that speleotourism in Republika Srpska isn't developed enough. The reasons for this are political, economical, social and other. Speleotourism didn't get enough scientific attention on condition analysis, current status and development possibilities in the future. Consequently, reevaluation and understanding of problems in this branch, as well as numerous researches are basis for the future actions which will give new approach to speleotourism development and cave arrangement planning in Republika Srpska.

Karst of Republika Srpska is present at nearly 43% of its territory is one of the most important natural features for tourism development. And if know that several hundred speleological object with many esthetic, biological and cultural values have been registered in this area, it is obvious there are realistic circumstances for speleotourism development. Since East Hercegovina is unique spatial, natural and functional region of the Republika Srpska, we chose this karst area and its speleological objects to be objectives of this study. Therefore, main aim of this paper is to point out characteristics of caves and to evaluate them in order to determine plausibility of speleotourism development by using specific methodological approach.

STUDY AREA AND RESEARCH METHODOLOGY
STUDY AREA

East Hercegovina is geographical term for southeast part of Republika Srpska that includes municipalities Trebinje, Bileća, Ljubinje, Gacko, Nevesinje i Berkovići. As a whole, this is Trebinje nodal-functional mezzo-region with Trebinje as a centre settlement. Area named as East Hercegovina is stretching on 3823 km^2 which is 15, 5% of Republika Srpska territory (Gnjato, 2004). Geologically, in the East Hercegovina we recognise: sediments of middle and late Triassic ($T_{2,3}$), sediments of early, middle and late Jurassic period ($J_{1,2}$ J_3), sediments of early and late Cretaceous (K_1 K_2), Palaeocene and Eocene sediments developed in flysch facies, also Palaeogene conglomerates ($E_{2,3}$ Ol) and Neogene and Quaternary sediments (Gnjato, 1991, Milanović, 2006). By analysing geological and tectonic formations it is plausible to conclude that karst process is dominant in the study area. Degree of this process differs due to lithologic composition, tectonic features, age and neotectonics. (Milanović, 2006). Analysis of annual temperature trends measured by several meteorological stations in East Hercegovina gives us plausibility to deduce that this area has modified maritime climate with three different thermal types. Defining pluviometric regime of this area is rather easy due to existence of large number of pluviometric stations (over 47 stations). Data from these stations show us that average annual precipitation is unified between 1500 and 2000 mm of water deposit. However, during very rainy years this amount rise up to 3000 mm, while in very drought seasons amount of precipitation is only 700 mm (Gnjato, 1991, Milanović, 2006).

Figure 1. Geographical location of research area

RESEARCH METHODOLOGY

In his work "Geoecological evaluation of speleological objects of Žumberačke gore", N. Buzjak (2008) is dividing speleotourism considering desires, interest and tourists expectations. This author finds four groups of visitors (tourists): tourists without speleological ambitions – they visit only arranged caves; tourists who are interested to visit disarranged caves – they visit disarranged but passable caves with their own light but accompanied by guide; demanding speleotourists interested to visit hardly passable caves that requires basic speleological techniques – these visits are organised by specialised tourist agencies that provide logistics, training and guides; speleologists – finished speleological school and involved in organised speleological research. Therefore, according to this author it is possible to isolate: *classic speleotourism* interesting for first group of visitors, *adventurous speleotourism* attractive to second and third group of tourists that visit disarranged caves and other

objects along with guides and adequate equipment; *recreational speleotourism* includes speleologists who visit speleological objects and other karst phenomenon (Buzjak, 2008). Analysis of this problem ought to start with above mentioned issues especially during evaluating process and selection making about which caves should be prepared for tourist visits. If we apply this approach to this research and once we finish with cave evaluation process it would be necessary to rang explored caves and suggest their grounding for tourism usage according to speleotourism subdivisions.

Speleological objects evaluation in this paper is based on recreation potential index (Saletto Janković, 1997) modified by N. Buzjak (2008) and complemented with new evaluation categories for adjustment to specific usage conditions and preservation of speleological objects. The main objective was to determine in what degree are particular caves suitable for tourism development and exploitation and also to determine for what branch of speleotourism are analysed caves appropriate. The suitability degree-speleological object credit-of the cave is defined by several criteria: physical aptitude, aesthetic, scientific and educational value, tolerable capacity, serviceability and accessibility. Every criteria is clearly defined (described) and quantified in modified recreation potential index method. Credit of certain object is given according to scoring of suitability degree and defined division to credit categories. According to N. Buzjak (2008) physical aptitude of speleological object is suitability for certain type of usage based on morphology and dimensions. Negative credits are given to caves shorter than 100 m but also to longer caves with simple morphology and impossibility for arrangement of circular path. Aesthetic and scientific-educational value is defined by cave's ability to attract visitors. Wealth in speleothems is used as a basis for defining this (subjective) criterion. Scientific-educational value is included and it depends on whether object has clearly noticeable traces of speleogenesis and karst relief evolution that could be easily presented to visitors. Tolerable capacity definition is based on T. Heaton's (1986) energy level division of caves. This division is appropriate for caves that haven't been studied in terms of ecological parameters needed for tourism usage planning. Levels are defined by influence of natural factors and processes that return caves into their original state after tourist visitation is over. Thus, changes taking place with energy exchange, or "changes in energy levels" as T. Heaton (1986) said. According to him, there are three categories of caves: speleological phenomenon of high energy level in which large scale changes forced by nature occur; speleological phenomenon of middle energy level where nature forces have less influence; and speleological phenomenon of low energy level which are most vulnerable to anthropogenic influence (Buzjak, 2008).

Table 1. Criteria and quantified evaluation of criteria elements:

Criteria	Description	Scores
Physical aptitude	a) Length: < 100 m	-10
	> 100 m	10
	b) morphology: branchy, developed on levels	10
	simple	-10
Aesthetic and scientific-educational value	a) rich with speleothems	20
	poor with speleothems	0
	without spelethems	-20
	b) other interesting features (micro relief shapes, sediments, rocks, fossils – present)	5
	other interesting features (micro relief shapes, sediments, rocks, fossils – not present)	-5
Tolerable capacity	Cave with high energy level	20
	Cave with middle energy level	0
	Cave with low energy level	-20
Serviceability	Serviceable easy	10
	Serviceable difficult	-10
Accessibility	a) distance from a road: < 200 m	10
	200 – 500 m	-5
	500 – 1000 m	-10
	> 1000 m	-15
	b) path inclination: 0 – 5°	5
	6 – 12°	5
	13 – 32°	-5
	≥ 33°	-15
	c) access: on path / road:	5
	Without path but on easy terrain (meadow, forest and similar)	-5
	Without path but on difficult terrain (rock creep, thick bushes and similar)	-10

Serviceability represents how hard it is to move through cave, and this criteria is analysed by choosing different conditions: bottom of the cave is covered by sand, boulder or rocks and visitors don't need special type of shoes, thickness of mud is not exceeding 1 cm, narrow passages are not longer than 5 meters and narrower than 1, 5 m and that there are no channels in cave that need to be overcome by rope. Cave accessibility is defined by inner accessibility aspect, path inclination in the cave itself and access road to the cave's entrance (Buzjak, 2008).

Table 2. Credit categories of cave values, according to N. Buzjak (2008):

Grade	Score	Category
Extremely unsuitable	-15 - 15	1
Very unsuitable	15 - 45	2
Unsuitable	45 - 75	3
Relatively suitable	75 - 105	4
Suitable	105 - 135	5
Very suitable	135 - 165	6
Extremely suitable	165 - 195	7

Application of Analytical Hierarchy Process (AHP) method also played important role in cave ranking using set of criteria, but this method was also basis for decision making process and prioritising what caves ought to be included in tourism arrangement and usage programme.

Idea and mathematical basis for AHP method was given by Thomas Saaty (Saaty, 1980) and this method is still one of the mostly used for multiple criteria decision making. Method is about hierarchical structure that has objective on the very top, while on the first level under it is criteria, and on the next level sub-criteria. The AHP method uses table-like data for comparison and ranking alternatives during decision making process, that is, what alternative is superior to other. This allows comparison of good and bad sides of certain alternatives and the final result is one number that prioritises alternatives. Criteria for choosing specific alternatives can have different degrees of importance so they are given certain gravitation factors. The AHP method is based on comparison of pairs of alternatives, while gravitation of criteria is determined by comparison of pairs of criteria and by superiority determination of first criteria in comparison to second (Saaty, 1980).This method provides interactive analysis and show how sensible process of rank elements evaluation really is. Simultaneously, during this process and until result synthesis this method provides rechecking consistency and validity of rank alternatives as well as criteria. Analytical Hierarchy Process method is flexible because it allows us to find relations between significant factors relatively easy in complex problems with numerous criteria and alternatives. Also, this method is able to determine explicit or relative significance of factors and to define dominance of one factor over other. The AHP method gives opportunity to expound complex problem to hierarchy and to include both qualitative and quantitative aspects in further analysis. Every comparison of two elements in hierarchy (model) is done by using Saaty's scale. The AHP method allows tracking consistency of evaluations that are done in every process of pair comparison. If for matrix A the $CR \leq 0,10$ assessment of relative criteria significance (alternative priority) are acceptable. However, if result is different and unacceptably high, that means reasons for inconsistency in evaluation must be detected (Saaty, 1980).

Table 3. Saaty's evaluating scale (Saaty, 1980)

Importance	**Definition**	**Explanation**
1	Same importance	Two elements have identical importance with regard to objective
3	Low domination	Experience or deduction slightly favours one element over the other
5	Strong domination	Experience or deduction highly favours one element over the other
7	Demonstrated domination	Domination of one element confirmed in practice
9	Absolute domination	Highest level domination
2, 4, 6, 8	Cross values	Compromise or further subdivision needed

Detailed mathematical basis for this method can be found in Saaty, 1980, Alphonce, 1997, Haker i Vergas 1987 and others, where axioms are thoroughly explained (Saaty, 1980). The Expert Choice 11 (EC11) is also used in this research as a PC computer tool that is applicable for AHP method because it supports all necessary steps through structural problem approach, multiple comparisons of alternatives and criteria in pairs and also vulnerability analysis visualisation based on simple interactive way to exchange criteria and alternative significance. By using qualitative part of Saaty's scale criteria is mutually evaluated in regards to objective (choosing cave for tourism arrangement) and on that foundation gravitation values are calculated, or more concretely, priorities of every criterion. After that caves are mutually cross-evaluated concerning every criterion according standard AHP methodology. This way factor for every cave is defined and finally rank is given to every cave regarding all criteria and main objective.

Table 4. Criteria evaluation using Saaty's scale

Criteria	Physical aptitude	Aesthetic and scientific-educational value	Tolerable capacity	Serviceability	Accessibility	Priorities
Physical aptitude	1	1/3	5	1/5	3	0,139
Aesthetic and scientific-educational value		1	4	1/3	5	0,250
Tolerable capacity			1	1/6	1/3	0,045
Serviceability				1	7	0,498
Accessibility					1	0,068

This methodological approach was used in decision making where major elements were main objective (to choose caves for tourism arrangement), alternatives from which decisions were made (caves) and criteria (physical aptitude, aesthetic and scientific-educational value, tolerable capacity, serviceability and accessibility) used in decision making process.

RESULTS AND DISCUSSION

Cave evaluation results

Evaluation of speleological objects based on recreation potential index method (Saletto Janković, 1997) and modified by N. Buzjak (2008) and complemented with new evaluation categories for adjustment to specific usage conditions and preservation of speleological objects was conducted on 35 caves in East Hercegovina. Total of 28 caves are included in described analysis, and there is: 0 extremely unsuitable, 6 very unsuitable, 6 unsuitable, 4 relatively suitable, 3 suitable, 6 very suitable and 3 extremely suitable.

After analysis, 16 caves have characteristics that matches set conditions for tourism arrangement and usage. However, it is necessary to point out that neither one of these caves has such a good basis for development of classic speleotourism like Vjetrenica cave. Highest grades or highest seventh credit category are given to three caves, mostly because their capacity and speleothems wealth. Pavlova cave is situated near Petro/Pavlov monastery and is partially arranged for tourism – up to 100 m from the entrance to the so called baptistery (natural basin/bath where baptism is often done). This cave can be reached by terrain vehicle by macadam road or along marked mountain path. Sunićka cave is located above regional road Bileća – Berkovići and it has great main atrium with large human head shaped stalagmite and it is easily serviceable. Its major deficiency is very steep entrance path. Lepirnica cave is situated on the brim of Fatničko field near one local road. This cave has complex morphology and plenty of speleothems. Deficiency of Lepirnica cave is somewhat difficult serviceability on several locations. Very suitable grade was given to six caves for suitable capacity for tourist visitors, simple morphology and satisfying serviceability for tourism purposes. The main advantage is accessibility because those caves are located in vicinity of regional and local roads.

Caves Đatlo and Culova can be isolate out of group of six caves. Đatlo cave is located near main road Bileća – Gacko in vicinity of Brestice village. In total it has 2 kilometres of channels on two levels and four side-channels. Capacity of this cave is vast, but visitors need speleological skills to be able to see chambers and locations with speleothems. Culova cave is located near Dubočani village and has one large chamber with several smaller galleries. In the middle of that chamber there is a large column with interesting drapery. Moving through the cave is rather difficult because big rocks are covering cave's bottom.There are three caves in "suitable" category. Vodena cave is situated near Gacko in vicinity of main road Gacko - Foča. It has good accessibility (less than 100 m from a road), but has poor serviceability and low capacity.

Table 5. Evaluation of East Hercegovina caves based on recreation potential index method, modified by N. Buzjak (2008)

No.	Name of the cave	Physical aptitude		Aesthetic and scientific-educational value		Tolerable capacity	Serviceability	Accessibility			Score	Class	Grade
		Length	Morphology	Speleothems	Other			Distance from a road	Path inclination	Access to object			
1.	Andabakova	-10	-10	-20	-5	-20	10	10	5	5	65	3	Unsuitable
2.	Arenstorfa	-10	-10	0	-5	-20	-10	10	-5	5	55	3	Unsuitable
3.	Bilećka	10	-10	-20	-5	20	10	10	5	5	125	5	Suitable
4.	Culova	10	10	0	5	20	10	-5	5	5	160	6	Very suitable
5.	Danojlova	-10	-10	0	5	0	-10	-5	5	5	80	4	Relatively suitable
6.	Drvendžijina	-10	-10	0	5	20	10	10	5	5	135	6	Very suitable
7.	Đatlo	10	10	0	5	20	10	-10	5	5	155	6	Very suitable
8.	Ilijina	-10	-10	-20	5	-20	-10	-10	5	5	35	2	Very suitable
9.	Jasen (Kaporuša)	-10	10	20	5	0	10	-5	5	-5	130	5	Suitable
10.	Kikirina peć	-10	-10	-20	-5	-20	10	-15	5	-10	25	2	Very unsuitable
11.	Lemova	-10	-10	0	5	-20	-10	-15	-5	5	40	2	Very unsuitable
12.	Lepirnica	10	10	0	5	20	10	10	5	5	175	7	Extremely suitable
13.	Matulića	-10	-10	0	5	-20	10	10	-5	5	85	4	Relatively suitable
14.	Mijatova torina	10	10	0	5	20	10	-15	5	-5	140	6	Very suitable
15.	Mitrušića	-10	-10	-20	-5	0	10	-15	5	5	60	3	Unsuitable
16.	Muljska	-10	10	0	5	0	-10	-15	5	5	90	4	Relatively suitable
17.	Pavlova	10	10	20	5	20	10	-15	5	5	170	7	Extremely suitable
18.	Pećina u Mravinjcu	-10	-10	-20	5	-20	10	-15	5	-10	35	2	Very unsuitable
19.	Pećina u Taleži	-10	-10	0	-5	0	10	10	-5	5	95	4	Relatively suitable
20.	Pećina u Tomasovini	-10	-10	0	-5	-20	10	-15	5	5	60	3	Unsuitable
21.	Ponor	-10	-10	0	-5	-20	-10	-15	-5	5	30	2	Very unsuitable
22.	Spila	-10	-10	0	-5	-20	-10	10	5	5	65	3	Unsuitable
23.	Sunićka	10	10	20	5	20	10	-5	5	5	180	7	Extremely suitable
24.	Vilina	-10	10	0	5	20	10	10	-5	5	145	6	Very suitable
25.	Visbaba	10	-10	0	-5	20	10	10	5	5	145	6	Very suitable
26.	Vodena	10	10	0	5	-20	-10	10	-5	5	105	5	Suitable
27.	Vranješ	-10	-10	0	5	-20	10	-15	5	-10	55	3	Unsuitable
28.	Vučija	-10	-10	-20	-5	-20	10	-15	5	5	40	2	Very unsuitable

Bilećka cave is located under the urban centre of Bileća. Greatest advantage of this cave is accessibility and capacity. Entrance is closed with iron gate. Disadvantages are poor attraction since it doesn't have much speleothems, and some galleries were widened in Austro-Hungarian period and they were used as shelter or for storage. Kaporuša cave is located near Trebinje in the Jasen village in vicinity of main road Trebinje - Bileća. It has a lot of speleothems but it is hard to move through the cave due to complex morphology and low capacity. Caves graded as "relatively suitable" mostly have rather good accessibility and very interesting speleothems. They are not in vicinity of main roads, but they are accessible by macadam roads and local paths. Matulića cave is especially notable. It is located below Petrina hill near southern urban zone of Trebinje. It can be accessed by foot along the path. Cave has a lot of speleothems, simple morphology and interesting Neolithic archaeological findings. Near cave there are several Austro-Hungarian fortifications that can be used as harmonizing content of tourism offer.

Category "unsuitable" encloses twelve caves because they have very complex morphology that requires a lot of speleological skills. Some of them have narrow entrance, just up to 0, 5 metres like Vranješ, Arenstorfa or Spila cave, and still they have low capacity and poor speleothems. Some of them are not easily accessible like Vranješ, Vučja cave, Cave in Mravinjac, Kikirina cave, etc. Hence, after analysis of set criteria, there are 16 caves that have desirable characteristics that meet requirements for tourism arrangement. The AHP method included those caves that were graded as: relatively suitable, suitable, very suitable and extremely suitable, that is, those that have scored over 75. Tables are showing matrixes of cave comparison by set criteria and coefficients.

Table 6. East Hercegovina cave interrelations and priority values according to criteria: Physical aptitude

No.	Alternatives	Bilećka cave	Culova cave	Danojlova cave	Drvendžijina cave	Đatlo	Jasen cave (Kaporuša)	Lepirnica	Matulića cave	Mijatova torina cave	Muljska cave	Pavlova cave	Cave in Taleži	Sunička cave	Vilina cave	Visbaba	Vodena cave	Priorities
1.	Bilećka	1	1/3	3	5	1/7	7	1	7	1/5	3	1/5	7	1/5	7	5	3	0,051
2.	Culova		1	7	7	1/7	7	1	9	1	7	1/3	9	1	7	5	7	0,085
3.	Danojlova			1	1/3	1/9	1	1/9	1	1/9	1/7	1/9	1	1/9	1/5	1/3	1/7	0,009
4.	Drvendžijina				1	1/7	5	1/7	3	1/7	1	1/7	5	1/7	1	3	1	0,022
5.	Đatlo					1	9	7	9	7	9	7	9	7	9	9	7	0,280
6.	Jasen (Kaporuša)						1	1	1/3	1/7	1	1/7	1	1/9	1/5	1/3	1	0,014
7.	Lepirnica							1	9	1	7	1/7	9	1/3	7	9	5	0,071
8.	Matulića								1	1/9	1/7	1/9	1	1/7	1/3	1/3	1/7	0,010
9.	Mijatova torina									1	7	1/7	9	1/3	7	5	5	0,083
10.	Muljska										1	1/9	7	1/9	1	5	1	0,025
11.	Pavlova											1	9	3	7	9	5	0,166
12.	Pećina u Taleži												1	1/9	1/5	1/5	1/7	0,008
13.	Sunićka													1	7	7	5	0,108
14.	Vilina														1	3	1/5	0,021
15.	Visbaba															1	1/5	0,015

Table 7. East Hercegovina cave interrelations and priority values according to criteria: Physical aptitude

No.	Alternatives	Bilećka cave	Culova cave	Danojlova cave	Drvendžijina cave	Đatlo	Jasen cave (Kaporuša)	Lepirnica	Matulića cave	Mijatova torina cave	Muljska cave	Pavlova cave	Cave in Taleži	Sunička cave	Vilina cave	Visbaba	Vodena cave	Priorities
1.	Bilećka	1	1/3	3	5	1/7	7	1	7	1/5	3	1/5	7	1/5	7	5	3	0,051
2.	Culova		1	7	7	1/7	7	1	9	1	7	1/3	9	1	7	5	7	0,085
3.	Danojlova			1	1/3	1/9	1	1/9	1	1/9	1/7	1/9	1	1/9	1/5	1/3	1/7	0,009
4.	Drvendžijina				1	1/7	5	1/7	3	1/7	1	1/7	5	1/7	1	3	1	0,022
5.	Đatlo					1	9	7	9	7	9	7	9	7	9	9	7	0,280
6.	Jasen (Kaporuša)						1	1	1/3	1/7	1	1/7	1	1/9	1/5	1/3	1	0,014
7.	Lepirnica							1	9	1	7	1/7	9	1/3	7	9	5	0,071
8.	Matulića								1	1/9	1/7	1/9	1	1/7	1/3	1/3	1/7	0,010
9.	Mijatova torina									1	7	1/7	9	1/3	7	5	5	0,083
10.	Muljska										1	1/9	7	1/9	1	5	1	0,025
11.	Pavlova											1	9	3	7	9	5	0,166
12.	Pećina u Taleži												1	1/9	1/5	1/5	1/7	0,008
13.	Sunićka													1	7	7	5	0,108
14.	Vilina														1	3	1/5	0,021
15.	Visbaba															1	1/5	0,015
16.	Vodena																1	0,031

Table 8. East Hercegovina cave interrelations and priority values according to criteria: Aesthetic and scientific-educational value

No.	Alternatives	Bilećka cave	Culova cave	Danojlova cave	Drvendžijina cave	Đatlo	Jasen cave (Kaporuša)	Lepirnica	Matulića cave	Mijatova torina cave	Muljska cave	Pavlova cave	Cave in Taleži	Sunička cave	Vilina cave	Visbaba	Vodena cave	Priorities
1.	Bilećka	1	1/7	1/5	1/5	1/7	1/7	1	1/5	1/3	1/3	1/7	1/3	1/7	1/5	1/3	1/3	0,011
2.	Culova		1	5	1	3	1	5	1	1	7	1/7	1	1	5	5	7	0,085
3.	Danojlova			1	1/3	1	1/5	1	1/5	1	3	1/7	3	1/9	1	1	3	0,029
4.	Drvendžijina				1	1/3	1	1	1/3	3	3	1/5	3	1/5	1	5	3	0,049
5.	Đatlo					1	1	1	1	1	5	1/7	3	1/5	3	5	5	0,056
6.	Jasen (Kaporuša)						1	7	1	3	5	1/5	5	1/5	3	5	5	0,077
7.	Lepirnica							1	1/7	1	3	1/7	3	1/7	1	5	3	0,032
8.	Matulića								1	5	6	1/5	6	1/7	3	7	5	0,088
9.	Mijatova torina									1	3	1/7	1	1/7	1	3	3	0,032
10.	Muljska										1	1/7	1	1/7	1/3	1/3	1	0,014
11.	Pavlova											1	7	5	7	9	7	0,256
12.	Pećina u Taleži												1	1/9	1	1	1	0,021
13.	Sunićka													1	7	9	7	0,186
14.	Vilina														1	1	3	0,028
15.	Visbaba															1	3	0,019
16.	Vodena																1	0,015

Table 9. East Hercegovina cave interrelations and priority values according to criteria: Tolerable capacity

No.	Alternatives	Bilećka cave	Culova cave	Danojlova cave	Drvendžijina cave	Đatlo	Jasen cave (Kaporuša)	Lepirnica	Matulića cave	Mijatova torina cave	Muljska cave	Pavlova cave	Cave in Taleži	Sunička cave	Vilina cave	Visbaba	Vodena cave	Priorities
1.	Bilećka	1	1/5	7	5	1/5	7	1	5	1/3	7	1/3	5	1/3	1	1/3	5	0,049
2.	Culova		1	9	9	1/5	9	3	9	3	7	3	9	1	7	5	9	0,143
3.	Danojlova			1	1/3	1/9	5	1/7	1/3	1/7	1	1/9	1	1/9	1/3	1/7	3	0,013
4.	Drvendžijina				1	1/9	5	1/7	1	1/5	1	1/7	5	1/7	1	1/7	3	0,020
5.	Đatlo					1	9	7	9	5	7	7	9	7	9	7	9	0,272
6.	Jasen (Kaporuša)						1	1/9	1/5	1/9	1/5	1/9	1/5	1/9	1/7	1/9	1/5	0,007
7.	Lepirnica							1	7	1	5	1	7	1	7	1	7	0,075
8.	Matulića								1	1/7	1	1/9	3	1/9	1/3	1/7	3	0,017
9.	Mijatova torina									1	7	1	7	1	7	1	9	0,082
10.	Muljska										1	1/7	1/3	1/5	1	1/5	1	0,015
11.	Pavlova											1	9	1	7	1	9	0,088
12.	Pećina u Taleži												1	1/9	1	1/7	3	0,015
13.	Sunićka													1	7	3	9	0,099
14.	Vilina														1	1/3	5	0,024
15.	Visbaba															1	7	0,071
16.	Vodena																1	0,010

Table 10. East Hercegovina cave interrelations and priority values according to criteria: Serviceability

No.	Alternatives	Bilećka cave	Culova cave	Danojlova cave	Drvendžijina cave	Đatlo	Jasen cave (Kaporuša)	Lepirnica	Matulića cave	Mijatova torina cave	Muljska cave	Pavlova cave	Cave in Taleži	Sunička cave	Vilina cave	Visbaba	Vodena cave	Priorities
1.	Bilećka	1	1	5	5	1	9	3	7	3	9	3	7	1	5	1	9	0,135
2.	Culova		1	7	3	1/3	9	1	5	1	9	3	5	1	5	1	9	0,105
3.	Danojlova			1	5	1/7	3	1/7	1/3	1/5	5	1/7	1/3	1/5	1	1/7	7	0,031
4.	Drvendžijina				1	1	5	1	1	1/3	5	1	1	1	1	1/3	7	0,044
5.	Đatlo					1	9	5	3	5	9	5	3	1	5	1	9	0,146
6.	Jasen (Kaporuša)						1	1/9	1/5	1/5	1	1/9	1/5	1/9	1/7	1/5	1	0,009
7.	Lepirnica							1	1	1	9	1	1	1	5	1	9	0,071
8.	Matulića								1	1/3	5	1	1	1/3	1	1/3	7	0,038
9.	Mijatova torina									1	9	1	3	1/3	5	1/3	9	0,071
10.	Muljska										1	1/9	1/5	1/9	1/5	1/9	1	0,008
11.	Pavlova											1	1	1/3	5	1/3	9	0,059
12.	Pećina u Taleži												1	1/3	1	1/5	7	0,037
13.	Sunićka													1	5	1	9	0,101
14.	Vilina														1	1/5	5	0,026
15.	Visbaba															1	9	0,112
16.	Vodena																1	0,008

Table 11. East Hercegovina cave interrelations and priority values according to criteria: Accessibility

No.	Alternatives	Bilećka cave	Culova cave	Danojlova cave	Drvendžijina cave	Đatlo	Jasen cave (Kaporuša)	Lepirnica	Matulića cave	Mijatova torina cave	Muljska cave	Pavlova cave	Cave in Taleži	Sunička cave	Vilina cave	Visbaba	Vodena cave	Priorities
1.	Bilećka	1	5	7	1/3	5	5	3	7	5	7	5	3	9	1	1	1	0,135
2.	Culova		1	1	1/5	1/3	1/3	1/5	1	1	3	1	1/3	3	1/5	1/7	1/5	0,022
3.	Danojlova			1	1/5	1	1/5	1/5	1/3	1	5	1	1/5	5	1/5	1/3	1/5	0,025
4.	Drvendžijina				1	5	3	1	3	3	5	7	1	7	1	1/3	1/5	0,105
5.	Đatlo					1	1	1	1	3	1	3	1/3	7	1/3	1/3	1/3	0,039
6.	Jasen (Kaporuša)						1	1/3	1	3	5	5	1/3	5	1/5	1/5	1	0,049
7.	Lepirnica							1	5	5	7	5	1	5	1	1	1	0,091
8.	Matulića								1	5	3	3	1/3	3	1/5	1/5	1/5	0,035
9.	Mijatova torina									1	1	1	1/5	5	1/5	1/7	1/3	0,020
10.	Muljska										1	1	1/5	3	1/5	1/7	1/5	0,016
11.	Pavlova											1	1/5	5	1/5	1/5	1/3	0,019
12.	Pećina u Taleži												1	5	1	1	1	0,087
13.	Sunićka													1	1/9	1/7	1/5	0,010
14.	Vilina														1	1/3	1	0,101
15.	Visbaba															1	1	0,132
16.	Vodena																1	0,112

Figure 2. Map of research area with location and category of evaluated caves

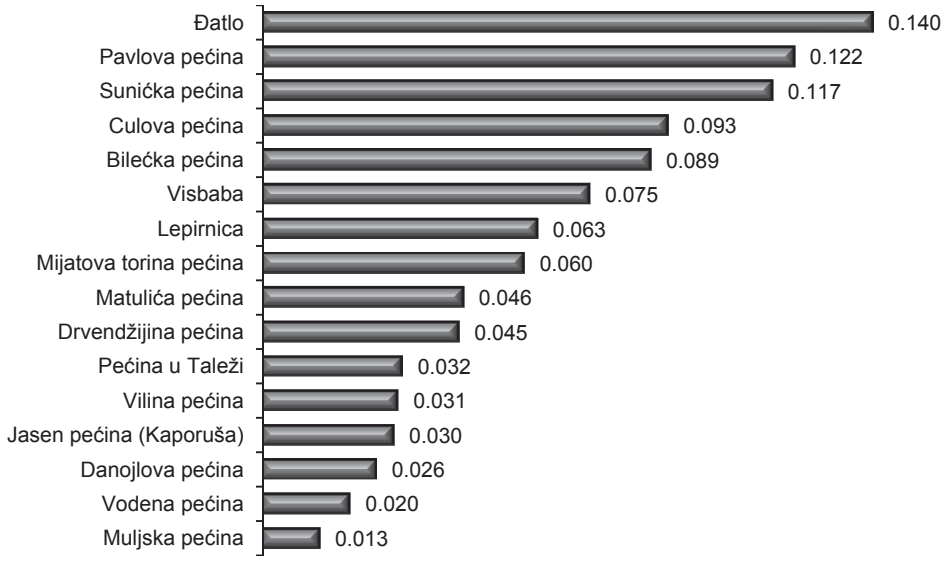

Figure 3. Rank of East Hercegovina caves according to set criteria and main objective

Gravitation coefficients represent relative significance of chosen criteria in final decision making regarding the most suitable cave for tourism arrangement and usage. According to performed analysis greatest gravitation coefficient (priority) towards main objective has: serviceability (0,498), aesthetic and scientific-educational value (0,250), physical aptitude (0,139), accessibility (0,068) and tolerable capacity (0,045). Therefore, taking into account all criteria and their gravitation coefficients, analysis showed that Đatlo cave has the best characteristics to achieve main objective. In the process of defining values for chosen criteria the inconsistency index was 0, 09, which means less than 0, 10 and that means that evaluation of relative importance of criteria chosen for analysis was acceptable.

CONCLUSION

Geoecological evaluation of speleological objects in East Hercegovina was conducted using recreation potential index method modified by N. Buzjak and complemented with new evaluation categories for adjustment to specific usage conditions and preservation of speleological objects. It is important to point out that this method used numerous geological, geomorphological, hydrographical, hydrogeological and other data we gathered from many sources, but also speleological research data we collected from the Speleological association "Zelena Brda" archive. Our goal was to determine in what degree are certain caves suitable for tourism arrangement and exploitation, while having in mind type of potential users and activities. Evaluation using AHP methodology helped us achieving this goal and choosing speleological object that should be priority in the process of tourism arrangement and usage.

Despite large number of speleological objects in East Hercegovina, there are just a few suitable for development of first group speleotourism – for tourists without speleological ambition. None of analysed objects has potential for development of classical speleotourism like Vjetrenica cave has. Reasons are mainly bad accessibility, low capacity or poor serviceability. However, analysis showed that most of speleological objects in this area can be used for adventurous tourism or scientific-educational speleotourism because caves are relatively easy to walk through with personal lightning, they are not quite explored yet, and they have very interesting geomorphological shapes and paleonthological findings.

Analysis based on criteria and criteria's gravitation coefficient confirmed that Đatlo cave has the best characteristics for achieving main objective – choosing the cave to be arranged for tourism purposes and usage in adventurous and scientific-educational speleotourism. Therefore, this very cave should have priority in the process of tourism valorisation of this area.

With respect for characteristics of speleological objects and conducted geoecological evaluation of caves it can be concluded that most of the East Hercegovina caves has good basis for development

of adventurous and scientific-educational speleotourism. Organisational and economical conditions for development of these types of tourism are optimal since these branches of speleotourism are less demanding than classical speleotourism. Adventurous and scientific-educational speleotourism doesn't require widening the entrance by digging, or putting concrete on inner paths, or setting electricity for lightening, or disturbing natural ambient and processes by importing foreign objects into underground ecosystem. On the other hand, smaller groups of visitors have smaller effect on underground ecosystem, while caves remain attractive for direct contact with underworld and all its beauty. Direct contact with underworld gives enormous educational value to these caves. Finally, these types of tourism provide reasonable wide range of tourism activities without financial investments which is very important for local communities considering current financial framework for tourism development.

ACKNOWLEDGEMENT

We would like to stress our gratitude to Speleological association „Zelena brda" from Trebinje for letting us use their archive on speleological objects in East Hercegovina. We also wish to thank other speleologists of East Hercegovina for helping us during terrain work, especially to speleologist Miroslav Đokić who died in a tragic accident in September 2010.

LITERATURE AND RESOURCES

1. Buzjak N., 2008. Geoekološko vrednovanje speleoloških pojava Žumberačke gore, Hrvatski geografski glasnik 70/2, Zagreb.
2. Baralić I., 1970. Zaštita pećina i njihovo turističko korištenje 5. Jugoslovenski speleološki kongres Skopje.
3. Bognar A., 1990. Geomorfološke i inžinjersko-geomorfološke osobine otoka Hvara i ekološko vrednovanje reljefa, Geografski glasnik 53, Zagreb.
4. Božić V., 1999. Speleološki turizam, u Hrvatskoj, Naklada „Ekološkog glasnika", Zagreb.
5. Cigna, A., 2002 a. Modern trend in cave monitoring, u Monitoring of Karst Caves, Acta Carsologica, vol. 31, no. 1, 35-54.
6. Cigna, A., 2002 b. Monitoring of Caves, u Monitoring of Karst Caves, Acta Carsologica, vol. 31, no. 1,175-177.
7. Cigna, A., Forti, P., 1989. The environmental impact assessment of a tourist cave, Cave tourism, Proceedings of Int. Symposium at 170. anniversary of Postojnska jama, 29-38.
8. Culver, D., Sket, B., 2002. Biological monitoring in caves, u Monitoring of Karst Caves, Acta Carsologica, vol. 31, no. 1, 66-64.
9. Dujaković G., 2004. Pećine i jame Republike Srpske, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Srpsko Sarajevo.
10. Heaton, T., 1986. Caves. A tremendous range in energy environments on Earth, NSS News, 44(8), 301-304
11. Huppert, G., Burri, E., Forti, P., Cigna, A., 1993. Effects of Tourist Development on Caves and Karst, Karst Terrains, Environmental Changes, Human Impact, 251-268, CatenaVerlag Cremlingen.
12. Gnajto, O., 2004. Istočna Hercegovina - prirodno-turističke vrijednosti, Geografsko društvo Republike Srpske, Posebna izdanja, knjiga 10, Banja Luka.
13. Gnjato R., 1991. Istočna Hercegovina - regionalnogeografski problemi razvoja, Geografsko društvo Bosne i Hercegovine, Posbena izdanja, knjiga 8, Sarajevo.
14. Lazarević R.,1981. Uređenje pećina u tursitičke svrhe u Srbiji 8. Jugoslovenski speleološki kongres, Beograd.
15. Lazarević R., 1999. Vaganska pećina, Srpsko geografsko društvo, Beograd.
16. Lazarević R., 1995. Turističke pećine u Republici Srpskoj, Zbornik radova Simpozijuma, Resursi Republike Srpske, Banja Luka.
17. Milanović P., 2006. Karst Istočne Hercegovine i Dubrovačkog primorja, ASOS-Beograd.

18. Petrović J., 1968. Osnovi speleologije, Zavod za izdavanje udžbenika Republike Srbije, Beograd.
19. Petrović A., 2006. Speleoturizam u Srbiji - stanje i perspektive razvoja, Zbornik radova sv. LIV, Beograd.
20. Pecelj M., Marković S., Jovanović M., 2002: Pećina Orlovača, Univerzitet u Srpskom Sarajevu, Institut filozofskog fakulteta, Pale.
21. Saaty T.L.,1980. The Analytic Hierarchy Process, McGraw-Hill, Inc.
22. Saletto Janković M., 1997. Geoekološke značajke Nacionalnog parka „Paklenica“, Disertacija, Geografsko odsjek PMF-a, Zagreb.
23. Strategija razvoja turizma Republike Srpske za period 2010-2020 godine, Univerzitet u Banjoj Luci, Banja Luka.

МАРИЈА БЕЛИЈ UDC: 338.4-6:615.8(497.11)

КОМПЛЕМЕНТАРНОСТ БАЊСКОГ И КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА

Географски факултет, Универзитет у Београду, 11000 Београд, Србија

Извод: У Србији постоји 30-ак бања уз несумњив квалитет термоминералних вода на којима је базирана њихова понуда. Туристички производи засновани на здравственим програмима с различитим активностима (терапије, релаксација, третмани лепоте, програми исхране за смањење телесне тежине, пешачење, бициклизам и сл.) могу успешно бити допуњени и упознавањем културног и природног наслеђа те земље и њеног народа. Неке бање су својом историјом и дугом традицијом постале саме по себи културни споменици (Bath, Karlove Vary, бање у Будимпешти), док друге имају интересантну околину која може представљати основу за разноврснију туристичку понуду. Комплементарност бањског и културног туризма може учинити занимљивијим и продужити боравак туриста у бањи, као и произвести позитивне економске ефекте.
Кључне речи: бањски туризам, културни туризам, бање Србије.

Abstract: In Serbia, there are some 30 spas basing their offer on the unquestionable quality of thermo-mineral waters. Touristic products based on health programs with various activities (therapies, relaxation, beauty treatments, weight reduction programs, hiking, cycling etc.) can be successfully complemented with the cultural and natural heritage of a country and its people. Some spas have become cultural monuments due to their history and long tradition (Bath, Karlove Vary, spas in Budapest), whereas others have interesting surroundings which can be the basis of a varied tourist offer. Complementarity of spa and cultural tourism can be interesting and prolong the stay of tourists in a spa, and have positive economic effects.
Key words: spa tourism, cultural tourism, Serbian spas.

УВОД

Бање Србије су њена значајна туристичка вредност. Њихова улога се знатно променила у односу на прошла времена, тако да су од традиционалних лечилишта постале места за одмор и опоравак широког круга људи.

Културне вредности се ретко нуде као основни мотив туристичког путовања у нашој земљи и велике могућности које културно наслеђе може да понуди туристичкој привреди се не користе.

Од посебног интереса за обогаћивање бањске туристичке понуде и осмишљавања богатства садржаја боравка је уважавање основних и комплементарних природних и антропогених туристичких вредности у окружењу. Познате по специфичностима географског положаја, који је условљен местом појаве термалних и термоминералних извора, многе наше бање су у непосредној близини знаменитих археолошких налазишта, средњовековних утврђених градова, познатих цркава, манастира, објеката са листе светске баштине, националних паркова, природних резервата, законом заштићених добара од националног интереса, савремених спомен-обележја, историјски знаменитих места и објеката, односно туристички привлачних сеоских и градских насеља, као места одржавања значајних манифестација различитог садржаја, поука и порука (Станковић, 2009).

ЕВРОПСКИ ПРИМЕРИ КОМПЛЕМЕНТАРНОСТИ БАЊСКОГ И КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА

Лековити карактер термоминералних вода одувек је привлачио велики број посетилаца, због чега се бање и третирају као најстарија туристичка места. Обележје природних лечилишта

у савременом смислу речи, бање су добиле у 19. веку. У том периоду дошло је до интензивног развоја железничког саобраћаја, што је омогућавало лакши одлазак људи из градова у бањске центре. Све до тридесетих године 20. века ова врста туризма била је луксуз предодређен за привилеговане класе. И тада, долази до изражаја комплементарност бањског и културног туризма. Наиме, лечење односно опоравак углавном је само прокламовани циљ боравка и често прелази у други план, док у први план избија културна функција бања (одласци на концерте, књижевне вечери, дружење са „културним кремом“). Томе у прилог могу посведочити руски друштвени романи из XIX века, којима је заједничко неко путовање и боравак у некој од западноевропских бања, што је уосталом и чест податак у биографијама готово свих руских писаца тог доба.

Bath (Град-Купатило) формиран је на јединим топлим изворима у Великој Британији, у долини реке Авон, на 20 km од Бристола. Изворе су познавали и користили још Келти, али је тек доласком Римљана око извора формиран град Aquae Sulis (Вода бога Сулиса) са купалишним комплексом и храмом (60-70. године). По инструкцијама Цара Клаудија главни извор је озидан, да би се избегло замуљивање воде. Одласком римске војске 510. године из Британије на град пада заборав и претвара се у рушевине. Тек у 17. веку Thomas Guidott пише књигу “A discourse of Bath and the hot waters there” (1676. године) и енглеска аристократија почиње да се интересује за лековите изворе. Године 1702. Ана, Краљица Енглеске, посетила је Bath, старо римско купатило. Убрзо су Ричард Неш, банкар Ралф Ален и архитекта Џон Вуд реконструисали бању и од локалног купалишта и лечилишта направили друштвену престоницу Енглеске. Већ 1801. године Bath има 40.000 становника и представља један од највећих градова Британије.

Филтрирана кроз моћне слојеве кречњака, вода избија из пукотина на Пениквик раседу са дубине од 2700-4300 m, са температуром 64-96^{0}C и то 1.170.000 литара дневно. Године 1983. формирана је бушотина из које се добија чиста и безбедна за пиће минерална вода.

Bath има пет позоришта, бројне фестивале и концерте, Голф-терене са 18 рупа, Краљевски парк, бројне музеје, Ботаничку башту, преко 100 ресторана и кафића и модеран центар ***Thermae Bath Spa*** на више спратова и отвореним базеном на крову, отворен 2006. године, док су Римска купатила претворена у музеј. Од 1987. године Bath је заштићен као UNESCO World Heritage Site. Годишње га посећује преко 4 милиона туриста и бележи преко 1 милион ноћења у 80 хотела и 180 преноћишта, бележећи приход од преко 500 милиона евра.

Baden-Baden је град-бања у покрајини Баден-Виртемберг, у регији града Карлсруе, на граници са Француском и Швајцарском. Буквалан превод имена града је „Град Баден у покрајини Баден“ или „Баден у Бадену“ али је у пракси све то скраћено. Позната је и изрека Била Клинтона „Баден је толико леп да његово име треба изговорити двапут“. Развио се као Бања захваљујући термоминералним изворима под брдом Флорентин, где има 12 извора са температуром 56-68.8^{0}C која долази са дубине 1200-1800 m и има старост 12.000-17.000 година. Избија 800.000 литара воде дневно (9 l/sec) са минералним садржајем од 2400 kg/дневно. Када је бања отворена 1877. године, била је то најмодернија бања у Европи, стециште крунисаних глава, аристократије и уметника. У Бањи су редовно одседали Краљица Викторија, Вилхелм I, Наполеон III, Берлиоз, Брамс, Толстој, који је по овдашњем амбијенту описао сцене са Аном Карењином, Достојевски, који је у овдашњем касину губио велике своте новца и ту написао Коцкара. Изграђен је велики број хотела и пансиона, у самом центру има 60 луксузних хотела са 6.000 лежаја, а постоји и 660 лежаја у бројним санаторијумима и клиникама. Најпознатији хотели су: Brener`s Park Hotel & Spa, Schlosshotel Bühlerhöhe, Dorint Maison Messmer, Steigenberger Badischer Hof, Heliopark Bad Hotel zum Hirsch, Der Kleine Prinz, Atlantic Parkhotel, Kurzentrum Rheinfelden. Добро је развијена и козметичка и фармацеутска индустрија. Уз изузетно атрактивне туристичке мотиве у непосредној околини - стари универзитетски центар Хајделберг, прелепи Штутгарт и атрактивна планина Шварцвалд, изузетно велики број културно-историјских споменика и атрактивних грађевина, ту је и седиште глобалних брендова као што су: Mercedes-Benz, Porsche, Bosch, Hugo Boss, и уз бројне паркове и баште, сталне фестивале, концерте, познати Касино и многе друге атракције, Baden-Baden опстаје као рај на земљи за људе који воле фине ствари. У новије време, постаје све више и Бања за спортисте, отварају се гламурозни Fitnes центри као што су Arena Vita, Wellness Lounge, Sole Uno, Physio In... Baden-Baden задржава проверене квалитете формиране дуготрајном традицијом, али све

више постаје синоним за спорт, културу, храну, пиће и wellness и он јесте све то, али искључиво првокласно.

Најатрактивније и највеће чешко бањско насеље ***Karlovy Vari***, смештене су око 120 km западно од Прага. Реч је о једном од најпознатијих геотермалних извора у Европи, који се често назива и **Karlsbad**. Легенда каже да је Карло IV, по којем је бања и добила име, открио изворе минералне воде приликом лова на јелене. Не зна се тачно када је град основан, али претпоставља се да је то било око 1350. године. Године 1370. добија привилегију слободног града. Сам град се развио око ловачке куће Карла IV, тачније око његовог готског торња који је био подигнут на стени. Испод њега је 1520. године подигнута градска већница. Осамнаести век можемо назвати раздобљем када долази до процвата овог града. Године 1707. цар Јосип I потврдио је Карловим Варима све његове привилегије, чиме га је означио као слободни краљевски град. У првој половини 19. века за развој ове бање посебно је био значајан допринос Хазбурговаца. У том периоду оне постају место где се окупља тадашња елита, а посете светски значајних личности постале су уобичајна појава. Тада се Карлове Вари окрећу „елитном" туризму. Забележено је да су гости 1899. године у Карлсбаду играли голф (А. Госар, 2008). Последњу деценију 19. века обележила је изградња модерних бањских објеката. Данас у Карловим Варима се може пронаћи 64 извора лековите минералне воде, али се користи само 12. Најпознатији је Вридло, чији млаз воде избија на висину од 12 m, а температура воде је 72^0C. Извори се међусобно разликују по температури, као и по хемијском саставу.Међу 70 хотела у граду најпознатији су Imperial, Humboldt, Savoy Westend, Palatin, Panorama Aura Palace, Grandhotel Pupp, Carlsbad Plaza, Promenada, а постоји и велики број пансиона и објеката за преноћиште.

Суседна **Мађарска** има веома успешну стратегију развоја бањског туризма, која се заснива на интегрисању традиционалног бањског туризма са другим облицима туризма. Под програмима „Land of Spas" („Земља бања") лечилишна својства термоминералних извора ове државе комбинују се са посетама Будимпешти и другим већим градовима (Јовичић, 2008). Будимпешта, у оквиру граница града има 120 термоминералних извора са 70 милиона литара воде дневно, што представља светски рекорд. Подаци о коришћењу топлих извора сежу 2000 година уназад, од првобитних ловаца и номада, преко Римских легија, до првог званичног податка о коришћењу купатила 1178. године на простору данашње Бање Lukacs, преко Турске окупације која је утемељила бројна турска купатила и оставила традицију купања и Марије Терезије, која је о трошку Трезора дала да се изврши анализа свих термоминералних вода и састави њихов списак. Већ тада Будимпешта постаје Мека реуматизма, а почетком 20. века, као град који поседује највеће резерве термоминералних вода добија титулу Град-Бања (Spa City).

У организацији Удружења бањских центара Будимпеште ту се одржава Први међународни балнеолошки конгрес 1937. године. Седиште Међународне балнеолошке асоцијације је у Бањи Гелерт. Већина бањских центара су државно власништво и редовно се обнављају и проширују, а два центра – Kiraly и Rudas су постали културни споменици. Најпознатији бањски центри у Будимпешти су: Szechenyi Thermal Bath, као један од највећих SPA комплекса у Европи са 18 базена, Gellert Thermal Bath са хотелом из 1918. године и 13 базена, Kiraly Thermal Bath (Краљевска бања), Lukacs Thermal Bath, Rudas Thermal Bath, Dandar Thermal Bath, Dagaly Thermal Bath, Csillaghegy Open-Air Bath, Danubius Thermal Hotel Margitsziget и многи други.

БАЊСКИ ТУРИЗАМ У СРБИЈИ

Промет туриста у бањама Србије основни је показатељ њихове конкурентности на туристичком тржишту. У односу на друге врсте туризма, бањски туризам као посебна врста туристичког промета је у много чему специфичан. Несумњиво најдужи туристички боравци у односу на друге категорије туристичких места и неоправдано висок степен сезонске концентрације промета су две најзначајније карактеристике бањског туризма.

Главна сезона у бањама Србије везује се за период од јуна до септембра, јер се тада оствари око 55% ноћења и 45% долазака туриста. Наглашен сезонски карактер бањског туризма Србије последица је његове једностраности, неорганизованости наступа на тржишту и

заосталости понуде, јер се доминантна лечилишна функција због неопремљености бања углавном везује за летњу половину године (Јовичић, 2008).

Гледано уопштено бањски туризам, слично осталим облицима промета у Србији, у првој деценији XXI века карактерише тренд стагнације.

Табела бр.1: Број туриста и ноћења у Србији у хиљадама, 2009. године

	Број туриста			Број ноћења		
	Укупно	Домаћи	Страни	Укупно	Домаћи	Страни
Република Србија	2019	1373	646	6762	5293	1469
Гл. администр. центри	661	254	407	1349	439	910
БАЊСКА МЕСТА	**358**	**334**	**24**	**2287**	**2190**	**57**
Планинска места	389	350	39	1673	1548	125
Остала турист. места	525	373	152	1251	961	290
Остала места	86	62	24	202	155	47

Извор: Статистички годишњак Србије 2010, Републички завод за статистику Србије

Број туриста у бањама Србије 2009. године био је 358.000 који су остварили 2.287.000 ноћења. У односу на укупан број туриста у Србији у истом периоду (2.019.000) бање су учествовале са 17,7%, а у оствареним ноћењима (6.762.000) са 33,8%.

Придобијање иностране клијентеле одвија се споро и без већих успеха, чак и на примеру познатијих бања. Чињеница да у досадашњој структури туриста у бањама Србије доминирају домаћи туристи, у 2009. години са 94%, говори да се посебна пажња мора посветити домаћем туристичком тржишту. Рекреативни туризам, генерално гледано, карактерише мањи радијус кретања, па је тиме релативно лако објаснити доминацију домаћих посетилаца у бањском туристичком промету.

Теоретски посматрано, бањски туризам, посебно здравствено-лечилишни, конгресни и културно-манифестациони, у нашим бањама је могуће развијати током целе године и остваривати значајне економске ефекте, што до сада углавном није постигнуто. На значај појединих места за развој туризма најбоље указују статистички подаци о њиховој посећености. Како су бање комплементарне не само са планинама, већ и бројним другим природним и антропогеним туристичким вредностима, готово увек и свуда је могућ њихов већи степен валоризације. Томе би вероватно допринело детаљније статистичко представљање центара и локалитета у којима се одвија туризам, јер недостатак података о њиховом броју у националним парковима, природним резерватима, споменицима културе, пограничним местима, ловиштима, сакралним објектима, манифестацијама и сл. ограничава могућности усмеравања бањске туристичке понуде и негативно утиче на опште економске ефекте (Станковић, 2009).

Табела бр.2: Број туриста у познатијим бањама Србије у периоду 2000-2009. године

Бање Србије	**2000.**	**2001.**	**2002.**	**2003.**	**2004.**	**2005.**	**2006.**	**2007.**	**2008.**	**2009.**
Врњачка Бања	89812	89495	96185	94233	95851	90773	113790	148481	122289	147611
Сокобања	53176	60323	59999	57749	59265	60541	55196	72396	66119	55313
Нишка Бања	47588	29363	27954	22222	26058	26176	22678	26906	26299	22112
Буковичка Бања	30654	30456	26065	23640	7376	5644	6629	9128	7784	5969
Богутовачка Бања	4117	4960	3782	3825	3660	4136	3972	3512	3230	2528
Врањска Бања	7464	6426	7368	6896	6060	6577	5400	7188	8049	6542
Гамзиградска Бања	2446	3186	3789	4384	4515	4865	5833	6621	9277	7888
Горња Трепча	8288	6574	6586	7202	6879	6939	7289	7407	8097	10489
Бања Ковиљача	20594	18986	22476	19542	22779	20302	19352	21439	22443	18434
Сијаринска Бања	6508	6979	6981	6497	6772	7770	8254	8078	8334	7006
Матарушка Бања	13633	10735	12150	11356	10873	11966	13200	11842	11934	8839

Извор: Статистички годишњак Србије 2000-2010., Републички завод за статистику Србије

Табела бр.3: Број ноћења у познатијим бањама Србије у периоду 2000-2009. године

Бање Србије	2000.	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.
Врњачка Бања	477720	421101	445548	424356	446856	410679	993603	1118689	539344	609035
Сокобања	340155	390351	363854	366096	378200	371433	323485	408969	392594	321257
Нишка Бања	420903	301161	169721	152241	168929	147155	201340	233233	236731	215474
Буковичка Бања	125961	120852	116918	106906	38681	30875	37102	44213	39394	31064
Богутовачка Бања	31761	34043	29388	28814	27069	29737	31081	28985	26384	22036
Врањска Бања	43298	36804	35493	34512	36053	3336	32422	46192	49907	41259
Гамзиградска Бања	76834	55463	56412	58820	60577	64293	65903	74845	79847	80453
Горња Трепча	101623	76405	74330	80964	78641	76421	82182	83269	90946	113516
Бања Ковиљача	198154	158374	143496	132733	159331	156497	210097	177505	178459	157172
Сијаринска Бања	54671	51195	55934	53790	58125	67329	74447	70574	74508	67551
Матарушка Бања	109226	88259	82767	84808	83069	88798	100258	90602	92657	82961

Извор: Статистички годишњак Србије 2000-2010., Републички завод за статистику Србије

КОМПЛЕМЕНТАРНОСТ БАЊСКОГ И КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА У СРБИЈИ

Може се рећи да су све врсте културних мотива (етносоцијални, уметнички, амбијентални, манифестациони, пејзажни) присутне у значајној мери у нашој земљи и да представљају битан потенцијал за развој културног туризма. Не занемарујући тржишну атрактивност природних мотивских вредности Србије, какве су бање, чини се да најуспешнији излазак на међународно тржиште и изградња позитивног и специфичног имиџа Србије као атрактивне туристичке дестинације, може најпре постићи квалитетном валоризацијом културних вредности и комплементарном туристичком понудом.

Врњачка Бања се налази у централном делу Србије, 200 km јужно од Београда. Смештена је на обронцима планине Гоч и у долинама Врњачке и Липовачке реке, на надморској висини од 220-300 m. У Бањи постоји велики број хотела, а водећу улогу има хотел „Меркур“ са 850 постеља. Посебан значај за смештај бањских гостију има приватни сектор, јер око 2000 домаћинстава издаје гостима собе. Првог јула 1868. године образовано је „Оснивачко фундаторско друштво лековите киселе вруће воде у Врњцима“, а 1869. година се сматра првом званичном бањском сезоном са каптираним изворима топле воде, купатилом, бањским лекарима и већим бројем посетилаца, да би још 1933. године Бања имала око 300 објеката за смештај гостију са 10.000 лежаја. Спортско-рекреативни центар „Рај“ располаже са три фудбалска терена и атлетском стазом, тениским теренима, теренима за мале спортове и базенима. Ски стаза на Гочу зими привлачи велики број љубитеља зимских спортова. Врњачка Бања има веома лепо уређен парк (80 ha), погодан за шетње и одмор, а у непосредној близини је планина Гоч, која је погодна за излете и лов. За оне који воле реку и спортски риболов, на 10 km од Бање , на Западној Морави налазе се Подунавачке Баре, где се одржавају и спортска такмичења. Током целе године у Врњачкој Бањи се одржавају бројне приредбе и манифестације као што су „Врњачке културне свечаности“, „Фестивал филмског сценарија“... Организују се изложбе слика, графика, скулптура, приређују концерти домаћих и страних извођача, организују позоришне представе, књижевни сусрети, гостовања страних уметника на летњој позорници која може да прими 2000 посетилаца. У близини Бање налазе се многобројни споменици културе: манастири Жича, Градац, Сопоћани, Љубостиња, Ђурђеви Ступови, Каленић, Велуће, затим утврђења Маглић, Рас, Брвеник.

Нишка Бања лежи у подножју Коритника, огранка Суве Планине на 248 m надморске висине. Смештена је поред магистралног правца Ниш-Софија, на 10 km од Ниша и 250 km од Београда. Гости Бање могу потражити смештај у објектима комерцијалног туризма: хотелима „Озрен“ и „Партизан“, као и у приватном смештају; или у објектима здравственог туризма института „Нишка Бања“: „Радон“, „Зеленгора“ и „Терме“ са око 600 постеља. Здравствени и туристички објекти смештени су у уређеном парку површине 5 ha, а у близини је парк-шума

Коритника са уређеним трим-стазама. Нишка Бања располаже са теренима за мали и велики фудбал, рукомет и тенис, хиподромом и стрељаном. Овде се одржавају и атрактивна такмичења у параглајдингу. За госте се могу организовати излети до Сићевачке клисуре реке Нишаве са ретком флором и фауном, Јелашничке клисуре (специјалног резервата природе), Бојаниних вода и Каменичког виса. Од културно-историјских споменика могу се посетити: Медијана, Ћеле-кула, Нишка тврђава, Чегар, Меморијални музеј-логор „Црвени крст".

Рибарска Бања налази се у североисточном подножју планине Јастребац. Смештена је у долини Рибарске реке на 540 m надморске висине. Њен специфичан положај усред шумовитих брежуљака, у малој клисури пружа јој изузетну заштиту од ветрова и наглих промена температуре ваздуха, што боравак у њој чини веома пријатним, те ужива репутацију климатског лечилишта. Очувана шумска и парковска вегетација додатно доприносе утиску свежине и чистог ваздуха, тако да се стиче утисак да бања представља праву еколошку оазу.

Што се смештајних капацитета тиче, рехабилитациони центар „Рибарска Бања" на располагање гостима ставља 510 постеља, од којих су 200 у систему фонда Здравствене заштите док је преосталих 310 на слободном тржишту. У вилама „Поглед", „Далмација" и „Црна Гора", поред двокреветних соба у понуди су и луксузни апартмани уређени по највишим стандардима који гостима пружају потпуну удобност. Смештајни капацитети у вилама: „Славонија", „Босна", „Херцеговина" и „Хрватска", су такође реновирани. Смештај гостију могућ је и у приватним кућама које се све више модернизују и проширују, тако да је на улазу у Бању изграђено читаво ново насеље са пансионима. У оквиру Бање је и конгресни центар за стручне састанке и симпозијуме, гостима су на располагању и затворени базен са термоминералном водом, мали базен са подводном масажом, каде са галванском струјом, као и отворени базен који користи обичну и лековиту воду од 40^0C, затим терени за кошарку, фудбал и одбојку.

Буковичка Бања је смештена у подножју планине Букуље, уз Аранђеловац на 256 m надморске висине. Саобраћајно је добро повезана са Београдом (76 km) и Крагујевцом (55 km). Бања има три хотела: „Старо здање" (84 соба), „Шумадија" (150 постеља) и „Извор". Хладна минерална вода Буковичке Бање флашира се од 1836. године („Књаз Милош"). Бања има лепо уређен парк на преко 20 ha. У близини је пећина Рисовача (Музеј палеолита). Од културно-историјских споменика издвајају се: „Карађорђев град" у Тополи и црква на Опленцу (Маузолеј краља Петра I), Орашац (место подизања I српског устанка), манастири Благовештење, Вољавча и Никоље. Позната је и међународна културна манифестација „Мермер и звуци".

Гамзиградска Бања се налази у источној Србији, 220 km од Београда и 11 km од Зајечара. Ова „топла бања у хладној реци" лежи у долини Црног Тимока, на 160 m надморске висине. Располаже са 200 лежаја у Заводу за рехабилитацију „Гамзиград" и 340 лежаја у хотелу „Каструм". Од спортских објеката постоје 2 базена, теретана, сала за стони тенис, терени за мали фудбал, рукомет, одбојку, тениски терен и велики фудбалски терен. У близини Бање налази се историјски значајно и законом заштићено археолошко налазиште римског царског града-Феликс Ромулиана, затим манастир Суводол. За госте се организују излети и до Злотских пећина и Рајачких пивница.

Матарушка Бања се налази на десној обали реке Ибар, окружена падинама планина Столови и Чемерно, на надморској висини од 215 m. Бања је од Београда удаљена 180 km, а од Краљева 8 km, и до ње се може доћи магистралним путем Београд-Краљево, ауто-путем Е-75 Београд-Ниш, а затим преко Крагујевца. Бањски гости се могу сместити у објектима Завода (400 постеља), хотелу „Термал" (200 лежајева), пансионима и вилама. Приватни смештај обухвата 300 лежаја. Бања је окружена парком на површини од 15 ha, а у околини се налазе манастири: Жича (13. век), Студеница (12. век), Љубостиња (14. век), средњевековни град Маглић.

Бања Горња Трепча, позната и као „Атомска Бања", налази се у југозападном делу Шумадије, поред ибарске магистрале. Удаљена је 18 km од Чачка и 150 km од Београда. Смештена је на шумовитим обронцима планина Вујан и Буковик, на надморској висини од 460 m. Природно лечилиште Горња Трепча у оквиру смештајних капацитета располаже са 108 лежаја у стационару, 50 лежаја у бунгаловима, док угоститељско предузеће „Морава" располаже са 36 лежаја. Нови wellness-блок располаже апартманима и комплетним wellness програмом. Захваљујући положају Бање, гости могу уживати како у природним лепотама, тако

и посетити низ културно-историјских споменика, којима је ово подручје заиста богато: цркву Свете Богородице, манастир Вујан, манастире Овчарско- Кабларске клисуре, али и видети етнографску баштину овог краја- старе воденице. Близина Чачка и Горњег Милановца пружа одличне могућности за организовање излета. Три вештачка језера у Овчарско- Кабларској клисури (Парменичко, Овчар и Међувршје) додатно оплемењују амбијент.

Врањска Бања се налази у подножју Бесне Кобиле, на 380 m надморске висине. Удаљена је од Врања 10 km, односно 6 km од ауто-пута Београд-Скопље. Иако располаже великим лечилишним потенцијалом, у Бањи нема великих смештајних капацитета, те се смештај може наћи у Заводу за реуматизам „Врањска Бања“ и хотелу „Железничар“. Од природних вредности у околини истичу се обронци планине Бесне Кобиле, обрасли бујном вегетацијом и Власинско језеро. Значајнији културно-историјски споменици у околини су: Народни музеј у Врању, кућа Боре Станковића, Харем лук, Бели мост итд.

ЗАКЉУЧАК

Познато је да све бање у Србији имају у својој околини богато културно-историјско споменичко наслеђе, али мало је оних који имају разрађену посету. Сарадњу, односно комплементарност бањског и културног туризма могуће је разрадити на више нивоа. Као прво, бање у своју понуду могу уврстити организоване посете културно-историјским знаменитостима и манифестацијама у својој околини, што неке од њих успешно раде. Затим, бање могу бити центри манифестација, конгреса, позоришних лета, филмских фестивала, концерата, спортских такмичења, као што неке од њих то већ јесу. С друге стране, туристичке организације и туристичке агенције које промовишу културни туризам и организују туристичке туре са том тематиком, могу искористити бањске смештајне капацитете и бањску здравствено-рекреативну понуду да употпуне своје аранжмане. Тиме би се повећала искоришћеност смештајних капацитета на годишњем нивоу у бањама.

Природне и антропогене туристичке вредности Србије су бројне и разноврсне, а њихова густина и територијални размештај нису подједнако распоређени. Бањски туризам у свим својим аспектима могуће је развијати током целе године, што у нашој земљи још увек није постигнуто. У развијеним земљама Европе, бање имају широко тржиште и целогодишње пословање, и у њима се поред класичног здравственог рекреативног боравка, среће велики број људи који долази ради задовољења других туристичких потреба. Такође се и структура гостију мења у корист млађе популације, који траже активан одмор, спорт и забаву.

За обогаћивање бањске туристичке понуде и садржаја боравка неопходно је уважити основне и комплементарне туристичке вредности у окружењу. Комплементарност бањског и културног туризма донела би позитивне ефекте и са економског и са културолошког становишта. Културни мотиви би допринели својим простором и програмима који би несумњиво значајно утицали на ширење туристичког тржишта, а квалитетнија и интересантнија понуда у складу са културним потребама савременог туристе дала би веће економске резултате.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. GOSAR A. (2008): The importance of Spa towns for tourism in Eastern Europe. Spa Symposium „The future of historic spa towns“, Hotel Radisson-Balmoral, Spa (Belgium)
2. ЈОВИЧИЋ Д. (2008): Стање и перспективе развоја бањског туризма у Србији. Гласник Српског географског друштва, свеска LXXXVIII-Бр.4, стр. 3-18, Београд
3. СТАНКОВИЋ М. С. (2009): Бање Србије, Завод за уџбенике, Београд
4. ***(2000-2010) Статистички годишњак Србије, Републички завод за статистику Србије, Београд
5. www.european-spas-health-resorts.com
6. www.visiteuropeanspas.com
7. www.spas.about.com

8. www.worldofspas.com
9. www.greatspas.com
10. www.baden-baden.de
11. www.czechtourism.com
12. www.resortspadestinations.com

COMPLEMENTARITY OF SPA AND CULTURAL TOURISM

MARIJA BELIJ

Faculty of Geography, University of Belgrade, 11000 Belgrade, Serbia

Natural and antropogenous touristic values of Serbia are numerous and diversifies, and their density and territorial distribution are not equal. Spa tourism, with all its aspects, can be developed over the whole year, which is still not achieved in our country. In developed European countries, spas have wide market and year-round functioning, and apart from classic health recreational stay, a large number of people comes in order to satisfy other touristic needs. Likewise, the structure of guests is changing in favor of younger population, looking for active vacation, sports and entertainment.

In order to enrich spa tourist offer and contents, it is necessary to appreciate both basic and complementary touristic values in the surrounding. Complementarity of spa and cultural tourism would have positive effects both from economic and culturological standpoint. Cultural motives would contribute with its space and programs which would undoubtedly affect spreading of tourist market, and better quality and more interesting offer in line with cultural needs of modern tourists would yield better economic results.

ЉИЉАНА ГРЧИЋ UDC: 911.3:502.5(497.11-15)

КУЛТУРНИ ПЕЈЗАЖ КАО ОБЈЕКТ НАСЛЕЂА И МОГУЋНОСТИ ЊЕГОВЕ ЗАШТИТЕ У МАЧВИ (ЗАПАДНА СРБИЈА)

ОШ „Милан Ракић“, 11070 Нови Београд, Србија

Извод: До краја XX века „културни пејзаж“ није разматран као самостални објект наслеђа. Иако је на неки начин антиципиран Конвенцијом из 1972. г., дефиницијом културног наслеђа (која дефинише „споменичко место“ као „комбиновано дело човека и природе“), Комитет светске културне баштине практично до 1992. г. није могао да нађе начин да идентификује или опише културне пејзаже да би их могао уписати на Листу. Признавање пејзажа као дела културног наслеђа, превазилази границе израза којим се изражава дивљење према механизму трансформације окружења. Оно што је ново јесте признавање културног пејзажа 1992. године као дела културног наслеђа, које поседује карактеристике и процесе који захтевају заштиту, конзервацију и управљање. На почетку XXI века друштво све више схвата недостатке гранских принципа и приступа у области заштите животне средине и територијалног управљања и законски их покушава компензирати повратком ка целовитом, системском, комплексном и територијално хармоничном схватању и уређењу околног простора, који се назива – „културни пејзаж“. Најважнији део културног пејзажа је културно наслеђе, сачувано у виду материјалних објеката, традиционалних делатности људи или информација. У неким културним пејзажима наслеђе је доминантан фактор, који одређује ток свих друштвених процеса који се одвијају у датом месту. То су, пре свега, комплексне историјско-културне и природне творевине, које су носиоци историјског памћења, најчешће – споменици архитектуре, археологије, етнологије, топоними, архивски и библиографски извори, разноврсни објекти и предмети – природни и антропогени, који указују на везу пејзажа с историјским догађајима, који су одредили судбину земље, народа који је насељавају, њихове културе, а такође с животом великих људи, који су значајно допринели развитку земље. У том случају објект наслеђа је сам културни пејзаж. Тај став био је фиксиран у документима УНЕСКА и, очигледно, треба да нађе одраз у правним и нормативним актима Републике Србије.
Кључне речи: Културни пејсаж, културно наслеђе, Мачва, Дрина, Сава

Abstract: Until the end of the twentieth century "cultural landscape" was not considered as an independent object of inheritance. It is anticipated at the Convention in 1972 as the definition of cultural heritage (which defines a "monumental place" as a "combined work of man and nature"). The World Heritage Committee practically until the 1992 could not find a way to identify or describe cultural landscapes to be registered on a List. Recognition of landscape as part of cultural heritage has transcended the term which expresses admiration for the mechanism of transformation of the environment. The new thing is the recognition of the cultural landscape 1992 as a part of cultural heritage, which has the characteristics and processes that require the protection, conservation and management. At the beginning of XXI century society is increasingly perceived shortcomings of sectored principles and approaches to environmental protection and territorial management and tries, using a law, to compensate by a return to holistic, systemic, complex and territorial harmonious understanding of the arrangement of the surrounding area, which is called - "cultural landscape". The most important part of the cultural landscape is a cultural heritage preserved in the form of material objects, the traditional activities of people or information. In some cultural landscapes the heritage is the dominant factor which determines the flow of all social processes happened in a given place. These are, above all, complex historical-cultural and natural creations, which are the bearers of historical memory, the most common - monuments of architecture, archeology, ethnology, toponyms, archival and bibliographic sources, various objects and things - natural and anthropogenic, that indicate the relationship of landscape with historical events that determined the fate of the country, the people who inhabit, their culture, and also the lives of great men, who have significantly contribution to the development of the country. In this case object of heritage is cultural landscape. This position was fixed in the documents of UNESCO and, obviously, needs to find reflection in the legal and normative acts of Republic of Serbia.
Key words: Cultural landscape, cultural heritage, Mačva, Drina, Sava

ПОЈАМ КУЛТУРНОГ ПЕЈЗАЖА

Појам "културног пејзажа" није нов, како за светску, тако и за српску географску науку. Европски путописци XVIII века и касније, често спомињу значај "пејзажа" (или "landschaft" или "paysage"). Географски ландшафт (природно-територијални комплекс, природни геосистем) је релативно једнородан део географске сфере, који се одликује закономерним скупом његових компонената и појава, карактером узајамних веза, особеностима скупа и веза нижих територијалних јединица – локалитета и фација. Термин ландшафт је широко међународно прихваћен. И данас та реч не припада само географији. У научну литературу термин с одређеним контурним садржајем увео је 1805. године немачки географ А. Хомсејер. Под ландшафтом он је подразумевао свеукупност видљивих места из једне тачке, затвореним између најближих планина, шума и других приметних делова земље. Ипак наука о ландшафту почела се развијати много касније – у XX веку (Голубчик М. М. и др., 2005). Разрадом проблема ландшафта (предела, регије) бавили су се многи географи Европе, Русије и Америке. У нашој земљи, тим проблемом бавили су се Ј. Цвијић и Б. Ж. Милојевић. Природоцентрични ландшафтни приступ заслужује одређено разматрање. Данас на Земљи није остало природних пејзажа, који нису макар мало измењени од стране човека – носиоца одређене културе. То значи, да су сви они постали својеврсна компонента културе. Чак Антарктида има одређену културну специфику и одређено место на културној карти света. А још више трансформисани, културно освојени природни пејзажи – то су поља интензивне културне активности човека, која дају „храну" и „смештај" за етногенезу (по Гумиљову), места развоја локалих култура (по П. Савицком). Изглед места, смисао места – су највише еластични појмови и објекти изучавања географије културе, т. ј. они укључују визуелне и естетске карактеристике места, његов емоционални утицај и симболику (Hudson R., Pocock D., 1978. с. 80).

Као један од темељних појмова културне географије, културни пејсаж, почео се у географији интензивније примењивати почетком XX века. Културни пејсаж је, према првим дефиницијама, плод модификовања природног пејсажа одређеног ареала услед деловања људи која га настањују (Sauer Carl O., 1925; Wagner Philip L., i Mikesell Marvin W., 1962, Mikesell Marvin W., 1978; и др). Амерички географ Карл Сауер (Carl Sauer) дао је 1925. г. прву дефиницију: „Културни пејзаж обликовала је културна група из природног пејзажа. Култура је агенс, природна средина медијум, а културни пејзаж резултат". Појам „културни ландшафт" у географској науци није нов и необично је разуђен, и постоји мноштво његових дефиниција. По дефиницији Веденина, културни ландшафт се разматра као „целовита и територијално локализована свеукупност природних, техничких и социјално-културних појава, које су се формирале услед удруженог дејства природних процеса и уметничко-стваралачке, интелектуално-производне и рутинске егзистенцијалне делатности људи" (Веденин Ю. А., 1997. с. 9). Настањујући одређени ареал, свака га заједница модификује у складу са својом културом. На основу трагова које културе остављају у пејзажу, културни географи су деценијама повлачили границе међу тзв. културним световима (Шакаја Л., 1999, с. 69). Културни пејзаж се, у многим географским радовима, схвата као опипљиво сведочанство дате културе" (Felmann J, Getis A., Getis J., 1992, с. 10), или као видљиви резултат људске делатности на земљи (Jordan T., Rowentree L., 1986, с. 440). „Визуелни" или „пејзажни" културни пејзаж ми стално видимо око себе, он нас окружује. Зато је настао „визуелни" приступ културном пејзажу, али, као и у случају с природним приступом, он је „упакован" у шире оквире. Амерички научници, који узимају тај приступ за основу, предлажу дедуктивни метод спознаје људске културе кроз пејзаж, пошто „пејзаж одражава културу, и културни географ може сазнати много о групи људи, пажљиво посматрајући пејзаж" (Jordan T., Rowentree L., 1986, с. 25). То има свој смисао, јер културни пејзаж, по речима француског географа Пол Видал де ла Блаша, представља нашу колективну аутобиографију, која одражава наше укусе, вредности, тежње и страхове, можемо га читати као књигу (Blache P. Vidal de la., 1926).

У руској науци се под културним пејзажом подразумева вештачка имитација природног пејзажа (коју је створио човек за економске или рекреативне потребе) или „добри" т.ј. корисни за привреду или естетски вредан антропогени пејзаж (Туровскиј, 2001., с. 67). Према једној од дефиниција, карактеристичној за америчку школу, „културни пејзаж – то је вештачки пејзаж,

који културне групе стварају, насељавајући земљу“ (Jordan T., Rowentree L., 1986). Слично томе, Солтер пише: „Културни пејзаж – то је вештачки пејзаж, који човек ствара, преображавајући природу, с тим, да би се обезбедили краткорочним резервама хране, склоништем, одећом и забавама“ (Salter C. L., 1971). Појам културног пејзажа, близак је појмовима „култивисаног“ или „антропогеног“ пејзажа и марксистичком појму „очовечене природе“. Савремене представе светске географске науке о културном пејзажу нису једнозначне. Данас постоје три принципијелно различита тумачења термина „културни пејзаж“. Неки истраживачи дефинишу културни пејзаж као „добар“ антропогени пејзаж, измењен од стране човека по одређеном програму, који има високе естетске и функционалне квалитете тј. држе се приступа традиционалног за руске физичке географе (Копачи Л., 1998.). Други приступ се базира на схватању културног пејзажа као неког места, које је у току дугог историјског периода било место насељавања одређене групе људи, која је носиоц специфичних културних вредности. Као такве групе, најчешће истичу се етничке или конфесионалне заједнице (Sullivan S., 1998. с. 9). У основи трећег приступа леже представе о активној улози интелектуалне и духовне делатности у формирању културног пејзажа; при чему је важно нагласити, да духовне и интелектуалне вредности, чуване и преношене од једног покољења људи другоме у виду информације, не само да дефинишу формирање и развој културног пејзажа, него су и његов део, трпе на себи утицај других, материјалних компонената пејзажа (Веденин Ю. А. 1997., с. 6). У савременој западној филозофији географски простор се представља као потпуно ментални, где су се представе о географском простору претвориле у сами географски простор (Замятин Д. Х., 1999). Пејзаж носи своју симболику, своје скривене кодове. Он није само отисак, него и део културе, те је важан чинилац њене репродукције (Шакаја Л., 1999, с.73). Претпоставља се, да сваки тип културе уноси своје измене у визуелни пејзаж, оставља на Земљиној површини своје трагове.

Културни пејзаж у тим дефиницијама одваја се од природног пејзажа и представља комплекс измена, које је човек унео у природни пејзаж. Пажња истраживача концентрише се на факторима и резултатима трансформације природног пејзажа од стране човека. Зато се културни пејзаж често разматра упоредо с природним пејзажом и чак мимо природног пејзажа. Ако пратимо К. Сауера, културни пејзаж и природни ландшафт заједно узети сачињавају пејзаж у целини: „Конструкција пејзажа укључује: 1) црте природне територије и 2) форме, које су настале у физичком пејзажу делатношћу људи, културни пејзаж“ (Sauer K., 1952). Ипак, неки физички географи истичу да културни пејзаж представља културу локалне заједнице, смештену у одређене природне услове. У складу с тим приступом културни пејзаж представља сплет културе, природе и територије (места), целовиту средину настањивања културне групе, коју оне не насељавају просто, него у суштини стварају (продукција пејзажа), (Грчић М., 2010). Треба истаћи да у пејзажу постоји обавезно и природна и визуелна компонента: прва служи као полазна тачка, а друга као карактеристика коју истраживач уочава. То значи, да принципијелно не постоји чисто природни ни чисто антропогени (техногени) пејзаж, већ њихов сплет (Грчић М., 2011). Треба појаснити тезу о обавезном присуству природе у културном пејзажу. Очигледно, да постоје пејзажи, у којима је стварајући их, човек „прерадио“ природну основу готово до њеног потпуног ишчезавања. Типичан пример је градски пејзаж, где је за природу остало веома мало места. Ипак, концепција културног пејзажа омогућује да се описују и интерпретирају и такви пејзажи, пошто у њиховој основи такође лежи прерада „исконског“ природног пејзажа, и природа такође присуствује у таквом пејзажу, али не као део културног комплекса (у виду паркова, на пример), него као животна средина с њеним климатом, тлом, хидрографијом и т. д. Према томе, културни пејзаж није „неприродан“ или „постприродан“ (стопроцентно антропоген), он је пре „суперприродан“, који укључује, прерађује и допуњује природу.

ГЛАВНЕ ВРЕДНОСТИ КУЛТУРНОГ ПЕЈЗАЖА

Универзалност, аутентичност и целовитост су најважније вредности културних пејзажа као објеката наслеђа. Сви објекти или делови, који су предложени за укључивање у Списак Светског наслеђа, морају имати истакнуте универзалне вредности "outstanding universal value").

Експерти Међународног Савеза за заштиту природе (IUCN), су прецизирајући садржај појма „универзалност“, предложили да се као објекти разматрају они, који имају универзалне вредности, тј. најбољи обрасци типолошки једнородног низа природних објеката, чија је изразита вредност призната од светске заједнице. Тај став може да се односи и на објекте културног наслеђа. На тај начин, при откривању универзалне вредности објеката Светског наслеђа неопходно је размотрити њихову репрезентативност у односу на одређену групу наслеђа, а њихову универзалну вредност разматрати као способност да на најбољи начин и с најбољом репрезентативношћу представи природну и културну разноврсност наше планете. То се односи и на културни пејзаж, чију универзалну вредност можемо схватити као најпотпунији одраз међудејства природе и човека у конкретном културном, историјском и географском контексту, а систем културних пејзажа – као најадекватнији одраз разноврсности истакнутих достигнућа човека у освајању и преображају Земље (Hitier P. 1998., с. 7). Аутентичост и целовитост су обавезни критеријуми примерености објекта статусу Светског наслеђа, додајући критеријуме вредности: аутентичност – за културно наслеђе, целовитост – за природно наслеђе. Критеријум аутентичности је сложенији, пошто он допушта различита тумачења. У наведеном документу аутентичност (веродостојност, тачност) нема јасног опредељења, аналогно ономе, које је дато за целовитост. Целовитост, схваћена као системско јединство, очуваност и завршеност, добила је појашњења у „Директивама за примену Конвенције“ (Parker P. L., Reynolds J. J., 1998., с. 7), примењиво за сваки од 4 критеријума вредности природног наслеђа. Узајамна веза између аутентичности и целовитости објеката наслеђа најприметније се испољава баш у културним пејзажима. Културни пејзаж је динамичка творевина, чија аутентичност се изражава у функционалној, системској, планској и историјској целовитости (ICOMOS, 1996., с. 10). Заједно с тим, културни пејзаж може садржати у себи и статичне објекте (нпр. споменике археологије), представљати неколико различитих типова култура, које узастопно смењују једна другу и дају печат пејзажу. Вредност наслеђа може се састојати не само у материјалним компонентама пејзажа, него и у менталним карактеристикама или у традицијама коришћења природе, посебно значајним за очување традиционалних културних заједница. За означавање свих тих црта такође је потребна примена категорије целовитости.

КРИТЕРИЈУМИ ВРЕДНОВАЊА КУЛТУРНОГ ПЕЈЗАЖА

Критеријуми вредновања објеката природног и/или културног наслеђа одређују услове, по којима дати објект наслеђа може представљати интерес. По формалним основама на културни пејзаж примењиви су само критеријуми вредности културног наслеђа, а разматрање природних вредности по утврђеним критеријумима није улазило у формалну процедуру оцене. Примена различитих група критеријума за природно и културно наслеђе, састављених у различитој логици, у низу случајева ствара вештачке баријере између природе и културе и спречава целовито посматрање природно-културног континуума, у којем постоје објекти Светског наслеђа. У вези с тим формирали су се различити приступи решавању проблема оцене културних пејзажа као објеката културног и природног наслеђа. У датој ситуацији концепција културног пејзажа постаје основни аргумент присталица обједињавања критеријума, повезујућом кариком између природних и културних вредности наслеђа. Најпростији приступ, био би механичко обједињавање постојећих критеријума у једну групу и њихова примена за оцену сваког објекта – независно од његовог типа. Други приступ је да се адаптирају постојеће групе критеријума према задацима оцене културног пејзажа и да се он разматра у виду самосталне номинације, као природно-културна вредност, упоредо с очуваним номинацијама природног и културног наслеђа. Комитет Светске културне баштине је у периоду до 1992. године усвојио низ препорука са састанка експерата одржаног у месту Ла Пти Пјер (La Petite Pierre) у Француској. Оне су унете у дефиниције појма “културни пејзаж” у члановима 36-40, Оперативних смерница Комитета Светске културне баштине:

36. *Културни пејзажи представљају "заједничка дела природе и човека" како је наведено у члану 1. Конвенције. Оне су приказ еволуције људског друштва и насеља током времена, под дејством физичких ограничења и/или могућности које пружа природна средина и сукцесивних друштвених, економских и културних сила, како спољних тако и унутрашњих.*

Треба их одабирати на основу њихове изразите универзалне вредности и њихове репрезентативности у смислу јасно дефинисаних географско-културних региона, као и на основу њихове способности да илуструју основне и јединствене културне елементе таквих региона.

37. Појам "културни пејзаж" обухвата различитост манифестација интеракције људског рода са његовом "природном средином".

38. Културни пејзажи често одражавају специфичне технике одрживог коришћења земљишта, обзиром на карактеристике и ограничења природне средине у којој се налазе, као и специфичан духовни однос према природи. Заштита културних пејзажа може допринети модерним техникама одрживог коришћења земљишта и одржавати или нагласити природне вредности пејзажа. Континуирано присуство традиционалних облика коришћења земљишта подржава биолошку разноврсност у многим регионима света. Заштита традиционалних, културних пејзажа је, према томе, од помоћи у очувању биолошке разноврсности (Стовел Х., 2003., 14-18).

КЛАСИФИКАЦИЈА КУЛТУРНИХ ПЕЈЗАЖА

Према члану 39. Оперативних смерница Комитета Светске културне баштине, *"културни пејзажи сврставају се у три основне категорије":*

1) Најпрепознатљивији су јасно дефинисани пејсажи које је намерно осмислио и створио човек. Ту спадају вртови и паркови направљени из естетских разлога који су често (али не и увек) повезани са религијским или другим споменичким објектима и целинама.

2) друга категорија су органски настали пејсажи. Они настају из почетних друштвених, економских, административних и/или верских императива и постоје у данашњем облику услед спајања са својим природним окружењем или као одговор на своје природно окружење. такви пејзажи својим обликом и карактеристикама одсликавају тај еволутивни процес. они се могу поделити у две основне групе:

- Фосилни или реликтни пејзаж је онај чији је еволутивни процес завршен у неком моменту у прошлости, било нагло или током времена. Међутим, његове важне особености су још увек видљиве у материјалном облику.

- Континуирани пејзаж је онај који и даље има активну друштвену улогу у савременом друштву, које је блиско повезано са традиционалним начином живота и чији еволутивни процес још увек траје. Истовремено он пружа значајан материјални доказ своје еволуције током времена.

3) У последњу категорију спадају асоцијативни културни пејзажи. Укључивање ових пејзажа на Листу Светске културне баштине је оправдано услед моћних верских, уметничких или културних веза природног елемента више него материјалних културних доказа, који су неважни или непостојећи.

40.Величина културног пејзажа за упис на Листу Светске културне баштине зависи од његове функционалности и разумљивости. У сваком случају, одабрани узорак мора бити довољно велики да адекватно илуструје целокупни културни пејзаж који представља. Не треба искључити могућност именовања дугих линеарних области које представљају културолошки битне мреже транспорта и комуникација (Стовел Х., 2003., 14-18).

Сагласно прихваћеној типологији (Parker P. L., Reynolds J. J. 1998), сви културни пејзажи, деле се на три основне категорије: 1) *сврсисходне творевине* (clearly defined or designed landscapes); 2) *природно формирани* (organically evolved landscapes), међу којима се издвајају субкатегорије реликтних или фосилних (relict or fossil landscapes) и развојних (continuing landscapes) пејзажа; 3) *асоцијативни* (associative) пејзажи. У појам „културног пејзажа“ нису ушли градски пејзажи, пошто њихова природна компонента није увек јасно изражена. Делови града као објекти наслеђа могу бити сврстани само у категорију „група грађевина“, што с методолошке тачке гледишта не доприноси схватању града и његовој оцени као територијалног културно-природног комплекса и системске творевине, носиоца историјских функција, повезаног с местом свог развитка, који има способност да стално репродукује своја својства. Хармонизација критеријума оцењивања и њихово обједињавање – није једнозначно питање за

експерте УНЕСКО (IUCN потпуно подржава и чак иницира идеју обједињења критеријума, док Међународни истраживачки центар за заштиту и рестаурацију (ICCROM) сматра, да је у будућности неопходно сачувати различит приступ оцени природног и културног наслеђа), (Jones M., 1986). Сви ти аспекти могу бити узети у обзир само при пејзажном (ландшафтном) приступу граду и укључењу града у категорију културног пејзажа. Историјске рејоне градова треба разматрати као типове културних пејзажа, помиње се у Декларацији Америчког Националног Комитета Међународног савета за заштиту споменика и историјских места (ICOMOS), усвојеној 1996. г. у Сан Антонију (ICOMOS, 1996). У то време „група здања" као типолошка категорија пре свега одговара опису и оцени појединих архитектонских ансамбала.

Сврсисходно створени пејзажи – то су пре свега, објекти пејзажне архитектуре (паркови и алеје), који се стварају по замисли уметника и карактеришу одређеном планском композицијом. Функционална намена појединих елемената културног пејзажа паркова и башта увек се комбинује с њиховим естетским квалитетима. У свом развитку потчињени су сврсисходној делатности човека и у вези с тим, у културолошком аспекту представљају највећи интерес.

У природно формираним пејзажима природни процеси, услед дугих, сврсисходних утицаја, трпе одређене измене. Природне компоненте пејзажа адаптирају се тим променама, услед чега се формира пејзажни комплекс, где се на сложен начин преплићу процеси природне еволуције и сврсисходне делатности. У такав тип можемо сврстати многе сеоске, укључујући и мелиоративне пејзаже или историјске индустријске пејзаже. Такви пејзажи најчешће се формирају захваљујући домородачким екофилним екстензивним културама, које се налазе у хармонији с околном природом и идентификују свој микрокосмос као део природе.

При разради типологије важно је прецизирати појам *„реликтног"*пејзажа, чији синоним је ***„фосилни" пејзаж***. Имају се у виду пејзажи, заостали у свом развоју, пошто одсуствује друштво које их је створило, при чему се очувала њихова спољашња форма и структура. Појмови „реликтнии „фосилни) пејзажи" имају различите дефиниције. Фосилни (fossil) пејзажи, реликтни (relict) и пејзажи у развоју могу бити издвојени као субкатегорије не само природно формираних, него и сврсисходно створених пејзажа. „Фосилни" пејзажи, по правилу, чувају у себи споменике археолошког или палеонтолошког наслеђа као сведочанства историје, откривени су путем откопавања, и данас представљају изложбени простор својеврсног „музеја под отвореним небом". За разлику од „фосилних", „реликтни" пејзаж наставља да живи и развија се, али време његовог процвата је већ остало у прошлости; у основи то су „гаснући" пејзажи (велепоседнички, дворско-парковски и неки манастирски пејзажи), који су се нашли у окружењу њима туђе културне средине или под утицајем измењених природних услова. Носиоци културе, који су створили тај пејзаж, већ су ишчезли, али сам пејзаж се одржава у претходним својим формама. *Пејзаж у развоју***,** ако представља интерес као објект наслеђа, може бити повезан с географски детерминисаним традиционалним домородачким културама, које су рањиве баш због своје зависности од природних својстава пејзажа, од чијег очувања зависи сама могућност њиховог опстанка.

У културне ***пејзаже асоцијативног типа*** спадају пејзажи с јаким религиозним, уметничким и културним асоцијацијама. Ту спадају меморијални пејзажи, који чувају успомену на важне догађаје или велике личности, пејзажи који су нашли одраз у стваралаштву познатих уметника и сакрални пејзажи. Асоцијативни пејзажи могу бити укључени у историјско-културни простор без измене њихове природне ритмике и еволуције, као меморијалних места, места стваралаштва, сакралних места и т. д. У асоцијативним пејзажима културна компонента често је представљена не у материјалној, него у менталној форми, по асоцијацији објекта с неким феноменом културе.

Типологија културног пејзажа проводи се и по другим логичким основама. Посебно, културни пејзажи се разликују по типовима историјских делатности или основним историјским функцијама, које одређују специфичне особености пејзажа. По функционалном принципу, с примерно аналогним скупом основних категорија била је проведена типологија руралних историјских пејзажа САД (National Register U. S.). За схватање индивидуалне вредности пејзажа важан значај има његова припадност одређеним типовима култура (велепоседнички, дворско-парковски, манастирски, рударски, војноисторијски (пејзажи бојних поља), архаични или традиционални сеоски (сеоска култура), градски (историјски квартови). У систему

типологије културног пејзажа, упоредо с културолошким основама, обавезно морају присуствовати и природни, пошто се такав пејзаж јавља као резултат стваралаштва човека и природе. Међу таквим основама често се наводе: хипсометријски ниво и рељеф (низијски, равничарски, брдски, планински, високопланински пејзажи); карактер вегетације (шумски, степски, пашњачки, мочварни пејзажи); однос према водотоцима и акваторијама (приморски, приједерски, приречни); генеза и морфологија (водно-леднички, дински, терасасти, долински пејзажи и т. д.). По правилу, бирају се оне карактеристике, које су најважније у процесу стварања културног пејзажа. Илустроваћемо то на примеру типологије пејзажа једног региона Норвешке (Mujica E. 1994). У њој се користе две типолошке мреже, прва дели пејзаже региона по природно-географским ознакама (пејзажи прибрежне зоне, фјордовских региона, долина и ниских равница, планински пејзажи), а друга одражава карактер коришћења земљишта кроз видове делатности и/или особености биљног покривача (ландшафтни комплекси летњих фарми, шумски пашњаци, сенокосне ливаде, вриштине и тресетишта и т. д.). Последња типолошка мрежа укључује и такву категорију, која је важна за пејзаж - конструкције и грађевине, на пример, тип ограда, облик путева или карактер архитектонских зграда.

КУЛТУРНИ ПЕЈЗАЖ КАО ОБЈЕКТ НАСЛЕЂА

Културни пејзаж је уврштен у Светску културну баштину 1992. године. Вредности културног пејзажа као објекта наслеђа фактички су признате знатно раније. У Конвенцији о Светском наслеђу, усвојеној 1972. г., у низу његових објеката издвојена су знаменита места, која су разматрана као резултат заједничког стваралаштва човека и природе. У документима УНЕСКО-а статус културног пејсажа као објекта наслеђа је утврђен, 1992. г., када је тај појам био укључен у текст „Директива за примену Конвенције о Светском наслеђу“. Културни пејзаж је по формалним обележјима био сврстан у категорију „културно наслеђе“ и морао је проћи процедуру номинације по критеријумима оцене објеката дате категорије. Заједно с тим, у дефинисању културног пејзажа наглашавано је, да је он резултат заједничког стваралаштва човека и природе и у њему су одражени процеси еволуције друштва, који настају под утицајем услова природне средине, социјалних, економских и културних процеса (Parker P. L., Reynolds J. J. 1998).

Као објект наслеђа културни пејзаж мора да репрезентативно представља одговарајући геокултурни регион и да са високим степеном изразитости демонстрира одлике таквог региона, укључујући одрживе и традиционалне за њега технологије коришћења земљишта, које узима у обзир еколошке особености и ограничења. Доста широко су распрострањени културни пејзажи, у којима је садржана семантика посебног (сакралног) односа према природи. У Списак објеката Светског културне баштине од 1992-2002. године су ушла 32 објекта по номинацији „културни пејзаж“ (Стовел Х., 2003, с., 19. У Србији данас, културни пејзаж је представљен у саставу тзв. мешовитих објеката („mixed sites“). Може се претпоставити, да и међу самосталним групама објеката природног и културног наслеђа постоји много претендената на реноминацију као културних пејзажа.

КРИТЕРИЈУМИ ИСТРАЖИВАЊА КУЛТУРНОГ ПЕЈЗАЖА

Постоје разлике између културно-географског изучавања пејзажа и рејонирања, т.ј. између ландшафтног и структурног приступа. Ландшафтни приступ наглашава формирање комплекса, који се карактеришу уникалним повезивањем природних и културних карактеристика – спољашњим изгледом, спецификом природне средине, особеностима духовног живота, функционалним јединством пејзажа. *Културни пејзаж, као географски комплекс, схвата се као значајна по површини диференцирана територија, састављена из мноштва ћелија* (ниша). Зграде, улице, паркови, бојна поља, свештена места и друго, све то су ћелије целовитих културних пејзажа. *Културно-ландшафтно рејонирање*, т.ј. подела места на сложене комплексе културних пејзажа, појављује се као виша форма регионализације. С културно-ландшафтним рејонирањем, теоријски повезана је *индивидуалност* и *уникалност*

пејзажа. Донекле, сваки културни пејзаж је уникалан, пошто представља непоновљив скуп карактеристика. То значи, да он мора имати своје сопствено име и место на карти – критеријуме индивидуалности. Ипак има много сличних пејзажа. Зато у зависности од циљева истраживања можемо издвојити типове културних пејзажа. Такође културни пејзажи могу се објединити у „општије“ пејзаже вишег ранга. С тим је повезана таксономија културних пејзажа, на основу које се врши вишестепена регионализација. Изучавање културног пејзажа може се вршити по више параметара (критеријума) – морфолошком, генетском и функционалном.

Морфолошко истраживање омогућује да се усложе представе о структури културног пејзажа. Све о чему је било речи, сачињава *физичке (материјалне) композиционе елементе културног пејзажа,* који се деле на *природне и вештачке*. То је визуелни или физиономски део културног пејзажа, на који се не своди читав пејзаж (ландшафт). Потпунији приступ појму „културни пејзаж“ предложио је Ј. Веденин, који види културни пејзаж као „целовит територијално локализован скуп тела и појава, које су формиране услед међудејства природних процеса и разноврсне делатности човека, при томе резултати делатности човека, оваплоћени у објектима материјалне и духовне културе, су делови културног пејзажа“ (Веденин Ю. А., 1988, с. 49). Са гледишта морфологије културни пејзаж укључује у себе пејзажну (материјалну, физичку) и нематеријалну (духовну, информациону) компоненту. Целовити културни пејзаж – то није просто „слика“, то је читав текст („књига“ Видал де ла Блаша), чије читање је сложен и неочигледан процес. При том нематеријални део културног пејзажа – то није просто „једноличан“ текст, скуп фраза, него и читава лепеза својстава, односа, утисака и т. д. Свака култура има свој идеално-типични пејзаж, описиван у уметничким делима и у усменом предању (или као што сада говоре, у јавном мнењу).

Генетски приступ подразумева проучавање временске структуре пејзажа. Према историјско-географском схватању, културни пејзаж се састоји из *историјских слојева* – сведочанстава различитих епоха. На датој територији, историјски слојеви су обично представљени појединим објектима из неке епохе, ређе – читавим архитектонским ансамблима. У духовном делу културног пејзажа историјски слојеви су представљени у виду народног историјског памћења (укључујући и такве форме као што су епос, прича, народна јуначка песма), историјских дела и савремених истраживања, који откривају културне пејзаже прошлости.

Функционални приступ истраживању културног пејзажа. У границама културног пејзажа, који се састоји из великог броја географских објеката, свако место може играти своју улогу у стварању и репродукцији образаца културе. По мишљењу Р. Туровског, целисходно је говорити о *функционалној* структури културног пејзажа. Пејзаж се дели на центре иновативне културе (територије с више израженом производњом или позајмљивањем иновација) и центре традиционалне културе (територије, које репродукују и развијају традиционалну културу). Може се користити појам „поларизација културног пејзажа“, пошто се пејзаж стварно поларизује, делећи се на полове (центре, жаришта) традиције и иновације.

ЗАШТИТА ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ И КУЛТУРНИ ПЕЈЗАЖ

Један од приоритетних праваца међународне сарадње у Европи постало је очување пејзажа као интегралне целине, као територијалне ћелије одрживог, еколошки уравнотеженог развоја. Као и сваки други пејзаж, тако и културни пејзаж укључује различите компоненте средине, чије међудејство одређује његову индивидуалност и уникалност. Пејзажи су неотуђиви део животне средине. Очување квалитета пејзажа је један од главних задатака очувања животне природне и историјско-културне средине. Проблеми животне средине традиционално се разматрају или по њеним природним компонентама (проблеми водног басена, ваздушне средине, педолошког и биљног покривача, минерала, животињског света). Или по основним видовима антропогене делатности (индустријска екологија, грађевинска, екологија саобраћаја, пољопривреде и сл.), или комплексни - по екоситемима и пејзажима (Милъков Ф. Н., 1973). У оквиру Конгреса локалних и регионалних власти Европе, 1997. године, а под покровитељством Савета Европе, био је припремљен пројекат Европске конвенције о ландшафтима. Пројекат је интересантан због тога, што је усмерен на очување,

управљање и развој свих пејзажа Европе – како изузетно вредних, тако и типичних; ландшафти у њему се разматрају као фундаментална основа животне средине. Човек свакодневно борави у ландшафту; између њега и животне средине настаје одређени тип међуодноса, који карактерише ландшафт и одређује његов регионални идентитет (Hitier P., 1998). Учесници сусрета у Бјалистоку у октобру 1999. г. усвојили су резолуцију, разматрајући три основна проблема, чије решење је неопходно у вези с задацима очувања културних пејзажа, који улазе на Списак Светског наслеђа: идентификацију и поредак дефинисања вредности културног пејзажа; законодавство и управљање културним пејзажима; перспективе развоја културних пејзажа (Веденин Ю., Кулешова М., 2001).

Неке идеје, уграђене у основу концепције културног пејзажа, биле су успешно искоришћене за развој међународног система биосферних резервата, чија је суштина изражена у документу, названом „Севиљска стратегија“ (Туровский Р. Ф. 1998). У њему се наглашава, да је основна компонента биосферног приступа уважавање међусобних веза између очувања биодиверзитета и потреба развитка локалног становништва, што је кључни фактор ефективног управљања националним парковима, природним резерватима и другим заштићеним територијама. Биосферни резервати почели су се разматрати као територије, чији је основни циљ – очување традиционалног начина живота и праксе коришћења природе (укључујући сакралну делатност) домородачког становништва, очување традиционалних знања, подржавање одрживости природне и културне средине, обезбеђење продуктивног међудејства међу природном и културном разноврсношћу. Биосферни резервати треба да служе као модел хармоничних узајамних односа између човека и природе. За биосферне резервате утврђују се три основне функције: конзервациона функција (укључујући очување не само биодиверзитета, него и ландшафтне, а такође културне разноврсности); функција развоја (регулисање узајамних односа између природе и човека у свој разноврсности екосистема – од релативно нетакнутих природних комплекса до градских пејзажа); функција логистике (еколошко образовање и припрема кадрова, научна истраживања и мониторинг) (Резолуција 53, 1997).

О ПОТРЕБИ И МОГУЋНОСТИМА ЗАШТИТЕ КУЛТУРНОГ ПЕЈЗАЖА МАЧВЕ

Према досадашњим истраживањима, а имајући у виду наведене критеријуме, потребно је започети процес испитивања могућности да се културни пејзаж Мачве, номинује за упис на листу Националне културне баштине, при чему треба истаћи индивидуалност, уникалност и његов видан значај. У путописима 19. века и касније, као и у књижевним делима српских реалиста (посебно Јанка Веселиновића), бројна су помињања лепота мачванских „пејзажа“.

Мачва се налази у Западној Србији, опкољена са три стране Дрином и Савом. Према природним критеријумима, одликује се значајном концентрацијом геоморфолошких, хидролошких, педолошких и биогеографских вредности националног и регионалног карактера. Мачва, представља ризницу флувијалних рељефних облика. Још 1974. г., предложено је да се као предео посебних природних одлика прогласи доњи ток Дрине са карактеристичном флором и фауном и јединственим пејзажом – на површини од 200 ha и атару села Црна Бара, у којем Дрина прави бројне меандре и повремено плави више рукаваца полулучног и веома живописног изгледа (РЗЗП, 1974). На основу резултата досадашњих истраживања, у инвентар објеката геонаслеђа Србије, у категорији "флувијални рељеф" уписана је Засавица - стари ток и рукавац Дрине, у Мачви. Поједина стабла подсећају на некадашњу чувену храстову мачванску шуму - Китог.

Лежишта подземних вода у Мачви су од великог практичног значаја. Мачва је један од најперспективнијих делова Србије са хидрогеолошког аспекта, у погледу могућности вишенаменског искоришћавања изданских вода, интересантног за Београд, Шабац и друга насеља. М. Коматина (1995) издваја Савски ров (Мачва и Посаво-Тамнава) као посебан хидрогеолошки регион у Србији. У оквиру овог региона својом потенцијалношћу се истиче алувијални нанос реке Дрине, депонован на читавом простору Мачве. У оквиру заштите хидрогеолошког наслеђа Србије, М. Коматина и Д. Мијовић су предложили да се заштити приобаље Дрине у Мачви**,** као једно од две репрезентативне локалности Србије са максималном дебљином шљунковитог хоризонта (75 до 82 m) (М. Коматина и Д. Мијовић, 1998).

Истраживањима геотермалних вода у Мачви, започетим 1981. године, откривена је велика кондуктивна геотермална аномалија у неогеним седиментима у Дубљу (Миливојевић М. и др., 1982). Мачва је једно од најперспективнијих лежишта са аспекта искоришћавања хидрогеотермалне енергије у Србији (термалне воде у Богатићу, Белотићу, Дубљу, Клењу, Мачванском Причиновићу, Метковићу, Ноћају, Шапцу). Према М. Миливојевићу (1995), на бази резултата прелиминарне оцене резерви геотермалних вода постоје реални предуслови да Мачва постане "геотермална регија", тј. подручје са интензивном експлоатацијом и коришћењем геотермалне енергије, каквих је мало у свету. Мачва треба да постане подручје за производњу здраве хране на бази чистог земљишта, чисте подземне воде и чисте геотермалне енергије (Миливојевић М. и Мартиновић М., 1996).

Културни пејзаж Мачве има не само пејзажну форму појављивања. Саставни део пејзажа су историјски догађаји, који су настали на одређеном месту, знаменити људи, који су живели и стварали на тој територији, обрасци културе, створени на том месту и који описују то место (књиге, слике итд.), етнокултурне особености локалног становништва, језик, религија, домаћинска и газдинска култура. Све то је сложено или немогуће посматрати на месту непосредно, али не треба га искључити из културног пејзажа. Према томе, пејзаж је пројекција културног пејзажа на територију. Пејзаж има не само материјалну сферу, него и духовни садржај, који се открива у мери достизања његових културно-историјских својстава и постоји у виду научне и „домаће“ информације. У току своје културне делатности човек испуњава стварни природни пејзаж духовним садржајем, продуховљује природни пејзаж. Уметност у свим њеним облицима такође је као ландшафтнотворни фактор, при чему разне врсте уметности имају различите функције у процесу ландшафтогенезе: „једне врсте уметности формирају однос човека према природном или антропогеном пејзажу (литература, сликарство, музика), други су непосредно повезани с његовим преображајем и развитком (урбанизам, архитектура, ландшафтна архитектура и т. д.)“ (Веденин, 1988., с. 49). Оно што је ново у свету, када је реч о питањима културног пејзажа, јесте „признавање пејзажа као дела културног наслеђа, које поседује карактеристике и процесе који захтевају заштиту, конзервацију и управљање (Стовел Х. 2003., с. 14).

Постоји традиција да се посматра и описује пре свега видљива страна културног пејзажа, када се акценат ставља на његов спољашњи облик (appearance). Пре свега реч је о таквим пејзажним карактеристикама, као што су систем насеља, систем коришћења земљишта и представа о пејзажној архитектури. У Мачви свакодневницу традиционално обележава пољопривреда, одређена екстензивним пољским радовима и свакодневном бригом о стоци. Карактеришу је раштркана имања која укључују обрадиву земљу и шуме, некада прошарана бројним колебама. Током дуготрајне међусобне комуникације у свакој средини ниче низ посебних материјалних пракси које су везане за свакодневни живот као низ посебних симбола и значења. Елементи пејзажа јесу знакови култура (Шакаја Л., 1999, с.71). Према Којићу Б., (1974, 16), "мачвански тип села", представља изузетак за Србију, јер се јавља само у Мачви. Ова ушорена насеља крстастог облика "разликују се од села збијеног типа, што имају правилне и дуге улице, и што су куће у њима иако ближе ипак разређене (Цвијић Ј., 1966., 267). Богатство народне архитектуре у Мачви је изузетно велико и разноврсно. За мачвански рурални пејзаж карактеристичне су „мачванске авлије“ са разноврсним привредним зградама, које су ограђене дрвеним тарабама видљивим у пејзажу. Без обзира на потпуно промењену социоекономску ситуацију у Мачви, у савременим двориштима и данас наилазимо на мноштво традиционалних посебности руралног градитељства: врсте привредних зграда сеоског домаћинства, материјал, старе технике грађења и естетски израз карактеристичан за ову архитектуру, неке елементе распореда, општи облик сеоске мачванске куће. Мали је проценат Мачвана који чардаке, амбаре, магазе, вајате, фуруне и ђермове у свом селу виде као вредан део наслеђа. Због тога је рад на развијању свести о разноликости и значају наслеђа од суштинске важности за његово очување. У складу с тим, не треба говорити о очувању културних и природних пејзажа без наставка социјалне, економске и културне делатности. О изменама пејзажа атара и лика насеља у Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини крајем XVIII и почетком XIX века, писао је Милојевић Д. М. (1962).

С Мачвом је, као што знамо, повезан низ националних, историјских и књижевних конотација. Познато је да је Мачва предео у којем се може пратити континуитет насељености од неолита до данас, има низ археолошких локалитета из римског, византијског и српског

средњовековног доба. По историјским изворима, у Мачви су постојали стари градови Рибарица (Глушци), Кулина (Мачванска Митровица) и Сегедин (код Глушаца). Спада у групу меморијалних пејзажа, који чувају успомену на важне историјске догађаје (освајање Шабачке тврђаве Матије Корвина од Турака 1476, бојеви на Дубљу, Равњу, Мишару, Чокешини, Засавици, Салашу и другим местима у Првом и Другом српском устанку, Битке у Првом светском рату и догађаји у Другом светском рату), и велике личности (Стојан Чупић, Филип Вишњић, Лука Лазаревић, Милош Поцерац, Зека Буљубаша, прота Смиљанић, Сима Катић итд.). Јанко Шафарик је половином XIX века обишао мачванске шанчеве и уцртао њихове остатке. Има предлога да се Црнобарски шанац из Првог српског устанка конзервира и заштити. Мачвански пејзаж је нашао одраз у стваралаштву познатих књижевника (Јанка Веселиновића, Лазе Лазаревића, Михаила Сретеновића) и сликара (Милића од Мачве и познате Мачванске сликарске школе). Мачва је један од најважнијх елемената српског историјског романа "Хајдук Станко" Јанка Веселиновића, који је и сам део националне баштине. За многе топониме у Мачви везују се веома стари митови и предања, које су забележили Вук Караџић и М. Ђ. Милићевић. Стављајући под заштиту културни пејзаж Мачве, ослонац су управо те културне конотације, које Мачви дају њен смисао културног добра.

Дакле, веома је важно сачувати историјски настали културни пејзаж Мачве, с јасно израженом природном основом. Упоредо с природним пејзажом треба заштитити антропогени или асоцијативни културни пејзаж. Међутим, још нема студије која се бави кључним квалитетима места – интеракцијом човека и природе кроз векове, која мачванском пејзажу даје суштински карактер и дух места (genius loci). Потенцијални упис овог културног пејзажа на Листу националне културне баштине, предпоставља претходна детаљна проучавања и сакупљања података на терену, да би се препознала укупност наслеђа „изузетне вредности“ националног значаја. Очување културног пејзажа Мачве, уско је повезано с животом локалног становништва, с могућношћу остваривања традиционалних или њима блиских видова делатности. А то, са своје стране, претпоставља брижљив однос према захтевима локалног становништва и пре свега према његовој традиционалној култури.

ЗАКЉУЧАК

Питањима културног пејзажа се поклања већа пажња од 1992. године, од када је „културни пејзаж“ постао самостална номинација на списку Светског наслеђа. Примена концепције културног пејзажа открива принципијелно нове приступе очувању културног и природног наслеђа. Другим речима, “концепт је превазишао границе израза којим се изражава дивљење према механизму трансформације окружења и стигао до момента када се сматра да нуди низ оперативних средстава за побољшање дефиниције и бриге о наслеђу“ (Стовел Х. 2003., с. 14). Овај помак десио се у великој мери под утицајем активности на заштити светске културне баштине. У размотреним међународним иницијативама улога концепције културног пејзажа доста је важна и разнолика. Почетком XXI века концепција „културног пејзажа“ почела је да се користи у разним регионима света као методолошка база за решавање многих конкретних проблема заштите природне и историјско-културне средине. Управљање културним пејзажима који имају вредност културног наслеђа, привлачи све већу пажњу различитих стручњака и институција у Србији, које се баве проучавањем и целовитом просторном и урбаном заштитом и могућностима уписа културних пејзажа на листу националне културне баштине. Културни пејзаж Мачве има предиспозиције да буде уписана на ту листу, с обзиром на типичан аграрни пејзаж (Јанко Веселиновић је давно рекао да нема веће њиве у Србији, осим Мачве), рурални амбијент, типичну физиономију сеоских насеља (мачвански тип села издвојио је указао још пре једног века Јован Цвијић), историјска места (која је између осталог опевао Филип Вишњић), природне пејзаже (резервате и влажна станишта у долинама Дрине и Саве), културне манифестације, фолклор, обичаје, архитектуру и уопште материјалну и духовну културу које треба помно истражити и валоризовати.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Blache P. Vidal de la.** Principles of Human Geography. N. Y. 1926.
2. **Веденин Ю. А.** Искусство као један од факторов формирования културног ланшафта. Известия АН СССР. Серия географическая. 1988, бр. 1, с. 49.
3. **Веденин Ю. А.** Очерки по географии исскуства. СПб., 1997.
4. **Веденин Ю., Кулешова М. (2001):** Културний ландшафт (у:) Културна географија. Москва. Институт Наследия (Научные редактори: Веденин А. и Туровский Р. Ф.).
5. **Голубчик М. М. и др.,** Теория и методология географической науки, Москва, „Владос“, 2005.
6. **Грчић М. (2010):** Просотр као географска и филозофска категорија, Гласник ГД РС, св. 14, с. 1-19. Бања Лука.
7. **Грчић М. (2011а):** Проблем целовитости у географији, Трећи конгрес српских географа, Бања Лука, октобар, 2011.
8. **Грчић М. (2011б):** Културна географија као научна дисицплина. Симпозијум Проблеми и изазови савремене географске науке и наставе, Копаоник-Брзеће, децембар, 2011.
9. **Грчић М. И Грчић Љ.,(2002):** Мачва, Шабачка Посавина и Поцерина, научна монографија, Географски факултет, Београд.
10. **Замятин Д. Х. (1999):** Моделирование географических образов. Смоленск.
11. **Jordan T., Rowentree L. (1986):** The human Mosaic. A Thematic Introduction to Cultural Geography. Fourth ed., N. Y.
12. **Jones M. (1986):** Progress in Norvegian Cultural Landscape Studies. Norsk Geografisk Tidsskrift. Norvegian Journal of Geography. 1986. Vol. 42. N 2-3. June. s.153- 169.
13. **Конвенция** об охране Всемирного кулътурного и природного наследия. Всемирное и кулътурное наследие. Москва: Институт Наследия, 1999, с. 8-26.
14. **Којић Б., Симоновић Ђ. (1974):** Сеоска насеља Србије, ИЦС, Београд.
15. **Коматина М. (1995):** Газдовање подземним водама на територији Србије, у књ. Водни минерални ресурси литосфере Србије, РГПИХ, Београд.
16. **Коматина м., Мијовић Д. (1998):** Хидролошка рејонизација територије Србије као основа за издвајање објеката – зона хидрогеолошког наслеђа. Заштита природе бр. 48-49, Завод за заштиту природе, Београд, 1998.
17. **Копачи Л. (1998):** Выполнение пан-европейской стратегии биологического и ландшафтного разнообрази. Кулътурные ландшафты и охрана природы в Северной Евразии. Труды симпозиума в Верлитце, март 1998.
18. **Mikesell, Marvin W. (1978)**: “Tradition and Innovation in Cultural Geography, Annals of the Association of American Geographers, god. 68, 1978, br. 1.
19. **Милъков Ф. Н. (1973):** Человек и ландшафты. Москва, Мыслъ.
20. **Parker P. L., Reynolds J. J. (1997):** Exploring the Notion of Integrity in the World Heritage Global Strategy. World Heritage Global Strategy Natural and Cultural Expert Meeting. Amsterdam, the Netherlands, March 1998.
21. **Перић Ј., Павловић П. (1982):** Новоткривена геотермална аномалија у Дубљу – Мачва, и њена енергетска потенцијалност. Седми Југословенски симпозијум о хидрологији и инжењерској геологији, Нови Сад, 1982.
22. **Резолуција 53 (1997).** О претходном пројекту Европске конвенције о ландшафтима. Конгрес локалних и регионалних власти Европе. Савет Европе. Стразбур, јун 1997. с. 17.
23. **РЗЗП** (Републички завод за заштиту природе) (1974): Заштита и унапређење животне средине северозападне Србије, Београд, 1974.
24. **Милојевић М. (1962):** Мачва, Шабачка Посавина и Поцерина, привредно-географска проучавања, Географски институт "'Јован Цвијић", посебна издања, књига 17., 1962.
25. **Миливојевић М., Мартиновић М. (1996):** Геотермални ресурси, у књ. Геолошке карактеристике и потенцијалност геолошких ресурса регије Колубаре, Мачве и Подриња. Геолошки завод ГЕМИНИ, Београд, 1996.
26. **Mujica E. (1994):** Authenticity and Heritage Diversity: Archaelogical Sites and Cultural Landscape in the Andean Countries. Nara Conference on Authenticity in relation to the World Heritage Convention. Nara, JAPAN, November 1994. 18 s.

27. **Salter C. L. (1971):** The Cultural Lanfscape. Belmont, Ca.
28. **Sauer, Carl O. (1925):** "The Morphology of Landscape", University of California Publications in Geography, 1925, br. 2, c. 19-54
29. **Sauer K. (1952),** Agricultural Origins and Dispersals.
30. **Стовел Х. (2003):** Културни пејзажи: нови приступ проучавању културног наслеђа. Гласник Друштва Конзерватора Србије, бр. 27, Београд, 2003., с. 14-18
31. **Sullivan S. (1998):** Implementation of the World Heritage Couvention in Australia. World Heritage Global Strategy Natural and Cultural Expert Meeting. Amsterdam, the Netherlands, March 1998. 9 s. 7.
32. **Туровский Р. (2001):** Культурная географиа: теоретические основания и пути развития. Культурная географиа. – Москва : Институт наследия.
33. **Hitier P. (1998):** The draft European Landscape Convention. Naturopa 86-1998. P. 19- 20. 7. Jokilehto J. ICCROM Position Paper. World Heritage Global Strategy Natural and Cultural Expert Meeting. Amsterdam, the Netherlands, March 1998. 7 s.
34. **Туровски Р. Ф. (1998):** Културние Ландшафт России. Москва: Институт наследи, 1998.
35. ICOMOS National Committees of the Americas. The Declaration of San - Antonio. March 1996. 10 s.
36. **Hudson R., Pocock D. (1978):** Image of the urban environment. London, 1978. p. 80.
37. **Цвијић Ј. (1966):** Балканско полуострво и јужнословенске земље, ЗИУ, Београд, 1966.
38. **Felmann J, Getis A., Getis J. (1992):** Human Geography. Lanscapes of Human Activities. Third Edition. 1992.
39. **Wagner, Philip L. i Marvin W. Mikesell (1962):** "The Themes of Cultural Geography", u: Philip L. Wagner i Marvin W. Mikesell. (ред.). Readings in Cultural Geography. Chicago: Chicago University Press, 1962, str. 1-24.
40. **Шакаја Л. (1999).** Култура, културни пејзаж, етничност, у књ.: Култура, етничност, идентитет. Институт за миграције и народности, Загреб: с. 59-69.

CULTURAL HERITAGE AS OBJECT OF HERITAGE AND FEATURES OF ITS SAFETY IN MAČVA (WESTERN SERBIA)

LJILJANA GRČIĆ

Primary school „Milan Rakić", 11070 New Belgrade, Serbia

The issues of cultural landscape had more attention since 1992 when the "cultural landscape" has become an independent nomination to the World heritage list. Application of the concept of cultural landscape reveals fundamentally new approaches to the preservation of cultural and natural heritage. In other words, the concept has transcended the limits of expression which expresses admiration for the mechanism of transformation of the environment and came to the moment when it consider offers a range of operational tools to improve the definition and worry about the legacy (Стовел Х., 2003). This shift happened mostly under the influence of activity on the protection of the World cultural heritage. In international initiatives the role of the concept of cultural landscape is quite varied and important. At the beginning of XXI century concept of "cultural landscapes" began to be used in various regions of the world as a methodological basis for solving many practical problems in protecting the natural and historical-cultural environment. Management of cultural landscapes which have a value of cultural heritage, attracting greater attention of different professionals and institutions in Serbia, which are dealing with investigation and fully spatial and urban protection and possibilities of enrollment the cultural landscape in the national cultural heritage list. The aim of this paper is to discuss the thinking and practice in this part in the cultural landscape of Mačva with Mačva type of village, which was pointed out a century ago Serbian geographer John Cvijic.

ЈОВАН РОМЕЛИЋ[1],
ЖЕЉКО БЈЕЉАЦ[1],
ЈОВАНА БРАНКОВ[2]

UDC: 338.48(497.113 Vršačke planine)

ТУРИЗАМ НА ПРОСТОРУ ВРШАЧКИХ ПЛАНИНА*

[1] Природно-математички факултет, Универзитет у Новом Саду, 21000 Нови Сад, Србија
[2] Географски Институт "Јован Цвијић", САНУ, 11000 Београд, Србија

Резиме: Вршачке планине се налазе у североисточном делу Србије. Пружају се источно од Вршца, правцем исток-запад у дужини од 19 км преко српско-румунске границе, до реке Черне у Румунији. Вршачке планине чине и компатибилни туристички простор са туристичким регионом Банатске планине у Румунији. Предмет овог рада је истраживање свих релевантних услова и фактора, са посебним нагласком на тзв. темељне ресурсе које чине природне и друштвене туристичке атракције који су непосредно везани за Вршачке планине и њену околину и утврђивање могућности и стратегија њиховог претварања у туристичку дестинацију.
Кључне речи: Вршачке планине, туризам, Банат, развој

Abstract: Vrsac Mountains are located in the northeastern part of Serbia. Provide to the east of Vršac, an east-west length of 19 km over the Serbian-Romanian border, the river Černe in Romania. Vrsac mountains are compatible with tourist region of the Banatian mountains in the Romania. The subject of this paper is to explore factors that make up the social and natural tourist attractions. which are directly related to the Vršac Mountains and its surroundings and determine opportunities and strategies their transformation into a tourist destination
Key words: Vršac mountain, tourism, Banat, development

УВОД

Као погранична планина, Вршачке планине се налазе у додирној зони српске и румунске етничке групе, што указује на мултиетничност простора и богатство антропогеним туристичким вредностима. Туризам базиран на природним специфичностима планинске целине на ивици Панонског басена, виноградарству и етнографском богатству Вршачких планина је привредна делатност која има потенцијала да унапреди и укупни економски развој овог простора. До почетка 19. века излетничка кретања на Вршачким планинама нису имала институционални карактер. Али од тог времена јављају се тенденције организовања масовних излета са посебно припремљеним, односно испланираним програмом и временом боравка. Организују се балови, карневали и други облици забаве. Овакви подухвати су се показали плодоносним, тако да су изискивали потребу за организовањем друштва која су се бринула око израде инфраструктурног система - прилазни путеви, излетишта и свратишта. Тако је 1961. године на путу Вршац-Месић изграђено свратиште "Калуђерски бирт", које се и до данас одржало, али у руинираном стању; а 1870. године на превоју Превала подигнут је ресторан са парковским простором за излетнике. (Туристичка организација општине Вршац).

Вршачке планине имају, за наше услове, релативно дугу туристичку традицију, нарочито изражену у виду локалних и регионалних кретања посетиоца према појединим локалитетима и пунктовима који поседују вредније туристичке атрибуте. То су махом излетничка кретања, планинарење или боравак у кућама за одмор и рекреацију.

* Рад представља део истраживања насталих током пројеката47007/III, финансиран од Министарства за просвету и науку Републике Србије

ТУРИСТИЧКО ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ

Вршачке планине се простиру у североисточном делу Србије, односно у југоисточном делу Војводине. Пружају се од Вршца, правце запад-исток преко српско-румунске границе, до реке Черне. Површина им износи око 172 км^2, од чега 122 км^2 на територији Србије, а 50 км^2 на простору Румуније. (Букуров, 1950).

Обзиром на правац пружања, геосаобраћајни положај и гравитациону зону Вршачких планина, привредно географска зона Вршачких планина, према истраживањима Ж. Бјељца (2004)[1] обухвата, осим Вршачких планина и атаре девет насеља[2] са укупном површином од 424 км^2.

У односу на Војводину, положај Вршачких планина је неповољан услед периферног, пограничног положаја и неадекватне и нефункционалне саобраћајне инфраструктурне мреже, посебно према контрактивној зони у Бачкој и Срему. Према Банату, положај је нешто повољнији, али је саобраћајна мрежа лошег квалитета. Значајна је и близине Београда, као највећег градског емитивног туристичког центра у Србији. Налазе се, такође, на међународном транзитном саобраћајног правцу (друмски и железнички) Београд-Темишвар, који их спаја са трасом Паневропског Коридора 10 и реком Дунав, односно трасом транзитног речног саобраћајног правца Паневропског Коридора седам. Ове саобраћајнице условљавају добар транзитно-туристички положај вршачког подручја.

Мост на Дунаву између Ковина и Смедерева, омогућава добру саобраћајну повезаност са источним делом Србије и Поморављем, односно са међународним путем Београд-Ниш, али и са туристичким правцима националног и регионалног карактера у перипанонском, ђердапском и источном делу Србије.

Вршачке планине, као туристички локалитет, представљају и компатибилни туристички простор са туристичким регионом Банатске планине у Румунији. Услед тога може се издвојити и посебна трансгранична природна целина Вршачких планина, која обухвата и седам насеља на територији Румуније (Комориште, Какова, Варадиа, Мерчина, Врани, Чорте, Лацунаш).

По свом туристичко-географском положају, али и склопу туристичких вредности, потенцијалној и реализованој туристичкој употреби, Вршачке планине припадају туристичком кластеру Војводина, односно Централној туристичкој зони-туристичка регија Делиблатска пешчара) (Просторни план Републике Србије, 2010).

ПРИРОДНО ГЕОГРАФСКЕ ТУРИСТИЧКЕ ВРЕДНОСТИ

По својим карактеристикама, Вршачке планине се могу сврстати у излетничко-рекреативне, планине секундарна боравишта и спортско-рекреативне планине. Вршачке планине као **рељефна** целина одређене индивидуалности биле су довољно самосвојан и динамичан фактор који је утицао на формирање сложеног комплекса темељних природних туристичких ресурса. Јужна страна Вршачких планина је блажих нагиба (у планинском делу 58,4-125,0‰), пространија, морфолошки атрактивнија (остењаци), саобраћајно приступачнија и посећенија него северна. Највећи значај има површ Мисе (250-270 м нв), у оквиру које су и лоцирана најпознатија излетишта.

Северна страна има у планинском делу знатно веће нагибе (202-315‰) и не располаже потребним комуникацијама. У правцу запад-исток на Вршачким планинама се издвајају четири врха: Вршачка кула (399 м н.в), Вршачки врх (488 м н.в), Гудурички врх (641 м н.в), Доњи Вршишор (463 м н.в), које раздвајају превоји Превала (нижа од 380 м н.в), Широко било, Кулмеа Маре (389 м н.в) и Коркана (300 м н.в). Као део ове целине, издвајају се абразивне површи, које представљају и најзначајнија излетишта. Истичу се и по својој саобраћајној приступачности и конфигурацији терена, која пружа могућности за изградњу смештајно-ресторатерских и спортско- рекреативних објеката. Посебно се издвајају: Црвени крст између Турске главе и Ђаковог врха, Широко било (део превале између Ђаковог и Вршачког врха),

[1] Истраживање у оквиру пројекта ,,Туризам Вршачких планина", финансиран од стране Матице Српске
[2] Вршац, Мали Жам, Велико Средиште, Мало Средиште, Марковац, Месић, Јабланка, Гудурица и Сочица

Козлук и Мајдан на северу, и Коркана (између Вршачког превоја и Гудуричког врха). Северне падине Вршачких планина стрмо се спуштају према депресији означеној као Вршачки ров и абразионој тераси. Гудурички врх (641 м нв) иако највиши део Вршачких планина спада у ниске планинске врхове, са висинском разликом од 536 м (од равни долине Марковачког потока код насеља Гудурица до Гудуричког врха) може се користити у излетничке и спортско рекреативне сврхе (планинарење). Постоји и значајан број планинских стаза и путељака, којима се стиже до Гудуричког врха, преко падина Лесковица, Афуде, Тецес брдо, Бело брдо или преко превоја. "Питоме, стрмије или благе долинске стране Марковачког потока (ширина долине код Гудурице до 400 м), преко којих се спуштају уже долине повремених потока, такође представљају простор погодан за разне активности (лагано или форсирано ходање или шетње, трчање, разнолики спортски тренинзи, вожња бицикла или мотоцикла, јахање, помагање у раду на обрадивим површинама, брање или сакупљање летине, помагање при чувању стоке, учење природе и живота на селу, итд).

За туристички боравак на Вршачким планинама, погодно **време** је већ од краја априла до краја септембра и прве половине октобра. Туристички је значајна чињеница да доминира југоисточни ветар (кошава), а затим ветрови из јужног и источног правца. Простор југоисточног Баната спада у предела са највећом честином ветрова у Војводини. Неповољно утиче на посетиоце јер ствара осећај хладнијег времена и отежава им кретање. (Група аутора, 1994)

Хидрографија Вршачких планина се може посматрати у својству комплементарних вредности који искључиво визуелно, куриозитетно, а нарочито естетски употпуњавају туристичке вредности пејзажа. Каптирани извори уједначене и веће издашности значајни су за снабдевање пијаћом водом локалитета који се налазе у унутрашњости планинског масива. На планинама је до сада утврђено постојање 48 извора. Густина њихове распрострањености се налази у управном односу са значајем, односно посећеношћу локалитета.

Потоци на Вршачким планинама, с обзиром на дужину, карактеристике долине, корита и обалских делова, водостај и протицај, немају рекреативни значај. Он се своди на атрактивност везану за куриозитетне хидролошке појаве и неке естетске елементе садржане у мањим водопадима и слаповима на местима петрографски и морфолошки условљених прегиба. Потенцијални атрибути привлачности потока су умањени њиховом бујичношћу која се огледа у једва приметном протицају у периоду мање и равномерније расподеле падавина, односно у појавама плављења поточних долина, у време пљускова.

Од хидрографских вредности локалне излетничке контрактивне зоне, од значаја је и вештачко језеро лоцирано на северозападној периферији града између потока Месић и пута Београд – Вршац - Темишвар, 1,5 км северно од центра града. Језеро има значај, јер је једина водена рекреативна атракција у граду и околини погодна за купање, освежење и друге комплементарне облике рекреације.

Флора и фауна. На Вршачким планинама има 1024 врста дрвећа, шибља и зељастог биља (22 биљне заједнице-фитоценозе)[3] (www.vrsac.com) На територији Вршачких планина се налазе и реликтне и ендемске флорне врсте, која се одликују високим степеном ендемизма, "са 2,57% панонских биљака" (Група аутора 2004).

На простору Вршачких планина регистровано је и 130 врста птица: орао кликтавац (*Aquila pomarina*), Осичар (*Pernis opivarius*), Краткопрсти кобац (*Accipiter brevipes*), Орао змијар (*Circaetus gallicius*), Планински шарени детлић (*Dendrocopos leucotos*)[4] друге, што омогућава и организовање фото сафарија или орнитолошких туристичких тура. Од 1989. године, Вршачке планине, са површином орнитолошке зоне од 10.500 хектара, се налазе у светском регистру међународно значајних станишта птица (ИБА).

Вршачке планине су први пут заштићене 1983. године, као Регионални парк природе на површини од 3.100 ха. Шире подручје Вршачких планина, у оквиру којег спада и регионални парк природе, Просторним планом Србије до 2010. у целости предвиђено за заштиту природе и природних вредности. На западну падину Вршачких планина, непосредно се наставља Градски парк у Вршцу, најстарији очувани парк јавног карактера у Војводини, о чему сведочи план

[3] 10 степско-ливадских и 12 шумских
[4] представљају природно ретке птичје врсте у Србији

града са околином из 1793. После 1817. године, када је Вршац добио статус слободног краљевског града, парк добија назив Meirchog, а од 1848. - Градски парк. Од 1851. постаје забавни парк, када почиње и његово уређење и планско засађивање дрвећем. Он је чести предмет обиласка посетилаца. Заједно са шумским простором на Планинама чини континуирани уређени зелени појас у коме су смештени главни и помоћни фудбалски терени, спортска хала Миленијум и други спортско-рекреативни објекти. Парк има површину од 6 ха, 6 ари и 67 м^2. Флористички, парк поседује примерке ретких биљака: америчке врсте храстова и четинара, егзотични тулиповац и др. Од 1969. године, парк је заштићен као природни споменик вртне архитектуре мешовитог пејзажног стила. Парк је стециште рекреативаца и љубитеља одмора у природи свих узраста, нарочито у поподневним часовима и током викенда. Располаже угоститељским објектима који својом селективном понудом одговарају специфичностима тражње омладине, као и старијим категоријама становништва.

АНТРОПОГЕОГРАФСКЕ ТУРИСТИЧКЕ ВРЕДНОСТИ ВРШАЧКИХ ПЛАНИНА

У посматраној привредно географској целини Вршачких планина, према попису становништва, домаћинстава и станова 2002. године, живи 40736 становника (74,92% укупног становништва у општини Вршац). Становништво је етнички хетерогено а овакав састав, у већем или мањем обиму, датира из колонизација током 18. и 19. века. Према попису становништва из 2002. године, у посматраних девет насеља, од укупног броја становништва у привредно географској целини Вршачких планина, српско становништво је чинило 74,86 %, румунско 7,17%, мађарско 4,82%,. (Бјељац, Никитовић, 2005)

На простору Вршачких планина још од праисторије постоје материјални остаци станишта различитих цивилизација. Из периода млађег неолита, постоје археолошки локалитети (Потпорањ, Вршац Ат, Месић) који припадају Винчанској култури, а чији је "главни центар био на западним падинама Вршачких планина. Из периода који обухвата крај четвртог миленијума пре нове ере (бакарно доба), археолошки трагови су сачувани у Великом Средишту. Из периода који обухвата средину трећег миленијума пре нове ере (бронзано доба), постоје археолошки локалитети (некрополе) Велико Средиште, Миса, Мали Жам (Група аутора 1994).

У првим вековима нове ере, на овом простору су се смењивали Дачани и Римљани. У другом веку нове ере, "јужни Банат је био укључен у римску провинцију Дакију, а Вршац је у то време био утврђен војни логор, повезан војним друмом (via strata) са Костолцем (Viminacium). На месту данашње Вршачке куле Римљани су имали своју осматрачницу, а Вршац је имао улогу пограничног утврђења према северу и западу" (Група аутора 1994).

Сакрални објекти Вршачких планина, осим оних који су лоцирани у насељу Вршац, а који су и туристички атрактивни су: Капела Светог Крста, Капела светог Рока, Манастир Месић, Манастир Мало Средиште, католичке цркве у Гудурици.

У споменичке вредности Вршачких планина, убрајају се и дворци-летњиковци (каштели), лоцирани у Великом Средишту и Сочици. Према плану туристичке валоризације двораца у Војводини, (Група аутора 1999), налазе се у трећој фази реализације. Каштели у Великом Средишту су изграђени у класицистичком стилу, односно у еклектичком стилу са неоготским елементима. Каштел у Сочици је изграђен у класицистичком стилу.

Обзиром на морфологију терена, виноградарство представља водећу пољопривредну грану и значајну туристичку вредност, исказану преко туристичке манифестације "Вршачка берба грожђа". Иако усмена предања локалног становништва и понеки археолошки трагови указују на постојање првих винограда у доба владавине Римске империје, први писани податак о виноградима на простору Вршачких планина потиче из 15. века (Група аутора, 1994). "Крајем прве половине 19. века, вршачко виногорје беше најјаче у бившој Угарској, како површински, тако исто и по приносу (Букуров, 1950). Подрум Вршачких винограда је био и остао грађевинско-архитектонска атракција. Један је од три највећа винска подрума под једним кровом у Европи, друга два су у Листелу у Француској и Лограњи у Шпанији

Специфичност Гудурице, мада у бројним елементима изражена, није уникатна, јер поједине сличне садржаје можемо наћи и о околним насељима, Малом Средишту, Великом

Средишту и Марковцу. У будућем развоју општине Вршац, али и осталог дела Баната и Војводине, ова четири насеља (посебно Гудурица), би могла представљати интересантан позитиван пример. Њихов будући развој, у значајној мери, мора се ослањати на еко-рурални (сеоски) туризам. Један од приступа који може допринети дефинисању сеоског у односу на остале облике туризма, подразумева његово посматрање у корелацији са окружењем.

МАТЕРИЈАЛНА БАЗА ТУРИЗМА И ПРОМЕТ ТУРИСТА НА ПРОСТОРУ ВРШАЧКИХ ПЛАНИНА

На простору привредно географске целине Вршачких планина се налазе смештајни капацитети: "Вила Брег" (са 5 звездица), хотел "Србија" (са 3 звездице) и хотел "Турист" (са 2 звездице) и укупним капацитетом од 218 лежаја, мотел "Ветрењача" са 32 лежаја, Пансиони ЈАТ-а (пансион са 3 звездице), са 105 лежаја, Геронтолошки центар, са 150 лежаја, Дом Црвеног крста, одмаралиште са 96 лежаја, Планинарски дом "Вршачко било", са 50 лежаја и приватни смештај у Вршцу, који обухвата 115 лежаја, категорисан од прве до треће категорије. Смештајни капацитети су довољни за тренутну туристичку понуду.

Саобраћајна инфраструктура на простору привредно географске целине Вршачких планина, обухвата међународни друмски и железнички саобраћајни правац Београд-Темишвар. Код Вршца, у подножју Вршачких планина се налази и привредни аеродром са пилотском школом.

Према наводина Бранислава Букурова (1950) који се позива на Феликса Миликера, 1881. године у вршачким хотелима боравило је 1.860 странаца, 1883. – 1.818 и 1885. године 1.669 странаца. Ови подаци, према мишљењу Букурова сведоче о Вршцу као значајном економском центру, будући да се ове бројке претежно односе на стране привреднике.

У периоду непосредно пре Другог светског рата Вршац је имао солидну туристичку функцију. Тако је у другој половини 1937. године било 2.976 туриста који су остварили 11.604 ноћења; у другој половини следеће године град је посетило 2.847 регистрованих туриста са 11.575 ноћења, док је током 1939. године било 5.309 посетиоца који су остварили 21.001 ноћења.

Табела 1 *Број туриста и ноћења у Вршцу*

Година	Туристи			Ноћења			Просечан боравак - дана
	Укупно	Домаћи	Страни	Укупно	Домаћи	Страни	
1980.	9575	8385	1190	17239	14128	3111	1,8
1982.	10544	9161	1383	16925	14388	2537	1,6
1984.	20200	18703	1497	41757	36177	5580	2,1
1986.	17663	16550	1113	41480	38532	2948	2,3
1988.	15830	14615	1215	30427	27998	2429	1,9
1990.	12415	11331	1084	20050	17319	2731	1,6
1997.	4641	3858	783	14859	12933	1926	3,2
1998.	4112	3456	656	8972	7123	1849	2,2
1999.	3342	3211	131	7765	6587	1178	2,3
2000.	15689	13850	1839	32111	30112	1999	2,1
2000.	16784	13789	2995	31989	29567	2422	1,9
2001.	17098	14741	2357	35070	30345	4725	2,1
2002.	16235	12514	3721	33457	29863	3594	2,1
2003.	11266	9488	1778	37781	32583	5198	3,3
2004	11648	9518	2130	28002	22843	5159	2,4
2005	12658	9898	2760	34077	26812	7265	2,7
2006	13000	10665	2335	30898	23365	7533	2,7
2007	14746	11937	2809	31081	23794	7287	3,0
2008	17000	13000	4000	36000	27000	9000	2,1

Извор: Статистички годишњак Србије, по општинама, Републички завод за статистику

Преглед боравка туриста и ноћења показује да је оно имало узлазну линију до друге половине осамдесетих година прошлог века, да би потом дошло до константног опадања

посетилаца, посебно током деведесетих година. С друге стране се уочава да је 1997. године дужина боравка износила 3,2 дана, што је резултат чињенице да се не ради о типичним туристима, већ о посетиоцима који су боравили из пословних разлога. Уочава се такође да је са тенденцијом отварања земље према свету, број туриста нагло повећава. Пораст броја туриста и ноћења почетком 21. века карактеристичан је како за укупан број долазака, тако и за број ноћења.

Ипак, будући да Вршачке планине спадају у категорију излетничко-рекреативних и планина секундарних боравишта, то се највећи број посетилаца испољава у виду ова два облика кретања. Наша вишегодишња посматрања су показала да је број излетника и посетилаца који бораве у сопственим кућама за одмор и рекреацију, знатно превазилази број регистрованих гостију који бораве у објектима хотелијерског типа.

ВРСТЕ ТУРИСТИЧКИХ КРЕТАЊА

Обзиром да Вршачке планине припадају категорији излетничких, викенд и спортско-рекреативних планина, ова два вида туризма су и најзаступљенија. Близина међународног магистралног правца Београд-Темишвар, указује на развој транзитног туризма. Насеље Вршац као туристичко место са културно-историјским споменицима има развијену понуду културног туризма. Виноградарство, уз кулинарске специјалитете етнички мешовитог простора, условило је и могућности за развој гастрономског туризма. Традиција, фолклор, обичаји, стари начини привређивања, омогућили су развој манифестационог туризма. Начин привређивања, народно градитељство, гастрономија и географска локација појединих села Вршачких планина условили су и потенцијале за развој етно-руралног туризма. Природногеографске одлике Вршачких планина условиле су потенцијале за развој еко- и ловног туризма.

Манастир Месић и сакрални објекти Српске и Румунске православне цркве и Римокатоличке цркве у Вршцу и насељима на простору Вршачких планина, условили су и потенцијале за развој **верског туризма**. Манастир Месић налази се у близини села Месић. Удаљен је 10 км од Вршца и спојен са њим асфалтним путем. Претпоставља се да је изграђен у XII веку под утицајем мисионара Саве Немањића. Манастирска црква је више пута рушена, паљена и обнављана. Зидови цркве су од фресака из XVIII века. У конаку манастира постоји део старе архиве несталих манастира у јужном Банату, као и галерија портрета некадашњих игумана. Манастир је стављен под заштиту државе, тако да су 1965. године започели конзерваторски радови. (Група аутора 1994., 2004).

Излетнички-викенд туризам представља најраспрострањенији вид туристичких кретања на простору Вршачких планина. Контрактивну зону полудневних и дневних туристичких кретања чини око три милиона становника, из претежно равничарског простора, што даје на значају Вршачким планинама као једном од водећих центара излетничког-викенд туризма у Србији. Излетничка кретања су претежно усмерена ка одређеним локалитетима на Вршачким планинама. Највећи број излетника је из Вршца, а у време празника или манифестација из јужног, средњег Баната, Зрењанина, Панчева, Београда, Смедерева, итд. Излетишта на Вршачким планинама имају дуги континуитет постојања. Међу њима истичу: Тераса Миса, локалитети Црвени крст и Ловачка кућа, Одмаралиште "21 мај", Широко било и Ђаволова јазбина. Током 70-тих година 20. века, почиње интензивнија изградња кућа за одмор и рекреацију, тзв викенд кућа. (Ромелић, Плавша, 1998). Власници су углавном из Вршца и ближе околине. Викенд куће на простору Вршачких планина, груписане су на пет локалитета: Са десне стране пута Вршац - Велико Средиште; Потес између врхова Вршачка кула и Турска глава; Потес између одмаралишта Црвеног Крста и Ђаковог врха; Локалитет Широко било, јужно од планинарског дома; Потес Думбрава, лево од пута Вршац-Месић. На већем делу простора од Вршца до Малог Средишта постоје викенд куће, изграђене, непланski, без дозвола и ван предвиђеног простора. Друга, трећа и четврта зона викендица се налазе у оквиру граница Регионалног парка природе Вршачке планине, а прва и пета у заштитној зони. Крајем 90-тих година 20. века, на простору Вршачких планина је било 239 викенд кућа.Услед непланске и хаотичне градње број кућа за одмор и рекреацију је далеко већи, иако један број тих објеката током времена губи примарну функцију и постају објекти сталног становања.

Екскуризиона кретања. Вршачке планине са околином могу да представљају циљ организованих екскурзија. Оваква могућност је условљена комплексношћу географске средине. На реалативно уском простору налазе се примери више морфолошких целина - планине са тектонским целинама измењеним деловањем флувијалне ерозије и акумулације, абразије, денудације; лесних заравни, тераса, алувијалних равни и депресија. У вези с тим, међудејством компонената геопростора настало је више предеоних целина које су својим предиспозицијама утицале на карактеристике насељавања и привређивања, чиме су настале уже или шире комплексне географске целине. Пажљивом и темељном организацијом екскурзија могућно је овај простор искористити као модел опште разноврсности и противуречности које произилазе из сложености његових саставних компонената.

Природно-географске одлике Вршачких планина имају потенцијал за развој **спортско-рекреативног туризма**. Рељефне карактеристике, условиле су да велики део посетилаца чине љубитељи шетње у природи и планинари, не само из Вршца, већ и планинарских друштава из Београда, Суботице, Сомбора, Инђије, Врбаса, Новог Сада, и других, претежно панонских и перипанонских простора Србије. На територији општине Вршац, постоје два планинарско смучарска друштва: "Вршачка кула" и "Железничар". Кроз Вршачке планине, иде и траса једне од најпосећенијих планинарских трансферзала у Србији, Вршачка планинарска трансферзала. Траса ове трансферзале креће од хотела "Србија" (Вршац) - манастир Месић - планинарски дом "Вршачка кула" - Вршац. Ова траса обухвата и терене излетишта на Вршачким планинама, Широко било, Лисичја глава и Гудурички врх.

На појединим деловима трасе Вршачке планинарске трансферзале, сваке године се одржавају и такмичења у оријентационом планинарењу (трчању), републичког ранга, а у планинарском дому "Вршачка кула", повремено ПСД "Железничар" буде домаћин сусрета планинарских друштава из Србије, која носе име "Железничар". Том приликом се организују разна забавна, спортско – рекреативна такмичења (трчање у врећи, бацање камена с рамена, оријентационо трчање, скок у даљ из места, такмичење у кувању планинарског паприкаша и сл).

На врху Вршачка кула изграђено је узлетиште за летаче делтаплана, јер за овај вид спорта, локација одговара, не само због рељефа већ и због ваздушних струјања. У Вршцу, при планинарско смучарском друштву "Вршачка кула", постоји секција летача делтаплана, а постојеће узлетиште користе и љубитељи овог спорта из Зрењанина, Београда, Новог Сада и других места у Војводини и централној Србији. Спортско-привредни аеродром код Вршца, је често домаћин покрајинских, републичких и међународних такмичења у ракетном моделарству и спортском једриличарству.

Близина једног од најпрометнијих граничних прелаза Србије (Ватин), условио је и на **транзитни** значај овог простора. Бољим осмишљавањем туристичке понуде могућно је усмеравање ових путника и према коришћењу услуга које имају туристички карактер. У том смислу је потребно реализовати низ акција које би имале за циљ организовање сврсисходније пропаганде оних вредности које могу бити привлачне за ову врсту путника. Пропаганда би се заснивала на темељном истраживању мотива преласка границе и задржавања у Вршцу и прилагођавања сегмената услужног сектора структури њихових захтева.

Идеја да се на овим теренима организује **ловни туризам** потиче из времена после Другог светског рата, када се у ловачким форумима расправљало о томе да се организовано продаје дивљач уловљена на ловним теренима о којима су се старала ловачка друштва. Акценат ловно-туристичке понуде треба ставити на дивљач која се може вештачки произвести у узгајалиштима. Такође је потребно константно повећавати број ситне пернате дивљачи, пошто у нашој земљи постоји већа потражња за лов ових врста од понуде у ловиштима.

У постојећој туристичкој понуди, **манифестациони туризам** представља врсту туризма која може да допринесе повећању обима туристичке потражње, посебно према природним и антропогеним вредностима туристичког места или региона. (Бјељац, 2006). На простору Вршачких планина, се организује 21 манифестација. Од тог броја, три је локалног ранга, 10 регионалног, три националног и пет међународног. Одржавају се традиционалне туристичке манифестације спортског(8), уметничког и привредног (по 5), етнографског (2) и дечијег (1) садржаја програма. Највећи број се одржава у септембру месецу (6), а затим у мају и јуну (по

3). Осам манифестација се дешава на отвореном простору[5]. Према категоризацији манифестација (Бјељац, 2010), посебно се као део туристичке понуде Вршца и Вршачких планина, издвајају традиционалне туристичке манифестације: "Дани бербе грожђа"[6], и међународни фестивал фолклора "Вршачки венац'.

Дани бербе грожђа, Вршац – Манифестација позната у народу као „Грожђебал“ има дугу традицију, одржава се сваке године, трећег викенда у септембру. Прва изложба вина у Вршцу одржана је у кафани „Код два кључа“, 1857. године. Први писани документ о вршачком вину је из 1494. године (када је за буре вршачког вина, двор мађарског краља Владислава II платио 10,5 дуката). Маскота - заштитна личност Бербе је: Винко Лозић, (кога је створио наш српски писац, комедиограф Јован Стерија, Поповић), а који је „директни потомак бога Бахуса“. Он је прва личност и командант тродневне параде и свечаности, јер му на свечаном отварању градоначелник предаје кључеве града, које враћа на свечаном затварању. Тих дана могу се посетити бројна културна, комерцијално-спортска дешавања, као и разне изложбе грожђа и вина. Од занимљивости интересантне су: наградна игра „Грожђе из авиона“, велики број изложби грожђа, воћа и вина, бициклистички караван „У походе виноградима„ карневалска поворка, дечји маскенбал и разноврстан и богат културно-уметнички и забавни програм, као и низ спортских такмичења, а најатрактивније је „Испијање вина на метар“. Атракција су велики плински роштиљи на којима се пеку кобасице. На отварању Бербе увек учествују познати естрадни уметници, а редовно се врши и избор лепотице Бербе. Атмосфера је весела, опуштена, занимљива и забавна – увек има од свега по мало и за сваког по нешто! *(*www.to.vrsac.com)

Уважавајући основне постулате мултифункционалне шеме **руралног** туризма (Todorović, Bjeljac, 2009), на простору Вршачких планина, издвојили смо и анализирали: Гудурицу, Мало Средиште, Велико Средиште, Месић и Марковац, као насеља потенцијална за рурални туризам, са посебним освртом на Гудурицу као центра екоруралне туристичке дестинације. Културно-историјско наслеђе Гудурице је један од кључних позитивних предуслова за стварање екоруралне дестинације (Ромелић и др, 2005). То је пре свега зато што је оно за сеоску средину релативно богато и специфично. У селу, постоји могућност, конзервације, реконструкције и стварања мреже комфорних али рустичних објеката који могу да пруже услуге смештаја, хране и пића, као и садржаје културног, забавног и рекреативног карактера. У центру села се налазе велики подруми[7] познати по производњи гудуричких вина. Овде залазе ловци и пословни људи из области виноградарства и винарства. У последње време подрум је укључен у туристичку дестинацију "путевима вина". То значи да постоје почетни мотиви и категорије посетилаца који могу да довољно подстицајно утичу на изградњу пријемних објеката: ресторан са баштом у дворишту, мањи музеј виноградарства и винарства, дегустацони центар и продајни пункт. Будући да је Гудурица место са најсложенијом етничком структуром међу сеоским насељима планина и добром очуваношћу аутохтоног фолклора, могућно је у најадекватнијим терминима, у овом објекту, организовати приредбе изворних песама и игара житеља.

Уколико се говори о будућем развоју **екотуризма** овог простора, значајно је напоменути да Вршачке планине захваљујући специфичним условима рељефа, геолошке подлоге и климе, поседују биогеографске одлике по којима су репре-зентативне. Флору планина одликује висок степен ендемизма . Због присуства ретких и угрожених врста птица у националним и међународним размерама, ово подручје проглашено 1989. године међународно значајним стаништем птица у Европи по ИБА пројекту.

Последњих година, организацији екотуристичких активности унутар овог Предела изузетних одлика, али и целог простора јужног Баната, допринело је оснивање неколико еколошких друштава. Најактивнија и најпознатија су „Авалон” и „Екобрег”. Еколошко друштво „Авалон” као главни циљ свог деловања истиче промоцију, афирмацију и развој еколошког аспекта у свим сферама људског деловања (Бранков, 2010).

[5] улицама и трговима Вршца, али и код Вршачке куле и на простору винограда, у атару насеља Гудурица и на простору Гудуричког врха

[6] Према издвојених 14 критеријума, са 108 бодова, спада у прву категорију туристичких манифестација у Србији

[7] Грађени у барокном стилу

ТУРИСТИЧКА ПРОМОТИВНА ДЕЛАТНОСТ

Као већ профилисани туристички производи на простору привредно географске целине Вршачке планине се издвајају "Пут вина", "Стерији у походе" и Вршачке планине. Сви ови производи као и друге понуде из области излета и ђачких екскурзија, од 2000. године су представљени путем штампаног материјала (флајери, банери, плакати, постери, водичи), електронским путем (интернет странице Вршца), ЦД и других носача информација. Публикације "Водич кроз Вршац", као материјал са укупном туристичком понудом Вршца и Вршачких планина и "Пут вина – Вршац - Гудурица", су водичи који ће бити штампани и на страним језицима и дисрибуирани у иностранству. У свим активностима Туристичке опрганизације Вршац, Вршачке планине имају значајно место. Као једна од активности развоја туризма је и формирање Туристичко – информативног центра на Вршачким планинама, код Вршачке куле и у селу Гудурица у 2006. години.

ЗАКЉУЧАК

Вршачке планине са својим природно и антропогеографским карактеристикама представљају значајан туристички потенцијал у укупној туристичкој понуди Баната. Као погранична планина, Вршачке планине се налазе у додирној зони српске и румунске етничке групе, што указује на мултиетничност простора и богатство антропогеним туристичким вредностима. Туризам базиран на виноградарству и етнографском богатству Вршачких планина је привредна делатност која има потенцијала да унапреди и укупни економски развој овог простора.

Вредност туристичко географског положаја Вршачких планина треба посматрати у односу на суседне комплементарне вредности у Србији (Специјални резерват природе и истоимени туристички регион Банатска пешчара, вештачка акумулација Белоцркванска језера, Регионални парк природе Царска бара) и Румунији (Банатске планине) као и удаљеношћу од контрактивних (дисперзивних) зона. Чињеница да спада у ред ниских планина, отуда врло приступачна у већини атрактивних делова које леже на абразивним целинама и усто врло добро повезана са околним дисперзивним центрима, утиче на њено поступно формирање у туристичку дестинацију са наглашеном локалним и регионалним контрактивном зоном регионалног значаја.

ЛИТЕРАТУРА

1. Букуров Б (1950), *Вршачке планине-прилог географији Војводине,* Матица Српска, књига 5, Нови Сад
2. Бранков Ј (2010) *Еколошки туризам у заштићеним објектима природе у Банату,* Географски Институт „Јован Цвијић" САНУ, Београд, Посебна издања, књига 81
3. Бјељац Ж (2001)*, Туристички потенцијали Баната*, у Зборнику радова са научног скупа "Југословенски Банат, историјска и културна прошлост, Румунско друштво (фондација) за етнографију и фолклор, Нови Сад, стр. 26-34
4. Бјељац, Ж, Никитовић В (2005) *Географска распрострањеност Румуна у Србији, Срба у Румунији*, стр.295-299, Зборник радова са научног скупа „Банат кроз историју и културу, Румунско друштво (фондација) за етнографију и фолклор и Музеј планинског Баната, Темишвар-Нови Сад, Решице 2005
5. 7. Група аутора (1994), *Географска монографија општине Вршац,* Институт за географију ПМФ, Универзитет у Новом Саду
6. 8. Група аутора (1999), *Дворци у Војводини као туристички потенцијал*, радни материјал Привредне коморе Војводине, сектора за туризам
7. 9. Група аутора (2004), *Регионални парк природе Вршачке планине*, у монографији "Заштићена природна добра и екотуризам Војводине," Департман за туризам, географију и хотелијерство, ПМФ, Универзитет у Новом Саду. стр.30-45.

8. 10. Плавша Ј, Ромелић Ј (1992), Могућности развоја туризма Вршачких планина, *Зборник радова Института за Географију ПМФ*, Универзитет у Новом Саду, књига 22, стр.75-81. Нови Сад
9. 11. Ромелић, Ј, Плавша Ј, Стојановић В (2005), *Гудурица*, *дестинација екоруралног туризма*, идејни пројекат, Департман за географију, туризам и хотелијерство, ПМФ, Универзитет у Новом Саду
10. 12. Todorovic M, Bjeljac Z (2009), Rural Tourism In Serbia As A Concept Of Development In Undeveloped Regions *Acta Geographica Slovenica-Geografski zbornik*, (2009), vol. 49 br. 2, str. 453-465
11. 14. www. vrsac.com
12. 15. *Попис становништва, домаћинстава и станова 2002. године* Републички завод за статистику, Београд
13. 16.*Статистички годишњаци Републике Србије,* 1980-2010. година. Рапублички завод за статистку, Београд

TOURISM ON VRŠAC MOUNTAIN AREA

JOVAN ROMELIĆ[1], ŽELJKO BJELJAC[1], JOVANA BRANKOV[2]

[1] Faculty of Sciences, Univerisy of Novi Sad, 21000 Novi Sad, Serbia
[2] Geographical institute „Jovan Cvijić“, SANU, 11000 Belgrade, Serbia

Vrsac mountains with their natural and anthropo characteristics represent a significant potential for tourism in the overall tourism offer of Banat. As the border mountains, the mountains of Vrsac is situated in the touch area of the Serbian and Romanian ethnic groups, indicating a multi-ethnic nature of space and wealth of anthropogenic tourist values. Tourism based on the growing wealth of ethnographic and Vrsac mountains is an economic activity that has the potential to improve the overall economic development of the area. The value of tourist locality of Vršac mountains to be seen in relation to the adjacent complementary values in Serbia (Special nature reserve and tourist region Banat sandstone, artificial reservoirs Belocrkvanska Lake and Regional Nature Park Stari Begej- Carska bara) and Romania (Banat Mountains) and the distance from conctractive(dispersion) zone. The fact that belongs to the low mountains, hence the very affordable in the most attractive parts of which lie on the abrasive units and yet very well connected to surrounding centers dispersed, its influence gradually forming into a tourist destination with a distinctive local and regional significance.

МИКИЦА СИБИНОВИЋ UDC: 911.373(497.11 Beograd):631.15

ПРОМЕНЕ НАЧИНА КОРИШЋЕЊА ОБРАДИВОГ ЗЕМЉИШТА У СЕОСКИМ НАСЕЉИМА РЕГИОНА БЕОГРАДА

Географски факултет, Универзитет у Београду, 11000 Београд, Србија

Апстракт: Циљ овог рада је да објасни промене коришћења обрадивог земљишта у периоду између две пописне године (1991-2002). Динамика промена значајно је изражена у Региону Београда због: високих трошкова производње (висока цена земљишта и скупа радна снага) из чега произилази и висока цена производа на тржишту; присутан је константни „притисак" урбане средине на обрадиво земљиште чиме се повећава ризик „губитка" пољопривредног поседа; повећано је загађење животне средине услед концентрације индустријских постројења или изградње прометних саобраћајница.
Кључне речи: Регион Београда, пољопривреда, обрадиво земљиште, сеоска насеља

Abstract: The aim of this paper is to explain the arable land use changes in the two census years (1991-2002). The dynamic of changes is significantly expressed in the Belgrade region because of: the high cost of production (high cost of land and expensive labor forces) from which follows the high price of products on the market; a constant "pressure" of urban areas to arable land increasing the risk of "losing" agricultural holdings; environmental pollution is increased because of the concentration of industrial plants or construction of traffic roads.
Key words: Belgrade region, agriculture, arable land, rural settlements

УВОД

Регион Београда састоји се од 17 општина са укупно 166 насеља, од којих су 27 *градска* и 139 правно-административно дефинисана као *остала*. У раду су 138 насеља обухваћена као сеоска, док је насеље Сакуља (без становника) плански расељено 1984. године у неколико насеља општине Лазаревац због експлоатације лигнита.

Методологија аграрно-географских проучавања типологије пољопривреде полази од њених унутрашњих одлика, а не од спољашњих услова (природних и економских) у којима се развија. Постоје три основне категорије унутрашњих одлика: социјално-поседовне, организационо-техничке и производне (Јаћимовић, 1985). Предмет проучавања овог рада односи се на организационе одлике пољопривреде, односно начин коришћења обрадивог земљишта.

Друштвено-економски развој Региона Београда вишеструко је повезан са променама начина коришћења земљишта. Повећање броја становника у градовима неминовно условљава повећање урбаних површина, што значајно утиче на организацију пољопривредне производње у простору око градова, али и у унутрашњости региона. Добра саобраћајна повезаност градова са окружењем омогућава запошљавање радника из руралних области, чиме се повећава интензитет дневних миграција, а ивични делови градова шире се у простор који се обликује под утицајем урбаних елемената и мења своје социјалне и демографске карактеристике.

САВРЕМЕНЕ ТЕОРИЈСКЕ КОНЦЕПЦИЈЕ

Теоријски приступи проучавања пољопривредне производње настали средином XX века заснивали су се на узајамном просторно-структурном односу града и окружења. Шлебекер је препознао североисток САД-а и северозападну Европу као „светски метрополис" око којег је пољопривреда организована у виду гигантских зона. У групу међурегионалних равнотежних

модела спадају и различите варијанте Леонтифовог модела улаз-излаз који се може применити на односе град-непосредно пољопривредно окружење (Степић, 1993). Основни недостатак модела улаз-излаз представља ограниченост употребе због великог распона показатеља који се не могу прецизно спецификовати, тако да су резултати често непоуздани. Савремени теоријски приступи проучавања просторне организације пољопривреде базирају се на рурално-урбаним односима, али најчешће кроз процес „конфликта".

Марк Антроп (2000) сматра да постоје два фактора који значајно утичу на актуелне промене пољопривредних предела: поларизација између интензификације и екстензификације (појачавања и развлачења) у начину коришћења земљишта и разлике између урбаног и руралног представљене дифузијом намене земљишта.

Ефекат урбанизације апсорбују и најзабаченија села, тако да све већи број сеоског становништва прихвата вредности урбаних средина. Услед прихватања нових вредности долази и до промене структуре пољопривредне производње, што условљава и промену начина коришћења земљишта. У приградским насељима, где је динамика урбанизације најинтензивнија, рурално-урбани конфликти због начина коришћења земљишта су најизраженији. Перцепција вредновања пољопривредних поседа је у „брзој транзицији", јер различите социјалне групе стандарде вредновања прилагођавају својим потребама, због чега се традиционални културни пејзажи фреквентно мењају. Процес трансформације пољопривредних поседа резултат је односа руралног и урбаног стила живота, односно начина организације простора. Додатни утицај има ефекат глобализације који делује као катализатор локалних промена (Antrop, M., 2000).

Основне карактеристике промена рурално-урбаних односа могу се посматрати кроз процесе: поларизације, дифузивности, приступачности и мобилности.

Поларизација

Константна концентрација становништва и активности на малом простору доводи до стварања густо насељених области, док се велики број насеља демографски празни или чак постаје ненасељен простор. Степен урбанизације у многим европским земљама, представљен у процентима становника који живе у градовима, износи између 80% и 90% (United Nations Centre for Human Settlements, HABITAT, 2001). У градовима се бележи благи раст броја становника, док је у сеоским насељима у рапидном опадању. Развијене европске земље годишње „губе" око 1,5% сеоског становништва (Frey and Zimmer, 2001). Концентрација становништва условљава концентрацију активности која подразумева потребу за инфраструктуром. На тај начин се ствара екстензификација коришћења земљишта која доводи до одумирања традиционалних функција пољопривредних поседа. Пољопривредно земљиште се смањује, опада број пољопривредника и мења се структура производње. Процеси ревитализације села огледају се у туристичким активностима или кроз повећање интензитета дневних миграција ка индустријским центрима у зависности од саобраћајне доступности.

Вос и Клајн (2000) издвајају неколико трендова трансформације европских пејзажа:

- интензивирање пољопривредне производње у густо насељеним областима доводи до претварања необрађиваног земљишта у ораничне површине;
- урбано ширење, изградња инфраструктуре и функционална урбанизација;
- убрзани развој специфичних облика туризма и рекреације у приобалним и планинским областима;
- промене начина коришћења земљишта у удаљеним селима и лимитирана доступност успоравају социо-економски развој стварајући депресивне регионе;

Вуд и Хендли (2001) извршили су евалуацију начина коришћења земљишта у приобалним, низијским и планинским областима. На основу овог истраживања закључили су да се после одређеног времена, у областима где су се одвијале интензивне промене начина коришћења земљишта, јавила дисфункционалност. Коришћење земљишта је у овим случајевима било у супротности са природним условима, погодностима које пружа локација и ван географског контекста.

Дифузивност

Разлике између руралног и урбаног интереса за земљиштем су најочигледније у субурбаном простору који се одликује најразноврснијим варијантама коришћења земљишта (дифузија намене). Висок степен фрагментације поседа, повећана густина саобраћајне инфраструктуре, динамичне промене намене и мултифункционалност коришћења земљишта основни су индикатори урбанизованих предела (Antrop and Van Eetvelde, 2000). Мултифункционална намена земљишта у субурбаним подручјима изазива проблеме у пољопривредној производњи, али пружа и одређене могућности. Повећани „притисак" на земљиште условљава ефикаснију пољопривредну производњу, доступност тржишту је оптимална, а повећана потреба за радном снагом се компензује вишим степеном механизације.

Приступачност и мобилност

Доступност се сматра најзначајнијим фактором успешног економског развоја неког подручја. Региони са комплексним урбаним мрежама (северозападна Европа) делују на рурални простор густом саобраћајном мрежом и ширењем урбаних система. Интензивно деловање урбанизације иницирало је реакцију периферног руралног подручја у виду повећане атрактивности насељавања. На тај начин је приступачност постала значајан чинилац ревитализације села, а повезаност са урбаним центрима довела је до економске рационализације пољопривредне производње (Højrink, 2002).

Све ово указује да је рурални простор стабилан, подношљив и да никако није површан. Можемо га посматрати као *lieux de mémoire* (корен колективне меморије). Ова идеја је послужила као основа за израду „Дорнашког документа" (The Dornach landscape document, 2000). Основни циљ овог документа је да поврати *genius loci*. Антроп (2000b) сматра да је меморија и историја руралних области избрисана под утицајем елемената и структура које нису биле повезане са специфичним идентитетом села.

ПРОСТОРНА ДИСТРИБУЦИЈА ОБРАДИВИХ ПОВРШИНА

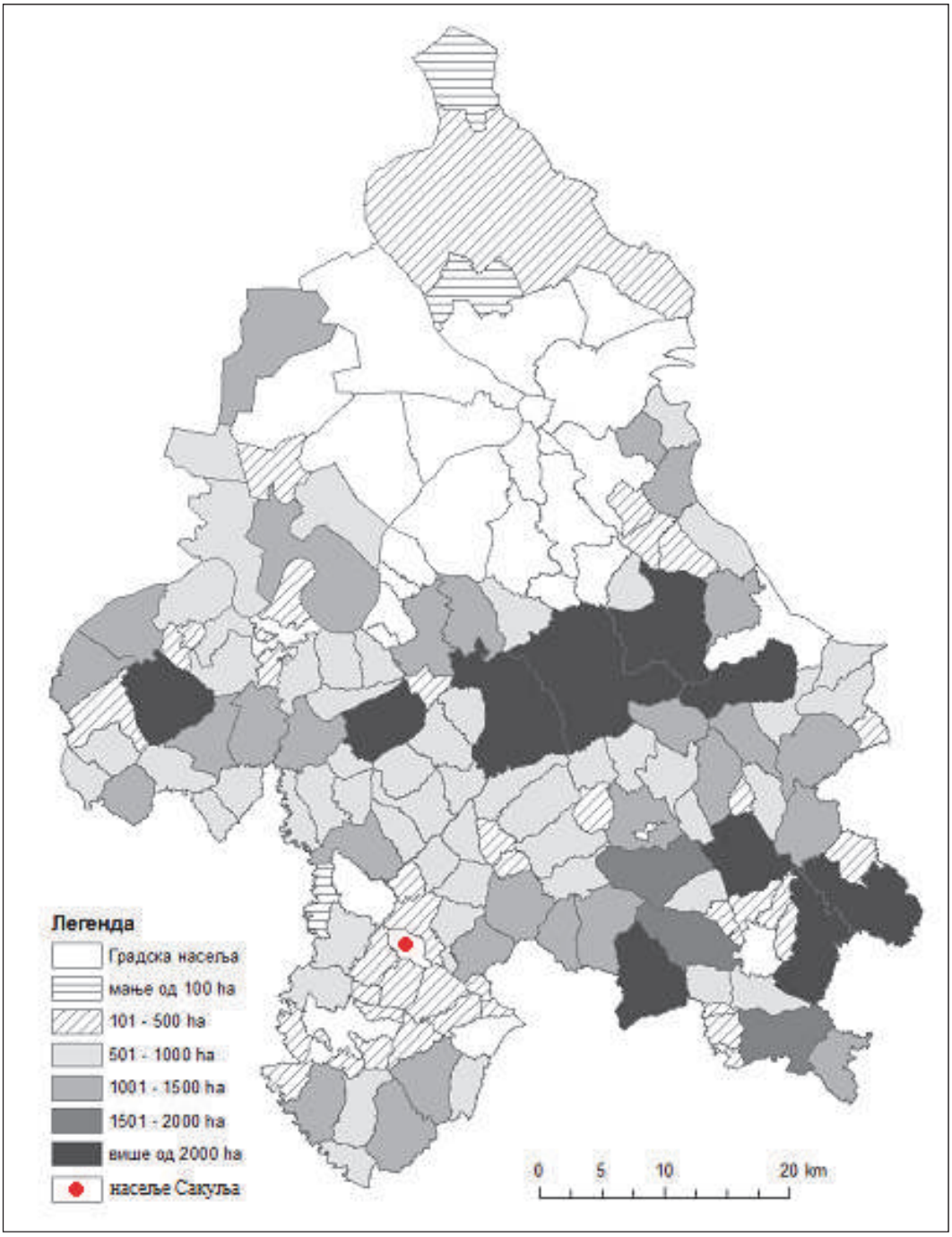
Правац коришћења обрадивог земљишта може се анализирати на основу квантитативних и квалитативних показатеља. Квантитативни показатељи детерминишу укупне обрађиване површине и њихов однос према укупном пољопривредном земљишту, док се квалитативним показатељима одређује структура обрадивих површина на основу стварног и редукованог обрасца.

У сеоским насељима Региона Београда дистрибуција обрадивих површина је неравномерна и креће се у распону од 2 ha до преко 3.000 хектара. Просечан удео обрадивих површина у укупној пољопривредној површини 1991. године износио је 95,2%, а 2002. године 80,9%.[1] Површине под обрадивим земљиштем константно се смањују последњих 50 година, а на последице оваквог тренда указивали су бројни аутори: Ђурић (1962), Грчић (1985), Недовић (1986), Јаћимовић и Поповић (1993), Исаковић и Шеварлић (1996) и други.

Ђорђевић (1999) указује на проблем појаве квази-пољопривредног начина коришћења земљишта, посебно израженог у приградским зонама великих градова. На основу истраживања спроведеног на 6 локалитета у јужној приградској зони Београда, односно у околини села: Бегаљица, Умчари (општина Гроцка), Парцани (општина Сопот), Борак (општина Барајево), Стублине и Кртинска (општина Обреновац), Ђорђевић издваја преко 3.000 парцела са квази-пољопривредним коришћењем земљишта. Просечна величина парцела износила је нешто преко 1 ha, а просечна густина око 7 парцела/km². Најзначајнији вид квази-пољопривредног коришћења земљишта чиниле су *удаљене парцеле*. То су најчешће напуштени поседи, затрављени или под коровом, али у неким случајевима и под кукурузом. У приградској зони Београда процењено је значајно учешће земљишта које се не користи за комерцијалну пољопривредну производњу (око 10%), такав феномен можемо сматрати квази-пољопривредним коришћењем земљишта јер поседи изгледају као пољопривредно добро, а заправо то нису. Овакав начин коришћења земљишта није у израженом „конфликту" са

[1] Републички просек за 1991. годину износи 81,9%, а за 2002. годину 83,4%.

комерцијалном пољопривредном наменом, тако да се може сагледати и као потенцијал у ревитализацији руралних простора.

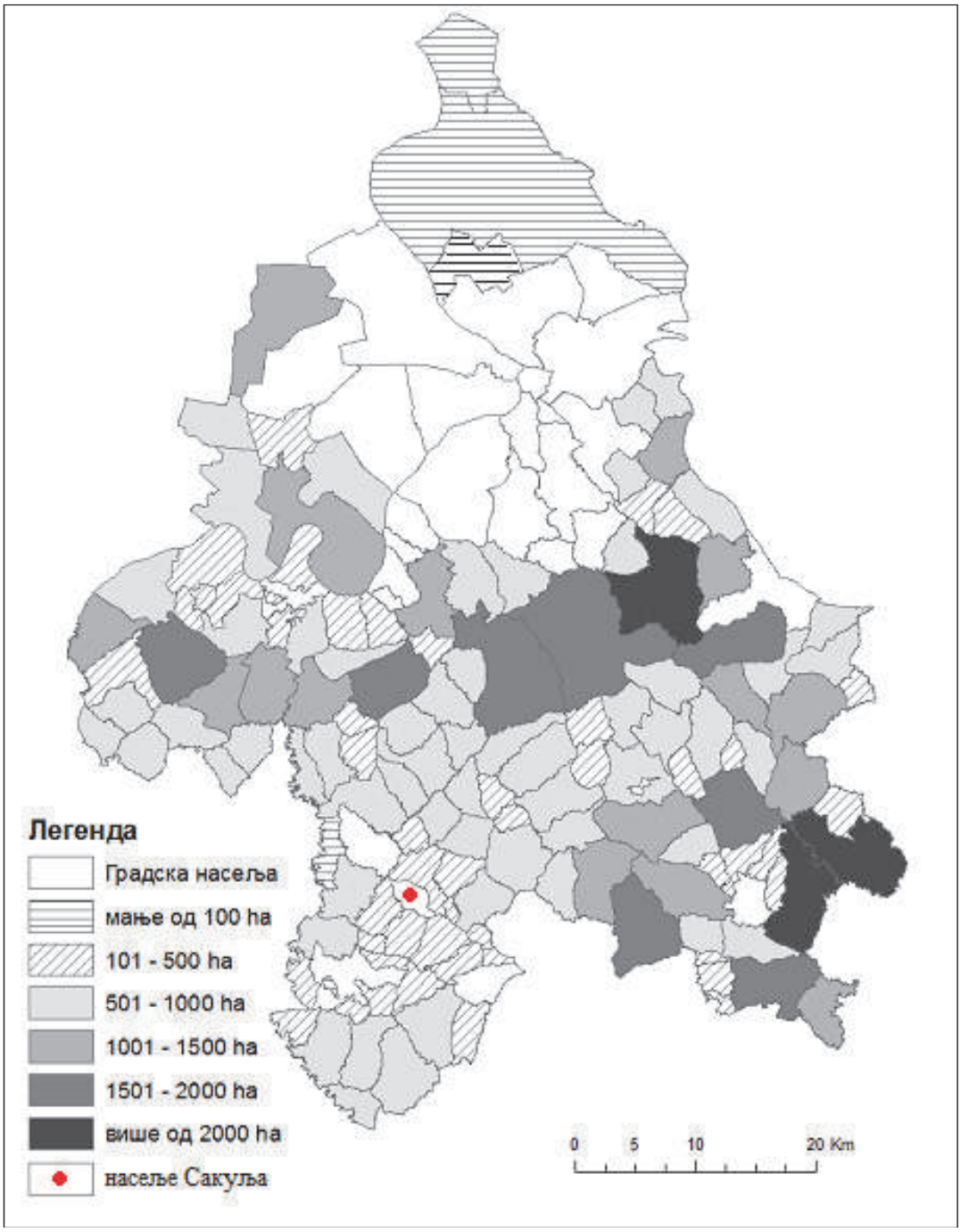

Карта 1. – Површине под обрадивим земљиштем 1991. године

Највећи број сеоских насеља у Региону Београда 1991. године располагао је са обрадивим земљиштем од 500-1.000 хектара, свега 3 насеља користила су мање од 100 ha обрадиве површине, док се у 10 насеља третирало обрадиво земљиште на површинама од преко 2.000 хектара. Највеће обрадиве површине забележене су у насељима јужно од урбане зоне Београда, у насељима око Младеновца и у насељу Грабовац које припада општини Обреновац. Најмање обрадивог земљишта користила су насеља: Ковилово, Дунавац (општина Палилула) и Цветовац у општини Лазаревац.

Подаци из 2002. године указују да је највећи број сеоских насеља у Региону Београда располагао са обрадивим земљиштем од 500-1.000 хектара, 5 насеља користило је мање од 100

ha, док су са обрадивим земљиштем од преко 2.000 ha располагала свега три села: Врчин (општина Гроцка), Велика Крсна и Ковачевац (општина Младеновац). Највеће промене у односу на 1991. годину забележила су насеља са обрадивим површинама од 1.000-1.5000 хектара јер се број села који је располагао овим површинама смањио за 44,8%. Укупне обрадиве површине у сеоским насељима Региона Београда смањене су 2002. године за 16,8%, односно „нестало" је око 20.000 хектара у односу на 1991. годину. Највећи број села умањио је обрадиве површине за 10-30%. Преко 30% обрадивог земљишта „изгубило" је 16 сеоских насеља, док је 7 села повећало коришћење обрадивог земљишта. Највеће повећање обрадивих површина бележе: Ратари (67%), Калуђерица (46%) и Лештане (30%). Већи проценат коришћења обрадивог земљишта у овим насељима јавља се због повећања броја становника и релативно малих површина сеоског атара.

Карта 2. – Површине под обрадивим земљиштем 2002. године

ПРОМЕНЕ СТРУКТУРЕ ОБРАДИВОГ ЗЕМЉИШТА

Ђурић (1989) доводи у везу структурне промене у пољопривреди са укупним привредним развојем и природним специфичностима. Мишљења је да структурне промене, поред позитивне, имају и негативну компоненту која је сагласна са разарајућим утицајем лоше економске политике на село. Због тога није реално очекивати позитивна кретања код доминантно старачких газдинстава, већ у условима тржишно орјентисане пољопривредне производње.

Обрадиво земљиште може се користи на различите начине, због тога је неопходно детаљно анализирати структуру стварних површина како би се одредили правац, динамика и интензитет коришћења. У сеоским насељима Региона Београда у структури обрадивих површина доминирају оранице, воћњаци, виногради и ливаде. Према подацима из 1991. године најзаступљеније су биле ораничне површине (78,2%), затим воћњаци (10,3%), ливаде (9,4%) и виногради (2,1%). Статистички подаци из 2002. године указују на највећу заступљеност оранице (77,6%), затим воћњака (10,9%), ливада (9,2%) и винограда (2,3%). На основу наведених показатеља извесно је да у структури обрадивих површина нема значајних квалитативних промена.

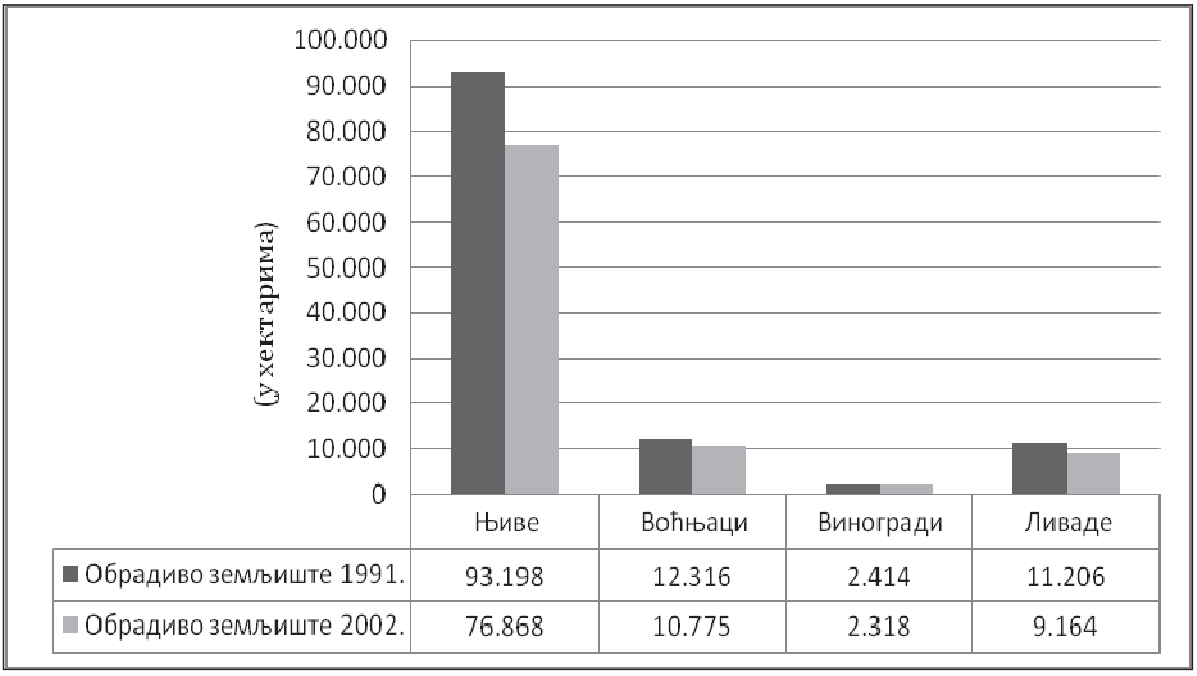

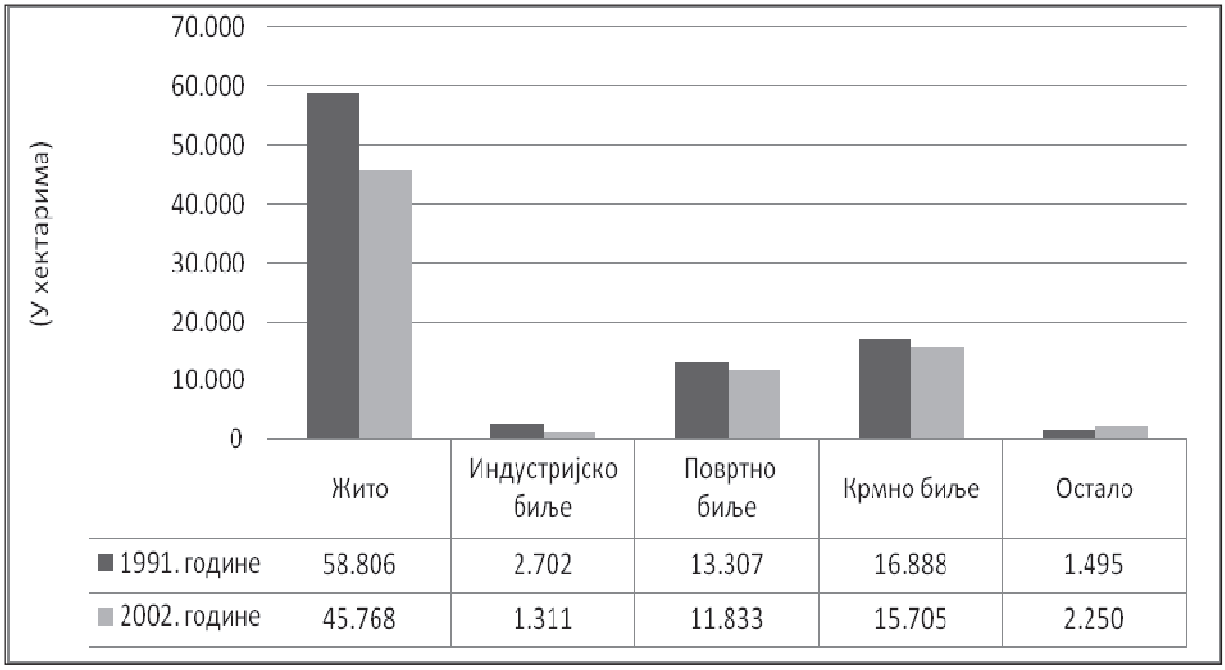
График 1. – Структура обрадивог земљишта 1991. и 2002. године

Структура обрадивог земљишта значајније се изменила у квантитативном смислу смањењем ораничних површина за 16.330 хектара, односно 17,5%, воћњака за 12,5%, винограда за 4% и ливада за 18,2%. Опадање обима ораничних површина присутно је свуда у Србији (Ђорђевић, 1994), а покушаји да се губитак надокнади своде се на интензификацију пољопривредне производње и рекултивацију земљишта (у том смислу је реалније очекивати повећање површина под виноградима и воћњацима). Постоје планови, са временским хоризонтом до 2050. године, пошумљавања некадашњих ораничних површина као вид компензације неповољног начина коришћења земљишта (еродиране површине, јаловишта, клизишта, итд).

Ђорђевић (1994) сматра да је егзактни мониторинг трендова начина коришћења земљишта готово немогућ, јер се контроле и пописи не обављају сваке године, а ажурираност података је неопходан услов. Поред тога често се мењају дефиниције и класификације, тако да је дискутабилна тачност статистичких показатеља.

НАЧИН КОРИШЋЕЊА ОРАНИЧНИХ ПОВРШИНА

Ораничне површине чине ¾ обрадивих површина у сеоским насељима Региона Београда, због тога је неопходно посебно проучити њихову структуру и правац коришћења. Према статистичким показатељима 1991. године доминирали су засади жита (63%), затим крмног биља (18%), повртног биља (14%) и индустријског биља (3%). Подаци из 2002. године указују на континуитет засада жита (60%), затим следе, крмно биље (20%), повртно биље (15%) и индустријско биље (2%).

	Жито	Индустријско биље	Повртно биље	Крмно биље	Остало
1991. године	58.806	2.702	13.307	16.888	1.495
2002. године	45.768	1.311	11.833	15.705	2.250

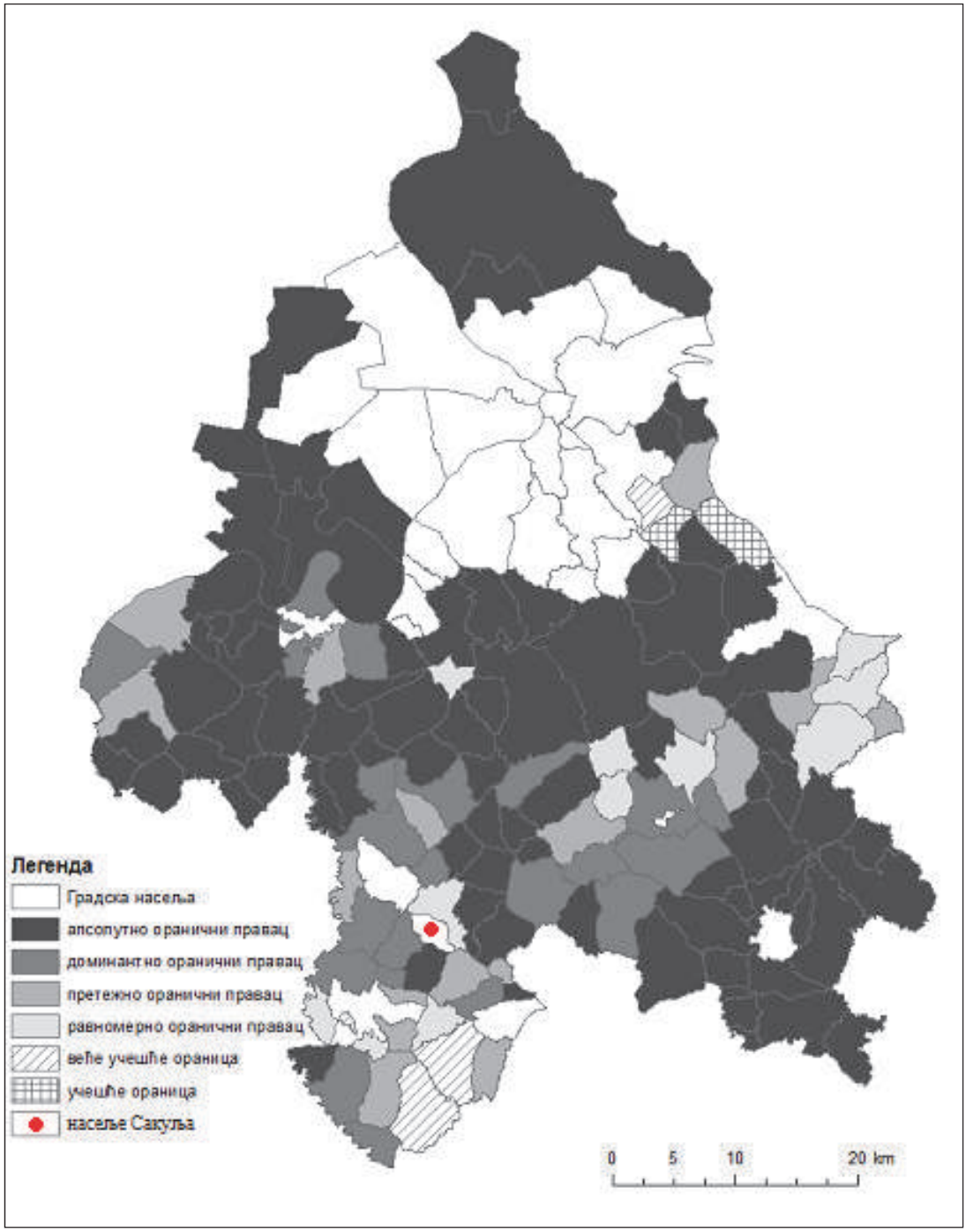
График 2. – Структура ораничних површина 1991. и 2002. године

Највеће промене у структури оранице јављају се код површина под житом које су умањене 2002. године за 13.038 ha. Забележено је смањење и повртног биља за 1.474 ha, индустријског биља за 1.391 ha, и крмног биља за 1.183 хектара.

Најбољи показатељи пољопривредног развоја су правци коришћења земљишта. Они проистичу из комбинације категорија земљишта које доминирају у структури. Структурни односи ових категорија могу се одредити на више начина, али најпоузданије резултате даје метод наизменичних (сукцесивних) делитеља 6/6 (successive quotients). На тај начин се диференцира шест основних ораничних праваца са више варијација.

Апсолутни оранични правац заступљен је у 82 сеоска насеља (59,4% сеоских насеља), доминантно оранични правац у 23, претежно оранични правац у 16, а равномерно оранични правац у 11 села. Најмању заступљеност поседују правац са већим учешћем оранице (4 села) и правац са учешћем оранице који је карактеристичан за 2 сеоска насеља (Лештане и Ритопек). Апсолутно оранични правац је доминантан у сеоским насељима северно и јужно од урбане зоне Београда и у селима општине Младеновац, док је у сеоским насељима општине Гроцка и Лазаревац заступљен правац са већим учешћем оранице и равномерно оранични правац.

Исаковић и Шеварлић (1996) сматрају да је земљиште, иако релативно ограничени природни ресурс и добро од општег друштвеног интереса, угрожено по више основа. Оранице представљају по површини *доминантну*, по производно-економским особинама *најквалитетнију* и по важности за биљну и укупну пољопривредну производњу *најзначајнију* категорију обрадивог земљишта. Међутим, по обиму и динамици смањивања ораничне површине представљају најугроженију категорију пољопривредног земљишта.

Карта 3. Правци ораничних површина од 1991. до 2002. године

ЗАКЉУЧАК

Регион Београда и поред великог броја становника, способан је да произведе већину прехрамбених производа који су му потребни. Обрадиве површине у сеоским насељима се континуално смањују, тако да се у посматраном периоду губило у просеку 2.000 хектара годишње. Највећи број села смањио је обрадиве површина за 10-30%. У структури обрадивих површина доминирају оранице, чији губитак у просеку износи око 1.630 хектара годишње. Карактеристично је за обе пописне године да највећи број села располаже са обрадивим површинама 500-1.000 ha, на којима је најчешће заступљен апсолутно оранични правац.

Због близине великог аграрног тржишта логично је очекивати специјализовану, тржишно оријентисану пољопривредну производњу, али то није случај у већини сеоских

насеља. Разлоге треба тражити у погрешним стратегијама развоја где је пољопривреда третирана као другоразредна функција која се „повлачи" (Грчић, 1985; Ђурић, 1989). Специјализација производње није унапређена подстицајним мерама, а није ни прилагођена условима тржишта. Оправдање може да се нађе у економским разлозима, али настале последице су дубоко изражене у социо-економским структурама становништва, структурним променама у привреди и посебно у начину коришћења земљишта.

ЛИТЕРАТУРА

1. Грчић, М. (1985). Географске карактеристике пољопривреде општине Обреновац. *Зборник радова Природно-математичког факултета Универзитета у Београду, 32,* 107-119.
2. Ђорђевић, Д. (1994). Структуре и трендови коришћења земљишта у пограничној зони Србије према Бугарској. *Гласник Српског географског друштва, 74 (2),* 15-22.
3. Ђорђевић, Д. (1999). Квази-пољопривредно коришћење земљишта у јужној приградској зони Београда. *Гласник Српског географског друштва, 79 (1),* 21-32.
4. Ђурић, В. (1962). Пољопривреда београдске околине. *Зборник радова Природно-математичког факултета Универзитета у Београду, 9,* 97-123.
5. Ђурић, В. (1989). Структурне промене у искоришћавању земљишта СР Србије. *Гласник Српског географског друштва, 69 (2),* 21-34.
6. Исаковић, М., Шеварлић, М. (1996). Необрађене ораничне површине у Србији. *Зборник радова Природно-математичког факултета Универзитета у Београду, 46,* 49-62.
7. Јаћимовић, Б. (1985). Структура искоришћавања земљишта у општини Горњи Милановац. *Зборник радова Природно-математичког факултета Универзитета у Београду, 32,* 97-105.
8. Јаћимовић, Б., Поповић, И. (1993). Аграрно-географске промене у приградској зони београдског подунавља, на примеру села Ритопек. *Зборник радова Природно-математичког факултета Универзитета у Београду, 41,* 147-156.
9. Недовић, З. (1986). Промене у коришћењу земљишта на подручју Београда. *Зборник радова Природно-математичког факултета Универзитета у Београду, 33,* 119-132.
10. Степић, М. (1993). Неки теоријски приступи проучавању просторне организције приградске пољопривреде. *Зборник радова Природно-математичког факултета Универзитета у Београду, 41,* 135-146.
11. Antrop, M. (2000a). Rural-urban conflicts and opportunities. *Landscape.* 83-91.
12. Antrop, M. (2000b). Changing patterns in the urbanized countryside of Western Europe. *Landscape and Ecology, Vol. 15, No. 3,* 257-270.
13. Antrop, M. and Van Eetvelde, B. (2000). Holistic aspects of suburban landscapes: visual image interpretation and landscape metrics. *Landscape and Urban Planning, 50 (1)*, 43-58.
14. Højrink, K. (2002). The right to roam the countryside – low and reality concerning public access to the landscape in Denmark. *Landscape and Urban Planning, 59 (1)*, 29-41.
15. United Nations Centre for Human Settlements, HABITAT, (2001).
16. Vos, W., and Klijn, J. (2000). Trends in European landscape development: prospects for sustainable future. *In*: Vos, W., Klijn, J. eds. *From landscape ecology to landscape science*, Kluver, Dodrecht, 13-30.
17. Wood, R., and Handley, J. (2001). Landscape dynamics and the management of change. *Landscape research,* 26 (1), 45-54.

ARABLE LAND USE CHANGES IN THE VILLAGES OF BELGRADE REGION

MIKICA SIBINOVIĆ

Faculty of Geography, University of Belgrade, 11000 Belgrade, Serbia

The Belgrade region is comprised of 17 municipalities with a total of 166 settlements and with about 1.6 million inhabitants. Agricultural production is organized to meet the needs of the population. Over time the agricultural system in the rural areas of the Belgrade has transformed from traditional agriculture to the agricultural production for the market. Standardization, vertical integration, and globalization have resulted in changes in the agricultural system. In suburban areas these changes are most pronounced because of the pressure of urbanization and rural-urban conflicts. The development, distribution and structure of agricultural production depend on environmental and social conditions. Social factors are strongly reflected by the agricultural population, agricultural structure, the achieved level of agricultural technology, access to markets and the industrialization of agricultural. The needs of Belgrade influences agricultural production in the suburban areas. This research investigates the nature and intensity of this relationship in terms of the functional aspects of agricultural production, rural-urban conflicts, and future trajectories of agriculture. Results suggest possible directions for the sustainable development of agriculture in the Belgrade region.

МАРИЈА МАРТИНОВИЋ,
ИВАН РАТКАЈ

UDC: 911.37(497.11 Suva planina)

ГЕОГРАФСКА АНАЛИЗА РУРАЛНОГ ПРОСТОРА СУВЕ ПЛАНИНЕ

Географски факултет, Универзитет у Београду, 11000 Београд, Србија

Извод: У овом раду се генетско-еволутивна реконструкција насеобинске територије Суве планине каузално повезује са просторно-демографском и социоекономском организацијом насеља. Акценат је стављен на географске промене и процесе који су у савременој фази насеобинског развоја довеле до изражене демографске и економске дисхармоније руралне средине. Сагледан је интеракцијски утицај процеса индустријализације, урбанизације и деаграризације на активирање имиграције, редистрибуције предеоног становништва, социоекономске трансформације, депопулације и демографског старења насеља, као и њихове просторне импликације. Сходно томе, издвојена су три типа подручја – релативно стабилно насеобинско подручје са појачаном концентрацијом становништва и функција, подручје депопулационих села и подручје сеоских насеља у демографском одумирању.
Кључне речи: насеље, концентрација, депопулација, социоекономска трансформација.

Abstract: In this article, genetic-evolutionary reconstruction of the settlements' territory of Suva Planina mountain is causally associated with spatial-demographic and socioeconomic settlement's organization. The emphasis is on geographic changes and processes that led to the evident demographic and economic disharmony of rural areas. The article considers interactive impacts of industrialization, urbanization, and of abandoning agriculture, on the activation of immigration, redistribution of population, socioeconomic transformation, depopulation, demographic aging of settlements etc. Consequently, three types of areas are distinguished – relatively stable settlement area with strong concentration of population and functions; the area of depopulating villages; and area of rural settlements in the phase of demographic extinction.
Key words: settlement, concentration, depopulation, socioeconomic transformation.

ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ, ГРАНИЦЕ И ПРОСТРАНСТВО

Сува планина је, као тектонска целина, са свих страна оивичена раседима – островичким, белопаланачким, сићевачким и коритничко-лужничким, као и заплањском дислокацијом. Она је на југозападу ограничена Заплањском котлином, на североистоку Белопаланачком и Коритничком котлином, на југоистоку Лужницом, а на северу се везује за Куновичку површ у коју је усечена Сићевачка клисура. Потковичасти гребен је дугачак 24 km, а на њему се истичу врхови Соколов камен (1523 m) и Трем (1810 m). Према Заплању и Лужници, њене стране се блаже спуштају где, ипак, под углом 30-40°, прелазе у површ Валожја. Јужне стране Трема се спуштају у карстну увалу, чије су југозападне високе стране испробијане кратким клисурама које прелазе у долине краћих периодичних токова, притока Кутинске реке (Цвијић Ј., 1991).

Сува планина се налази између најважнијих саобраћајних артерија Европе – Моравско-вардарске, на западу, и Нишавско-маричке удолине, на северу. Њима је трасиран паневропски саобраћајни коридор X (Салцбург–Љубљана–Загреб–Београд–Ниш–Скопље–Велес–Солун) и његова грана B (Ниш–Софија–до коридора IV у правцу Истамбула). За савремени саобраћајни положај Суве планине, поред магистралног пута Ниш–Димитровград–Софија (Е–80) и железничке пруге истог правца (Е–70), посебни значај имају и регионални путеви Гаџин Хан–Доњи Душник–Равна Дубрава, са крацима ка Власотинцу и Бабушници, и Бабушница–Бела Паланка, који су на северу повезани са наведеном магистралом. Преко регионалних путева Гаџин Хан–Топоница и Горњи Присјан–Власотинце повезана је са саобраћајним правцем Београд–Ниш–Скопље–Атина (Е-75).

Погодности географског положаја Суве планине су историјски промењљива категорија условљена утицајима разнородних природних и друштвених фактора, од којих су за насеобинску еволуцију били најзначајнији географски фактори изоловања и одвајања. Они су условили постојање слоја староседелачког становништва, континуирано досељавање становништва са Косова и из југоисточне Србије у турском периоду, чиме је до краја 18. века формирана основа данашње композиције сувопланинског становништва, као и диференцирања, у истој националној средини, двеју различитих регионалних зона становништва – линија Сићевачке клисуре и Заплања представља западну границу ка етнографском појасу тзв. пиротског и лужничког Шоплука (Цвијић Ј., 1991а).

На падинама и у подножју Суве планине, насеобински развој остварује 75 насеља (3 градска – Бела Паланка, Бабушница и Нишка Бања, и 72 остала) која административно припадају општинама Нишка Бања, Гаџин Хан, Бела Паланка, Бабушница и Власотинце. Осам насеља, у оквиру антропогеографских граница Суве планине, делимично се територијално развијају на овом геопростору (западни делови Бабушнице и Беле Паланке, источни део Гаџиног Хана, Марине Кутине и др.). Сходно локационим захтевима насеља у време њиховог формирања, већина села је лоцирана у контактној зони, на додиру различитих природних и привредних целина. Из тог разлога је у висинској зони од 400 до 600 m смештено 52% укупног броја насеља (200–400 m – 32%, 600–900 m – 16% насеља).

ПЕРИОДИЗАЦИЈА РАЗВОЈА НАСЕЉА

Генетско-еволутивна реконструкција руралног насеобинског простора Суве планине указује на вишевековни континуитет насељености, који се, са извесним прекидима у појединим деловима територије, можр пратити од античког периода. Најраније историјскр фазе су недовољно осветљене на нивоу насеља, сходно непостојању систематских археолошких истраживања, уништеним или лоше очуваним материјалним траговима насељености, као и малобројним и непрецизним писаним документима из тог периода. Ослањајући се на глобалне географско-историјске, антропогеографске и друштвено-економске прилике, могуће је издвојити четири главне фазе насеобинског развоја:

- иницијална фаза, која обухвата период од најраније насељености до почетка турске окупације, када се формира глобална основа данашње мреже насеља;
- рана или монофункционална фаза развоја насеља, током турске окупације, од краја 14. до краја 19. века, када се успоставља данашња просторна организација мреже насеља, која искључиво имају монофункционални карактер;
- средишња фаза, од ослобођења од Турака до Другог светског рата, када у новонасталим друштвено-економским условима долази до демографске експанзије и иницијалног детерминисања хијерархијских обележја мреже насеља;
- савремена или полифункционална фаза, која траје од завршетка Другог светског рата до данас, када се, после стабилног насеобинског развоја до 60-их година 20. века, активирају процеси депопулације, демографског старења, нарушавања просторно-демографске равнотеже у мрежи насеља и социоекономске трансформације.

За иницијалну фазу развоја насеља, поред постојања праисторијских локалитета (у Јелашници, Нишкој Бањи, Островици, Гркињи, Миљковцу, Великом Крчимиру, Вети, Вргудинцу и др.), најзначајнија је реконструкција античке и српке средњовековне насељености. Насеобинска еволуција у античком периоду је тесно повезана са природним условима на које се надовезао утицај антропогених фактора, од којих комуникације припадају групи најзначајнијих. Територијом Суве планине, између муниципалних територија Naissus-a и Remesiane, пролазила је траса римског војничког друма – Via militaris, и римских путева другог реда. Најзначајнији саобраћајни правац Балканског полуострва је из правца Naissus-a (Ниша) пролазио долином Куновичке реке и преко заравни Плоча – развође Куновичке, Островичке и Црвене реке, водио у Белопаланачку котлину (Костић М., 1955). Од њега су се одвајали римски путеви другог реда и водили долинама Коритничке и Кутинске реке, ка Трну и Ћустендилу.

Дуж ових праваца формирају се прве насеобине, углавном представљене утврђењим местима (кастелима) и путним станицама (mutatio). Најзначајније насеље тог периода је свакако Бела Паланка (Remesiana), која се из каструма развила у аутономни град (municipium), Нишка Бања, и утврђења на територији данашњих насеља Тасковићи, Ћелије, Калетинац, Копривница, Велики Крчимир, Горњи Присјан, Космовац и Вргудинац (Каниц Ф., 1986), путне станице на територији Јелашнице, Куновице, Островице, Гаџиног Хана и Марине Кутине (Петровић П., 1983). Мање насеобине су постојале у атарима Вете, Црнчета, Вргудинца, Шпаја, Великог Вртопа, Малог Крчимира, Богдановца, Грнчара, Извора, Модре Стене и др.

После ратних похода Хуна, византијски владар Јустинијан је обновио фортификацијски систем и изградио 30-ак нових, чија се тачна локација не може прецизно утврдити. Доласком Словена и дефинитивним падом овог простора, почетком 7. века, наведена утврђења су напуштена и за известан период је прекинут насеобински континуитет овог простора (Петровић П., 1983). За обнову и даљи развој насеља је од примарног значаја било трасирање средњовековног друма, који је, за разлику од Via militaris-a, заобилазио клисуре и држао се планинских страна и гребена (Цвијић Ј., 1991). Првобитна средњовековна траса је из правца Ниша водила долином Кутинске реке, Суву планину је прелазила преко прегиба испод Соколовог камена и даље водила развођем Јелашничке и Црвене реке ка Белопаланачкој котлини (Зиројевић О., 1970). У то време се обнављају утврђене насеобине у Космовцу, Вргудинцу (Костић М., 1970), Тасковићима, Копривници и Ћелијама, од којих је последња била од стратешког значаја за ову деоницу пута (Костић М., 1955). На овај начин је у зонама примарних и секундарних комуникација, током иницијалне фазе, формирана основа данашње мреже насеља Суве планине.

На почетку ране или монофункционалне фазе, након ратних разарања у првој половини 15. века, пописи са краја 15. и 16. века региструју већину насеља Суве планине, што значи да су она била обновљена и (или) формирана у том периоду (Костић М., 1973). Овој групи (најстарије насеобине) припада око 50% данашњих насеља.[1] Остала насеља формирана су до средине 18. века (Бабушница и Црвена Река почетком 19. века), а групи најмлађих припадају села која су се развила из читлука или су обновљена уз њих (Вргудинац, Глоговац, Шпај, Црвени Брег, Ланиште, Равни До и Бабушница), као и насеља која су настала из збегова (Островица) или путних станица (Црвена Река).

На тај начин је, до почетка 19. века, формирана данашња просторна организација мреже насеља. Знатан утицај на насеобински развој је и даље задржала саобраћајна компонента, са обзиром на то да је Цариградски друм, који је углавном задржао поменуту средњовековну трасу, пролазио северним делом територије, а у употреби је био и стари антички правац. До краја 15. века трасиран је и пут долином Јелашничке реке који се, преко развођа са Драгушом и даље њеном долином, спуштао ка Белој Паланци и ту спајао са главном трасом Цариградског друма (Зиројевић О., 1970), а у функцији је био и коритничко-лужнички пут. Средином 19. века завршена је деоница Митхад-пашиног друма (од Ниша, долином Куновичке реке и Нишаве, ка Белој Паланци и изворишту Трговишког Тимока, до превоја Свети Никола на Старој планини), као једине погодне саобраћајнице у овом делу Понишавља (Костић М., 1955). Сходно променљивим друштвено-политичким приликама, вредност локалних положаја насеља уз друм је, такође, имала варијабилни карактер (у више махова су била измештана или расељавана). Посебну категорију села су чинила дербенџијска насеља, основана у близини путних праваца са циљем њиховог обезбеђивања и спречавања расељавања становништва. На простору Суве планине, дербенџијски статус, који се одржао до средине 19. века, имала су насеља Куновица, Тасковићи, Јагличје, Јелашница, Нишка Бања, Студена, Глоговац и Вргудинац (Зиројевић О., 1970), као и Горња и Доња Коритница (Костић М., 1973). Сувопланинска насеља су углавном имала монофункционални карактер, усмерен ка екстензивном сточарству, са изузетком Беле Паланке, јединог насеља варошког типа. У постојећим друштвено-економским условима

[1] Бела Паланка, Ново Село, Топоница, Копривница, Велики и Мали Крчимир, Велики и Мали Вртоп, Тасковићи, Гаџин Хан, Чагровац, Миљковац, Горњи и Доњи Душник, Јагличје, Калетинац, Марина Кутина, Овсињинац, Горњи Присјан, Ћелије, Шебет, Дуга Пољана, Сопотница, Куновица, Просек, Јелашница, Извор, Љуберађа, Горчинци, Грнчар, Завидинце, Ресник, Велико и Мало Бољинце, Нишка Бања, Радикина Бара, Прва Кутина, Банцарево, Чукљеник, Горња и Доња Студена.

насеља су егзистирала у оквиру спахилука. Као последица унутрашње кризе турског феудализма од друге половини 16. века, јавља се процес очитлучавања,[2] који је узео маха од средине 18. века и после Ђулканског хатишерифа 1839, када је укинут спахијски а успостављен читлучки привредни систем (Костић М., 1970). До ослобођења од Турака, групу читлучких насеља чинила су Ново Село, Шпај, Црвени Брег, Ланиште, Глоговац, Велики Вртоп, Равни До и Бабушница, док су остала чифлучка имања, стварана од 1839, постојала у атарима већег броја села Суве планине. Са обзиром на то да је у централним и источним деловима Балканског полуострва процес очитлучавања био "најстрожије изведен", уједно је оставио и јак утицај на менталитет народа – "становништво које је мирно подносило овај систем постало је права раја, на чијем је начину живота и карактеру дуга турска управа оставила најјаче трагове" (Цвијић Ј., 1991).

Након ослобођења од Турака (1878), када насеља Суве планине улазе у састав Нишког, Копривничког и Белопаланачког среза (Речник места, 1925), отпочела је средишна фаза развоја насеља, која је трајала до Другог светског рата. Интензиван демографски и функционални развој окарактерисан је порастом укупног становништва и иницијалним детерминисањем хијерархијских обележја мреже насеља. Укупна популација је увећана три пута, а поред јачања традиционалне функције, развија се занатска, индустријска, културно-просветна и друге функције.

У условима непосредно по ослобођењу од Турака, пољопривреда је задржала натурални карактер. Основну кочницу њеног развоја представљали су нерешени правно-имовински односи, са обзиром на то да је земља била подељена на спахијску и чифличку. Наслеђени аграрни односи решени су тако што су мештани били ослобођени дажбина и задржали земљу коју су до тада обрађивали, са обавезом да ранијим господарима плате надокнаду (Закон о решењу аграрних одношаја у новоослобођеним пределима). Са обзиром на то да је на овом простору постојало много господарлука и читлука, откуп (или продаја) се одвијао споро до 1882, када је по Закону о аграрном зајму, држава исплатила земљу ранијим господарима. Сточарство је остало главна грана руралног привређивања, а тржишни значај је имало бачијско сточарење. Према проценама на терену, у овом периоду је у функцији било преко 1.000 привремених сточарских насеља, а највише их је било на Ракошу. И поред крчења шума и стварања нових обрадивих површина, ратарство се слабо развијало и остаје секундарна рурална грана, а уситњавање поседа у условима раста укупне популације условио је аграрну пренасељеност почетком 20. века. Ово је био један од разлога бржег развоја занатства. Трговина добија све више на значају, а постављају се и основе културно-просветна и здравствена функција. У условима традиционалне доминације примарног сектора делатности, почиње да се развија и индустријска функција. Њени почетни импулси представљени су отварањем рудника мрког угља у Јелашници (1897), каменолома (1886) и Хидроелектране "Света Петка" (1908) у Островици. Издвајањем функционално најзначајнијих насеља – Беле Паланке, Црвене Реке (источни део Суве планине), Јелашнице, Нишке Бање, Островице (северни део), Доњег Душника, Великог Крчимира, Копривнице (западни део), Горњег Присјана, Љуберађе и Великог Боњинца (јужни део), извршена је почетна просторно-функционална организација насеља.

Интеракцијски утицај географских процеса индустријализације, урбанизације и деаграризације, у савременој (полифункционалној) фази развоја насеља, имао је за резултат селективну трансформацију руралне средине и промену квалитативних и квантитативних обележја насеља. Карактер и квалитет ових промена је, у већини насеља, имао спонтане (стихијске) особине. Планске интервенције у подстицању развоја насеља, представљене индустријализацијом функционално значајнијих насеља, реконструкцијом и унапређењем физичке инфрастурктуре, ширењем мреже културно-просветних и здравствених установа и сл., нису дугорочно дале жељене резултате. Ако изузмемо градска насеља, позитивне развојне импулсе забележила су искључиво села на нижим надморским висинама, лоцирана у близини градова и поред магистралне и регионалних саобраћајница.

[2] Овај процес је остваривaн на различите начине, а поглавито насилним одузимањем земље и присвајањем расељеног и напуштеног земљишта.

Континуирано опадање укупне популације, од 1948, остварено је у условима опадајуће репродукције и масовног исељавања становништва. Од 1960-их година, до пуног изражаја долазе процеси депопулације и демографског старења, као и редистрибуција предеоног становништва (миграције из примарних села у економски јача насеља), која је за последицу имала појаву изразите просторно-демографске неравнотеже у мрежи насеља (издвајање зона концентрације и депопулације). Са обзиром на то да су наведени насеобинско-географски процеси праћени бројним социоекономским проблемима (незапосленост, нижи доходак по становнику, високи удео старачких домаћинстава са пољопривредним поседом, опадање степена искоришћености природних и производних потенцијала и др.), долази до изражене демографске и економске дисхармоније руралне средине.

Примарни утицај на трансформацију руралне средине и преображај насеобинских карактеристика имало је жаришно деловање регионалних урбаних центара – Ниша и Пирота, као и градских насеља – Беле Паланке, Бабушнице и Нишке Бање. Конвергентни гравитациони утицај условио је селидбене миграције на релацији село-град, а дивергентни отварање погона нишких и пиротских индустријских гиганата (ЕИ и МИН) у Гаџином Хану и Доњем Душнику, и белопаланачке индустрије обуће у Црвеној Реци. Овако неравномерни размештај становништва и функција условио је диференцирање четири хијерархијска нивоа насеља. Групи примарних центара припадају Бела Паланка, Бабушница, Гаџин Хан и Нишка Бања. Као секундарни функционални центри, издвајају се Доњи Душник, Црвена Река и Јелашница. Терцијарни центри су Љуберађа, Велико Боњинце, Велики Крчимир, Тасковићи, Просек и Островица. Остала насеља припадају групи примарних села и могу се сврстати у две категорије – насеља која се развијају у условима депопулације и патуљаста села у стадијуму демографског одумирања.

ОСНОВНЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ ПОПУЛАЦИОНОГ РАЗВОЈА

Насеља Суве планине су имала променљиву популациону величину током различитих периода насеобинског развоја. Основне тенденције у кретању укупног становништва, од оснивања насеља до почетка 21. века, могу се приписати у четири главне фазе:
– променљив демографски развој, од формирања насеља до краја 19. века, који је у неколико наврата био прекидан расељавањем становништва појединих села;
– интензиван демографски пораст од краја 19. века до Другог светског рата;
– стагнација и умерено опадање укупне популације до почетка 1960-их година;
– динамично опадање укупног броја становника, од 1960-их година до данас, праћено демографским пражњењем и уситњавањем насеља, као и њиховим расељавањем.

Обнављање насеља после ратних разарања турске војске завршено је крајем 15. века. Егзактни подаци о кретању укупног броја становника од краја 15. до 19. века не постоје, са обзиром на то да турски катастарски пописи дају увид само у просечне популационе величине насеља. Упоређивање резултата пописа са краја 15. и почетка 16. века, указује на повећање броја насеља, али и на значајно опадање укупне популације, што је резултат ратних разарања, појаве глади, куге и др. узрока. Географске особине изоловања и одвајања утицале су на досељавање становништва током турске владавине, а теренска истраживања указују на то да је током 17. и 18. века поготово била изражена косовска струја, која је у великој мери утицала на формирање данашње композиције становништва (старији слој досељеничког становништва). Од краја 18. века до завршетка турске владавине, укупно становништво углавном бележи стагнацију (на насеобинском нивоу су изражене разлике – пораст популационе величине економски јачих насеља и благо опадање у осталим), а највећи број насеља је имао мање од 30 домова.

Интензиван пораст укупне популације је основна одлика демографског развоја насеља од ослобођења од Турака до Другог светског рата. У периоду од 1878. до 1948. године, укупно становништво је увећано три пута (индекс 302,3). Просечан годишњи пораст износио је 1035 становника. Популационо највећа насеља 1878. (500–1000 становника), била су Бела Паланка, Јелашница, Островица, Горњи Присјан, Велики Крчимир, Велико Боњинце, Богдановац,

Љуберађа, Копривница, Горчинци и Доња Студена, а 1948. (више од 1000 становника), Бела Паланка, Јелашница, Велики Крчимир, Мокра, Велико Боњинце, Завидинци, Горчинци, Островица и Богдановац.

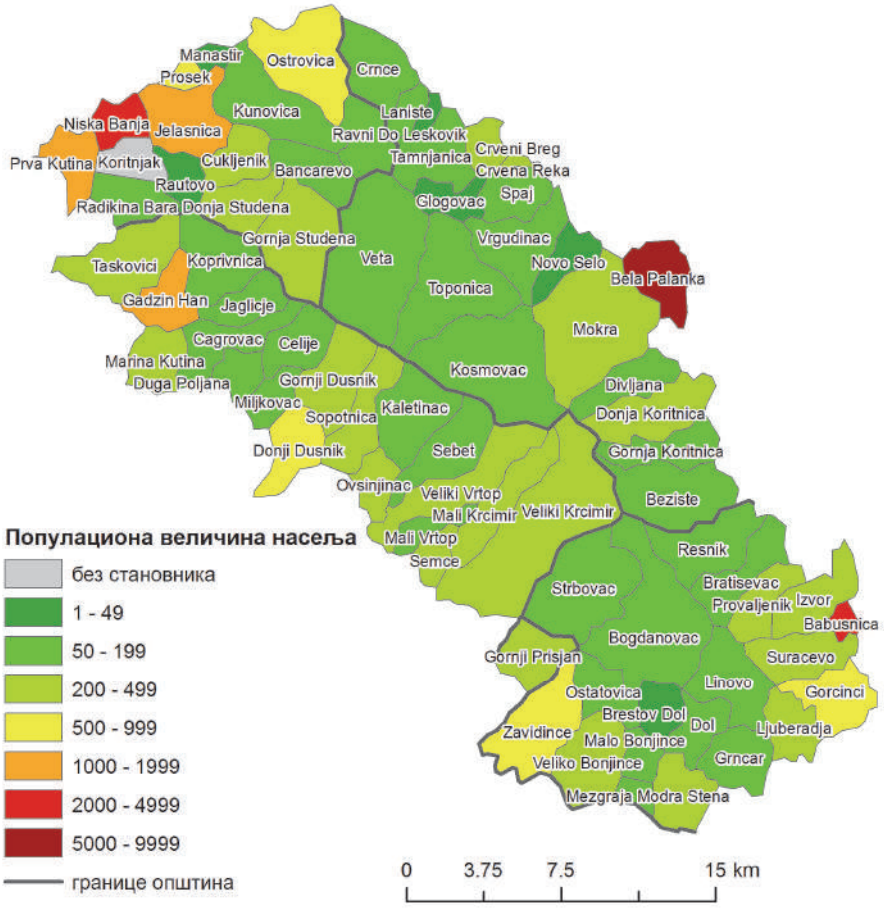
Табела 1. – Кретање укупне популације насеља Суве планине од 1948. до 2002. године

Година	Број становника	Индекс
1948.	54.420	–
1953.	54.390	99,9
1961.	51.519	94,7
1971.	45.831	84,2
1981.	42.433	78,0
1991.	38.606	70,9
2002.	36.424	66,9

У периоду од средине 40-их до почетка 60-их година 20. века присутне су умерене промене укупне популације. Од 1948. до 1961. број становника у насељима Суве планине је незнатно смањен (индекс 94,7). Најинтензивније опадање укупне популације забележила су села Дуга Пољана, Шебет, Миљковац, Сопотница, Јагличје Копривница, Шпај, Вргудинац, Топоница, Глоговац и Лесковик. Групи популационо највећих насеља (више од 1000 становника) 1961. припадала су Бела Паланка, Јелашница, Нишка Бања, Велики Крчимир, Завидинце, Велико Боњинце, Островица, Богдановац, Мокра и Горчинци, а демографски најмањих (до 300 становника), Шебет, Дуга Пољана, Ланиште, Ново Село, Мезграја, Миљковац, Коритњак, Манастир и Лесковик.

Основна карактеристика демографског развоја, од почетка 60-их година 20. века, је континуирано и интензивно опадање укупне популације већег броја насеља Суве планине. Од 1961. до 2002. укупно становништво је смањено 1,5 пута (индекс 70,7), а највећи интензитет опадања има током последњег међупописног периода (индекс 66,9). Од 60-их година 20. века долази до прегруписавања насеља по категоријама популационе величине – смањење броја села у категорији насеља средње величине и значајан пораст популационо малих сеоских насеља. Највећи број насеља је 1961. имао више од 500 становника (58,7% насеља), а значајно је било и учешће насеља са 200–500 становника (36%).

Најзаступљенија насеља, 2002. године, су популационо мања села, са 50–200 становника (54,7%), као и сеоска насеља са 200–500 становника (30,7%). До 2002. драстично је смањен број популационо већих насеља са 1000–2000 становника (Прва Кутина, Јелашница и Гаџин Хан). У овом периоду, демографску прогресију забележила су само градска насеља. Са друге стране, у континуираном порасту је и број патуљастих села (21 насеље са мање од 100 становника). Сходно демографском развоју у последњој деценији, за очекивати је даљи пораст броја популационо најмањих села и све израженији процес спонтаног расељавања насеља. Последњи попис евидентирао је једно расељено село – Коритњак, а на терену је регистровано да је и насеље Манастир расељено. Не улазећи у проблематику да ли нека од сеоских насеља Суве планине, по својим релевантим обележјима, имају основа да још увек егзистирају као самостална насеља, овде се ипак отвара питање критеријума за одређивање статуса насеља, са обзиром на то да се и наведена расељена насеља још увек воде у Системском списку насеља Србије.

Слика 1. – Класификација насеља Суве планине по популационој величини 2002. године

ЗОНЕ КОНЦЕНТРАЦИЈЕ И ДЕПОПУЛАЦИЈЕ

У условима нарушавања просторно-демографске равнотеже у мрежи насеља Суве планине од 60-их година 20. века до пуног изражаја долази сложеност процеса концентрације и депопулације. До 1961. године максимална концентрација становништва (50,2%) је у насељима висинске зоне од 400 до 600 m (контактна зоне), што је разумљиво ако се узму у обзир локациони захтеви традиционалних (прединдустријских) села. У овој зони су биле најбројније групе насеља популационе величине од 500 до 1000 становника (22 насеља) и 200–500 становника (12 насеља). У хипсометријском појасу од 200 до 400 m, где су такође најбројнија насеља са 200–1000 становника (17 насеља), живело је 40,2% становника, а у највишем висинском појасу, где је наведенин групама припадало 10 насеља, 9,6% укупног становништва.

Табела 2. – Популациона величина насеља Суве планине, према хипсометријској дистрибуцији 1961. и 2002. године.

Висинске зоне (у m)	до 49 ст.		50-199 ст.		200-499 ст.		500-999 ст.		1000-1999ст.		2000-4999ст.		5000-9999 ст.	
	1961.	2002.	1961.	2002.	1961.	2002.	1961.	2002.	1961.	2002.	1961.	2002.	1961.	2002.
200–400	-	4	2	3	9	10	8	2	3	3	2	1	-	1
400–600	-	2	1	18	12	16	22	2	4	-	-	1	-	-
600–900	-	2	1	9	6	1	4	-	1	-	-	-	-	-
Укупно	-	8	4	30	27	27	34	4	8	3	2	2	-	1

Под утицајем процеса индустријализације, урбанизације и деаграризације, до 2002. године, дошло је до селективне трансформације руралне средине, исељавања и прегруписавања предеоног становништва. Сходно томе, насеобинске територије висинског појаса од 200 до 400 m издвојене су као ареал максималне концентрације становништва, што је у првом реду условљено свеукупним развојем градских насеља и општинских центара, приградских насеља и села лоцираних поред магистралног и регионалих праваца. У овом хипсометриском појасу са 24 насеља (32% укупног броја насеља), концентрисано је 62,6% укупног становништва. Са друге стране, у висинској зони од 400 до 600 m, где је лоцирано 39 насеља (59%), услед депопулације је смањена концентрација становништва на 35,2%. Овај процес је посебно изражен у највишој хипсометријској зони, где у 12 насеља (16% укупног броја насеља), 2002. године, егзистира 2,2% укупне популације. У најнижем висинском појасу присутан је тренд пораста популационо већих насеља (пет насеља са преко 1000 становника), у хипсометријској зони 400–600 m популационо мањих насеља (36 села до 500 становника), а у највишем појасу 91,7% насеља има до 200 становника.

Табела 3. – Насеља Суве планине према хипсометријској дистрибуцији – средње растојање у km између насеља (d), становника (p) и аграрних становника (p_a) 1961. и 2002.

Висинске зоне (у m)	d	p		p_a	
		1961.	2002.	1961.	2002.
200–400	3,2	1,3	1,3	1,9	9,7
400–600	3,5	2,3	3,2	2,6	10,0
600–900	3,8	2,0	4,9	1,8	7,0

Развојне тенденције у концентрацији и дисперзији становништва могу се посматрати и са аспекта територијалних дистанци између становника. Кантов индекс концентрације показује да је присутна правилност између хипсометријских зона насеља, укупног становништва и средњег растојања између становника. У насељима најнижег висинског појаса средње растојање између становника током посматраног периода (1961–2002) износио је 1,3 km. Повећање средњег растојања између становника карактеристично је за насеља хипсометријске зоне од 400 до 600 m (1961. – 2,3 km, а 2002. – 3,2 km) и од 600 до 900 m (1961. – 2 km, а 2002. – 4,9 km).

Промене у просторној дистрибуцији становништва квантитативно илуструје Хуверов индекс концентрације, показујући да ли су развојни процеси усмерени ка равномерном размештају становништва (нижа вредност индекса, min=0) или ка његовој концентацији у одређеним зонама (виша вредност индекса, max. 100). Хуверов индекс концентрације је за насеобински ареал Суве планине, 1961. године, имао вредност 12,9, а 2002. године, 35,3. То практично значи да би 35,3% укупне популације "морало" да се пресели у циљу постизања једнаких густина насељености насеобинских територија. Пораст вредности индекса (за 22,4) недвосмислено указује на појачану концентрацију становништва у насељима најнижег хипсометријског појаса.

Табела 4. – Дистрибуција насеља Суве планине према стадијуму демографске старости 1961. и 2002. године

Стадијум демографске старости	1961.			2002.		
	200-400m	400-600m	600-900m	200-400m	400-600m	600-900m
Рана демографска младост	-	-	-	-	-	-
Демографска младост	1	1	-	-	-	-
Демографска зрелост	4	5	4	-	-	-
Праг демографске старости	16	32	8	-	-	-
Демографска старост	3	1	-	3	2	-
Дубока демографска старост	-	-	-	3	-	-
Најдубља демографскастарост	-	-	-	18	37	12
Укупно	24	39	12	24	39	12

Посебан проблем представља просторна израженост процеса демографског старења насеља, који ако се настави овим темпом, у постојећим условима депопулације, неизбежно води ка демографском одумирању насеља у перспективи. Највећи број насеља (74,7%) је 1961. године био у стадијуму прага демографске старости. Знатан број насеља (17,3%) је био у фази демографске зрелости, а 2,7% насеља у демографској младости. Године 2002. доминирају насеља (89,3%) у фази најдубље демографске старости, којој припадају сва насеља највише хипсометријске зоне. У стадијуму демографске старости и дубоке демографске старости се, 2002. године, налазило се 25% насеља најнижег висинског појаса и 5,1% насеља лоцираних на надморској висини од 400 до 600 m.

Савремени просторно-демографски развој насеобинске територије Суве планине имао је за последицу диференцирање три територијалне зоне различитих демографских обележја. Најнижи хипсометријскијски ареал (200–400 m) издвојио се као зона са позитивним развојним тенденцијама и наглашеном концентрацијом становништва (*зона концентрације*). Овај процес је посебно изражен у градским насељима и општинским центрима (Нишка Бања, Бела Паланка, Бабушница и Гаџин Хан), функционално значајнијим насељима и селима лоцираним поред магистралног и регионалних праваца (Јелашница, Доњи Душник, Црвена Река, Островица, Просек и Прва Кутина), где је у 13,3% насеља живело 63,3% укупног становништва. Хипсометријски појас од 400 до 600 m представља зону са променљивим (позитивним и негативним) развојним тенденцијама. Ако изузмемо Бабушницу и Доњи Душник, ова висинска зона се поклапа са зоном депопулације. Највиши хипсометријски појас углавном чини рурални ареал са негативним развојним тенденцијама и представља зону демографског одумирања сеоских насеља.

ГЛАВНА ОБЕЛЕЖЈА СОЦИОЕКОНОМСКЕ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ

Друштвено-економски развој и привредна трансформација се у великој мери одразила на промене социоекономских карактеристика становништва у савременој фази развоја. Јачање секундарног и терцијарног сектора привреде у појединим сувопланинским насељима, а у првом реду у околним регионалним центрима, праћен је социоекономским преображајем, чија је основна карактеристика појава економске дисхармоније у насеобинском простору Суве планине, са тенденцијом њеног даљег продубљивања.

Преображај економске структуре становништва, од 60-их година 20. века, ишао је у правцу изразитог опадања учешћа активног, пољопривредног и активног пољопривредног становништва у укупној популацији, порасту лица са личним приходом и издржаваног становништва, смањења удела домаћинстава са пољопривредним газдинством, знатне заступљености старачких домаћинстава са пољопривредним поседом итд. Овакве промене, у условима ниског нивоа економске развијености и нарушене социоекономске равнотеже, изазвале су бројне проблеме – високу стопу незапослености, пораст категорије становништва које прима социјалну помоћ, низак доходак по становнику, опадање степена искоришћености природних и производних потенцијала и сл.

Табела 5. – Структура активног становништва, лица са личним приходом и издржаваног становништва у насељима Суве планине, 1971. и 2002. године

Година	Активно становништво		Лица са личним приходом		Издржавано становништво	
	укупно	%	укупно	%	укупно	%
1971.	27.412	59,8	1.618	3,5	19.161	41,8
2002.	15.934	43,8	9.574	26,3	11.767	32,3

Укупно активно становништво је у изразитом опадању од 1971. до 2002. године. Сходно томе и општа стопа активности има негативан развој – 1971. је износила 57,2, а 2002. године 5,8, што значи да је 1971. било 57, а 2002. године 6 активних на 100 становника. У овом периоду је удео активног становништва у укупном смањен са 59,8% на 43,8%. У порасту је

категорија лица са личним приходом (1971. – 3,5%, 2002. – 26,3% укупне популације), а удео издржаваног становништва је у опадању (за 9,5%).

Табела 6. – Кретање укупног пољопривредног и активног пољопривредног становништва у насељима Суве планине, 1971. и 2002. године

Година	Пољопривредни становништво		Активно пољоприв. становништво	
	укупно	% у ук. становништву	укупно	% у ук. активном ст.
1971.	26.196	57,2	19.121	69,7
2002.	2.121	5,8	1.622	10,2

Процес деаграризације имао је за последицу драстично смањење пољопривредног становништва. Ова група становништва, некада доминантна у економској структури, је од 1971. (57,2% пољопривредног у укупном становништву), у константном опадању, тако да је 2002. аграрна популација у укупној била заступљена са 5,8%. На насеобинском нивоу, највиши удео пољопривредног становништва (више од 30%) имају насеља Куновица, Космовац, Банцарево, Дол, Семче, Мали Крчимир, Мали Вртоп, Завидинце, Вета, Остатовица, Овсињинац и Топоница , али овде треба имати у виду да она припадају групи популационо најмањих сувопланинских насеља са најстаријим становништвом.

Динамичан тренд опадања укупне популације и пољопривредног становништва имао је за последицу напуштање земљишних ресурса (од 69.730 ha обрадиво земљиште чини 39,4%, пољопривредно 52,1%, а продуктивно 93% територије), који су данас само делимично или потпуно неискоришћени. Ово је посебно изражено у насељима лоцираним на надморским висинама од преко 400 m, чије насеобинске територије заузимају 72,8% површине. Тако је, од 1961. до 2002, у насељима висинске зоне 400–600 m просечан број становника на јединици површине смањен два пута, а пољопривредног становништва 15 пута. Ово је посебно изражено у зони 600–900 m, где је просечан број становника на јединици површине смањен шест пута, а пољопривредног становништва 17 пута.

Густина насељености насеобинске територије је значајан индикатор друштвено-економске искоришћености земљишта. У периоду од 1961. до 2002. године имала је негативан тренд развоја. Општа густина насељености насеобинске територије је у посматраном периоду смањена за 19,1 ст./km^2, аграрна густина насељености за 48 ст./km^2, а чиста аграрна густина насељености за 92,4 ст./km^2.

Табела 7. – Кретање опште, аграрне и чисте аграрне густине насељености насеобинских територија Суве планине (према хипсометријском размештају), 1961. и 2002. године

Висинске зоне (у m)	1961.			2002.		
	општа	аграрна	чиста аграрна	општа	аграрна	чиста аграрна
200–400	105,4	51,2	99,3	120,2	2,0	3,9
400–600	68,0	54,2	102,4	34,9	3,7	7,0
600–900	34,7	42,8	85,1	5,9	2,7	5,3

Посматрано по хипсометријским зонама, у насељима најниже хипсометријске зоне се повећава општа густина насељености (за 14,8 ст./km^2) и смањује аграрна (за 49,2 ст./km^2) и чиста аграрна густина насељености (за 95,4 ст./km^2). Са друге стране, висински појас 400–600 m карактерише опадање опште (за 33,1 ст./km^2), аграрне (за 50,5 ст./km^2) и чисте аграрне густине насељености (за 40,1 ст./km^2), што је карактеристика и највише хипсометријске зоне – општа густина насељености је смањена за 28,8 ст./km^2, аграрна за 36,9 ст./km^2, а чиста аграрна за 79,8%.

ЗАКЉУЧАК

У контексту савремене трансформације насеобинског простора Суве планине најзначајније промене везане су за нарушавање просторно-демографске равнотеже у мрежи насеља, социоекономски преображај насеља и изражену демографску и економску дисхармонију руралне средине. Континуирано опадање укупне популације, остварено у условима опадајуће репродукције и исељавања становништва, активирало је процесе депопулације и демографског старења. Редистрибуција предеоног становништва, у време масовне имиграције, имала је за последицу издвајање зоне концентрације становништва и процес демографског уситњавања насеља. Појава функционалног минимума и гашење појединих функција у сеоским насељима додатно је, синхронизовано са наведеним узроцима, утицала на демографско одумирање и спонтано расељавање сеоских насеља. Аналогно томе, могуће је издвојити три типа насеобинских подручја на простору Суве планине – **релативно стабилно насеобинско подручје са појачаном концентрацијом становништва и функција** (територија општинских центара и функционално развијених насеља поред магистралног и регионалих праваца), **подручје депопулационих села** (популационо мала насеља са континуираним опадањем укупне популације, наглашеним процесом демографког старења становништва и функционалним минимумом) и **подручје сеоских насеља у демографском одумирању** (популационо најмања села у фази најдубље демографске старости која карактерише одсуство основних функција).

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Зиројевић О., Цариградски друм од Београда до Софије (1459–1683), Зборник Историјског музеја Србије, бр. 7, Београд, 1970.
2. Костић М., Белопаланчка котлина, Географски институт "Јован Цвијић", Посебна издања, књ. 23, Београд, 1970.
3. Костић М., О улози и значају Сићевачке клисуре за саобраћај, насеобине и људска кретања, Зборник радова Географског института ПМФ-а, св. 11, Београд, 1955.
4. Костић М., Проблематика стариначког становништва у југоисточној Србији, Гласник СГД-а, свеска LIII, бр. 1, Београд, 1973.
5. Петровић П., Ниш у античко доба, Историја Ниша, књ. 1, Градина, Просвета, Ниш, 1983.
6. Цвијић Ј., Балканско полуострво, књ. 2, САНУ, Завод за уџбенике и наставна средства, Књижевне новине, Београд, 1991.
7. Цвијић Ј., Геоморфологија, Сабрана дела, књ. 1, САНУ, Завод за уџбенике и наставна средства, Књижевне новине, Београд, 1991.
8. Попис становништва и станова 1971, Активност и пол, књ. 5, Савезни завод за статистику, Београд, 1973.
9. Попис становништва и станова 1971, Пољопривредно становништво, књ. 7, Савезни завод за статистику, Београд, 1973.
10. Попис становништва, домаћинстава и станова 2002, Активност и пол, књ. 5, Републички завод за статистику, Београд, 2003.
11. Попис становништва, домаћинстава и станова 2002, Пољопривредно становништво, књ. 7, Републички завод за статистику, Београд, 2003.
12. Попис становништва, домаћинстава и станова 2002, Упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991. и 2002, књ. 9, Републички завод за статистику, Београд, 2003.
13. Попис људства Србије у ослобођеним крајевима, Државопис Србије, св. XI, Београд, 1882.
14. Речник места, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, Београд, 1925.

GEOGRAPHICAL ANALYSIS OF RURAL AREA OF SUVA MOUNTAIN

MARIJA MARTINOVIĆ, IVAN RATKAJ

Faculty of Geography, University of Belgrade, 11000 Belgrade, Serbia

In the context of contemporary transformation of settlement's territory of Suva planina mountain the most significant changes are related to the spatial-demographic and socioeconomic settlement's organization. The continued decline of the total population, carried out in conditions of declining reproduction and immigration, activated the processes of depopulation and demographic aging of population. As the result of those processes, zone of concentration of population and zone of depopulation can be divided in this rural area. Interactive impacts of abandoning agriculture, redistribution of population, immigration, depopulation and demographic aging of settlements led to demographic extinction of villages since the 1990's. Consequently, three types of areas are distinguished – **relatively stable settlement area with strong concentration of population and functions** (primary and secondary functional centers and the largest villages located near main traffic routs); **the area of depopulating villages** (small villages with existence of functional minimum, continuous decline of the total population and emphasized process of demographic aging); and **area of rural settlements in the phase of demographic extinction** (smallest villages without basic functions, in the deepest stage of demographic aging, with the average age of population over 60 years).

ЈЕЛЕНА ЛЕКИЋ[1],
ДРАГОМИР М. КИЋОВИЋ[2]

UDC: 338.48(497.16 Gornje Polimlje):811.111

ТУРИЗАМ ГОРЊЕГ ПОЛИМЉА И УЛОГА ЕНГЛЕСКОГ ЈЕЗИКА У ЊЕГОВОМ РАЗВОЈУ

Факултет за менаџмент у саобраћају и комуникацијама, 84300 Беране, Црна Гора
Природно-математички факултет, Универзитет у Приштини, 38220 Косовска Митровица, Србија

Абстракт: У овом раду разматрају се услови за развој туризма, оцјењује степен достигнутог развоја, констатују неадекватна материјална основа и недостатак стручно оспособљеног кадра, посебно оног који познаје стране језике, прије свега енглески.
На простору Горњег Полимља недовољно су у економији и политици сагледани значај, потребе и реалне могућности развоја туризма. Такође, не постоји визија како да се у наредном периоду превазиђе постојеће стање.
Овдје је учињен покушај да се, на основу спроведеног истраживања, сажето укаже на туристичке вриједности природних ресурса Горњег Полимља и на улогу енглеског језика у процесима туристичке афирмације и економске реализације тих вриједности.
Кључне ријечи: Горње Полимље, туристичке вриједности, енглески језик, интерперсонална, стручна и културолошка комуникација.

Abstract: This paper deals with tourism development, assesses the degree of development achieved, has noted the inadequate material base and the lack of trained personnel, especially those who know foreign languages, primarily English.
In the area of the GornjePolimlje importance, needs and real opportunities for tourism development are not properly considered. Also, there is no vision how to overcome such a situation, in the future. In this paper we tried, on the basis of the research, to point out the tourist value of the natural resources of the GornjePolimlje and the role of English language in the process of recognition of tourism and economic realization of these values.
Key words: Upper Polimlje, tourist value, the English language, interpersonal, professional and cultural communication.

УВОД

Горње Полимље је простор на сјевероистоку Црне Горе, у горњем сливу ријеке Лима.Смјештено је између планина: Проклетија на југу, Мокре планине, Смиљевице, Турјака и Крушчице на истоку и Комова и Бјеласице на западу. На сјеверу се пружа до долине ријеке Љешнице и Тивранске клисуре.

Изузимајући континентални крак Јадранске магистрале, ни једна важна саобраћајница не пролази кроз овај простор, због чега оно нема повољан туристичко-географски положај. Овакав туристичко-географски положај негативно се одржава на његов туристичко-економски развој.

Горње Полимље смјештено је између 42° 25' и 42° 55' сјеверне географске ширине и 17° 15' и 17° 40' источне географске дужине. Његова површина износи 1.303 км^2 (9,4% територије Црне Горе). Према попису 2003. године, у 85 насеља Горњег Полимља, живјело је 58.451 становника што је 8,68% од укупног становништва Црне Горе (Бакић, Р. 2005).

ТУРИСТИЧКИ РЕСУРСИ И ПОТЕНЦИЈАЛИ ГОРЊЕГ ПОЛИМЉА

Сагледавањем цјеловитог просторног потенцијала и његових мотивских својстава може се одредити туристичка вриједност Горњег Полимља, а тиме мјесто и улога овог простора у оквиру домаћих и међународних туристичких кретања. Ради тога је неопходно темељито проучавање мотивске основе и њено адекватно укључивање у туристичку понуду Црне Горе.

Мотивску основу туристичких ресурса Горњег Полимља чини богата и разноврсна природа. Њу чине геоморфолошке, климатске, хидрографске и биогеографске туристичке вриједности.

Горње Полимље као богат рељефни мозаик производ је разноврсних процеса дјеловања ендогених и егзогених сила у току дуге геолошке прошлости. Отуда, планинске групе овог простора, које се међусобно комбинују, дају повољну геоморфолошку мотивску основу. Основу разуђеног, складног и богатог рељефа чине планине Проклетије, Виситор, Комови и Бјеласица и њихови огранци и долина Лима са мноштвом бочних долиница његових притока.

Проклетије, Виситор, Комови и Бјеласица, својим пространством, висином и пејзажном разноликошћу доминирају овим простором.

Проклетије су најсложенија, најдивљија и најнеприступачнија планина на Балкану, на којима је моћна и интензивна глацијација оставила најдубље трагове глечерске ерозије. У многобројним цирковима има и неколико сликовитих ледничких језера. Цвијић је истакао да „ни у једној области Балканског полуострва глечери нијесу оставили тако дубоке трагове своје ерозије као у Проклетијама“ (Цвијић, Ј. 1918).

Плавско-гусињска котлина, Грбаја, Бабинопољски валов, кањон Грље, скијашки терени, високи врхови, „горске очи“, само су дио туристички привлачних локалитета Проклетија.

Укупним збиром денивелација утврђено је да на смучарским теренима Проклетија одједном може скијати преко 100.000 скијаша и да према утврђеним нормативима могући број лежаја износи 210.000 што је готово једнако укупним потенцијалним капацитетима Црне Горе и Словеније (Кнежевић, М. 1995).

Издижући се као огромна громада, са меке подлоге околних планина Варде, Штавне, Љубана, Рогама, Царина и Курлаја, Комови изгледају као „цар планина“ или „божанствени горостас“. Планински врхови, циркови, подови и зарубљене косе, Васојевићког, Љеворечког и Кучког Кома, су најзначајније туристичке вриједности у структури њиховог рељефа. Комови са поменуте три величанствене пирамиде изразито надмашују околину, доминирајући над окружењем. На њиховим нижим странама и подгорини заступљени су комплекси шума, пространи пашњаци прошарани разноврсним планинским цвијећем и изворима.

Бјеласица је формирана међу ријечним долинама Таре, Лима, доњи ток Љубовиће и Бистрице (беранске). Захвата површину од 130 км^2. Основни масив чине три вијенца који имају динарски правац пружања, сјеверозапад-југоисток. Главни је планински вијенац, у дужини од 20 км, пружа се од Колашина и Мојковца до Берана. На овако кратком растојању смјењују се високи планински гребени, врхови преко 2.000 м, циркови, валови и ријечне долине. Бјеласица се по богатству вегетације и ледничких језера убраја у познатије наше планине. Приступачна је са свих страна, што повећава њену посјећеност.

Горње Полимље спада у оне просторе гдје клима са својим елементима стимулативно утиче на развој туристичко-рекреативних активности. На овом простору, она је, умјерено континентална са малим утицајем медитерана у долинама, модификовано субпланинска и планинска на већим висинама (Кићовић, М. Д. 1995). Анализом климатских и временских прилика може се закључити да клима Горњег Полимља има посебно велики значај за развој љетњег и зимско-спортског туризма у односу на остале планине.

Хидрографске туристичке вриједности Горњег Полимља чине већи водотоци, ледничка језера, врела и извори.

Ријека Лим, Плавско, Виситорско и Ридско језеро неоправдано имају, само скроман туристички реноме, а остали чекају на своју валоризациону шансу.

Топлотна, биохемијска, атрактивно-рекреативна, здравствено-рекреативна и естетско-декоративна својства као најзначајнији елементи туристичке валоризације пружају различите могућности туристичког активирања, хидрографских туристичких вриједности Горњег Полимља. Уз њихову ефикаснију заштиту, створиће се могућности за масовнија купања,

рафтинг, кајакарења, спортски риболов и друге активности што би имало улогу допуњавања привлачности друге мотивске основе овог простора.

Богат и разноврстан биљни и животињски свијет посматран у свијетлу атрактивно-рекреативних, естетско-декоративних, хигијенско-здравствених, спортско-рекреативних, спортско-манифестационих и куриозитетних својстава, представља комплетирање природно-мотивске основе туристичког вредновања Горњег Полимља. У атрактивном флористичком пејзажу, са израженом хоризонталном и вертикалном његовом зоналношћу, разноврсна дивљач чини ове просторе, посебно, интересантним.

Плавско-лимски риболовни ревир обилује познатим врстама риба, чији капитални примјерци имају европску и свјетску трофејну вриједност. Богатство диверзитета флоре и фауне Горњег Полимља, уз адекватнију његову заштиту, представља значајан дио туристичке понуде и има улогу комплементарних привлачности.

Антропогене туристичке вриједности израсле и обликоване на раскрсници важних путева, који су најчешће пролазили долином Лима и његових притока, и попришту истакнутих историјских збивања минулог времена су, свакако, значајне за мотивску основу развоја туризма Горњег Полимља. Ове вриједности посматране кроз културно-историјске споменике, етнографске и археолошке вриједности, рурална и урбана насеља и савремена умјетничка остварења, доприносе задовољењу културних потреба туриста.

Остаци материјалне културе откривени код Беранкрша и у ржаничким пећинама стари су око 4.000 година прије нове ере, што значи да је овај простор био насељен још у неолитско доба, а у Лушцу код Берана 1956. године откривен је римски град Миниципијум. Трагови илирске и келтске цивилизације као и римска насеља у Будимљи, Доњим Лугама, Ржаници, Заграђу и Слатини су интересантни, али су још увијек научно неистражени и слабо посјећени. Ништа боља ситуација није код средњовјековних градова, утврђења и црквишта.

Посебно мјесто, у низу културно-историјских споменика Горњег Полимља заузима манастир Ђурђеви ступови. У њему је 1219. године, први српски архиепископ Сава Немањић установио будимљанску епископију. Манастир је и касније био средиште духовног и културног живота становништва Будимљанске жупе и касније нахије, па и шире околине. Због сталних нападаТурака, више пута је страдао и обнављан. По значају за развој туризма, много не заостају ни, црква Свете Тројице у Брезојевицама, спомен-комплекси на Књажевцу и Јасиковцу.

Од споменика исламске архитектуре интересантне су џамије, куле са пушкарницама, чардаци и други споменици који датирају из периода турске владавине.

Најоригиналнија и најстарија сачувана грађевина одрамбене исламске архитектуре у Горњем Полимљу је кула Реџепагића у Плаву. Кула има три спрата и са Старом џамијом у Плаву, Везировом џамијом, кулом Балића у Гусињу и другим споменицима представљају вриједне културно-историјске споменике исламске архитектуре.

УЛОГА ЕНГЛЕСКОГ ЈЕЗИКА У РАЗВОЈУ ТУРИЗМА

Туризам је комплексна привредна дјелатност која непосредно и/ли посредно укључује све друге дјелатности једне државе, области или локалне заједнице. Поред тога битне његове карактеристике су: велика зависност од иностранства и што се „извоз“ роба и услуга реализује на самој територији гдје се роба производи и дају услуге.

Да би тако комплексна дјелатност рационално, ефикасно и профитабилно могла да функционише, поред мноштва других фактора, веома значајно, (можда одлучујуће), је одговарајуће образовање и знање сваког појединца који је на било који начин повезан са туристичком дјелатношћу. Једна од битних компоненти тог знања је знање страних језика. Поставља се питање: којем језику дати приоритет? Уопштен одговор је: оном којим се може остварити најбоља комуникација са корисницима туристичких услуга. За конкретан одговор треба имати у виду више елемената: са којег језичког подручја је највише туриста; који је то језик који туристи знају или се њиме користе и који језик зна или се њиме користи циљна туристичка популација.

И једноставна анализа ових елемената намеће закључак да је то енглески језик. У првој половини 20. вијека, са почетком глобалних процеса, намеће се потреба за јединственим

међународним језиком, па се чине напори да се створи вјештачки интернационални језик. У том смјеру било је више покушаја, а највише се развио есперанто. Међутим, то је унапријед било осуђено на неуспјех. Вјештачком језику недостаје језички извор, економска, технолошка и политичка снага и стваралачки процес. Током 20 вијека све то, више од осталих, имао је енглески језик.

Крајем прве половине 20. вијека почиње огромна експанзија научних, технолошких, економских и политичких активности на међународном нивоу. У томе примат имају Сједињене америчке државе. С технолошким, културним и политичким извозом, оне „извозе“ и свој језик – енглески. Тако енглески језик лако потискује вјештачке међународне језике, „дипломатски“ француски и „технички“ њемачки и стварно постаје живи интернационални језик. Његову распрострањеност посебно је омогућио интернет.

Дакле, ако треба представити туристичке потенцијале Горњег Полимља, радити на изградњи инфраструктуре, „извести“ туристички производ или на било који други начин економски валоризовати његове вриједности, то је немогуће без знања енглеског језика, не само туристичких радника, већ и читаве популације која на било који начин учествује у туристичкој дјелатности. Очигледно је да је знање енглеског језика један од битних преуслова развоја туризма у Горњем Полимљу.

Језик је средство специфичних фонетских, морфолошких, синтаксичких, семантичких и лексичких карактеристика којим пошиљалац и прималац двосмјерно размјењује информације, уз услов да обојица знају те карактеристике језика који користе. Што је бројнија популација која зна један језик, односно што је већи број људи који знају више језика, то је размјена информација лакша и потпунија. У практичном животу друга могућност је ограничена на мали број људи. Прва могућност је широко распрострањена захваљујући томе што је енглески језик постао de facto интернационални језик, са великим изгледима даљег ширења.

Имајући у виду такву свјетску језичко-информациону ситуацију, јасно је да енглески језик има веома важну улогу у развоју туризма у Горњем Полимљу. Користећи енглески језик државне институције, локалне самоуправе, организације становништво могу двосмјерно размјењивати информације, непосредно или посредно, са страном туристичком популацијом и свим другим заинтересованим субјектима. Нажалост, у садашњој ситуацији то је отежано, често неизводљиво, јер домаћи учесници у комуникацији, у малом броју и недовољно знају енглески језик. Из те чињенице произилази важна обавеза свих субјеката да се отклони та баријера.

С обзиром на садржај, обим и циљ размјене информација, условно речено, постоје три облика комуникација: интерперсонална, стручно-научна и културолошка. Оне су јединствена цјелина, али су овдје из практичних разлога издиференциране ради потпунијег сагледавања улоге енглеског језика у развоју туризма Горњег Полимља.

Интерперсоналном комуникацијом врши се једноставна размјена информација, малог обима с циљем да се дају – добију кратка обавјештења о нечему. На садашњем ступњу развој туризма у Горњем Полимљу, то је основни облик. Посјетиоци су углавном љубитељи дивље природе и природних љепота, рекреативци, планинари, алпинисти или спелеолози. Иако су релативно добро припремљени често су им потребне информације о локацијама и основним карактеристикама природних објеката и скромне туристичке услуге. Лоше, нетачне или никакве информације их одбијају да поново дођу и рекламирају локални туризам. Обратно, ако информатор добро зна енглески језик, па дадне тачне и занимљиве информације више него што је тражено и то се понавља у свакој ситуацији, то је најбоља продаја и реклама туристичког производа.

Стручно-научна комуникација у садашњој ситуацији има највећу улогу у развоју туризма у Горњем Полимљу. Наиме, практично на територији Горњег Полимља нема никакве инфраструктуре за туристичке потребе. У будућности постоје реалне могућности да се направе двије велике грешке: да остане стање непромијењено, што је веома лоше јер неће бити развоја туризма или још горе, да се импровизује и наруши природни туристички амбијент. Одговарајући стручњаци који, поред струке, одлично знају енглески језик морају проучити и превести одређену литературу, у иностранству, на лицу мјеста проучити и добра и лоша искуства, материјал о планираним објектима урадити и на енглеском језику, урадити потребне и одговарајуће проспекте, рекламу и сл. и све презентирати иностранству. Благовремено

оспособити за културолошку комуникацију на енглеском језику све раднике у туризму, установама и организацијама који у већем обиму комуницирају са странцима.

Кутуролошка комуникација је суштинска одлика туризма, јер он повезује културе разних народа, међусобно се упознају и постепено прожимају. Посебно у овом домену ваља истаћи еколошки значај туризма, јер се кроз ту дјелатност развија интернационална свијест о улози природе и потреби њене заштите, што је посебно важно за регион Горњег Полимља, чији су природни ресурси до сада сачувани. Да би се остварила културолошка комуникација, није довољно само знати енглески језик, већ се мора упознати и његов друштвени контекст и из њега преузети све позитивне вриједности. На тај начин туристи не само што „увозе“ из домицилне средине робу и услуге већ снажно утичу на њен културолошки напредак, што је веома значајно за Горње Полимље. Међутим, да би се остварила културолошка комуникација, осим језика, потребна су знања из више области: културе, историје, географије, економије, спорта, религије и др. како своје земље тако и земље туриста.

Стога можемо закључити да је улога енглеског језика у развоју туризма у Горњем Полимљу изузетно важна. Зато је потребно предузети благовремене мјере за школовање одговарајућег кадра који ће солидно знати и енглески језик. Осим тога наћи начина да шира популација Горњег Полимља научи енглески језик најмање до нивоа квалитетне интерперсоналне комуникације.

ЛИТЕРАТУРА

1. Crystal, D. *The Cambridge Encyclopedia of the English Language. Cambridge:* Cambridge University Press, 1995.
2. Hutchinson, T. And A. Waters. *English for Specific Purposes, Cambridge:* Sambridge University Press. 2000.
3. Бугарски, Р., Језик у друштву, Београд, Чигоја штампа, 2004.
4. Ђукић, В., Културни туризам, Београд, Клио, 2005.
5. Ивановић, М., Квалитет као нови вид управљања у туризму, Туристичко пословање, Београд, 2009.
6. Зорица, И., Значај учења страних језика у образовању кадрова у туризму, Туристичко пословање, Београд, 2009.
7. Косар, Љ., Радна снага као чинилац развоја туризма у СР Србији ван територија Социјалистичких аутономних покрајина, ПМФ, Одсек за туризмолошке науке, Београд 1978.
8. Кићовић, М.Д. Кићовић, Т.Д., Сјеверна Црна Гора у свијетлу концепције активне заштите животне средине, Еколошка мисао, Савез еколошких друштава Црне Горе, Подгорица-Пљевља, 2004.
9. Пасиновић, М.М., Кадрови у туризму, Зборник радова, Пријестоница Цетиње, 2004.
10. Кићовић, М.Д., Туризам и заштита природе Горњег Полимља, Унирекс, Никшић, 1995.

TOURISM OF THE UPPER POLIMLJE AND THE ROLE ENGLISH LANGUAGE IN ITS DEVELOPMENT

JELENA LEKIĆ[1], DRAGOMIR M. KIĆOVIĆ[2]

Faculty of Management in transport and communications, 84300 Berane, Montenegro
Faculty of Science and Mathematics, University of Pristina, 38220 Kosovska Mitrovica, Serbia

Gornje Polimlje has remarkable and various natural and less anthropogenic resources, which are still preserved. So far, these potentials are not valorized. The engagement of local government and state are neccessary,to provide ,as soon as possible, conditions for developing tourism in this area.

In order to make this complex economic activity to operatemore rationally, efficiently and profitably, among many other factors, it is important to know foreign languages.

English is the most frequent and most important language oftourism. This certainly applies for both employees and users of its services and for all those directly and indirectly involved in tourism.

ГОРАН МУТАБЏИЈА UDC: 332.1:911.373(497.6 RS)

РЕГИОНАЛНА ПОЛИТИКА: ДОПРИНОС ОДРЖИВОМ РАЗВОЈУ РУРАЛНИХ ПОДРУЧЈА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

ГОРАН МУТАБЏИЈА

Филозофски факултет, Универзитет у Источном Сарајеву, 71420 Пале, Република Српска

Извод: У овом раду се говори о значају регионалне политике за превазилажење проблема изазваних неједнаким економско-социјалним развојем руралних подручја Републике Српске. У првом дијелу рада се појашњавају терминолошко-методолошке одреднице везане за регионални развој, дефинисање и издвајање руралних подручја и комплексност одрживог развоја. Други дио рада је резервисан за анализу регионалне политике и стратешких докумената из ове области на нивоу Републике Српске, а у трећем дијелу се даје приједлог мјера, заснованих на принципима регионалне политике ЕУ, за превазилажење крупних проблема у развоју Републике Српске.
Кључне ријечи: Република Српска, рурална подручја, регионална политика, одрживи развој.

Apstract: This paper shows importance of regional policy in order to solve problems caused by inequal regional socio-economic development of the Republic of Srpska. In the first part of this paper explains terminological and methodological determinants binding to the rural areas, the regional policy and the sustainable development of the Republic of Srpska. The second part of this paper indicating the regional policy of the Republic of Srpska and strategical documents from this domain. Third part of this work is focused on proposals according to EU recomendation for skip this problems.
Key words: Republic of Srpska, rural areas, regional policy, sustainable development.

1. УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Савремена европска друштва пролазе кроз веома озбиљну кризу која се данас највише препознаје у финансијском сектору. Тренутно, суштинске посљедице тога се осјећају кроз снижавање животног стандарда грађана, а накнадно ће се овај негативни ефекат веома болно одразити и на одрживост развоја недовољно развијених подручја, која се углавном идентификују као рурална. Овај проблем ће бити израженији у неразвијеним државама и онима које нису чланице Европске Уније, јер ће и подстицајна средства у социјалним и развојним фондовима за превазилажење крупних проблема бити значајно мања. С обзиром да је Република Српска недовољно развијено подручје, она треба имплементирати сва позитивна искуства других држава, прије свега ЕУ, из домена регионалне политике, како би негативне посљедице савремених демографских, политичких и економских процеса што ефикасније превазишла.

Најеклатантнији примјер тога је неравномјеран распоред становништва, при чему на 49% територије живи свега 13% становника или да свега 4 општине имају густина становања изнад просјека за рурална подручја (>150 ст/км^2). Ова подручја чине 8% територије и на њој живи 24% укупног становништва Републике Српске. Још већи проблем представљају елементи виталне стастике који су веома неповољни и додатно усложњавају одрживост развоја руралних подручја. Јасно је да су ово крајње неповољни показатељи и у стратешким документима развоја Републике Српске се могу препознати назнаке регионалне политике која би требала ублажити постојеће разлике.

Табела бр. 1: Демографски показатељи за Републику Српску у периоду 2003-10.

Година	Број становника	Број рођених	Број умрлих	Рођени	Умрли	Природни прираштај	Витални индекс
2003.	1.452.351	10.537	12.988	7,3	8,9	-1,7	0,81
2004.	1.449.897	10.628	13.082	7,3	9	-1,7	0,81
2005.	1.446.417	10.322	13.802	7,1	9,5	-2,4	0,75
2006.	1.443.709	10.524	13.232	7,3	9,2	-1,9	0,8
2007.	1.439.673	10.110	14.146	7	9,8	-2,8	0,71
2008.	1.437.477	10.198	13.501	7,1	9,4	-2,3	0,76
2009.	1.435.179	10.603	13.775	7,4	9,6	-2,2	0,77
2010.	1.433.038	10.147	13.517	7,1	9,4	-2,4	0,75

Извор: Републички завод за статистику РС, Бања Лука

У основном просторно-планском докумету се констатује да «...иако Република Српска званично административно није регионално организована, а у циљу превазилажења евидентних социоекономских разлика између општина, намеће се потреба за њиховим регионалним удруживањем, односно стварањем функционалних просторних јединица – региона.

Такве цјелине обично имају створену функционалну и хијерархијску мрежу урбаних центара и носилаца развоја, а њихов однос према окружењу подразумијева већ изграђен међусобни однос специфичних морфолошких структура са различитим потенцијалима и развојним карактеристикама.[1] Поред ових назнака о потреби регионализације Републике Српске, и у домену вођења економске политике се наглашава да... "постоје изразито велике разликеу величини и расположивим ресурсима и капацитетима, степену развијености и геопрометном положају општина и регионалних цјелина и то ће, без осмишљене политике регионалног развоја, репродуковати даљње разлике у степену развијености на штету данас мање развијених дијелова Републике, посебно оних дијелова који су изван гравитационог домета успостављених осовина и полова развоја".[2]

2. РЕГИОНАЛНА ПОЛИТИКА ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ[3]

Циљ регионалне политике је, да равномјерно распореди економско и друштвено богатство ЕУ које проистиче из неравномјерне искоришћености потенцијала, које доноси јединствено унутрашње тржиште. Поред тога, њен задатак је и да смањује разлике које постоје у степену развијености одређених региона у оквиру ЕУ. Инструменти регионалне политике су финансијска средства, која се обезбеђују из структурних и кохезионог фонда ЕУ. Поменути фондови дјелују на принципу субвенција. За буџетски период 2007-13, регионална политика ЕУ се заснива на 4 принципа. *Програмирање* подразумјева финансирање програма који за циљ имају дугорочни развој, а не појединачне пројекте. Принцип *концентрације* полази од тога да се финансира мањи број програма, али који су већег обима и захтјевају већа финансијска средства. Принцип *додавања* подразумјева да фондови ЕУ не замјењују националне фондове већ их допуњују, што значи да се ЕУ појављује као кофинансијер. Посљедњи принцип је *партнерство* и он предвиђа сарадњу свих нивоа власти, од европских институција, преко централних институција држава чланица, до локалних нивоа власти.

Регионална политика не постоји без структурних фондова, а то су: Европски фонд за регионални развој (*ERDF*) из кога се финансирају улагања у инфраструктуру, инвестиције у циљу стварања нових радних мјеста, локални развојни пројекти и помоћ средњим и малим предузећима. Европски социјални фонд (*ESF*) финансира програме смањења броја

[1] Просторни план Републике Српске до 2015. године, с 54
[2] Економска политика Владе РС за 2008, с. 61
[3] EU Regional Policy, Inforegio

незапослених улагањем у људске ресурсе кроз едукацију и укључивање незапослених и сиромашнијих група у оквире групе запослених. Кохезиони фонд (*CF*) је формиран у циљу омогућавања свим државама чланицама улазак у европску монетарну унију и прихватања евра као домаће валуте. Он помаже у рјешавању проблема из области животне средине и саобраћајне инфраструктуре у државама чланицама чији је БДП испод 90% просјека ЕУ.

Регионална политика ЕУ је за овај период формулисала јасна 4 циља. Први је *конвергенција* и она подразумјева помоћ неразвијеним регионима (*NUTS2*) чији је БДП испод 75% просјека ЕУ. За реализацију овог циља намјењено је 75% средстава из фондова. Овај циљ треба да допринесе привредном расту и порасту броја запослених у дотичним регионима. Он нарочиту пажњу поклања развоју друштва заснованог на знању, прилагођавању новим друштвено економским околностима и заштити животне средине, као и јачању капацитета локалних администрација. Финансира се из Европског фонда за регионални развој, Европског социјалног фонда и из Кохезионог фонда. Други циљ је *регионална конкурентност и запошљавање*. Односи се на борбу против незапослености на нивоу ЕУ, стимулисање и подстицање конкуренције, отварање нових радних мјеста, адаптацију на друштвене и економске промјене и помоћ регионима који би, да није било проширења, били испод просјека ЕУ од 75%. Он се финансира из Европског фонда за регионални развој и Европског социјалног фонда. Ту спадају сви остали региони који нису обухваћени првим циљем. Трећи циљ је *прекогранична територијална сарадња* региона. Намјера је да се интензивира прекогранична, транснационална, међурегионална сарадња. Овај циљ треба да представља допуну претходна два циља. Финансира се из Европског фонда за регионални развој. Нуди заједничка рјешења локалним властима различитих региона која се односе на урбани, рурални развој, као и на развој средњих и малих предузећа. Инсистира се на научном развоју и на друштву заснованом на знању.

Достизање економске кохезије и уравнотежени привредни развој нису у потпуности остварени, упркос значајно уложеном напору. Није могуће пренебрећи историјске, географске и економске условљености са којима се ЕУ суочила и још се суочава. Међутим, и поред оправданих критика на рачун функционисања ЕУ, треба констатовати значајне користи које је заједничка регионална политика донијела неким традиционално сиромашним европским регионима. О томе доста говоре примјери Шпаније, Ирске и Португала. За земље које имају статус потенцијалних кандидата (БиХ, Србија) или кандидата (Македонија, Црна Гора) постоје финансијски инструменти који их припремају за чланство у ЕУ, нпр. PHARE, IPA и SAPARD, док за земље које су дио програма Процес стабилизације и придруживања постоји INTERREG III.

Постоје и јасни предуслови који су неопходни за имплементацију регионалне политике ЕУ у свакој новој чланици. Полазна основа је обавеза чланица ЕУ да уведу административну поделу у складу са НУТС класификацијом и да усвоји вишегодишње планове регионалног развоја.

3. АНАЛИЗА СОЦИОЕКОНОМСКИХ ПОКАЗАТЕЉА

Ради правилног разумјевања комплексности регионализације, неопходно је прво детаљно анализирати читав низ параметара који карактеришу социоекономску структуру Републике Српске, а тек потом прећи на издвајање руралних подручја. При томе, основни проблем се јавља у домену неупоредивости података за поједине регионалне цјелине, јер нема званичних статистичких показетеља. То најбоље илустрије и ова табела о сједиштима основних организационих јединица на терену:

Табела бр. 2: Републичке институције и јавни сервиси Републике Српске

Ред. бр.	Институција-сервис	Територијална организација		
		Назив	Број	Сједиште
1	МУП РС	ЦЈБ	**5**	Бл, До, Бн, ИС, Тб
2	Привредна комора	ПК	**5**	Бл, До, Бн, ИС, Тб
3	РТРС	ИТЦ	**5**	Пд, **Бч**, Бн, **Лук**, Тб
4	ПИО	Фил	**6**	Пд, Бл, До, Бн, **Па**, Тб
5	Завод за запошљвање	Фил	**6**	Пд, Бл, До, Бн, ИС, Тб
6	Завод за статистику	ПЈ	**6**	Бл, До, Бн, ИС, **Фо**, Тб
7	Пореска управа	ПЦ	**7**	Пд, Бл, До, Бн, **Зв**, ИС, Тб
8	Пошта	РЈ	**99**	Пд, Бл, До, **Бч**, Бн, **Зв, Сок, Фо**, Тб

Извор: Званични подаци о унутрашњој организацији на интернет презентацијама

Из претходне табеле је видљиво одсуство системског приступа у организацији државне управе. Поред различитог броја организационих јединица (од 5 до 9), постоји и велика разлика у локацији њихових сједишта, а куриозитет представља и термнолошка конфузија (Лукавица)[4]

Ипак, полазна основа за разумјевање укупних проблема са којима се сусреће Република Српска је број и просторни размјештај становништва, те демографска структура. У уводним напомена је дат преглед елемената виталне статистике и кретања броја становника Републике Српске. Несумњиво, показатељи виталне статистике су егзактни, али и крајње неповољни. Пад виталног индекса[5] на 0,75 је високо забрињавајући и посљедице овога се углавном највише осјећају управо у руралним подручјима у којима се рапидно смањује број становника. Укупан број становника (1.433.038 у 2010.) је ипак само процјена. Тачан број ћемо сазнати тек након проведеног пописа становништва и то се очекује током 2012.

Физичкогеографске карактеристике простора Републике Српске нема потребе детаљније анализирати, осим у мјери у којој је релевантан за просторну дистрибуцију становништва. Несумњиво, низијски терени на сјеверу имају квалитетнију саобраћајну инфраструктуру, већи број градова, квалитетније пољопривредно земљиште, па су и далеко гушће насељенији од брдскопланинског подручја на југу.

Број становника у 35 општина или на 49% територије РС, а које имају карактеристике брдскопланинског подручја, живи 183.000 становника или 13% укупне популације, при чему просјечна густина становања износи тек 16 ст/км^2 (РС 56 ст/км^2).

Детаљнија економска и социјална структура становништва на нивоу појединих регија је видљива у наредној табели:

[4] Ово је само мјесна заједница у саставу општине Источно Ново Сарајево, тј. дио града Источно Сарајево.
[5] Однос између броја рођених и броја умрилих у току једне године

***Табела бр. 3*:** Стандарди општег развоја према регијама Републике Српске

Бр.	Регија	Запосленост %	Незапосленост %	GDP per capita BAM	Просјечна мјесечна плата BAM	Просјечни трошкови BAM	Индекс сиромаштва %	Број доктора на 1000 становника	Укупан број ученика и студената /1000 ст.	Бр. регистров. путничких аутомобила /1000 ст.
		1	2	3	4	5	6	7	8	9
А	Република	20,6	33,9	5906	755	1463	20,1	1,4	138	166
1	Бања Лука	22,7	**30**	6659	773	1526	19,5	1,6	139	175
2	Бијељина	**17,2**	39,3	4899	749	1431	18,7	**1**	129	160
3	Добој	**17,2**	37,4	**4255**	**646**	1411	20,2	1,1	**121**	158
4	Источно	22	34,5	6672	782	**1590**	**17,3**	1,5	133	160
5	Фоча	17,9	**42,2**	5667	**810**	**1086**	**37**	**2,4**	**116**	**121**
6	Требиње	**24,9**	34,6	**6846**	740	1367	22,9	1,6	**151**	**178**

Извор: Аутор на основу података Regional Disparity Assessment, UNDP Bosnia and Herzegovina 2010

На основу претходне табеле, на први поглед изгледа да регија Требиње има најповољније економске индикаторе, а регија Добој најлошије. То је, прије свега, резултат размјештаја великих електроенергетских постројења која значајно утичу на ове показатеље, а у стварности је ипак друкчије (у табели није видљив значај пољопривреде и пољопривредног земљишта, а нису приказани ни показатељи за ниво инфраструктурне изграђености). Стога, пољопривреда је веома значајна за низијске терене (најгушће насељена подручја), а шумарство за брдскопланинске просторе.

Пољопривреда (укључујући лов и шумарство) представља други највећи сектор у привреди Републике Српске, послије трговине на мало и велико. Иако је процентуално учешће пољопривреде у БДП од 2005. године у благом паду, од 17,1% у 2005. до 15,5% у 2007. години, његова номинална вриједност је у порасту. Велико учешће пољопривреде огледа се и у дијелу радне популације запослене у овом сектору. Анкета о радној снази, проведена 2007. године показује да у РС има укупно 93.000 лица запослених у пољопривредним активностима, што чини чак 31,2% у структури запослених.

Са друге стране, шуме представљају један од значајних природних ресурса, углавном у руралним подручјима. Око 40% територије Републике Српске се налази под шумом или 1.015.042 ха, од чега је у државном власништву 750.532 ха, а у приватном 264.510 ха**.** Према структури власништва државне шуме у Републици Српској учествују са 73%, а приватне са 22%. [6]

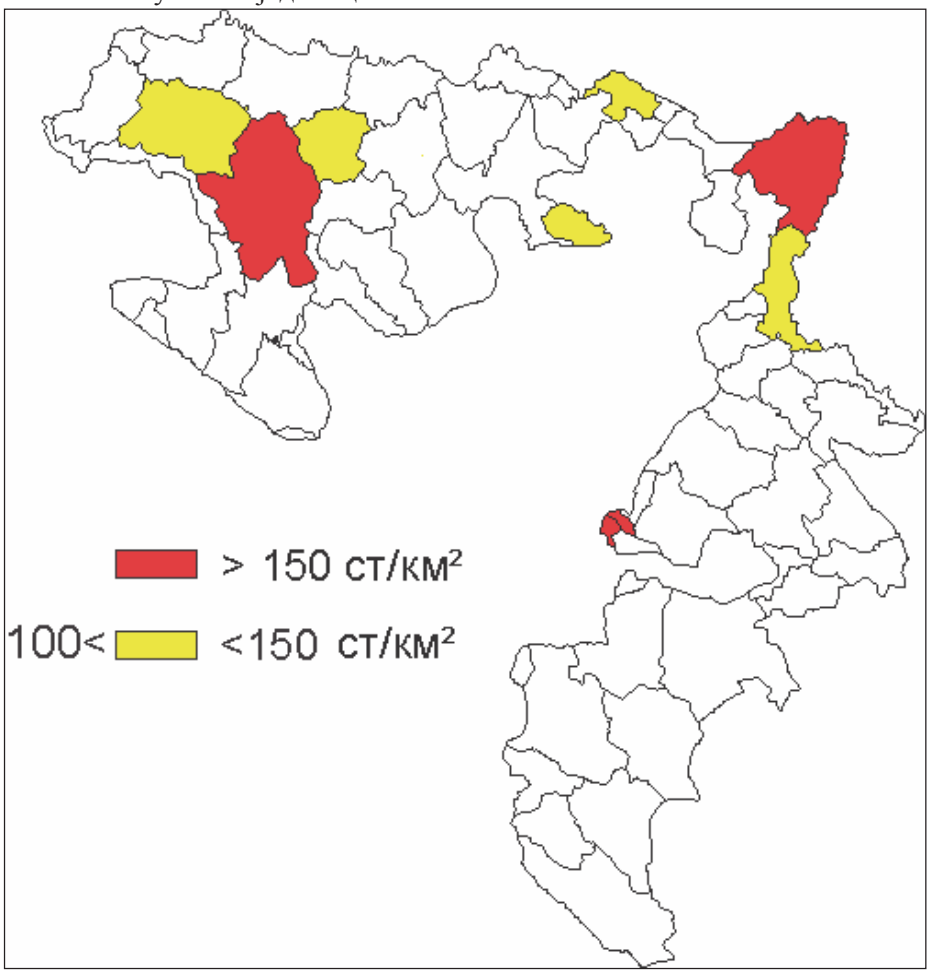
- На основу ових параметара се гради визија развоја руралних подручја, која се заснива на претпоставци да радикалне промјене у развоју руралног простора Републике Српске захтијевају битно побољшање услова за рад и живот становништва на овом простору.

4. РУРАЛНА ПОДРУЧЈА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Дефинисање руралног подручја Републике Српске се поставља као полазна тачка за истраживање њеног великог дијела. Одсуство званичне статистике, непостојање јасне методолошке основе и неупоредивост постојећих података значајно усложњава овај посао. За потребе Владе РС је направљен документ који представља полазну основу за проучавање ових

[6] Стратешки план руралног развоја РС

подручја. Општи циљ који се желио постићи израдом Стратешког плана руралног развоја РС је да се на бази анализе социоекономских прилика дефинишу кључни проблеми и ограничења у развоју руралних подручја Републике Српске и предложе мјере за њихово рјешавање.[7] И у овом документу се пошло од општеприхваћене методологије OECD делимитације руралних подручја којом се дефинишу рурална подручја. Заснована је на утврђивању густине становања, према којој се општине (LAU2) означавају као руралне уколико је густина насељености < 150 ст/ км^2. Посматрајући виши ниво територијалне организације *NUTS3* (регија или заједница општина која има > 150.000 становника), а чији карактер (урбана или рурална) одређује проценат укупног становништва у LAU2 јединицама.

***Карта бр.1**: Густина становања РС по општинама*

Примјеном OECD методологије делимитације руралних подручја у Републици Српској, само 4 општине (од постојећих 63) излазе из оквира руралних (Бања Лука, Бијељина, Источна Илиџа и Источно Ново Сарајево). Укупна површина ових простора је 8,1% територије на којој живи 24,2% становништва Републике Српске. Аутори Стратешког плана руралног развоја РС, свјесни неповољности демографске стварности, ублажили су критеријуме и за праг руралности су поставили густину становања од 100 ст/ км^2.

Тиме је површина руралних општина са 91,9% пала на 4,3%, а број становника са 24,2% повећао се на 39,3%.[8] Густину становања >100 ст/км^2 има још 5 општина (Приједор, Лакташи, Петрово, Шамац и Зворник).

[7] Овај документ поред одређених произвољности са циљем ублажавања алармантног демографског стања у овим подручјима (методолошки оквир), али и нетачности (статистички показатељи о потенцијалним регијама), није успио превазићи недостатак поменутих улазних параметара.

[8] У Стратешком плану руралног развоја, аутори погрешно наводе податке о 95% територије и 83% њене популације

Уважавајући овај критеријум, могу се издвојити три типа регија (*NUTS3)*:[9]

- Претежно руралне регије: > од 50% становништва у руралним LAU2[10]
- Значајно руралне регије: 15 до 50% становништва у руралним LAU2 и
- Претежно урбане регије: < 15% становништва у руралним LAU2.

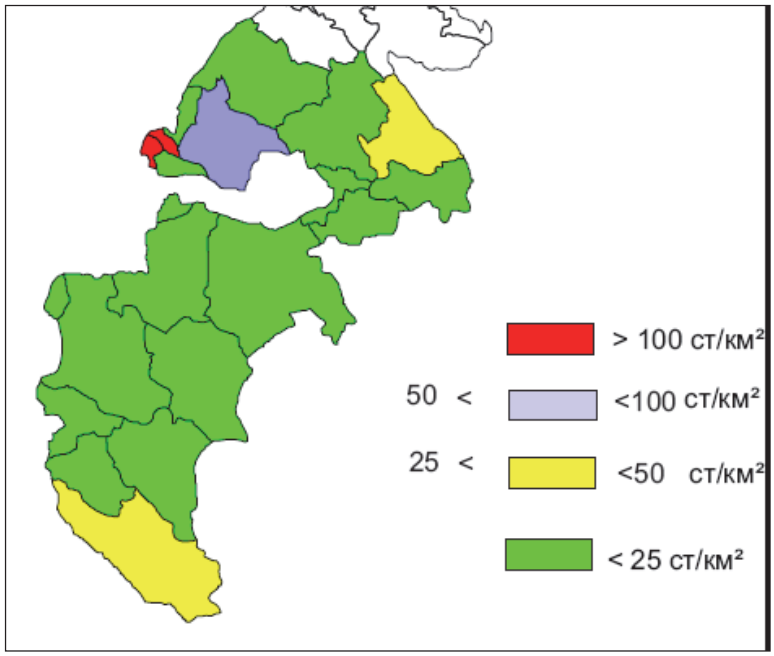
Да би примјенили ову методологију на Републику Српску, неопходно је извршити њену регионализацију на основу методологије која је јединствена за све земље ЕУ[11]

Табела бр.4: Могућа регионализација Републике Српске на основу NUTS класификација

Ред.	Регион	Центар	км^2	%	Бр. стан.	%	ст/км^2	NUTS
А	РС	Бања Лука	**24.617**	**100**	**1.437.477**	**100**	**58,4**	**2**
1	Сана	Приједор	**2.180**	**8,9**	**170.638**	**11,9**	78,3	3
2	Врбас	Бања Лука	6.797	27,6	**485.145**	**33,7**	71,4	3
3	Сава	Добој	3.120	12,7	255.878	17,8	82	3
4	Дрина	Бијељина	3.349	13,6	287.840	20	**85,9**	3
5	Херцеговина	ИС-Пале-Фоча-	**9.171**	**37,3**	237.976	16,6	**25,9**	3

Извор: Republic of Srpska in the process of the NUTS standardization (Mutabdzija)

Уважавајући све релевантне социо-економске и географске факторе (број становника, мрежа насеља и градова, инфраструктура) највећа комплексност се огледа у југоисточном дијелу РС, у којем се морају спојити три мезорегије (Сарајевско-романијска, Горњодринска и Херцеговачка) у једну цјелину (минимум 150.000 ст), па се назив и сједиште ове регије постављају као прави изазови. Поред географске комплексности, ову регију карактерише и највећи проценат становништва РС које живи у руралним LAU2 (89,4%) па она има одлике „претежно руралне регије».

Карта бр. 2: Густина становања по општинама

[9] Поред ове методологије OECD, 1994. Коју је прихватила и ЕУ 2005, постоји CLC (Corine Land Cover)која се заснива на анализи "open space" и "closed space"LAU2 и NUTS3. Такође, постоји методологија заснована на периферности-доступности урбаног центра, а одређује се на основу путовања из центра општине до урбаног центра >50.000 ст: дужина путовања > или < 30 мин

[10] *Local Administrative Unit* или општина у нашој терминологији

[11] Regulation (EC) No 1059/2003, успостављање заједничке класификације територијалних јединица за статистику (NUTS)

5. ЗАКЉУЧАК ИЛИ ШТА ЗНАЧИ ОДРЖИВИ РАЗВОЈ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Одрживост развоја Републике Српске је веома комплексан и дугорочан процес који поред основних значења садржаних у економском, социјалном, еколошком и културолошком погледу, подразумјева барем још двије претпоставке: институционални (политички) субјективитет РС и присутност становништва (демографски континуитет) у руралним подручјима (погранични крајеви, а прије свега у Сарајевско-романијској регији). У терминолошком погледу, појам одрживости развоја се може схватити као „циљноориjентисан, дугорочан, непрекидан, свеобухватан и синергетски процес који утиче на све аспекте живота (економски, социјални, еколошки и институционални) на свим нивоима. Подразумева израду модела који на квалитетан начин задовољавају друштвено-економске потребе и интересе грађана, а истовремено уклањају или знатно смањују утицаје који прете или штете животној средини и природним ресурсима. Дугорочни концепт одрживог развоја подразумева стални економски раст који осим економске ефикасности, технолошког напретка, више чистијих технологија, иновативности целог друштва и друштвено одговорног пословања обезбеђује смањење сиромаштва, дугорочно боље коришћење ресурса, унапређење здравствених услова и квалитета живота и смањење загађења на ниво који могу да издрже чиниоци животне средине, спречавање нових загађења и очување биодиверзитета. Један од најважнијих циљева одрживог развоја јесте отварање нових радних места и смањење стопе незапослености...“[12]

Недвосмислено је, одрживи развој је неспроводив без значајних финансијских средстава која се систематски и плански инвестирају кроз јасно дефинисане програме у рурална подручја. Чланице ЕУ (структурни фондови)и земље кандидати за чланство у ЕУ (ИПА фондови) имају значајне фондове и добро осмишљене програме помоћи. Државе које су ван ових програма (БиХ) и са неповољним макреекономским показетељима (БДП, стопа запослености, степен покривености увоза извозом, степен задужености...) немају могућност да инвестирају у програме одрживог развоја који често немају чисто економску оправданост. То је резултат недовољног „економског волумена“ руралних подручја, прије свега због малог броја становника, а тиме и малог броја корисника одређених услуга. То је најбоље видљиво на примјеру руралних подручја Републике Српске. Поред веома ријетке густине насељености, у систему насеља доминирају мали општински центри са слабим и недовољно диверзификованим функцијама. Као посљедица веома лоших економских показатеља (стопа запослености, структура запослених, инфраструктурна изграђеност) степен дневних миграција је веома смањен, па те мале средине постају изоловане и безперспективне. Посљедица тога је снижење стопе наталитета и јачање емиграционих токова. У условима безвизног режима са Европском Унијом, за очекивати је јачање процеса емиграције у земље ЕУ (Словенија) који ће довести до још значајнијег демографског пражњења. Одговор на ова веома сложена питања нису у могућности да пруже ни далеко развијеније државе/ентитети него што је Република Српска. Несумњиво, ова питања треба отворено постављати и поред политичког оквира, стварати претпоставке за скору имплементацију ЕУ искустава на овом пољу.

ЛИТЕРАТУРА

1. Akgun, A. A., Baycan-Levent, T.,Nijkamp, P., Poot, J. (2011): Roles of Local and Newcomer Enterpreneurs in Rural Development: A Comparative Meta-analityc Study, Regional Studies, Vol. 45.9, Essex UK
2. Bengs, C., Schmidt-Thomé, K. (2005): Urban-rural relations in Europe ESPON 1.1.2 Final Report, www.espon.lu
3. Bogdanov, N. (2007): Mala ruralna domaćinstva u Srbiji I ruralna nepoljoprivredna ekonomija, UNDP
4. Влада РС (2005): Стратешки план руралног развоја, Министарство ПВШ, Бања Лука
5. Vresk, M. (2002): *Grad i urbanizacija*, Osnove urbane geografije, Školska knjiga, Zagreb.

[12] Национална стратегија одрживог развоја Србије, 2007.

6. DG for Agriculture and Rural Development (2006): Rural Development 2007-2013, Handbook on common monitoring and evaluation framework, Guidance document
7. Jonard, F., Lambotte, M., Bamps, C., Dusart, J., Terres, J.M. (2007): Review and Improvements of Existing Delimitations of Rural Areas in Europe http://www.jrc.ec.europa.eu
8. Jonard, F., Lambotte, M., Ramos, F., Terres, J.M., Bamps, C. (2009): Delimitations of rural areas in Europe using criteria of population density, remoteness and land cover, Statistical and economic information, Report
9. Meredith, D. (2010): Rural regions in Europe: Territorial potentials and main challenges EDORA, The Future for Rural Areas of Europe , www.nordregio.se/EDORA
10. Мећак, В., Мајсторовић, С. (2004): Регионална политика Европске уније, Београд: Влада Републике Србије.
11. Мутабџија, Г. (2008): Просторно-функционална организација брдск-планинских подручја РС на примјеру Сарајевско-романијске регије, необјављена докторска дисертација, Београд
12. Мутабџија, Г. (2009): Стратегија регионалног развоја РС-концептуалне основе , Симпозијум ГД РС, БањаЛука
13. Мутабџија, Г. (2009): *НУТС* стандарди и регионализација РС : Научни скуп „Интердисциплинарност и јединство савремене науке“, Пале
14. Мутабџија, Г. (2010): Стратегија регионалног развоја Републике Српске-концептуалне основе, Конференција “Територијални аспект развоја Србије и суседних земаља“, ГЕФ, Дивчибаре
15. Mutabdzija, G. (2011): Republic of Srpska in the process of the *NUTS* standardization, Conference „Cohesion Policy: What Future For Cohesion Policy? An Academic Policy Debate, DG Regio - Government of Slovenia-Regional Studies Association, Bled, Slovenia
16. OECD (1994): Creating rural indicators for shaping territorial policy, OECD, Paris.
17. Pejnović, D. (2009): Ruralni prostor, http://www.geog.pmf.hr/
18. Просторни план Републике Српске до 2015, Влада Републике Српске
19. Републички статистички завод РС, Демографска статистика , Бања Лука
20. Савјет министара БиХ (2010): Стратегија развоја Босне и Херцеговина, Сарајево, радни материјал
21. UNDP (2010): Regional Disparity Assessment, UNDP Bosnia and Herzegovina
22. www.vladars.org
23. http://ec.europa.eu/regional_policy/index_en.cfm
24. www.espon.lu

REGIONAL POLICY: CONTRIBUTION TO SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF RURAL AREAS IN REPUBLIC OF SRPSKA

GORAN MUTABDŽIJA

Faculty of Philosophy, University of East Sarajevo, 71420 Pale, Republic of Srpska

Sustainable development of Republic of Srpska is very complex and long-term process. Alongside basic meaning this term contained in economic, social, ecological and cultural concept, it summarizes still two preconditions: institutional (political) subjectivity of Republic of Srpska and presence of population in rural area, especially in Sarajevo-Romanija region.

Unambiguity, sustainable development is not possible performs without strong finance support and systematically and planned driven way of realization. Members of EU and country candidate have many solutions (founds) and well organize plans for support development of rural areas. Country like Bosnia and Herzegovina, poor with weak macro economical indicators (% of unemployment, GNP, indebtedness…) there is not possibility to invest in rural areas regarding small density of population. Along small number of inhabitants, in this areas dominate small Local administrative units with poor and undeveloped functions. As result of weakens economical indicators like % of employment, their structure, and existing infrastructure, rate of commuting and inter urban

migration on the daily basis is very slow. It is reason because these small settlements are segregate and unperspective. Consequences of these processes are reducing birth rate and emigrations into other regions and country. Answers to these to complicate questions could be implementation of EU experience in this field.

RISTO PRENTOVIĆ UDC: 639.1.052(497.113):338.48

VOJVOĐANSKA LOVIŠTA KAO TURISTIČKE DESTINACIJE

Prirodno-matematički fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, 21000 Novi Sad, Srbija

Rezime: Vojvodina tradicionalno predstavlja jednu od najrazvijenijih lovnih regija Srednje i Jugoistočne Evrope. Ona je 70-tih i 80-tih godina XX veka predstavljala i vrlo primamljivu lovno-turističku destinaciju, sa značajnim finansijskim (posebno deviznim) profitom. Posle skoro deceniju i po agonije i kraha lovnog privređivanja i posebno lovnog turizma uslovljenih destrukcijama i devastacijama kao posledica ratnih dejstava u okruženju, sankcija (posebno ekonomskih) Međunarodne zajednice, internih političkih neprilika, i konačno, NATO agresije na tadašnju Saveznu Republiku Jugoslaviju, poslednjih nekoliko godina se stanje u lovnom privređivanju i lovnom turizmu Vojvodine postepeno konsoliduje sa znacima revitalizacije istih i realnim perspektivama postepenog povratka na pređašnje stanje. Osnova za optimizam je postojanje više desetina lovišta, kao turističkih destinacija u malom, koja raspolažu značajnim prirodnim, materijano-tehničkim i ljudskim lovno-turističkim resursima.
Ključne reči: Vojvodina, lovišta, turističke destinacije, lovnoturistički resursi, lovnoturistički proizvod.

Abstract: Vojvodina is traditionally one of the most developed hunting regions of Central and Eastern Europe. It was in the 70's and 80's of the twentieth century represented as a very attractive hunting tourist destination, with significant financial (especially foreign) profit. After almost a decade and a half of economic collapse of hunting and especially hunting tourism caused with destruction and devastation as a result of war operations in the environment, the sanctions (particularly economic), internal political trouble, and finally, the NATO aggression against the Federal Republic of Yugoslavia, the last few years in the state of hunting and hunting tourism economy of Vojvodina gradually consolidate with the signs of revitalization and real prospects for a gradual return to previous state. The basis for optimism is the existence of dozens of hunting grounds as a tourist destination in the small, which has significant natural, technical and human hunting-tourism resources.
Key words: Vojvodina, hunting grounds, tourist destinations, hunting-tourism resources, hunting-tourism product.

1. UVOD

Vojvodina je specifična i referentna lovna odnosno lovnoturistička regija Evrope. Na njenim prostorima organizovani i normativno-pravno uređeni lov egzistira skoro dva veka, a lovni turizam se uspešno sprovodi već pola stoleća. Krajem 80-ih godina XX veka, tj. na vrhuncu lovnoturističkog prometa „Vojvodina je bila najpoznatija lovnoturistička destinacija u Evropi. Godišnje je (tada, prim. R.P.) u Vojvodini boravilo preko 10.000 inostranih lovaca koji su samo lovištima donosili neto prihod od 12.000.000 tadašnjih nemačkih maraka. (Antonić, D., Beuković, M., str. 115). Tome je pogodovala i okolnost da su upravo u tom periodu u vojvođanskim lovištima, koja su obilovala kvalitetnom krupnom i sitnom divljači, odstreljeni lovački trofeji rekordno visoke trofejne vrednosti.[1]

[1] Lovački trofej je izraziti osobeni deo tela ulovljenog grla (jedinke) divljači, njeni karakteristični ekstremiteti, kao i čitava (pernata) divljač, koji se adekvatnom stručnom obradom nastoji što duže, a po mogućnosti i trajno, sačuvati u njegovom prirodnom obliku. On ima svoje bitno značenje i vrednost za lovca koji ga je svojom lovačkom veštinom i angažmanom zavredio, tj. koji je odstrelio dato trofejno grlo divljači. Lovački trofeji su, istovremeno, i pokazatelji vrednosti lovišta iz kojih potiču. Naknada za savremeni lovački trofej, inače, predstavlja najskuplji imput u većini lovnoturističkkih paket aranžmana. Posle Drugog svetskog rata u vojvođanskim lovištima odstreljeni su kapitalni primerci lovne divljači, koji su, po visini trofejne vrednosti beležili takve rekorde, da su proglašavani svetskim prvacima, i to:

- Trofej jelena odstreljenog u lovištu „Kozara“ u Bačkom Monoštoru 1946.godine ocenjen sa 248,55 CIC poena bio je prvak sveta sve do 1968. godine, a do 1970.godine delio je prvo mesto u ovoj klasi trofeja u svetu;
- Trofej muflona odstreljenog 1979.godine u lovištu „Karađorđevo“ kod Bačke Palanke ocenjen sa 242,15 CIC poena, koji je 1981. godine proglašen svetskim prvakom (sada to više nije, ali je ostao državni prvak);

Posle „zlatnog doba“ lovnog turizma u Vojvodini (deveta decenija XX veka) dolazi do naglog pada, pa čak i prestanka ostvarivanja lovnoturističkog prometa u ovoj Pokrajini. Uzroci tome su, pre svega: raspad bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, rat u okruženju, sankcije (posebno ekonomske) Međunarodne zajednice, unutrašnje političke neprilike i nemiri, NATO agresija na Saveznu Republiku Jugoslaviju l999. godine i dr. Poslednjih godina, međutim, dolazi do konsolicacije i revitalizacije lovstva u Republici Srbiji i posebno u Autonomnoj Pokrajini Vojvodini, što prati i postepena revitalizacija njenog lovnog turizma.

Lovište je potencijalna turistička destinacija i to tada kada je u njemu organizovan boravak turista radi sprovođenja turističkog lova i drugih lovu tangentnih aktivnosti, kao što su: obuka i takmičenje u lovnom streljaštvu, obuka i takmičenje u radu lovačkih pasa, izložbe lovačkih trofeja, posmatranje i snimanje divljači, posmatranje jelenske divljači u toku rike, edukacija, stručni i naučni skupovi sa tematikom lovstva, prirode i divljači, lovačke manifestacije itd. Takvo lovište treba da zadovoljava i sve bitne kriterijume koje ispunjavaju turističke destinacije uopšte. Ono je, dakle, „manje ili više zaokružena geografska celina koja raspolaže atraktivnim, komunikativnim i receptivnim faktorima, tj. svim onim prirodnim, društvenim, antropogenim, kulturno-istorijskim, saobraćajnim i pretpostavkama za smeštaj, ishranu, za odmor, rekreaciju i zabavu turista (tj. izgrađena turistička ponuda)“ (Bakić, str. 14). Drugim rečima, glavni segmenti svake konkretne turističke (pa i lovnoturističke) destinacije (prema Popeskuu, 1991) su: atraktivnost, uslovi za boravak i usluge i pristupačnost. O specifičnostima ovih segmenata lovišta, kao turističkih destinacija, detaljnije se razmatra u našem radu: „Lovište – svojevrsna turistička destinacija“.

Cilj ovog rada je da, na bazi relevantnih postupaka teorijskog i empirijskog naučnog istraživanja, dovede do adekvatnih saznanja o turističkim potencijalima vojvođanskih lovišta, kao i o svim bitnim segmentima lovnoturističke ponude, odnosno lovnoturističkog proizvoda, u ovoj Pokrajini.

2. LOVNOTURISTIČKI RESURSI VOJVODINE

2.1. Prirodni resursi

Na teritoriji Vojvodine koja se prostire na 21.533 km^2, a sa svega 6% površine pokrivene šumom i velikim procentom (preko 80%) obradivog zemljišta, uglavnom pod ratarskim kulturama (agrobiotop), postoje povoljni uslovi za gajenje, pa prema tome i lov, svih glavnih (autohtonih i alohtonih) vrsta lovne divljači. Tu su, naime, zastupljene sve evropske vrste divljači, osim visokoplaninskih.

Konkretno, potencijali lovstva u Vojvodini baziraju se na sledećim relevantnim činjenicama:

1) Lovišta se prostiru na 2.152.636 ha, od čega na otvorenim prostorima 2.116.940 ha (ili 98,37%), a pod ograma 34.997 ha (ili 1,6%) **lovnih površina**;
2) Na ukupnim lovnim površinama, u skladu sa pozitivnim zakonskim propisima, ustanovljeno je 98 lovišta, kojima gazduje više privrednih odnosno lovnih subjekata (Tabela 1). Daleko najvećim brojem lovišta (61) koja se prostiru na još većem delu lovnih površina (92,19%) gazduje Lovački savez Srbije preko svojih lovačkih udruženja na teritorijama uspostavljenih lovišta.
3) Prema podacima iz Lovačkog saveza Vojvodine i drugih privrednih subjekata koji gazduju lovištima u Vojvodini, **zastupljenost divljači** u ovoj lovnoj regiji je:

- Trofej srndaća odstreljen 1986. godine u lovištu „Kruščić“ kod Kule ocenjen sa 207,24 CIC poena proglašen je državnim prvakom tadašnje SFRJ, a danas ima status državnog prvaka Srbije. Ovaj trofej je danas na 10. mestu u svetu;
- Trofej kljova divljeg vepra odstreljen 1960. godine u lovištu „Fruška gora“ ocenjen sa 137,15 CIC poena spadao je (a i danas spada) među prvih nekoliko trofeja u našoj državi u ovoj kategoriji. Trofeji jelena lopatara iz vojvođanskih lovišta su među najbolje ocenjenim u našoj zemlji. Primera radi i poslednjih nekoliko godina, u vojvođanskim lovištima odstreljeno je i prodato nekoliko trofeja srndađa između 170 i 180 CIC poena, koji su naplaćeni između 7 i 8 hiljada evra. Inače, prema propisima Međunarodnog saveta za lov i zaštitu divljači (CIC) i shodno odredbama našeg važećeg Zakona o lovstvu, zabranjeno je, između ostalog, iznošenje iz zemlje trofeja srndaća iznad 185 CIC poena.

Tabela 1. Korisnici lovišta u AP Vojvodini

Subjekt koji gazduje lovištem	Broj lovišta kojim gazduje	Površina lovnih prostora u ha (hektarima)	% od ukupne površine lovnih prostora
Lovački savez Srbije (posredstvom lovačkih udruženja)[2]	61	1.991.605	92,19
Vojska Srbije	4	13.251	0,61
Javno preduzeće „Vojvodinašume“	14	108.979	5,05
Javno preduzeće „Nacionalni park Fruška gora“	1	25.764	1,19
Preduzeća koja gazduju ribnjacima	17 lovnih revira	18.154	0,84
Poljoprivredno gazdinstvo AD „Zobnatica“	1	2.537	0,12

(Izvor podataka: Lovački savez Vojvodine)

a) **Glavne gajene vrste divljači u ograđenim lovištima** u Vojvodini:
- jelen evropski (*Cervus elaphus* L.) – cca 2.500 grla;
- jelen lopatar (*Cervus dama* L.) – cca 850 grla;
- divlja svinja (*Sus scrofa* L.) – cca 2.500 grla;
- muflon (ovis aries musimon P – cca 500 grla.

b) **Glavne gajene vrste divljači u otvorenim lovištima**:
- srna (*Capreolus capreolus* L.) – cca 39.000 grla;
- zec (*Lepus europeus* Pall) – cca 270.000 jedinki;
- fazan (*Phasianus colchicus* L.) – cca 161.000 jedinki;
- poljska jarebica (*Perdix perdix* L.) – cca 59.000 jedinki.

Osim ovih, lovostajem zaštićenih vrsta divljači, u lovištima Vojvodine egzistiraju i one lovno relevantne vrste čije se brojno stanje (zbog izrazitog migriranja i drugih okolnosti) ne utvrđuje i to: ondatra, više vrsta divljih pataka, odnosno gusaka, šljuka, prepelica, grlica, gugutki, divljih golubova i dr. U otvorenim lovištima ima i priličan broj divljih svinja, kao i evropskih jelena, ali se njihov broj, takođe, ne utvrđuje. Trajno zaštićene vrste divljači su: rode, labudovi, ždralovi, velika droplja, galebovi, ptice pevačice, vuk (na području Deliblatske peščare), i dr. Van režima zaštite su: lisica, šakal, svraka, siva vrana i dr.

Prema podacima dobijenim od korisnika lovišta u lovnoj 2007/08.godini vojvođanska turistička lovišta nudila su za turistički odstrel: jelena evropskih – 247 grla, jelena lopatara – 76 grla, divljih svinja – 367 grla, muflona – 37 grla, srneće divljači – 2.796 grla, zečeva – 12.373 jedinki, fazana – 18.264 jedinki, divljih gusaka – 1.356 jedinki, divljih pataka – 6.237 jedinki, grlica – 18.840 jedinki, gugutki – 8.230 jedinki, i golubova grivnaša – 50 jedinki.

Inače, turistička (komercijalna) ponuda lovne divljači daje se za svaku lovnu godinu (koja počinje 1.aprila tekuće, a završava se 31.marta naredne godine), a prema godišnjem planu lovnog gazdovanja datog lovišta.

[2] Najvećim brojem lovišta sa daleko najvećom površinom lovnih prostora, koji su nizijsko-ravničarskog tipa, gazduju lovačke organizacije Vojvodine. Struktura ovih lovnih površina je sledeća: šume i šumsko zemljište – 53.228 ha (2,68%), livade i pašnjaci – 148.496 ha (7,48%), oranice-njive, bašte 1.565.782 ha (78,84%), voćnjaci i vinogradi – 33.186 ha (1,6%), bare, trstici, vode – 14.364 ha (0,72%), ostalo zemljište – 171.020 ha (8,61%).
Ponudu divljači za komercijalni odstrel daje čak 63 (od 68) lovišta i to po sledećem: jelena evropskih – 5 gr.a, srneće divljači – 2.773 grla, divljih svinja – 117 grla, zečeva – 11.158 jedinki, fazana – 17.957, divljih gusaka – 785, divljih pataka – 5.025, prepelica – 24.650, grlica – 18.840, gugutki – 8.230, golubova grivnaša – 50, vukova – 4 i šakala – 20 jedinki.

2.2. Materijalno-tehnički resursi

Pod materijalno-tehničkim resursima (ili fizičkim kapitalom) lovnog turizma podrazumevaju se veštački, tj. ljudskom rukom izrađeni (izgrađeni) objekti i sredstva koji su u neposresdnoj funkciji pružanja usluga lovnoturističkoj klijenteli. Njihova namena je da gostima pruže adekvatne uslove za ugodan boravak u datom lovištu i uspešan turistički lov i druge preferirane aktivnosti.

Svako lovište, kao lovnoturistička destinacija na mikro planu, raspolaže i odgovarajućim kapacitetima u objektima smeštaja, ishrane i drugih usluga. To su, pre svega, lovačke kuće, ali i drugi objekti za smeštaj i ishranu lovaca-turista (restorani, čarde, salaši i sl.), kao i drugi prateći objekti (za smeštaj lovačkih pasa, za isprobavanje i upucavanje oružja, čeke – osmatračnice i dr.). To se odnosi i na turistička lovišta u Vojvodini.

Lovačke kuće, vile i domovi (kojih u Vojvodini ima 312) spadaju u smeštajne objekte hotelskog tipa, a locirane su u lovištima. One su namenjene upravo za smeštaj lovaca-turista za vreme boravka u turističkom lovu, pa su, dakle, strogo namenskog karaktera. S tim u vezi, prilikom projektovanja lovačkih kuća, a u cilju obezbeđivanja njihove adekvatne komfornosti i praktičnosti, neophodno je na adekvatan način rešiti pitanje lokacije svake od njih i to s obzirom na nužnu infrastrukturu, a pre svega: prilazni put, vodu, električnu energiju, položaj zgrade u odnosu na strane sveta i dr. Osim toga, pri projektovanju i gradnji lovačkih kuća valja uvažavati tradicionalnu narodnu arhitekturu sredine u kojoj se nalazi dato lovište, kako bi se iste što bolje uklopile u ambijent i osobenosti dotičnog lokaliteta. Vojvođanska turistička lovišta raspolažu sa 25 lovačkih kuća. U Vojvodini, još iz vremena Austrougarske postoji desetak **vila**, koje su nekad, kao letnjikovci imale i lovnu funkciju, pa bi uz adekvatnu sanaciju i revitalizaciju mogle poprimiti funkciju vrlo atraktivnih receptivnih lovnoturističkih objekata.

Određen broj lovačkih udruženja, koja gazduju lovištima, za smeštaj turista-lovaca koriste **lovačke domove**, koji predstavljaju specifične višenamenske objekte. Oni su, naime, namenjeni za upravne, administrativne, kulturno-zabavne i druge aktivnosti lovačkih udruženja. Kako su isti locirani u naseljenim mestima u njima se održavaju razne svečanosti, kulturno-umetničke, zabavne i druge aktivnosti. Sve to narušava intimnost ambijenta i udobnost boravka lovaca-turista, što je glavni i značajan nedostatak ovih objekata sa aspekta njihove namene za smeštaj i ishranu lovnoturističke klijentele.

Komfor većine lovačkih kuća i lovačkih domova je zadovoljavajući, s obzirom na to da turisti-lovci mahom nisu probirljiva kategorija gostiju upravo kad je reč o udobnostima koje im pružaju ugostiteljski objekti. Međutim, budući da je reč o visoko solventnoj turističkoj klijenteli, komfor većine ovih objekata nije konkurentan analognim objektima u lovištima nekih susednih zemalja, a pre svega Mađarske. Još jedan bitan limitirajući činilac, kad je reč o receptivnim objektima u vojvođanskom lovnom turizmu, je i nedostatak normativa, kriterijuma i merila standardizacije odnosno klasifikacije i kategorizacije lovačkih kuća, lovačkih domova i njima sličnih ugostiteljskih objekata.

U nedostatku komfornih lovačkih kuća lociranih u samim lovištima, znatan broj lovnoturističkih agencija, koje oblikuju lovnoturističke paket aranžmane, za smeštaj i ishranu lovaca-turista koriste i standardne ugostiteljske objekte, čija je udaljenost od odredišnih lovnih revira relativno mala, tj. u proseku 10 – 15 km, a nekad i više. S tim u vezi, istima su (osim u Novom Sadu u kome ima desetak takvih objekata) u Vojvodini na raspolaganju 25 hotela, 7 motela, veći broj salaša i čardi i sl.

Prednost lovačkih kuća u odnosu na druge potencijalne objekte smeštaja i ishrane je u tome što se isti nalaze u samom lovištu, u prirodnom ambijentu, pa je transfer turista od mesta smeštaja do konkretnog revira u kome se sprovode lovne aktivnosti relativno brz i udoban. Kako iskustvo pokazuje turisti-lovci, posebno oni iz urbanih sredina, daleko više preveriraju smeštaj i boravak u neposrednom prirodnom okruženju, nego u ugostiteljskom objektu u naseljenom mestu. Činjenica da u 36 (ili 59,01%) turističkih lovišta ne postoje adekvatni receptivni turistički objekti predstavlja značajan limitirajući faktor njihove konkurentnosti, pa i konkurentnosti ukupnog lovnog turizma u Vojvodini.

Uz lovačku kuću neophodno je izgraditi odnosno postaviti određeni broj *kućica za smeštaj lovačkih pasa* lovaca-turista. Ove kućice treba da su dovoljno prostrane i napravljene tako da smeštene lovačke pse štite od različitih vremenskih nepogoda. Ispred svake od ovih lovačkih kućica uređuje se ograđeni prostor sa betonskom podlogom da se pas može slobodno kretati. Radi lakšeg održavanja

higijene betonska podloga treba da ima blagi nagib. Inače prostor oko lovačke kuće treba urediti uz maksimalno uvažavanje prirodnog ambijenta.Većina vojvođanskih lovišta na žalost, ne raspolaže uslovnim kućicama za smeštaj lovačkih pasa. U takvim lovištima se praktikuje iznajmljivanje obučenih lovačkih pasa od strane domicilnih lovaca ili lokalnih kinoloških organizacija.. I u ovoj činjenici leži, takođe, jedan od limitirajućih činilaca slabije konkurentnosti datih lovnoturističkih destinacija, ali, ukupno uzev i celokupnog lovnog turizma Vojvodine, u odnosu na većinu lovnih regija u okruženju.

U svakom lovištu, a posebno u onom u kome se organizuje i sprovodi turistički lov, neophodno je postojanje uslovnih objekata za **probanje (upucavanje) oružja** lovaca. Ovo isprobavanje oružja bi obavezno (posebno kad je reč o turističkim lovovima) trebalo praktikovati neposredno pre otpočinjanja lova, kako bi bili stvoreni svi neophodni uslovi za uspešan i bezbedan turistički lov i lov uopšte. Ovakvim objektima raspolažu većina lovišta kojima gazduju javna preduzeća „Vojvodinašume“ i Vojska Srbije, a samo manji broj lovišta kojima gazduju lovačke organizacije, tj. samo ona koja imaju uslovna strelišta za sprovođenje lovnog streljaštva. Prema podacima dobijenim anketiranjem korisnika lovišta, strelištima za programe lovnog streljaštva raspolaće svega devet lovišta kojima gazduju lovačka udruženja. Svih tih devet lovišta su istovremeno i lovnoturističke destinacije. Usluge ovih strelišta mahom koriste i druga susedna lovišta, a neka od turističkih lovišta poseduju improvizovane objekte za probanje, odnosno upucavanje lovačkog oružja. Osim lovišta lovačkih organizacija većina lovišta kojima gazduju javna i druga preduzeća i Vojska Srbije imaju manje-više uslovne objekte za probanje (upucavanje) lovačkog oružja. Ocena kompetentnih je, međutim, da ovi objekti ni svojim brojem, a ni kvalitetom ne ispunjavaju vrhunske uslove da bi mogli parirati analognim objektima konkurencije iz okruženja.

Bezbedan, ugodan i uspešan turistički lov obezbeđuju tzv. **lovno-tehnički objekti,** a među njima naročito objekti za osmatranje i lov – čeke. Bilo da su u pitanju jednostavni (improvizovani) ili komforni (zatvoreni) stabilni ili mobilni objekti, čeke pružaju mogućnost lovcu ili nadležnom radniku lovišta da, u udobnom položaju i bezbedno smešten, obavlja lov, posmatranje i snimanje divljači, odnosno (kad je reč o radnicima subjekata koji gazduju lovištem) ostvaruju detaljan uvid i praćenje ponašanja divljači, i sledstveno tome preduzimanje odgovarajućih mera. Prema raspoloživim podacima u lovištima u Vojvodini u funkciji je 965 stabilnih i 290 čeka na drveću.

Pošto turisti-lovci žele da, osim zasluženih lovačkih trofeja, sobom ponesu i meso odstreljene divljači, neophodno je da svaka lovnoturistička destinacija regionalnog nivoa poseduje odgovarajuće standardizovane **objekte za obradu i čuvanje odstreljene divljači**, a u cilju obezbeđivanja uslova za očuvanje kvaliteta njenog mesa, trofeja i drugih delova tela. U tim objektima se, dakle, vrši obrada (konfekcioniranje) mesa i trofeja divljači, uz obezbeđenje neophodnih higijenskih uslova, a u, sa ovim tangentnim objektima (komore za zamrzavanje), vrši se zamrzavanje i skladištenje mesa odstreljene divljači. U lovstvu Vojvodine ovakvim objektima raspolažu ona lovišta kojim gazduju javna preduzeža i Vojska, a njihove uslove koriste i druga lovišta koja su u funkciji lovnog turizma. Međutim, ovi objekti ne ispunjavaju sve neophodne sanitarno-higijenske, odnosno tehničko-tehnološke standarde koje nameću savremeni propisi Evropske unije. Stoga veterinarska dokumenta (atesti, dozvole) naših nadležnih službi nisu važeći u zemljama Evropske unije (iz kojih je većina inostrane lovnoturističke klijentele vojvođanskih lovišta). Ovakva situacija ima za implikaciju nemogućnost iznošenja mesa odstreljene divljači, što destimulativno utiče na određeni (ne mali) broj potencijalnih korisnika lovnoturističkih usluga vojvođanskih lovišta. I ovo predstavlja značajan limitirajući činilac konkurentnosti lovnog turizma u Vojvodini.

2.3. Ljudski resursi lovnog turizma vojvođanskih lovišta

Pod ljuskim resursima lovnog turizma mogu se podrazumevati sveukupni fizički, umni, odnosno intelektualni (stručno-kreativni), moralni i drugi potencijali ljudi angažovanih (indirektno, odnosno direktno) na poslovima lovnog turizma. Najvažnije ekonomske odrednice konkretnog ljudskog resursa (pa i onog angažovanog u lovnom turizmu) su: broj, polna, starosna i kvalifikaciona struktura zaposlenih, odnosno angažovanih ljudi. Ljudski potencijal lovstva Vojvodine čine 23.961 lovaca (članova Lovačkog saveza Srbije odnosno Lovačkog saveza Vojvodine) i 146 profesionalnih lica angažovanih na stručnim i drugim operativnim poslovima lovnog gazdovanja. (Podaci iz Lovačkog saveza Vojvodine i ostalih subjekata koji gazduju lovištima).

U tzv. reprezentativnim lovištima u Vojvodini, tj. onima kojima gazduju javna preduzeža i Vojska, na poslovima lovnog turizma i (šire) lovstva angažovano je 106 izvršilaca, mahom sa nižom i srednjom spremom, svega oko 20% njih su lica sa visokom, odnosno višom stručnom spremom.

U lovačkim organizacijama (koje gazduju lovištima) u Vojvodini angažovano je, prema podacima iz Lovačkog saveza Vojvodine, 870 izvršilaca, od čega: 19 upravnika lovišta, 2 administrativno-finansijska radnika, 42 plaćena lovočuvara i 807 lovočuvara – volontera. Indikativno je da samo 19 (ili 50%) ovih turističkih lovišta ima stalno zaposlene lovočuvare. Osim toga, kvalifikaciona struktura (nivoi i profili stručne spreme) stalno zaposlenih lica u lovištima kojim gazduju lovačke organizacije, a u kojima se realizuju aktivnosti lovnog turizma, je znatno nepovoljnija nego u javnim preduzećima lovne privrede. Naime, poslove plaćenih lovočuvara obavljaju lica sa trećim stepenom stručne spreme, a poslove stalno zaposlenih upravnika lovišta lica sa petim stepenom (specijalista sa srednjom šumarskom školom) stručne spreme. Nešto bolja je kvalifikaciona struktura izvršilaca na poslovima upravnika lovišta angažovanih po ugovoru sa JP „Vojvodinašume“ („Lovoturs“), koji su, mahom, diplomirani šumarski inženjeri. Ovakva rešenja su prisutna u 19 lovišta, koja nemaju upravnike lovišta u stalnom radnom odnosu. Slabost ovog rešenja je, međutim, u činjenici da ova lica, osim svojih redovnih delatnosti u JP „Vojvodinašume“ – „Lovoturs“, obavljaju poslove upravnika lovišta i u po dva i više lovišta kojima gazduju lovačke organizacije, pa i u onima koja se ne bave turizmom.

Savremeni procesi rada u visoko tehnološki fundiranim granama privrede, odnosno oblicima privređivanja (kakav je i lovni turizam) zahtevaju znatno smanjivanje učešća nekvalifikovanih i radnika sa nižom i srednjom stručnom spremom, s jedne, a povećavanje procenta visokokvalifikovanih odnosno visokoobrazovanih izvršilaca, s druge strane. U lovnom privređivanju (pa i u lovnom turizmu) u Vojvodini situacija je, u tom pogledu, na žalost, drugačija. Naime, do nedavno važeći zakonski propisi omogućavali su da na visoko složenim i visoko odgovornim poslovima u lovnom privređivanju, pa time i u lovnom turizmu, rade lica sa manjim stepenom kompetentnosti od neophodnog, tj. ove poslove prema članu 24. do skora važećeg Zakona o lovstvu mogla su obavljati „lica sa najmanje IV stepenom (srednjom stručnom spremom, prim. R.P.) šumarske, veterinarske, biološke ili poljoprivredne struke stočarskog smera“, što je najčešće i sada slučaj u lovištima Vojvodine, pa čak i kad je reč o stručno najsloženijim i najodgovornim poslovima (kao npr. profil upravnika lovišta).

S obzirom da je lovstvo (a posebno lovni turizam) kompleksna delatnost, ono zahteva interdisciplinarni pristup koji je moguće ostvariti samo angažovanjem stručnjaka raznolikih profila stručnosti, a pre svega šumarske, poljoprivredne, biološke, veterinarske, ekološke, turizmološke, ekonomske, tehničke i druge struke. Ovaj standard, nažalost, u nas još nije ni približno ostvaren. Iz citiranog člana Zakona o lovstvu očigledno je da je raniji zakonodavac favorizovao samo pojedine profile stručne spreme, a previđao ili zapostavljao neke vrlo značajne obrazovne profile kao, na primer, turizmološki, bez koga se ne može ni zamisliti uspešno obavljanje poslova u delatnosti lovnog turizma. To potvrđuje odredba iz čl. 43. stav 2. ovog zakona, koja glasi: „Preduzeće, odnosno turistička organizacija koja se bavi lovnim turizmom za obavljanje poslova organizovanja i stručnog izvođenja lova divljači, mora imati zaposleno lice šumarske, biološke ili poljoprivredne struke stočarskog smera“. Ova odredba je sama po sebi problematična, a još je problematičnija okolnost da ista ni do danas nije korigovana i pored činjenice da se na Prirodno-matematičkom fakultetu u Novom Sadu već više od deset godina obrazuju visokostručni kadrovi obrazovnog profila „diplomirani menadžer lovnog turizma“, od kojih je do sada preko 150 diplomiralo, petoro magistriralo i dva kandidata su doktorirala.

3. STANJE I PERSPEKTIVE LOVNOG TURIZMA VOJVODINE

Početak XXI veka predstavlja period postepene konsolidacije i revitalizacije lovnog turizma u Vojvodini, što se ogleda u stalnom povećanju ponude divljači za komercijalni odstrel, sanaciji postojećih i izgradnji novih lovno-tehničkih i receptivnih turističkih objekata, vraćanju jednog dela ranije turističke klijentele i animiranju novih gostiju koji većim delom ponovo posećuju odabrane odredišne lovno-turističke destinacije u ovoj Pokrajini.

Prema napred elaboriranim kriterijumima procenjuje se da 62 (od 98) lovišta u Vojvodini ispunjava uslove za organizovanje i sprovođenje lovnog turizma. Ova lovišta se prostiru na površinama od 1.578.945 ha ili 73,33% od ukupnih lovnih prostora u Vojvodini (Tabela 2).

Tabela 2. Struktura turističkih lovišta u Vojvodini

Subjekt koji gazduje turističkim lovištem	Broj lovišta kojim gazduje	Površina lovišta u hektarima	% od ukupne površine lovnih prostora
Lovački savez Srbije (posredstvom lovačkih udruženja)	38	1.428.570	66,36
Vojska Srbije	2	7.924	0,37
Javno preduzeće „Vojvodinašume“	14	108.979	5,05
Javno preduzeće „Nacionalni park Fruška gora“	1	25.764	1,19
Preduzeća koja gazduju ribnjacima	6	4.739	0,22
Poljoprivredno gazdinstvo AD „Zobnatica“	1	2.537	0,12

(Izvor podataka: Anketirani korisnici lovišta)

Na lovnoturističkom **tržištu** Vojvodine prisutna je diskrepanca između ponude i tražnje. Analize kompetentnih ukazuju na činjenicu da ponuda divljači za komercijalni odstrel znatno prevazilazi iskazane potrebe potencijalne lovnoturističke klijentele. S druge strane, ne mali broj korisnika lovišta iskazuje znatno veću ponudu divljači za komercijalni odstrel nego što to principijelno i održivo lovno gazdovanje dozvoljava. Budući da se divljač, koja je delimično obnovljiv resurs, odstrelom u okviru lovnog turizma „troši“ i lovnoturistička ponuda je limitirana brojnošću (i asortimanom) divljači. Zbog toga je neophodno da lovnoturistička ponuda bude bazirana na planovima odstrela makrogeografski (po regionima, za celu Pokrajinu) i mikrogeografski (po revirima, lovištima). Ovo je u skladu sa principijelnim opredeljenjem za očuvanje biodiverziteta i održivim razvojem lovstva, pa bi svaki tretman lovne divljači u turističkoj ponudi, kao neograničenog i neiscrpnog resursa, bila, sa aspekta percepcije potencijalnih turista nerealna odnosno neozbiljna, sa aspekta zaštite prirode veoma štetna, a sa aspekta interesa lovstva kontraproduktivna, osebno kad su u pitanju autohtone vrste divljači, koje se ne proizvode ili uzgajaju u farmama ili ograđenim lovištima (gaterima), kao što su zec, jarebica, srna i dr.

Pored ovog, na lovnoturističkom tržištu Srbije i Vojvodine prisutan je veliki broj posredničkih agencija, od kojih je znatan broj ilegalnih (neregistrovanih), što generiše postojanje tzv. crnog tržišta, a ova okolnost ima za implikaciju, između ostalog, nepotpunu i netačnu evidenciju odstrela kako na mikro (svako konkretno lovište), tako i na makro (Vojvodina, Srbija) planu. Tome doprinosi i činjenica da se ni jedna institucija u Vojvodini, pa ni u Srbiji, ne bavi objedinjenom evidencijom odstrela divljači, pa ni turističkog prometa iste. To nije u obavezi da čini ni Republički zavod za statistiku, što je jedna od manjkavosti sada važeće normativno-pravne regulative.

Svi ovi napred naznačeni nedostaci i problemi lovstva i lovnog turizma pogodovali su određenim negativnim pojavama, kao što su: krivolov i slična ponašanja suprotna zakonima (o lovstvu, zaštiti prirode, turizmu, oružju i municiji i dr.), korupcija, razne afere tipa „Balkanske ptice“ i dr. Kada se tome dodaju opravdane reakcije nevladinih organizacija za zaštitu divljih životinuja, kao i neke neprincipijelne jednostrane i nedobronamerne isključivosti pojedinih od njih, a koje u suštini ne idu u prilog zaštitde divljači i očuvanja biodiverziteta odnosno biološke ravnoteže, već favorizovanju pojedinih predatorskih vrsta u odnosu na „plemenite“ vrste divljači, nije čudo što je danas opštedruštveni tretman lovnog turizma neadekvatan njegovim ekološkim, ekonomskim, kulturnim i drugim potencijalima.

Bez obzira na sve probleme koji prate lovni turizam Vojvodine, ovaj vid ekonomske delatnosti ima svoje realne perspektive, koje se ogledaju u činjenici da je, kako je napred naznačeno, prisutan sve veći interes ne samo domaće, već i inostrane lovnoturističke klijentele za usluge naših (posebno vojvođanskih) lovišta. Perspektiva lovnog turizma leži i u činjenici da je isti, kako ističe Šelmić (str. 16), najpropulzivniji način unovčavanja divljači, jer predstavlja prodaju divljači „franko lovište, dakle franko mesto proizvodnje, bez troškova ambalažiranja, transporta, rizika i dr.“, pri čemu kupac (turista-lovac) koji „preuzima“ (lovi) „ovu specifičnu robu plaća ulazak u lovište i sve troškove

preuzimanja (organizovanja lova, spremanja lovine i trofeja, a takođe i troškove boravka (pansion, vanpansionske usluge)!“ Ovako ostvareni prihodi usmeravaju se na veštačku proizvodnju, nabavku i introdukciju odnosno reintrodukciju pojedinih vrsta lovne divljači u lovišta radi uvećavanja matičnih fondova populacija datih vrsta, unapređivanju stanišnih uslova egzistencije divljači, održavanje i izgradnju lovnih i turističko-receptivnih objekata u lovištima i dr. Stoga se lovni turizam s pravom smatra glavnim generatorom razvoja lovstva, očuvanja biodiverziteta divljači i očuvanja prirode i životne sredine.

Perspektivu lovnog turizma ne negiraju ni realni skeptici iz redova teoretičara i praktičara ču lovstvu, pa se i oni slažu u tome da s eu budućnosti subjekti lovnog gazdovanja (korisnici turističkih lovišta, posrednici i dr.) trebaju „orijentirasati na ponudu koja je najviše tražena na lovnoturističkom tržištu i koju je moguće najlakše realizovati, najviše u odnosu na restriktivne propise Evropske unije. To je u prvom redu ponuda srndaća i druge krupne divljači (’trofejski odstrel’), zatim pernate divljači iz letnjeg lova (grlice, prepelice, divlje patke) proširujući postepeno sa povećanjem brojnosti gajenih vrsta i obilnijom ponudom drugih vrsta sitne divljači, u prvom redu fazana.“ (Šelmić, str. 18). Prema nekim procenama kompetentnih (naučnih radnika, organa nadležnih za lovstvo i turizam, lovačkih organizacija) projektuju se za period od narednih desetak godina u Vojvodini u proseku poseta oko 3.000 stranih lovaca-turista i prihod od oko 2.000.000 evra godišnje.

4. ZAKLJUČAK

Iz napred navedenog očigledno je da su prirodni lovni i turistički potencijali lovišta Vojvodine respektivni i da predstavljaju solidnu osnovu za uspešno i održivo sprovođenje i dalji razvoj lovnog turizma. Međutim, i pored ostvarenih određenih pretpostavki u domenu materijalno-tehničkih i ljudskih (kadrovskih) resursa i transfera znanja, kao i normativno-pravne regulative, u istima su prisutni određeni nedostaci objektivne i subjektivne prirode, koji limitirajuće uplivišu na ukupne rezultate lovnog privređivanja i posebno turističkog prometa u vojvođanskim lovištima.

U cilju eliminisanja napred navedenih nedostataka i problema u funkcionisanju vojvođanskih lovišta, kao turističkih destinacija, i povratka izgubljenog imidža istih, bilo bi neophodno u što kraćem roku sprovesti sledeće:

- upodobiti normativno-pravnu regulativu lovstva i lovnog turizma aktuelnim propisima Evropske unije;
- na bazi relevantnih sistemskih rešenja iznaći adekvatne oblike, odnosno načine gazdovanja lovištima, u potpunosti kompatibilne savremenim tržišnim zakonitostima u oblasti lovnog turizma;
- adekvatnim investicijama unaprediti materijalno-tehničku bazu lovnog turizma, kako bi ista zadovoljavala savremene standarde u ovoj oblasti turističke privrede;
- adekvatnom obrazovnom politikom i permanentnim usavršavanjem podizati nivoe stručne osposobljenosti i edukovati nedostajuće profile kadrova i drugih zaposlenih u turističkim lovištima, lovnoturističkim agencijama, lovačkim i turističkim organizacijama;
- intenzivirati naučnoistraživački rad na projektima lovstva, odnosno lovnog turizma, posebno onih sa problematikom marketinga, menadžmenta i turističke valorizacije lovišta i dr.

LITERATURA

1. Antonić, D., Beuković, M. (2007): Lovačka organizacija Vojvodine, Lovački savez Vojvodine, Novi Sad
2. Bakić, O. (2000): Marketing u turizmu (III izdanje), Ekonomski fakultet, Beograd
3. Beuković, M., Popović, Z., Zeremski, M., Novkov, M., Đaković, D. (2004): Sadašnje stanje i perspektive lovnog turizma u Vojvodini, „Lovačke novine“, novembar 2004, Novi Sad
4. Bugarski, D. (1972): Lovni turizam u Vojvodini, PMF, Beograd (tekst magistarske teze)
5. Prentović, R. (2005): Lovni turizam, PMF – Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad
6. Prentović, R. (2004): Nastavak i razvoj lovnog turizma u našoj zemlji, „Turizam“, br. 8, Novi Sad

7. Prentović, R. (2005): Lovnoturistički proizvod, „Turizam“, br. 9, Novi Sad
8. Prentović, R. (2005): Lovni turizam i održivi razvoj, Zbornik radova sa naučnog skupa „Srbija i savremeni procesi u Evropi i svetu, Tara 2005“, Geografski i prirodno-matematički fakulteti Srbije, Beograd
9. Prentović, R. (2005): Turistički aspekti lovačkih manifestacija, Zbornik radova Departmana za geografiju, turizam i hotelijerstvo, br. 33-34, Novi Sad
10. Prentović, R. (2006): Osnovi lovstva (univerzitetski udžbenik), PMF – Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad
11. Prentović, R. (2006): Lovište – svojevrsna turistička destinacija, „Turizam“, br. 10, Novi Sad
12. Prentović, R. (2006): Bitni aspekti edukacije u lovstvu i lovnom turizmu, Zbornik radova Departmana za geografiju, turizam i hotelijerstvo, br. 35, Novi Sad
13. Prentović, R. (2007): Hunting Tourism Resources of Vojvodina, Zbornik radova sa Međunarodne konferencije, Strateški razvoj turizma u XXI veku, Ohrid, 25-26.maja 2007.godine, Zbornik radova (Copact disk) sa naučnog skupa, Ohrid
14. Prentović, R. (2007): Mogući model valorizacije lovnoturističkih destinacija, „Turizam“, br. 11, Novi Sad
15. Prentović, R. (2007): Normativno-pravna regulativa lovnog turizma, Zbornik radova Departmana za geografiju, turizam i hotelijerstvo, br. 36, Novi Sad
16. Prentović, R., (2009): Agencijsko poslovanje u lovnom turizmu, Zbornik radova Departmana za geografiju, turizam i hotelijerstvo, PMF, Novi Sad
17. Puzović, S. (2002): Afera „Balkanske ptice“, „Trag“ (proleće), Novi Sad
18. Šelmić, V. (2002): Lovni turizam – juče, danas, sutra, „Trag“ (proleće), Novi Sad
19. Vidak, D. (2007): Neophodnost promene načina gazdovanja lovištima u Vojvodini, „Turizam“, br. 11, Novi Sad

HUNTING GROUNDS IN VOJVODINA AS A TOURIST DESTINATION

RISTO PRENTOVIĆ

Faculty of Sciences, Univerisy of Novi Sad, 21000 Novi Sad, Serbia

It seems obvious from the factors discussed above that natural hunting and tourism potentials of hunting grounds in Vojvodina are recognized and therefore represent a solid base for succsessful and sustainable implementation and further development of huntig tourism activities. However, apart from the certain realized assumtion in domain of material-tehnical and human resources and knowledge transfer, as well as normative legal regulation, there are certai objective and subjective weaknesses which limit the total outcome of hunting economy and especially tourist turnover in hunting grounds of Vojvodina.

With the aim of elimination of those weaknesses and problems in functioning of hunting grounds in Vojvodina as tourist destination, it would be necessery to apply the following measures as soon as possible:

- To adjust the normative legal act for hunting and hunting tourism to current regulations in the European Union;
- On the basis of systematic tools, to search for adequate options for hunting grounds management that fully comply with contemporary maret demands in the field of hunting tourism;
- To improve the material-tehnical base of hunting tourism by appropriate investments in order to comply with modern standards in this field;
- To raise the level of professionalism and educate the required profiles of staff in hunting grounds, travel agends, hunting and tourist organizations;
- To intensify scientific research on the projects in hunting and hunting tourism, especially referring to problems in marketing, management and tourist valorization of hunting grounds etc..

СЕКЦИЈА Г

ГЕОГРАФИЈА У ПЛАНИРАЊУ ПРОСТОРА И ОДРЖИВОМ РАЗВОЈУ

MIODRAG VUJOŠEVIĆ UDC: 711(497.11)

NOVO EVROPSKO PROSTORNO PLANIRANJE ODRŽIVOG RAZVOJA, EVROPSKI PLANSKI DISKURS I OBNOVA STRATEŠKOG UPRAVLJANJA U SRBIJI: NEKOLIKO POREĐENJA[1]

Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, 11000 Beograd, Srbija

Apstrakt: Novo evropsko planiranje obnavlja se od druge polovine 1990-tih godina, što se manifestuje kroz donošenje većeg broja razvojnih i srodnih dokumenata. U nastojanju da se formira kao zajednički strateški okvir za veći broj sektora, na nivou Unije postepeno se izgrađuje prostorno planiranje održivog razvoja. Ono još uvek nije razvijeno kao jedna od nadležnosti Evropske unije, već za sada ostaje u zemljama-članicama. O raznim mogućnostima vodi se intenzivan profesionalni i politički diskurs. Nakon sloma strateškog istraživanja, mišljenja i upravljanja, u Srbiji se razvojno planiranja postepeno obnavlja, u čemu su od koristi i pojedina evropska iskustva i pouke. Nedavno doneti *Prostorni plan Republike Srbije 2014-2021.* (2010) predstavlja najnoviji pokušaj da se pojedine evropske kategorije primene i u Srbiji, slično ranijem *Prostornom planu Republike Srbije* (1996), uz isto otvoreno pitanje stvarne političke volje da se uspostavi novi strateški okvir za razne opšte i sektorske razvojne politike, i da se uz to on i efektivno implementira.
Ključne reči: novo evropsko prostorno planiranje održivog razvoja; teritorijalna kohezija i teritorijalni kapital; zajednički strateški okvir; planski diskurs; novi razvojni dokumenti; kriza strateškog istraživanja, mišljenja i upravljanja u Srbiji; raniji i novi državni prostorni plan

Abstract: New European planning has been renewed since the second half of 1990s, also manifested itself via the enacting of a number development and related documents. With a view to be established as a common strategic framework for a larger number of sectors, at the level of Union a spatial planning of sustainable development is gradually being construed, often by using some close and/or complementary categories as territorial cohesion, territorial capital, economic cohesion, social cohesion, etc. So far this planning has not been developed as a responsibility of the European Union, and is still kept as a competence of the member states. There has been a wide professional and political discourse on future options, also influenced by the present financial, economic and other crisis. Following the collapse of strategic research, thinking and governance, taking place in a longer period, in Serbia recently (2010) the Spatial Plan of the Republic of Serbia *2014-2021* (2010), a most recent attempt to introduce some European categories into Serbian planning, as did a similar *Spatial Plan of the Republic of Serbia* (1996), in the sequel paralleled by concomitant lack of real political will to define a new strategic framework for various general and sectoral policies, and for their effective implementation.
Key words: new European spatial planning of sustainable development; territorial cohesion and territorial capital; common strategic framework; planning discourse; new development documents; crisis of strategic research, thinking and governance in Serbia; the earlier and new national spatial plan

UVODNE NAPOMENE

U prostorno-planskoj i urbanističkoj struci, kao i u drugim oblastima novog developmentalizma (''održivog razvoja'') i envajronmentalizma (''politike zaštite životne sredine'') koje su s njima povezane, od pre deceniju ili dve u Srbiji se naglašava da i u ovim oblastima ona mora usklađivati svoje propise i razvojne dokumente sa dominantnom praksom u Evropskoj uniji. Od časa kada je to prvi put ustvrđeno, međutim, pokazalo se da, imajući u vidu suštinske razvojne razlike, naročito između Srbije i najrazvijenijih evropskih zemalja, iako možda osnovano, to nije ujedno i realistično, ili to nije uvek. U interpretacijama ove vrste, u prvi plan su došle upravo razlike u stepenu

[1] U ovom prilogu prikazani su neki rezultati istraživačnja u okviru projekta ''Održivi prostorni razvoj Podunavlja'', br. 036036, koji u periodu 2011-2014. godine finansira Ministarstvo nauke i tehnološkog razvoja (Ministarstvo nauke i obrazovanja) Srbije.

razvijenosti između evropskih zemalja koje prednjače u novim politikama i Srbije, jedne od najmanje razvijenih evropskihg zemalja, koja uz to, veoma zaostaje u procesima tzv. ''eko-eko'' (ekonomskog i ekološkog restrukturisanja), koji su u najrazvijenijim zemljama preduzimani već u nekoliko talasa (ciklusa), pa su one na taj način i znatno restrukrutisane.

U ovom prilogu, ovo pitanje razmotreno je sa stanovišta korespondencija između kategorija nove generacije evropskih i regionalnih dokumenata u oblasti održivog prostornog razvoja i razvojne stvarnosti Srbije, posmatrano kroz prizmu jednog upravo donetog (krajem 2010. godine) strateškog dokumenta u oblasti održivog prostornog razvoja, tj, *Prostornog plana Republike Srbije 2014-2021*, kao i sličnog strateškog dokumenta koji je bio donet sredinom 1990-tih godina, tj, *Prostornogi plana Republike Srbije* (1996), ali nije bio implementiran.

Najpre su ukratko prikazani osnovni trendovi u novom evropskom planiranju (1), zatim su navedeni ključni novi evropski prostorno-planski i s njima povezani strateški dokumenti (2), nakon čega su navedeni i osnovni pravci tzv. ''evropskog planskog diskursa'' (3). Zatim su upoređena dva srbijanska nacionalna prostorna plana, iz 1996. i 2010. godine (4). U zaključnim komentarima data je sumarna ocena pitanja korespondencije evropskih, regionalnih i srbijanskih strateških dokumenata, izvučeno je nekoliko pouka i ukazano je na mogućnosti i ograničenja za obnovu strateškog mišljenja, istraživanja i upravljanja u Srbiji.

1. NOVI RAZVOJNI DOKUMENTI EVROPSKE UNIJE KAO IZRAZ I SREDSTVO NOVE *EVROPSKE POLITIČKE GEOGRAFIJE* I TRAŽENJA NOVOG MODELA EVROPSKOG PLANIRANJA

U poslednjih desetak godina usvojen je veći broj razvojnih dokumenata Evropske unije, kao i nekoliko sveevropskih razvojnih inicijativa odnosno shema, koji po svom duhu, usmerenju i sadržaju predstavljaju **jednu novu generaciju dokumenata**. S jedne strane, oni čine najnoviju fazu u dugoj istoriji evropskog developmentalizma i, nešto kraćoj, istoriji envajronmentalizma. S druge, oni predstavljaju svojevrstan **instrument za ostvarenje misije i ciljeva Unije u periodu nakon pada Berlinskog zida**, među kojima je među najvažnijima širenje Unije na veći deo Evrope, u novom, sada – nadati se – emancipatorskom i modernizatorskom *Drang nach Osten-u*, koji se odvija pod geslom, koje, doduše, nije uvek javno i zvanično proklamovano, ''evropeizuj, prilagodi i disciplinuj'', a neretko i uz, najčešće prikrivene, natruhe svojevrsnog ''post-kripto-kolonijalizma'', barem prema nekim delovima Evrope, a naglašeno u zemljama tzv. Zapadnog Balkana, kao i uz naglašenu političku manipulaciju o **uslovima EU uključivanja-isključivanja**, kada je reč o prijemu u Uniju. Kroz dokumente o kojima je reč (kao i na druge načine, naravno), nastoji se na novom prostornom strukturiranju evropske teritorije u procesu širenja Evropske unije na zemlje bivšeg socijalizma, u čemu važnu, često pokretačku i inicijatorsku ulogu ima i ostvarivanje strateških interesa krupnog i drugog kapitala, a naročito transnacionalnih kompanija (TNK) i drugih najvećih kompanija najrazvijenijih evropskih nacija. Ova nastojanja veoma često su formulisana u duhu paradigme održivosti, koja cilja ka uravnoteženom socijalnom, kulturnom, ekonomskom i prostorno-ekološkom/envajronmentalnom razvoju, kao i međugeneracijskoj solidarnosti u tom pogledu, što treba da doprinese povećanju konkurentnost Unije i ukupnog evropskog kontinenta u međunarodnoj političkoj, ekonomskoj, kulturnoj i drugoj utakmici, ali i afirmisanj tzv. ''evropskih društveni model'', zasnovanog upravo na usklađivanju tzv. socijalne, ekonomske i teritorijalne kohezije itd.

S druge strane, kroz novu generaciju dokumenata reflektuje se nastojanje da se izgradi novo evropsko planiranje, na iskustvima: njegovog procvata tokom nekolikog decenija primene modela tzv. ''države blagostanja'' (''države socijalnog staranja''); njene potonje hipertrofije i krize; ''planiranja na raskršću'' (''planiranja-za-koje-se-piše-rekvijem''); skrajnutosti planiranja od početka 1980-tih godina, sa nastupom deregulacije i liberalizacije; i njegovom postepenom i selektivnom obnovnom, od druge polovine 1990-tih godina. Kroz raspravu o kojoj je reč pokrenuta su skoro sva strateška pitanja budućeg razvoja Evrope. O otvorenim opcijama se vode rasprave (''planski diskurs''),[2] kako u okviru planerske profesionalne odnosno akademske zajednice, tako i u okviru institucija-organizacija Unije. Donedavna otvorenost za veći broj mogućnih rešenja sada je unekoliko smanjena, ukorak sa

[2] U značenju: ''strukturisani višesmerni dijalog, otvoren i cikličan-nelinearan''.

smanjenim manevarskim prostorom za reforme, koji je nastao sa nastupanjem gloalne krize i nacionalnih kriza, najpre finansijske, a potom privredne i najšire društvene krize. Po svemu sudeći, kriza će suziti mogućnosti za primenu nekih rešenja koja polaze od strožijih ekoloških kriterijuma, znatnije prostorne ravnoteže i socijalne i druge kohezije, barem na kratak rok. Ima mnogo nagoveštaja da će u prvi plan doći **momenti jačanja konkurentnosti**. Integracija prostornog, urbanističkog i planiranja/politike zaštite životne sredine, kao zajedničkog strateškog okvira za usklađivanje politika razvoja u raznim oblastima, izgledna je samo na srednji i dugi rok.[3]

Iz dosadašnjih rasprava mogu se izvući razne i različite pouke i za, koja je postala svojevrsna ekonomska, ekološka, finansijska i, po svemu sudeći, dužnička **kolonija**, ili **polukolonija**, nekoliko najrazvijenijih evropskih i drugih zemalja.[4] Nasuprot dominantnim evropskim trendovima, Srbija je, nakon produženog perioda tokom kojeg doživljava slom strateškog mišljenja, istraživanja i upravljanja, (p)ostala jedna nerazvijena zemlja, uz to sa izrazito lošim razvojnim izgledima, i sa izrazito ugroženim tzv. ''teritorijalnim kapitalom''.[5]

Najznačajniji **sveevropski strateški dokumenti i dokumenti Evropske unije** nove generacije su sledeći:[6] 1) *Perspektiva prostornog razvoja Evrope. Ka uravnoteženom i održivom razvoju teritorije Evropske unije* (*ESDP*), kao svojevrstan **prostorni plan-strategija najrazvijenijih zemalja Evrope**, koji je donet 1999. godine. 2) Drugi je dokument Saveta Evrope iz 2000. godine, *Vodeći principi održivog prostornog razvoja evropskog kontinenta*, koji je donet na sastanku CEMAT-a u Hanoveru, 2000, a potvrđen i na sastanku u Ljubljani, 2003. 3) *Teritorijalna agenda Evropske unije. Ka konkurentnijoj i održivoj Evropi raznovrsnih regiona* jeste dokument Unije i **nastavak i korektiv *ESDP-a***. *Agenda* predstavlja pokušaj da se procesima koji su započeti *Lisabonskom strategijom* (2000; 2005) doda teritorijalna komponenta, u značenju tzv. **teritorijalne kohezije**, koja zajedno sa **socijalnom kohezijom** i **ekonomskom kohezijom** predstavlja jedan od stubova razvoja Evropske unije i jačanja njene konkurentske pozicije u međunarodnoj ekonomskoj, političkoj i kulturnoj utakmici. [7] (Analognu ulogu ima *Strategija održivog razvoja Evropske unije*, 2004). 4) *Lajpciška povelja o održivim gradovima*b*Evrope*, koja je sveevropski dokument. 5) *Evropska mreža opservatorija prostornog planiranja* (*ESPON 2013*), što je istraživačko-razvojni mega projekt, najveći u oblasti prostornog i envajronmentalnog planiranja/politike, koji čini informatičko-statističku i istraživačku podršku ostvarivanju većeg broja drugih dokumenata (još od donošenja *ESDP-a* u 1999. godini, nakon čega je donet prvi *ESPON 2002-2006*). Srbija nije bila uključena u projekt *ESPON 2002-2006*, kao što još uvek nije ni u *ESPON 2007-2013*.[8] 6) *Zeleni dokument o teritorijalnoj koheziji. Pretvaranje teritorijalnog diverziteta u snagu* je najnoviji dokument Evropske komisije u ovoj oblasti, od oktobra 2008, a nastao je sa ciljem da se otvori rasprava o svim otvorenim pitanjima teritorijalne kohezije. O *Zelenom dokumentu* još uvek se vodi rasprava, pa konačni izveštaj o njemu nije sačinjen, što je usporilo i nastupanje globalne krize. 7) Dva najnovija dokumenta iz šireg opsega evropskih politika takođe su relevatna za našu raspravu na ovom mestu: a) Prvi je *Evropa 2020 – Strategija pametnog, održivog i inkluzivnog rasta/Europe 2020* (2010). b) Drugi je *Investiranje u budućnost Evrope, Peti izveštaj o ekonomskoj, socijalnoj i territorijalnoj koheziji* (2010). Oba dokumenta

[3] Strukturna kriza preti globalnim privrednim kolapsom i **tektonskim političkim pomeranjima**, budući da je reč o opštoj krizi anglosaksonskog neoliberalnog modela utemeljenog na fetišiziranoj ulozi tzv. ''nesputanog tržišta'' i frontalnom potcenjivanju tobože ''preskupe'' države i nastojanju da se minimizuje njena uloga, a ne samo o još jednoj cikličnoj krizi, odnosno, cikličnim pomeranjima srednjeročnog karaktera.

[4] Za detaljniju raspravu o problemima razvoja Srbije, kao dela nove, tzv. ''unutrašnje evropske periferije'', odnosno, novog evropskog ''Divljeg Istoka'', koja opstaje kao apartan spoj rudimentarno razvijenog ''divljeg tržišta'', nedovršene privatizacije i tzv. ''proto-postsocijalističkog političkog pluralizma i nerazvijene demokratije'', videti u Vujošević, Zeković, Maričić (2010).

[5] Za detaljniju raspravu o ovom pitanju videti Вујошевић (2009).

[6] Za detaljniji prikaz i raspravu o primeni ovih dokumenata u Srbiji videti Vujošević (2010b).

[7] Za definicije teritorijalne kohezije, socijalne kohezije i ekonomske kohezije, i detaljniju raspravu o odnosu između ovih triju kategorija, a naročito o odnosu tzv. ''tvrdog'' i ''mekog'' teritorijalnog kapitala, videti Вујошевић (2009).

[8] Sada već završeni projekt *ESPON* nastavlja se, dakle, u periodu 2007-2013, koji je još ambiciozniji, širi i produbljeniji od prvog *ESPON-a*, uz promenu pojedinih naglasaka u odnosu na njega. Novi istraživačko-razvojni projekt sadrži pet prioritetnih programa, kao i 11 grupa pojedinačne aktivnosti. *ESPON 2013* realizuje se kroz strateški cilj Unije "evropska teritorijalna saradnja", u periodu 2007-2013, za 25 zemalja-članica Unije i za još nekoliko pozvanih zemalja (videti 'ESPON 2006 on the home straight – ESPON 2013 ready for takeoff', i 'The ESPON programme digs deeper – from MEGAs to the role of small and medium-sized towns', *Research News*, No.2/September 2006, Bundesamt für Bauwesen und Raumordnung).

označavaju novu etapu, jer su diktirani nastupanjem globalne krize i čine pokušaj da se na tu krizu odgovori. Iako, barem nominalno, predstavljaju nastavak ranijih strateških dokumenata, npr, *Lisabonske strategije*, oni efektivno znače njihovu znatnu reviziju i korigovanje strateških ciljeva, sa novim prioritetima, u uslovima imperativa prilagođavanja na krizu (koja, prema jednom od dokumenata, predstavlja ''savršenu oluju''), jer u prvi plan stavljaju pitanja ekonomske, socijalne i teritorijalne kohezije, i njihovog harmonizovanja, naročito sa stanovišta rešavanja problema nezaposlenosti, stimulisanja tražnje za održavanje dinamičnog biznisa i javnih investicija koje će tome pomoći.[9]

U novijim i najnovijim evropskim dokumentima,[10] ponavljaju se strateški ciljevi iz starih dokumenata, dodaju se neke nove interepretacije i naglasci i uvode se pojedini novi momenti. Reč je o desetak **zajedničkih strateških ciljeva** kao što su: 1) Uravnotežen i policentričan teritorijalni (regionalni) razvoj. 2) Jednakost u pristupu (pristupačnosti) znanju i infrastrukturi, na lokalnom i regionalnom nivou, kao i u okviru *TENs*. 3) Usklađen urbani i ruralni razvoj. 4) Zaštita prirodnog i kulturnog nasleđa. 5) Zaštita biološke raznovrsnosti. 6) Socijalna, ekonomska i teritorijalna kohezija. 7) Razvoj privrede zasnovane na znanju i inovacijama. 8) Razvoj tzv. ''niskougljeničke privrede''. 9) Jačanje konkurentskih sposobnosti regionalnih i lokalnih područja, odnosno njihovog tzv. teritorijalnog kapitala/regionalnog potencijala; itd.

Primena navedenih i drugih dokumenata ne ide bez teškoća, naročito kada je reč o **uspostavljanju održivog prostornog razvoja kao opšteg strateškog okvira za koordinaciju i integrisanje opštih i sektorskih politika**, delom zbog toga jer planiranje prostornog razvoja nije među izvornim nadležnostima Unije (prema njenim osnivačkim dokumentima), već predstavlja nadležnost zemalja-članica. Stoga implementacija ovih dokumenata **nije obavezujuća**, već oni većinom predstavljaju svojevrsne **krovne dokumente (''umbrella documents'')**, odnosno strateški okvir za koordinaciju politika iz drugih oblasti. Bez obzira na to, međutim, dosadašnje iskustvo u primeni novih pristupa i koncepata u Uniji jeste pretežno pozitivno, što se koristi kao glavni motiv za dalje širenje polja njihove primene. Ovo se naročito tiče primene koncepta održivosti, koji se u većini zemalja Unije, a i u jednom broju drugih evropskih zemalja, primenjuje kroz delatne, tj, konkretizovane, odnosno **operativne/analitičke koncepcije održivosti**.

U pogledu **uloge teritorijalne kohezije u programiranju politika Evropske unije**, naglašava se potreba koordinacije između svih sektorskih i teritorijalnih politika,[11] tj, saobraćajne, energetske (naročito u pogledu odnosa energetske efikasnosti, obnovljive energije i održivog razvoja), *Zajedničke poljoprivredne politike* (*Common Agricultural Policy*), politike zapošljavanja (*European Employment Strategy*), koja je integralni deo *Lisabonske strategije*, politike razvoja humanog (ljudskog) kapitala, pomorske politike, envajronmentalne politike (koja znatno i na mnogo načina utiče, putem regulatorne politike, na lociranje ekonomskih aktivnosti, obrasce korišćenja prostora, a sve više i na demografsko-prostorne obrasce), politike očuvanja biodiverziteta (npr., kroz *Akcioni plan Zajednice za biodiverzitet*, *Natura 2000* itd.), politike naučnih istraživanja (npr, kroz *ERA*/*European Research Area*) i dr.

Na koncu, novo planiranje, naročito kroz koncept **teritorijalne kohezije**, i nastojanje da se ova vrsta kohezije ostvaruje naporedo i balansirano sa **ekonomskom kohezijom** i **socijalnom kohezijom**, na novi način postavlja pitanje jednog od osnovnih strateških ciljeva regionalnog razvoja, tj, ujedno uravnoteženog i efikasnog regionalnog razvoja. Ovi tradicionalni ciljevi dobijaju novu

[9] Navedene dokumente prate i drugi. U *Evropi 2020.* i *Petom izveštaju* traži se da se doslednije radi na ostvarivanju ciljeva *Lisabonske strategije*, kao i na monitoringu njenog ostvarivanja kroz nacionalne dokumente i izbegavanju njenihg slabosti, tj, da Unija postane najdinamičnija ekonomija na svetu, konkurentna u međunarodnoj utakmici i zasnovana na znanju. *Evropa 2020.* ističe tri strateška prioriteta, tj, promovisanje veće efikasnosti u korišćenju resursa i ''zelenije'' privrede, uz to konkurentnije; i inkluzivan rast, tj, prioritetno ostvarivanje visokog stepena zaposlenosti, uz obezbeđenje ekonomske, socijalne i teritorijalne kohezije. Na osnovu toga, definisani su ključni ciljevi (svi kvantifikovani, da bi bili merljivi). Za ostvarivanje prethodnog, računa se na sedam najvažnijih inicijativa (izraženih kroz slikovite metafore, odnosno, slogane).

[10] Pored navedenih, od značaja je i veći broj regionalnih strateških inicijativa, shema i dokumenata, za manja ili veća područja. Za detaljniji prikaz, videti Vujošević (2011).

[11] Ovde je važno naglasiti tri momenta: prvo, još uvek se ne raspolaže zaokruženim i detaljnim uvidom u obim, opseg i stepen uticaja raznih sektorskih politika Evropske unije i zemalja-članica na teritorijalnu koheziju; drugo, evidentno je da razne sektorske politike imaju različit uticaj na teritorijalnu koheziju, odnosno na teritorijalni-regionalni razvoj uopšte; i treće, ovde se naglašava da *Zeleni dokument* nema nikakvih finansijskih implikacija u pogledu postojećeg finansijskog okvira za politiku kohezije Evropske unije (koji je, inače, predmet razmatranja upravo od strane Komisije).

dimenziju, kroz nastojanje da se planiranjem i drugim strateškim upravljanjem ublaže negativna dejstva izgradnje i širenja *Jedinstvenog evropskog tržišta*.

Još jednom, novija evropska praksa dovela je do nekoliko talasa tzv. **ekonomske i ekološke modernizacije** u tim zemljama – koje je, *nota bene*, Srbija propustila usled događaja od kraja 1980-tih/početka 1990-tih godina – i do stvarnih poboljšanja odnosno ostvarivanje efektivne održivosti u mnogim oblastima. Pored toga, Srbija je ostala izvan još jednog važnog evropskog trenda, naime, izvan velikog povratka strateškom mišljenju, istraživanju i upravljanju, u okviru navedenog **pomaka od vladanja-vlasti ka upravljanju**, u kome obnova legimiteta planiranja na novim osnovama čini jednu od najvažnijih manifestacija.

2. GLAVNI TOKOVI U EVROPSKOM PLANSKOM DISKURSU

Prvi pokušaji i nastojanja da se prostorno planiranje formalizuje i institucionalizuje kao deo nadležnosti na nivou Unije, započeti su pre dvadesetak godina. Danas (2011) se može konstatovati da je, u pogledu uticaja na druge politike, evropsko prostorno planiranje ostvarilo samo neke, možda tek početne rezultate, najpre oko glavnih ciljeva, tj, bolje koordinacije sektorskih politika, dok se u mnogim sektorima napredak ostvaruje većinom na osnovu tehničkih i srodnih poboljšanja. Više napretka ima u pogledu pogranične, međuregionalne i transregionalne saradnje, na primer, u envajronmenalnim pitanjima, tehničkoj infrastrukturi, urbanim mrežama i dr. Novo prostorno planiranje je više uspelo u pojedinim zemljama-članicama Unije, gde sve više utiče na definisanje nacionalnih i regionalnih okvira strateškog prostornog planiranja. Ovo se najpre odnosi na zemlje odnosno regione sa jakom tradicijom regionalnog-ekonomskog odnosno prostornog planiranja (Francuska, Nemačka, Holandija, Danska itd), ali i u njima se smenjuju **proevropski i manje evropski** talasi, što se odnosi i na pojedine zemlje koje nemaju naročito razvijenu tradiciju planiranja (Irska, Škotska, Španija, Italija, Portugal i dr). Među novim članicama Unije, u kojima se razvijaju razni **tranzicijski planski modeli** (Mađarska, Poljska, Češka i dr), svakako jača uticaj novijih evropskih ideja o prostornom planiranju, najviše u Sloveniji. Još jednom, Srbija u tom pogledu veoma zaostaje.

U Evropi već u podužem periodu traje diskurs o ključnim otvorenim pitanjima evropskog prostornog planiranja, ali je njegov uticaj na vođenje evropskih politika još uvek slab, bez formalizovanog statusa prostornog planiranja na najvišem nivou Unije. Zapravo, treba reći da je ‘’evropsko prostorno planiranje još uvek u nastajanju’’ (po jednoj formulaciji, ‘’voz za koji niko ne zna kuda ide i gde će se zaustaviti’’). Za sada je njegova konstitucionalna i institucionalna osnova slaba, jer član 16 *Sporazuma iz Amsterdam*a i *Sporazuma iz Nice* još uvek čine jedinu formalnu osnovu za teritorijalnu koheziju Evropske unije kao jedan od ‘’servisa od opšteg interesa’’. U tom pogledu, institucionalna pozicija teritorijalne kohezije, koja se, kako je to već rečeno, odnedavno koristi kao sinonim za evropsko prostorno planiranje, bolja je od one koju u ovom času ima planiranje, koje se nalazi **na periferiji glavne političke igre** u politikama Evropske unije, i za sada je skrajnuto iz glavne političke arene (što ne znači da ubrzo ne može biti obnovljeno interesovanje za njega). Na neki način, pozicija prostornog planiranja je paradoksalna: putem nečega što nije deo **glavnog klastera politika Evropske unije**, nastoji se uticati na glavne politike tog klastera, naročito sektorske, a tek treba videti da li je to mogućno učiniti, i na koji način.[12] Prema Waterhout (2008: 98-122), na delu je rasprava o nekoliko koncepata, a glavni **narativi** su sledeći:

- U konceptu ‘’Evropa u ravnoteži’’, naglašeni su redistributivni aspekti, zarad smanjivanja regionalnih razlika među evropskih područjima, odnosno, područjima Unije, razvoja policentričnosti (a time i konkurentnosti), razvoja zona ekonomske integracije, bolje prostorne teritorijalne kohezije i pravičnosti, jačanja tzv. teritorijalnog kapitala evropskih gradova, područja i država itd.
- Iako se o **’’koherentnosti evropskih politika’’** govori u već podužem periodu, u tom pogledu ostvareno je veoma malo, a najviše u pogledu uvođenja tzv. **’’ocene teritorijalnog uticaja’’** u aktivnostima Evropske Komisije.

[12] Za detaljniju raspravu o ovom i s njim povezanim pitanjima videti Vujošević, Petovar (2010).

- U konceptu **''konkurentna Evropa''**, reč je o jačanju konkurentnosti ukupne Evrope, kao i njenih pojedinačnih regiona, u čemu se manje naglašava ravnoteža, a više aktivnosti regiona na sopstvenom jačanju. Ova vizija obuhvata dobro strukturiranu i diversifikovanu evropsku teritoriju, koja će se razvijati na osnovu jačanja teritorijalnog kapitala dinamičnih gradova i regija, konkurentnosti i saradnje među gradovima-regionima. Kroz obnovljenu *Lisabonsku povelju* (2005) narativ o konkurentnosti čvrsto je povezan sa onim o teritorijalnoj koheziji (Waterhout, *op. cit.*)**.**
- Možda najbrže jača koncept ''**zelene i čiste Evrope''**. Dok su u njegovom promovisanju u početku prednjačile samo nordijske zemlje, Nemačka i Irska, krug njegovih podržavalaca se veoma širi u poslednjih nekoliko godina, a naročito od kada je Danska uvela i počela primenjivati koncept ''prostorno-ekološke ravnoteže'', naporedo sa nekoliko pratećih koncepata kao što su decentralizovani-policentrični urbani razvoj (zarad sputavanja tzv. ''nekontrolisanog urbanog širenja''), razvoj koridora, envajronmentalno povoljni (''održivi'') razvoj energetike i saobraćaja, ''kompaktni gradovi'', ''održivi urbani dizajn'', održivi razvoj ruralnih područja, ''brown-fields development'' (naročito za generisanje novog zapošljavanja), ''održivi biznis'', ''kreativni gradovi/regioni'', zaštita javnog prostora,''održivi turizam'' itd, (sve na liniji razrade i primene *Izveštaja Bruntlandove* iz 1987. godine) i *Lajpciških principa o održivom razvoju Evrope* (1997), odnosno, u nastojanju da se povežu prostorni i envajronmentalni aspekti razvoja, kao ''prirodni saveznici'' u integrisanju sektorskih politika.
- Velika rasprava vodi se i oko tzv. **''**planiranja zasnovanog na znanju'', koje nekako prati ''razvoj privrede zasnovane na znanju''. Na uvođenju ovog principa naročito su nastojali planeri, insistirajući da se prostorna politika mora zasnivati na solidnoj saznajnoj građi, a naročito na tzv. ''tvrdim naučnim činjenicama''. Ovome je dosta doprinelo razočarenje planera zbog slabe implementacije *ESDP-a*, pa se nastojalo da se za pripremanje *Teritorijalne agende* i *Teritorijalnog stanja i perspektiva* obezbedi bolja osnova, ako baš ne ''tvrda naučna građa'', ono barem ''bolje planske informacije''.[13]

Najnovija kriza neoliberalnog regulacijskog modela utiče i na planski diskurs o kojem je ovde reč, što se naročito reflektuje na suprotstavljanja između pristalica **veće konkurencije** i pristalica **veće regionalne ravnoteže**. Dok prvi više polažu na liberalni anglo-saksonski model razvoja i upravljanja, zasnovan na delovanju tzv. ''slobodnog/nesputanog tržišta'' i ''što manjem uplitanju vlade'', oni koji naglašavaju značaj međuregionalne razvojne ravnoteže (kao i tzv. ''prostorne pravde'', bržeg razvoja nerazvijenih područja itd.) privrženiji su tzv. francuskom (''dirižističkom'') modelu. U institucionalnom i organizacionom pogledu, sada najveću ima obezbeđenje tzv. ''usluga od opšteg interesa'' (kao jedan od konstitucionalnih ciljeva Uniji), u čemu se računa da će ostvarivanje ovog cilja ''automatski'' dovesti do jače teritorijalne kohezije – koju, stoga, i ne treba posebno pominjati, jer je takođe još uvek apstraktna i nedovoljno objašnjena.

Na pravac i sadržaj diskursa o novom planiranju svakako utiču i neke novije prostorne tendencije u Evropi (na osnovu *ESPON*, 2006). Naime, u prostornoj strukturi Evrope još uvek dominira ''pentagon/petougao'' (u nemačkom: *Städtefünfeck*), budući da u EU-27, tj, nakon primanja 12 novih članica, ovo područje još uvek stvara 46,5% BDP-a, a obuhvata 1/3 stanovništva, na samo 14% teritorije. U ranijem periodu, do primanja novih članica, navedeni ''pentagon'', sa područjima Londona, Pariza, Milana, Minhena i Hamburga – svojevrsno evropsko urbano/regionalno jezgro – zauzimao je 20% ukupne površine Evropske unije, brojao oko 40% ukupnog stanovništva i stvarao ne manje od 50% BNP, čime je stvarna ekonomska integracija najviše bila podmakla upravo u njemu. U

[13] U ''podtekstu'' rasprave, već u podužem periodu ključno mesto, među navedenim kategorijama, zauzma koncept **teritorijalog razvoja i upravljanja**, o kojem se raspravlja od početka 1990-tih godina, da bi, na koncu, 2007. godine bila usvojena *Teritorijalna agenda*, sa **tri osnovna prioriteta u pogledu teritorijalne kohezije**: 1) Fokusiranje nacionalnih i regionalnih politika na maksimalnom (što boljem) korišćenju teritorijalnih resursa (''territorial assets''). 2) Jačanje veza između raznih teritorija, i njihova integracija, kroz promovisanje saradnje i razmene. 3) Jačanje konzistentnosti EU politika koje, kako se to naglašava, ''imaju teritorijalni impakt'' (tj., uticaj)**.** Za detaljniju raspravu o nastajanju i ulozi ove teme u evropskom planskom diskursu videti Vujošević, Petovar (2010).

najnovijem periodu, međutim, severno područje Evrope postaje skoro isto razvijeno , naročito ako se ocenjuje iz ugla *Lisabonskih ciljeva-agende*, tj, konkurentnosti i održivosti.[14]

Sumarno, iz gorenavedenih komentara lako se može razaznati da se svi glavni *narativi* barem delom preklapaju, ali u pojedinim elementima i sukobljavaju, pa, izvesno, treba očekivati sve oštrije raprave, možda upravo zbog neizvesnosti u pogledu institucionalizacije politike teritorijalne kohezije na nivou Unije. Takođe, treba očekivati dalje rasprave o tome kako uravnotežiti dva osnovna cilja kohezije stimulisanje razvoja (1) manje razvijenih (udaljenih, zabačenih itd) regiona, na način da to ne ograniči podršku razvoju već razvijenim područjima, i (2) najrazvijenijih, u generalnom okretanju kao tzv. ''politici zasnovanoj na podsticajima''. Ovo pitanje je od centralne važnosti i za politiku regionalnog/teritorijalnog razvoja Srbije.

3. DVA POKUŠAJA USPOSTAVLJANJA STRATEŠKOG PROSTORNOG OKVIRA: *PLAN* IZ 1996. GODINE I *PLAN* IZ 2010. GODINE

Prostorni plan Republike Srbije donet je *Zakonom* 1996. godine, skoro 30 godina nakon odluke o njegovoj izradi.[15] Osnovna uloga *Plana* bila je da se njime uspostavi strateški okvir za dugoročnu politiku organizacije i uređenja prostora u Republici. Osim toga, *Planom* je obuhvaćeno i mnoštvo elemenata envajronmentalne politike i socioekonomskog razvoja. U času kada je donet, *Plan* je predstavljao ''fizički plan'' strateškog razvoja na nacionalnom (državnom) nivou u oblasti organizacije, korišćenja i uređenja prostora, urbanizacije i uređenja naselja, korišćenja prirodnih resursa, zaštitu i korišćenja područja od posebnog značaja i zaštite koridora osnovnih infrastrukturnih sistema. Uz to, on je sadržao i mnoštvo odredbi o dugoročnoj envajronmentalnoj politici, kao i onih o strateškom socijalnom, demografskom i ekonomskom razvoju. U vreme donošenja računalo se s tim da će ubrzo biti izrađeni i usvojeni i drugi dokumenti opšteg i sektorskog razvoja, te da će na taj način biti formirana celovita i zaokružena osnova za integralno usmeravanje razvoja Srbije, a da će *Plan* biti strateški okvir za integrisanje svih sektorskih i drugih politika koje imaju prostorne implikacije i konsekvence. Ukupno, ovaj dokument bio je **''više od plana''**, pogotovo jer je sadržao mnoštvo raznih odredbi o razvoju u drugim oblastima. Pokušano je, zapravo, da se integralno regulišu elementi iz triju, inače tradicionalno odvojenih i manje ili više neuspešno usklađenih oblasti razvoja, tj., prostornog/naseljskog, ekonomskog i envajronmentalnog. Osim toga, jedna od osnovnih namera *Plana* bila je da se zaštiti prostor Srbije kao javno dobro, odnosno da se štite javni interesi u korišćenju prostora.

***Plan* je u mnogom pogledu bio ''evropski''**, barem kao anticipacija pojedinih docnijih događaja. Naglašavamo da je na pripremnoj konferenciji za donošenje *ESDP-a* (Beč, novembar 1998) *Plan* ocenjen kao ''evropski konvencionalan'', što će nam ovde poslužiti da ustvrdimo da je on mogao biti dalje razvijan u duhu nastupajućeg ''evropskog planiranja održivog prostornog razvoja'' (videti Faludi, 2002), naime, da se nastavilo sa radom na *Planu*, i da tok kasnijih događaja nije pošao drugim, a u jednom delu i destruktivnim pravcem (sa bombardovanjem zemlje od strane vojnog saveza NATO-a u proleće 1999. godine). Naime, tada je Srbija bila jedina od svih bivših socijalističkih zemalja koja je raspolagala upravo usvojenim nacionalnim strateškim dokumentom u oblasti prostornog razvoja.

S druge strane, samorazumljivo, u *Planu* iz 1996. godine nisu korišćene planske kategorije koje su novijeg datuma i u evropskoj planskoj praksi (npr, ''teritorijalni kapital'', ''socijalna, ekonomska i teritorijalna kohezija'', ''policentrični razvoj'', ''održivi prostorni razvoj'', ''pristupačnost znanja i infrastrukture'', itd.), ali je korišćeno mnoštvo drugih kategorija, koje su u visokom stepenu podudarne sa docnijim ''evropskim'' konceptima (na primer, ''prostorno-razvojni potencijali'', ''regionalni potencijali'', ''prostorna ravnoteža'', ''koncentrisana dekoncentracija'', itd). Ono što je veoma važno jeste da je stepen ostvarivanja *Plana* najmanji upravo kada je reč o tim kategorijama, ili, drugačije rečeno, stanje je najviše pogoršano upravo u pogledu ostvarivanja tih koncepata. U tome, najmanje je bio razrađivan ekonomski instrumentarijum za ostvarivanje *Plana*.

[14] Uz to, konture ''pentagona'' su se unekoliko rastegle, pa se on sada širi ka Mančesteru, Đenovi, Veneciji i Berlinu, što čini tzv. ''uvećani pentagon''.
[15] *Просторни план Републике Србије*, ''Службени гласник Републике Србије'', 13/1996.

Plan iz 1996. godine, dakle, nikada nije programirano, organizovano i sistematski sprovođen, niti je za to bila obezbeđena sva neophodna podrška. On je tipičan primer razvojnog dokumenta čiji se nominalni (deklarisani) ciljevi nisu podudarali sa stvarnim ciljevima ključnih aktera koji su uticali na njegovo pripremanje, donošenje i ostvarivanje, odnosno tipičan primer jednog **politički instrumentalizovanog razvojnog dokumenta**, za koji nije postojala politička volja koja je neophodna u ovakvim razvojnim poduhvatima (pored drugih uslova), a izostale su sve tri: prvo, da se donete planske odluke i implementiraju; drugo, da se prostorno-ekološki faktori (razlozi, principi i kriterijumi) uzimaju u obzir u koncipiranju i izvođenju tranzicijskih reformi; i treće, da se preduzmu institucionalne i organizacione promene i obezbede druge podrške na nacionalnom i subnacionalnim nivoima za ostvarivanje strateških odluka.

U tome, odlučujuću ulogu trebalo je da ima **visoki profesionalizam stručnjaka u formiranju saznajne građe**, kao i nastojanje planskih i drugih vlasti da se u interpretiranju te građe napravi **radikalan otklon od dominirajuće manipulacije i tzv. ''sistematske i organizovane mobilizacije interesa i pristrasnosti''.**

Gorenavedene pouke nisu u svemu uzete u obzir prilikom izrade novog *Plana* (2010). Naročito je malo pažnje posvećeno istraživanju alternativnih modela budućnosti i ex ante evaluaciju razvojnih mogućnosti, što je potencirano tekućom globalnom i domaćom krizom i veoma nepovoljnim razvojnim izgledima Srbije. Na drugoj strani, a svako na iskustvu i poukama iz primene starog *Plana* (1996), novi *Plan* mnogo više pažnje posvećuje pitanjima implementacije.[16] Predviđena je i izrada posebnog *Programa implementacije Prostornog plana Republike Srbije* (kao i u slučaju *Plana* iz 1996. godine, što nije bilo realizovano), za podrobnije definisanje njegovog ostvarivanja (''bliže obaveze i smernice'') u pogledu: prioritetnih projekata (i dinamike njihove izrade, njihovog finansiranja i odgovrnosti za izvršenje); kriterijuma i indikatora za praćenje prostornih promena; revizije dosad donetih, raznih strateških dokumenata na državnom nivou; neophodne revizije zakona i drugih propisa; smernica za ostvarivanje *Plana* kroz druge dokumente razvoja i zaštite životne sredine; uputstava za prilagođavanje strateškog razvoja i upravljanja na regionalnom nivou; prostorno-ekoloških normi u ostvarivanju *Plana*; daljeg rada na prostorno-ekološkog azvoja i organizacije i uređenja prostora u uslovima produženog trajanja globalne krize; prioriteta u oblastima istraživačke podrške, institucionalnog i organizacionog prilagođavanja, informatičke podrške i izrade prostornih i urbanističkihplanova i ključnih dokumenata zaštite životne sredine; i indikatora za praćenje i ex post evaluacije ostvarivanja ključnih odredbi *Plana* – sve u skladu sa prioritetnim odredbama *Plana*.

Mi već sada, međutim, predviđamo da većina njegovih ključnih odredbi neće biti ostvarena. Naime, prema grubim procenama, samo za implementaciju strateških odredbi u oblasti tehničke infrastrukture i regionalnog razvoja potrebno je nekoliko desetina milijardi evra, što, naprosto, neće biti na raspolaganju tokom izgledne produžene krize, nedostatka sredstava u javnom sektoru i već izvesnih teškoća u servisiranju spoljnog duga.[17]

Još je možda entuzijastičniji, ambiciozniji i optimističniji, u odnosu na raspoloživa sredstva za implementaciju, najnoviji *Postkrizni model ekonomskog rasta i razvoja Srbije 2011-2020. godine* (2010), koji smo nedavno označili samo kao još jedan ''matematičko-statistički simulakrum'' nekih srbijanskih ''mejnstrim ekonomista'', dokument koji vrvi od ''fantomskih ciljeva'', neutemeljenih u mizernoj stvarnosti Srbije, i zasnovan na pristupu i metodogiji koju oni primenjuju u već podužem periodu, a koja je opisana kao ''ekstrapolacija nepostojećeg, predviđanje nemogućeg'' (Vujošević, 2010a), što je omiljen metod naših domaćih epigona međunarodnih gurua liberalne politikologije, socijalne filozofije i političke filozofije u već podužem periodu. Uz to, produžena kriza dodatno zaoštrava problem izbora prioriteta (kao jednog ''večitog problema u uslovima oskudice'') i njihovog međusobnog usklađivanja, u uslovima smanjenih materijalnih, ljudskih, institucionalnih i drugih resursa za upravljanje većim brojem ciljeva.

[16] Za detaljniji prikaz i raspravu o ovim pitanjima videti Vujošević (2010a), gde je podrobnije prikazan i sadržaj Plana, koji u tom pogledu predstavlja jedan konvencionalan-standardan dokument ove vrste, tj, državni-nacionalni plan održivog prostornog razvoja. Pre donošenja *Plana*, urađena je i usvojena (2009) *Strategija prostornog razvoja Republike Srbije*.
[17] Videti detaljniju raspravu o ovom pitanju u Vujošević (2010a).

ZAKLJUČNE NAPOMENE: SLOM STRATEŠKOG MIŠLJENJA, ISTRAŽIVANJA I UPRAVLJANJA U SRBIJI I MOGUĆNOSTI NJIHOVE OBNOVE PREMA EVROPSKIM KONCEPTIMA

Nakon stagnacije u 1980-tim godinama i privrednog i drugog kolapsa u 1990-tim godinama, u godinama međunarodnih sankcija i izolacije zemlje, Srbija je u periodu nakon 2000. godine ostvarila dinamičan ekonomski rast, koji je, međutim, većinom bio u formi ''rasta bez razvoja'', **koji nije u skladu sa paradigmom održivosti**. Velikim delom, socioekonomska dinamika rezultira je iz jednostrane, nekritičke i doktrinarne primene nekoliko neoliberalnih tranzicijskih dogmi, sprovođenih, tipično, bez ikakve *ex ante* evaluacije izglednih efekata raznih ''reformskih paketa'' i bez ocene uticaja na njen razvoj. Sada je Srbija jedna od najmanje razvijenih evropskih zemalja, deo tzv. ''unutrašnje evropske periferije'', izraženo bilo kroz opšte ekonomske, demografske i prostorne-regionalne pokazatelje (Vujošević, Spasić, 2007), ili kroz posebne indikatore održivog razvoja u užem smislu (*Национална стратегија одрживог развоја Србије*, 2008), jer je propustila skoro sve talase ''eko-eko'' (ekonomsko-ekološkog) i drugog restrukturisanja koji su se odvijali u razvijenijim i najrazvijenijim zemljama Unije. Korišćenje tzv. ''teritorijalnog kapitala'' Srbije je ugroženo, odnosno, iskorišćavanje njenog strateškog položaja na Koridoru VII i Koridoru X (možda i sutrašnjem Koridoru XI), tj, u četvorouglu Istanbul-Konstanca (zapadana obala Crnog mora)-Bar (Južni Jadran)-Solunski zaliv, i dodatno će to biti u izglednom dugom i tegobnom ''evropeizovanju izvan Unije i uz njenu ograničenu pomoć'' (prema Vujošević, Zeković, Maričić, 2010; Вујошевић, 2009). Osim toga, takođe različito od evropskih trendova, propušteno je i da se izvrši tzv. ''pomak od vladanja ka upravljanju'', i da se uvedu bolji i demokratskiji oblici komuniciranja na javnoj sceni, pa kod nas još uvek dominiraju **klijentelizam, manipulacija i paternalizam**, u okviru opšteg obrasca tzv. ''sistematske i organizovane mobilizacije interesa i pristrasnosti''. Kao posledica, u Srbiji dominira ''svojevrsna institucionalna skleroza'' i postoje velike teškoće u uspostavljanju nesputanog javnog diskursa o otvorenim pitanjima strateškog razvoja, usprkos relativnom napretku nakon 2000. godine. Za ključne razvojne probleme ne raspolaže se odgovarajućim instrumentima. Prema najnovijoj zvaničnoj proceni ("Уредба о утврђивању јединствене листе развијености региона и јединица локалне самоуправе за 2011. годину", *Службени гласник Републике Србије*, 69/2011), od pet makro regiona jedan je u grupi razvijenih regiona, Beogradski region, a svi svi ostali su u grupi nedovoljno razvijenih, sa BDP-om po stanovniku ispod republičkog proseka. Od ukupnog broja opština (''jedinica lokalnih samouprava''), samo 19 je razvijeno iznad republičkog proseka, a više od polovine ovih opština nalazi se u širem području ''srbijanske prostorne banane'', tj, šireg metropolskog područja Beograda i Novog Sada. Time Srbija ostaje zemlja sa najvećim regionalni razlikama u Evropi.

To što se kod nas u poslednjih dvadesetak godina skoro svi ključni problemi upravljanja i planiranja razvoja zapostavljeni, direktna je posledica ignorantskog odnosa naših političkih elita prema ovom pitanju. Zapravo, sada je čitava srbijanska ''postsocijalistička argonautika'' dovedena u pitanje, nakon toga što su ove elite u više navrata pokazale da su supstandardne i inferiorne u odnosu na probleme i zahteve sa kojima se društvo suočava, a uz to i sebične (jer rade prevashodno *pro domo sua*),[18] i da čine jedan od glavnih faktora **sloma strateškog mišljenja, istraživanja i upravljanja u Srbiji**.[19]

Na koji način je, onda, u ocrtanim uslovima, uopšte relevatan evropski planski diskurs? Mi nalazimo on može biti relevantan, pod uslovom da se u tome uvek vodi računa o **dejstvu kontekstualnih faktora**, od kojih se najvažniji tiču **niske ukupne razvijenosti**. Uz to, Srbiji predstoji ''evropeizacije izvan Evropske unije i uz njenu ograničenu pomoć'', što će dodatno otežati primenu evropskih koncepata, institucionalno i organizaciono usklađivanje sa Unijom i rešavanju ključnh razvojnih i drugih problema zemlje. Nadasve, mi smo naročito skeptični u pogledu modernizatorskih potencijala elita, što će biti dodatan otežavajući faktor (cf. Vujošević, 2009).

[18] Kao da naše elite nemaju predstavu o tome da je, još od sredine 17. veka, na vratima Većnice grada Dubrovnika bio ispisan diktum, namenjenen, dakako, većnicima, *Obliti privatorum, publica curate!*

[19] Za detaljnu raspravu videti Vujošević (2009).

LITERATURA-IZVORI

1. 'ESPON 2006 on the home straight – ESPON 2013 ready for takeoff', 'The ESPON programme digs deeper – from MEGAs to the role of small and medium-sized towns', *Research News*, No.2/September 2006, Bundesamt für Bauwesen und Raumordnung
2. M. Vujošević (2011), ''Noviji evropski i balkanski prostorno-razvojni dokumenti i *Prostorni plan Republike Srbije* (2010): pitanje korespondencije i problem integracije'', u *Balkan i EU*, 233-245, Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka, Beograd
3. M. Vujošević (2010a), ''Collapse of strategic thinking, research and governance in Serbia and possible role of the *Spatial Plan of the Republic of Serbia* (2010) in its renewal'', *SPATIUM*, 2/2010., 22-29.
4. M. Vujošević (2010b), ''Uloga *Zelenog dokumenta* u evropskoj politici teritorijalne kohezije'', u M. Filipović, M. Vujošević (ur.), *Značaj novijih evropskih inicijativa i dokumenata za obnavljanje strateškog istraživanja, mišljenja i upravljanja u Srbiji*, Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije i Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 181-218.
5. M. Vujošević (2009), ''Serbia's long voyage to Europe. Spatial and environmental planning system and practice and an urge for institutional and organizational adjustments'', in, P. Palavestra (ed.), Proceedings from the IV Swedish-Serbian Symposium ''Stockholm-Belgrade. Sustainable Development and the Role of Humanistic Disciplines'', p. 49-59, Serbian Academy of Sciences and Arts, Academic Conferences, Volume CXXVI, Department of Language and Literature, Book 21, Belgrade.
6. М. Вујошевић (2009), *Апсолутни и релативни капитал територијалног развоја: "Тврди" и "меки" капитал територијалног развоја*, Стратегија просторног развоја Републике Србије. Студијско-аналитичка основа, Републичка агенција за просторно планирање, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Београд
7. M. Vujošević, K. Petovar (2010), ''Evropski planski diskurs i obnavljanje evropskog prostornog planiranja održivog razvoja: nekoliko pouka za jednu zemlju u tranziciji (Srbiju)'', *Sociologija i prostor*, 2/2010, 173-194.
8. M. Vujošević, N. Spasić (2007), ''Transition Changes and Their Impact on Sustainable Spatial, Urban and Rural Development of Serbia'', in *Sustainable Development of Towns in Serbia*, Institute of Architecture and Urban&Regional Planning of Serbia, Belgrade, 1-45.
9. B. Waterhout. (2008), *The institutionalisation of European spatial planning*, IOS Press BV, Sustainable Urban Areas, 18, Amsterdam.

NEW EUROPEAN SUSTAINABLE DEVELOPMENT PLANNING, EUROPEAN PLANNING DISCOURSE, AND RENEWAL OF STRATEGIC GOVERNANCE IN SERBIA: FEW COMPARISONS

MIODRAG VUJOŠEVIĆ

Institute of architecture and urban/spatial planning of Serbia, 11000 Belgrade, Serbia

Concluding remarks: collapse of strategic thinking, research and governance in Serbia and possibilites for their renewal in accord with European concepts

Following stagnation in 1980s, and economic and other collapse in 1990s, during the international sanctions and isolation of the country, after 2000 Serbia realised a dynamic economic growth, which, however, took a form of ''growth without development'', basically not in accord with the sustainability paradigm. This has mostly resulted from one-sided, non-critical and doctrinary application of few transitional dogmas, executed, typically, without prior *ex ante* evaluation of likely effects of various ''reform packages'' and their developmental impacts. Now, Serbia belongs to the group of least developed European countries, a part of the ''inner peripheries of Europe'', expressed either via general demographic, economic and spatial-regional indicators (Vujošević, Spasić, 2007),

or via specific indicators of sustainable development proper (*National Strategy of Sustainable Development of Serbia*, 2008), as it missed almost all waves of ''eco-eco'' (economic and ecological) and other restructuration, which has in the meantime been taking place in the more and most developed European countries. Its ''territorial capital'' has thus been endangered, and its strategic position in the Corridors VII and X, in the quadrangle Istanbul-Constance (Western Coast of the Black Sea)-Bar (South Adriatic)-Thessaloniki Gulf, has been underutilized. This is expectedly to become even worse during the predictable, long and difficult ''Europeanization of Serbia outsiede the European Union and with its limited assistance'' (cf. Vujošević, Zeković, Maričić, 2010; Вујошевић, 2009). Apart from that, Serbia has not benefited from the Eouropean shift ''from government to governance'', as it missed to introduce better and more democratic forms of communication at public scene at large; here, **clientisme, manipulation and paternalism** still dominate public life, within a general pattern of the so-called ''systematic and organized mobilization of interests and bias''. A ''institutional sclerosis'' has been limiting a more open and undisputed discussion of the open issues of strategic development, despite some relative progress after 2000. According to the most recent official estimate (June 2011), out of five macro regfions, only the Belgrade Region is developed above the Republican average, and all other under the average, measured by the GDP per capita. Similarly, a minor part of total number of communes, only 19, are developed above the Republican average, and more of ½ of this group is located in the broader area of ''Serbian spatial banana'', which applies to the broader metropolitan region of Belgrade and Novi Sad, which makes Serbia a country with largest regional development differences in Europe.

That in recent 20 or some years almost all key development planning and governance problems have been neglected, is a direct consequence of ignorant stance of Serbian elites regarding these problems. In effect, the entire Serbian ''post-socialist Argonautics'' is now under question, as a consequence of often demonstrated sub-standard and inferior performance of elites vis-à-vis problems and challenges the society has been facing. Apart from that, the elites are selfish, behaving mostly *pro domo sua*, thereby representing one of the key factors of the collapse of strategic thinking, research and governance in Serbia.

Is therefore, under the outlined circumstances, European planning discourse relevant in Serbia at all? We find that it may prove relevant, provided the impact of contextual factors is always taken into account, the key being a low level of development of Serbia. In addition to this, the predictable ''Europeanization outside the Union and with its limited assistance'' will additionally render its institutional and organizational adjustments with European Union more difficult, as well as the resolution of its key developmental problems. Above all, we are especially sceptical regarding the modernizing potentials of Serbian elite, which will be another aggravating factor (cf. Vujošević, 2009).

ROSALINA GRUMO UDC: 911.327.2

GEOGRAPHICAL REASONS OF THE TERRITORIAL PLANNING: DIDACTICS AND OPERATIONAL INSTRUMENTS

Department of Geographical Sciences, Faculty of Economics, University of Bari Aldo Moro, 70100 Bari, Italy

Abstract: The geographical reasons of the planning are justified by its own essence. Think of the principles of geography that can be applied to the plan, from the first period of construction, in every stage and moment that characterized it, to the document that represents its essentials. During the planning the Applied Geography is carried out, both in the technical formation (formulation) and in the political formation (concertation).
We will focus on some aspects regarding the planning and the value of geography in the latter and in the formation. For decades there have been suggested plans and projects for the development, which were characterized by few territorial logics, whereas it is important to use also the geographical categories, to take part in the decisional making processes actively and to provide innovative interpretations. The research remains essential, but also the awareness and a wider visibility and presence of the geographers are fundamental, through the cooperation with different categories of scholars and technicians. This thing has been already underlined in the Sixties by Umberto Toschi as an essential requisite to study the territorial and urban phenomenon.
Key words: Geography, planning, application, systemic integration

INTRODUCTION

"Planning is learned by practising it concretely". These words from the Masters of Geography come to our mind throughout the study of planning.

This was evident from the methodological approach, the international and italian experiences verification and the possibility to move geographic information into territorial realities, in which there is the chance to intervene to support the local development.

The consideration will focus on some features regarding the planning and the value of Geography in projects and education.

It is proper to talk about "reasons" and "value" of Geography, because plans and projects for development have been suggested for decades, but with poor territorial logics. It is important, on the contrary, to use geographical categories, take part into decisional processes actively and provide innovative interpretations. These are all factors that need to be increased and to be actively present on the territory. The research remains essential, but also awareness and a more visibility and presence of the geographers are fundamental, through the cooperation with different categories of scholars and experts. That collaboration has been already underlined by Umberto Toschi, in the Sixties, as an important condition to study the urban phenomenon (Toschi, 1966).

PLANNING OBJECTIVES

Planning is a complex discipline, with stages and moments that regard the technical and political education and the management, which is linked to the territorial contests, the variables and the multiplicity of disciplinary approaches.

This complexity, which is present in the development to different geographic scales and in different territorial fields, is marked by adjectives (urban, rural, regional etc.) and by semantic and conceptual distinctions, changed over the years. Actually, we can talk about territorial and economic planning, development dynamics expressed by complex programmes and strategic plans and a tendency of models which are more and more linked to territorial vocations. This leads to underline that different approaches need an integrated perspective of interventions also in a particular analysis.

Urban planning, for example, has to take part into the multilevel and multidimensional process of human settlings organization and concern the territory in all its features.

In a modern period, the presence of an urban discomfort produces a view of a city which can meet both community's requirements and needs in a better way and improvement of the quality of life. These are all important targets of planning, which is a constant process in space and time, characterized by decisions and future actions carried out by choosing proper means to achieve prearranged objectives. It deals with a flexible process that follows the evolution of organized groups and it's ready to adapt to the changes of society (Archibugi, 1980, 2007).

Inside the italian experience the so-called "First generation" plans, which follow the Urban Law (1942), in the Fifties, don't solve the urbanization phenomena, the disorderly expansions and the increasing importance of the income, which produces wider and wider suburbs, lacking in services.

The "Second generation" plans succeed to the previous ones. They are both rationalist, characterized by conservative interventions, and reformist, changing the growth model through the development of social and immovable problems.

The "Third generation" plans, finally has a geopolitical nature and are open to the other "knowledge" of different subjects, both in the planning process and in the management (Campos Venuti, 1987).

In the Seventies planning gains a more important role. The planner actually has a social role, because he suggests not only participation but promotes also interactive processes and social transformation, leads and directs the development. He encourages, listens to the needs of the population to achieve a total territorial growth which derives from above, but it is fostered from below.

Nowadays it's necessary to locate resources, anticipate themes which characterize the implementation of plans, assess the effects, study the feasibility, carry out an effective policy and then work with the actors of development and also with whom can be in contrast with the suggested objectives, standing up to territorial "values", opportunities, risks and development strategies to achieve a general interest.

In the end, at present, communication and popular participation as well as the realization of the net and the sustainability of interventions gain a more important role (Friedman, 1993).

Till now some evolutionary stages has been underlined in a synthetic way. They can contribute to make other people understand how complex is planning, the approaches used, the innovation regarding the method, the objectives and the assessment in implementing plans.

EXPERIENCES BETWEEN URBAN AND TERRITORIAL PLANNING

It is difficult to say synthetically which development signs planning has brought about in the territory. No doubt that culture has influenced it a lot, or better "cultures", which have helped in interfered with the processes of learning and the formulation of plans. It is known that planning in Italy is object of debate because of registering failures more than underlining positive matters.

The industrialization process has caused a decentralization effects towards small and medium towns since the Seventies-Eighties. The outsourcing that followed, which regarded big cities, has produced effects on environmental conditions, making a division of small centres from qualified functions and metropolitan areas. Besides, a more structural backing of social and economical conditions of the South of Italy was assessed. Even if, in plain words, right in the South of Italy, in the Sixties, a new cultural movement, led by Manlio Rossi-Doria and Nello Mazzocchi Alemanni, developed. It aimed at making a kind of urban settling, changing the agricultural territory firstly (Carta, 2003). Urban and territorial transformations due to the glut in the residence market, have promoted on the other hand a requalification of outskirts and vacant sites, towards urban and environmental rebalancing systems (Cremaschi, 1988).

As regards urban planning, the "Urban Law" n. 1150 in 1942 was an organic point of reference, even though eighteen years after it has been approved, only eighty-one cities were provided with a General Plan, a municipal planning tool. In big cities this has produced an aggressive building expansion in areas with a high cultural and landscape level, proving a plan subordination to the needs of the urban rent**.** Following the territorial contest evolution, there have been suggested plans and

schedules over the years, up to more integrated types of complex italian plans as the: Programma di Recupero Urbano (PRU), Piano Integrato di Intervento (PII), Piano di Riqualificazione Urbana (PRIU), Programmi di Riqualificazione Urbana per lo Sviluppo Sostenibile del Territorio (PRUSST), in which competences and public and private interests are compared (Spaziante, 2001). The rationalist position has been joined by a riformist vision, the urban project is preferred to the plan and to its formal and substantial rigidity, because the former is also able to create a dialogue between the identity of the city and the territory. But the experience has been often characterized by a little presence of rules and protection. No doubt that the urban planning is integrated in a conception of a global territorial organization and that this consideration has to underline some peculiar aspects, both on a structure level and on competence and education level. In this connection we can't ignore the big impulse of the European Union plans or of the national and local ones, together with the more and more importance that the region and its competent organs gain as well as the Regional planning. They have realized territorial networks, throughout a stronger communication, settling controls and trying to overcome cultural obstacles that restrained the local development.

However the integration and interdisciplinary features that should characterized the planning have not always been adopted. That was proved by the italian planning evolution that was late in comparison with other european experiences, well –established in the territory as in France, United Kingdom and Spain (Mattogno, 1994).

The impulse towards the territorial planning is recent and is linked to the European and Regional plans. W. Isard, in the Sixties, was the one who led the regional planning in the "Regional Sciences". But it was the territory that provided with the ideal basis to create, to build, to grow and make the development. In this connection European Organisms as the Agency of the territorial development are born: DATAR (Délegation á l'Aménagement du Territoire et á l'Action Régional) in France, the Regional Economic Development Council and Boards in United Kingdom, just to quote some examples.

Without lingering over specific projects and over their implementation, the programming failure in Italy has been often caused by the lack of congruency and adherence to the different territorial realities. Besides, the experience regarding the study and the analysis of the regional planning has often proved the hard difficulty in getting information, the strong approximation with which projects were carried out, the delay in the implementation, the lack of information and education.

Only during the last decades the idea of a organized territory has become a more concrete reality with solutions to suggest, territorial labs, systems of reference.

From here derives the attempt to link some projects and plans as: Urban Pilot Projects and of Sustainable Cities, Urban Plans, Agenda 21 to Comunitary Initiatives as Interreg, Leader, Regis, Occupation to National and Regional Operative Programmes and to Concerted Programming (Territorial Pacts, Contracts of programme, Contracts of Area), in which more and more important was the integrated vision of the territory and the actions, as well as the idea of a more consistent and sustainable development.

The fundamental elements of the modern planning are actually characterized by an economic and territorial concurrence, which is linked to consistency, to respect of identities, to institutional transparency and to ethic sustainability. Then in pursuing regional development global policies, the focus is directed towards *milieux,* production districts, cities, ports, outskirts (Dematteis, 1995; Camagni, 2001; Carta, 2003). Whereas the territorial planning is directed towards the organization a Wide Area and Strategic Plans.

GEOGRAPHY AND PLANNING COMPARISON

The geographical reasons of the planning are justified by its own essence. Think of the principles that can be applied to the plan, from the first period of construction, in every stage and moment that characterized it, to the document that represents its essentials (Toschi, 1972). During the planning the Applied Geography is carried out, both in the technical formation (formulation) and in the political formation (concertation).

In the first stage, the territory is the sphere of analysis in which human groups carry on their elementary and essential functions (living, victualing, communicating, working, learning, taking part into movements, living in communities, entertaining), the organized space in which actions are made.

The geographical interpretation with the social and economical one are essential, starting from the analysis of the landscape, in its components and decisive factors and from the assessment of the territorial resources and territorial system organization (Bissanti, 1991). In fact, only the knowledge and the correct assessment of resources can lead to the hypothesis of models that aim to set off the real vocations of the territory. But the importance of the geographical approach is present also on the political education, in the so-called concertation a negotiating phase, in which objectives and preferences are defined, values, systems of reference, life styles or *"genre de vie"* are set. A chose concept to Paul Vidal de la Blache and an important topic regarding the antropic geography (Novelli, d'Amato, 2002). In this stage Geography consists not only in a description of the territory and relations, but it becomes active. That could have contributed to avoid the presence of plans that have insufficiently grasped the target, because they were exogenous and far from the territorial realities, exploited from a political point of view indicating also development chances, unrealized in practise.

Above all in the underdeveloped areas, the spaces for planning are often places where it's impossible to carry out change logics and negotiation is a way to preserve the strong consensus (Campione, 2007). The intervention tries not only to increase the value of the territory, but also to promote it, identifying elements that characterize and express it, together with weak and strong points, providing with an image that is consistent with identities and suggesting a project for development according to tradition, even through the presence of innovative elements. The change from engineering plans to negotiating and participating ones and making complex programmes up to the strategic planning have underlined the importance of working in a team. The "Third generation" plans which are geopolitical and aim to act on the territory need an interpretation of the territorial systems and resort to other disciplines recognizing that Geography has a wide view. Another matter is how the Geographer went by the planning route, both on a teaching and operating level. Geography has kept a descriptive approach for many years, moving towards a relational geography, but keeping the first approach for the main models of location (Christaller, Lösch, Von Thünen, Weber etc.). Nowadays it is necessary also to provide with operative tools that educate and direct towards professions which deal with territory, organization and development and geography gives them basis, structure, categories.

CONCLUSIONS

In Italy the beginning of the geographers work declines in the physical planning can be attributed to the Urbanistic Law (1942), because the rationalist planner, turning the work into something completely technical, thought he could behave without considering the addresses of the tools. The failure of many plans, also because of the lack of public control in space and time, proved the fallibility of these approach and underlined the necessity to open the planning processes to participatory experiences. This awareness starts on one hand to produce good effects while however we can see for example models of negotiating programming, still improvised, in which everyone defines himself or herself an expert. But often they have emptied that programming of meaning and of that content which was its essential, as: paying attention to "environments", listening to people, participating, strengthening territorial systems and networks through the preserve of local identities. Besides, from an education point of view the modern planning is addresses to functions of social preference, fields born and developed in Geoeconomic Schools all over the world, in which quantitative, geostatistic and econometric techniques are used to describe, assess and predict. Above all in the strategic planning, a disciplined education also for these methods could support more the role of Geography in planning, becoming operative in the Applied Geography and providing with more professional opportunities towards young people who learn in Universities and in Doctorate School. There is already a strong demand for that. It is not necessary to consider the role itself, but also to face each other on an operative level, "practising planning" and conveying the geographic knowledge.

REFERENCES

1. Archibugi F. (1980), *Principi di pianificazione regionale, Metodi e obiettivi*, vol. I, F. Angeli, Milano, pp. 21-28.
2. Id. (2007), "La cultura geografica e la cultura della pianificazione. Un abbozzo di visione meta-disciplinare", *Bollettino della Società Geografica*, Serie XII, vol. XII, Roma, p. 203.
3. Bissanti A. (1991), *Puglia geografia attiva*, Bari, Adda, pp. 85-94.
4. Camagni R. (2001), "I fondamenti delle politiche di sviluppo regionale e di pianificazione urbana", in Mazzola F., Maggioni M. A., *Crescita regionale ed urbana nel mercato globale. Modelli, politiche, processi di valutazione*, F. Angeli, Milano, pp. 177-199.
5. Campione G. (2007), *Narrazioni di geografia politica*, Rubbettino, Soveria Mannelli (Cz)..
6. Campos Venuti G. (1987), *La terza generazione dell'urbanistica*, F. Angeli, Milano, 1987, pp. 42-43.
7. Carta M. (2003), *Teorie della pianificazione. Questioni, paradigmi e progetto*, Dedalo, Palermo, pp. 139-140, 193.
8. Cremaschi M. (1988), "Sul disagio urbano", in *Archivio di studi urbani e regionali,* n. 63, F. Angeli, Milano, pp. 4-30.
9. Dematteis G. (1995), *Progetto implicito. Il contributo della geografia umana alle scienze del territorio*, F. Angeli, Milano.
10. Friedman J. (1993), *Pianificazione e dominio pubblico: dalla conoscenza all'azione*, Dedalo, Bari.
11. Novelli G., D'Amato M. (2002), *Per una città probabile*, Progedit, Bari, p. 13.
12. Mattogno C. (1994), "Il sistema della pianificazione territoriale e urbanistica in alcuni paesi europei", in Palustri S., *La città complessa dall'approccio radicale a quello riformista*, F. Angeli, Milano, pp. 77-87.
13. Spaziante A. (2001), "Governare il territorio dell'industria nella transizione", in Mazzola F., Maggioni M. A. (2001), *Crescita regionale e urbana nel mercato globale*, F. Angeli, Milano, pp. 256-279.
14. Toschi U. (1966), *La Città*, UTET, Torino, p. 48.
15. Id. (1972), *Corso di geografia regionale*, Zanichelli, Bologna, pp. 7-15.

СТЕВАН М. СТАНКОВИЋ UDC: 711:338.48

ПЛАНИРАЊЕ ПРОСТОРА И РАЗВОЈ ТУРИЗМА

Географски факултет, Универзитет у Београду, 11000 Београд, Србија

Извод: Планирање савременог туризма увек и свуда треба заснивати на научном сазнању и практичним примерима да је реч о изразито просторној појави, која је захватила готово све делове наше планете. Туризам, у смислу иницијативе, рецептиве и сврсисходног развоја од интереса за оне који путују и оне ка којима се путује, захтева одређен квантитет и квалитет природних и антропогених вредности на одређеном простору, као предмету туристичке валоризације, односно, привређивања на бази продаје робе и услуга. Просторно планирање туризма мора бити планска, научно основана, континуирана активност друштва од локалног, преко регионалног до националног и међународног нивоа. Увек и свуда потребно је тежити сврсисходном и оптималном усмеравању просторног размештаја инфраструктурних и супраструктурних објеката, који доприносе реализацији туристичких кретања, али су од значаја и за низ других делатности. Извесне тешкоће у просторном планирању туризма, код нас и у свету, проистичу из сазнања да не постоји јединствена утврђена научна методологија, нема довољно позитивних примера, а често се срећу краткорочни парцијални интереси инвеститора, нерешен статус власништва појединих објеката, преобимност захвата, недовољно сагледавање конкурентности, лако прихватање страних идеја, запостављање традиционалног, неусклађеност акција са реалностима привреде, стандарда и живота уопште. У основи, просторно планирање савременог туризма мора уважавати три посебна задатка. Они се тичу организације, уређења и опремања простора. Развој туризма на одређеном простору, без обзира на његову величину, даје најбоље резултате само ако је плански и на дужи рок, комплементаран са локалном средином и ширим окружењем.
Кључне речи: Просторно планирање, туризам, валоризација, природне и антропогене вредности..

Apstract: Planing of modern tourism should always and everywhere be based on scientific knowledge and practical examples showing that is a highly spatial phenomenon, which affected almost all parts of our planet. Tourism, in the sence of initiative, receptive and purposeful development of interest for those who travel and those who are their hosts, requires a certain quantity and quality of natural and antropogenic values in a particular area as the subject of the tourist valorization, i. e. generating income based on sales of goods and services. Spatial planning of tourism must be planned, scientifically grounded, continuous activity of society from local through regional to national and international levels. Always and everywhere it is necessary to strive for meaningful and optimal routing of infrastructure and spatial distribution of suprastructural facilities, which contribute to the realization of tourist movements, but are also important for a number of other activities. Some difficulties in spatial planning of tourism in our country arise from the fact that there is no single established scientific methodology and there are not enough positive examples. In addition, short-term interests of the investors, the unresolved status of ownership of individual facilities, long procedures, not careful consideration of competitiveness, easy acceptance of foreign ideas, neglect of tradition and harmonizing of the actions with the actual economy, standard of living, and life in general are often met. Basically, spatial planing of the modern tourism must take into account three separate tasks. They concern the organization, planning and equipping the space. The development of tourism in a particular area, regardless of its size, produces the best results only if it is achieved by long-term planing in concept with the local community and wider environment.
Key words: Spatial planing, tourism, valorization, natural and antropogenic values.

УВОД

Савремени туризам је наглашена просторна појава, која је захватила готово све делове наше земље и наше планете. Због тога туризму, са аспекта просторног планирања, треба увек и свуда посвећивати одговарајућу пажњу. Научне и апликативне основе приступа задацима планирања развоја туризма на одређеном простору, бројне су и разноврсне, често међусобно условљене, комплементарне али и колизионе са низом других делатности и других

интересената за једним те истим простором чије се димензије често не могу мењати из административних или других разлога.

Просторно планирање туризма је део укупног планирања сврсисходних објеката и одговарајућих делатности на одређеној територијалној или административној целини. При таквом планирању, на кратки, средњи или дужи рок, увек је потребно поћи од постојећег броја, вредности и размештаја природних и антропогених туристичких вредности које имају одговарајуће контрактивне зоне и на себи својствен начин су препознативе на локалном, регионалном, националном и међународном туристичком тржишту. У процесу изналажења најбољих решења коришћења простора за различите врсте туризма и њему комплементарних делатности, потребно је уважавати бројне поступке, примењивати различите методе, постављати реалне задатке и увек и свуда потенцирати локалне специфичности и основне националне особености.

Потребно је истаћи да је просторно планирање туризма... „свесна, планска и континуирана активност друштва, која има за циљ организацију, уређење и опремање одређених просторних целина у функцији њихових тржишних могућности, расположивог туристичког потенцијала и социо-економских циљева земље (регије), а уз истовремене напоре да се максимирају позитивни и минимизирају негативни социјални, економски и просторни ефекти туризма“ (Чомић Ђ.1988). Наравно, није реч о чаробној формули којом се рашавају сви проблеми туризма у простору, али је и лоше планирање боље од никаквог планирања, јер временом покаже недостатке и промашаје, које не треба понављати. Вишеструко је оправдано схватање да просторни план мора да садржи јасно постављене инструменте који омогућавају потпуну реализацију постављених циљева, предвиђених решења и утврђених пропозиција, са напоменом да све то мора бити у пуној сагласности са политичком, економском и социјалном стварношћу (Стојков Б. 2002).

ПЛАНИРАЊЕ ПРЕМА РЕАЛНИМ ПОТРЕБАМА

Полазимо од чињенице да је просторно планирање туризма планска, научно основана и перманентна делатност друштва, којом се сврсисходним и оптималним усмеравањем активности и структура, долази до најбољих решења на плану остваривања друштвених и економских ефеката како иницијативног тако и рецептивног туризма. При томе се користе различите методологије израде планова опште и посебне намене, геодетке и картографске подлоге, документација, урбанистички и планерски нормативи, као и проверени просторни и локациони модели. У литератури се истиче да је „Просторно планирање у новом миленијуму додатно унапређено и утемељено. Нови плански приступи и теорије настају као одговор на растућу сложеност наслеђених проблема, дуготрајних неспоразума, ограничених државних буџета и започетих пројеката за дерегулацију и заштиту права власништва. Уместо приступа истраживање-анализа-план, процес планирања данас се састоји од низа међусобно прочишћених логичких корака који укључују утврђивање циља, предвиђање промена, оцењивање алтернатива, процену трошкова и добити и праћење, а све то уз широку примену информационих технологија, рачунарског моделовања, ГИС-а, ЕИА и интернета“ (Радосављевић З. 2011).

Планирање туризма даје најбоље резултате ако се временски и територијално усаглашава са постојећим стандардима општег просторног планирања који се повремено допуњују, осавремењавају и прилагођавају реалној стварности. Величина територије при просторном планирању дефинише се као локална, регионална, интеррегионална, национална и међународна. При томе се морају решити три посебна задатка, који се односе на постојећу и будућу функционалну организацију планираног простора, уређење планираног простора у духу јасно дефинисаних потреба и његово опремање које је у складу са постојећим нормама, савременим схватањима и функционалношћу. Све то мора у највећој могућој мери пратити стално повећавање броја домаћих и страних туриста, јер је уз више од 950.000.000 оних који туристички путују изван своје земље, 3 до 5 пута више оних који туристичке потребе разрешавају у границама својих земаља.

Свуда и увек се јасно испољава сазнање да су мање или веће предеоне целине, туристичко-географски простори различитог хијерархијског ранга. Као такви изградњом објеката инфраструктуре и супраструктуре и одговарајућим прометом туриста, добијају специфичну физиономију и функције. Са теоријске тачке гледишта, може се рећи да се одликују целовитошћу, еволутивношћу, системском организованошћу, подложношћу деградације, потребама очувања и унапређења. Уколико су разлике између теорије и оперативе, тј. стања на планираном простору мање, утолико је могуће планирање целине и детаља, општих и конкретних појава, процеса и објеката. На све то, надовезују се сазнања о функционалности и доминантности објеката, појава и процеса одређеног туристичког простора, или, боље речено, туристичке регије. Два основна типа туристичких регија су рекреативне и културне са више подврста (приморске, планинске, језерске, бањске, градске, транзитне, споменичке, манифестационе). Како је на низу примера тешко издвојити доминантни вид туризма, јер је реч о комплементарности простора, задаци просторног планирања у таквим регијама се усложавају, што је својеврстан изазов за планере (Динић Ј. 1990).

При приступу планирања простора за потребе рецептивног туризма у туристичким местима, регијама, на правцима и у зонама, потребно је реално утврдити, дефинисати и рангирати жељене циљеве, посебно са аспекта расположивих инвестиционих средстава и задатих рокова за одговарајуће радове на терену. Уз то, морају се добро осмислити основни и алтернативни начини и поступци за постизање жељених циљева, који морају бити примерени реалној стварности и имати наглашену визију за будућност. Са научне тачке гледишта и практичне примене основних законитости прилазу проблему, морају се уважавати мултидисциплинарност, интердисциплинарност и у пракси проверени поступци, јер је при планирању простора за потребе савременог туризма лепеза интересената широка, разнолика, корисници туристичких услуга веома пробирљиви, на шта их подстиче обимна понуда и јака конкуренција носилаца туристичке рецептиве (Станковић М. С. 1998).

Просторно планирање туризма, уз уважавање економских и друштвених ефеката, веома је значајно, јер без оптималног уређења туристички атрактивних локација, центара и регија, нема одговарајућих позитивних ефеката. У том смислу истичемо да је „Суштина планирања развоја, организације и уређења туристичких подручја и центара успостављање баланса на основним релацијама: туристички капацитети; спортско-рекреативни, културни, забавни и други садржаји целогодишње туристичке понуде у простору, то јест туристичко-рекреативна инфраструктура и супраструктура; повећање доступности и инфраструктурно опремање туристичког простора саобраћајном и техничком инфраструктуром и комуналним објектима; економски и социјални развој локалних заједница и очување њихових културних особености и вредности; заштита, одрживо коришћење и презентација природног и културног наслеђа и заштита животне средине и пејзажа“ (Максин-Мићић М. 2007). Из наведеног проистиче закључак да је реч о веома комплексном планирању, које уз све то мора бити на дужи рок и у сагласности са капацитетом планираног простора, комплементарно са окружењем и прилагођено савременој и перспективној тражњи на туристичком тржишту.

КОМПЛЕМЕНТАРНОСТ ПЛАНИРАЊА И ВАЛОРИЗАЦИЈЕ

Са туристичко-географске тачке гледишта, као и са становишта економике туризма, веома је значајна прецизна, научно потврђена и добро изведена инвентаризација природних и антропогених туристичких вредности планом захваћеног простора. При томе је потребно имати у виду да бројне туристичке вредности нису заувек дате, већ су променљиве у времену и простору. Од посебног значаја је чињеница да туристичке вредности нису роба у класичном економском смислу и не подлежу свим законима тржишта, односно, понуде и потражње. Туризам је једна од ретких делатности која валоризује објекте, појаве и процесе који нису интересантни за низ других делатности. Само туризмом се могу валоризовати пешчане плаже, планински врхови и видиковци, спелеолошки објекти, фолклор, национални паркови и резервати, археолошки локалитети, споменици, манифестације, љубазност, гостопримство и сл. На то се надовезују потребе јасног дефинисања локалитета, центара, праваца, зона и регија погодних за развој туризма, са могућношћу сагледавања реалности сезонског или

целогодишњег пословања, као основе за остваривање добрих друштвених и економских ефеката. (Станковић М. С. 2008).

Задатак стручњака који се баве просторним планирањем туризма је да одреде приоритетне туристичке локалитете, центре, правце, зоне и регије. То значи да проблеме развоја туризма морају посматрати са аспекта комплементарности и конкурентности са другим интересентима и делатностима за исти простор. То посебно важи за коришћење постојећих и планираних инфраструктурних и супраструктурних објеката од којих многи нису грађени само за потребе туризма.

Више од свега, савремено просторно планирање туризма мора уважавати опште и специфичне захтеве очувања животне средине, јер уколико је она изворнија, добро очувана, заштићена и ревитализована, утолико има већу туристичку, али и општу вредност. Политику планирања простора, одговарајуће законодавство и апликативне акције на терену потребно је постављати тако да максимално доприносе остваривању економских и друштвених ефеката на дужи рок. У том смислу важно је јасно одредити приоритетне туристичке локалитете, правце, зоне и регије и ка истима усмеравати одговарајуће инвестиције и пропагандне акције.

Приликом просторног планирања туризма и туристичке валоризације одговарајућег простора, више него на другим пословима потребно је инсистирати на очувању еколошке равнотеже, као и на научно основаним и практично изводљивим акцијама превентивне заштите природе и културног наслеђа. У порукама и поукама светски значајних институција јасно се истиче потреба изворног очувања аутохтоних туристичких вредности и сврсисходне валоризације предеоних целина, не само ради развоја туризма, већ и због тога што је то једна од могућности задржавања радно способног становништва у домицилу ради смањења емиграције (Група аутора, 2000).

У настојањима планског развоја туризма, исти се мора третирати заједно са угоститељством и саобраћајем. Наведене делатности запошљавају доста живе радне снаге различите школске спреме и стручних квалификација. На себи својствен начин доприносе остваривању одређених друштвених и економских ефеката, јер туризам углавном почива на коришћењу домаћих сировина и пласману готових производа високог степена обраде, а самим тим и виших цена у односу на класично тржиште. Неке робе и услуге пласиране по основу туризма, омогућују постизање 3 до 10 пута више цене у односу на класичну продају.

Највиши државни органи, регионално значајне институције, посебно индустријски и аграрно развијене регије, према својим могућностима, исказаним на дужи рок, више него до сада треба да, одговарајућим робама и услугама, обезбеђују нормално функционисање туризма у простору и времену. Уз то, потребно је стварати што повољније услове за развој и функционисање малих и средњих предузећа чији се рад заснива на локалној радној снази, искуствима и сировинама. Део тога најприхватљивије се може решавати стварањем повољних услова за очување квалитета продуктивног земљишта, посебно воћарских, виноградарских, ратарских и повртарских површина, као и шумских комплекса, ливада и пашњака, као извора здраве хране и основе развоја сточарства.

Увек и свуда, при планирању развоја туризма, односно, изградњи туристичких објеката и осмишљавању њихове свеукупне понуде, потребно је истицати географско порекло, локалне специфичности, традицију, поступке и материјале у грађевинарству. У данашње време наглашене глобализације, више него икада раније, а ради препознативости и конкурентности на туристичком тежишту, преко је потребно системом планирања простора за потребе туризма и осмишљавањем свеукупне туристичке понуде потенцирати национално, регионално и локално, традиционално и непоновљиво, непреносиво и неумноживо, раритетно и екземпларно.

На потребу таквог планирања развоја туризма указују ставови Економског и социјалног савета ОУН предочени јавности 2002. године, којом је обележено време Међународне године екотуризма. Поред осталог, инсистирано је на очувању животне средине, традиционалних култура, већем значају малих локалних предузећа, малих туристичких група, наглашавању локалног, регионалног и националног. Развијајући такав туризам, просторни планери и аутори планова економског и друштвеног развоја, морају до детаља познавати време и простор, домицилно становништво, особености насеља, постојећу инфраструктуру, туристички капацитет сваке предеоне целине, основну и допунску намену површина, односе урбаног и руралног простора, стање тражње на домаћем и иностраном туристичком тржишту. Ово и због

тога, што простора уопште, а посебно добро очуваног и туристички вредног, нема довољно и што се он не може бескрајно проширивати, али може брзо и лако на више начина деградирати (Станковић М. С. 1990).

У изради стратегија, мастер планова, програма развоја туризма и планирања одговарајућег простора, потребно је уважавати функционалност, доминантност одређених елемената, појава и процеса, физиономију пејзажа, основну намену површина, комплементарност и могуће колизије са окружењем, конкуренцију, специфичности намене одговарајућих локација, начин и време будућег пословања, тражњу на туристичком тржишту, величину контрактивне зоне, као и спремност и способност појединаца и друштва да инвестирају у туристистичке објекте и одговарајуће пословање.

НЕАГРЕСИВАН, ПРОСТОРУ ПРИМЕРЕН ТУРИЗАМ

Просторно планирање туризма се свуда и увек мора третирати као саставни део општег планирања, које доприноси побољшању стандарда локалног становништва и разрешавању туристичких потреба оних који из матичних места, регија и земаља, краће или дуже време, бораве у туристичком месту, регији или земљи. Ово због тога што су опште познати и прихватљиви односи на релацији човек – друштво – техника – технологија – животна средина, бројни и разноврсни.

Наведена констатација посебно важи за рецептивни туризам и просторно планирање, јер је увек и свуда потребно на најбољи начин задовољити жеље и потребе више интересената за конкретним простором. Деловање човека и људског друштва на унапређење или деструкцију животне средине или појединих њених елемената, је неограничено и мењало се током времена. Позитивна искуства из прошлости треба уважавати и унапређивати, страна схватања и акције прилагођавати нашим потребама, могућностима и свеукупним сазнањима из домена просторног планирања и туризма.

Из општег ка посебном и из теоријског ка апликативном приступу развоју туризма, потребно је уважавати схватање да је „Просторно планирање једна од основних премиса развоја како на локалном, тако и на регионалном и државном нивоу, јер развој подразумева не само унапређење економског, социјалног и еколошког стања друштва већ и просторно уједначавање тог развоја на целој планској територији. Интегрални развој подразумева гранско и просторно уравнотежење свих елемената људског благостања. У бројним теоријским и практичним поставкама истиче се потреба уравнотеженог економског, социјалног, технолошког и еколошког развоја али се истиче потреба што уједначеније расподеле свих ових облика људског живота. Место животне средине је у делу који се означава као еколошки развој који у највећој мери у превентивном смислу подразумева здравствено-биолошко очување људске популације, других живих бића и естетике предела“ (Јосимовић Б., Филиповић Д. 2003). Из наведеног се закључује да туризам спаја и прожима простор и готово сва његова општа и посебна обележја. При томе вишеструко зависи од степена изворности и очуваности животне средине и део је економског, социјалног, еколошког, естетског и других особености предеоне целине у којој се развија.

При просторном и функционалном планирању туризма, слично планирању пољопривреде, увек и свуда се националном мора давати приоритет над глобалним. „Будући да је туризам за многе животно важан – и за оне који путују и за оне којима се путује – ваља слиједити позитиван циљ и заузимати се за путовања. Али то се може чинити чисте свијести само ако се туризам измијени, ако се поправи. Наша је анализа јасно показала: овако као досад даље више не иде. Сви који живе као туристи и који живе од туризма морају то увидјети и прихватити нову љествицу вриједности. Требало би развијати и унапређивати облике туризма који би доносили највише користи свим судионицима – туристима, њиховим домаћинима, туристичким подузећима – а да то не буде повезано с неподношљивим неповољним посљедицама, напосе еколошким и друштвеним. И као што је већ речено: досад нисмо ни тражили, ни пронашли, а камоли остварили такве облике. Другим ријечима, највиши циљ политике туризма која би више водила рачуна о човеку и околишу мора гласити: Осигурање оптималног задовољења многоструких туристичких потреба свих људи унутар способних

организација и у ненарушену околишу, а водећи рачуна о интересима становништва туристичких подручја. То значи да политика туризма није усмјерена само на привредну и техничку сврсисходност, него тражи и нетакнут околиш и поштовање потреба свих судионика. Туризам који испуњава те увјете за мене је неагресиван туризам или прилагођени туризам“ (Крипендорф Ј. 1986).

Неагресивни, времену и простору примерени туризам може се схватити као полазна основа при планирању простора. Све то веома је блиско концепцији о активној заштити животне средине, еко-туризму и његовом планском развоју на дужи рок. Планирање, уређење и опремање простора за потребе савременог туризма не сме бити усмерено само на привредну и техничку компоненту животне средине и споменичког наслеђа у њој. Потребно је инсистирати на очувању природних и створених екосистема, станишта, ареала и биодиверзитета у целини. При томе се мора уважавати чињеница да је наш рурални и аграрни простор изворнији и очуванији од урбаног и индустријског и у том смислу му треба дефинисати праве вредности и планирањем туризма допринети његовом економском и друштвеном преображају и развоју (Станковић М. С. 1983).

Чини се да је сазрело схватање да простора, нарочито изворног, добро заштићеног и унапређеног, код нас у и свету, за све масовнија и разноврснија туристичка кретања, и одговарајуће садржаје боравка, нема довољно. Такво стање просторним планерима намеће посебне задатке и обавезе и они их морају решавати на прави, научно проверен и за оперативу прихватљив начин. Савремена схватања планирања простора за потребе туризма морају се заснивати на принципима екологије, капацитетима простора, еколошкој валенци, тренутном стању на терену и перспективном развоју. Могуће да је потребно више него раније, враћати се природи и коренима, јер од тога све потиче. На бројним локалитетима и регијама, посебно приморским, планинским, бањским и градским, туризам има главну улогу и одговарајући значај за запосленост, економски и културни напредак. Због тога му је потребно посвећивати посебну пажњу у просторном планирању (Група аутора, 2001).

Наука и пракса на плану примене концепције активне заштите животне средине, данас широко прихваћене у смислу одрживи развој, не само са уских или гранских, већ и са ширих интегралних аспеката, морају бити у сагласности са савременом друштвеном стварношћу, која је, на примеру Србије, већ више година за дубоко преиспитивање, јер пати од корупције, недостатка инвестиција, негативног платног и трговинског биланса у односима са иностранством, политичке искључивости, сеоских насеља без становништва, пада животног стандарда, повећаног броја незапослених, старења становништва, недовољно осмишљене приватизације и продаје низа привредних објеката и сл. Све то, и много другог, посебно на плану лошег стања путне мреже, застарелости железнице, непостојања пловних објеката и великих губитака саобраћајних предузећа,...„неминовно захтева критичко усвајање увезених теорија и схватања сагледавања њихове научне и идеолошке суштине и могућности конкретне примене на наше услове. Иако није спорно да у просторном планирању и просторном уређењу животне средине постоје универзални научни и рационални постулати чије је исходиште у фундаменталним законима материјалног света уопште, чињеница је да на другој страни свака конкретна концепција просторне организације представља израз сопствених историјских услова, дате друштвене стварности, њених захтева и циљева“ (Радовановић М. 1977).

Из општег, традиционалног и савременог, потребно је изналазити и примењивати нове елементе, методе и технике и доследно их уважавати у планирању простора посебних намена. Чињеница да је туризам наглашена просторна појава и због тога тражи локације, правце, зоне и регије одређених специфичности. Често је реч о специфичним одликама туристичке рецептиве, те му у том смислу при просторном планирању траба давати одговарајући значај, у низу случајева приоритет над другим делатностима.

У литератури се истиче да су „Данас у процесу настајања тзв. студије утицаја на околину значајних туристичких пројеката. За потребе оваквих студија постоји неодољива потреба рационалног система информација, којим би се опслуживале компаративне анализе, те формирали стандарди и норме за контролу свих типова сатурације у различитим туристичким зонама. О контроли проблема сатурације могуће је говорити и са стајалишта државне политике у туризму. Овде се у основи ради о употреби инструмената у склопу планског и тржишног механизма. Већ је наглашено да се само развијене земље проблему сатурације могу

супротставити ценовним механизмом. За мање развијене земље централне власти које су одговорне за стратешке циљеве развоја туризма, планске и друге активности и контроле, остају једини ефикасан оквир за супротстављање опасностима сатурације“ (Драгићевић М.).

На конференцији европских министара одговорних за регионално планирање, која је одржана 2000. године у Хановеру, јасно је истакнута потреба уважавања водећих принципа за плански развој Европе. У пратећим документима има ставова о развоју руралног простора, који не може ићи напред без укључивања државних, регионалних и локалних институција и представника власти. Како је рурални простор од посебног интереса за туризам, ствари се умножавају и постају сложеније.

Вишеслојно и вишефункционално партнерство руралних и урбаних простора, посебно на плану мреже јавног транспорта, ревитализације објеката и делатности, повећању свеукупне привредне продуктивности, гранању руралних економија, развоју зона туристичке рекреације, заштити природне средине и културног наслеђа у њој, елементи су које просторни планери морају до детаља уважавати. У наведеним ставовима има много елемената, поука и порука од значаја за туризам као изразито просторне појаве, која већ више година и деценија захвата готово читав свет. Од посебног значаја је чињеница да се туризам може тумачити као катализатор између понуде и потражње, тј, између рецептиве и иницијативе, односно, туристичких места, регија и земаља и домицила великог броја туриста, тј, градских и индустријских регија и земаља. Потреба осмишљавања и практичне примене сврсисходне и реалне политике планирања туризма и пратећих делатности на дужи рок, има вишеструко оправдање.

ПОРУКЕ СВЕТСКЕ ТУРИСТИЧКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ

Светска туристичка организација, у коју је учлањено више од 190 земаља са свих континената, а чије је седиште у Мадриду, поред осталог, у разматрању класификације просторног планирања туризма, издвојила је пет главних и 17 допунских категорија планирања и земљама чланицама предложила пет врста (начина) туристичког опремања простора којим обухвата обале, планине, националне паркове, резервате, археолошке локалитете, историјски значајна места, бање. Указује да у поступцима просторног планирања туризма треба јасно утврдити и дефинисати жељене циљеве, одредити основне и алтернативне начине остваривања постављених циљева. Уз то је потребно до детаља познаваити инвентаризацију, класификацију и ранг природних и антропогених туристичких вредности, идентификовати посебно атрактивне комплексе, одредити приоритетне туристичке регије и извршити одговарајуће зонирање.

Од интереса је реално уважавање објеката постојеће инфраструктуре и осмишљавање развоја помоћних и пратећих активности од интереса за туризам. Свуда и увек треба потенцирати заштиту животне средине, очување и ревитализацију споменичког наслеђа, проучити елементе, врсте и обим туристичке понуде, на прави начин третирати образовање и усавршавање запослених у туризму. Потребно је константно пратити стање тражње на туристичком тржишту, предвидети развој туристичке тражње у будућности и прецизирати права и обавезе инвеститора.

За примерено планирање развоја туризма могуће је користити разноврсне методе, поступке и начине презентовања резултата. Поједностављено постављен поступак може се дефинисати кроз четири става. Први: Прегледи и анализе које обухватају главне и потенцијалне туристичке токове, туристичка места и регије од интереса за туризам. Најбољи резултати се постижу компарацијом са постојећим стањем на терену, уз анализу приоритета и циљева даљег развоја. Други: Туристичка политика и обим туристичког промета утврђују се у циљу изналажења најбољих могућности развоја целогодишњег туризма на сваком од дефинисаних туристичких локалитета, центара, зона и праваца. Процењује се оправданост износа сваке инвестиције у туристичке објекте и предочавају сазнања о економским, социјалним и друштвеним утицајима туризма на регију у којој се развија. Трећи: Стање географских објеката и њихов размештај на планираном простору уважава се као основа за њихову валоризацију, без нарушавања постојећих станишта, ареала, екосистема и живог света уопште, али и антропогених туристичких вредности. Четврти: Предвидети, пратити, развијати

и обогаћивати економске, друштвене и социјалне ефекте туризма. у интересу туристичке привреде и локалног становништва.

Свесни смо да се пред просторним планерима често постављају сложени и одговорни задаци, које је применом једне методе, или једним подухватом, немогуће решити. Просторно планирање има заадатак да „...креира ред који је оцењен као прихватљив да би се осигурало становање, економија и хармонија“ (Ђорђевић Д., ДабовићТ. 2009), и остварио одговарајући економски (у нашем случају туристички) развој, јер су просторно и економско планирање комплементарне делатности. Чини се да у том смислу најбоље резултате даје рационални концепт просторног планирања, са уважавањем позитивних ставова и других теоријских и практичних приступа. Реч је о анализи ситуације на терену, формулисању жељених циљева, дефинисању могућих праваца предузетих акција у намери остварења жељених циљева и све то кроз компарацију и вредновање последица које проистичу из предузетих акција. „Овај модел подразумева да се процес планирања мора спровести по прецизној процедури, корак по корак. Сваки појединачни корак има своје субкораке, а као додатак и свака од планских варијанти најчешће има своје субзадатке; постоји и принцип повратне спреге између основних корака. Тако например, анализа специфичне ситуације за потребе планирања може се обавити на основу личног увида о стању на терену, анализом секундарних података, емпиријским истраживањима или комбинацијом сва три облика“ (Ђорђевић Д., Дабовић Т. 2009). Са аспекта просторног планирања за потребе развоја туризма све то је вишеструко значајно, јер увек и свуда на таквим подухватима циљеви морају бити сасвим јасни, објективност проверена, вредновање реално, кооперативност и интердисциплинарност наглашени, а вредности подвргнуте економско-математичким анализама улазних и излазних величина, инвестиција и добити.

ЛИТЕРАТУРА

1. Радовановић М. (1977): О систему човек – животна средина. Саопштења, књига 6, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Београд.
2. Станковић М. С. (1983): Географске основе концепције активне заштите природе. Зборник радова XI конгреса географа Југославије. Географско друштво Црне Горе, Титоград.
3. Крипендорф Ј. (1986): Путујуће човјечанство. Завод за истраживање туризма, Загреб.
4. Драгићевић М. (1987): Проблеми сатурације југословенског туристичког простора. Туризам и простор, еколошки аспекти конфликтних ситуација, Институт за туризам, Загреб.
5. Станковић М. С. (1990): Туризам и животна средина. Посебна издања Српског географског друштва, књига 69, Београд.
6. Динић Ј. (1990): Туристичка географија. Економски факултет, Београд.
7. Станковић М. С. (1998): Туризам и простор – комплементарност и колизије. Туризам, књига 2, Институт за географију ПМФ, Нови Сад.
8. Чомић Ђ. (1988): Просторно планирање у туризму. Туризам, број 7-8, Туристички савез Хрватске, Загреб.
9. Група аутора (2000): Одрживи и одговорни развој туризма у XXI веку. Туристичка организација Србије, Београд.
10. Група аутора (2001): Одговорни и одрживи развој туризма. Центар за одговорни и одрживи развој туризма, Београд.
11. Стојков Б. (2002): Имплементација просторних планова, - од планерске визије ка стварности. Прилог унапређењу теорије и праксе планирања и имплементације, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Београд.
12. Јосимовић Б., Филиповић Д. (2003): Приступи у управљању животном средином у претходној и новој законској регулативи о планирању и изградњи. Планска и нормативна заштита простора и животне средине. Асоцијација просторних планера Србије и Географски факултет Универзитета у Београду, Београд.
13. Максин-Мићић М. (2007): Туризам и простор. Универзитет Сингидунум, Факултет за туристички и хотелијерски менаџмент, Београд.
14. Станковић М. С. (2008): Туристичка географија. Завод за уџбенике, Београд.

15. Ђорђевић Д., Дабовић Т. (2009): Основе просторног планирања. Универзитет у Београду, Географски факултет, Београд.
16. Радосављевић З. (2011): Утицај савремених тенденција на просторни развој. Планска и нормативна заштита простора и животне средине, Асоцијација просторних планера Србије и Географски факултет Универзитета у Београду, Београд.

ДРАГУТИН ТОШИЋ[1],
НИКОЛА КРУНИЋ[2]

UDC: 330.34:502.131.1

ГЕОГРАФСКЕ ДЕТЕРМИНАНТЕ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА

[1] Географски факултет, Универзитет у Београду, 11000 Београд, Србија
[2] Институт за архитектуру и урбанизам Србије, 11000 Београд, Србија

Абстракт: У раду су, у форми теоријске расправе, дати прикази релевантних методолошких праваца који са различитих аспеката детерминишу концепт одрживог развоја. Концепт одрживог развоја, на једној страни, третира проблеме везане за економику природних ресурса, а на другој, за њену импликацију на садашње и будуће стање људског друштва и животне средине. Циљ концепта је тражење равнотеже између еколошки прихватљивог, социјално правичног и просторно уравнотеженог раста и развоја.

Abstarct: This paper, in the form of the theoretical discussion, presents the relevant methodological approaches, which from the different points of view determine the concept of the sustainable development. The concept of the sustainable development, on one hand, tackles the problems concerning the natural resources, and, on the other hand, treats its implications for the current and future conditions of the human society and the environment. The concept is aimed at seeking the balance between the ecologically acceptable, socially justified and spatially harmonized growth and development.

УВОД

Савремени концепт одрживог развоја појавио се почетком деведесетих година XX века као скуп идеја које треба да помогну у осмишљавању решавања општег проблема нарушене равнотеже између сталног и неконтролисаног привредног раста и очувања животне средине човека и целокупног људског друштва и наше цивилизације. Према једној од најкоришћенијих дефиниција одрживи развој је „развој који задовољава потребе садашњих генерација становништва без угрожавања задовољавања потреба будућих генерација". С обзиром на то да могућност будућих генерација за задовољење потреба зависи од стања у ком ће наследити једину подлогу свог могућег опстанка - планету Земљу и свеукупност њених ресурса, под одрживим развојем може се сматрати „побољшање квалитета живота у оквирима носивог капацитета земљиних екосистема" (Jacobs, M., 1997).

Сличан став имају и Владимир Стевановић и Воислав Васић. У прецизно дефинисаном „аксиому" одрживости они кажу: „Друштво се може сматрати еколошки одрживим, ако обезбеђује, на првом месту, очување оних еколошких система који су основа живота и очувања биодиверзитета[1]. Затим, ако обезбеђује трајну одрживост коришћења обновљивих ресурса и ако своди на најмању меру црпљење необновљивих ресурса. И на крају, ако се одржава у границама капацитета екосистема на које се ослања" (Stevanovic, V., Vasić, V., 1996).

Концепт одрживог развоја, на једној страни, третира проблеме везане за економику природних ресурса, а на другој, за њену импликацију на садашње и будуће стање људског друштва и животне средине. Без обзира на то што се у научној литератури јављају бројне интерпретације концепта одрживости неоспорно је да њему припада централно место у разматрању дугороч-

[1] Биодиверзитет је збирни појам који обухвата све биолошке ресурсе планете Земље - гене, врсте и екосистеме. Он може бити, током времена, обогаћен или осиромашен, а у данашњим, цивилизацијско-технолошким условима, биодиверзитет постаје примарни објекат заштите. Биодиверзитет је једини извор генетичког материјала за оплемењивање, ревитализацију и биотехнологију, сировина за индустрију, и коначно човеково природно окружење у коме налази материјалну, естетску и духовну потпору за индивидуални опстанак (Стевановић, В., Васић, В., 1996).

не перспективе развоја и опстанка људског друштва. Због тога ,,одрживост" има двоструку улогу и то: суштинског предуслова и крајњег циља ефикасне организације човекових активности на Земљи (Tabaković-Tošić, M., Tošić, D., 2011).

Данас се одрживи развој схвата као сложен процес промена у коме су експлоатација ресурса, коришћење, заштита и очување животне средине, смерови инвестирања, оријентисање технолошког прогреса и институционалне форме, у складу са потребама и аспирацијама садашњих и будућих генерација.

Иако је термин ,,одрживи развој" релативно нов, проблем одрживости био је присутан у класичним и неокласичним теоријама економског и регионалног развоја. Обе групе теорија имале су, све до краја седамдесетих година прошлог века, оптимистичку визију будућности човечанства. Истина, с времена на време, у ужим научним круговима, истицан је проблем коришћења исцрпљивих и необновљивих ресурса, уз указивање на потребу стимулисања њихове рационалније и ефикасније употребе усклађене са потребама дугорочног развоја[2].

Економски проблеми природних услова, извора, ресурса, односно природних богатстава, њиховог истраживања и коришћења у рационалним размерама нису нови у економској теорији[3]. У неокласичним теоријама раста, развоја и прогреса, природним ресурсима и животној средини није придавана довољна пажња. У великој мери томе су допринели научни, технички и технолошки успеси оваплоћени у вишедеценијском стабилном привредном расту и социјалнодемографском развоју који су трајали од индустријске револуције, а нарочито од завршетка Другог светског рата, до седамдесетих година прошлог века. Део света капиталистичког друштвеног уређења сматрао је да кејнзијански модел економске теорије и политике даје одговоре на изазове развоја у будућности, док је део света социјалистичког друштвеног опредељења полазио од премисе да ће социјализам, заснован на дијалектичком материјализму тј. марксизму, осигурати стабилну будућност човечанства. У том контексту развијано је мишљење да постоје велике могућности за друштвено рационално уређење односа човека и природе.

Како је модерна индустрија, која се у целом свету још развија, довела до повећаних захтева за изворима енергије и сировинама, и како је, пре свега, под утицајем ,,кризе енергије", у другој половини прошлог века ширено схватање да су неки од кључних ресурса необновљиви или споро обновљиви и да се на њима засновани економски раст и опште друштвени развој не могу у потпуности контролисати, тако је постало јасно да се њихова експлоатација и потрошња морају ограничити. С тога, императив је да се природни ресурси рационално користе и да се не третирају као ,,бесплатан поклон природе"[4]. Без обзира на то што је научно-технолошки процес

[2] Иако се знало да индустријска друштва већ двеста година живе од ,,пљачке" природних богатстава која су стварана стотинама или десетинама милиона година, све до седамдесетих година XX века, у економским као и осталим интелектуалним круговима, није било озбиљнијих приступа у разматрању питања која су везана за последице претераног раубовања природе или питања која се односе на дугорочну будућност планете у целини, биосфере, извора енергије, рудних или водних ресурса, становништва и људске цивилизације и слично.

[3] Економика природне средине своје порекло вуче из радова Греја, Пигуа и Хотелинга који су објављивани у току прве три деценије, а као кохерентна научна дисциплина формирана је тек тек у току седме деценије XX века. Грађена је на три аксиома: 1) На човекову добробит је утицало уништавање животне средине и смањивање количине природних ресурса; 2) Узроке уништавања животне средине, по правилу треба тражити у деловању или неделовању економског система; 3) Проблеми који настају у животној средини често се најделотворније могу решити уклањањем економских узрока њиховог настанка. На њиховом дискурсу, најчешће су у оквирима економије природних ресурса рађене анализе о питањима као што су утврђивање оптималног темпа по којем треба из природе црпети обновљиве и необновљиве ресурсе (Pearce, D. W., 2009).

[4] Овај дискурс се појавио каснио, тек онда када је економска активност почела трајно да руши или мења човекову околину и, услед тога, довела у питање своје настављање или битно мењање услова за своје одвијање. Схваћено је да се економска активност мора одвијати у границама које сама мора поштовати да не би изазвала ефекте супротне својим циљевима или оне који су неспојиви с њеним настављањем. Очито, привредни раст, који је требао да обезбеди изобиље и благостање свих је довео до тога да потребе људи расту брже него што их он успева задовољити (Groz, A., 1978).

непредвидљив и што ће у будућности, повећањем еко-ефикасности и еколошке модернизације[5], вероватно, утицати на рационалније и ефикасније коришћење природних богатстава и увећавати њихову употребну вредност, преовладава сазнање да је досадашњи начин коришћења ресурса, само тренутно користан и да ће имати негативне утицаје на екологију тј. на животну средину.

Један од највећих критичара савремене научне праксе Улрих Бек (Ulrich Beck) каже да је очигледно да од научних и технолошких открића и њихове примене имамо много користи, али и да она, истовремено, за нас представљају неизмерни ризик и неизвесност. Данас се суочавамо са ризицима које је створио утицај нашег сопственог знања и технологије на нас и на целокупни живи свет. Ризици нису ограничени ни просторно, ни временски, ни друштвено... (Beck, U., 1995).

ПИТАЊА ГРАНИЦА ЕКОНОМСКОГ И ДЕМОГРАФСКОГ РАСТА

Први значајнији покушаји сагледавања негативних утицаја убрзаног привредног раста на стање животне средине могу се пронаћи у извештају Римског клуба из 1972. под насловом *The Limits to Growth* (*Границе раста*) који је израдила међународна истраживачка група окупљена око Масечусетс института за технологију (Massachusetts Institute of Tehnology). Римски клуб је представљао формалну групу индустријалаца, цивилних активиста и економиста неомалтузијанске провенијенције који су уочили проблеме произашле из диспропорција између убрзаног привредног и демографског раста (број становника на планети приближавао се цифри од четири милијарде) и потрошње необновљивих природних ресурса. За потребе Извештаја израђен је систем комплексних и егзактних метода и модела математичко-кибернетског карактера којима су предвиђене последице континуираног економског раста, прираштаја становништва, исцрпљивања природних ресурса и загађивања биосфере и животне средине.

На основу анализе економских, еколошких и социјално-демографских индикатора из периода 1900-1970. пројектовано је стање развоја до 2100. године. Закључено је да је наставак досадашњих трендова демографског, индустријског и привредног раста неспојив са ограниченим количинама ресурса и са способношћу планете Земље да издржи прираштај становништва и апсорбује сво загађење. Извештај је указао на неодрживост садашњих нивоа и темпа раста „становништва, индустријализације, загађења, производње хране и потрошње ресурса" (Meadows, D. H., et al., 1974). У њему је доказано да ће енормно брзи раст привреде у развијеном делу света и експоненцијални раст становништва у неразвијеним и земљама у развоју, у условима ограничености и необновљивости природних извора, довести до 2020. године до велике кризе и до неизбежног социјално-економског и еколошког колапса крајем XXI века. Да би се избегао тај суморно-претећи сценарио, Римски клуб је предвидео потребу перманентног контролисања и управљања економским растом, које је требало да почне већ 1975. године.

Основни дискурс Римског клуба, „нулти" економски раст у развијеном делу света и рестриктивна демографска политика у неразвијеним и у земљама у развоју, био је типично неомалтузијански, у неку руку и дискриминаторно-неоколонијалистички, посебно према неразвијеном делу света[6].

[5] Еко-ефикасност се односи на технологије које обезбеђују привредни раст уз минимално угрожавање животне средине. Еколошка модернизација јесте веровање да се индустријски развој и еколошка заштита међусобно не искључују (Gidens, E., 2003).

[6] Полазећи од методолошких поставки свога учитеља и савременика Џоја Форестера (Jay Wright Forrester) изнетих у књизи *Industrial Dynamics* (*Индустријска динамика*), Медоус је у делу *The Limits to Growth* (*Границе раста*) формулисао закључак да свету прети катастрофа због све веће загађености човекове животне средине и због „загађености" која ће произаћи из убрзане и неконтролисане популацијске експанзије у неразвијеним земљама. Заступајући теорију „нултог раста" он је тврдио да се еколошка и цивилизацијска криза које прете уништењу света могу предупредити задржавањем процеса раста који је достигнут у седмој деценији XX века. Указујући на потребу увођења еколошких фактора у пројектовање будућности, Медоус, са једне стране, инсистира на спречавању загађења воде и ваздуха и прекомерног коришћења природних ресурса, а са друге, инсистира на спречавању убрзаног демографског раста неразвијених држава.

Сугестије Римског клуба, временом су широко прихватане али и одбациване. Ипак, постајале су и предмети научних, економских, политичких и других јавних расправа и ламентација о односима између човека и природе у условима неконтролисаног економског раста и раубовања природних ресурса и загађивања животне средине. Схваћено је да противуречности и конфликти који су видљиви на релацијама енормно комплексно индустријско друштво - девастација животне средине, доводе у питање преживљавање човечанства, наше цивилизације и биолошки опстанак људске врсте. Створен је флексибилан системски оквир за разумевање кохерентности и(или) инхерентности, еколошких, економских, политичких и општих друштвених феномена који ће представљати највеће изазове у XXI веку. То је допринело убрзаном удаљавању посибилистичке логике по којој људи ,,покоравају природу" и обликују своју животну средину од логике која потенцира одрживост природног дела геосистема. Из те ситуације, по Фритјофу Капри, може се изаћи развијањем новог социјално-економског и научно-технолошког миљеа који треба да омогући постизање еколошке одрживости (Capra, F., 2004).

У развијеном делу света, током седамдесетих и осамдесетих година прошлог века, коегзистирала су два гледишта. На једној страни, све више и гласније артикулисана је свест о хитности коренитих промена у односу модерних друштава према природи као кључном животном ресурсу, а на другој, стваран је отпор економских и политичких елита да се суоче са нарастајућим проблемима из тих домена.

НАША ЗАЈЕДНИЧКА БУДУЋНОСТ – ПРЕ УТОПИЈА НЕГО РЕАЛНОСТ

Израз ,,одрживи развој" је у нормативној форми први пут употребљен у извештају под насловом *Our Common Future* (*Наша заједничка будућност*) који је на захтев Генералне скупштине Уједињених нација израдила и поднела Светска комисија за животну средину и развој (*World Commission on Environment and Development – ,,Brundtland Commission"*) 1987. године. Извештај је познат и као ,,Брантланд извештај". Назван је тако јер је организационим комитетом који га је сачинио преседавала Гро Харлем Брантланд (Gro Harlem Brundtland), тадашњи премијер Норвешке. После објављивања извештаја *Наша заједничка будућност*, израз ,,одрживи развој" почео је да се користи од стране поборника заштите животне средине, али и у научним, економским и политичким круговима. Од тада до данас, енваиронменталистички дискурс је континуирано развијан, а идеје које се на њему граде су мултипликоване и широко прихваћене, па их ретко ко доводи у питање.

Извештај Светске комисије за животну средину и развој састоји се из три велика дела у којима је дефинисано 12 питања, на која међународна заједница, у циљу наше сигурне будућности, треба брзо и ефикасно да одговори. У првом делу названом ,,Заједнички интереси" потенцирана су питања одрживе будућности везане за правце развоја и улогу међународне економије. У другом делу који има назив ,,Заједничке промене" третирани су проблеми: демографских и хуманих ресурса; сигурности хране - одржавање потенцијала; опстанка врста живог света и екосистема; енергије (фосилна горива, нуклеарна енергија, дрво, обновљиви извори енергије – неискоришћени потенцијали, енергетска ефикасност); индустрије и прераде сировина и урбаних изазова. Трећи сет питања везан је за: перспективу и билансе живота у светском океану; одрживи развој живота на копну, и посебно, проблеме Антарктика; затим за мир, сигурност, безбедност, развој и животну средину и на крају за организовање институционалних и правних начела и оквира међународне акције усмерене ка одрживом развоју.

У широком спектру идентификованих проблема које третирају поменута питања, генерално, акценат је стављен на три круцијална сегмената и то: на даље осмишљавање и развијање концепта одрживог развоја; на постизање једнакости и усаглашавање општих интереса становника Земље и на одређивање стратешких императива за даљу акцију.

У првом сегменту, полазећи од основне дефиниције концепта одрживог развоја, дат је јасан садржај његових детерминанти ,,основних потреба садашњих и будућих генерација" и ,,развоја". Указано је на императив да се циљеви економског и социјалног развоја, у смислу одрживости, прецизно дефинишу у државама тржишно оријентисаних привреда и у државама централно-планских типова привреда. Одрживи развој је схваћен као процес промена у коме су

експлоатација ресурса, оријентација технолошког развоја и институционални развојни обрасци у функцији аспирација садашњих и будућих генерација људи да задовоље своје потребе.

У другом сегменту, кроз више постулата, истакнута је потреба да се партикуларни интереси различитих актера и субјеката (појединци, економски, политички и др. актери и субјекти) у реалном свету, усмере ка остваривању општих заједничких или јавних интереса које ће довести до релативне економске и социјалне правде.

У трећем сегменту сугерисано је да се националне стратегије раста и развоја преоријентишу и ускладе са принципима одрживости. Дефинисано је неколико кључних циљева чије би спровођење, у еколошком, економском, политичком и социјално-културном смислу, било компатибилно са одрживим развојем. То су: оживљавање привредног раста; промена у структури раста; смањивање и елиминисање глади и сиромаштва уз стварање друштвеног и економског миљеа задовољавања основних потреба становништва за радом, исхраном, образовањем, енергијом, водом, хигијеном и сл.; обезбеђивање рационалног раста и развоја становништва; очување и унапређење ресурсне базе; усавршавање и просторна редистрибуција технологија; управљање природним и техничким ризицима и легислативно регулисање усаглашавања економских, социјалних и еколошких потреба са концептом одрживог развоја на локалним, регионалним, националним нивоима и у свету као целини.

У закључном делу Извештаја апострофирана је чињеница да је перманентни стратешки циљ концепта одрживог развоја промовисање и остваривање хармоније човека и људског друштва са животном средином и природом.

У специфичном контексту дисхармоничних односа развоја и животне средине, које националне и међународне политичке и економске институције нису могле да усагласе нити да превазиђу до седамдесетих и осамдесетих година прошлог века, политика одрживог развоја је пред људско друштво ставила неколико великих захтева. То су: стварање политичког система који обезбеђује ефикасно учешће грађана у доношењу одлука; формирање економских система који су у стању да кроз одрживи развој генеришу научно-техничка достигнућа; промовисање друштвених система и вредности за изналажење праведних решења при ублажавању и елиминисању тензија које су произашле или ће произаћи из нескладног развоја; промовисање производних система који поштују обавезу очувања еколошке базе развоја и имају висок степен екоефикасности; развијање технолошких система који непрекидно трагају за технолошким решењима; формирање економског система који подстиче одрживе обрасце трговине и финансија и конституисање флексибилног административног апарата који има жељу и капацитет за самокорекцију. Сви захтеви су у функцији реализације циљева глобалне, националних и међународних политика и стратегија одрживог развоја. У праћењу спровођења и ефективности мера за исправљање одступања од зацртаних циљева политика одрживости, битне су индивидуална и друштвена етика и искреност.

После обелодањивања извештаја *Наша заједничка будућност* идеја одрживости је, и поред бројних оспоравања, прихваћена. Они који су је оспоравали позивали су се на њену неодређеност и велику уопштеност, подложност различитим тумачењима, научну неутемељеност, неотпорност од политичке инструментализације и слично. Но, без обзира на то што се концепту одрживог развоја може приписати непостојање савршене гносеологије и формално-логичне и беспрекорне дефиниције, он се утемељио као развојна парадигма крајем XX и почетком XXI века.

САМИТ ЗЕМЉЕ

Статус парадигме концепт је стекао на Конференцији Уједињених нација о животној средини и развоју (*United Nations Conference on Environment and Development - UNCED*) познатој као „Самит Земље" (*Earth Summit*) у Ријо де Жанеиру 1992. године. На Ријо самиту је усвојена Агенда 21 или „Ријо агенда". Она је смислен и логичан, а уједно и амбициозан и функционалан програм брзог активирања и примене идеја одрживог развоја. Указујући на начине усклађивања економског и друштвеног развоја са императивом заштите животне средине, Ријо агенда је подстакла и интензивирала научна истраживања и постала основа бројних међународних активности и идеја водиља за формулисање циљева у готово свим областима друштвеног и еко-

номског живота на локалном, националном и глобалном нивоу. Општи принципи Ријо конференције, постали су полазишта за конкретне акције. Агенда 21 представља програм од 42 поглавља која третирају демографске, економске, еколошке и социјалне аспекте развоја.

Поред Агенде 21 на Конференцији донета су и друга документа као што су: Декларација из Рија; Принципи одрживости шума - „Шумски принципи"; Оквирна конвенција Уједињених нација о климатским променама и Конвенција о биодиверзитету. Кровну улогу има Декларација из Рија. Она садржи 27 универзалних принципа који представљају темељ за усмеравање међународних активности на пољу успостављања еколошке и економске одговорности. „Шумски принципи" су законски необавезујућа изјава о глобалном консензусу у управљању, очувању и одрживом развоју свих врста шума. Они служе као основа континуираном процесу преговора чији је циљ стварање одговарајућег међународног регулаторног оквира у областима заштите, одрживог управљања, газдовања и коришћења глобалних шумских ресурса. Оквирна конвенција Уједињених нација о климатским променама је конципирана као мултилатерални споразум са циљем „стабилизације концентрације гасова стаклене баште у атмосфери на нивоу који би спречио опасне антропогене утицаје на климатски систем". Конвенција о биодиверзитету има за циљ очување биодиверзитета, одрживо коришћење његових компонената и праведну и разумну поделу користи које произилазе из коришћења генетских ресурса.

На основу Декларације из Рија донет је велики број значајних међународних докумената, која са различитих „секторских" аспеката (демографских, економских, еколошких, социјалних, културолошких, политичких, правно-нормативних и др.) наглашавају значај одрживог развоја[7]. Ова документа прати и сет са око 2500 упутстава, смерница, начела и захтева за спровођење одрживог развоја.

Као пример за то може се навести Хабитат - Агенда о људским насељима која је усвојена у Истанбулу 1996. године. Како се у њој наводи, одржива људска насеља су она насеља која могу „ефикасно да користе ресурсе у оквиру носећег капацитета екосистема и узму у обзир мере предострожности, (…), да обезбеде свим становницима једнаке услове и могућности за здрав, сигуран и продуктиван живот у хармонији са природним и културним наслеђем, (…), те да осигурају економски и социјални развој и заштиту животне средине..."

И поред бројних контроверзи на теоријским, концептуалним, економским, еколошким и политичким пољима, а посебно због незадовољавајућих резултата на пољу имплементације, концепт одрживог развоја непрекидно се дорађује и прилагођава потребама модерног друштва. Иако је провејавало мишљење да је Ријо Агенда само „мртво слово на папиру" и да промовише жељено, а не реално стање у будућности, она се одржала.

ОДРЖИВИ РАЗВОЈ И МИЛЕНИЈУМСКИ ЦИЉЕВИ РАЗВОЈА

На Светском самиту о одрживом развоју (*Word Summit on Sustainable Development – WSSD*) одржаном 2002. године у Јоханесбургу, акценат је стављен на решавање конкретних проблема (вода и санитација, енергија, здравље, пољопривреда и биодиверзитет). Приоритети Самита усклађени су са „Миленијумским циљевима развоја" које је прихватило 189 земаља на Миленијумском самиту Уједињених нација 2000. године у Њујорку.

Декларацијом самита међународна заједница се претенциозно обавезала да до 2015. године: елиминише крајње сиромаштво и глад у Свету; обезбеди опште основно школовање; успостави једнакост и равноправност полова и побољша друштвени положај жена; ограничи смртност деце; побољша здравствену заштиту мајки; ограничи ширење HIV-AIDS, маларије и других инфективних болести; обезбеди заштиту животне средине и изгради глобални партнерски споразум по питању развоја.

[7] Иако је Ријо конференција покренула широк спектар питања везаних за одрживи развој и за њихово решавање припремила сет од преко 2500 упутстава и смерница, очекивана имплементација је изостала. На састанку у Њујорку (*Rio + 5 Conference, New York*) 1997, закључено је да се велика очекивања од Ријо - самита нису испунила. Један од разлога за то био је и велики број дефинисаних захтева међу којима нису истицани приоритети. Од дрвећа, није се видела шума.

Обавеза предузимања одговарајућих мера за спровођење „миленијумских циљева" је дефинисана Резолуцијом Уједињених нација и односи се како на земље у развоју и „транзицији", тако и на развијене државе (United Nations General Assembly *„United Nation Millenium Declaration"* Resolution 55/2).

У складу са „Миленијумским циљевима развоја" усвојен је акциони план дефинисан као Агенда 21+10. Акциони план састоји се из 11 основних делова и то: Увод, Искорењење сиромаштва; Промена неодрживих модела потрошње и производње; Заштита и управљање базом природних ресурса за потребе економског и друштвеног развоја; Одрживи развој и глобализација; Здравље и одрживи развој; Одрживи развој у малим острвским државама; Одрживи развој у Африци; Регионалне иницијативе за одрживи развој; Инструменти имплементације и Институционални оквири одрживог развоја.

Самит у Јоханесбургу је, у појединим научним и политичким круговима, посебно у земљама у развоју, оцењен као неуспешан. Акциони план Агенда 21+10 протумачен је као „скуп бројних обећања" за смањивање и елиминисање сиромаштва на глобалном и регионалним нивоима без штетног утицаја на природну односно животну средину, у коме нису дате гаранције за њихово спровођење у дело. Због тога, често се у стручном, научном, политичком и општем јавном мнењу, може срести пежоративна синтагма о „самиту одрживих разочарања". Томе иде у прилог чињеница, да се данас, након што је прошло скоро четвртина века од Брантланд извештаја, јаз између развијених и неразвијених делова света непрекидно увећава. Богатство, доходак, хумани ресурси, технологија, потрошња, велики загађивачи животне средине..., концентрисани су у богатим друштвима, док се већина неразвијених и земаља у развоју бори са сиромаштвом, незапосленошћу, глађу или слабом исхраном, недовољном социјалном и медицинском заштитом, недостатком питке воде, епидемијама заразних болести, неразвијеним образовањем, недостатком хуманог и финансијског капитала, дуговима према иностранству и сл. Да ли се потврђује Марксова максима: „Акумулација богатства истовремено је акумулација беде?!"

О одговорнима за то, мишљења су подвојена. По једнима, велику кривицу за то сносе инертности научних, интелектуалних, а посебно, економских и политичких елита. А по другима, разлози се крију у друштвеним и економским односима сублимираним и генерисаним у до сада најкомплекснијем виду капиталистичког система, који на прелазу из XX у XXI век, први пут у историји обликује друштвене односе у глобалним тј. планетарним размерама. Из чега је произашла цинична тврдња да је савремени на економском неолиберализму засновани капитализам „једини могући начин рационалне организације друштва". Капитализам је, како каже Мануел Кастелс, жилав, витак, (...), чврст и опасан у својим циљевима, а флексибилан у својим средствима (Castells, M., 1998).

Велике разлике између прокламованог, очекиваног и стварног стања на пољу одрживог развоја, Даниел Коен (Daniel Kohen) ставља у контекст глобализације тј. мондализације. „Мондијализација је учинила да људи виде свет који буди њихова очекивања, али је проблем у томе што они немају могућност нити способност да такав свет реализују.(...). Све државе, свака на свој начин, теже да окончају раскол између очекивања и стварности. То очигледно не би требало да спречи бацање критичког погледа на мондијализацију, нити да се постави питање о претњама које она доноси еколошкој и културној равнотежи планете. Највећа грешка, била би да прихватимо као реалну чињеницу оно што је и даље само очекивање" (Kohen, D., 2004).

На то се надовезује и Каприна теза „да су узроци већине еколошких и социјалних проблема дубоко укорењени у економским системима". Под савременим економским системима он подразумева глобални корпоративни капитализам и његове варијанте који је „неодржив еколошки и социјално, а стога и политички неодржив на дуге стазе" (Capra, F., 2004: 210-211). Све, у неку руку, актуелизује специфичну тезу Улриха Бека о „прећутној коалицији између економских елита и научне праксе која охрабрује и толерише претње животу", чиме је наука у последњих неколико деценија постала „скривени заштитник глобалне контаминације људи и природе"(Beck, U., 1996: 62-70).

КОНТРОВЕРЗЕ У ИНТЕРПРЕТАЦИЈИ И ПРИМЕНИ ПАРАДИГМЕ ОДРЖИВОСТИ

Након Конференције Уједињених нација о животној средини и развоју и Светског самита о одрживом развоју у научном и јавном мнењу формирано је мишљење да одрживост има више слојева, садржаја и тумачења. Генерални закључак је да је за друштвену заједницу одрживо оно што: доприноси социјалној интеграцији заједнице; омогућава трајан економски раст и развој; социјални и економски развој усклађује са еколошко-просторним капацитетима животне средине и на крају, оно што је политички прихватљиво.

Ипак, у тумачењу и интерпретацији одрживости појавиле су се одређене разлике теоријског, методолошког и апликативног карактера. У мноштву тумачења одрживости, највећа методолошка и садржинска разлика је између економског и биолошког (еколошког) схватања одрживости. Суштину проблема чини тражење равнотеже између еколошки прихватљивог, политички и социјално праведног и просторно уравнотеженог раста и развоја. Пракса показује да је најтеже усклађивати и постићи и економски прихватљиву и еколошки дозвољиву одрживост. Економисти се више залажу за унутаргенерацијску, а еколози за међугенерацијску једнакост и правичност.

Последњих година све више економиста се бави одрживим развојем који подразумева осигуравање пута економског развоја који неће погоршати услове живота будућим генерацијама. Ту се, генерално, истичу две групе гледишта.

Прва група гледишта подразумева тзв. правило слабе одрживости заснивано на принципу неопадајуће корисности или константности капитала. За неопадајућу корисност залаже се више аутора који истичу да будућој генерацији треба оставити масу капитала која није мања од оне којом располаже садашња генерација. Правило константности капитала посматра се у две варијанте. Прва се заснива на премиси да ће бити одрживог развоја ако капитал који изгубимо у животној средини (нафта, угаљ, дрво, метали, вода, озонски омотач и сл.), надоместимо стварањем новог капитала (инфраструктура, технологија, људски капитал и сл.). Друга варијанта се гради на чињеници да маса капитала може бити константна или увећана, али и да се мора одржати критична маса капитала животне средине.

Друга група гледишта заснива се на принципима еколошке економике. Њихови заступници полазе од премисе да постоји еколошке граница или праг испод кога се не могу вршити економских активности у животној средини. У светлу тога, појавили су се еколошки економисти који имплицитно тврде да ће теорије и модели који они предлажу, обезбедити стабилан и одржив раст и развој, и да воде ка оптималним решењима која обезбеђују „минималне укупне трошкове за задани циљ" и дају „максималне или оптималне ефекте од ангажованих економских ресурса" уз „незнатне" утицаје на животну средину.

Савремена економска концепција одрживости рачуна са великом могућности супституције инпута у одржавању стабилног и високог економског раста, у условима деловања „одрживог" тржишног механизма и селективног коришћења мера државне интервенције, ради обезбеђивања стабилног и редовног снабдевања сировинама, робних токова, акумулације капитала и приноса на инвестиције тј. профита (Vujošević, M. 2009).

У доминантним еколошким тј. географским и биолошким интерпретацијама одрживости наглашава се значај минимализовања губитака у животној средини који настају услед људских активности, или се, неретко, инсистира на забрани оних људских активности каје наносе иверзибилну штету геодиверзитету, природим стаништима, екосистемима и биодиверзитету. Полазећи од неоспорне чињенице да је губитак и пропадање станишта основни услов редуковања и осиромашења биодиверзитета на читавој планети, биолози су пред целокупно друштво ставили фундаментални захтев за заштиту биодиверзитета кроз очување екосистема и природних станишта као и кроз очување и рехабилитацију врста које могу да опстану у свом природном окружењу[8]. Уз то се као реалност наглашава чињеница да су екосистеми биолошка основа

[6] Угрожавање и смањивање биодиверзитета је глобални процес који је у последњих стотинак година имао забрињавајуће размере. Различите човекове активности мењале су и уништавале живи свет и довеле су до снажних и у многим случајевима иверзибилних процеса који су се непосредно одразили на промену или потпуно уништавање природних екосистема и предела, а са тим у вези, и до неповратног губљења биолошке разноврсности, кроз исчезавање великог броја органских врста или смањења њихових

светске привреде и благостања људи, јер њима урођена биолошка разноликост и геобиохемијски процеси, директно и индиректно, обезбеђују материјална добра која омогућавају живот на земљи и задовољавање садашњих и будућих потреба људског друштва.

ОДРЖИВИ РАЗВОЈ – КУДА ДАЉЕ?

Претходно изречено указује на чињеницу да је одрживи развој један од најзначајнијих феномена савременог друштва. У њему су сублимирана бројна питања везана за развојно-економске, еколошке, географске, демографске, научно-технолошке, социјалне, културолошке и хумано-етичке проблеме савременог света, која чекају одговоре.

Тешко је одредити све компоненте одрживог развоја, па се, истина доста поједностављено и уопштено, говори о његовим географским, еколошким, економским и социјалним димензијама и детерминантама. Како оне делују синергетски, тако није лако утврдити њихове појединачне улоге у процесу одрживости. Зато, све чешће се говори о интегралном приступу одрживом развоју или о „интегралном одрживом развоју". То је последица комплексног, холистичког и системског приступа у схватању одрживости и на њој заснованог развоја. Из тог угла гледано могло би се рећи да одрживи развој представља интегрални економски, технолошки, социјално-културни развој, усклађен са потребама очувања, заштите и унапређења животне средине, који омогућава садашњим и будућим генерацијама људи задовољавање потреба и побољшање квалитета живота.

ЛИТЕРАТУРА

1. Beck, U. (1995), *Ecological Politics in an Age of Risk*, Cambridge: Polity, 1-216
2. Beck, U. (1992), *The Risk Society: Towards a New Modernity*, London: Sage, 1-272
3. Capra, F. (2004), *The Hidden Connections*. *A Science for Sustainable Living*, New York : Anchor Books
4. Castells, M. (1998), *End of Millennium*, Malden (USA), Oxford (UK): Blackwell Publishers, 1-448
5. Forrester, J. W. (1961), *Industrial Dynamics*, MIT Press, Cambridge, Mssachusetts, 1-333
6. Forrester, J. W. (1971), *World Dynamics,* Cambridge, Mssachusetts: Productivity Press, 1-144
7. Giddens, A. (2003), *Sociology,* Belgrade: The Faculty of Economics, 1-749
8. Jacobs, M. (2007), Introduction: The new Politics of the Environment. In: M. Jacobs, *Greening the Millennium?,* Malden (USA), Oxford (UK): Blackwell Publishers, 1-17.
9. Kohen, D. (2004), *La mondialisation et ses ennemis*, Paris: Grasset, 1-280
10. Meadows, D. H. et al. (1974), Granice rasta*,* Stvarnost: Zagreb, 1-182.
11. Pearce, D.W. (2009), Ekonomika prirodne sredine, u *Enciklopedija društvenih nauka* (priredili Adam Kuper i Džesika Kuper), 231-233. Beograd: Službeni glasnik
12. Stevanović, V., Vasić, V. (1995), Pregled antropogenih faktora koji ugrožavaju biodiverzitet Jugoslavije, u *Biodiverzitet Jugoslavije* (urednici V. Stevanović i V. Vasić), 19-42. Beograd: Biološki fakultet Univerziteta u Beogradu.
13. Tabaković-Tošić, M., Tosic, D. (2011), Concept of Sustainable Development: from Idea to Paradigm, *Jornal of Balkan Ecology*, vol 14, No 1. 25-34.

популација. Уништавање врста, у највећем броју случајева не дешава се као осмишљена и циљана људска делатност, већ се то, пре свега остварује посредно кроз уништавање њихових станишта (Стевановић, В., Васић, В., 1995).

GEOGRAPHIC DETERMINANTS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

DRAGUTIN TOŠIĆ[1], NIKOLA KRUNIĆ[2]

[1] Faculty of Geography, Univerrsity of Belgrade, 11000 Belgrade, Serbia
2 Institute of Architecture and Urban&Spatial Planning of Serbia, 11000 Belgrade, Serbia

There are certain differences and controversies between numerous interpretations of the sustainable development. The greatest methodological and thematic differences are found among the geographic, economic and biologic (ecologic) views on sustainability. Geographers are striving for an integrated systemic approach to the understanding of sustainbility. Economists almost implicitly claim that the theories and models which they propose will provide the stable and sustainable growth and development, lead to the optimal solutions ensuring "minimal total costs of achieving the proclaimed goal", and achieve "maximum or optimal effects by using the available economic resources", which have the "insignificant" impact on the environment. These views are called into question by biologists, who in the dominant ecological interpretations of sustainability emphasize the importance of minimizing the losses in the environment, which are the result of the human activities, and frequently insist on the prohibition of the human activities that cause the irreversible damage to natural sites, ecosystems and biodiversity. Also, the indisputable fact that the ecosystems are the base of the world economy and human well-being, since their inherent geographic and biological diversity and geobiogeochemical processes, directly and indirectly, provide the material goods which enable life on the Earth and meet the demands of the current and future needs of the human society, is emphasized by them.

The conclusion that the sustainable development is one of the most significant phenomena of the contemporary society can be derived from the above facts. It summarizes numerous issues concerning developmental-economic, ecological, geographical, demographical, scientific-technological, social, cultural, and human-ethical problems of the modern world, which are yet to be answered.

Since it is hard to determine all components of the sustainable development, we speak about the geographic, ecological, economic and social dimensions and determinants of it, although in a simplified and general way. Owning to the fact that they react synergetically, it is not easy to determine their individual roles in the process of sustainability. Therefore, there is a tendency to speak about the integral approach towards the sustainable development or "integral sustainable development". It is the result of the complex, holistic and systemic approach in the understanding of sustainability and the development which is based on it. Viewed from this perspective, it can be said that the sustainable development is the integral economic, technological, social-cultural development, harmonized with the needs of preservation, protection and improvement of the environment, which enables the current and future generations to satisfy their needs and improvement of the quality of life.

TIHOMIR DENEV,
VESSELIN ALEXANDROV

UDC: 551.583(497.2-15)

VARIATION IN SPRING PRECIPITATION AND DROUGHT VULNERABILITY IN NORTH WEST BULGARIA

National Institute of Meteorology and Hydrology, Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria

Abstract: Climate change is considered as one of the main problems of the 21st century, and it have major impacts on agricultural productivity and economics. Climate in Bulgaria has changed significantly during the last several decades. Mean annual temperatures increased by about 1.5°C for the period 1971- 2010. Average annual temperature in 2010 is 1°C above the current climate (1961- 1990). The climate changes bring more extreme weather. The impacts of this are variation in precipitation and drought. During the growing season there were important of precipitation sum with productive for agriculture. Studies in recent years show reduce of precipitation for the Balkans and Bulgaria in particular. The adaptation measures cannot be developed and applied as quickly as the climate change proceeds. Some socio-economic sectors and natural ecosystems are vulnerable due to a fast climate change, so adaptive options need to be designed in the close future to reduce possible negative impacts. Evaluation of adaptive measures to reduce the climate change impact on precipitation and drought. The data used here covers the period 1981 - 2010, compared with the period 1961 - 1990. This data indicate variations in the quantities and seasonality of precipitation. This data reveals certain trends in North West Bulgaria. Monitoring of climate change involves the application of different methods for integration of precipitation during the drought period. However, results suggests that there is a risk of increasing number of extremely unfavorable years in many climate zones, which might result in higher inter annual yield variability and constitute a challenge for proper crop management. Seasonal drought mean soil water availability through the growing season falls short of the plant requirements.
Key words: climate change, precipitation, drought vulnerability, adaptation, drought management

1. INTRODUCTION

1.1. Presentation of the study

Northwest region is situated between the Danube to the north and ridge of the Balkan Mountains to the west and south and the valley of the Iskar River in the east. The contemporary geographical situation indicates its advantages, which will encourage the use of pragmatic economic development. The relief is various in the Danube plain about 60% of the area are flat and hilly. Warming observed in recent decades affect changes in the hydrological cycle such as increasing water vapor in the atmosphere, changes in regime and amount of precipitation, the intensity of extreme events, melting of snow and ice, changes in soil humidity and river runoff. Knowledge of modes and variations of precipitation is needed to make realistic and accurate long term forecasts. Therefore, the knowledge in this field has important practical and applied importance. Objects of study are precipitation outside the mountain area of the Danube plain and Fore Balkan. These are areas where continental climatic influence occurs. Important climatic phenomenon related to the quantity precipitation patterns is drought.

The importance of precipitation about nature and human economic activity is high. Precipitations are influence of world organism, soil, rocks, infrastructure, drainage and engineering facilities, and also on the river runoff. In Bulgaria, the studies are carried out detailed precipitation since the beginning of 20th century. Contributing to describe the precipitation in Bulgaria have Krastanov, L.; Kalcheva, R.; Kyuchukova, M., Koleva, K. and others. Studies in recent years show a decline of precipitation for the Balkans and in Bulgaria. Precipitation decrease quantity is typical for the last 10 years of the 20th century, and continuing into the early 21st century. Models with which to

consider precipitation quantity indicate a trend of increasing rainless periods of the Balkan Peninsula. The consequences are unfavorable environmental changes. Precipitation as part of the water cycle, have direct interaction with the biosphere and man. They occupy an important place in the system man - nature, but also in infrastructure design. The uneven distribution of precipitation is important for agriculture. Soil drought and heavy precipitation are dangerous for crops. To reduce this risk is necessary detailed study of precipitation. The issue of precipitation patterns in Bulgaria is considered in many papers. In the mid-20th century (1965) and Dimitrov Vekilska viewed "The issue of spatial distribution of precipitation in the Danube plain." The regime and spatial distribution of precipitation in Bulgaria are discussed in detail in the textbook of Dimitrov "Climatology of Bulgaria" 1979. In the monograph "Geography of Bulgaria" 1997 Stefan Velev examined the fluctuations in air temperature and precipitation in Bulgaria. There he points the reduction of precipitation in the 80s and 90s of the 20th century. Average for the country, they decreased with 7.5% to 18%. According to the Velev this reduction in precipitation is due to changes in atmospheric circulation. Precipitation in Bulgaria in recent years and are viewed by Toplisky (1983, 1986, 2002, 2005) Zlatunova, Penkov (2002) Vekilska, Rachev (2000), Nikolova, Vassilev (2007) and Velev, Nikolova, Vassilev (2007) presented precipitation in the Danube plain from the perspective of spatial distribution of precipitation change during the warm half of the year. The authors point out that in 2005 precipitation anomalies been shown an increase to 184% for spatial data and averaged up to 200% for individual stations. As the dry years 2000 and set 1965 for listed publications is necessary examination and study of the Northwestern region, to answer some questions about modern climate change in this part of the country.

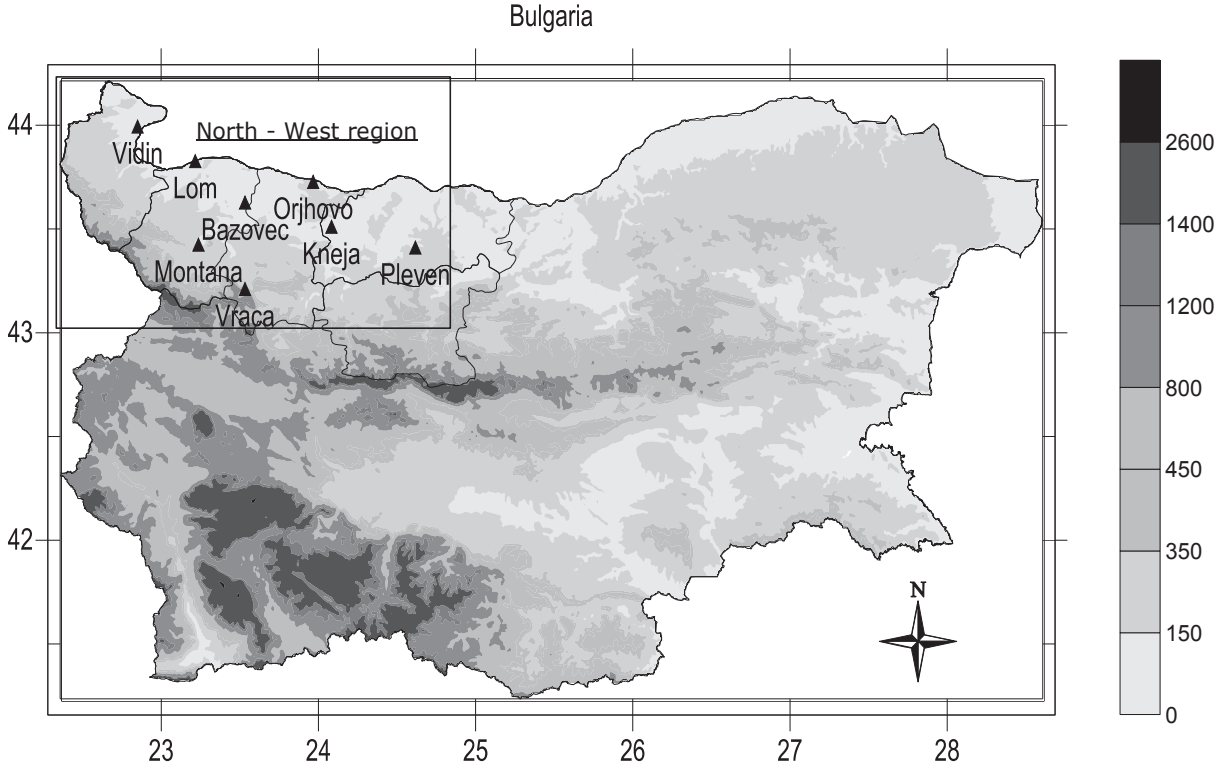

Figure 1 Position of meteorological stations, and differences in altitude

Figure 1 shows that meteorological stations are located outside the mountain areas and are representative of regions with developed agriculture. Data use for North West region including next stations in the study Vidin, Lom, Orqhovo, Bazovec, Montana, Pleven, Vraca and Kneja.

The four municipalities that fall meteorological stations are grown autumn and spring crops. It is therefore critical evaluation of precipitation and soil drought during the growing season. Droughts of the early nineties of 20 century continue and in the early 21 century. There are years, alternately in extreme precipitation and annual sums over the limit compared to the base period 1961-1990, the same register drought during the vegetation period - spring droughts. For example 2007 can be seen in Pleven station annual precipitation is 585 mm by 90 mm more than in 2006 but in April, June and July

precipitation are several more - less than 2006. The numbers of precipitation events without economic significance (≤ 5 mm) are increases during the growing season in 2007.

North Atlantic Oscillation is the variation in pressure between the two centers of action in the atmosphere - Azores maximum and Iceland minimum. Difference between the pressures in two ground stations located close to these centers of activity - the island of Iceland (Reykjavik) and the Azores (Ponta Delgada). The activity of these centers determines the path of The Atlantic cyclones and their number, and intrusion as a result and therefore the variability of temperature, precipitation and frequency of stormy weather over Europe.

1.2. Aims and Objectives

Assessment of rainfall variability, trends and projections due to climate change in Northwest Bulgaria is a study aimed to reveal changes in the early 21st century for that region. Studies in recent years show a decline of precipitation for the Balkans and in Bulgaria. Reduced precipitation quantity is typical for the last 10 years of the 20th century, and continuing in the early 21st century. Drought in Bulgaria from 1991-1993 and continuing to 2001 have an adverse influence on agriculture and economic activity of man and also contributes to increasing the number of fires.

The main objective of the study is to assess precipitation variability and trends, as well as forecasts of climate change in this region in Bulgaria. In this case the Northwest region (NUTS2) in the country will be considered as an object of study. Precipitation is of great importance to agriculture in the region, especially in humid of spring crops, also for many other socio-economic sectors and environmental protection and biodiversity in this region.

1.3. Actuality of the study

The structure of the study includes the most - important indicators necessary to achieve a clarification on precipitation regime in the region. The scope of the study does not allow performing comparative performance with other regions of the country. In subsequent research results will be used more efficiently and opportunities to increase comprehensiveness. The structure and function is to present current state in precipitation. The inputs data are homogenized and used for the calculation of precipitation variability and trends of the early 21st century.

2. METHODS

For the purpose of control both the input data so obtained and the final results of the homogenization is carried out with the data statistical program R (R is a software environment for statistical computing and graphics). Software used for data processing to allow the processing is not charged with common criteria and to apply all climatic parameters homogenization of data from eight stations included in the study of Northwestern Bulgaria.

Homogenization - procedure of making a time series homogeneous by using a technique to remove artificial bias. Long instrumental climate records are the basis of climate research. However, these series are usually affected by inhomogeneities (artificial shifts), due to changes in the measurement conditions (relocations, instrumentation and others).As the artificial shifts often have the same magnitude as the climate signal, such as long-term variations, trends or cycles, a direct analysis of the raw data series can lead to wrong conclusions about climate change. If we measure rainfall, in order for the data to be useful for future users, we also need to document where and how the measurements were made. Station documentation is information about the data or data about the data: metadata. The word metadata is made up by the addition of the Greek “meta” (beyond) and the Latin “datum” (a given fact). Metadata should reflect how, where, when and by whom information was collected. Ideally, a complete metadata should register all the changes a station has undergone during its lifetime, composing what is called the station history. It is very important for the study and therefore the potential any error or omission must be minimized to avoid the risks in the final results. Checking of data is important to achieving representative results that are not loaded with inaccuracies.

3. ASSESSMENT OF PRECIPITATION VARIATIONS AND TRENDS

Changes in annual precipitation variations are reaching more than 20-25% for different periods. Large errors in instrumental measurements of precipitation (wetting, blow away by wind and instrumental error) contribute to growth differences in different periods of observation. Period 1981-2009 relative to the climate norm (1961-1990) showed a decrease in annual precipitation in the studied stations by 3 to 6% only exception is station Lom which maintains the average annual precipitation. The negative precipitation anomalies for the Northwest region are typical in the early 21st century, with the exception of 2005 and 2007, when there are positive precipitation anomalies led to the floods and the danger of overflowing of the Danube. Drought in Bulgaria during 1990 -1993 year is repeated at the beginning of the 21st century - (2000 - 2001), precipitation had a negative anomaly of up to 50% in different regions of Bulgaria. Period with reduce the annual amounts.

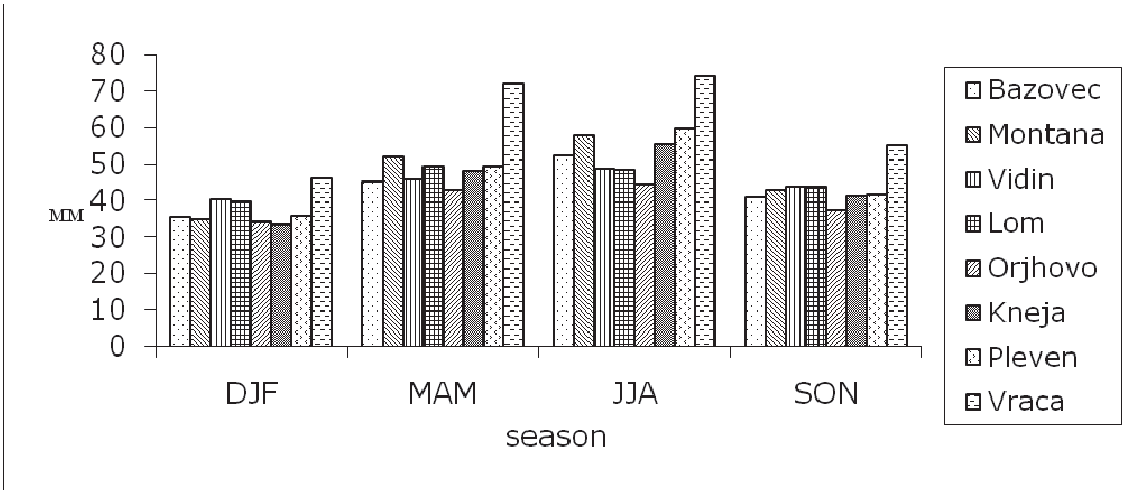

Figure 2 Seasonal distributions of precipitation in meteorological stations in North West region

Figure 2 shows that with the - high precipitation in different seasons is Vraca station throughout the year. Another station with high precipitation in spring and summer is Montana. Impact for - major precipitation provide precipitation shadow of the Balkan Mountains and the orography of the area in which they fall. The annual precipitation in North West Bulgaria is presented in figure 3. For the period 1981 -2009 year separated periods with low precipitation in the early 90's and early years of the 21st century. A period of high precipitation is observed during the years 2005 -2007 - specific by intensive precipitation and floods in Bulgaria.

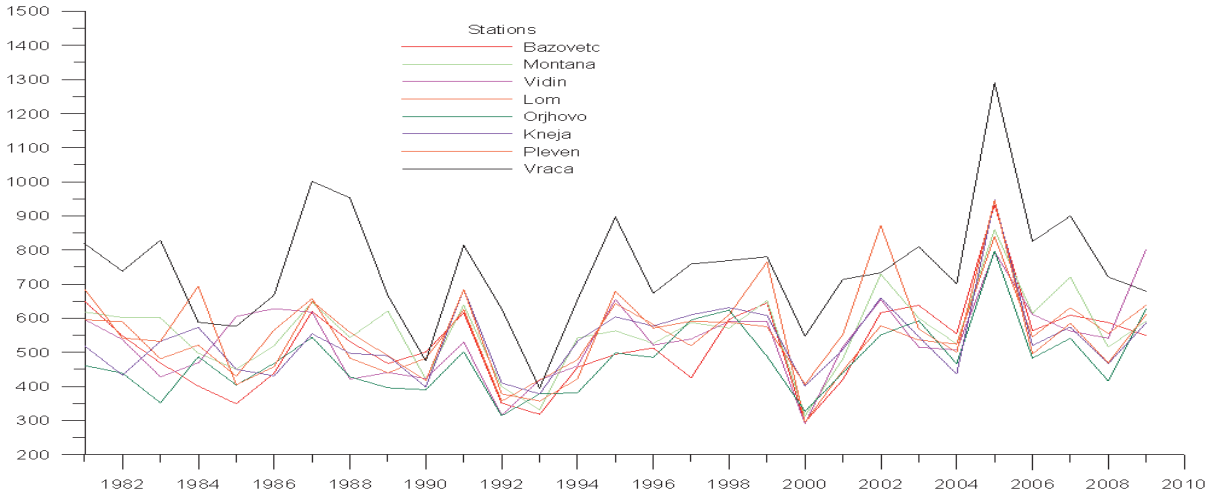

Figure 3 Annual precipitation

Monthly precipitation distributions at the beginning of the 21st century is retain to the base period recommended by the WMO. Of the said here may be added that interim trends observed during the maximum precipitation at May and June, when considering a reduction of 20 - 25 mm against the norm period for the region and a low coefficient of variation 0.5 - 0.6. These changes in precipitation started up by the end of 90 years continued into the first years of this century, which gives grounds to consider that global climate change affects to the climate of the region that is an effect on local climate in the Northwest region. The trend towards reducing of late spring and early summer precipitation is disturbing because it is active vegetation period of agricultural crops. In the period of the year remains the duration of days with precipitation without interruption on average 3 days, reducing the total amount in those days. Precipitation in spring and autumn occupy 24-25% of the annual amounts in concerned stations, winter precipitation accounts for 20%. Time series of individual stations have big fluctuations in seasonal distribution of precipitation due to the different climatic conditions during the year affecting to the variations during the period. Figures 4 and 5 in climatic terms, there was no change in the seasonal distribution on the territory of Northwest region in the early 21st century.

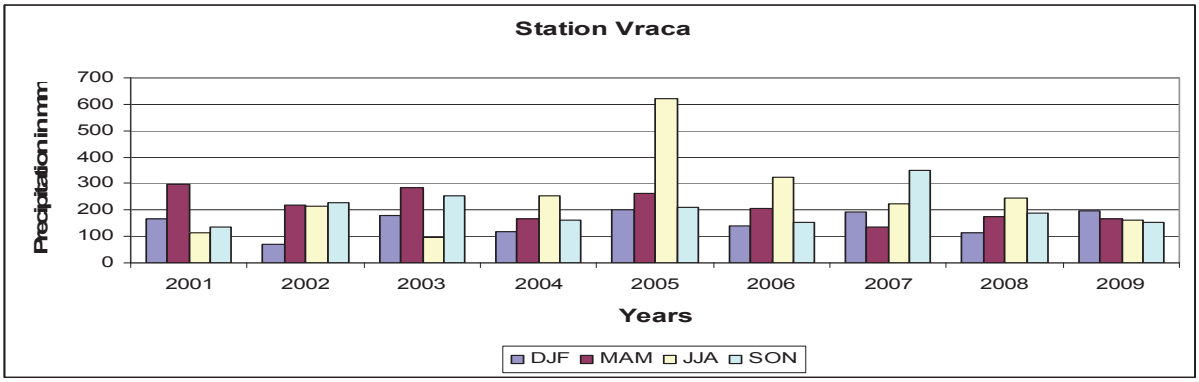

Figure 4 Seasonal distribution of precipitation in mm for a station Vraca

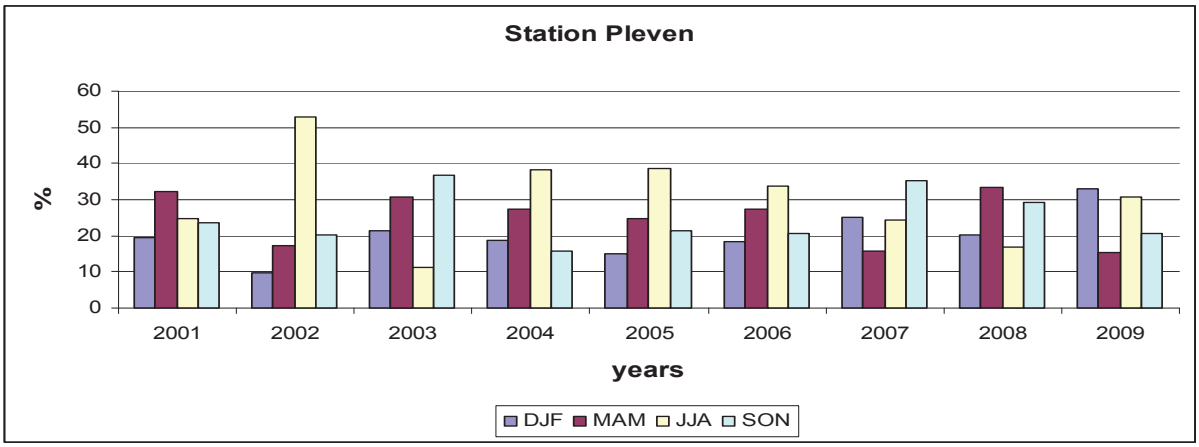

Figure 5 Relations to the seasonal quantities of the annual precipitation in station Pleven

4. CLIMATE PREDICT FOR 10, 20 AND 50 YEARS

4.1. Climate prediction for 10 years

To determine the climate prediction for the Northwestern region is use Bazovec station with graphical (Figure 6) presentation to the expected precipitation, delta method was used with 95% confidence level. Precipitation prediction been made for the other seven stations which are not included in the annex. Climate prediction for a period from 5 to 10 years is considered in the months and made conclusions about the seasonal displacement to determine impact of continental for the region.

The maximum precipitation in March have variation between 50 and 70 mm with predict for 10 years, and average annual quantity increased negligible and is around 40 mm. April is characterized with reduction in the average monthly amount less than 40 mm. The maximum amount of the first spring month is reduced to 60-80 mm. For the beginning with the maximum precipitation in May account a significant reduction in the maximum precipitation, quantities of 60-80 mm, average amount decreased to 70 mm and 10-year estimates added tending to shift precipitation and reduce them. In the first months of spring are expected to remain negligible and average amount of reduction of the maximum values at the end of season precipitation and significantly reduced at the maximum and monthly averages.

4.2. Climate prediction for 20 years

Using climate prediction for the eight meteorological stations in the North West region for monthly precipitation values for a period of 20 years has specific characteristics that with increase the forecast period is reduced the percentage of know ability. The period under consideration after 20 years close to forecast climate scenarios is considered in a separate item.

The expected rise in extreme precipitation noted with values of 50-80 mm in March, which is supplemented by - highest average levels of 45-50 mm. April is forecast to decrease from the norm in the average monthly precipitation and an increase in extreme precipitation for the month. In May, monthly precipitation has tended to rise affecting the maximum for that month which has a large scope between 110-180 mm. Spring period can be described as a wet with large variations in the monthly and in seasonal course of precipitation. Atmospheric drought is possible in individual ten-day periods in spring conditions with expression in the beginning of April.

4.3. Climate prediction for 50 years

Analyzing the prediction at precipitation for 50 years, using a statistical method has been attempted with knowability maximum capacity of the method. Long-term forecasts are loaded with errors increasing with detailed individual months and seasons. Distance from the current climate and rates used for precipitation according to the base climate (1961 - 1990), raise the question of reliability in predicting precipitation in describing by months.

Addition of last projections in study region may be described the retention of the wet spring in prediction for 50 years. March characterized with precipitation above normal and gradually rises in the maximum precipitation during the month. Remaining the high values in April with an expected small variations in extreme precipitation. Significantly reduce the precipitation in May and at the average monthly amount and maximum values. Unfavorable trend of decreasing precipitation in late spring season is with a direct impact on the economic activity of people in particular in agriculture.

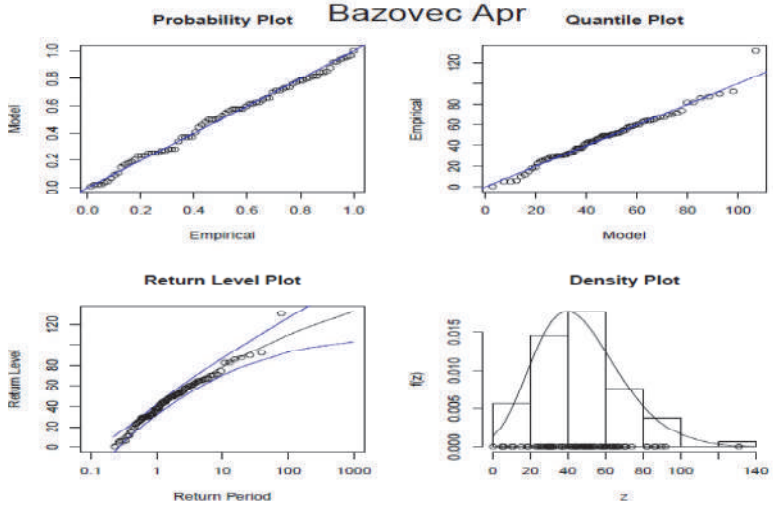

Figure 6 Probability plot

5. SCENARIO (CLIMATE SCENARIO)

The objective is indication of climate scenarios for 2020, 2050 and 2080 in these scenarios are classified as pessimistic, optimistic and realistic. In meteorology for weather forecast is used more and more etc. ensemble (multi-model) approach that focuses not only one model and combine the results of several models. Ensemble approach gives promising results, so as a realistic scenario was chosen this approach in moderate emission scenario A1B. A band emission scenario consists of four main types of scenarios (A1, B1, A2 and B2).

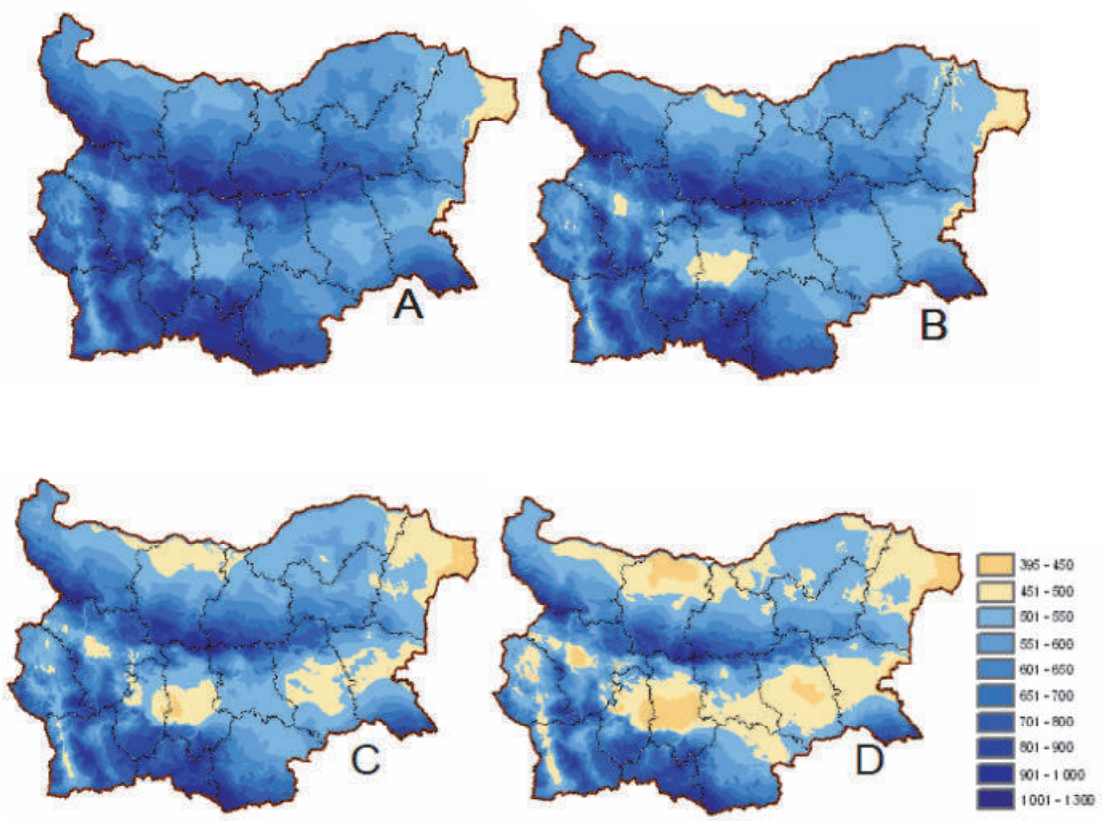

Figure 7 Annual precipitation for 1961-1990 (A), 2020 (B), 2050 (C) and 2080 (D), in pessimistic climate scenario

Discussed pessimistic scenario in Figure 7 indicates a significant reduction in precipitation in the 2050 award stations Orqhovo Kneja and Pleven, and to them in 2080 should be added Bazovec stations and Lom. In the pessimistic scenario in 2080 in North-West region annual precipitation is expected to decrease in 5 of 8 stations at levels of 450-500 mm. The ongoing reduction of precipitation in 2020, reached alarming proportions in the regions concerned in 2050 (Figure 7 – C), to a reduction of precipitation in much of the North - West region.

Described changes in annual precipitation for North - West region, give a satisfactory picture of the dynamics in the near and far future. Changes in the annual progress may be revealed by drawing maps for a maximum (May - June) and minimum (February), scilicet summer and winter precipitation. With the introduction of seasonal maps visualize the trend of precipitation in two seasons important for agriculture, forestry and economic activity. It is well known that climate scenarios are designed mainly to determine the sensitivity of one or another sector (agriculture, livestock, forests, water, etc.) to possible climate change. These scenarios are derived from models that can not cover the many complex processes and interactions between different units in the climate system and socio-economic mechanisms operating in society. However, the results of climate scenarios could assess the impact of a meteorological element, such as on the crops.

The considered scenarios for 2020, 2050 and 2080 demonstrate a decrease in precipitation in the Northwest region. To mitigate the adverse impacts of changing climate is needs to be taken to crop

vulnerability. Monitoring of atmospheric drought and periods with precipitation below 5mm is the important conditions for maintaining and development of sustainable development in the research area. A change in seasonal distribution of precipitation requires separate attention on the vulnerability and adaptation of biodiversity.

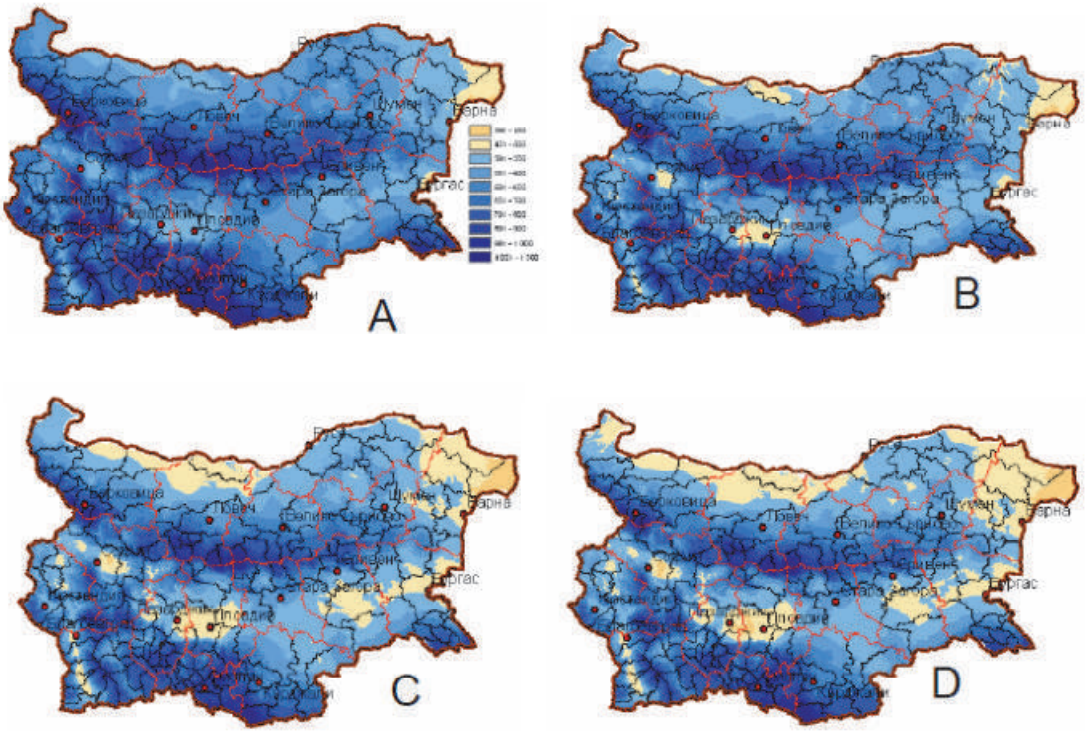

Figure 8 Annual precipitation for 1961-1990 (A), 2020 (B), 2050 (C) and 2080 (D), in a realistic climate scenario

6. CONCLUSION

In this study climate change has been observed to be effective in North West Bulgaria, region with great important for agriculture in the country. These results prove that some climatic change have occurred over the last 28 years. Period 1981-2009 relative to the climate norm (1961-1990) showed a decrease in annual precipitation in the studied plants with 3 to 6% only exception is the Lom station that keeps the average annual precipitation. Negative precipitation anomalies for the Northwest region are typical in the early 21st century, with the exception of 2005 and 2007, when there are positive precipitation anomalies led to flooding and the danger of overflow of the Danube. Drought in Bulgaria during 1990 -1993 year is repeated at the beginning of the 21st century - (2000 - 2001), precipitation had a negative anomaly of up to 50% in different regions of Bulgaria. Months during which there is an increase in precipitation is in August, September and October. The trend of increasing precipitation in September and October can be added and that this is the period of the year - largest coefficient of variation with values over 1.1 - 1.2 in precipitation during the year, so it is possible in different decades for long period occur in extreme variations of up to formation of precipitation or no precipitation period in different decades.

Acknowledgement: The study was partly supported by the DCMSEE project financed by EU through Transnational Cooperation Programmed in SE Europe.

BIBLIOGRAPHY

1. Alexandrov, V., 2010 "Climate Changes" NIMH - BAS
2. Alexandrov, V., Gajdusek, M. F., Knight, CG, Yotova, A., Global Environmental Change: Challenges to Science and Society in Southeastern Europe - SPRINGER, 2010
3. The climate in Bulgaria BAS, S., 1991
4. Koleva, E, Accuracy in determining a rainfall in area. Hydrology and Meteorology № 2, 1983 S
5. Koleva, E, Spatial distribution of precipitation field in Bulgaria. Hydrology and Meteorology № 1, 1986 S.
6. Latinov, L. Caprices of the weather in Bulgaria in XX century (in Bulgarian 2001)
7. Nikolova, N. 2008 - Extreme precipitation months in Bulgaria Geographical Phorum - Geographical studies and environment protection research, Year 6, No. 7 / 2008, page. 83 - 92.
8. Sabeva, M. Statistical structure of precipitation field in Bulgaria, Hydrology and Meteorology № 1, 1976 S

ЧЕДОМИР ЦРНОГОРАЦ,
ВЕСНА РАЈЧЕВИЋ

UDC: 621.311.21:502.131.1(497.6 RS)

УТИЦАЈ МАЛИХ ХИДРОЕЛЕКТРАНА У ПЛАНИРАЊУ ПРОСТОРА И ОДРЖИВОМ РАЗВОЈУ – ПРИМЈЕР РИЈЕКЕ ВРБАЊЕ

Природно-математички факултет, Универзитет у Бањој Луци, 78000 Бања Лука, Република Српска

Сажетак: Преовладава мишљење да Република Српска и Федерација Босне и Херцеговине располажу значајним водним потенцијалом. На око хиљаду сталних водотока, претежно малих а мањим дијелом средњих и већих/великих водотока, према референтним анализама (Министарство финансија Републике Аустрије, 2008) могућа је изградња великог броја хидроелектрана. На малим и средњим водотоцима постоји могућност изградње неколико стотина МХЕ (микро и малих хидроелектрана). Укупно процијењена снага износи од 700 – 800 MW а могућа је годишња производња и до 2400 GWh (технички искористив потенцијал). Сматра се, такође, да мале хидроелектране и њима одговарајуће мале акумулације, за разлику од средњих и великих хидроелектрана/акумулација, немају негативних утицаја на животну средину и да се много лакше уклапају у постојећи природни и културни пејзаж. Основна намјена МХЕ је производња електричне енергије, али њихов полифункционални утицај јасно се валоризује у концептима водоснабдијевања привреде/мале привреде и становништва, системима наводњавања, развоју пољопривреде, рибогојства, рекреације и туризма. Утицај МХЕ, у оквиру одрживог развоја одређеног географског простора, првенствено се огледа у смањивању емиграције становништва из, углавном, неразвијених подручја а битна посљедица тога је и заштита висококвалитетних вода, коришћење тих вода и заштита од штетног дејства вода.
У Републици Српској, питање изградње МХЕ се, углавном, покушава рјешити путем концесија. За ријеку Врбању Влада Републике Српске је издала 18 концесија, од којих је реализована само једна. Главне баријере при изградњи МХЕ су: административне, друштвене, техничке, финансијске, институционалне и законодавне, енвиронменталне и еколошке.
За сваку ријеку и њен слив, код изградње МХЕ потребан је основни приступ кроз Студију утицаја на животну средину, који подразумијева усаглашавање циљева развоја – усклађени/одрживи развој, као и усаглашавање захтјева за оптимално коришћење простора, што подразумијева примјену/увођење GEMS (Global Environment Monitoring System) система.
Кључне ријечи: Водни потенцијал, мале хидроелектране (МХЕ), вишенамјенске користи МХЕ, концесија, GEMS .

Abstract: It is a common opinion that both the Republic of Srpska and Federation of BIH have a significant water potential at their disposal. According to some reference analyses (Ministry of Finance, Republic of Austria, 2008), there are approximately one thousand permanent water flows that allow for building up a great number of power plants. Out of these water flows, a majority are small and medium-size ones, allowing for construction of micro hydro power plants. The overall estimated power is 700-800 MW, with an annual production of up to 2, 400 GWh (technically exploitable potential). Furthermore, it is thought that micro power plants and their respective accumulations, unlike their medium and big-size counterparts, have no harmful effects on the environment and that they fit into the existing landscape more easily. The basic purpose of micro power plants is production of electric energy, but their multi-functional nature is clearly seen in water supply systems, irrigation, fishery, leisure industry and tourism. Their influence, within the context of sustainable development of a certain geographic area, is reflected in decreasing the level of emigration from predominantly undeveloped areas. At the same time, the high-quality waters are protected and used to right purposes.
In the Republic of Srpska, this issues is, to a great extent, dealt with through concessions. So far, the Government of the Republic of Srpska has issued eighteen concessions for the Vrbanja River, out of which only one has been realized. The main barriers one encounters at an attempt to build up a power plant are of diverse nature: administrative, technical, financial, legislative and environmental. A feasibility study is necessary at any such project, taking into consideration the river and its basin, the influence on the environment, harmonizing the goals of development, which means the introduction of the GEMS (Global Environment Monitoring System).
Key words: water potential, micro power plants, multi-functional purpose, concession, GEMS.

УВОД

ЕВРОПСКА ПОВЕЉА О ВОДИ

Вода не познаје границе, *вода* је људски проблем • Без *воде* нема живота. Она је драгоцијено добро, неопходно у свакој људској дјелатности • Слатководни ресурси *воде* нису неисцрпни. Неопходно их је сачувати, контролисати и ако је могуће, повећавати • Мијењати квалитет *воде,* значи угрожавати живот човјека и осталих живих бића која од ње зависе • Квалитет *воде* мора се очувати до нивоа прилагођеног њеном коришћењу, који предвиђа и задовољава посебне захтијеве народног здравља • Ако се *вода* послије употребе враћа у природну средину, то не смије бити на штету других корисника, било јавних, било приватних • Одржавање одговарајућег биљног покривача, првенствено шумског, од велике је важности за конзервисање *водних* ресурса • *Водни* ресурси морају бити предмет инвентарисања • Добро управљање *водом* мора бити предмет једног плана озакоњеног преко надлежних власти • Заштита *воде* тражи значајан напор у научном истраживању, у формирању специјалиста за јавне информације • *Вода* је опште насљедство чију вриједност морају сви познавати. Задатак је сваког да њом економише и да је брижљиво користи • Управљање *водним* ресурсима мора се прије свега вршити у оквиру слива, а не унутар управних и политичких граница • *Вода* не зна за границе. То је један општи извор који тражи међународну сарадњу.

Тешко је данас рећи било шта ново о води а да то нису рекле генерације научника, истраживача, љекара, економиста, хемичара, географа, биолога и др. Општи је став да све почива и све се заснива на води: од тога да је живот настао у води, па до данас капиталне улоге у покретању бројних машина у индустрији,[1] саобраћају и др. Стога се можемо сагласити да у многим сферама живота данашње хумане популације вода нема алтернативу. Оно што тој хуманој популацији даје извјесну сигурност је обновљивост воде (циклус кружења воде у природи), али несигурност изазива чињеница да је све мање употребљиве воде, односно незагађене воде. Антропогени утицаји, неконтролисани или непромишљени, озбиљно нарушавају квалитет воде, посебно оне за водоснабдијевање становништва широм наше планете.

Мултинационална борба за воду.[2] Глобална потрошња воде удвостручује се сваких 20 година, два пута више од стопе раста људске популације. Према извјештајима Уједињених нација, више од једне милијарде људи већ нема приступ свјежој води за пиће. Ако се садашњи тренд настави, очекује се да потражња свјеже воде до 2025. године буде већа за 56% од количине којом се тренутно располаже.

Мултинационалне корпорације препознају ове трендове и настоје да монополизују водоснабдијевање широм свијета. "Монсанто", "Бехтел", и други глобални мултинационалисти траже контролу свјетског система вода и водоснабдијевања. Свјетска банка је 2000. године прихватила политику приватизације вода и политику пуне цијене вода. Таква политика доноси велике невоље многим земљама "трећег свијета", које се боје да њихови грађани неће моћи себи да дозволе профитну (скупу) воду. Основни отпор приватизацији вода јавља се код компанија као смањење профита.

Владе се одричу контроле над домаћим водоснабдијевањем учествујући у трговинским споразумима какав је Сјеверноамерички споразум о слободној трговини (NAFTA) и институцијама каква је Свјетска трговинска организација (WTO). Ови споразуми дају транснационалним корпорацијама и компанијама потписницама право на воду које нема преседана.

Компанија "Монсанто" планирала је до 2008. године доходак од 420 милиона долара (америчких) и чист приход од 63 милиона долара из послова са водом у Индији и Мексику. "Монсанто" процјењује да ће у овој деценији (од 2011 – 2020. године) вода постати мултимилијардерско доларско тржиште.

---

[1] У укупној свјетској потрошњи воде, 22% отпада на индустријске потребе; процјена је да ће 2025. године годишња потрошња индустријске воде износити 1170 km^3, а то ће бити 24% од укупне потрошње воде .

[2] Извор: Blue Planet Project /НИН 9/10/03/.

Ова прича је од виталног значаја за нашу планету и човјечанство. Ограничени извори свјеже воде (мање од половине једног постотка укупних свјетских залиха воде) усмјеравају се на друге стране, осиромашују и загађују тако брзо да ће до 2025. године двије трећине свјетске популације живјети у стању озбиљне несташице воде. Владе, ипак, предају одговорност за ове драгоцјене ресурсе гигантским транснационалним корпорацијама које, у сарадњи са Свјетском банком[3] и Свјетском трговинском организацијом, настоје да олакшају прилаз и приватизацију свјетске воде да би их изнијели на свјетско тржиште за продају ономе ко понуди највише. Милиони грађана свијета лишавају се овог фундаменталног људског права.

Вода као енергетски ресурс. Анализирајући улогу воде у развоју људских цивилизација можемо констатовати да она представља један од незамјењивих природних ресурса. У територијалном смислу ријечни сливови, језерски и морски басени нису увијек унутар јединствених теритиоријално – административних граница, тако да се све чешће поставља питање „низводног интереса“ и „узводног интереса“. Принцип цјеловитости ријечног слива подразумијева управљање по начелу јединственог водног система а то подразумијева и врло битан принцип одрживог развоја.

Данас је уобичајена подјела енергетских ресурса на обновљиве (неисцрпљиве) и необновљиве (исцрпљиве). Хидроенергија[4] је данас један од најзначајнијих, најјефтинијих и најчишћих извора енергије. Но, и поред тога хидроенергија у производњи електричне енергије учествује у свјетској производњи мање од 30%.[5]

Појам одрживог развоја. Раст хумане популације је једна од детерминанти развоја људске цивилизације и развоја друштвених система на нашој планети. Тај раст захтјева, истовремено, све већу експлоатацију једног другог система – природног, па се стога очекује да ће узурпација (трошење) природне средине (простора и ресурса) бити све актуелнија у будућности. Не може се оспорити хуманој популацији право на развој, али се може довести у питање обим и начин експлоатације постојећих ресурса. Да је заиста ријеч о прекомјерном трошењу природних ресурса може се закључити и из чињенице да је све више нарушен природни еквилибријум, али и да је све више ефлуената, полутаната и чврстог отпада у геокомпонентама географског омотача.

Будући, неконтролисани, привредни и просторни пресинг наше цивилизације на природни комплекс (атмосферски, хидросферни и педолошки комплекс) зависи и од чињенице колико ће људи и даље некритички прихватати вредновање степена свог властитог развоја. Данашње потрошачке навике на глобалном нивоу генеришу еколошки дефицит брзином и обимом незабиљеженом у историји наше цивилизације. Свеукупни напори хумане популације да константно унапређује квалитет живота не могу се, на почетку трећег миленијума, више остваривати на принципима неограничене потрошње ресурса и неограничених асимилационих способности природе за прихват антропогених емисија материје и енергије.

Са технолошком револуцијом, на преласку из другог у трећи миленијум, инвентарисање стања животне средине на нашој планети показује да доминантан дио хумане популације живи у значајно деградираним и девастираним географским просторима. То су простори са већ неповратно уништеним природним пејзажима, ријекама, језерима и др. Суочавамо се сасвим објективно са могућностима смањења количина питке/употребљиве воде и могућом глобалном промјеном климе. Логично је онда да деградација животне средине и трошење њених ресурса има и своје лимите, па даљи развој мора да буде „*одрживи (усклађени) развој“*.

Термин одрживи развој (енгл. Sustainable Development) у српском језику може да значи и трајно могући развој, односно усклађен, континуалан или уравнотежен. Већина аутора са географског простора бивше СФРЈ користи термин *одрживи* , али има и доста оних који сматрају да је израз *усклађени* погоднији (а то је и наше мишљење). На географском и језичком подручју Босне и Херцеговине присутна је и синтагма *уравнотежени развој*, што подразумијева да су привредни развој са својим непосредним циљевима и захтјев за очување квалитета животне средине уравнотежени, односно да су уравнотежени краткорочни и дугорочни циљеви привредног/ друштвеног развоја. Приступ усклађеном/одрживом развоју

[3] Пројекат Свјетске банке под називом: Стратегија помоћи (Country Asistance Stratey) .
[4] Остали обновљиви извори енергије су: Сунчево зрачење, плима, таласи и вјетар.
[5] Видјети опширније: М.Д. Ристић (1995), О енергији, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд .

треба посматрати као однос према животној средини, односно он треба да покаже да је могуће у друштвени и технолошки развој унијети значајне промјене које су у корист природе, али и самог привредног развоја (краткорочно и дугорочно).

Појам одрживости се данас, углавном оправдано, актуелизује у бројним пројектима развоја низа држава, регија и других географских простора, посебно у земљама ниске стопе развијеноси и земљама у транзицији, као на примјер: одрживи аграр, одрживи туризам, одржива инфраструктура и сл. Напоминьемо да се у стручној литератури, са аспекта одрживости, разликује: техничка одрживост, економска одрживост и одрживост животне средине а један од битних фактора одрживог развоја су *водни ресурси*. Наиме, Свјетска комисија за животну средину и развој при Уједињеним нацијама, по свом оснивању 1987. године, дефинише општи принцип одрживог развоја за који каже да се заснива на очувању или повећању вриједности свеукупног капитала државе (регије,ентитета, оп.а.) у току одређеног времена; у свеукупни капитал спадају и геокомпоненте животне средине (ваздух, вода, земљиште, вегетација).

Водни ресурси као фактор одрживог развоја. [6] Водни ресурси су све воде ријека, језера, канала, мора, океана, затим подземне воде, влага у земљишту, вода ледника, водена пара у атмосфери – воде погодне за водоснабдијевање становништва и искоришћавање у привредним активностима (употребљива вода). Постоји низ процјена о укупним залихама а прихватљив податак је око 1453.3 милиона km^3.[7] Од тога мање од 2% отпада на слатке воде а доступно за искоришћавање је 0.3%. Искоришћавање водних ресурса врши се у свакодневном животу, индустрији, енергетици и др. При рационалном коришћењу водни ресурси се константно обнављају у процесу кружења воде у географском омотачу. Могућност исцрпљивања водних ресурса није везана за физички нестанак или губитак укупне масе воде него на губљење употребљиве воде због све већег загађивања. Све веће потребе за водом доброг квалитета захтијевају комплексна истраживања водних ресурса. Такве могућности пружа прије свега водни биланс ријечног слива или неког другог географског простора, укључујући и државни териториј.

Криза воде неког географског простора сматра се актуелном у сљедећим случајевима:

- ако квантитет и квалитет водних ресурса појединих подручја не испуњава потребне параметре за њихово безбједно коришћење,
- ако није омогућена правовремена дистрибуција потребних количина воде на предвиђене локације,
- ако трошкови изградње потребне инфраструктуре за добијање (водозахвати), транспорт (инфраструктура) и коришћење воде (цијена воде) немају економску оправданост,
- ако нису предузете мјере уређења вода и водотока (уређење сливова, борба против ерозије и бујица, регулација водотока, одбрана од поплава, заштита од малих вода и др.).

Преко наведених фактора кризе, који доводе до локалне и регионалне, али могуће глобалне кризе воде, можемо закључити да су водни ресурси изузетно битна социјална, економска и енвиронментална/еколошка категорија. Морамо бити свјесни да управљање водама (планска реализација најрационалнијег искоришћавања подземних и површинских вода на одређеним географским површинама) треба да се заснива на мултидисциплинарном приступу коришћењем информација и доктрина других наука.

[6] Видјети опширније: Вељковић, Н., (2006) Индикатори одрживог развоја и управљање водним ресурсима, Задужбина Андрејевић, Београд.

[7] Мастило Наталија, (2001), Речник савремене српске географске терминологије,Географски факултет Универзитета у Београду.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

У анализи утицаја малих хидроелектрана (МХЕ) у планирању простора и одрживом развоју (примјер ријеке Врбање) методологија истраживања је прилагођена концепцији реализације и остварењу главних циљева рада. У складу са насловом рада основни циљ истраживања је био утврђивање потенцијала водотока у Босни и Херцеговини за изградњу МХЕ и њихов утицај на простор и одрживи развој. Из тих разлога предмет истраживања је био водоток Врбање, гдје су разматрани потенцијали и баријере код изградње МХЕ. Очигледно је да је приступ рјешавања изградње и коришћења хидроенергетског потенцијала ријеке Врбање није дефинисао до краја хијерархијски приступ код доношења одлука за бројне МХЕ у сливу Врбање. Од самог почетка издавања концесија занемарене су бројне баријере: административне, друштвене, техничке, финансијске, институционалне и законодавне баријере и еколошке баријере (Студија утицаја на животну средину).

Код израде рада, за остварење низа постављених задатака коришћени су, поред основних метода савремене науке и посебни методи сазнања. Посебно важну улогу имао је експедициони метод, односно прикупљање података на терену.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Мале хидроелектране у сливу Врбање. Већ смо истакли да на малим и средњим водотоцима Босне и Херцеговине постоји могућност изградње неколико стотина МХЕ (микро и малих хидроелектрана). Укупно процијењена снага износи од 700 – 800 MW а могућа је годишња производња и до 2400 GWh (технички искористив потенцијал). Сматра се, такође, да мале хидроелектране и њима одговарајуће мале акумулације, за разлику од средњих и великих хидроелектрана/акумулација, немају негативних утицаја на животну средину и да се много лакше уклапају у постојећи природни и културни пејзаж. Основна намјена МХЕ је производња електричне енергије, али њихов полифункционални утицај јасно се валоризује у концептима водоснабдијевања привреде/мале привреде и становништва, системима наводњавања, развоју пољопривреде, рибогојства, рекреације и туризма. Утицај МХЕ, у оквиру одрживог развоја одређеног географског простора, првенствено се огледа у смањивању емиграције становништва из, углавном, неразвијених подручја а битна посљедица тога је и заштита висококвалитетних вода, коришћење тих вода и заштита од штетног дејства вода.

Концесије. У Републици Српској, питање изградње МХЕ се углавном покушало рјешити путем концесија.[8] За ријеку Врбању Влада Републике Српске издала је 18 концесија, од којих је реализована до сада (2010. године) само једна – изградња МХЕ Дивич у изворишном дијелу Врбање. Стога смарамо да већина потенцијалних инвеститора није била ни свјесна свих баријера при изградњи МХЕ. Главне баријере при изградњи МХЕ су сљедеће:

- административне баријере,
- друштвене баријере,
- техничке баријере,
- финансијске баријере,
- институционалне и законодавне баријере,
- еколошке баријере (Студија утицаја на животну средину).

Због неиздавања урбанистичких сагласности и чекања концесионара на документацију за мале хидроелектране, оправдана је могућност да би Република Српска могла да се суочи са великим бројем судских спорова.[9] Поједине општине, али и Министарство за просторно

[8] Иако је Влада Републике Српске, на почетку издавања концесија за МХЕ (2002. године) потписала 107 уговора са 47 концесионара о градњи МХЕ на сливовима ријека Врбаса, Босне и Дрине, изграђена је само МХЕ „Дивич“, концесионара „Елинг инжењеринга“ из Теслића. Градња МХЕ треба да почне најкасније 26 мјесеци након потписивања концесионог уговора. Након истека ових рокова, у случају непоштовања било које одредбе уговора, примјењују се одредбе о раскиду уговора.

[9] Извјештај о раду Комисије за концесије Републике Српске за 2010. годину посланицима Народне скупштине Републике Српске

уређење, грађевинарство и екологију Владе Републике Српске, као разлог за неиздавање урбанистичких сагласности наводе да објекти малих хидроелектрана нису уврштени у просторно – планску документацију. С обзиром да један дио општина у Републици Српској оспорава израду просторно – планске документације, најчешће због недостатка финансијских средстава, већи број захтјева концесионара још није у процедури рјешавања. Комисија за концесије Републике Српске сматра да већина закључака Владе Републике Српске, када су у питању концесије за МХЕ, није реализована. Бројна отворена питања се прије свега односе на Национални парк „Сутјеска" и један број мини хидроелектрана у сливу Врбање, које се не уклапају у постојећу водопривредну основу.

Основни приступ у Студији утицаја на животну средину слива и ријеке Врбање, као битне компонентне основе за изградњу (програмирање) МХЕ и акумулација, требао је бити дефинисан у хијерархијском приступу код доношења одлука за значајне захвате у сливу Врбање.

Тај приступ подразумијева усаглашавање циљева развоја (уз уважавање потреба будућих генерација – усклађени/одрживи развој), усаглашавање захтјева за оптимално коришћење простора, односно примјена (увођење) GEMS система.[10] Примјеном оваквог приступа (ISO 14001) ће у потпуности дефинисати будућу Студију утицаја на животну средину у сливу Врбање.

Код анализе инжињерскогеолошких одлика слива и тока Врбање анализирали смо основне проблеме по животну средину, који се могу појавити као посљедица утицаја изградње МХЕ и предвиђених акумулација на ријеци Врбањи:

- *повремени утицаји*: повећање буке у зони изградње, повећање загађености ваздуха због грађевинских радова и издувних гасова механизације која ће бити ангажована; визуелно – естетске промјене – трансформација пејзажа; антропогени утицаји: повећан број возила, грађевинских машина, повећан комунални отпад из привременог радничког насеља и сл. Овим утицајима највише ће бити изложени запослени код изградње објекта, али ће се дио негативних утицаја, минимално, одразити и на околни простор, односно биљни и животињски свијет; с обзиром да се трасе тлачних цјевовода и изградња малих акумулација предвиђају дуж цијелог тока ријеке Врбање за 18 концесија, реално је очекивати и негативни утицај на људска насеља и хуману популацију у близини трасе изградње будућих МХЕ;
- *трајни утицаји* требају имати предност код истраживања у оквиру Студије утицаја на животну средину. С обзиром да су четири МХЕ на ријеци Врбањи предвиђене да имају акумулацију, претпоставља се, на бази досадашњих искустава, да су могуће одређене промјене неких параметара животне средине. Нови режим површинских и подземних вода може да дефинише квалитативно и квантитативно другачији екосистем. Реално је очекивати, на примјеру МХЕ Шипраге и МХЕ Грабовица, одређене визуелне промјене долине Врбање – клисурасти изглед и ујезерене површине. С обзиром на релативно малу запремину евентуалних будућих акумулација не очекује се значајнија промјена средњих вриједности метео – климатолошких елемената.

Еколошка дозвола. Погони за производњу струје из МХЕ са излазом већим од 5 MW за појединачне погоне или више од 2 MW за неколико погона који слиједе један иза другог на одстојању мањем од два километра су погони и постројења за које је обавезна процјена утицаја на животну средину.[11] Погони за производњу струје са излазом већим од 1 MW су погони и постројења за које ће Министарство за просторно уређење, грађевинарство и екологију Владе Републике Српске утврдити да ли је потребно спровођење процјене утицаја на животну средину.

[10] GEMS – *Global Enviroment Monitoring System*, односно Систем управљања животном средином.

[11] То заправо значи обавезну израду студије утицаја на животну средину и у надлежности је Министарства за просторно уређење, грађевинарство и екологију Владе Републике Српске.

Табела 1. Мале хидроелектране на ријеци Врбањи по Водопривредној основи слива ријеке Врбас (1987. године)

Ред. број	Назив МХЕ	Q_{sr} m^3/s	Тип постројења*	Укупна запремина акумулације (hm^3)	Кота нормалног успора (m.n.m.)	Стацио нажа	Ni MW	Eg GWh	Расположива пројектна документација
1.	Дивич	0.65	деривационо	-	960.00	88 + 700	3.20	10.90	Водопривредна основа слива ријеке Врбас
2.	Крушево брдо	1.25	деривационо	-	620.00	83 + 400	0.20	1.30	
3.	Шипраге	2.59	прибранска	67.00	600.00	75 + 950	4.70	11.80	
4.	Стопан	2.96	деривационо	-	500.00	73 + 650	4.70	11.80	
5.	Грабо - вица	4.66	прибранска	44.00	480.00	66 + 000	6.70	13.70	
6.	Коритин	4.72	деривационо	-	427.00	65 + 100	2.00	5.50	
7.	Јурићи	5.08	деривационо	-	410.00	62 + 950	5.70	16.70	
8.	Орахово	5.43	деривационо	-	360.00	56 + 900	1.20	3.90	
9.	Ободник	6.52	деривационо	-	350.00	55 + 580	2.40	9.10	
10.	Врбањци	6.79	деривационо	-	330.00	52 + 700	3.30	12.70	
11.	Котор Варош	9.80	акум.деривац.	1.50	295.00	43 + 000	3.40	17.50	
12.	Шибови	11.27	деривационо	-	255.00	36 + 750	2.70	15.30	
13.	Челинац	13.21	прибранска	56.00	233.00	16 + 120	9.50	28.70	
14.	Градина	15.85	деривационо	-	193.00	11 + 450	4.10	17.90	
15.	Рудина	16.13	деривационо	-	175.00	8 + 900	1.20	5.30	
16.	Врбања I	16.20	деривационо	-	170.00	7 + 450	2.50	10.90	
17.	Врбања II	16.74	деривационо	-	160.00	3 + 700	1.20	5.50	
18.	Врбања III	16.80	деривационо	-	155.00	2 + 150	1.20	5.50	

*Ако се ХЕ гради у подножју бране, то је прибранска хидроелектрана, а ако се вода из водотока већег пада одводи, односно пребацује до постројења са мањим падом, онда је деривациона.

Постројења за производњу струје са излазом мањим од 1 MW су погони и постројења за које није потребна процјена утицаја на животну средину. Еколошку дозволу издаје надлежно Министарство.

Према постојећој документацији (Водопривредна основа слива ријеке Врбас из 1987. године) укупни енергетски капацитет ријеке Врбање је 310.9 GWh годишње. Просјечни специфични енергерски капацитет за укупни ток Врбање има вриједност од 3.35 GWh а то не сврстава Врбању у енергетски значајне токове.

На основу Водопривредне основе ријеке Врбас[12] ријека Врбања је имала приоритет за обезбјеђивање потребне количине воде за наводњавање Лијевча поља и Србачко – Ножичке

[12] VODOPRIVREDNA OSNOVA SLIVA RIJEKE VRBAS (1987), Dio III – Postojeće stanje vodoprivrede, Knjiga III.2. Zaštita voda, SOUR VODOPRIVREDA BiH, Sarajevo.

равни. Концепт се заснива на захватању воде за наводњавање из Врбаса а ријека Врбања би регулисањем протицаја (изградњом акумулација на њеном току) обезбједила потребне количине воде за захватање.[13] Међутим, и летимична анализа размјештаја насеља и становништва у долини ријеке Врбање показује висок степен насељености (изузев изворишног дијела) а то проузрокује низ проблема за успостављање акумулационих басена.

ЗАКЉУЧАК

Мале хидроелектране (МХЕ) и мале акумулације (МА), за разлику од средњих и великих , много се складније уклапају у просторне планове одређеног географског простора. Међутим, врло често имају и низ негативних утицаја на животну средину и географски простор. Узимајући у обзир специфична својства сваког појединачног водотока у одређеном ријечном систему, врсту, обим и форму будућег/могућег коришћења водног потенцијала у оквиру пројекта реализације МХЕ, тешко је предвидјети утицај(е) било које пројектоване МХЕ на одређени простор. Полифункционална намјена зависи од бројних фактора, међу којима су приоритетни демографски и урбани, односно бројност хумане популације, степен урбанизације насеља у периметру локација МХЕ и МА, као и квантитативно – квалитативне карактеристике инфраструктуре. Локације МХЕ дистанциране од насеља практично имају само једну функцију, а то је производња струје. Остали аспекти нису у функцији лукративних ефеката, што не значи да је било која МХЕ лоцирана ван насељених подручја амнестирана од негативног утицаја на постојећи географски простор и квалитет животне средине.

Сматрамо да битне функције садашње (МХЕ Дивич) и планом предвиђених МХЕ у сливу Врбање нису компатибилне са капацитетима расположивих количина воде ријеке Врбање и њених притока. Наша истраживања проучаваног слива показују да предвиђена и одобрена динамика изградње МХЕ и МА у сливу Врбање није усклађена са реализацијом просторних планова општина у сливу ријеке (Котор Варош и Челинац) када су у питању рекреативне површине, заштићене површине и др.

У сливу Врбање предвиђена је изградња четири акумулације (видјети Табелу 1.) а ефекти који се могу очекивати су сљедећи:

- ефекти од уређења водног режима: одбрана од поплава, задржавање наноса, оплемењивање малих вода и заштита великх акумулација (односи се на акумулације на ријеци Врбас, низводно од ушћа ријеке Врбање у Врбас);
- ефекти од употребе воде: снабдијевање насеља водом, наводњавање, обезбјеђење воде у ванредним ситуацијама;
- ефекти од коришћења предвиђених акумулација у сливу Врбање могу се исказати кроз: развој туристичке привреде, рекреацију и разоноду становништва, спортски и привредни развој рибарства, заштиту животне средине и производњу електричне енергије.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Ристић, М.Д., (1995), *О енергији*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд .
2. Вељковић, Н., (2006) *Индикатори одрживог развоја и управљање водним ресурсима*, Задужбина Андрејевић, Београд.
3. VODOPRIVREDNA OSNOVA SLIVA RIJEKE VRBAS (1987), *Dio III – Postojeće stanje vodoprivrede, Knjiga III.2. Zaštita voda*, SOUR VODOPRIVREDA BiH, Sarajevo.
4. Рајчевић, В., Црногорац, Ч., (2011) *Ријека Врбања – физиогена својства слива и ријечног система*, „ARTPRINT“, Бањалука.

[13] Пројектована потребна запремина акумулационог простора износила је $160 – 170 \times 10^6\ m^3$.

THE INFLUENCE OF MICRO HYDRO POWER PLANTS ON SPACE PLANNING AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT – THE CASE OF THE VRBANJA RIVER

ČEDOMIR CRNOGORAC, VESNA RAJČEVIĆ

Faculty of Natural Sciences and Mathematics, University of Banja Luka, 78000 Banja Luka, Republic of Srpska

Small hydro power plants (SHP) and small reservoirs (SR), as opposed to medium and large ones, a lot more accordingly fit into the spatial plans of a certain geographical territory. However, they often have a number of negative effects on the environment and geographical territory. Taking into consideration specific characteristics of every single watercourse in a certain river system, the kind, extent and form of future/possible use of water potential within the project of realization of SHP, it is hard to foresee the effect(s) of any projected SHP on a certain territory. Semi functional purpose depends on a number of factors, among which are the priority demographic and urban, i.e. the number of the human population, degree of urbanization of a suburb in the perimeter of the locations of the SHP and SR, as well as the quantitative-qualitative characteristics of the infrastructure. Locations of the SHP distanced from the suburb practically have only one function, and that is the production of electric power. Other aspects are not in the function of lucrative effects, which doesn't mean that any SHP that is located outside of urban areas is amnestied from the negative effects on the existing geographical area and the quality of the environment.

We believe that the important functions of the present (SHP Divic) and by the plan envisaged SHP in the basin of the Vrbanja are not compatible with the capacity of the available quantities of water of the Vrbanja river and its tributaries. Our research of the studied basin shows that the envisaged and approved dynamics of construction of the SHP and SR in the basin of the Vrbanja is not accorded with the realization of the spatial plans of the municipalities in the basin of the river (Kotor Varos and Celinac) in relation to leisure areas, protected surfaces etc.

ВЕСНА ИКОНОВИЋ,
ДРАГИЦА ЖИВКОВИЋ

UDC: 912.43:711

ЗНАЧАЈ КАРТОГРАФСКИХ МОДЕЛА У ПРОСТОРНОМ ПЛАНИРАЊУ

Географски факултет, Универзитет у Београду, 11000 Београд, Србија

Апстракт: У просторном планирању примењују се следеће врсте картографских модела: карте, модели у тематској картографији, атласи, 3Д и 4Д модели и модели виртуелне стварности.
Карте су математички и логички модели који не само да представљају садржај реалног простора, већ и његове специфичности и везе које се не могу видети на први поглед. Атлас је моделована контекстура садржаја третиране тематике простора на оптималном скупу карата. Примена 3Д, 4Д и модела виртуелне стварности омогућава истраживање понашања динамичких просторних система кроз време и на основу тога планирање и пројектовање њихове оптималне организације за одређени временски период. Примена ГИС технологија постала је свеобухватна. Данас се 3Д и 4Д моделовање користи за различите намене. Често се користе за потребе евалуације (вредновања) потенцијалних нових развојних стратегија и њиховог утицаја на промене простора (у првом реду пејзажа) и за помоћ у разумевању суштине просторних структура и процеса на површини Земље и испод ње. Математичко моделовање 3Д скаларних и 4Д векторских поља значајно се развило у последњих неколико година и као такво нашло је примену и у географским истраживањима. Тродимензионални, а данас и четвородимензионални модели, погодни су за представљање како физичко-географских тако и социо-економских појава и процеса. Модели виртуалне стварности (virtual reality models) интензивно су се развијали у последњој деценији двадесетог века. Почетком двадесет првог века достижу свој врхунац и значајну примену у картографији и просторном планирању. Модели виртуалне стварности највиши су облик моделовања нашег доба.
Сви наведени модели могу бити саставни делови различитих студија и планова у просторном планирању. Свако планско решење пропраћено је неким моделом или са више њих.
Кључне речи: модели, моделовање, просторно планирање

Abstract: In spatial planning is applying following types of cartographic models: maps, models in thematic cartography, atlases, 3D and 4D models and models in virtual reality.
The maps are mathematical and logical models, which are not just an illustration of the contents of the real space, but also of their specific and relational traits which can't be seen at first sight. Atlas is modeled contexture contents of treated thematic of space on optimal map union. Atlases are higher form of cartography. Applying of 3D, 4D models and models of virtual reality make possible researching behavior of dynamic spatial systems through time and by that planning and projecting their optimal organization for particular time period. Applying GIS technologies become very wide. Today, 3D and 4D modeling are using on different ways. Often they are using for evaluation needs potential new development strategies and their impacts on spatial changes (at the first place landscapes) and for the helping to understand essence of spatial structures and processes on the Earth surface and below. Mathematics modeling 3D scalar and 4D vectors polygons significantly is developed at the last few years and such as it was found apply in geographical researching. Three-dimensional and today four-dimensional models, too, are suitable for representation physical-geographical, as well as socio-economical phenomena and processes. Models of urban structures are especially interesting, parts of settlements as well as whole settlements. Tree-dimensional and four-dimensional models are rotating. Every modeled object, phenomena and process, as well as dynamic spatial and some others systems can be over views from any angles, under and below. Than it comes transformation from real to viewer's coordinate system.Virtual reality models were intensively developing in last decade of twenty century. At the beginnings of twenty first century they reach their top and significance applyiment in cartography and spatial planning. Virtual reality models are the highest form of modeling in our days.
All mentioned models can be a part of different kinds of studies and plans in spatial planning. Every plan's solution is with one or more models.
Key words: models**,** modeling, spatial planning

УВОД

Стварно људско сазнање је сложен дијалектички процес који се одиграва у многобројним и разноврсним интеракцијама између субјекта и објекта сазнања, између практично-чулне и теоријско-мисаоне делатности човека. Гносеолошки субјект није никаква чиста свест него сам човек као сложено јединство чулно-мисаоне свесне активности истраживања света. Објект сазнања чине све природне, друштвене и психичке појаве с којима сазнајни субјекат ступа у везу у циљу откривања њихових својстава, квалитета, квантитета, односа, процеса, односно њиховог устројства и понашања. Дијалектички карактер људског сазнања потиче од дијалектичке природе самог субјекта сазнања, који представља дијалектичко јединство опажања и мишљења. (Шешић Б., 1988)

Картографски систем метода и опште научне методе међусобно су зависне и примењују се путем картографско-методског алгоритма. За израду различитих врста картографских модела неопходно је применити многе картографске методе, као и принципе неких општих научних метода, у првом реду метода моделовања. Кроз картографско-методски алгоритам долази се до сазнања о објектима, појавама и процесима који су консекутивни, когнитивни и конотативни.

КЛАСИФИКАЦИЈЕ МОДЕЛА

Једну од најбољих класификација модела дао је К.А. Баторoев. Он моделе класификује према два основна критеријума:

- предметној области моделовања и
- начину моделовања.

На основу наведених критеријума Баторoев моделе дели у следеће четири велике групе:

1. *Макросистемни.* Њима одговарају реални модели. Они су и физички модели који представљају минијатуре оригиналних (реалних) система и имају широку примену у лабараторијским истраживањима.
2. *Микросистемни.* Они се везују и за одговарајуће математичке моделе.
3. *Сложени динамички системи.* Они се повезују и са одговарајућим кибернетичким моделима.
4. *Апстрактни системи.* За њих се везују и одређени знаковни модели.

С обзиром на гносеолошку природу разликују се следеће врсте модела:

1. теоријски односно апстрактни модели - какви су логички и математички модели (изражени формулама);
2. практични односно конкретни модели (представљају резултате одређене практичне делатности);
3. реални модели који представљају реалне системе;
4. идеални модели (они који на идеализован начин представљају истраживане предмете без обзира на то што и сами представљају одређене чулно-опажајне реалитете);
5. прости модели (они који имају једноставну структуру и функције);
6. сложени модели (они који имају сложену структуру и функције);
7. модели структуре (они који представљају структуру оригинала – на пример модели геометријских тела);
8. функционални модели (они који представљају функције оригиналних динамичких система);
9. парцијални модели (они који представљају појединачне елементе или особине истраживаних оригинала);
10. глобални модели (они који представљају целину - свеобухватност оригинала);
11. аналитички модели (састоје се од скупа аналитичких релација у облику једначина и неједначина, а којима се математички моделују динамички процеси или понашање сложених система);

12. тополошки и мрежни модели (они којима се у облику просторних шема представљају одговарајући процеси);
13. детерминистички модели (модели строго одређених начина функционисања - одређени диференцијалним једначинама) и
14. стохастички и статистички модели (модели случајних или вероватних догађања - одређени релацијама вероватноће). (Иконовић В., 2005)

Најчешће се изграђују и користе мешовити модели: 1. теоријско-практични, 2. идеално-реални, 3. математичко-технички, 4. структурално-функционални, 5. парцијално-глобални и 6. комплексни. Могућа је комбинација и мешовитих модела.

ПОДЕЛА МОДЕЛА У КАРТОГРАФИЈИ

Модели у картографији могу бити следећи:

- карте – парадигме геопростора,
- модели у тематској картографији,
- атласи – комплексни модели геопростора,
- 3Д и 4Д модели и
- модели виртуелне стварности. (Иконовић В., 2006)

КАРТЕ – ПАРАДИГМЕ ГЕОПРОСТОРА

Карте су графичке презентације реалности коришћених географских информација. Карта је апстракција стварности, а не сама стварност. Карта као универзално средство истраживања не може да служи само за представљање одређеног геопростора (просторног система) или неког његовог елемента, или да да само јасну представу о географском распореду објеката, појава и процеса, већ мора да омогући изучавање закономерности тог размештаја, њихових узајамних веза и условљености. То доводи до доношења закључака и даје научну основу за стварање тезе о преображају географског лика посматране територије.

Зато се више под моделовањем конкретног простора, предмета и појава објективне реалности, не подразумева само чулно представљање и физичко подражавање него и свако психичко представљање чак и замишљање предмета и појава. Карта је универзално средство истраживања у свим спациолошким наукама.

Гносеолошка својства карте су:

1. **просторно-временска сличност** картографског приказа и самог објекта испољена кроз:

а) геометријску сличност размера и облика картографских објеката,

б) временску сличност (стање и развој објеката),

ц) сличност односа, веза и зависности објеката;

2. **садржајна сагласност** (унутрашње и спољашње структуре и хијерархије објеката);

3. **апстрактност** (процес картографске генерализације);

4. **одабраност и синтетичност** (одвојено представљање објеката и процеса који се у стварности испољавају заједно или заједничко представљање изолованих појава и процеса);

5. **метричност** (најразличитија мерења на карти омогућавају математички закони конструкције, тачност састављања и квалитетна производња карте);

6. **једнозначности,**

- **просторне** (свакој тачки на карти са координатама x и y одговара само једно значење z картографског параметра) и
- **знаковне** (сваки услован знак на карти има одређено значење дато у легенди);

7. **непрекидност** (присуство картографског приказа у свакој тачки карте без прекида и празнина);

8. **очигледност** (избор елемената садржаја и изражајних средстава, као и одговарајућа генерализација);

9. **читљивост** (визуелна различитост елемената и детаља);

10. **прегледност** (откривање главних закономерности размештаја и веза објеката на први поглед);

11. **информативност** (добијање информација повезивањем разних чињеница, посматрањем, мерењем, логичким закључивањем);

12. **објективност** (обезбеђује се применом научних метода);

13. **стандардизација** (подразумева обраду картографског материјала и састављање садржине карте применом усвојених норми и стандарда – међународних или националних);

14. **релевантност** (подразумева да се, на пример, на тематским картама у први план увек ставља основни тематски садржај).

МОДЕЛИ У ТЕМАТСКОЈ КАРТОГРАФИЈИ

Модели у тематској картографији могу бити:

1. просторно-симболски (потреба геометријске адекватности релативног простора са његовом картографском представом) или
2. суштинско-симболски (потреба адекватности суштине предмета, појава и процеса реалног света са одговарајућим симболима не водећи рачуна о просторној адекватности).

Картографским моделом постиже се подударност одређених својстава која су се у тематској карти желела посебно изразити.

АТЛАСИ – КОМПЛЕКСНИ МОДЕЛИ ГЕОПРОСТОРА

Атлас је моделована контекстура садржаја третиране тематике простора на оптималном скупу карата.

Атласи су виша форма картографије. У компоновању њихове садржине и њиховој продукцији заступљене су обе димензије које се реализују кроз процесе планирања и структурирања. Атласи су наменска комбинација карата, структурираних на специфичан начин. Атлас је специфичан сплет садржаја који је везан за низ сродних објеката, појава и процеса и само се на тај начин може одразити геопростор у дијалектичко-материјалистичком смислу, као комплексни динамички системи које чине огроман број сложених подсистема узајамно условљених и међусобно повезаних.

Тематски атласи, због своје комплексности, морају бити резултат сарадње и заједничког рада картографа и стручњака из различитих научних области (оних из којих се раде тематске карте). Структура тематског атласа као и структура појединачне тематске односно атласне карте зависи од просторне структуре картиране територије јер представља њен одраз, што је од суштинског значаја за картографско моделовање.

Неке врсте тематских атласа могу бити саставни делови различитих пројеката. Тако су тематски планерски атласи углавном саставни делови просторних планова одређених територија. Све врсте атласа животне средине могу бити саставни делови планова уређења и заштите животне средине.

3Д И 4Д МОДЕЛИ ГЕОПРОСТОРА

ГИС функције дозвољавају претраживање, трансформацију, манипулацију (обраду), анализу, визуелизацију објеката и креирање нових коришћењем операција преклапања са стварним или симулираним подацима.

Примена ГИС технологија постала је веома свеобухватна. Данас се 3Д и 4Д моделовање користи за различите намене. Често се ти модели користе за потребе евалуације (вредновања)

потенцијалних нових развојних стратегија и њиховог утицаја на промене простора (у првом реду пејзажа) и за помоћ у разумевању суштине просторних структура и процеса на површини Земље и испод њене површине. Може се очекивати да технике моделовања простора постану софистицираније, тако да ГИС технологије побољшају статичко и динамичко моделовање које укључује и временску димензију. (Иконовић В., 2006)

Компјутерска графичка технологија 3Д слика све брже напредује. Могућност константног ажурирања просторних података доприноси експанзији тродимензионалног моделовања и његовог прерастања у четвородимензионално. Комбинација са системима виртуалне стварности (који су највиши облик моделовања нашег доба) отвара неограничене могућности симулације појава и процеса у прошлом, садашњем и будућем времену. Оно је од изузетног значаја за све врсте планирања и одлучивања, јер омогућава симулацију варијанти развоја одређеног простора или његових елемената и компонената и бирање оптималног решења, са становишта добити али и трошкова.

Први тродимензионални модели били су дигитални модели терена. Они се означавају као DTM (Digital Terrain Model) и DEM (Digital Elevation Model). То су најједноставнији модели.

Појаве и процеси које је потребно моделовати различитих су карактеристика и због тога им се приступа на различите начине. У 3Д моделовању објекти су само шкољке промена у простору, док време испуњава поље атрибута. За детерминисање природе промена може се применити неколико метода интерполације. У геонаукама препоручује се концепт динамичког објекта.

Тродимензионална визуелизација елемената пејзажа показала се веома погодном и атрактивном. Модели су били вишебојни и вишеструке намене. Коришћени су за симулацију постојећих и изградњу нових саобраћајница и комуникационих система, система за наводњавање и одводњавање, изградњу брана, развој урбаних целина и сл. У њима је остварена визуелизација из неколико тачака.

Прави 3Д графички модели података представљени су најчешће у CAD системима. Они користе два основна типа података: 1. опис границе и 2. конструкциону геометрију (CSG).

Опис границе је једна врста 3Д векторског представљања. CSG је посебан 3Д теселациони модел.

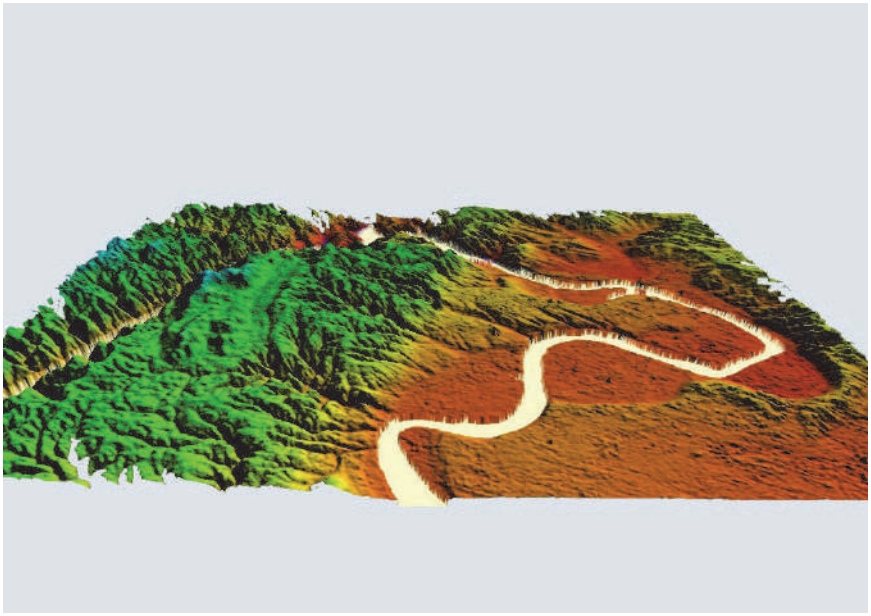
Тродимензионални модели у ГИС-у требало би да имају одговарајућу геометријску структуру података за опис различитих типова објеката и способност управљања променама атрибута. За потребе општег тродимензионалног моделовања ГИС-а може се користити 3Д векторски модел. Оригиналан модел предпоставља хомогенизиране објекте. У овом моделу сваки објекат има константне квалитативне карактеристике за сваку тачку своје површине, запремине, или дужине, у било ком времену. Услови моделовања захтевају веома високу резолуцију. (Kraak M.J., Orweling F.J., 2001)

Математичко моделовање 3Д скаларних и 4Д векторских поља значајно се развило у последњих неколико година и као такво нашло је примену у многим научним дисциплинама. Тродимензионални, а данас и четвородимензионални модели, погодни су за представљање како физичко-географских тако и социо-економских појава и процеса. Посебно су интересантни модели урбаних структура, како делова тако и насеља у целини.

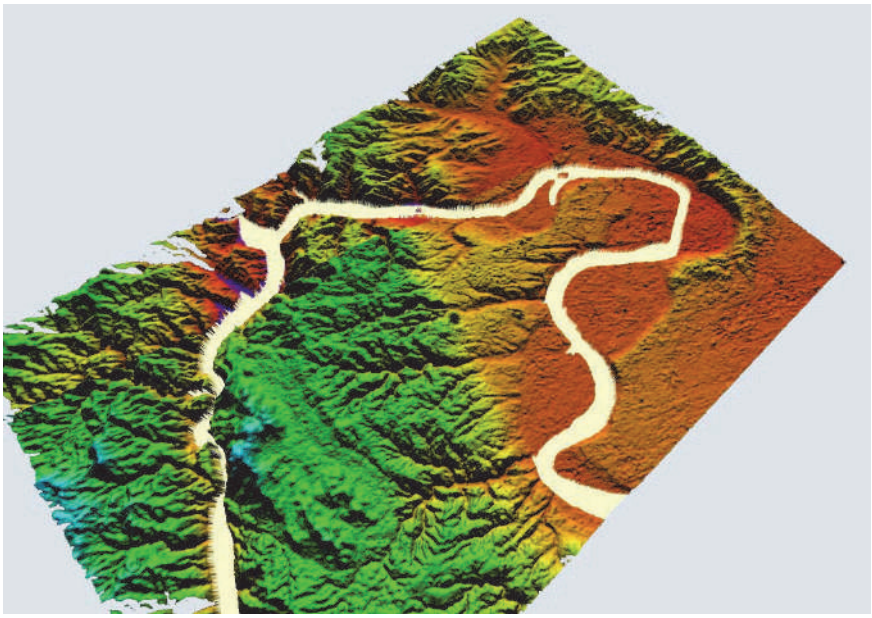
Тродимензионални модели су и ротирајући. Сваки моделован објекат, појава или процес, као и динамички просторни или неки други системи могу се посматрати из свих углова, одозго и одоздо (на пример подземне инсталације у урбаним структурама, подземна издан, лежишта минералних сировина, геолошка грађа, археолошки слојеви и слично). Тада долази до трансформације из реалног координатног система у координатни систем посматрача.

Примери тродимензионалних ротирајућих модела дела Ђердапске клисуре (Ђердапског кључа) дати су на сликама 1 (поглед са југозапада) и 2 (комбинација погледа одозго и са југа).

Значајна апликација модела терена у Географским информационим системима је за локације са којих су одређени елементи или компоненте видљиви. Сврха ових процеса је да асистирају у планирању локација потенцијалне изградње путева, железничких пруга, нафтовода, гасовода, регионалних водовода, зграда, трафо станица, разних врста електрана итд.

Слика 1. Тродимензионални модел Ђердапског кључа - поглед са југозапада

Слика 2. Тродимензионални модел Ђердапског кључа – комбинација погледа одозго и са југа

Карте различитих погледа могу се заснивати на грид систему или TIN моделима терена (Triangular Iregular Network) који представљају подршку дигиталним моделима терена. Грид модели постављају се у појединачне једноставне методе прављења погледа, али су ограничени сопственом резолуцијом. Основа метода је да из сваке ћелије грида линија и страна конструисане су у смеру појаве или појава, док видљивост није узимана у разматрање. Ако линије погледа секу део модела терена између тачке посматрања и појаве онда та појава није видљива. Ако линија посматрања не пресеца модел терена, осим на локацији појаве, онда појава мора бити лоцирана на хоризонту погледа и биће у потпуности видљива, што обезбеђује широк опсег видљивости. Ако линија посматрања сече модел терена иза појаве, онда је појава видљива али не и на глобалном хоризонту. Ефикасност анализа посматрања може се побољшати тако што ће различите линије посматрања проћи кроз саме ћелије грида.

Карте различитих погледа (са представама локација погодних за наведене и сличне намене) веома се добро користе у комбинацији са симулираним погледима. На пример, регион може бити геометријски моделован векторским алатом. Атрибути региона су поља оригинално представљена тачкама. Процедура интерполације трансформише нацртане тачке у коефицијенте експлицитних функција или у тачку лоцирану у правилној мрежи. Експлицитне функције могу се користити за дедукцију података грида (мреже), али је њихова предност у извођењу прелиминарних анализа и различитих врста повезаности. Прелиминарне анализе могу доказати дедукцију мреже детекцијом значајног степена промене у пољу.

У ГИС-у може бити симулирано кретање по терену и у стерео техници. Терен се може прелетати са различитих висина (у зависности од потреба). Може се посматрати и стереоскопски пар аерофотоснимака директно експортованих док авион снима или скенираних и импортованих у програм као посебни фајлови. Могу се директно повезати приказани терен и подаци о њему. Такође је могућа директна веза са сателитима и 3Д и 4Д приказ добијених снимака.

МОДЕЛИ ВИРТУЕЛНЕ СТВАРНОСТИ

Модели виртуалне стварности (virtual reality models) интензивно су се развијали у последњој деценији двадесетог века. Почетком двадесет првог века достижу свој врхунац и значајну примену у картографији. Модели виртуалне стварности највиши су облик моделовања нашег доба.

Модели виртуалне стварности могу се поделити ма три велике групе:

1. тзв. реалне,
2. анимационе и
3. комплексне.

Реални модели виртуелне стварности представљају моделе постојећих просторних структура. Честа им је примена у саобраћају, грађевинарству, урбанизму итд. Могу имати и прогностички аспект.

Анимациони модели виртуалне стварности су модели непостојећих објеката и просторних структура. Као такви они се са прогностичког аспекта могу реализовати у будућности и постати саставни делови постојећих просторних структура и сложених динамичких просторних система.

Комплексни модели виртуалне стварности представљају комбинацију реалних и анимационих модела. Користе се за развојне пројекте сложених урбаних система.

Анимационе карте у моделима виртуелне стварности могу бити привремене и сталне анимације. Привремене анимације (временске) показују промене локационих или атрибутивним компонената просторних података. Важно је да корисник може да утиче на ток анимације. Време сталних анимација није директно повезано са реалним временом. Динамизам карте користи се за приказивање просторне везе или појашњавања геометријских или атрибутивних карактеристика просторних појава. Сталне анимације могу се поделити на оне које показују сегменте појава и на оне које показују промене презентација (представљања) истих појава.

ЗАКЉУЧАК

Најмодернија компјутерска техника и одређени софтверски пакети омогућавају бољу и бржу израду свих врста картографских модела и просторну анализу веза и односа између свих елемената њиховог садржаја.

Примена 3Д и 4Д модела и модела виртуелне стварности омогућава истраживање понашања динамичких просторних система кроз време и на основу тога планирање и пројектовање њиховог оптималног уређења за одређени временски период.

Данас картографски модели постају инструменти интерактивне компјутерске навигације, истраживања и сазнавања. Ови модели света трансформишу се у свет модела. Картографски модели чији се системи инкорпорирају у структуру (архитектуру) простора укључују не само његову организацију већ и начин коришћења, презентовање и симулацију тих процеса.

ЛИТЕРАТУРА

1. Зајечарановић Г. (1987): Основи методологије науке. Научна књига, Београд
2. Живковић Д. (1989): Иновације о садржини теметских карата у настави географије. Гласник СГД-а, свеска LXIX, број 1, Београд, стр. 80-84
3. Иконовић В. (2005): Значај картографског метода у моделовању геопростора на примерима из Србије. Докторска дисертација, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд
4. Иконовић В. (2006): Модели у картографији. Зборник радова Географског факултета Универзитета у Београду, број LIV, Београд, стр. 229-248
5. Kraak M.J., Orweling F.J. (2001): Cartography - Visualization of Spatial Data. Longman, Dorchester, UK
6. Љешевић А.М. (1981): Картографски метод у систему научних метода и његово место у географији. Глобус СГД-а, број 13, Београд, стр. 52-60
7. Љешевић А.М. (2002): Животна средина – Теорија и методологија истраживања. Географски факултет Универзитета у Београду, Београд
8. Шешић Б. (1988): Општа методологија. Научна књига, Београд
9. Шешић Б. (1988): Основи методологије друштвених наука. Научна књига, Београд

ДРАГАН Ђ. ОБРАДОВИЋ UDC: 352(497.113)

МОДЕЛ ТЕРИТОРИЈАЛНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ ЛОКАЛНЕ САМОУПРАВЕ У СРБИЈИ НА ПРИМЕРУ ВОЈВОДИНЕ

Географски факултет, Универзитет у Београду, 11000 Београд, Србија

Извод: Основу административно-територијалне организације Републике Србије, па и Аутономне покрајине Војводине, чине градови и општине. Као основне јединице локалне самоуправе они представљају и базу регионализације и децентрализације. Градови, са својим функционалним урбаним подручјима (ФУП), су покретачи и окоснице развоја сваке административне територије, а припадајуће општине доприносе равномерном развоју свих њених делова. Полазећи од ових чињеница у овом раду је извршена административно-територијална подела локалне самоуправе АП Војводине на градове, срезове и општине, уважавајући географске, економске, историјске и административне критеријуме, функционалну повезаност, комуникације и традицију.
Кључне речи: градови, срезови, општине, локална самоуправа, АП Војводина, Република Србија

Abstract: Cities and municipalities are basis of administrative-territorial organization of the Republic of Serbia and also of Autonomous Province of Vojvodina. As primary local administrative units they represent a base for regionalization and decentralization. Cities with their functional urban areas (FUA) are driving forces and axis for development of every administrative territory, and associated municipalities contribute balanced development of all parts of territory. Based on these facts, this article offers administrative-territorial partition of local administrative units in Vojvodina on cities, districts and municipalities, recognizing geographical, economic, historical and administrative criteria, functional connection, communication and tradition.
Key words: cities, districts, municipalities, local administrative unit, Vojvodina, Republic of Serbia

УВОД

Почетком друге деценије 21. века Србија је још увек централизована држава на свим нивоима, са највећим општинама у Европи и без средњег нивоа управе, изузимајући две покрајине и град Београд. Окрузи (29) који су формирани давне 1992. године, као формални мезо-ниво управе директни су експонент државе без реалног утицаја и могућности управљања и планирања развоја. Питање територијалне организације локалне самоуправе је од посебног значаја са становишта децентрализације, демократизације и европске будућности Републике Србије и њене Аутономне покрајине Војводине, јер ни централне државне ни покрајинске институције немогу успешно функционисати уколико се у складу са њима не развија и не функционише и систем градова и општина.

Могућност децентрализације и регионализације Србије отворена је и новим Уставом Републике Србије из 2006. године, али са веома мало упутстава како да се она изврши. Нажалост, веома озбиљно питање регионализације и улоге градова и општина у том процесу препуштено је нижим правним формама. Нови Статут АП Војводине из 2009. године представља почетак процеса суштинске регионализације и децентрализације Републике Србије и први корак ка њеној истинској европеизацији и демократизацији у складу са критеријумима Европске Уније.

ЛОКАЛНА САМОУПРАВА У АП ВОЈВОДИНИ

Укључивањем Војводине у територију Србије, односно Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године, она је задржала посебну административну поделу коју је имала до

уједињења. По Видовданском уставу 1921. године, Краљевина Југославија је подељена на области (33), округе (жупаније, окружја), срезове и општине, а територија Војводине је административо подељени на 27 срезова, 372 општине и 14 градова. Законом о називу и подели државе на управна подручја из 1929. године Краљевина Југославија је подељена на 9 бановина, а простор Војводине укључен је у Дунавску бановину са седиштем у Новом Саду. Бановине су биле подељене на срезове и општине, а посебну управну јединицу чинили су градови Београд, Земун и Панчево. Банат, Бачка и Срем су аминистративно подељени на 27 срезова, 367 општина и 11 градова.

Након Другог светског рата 1946. године, Општим законом о народним одборима извршена је прва политичко-територијална подела нове Демократске Федеративне Југославије на округе, срезове и народне одборе, а у Војводини је формирано 23 среза, 400 месних и градских одбора и 9 градова. Законом из 1952. године поново се одређују срезови и општине као основне територијалне јединице. Територија Војводине подељена је на 21 срез, 403 општине и три града са 21 општином. После промена извршених од 1955. до 1960. године, када је број срезова и општина у Федеративној Народној Републици Југославији сведен на мање од једне трећине дотадашњег броја, Војводина је имала 6 срезова и 57 општина. Од 1966. године у АП Војводини су укинути срезови (у СФРЈ 1967) и формиране 44 општине као најзначајније територијалне јединице локалне самоуправе, што је потврђено и Законом о утврђивању територија општина који је усвојила Скупштина САП Војводине 1978. године. Коначно, 1989. године, Сремски Карловци добијају статус самосталне општине, и постају 45. војвођанска општина.

Распадом Социјалистичке Федеративне Републике Југославије и формирањем Савезне Републике Југославије 1992. године, установљена је административно-територијална подела Србије на две аутономне покрајине, 29 округа (7 у Војводини) и Град Београд, као посебно издвојену целину, са 189 општина (45 у Војводини) од којих су 4 градске (Крагујевац, Ниш, Нови Сад и Приштина). Садашња територијална организација Републике Србије уобличена је Уставом из 2006. године и Законом о територијалној организацији из 2007. године, а чине је две аутономне покрајине - АП Војводина и АП Косово и Метохија, 29 управних округа и Град Београд (ниво округа), 23 града и 193 општине. АП Војводина (21.506 km^2 и 2.031.992 ст.-2002) је, по важећој политичко територијалној организацији, подељена на 7 округа 6 градова и 45 општина. Територијалне јединице локалне самоуправе су општине и градови.

ГРАДОВИ У АП ВОЈВОДИНИ

До 70-тих година прошлог века код нас и у свету била је у употреби *статистичка дефиниција града* која је наглашавала број становника и проценат непољопривредног становништва. Од тада, тежиште пажње се помера на теме *квалитета живота, индикатора квалитета живљења, урбанитета схваћеног као вредност која град чини не само физичким, него превасходно социјалним и културним простором* у коме се препознаје и остварује људска комуникација, друштвеност, у коме је задовољење људских потреба доминантно питање градске политике и циљева развоја града (Петовар К., 2007). У политичком смислу, *град је специфична политичка заједница, ниво власти између општине и националне државе и саставни је део државног уређења* (Ђорђевић С., 2007).

По важећем Закону о територијалној организацији Републике Србије појам *града* се односи, искључиво, на тип *јединице локалне самоуправе* и на оне урбане целине које су као град одређене законом са посебним територијално-административним статусом, што у европској номенклатури територијалних јединица за статистику, за сада, одговара нивоу LAU1 (Local Administrative Units). Према истом закону (Закон о локалној самоуправи из 2007. године) *градови у Србији су територијалне јединица локалне самоуправе утврђене законом, који представљају економски, административни, географски и културни центар ширег подручја и има ју више од 100.000 становника*. Изузетно, када постоје посебни економски, географски или историјски разлози, може се утврдити да је град и територијална јединица која има мање од 100.000 становника. Територија за коју се образује град, представља природну географску целину, економски повезан простор који поседује изграђену комуникацију међу насељеним

местима са седиштем града као гравитационим центром. Град врши надлежности општине, образује комуналну полицију, обезбеђује и организује вршење послова комуналне полиције као и друге надлежности и послове државне управе, који су му законом поверени. Статутом града може се предвидети да се на територији града образују две или више градских општина. Поједини градови имају поделу на градске општине, док је код других та подела у фази настајања. Овим законом о територијалној организацији у Србији су, до сада, дефинисана 24 града, од којих су шест у АП Војводини: *Нови Сад, Суботица, Зрењанин, Панчево, Сомбор и Сремска Митровица*. Сви наведени градови су и центри округа, којих у АП Војводини има седам. Територијално-административни статус града нема једино Кикинда као центар Северно-банатског округа. Крајем 2009. године, проглашени Статут АП Војводине (члан 32) предвиђа оснивање осам покрајинских управних округа, а седиште новооснованог, осмог округа биће у Вршцу.

Градови се данас не могу посматрати без својих подручја (административних или функционалних), са којима чине јединствену економску, друштвену и политичку целину. Градска насеља се, дакле, дефинишу према свом морфолошком урбаном подручју (МУП) и према свом функционалном урбаном подручју (ФУП). МУП представља континуално изграђено урбано ткиво градског насеља, док ФУП представља МУП заједно са зоном утицаја града, дакле, економску зону која захвата и мања насеља и села у окружењу (Шећеров, В., Невенић, М. 2009).

Функционално урбано подручје (FUA – Functional Urban Area)[1] које се састоји од урбаног средишта и подручја око њега које је економски интегрисано са центром. Тржиште радне снаге представља основни показатељ, а по питању величине урбано средиште са најмање 15.000 становника и преко 50.000 на целом подручју. За мање државе као што је Србија *урбано средиште треба да има најмање 15.000 становника, а подручје више од 0,5% укупног националног становништва,* као и функције од националног и регионалног значаја (Стојков, Б., Ђорђевић, А., 2005).

За потребе одређивања статуса градова извршена је анализа величине функционалних урбаних подручја у Војводини (Обрадовић, Д. Ђ. 2010) комбиновањем два индикатора ESPON методологије: броја становника морфолошког урбаног подручја (минимум 15.000) и процентуалног учешћа његовог функционалног урбаног подручја које износи више од 0,5 % укупног броја становништва Србије (Табела 1).

Према првом индикатору, броју становника урбаног средишта (МУП), 20 војвођанских градских насеља има више од 15.000 становника, два (Нови Бечеј и Ковин) су незнатно испод дефинисаног минимума, а само једно (Оџаци) је осетно мање. За величину функционалног урбаног подручја (ФУП) дат је број становника општине[2] урбаног средишта као дневни урбани систем који је најбољи показатељ да општинско урбано средиште доминантно привлачи радну снагу са своје административне територије.

Добијени резултати из табеле 1. показују да се код пет од 23 приказана урбана средишта у АП Војводини њихова садашња општина не може сматрати за задовољавајуће функционално урбано подручје, јер имају мање од 0,5% укупног становништва Србије (Сента 0,34%, Апатин 0,44%, Темерин 0,38%, Ковин 0,49% и Оџаци 0,47%). Ипак, Сента са суседном општином Ада која јој гравитира чини ФУП величине 0,59%, а Ковин и Апатин су веома близу дефинисаног минимума величине функционалног урбаног подручја. Значи, према примењеним индикаторима ESPON методологије, 20 урбаних средишта у Аутономној Покрајини Војводини има функционално урбано подручје по европским критеријумима за мање државе као што је Србија, а три (Темерин, Нови Бечеј и Оџаци) немају.

[1] Дефиницију је утврдила Трансдржавна пројектна група (TRG) у оквиру дефинисане методологије за ESPON (European Spatial Planning Observatory Network).

[2] Данашње општине у Војводини су релативно највеће у Европи јер су формиране по принципу комуне (заједнице), за разлику од принципа муниципије (насеље+атар) који примењује већина земаља за формирање општине.

Табела 1. – **Градови и њихова функционална урбана подручја у Војводини**

Г Р А Д О В И	Бр. становника по метод. пописа 2002.		Учешће **ФУП**-а у укупном становништву	
	МУП[3]	**ФУП**	У Војводини	У Србији (без КиМ)
1. **Нови Сад** – град	191.405	299.294	14,73 %	3,99 %
2. **Суботица** – град	99.981	148.401	7,30 %	1,98 %
3. **Зрењанин** – град	79.773	132.051	6,50 %	1,76 %
4. **Панчево** – град	77.087	127.162	6,26 %	1,70 %
5. **Сомбор** – град	51.471	97.263	4,79 %	1,30 %
6. **Срем. Митровица**–град	39.084	85.902	4,23 %	1,15 %
7. **Кикинда**	41.935	67.002	3,30 %	0,89 %
8. **Вршац**	36.623	54.369	2,68 %	0,72 %
9. **Рума**	32.229	60.006	2,95 %	0,80 %
10. **Бачка Паланка**	29.449	60.966	3,00 %	0,81 %
11. **Инђија**	26.247	49.609	2,44 %	0,66 %
12. **Врбас**	25.907	45.852	2,26 %	0,61 %
13. **Бечеј**	25.774	40.987	2,02 %	0,55 %
14. **Сента**	20.302	25.568	1,26 %	0,34 %
Сента и Ада		44.562	2,19%	0,59 %
15. **Апатин**	19.320	32.813	1,62 %	0,44 %
16. **Кула**	19.301	48.353	2,38 %	0,64 %
17. **Темерин**	19.216	28.275	1,39 %	0,38 %
18. **Стара Пазова**	18.645	67.576	3,33 %	0,90 %
19. **Шид**	16.311	38.973	1,92 %	0,52 %
20. **Бачка Топола**	16.171	38.245	1,88 %	0,51 %
21. **Нови Бечеј**	14.452	26.924	1,32%	0,36%
22. **Ковин**	14.250	36.802	1,81 %	0,49 %
23. **Оџаци**	9.940	35.582	1,75%	0,47%

Извор података: Републички завод за статистику Србије, Београд.

На основу података из табеле 1. и додатних истраживања, могуће је извршити хијерархију функционалних урбаних подручја АП Војводине по ESPON методологији и то:

- 1 центар *међународног значаја* – Нови Сад
- 8 центара *националног значаја* – Суботица, Зрењанин, Панчево, Сомбор, Сремска Митровица, Кикинда, Вршац и Бачка Паланка
- 7 центара *регионалног значаја* – Рума, Инђија, Врбас, Бечеј, Сента, Стара Пазова и Бачка Топола.
- 4 центра *субрегионалног значаја* – Кула, Апатин, Шид и Ковин

[3] МУП-морфолошко урбано подручје, ФУП-функционално урбано подручје

Према изложеном моделу градова и хијерархији градских центара у Војводини, административни статус за само шест градова у северној Покрајини није прави одраз стања величине градских центара и њиховог јединственог деловања на околни простор. Статус града, као територијалне јединице локалне самоуправе треба да имају сви покрајински градски центри националног и регионалног значаја, као и субрегионални центри чији ФУП има више од 37.000 становника, а то су:

- *Кикинда, Вршац и Бачка Паланка*
- *Рума, Инђија, Врбас, Бечеј, Сента, Стара Пазова и Бачка Топола*
- *Кула, Апатин, Шид и Ковин*

Табела 2. **Модел градских општина у АП Војводини**

Г Р А Д	**Г Р А Д С К Е О П Ш Т И Н Е**
1. Нови Сад	*1. Футог 2. Ветерник 3. Петроварадин 4. Кać 5. Сремска Каменица 6. Руменка 7. Ковиљ 8. Кисач*
2. Суботица	*1. Бајмок 2. Палић 3. Чантавир 4. Жедник 5. Хајдуково 6. Таванкут 7. Биково*
3. Зрењанин	*1. Ечка 2. Меленци 3. Перлез 4. Елемир 5. Лазарево 6. Томашевац 7. Клек 8. Арадац 9. Чента*
4. Панчево	*1. Омољица 2. Качарево 3. Старчево 4. Долово 5. Банатско Ново Село 6. Јабука 7. Владимировац*
5. Сомбор	*1. Станишић 2. Бездан 3. Кљајићево 4. Чонопља 5. Стапар*
6. Сремска Митровица	*1. Мачванска Митровица 2. Лаћарак 3. Мартинци 4. Велики Радинци 5. Кузмин 6. Јарак*
7. Кикинда	*1. Ново Милошево 2. Мокрин 3. Башаид 4. Иђош 5. Руско Село 6. Банатско Велико Село*
8. Вршац	*1.Уљма 2. Павлиш 3. Велико Средиште 4. Куштиљ*
9. Рума	*1. Путинци 2. Платичево 3. Хртковци 4. Кленак 5. Никинци*
10. Бачка Паланка	*1.Челарево 2. Обровац 3. Пивнице 4. Младеново 5. Гајдобра*
11. Инђија	*1. Бешка 2. Сланкамен 3. Марадик 4. Крчедин*
12. Врбас	*1. Змајево 2. Куцура 3. Фекетић 4. Бачко Добро Поље*
13. Бечеј	*1. Бачко Петрово Село 2. Бачко Градиште*
14. Сента	*1. Горњи Брег*
15. Апатин	*1. Пригревица 2. Бачки Моноштор 3. Сонта*
16. Кула	*1. Црвенка 2. Сивац 3. Руски Крстур*
17. Стара Пазова	*1. Нова Пазова 2. Бановци 3. Голубинци 4. Војка 5. Белегиш*
18. Шид	*1. Моровић 2. Адашевци 3. Ердевик 4. Кукујевци 5. Беркасово*
19. Бачка Топола	*1. Стара Моравица 2. Мали Иђош 3. Бајша 4. Гунарош 5. Ново Орахово 6. Криваја*
20. Ковин	*1. Баваниште 2. Долово 3.Гај 4. Банатски Брестовац 5. Скореновац*

Хијерархија осталих градски насеља у Војводини, на основу модификованог модела функцијско-структурне организације мреже градова за ППРС (Јовановић, Б. Р., 1995), поред макрорегионалног, регионалних и субрегионалних центара, обухвата и следеће нивое:

- *Развијени градски центри* – (9) – Темерин, Нови Бечеј, Србобран, Бела Црква, Ада, Кањижа, Оџаци, Жабаљ, Сремски Карловци
- *Већи градски центри* – (7) – Црвенка, Беочин, Нови Кнежевац, Ковачица, Бачки Петровац, Тител, Банатски Карловац
- *Мањи градски центри* – (6) – Бач, Ириг, Чока, Опово, Алибунар, Житиште
- *Остала градска насеља* – већа и мања приградска насеља.

На основу спроведених истраживања и добијених резултата, административни статус града, као територијалне јединице локалне самоуправе у Аутономној Покрајини Војводини, поред постојећих 6 (Нови Сад, Суботица, Зрењанин, Панчево, Сомбор и Сремска Митровица), треба да има још 14 градова националног (Кикинда, Вршац и Бачка Паланка), регионалног (Рума, Инђија, Врбас, Бечеј, Сента, Стара Пазова и Бачка Топола) и субрегионалног значаја (Кула, Апатин, Шид и Ковин), укупно 20 градова. Сви градови треба да, изван морфолошког урбаног подручја образују две или више градских општина по моделу приказаном у табели 2.

Највише градских општина на територији града, према предложеном моделу, треба да имају Зрењанин (9), Нови Сад (8), Суботица и Панчево по 7, а најмање Сента (1), Бечеј (2) и Кула и Апатин по 3 градске општине. Укупан број предвиђених градских општина у свих 20 војвођанских градова треба да буде 100, што је просечно 5 на подручју једног градског административног центра. Формирање градских општина изван морфолошког урбаног подручја града регулисано је Законом о локалној самоуправи (члан 25) у коме се каже: *Статутом града може се предвидети да се на територији града образују две или више градских општина. Статутом града се уређују послови из надлежности града које врше градске општине.* (Закон о локалној самоуправи 2007).

СРЕЗОВИ И ОПШТИНЕ У АП ВОЈВОДИНИ

Према Закону о локалној самоуправи из 2007. године *општина је основна територијална јединица у којој се остварује локална самоуправа, која је способна да преко својих органа самостално врши сва права и дужности из своје надлежности и која има најмање 10.000 становника.* Општине које су образоване пре овог закона могу имати мањи број становника, а изузетно, када постоје посебни економски, географски или историјски разлози, може се основати и нова која има мање од 10.000 становника. Као основ локалне самоуправе, формира се од једног (већег) или више мањих насеља. Општина, преко својих органа, у складу с Уставом и законом задовољава основне потребе становништва везане за урбанистичко планирање и грађење, комуналне делатности и комуналну инфраструктуру, локални економски развој, трговину, угоститељство и туризам, образовање, здравствену и социјалну заштиту, спорт, заштиту животне средине, заштиту грађана и материјалних добара од елементарних и других непогода, правну и друге врсте помоћи и активности од непосредног интереса за грађане. Поједини послови државне управе законом се могу поверити свим или појединим општинама, у интересу ефикаснијег и рационалнијег остваривања права и обавеза грађана и задовољавања њихових потреба од непосредног интереса за живот и рад.

Градови са градским општинама су најзначајнији део територијалне организације локалне самоуправе који обухватају 1.557.194 становника што износи 76,6 % укупног броја житеља АП Војводине (попис 2002). Поставља се оправдано питање како организовати преостале 24 садашње, претежно мале општине изван територија 20 војвођанских градова у којима живи 474.798 становника, или 23,4 % укупног становништва АП Војводине. Као пандан градовима са градским општинама, ове општине треба поделити на мање и образовати срезозове са две или више среских општина по моделу приказаном у табели 3.

Срез је, по дефиницији, друштвено-политичка заједница која је била образована за вршење послова од заједничког интереса за две или више општина са веома дугом традицијом у административно-територијалној подели Србије и Војводине. По Сретењском Уставу (1835) Србија се делила на округа, *срезове* и општине (Тошић, Б., Живановић, З. 2010), а укључивањем Војводине у територију Србије (1918) и по Видовданском уставу 1921. године, Краљевина Југославија је подељена на области, округе (жупаније, округа), *срезове* и општине. Административно-територијалним променама у Социјалистичкој Федеративној Републици

Југославији до 1967. године укинути су срезови у свим републикама и аутономним покрајинама, па и у Србији и Војводини.

Табела 3. – **Модел срезова и сресних општина у АП Војводини**

С Р Е З	Број становн.	**С Р Е С К Е О П Ш Т И Н Е**
1. Оџачки	35.582	*1.* ***Оџаци*** *2. Каравуково 3. Бачки Брестовац 4. Ратково 5. Српски Милетић*
2. Темеринski	30.390	*1.* ***Темерин*** *2. Бачки Јарак 3. Сириг*
3. Жабаљски	27.513	*1.* ***Жабаљ*** *2. Чуруг 3. Ђурђево 4. Госпођинци*
4. Ковачички	25.445	*1.* ***Ковачица*** *2. Падина 3. Дебељача 4. Црепаја 5. Уздин*
5. Кањишки	23.234	*1.* ***Кањижа*** *2. Хоргош 3. Трешњевац*
6. Пећиначки	22.531	*1.* ***Пећинци*** *2. Шимановци 3. Купиново 4. Доњи Товарник*
7. Белоцркванski	21.924	*1.* ***Бела Црква*** *2. Јасеново 3. Врачев Гај*
8. Ађански	20.319	*1.* ***Ада*** *2. Мол 3. Утрине*
9. Србобрански	19.187	*1.* ***Србобран*** *2. Турија*
10. Сечањски	18.851	*1.* ***Сечањ*** *2. Јаша Томић 3. Сутјеска 4. Јарковац 5. Крајишник*
11. Алибунарски	18.843	*1.* ***Алибунар*** *2. Банатски Карловац 3. Локве 4. Иланџа*
12. Новобечејски	18.266	*1.* ***Нови Бечеј*** *2. Кумане*
13. Житиштански	17.481	*1.* ***Житиште*** *2. Итебеј 3. Торак 4. Банатско Карађорђево*
14. Беочински	17.335	*1.* ***Беочин*** *2. Черевић 3. Сусек*
15. Тителски	17.050	*1.* ***Тител*** *2. Шајкаш 3. Мошорин*
16. Оповачки	15.392	*1.* ***Опово*** *2. Глогоњ 3. Сакуле*
17. Бачки (Бач)	15.040	*1.* ***Бач*** *2. Вајска 3. Селенча*
18 Пландиштански	14.373	*1.* ***Пландиште*** *2. Велика Греда 3. Стари Лец*
19. Чокански	13.428	*1.* ***Чока*** *2. Остојићево 3. Падеј*
20. Црњански	13.468	*1.* ***Нова Црња*** *2. Српска Црња*
21. Новокнежевачки	13.379	*1.* ***Нови Кнежевац*** *2. Банатско Аранђелово 3. Крстур*
22. Бачкопетровачки	12.398	*1.* ***Бачки Петровац*** *2. Кулпин 3. Маглић*
23. Иришки	11.537	*1.* ***Ириг*** *2. Врдник*
24. Сремскокарловачки	11.147	*1.* ***Сремски Карловци*** *2. Чортановци*

Извор података: Републички завод за статистику Србије, Београд.

Највише среских општина, према предложеном моделу (табела 3), треба да имају Оџачки, Ковачички и Сечањски срез по пет, а најмање Србобрански, Новобечејски, Иришки и Сремскокарловачки срез по две среске општине. Укупан број предвиђених среских општина у 24 војвођанска среза треба да буде 77, што је просечно 3,3 на територији једног новоформираног среза.

ЗАКЉУЧАК

Полазећи од чињеница да основне јединице локалне самоуправе представљају базу регионализације и децентрализације у овом раду је извршена административно-територијална подела локалне самоуправе АП Војводине на градове, срезове и општине, уважавајући географске, економске, историјске и административне критеријуме, функционалну повезаност, комуникације и традицију. Дат је модел територијалне организације локалне самоуправе у Аутономној Покрајини Војводини који предвиђа 20 административних градова са 100 градских општина и 24 среза са 77 среских општина.

На основу примењених индикатора ESPON методологије и добијених резултата, административни статус града, као територијалне јединице локалне самоуправе у Аутономној Покрајини Војводини, поред постојећих 6 (Нови Сад, Суботица, Зрењанин, Панчево, Сомбор и Сремска Митровица), треба да има још 14 градова националног (Кикинда, Вршац и Бачка Паланка), регионалног (Рума, Инђија, Врбас, Бечеј, Сента, Стара Пазова и Бачка Топола) и субрегионалног значаја (Кула, Апатин, Шид и Ковин), укупно 20 градова. Сви административни градови треба да, изван морфолошког урбаног подручја образују две или више градских општина. Као пандан градовима са градским општинама, преостале 24 садашње, претежно мале општине изван територија 20 административних војвођанских градова, треба поделити на мање и образовати 24 среза са две или више среских општина.

Постојећа подела АП Војводине на управне округе не одговара географским и демографским приликама, па су градови и срезови много боља основа за поделу територије Покрајине на НУТС регије (Обрадовић, Д. Ђ. 2001), јер се одређују према комплексним економским, демографским и просторним анализама и дају коректну представу о просторним односима градова и срезова у ужем или ширем региону. Нажалост, комплексна истраживања функционалних урбаних подручја у Војводини, као ни у осталим деловима Србије, до сада нису спроведена у потпуности.

У АП Војводини, као и у Републици Србији, приметан је неразјашњен однос надлежности, права и одговорности између града и општине, што ствара огромну диспропорцију у степену развијености између општина, а тиме и до енормног заостајања у активирању територијалног капитала на регионалном или градском нивоу. Са друге стране, систем у коме градови и општине зависе од централног одлучивања и буџетирања имају велика ограничења код одлучивања о развоју и развојним пројектима. Због тога је веома важно питање улоге и надлежности града у просторном развоју Војводине у неопходном оквиру децентрализоване Србије.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ђорђевић, С. (2007): *Статус, надлежности и политичка организација градова,* У сусрет новом статусу градова у Србији – реалност и потребе, Палго центар, Београд.
2. ИАУС (1996): *Просторни план Републике Србије*, Службени гласник Републике Србије, Београд.
3. Јовановић, Б. Р., (1995): *Мрежа градова Србије - модел просторно-функцијске организације*, Посебна издања ГИ "Јован Цвијић" САНУ, књ. 46, Београд.
4. Обрадовић, Д. Ђ. (2001): *Модел регионализације Србије на примеру Војводине,* Зборник радова са XIV конгреса географа Југославије, стр. 237-242, Српско географско друштво, Географски факултет, ПМФ-Институт за географију, Нови Сад, ГИ «Јован Цвијић» САНУ, Београд.

5. Обрадовић, Д. Ђ. (2010): *Градови у АП Војводини ка новој територијалној организацији локалне самоуправе у Србији,* Зборник радова са научно-стручног скупа «Локална самоуправа у планирању и уређењу простора и насеља», стр. 529-538, Асоцијација просторних планера Србије и Универзитет у Београду Географски факултет, Београд**.**
6. Петовар, К. (2007): *О критеријумима дефиниције града,* У сусрет новом статусу градова у Србији – реалност и потребе, Палго центар, Београд.
7. Стојков, Б., Ђорђевић, А. (2005): *Полицентризам и улога функционалних подручја у Европи и Србији,* Србија и савремени процеси у Европи и свету, Географски факултет Универзитета у Београду.
8. Стојков, Б. (2009): *Институционални оквир просторног развоја и планирања у Србији,* Регионални развој, просторно планирање и стратешко управљање, ИАУС, Београд.
9. Тошић, Б., Живановић, З. (2010): *О новој територијалној организацији локалне самоуправе у Србији,* Зборник радова са научно-стручног скупа «Локална самоуправа у планирању и уређењу простора и насеља», стр. 107-116, Асоцијација просторних планера Србије и Универзитет у Београду Географски факултет, Београд**.**
10. Шећеров, В., Невенић, М. (2009): *Модел функционалних урбаних подручја у Србији данас,* Регионални развој, просторно планирање и стратешко управљање, ИАУС, Београд.
11. Закон о локалној самоуправи (2007), Службени гласник РС, Београд.
12. www.espon.eu
13. webrzs.statserb.sr.gov.rs
14. www.vojvodina.gov.rs

MODEL OF TERRITORIAL ORGANIZATION OF LOCAL ADMINISTRATIVE UNITS IN SERBIA ON EXAMPLE OF VOJVODINA

DRAGAN Đ. OBRADOVIĆ

Faculty of Geography, Univerrsity of Belgrade, 11000 Belgrade, Serbia

Based on facts that primary local administrative units represent a base for regionalization and decentralization, this article offers administrative-territorial partition of local administrative units in AP Vojvodina on cities, districts and municipalities, recognizing geographical, economic, historical and administrative criteria, functional connection, communication and tradition. Extent analysis of functional urban areas in AP Vojvodina is accomplished combining two indicators of ESPON methodology: the number of inhabitants of morphologic urban area (minimum 15.000) and percentage of functional urban area more than 0,5 % altogether national inhabitation of small countries (Serbia). Here is a model of territorial organization of local administrative units in AP Vojvodina which provides 20 cities with 100 city-municipalities, and 24 districts with 77 district-municipalities.

ТИЈАНА ЖИВАНОВИЋ[1],
ДЕЈАН ЂОРЂЕВИЋ[2],
АЛЕКСАНДАР ЂОРЂЕВИЋ[2]

UDC: 91::711(497.11)

РЕГИОНАЛНИ ПРИСТУП ПЛАНИРАЊУ ПОДУНАВЉА У СРБИЈИ

[1] Републичка агенција за просторно планирање, 11000 Београд, Србија
[2] Географски факултет, Универзитет у Београду, 11000 Београд, Србија

Апстракт*:* Рад даје увид у општи контекст просторног планирања у Подунављу и планирање Подунавља у Србији, како кроз израду планских докумената, тако и кроз учешће Србије у међународним иницијативама. Акценат је на међународном контексту Подунавља, те се овај простор у Србији не посматра само као изузетно интересантан са аспекта унутрашњих карактеристика овог подручја (примарна развојна оса разноврсних потенцијала коју прате и велике развојне неравномерности) већ и са аспекта ширих просторних интеграција.
Кључне речи: Подунавље, Дунав, просторно планирање, просторни планови, међународна сарадња

Abstract*:* The paper provides insight into the general context of spatial planning in the Danube area and the planning of the Danube area in Serbia, both through the development of spatial planning documents and participation of Serbia in different international initiatives. The emphasis is on the international context of the Danube Region so that this area is not only considered as being an extremely interesting within national borders (primary development axis with various development potentials, on one hand, and important development inequalities on the other), but also in terms of wider spatial integration of Serbia.
Key words: Danube region, Danube river, Spatial Planning, spatial plans, international cooperation

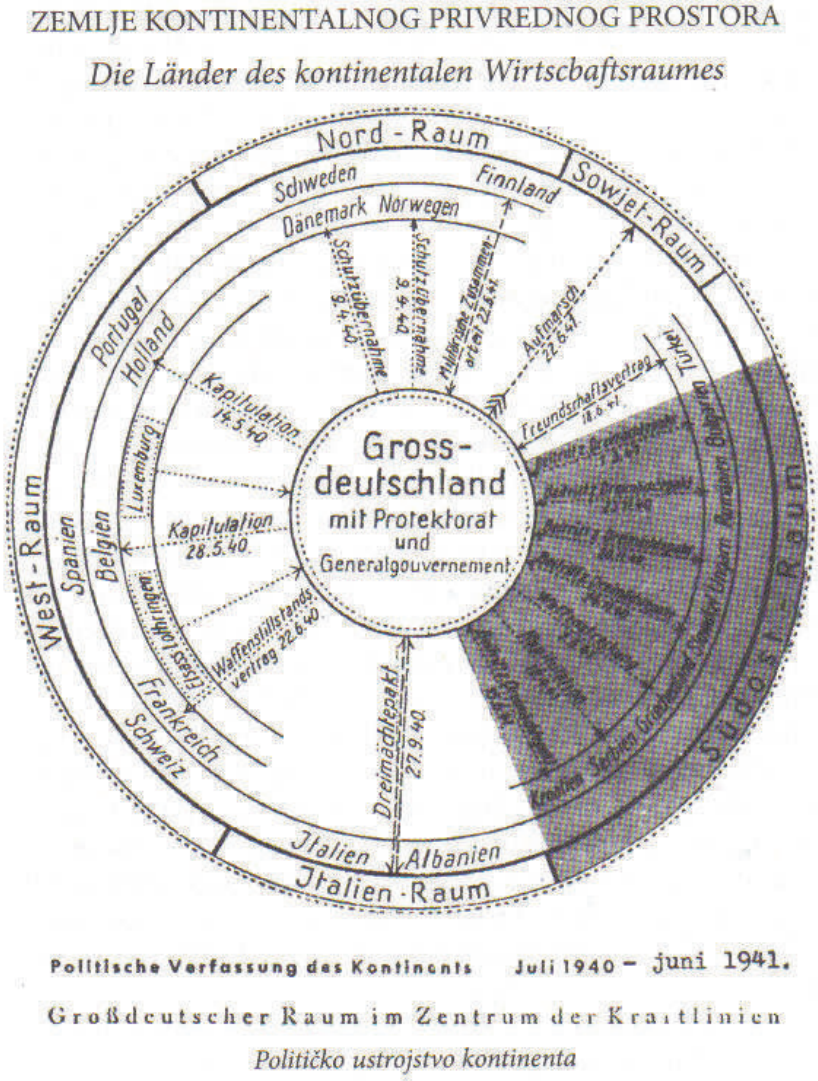
ОПШТИ КОНТЕКСТ ПЛАНИРАЊА ПОДУНАВЉА

Према досадашњим сазнањима, први трагови људског постојања на подручју Подунавља стари су око милион година. У једном слободнијем тумачењу, могло би се констатовати да је једнако старо и занимање човека за овај простор. Иако циљ овог рада није да прикаже хронологију људског постојања и трансформације дунавског басена у правцу удобнијег живота савременог човека, није на одмет подсетити се да садашњи начин поимања Подунавља и коришћења простора у овом делу Европе има своје корене у дугим историјским процесима. Због чега ово подсећање? Просто, чини се да данашњи темпо живота и рада доводи до површнијег приступа, између осталог, и у начину планирања, како у Европи тако и у Србији, приликом чега се често забораве неке раније иницијативе и амбиције или пренебрегну историјски условљене културолошке, развојне и друге разлике што, на пример, посебно долази до изражаја приликом реализације међународних пројеката. Са друге стране, технолошки напредак омогућава бржу размену информација неопходних за вршење компаративне и других анализа, као и за бољу визуализацију планских решења, прилагођену различитим циљним групама.

Подунавље је у Европи синоним за прворазредни развојни регион. Последично томе, до сада је урађен велики број студија, стратегија, планова, пројеката и других докумената који за тему имају простор око реке Дунав. Србија, са својим делом Подунавља, у многима од њих заузима важно место. Паралелно са радом на европским документима и пројектима, Србија простор Подунавља обрађује и кроз низ националних просторних планова и развојних стратегија на различитим нивоима – од националних преко регионалних до локалних.

Када се историјски повежу просторно планирање и Подунавље (укључујући и Подунавље у Србији), неминовно се морамо вратити на период Светске економске кризе 1929-

1933. и успона национал-социјализма у Немачкој која је, упркос свему, тада била водећа светска сила у области науке и технологије, и која је већ имала искуства у планирању (један од првих просторних планова уопште био је план уређења Рурске области из 1898. године). Од тога, до планирања слива једне велике реке, по угледу на уређење слива реке Тенеси у оквиру Рузвелтовог *New Deal*-а, није било потребно правити велике идејне кораке. Избор слива Дунава је, поред геополитичких и економских разлога, био диктиран и географско-историјским чиниоцима. Наиме, идеја о контроли и планском управљању Подунављем није оригинална идеја нацистичке Немачке, већ представља специфично наслеђе претходних немачких режима за које је Дунав био веома важна саобраћајна артерија. Поред бројних радова на уређењу корита и ширењу лучких подручја (Будимпешта, Беч), Хитлерова Немачка препознала је у Дунаву и велик енергетски потенцијал у Ђердапу који је, срећом, искоришћен тек касније. У ширем контексту, Подунавље је у нацистичкој Немачкој представљало део тзв. "великог привредног простора" (*Grosswirtschaftraum*) који се великим делом простирао на, по много чему, проблематично подручје Југоисточне Европе. Није на одмет поменути и да је тадашња просторна терминологија у Немачкој обухватала често испреплетане појмове „животног простора“ (*Lebensraum*), „великог простора“ (*Grossraum*), „великог привредног простора“ (*Grosswirtschaftsraum*), „допунског простора“ (*Ergänzungsraum*), итд. све до „великопросторног планирања“ (*Grossraumige Plannung*).

Слика 1. Велики привредни простор Немачке у доба Хитлера (*Grosswirtschaftraum*)
Извор: Ристовић М. (2005) Немачки нови поредак и Југоисточна Европа 1940/41-1944/45. Службени Гласник, Београд

Са поразом Немачке нису, међутим, пропали и сви планови који су некада били од стратешког значаја за Трећи рајх - реализован је, на пример, канал Рајна-Мајна-Дунав и изграђене су хидроелектране Ђердап 1 и Ђердап 2 са просечном количином произведене електричне енергије која је блиска количинама планираним својевремено у Берлину. После Другог светског рата, а посебно након уједињења Европе, број иницијатива, организација и пројеката у чијем се фокусу налазе Дунав и Подунавље у непрестаном је порасту. Од различитих асоцијација и групација у Подунављу и у вези са Подунављем које су формиране након Другог светског рата, треба поменути Радну заједницу подунавских земаља – ARGEDONAULÄNDER (званично основана 1993. године – у оквиру Заједнице постоји Радна група за животну средину и просторно планирање), Међународну комисију за заштиту реке Дунав – ICPDR (основана 1998. године), Corridor 7 (тело основано на бази Меморандума о разумевању о развоју Паневропског коридора VII - Дунава), Дунавску туристичку комисију (основана 1970. године), Danube Competence Centre (асоцијација туристичких организација дуж Дунава од Хрватске до Украјине) итд. Поред наведених организација, од значаја за просторно планирање у Подунављу су европски програми транснационалне сарадње (INTERREG IIC, INTERREG IIIB CADSES, SOUTH EAST EUROPE, CENTRAL…), у оквиру којих су до сада реализовани бројни пројекти од интереса за шири простор Подунавља (VisionPlanet, Planet Cense, ESTIA, DONAUHANSE, DONAUREGIONEN), а који се превасходно финансирају из Структурних фондова Европске уније. Циљ ових програма је синхронизација приступа изради секторских и просторних планова и пројеката према, пре свега, методологији и инструментима које намеће Европска унија. За земље које нису чланице Уније, обезбеђени су посебни фондови (IPA, ENPI), али се може констатовати да су ова средства у текућем периоду недовољна, као и да се „европски“ обрасци за спровођење пројеката не могу у значајној мери прилагодити специфичностима земаља које нису чланице ЕУ, односно да им то није ни циљ (циљ ових пројеката управо је супротан: да се земље које нису, а могле би једног дана бити чланице ЕУ усагласе са њеним стандардима и циљевима).

Најновија паневропска иницијатива од важности за контекст посматрања и планирања Подунавља је Дунавска стратегија Европске уније у чијој изради је учествовало четрнаест земаља дунавског слива. Ова стратегија донета је 2010. године, а заснива се на четири основна стуба: (1) Повезивање (саобраћај, енергетски системи, туризам и културна размена); (2) Заштита животне средине (квалитет вода, ризици, биодиверзитет, предео, земљиште ваздух); (3) Просперитет (економија знања, конкурентност, кадрови); и (4) Јачање Подунавља (институционални капацитет и сарадња, безбедност и борба против организованог криминала). Стратегија се имплементира на основу Акционог плана који је донет упоредо са њом и у току је одабир пројеката који се већ реализују или чије спровођење је већ обезбеђено, а који на најбољи начин могу да допринесу остваривању Дунавске стратегије у оквиру већ одобрених средстава.

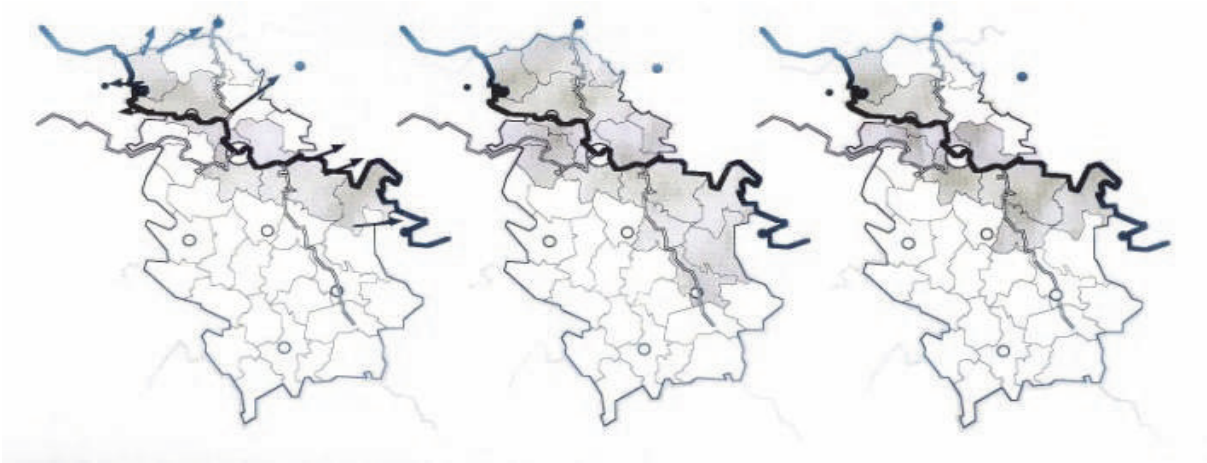
Планирање Подунавља се данас одвија на различите начине, најчешће у оквирима четири основна типа трансграничног просторног планиранња (неинституционализована сарадња, формална сарадња, заједничко доношење одлука и секторална интеграција)[1], или, према другим ауторима, билатерално, међудржавно, глобално, интерно, парцијално.[2] Према Шећерову, заједнички елементи и одлике докумената који третирају Подунавље су следећи:

- планови (студије, анализе и др.) су структурног типа,
- дају се усмерења и принципи (политике) а не коначна решења,
- интегративно делују, нарочито у смислу повезивања земаља ЕУ и земаља изван ње,
- потенцирају кодификацију планске методологије и политике развоја,
- заснивају се на искуствима ЕУ, узимајући више или мање у обзир другачије приступе,
- нуде стимулацију и помоћ од стране разних земаља ЕУ мање развијеним земљама у виду координације, мотивације (путем укључивања у разне европске пројекте и организације) и повезивања и др.

[1] Ђорђевић, 2002.
[2] Шећеров, 2002.

ПЛАНИРАЊЕ ПОДУНАВЉА У СРБИЈИ

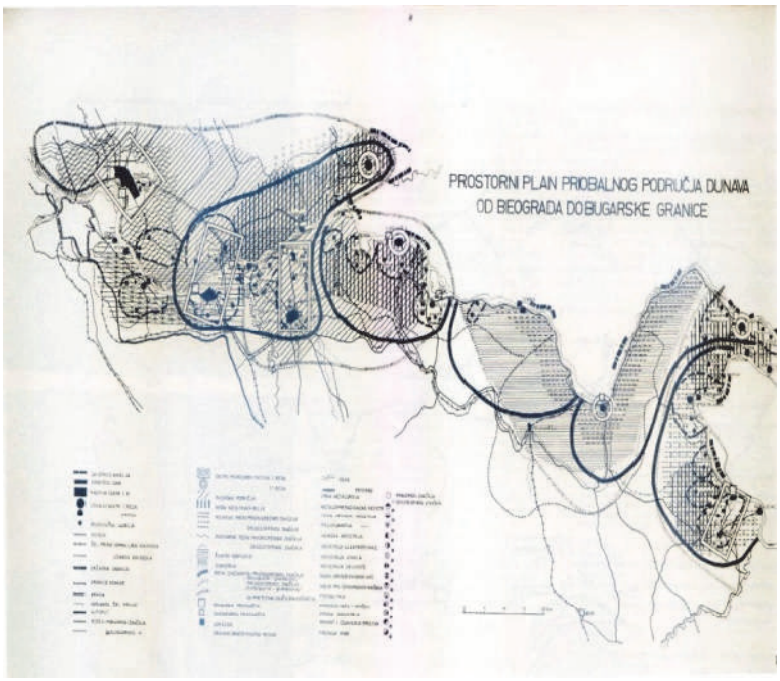
Простор Подунавља се може схватити на веома различите начине тако да различити аутори када говоре о Подунављу говоре о подручју које није увек упоредиво. Као пример може се навести илустрација коју дају Б. Стојков и коаутори, разматрајући неколико могућих обухвата Подунавља у Србији, заснованих на административној подели и функционалним везама територијалних јединица са реком Дунав. (Слика 2.).

Слика 2. Могуће опције просторне дефиниције Подунавља са назначеним функционалним подручјума центара – опција ужег Подунавља (лево), опција екстензивног Подунавља (у средини), опција умерено екстензивног Подунавља (десно).
Извор: Стојков Б., Вујошевић М., Суботић С., Регионално организовање, управљање и планирање одрживог развоја и уређења Подунавља – нови приступи и методи у Подунавље у Србији – планирање одрживог развоја и коришћење ресурса, зборник радова, Удружење урбаниста Србије, Београд, 1998.

Значај планирања простора Подунавља потврђује чињеница да је управо први просторни план у Србији био Просторни план приобалног подручја Дунава од Београда до бугарске границе који је усвојен 1967. године, а који је превасходно рађен за потребе изградње хидроенергетског и пловидбеног система Ђердап. Поред овог плана, који није третирао цело Подунавље у Србији, на територији бивше СФР Југославије урађени су и други планови који су делимично обрађивали овај простор: Просторни план Републике Хрватске 1984. године и Просторни план САП Војводине 1987. године. У Србији су Дунав и Подунавље обрађивани парцијално и кроз друге просторне планове као што је, на пример, Просторни план подручја Националног парка Ђердап из 1989. године или Просторни план Подунавске међурегионалне заједнице из 1976. као план регионалног карактера.

Према критеријумима концентрације становништва, саобраћаја, индустрије и привреде уопште, Просторни план Републике Србије из 1996. године дефинисао је Дунавско-савски појас као појас интензивнијег развоја, односно као основни појас будућег развоја Србије. На основу овог плана приступило се изради Програма израде Просторног плана Дунавско-савског појаса, али овај програм на крају није никада усвојен, због чега није дошло до израде просторног плана којим би се дале конкретне смернице за уређење једног од две најзначајније развојне осовине у Србији. С обзиром на околности у којима је Просторни план Републике Србије донет, у њему су више истакнути унутрашњи проблеми и њихово превазилажење, него потенцијалне везе са окружењем које је требало испитати у Просторном плану Дунавско-савског појаса. Као пример могу се навести потенцијална планска решења за јачање функционалних веза између градова на супротним обалама Дунава (Шабац-Рума, Београд-Панчево, Смедерево-Ковин) или хидротехнички радови (посебно за потребе одводњавања) које је потребно спровести како би се адекватно искористило земљиште (за потребе пољопривреде, енергетике итд). Просторни план Србије из 1996. године није третирао цело Подунавље већ само шири појас дуж Дунава и Саве, који би, административно гледано, обухватао 10 округа/области дуж Дунава да је донет посебан просторни план за ово подручје.

Слика 3. Просторни план приобалног подручја Дунава од Београда до бугарске границе
Извор: Архитектура-урбанизам 49-50, Београд, 1968.

Усвајањем Просторног плана Републике Србије од 2010. до 2020. године, извршена је ревизија стратешких опредељења у планирању, уређењу и развоју простора. И у овом плану подручје Подунавља означено је као простор изузетних природних, демографских и економских ресурса и потенцијала, који су од посебног значаја за развој Србије. Значај Дунава и региона који се на њега наслањају Просторни план Републике Србије поново наглашава кроз дефинисање дунавског развојног појаса, односно ширег простора функционално упућеног или повезаног на реку Дунав, укључујући и појас дуж реке Саве. Овај појас према новом националном планском документу представља кључну развојну осовину за просторну интеграцију Србије са Европом. Привреда, саобраћај, туризам, културна сарадња и други облици повезивања становништва дуж ове развојне осовине, треба да подрже **планови и пројекти везани за Дунав и Подунавље**, односно заједничка стратегија развоја **заснована на међудржавној сарадњи дунавских држава и региона**[3]. Планирање у српском делу Подунавља мора бити у складу са изузетним значајем овог простора "у сложеном процесу формирања, развитка и трансформације просторно-функционалне структуре Србије, те у њеној интеграцији у савремене европске друштвено-економске процесе."[4] Важећи национални плански документ не даје, међутим, јасну дефиницију Подунавља већ га ставља у један флексибилан контекст који би требало да омогући реализацију различитих планских решења.

Кроз дефинисање концепције коришћења територијалног капитала и дефинисање стратешких циљева коришћења „тврдог територијалног капитала" у важећем Просторном плану Републике Србије наглашена је неопходност рехабилитовања дунавског простора кроз следећи низ приоритетних активности:

- комплетирање постојећих и изградња нових, адекватних терминала за интермодални саобраћај (повезивање разних видова саобраћаја);
- даља имплементација речних информационих сервиса (РИС) на међународним водним путевима;

[3] Просторни план Републике Србије од 2010. до 2020. године.
[4] Тошић, 1996.

- обнова мостова и изградња нових;
- реконструкција бродских преводница Ђердап I и II;
- чишћење корита Дунава од потопљених пловила (немачке флоте, хаваријских удеса итд.);
- уређење корита Дунава.[5]

Специфичност, значај и величина подунавског подручја у Србији изискују његово посебно регионално управљање и планирање.[6] У области дефинисања регионалних социо-економских политика, али све чешће и у области регионалног планирања, данас је уобичајен краткорочни приступ проблему, најчешће услед непосредних политичких потреба и интереса. Скицирајући различте сценарије који подразумевају нормативне циљеве дугорочног планирања могуће је, међутим, до извесне мере стимулисати институције система и планере да разликују/бирају пожељне и мање пожељне варијанте будуће регионалне организације простора.[7]

Када је реч о националном контексту планирања у погледу Дунава и Подунавља, поред Просторног плана Србије треба поменути и израду Просторног плана посебне намене међународног пловног пута Е 80 - Дунав (Паневропски коридор VII) која се тренутно налази у фази нацрта. Овим планом требало би поставити основ за реализацију приоритетних активности наведених у Просторном плану Републике Србије које за циљ имају унапређење услова пловидбе, а тиме и адекватну валоризацију јединог водног пута међу паневропским коридорима. Поред већ донетих планова за заштићена подручја дуж Дунава (Национални парк Фрушка Гора, Специјални резерват природе Делиблатска пешчара итд) треба поменути и скоро усвајање Просторног плана подручја посебне намене Специјалног резервата природе Горње Подунавље који би у перспективи требало да допринесе заједничком управљању овог дела слива, односно заштићене природе у њему између три државе - Хрватске, Мађарске и Србије (повезивање Националног парка Дунав-Драва у Мађарској, Парка природе Копачки рит у Хрватској и СРП Горње Подунавље у Србији). Новији регионални планови (донети или у фази израде након усвајања сукцесивних Закона о планирању и изградњи у периоду 2003-2009. година) који имају подунавски карактер су Регионални просторни план административног подручја Београда (2004, измене у току), Регионални просторни план Тимочке крајине (2009), Регионални просторни план Аутономне покрајине Војводина (у фази усвајања) и Регионални просторни план за подручје Подунавског и Браничевског управног округа (фаза нацрта).

ПРИМЕР МЕЂУНАРОДНОГ ПРОЈЕКТА: DONAUREGIONEN+

Подручје Дунава захтева целовит и интегралан приступ код планирања простора са истакнутим принципима одрживог развоја[8]. Међународни пројекат "Концепт регионалне сарадње у области просторног уређења и развоја на подручју Подунавља - DONAUREGIONEN+", на интегралан начин и кроз заједнички напор деветнаест партнера из осам држава кроз које река Дунав протиче (Словачка, Мађарска, Хрватска, Србија, Бугарска, Румунија, Молдавија и Украјина), покушава да допринесе сарадњи у области планирања простора, координираном развоју подручја и унапређењу целокупног простора ширег приобалног појаса. Сарадња у оквиру пројекта DONAUREGIONEN+ обухвата усаглашавање методологије израде студија и планова, организовање радних састанака и коначно израду низа докумената од значаја за процес планирања подунавских региона. Пројекат се реализује у оквиру Транснационалног програма сарадње за Југоисточну Европу (Transnational Cooperation Programme South East Europe – SEE) у периоду од почетка јуна 2009. до краја маја 2012. године.

[5] ППРС, 2010.
[6] Вујошевић, 1996.
[7] Ђорђевић, 1996.
[8] Стојков Б. 1996.

Основни задатак пројекта DONAUREGIONEN+ је формулисање заједничке стратегије просторног развоја подунавских региона на основу резултата пројеката DonauDatenKatalog (INTERREG IIC / PHARE-CBC) и DONAUREGIONEN (INTERREG IIIB CADSES). Иницијативе и главни документи који су претходили пројекту хронолошки се могу приказати следећим редоследом:

1990	Оснивање Радне заједнице подунавских земаља (ARGE DONAULANDER) и радне групе за просторно планирање
1996	Концепт сарадње међу регионима, градовима и лукама дуж Дунава – методологија
1998	Комплексна евалуација развојних потенцијала словачког и мађарског дела Подунавља – модел резолуције
1999-2004	Компаративна студија система просторног планирања, методологије и инструмената
2000-2002	Пројеакт EDP DonauDatenKatalog (INTERREG IIC/PHARECBC)
2001	Прво ажурирање Концепта сарадње
2004	Друго ажурирање Концепта сарадње
2006-2008	Концепт регионалне сарадње у области просторног уређења и развоја на подручју Подунавља - DONAUREGIONEN (INTERREG IIIB CADSES) - анализа, типологија, концепт

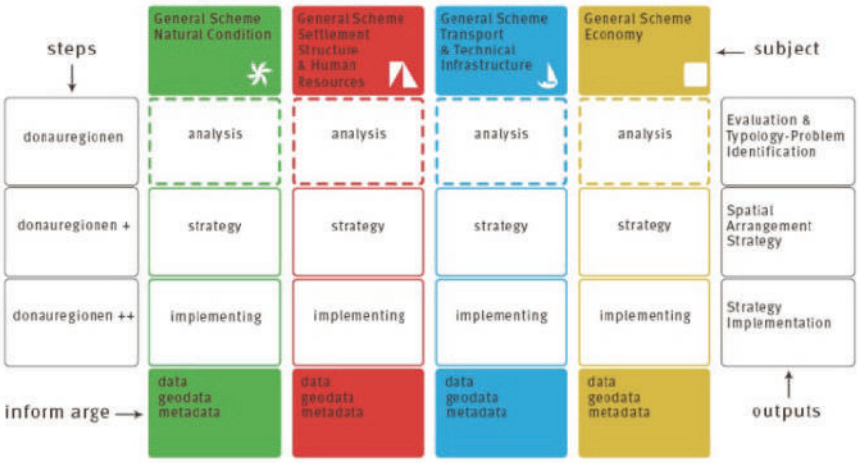
Главни циљеви пројекта DONAUREGIONEN+ су јачање Дунава као важног европског коридора, подршка расту и конкурентности функционалних региона на НУТС 3 нивоу и израда интегралних развојних стратегија за подунавске регионе (секторске стратегије, стратегије прекодунавских развојних подручја и свеобухватна стратегија просторног развоја). Циљ пројекта такође је и дефинисање потенцијала средњег и доњег тока Дунава у Европи и његовог значаја за даљи развој континента. Израда стратегије просторног развоја за обухваћено подручје подразумева разматрање сценарија изнетих у ESDP-у (European Spatial Development Perspective), усвојеном 1999. године у Потсдаму. Овако дефинисан циљ треба да буде достигнут кроз комбинацију (1) *bottom-up* приступа у циљу идентификације и вредновања постојећих стратегија (1а) НУТС3 региона у Подунављу, (1б) постојећих еурорегиона и (1в) значајнијих дунавских градова и лука и (2) *top-down* приступа који подразумева идентификацију и вредновање релевантних просторно-планерских и регионално-развојних политика и докумената донетих на националном и европском нивоу.

Пројекат представља покушај интеграције постојећих релевантних европских, националних, регионалних и кључних локалних стратегија, како би се подржали дунавски региони, градови и луке који су у лошој економској ситуацији али имају потенцијал за одрживи развој. Ради достизања постављених циљева, пројекат треба да унапреди комуникацију између просторних планера и других релевантних експерата, посебно у областима заштите животне средине, структуре насеља и демографског развоја, транспортне и техничке инфраструктуре и економског развоја кроз даљи развој метаинформационог система, Web site-а пројекта и географског информационог система.

Пројекат DONAUREGIONEN+ је структуиран кроз 7 тзв. радних пакета. То су:

1. Радни пакет – Транснационално управљање и координација
2. Радни пакет – Комуникација и дисеминација
3. Радни пакет – Подаци и развој ГИС-а
4. Радни пакет – Комплетирање аналитичких студија
5. Радни пакет – Израда секторских развојних стратегија
6. Радни пакет – Израда стратегија прекодунавских функционалних подручја
7. Радни пакет – Свеобухватна стратегија.

Унутар **логичког оквира** пројекта, приказаног на слици 4, могу се препознати три основна корака (пројекти Donauregionen, Donauregionen+ и Donauregionen++), затим четири основне тематске области које су предмет истраживања и анализе простора (природни услови, мрежа насеља и демографски развој, транспорт и техничка инфраструктура и економски развој), као и три главна резултата (евалуација, типологија и идентификација проблема, стратегија и њена имплементација). Целокупан процес подржан је модерним технологијама (базама података, географским информационим системом, web гис апликацијама и web map сервисима).

Слика 4. Логички оквир пројекта DONAUREGIONEN+

У оквиру пројекта за основну просторну јединицу узети су региони нивоа НУТС 3 који имају директан излаз на реку Дунав, што значи да се у оквиру Подунавља у Србији за потребе пројекта првенствено проучавају подаци на нивоу девет подунавских округа, односно области (Западнобачка, Јужнобачка, Сремска, Средњобанатска, Јужнобанатска, Београдска, Подунавска, Браничевска и Борска). Условно ограничавање на области не искључује проучавање и истраживање ширег окружења, али је ова одредница битна приликом прикупљања, анализирања и интерпретације статистичких и других релевантних података.

Слика 2. Просторни обухват Подунавља у Србији који је обрађен у пројекту DONAUREGIONEN+

Спровођење овог пројекта не тече, међутим, без проблема. Велик број партнера и равномеран однос земаља које јесу и које нису чланице Европске уније отежава координацију пројекта. Стандарди који се примењују приликом прикупљања података веома се разликују од земље до земље, а нарочито на релацији ЕУ и земаља које нису њене чланице. За партнере из Србије посебно су проблематични подаци који се односе на област животне средине јер расположиви подаци нису усклађени са пројектним захтевима (мерење имисија уместо емисија, неравномеран распоред мерних станица са неједнаким бројем параметара који се прате итд). У области економије, проблем се јавља са једним од најважнијих података - бруто домаћим производом који се у Србији још увек не прати на нивоу округа, док се БДП у паритету куповне моћи не прати уопште. Тешкоће са подацима јављају се и у другим областима.

Сложене вишегодишње активности на пројекту Donauregionen+ треба да допринесу свеобухватном и квалитетном сагледавању простора и његових потенцијала за развој од стране одговорних за планирање простора Подунавља. Истовремено, резултати пројекта омогућиће упоређивање и усклађивање информација и стратегија на различитим нивоима, од локалног, преко регионалног и националног до европског. Такође, одговорни за планирање Подунавља имаће на располагању резултате евалуације планских докумената, предлоге за формирање прекограничних дунавских региона, субрегиона и подручја интензивног раста. Посебни ефекти пројекта су израда свеобухватне стратегије за посматрано подручје Дунава и препоруке за модификацију ESDP-а.

Резултати пројекта такође треба да укажу на потребу наставка и даљег продубљивања свих поменутих видова сарадње у области просторног планирања у Подунављу. То се, пре свега, односи на експертске састанке, радионице и друге начине унапређивања методологије планирања али и даљи развој информационих система и алата за њихово коришћење, интернет портала и осталих алата који могу унапредити квалитет процес планирања Подунавља.

ЗАКЉУЧАК

Комплексно подручје Подунавља представља велики изазов за просторно планирање, како у локалном, регионалном и националном, тако и у наднационалном контексту. Развојне неједнакости, културолошке и политичке разлике, а самим тим и разлике у системима просторног планирања и методологије прикупљања података за потребе компаративне анализе међу подунавским земљама само су неке од илустрација сложености предметне проблематике. Наднационално просторно планирање Подунавља, у правом смислу те речи, успоставља се тек након пада Берлинског зида, али своје корене има и у претензијама неколико немачких режима до 1945. године. Србија је кроз историју свог просторног планирања имала неколико значајних просторних планова који третирају Подунавље или реку Дунав. Улога Дунава и Подунавља у Србији, као фактора ширих просторних интеграција, јача сличном динамиком као и у другим подунавским земљама, посебно оним које немају излаз на море и којима је Дунав најважнија транспортна артерија у сегменту водног саобраћаја.

ЛИТЕРАТУРА

1. Архитектура-урбанизам 49-50, Београд, 1968.
2. Вујошевић М., Планирање у појасу Подунавља – аспекти институционалног прилагођавања, регионалног управљања и планирања. у Подунавље у Србији – заштита, уређење, развој. Удружење урбаниста Србије, Београд, 1996.
3. Дерић Б., Лукић Б., Дунав као фактор инфраструктурног повезивања. у Подунавље у Србији – заштита, уређење, развој. Удружење урбаниста Србије, Београд, 1996.
4. Ђорђевић Д., Могуће промене у начину коришћења земљишта на регионалном нивоу: три различита сценарија за Подунавље у Србији. у Подунавље у Србији – заштита, уређење, развој. Удружење урбаниста Србије, Београд, 1996.

5. Ђорђевић Д., Тошић Д., Ђорђевић Ј., Нодални региони као модел за планирање подунавља. у Подунавље у Србији – планирање одрживог развоја и коришћење ресурса, зборник радова, Удружење урбаниста Србије, Београд, 1998.
6. Ђорђевић Д., Плански приступ ревитализацији пограничних крајева. у Проблеми ревитализације пограничних крајева Југославије и Републике Српске – зборник радова, Географски факлтет, Београд, 2002.
7. Ђорђевић Д., Живановић Т., "Великопросторно планирање" Југоистока: Подунавље и друге планерске теме (1914-1940/1941). у Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата), Историјски институт, Зборник радова, књига 24, Балканолошки институт САНУ, Посебна издања 114, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2011
8. ESDP - European Spatial Development Perspective, Towards Balanced and Sustainable Development of the Territory of the European Union, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1999
9. EUSDR - European Union Strategy for the Danube Region, COM(2010) 715 final, Brussels, 8.12.2010
10. Закон о Просторном плану Републике Србије од 2010. до 2020. Године, СГ РС 88/2010
11. Лукић Б., Инфраструктурни аспект Подунавља у Србији – хијерархијске могућности и ограничења у Подунавље у Србији – планирање одрживог развоја и коришћење ресурса, зборник радова, Удружење урбаниста Србије, Београд, 1998.
12. Просторни план Републике Србије, 1996
13. Стојков Б., Ка интегралном просторном плану Подунавља, у Подунавље у Србији – заштита, уређење, развој. Удружење урбаниста Србије, Београд, 1996.
14. Стојков Б., Вујошевић М., Суботић С., Регионално организовање, управљање и планирање одрживог развоја и уређења Подунавља – нови приступи и методи. у Подунавље у Србији – планирање одрживог развоја и коришћење ресурса, зборник радова, Удружење урбаниста Србије, Београд, 1998.
15. Тошић Д., Подунавље фактор интеграције, у Подунавље у Србији – заштита, уређење, развој. Удружење урбаниста Србије, Београд, 1996.
16. Шећеров В., Трансгранична сарадња у области Подунавља, осврт на Дунавску просторну студију. у Проблеми ревитализације пограничних крајева Југославије и Републике Српске – зборник радова, Географски факлтет, Београд, 2002.

REGIONAL APPROACH TO PLANNING DANUBE REGION IN SERBIA

TIJANA ŽIVANOVIĆ[1], DEJAN ĐORĐEVIĆ[2], ALEKSANDAR ĐORĐEVIĆ[2]

[1] Republic Agency for Spatial Planning of the Republic of Serbia, 11000 Belgrade, Serbia
[2] Faculty of Geography, University of Belgrade, 11000 Belgrade, Serbia

Complex area of the Danube is a major challenge for spatial planning, regardless of a territorial level (local, regional, national or supranational). Development disparities, cultural and political differences, and therefore the differences in spatial planning systems and data collection methodology for the comparative analysis between the Danube countries are just some of the illustrations of the complexity of the issue. Supra-national planning of the Danube area, in the true sense of the word, is established only after the fall of the Berlin Wall, but also has its roots in pretensions of several German regimes until the year 1945. In its own planning history, Serbia has had several significant planning documents that treated the Danube river or the Danube area. The role of

the Danube area and the Danube river, as an important factor of spatial integration in broader terms, follows the dynamics of other Danube countries, particularly those that have no access to a sea and where the Danube is therefore their main waterway artery.

NIKOLA KRUNIĆ[1],
DRAGUTIN TOŠIĆ[2],
SAŠA MILIJIĆ[1]

UDC: 711.24(497.11)

THE ROLE OF DAILY URBAN SYSTEMS (DUS) IN REGIONAL SPATIAL PLANNING IN SERBIA

[1] Institute of Architecture and Urban&Spatial Planning of Serbia, 11000 Belgrade, Serbia
[2] Faculty of Geography, Univerrsity of Belgrade, 11000 Belgrade, Serbia

Abstract: The EU experience shows that it is necessary to develop daily urban systems at regional level as one of the instruments of the hierarchized, balanced and polycentric development. Daily commuting in the Republic of Serbia (as well as in the majority of surrounding countries) has been initiated by social determination to solve the problem of agrarian overpopulation through industrialization, relocation and concentration of population into urban settlements. By synchronizing the location of industry and the development of tertiary/quaternary sector and public social services, urban settlements have gained the role of development centers.
The so far experiences in exploring the demographic, spatial and functional components of daily urban systems show that, in making a model of their manifestation and duration, as well as a model of the number and structure of daily commuters, the most relevant indicators are those of distribution and functional orientation of centers of work and places of residence. The starting point of the main hypothesis in establishing the model are the fact that: intensity and directions of daily commuting, on the one hand, and spatial distribution of settlements of origin and destination of daily commuting, on the other hand, provide the possibility for determining the boundaries, i.e. spatial coverage of daily urban systems; the field of functional influence of urban centers is determined by gathering and integrating the settlements of similar commuting features; and, its internal differentiation into sub-centers, zones and areas is carried out based on daily commuting intensity. The aim in decentralizing the urbanization and development of daily mobility of people is to increase a number of cities and rural settlements which function as parts of coherent networks.
This paper presents the results of the latest research on the daily urban systems in Serbia conducted for scientific (Autonomous Province of Vojvodina) and application needs (elaboration of several regional spatial plans for 8 administrative districts). In this way, more than 2,500 settlements have been analyzed using a uniform model. Daily urban systems, particularly their regional influence and importance, have been proposed as instruments of rational spatial-functional organization of Serbia. Based on relevant theoretical and methodological procedures, as well as empirical experiences presented herein, a model of urban daily system development is shown, whereby strategic directions of spatial organization of the settlement network have been, to great extent, determined at national, regional and local level.
Key words: Republic of Serbia, daily urban systems, spatial-functional organization, regional spatial planning.

INTRODUCTION

The concept of "daily urban system" (hereinafter referred to as the "DUS") generally refers to cities and surrounding settlements in daily interaction which is manifested through commuting of labor force and other people for the purpose of satisfying their social, economic, cultural and recreational needs. In this Region, there is an intensive movement of people from their places of residence to places where other socio-geographic functions take place (Goodall, 1987). Complex demographic, socio-economic and socio-geographic determinants of daily urban systems result from the space-time relationship, as well as functional relationships between cities and their surroundings (Tošić et al., 2009).

By entering the post-industrial society and metropolitan phase of urbanization, the determinants of internal organization and cohesion of metropolitan regions have become indicators of daily mobility of people. (Tošić et al., 2009). The concept of daily urban systems was introduced into scientific literature in 1967 by Doxiadis, and the same term was also used by a British-American

geographer Berry in describing a new form of spatial organization of metropolitan regions, singled out on the basis of daily movement of people (Doxiadis, 1982; Berry, 1967). In contemporary scientific research, as well as in solving specific problems which emerged from relationships between urban settlements and fields of their influence[1], the focus has been placed on determination of development pattern and duration of daily interactions taking place between cities and their surroundings. In the development of urban regions, the process of diffusion and urban decentralization is becoming increasingly pronounced, whereby city surroundings have gained new dimensions, roles and meaning. They are characterized by more intensive redistribution and socio-economic restructuring of population, as well as settlement transformation, from which multiplied forms, connections and relationships with agglomeration cores have derived (Tošić et al., 2009).

1. DAILY URBAN SYSTEMS IN THEORY AND PRACTICE OF URBAN GEOGRAPHY AND SPATIAL PLANNING

Exploring the cause-and-effect relationships, as well as relationships between commuting and spatial-functional organization of spaces of various territorial coverage and demographic size does not have a long tradition in geography, disciplines of regional development and practice of spatial planning. Daily commuting has been most frequently explored from the aspect of demography, demographic methods, analysis of the number and structure of commuters, while factors and causes of the commuting scope, directions and time have most often been neglected. Such approach was changed in nineteen forties when a functionalist approach in social geography began to develop and daily commuting was considered and explored through a complex of cause-and-effect processes based on spatial-functional organization of territories in the time context. Daily movement of people became an indicator of functional and regional differentiation of space. Since nineteen fifties, through analysis of quantitative and qualitative commuting features, as well as movements of other beneficiaries of socio-economic and cultural services, fields of influence of central settlements have been determined based on intensity and spatial range of their functions. Accent was most frequently placed on centers of work, i.e. on influence of the function of centers of work on daily mobility of people (Tošić et al., 2009). The first theoretical models were established aiming at explaining geographic/spatial manifestations of daily commuting. Tošić (1999) gave a brief overview of key theoretical concepts and models in that period. Petersen described daily commuting as activity of the „pull – push" factor. In the theory of „transition of migration flows", Zelinsky placed daily commuting into a context of a stage model of adjustment, synchronization and succession of socio-historical and socio-economic structural changes in natural and spatial movement of people, together with certain analogy between demographic and migration transition. Bolte, using the model of interdependence between spatial and horizontal, as well as social and vertical mobility of people, linked daily commuting with development stages and spatial manifestation of urbanization. Daily commuting, as an indicator of the existence of functional thresholds based on which the territorial entities and systems were determined and divided in terms of commuting into the stable (functionally developed) and unstable (functionally undeveloped) ones, were a subject matter of Klingbeil's research. All four models highlighted the fact that duration and regional/local distribution of origins and destinations of commuting trips represent a factor of functional geospace shaping, i.e. development of functional relationships and links. Following these models, and under the influence of Hägerstrand and Isard, the „time geography" and „time-space geography" have been developed. In nineteen seventies, in the time of intense quantification of geography and application of laws of physics in social sciences and geographical research, the scope, intensity and directions of labor commuting were described by modified law of

[1] According to Harvey, the changes in space must be analyzed in accordance with the most important political and economic changes, so that the use of space is, by locating various forms of activities, considered as a product of market forces and power of the state. Locations of activities redirect permanent migration of people and daily commuting (Harvey, 1985). Castells has a similar viewpoint. He associates urbanization, urban structures and urban networks, as well as movement of people with economic networks and development of new information technologies. In this context, economic and social activities are not organized according to the principle of independent spatial entities, but they are, for the sake of efficiency, linked into spatial functional networks.

gravity. Based on classical and neoclassical modalities and variants of this model, the "gravitational spheres" of regional and local centers of work were determined. Many, primarily statistical demographic models of daily mobility of people, were, essentially, still based on gravitational model, but modified and empirically checked (Bottai, M., Barsotti O., 2006). Due to intense decentralization of urbanization in highly developed countries and their urbanized regions, daily labor commuting was re-directed from the core to the periphery of urban agglomerations, i.e. to centers of work developed in them, due to which the term „gravitational sphere" was replaced by the term „field of influence". Nevertheless, with tertiarization, agglomeration cores still remained important destinations of labor force. Today, in urban geography, and particularly in spatial planning, daily commuting of people (labor force) is considered as a spatial link whose intensity, directions and frequency influence the integration of settlement space, as well as functional, socio-economic and physiognomic heterogeneous spaces into a uniform regional entity, as well as their cohesion.

There are plenty of examples of different experiences in determining the space-time manifestation of functional urban areas, based on daily movement of people. The German urban geography and regional planning delimits „Regional City" (Regionalstadt). Anglo-Saxon countries, by the beginning of 20th century, initiated a concept of extended urban area, introduced by the U.S. Census Bureau which, in nineteen sixties, applied it to the Standard Metropolitan Statistical Area (SMSA), and later, in nineteen eighties, to the Metropolitan Statistical Area (MSA), i.e. to the Consolidated Metropolitan Statistical Areas (CMSA). Urban geographers in Great Britain have extended this concept[2]. They identified the Standard Metropolitan Labor Areas (SMLA) comprising the centers of work and their complementary metropolitan rings encompassing commuter settlements. (Pacione, 2001). According to studies conducted by the end of 20th century, accelerated development of local labor market was associated with intensification of urban transport and daily commuting (Clark, Kuijpers-Linde, 1994). Similar models have been applied in Scandinavian and Central European countries in singling out Functionally Urban Regions (FUR) with different functional, demographic and spatial dimensions. Basically, space-time determination of their regional configurations and composition represents a principle of nodality, i.e. functionalism (Tošić, 2000).

Daily urban systems, as spatial functional category, have been given great attention. The attempts to precisely define a daily urban system have been urged, as well as the attempts to establish a model according to which a DUS could be singled out in space and time. However, no significant concurrence in this matter has been reached, nor a single model of a daily urban system established, which is quite logical as it is a specific, dynamic, diversified and unique form resulting from specific geographic, demographic, social and economic conditions.

Daily urban systems are manifested in two major forms: as monocentric systems composed of one center and one field, and as polycentric systems composed of several, most frequently hierarchized centers and their surroundings[3]. The issue of mobility of people and accessibility of functions has raised interest in planning the polycentric urban systems. Polycentricity has been considered a precondition for reducing the daily commuting time, which should lead to greater efficiency in functioning of urban systems (Tošić et al., 2009, according to: Clark, Kuijpers-Linde, 1994).

[2] Research on daily movement of labor (commuting) is today a standard and dominant method in defining the so-called Small Labor Market Areas – LMAs" in the USA. The determination of the LMAs is carried out at the level of county, currently 3143 of them in the USA (http://en.wikipedia.org/wiki/County#United_States), and represents a process of delimitation of fields of influence of urban systems and determination of hierarchy among centers of work. The labor flows are analyzed, while LMA is a county which meets one of the following two conditions: a) at least 25% workers are commuters to other county, or b) at least 25% employees commute to the county from other county. In delimitation of the LMA, the principle of neighborhood is urged, as well as in delimitation of other, higher statistical units in the USA. (Labor Market Areas, 2011, U.S. Department of Labor Bureau of Labor Statistics).

[3] According to studies conducted in Netherlands (Van der Laan, 1998) and Belgium (Van Nuffel, Saey, 2005), based on assumption that commuting is a determinant of change in structure of urban agglomerations, three types of urban system model have been identified: 1) traditional hierarchical model, according to which commuting is directed to central cities; 2) model of dehierarchization at local level where, due to relocation of functions and redirection of commuting, domination of hierarchical patterns is changed and leads to balanced nodality of smaller and larger centers; 3) polycentric model of integrated daily urban systems developed at regional level, with pronounced multimodality at local levels. (For more information, please see Limtanakool et al. 2006; Limtanakool et al. 2007, Schwanen et al. 2001; Limtanakool et al. 2005). This typology generally fits into a scheme according to which the „cities of traditionally central place" and „network cities" stand out (Batten, 1995).

Model of polycentric urban systems, based on metropolitan regions and their infrastructure connectivity with trans-European transport corridors, has been accepted as the most suitable instrument for balancing regional development in the European Union. The EU policy of polycentrism encouraging the competitiveness, has linked the size of cities with their importance, and also classified national urban systems into a hierarchy which is more frequently based on desired goal than on real situation. One of the envisaged models is also a model of European Metropolitan Regions (EMR), based on which, in Germany, a threshold of function of city agglomerations of prime importance in integrative processes has been identified, on the one hand, and territorial range of their activities singled out based on inter-regional and intra-regional residential moving and daily commuting, on the other hand (Michel, 1998). Similar models, but under different names, also exist in other EU countries.

In the EU, functional urban areas, i.e. functional urban regions (FUA), are main elements of polycentricity, while in every EU member country the FUA territorial coverage is different and variable, although most often coinciding with zones of daily commuting singled out based on national criteria. The FUA[4] consists of an urban center and it`s economically integrated surrounding (local labor market). Thus, regardless of a great number of acronyms for urban areas (FUR, SMSA, DUS, FUA), there is a noticeable analogy between functional urban systems and daily urban systems.

Spatial and urban planners anticipate further intensification of daily commuting in the EU, both the commuting at the distance between city core and suburban settlement, as well as long-distances commuting (between several city agglomerations and their cores) (*Tošić, Nevenić, 2007a*).

2. DEVELOPMENT OF DAILY URBAN SYSTEMS IN SERBIA

In Serbian geography and demography, for the purpose of determining spheres of settlement influence, the phenomenon of daily commuting was dealt with in two types of professional papers: in monographs on certain urban settlements, as well as in determining the spatial-functional structure and organization of certain regional entities. An summarized overview of theoretical approach and methods applied in dealing with daily commuting in geography of settlements was given by Stamenković (1996). Stamenković classified daily commuting, as a form of spatial mobility of people, into a group of relevant indicators of time functioning and regional functionality of human settlements of key importance for its influence on surrounding space, linking the research to beginnings of development and affirmation of the practice of spatial planning. Highlighting the role of daily commuting in forming urban systems, Stamenković said: „... certain central settlements of different functional and hierarchical rank are manifested in geospace as initiators, bearers and regulators of development of different forms of daily movement of people, thereby also as cohesion factors – factors of spatial consolidation and functional interlinkage of settlement groups....“[5].

Daily commuting in Serbia has been initiated by social determination to solve the problem of overpopulation through industrialization, relocation of people and their concentration in urban settlements which have, by synchronizing the location of industry and the development of tertiary/quaternary sector and public social services, obtained a role of development centers (Stamenković, 1996). Given that, with growing number of rural residents who engage in non-agricultural activities[6], not all people move from rural to urban settlements where their place of work is located, the conditions for daily commuting have been created which have, over time, gained a

[4] For countries with less than 10 million people, the FUA encompasses urban centers with minimum 15,000 people and more than 0,5% of overall population, and which have functions of national or regional importance. In EU27+2 (EU member countries, Switzerland and Norway), 1,595 FUA with over 20,000 people have been singled out. Furthermore, in EU, 76 FUA with highest average results have been singled out according to indicators such as: population, traffic, production, knowledge and decision-making, and they have been designated as metropolitan European growth areas (MEGAs).

[5] For more details about overview of research on commuting in the SFRY and Republic of Serbia, please see Tošić, Nevenić, 2007.

[6] In conditions when people work in urban settlements, and partly also in suburban settlements, on the one hand, and when it is impossible for them to permanently move into the center of work, on the other hand, the commuting remains expression of economic compromise from which, in our circumstances, a specific socio-economic category of „worker-farmer“ has derived, suggesting that there is an incomplete allocation of work from agriculture to secondary, as well as administrative activities and services (Tošić, 1999).

spatial expression in daily urban systems of different demographic size, territorial coverage and importance in functional organization of Serbia, as well as positions in its urban structure. This process has influenced a certain form of socio-economic transformation of urban areas (Tošić, 1999).

The spatial scope, directions and intensity of daily commuting have been to great extent influenced by the development of public urban, suburban and interurban transportation, as well as applicable tariff policy stimulating the movements of labor force over longer distances. The fact is that, in terms of commuting, settlements with accessible public transportation are stable and with well-developed daily commuting, unlike isolated settlements with no access to transportation which are unstable, i.e. immigration settlements (Tošić et al., 2009).

The development, scope and characteristics of daily commuting in Serbia, have been summarized from demographic aspect by Lukić (Lukić, 2006), who analyzed them since the beginning of statistical monitoring in Serbia in 1961. The number of daily commuters employed in primary and secondary industries was notably lower, while the number of those employed in tertiary and quaternary sectors was higher (Lukić, 2006, according to the Republic of Serbia Statistical Office, 2002). The most intense commuting took place within municipalities, while most of daily commuters lived in settlements other than urban.

Nevertheless, until recently, the daily urban systems have not been used as instruments for planning and realization of decentralized and balanced regional development of Serbia. Although in the past, many competent experts, through scientific papers and expert studies, promoted, and still promote today, a balanced and polycentric development of Serbia, this concept has not been applied in the practice of regional planning and regional development, nor permanent residential moving and daily commuting have been taken into account in its definition. In conceiving the 1996 Spatial Plan of the Republic of Serbia, it was concluded that functional areas had the role of functional urban areas, i.e. daily urban systems, but daily commuting was not used as an indicator in defining them![7]

Only since a few years ago, daily commuting has been given an adequate place in spatial plans. In strategic spatial planning, a segment of daily commuting has been implemented in several regional spatial plans elaborated in the Institute of Architecture and Urban & Spatial Planning of Serbia (IAUS, 2008; Krunić et al., 2009; IAUS, 2011a; IAUS, 2011b and IAUS, 2011v). Here, daily commuting has been expressed in the function of analyzing the existing settlement networks, spatial-functional links and relationships within it, as well as in the function of planning its sustainable and rational organization. The accent has been placed on correlation of daily commuting and territorial range of functions of regional, municipal and local centers.

3. DAILY URBAN SYSTEMS IN PRACTICE OF CONTEMPORARY REGIONAL SPATIAL PLANNING IN SERBIA

Research on the DUS is based on (in home theory and practice, the only) model of spatial manifestations of daily commuting, by D. Tošić (Tošić, 1999.)[8]. The so far experiences in investigating the demographic, spatial and functional components of daily urban systems indicate that, in establishing a model of their manifestation and duration, the most relevant indicators are those of relocation and functional direction of centers of work and places of residence, as well as of the number

[7] The same refers to regional and local spatial plans. Therefore, in social and spatial planning in Serbia, the commuting and daily urban systems have not been used as instruments of balanced development of space. Omitting the segment on commuting in the analysis of population, settlements, socioeconomic features and spatial-functional links and relationships has most frequently been excused by the absence of relevant statistics. However, the official state statistics in Serbia has monitored through censuses the spatial indicators (origins and destinations of commuters), as well as structural indicators (biological, economic, social structure of commuters) on commuting of workers and students at the level of settlements. Based on this, many studies have been carried out.

[8] The author emphasizes that he himself „does not pretend to make a universal model of daily urban system, but only suggests the model so that its application could contribute in initiating the relevant theoretical postulates of delimitation and planning of urban systems of Serbia“. The model has so far been tested on about 2,500 settlements of the Republic of Serbia, mainly through scientific research work and elaboration of regional spatial plans, the examples of which will be pointed out later.

and structure of daily commuters. The principal hypothesis in establishing the model derives from the fact that:

- intensity and directions of daily commuting, as well as spatial distribution of origins and destinations of commuters by settlement, provide the possibility to delimit the spatial coverage of daily urban systems;
- by gathering and integrating the territories of settlements of similar commuting features, the field of functional influence of urban centers is determined;
- based on intensity of daily commuting, its internal differentiation is carried out.

Demographic components of the above mentioned assumptions determine a model of spatial-functional manifestation of daily urban systems (based on the function of labor): the ratio of the number of inhabitants in the center of work and their number in the settlement in daily interaction with it; number of employees in the center of work and share of daily commuters in it; number of workers residents of the commuter settlement and share of daily commuters in it; percentage of daily commuters in the total number of workers residents of the commuter settlements; number of workers commuting daily to centers of work; percentage of daily commuters in centers of work participating in the total number of daily commuters residents of settlements; percentage of workers commuting every day to centers of work in a total number of workers residents of the settlement.

By grouping territories of settlements with similar commuting features, the following fields of influence have been singled out as measured by functional dependence on the center of work:

1. Zone of intense influence (completely dependent settlements) – from which over 70% of employees daily commute to centers of work;
2. Zone of strong influence (very strongly dependent) - 50-70% of employees commute daily;
3. Zone of medium influence (very dependent) - 30-50% of employees commute daily;
4. Areas of weaker influence with less than 30% of workers, which may not be interlinked, but are most often in spatial continuation of previous zones, or are enclaves within them. They are classified into three groups: a) settlements with 20-30% of daily commuter workers (medium dependent); b) settlements with 10-20% daily commuter workers (weakly dependent); c) settlements with 5-10% of daily commuter workers (very weakly dependent).
5. Periphery of daily urban system – less than 5% of workers (independent settlements).

In the following text, recent research and research results on daily urban systems in Serbia are shown on examples of South Pomoravlje (Jablanica and Pčinj administrative districts), the Timok Region (Bor and Zaječar administrative districts), Western Serbia (Kolubara, Mačva, Zlatibor and Moravica administrative districts) and Autonomous Province of Vojvodina (through analyzing the DUS of twelve strongest centers of work).

3.1. DUS of the South Pomoravlje

Daily urban systems of Leskovac and Vranje have been dealt with in elaboration of the Regional Spatial Plan of South Pomoravlje (IAUS, 2008; „Official Gazette of the Republic of Serbia", No. 115/08). The South Pomoravlje comprising an area of 6289 km2 (approx. 7% of the territory of Serbia) encompasses 13 cities/municipalities of the south-eastern part of the Republic of Serbia: Leskovac, Lebane, Crna Trava, Vlasotince, Bojnik, Medveđa, Vranje, Bosilegrad, Trgovište, Surdulica, Vladičin Han, Bujanovac, and Preševo. In 2002, over 468,500 people lived in the total of 699 settlements in this territory. About 91,000 people worked in centers of work of the South Pomoravlje, out of which 32,000 workers commuted daily.

From 203 settlements, predominantly from the area of the town of Leskovca and municipalities of Bojnik, Vlasotince and Lebane, 18,742 workers commuted daily to Leskovac. From 62 settlements, from the area of the Lebane municipality, as well as partly from the town of Leskovac and municipalities of Bojnik and Medveđa, 5,908 workers commuted daily to Lebane. From 68 settlements, from the area of Vlasotince municipality and partly from the town of Leskovac, 7,230 workers commuted daily to Vlasotince. From 45 settlements, predominantly from the Bojnik municipality, 5,737 workers commuted daily to Bojnik. From 40 settlements, predominantly from the Medveđa municipality, 4,830 workers commuted daily to Medveđa. From 183 settlements,

predominantly from the area of the town of Vranje and municipalities of Vladičin Han, Surdulica and Bujanovac, 15,322 workers commuted daily to Vranje. From 23 settlements, mainly from the Bosilegrad municipality, 2,842 workers commuted daily to Bosilegrad. From 38 settlements, predominantly from the Trgovište municipality, as well as municipality of Bujanovac, 3,397 workers commuted daily to Trgovište. From 61 settlements, predominantly from municipalities of Surdulica and Vladičin Han, 8,851 workers commuted daily to Surdulica. From 74 settlements, predominantly from municipality of Vladičin Han, and partly from the municipality of Surdulica, 8,942 workers commuted daily to Vladičin Han. From 105 settlements, predominantly from the area of municipality of Bujanovac, 10,778 workers commuted daily to Bujanovac. From 80 settlements, predominantly from the area of Preševo municipality, as well as municipality of Bujanovac and the town of Vranje, 10,022 workers commuted daily to Preševo.

3.2. DUS of the Timok Region

Daily urban systems of Bor and Zaječar have been dealt with in elaboration of the Regional Spatial Plan for Timok Region (IAUS, 2011a; „Official Gazette of the Republic of Serbia“, No. 51/11). The Timok Region encompasses 8 cities/municipalities: Zaječar, Bor, Knjaževac, Boljevac, Sokobanja, Majdanpek, Kladovo, and Negotin. Zaječar and Bor are centers of regional importance whose influences are felt in the north-eastern part of Central Serbia and in parts of Braničevo, Nišava and Pirot districts. In 2002, the Timok Region, covering the area of approx. 7130 km^2 (approx. 8% of the territory of the Republic of Serbia), had about 284,000 inhabitants who lived in the total of 267 settlements. About 74,000 people were employed in centers of work, while about 16,800 workers commuted daily within this area.

About 3,000 people commuted daily to Bor had from 51 settlements; about 2,250 people commuted daily to Zaječar from 84 settlements; about 1,500 people commuted daily to Knjaževac from 70 settlements; about 1,380 people commuted daily to Majdanpek from 13 settlements; about 1,000 people commuted daily to Kladovo from 20 settlements; about 800 people commuted daily to Negotin from 47 settlements; about 700 people commuted daily to Sokobanja from 36 settlements; and had about 500 people commuted to Boljevac from 26 settlements.

3.3. DUS Zlatibor and Moravica administrative districts

Daily urban systems of Užice and Čačak have been dealth with in elaboration of the Regional Spatial Plan for Zlatibor and Moravica administrative districts (IAUS, 2011b). The area covered by the Spatial Plan encompassed 14 cities/municipalities: Užice, Čačak, Arilje, Bajina Bašta, Kosjerić, Nova Varoš, Požega, Priboj, Prijepolje, Sjenica, Čajetina, Gornji Milanovac, Ivanjica, and Lučani. Užice and Čačak are centers of regional importance whose influences are felt in the south-western part of Central Serbia and in parts of surrounding districts. In 2002, two administrative districts covered by the Spatial Plan, in the area of approx. 9184 km2 (approx. 10% of the territory of the Republic of Serbia), the total of 538,168 people lived in 644 settlements. About 170,474 people were employed in centers of work, while about 40,352 workers made daily commutes.

To Čačak, 6.339 workers commuted daily from 103 settlements, and 4.861 workers (excluding Sevojno) commuted daily to Užice from 143 settlements. Gornji Milanovac had 3007 workers who daily commuted from 96 settlements; 2.446 workers commuted daily to Požega from 97 settlements; 1,970 workers commuted daily to Prijepolje from 66 settlements; 1,960 workers commuted daily to Bajina Bašta from 38 settlements; 1,681 workers commuted daily to Ivanjica from 37 settlements; 1,617 workers commuted daily to Arilje from 47 settlements. Lučane had 1,100 commuter workers who commuted daily from 44 settlements; 755 workers commuted daily to Nova Varoš from 40 settlements; 567 workers commuted daily to Kosjerić from 42 settlements; 566 workers commuted daily to Čajetina from 41 settlements; 488 workers commuted daily to Priboj from 38 settlements; 104 workers commuted daily to Sjenica from 29 settlements.

3.4. DUS of Kolubara and Mačva Admninstrative Districts

Daily urban systems of Valjevo and Šabac have been dealt with in elaboration of the Regional Spatial Plan for Kolubara and Mačva administrative districts (IAUS, 2011v). The area covered by this Spatial Plan comprises 14 cities/municipalities: Valjevo, Lajkovac, Ljig, Mionica, Osečina, Ub, Šabac, Loznica, Bogatić, Vladimirci, Koceljeva, Krupanj, Ljubovija, and Mali Zvornik. Valjevo and Šabac are centers of regional importance whose influences are felt in the north-western part of Central Serbia, in south-western part of Vojvodina and in parts of neighboring districts. In 2002, in the region covered by the Spatial Plan, in the area of approx. 5746 km^2 (about 6,5% of the territory of the Republic of Serbia) there were 521,829 people who lived in the total of 446 settlements. About 92,608 people were employed in centers of work in the region, out of which about 31,349 workers were commuters.

From 156 settlements, mainly from the area of the city of Valjevo and municipality of Mionica, 2,727 workers commuted daily to Valjevo. From 61 settlements, predominantly from the area of Lajkovac municipality and, partly, municipality of Ub, 756 workers commuted daily to Lajkovac. From 45 settlements, predominantly from the area of Ljig municipality and, partly, from the municipality of Mionica, 608 workers commuted daily to Ljig. From 62 settlements, mainly from the area of municipality of Mionica, 609 workers commuted daily to the city of Mionica. From 24 settlements, mainly from the area of Osečina municipality, 263 workers commuted daily to the city of Osečina. From 49 settlements, mainly from the area of municipality of Ub, 1,232 workers commuted daily to Ub. From 32 settlements, mainly from the area of municipality of Bogatić and some city of Šabac settlements of, 718 people commuted to Bogatić. From 33 settlements, mainly from the area of municipality of Koceljevo, and some city of Šabac settlements, as well as from municipality of Vladimirci, 221 people commuted daily to Koceljevo. From 37 settlements, predominantly from the area of municipality of Krupanj, 770 people commuted daily to Krupanj. From 28 settlements, predominantly from the area of municipality of Ljubovija, 726 workers commuted daily to Ljubovija. From 102 settlements, predominantly from the area of the city of Loznica, as well as from the area of municipalities of Krupanj and Mali Zvornik and other district settlements, 8,438 people commuted daily to Loznica. From 46 settlements, predominantly from the area of municipality of Mali Zvornik, as well as from the area of the city of Loznica and settlements in the municipality of Ljubovija, 1,302 people commuted daily to Mali Zvornik. From 129 settlements, as well as from the area of the city of Loznica, area of municipalities of Vladimirci, Bogatić and Koceljevoa, and other district settlements, 6,112 people commuted daily to the city of Šabac. From 46 settlements, predominantly from the area of municipality of Vladimirci, 485 people commuted daily to Vladimirci.

3.5. DUS of the Autonomous Province of Vojvodina

According to the 2002 Census, out of 912,800 active population of Vojvodina, 227,162 people are commuters, or about 25% of the population. There are 159,862 (70,4%) active commuter workers and 67,300 commuter students and pupils (29,3%). There are 72,840 daily commuters (32,1%) from urban settlements, and 154,322 commuters, or almost 68%, from other settlements, which is typical for urban systems with dominating central places of work/centers of work. According to commuting place at the level of the Province, commuters traveling within municipality dominate, where about 2/3 daily commuters travel in other settlements within municipality. However, with urban settlements, there is an equal share of daily commuters within municipality and those traveling to centers of work in other municipalities. With other settlements, local centers of work dominate, where about 71% of commuter workers travel to settlements within municipalities. This indicates that there is a formed hierarchy in the network of centers of work of Vojvodina. (Krunić, 2011; Krunić et al., 2011)

The development of urban systems has been explored for twelve cities with the greatest number of workers in 1981 and 2002, out of which the six most important ones will be presented in this paper: Novi Sad, Subotica, Zrenjanin, Pančevo, Sombor, and Kikinda.

In 1981, 15,924 of the total of 73,164 workers, or about 22%, commuted every day to Novi Sad from 183 settlements. However, in 2002, the DUS of Novi Sad was significantly more developed when 33,359 out of the total of 92,725 workers, or about 36%, commuted every day to Novi Sad from 249 settlements. Besides the territory of the city of Novi Sad, the zone of influence of this DUS also

comprised the majority of surrounding municipalities: Temerin, Bačka Palanka, Titel, Žabalj, and Inđija. Changes in the DUS of Novi Sad between the two considered census period were characterized by an increase in the number of total workers (by about 19,500), significant increase in the number of daily commuters (by 17,435, or about 210%), as well as significant increase in the number of settlements which provided workers (by 66, or 136%). Participation of workers – daily commuters in the total number of workers increased from about 22% to 36%.

In 1981, 5,218 out of the total of 39,775 workers, or about 13%, commuted every day to Subotica from 88 settlements. In 2002, the number of people commuting daily within the DUS of Subotica was increased, and 6,893 workers out of the total of 36,101, or about 19%, daily commuted from 119 settlements mainly from the city of Subotica and neighboring cities/municipalities: Kanjiža, Bačka Topola, Sombor, Senta, Mali Iđoš, and Novi Kneževac. Changes in the DUS of Subotica between the two considered census periods were characterized by an decrease in the number of total workers (by about 3700), increase in the number of daily commuters (by 1675, or about 132%), as well as increase in the number of settlements which provided workers (by 31, or 135%). The participation of commuter workers in the total number of workers increased from about 13% to 19%.

In 1981, 7,796 workers out of the total of 31,033, or about 25%, commuted every day to Zrenjanin from 96 settlements. The mobility in this DUS was slightly reduced in 2002 when 7,662 workers out of the total of 31,366, or about 24%, commuted daily from 98 settlements mainly in the city of Zrenjanin and neighboring municipalities of Žitište, Sečanj, and Novi Bečej. Changes in the DUS of Zrenjanin were characterized by slight increase in the number of total workers (by 333), increase in the number of daily commuters (for 134), and increase in the number of settlements which provided workers (by 2). Participation of commuters in the total number of workers was also slightly decreased, from about 25,1% to 24,4%.

In 1981, 8,113 workers out of the total of 28,639, or about 28%, commuted every day to Pančevo from 72 settlements. The DUS of Pančevo gradually developed in 2002, and 9,559 out of the total of 30,758 workers, or about 31%, commuted every day from 81 settlements mainly within the city of Pančevo and somewhat less from neighboring municipalities of Kovin, Opovo, Kovačica, and Alibunar. Changes in DUS of Pančevo were characterized by slight increase in the number of total workers (by 2119), increase in the number of daily commuters (by 1446), and increase in the number of settlements which provided workers (by 9). Participation of commuters in the total number of workers increased from about 28% to 31%. Emphasis is placed on a spatial-functional link with Belgrade in whose agglomeration Pančevo plays one of the most important roles of growth and development pole, as well as center of work.

In 1981, 3,977 workers out of the total of 17,226 employees, or about 23%, commuted daily from 53 settlements to the city of Sombor. In 2002, 5,006 workers out of the total of 19,128 employees, or about 26%, commuted every day from 58 settlements mainly of the city of Sombor and neighboring municipalities of Apatin, Odžak and Kula. Changes in the DUS of Sombor were characterized by a significant functional and slight spatial strengthening. The total number of workers increased (by 1902), the number of daily commuters increased by one fourth (by 1029), and the number of commuter settlements increased (by 5). Participation of commuters in a total number of workers increased from about 23% to about 26%.

In 1981, 4,198 workers out of the total of 15,658 employees, or about 27%, commuted daily to Kikinda from 40 settlements. In 2002, the DUS of Kikinda was slightly more developed, and 4,764 workers out of the total of 17,502 employees, or about 27%, commuted daily to Kikinda from 55 settlements. Changes in DUS of Kikinda were characterized by a significant functional and slight spatial strengthening. The total number of workers increased (by 1844, about 12%), the number of daily commuters increase (by 566, about 13,5%), and the number of commuter settlements considerably increased (by 15). Share of commuters in a total number of workers increased slightly from 26,8% to about 27,2%.

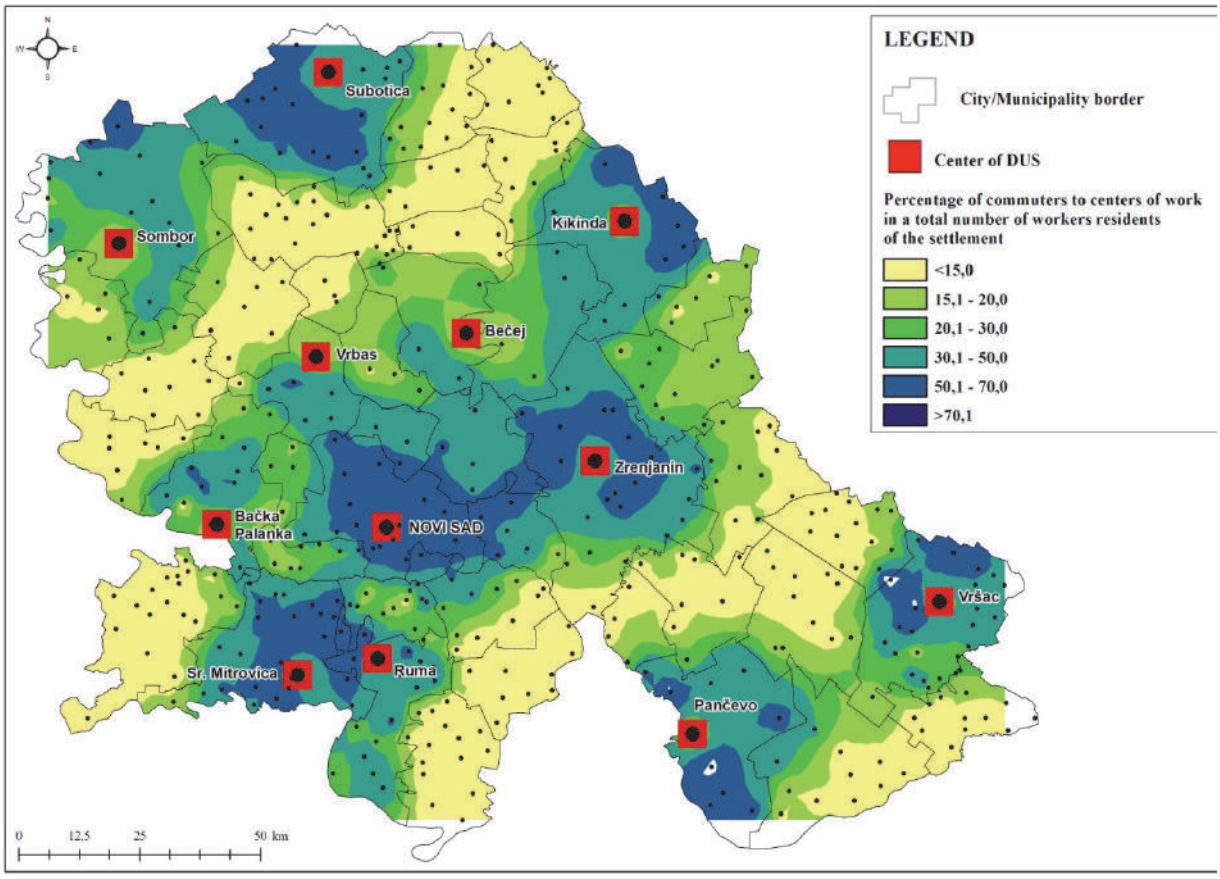

Figure 1. One model of the DUS of Vojvodina

CONCLUDING CONSIDERATIONS

Daily urban systems of centers of work in Serbia have been formed in conformity to physical geographic specificities of territories in which they have emerged, as well as morphology of settlement network. Generally, the DUS's of centers of work in small valleys and the plains have developed a radial form (majority of the centers of work in Vojvodina, then in the cities of Leskovac, Zaječar, Šabac, etc.), while those in larger valleys, connected with high-frequency roads, have formed elongated zones of influence, often of agglomeration type (Užice-Požega-Čačak, Vladičin Han-Vranje-Bujanovac, etc.).

In demographic sense, the development of these systems is, generally, in high correlation with transformation of a size structure of analyzed settlements, socioeconomic structure of population, as well as hierarchical position and relationships both between the centers of work themselves and between the centers of work and their surroundings. General features of DUS's in Serbia are the following: the share of daily commuter workers in a total number of workers is increasing; territorial range of zones of influence of larger centers of work is increasing, but the zone of influence of smaller centers of work is, at the same time, decreasing; smaller centers of work are becoming increasingly dependent on larger centers of work - in accordance with formation of internal DUS hierarchies; the number of daily commuters from rural settlements who travel to centers of work due to their depopulation is decreasing (smaller average number of daily commuter workers per settlement), etc. Due to overall depopulation and deterioration of age structure of population, the share of active population in overall population is increasing, the number of people living in rural settlements and smaller urban settlements is decreasing, thereby the zone of influence of centers of work, which now substitute their need for labor force by extending territorial coverage, is further being extended.

Regardless of changes in social system that have taken place in a relatively short period, most of the DUS's of centers of work in Serbia have been formed within urban/municipal boundaries as a

result of concentration of administrative, management, political, thus also financial and economic, functions at this territorial level. In general, the higher the administrative level, the greater the financial-economic importance of the center of work, and thus wider its territorial range of influence. Ironically, such bureaucratic „tertiarization", by concentrating public services, has created seeming centers of work, particularly in smaller municipal centers in rural communities which, considered statistically, still maintain high level of centrality, although they, due to pronounced deindustrialization, have a very modest economic importance. On the other side, there are centers of work which, by taking advantage of their high bureaucratic position, have managed to develop and diversify their economies, as well as associated services, thus raising their hierarchical importance.

Considering the above mentioned, for further development of DUS of centers of work as an instrument of spatial planning, it will be necessary to encourage the following: industry-based economic development (where highly technologically-developed industrial branches requiring specific labor force will have a particular role), the development of service functions based on industrial development, diversification of public services functions (particularly the development of high and higher education, scientific research centers, healthcare system, and cultural institutions), further (regional) development of administrative functions, as well as general decentralization, and also implementation of the principle of subsidiarity.

REFERENCES

1. Batten, D.F. (1995), Network cities: creative urban agglomerations for the 21st century, *Urban Studies* 32, pp. 312-327, in: Lambert Van der Laan (1998) Changing Urban Systems: An Empirical Analysis at Two Spatial Levels. *Regional Studies*, Vol. 32.3, p. 244.
2. Berry, B. (1967), *Metropolitan Area Definition: A Re-evaluation of Concept and Statistical Practice*. Working paper no. 28, Washington.
3. Bottai, M., Barsotti O., (2006): Daily Travel: Approaches and Models, in Demography:Analysis and Synthesis, ed. Caselli, G., Vallin, J., Wunsch, G., Academic Press, USA
4. Clark, W. A. V., Kuijpers-Linde, M. (1994). Commuting in restructuring urban regions, *Urban Studies*, Vol. 31, Issue 3, p. 465-483.
5. Doksijadis, K. A. (1982), *Čovek i grad*, Beograd: Nolit.
6. European Spatial Planning Observatory Network (ESPON) (2006) *ESPON 1.1.1 Potentials for polycentric development in Europe*, Denmark: Final report, ESPON.
7. Goodall, B. (1987) *Dictionary of Human Geography*, London: Penguin, p. 111.
8. IAUS, (2008), Regionaln spatial plan of South Pomoravlje, „Official Gazette of the Republic of Serbia", No. 115/08, Beograd.
9. IAUS, (2011), Regionaln spatial plan of Timočka krajina, „ Official Gazette of the Republic of Serbia", No. 51/11", Beograd.
10. IAUS, (2011), Regional Spatial Plan for Zlatibor and Moravica administrative districts, with „JUGINUS", Beograd.
11. IAUS, (2011), Regional Spatial Plan for Kolubara and Mačva administrative districts, with „JUP Plan", Šabac/Beograd.
12. Krunić, N., Bajat, B., Kilibarda, M. and Tošić, D. (2011) Modelling the spatial distribution of Vojvodina's population by using dasymetric method. Spatium, (24): 45-50.http://dx.doi.org/10.2298/SPAT1124045K
13. Krunić, N. (2011): „Spatial functional relationships and links in the settlement network of Vojvodina" (doctoral dissertation, work in progress).
14. Krunić, N., Tošić D., Milijić, S., (2009) Problems of spatial-functional organization of Južno pomoravlje Region`s network of settlements, *SPATIUM 19, IAUS*.
15. Labor Market Areas, 2011, U.S. Department of Labor Bureau of Labor Statistics.
16. Limtanakool, N; Dijst, M; Schwanen T. (2006): On the participation in medium- and long-distance travel: a decomposition analysis for the UK and the Netherlands, *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, Vol. 97, No. 4, pp. 389–404. Royal Dutch Geographical Society KNAG.
17. Limtanakool, N; Dijst, M; Schwanen T. (2007): A Theoretical Framework and Methodology

for Characterising National Urban Systems on the Basis of Flows of People: Empirical Evidence for France and Germany, *Urban Studies*, Vol. 44, No. 11, 2123–2145.
18. Limtanakool, N; Schwanen, T; Dijst, M; (2005): Development in hierarchy in the Dutch urban system on the basis of flows, Urban and Regional research centre Utrecht, Utrecht University.
19. Lukić V., (2006): Dnevne migracije aktivnog stanovništva u Srbiji, Glasnik srpskog geografskog društva, Br. 1., Sv. LXXXVI, str.141-150, Beograd.
20. Pacione, M. (2001): *Urban geography – a global perspective*. London, New York: Routledge.
21. Stamenković, S. (1996) Dnevne migracije stanovništva u geografskim proučavanjima naselja Srbije. *Stanovništvo, br. 3-4*.
22. Stamenković, S., Gatarić, D. (2008): Dnevna interakcija (radne snage, školske dece i omladine) Beograda i vojvođanskih naselja, Zbornik radova Geografskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, sv. LVI.
23. Schwanen, T; Dieleman, F. M; Dijst, M. (2001): Travel behaviour in Dutch monocentric and policentric urban systems, *Journal of Transport Geography*, Vol. 9, p 173-186.
24. Tošić. D. (1999): Prostorno-funkcijski odnosi i veze u nodalnoj regiji Užica, Doktorska disertacija, Beograd: Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu.
25. Tošić, D. (2000): Prostorno-funkcijske veze i odnosi u urbanim regijama, *Arhitektura i urbanizam*, br. 7, Beograd: IAUS.
26. Tošić, D., Nevenić, M. (2007): Dnevni urbani sistem - prostorni izraz dnevne migracije stanovništva. *Demografija*, knj. 4, str. 163-176
27. Tošić, D., Krunić, N., Petrić, J. (2009): Dnevni urbani sistemi u funkciji prostorne organizacije Srbije, *Arhitektura i urbanizam*, 27, str. 35-45, ISSN 0354-6055.
28. Van der Laan, L. (1998): Changing Urban Systems: An Empirical Analysis at Two Spatial Levels, *Regional Studies*, Vol. 32.3, pp. 235-247.
29. Van Nuffel, N., Saey, P. (2005) Commuting, hierarchy and networking: The case of Flanders. *Tijdschrift voor Economiche an Sociale Geografie* – 2005, Vol. 96, No. 3, pp. 313-327.
30. http://en.wikipedia.org/wiki/County#United_States

МИРА МАНДИЋ UDC: 911.3:308

СОЦИЈАЛНОГЕОГРАФСКА ИСТРАЖИВАЊА У ФУНКЦИЈИ ПЛАНИРАЊА РАЗВОЈА

Природно-математички факултет, Универзитет у Бањој Луци, 78000 Бања Лука, Република Српска

Извод: Земље Југоисточне Европе по више основа чине специфичну проблемску регију. Укључивање у развојне процесе Европске уније, између осталог, претпоставља институционалну изграђеност. Унутар правног и институционалног оквира формира се комплексна база социогеографских података као релевантних показатеља актуелних политичких, економских, демографских, социјалних и културолошких прилика и друштвеногеографских процеса. Стварање базе социогеографских показатеља омогућава социогеографска истраживања и комплексне стручне анализе, праћење и усмјеравање демографских, економских, социјалних и других процеса у правцу позитивних кретања. Базе података потребне су у изради стратегија развоја и доношењу различитих социоекономских, правних и других мјера у циљу бржег развоја.
Кључне ријечи:друштвеногеографски процеси, социогеографска истраживања, просторно планирање, регионални развој, социогеографске групе, социјални простор, базе података

Abstract: On several grounds, the countries of Southeast Europe compose the problem - specific region.Involvement in development processes of the European union, among other things, assumes the institutional construction. Within the legal and institutional framework , the complex, base of socio - geographical data is formed as relevant indicator of the current political, economic, demographic and curtural opportunities and complex socio - geographical processes. Creating a base of socio - geographical indicators enables socio - geograpfical research and complex expert analysis, monitoring and routing of demographic, economic, social and other processes in the direction of positive developments, as well as the creation of development strategies and adoption of various socio - ekonomic, legal and other measures in order to achieve development.
Key words: socio - geographical processes, socio - geographical research, spatial planning, regional development, socio - geographical groups, social space, database

УВОД

Одговоран приступ у планирању простора у правцу одрживог развоја на свим нивоима планирања: локаном, регионалном и националном, подразумијева систематска истраживања укупних природних, економских, демографских, инфраструктурних и других потенцијала, њиховог капацитета, размјештаја и структурних обиљежја. Међу бројним истраживањима, чији показатељи чине садржај планске документације, значајан простор заузимају социогеографска истраживања, као полазна основа у анализи размјештаја и структуралних обиљежја становништва, друштвеноекономских показатеља достигнутог степена привредног развоја и успостављених просторно – функционалних односа.

Геопростор Југоисточне Европе карактеришу сложени и међусобно условљени политички, социоекономски и демографски процеси који се одражавају у територијално - политичкој реорганизацији, територијалном преразмјештању становништва и сложеним промјенама друштвеног система испољени кроз промјене у власничким односима, структурним обиљежјима националних привреда и социјалној диференцијацији становништва, чиме су створени нови облици социјалног простора.Наведени процеси наглашено су изражени на простору бивше СФР Југославије, односно простору њених новонасталих држава. Планирање развоја подразумијева праћење и анализу актуелних промјена у друштву и привреди и планирање активности у складу са потребама становништва у правцу потпуније валоризације постојећих геопотенцијала и концепта одрживости.

У периоду СФР Југославије статистичко праћење и израда планске документације законом су били успостављени и обавезујући са изграђеним институцијама. Дезинтеграцију Југославије пратили су многи процеси са негативним одражавањем на свеукупни развој, његово планирање и активности које му предходе. Специфичност правног устројства и територијалне организације БиХ, као и друштвених прилика уопште, утицали су на испољеност негативних тенденција у области статистичког праћења и планирања.У посљедње двије деценије није извршен попис становништва, статистичке службе су у фази реораганизације и њихов рад карактерише међусобна неувезаност, нередовно и непотпуно праћење статистичких података о демографским и социоекономским показатељима.[1]Редовно се прати и објављује витална статистика, остали показатељи дјелимично, док се појединини не региструју на терену. Дакле, расположивост ваљаним статистичким показатељима није условљена искључиво начином рада статистичких служби, већ првенствено других званичних институција и правне уређености. Постојећа база података није поуздан извор за праћење интензитета друштвено - географских процеса и њима изазваних промјена у социјалном простору. То отежава поступак планирања и отклањања негативних посљедица протеклог рата и транзиције друштва и онемогућава дугорочно сагледавање развојних процеса. Земље у окружењу БиХ које су извршиле редовне попише становништва и у територијално – административном и политичком смислу имају већу вертикалну контролу и степен централизације, такође нису лишене бројних мањкавости и нетачности у статистичким базама својих демографских и других социогеографских података призашлих из пописне методологије, политичких и организационих прилика.

Наведене констатације инплицирају потребу и значај свеобухватних социогеографских истраживања карактеристика геопростора у свим земљама Југоисточне Европе у циљу сагледавања актуелних друштвеногеографских процеса и њиховог усмјеравања са циљем планирања развоја.

РЕЛЕВАНТНИ РАЗВОЈНИ ПРОЦЕСИ У ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ

Почетком 90 – их година прошлог вијека Европа је ушла у нову фазу свог политичког, економског, социјалног и културног развоја. Дезинтеграција Варшавског пакта означила је почетак сложених политичких и економских промјена у земљама Источне и Југоисточне Европе праћених промјеном политичке карте и формирањем нових држава. Територијално-административном подјелом озаконита је успостава нових политичких субјективитета са битно измјењеним демографским, економским и геопросторним потенцијалима као и измијењеним политичким и економским односима и културним везама са окружењем.Промјена друштвеног система покренула је бројне врло сложене друштвеногеографске процесе чији се правци и интензитет често нису могли контролисати и усмјеравати.

Релевантни друштвени процеси који посљедње двије деценије карактеришу развој држава Југоисточне Европе су:стварање нових држава, транзиција друштвеног система приватизација, стагнација развоја националних привреда, социјално раслојавање друштва, формирање нових социјалних група и облика социјалног простора, динамичне миграције становништва, сенилизација и депопулација руралних подручја те изразита поларизација државних територија у привреднном развоју и просторном размјештају становништва.

Процес дезинтеграције бивше СФРЈ одвијао се у условима грађанског рата и утицао на слабљење економског и демографског потенцијала новоформираних држава и на споро успостављање међусобне сарадње.Формирање држава на етничкој основи резултирало је

[1] Све новоформиране државе имају своје статистичке заводе настале из бивших републичких завода. У БиХ постоје два завода. Влада Републике Српске доноси одлуку о усвајању Програма статистичких истраживања Републике Српске за поједине године. Истраживања врши Републички завод за статистику и др. овлаштени републички органи и организације у складу са законом о статистичким истраживањима („Службени гласник Републике Српске“, бр. 21/96). Програм истраживања укључује већи број демографских, социоекономских и др. показатеља.Методологија прикупљања, извори информација и друштвени услови прикупљања, обраде и кориштења, о чему ће бити више ријечи у раду, умањују вриједност добијених показатеља.Статистику Ф БиХ прати Федерални завод за статистику у Сарајеву.У овој области јавља се све више различитих агенција.

територијалним преразмјештањем становништва великих размјера извршеним у условима рата и окарактерисаним као присилно расељавање, етничко чишћење, избјеглиштво.Не улазећи у узроке и природу пресељења, сва наведена кретања становништва била су праћена промјеном мјеста боравка и слабљењем социјалног статуса, те промјенама у структури породице, занимању, изворима прихода, дјеловања у простору.Наведена популација представља специфичан социјални проблем чијим се рјешавањем баве различите институције. Истовремено се као политички проблем манифестује кроз остваривање политичких права и стутуса појединих етничких заједница и отежано успостављање односа између различитих политичких субјективитета.Наведени разлози утичу на честу манипулацију њеном бројности. Истовремено формиран је нови социјални простор и успостављени други просторно–функционални односи са издиференцираним демографски полупразним територијама.

Промјена друштвеног уређења измијенила је структуру власничких односа и утицала на економију подстичући развој приватног сектора власништва. У овом процесу власничке транзиције, извршене у условима неизграђених правних механизама њене контроле, измијењен је привредни систем и створена основа за социјалну диференцијацију становништва и изразито социјално раслојавање. Приватизација секундарног сектора праћена је његовом стагнацијом и хиљадама незапослених радника за чије збрињавање не постоје буџети, социјални програми нити програми отварања нових радних мјеста. Из наведених разлога број тзв. "радника на чекању" није познат као ни њихова старосна и квалификациона структура, што отежава увид у потенцијалне могућности стварања радног простора за наведену категорију радника.Овако проведена приватизација утицала је на потенцијал и структуру привреде, те посредно, на промјене у функционалном капацитету и хијерархији појединих урбаних центара. Мања насеља остала су без базних функција што јача емиграционе процесе. Уопште, транзиционе земље карактерише стагнација и депопулација мањих и градских насеља средње величине. То су насеља са мање привредних субјеката чије затварање или негативно пословање утиче на укупни привредни потенцијал околине, социјални положај и мобилност становништва. Стварају се све веће разлика у развоју између појединих насеља и цијелих регија.[2] Простор бивше СФР Југославије и земље у окружењу карактерише недостатак тзв.средишњих насеља, до 50 000 становника, са развијеним базним и услужним функцијама.Оваква мрежа средишњих насеља може бити носилац развоја мањих просторних цјелина, позитивно утицати на заустављање емиграционих процеса и тако доприносити уравнотеженијем просторном развоју.

Врло динамичне ратне и социјалне миграције имају два правца кретања: према већим градовима у националној држави и према иностранству. Унутрашње преразмјештање становништва увећало је популацију највећих урбаних центара, која се нуди као нови контигенти радне снаге, која најчешће ради у условима привременог и правно и социјално нерегулисаног запослења. У физиономско - морфолошком смислу ова популација потакла је „дивљу"урбану изградњу која карактерише све веће градове Југоисточне Европе. Ванъске миграције су много сложенијег карактера: од дефинитивног исељења са стицањем статуса држављанства друге земље, до радника на привременом бораку и илегалних сезонских радника. Регистровање ових лица на више мјеста пребивалишта истовремено онемогућава увид у реалан број присутног становништав на неком мјесту, његове структуре и потребе.

Започет у фази интезивне индустријализације и урбанизације, процес депопулације и сенилизације руралних подручја све је интензивнији, што се огледа у све већој демографској поларизацији, а тиме и у диференцираном привредном развоју појединих региона.Пораст удјела социјалног угара није само дио руралног пејсажа већ показатеј демографске транзиције села и његовог заостајања у привредном развоју. Наведени процес карактерише слабо иннтегисана и инфраструктурно опремљена мрежа сеоских насеља.

Наведени друштвеногеографски процеси карактеристични су за земље настале на простору бивше Југославије и непосредног окружења, са одређеним разликама у интензитету

[2] Концентрација становништва и привредних потенцијала у Републици Србији је у регији града Београда и Новог Сада, у Републици Хрватској у регији града Загреба,у БиХ у урбаној агломерацији Сарајева, Бања Луке и Бијељине.Неравномјерност у развоју и изразита поларизациај видљиви су у великом броју општина у којима у општинском средишту живи чак до 80% укупне популације.

испољености пратећих социогеографских појава. Отклањање негативних посљедица захтијева ангажовање шире друштвене заједнице, правну и материјалну основу.

Неоходна је израда одговарајућих стратегија и широка употреба инструмента планирања, а међу њима неизоставно и социогеографског аспекта као основе у приступу рјешавања конктретних развојних проблема.

Неопходно је нагласити да наведени друштвеногеографски процеси релевантни за развој овог простора нису завршени. Територијално – политичка дезинтеграција простора Балкана има тенденцију новог политичког уситњавања, са могућим новим етногенезама, које могу инлицирати нове миграције. Промјена власничких односа кроз приватизацију, реституцију, замјену имовине, улагања страног капитала у привредно најврједније потенцијале, утиче на привредни развој, запосленост, социјалне прилике и кретање становништва уопште. Кумулативни ефекат различитих фактора интензивира посљедице кроз различите облике негативних показатеља.

Недостатак комплексних статистичких показатеља актуелног стања демографских и економских прилика и социогеографских карактеристика простора отежава његову егзатно утврђену типологију, односно издвајање подручја специфичних развојних процеса и проблема, чији будући развој захтијева специфичан и диференциран приступ. Познавањем демографских показатеља који указују на просторни размјештај становништва, витална, миграциона и социоекономска обиљежја, стиче се увид у демографски потенцијал, потребе становништва и просторне односе, те се на основу њих може планирати и усмјеравати демографски и економски развој.

Социогеографска трансформација друштва је процес који карактерише спектар различитих социјалних и просторних облика манифестованих кроз формирање великог броја друштвених група.Њихово дјеловање различито се одражава на простор који се издиференцирао од изразито руралног преко прелазних облика до изразито урбаног. Структурна обиљежја становништва и његова активност најизразитије одражавају се кроз промјене у просторно – функционалној организацији и физиономији насеља те мјесту и улози насеља у простору. Тиме праћење промјена у структурама насеља и њима припадајућих територија, односно насеобинском систему, представља полазиште у третирању развојних проблема и издвајању проблемских подручја. Посебан развојни проблем представљају „празна“ исељена насеља, као и она у процесу гашења (патуљаста) чији је број у сталном порасту. Још већи проблем представља чињеница да наведени тип насеља са запуштеним атарима, није осамљена појава, већ карактерише цијеле регије пр. Личко – сењска жупанија, дио Бродско – посавске жупаније у Републици Хрватској, те простор источне и јужне Србије.[3]

Сличан процес „гашења“ насеља карактеристичан је и за Босну и Херцеговину, али због недостатка званичних показатеља ова насеља, без теренског истраживања, не могу се поименично идентификовати.Насеобинску мрежу БиХ карактерише велика дисперзија и неуједначен просторни размјештај као посљедица хетерогености простора, те у просјеку мала насеља.[4] Обзиром да је у протеклом рату БиХ захваћена физичком деструкцијом, дошло је до врло интензивног процеса територијалног преразмјештања становништва и емиграције. Снажне посљедице испољене су у насеобинској мрежи, односно величини насеља, функцијама, инфраструктурној опремљености, а тиме и мјесту у систему насеља ширег окружења.

[3] Република Хрватска има највећи број испражњених села у окружењу. Најизразитији примјер руралног пропадања представља Личко – сењска жупанија. Густина насељености по попису 1991.г.износила је 32 ст/км^2, а 2001.г. 10 ст/км^2, док су поједине њене општине (Доњи Лапац, Удбина, Грачац и Ловинац имале 2001. г. општу густину између 2,4 и 4,1 ст/км^2 (Пејновић Д. 2004). Република Србија је по попису 1991. г. имала180 патуљастих насеља (мање од 100 становника), а 2002.г 346 Стаменковић С.). На попису 2011. чак 146 општина има мање становника од предходног пописа, 85 села има мање од 10 становника, а 975 насеља до 100 становника.Укупан број становника мањи је за преко 300 000.Највише испражњених села и највећи губитак становништва између два пописа имају општине Куршумлија, Трговиште и Житорођа и насеља Црна Трава, Мајданпек, Бабушница, Гаџин Хан и Босилеград (Србија у бројевима- Све о попису становништва 2011., стр 2, 10).

[4] По попису становништва 1991. г, изузимајући 12 највећих урбаних насеља, просјечна величина насеља у БиХ износила је 459 становника (Попис становништва БиХ 1991, 1995). У међувремену БиХ је изгубила готово трећину становништва кроз ратне губитке и емиграцију.

Општинске евиденције и парцијална истраживања указују на изразиту депопулацију и сенилизацију села. Овај процес има просторни одраз у динамичаном порасту удјела социјалног угара и враћању земљишта примарној вегетацији. Степен трансформације насеобинско–географског пејсажа изразито је наглашен уз ентитетску границу и посљедица је ратне деструкције. Како наведени процеси карактеришу цијеле веће просторне цјелине (регије), може се говорити о специфичним демографски и привредно депресивним подручјима која представљају значајан дио државне територије, али и озбиљан развојни проблем који изискује и посебан приступ при планирању будућег развоја.

НЕКИ АКТУЕЛНИ СОЦИОГЕОГРАФСКИ ПРОБЛЕМИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ И ОКРУЖЕЊУ

Све државе настале дезинтеграцијом Југославије, без обзира на бројне разлике, карактеришу слични развојни проблеми. Иако није предмет анализе у овом раду, проблем политичке и економске самосталности, стабилности и изграђености те функционисања државних институција није могуће искључити. Нефункционалност и неефикасност државног система додатно оптерећују сложени међунационални односи и доприносе успоравању доношења и спровођења одлука у циљу рјешавања економских, демографских, социјалних и других проблема. Наведене друштвене прилике представљају потенцијални извор нових неспоразума због чега се овај простор на карти Европе третира као „нестабилно и потенцијално кризно подручје“.[5]

Босна и Херцеговина је у условима новог политичког устројства извршила нову територијално – административну подјелу. Формиране општине карактеришу велике разлике у површини територије, броју становника, степену привредног развоја и насеобинском систему, при чему су у економском и просторно – функционалном смислу најпроблематичније новонастале минијатурне, политички мотивисане општине типичних руралних обиљежја.Без привредних потенцијала и развијене социјалне инфраструктуре, потребне за живот становништва, улазе у ред најнеразвијенијих општина са негативним социјалним показатељима те представљају емиграциони простор. Територијално уситњавање административних јединица, од којих значајан дио нема развојних центара, карактерише и Републику Хрватску.

Простор БиХ и окружења има сличне демографске проблеме:старење становништва, депопулација, динамичне миграције.БиХ је послије грађанског рата осиромашена и демографски ослабљена. Готово трећина становништва је промјенила мјесто боравка при чему је дошло до демографског пражњења појединих географских простора. Демографски притисак на урбане центре, Бања Луку и Бијељину у Републици Српској и Сарајево у Федерацији БиХ, што је додатно увећало разлике у просторном размјештају становништва. Ратна деструкција угрозила је првенствено рурални простор и мрежу сеоских насеља, чије је становништво масовно учествовало у ратним миграцијама. Демографска депопулација села траје већ пола вијека. Карактерише простор западне и источне Босне и цијелу Херцеговину. Примјетан је пораст удјела регионалних и субрегионалних средишта у укупној популацији својих гравитационих подручја посебно изражено у Херцеговини.[6]

Први резултати пописа 2011.г. на простору Републике Србије и Републике Хрватске указују на опадање укупног броја становника између два посљедња пописна периода. Забрињавајућа је чињеница постојање цијелих демографски депопулационих регија у којима се број становника смањио и до 20%, као што су поједини дијелови јужне и источне Србије.[7].На

[5] За илустрацију нефункционалности државе могу послужити слиједећи примјери: вишемјесечно формирање Савјет министара БиХ, опструкција провођења пописа становништва у БиХ 2011. од стране ФБиХ, бојкот пописа становништва на Косову и Метохији и дијелу јужне Србије и у БЈР Македонији.

[6] У Билећи живи око 60% становнишва општине, а у Требињу око 80% (на основу статистичких података и процјена).

[7] По првим резултатима пописа само су Загреб, Београд и Нови Сад са околином забиљежили демографски раст као посљедицу досељавања становништва из других регија, те неколико мањих општина због досељавања становништва или позитивног природног прираштаја.. На простору

простору Југоисточне Европе, коју карактерише низак и негативан природни прираштај, пораст броја становника имају углавном само метрополе и то на основу миграционог салда. У главним градовима живи око 15до 20% укупне популације.

Формирање депопулационих подручја, која чине већину националних територија, представља значајан проблем у географској валоризацији простора и ограничавајући фактор у планирању привредног развоја. Просторни трансфер становништва покренут у вријеме индустријализације и урбанизације – 60 – их година прошлог вијека, интезивиран је дезинтеграционим процесима и грађанским ратом, као и негативним посљедицама транзиције друштвеног система. Истовремено дошло је до опадања виталних карактеристика и сенилизације становништва посебно изражено у руралним подручјима.[8]

Нагло старење популације угрожава њену виталност, процес природног подмлађивања становништва, али и будући економски развој, социјалне прилике и социоекономску одрживост.Први резултати пописа становништва 2011. указују да је популација у овом дијелу Европе једна од најстаријих у свијету, просјечне старости преко 40 година.Опадањем броја присутног становништва укидају се и институције друштвене инфраструктуре чије одржавање постаје скупо, што додатно дестимулативно утиче на останак становништва. Ако се узме у обзир да рурална подручја чине око 85% третираног простора и око 40% популације, постаје јаснија раширеност појаве и величина проблема. Проблем постаје још сложенији због чињенице да је све израженији несразмјеран однос женског и мушког становништва по појединим старосним групама. Све је мањи број жена у фертилној доби присутних у депопулационим подручјима што додатно успорава природну обнову становништва. Наведена демографска обиљежја манифестују се кроз мален број склопљених бракова и рођене дјеце, велик број неожењених мушкараца зреле доби и недостатак радне снаге за одржавње сеоског посједа. Недостатак радне снаге не утиче само на развој пољопривреде, већ и на могућност других облика валоризације руралног простора (туристичка, покретање агроиндустријског комплекса и сл).

Иако постоје различите стратегије ревитализације и развоја руралних подручја ни једна од њих не бави се детаљном анализом демографских и социогеографских показатеља (број и размјештај становништва, старосна и образовна структура, миграциона обиљежја, организација и величина посједа, власнички односи, извори прихода,...) који својим вредностима представљају лимитирајући фактор развоја. Наведене стратегије више су збир уопштених података о простору и имају карактер декларативног изјашњавања о потреби побољшања услова живота и привређивања, без упоришта у конкретној квантитативно – квалитативној анализи демографских и социогеографских обиљежја конкретног простора, са јасно дефинисаним проблемима и мјерама које се могу провести.

Интензивно социјално раслојавање и константно повећање категорије незапосленог и социјално угроженог становништва, увећава се свакодневним затварањем производних погона и „гашењем“ радних мјеста. У социоекономској структури становништва, поред до сада познатих категорија активно, издржавано и лица са личним примањима, појавиле су се двије нове:радници на чекању и запослени без социјалног и здравственог осигурања. Ове двије категорије „активног“ становништва врло су промјењиве бројности и структуре са значајним удјелом у укупно активној популацији. Због ниског и несигурног друштвеног положаја припадају категорији социјалнно угроженог становништва и потенцијалном контигенту нових емиграната.[9]Карактеришу „тржишне“ услове привређивања свих транзиционих држава, а

БЈРМакедоније концентрација становништва је око Скопја, у Албанији на потезу Тирана – Драч, док Словенију карактерише равномјернији просторни размјештај становништва.

[8] Просјечна старост неких села општине Нови Град(РС) је преко 58 година (Центар за демографска истраживања, 2003).Најстарије становништво 2001. г. у Хрватској имала је Лика 36,5% старијих од 60 година, а општина Ловинац чак, 53,2 % (Пејновић Д, 2004).

[9] Република Српска посљедњих година запошљава између 250 000-300 000становника (социјално осигурани), што је око 40% потенцијалног радног контигента.Број лица са личним примањима (пензионери) прешао је 200 000. Однос запослени – пензионер је 1,5:1, што пензиони систем чини све теже одрживим.Око 33% становништва РС нема здравствено осигурање. Само 1% предузећа запошљава више од 200 радника, што је валидан показатељ да РС нема великих привредних система који би били носиоци привредног развоја (Економска политика РС за 2008, Бања Лука).

њихов број и структурална обиљежја могу се само оквирно процјењивати због велике динамичности промјена и нерегистровања.Наведена категорија становништва је професионално и просторно врло мобилна (унутар матичне земље и у иностранству), што је одраз њене социјалне угрожености.Социогеографска истраживања структура овог становништва, дала би одговоре о структури понуде радне снаге и недостајућим радним мјестима, а њено стално запослење значајно умањило динамику дневних и сезонских миграција и ублажило емиграциони процес.

Реорганизација насеобинске мреже ријетко насељених регија и функционално јачање општинских средишта и сеоских центара, првенствено функцијама улуга неопходних за квалитетан живот становништва, позитивно би утицало на динамику и правце миграција. Како планирање развоја увијек има економску позадину, у овим случајевима државне институције би интерес и потребе становништва, у демографски и привредно депресивним подручјима, морале ставити изнад економичности. Успостављање мреже установа за пружање квалитетних услуга као што су: основно образовање, култура, примарна медицинска заштита, социјална заштита, снабдјевање становништва и саобраћајно повезивање, чине основну инфраструктуру неопходну за одвијање живота. Туристичка валоризација руралних подручја, покретање агроиндустријских комплекса и други облици привредне валоризације геопростора, укључују и наведене инфраструктурне потребе становништва, као предуслов било коме облику просторног развоја.

Старење и „губитак“ популације руралних подручја одражава се кроз константан пораст социјалног угара, чиме остаје економски неискориштен велики дио државног територија. Државе којима је један од основних потенцијала аграр, постају увозници хране што додатно оптерећује њихове неразвијене економије.[10] Регије са мањим урбаним насељима као носиоцима развоја, представљају привредно стагнирајући простор. Развој њихових функција треба стимулисати. Њихова ревитализација мора се заснивати на постојећим локалним ресурсима и присутној радној снази те компаративним предностима у односу на окружење.

СОЦИОГЕОГРАФСКА ИСТРАЖИВАЊА И БАЗЕ ПОДАТАКА У ФУНКЦИЈИ ПЛАНИРАЊА РАЗВОЈА

Оптерећене бројним проблемима:политичким, етничким, економским, социјалним земље Југоисточне Европе представљају простор чијем се развоју мора приступити с аспекта регионалних разлика и специфичности, потенцирајући властите потенцијале: природне, људске и инфраструктурне. Први корак у ријешавању развојних проблема је израда националне стратегије развоја, а затим регионалних стратегија и локалних планова развоја. Препознавање природних ресурса потребно је оживотворити кроз специјалне стратегије појединих сектора дјелатности. Просторни размјештај инфраструктурних садржаја мора бити у служби развоја привредних активности и опслуживања становништва. Стратегија демографског развоја треба подстицајно утицати на каванитативна и кавлитативна обиљежја становништва, обзиром на неповољне показатеље по свим структуралним обиљежјима. За израду планова и стратегија које неће бити уопштене, већ ће конкретизовати проблем и нудити диференциране приступе и рјешења, узимајући у обзир све аспекте планираног простора и потреба становништва, неопходна је добра база података о природним, људским и инфраструктурним потенцијалима.Базе таквих података се институционално успостављају и изграђују, територијално и секторски повезују, па њихово формирање дуго траје. Постављају се као стручни сервиси који прате, сакупљају, обрађују и прослеђују различите показатеље о демографском и привредном развоју. Њихова сарадња са другим нучним и стручним

[10] Ширење социјалног угара показатељ је присутности и активности становништва у руралном простору, али и социоекономске и физиономске трансформације. Распрострањен је на већем простору БиХ, чак и у сеоским насељима која нису депопулациона, као одраз негативног односа према пољопривреди.У Хрватској је у константном порасту и најизраженији у Личко - сењској жупанији, чак око 23% необрађеног пољопривредног земљишта 2003.г. (Пејновић, 2004). Социјални угар екарактерише простор источне Србије као пољедица депопулације и старења становништва (Стаменковић, 2004).

институцијама је свакоднева, вертикално и хоризонтално повезана.Досадашња пракса праћења различитих статистичких показатеља не показује ситематичност, повезаност, доступност и апликативност и више служи администрацији и бирократији, која је над њима успоставила монопол, него науци и пракси.У том мислу формирање ГИС базе података, која је у различитим фазама формирања у појединим државама, а у БиХ тек почиње, представља успоставу система од виталног заначаја за планирање развоја.

Квалитетно успостављање Географских информационих система, са адекватно оспособљеним и за поједине области квалификованим тимовима, представља почетак успоставе системског и професионалног приступа планирању развоја. Успостава ГИС-а захтијева савремену техичку опремљеност и представља техничку подршку која олакшава унос, обраду, прослеђивање и доступност информација.Људски фактор у ГИС- у чини његову креативну и стручну димензију, па се формирању стручних тимова треба посветити посебна пажња.Успостава наведеног система не представља само технички и кадровски проблем, већ и организациони, методолошки и правни. Успостављање методологије прикупљања усклађене са међународним стандардима и истовремено прилагођене регионалним специфичностима и потребама, надлежност и правна усклађеност, институционална повезаност, дио су проблема који усложњавају успоставе квалитетног и ефикасног система.

У овом раду се не врши анализа постојећих база података, нити обима и поузданости демографских и социогеографских показатеља, већ скреће пажња на неопходност формирања таквих статистичких база као полазишта у изради планерске документације у сврху потпуније валоризације простора, усмјеравања друштвеногеографских и социоекономских процеса у циљу просперитетног и уједначеног просторног развоја.

Најзначајнији ресурс сваке државе је њено становништво. Географско – историјски развој простора Југоисточне Европе у посљедње двије деценије политички, економски и културолошки није представљао повољан амбијент за позитивна демографска кретања. Губитак становништва као посљедица биолошког и механичког одлива, динамичне миграције различитих мотива и карактера, неуспостављеност система праћења кретања становништва и његовог регистровања, слаба међудржавна сарадња, манипулација подацима у политичке сврхе и слично, само су дио проблема у утврђивању броја на неком простору присутног становништва. Присутност, односно одсутност становништва и честе миграције повезани су са правним и социјалним статусом становништва (избјегло, расељено, повратници, на привременом раду...) и захтијева првенствено правно регулисање, чиме би се ријешили правни статус, мјесто сталног пребивалишта, социјални статус и др. Анализа биолошких и социекономских компоненти становништва и њихово стављање у сврху планирања потреба и развоја може се заснивати тек на познавању његовог броја и размјештаја. На основу демографских структура утврђују се стамбене потребе, број потребних радних мјеста, образовне, културне, здравствене, социјалне и др. потребе, фондови, физичка инфраструктура, рад различитих служби и будуће кадровске потребе. Изучавање социоекономских прилика и анализа социјалног амбијента и новостворених облика социјалног простора (колективни центри, избјегличка насеља, нелегално изграђена периурбана насеља,“угашене“ индустријске зоне, напуштена и порушена насеља, демографски празна подручја, ...), примјери су бројних проблема социјалне, правне и организационе природе који захтијевају хитно рјешавање, а тиме и тачан увид у њихову просторност и структуре.

Рурални простор представља значајан потенцијал транзиционих земаља.За разлику од других ресурса, још увијек је у националном власништву. Ова чињеница пружа могућности широког дјеловања државе кроз различите политике: правно-имовинску, земљишну, економско – аграрну, демографску, инфраструктурну и др. Усмјеравање развоја и ревитализација руралних подручја претпоставља и добар увид у овај потенцијал:структуру, бонитет, намјену земљишта, власничке односе, парцелацију, организацију посједа и структуру производње, структуру сеоског домаћинстав, изворе прихода и др. На простору бивше Југославије премјер земљишта и израда земљишних књига, усклађивање катастра и геодетског премјера није вршена од средине 50 – их год. прошлог вијека[11]. Неизграђена навика становништва да сматра

[11] Уређивање земљишних књига један је од предуслова уласка у ЕУ. У Хрватској је у току снимање земљишта и регистрација имовине, а БиХ, иако се обавезала, још није приступила регистрацији

обавезом сваку промјену власништва, парцелације и намјене земљишта коректно регистровати у надлежним службама, резултирала је застарјелим евиденцијама које не одговарају стању у простору. Из тог ралога званична статистика се служи подацима о расположивом фонду земљишта и његовим структуралним обиљежјима, које не могу бити основа за планирање руралног развоја.Различити физичкогеографски и антропогеографски процеси свакодневно мијењају обиљежја земљишног фонда, о чему постоје тек парцијални подаци, што отежава њихово праћење и ублажавање негативних посљедица.

Снимање терена и уређење земљишних књига значајни су поступци који предходе планском приступу располагања земљиштем као стратешким ресурсом, као и планирању руралног развоја уопште. Прије провођења било којег сегмента из скупа правно – имовинских, економских, аграрних и др. мјера у циљу управљања руралним простором, мора бити познат потенцијал присутног становништва, карактеристике земљишта и посједа и инфраструктурних система. Успостава ГИС–а у овом сегменту значајном за развој руралних подручја, олакшава њихово планирање и интегрисање у национални привредни и насеобински систем.

Наведени примјери социгеогеографске трансформације и њених показатеља дио су недостајуће базе података неопходних за ефикасно планирање развоја. Нажалост, све чешћа је пракса „израде“ стратегија развоја по преузетом обрасцу, без анализа конкретних показатеља у планираном простору, што њихову примјену чини неефикасном, а израду документације само формалном законском обавезом.

ЗАКЉУЧАК

Динамичност географског развоја простора и хетерогеност испољавања друштвеногеографских процеса намеће потребу сталног праћења демографских и социогеографских показатеља чија се квантитативна и квалитативна обиљежја манифестују кроз различите облике валоризације простора и социопросторне појавности. Континуирано праћење интензитета друштвеногеографских процеса и њима изазваних посљедица омогућава усмјервање развојних токова у позитивном правцу.

У условима бурног географскоисторијског развоја са честим промјенама државности наведени процеси се интензивирају и добијају нове облике. Институционална изграђеност се изнова успоставља због чега настају велике „празнине“ у континуитету праћења и усмјеравања развојнних процеса. Успостављање институција и база података на свим нивоима просторне организације представља показатељ укључености у развојне токове и претпоставку квалитетном планирању.

Простор Босне и Херцеговине и њено окружење представља примјер регије са бројним развојним проблемима. Издвајање проблемских подручја на основу социогеографских показатеља и њихова типологија, почетни је корак у планирању њиховог развоја.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. ***Економска политика Републике Српске за 2008.г,*** Извјештај владе Републике Српске, Бања Лука , 2008.
2. Pejnović D., ***Depopulacija županija i disparitet u regionalnom razvoju Hrvatske***, Društvena istraživanja, br. 4-5, Institut Ivo Pilar, Zagreб, 2004. , стр.701 -726
3. Pejnović D., ***Zapadna Hrvatska, Socijalno – geografska preobrazba u drugoj polovini 20. stoljeća***, Zagreb, 2009.
4. ***Неки аспекти одрживог просторног развоја Србије***, Група аутора, Посебна издања, 58, Београд, 2009.

земљишта због различитих ставова о остваривању права власништва над земљом између представника два ентитета.Катастарске службе појединих општина још увијек користе картографску документацију из периода Аустро – угарске управе на коју се уносе нови подаци.

5. ***Приједлог програма статистичких истраживања за 2002***, Влада Републике Српске, Бања Лука, 2002.
6. ***Перспектива просторног развоја Европске Уније,***Влада Републике Србије, 2005.
7. ***Popis stanovništva Bosne i Hercegovine 1991***. Zavod za statistiku, Zagreb, 1995.
8. Ruppert K., Schaffer F., Maier J., Paesler R., ***Socijalna geografija***, Zagreb, 1981.
9. ***Rural development in the European Union, Statistical and Economic Information***, Report 2006, European Commission, Directorate General for Agriculture and Rural Development, August, 2006.
10. ***Србија у бројевима, Све о попису 2011***,, Политика, 28. новембар 2011.
11. Стаменковић С., ***Нека актуелна питања просторне организације мреже насеља и релевантни демографски проблеми***, Демографија, књ.I Међународни часопис за демографска и остала друштвена истраживања, Институт за демографију Географског фалултета, Универзитета у Београду, 2004.,стр. 115 – 134
12. ***Strategija ruralnog razvoja Republike Hrvatske* (*2004-2010),*** UN, FAO, Ministrstvo poljoprivrede i šumarstva Republike Hrvatske, Zagreb, 2003.
13. ***Стратегија руралног развоја Републике Српске 2009 – 2015)***, Бања Лука,2009.
14. ***Статистички годишњак Републике Српске 2009***, Завод за Статистику Бања Лука 2009.
15. ***Transformacija ruralnog prostora JI Evrope u uvjetima, tranzicije i integriranja u Evropsku uniju***,
16. Zbornik radova Prvog međunarodnog znanstvenog simpozija, Grupa autora, Kupres,2009.
17. Цинцовић Д., ***Садржај пописа 2001.године и подручја за која се прикупљају подаци***. Према нацрту Међународних препорука за попис становништва и станова око 2000.г. – ЕЦЕ регион, Статистичар, год.XVII, бр. 21, Статистичко друштво Србије, Републички завод за статистику, Београд, 1998, стр. 9 – 30. ***Recemmendationes for the 2000census of population and housing in the ece region***, United Nationes Economic Commission Europe, Statistical Office of the European Communities, No.49. United Nations – Eurostat, Geneva, 1998.

SOCIO-GEOGRAPHICAL RESEARCH IN THE FUNCTION OF DEVELOPMENT PLANNING

MIRA MANDIĆ

Faculty of Natural Sciences and Mathematics, University of Banja Luka, 78000 Banja Luka, Republic of Srpska

The dynamism of geofraphic development of space and heterogenity of manifestation of socio - geographical processes imposes the need for constant monitoring of demographic and socio-geographical indicators whose quantitative and qualitative characteristics and manifested through various forms of valorization of space and socio - spatial occurrence. Monitoring the internsity of socio - geographical processes and consequences caused by them in the continnnous process trough which development flows are directed in a positive direction.

In the conditions of turbulent geographic and historical development with frequent changes of statehood, the mentioned processes are intensified and they obtain new forms. Institutional construction is reestablishing, and thus causes the large „ gaps“ in the continuity of monitoring and routing the development processes. The establishment of institutions and databases at all levels of spatial organization is an indication of involvement in the development courses and assumed qualitative planning.

The territory of Bosnia and Herzegovina and its surrounding region is an example of numerous development problems. Separation of problematic areas, based on socio - geographical factors and their typology, is the initial step in the planning of their development.

ДРАГИЦА Р. ГАТАРИЋ,
ЗОРА ЖИВАНОВИЋ

UDC: 911.37:314(497.6 RS)

АКТУЕЛНИ ПРОБЛЕМИ ПРОСТОРНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ МРЕЖЕ НАСЕЉА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Географски факултет, Универзитет у Београду, 11000 Београд, Србија

Извод: Насеобинску мрежу Републике Српске чине 62 општине са 2 745 насеља, од којих 45 имају статус градског насеља. Досадашњи развој и тренутно стање у просторној организацији мреже насеља Републике Српске, које је, пре свега, последица грађанског рата у БиХ 90-их година XX века, јасно указује на присуство многих проблема. Облик територије ентитета Републике Српске један је од значајних отежавајућих фактора развоја и формирање конзистентног насељског система, односно његовог функционисања. Осим тога, неправилан размештај становништва на простору Републике Српске, као и демографско одумирање, спонтано и насилно расељавање неких сеоских насеља, посебно у ратом захваћеним пограничним деловима Републике Српске такође представљају значајне чиниоце будућих развојних процеса.
Кључне речи: Република Српска, општине, мрежа насеља, концентрација становништва, границе, популациона величина, густина насељености

Abstract: The settlement network in the Republic of Srpska consists of 62 municipalities with 2.745 settlements, of which 45 have the status of an urban settlement. Previous development and current status in the organization of settlements network in Republic of Srpska, which is primarily a consequence of civil war in Bosnia and Herzegovina in the 1990s, clearly indicates the presence of many problems. The shape of the territory of the Republic of Srpska entity is just one of the aggravating factors of development and formation of consistent settlements system or its functioning. Irregular distribution of population in the Republic of Srpska as well as depopulation, spontaneous and forced displacement of some villages, especially in war-affected border areas of the Republic of Srpska, are also important factors for future development process.
Key words: Republic of Srpska, municipalities, settlement network, population concentration, borders, population size, population density

УВОД

Република Српска је ентитет у Босни и Херцеговини, који је формиран 1995. године. Заузимала је површину 25 053 km² или 49% територије Босне и Херцеговине, по Дејтонском мировном споразуму, а од 1999. године када је издвојен Дистрик Брчко њена површина износи 24 327,24 km² или 48% површине БиХ, а према подацима Републичког завода за статистику 24 617,18 km². Издвајањем територије Дистрикта, не само да је умањена површина РС, него је њена територија пресечена на два дела: источни и западни, а далекосежне последице се огледају, не само у насеобинској мрежи него и у политичкој стабилности и опстанку јединствене Српске. Поред тога, ионако атипичан облик територије, који је, пре свега, резултат етничко-верског рата, условио је нерационалну територијалну организацију мреже насеља.

Од укупно 109 предратних општина у Босни и Херцеговини линија разграничења пресеца територију 56 општина, 325 катастарских општина, и 520 km приватних поседа. У току четворогодишњег рата девастирано је 1 232 српска насеља, до темеља је срушено 686 насељених места, од чега је више од 160 на територији Републике Српске (западна Крајина). Од укупног броја сталних насеља (5 857) која су егзистирала на територији Босне и Херцеговине територијалним разграничењем Републици Српској данас припада 2 745 насеља, која су размештена на територији 62 општине у којима је по процени за 2010. годину живело 1 433 038 становника.

У односу на 1991. годину само 16 општина је остало у оквиру истих граница, док је 26 општина[1] имало мање или веће корекције површина, а формирано је и 20 нових општина чији су некадашњи административни центри[2], углавном градски, остали на територији Федерације Босне и Херцеговине. Тако су на територији Републике Српске створени нови општински центри углавном мање урбанизовани и са аграрно-руралним карактеристикама. Такође треба имати у виду да од укупног броја административно-територијалних целина само: Бањалука, Приједор, Лакташи, Челинац, Прњавор и Милићи нису пограничне општине.

ОСНОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ МРЕЖЕ НАСЕЉА

Република Српска има изразито нерационалну глобалну мрежу насеља. Таква организација мреже насеља, настала 90-их година 20. века, довела је до мноштва проблема, који данас а и у перспективи, слободно се може рећи, представљају кочницу у њеном свеукупном развоју. Просечан број насеља по општини је 44, уз напомену да најмањи број насеља имају новоформиране општине Источни Дрвар (3) и Источни Мостар (3), док је највећи број насеља на територији општина Вишеград (163) и Требиње (141). У насељској мрежи Републике Српске издвојено је 45 градских насеља од којих многи по одређеним критеријумима то сигурно нису. На основу Уредбе о насељеним мјестима која чине подручје општине/града („Сл. гл. Републике Српске“, бр. 4/10) у Републици Српској статус Града имају Бањалука и Источно Ново Сарајево, с тим што, Град Бањалука у свом саставу нема општина, а Град Источно Сарајево чине подручја општина: Источна Илица, Источно Ново Сарајево, Пале, Соколац, Источни Стари Град и Трново. Осим Града Бањалуке који је 1991. године имао 142 644 становника сви остали урбани центри на територији Републике Српске се налазе у категорији средњих и малих градова.

Табела 1. – Број насеља, површина насеобинске територије и популациона величина 1991. и 2010. године у општинама/Градовима у Републици Српској

Општине/Град	Број насеља	Укупна површина у km²	Број становника		Бр. ст. општинског центра 1991.[3]
			1991.	2010.[4]	
Бања Лука	54	1238,91	195139	226459	142644
Берковићи*	21	249,69	4751	2732	151
Бијељина	61	733,85	96796	108814	36187
Билећа	61	632,33	13269	11788	7557
Братунац	50	293,49	33575	22235	7676
Брод*	23	229,30	33962	19885	14045
Вишеград	163	448,14	21202	18339	6910
Власеница*	37	225,32	18128	19248	7916

[1] Брод, Власеница, Добој, Зворник, Калиновик, Кнежево, Котор Варош, Лопаре, Љубиње, Милићи, Модрича, Мркоњић Град, Невесиње, Нови Град, Пале, Рогатица, Соколац, Сребреница, Теслић, Требиње, Угљевик, Фоча/Србиње, Хан Пијесак, Шамац, Шековићи и Шипово.

[2] Берковићи (настала издвајањем дела територије из педратне општине Столац), Вукосавље (формирана од предратне општине Оџак), Доњи Жабар (образована од дела насељених места предратне општине Оражје), Језеро (издвајањем дела из педратне општине Јајце), Крупа на Уни (образована разграничењем предратне општине Босанска Крупа), Костајница (формирана издвајањем насељених места из општине Нови Град), Осмаци (разграничењем општине Калесија), Пелагићево (формирана издвајањем дела територије из општине Градачац), Петровац (образована разграничењем општине Босански Петровац), Петрово (у састав новоформиране општине улазе делови општине Лукавац), Источна Илица (образована разграничењем општине Илица), Источни Дрвар (разграничавањем општине Дрвар), Источни Мостар (разграничавањем општине Мостар), Источни Стари Град (образована разграничењем општине Стари Град у чији састав улази и део општине Илијаш), Источно Ново Сарајево (разграничењем општине Ново Сарајево), Купрес (разграничењем општине Купрес), Оштра Лука (разграничењем општине Сански Мост), Рибник (разграничењем општине Кључ), Ново Горажде (образована од делова насеља предратне општине Горажде) и Трново (разграничењем општине Трново).

[3] Број становника, који је знатно мањи, за поједине новоформиране општинске центре је приказан на нивоу данашњих центара општине.

[4] Број становника је процењен.

* Општина је подељена међуентитетском линијом разграничења која још увек није усаглашена са Федерацијом БиХ, или су јој припојени делови других општина, те је укупна површина исказана приближно.

Вукосавље*[5]	13	94,90	14227	5270	2524
Гацко	71	735,88	10844	10106	4549
Градишка	68	761,74	60062	59334	16989
Дервента	57	516,84	56328	41709	17722
Добој*	82	772,09	100513	77967	27579
Доњи Жабар*	6	46,76	6126	2663	1407
Зворник*	64	376,14	73069	51829	14660
Источна Илица*[6]	5	27,90	200688	16578	912
Источни Дрвар*[7]	3	75,30	61	38	27
Источни Мостар*[8]	3	85,24	1200	779	153
Источни Стари Град*[9]	19	69,84	50702	2948	246
Источно Ново Сарајево*[10]	8	34,69	95255	9796	1871
Језеро*	12	55,60	4884	1242	837
Калиновик*	68	681,15	4377	4529	1378
Кнежево*	20	332,90	16024	11595	3744
Козарска Дубица	61	499,01	31577	32711	13700
Костајница	12	85,12	6218	7412	3770
Котор Варош*	43	564,26	37709	19912	7394
Крупа на Уни*[11]	9	84,33	3196	1685	338
Купрес*[12]	5	47,80	853	425	320
Лакташи	37	388,37	29910	40813	3624
Лопаре*	35	292,55	26429	15585	1719
Љубиње*	21	319,07	4162	4082	2263
Милићи	55	279,13	15689	9868	2345
Модрича*	23	319,80	33800	27524	10498
Мркоњић Град*	38	677,43	27379	19048	8451
Невесиње*	57	877,08	14421	18496	4075
Нови Град	48	472,72	35323	29268	13500
Ново Горажде*	70	119,00	6152	2972	498
Осмаци*	16	78,10	8435	4602	498
Оштра Лука*	24	204,91	9071	3187	827
Пале*	63	492,80	15256	26208	7387
Пелагићево*	11	122,49	13139	5964	3066
Петровац*[13]	6	154,90	1227	406	362
Петрово*	8	143,90	10819	11227	2911
Приједор	71	834,06	112470	94460	34627
Прњавор	63	629,95	46894	48145	8096
Рибник*[14]	28	511,10	10767	8261	677
Рогатица*	118	645,00	21790	14338	8883
Рудо	89	347,63	11572	9070	2086
Соколац*	94	693,45	15973	16837	5562
Србац	39	452,51	21825	23435	3047
Сребреница	81	526,83	37211	21258	5754
Теслић*	57	837,97	70385	48133	8666
Требиње*	141	854,50	29162	30789	21810
Трново*	24	116,20	4441	2362	2127
Угљевик*	24	165,17	19576	16121	2980
Фоча*	101	1134,58	36229	24441	14343
Хан Пијесак*	26	322,90	6346	4636	2110
Чајниче	36	274,60	8814	5012	3137
Челинац	30	361,81	18666	17126	4843
Шамац*	21	177,54	28198	21576	6267
Шековићи*	38	237,20	10360	9690	1723
Шипово*	43	553,41	16119	10070	5177
Укупно	2 735[15]	24 617,18	1 773 606	1 433 038	547145

[5] До 2003. године носи назив Јакеш.
[6] Седиште општине налази се у насељу Касиндо.
[7] Седиште општине налази се у насељу Потоци.
[8] Седиште општине налази се у насељу Зијемље.
[9] Седиште општине налази се у насељу Хреша.
[10] Седиште општине налази се у насељу Лукавица.
[11] Седиште општине налази се у насељу Доњи Дубовик.
[12] Седиште општине налази се у Новом Селу.
[13] Седиште општине налази се у насељу Дринић.
[14] Седиште општине налази се у насељу Горњи Рибник.

Општине/Градове Републике Српске карактерише наглашена разноликост у концентрацији становништва (пренасељеност и ненасељеност), величини насеобинске територије, броју насеља, густини насељености, а последично свакако и степену социо-економске развијености итд. Посебно су видљиве разлике у општинама чију територију пресеца међуентитетска линија разграничења.

Поред Источне Илице која је саставни део Источног Сарајева, ако се узме укупан број становника предратне општине (67438), Општина/Град Бањалука је по подацима из 1991. године била најмногољуднија општина, која је 3 199 пута популационо већа од најмање (Источни Дрвар). Следиле су општине Приједор и Добој, обе са више од 100 000 становника. У категорији општина које имају од 50 000 до 100 000 становника је било 7 општина док је у групи са 20 000 до 50 000 становника 16 општина. Исти је број општина (16) и у следећим групама: од 10 000 до 20 000 становника и мање од 10 000 становника.

Процењени подаци о броју становника за 2010. годину поново указују на доминацију Бањалуке чији индекс раста у посматраном периоду износи чак 1,16 (већи је забележен само за општину Пале). Од 62 општине Републике Српске у свега 14 општина је број становника благо повећан док остале бележе демографски пад. Више од 100 000 становника поред Бањалуке има само још општина Бијељина. У групи од 50 000 до 100 000 је свега 4 општине, док групу од 20 000 до 50 000 чини 14 општина. Број општина у следећој величинској категорији износи 17 док општина са мање од 10 000 становника има чак 25.

Степен централизације[16] општинске територије је такође врло разнолик и креће се у распону од 0,75 (Требиње) до свега 0,03 (Берковићи).

Поред тога што међу општинским територијама постоје огромне разлике у површини (највећа општина Бањалука је 44,4 пута већа од најмање општине Источне Илице) анализа мреже насеља Републике Српске указује и на проблеме при одређивање граница насеља и њихових саставних територија, а посебно на простору општина које пресеца међуентитетска граница (дужине око 1 150 km). За многа насеља још увек се у званичној статистици исказују укупне површине из 1991. године, или се дају приближне површине. Подаци о структури коришћења земљишта су такође неажурирани. Тренутно се ради на успостављању катастра непокретности на подручју свих општина у Републици Српској, тако да стварне површине за пограничне општине и насеља у оквиру њих можемо очекивати тек по успостављању истог, што ће у многоме допринети превазилажењу конфузије настале као последица „Дејтонских граница".

Исто тако, присутни су и проблеми у вези са географским именима насеља, како у различитим изворима и литератури тако и у законима о територијалној организацији насеља, што доводи до конфузности, у правом смислу речи, и посебно отежава праћење већине детерминанти у мрежи насеља. Многим градовима и насељима у току рата у БиХ је префикс босански замењен префиксом српски. Законом о територијалној организацији Републике Српске из 2005. године („Службени гласник РС", број: 103/05), тим општинским средиштима, градовима, и насељима префикс српски је избрисан (Српски Дрвар – Источни Дрвар, Српски Мостар – Источни Мостар, Србиње – Фоча итд.) или су добили нове називе (Српски Кључ – Рибник, Српски Сански Мост – Оштра Лука, Српски Столац – Берковићи, Српско Горажде – Устипрача, Устипрача – Ново Горажде, Српска Илица – Касиндо – Источна Илица, Српско Орашје – Доњи Жабар, и др.)

[15] На основу нове Уредбе о насељеним мјестима која чине подручје општине/града („Службени гласник Републике Српске", бр. 4/10) на територији општине Берковић се налази 20 насеља, Власенице (38), Добоја (83), Језера (11), Калиновика (71), Крупе на Уни (12), Купреса (4), Милића (54), Новог Горажда (68), Рибника (29), Соколца (96), Теслића (58), Требиња (140), Трнова (25), Угљевика (25) и Шипова (46 насеља), што укупно износи 2 745 насеља на целој територији. Наведено је условило разлику у односу на број насеља исказаних на општинском нивоу, као и укупан број насеља који је приказан у табели 1.

[16] Степен урбанизације је еквивалентан степену централизације општинске територије у свих 45 општина чији општински центри имају статус градског насеља, док преосталих 17 општина немају у свом саставу градских насеља.

ДЕМОГРАФСКА ВЕЛИЧИНА НАСЕЉА И ГУСТИНА НАСЕЉЕНОСТИ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Многа насеља у Републици Српској, посебно у зонама међуентитетског разграничења, као и на већој удаљености од макрорегионалног, субрегионалних, регионалних и општинских центара у брдско-планинским пределима, бележе континуирано смањење укупне популације. Поред демографског пражњења, нарочито од 90-их година 20. века, и уситњавање великог броја насеља, укључујући и појаву расељених (планских, насилних и спонтаних) насеља су проблеми који доводе до просторно-демографске па и функционалне неравнотеже у мрежи насеља Републике Српске.

На основу популационе величине насеља 1991. године на територији Републике Српске групи најмањих насеља (499 и мање становника) припадало је 1 953 насеља (72,4% укупног броја насеља). Осим тога, посебно треба нагласити заступљеност патуљастих насеља (са мање од 49 становника), којих је 1991. године у Републици Српској било 462 и насеља без сталних становника (19). Највећи број патуљастих насеља се налази на територији општина: Требиње (83 насеља), Вишеград (70 насеља), Калиновик (44 насеља), Рудо (34 насеља), Гацко (33 насеља), Ново Горажде (30 насеља), Рогатица (29 насеља), Билећа (22 насеља), Соколац (21 насеље) итд. Имајући у виду ратна дешавања, затим чињеницу да попис становништва у БиХ, па самим тим и у Републици Српској, није обављен од 1991. године, може се претпоставити да је данас демографска ситуација, на жалост, још драматичнија, а посебно у патуљастим насељима.

Табела 2. – Насеља Републике Српске према међународној класификацији по демографској величини 1991.

Величина насеља	Број насеља	Укупна популација
100 000 – 199 999 становника	2	278 653
50 000 – 99 999 становника	2	154 377
20 000 – 49 999 становника	5	168 927
10 000 – 19 999 становника	9	126 022
5 000 – 9 999 становника	14	101 696
2 000 – 4 999 становника	74	209 699
1 000 – 1 999 становника	240	320 367
500 – 999 становника	412	287 181
200 – 499 становника	654	219 027
50 – 199 становника	818	90 903
49 и мање становника	462	12 076
Без становника	19	-
Укупно	2 711[17]	1 127 177

Исто тако, реално је очекивање да ће се тренд уситњавања великог броја насеља као и континуираног пражњења сеоских насеља, због негативног природног прираштаја и негативног миграционог салда, наставити и у наредном периоду, као и то да ће број спонтано расељених насеља бити у порасту.

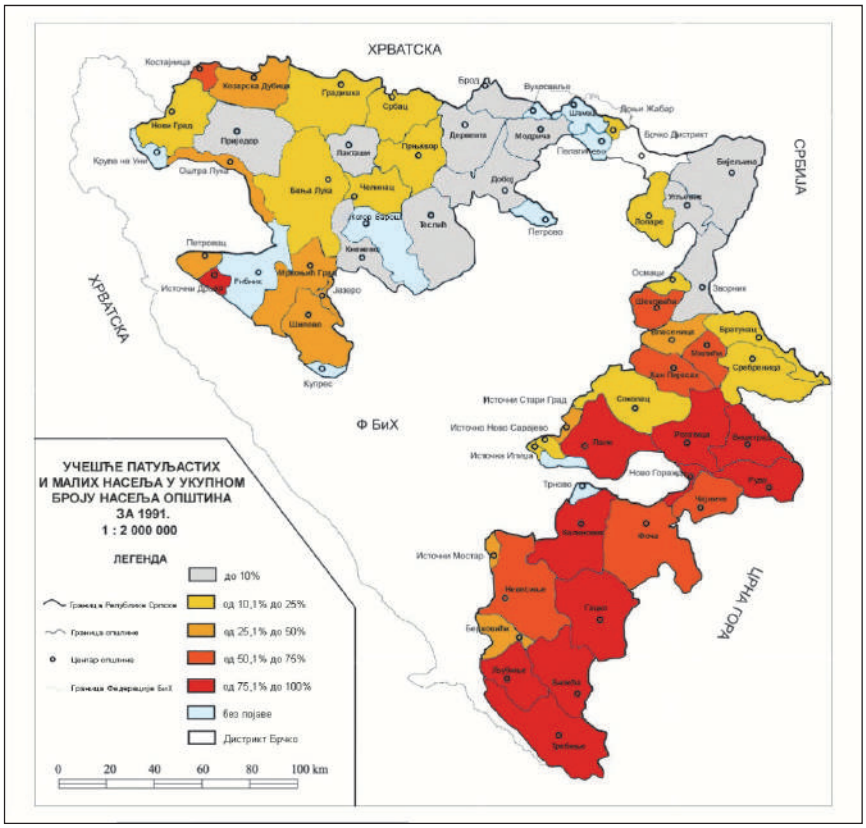
Редистрибуција становништва у Републици Српској манифестује се и у врло различитој густини насељености која је један од индикатора просторно-демографских односа и веза у мрежи насеља. Према процени за 2001. Република Српска је имала просечну густину насељености 59,5 ст/km², а 2010. године (58,3 ст/km²), што је сврстава у густо насељене просторе. Стога, према степену концентрације становништва можемо издвојити четири зоне насељености:

1. зона ретке насељености (до 11 ст/km²) обухвата седам општина (14179 становника),
2. зона средње насељености (од 11,1–50 ст/km²) обухвата 28 општина (315122 становника),
3. зона густе насељености (од 50,1–100 ст/km²) обухвата 18 општина (455445 становника) и
4. зона пренасељености (више од 100,1 ст/km²) обухвата 9 општина (648292 становника).

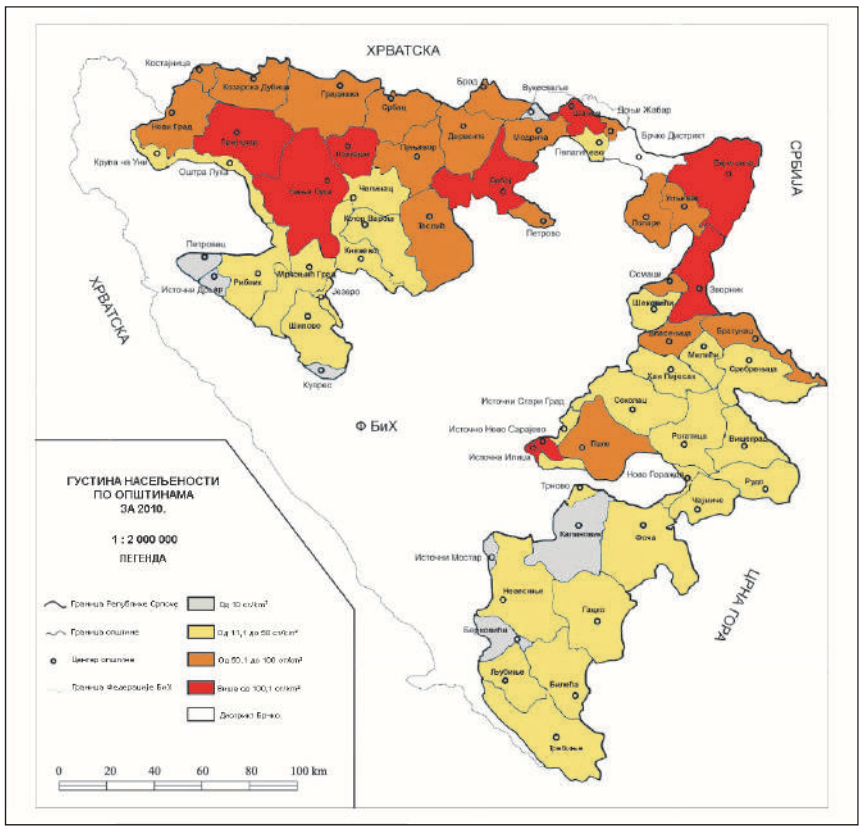
Поред наведеног и чињеница да је 64% становништва сконцентрисано у општинама западног дела Републике Српске указује на наглашену неравномерност у густини насељености. Такође, ниска концентрација становништва у пограничним просторима Републике један је од

[17] Укупан број насеља и становника у Републици Српској, наведени у табели 2, разликују се у односу на претходно изнет податак у тексту због тога што за 34 насеља нису доступни подаци јер их пресеца међуентитетска граница разграничења а и због нове Уредбе о насељеним мјестима која чине подручје општине/града („Сл. гл. РС“, бр. 4/10).

основних геополитичких проблема, а може се слободно рећи, и кључни чинилац будућих развојних процеса.

Карта 1. – Учешће патуљастих и малих насеља у укупном броју насеља, ниво општине

Карта 2. – Густина насељености 2010. године, ниво општине

МРЕЖА НАСЕЉА КАО ОСНОВ АКТУЕЛНИХ ПРЕДЛОГА РЕГИОНАЛИЗАЦИЈЕ

Мрежа насеља представља окосницу регионализације, као поступка, односно процес дезигнирања и одређивања величине и граница региона, који се заснива на хијерархији центара.

Као управљачки механизам и инструмент спровођења развојне политике и средство за постизање циља који се може дефинисати као повећање укупног нивоа развијености територије Републике Српске, односно подизање квалитета живота њеног становништва, регионализација је предмет спорења у стручним и научним круговима који се овим питањима баве. Овом проблему је била посвећивана извесна пажња, али до сагласности о најпогоднијем концепту регионализације се није дошло. Стога су уложени напори резултирали секторски детерминисаним решењима. Међу актуелним предлозима издвајамо:

1. Нодално-функционалну организацију Републике Српске (1997) аутора проф. Рајко Гњато који дефинише следеће нодално-функционалне регије: Бањалучка (21 општински центар, 719 насеља а од тога 13 урбаних, 8,9 насеља на 100 km², 655 032 становника), Добојско-бијељинска (13 општинских центара, 424 насеља а од тога 9 урбаних, 10,8 насеља на 100 km², 402 438 становника), Сарајевско-зворничка (17 општинских центара, 996 насеља од тога 15 градских, 22 насеља на 100 km², 260 452 становника) и Требињско-фочанска (11 општинских центара, 606 насеља од тога 8 градских, 15,7 насеља на 100 km², 115 116 становника) и

2. Према Просторном плану Републике Српске до 2015. године дефинисано је шест целина, са истоименим центрима: мезорегионални (Бања Лука, Бијељина, Добој, Приједор, Источно Сарајево и Требиње) и у оквиру њих четири субрегионална (Градишка, Зворник, Мркоњић Град и Фоча).

Без обзира на суштински различите предлоге регионализације који су присутни у компетентној стручној јавности Републике Српске, преовладава мишљење да је први наведени предлог у савременим развојним условима најодрживији.

Сумарно речено Републици Српској тек предстоји значајан процес формирања неопходних услова који ће у будућим стабилизованим привредним и друштвеним околностима, омогућити равномернији размештај становништва и последично делатности, односно формирање конзистентног урбаног система. Као предуслов наведеном, Република Српска ће морати да афирмише регионални ниво, односно пре свега да дефинише просторне јединице преко којих ће моћи оптимално да организује своју територију.

ЗАКЉУЧАК

Просторно-демографска поларизација се манифестује концентацијом становништва у гравитационим сферама већих урбаних центара, где примат у демографској експанзији има Град Бањалука захваљујући пре свега, водећим административним, развојним и услужним функцијама. Сличне развојне тенденције карактеришу следеће регионалне центре: Приједор, Добој, Бијељина и Требиње, а мањим делом и субрегионалне: Лакташи, Прњавор, Козарска Дубица и др. Насупрот томе депопулација егзодусног карактера одликује сеоска насеља, посебно у рубним, пограничним подручјима, а последице таквих демографских трендова су многобројне и вишеструко значајне за сагледавања стања у просторној организацији мреже насеља Републике Српске.

Имајући у виду изнете чињенице о просторној организацији мреже насеља Републике Српске и њеним основним демографским карактеристикама, као нужна решења у превазилажењу наведених проблема намеће се:

– реорганизација мреже насеља на територији Републике Српске у циљу постизања веће укупне и регионалне развијености државне територије,

– развој функција услуга и јавно-социјалне инфраструктуре, посебно у центрима нижег хијерархијског ранга односно у ретко насељеним руралним подручјима који су захваћени интензивном депопулацијом,

– примена модела децентрализоване концентрације[18] (са посебним освртом на издвајање локалних центара), којим би се одређене делатности из општинских центара дислоцирале у сеоска насеља,

– интензивирање сарадње између урбаних и руралних подручја и

– умрежавање центара различитог функционално-хијерархијског ранга.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гњато, Р. (1997). Нодално-функционална организација Републике Српске, Гласник, бр. 2, Географско друштво Републике Српске, Бањалука.
2. Група аутора (2005), Република Српска – туристички потенцијали, Завод за уџбенике и наставна средста, Источно Сарајево.
3. Зекановић, И. (2011). Етнодемографске основе политичко-географског положаја Републике Српске, Географско друштво Републике Српске, Посена издања, књ. 24, Бањалука.
4. Просторни план Републике Српске до 2015, Урбанистички завод Републике Српске, Бања Лука.
5. Стаменковић, Ђ., С. (2004). Нека актуелна питања просторне организације мреже насеља и релевантни демографски проблеми у Србији, Демографија, Међународни часопис за демографска и остала друштвена истраживања, књ. I, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд.
6. Тошић, Д., Невенић, М. (2005). Просторно планерске основе развоја мреже насеља општине Тутин, Демографија, књ. 2, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд.
7. Тошић, Д., Крунић, Н., Милијић, С., (2009). Истраживање просторне организације мреже насеља у функцији израде просторног плана општина Јужног Поморавља. Демографија, књ. 6, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд.

CURRENT PROBLEMS IN SPATIAL ORGANIZATION OF THE SETTLEMENT NETWORK IN THE REPUBLIC OF SRPSKA

DRAGICA R. GATARIĆ, ZORA ŽIVANOVIĆ

Faculty of Geography, University of Belgrade, 11000 Belgrade, Serbia

Spatial-demographic polarization is evident in the population concentration within the gravitational zones of the large urban centres of which the city of Banja Luka dominates in demographic expansion due to its leading role in providing administrative, developmental and service functions. Similar developmental tendencies are characteristic for the following regional centres: Prijedor, Doboj, Bijeljina and Trebinje, whereas in some subregional centres such as Laktaši, Prnjavor, Kozarska Dubica, etc.this tendency is less evident. On the contrary, the exodus and depopulation are typical for rural settlements, especially in the border areas. Consequences of the above mentioned demographic trends show numerous and manifold effects on the comprehension of the state of the spatial organization of the settlement network in the Republic of Srpska.

Having in mind the presented data on the spatial organization of the settlement network in the Republic of Srpska and its fundamental demographic characteristics, some necessary solutions for overcoming these problems are the following:

– reorganization of the settlement network on the territory of the Republic of Srpska with the aim of achieving higher overall and regional development of the state territory,

[18] Види: Тошић, Д., Невенић, М. (2005). Просторно планерске основе развоја мреже насеља општине Тутин, и Тошић, Д., Крунић, Н., Милијић, С. (2009). Истраживање просторне организације мреже насеља у функцији израде просторног плана општина Јужног Поморавља.

– development of the service functions and the public and social infrastructure especially in the centres of lower hierarchical status i.e. in the rural areas that are less densely populated and where the trend of intensive depopulation is present,

– implementation of the model of decentralized concentration (with special attention being paid to selection of the local centres) through which certain activities could be dislocated from the municipality centres into the rural settlements,

– intensifying of the cooperation between urban and rural areas, and

– networking of the centres possessing different functional-hierarchical status.

МИШКО МИЛАНОВИЋ,
ИВАН САМАРЏИЋ,
МИРОЉУБ МИЛИНЧИЋ,
ПРЕДРАГ МОМЧИЛОВИЋ

UDC: 502.12/.13(497.11 Beograd)

УЛОГА ГРАДСКОГ ЗЕЛЕНИЛА У СТВАРАЊУ КВАЛИТЕТНИХ ХИГИЈЕНСКИХ УСЛОВА НА ПОДРУЧЈУ ГРАДА БЕОГРАДА

Географски факултет, Универзитет у Београду, 11000 Београд, Србија

Сажетак: Праг друштвеног развоја одређене државе, као и цивилизованост једног народа, може указати на ниво хигијене савремених градова. Услови чисте животне средине се осликавају на здравље живог света и људи, а морају бити прописани од стране државе кроз нормативна акта. Ова проблематика не наилази на довољно разумевање у нашој научној и стручној јавности, па ћемо с тога изнети ставове у вези улоге градског зеленила у стварању квалитетних хигијенских услова у градовима.
У раду ће бити анализирана хигијена градског зеленила као и нормативи комуналног зеленила у граду Београду. Поред утицаја на микроклиму, зеленило има највећи утицај на људски организам. Групе зеленила као што су индивидуално, блоковско, линеарно, (бафер зоне), зеленило око здравствених установа, зеленило око фабрика, стамбено зеленило, зеленило гробља и спомен паркови, прописана су нормативним актима и одражавају се на хигијенске услове насеља.
Према нашим нормативима, у просторним плановима се предвиђају јавне слободне површине (градски тргови, пешачке зоне, ботаничке баште, зоо вртови, зеленило око саобраћајница, паркови, украсни тргови и сл.), зелени елементи дрво или жбун и приватне слободне површине (кућне баште, викенд баште, терасе и сл.). Међународни стандарди у области комунално-хигијенских услова, тачно прописују ниво озелењености (% – површина свих засада/површина града), степен озелењености (m^2/по становнику – површина свих засада по становнику) и степен задовољености (m^2/становнику – површина јавних засада по становнику). Према овим стандардима предвиђена је хигијена центра и периферије. На жалост у граду Београду, хигијена периферије је маргинализована, а планом су дефинисани комунално-хигијенски услови зелених површина за речна острва, паркове и скверове, дворедe, зелене коридоре, парк шуме, гробља и сл. Циљ овог рада је да се укаже на важност комунално-хигијенских услова у граду, а нарочито градског зеленила које је основни услов чисте животне средине.
Кључне речи: градско зеленило, хигијенски услови, град Београд.

Abstract: Prague certain state of social development, as well as the civilization of a people, can indicate the level of hygiene of modern cities. Terms of clean environment are reflected on the health of wildlife and people, and must be prescribed by the state through a normative act. This issue does not come on enough in our understanding of the scientific and professional community, and we therefore set out views on the role of urban greenery in the creation of high quality hygienic conditions in the cities.
The paper analyzes the hygiene of urban greenery and communal norms of greenery in the city of Belgrade. Besides the influence of microclimate, vegetation has a major influence on the human body. Green groups such as individual, block, linear, (buffer zones), green areas around health facilities, green areas around the factory, green housing, green cemeteries and memorial parks are regulated by the normative acts and reflect on the hygiene of the village.
According to our norms, the physical plans to provide free public areas (public squares, pedestrian areas, botanical gardens, zoos, green areas around roads, parks, ornamental squares, etc..), a green tree or shrub elements and private free areas (home gardens , cottage gardens, terraces, etc.). International standards in the field of communal hygiene, prescribing the exact level of green area (% - area of plantings / area of the city), and the degree green area (m^2 per capita - area of plantation per capita) and degree of satisfaction (m^2 per capita - public land for plantations capita). According to these standards provided the hygiene center and periphery. Unfortunately, in Belgrade, the marginalized periphery hygiene, and plans, are defined communal green areas and hygienic conditions for river islands, parks and squares, alleys, green corridors, Forest Park cemeteries and like. The aim of this paper is to highlight the importance of communal hygiene in the city, especially the urban greenery which is a basic requirement of clean environment.
Key words: urban greenery, sanitary conditions, the city of Belgrade

УВОД

Савремени градови услед великог демографског притиска и недостатка простора, али и услед високе густине насељености, немају довољно зелених површина. Изградња саобраћајница, изградња модерних грађевина, изградња лука и пристаништа и сл., утиче на смањење зелених површина у урбаним целинама, што се одражава на квалитет живљења и на здравље људи. Основни разлози постојања зелених површина у градовима су управо здравствени и хигијенско-комунални (Љешевић М., 2005). У зависности од урбанистичких решења и начина изградње, градско зеленило ће имати разнолику физиономију.

У Србији се у новије време дешава интензиван урбани развој праћен низом проблема везаних за претерану урбанизацију и упоредо са тим и деаграризацију са приметном пацификацијом руралних простора. Појавили су се градови који све више притискају природни предео што резултира новим функционалним односима у њима. То често није праћено увећањем квалитета живота грађана, већ еколошким (здравственим) али и социјалним девијацијама. Некад економска средишта, данас градови постају социоекономским проблеми. Зато се намеће потреба да се анализирају сви релевантни чиниоци квалитета живота становника, сви они који утичу на функције локалних заједница. До сада се углавном обраћала пажња на друштвене факторе квалитета живота људи и то на друштвене односе и развој привреде. Осећа се недостатак добре анализе значаја и улоге природних фактора. Они су површно разматрани јер се сматрало да су постојани и сами од себе довољни.[1]

Подручје града Београда, није у довољној мери пошумљено, нарочито око површинских копова где ревитализација јаловишта и депонија шљаке није довољно заступљена. Простор десних обала Саве и Дунава на територији Београда је једно од највећих клизишта у Европи (по неким ауторима и највеће). Засади садница одређених врста дендрофлоре имали би у овом случају, одличну превентивну улогу (Николић Б., Веселиновић М., Батос Б., Цвејић М., 2005):. Ширење и развој Београда захтева и велику бригу око градског зелинила као основног фактора здраве животне средине. Осим шума, основног регулатра квалитета животне средине, на територији Београда изузетну улогу имају и све остале зелене површине.

Наши нормативи предвиђају градске тргове, пешачке зоне, ботаничке баште, зоо вртове, зеленило око саобраћајница, паркове, украсне тргове и сл. Међутим, према светским стандардима у области комунално-хигијенских услова, где се тачно прописују нивои озелењености, Београд није ни близу 20 % обавезних зелених површина.

ГРАДСКО ЗЕЛЕНИЛО БЕОГРАДА

Укупна површина под јавним зеленилом (аде, паркови, дрвореди, сквер ови, улични травњаци, зеленило саобраћајница и стамбених насеља, парк шуме, заштитни појасеви, обале и приобаља, и др.) у 10 градских општина износи 105,41 km^2. Јавно зеленило на територији свих 17 општина заузима 209 km^2 (6,5% површине), док се шуме простиру на око 360 km^2 односно 11,2% укупне територије Београда.

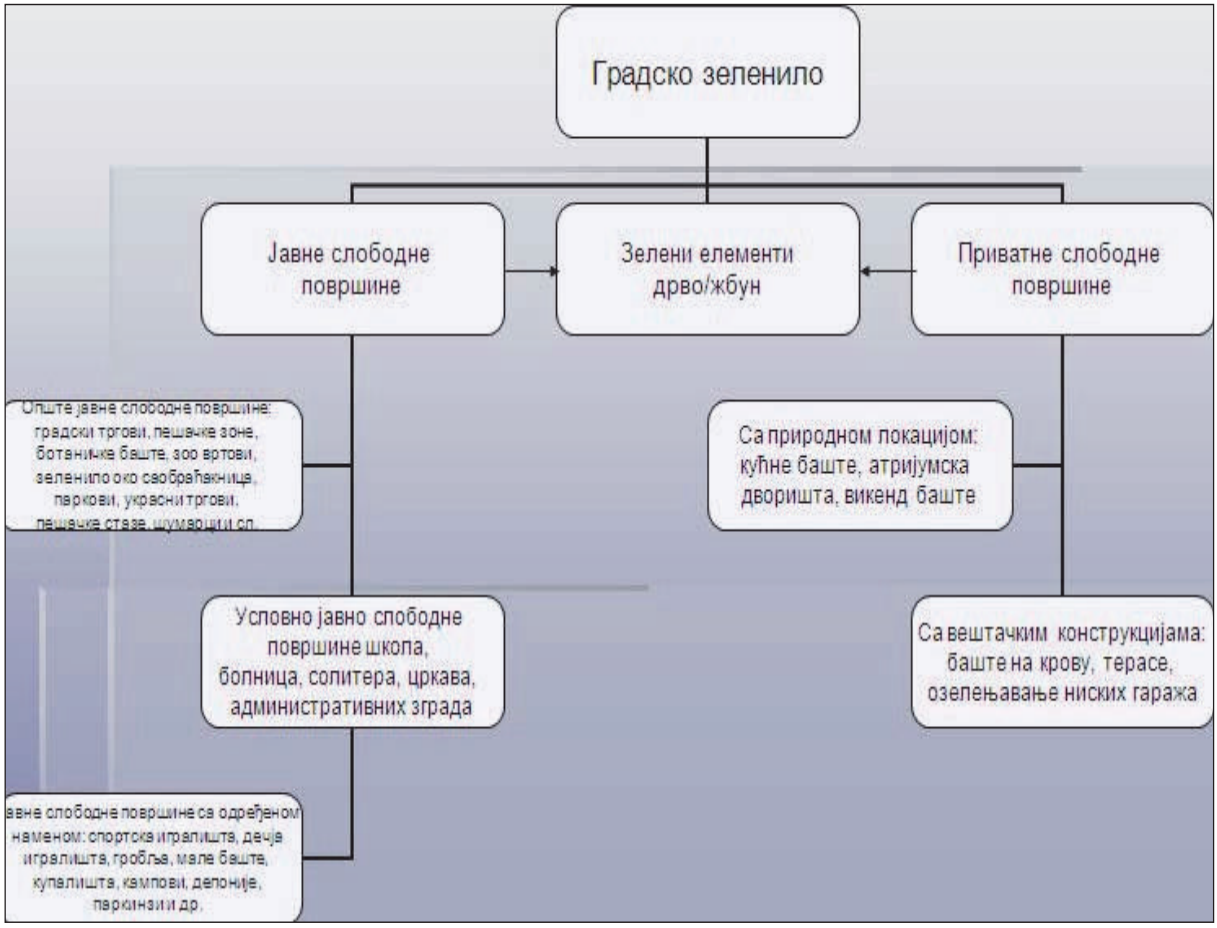
Највећи део шума на подручју града Београда којима газдује Шумско газдинство Београд на површини од 323,22 km^2, припада Посавско-подунавском шумском подручју (166,86 km^2 државних и 156,36 km^2 приватних шума). На ужем подручју града Београда (урбана средина), шумским комплексима газдују следећа предузећа: Водопривреда, пољопривредне организације, војска и манастири, ЈКП Градско зеленило, ЈП Ада Циганлија и др.[2] Ако посматрамо целокупну површину Београда и његових општина под ораницама је 57%

[1] Љешевић М., Милановић М. (2009): „Вредновање природних фактора у урбаном планирању и програмима развоја локалних заједница", ГЛАСНИК Српског географског друштва, свеска LXXXIX – број 3, Београд, 51-58.

[2] ----- (2008): Стратегија пошумљавања града Београда, Градска управа града Београда, Секретаријат за заштиту животне средине, Институт за шумарство из Београда, број 501-916/08-Г од 18. Марта 2008. године, Београд.

територије, под шумом је 19%, ливаде и пашњаци заузимају 6%, воћарске површине заузимају такође 6%, док градску површину чини 19% територије Београда.

Према намени шуме су подељене у следеће категорије: шуме са производно-заштитном функцијом, парк дивљачи, шуме са приоритетно заштитном улогом, шуме намењене рекреацији, специјални резервати природе и пределе изузетних одлика. Најпознатије шуме на простору Београда су: Авала, Кошутњак, Липовичка шума, Бањичка шума, Звездарска шума, Манастирска шума и др.[3]

Сл. 1. Форме градског зеленила према намени и приступачности – сагласно са нормативима Републике Србије

Посебну специфичност Београда чине речна острва, односно аде, од којих се посебно истичу Ада Циганлија, Велико ратно острво, Ада Хуја (вештачким путем спојена са обалом насипањем канала) и Грочанске аде. Све осим Грочанских Ада, налазе се у самом урбаном језгру и представљају оазе зеленила. Ада Циганлија се кроз године развила у туристичку дестинацију коју годишње посети више стотина хиљада људи, нарочито у летњем периоду године, и са аспекта комунално-хигијенских услова испуњава највише стандарде квалитета. Велико ратно острво које се налази на ушћу Саве у Дунав је под заштитом као предео изузетних одлика и у првом степену је заштите. Газдовање и старање је препуштено ЈКП Градско зеленило. Управо тај сегмент управљања утиче на квалитет и комунално-хигијенске услове зелених површина. Поменутом Адом Циганлијом управља ЈП Ада Циганлија и постојање службе која одржава зелене површине постижу се тражени резултати, а то је пре свега очување, заштита и развој таквих простора.

Дрвореда у ужем Београду има 619 са око 67 000 стабала (Томић З., 2004). На територији 10 градских општина (уже урбано језгро) налазе се 62 парка на 285 ha (по

[3] ----- (2009): Генерални план Београда 2021, Службени лист града Београда, број 63/09).

општинама: Стари град 6, Палилула 8, Врачар 5, Звездара 3, Савски венац 15, Вождовац 6, Раковица 1, Чукарица 3, Земун 11 и Нови Београд 4). Последњих година велики број паркова је рекунструисан и преуређен, чиме се подигао ниво квалитета животне средине у самом граду. Међу парковима потребно је издвојити Калемегдан, Ташмајдан, Хајд парк, Студентски парк, парк Мањеж и др.

Када говоримо о градском зеленилу у функција одбране, у Београду постоје појасеви зеленила које пре свега служе у сврху одбране од поплава и зеленило у деловима болничких центара где служе као заштита од буке.

Појасеви око Саве и Дунава, односно брањено подручје од високих вода, се регулише бетонским бедемима, а у појединим деловима зеленило има ту функцију. Дунавски Кеј од Земуна до Бранковог моста, од спортског центра Гале Мушкатировић на Дорћолу до Аде Хује су појасеви одбране од поплава на обалама Дунава (десна обала Дунава), док су новобеоградски блокови (и даље до Остружнице) и делови Саве у најужем центру града пределе одбране од високих вода реке Саве.

Зеленило болничких центара смањује градску буку и побољшава услове лечења болесника. Примери за то су зеленило Клиничко-болничког-центра Бежанија, затим зеленило Клиничко-болничког центра Београд и др.

Зеленило скверова и травњака није довољно развијено (осим ретких примера попут сквера на Топчидерској звезди), а решења би могла да се потраже у изгледима неких скверова попут Трга Венеција у Риму (Пјаца Венеција). Такође, неуређене површине могу бити претворене у лепе травњаке док те локације не добију коначни изглед (Маричић Т., 2005). Таква решења за травњаке и скверове би додатно допринеле естетици града, а пре свега такво решење би требало потражити за највећи и најпрометнији сквер, на Тргу Славија.

Услед све већег проблема недостатка зеленила у централним градским деловима (услед тога и најлошији услови становања и живљења), многи светски градови, а тај пример треба и Београд да следи, одлучују се за такозвано кровно зеленило - ***зелени кровови***. Кровно зеленило има позитиван утицај на животну средину града и то: повољно утиче на здравље и расположење људи, смањује се ефекат острва топлоте, задржава одређени део влаге, побољшава квалитет ваздуха, утиче на микроклиму града, смањује буку, штеди енергију и др. Такве примере можемо видети у многим градовима Европе (Барселона, Монте Карло и др.).

ЗДРАВСТВЕНА УЛОГА ЗЕЛЕНИЛА БЕОГРАДА

Приликом вредновања и оцене корисних функција којих имају шумски екосистеми и остале зелене површине, обично се издваја више фактора међу којима су најбитнији (Велашевић В., Ђоровић М., 1998):

1. Хигијенско-здравствена функција;
2. Заштита зона изворишта водоснбдевања;
3. Естетска функција;
4. Рекреативна функција (спорт, рекреација, здравствена и социјална добробит и др.);
5. Туристичка улога (потенцијално туристичке дестинације), у туристичкој понуди Београда су пределе попут Авале, Аде Цингалије и других где зеленило има доминантну улогу у одређивању квалитета животне средине;
6. Климатолошка функција (одржавање биланса кисеоника, апсорбовање штетних гасова, прашине и чађи, смањивање температурних екстрема, ветрозаштитна улога и др.);
7. Културно-историјска (спомен-паркови, гробља и др.);
8. Хидролошка функција (регулација режима подземних вода, ублажавање негативних ефеката поплава, регулација режима падавина, заштита обала и приобаља и др.);
9. Смањење нивоа буке и вибрација у животној средини;
10. Заштита педолошког покривача, геостатичка улога у одржавању стабилности падина (спречавање појаве различитих ерозивних процеса нарочито појаве клизишта и одрона и др.);
11. Шумски производи (дрво, гљиве, печурке, лековито биље, разни плодови и др.);
12. Вредност дрвета (прерађивачки капацитети) и др.

Свака од наведених функција има јако велику улогу у стварању квалитетних хигијенско-здравствених услова на територији града Београда. Заштита и ширење зелених површина (у складу са законом, потребама становништва итд.) је једно од приоритетних области деловања градске управе. У циљу очувања, заштите и унапређења стања зелених површина 2008. године је донета Стратегија пошумљавања подручја Београда, у којој се поред планова и решења за проблем шумских екосистема, јасно дају смернице за даљи развој система осталих зелених површина на територији Београда.

КОМУНАЛНО-ХИГИЈЕНСКИ УСЛОВИ ГРАДСКОГ ЗЕЛЕНИЛА У БЕОГРАДУ

Зелене површине у свакој градској средини несумњиво подижу квалитет животне средине, а такође комунално-хигијенски услови постају далеко бољи. Ради подизања квалитета животне средине одлуком Скупштине града Београда, донешена је Стратегија пошумљавања подручја Београда, ова стратегија осим мера за пошумљавање Београда, говори и о осталом градском зеленилу.

Предвиђа се пошумљавање рубних делова градских шума (Бањичка и Звездарска шума, Кошутњак и др.), а такође и предела Макиша (водоизвориште града Београда), затим и Сурчина, Ковилова, Рушња и Барајева. Значај такве акције је вишеструк. Пре свега здравствени, побољшава се квалитет животне средине, штите се зоне водоизворишта и ерозивне обале склоне клижењу, затим рекреативна, туристичка итд. Пошумљавање доприноси и стварању такозваних зелених трансверзала односно повезивање зеленила у јединствен комплекс.

Општина	1977. година		1994. година			1995. година	
	Бр. улица	Бр. стабала	Бр. улица	Бр. стабала	Дужина дрвореда	Бр. улица	Бр. стабала
Стари град	56 (100%)		62	6.000	28.390 m	62	4.747
Палилула	36 (60%)		45	4.513	21.050 m	59	3.506
Врачар	51 (100%)		52	3.600	17.930 m	54	2.968
Звездара	32 (50%)		52	4.000	22.980 m	67	3.734
Савски венац	38 (50%)		59	9.400	48.184 m	67	6.607
Вождовац	34 (50%)		44	6.500	22.350 m	44	3.835
Раковица	0 (0%)		12	1.800	6.296 m	13	1.085
Чукарица	7 (10%)		44	13.800	18.514 m	48	3.211
Земун	79 (50%)		125	11.000	60.030 m	125	9.841
Нови Београд	8 (10%)		44	16.400	76.070 m	44	13.341
Укупно	357 (48%)	27.601	539	67.013	321.794 m	619	52.875

Сл. 2. Заступљеност дрвећа у дрворедима – 10 градских општина (извор: Генерални план Београда 2021, 2009)

Последњих година је реконстрисано велики број градских паркова. Јако битно приликом реконструкције паркова јесте то што се побољшавају комунално-хигијенски услови у самом парку, а то се пре свега односи на већи број садница различитих биљних врста, сваки парк мора да испуњава услове мокрих чворова (јавни WC, већи број чесми, корпи за отпатке и др.). Јавна купатила и чесме морају бити опремљени најмодернијом опремом са сензорима итд. како би се сам физички контак смањио и превентивно избегло ширење заразе и др. Такође, јако је битно да се редовно одржава тај простор (више пута дневно да се перу јавни WC-и,

изношење смећа да се врши према потреби, за викенд када је више људи у парку да се чешће износи смеће, док осталим данима потребном динамиком и др.).

	број	Учешће у %
Укупан број	52.875	
Главне врсте дрвећа		
јавор *(Acer)*	19.282	36,5
липа *(Tilia)*	14.304	27,1
платан *(Platanus)*	7.799	14,7
кестен *(Aesculus)*	3.742	7,0
јасен (Fraxinus)	1.666	3,2

Сл. 3. Преглед актуелног стања уличног дрвећа – подаци за 1995. годину (извор: Маричић Т., 2005)

Одличан пример за то јесте парк Ташмајдан, који је реконструисан донацијом Владе Азербејџана. Парк је опремљен јавним чесмама, клупама, корпама за отпатке. Наравно зеленило је представљено засадима великог броја врста цвећа. Посебан квалитет и естетску вредност даје фонтана која у одређеним вечерњим терминима уз музику преко разгласа мења боје уз специфичан рад саме фонтане. Парк је опремљен и теренима за рекреацију најмлађих где је асфалтну подлогу заменио тартан који спречава повређивање приликом пада. Значај Ташмајдана је културно-историјски, ту се налазе различити споменици, а међу њима и споменик настрадалој деци у НАТО агресији 1999. године. Вреди истаћи, да је комплетан простор парка под видео надзором и да постоји служба која се стара о јавном реду и миру у парку. Закључак је јасан да простори у којима постоји служба која се бави управљањем и заштитом предела (Ада Циганлија, Калемегдан, Ташмајдан и др.), далеко боље функционишу него они у којима их нема.

Ипак, постоје и лоши примери управљања зеленим површинама, а обично су то предели без надзора и константног праћења стања. Проблеми који се обично јављају су услед дивље и непланске изградње (Звездарска шума - дивља градња на рубним деловима шуме), лоше комуналне опремљености (Хајд парк - недостатак јавних тоалета, чесми, корпи за отпатке и др.), немарности посетилаца (шумски простор у пределу спортског центра Шумице - поломљене клупе, уништене справе за рекреацију). Такође, требало би истаћи да је план појединих органа управе да се гради стамбени комплекс у самом центру Шумица.

Посебну пажњу на територији Београда треба посветити не толико заступљеном зеленилу скверова, кровном зеленилу и травњацима. Естетска вредност скверова и травњака би била велика, док је значај кровног зеленила све већи (плановима је предвиђено да буде заступљенији овакав вид градског зеленила).

Међународни стандарди у области комунално-хигијенских услова, тачно прописују ниво озелењености (% – површина свих засада/површина града), степен озелењености (m^2/по становнику – површина свих засада по становнику) и степен задовољености (m^2/становнику – површина јавних засада по становнику). Према овим стандардима предвиђена је хигијена центра и периферије. Побољшање комунално хигијенских услова Града Београда је управо на примени наведених стандарда.

Потребно је увести квантитативно вредновање не само зеленила већ и читавог земљишта, јер чим постоји могућност упоређивања, онда је могуће превести у одређене

квантитативне показатеље. Квантитативно вредновање се може заснивати на следећим показатељима (Љешевић М., Милановић М., 2009):

- Вредновање мерљивих показатеља (дрвна маса, површина, запремина, капацитет, дебљина стабала, дубина до које се распростире корен и сл.).
- Вредновање одредивих величина, које се могу одредити на бази даљинских снимака, како авионских тако и сателитских (нагиб, вертикална и хоризонтална рашчлањеност, експозиција терена и сл.).
- Вредновање упоредивих својстава појединих површина, када се најпре успоставља скала вредности, а та скала може бити у квантитативним показатељима (проценти, индекси и сл).

ЗАКЉУЧАК

Редовно одржавање свих зелених површина на територији града Београда је неопходно и обавезно и само на тај начин може се постићи пун ефекат у заштити, превенцији и подизању квалитета животне средине у Београду. Неопходно је успоставити и систем контроле зелених површина како би свуда квалитет комунално-хигијенских услова био као на Калемегдану или Ади Циганлији.

Јако битан сегмент управљања треба да се односи и на казнене одредбе. Кажњавањем неодговорног понашања и нецивилизованог односа према јавним добрима квалитет, естетика и уопште комунално-хигијенски услови зелених површина би у великој мери били поправљени. Таквој слици би допринела општа свест која би едукацијом мога да се поправи. Полазећи од најнижих разреда у школама најмлађи би учени на који начин да се односе према зеленим површинама и одређени напредак би сигурно постајао. Такође, сви остали морају да подигну ниво свести и да промене лоше навике.

На крају, свака намена површина има своје квалификативне и дисквалификативне природне факторе. Поједини природни фактори као на пример земљишни покривач, експозиција терена, квалитетан педолошки покривач, и сл., су само препорука за пројектовање зелених површина јер служе као опредељујући код варијантних решења.

ЛИТЕРАТУРА

1. Велашевић В., Ђоровић М. (1998): Утицај шумских екосистема на животну средину, Шумарски факултет, Београд.
2. Љешевић М. А. (2005): Урбана екологија, Географски факултет Универзитет у Београду, Београд.
3. Љешевић М., Милановић М. (2009): „Вредновање природних фактора у урбаном планирању и програмима развоја локалних заједница”, ГЛАСНИК Српског географског друштва, свеска LXXXIX – број 3, Београд, 51-58.
4. Маричић Т. (2005): Узајамни утицаји система зелених површина и укупног развоја великих градова, Магистарски рад, Београд.
5. Николић Б., Веселиновић М., Батос Б., Цвејић М. (2005): Угрожена и значајна флора у шумама на подручју Београда, Зборник радова института за шумарство, том 52-53, Београд.
6. Томић З. (2004): Шумска фитоценологија, Шумарски факултет, Универзитет у Београду, стр. 1-261., Београд.
7. ----- (2009): Генерални план Београда 2021, Службени лист града Београда, број 63/09).
8. ----- (2008): Стратегија пошумљавања града Београда, Градска управа града Београда, Секретаријат за заштиту животне средине, Институт за шумарство из Београда, број 501-916/08-Г од 18. Марта 2008. године, Београд.

ROLE OF URBAN GREEN IN CREATING QUALITY SANITATION IN THE CITY OF BELGRADE

MIŠKO MILANOVIĆ, IVAN SAMARDŽIĆ, MIROLJUB MILINČIĆ, PREDRAG MOMČILOVIĆ

Faculty of Geography, Univerrsity of Belgrade, 11000 Belgrade, Serbia

Regular maintenance of green areas in the city of Belgrade is necessary and compulsory, and the only way one can achieve the full effect in the protection, prevention and awareness of environmental quality in Belgrade. It is necessary to establish and control system of green spaces to the quality of all utility and sanitation was like Kalemegdan, or Ada Ciganlija.

Very important part of management should apply to penalty provisions. Punishing irresponsible behavior and uncivilized attitude towards public goods quality, aesthetics and overall utility and sanitary conditions in the green areas would be greatly improved. Such a picture would help the general awareness that the training could be improved. Starting from the lowest grade in school to the youngest learned how to relate to green areas and some progress would certainly become. Also, all others must be to raise awareness and change bad habits.

Finally, each area has its own purpose and qualification and disqualification natural factors. Some natural factors such as land cover, terrain exposure, quality pedological cover, and the like, are only recommendations for design of green areas because they serve as decisive for alternative solutions.

СЕКЦИЈЕ Д, Е

СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ ГЕОГРАФСКИХ НАУКА У СВИЈЕТУ И СРПСКИМ ЗЕМЉАМА

ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВЕ УНИВЕРЗИТЕТСКЕ НАСТАВЕ ГЕОГРАФИЈЕ

ДРАГИЦА ЖИВКОВИЋ,
ЈАСМИНА ЈОВАНОВИЋ

UDC: 912.43:004.9

МЕСТО КАРТОГРАФИЈЕ У РЕГИОНАЛНОЈ САРАДЊИ

Географски факултет, Универзитет у Београду, 11000 Београд, Србија

Абстракт: Информатичке и комуникационе технологије (ITC) чине витални део свакодневнице људи, доносећи револуционарне промене у свим сегментима људског деловања и представљају један од основних циљева које подржава Европска унија. У последњих пола века човечанство је постало богатије у многим наукама, теоријама, технологијама, техникама итд. Многобројна научна открића преточена су у непосредна технолошко-практична решења која у основи мењају физиономију целокупног људског рада и живота. Информатичка технологија представља јединство средстава, метода и поступака и главни генератор промена. Смисао информатичког напретка огледа се у повезивању комуникационих система држава и региона, ради интереса друштвено-економског напретка, очувања животне средине, превенције природних опасности итд.
Кључне речи: картографија, регионални развој, стратегија, сарадња

Abstract: Information and communication technology (ITC) are a vital part of everyday life of the people, bringing revolutionary changes in all areas of human activity and are one of the main objectives supported by the European Union. In the last half century, humanity has become richer in many sciences, theories, technologies, techniques and so on. Many scientific discoveries are transformed into direct technological and practical solutions that fundamentally alter the physiognomy of the whole human work and life. Information technology represents the unity of means, methods and procedures and stands as a major generator of change. The purpose of IT progress is reflected in linking of the communication systems of various countries and regions, in the interests of socio-economic progress, environmental protection, prevention of natural hazards, etc..
Keywords: cartography, regional development, strategy, cooperation

АПЛИКАТИВНОСТ КАРТОГРАФИЈЕ

”Човек је измислио карту да би могао држати свет у својим рукама” (L` Atlas du Monde diplomatique, 2006). Савремени развој и планирање људских делатности у простору није остваривo без одговарајућих картографских приказа. Од почетка међусобног споразумевања људи, у далекој прошлости па до данас, карте и картографски производи били су најпогоднији и најбржи начин чувања и приказивања просторних података. Одувек су људске активности, посебно трговина, тежиле познавању простора ширег од места боравка. У јелинистичком периоду трговци су били окренути ка Александрији. Због успостављања трговинских веза са Монголијом и Кином, проучавали су се трговачки путеви према Црном и Каспијском мору, Кавказу и даље ка Индији. Многа од ових сазнања била су позната Ератостену (Салищев К. А., 1982).

Идеја људи да информације о простору забележе и сачувају прешла је дуг пут, од пећинских цртежа до информационих система. Коришћење нових технологија и савремених база података представља императив развоја, планирања и управљања било којим сегментом друштва. Геопростор је комплексан систем повезаних појава и процеса, на које не утичу ниједне врсте граница. Његово представљање везано је за креирање модела реалног света.

Картографика је начин графичког приказивања просторних садржаја на карти, моћна метода упоредног истраживања и прегледа географских појава у простору и времену, у статици и динамици. Картографска презентација садржине карте језиком графичке комуникације је у виду карата, разноликих графикона, профила, блок дијаграма итд. (Живковић Д., Јовановић, Ј., 2007). Карте су најбољи начин за приказивање просторних садржаја и односа. Савремена

информациона средства (Интернет, Интранет) омогућавају корисницима доступност картама какву штампане карте никада нису имале.

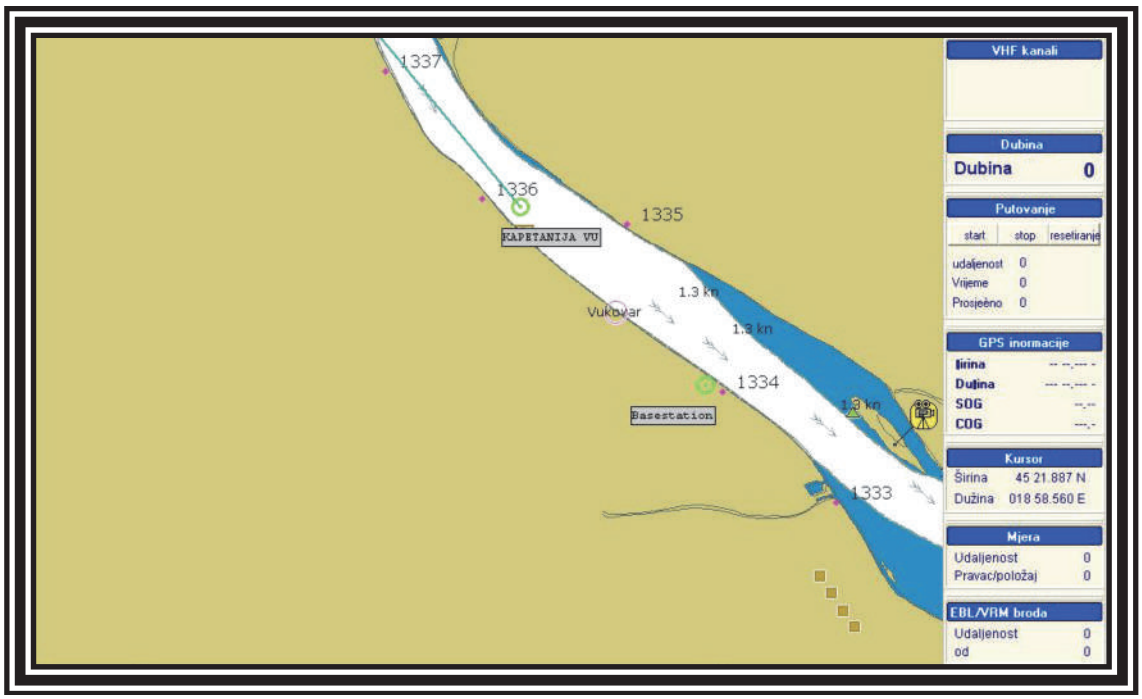
ГИС је посебна форма информационих система примењена на географске податке, рачунарски заснован алат за мапирање и анализу стања и догађаја реалних система. ГИС технологија сједињује операције с базама података, као што су упити и статистичка анализа с визуелном и графичком анализом, користећи предност мапа. ГИС обрађује просторне податке, информације повезане с положајем, омогућава повезивање активности, интегрише информације унутар система и на тај начин пружа конзистентни оквир за анализу простора. Технологија ГИС-а данас представља савремено технолошко окружење за решавање проблема управљања простором. Информација је резултат системских података (сакупљање, анализа или сумирање у смисленом облику, поређаних у логичку целину). Геоинформација је феномен директно или индиректно везан за одређену локацију на Земљи. Највећи изазови савременог света имају географску димензију: глобалну (природне катастрофе, загађења, отопљавање, откривање подручја богатих рудом, управљање инфраструктуром итд.) и локалну (катастар и земљишне књиге, екологија и анализа утицаја околине, праћење вегетације итд.) која омогућава креирање мапа, сједињавање информација, визуелизацију конкретних задатака, решавање комплексних проблема и презентовање решења. Ове могућности издвајају ГИС од осталих информационих система (Живковић Д., Јовановић, Ј., 2010). ГИС није заменио картографију већ ју је унапредио.

ЗНАЧАЈ КАРТОГРАФИЈЕ У ИЗРАДИ СТРАТЕГИЈА РАЗВОЈА

Географска информациона технологија заснива се на коришћењу и управљању геопросторним подацима и као таква представља пример компоненте информационог друштва која укључује активности у секторима на локалном, националном и међународном нивоу. Геопросторне информације користе се у свим сегментима људске активности: управљање водама, мониторинг животне средине, просторно планирање, пољопривреда и шумарство, саобраћај итд. Потреба за управљањем подацима, као заједничком међународном извору, дуго није схваћена. На пример, информације о водним ресурсима су сложене и промењљиве јер се подаци добијају на различите начине из великог броја извора и за разне намене, различитих локалних и међународних институција.

Река Дунав један је од најважнијих развојних потенцијала, идеја и пројеката усмерених ка интеграцији Европе. Дунав је жила куцавица, централна европска речна саобраћајница, а њен слив је изузетан екосистем, који захтева усаглашене међународне мере очувања и заштите (www.dunavskastrategija.rs/srp/dunav.inf.php). Ангажовање Србије у изради и остваривању циљева пројекта „Заједничка свеобухватна стратегија за земље дунавског слива“ допринеће јачању економије, побољшању билатералне и мултилатералне сарадње. Томе ће допринети и пројекат ”Data warehouse Danube waterway- D4D” (D4D- База података за пловни пут Дунава). D4D је пројекат унутар Interreg III B програма у оквиру ГИС форума за Дунав. Задатак ГИС форума је интензивнија размена географских података и боља међусобна сарадња у смислу управљања пловним путем Дунава. Али и изналажење нових начина презентовања хидрографских и хидрауличких података ради креирања дигиталне карте (www.mmpi.hr/userdocsimages/2007/D4D). То би омогућило: креирање електронске навигацијске карте за унутрашње пловне путеве према Inland ECDIS стандарду, стандардизовани приказ подручја природних и еколошких вредности. Карте које се базирају на овом стандарду једнаке су аналогним картама. Главне предности ECDIS електронских карата су:

- доступност информација о свим објектима у писаној, графичкој или видео форми;
- детаљно прегледавање карата у свим резолуцијама и размерама;
- једноставно и брзо ажурирање података;
- прегледавање детаља у размерама потребним навигатору;
- доступност информација о обалским објектима, независно од државних граница;
- прилагођеност потребама навигатора и
- могућност повезивања са радарским приказом на истом екрану.

Сл.1. Пример електронске навигацијске карте усклађене Inland ECDIS стандарду

Креирање дигиталних навигацијских карата омогућава имплементацију Речних Информационих Сервиса (РИС-а) који садрже апликације и пружају информационе услуге за унутрашњу пловидбу у Европи. Ауторизовани приступ дистрибутивној бази података омогућава државама које су укључене у пројекат одржавање локалног сервера са подацима. База података представља ће и основ за бројне додатне апликације. Поред конверзије података у навигацијске карте, на основу европског Inland ECDIS стандарда, од значаја ће бити израда апликација везаних за међудржавну сарадњу у области заштите животне средине, туризма итд.

Европска стратегија за регион Дунава не представља ексклузивност само за државе чланице већ обухвата и све земље из Процеса дунавске сарадње, што пружа велике могућности региона. Географски посматрано слив Дунава представља историјску, економску и културну везу за државе Балкана.

Међународна комисија за слив реке Саве (ISRBC) почела је припреме за пројекат „Стратегија за географски информациони систем за слив реке Саве“. Сава ГИС геопортал би требало да садржи апликације које би свим корисницима омогућио једноставан преглед и претраживање збирке општенаменских мапа, интегрисање мапа на заједничким принципима, у различите јавне сервисе који су доступни корисницима на нивоу слива реке Саве (Стратегија за Географски Информациони Систем (ГИС) за слив реке Саве за 2007-2012, Међународна комисија за слив реке Саве (ISRBC)). Пројекат има посебан значај у области заштите од поплава. Зато је урађен хидраулички модел Саве, а предвиђена је касније израда модела притока, који ће се користити за прегледно приказивање терена плављења.

Од значаја за развој и сарадњу је и Национална инфраструктура геопросторних података (NSDI) која представља интегрисани систем геопросторних података. Он омогућава корисницима да идентификују и приступе просторним информацијама, добијеним из различитих извора, од локалног, преко националног до глобалног нивоа на свеобухватан начин. Републички геодетски завод, у сарадњи са норвешком државном агенцијом за картографију и катастар Statens kartverk у оквиру пројекта „RGZ-SK Tvining projekat 2008-faza 3“ почео је активности на успостављању националне инфраструктуре просторних података у Србији (NIGP) у складу са актуелним европским иницијативама. Иницијални геопортал омогућава приступ сервисима претраживања и прегледа за одређени број метаподатака (Група аутора, 2009).

Сл. 2. Слив реке Саве

Геоинформациони системи унапредили су могућности управљања простором и повећали ангажовање влада и институција у поступку прикупљања и продаје просторних података. Владине агенције су главни прибављачи података за ГИС, али оне утичу и на национални развој. Због тога владе размишљају на стратешки начин о потреби за подацима, њиховом прикупљању и средствима којима ће понудити информације широком тржишту (Masser I., 1998). Потреба за оснивањем једног владиног тела које би се бавило питањима стандардизације и координације пројеката из области информационо-комуникационих технологија, планирањем и израдом стратешких докумената на пољу развоја информационог друштва у целини, проистекло је из регионалних и европских иницијатива. На пример, влада Републике Српске, после потписивања стратешког уговора са компанијом Microsoft 2006. године и обезбеђивањем буџетских средстава, предузела је кораке ка усвајању европских норми у циљу смањења технолошког раскорака са земљама региона и Европске уније (Живковић Д., Јовановић Ј., 2011). Крајем 2002. године усвојен је Закон о земљишним књигама Републике Српске, којим се уређује вођење, одржавање и успостављање земљишних књига, упис права на непокретности. Програм послова премера и успостављање катастра непокретности базиран је на искуству европских држава. По програму је предвиђена:

- изградња јединствене рачунарске комуникационе мреже са софтверском подршком информационом систему катастра непокретности Републике Српске,
- јединствена контрола и управљање процесима израде и одржавања катастра непокретности,
- организовање мултимедијалне презензације катастарских података итд.

У том циљу започети су послови дигитализације катастарских планова, чиме се постиже модерно вођење графичке евиденције о непокретностима и функционалније манипулише графичким подацима катастарског операта. Програм послова премера предвиђа успоставу и повезивање новог геодетског референтног система са европским референтним системом, израду модела трансформације са постојећим референтним системом, као и просторних локалних референтних мрежа и реконструкцију постојећих полигоних мрежа. Следећи корак је трансформација свих врста геодетских подлога. Резултат ће бити подаци премера у европском координатном систему са много већим нивоом тачности.

ЗАКЉУЧАК

Савремени развој комуникационе технологије омогућава бржу и интензивнију продукцију и репродукцију информација. Картографска комуникација остварује се разменом информација посредством медија у просторно, временски и тематски одређеном контексту, омогућавајући идентификацију и идентитет приказаних компонената (Јовановић Ј., 2007).

Дигитална картографија омогућује очитавање георефернцираних података у простору, као и формирање базе података за картометријску употребу при визуелизацији геопростора. Данашње потребе у области просторног планирања, пројектовања и вођења разних врста евиденција о простору захтевају примену нових технологија. Оне омогућавају добијање брзих и тачних информација и могућност повезивања и укрштања података.

Данас, у време информатичке револуције велике количине информација о простору свакодневно се прикупљају. Ниједна држава или регија не може се ограничити само на податке о свом простору. Неке делатности, као што су економија, саобраћај, просторно планирање итд., не познају административне границе. Већина европских земаља успоставила је националну инфраструктуру просторних података. Веома је важно успоставити заједнички приступ за стварање европске базе података, што условљава прихватање новог координатног система за целу Европу. Развој земаља нашег региона зависи од примене ГИС алата у стручној и информатичкој подршци развојних планова. Једна страна технолошког напретка су портали, базе података, електронски сервиси итд., а са друге стране битан је ниво образовања корисника и њихова могућност коришћења велике количине архивираних података. Зато је потребно да се и образовање усмерава у правцу нових технологија, а у складу са стандардима образовања Европске уније.

Литература

1. Гупа аутора (2009). *Геодетски журнал*. Београд: Часопис Савеза геодета Србије. Новембар-децембар 2009. стр. 5.
2. Живковић, Д. и Јовановић, Ј. (2007). Картографска транслација геопросторних података. *Зборник радова Географског факултета Универзитета у Београду*, *свеска 55*. стр. 175-184.
3. Живковић, Д. и Јовановић, Ј. (2010). Место картографије у ГИС-у и другим просторним системима. *Зборник радова са Међународног научног скупа "Територијални аспекти развоја Србије и суседних земаља"*. Дивчибаре, 29 и 30. октобар 2009. Београд: Универзитет у Београду - Географски факултет. стр. 537-541.
4. Живковић Д., Јовановић Ј. (2011). Информатичко-технолошка база − услов интеграција и економског развоја Републике Српске. *Зборник радова са_међународног научног скупа "Наука и политика". Посебна издања - Научни скупови, књига 5, том 3*. Пале, 22-23. мај 2010. Пале: Универзитет у Источном Сарајеву - Филозофски факултет Пале. стр. 7-12.
5. Јовановић, Ј. (2007). Картографска комуникација у функцији информационе и едукативне комуникације. *Зборник радова. Књ. 57*. Београд: Географски институт "Јован Цвијић" САНУ. стр. 451-458.
6. *L` Atlas du Monde diplomatique* (2006). Paris.
7. Masser, I. (1998). The First Generation of National Geographic Information Strategies. *Paper presented at SDI 98*. Ottawa, June 9-11. Ottawa.
8. Салищев, К. А. (1982). *Картография*. Москва: Высшая школа.
9. www.dunavskastrategija.rs/srp/dunav.inf.php
10. www.mmpi.hr/userdocsimages/2007/D4D

PLACE OF THE CARTOGRAPHY IN REGIONAL COOPERATION

DRAGICA ŽIVKOVIĆ, JASMINA JOVANOVIĆ

Faculty of Geography, University of Belgrade, 11000 Belgrade, Serbia

Modern communication technology development enables faster and more intensive production and reproduction of information. Cartographic communication is achieved by exchanging information through the media in the spatial, temporal and subject-specific context, allowing the identification and the identity of the components shown.

Digital cartography allows the mapping of georeferenced data in space, as well as creating a database for use in carto-metric geospatial visualization. Today's needs in the field of spatial planning, designing and managing of various types of records require application of new technologies. They enable obtaining of rapid and accurate information and the possibility to link and cross-reference the data.

Today, at the time of the IT revolution, large quantities of spatial information is collected daily. No nation or region can be limited only to the details of its own space. Some activities, such as economics, transport, urban planning and so on, do not know the administrative boundaries. Most European countries have established national spatial data infrastructure. It is important to establish a common approach to create a European database, which requires acceptance of the new coordinate system for the whole of Europe. Developing countries in our region depend on the application of GIS tools in professional IT support and development plans. One part of the technological progress are portals, databases, electronic services and so on. On the other hand, an important part is also a level of education of users and their ability to use large amounts of archived data. Therefore it is necessary to direct the education towards new technologies, and in accordance with the educational standards of the European Union.

АЛЕКСАНДРА ПЕТРАШЕВИЋ UDC: 912.43:004.9(497.6 RS)

УЛОГА ГИС-А У РАЗВОЈУ И ПРИМЈЕНИ ДИГИТАЛНЕ КАРТЕ ПРОСТОРА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Природно-математички факултет, Универзитет у Бањој Луци, 78000 Бања Лука, Република Српска

Извод: Модерна технологија омогућава брзо прикупљање, дистрибуцију и употребу географских података. Појава ГИС-а унаприједила је могућности организације, управљања и очувања просторних података јер омогућава брзо и квалитетно коришћење података тренутног стања, али и предвиђања даљег развоја. ГИС алати ажурирају информације и интегришу податке из великог броја извора: сателитски, аерофото, радарски снимци, подаци геодетског и ГПС премјера. Дигитална ортофото продукција представља рјешење за превазилажење проблема недостатака ажурних геодетских подлога. То је посебно важно за Републику Српску која је, због ратних збивања, доживјела велике промјене. Посебна предност дигиталног ортофотоа је што се може комбиновати са осталим садржајима, ДМТ и другим изворима информација за креирање фотореалистичких 3Д приказа објеката и појава у циљу сврсисходних анализа.
Кључне ријечи: ГИС, дигитална картографија, дигитална карта, Република Српска

Abstract: Modern technologies allow swift collection, distribution and usage of geographic data. The emergence of GIS has improved the organization, management and preservation of spatial data due to the rapid and worthy exploitation of the current situation data and the forecasts of further development. GIS tools update the information and integrate the data emitted from numerous resources, such as: satellite, air photos, radar shots, GPS and geodetic data. The digital ortophoto production is a great solution to overcoming issues of poorly updated geodetic background. It is of an utmost relevance for Republika Srpska, which suffered huge alterations due to the recent war. One of the advantages of digital ortophotos is that they can be combined with other tools, DMT and similar information sources for creating photorealistic 3D versions of objects and phenomena all of which are used for meaningful analyses.
Key words: GIS, digital mapping, digital map, Republic of Srpska

УВОД

Коришћењем персоналних рачунара (PC) током XX вијека дошло је до наглог развоја картографије. Примјена рачунарске технике унаприједила је техничко поље картографије, утицало је и на стварање новог односа између процеса израде карата и друштва у цјелини. Тај нови однос истакнут је чињеницом да је израда карата сада доступна сваком кориснику рачунара. Посљедице се јављају у погледу питања шта се картира, ко израђује карте, ко користи карте, те како се карте користе и израђују. Савремена технолошка револуција иде и корак даље тако што даје могућност да свако израђује карте, што значи да корисници могу правити карте које ће одговарати њиховим појединачним потребама.

ВЕЗА ДИГИТАЛНЕ КАРТОГРАФИЈЕ И ГИС-А

У ширем смислу под појмом дигитална картографија сматра се примјена рачунарске технике у картографији, што је резултирало промјену или допуну функција аналогних карата.

У ужем смислу под дигиталном картографијом подразумијева се посао на припреми и дизајнирању издавачког оргинала карте уз помоћ компјутерске технике (хардвера) и многих програма и програмских пакета (софтвера). Картографски оригинал може се презентовати на папиру уз помоћ периферних јединица као што су плотери, принтери, компјутеризоване штампарске машине и друго, или на меморијским јединицама (дискетама, CD-у, DVD-у). (Франчула, Н., 2003)

Подаци који се дају у графичком облику и презентују кориснику слични су традиционалним картографским приказима или представљају њихову замјену, а путем дигиталне картографије не губе на значају.

Постоје два основна разлога због којих је потребно урадити дигиталне производе:

1. Коришћењем рачунара производња карата је бржа и јефтинија, а ажурирање њихових података све брже и тачније;
2. Све бржи развој динамичких геоинформационих система, који снажно утичу на процес доношења одлука у војним операцијама, научним истраживањима, енергетици и другим областима значајним за развој друштва. (Франгеш, С., 1998)

За прецизније дефинисање појма дигиталне картографије и њене улоге потребно је разликовати аналогни и дигитални облик карте. Под аналогном картом подразумјева се карта рађена графичким методама и најчешће ручно; оне су углавном урађене на папиру и независно од начина којима је обављена графичка припрема за њихово цртање и штампање. Сам појам аналогни представља појаву која реално постоји, видљива је и има одређена квалитативна и квантитативна обиљежја.

Постоји неколико дефиниција дигиталне или електронске карте, нпр: „Свако ко већ користи карте имаће користи од употребе дигиталних карата; многи који нису користили карте, али који користе различите табеле, шеме и графиконе за рјешавање проблема, такође ће имати користи од употребе дигиталних карата.“ (Arlinghaus, S.L, 2000)

Упркос јасним дефиницијама дигиталне картографије као скуп метода и техника за израду карата савременим рачунарским техникама, није тако једноставно дефинисати појам дигиталне карте. Да ли је дигитална карта сваки картографски приказ похрањен у дигиталном облику, или дигитална карта се сматра само она која кориснику омогућава интеракцију, гдје корисник може одредити које податке жели приказати.

Дигитална карта је такав облик представљања одређене територије гдје су објекти, линије и површине претворене у податке, који се преко софтвера и уређаја за штампу поново враћају у аналогни облик. За то су потребни хардвер, софтвер и излазни уређаји.Значај дигиталне обраде и израде карата је у брзини рада на картама. (Љешевић, М, Живковић, Д., 2001)

Предност дигиталне картографије је у чињеници да су карте тачније и графички и дизајнерски квалитетније. Поједини (већина) аутора прави разлику између дигиталне и електронске карте.

Под дигиталном картом подразумјева се карта урађена у векторском и/или растерском облику, меморисану у меморију рачунара, уз могућност њених измјена и додавања. Електронска карта је облик намијењен претраживању и приказу информација и служи за оријентацију у простору односно за читање дигиталне карте.

Да би се аналогна карта или подаци из реалног простора претворили у дигитални облик неопходно је обезбједити довољно квалитетних информација које се могу рачунарски обрадити. Дигиталне карте се дијеле у двије групе: статичне (приказ на монитору није у покрету) и динамичне (приказ на монитору је у покрету).

Претходно изнијете чињенице говоре о изради и појму дигиталних карата, њиховим могућностима и опасностима које из њих произилазе. Међутим, дигитална карта има много предности, а и неколико недостатака и то:

Предности кориштења дигиталне карте:

- олакшано проналажење података с просторном димензијом на карти (нпр. приказ одређеног насеља, адреса или објеката поште, болнице, бензинске пумпе,...),
- олакшана израда и кориштење тематских карата, могућност избора слојева на дигиталној карти с одређеним садржајем (нпр. подаци о температури, падавинама, густина становништва, састав становништва,...),
- могућност повећавања и смањивања дијелова карте,
- могућност помицања карте према жељи корисника,

- коришћење функција хипервеза и интегралних мултимедијалних садржаја повезаних са подацима на карти (звук, слика, видео, анимација),
- дигитална карта на интернету доступна је великом броју корисника,
- дигитална карта на интернету, под условом редовног обнављања података, представља најактуелнији облик картографске визуелизације.

Поред великог броја предности коришћења дигиталне карте постоји и неколико недостатака као што су:

- недостатак лакоће у манипулацији са картом, посебно на терену (савијање, преклапање, цртање, мјерење на карти),
- лимитирање величине монитора (величина монитора),
- резолуција монитора и боје ограничавају приказивање детаља јер аналогна карта (на папиру) има веће резолуције и вјероватно већу густину детаља и информација од дигиталне карте исте размјере.

Да би се аналогна карта или подаци из реалног простора претворили у дигитални облик неопходно је обезбиједити довољно квалитетних информација које се могу рачунарски обрадити. Да се то одради неопходно је сваки податак идентификовати у простору. То се постиже преко рачунарски најпогоднијег система координата. Као најбољи показао се Гаус-Кригеров координатни ситем у километарској мрежи. Подаци у графичком облику могу се добити на сљедеће начине:

- дигитализацијом постојећих планова и карата,
- аутоматским очитавањем мјерења са терена (GPS),
- аутоматским уносом координата геодетских тачака,
- аерофотоснимањем,
- сателитским снимањем итд.

Географски подаци се обично описују као подаци који имају двије компоненте: појаве у реалном свијету које се прате и просторну локацију појаве.

Подаци у простору су информације повезане са одређеном локацијом. Појаве које се изучавају морају прво бити лоциране, односно мора бити дефинисана позиција, а тај процес се назива георефернцирање. Обавља се на тај начин што се сваком ентитету додјељује x и y координате из одабраног координатног система. Координате се могу задати са двије или три просторне димензије, а могу садржати и временску димензију. (Кукрика, М., 2000)

Код дигиталних карата постоје два нивоа: геометријске и картографске јединице. Односно, да би се географски ентитети могли представити потребна су знања из картографије и геометрије. Ове две компоненте неопходне су за добру организацију података. Геометријске јединице су просторни геокодирани објекти, представљени на три начина: као тачке, линије и полигони.

У разумијевању картографије некада и сада постоји мала разлика, у прошлости је постојала јасна веза између аутора карата и корисника, док данас коришћењем савремених технологија све већи број људи користи своје картографске способности и тако постају аутори карата, а не само корисници. Ако се садржај географских и топографских карата дигитализује и у дигиталном облику сачува уз потпуну компјутерску подршку, веома је значајно за развој дигиталне картографије, али је још значајнији за проширивање могућности истраживања и представљања простора. Циљ није само дигитализовати географску и топографску карту, односно превести је у дигитални облик, циљ је формирати топографско-картографску базу података у којој је креиран посебни модел просторних података.

УЛОГА ГИС-А У РАЗВОЈУ И ПРИМЈЕНИ ДИГИТАЛНЕ КАРТЕ

„За многе апликације (примјене) географских информација карте могу да служе за комуникационе сврхе као идеална средства за идентификацију објеката за одређене намјене и за разумијевање просторних закономјерности.“ (Jones, C., 1999)

Географски информациони систем је систем за прикупљање, складиштење, провјеру, интегрисање, манипулацију, анализирање и излагање (презентовање) података који се просторно односе на Земљу, што подразумијева укључење просторно референцираних компјутерских база података и одговарајућих апликационих софтвера.“ (Elzakker, C., 1993) Географски информациони системи све више ће преузимати и проширивати улогу складиштења података свих врста и формата. Када се просторни подаци представе у дигиталном облику много је једноставније и брже вршити најразличитије обраде, многобројне анализе за различите потребе, као и њихово константно ажурирање.

У контексту географских информационих система - ГИС-а, појединачна карта може се схватити као једна или више скоро неограничених могућих визуелних симболизација ускладиштених и на различите начине обрађених просторних података. Географски информациони системи, као развијени информациони системи са изузетном компјутерском подршком, отварају изузетне могућности за визуелизацију и истраживање свих врста просторних података на нове начине, или на начине да је вријеме прескупо да се као у прошлости непотребно троши на аналогне карте. (Jones, C., 1999)

Оваква врста истраживања просторних података помоћу карата у оквиру Географских информационих система од изузетне је важности и посебно се наглашава када су у питању могућности интерактивних веза између карата.

Основних неколико потенцијалних предности ГИС-а, давне 1983. године истакао је Данџермонд и то:

- ГИС омогућава детаљније и комплексније типове анализа, као и већу обухватност аналитичких процеса, што није случај приликом примјене мануелних метода,
- ГИС даје аналитичке резултате много брже и са механичком тачношћу ГИС технологија омогућава коришћење симулационих модела. Послије тога корисник може да користи компаративни метод како би сагледао и упоредио разултате добијене посматрањем појаве са резултатима добијени моделовањем,
- ГИС омогућава брз и компактан начин чувања података,
- ГИС намеће униформност процедура које се лако могу понављати,
- ГИС подстиче интеграцију података, просторне анализе и доношење одлука у заједнички информациони процес,
- ГИС допушта приступ и коришћење ширег спектра података, а истовремено рјешава проблем неспојивих података. (Lander, R., Shaw, K., Abdelguerfi, M., 2002)

Способност географских информационих система да изведе интеграцију података отвара велике и разноврсне могућности за преглед, анализу и презентовање одређених података. Могуће је приступити табеларним подацима преко карте или се може креирати (саставити) карта базирана на информацијама у табеларном облику.

Постоје три карактеристике ове везе:

1. Један за један веза је углавом између слојева (лејера) на карти и поља у табели атрибута слојева.
2. Веза између слојева и поља у табели остварена је углавном кроз јединствени идентификатор везан за сваки слој.
3. Јединствени идентификатор физички је похрањен на два мјеста: у фајлу садржаних x, у координатних парова и са одговарајућим пољем у табели атрибута слојева. Број слоја омогућава придруживање атрибута са координатама слојева и то на тај начин што везује једно по једно поље координата и поље атрибута. Када се једном ова веза успостави може се креирати карта са раздвојеним атрибутским информацијама или карта заснована на атрибутима похрањеним у табели атрибута картографских слојева.

МОДЕЛИ И СТРУКТУРА КАРТОГРАФСКИХ ПОДАТАКА У ГИС-У

Организовање карата у бројеве има пресудан утицај на начин којим селектујемо, чувамо и користимо податке, односно карте у ГИС-у. Постоје бројни начини како конвертовати визуелну или одштампану карту у низ бројева. Током година, програмери географског

информационог система развили су бројне начине како карте конвертовати у бројеве. Разлика између ових начина није мала и то не само због различитих врста фајлова и потребних кодова, већ и због самог начина на који посматрамо и схватамо податке ГИС-а. Веза између тога како се замишља изглед онога са чиме се ради и ставрним бајтима и битима у компјутеру је управо та критична тачка нашег разумијевања ГИС технологије. У компјутеру подаци су смјештени у физичкој структури која је прилично очигледна, односно она није само начин како се меморија или РАМ компјутера користи већ и сам начин како се фајлови и директорији смјештају и приступају картама и информацијама атрибута. На физичком слоју, карта је уствари подијељена на низ бројева који су смјештени у фајлове компјутера. Смјештање бројева се врши на два алтернативна начина, код првог начина сваки број је сачуван у фајл и кодиран у бинарне записе или бите, док је код другог начина кодирања бројева у фајлове сваки број третиран као један по један децимални број, односно то је исти начин као што радимо са текстом стављајући симболе.

Због потребе за највећом могућом тачношћу и поузданошћу у идентификацији просторних веза и односа између географских објеката, појава и процеса од велике важности су картографски продукти у ГИС-у, јер су они резултат сложеног процеса картографског моделовања подржаног адекватним софтверима.

Картографски продукти ГИС-а најважнији су, јер су картографски модели најпогоднији за хијерархијско организовање просторних података. Картографски слојеви основа су за моделовање садржине различитих врста карата. Велике су могућности аутоматског процесирања података унутар сваког картографског слоја и практично теоријски неограничен број преклапања и комбиновања слојева. Ограниченост се огледа у захтијеву да карта буде прегледна и читљива.

Интерактивна графика омогућава да карта може бити повезана са некартографским приказима (као што је статистика) придруженим картираним подацима. Карте такође могу бити схваћене као моћни облик корисничког интерфејса широког обима извора информација. За убрзање рада на картама пожељно је директно користити податке које дају многобројни сателити који круже у Земљиној орбити, као и GPS системи. На овај начин интерактивне карте имају све ширу примјену и све се чешће користе и у јавним информационим системима и мрежним информационим системима као што је WWW.

Луис Гај каже: „Карте су уобичајено употребљаване као примарни инструменти за навигацију, истраживање и откривање. Данас оне постају инструменти интерактивне компјутерске навигације. Ови модели свијета трансформишу се у свијет модела. Карте чији се системи инкорпорирају у структуру (архитектуру) простора укључују не само његову организацију већ и начин коришћења, презентовање и симулацију тих процеса. Другим ријечима, ми ћемо бити навигатори кроз знање. Карте пружају изузетан динамички систем учења (сазнавања). Метафоре путовања и географског истраживања могући су на мултимедијалним системима од када смо открили нове „континенте“ мулти осјетљивих језика.“ (Guay, L.A., 1990)

ТРАНСЛАЦИЈА ГЕОПОДАТАКА ИЗ АНАЛОГНОГ У ДИГИТАЛНИ ОБЛИК

„Картографска транслација није једноставан процес превођења геопросторних података у друге видове информација, већ мултикомуникациони систем. Транслација података примарно се врши у оквиру структуре садржине карте“. (Живковић, Д., Јовановић, Ј., 2007)

Аналогна карта била је једино средство за визуелни приказ података о простору а легенда, као саставни дио карте, пружа додатна објашњења и класификацију елемената на карти, служећи као кључ за повезивање непросторних атрибута са просторним објектима.

Карте се мијењају - од крајњег производа, који даје просторне информације до привременог производа који олакшава визуелно размишљање. Рачунари су 60-тих година XX вијека коришћени као помоћ у изради папирнатих (аналогних) карата. У протекле двије деценије, као резултат развоја компјутера и информационо-комуникационих технологија, картографија је доживјела огромне промјене. Њен убрзани развој утицао је на настанак нових дисциплина, међу којима се посебно истичу рачунарски подржана картографија и ГИС.

Комбинацијом аутоматизованих картографских и информационих система омогућава се превођење језика карте у један од језика управљања. Појава технологије геоинформационих система унаприједила је могућности управљања просторним подацима.

„Дигитална картографија утицала је на промјену и допуну функција аналогних карата. Више се не говори о дигиталној револуцији него о дигиталном свету и дигиталној транзицији.“ (Живковић, Д., Јовановић, Ј., 2007). Дигиталном обрадом и израдом карата омогућава се квантитативна и квалитативна цјеловитост система различитог нивоа организације података. „Значај дигиталне обраде и израде карата, као информационог комплекса просторно-временски координиране базе података о геосистемима различите сложености и територијалног обухвата, огледа се кроз потребу за тачном, потпуном, сложеном, вишекомпонентном и квалитетном информацијом.“ (Јовановић, Ј., 2007)

ГИС се може сматрати посебном научном дисциплином и технологијом, чије компоненте омогућавају рад са подацима о простору:

- прикупљање података о простору са географских карата, аерофото-снимака; сателитских снимака и др;
- представљање података о простору и њихово меморисање у базу података;
- уношење, обрада, ажурирање и управљање подацима у бази података;
- анализа података на основу урађених аналитичких модела;
- приказивање података о простору у графичком, табеларном, текстуалном или неком другом облику;
- повећање и смањење дијелова карте (зумирање);
- помјерање карте и приказивање изабраних дијелова;
- коришћење функција хипервеза и интегрисаних мултимедијалних садржаја повезаних с подацима на карти (слика, звук, видео, анимација);
- приступ интернет картама свим корисницима;
- коришћење најажурнијих карата на интернету. (Кукрика, М., 2000)

“Транслација геопросторних података, који су у ГИС-у приказани тачкама, линијама и полигонима, врши се кроз два модела података: растерских и векторских. Растерски модел података заснива се на подјели дијела реалног свијета на правилну мрежу ћелија једнаког облика. У векторском моделу тачке се представљају координатама у одговарајућем координатном систему, линије као низ тачака а полигони линијама и њиховим границама.“ (Кукрика, М., 2000)

Могућност чувања података и интернет увели су картографију у еру мултимедија. Према Петерсону (Peterson, M.P., 1999) мултимедијска картографија заснива се на пет начела:

1. аналогне карте не могу се такмичити са интерактивним картама у приказу и комуникацији просторног и динамичког свијета;
2. интернет је убрзао дистрибуцију карата, а интерактивне карте омогућавају кориснику мјењање перспективе, пројекције, степен детаљности, ажурирање;
3. многи корисници имају проблем у коришћењу аналогне карте, па је рјешење у коришћењу интерактивних мултимедија;
4. суштинска вриједност мултимедија је у побољшању преноса информација и знања;
5. обавеза картографа да просторне информације просљеђује до што већег броја корисника.

Дигитална картографија омогућава очитавање георефернцираних података у простору, као и формирање базе података за картометријску употребу при визуелизацији геопростора. Док је у конвенционалној картографији карта била само база података, данас је карта пројекција конкретног погледа на ГИС базу у задатом тренутку времена.

Савремене потребе за различитим анализама, симулацијама и визуелизацијама захтијевају транслацију геопростора у тродимензионални и четвородимензионални модел. Већина геоинформација данас је представљена у 2Д моделу, јер су настали на основу дигитализације постојећих карата. Приказивање тродимензионалних објеката на

дводимензионалном моделу омогућује се примјеном софтвера за визуелизацију, алатима за приказ у 3Д моделу, са допуном потребних георефернцираних елемената, како би се омогућило приказивање мноштва података који у реалном времену пристижу из различитих извора.

Користећи савремену дигиталну технологију могуће је симулирати изглед било којег дијела Земље, за одређени временски пресјек у прошлости, садашњости и дјелимично у будућности. Дигитални просторни подаци постаће дио свакодневних информација.

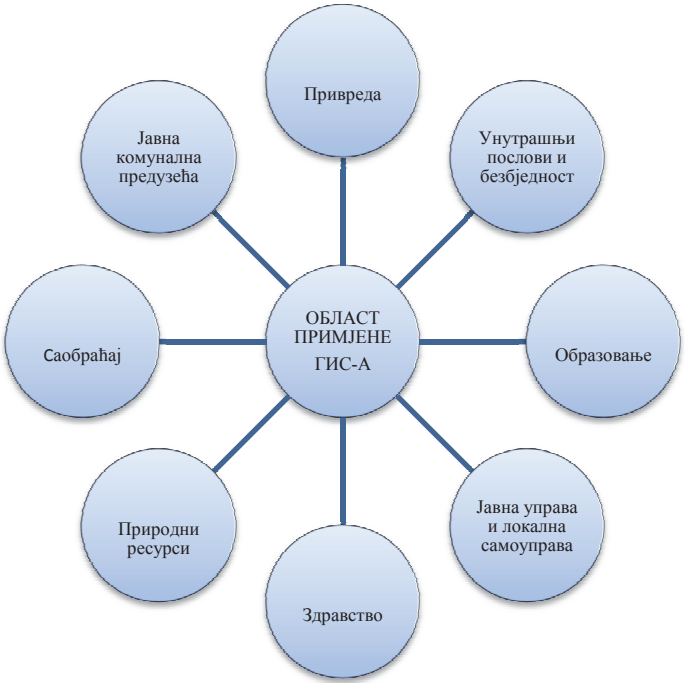
ПРИМЈЕНА ДИГИТАЛНИХ КАРАТА НА ПРОСТОРУ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

Примјена ГИС-а присутна је у бројним сегментима човјековог живота и рада, укључујући просторно и регионално планирање, архитектуру, геологију, геоморфологију, географију, даљинску детекцију, хидрологију, као и у бројним академским, истраживачким и државним институцијама. Имајући у виду различите апликације, веома је тешко дефинисати појам географског информационог система.

Дигитална картографија заједно са ГИС-ом пружа географији бројне могућности, нпр. напредније просторне анализе и синтезе, убрзавање и једноставнију (с техничке стране) израду тематских карата, повећање квантитета већ израђених тематских карата, у географском образовању кроз све нивое (израда дигиталних карата као дио процеса спознавања односа у простору, лакше разумијевање апстрактних појмова у геопростору помоћу нових технологија геовизуализације, мултимедије, анимације, тродимензионалног моделовања,...).

Могу да их користе институције и предузећа која се на било који начин баве простором, односно управљањем и експлоатацијом просторних објеката: урбанизам, грађевинско земљиште, путна или жељезничка мрежа, водовод, канализацију, електродистрибуција, дистрибуција гаса, телеком, топловод, екологија, зеленило, пољопривреда, шумарство...

Пошто се Република Српска јасно опредијелила ка европским интеграцијама, Влада Републике Српске подржава и подстиче развој свих организација, како би на адекватан начин одговориле потребама грађана и Европске уније. У вези с тим, у децембру 2007. године Влада Републике Српске основала је агенцију за информационо друштво Републике Српске (АИДРС), као орган задужен за координацију и праћење развоја информационог друштва Републике Српске, чији је задатак да координише развој информатике и Интернета у сарадњи са другим надлежним органима у јавној управи, здравству и школству.

Планирани пројекти су: електронско потписивање, електронско пословање, електронски документи као правно ваљаног, електронско здравство, електронско образовање..... Неки од ових пројеката су у потпуност завршени, неки су у фази израде, неки тек у плану.

- електронска Српска (e Srpska) – АИДРС;
- дигитализација катастарских планова, уређење, вођење, одржавање и успостављање земљишних књига, упис права у непокретности - Републичка управа за геодетске и имовински правне послове;
- под покровитељством Владе Републике Српске, Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде, Пољопривредни институт Бања Лука, у пројекту „Основа заштите, коришћења и уређења пољопривредног земљишта РС као компоненте процеса планирања коришћења земљишта" (у ГИС-у израђено 16 карата - геолошке, педолошке, ерозије, шумски покривач...);
- Организација "BiH MAC" (означавање и уклањање мина са ратних подручја), која покрива и простор Републике Српске, направила је дигитализовану карту и минских подручја Републике Српске као дијела Босне и Херцеговине;
- Урбанистички завод Републике Српске при изради Просторног плана предвидјео је да у графичком дијелу плана буду обрађене 24 тематске цјелине, гдје су урађене 63 дигиталне карте
- Урбанистички завод Републике Српске почео је 2002. године на пројектима израде дигиталног терена слива Требишњице и Врбаса.
- Урбанистички завод 2004. године учествовао је у пројекту "Одрживи развој кроз еко туризам" гдје су израђене карте подручија планине Вележ и слив ријеке Пливе,
- Пројекат "Бањалука-град информатике" Стратегија развоја града Бањалуке, 2008.

ЗАКЉУЧАК

Већина информационих система садржи податке о географским одредницама, које су утицале на настанак и развој ГИС-ма. ГИС је мултидисциплинарна област у којој свака заинтересована дисциплина покушава да разријеши своје најсложеније проблеме. Не постоји универзалан ГИС. Идеја је да на националном нивоу треба створити ГИС, којим ће се ријешавати проблем управљања простором једне земље, још увијек је тешко остварљиво. Универзална је само технологија ГИС-а, која омогућава да се неки сродни просторни проблеми рјешавају на сличан начин. Примјена ГИС технологија може се посматрати у сфери пројектовања, одлучивања, образовања и за објашњавање догађаја, предвиђања исхода и планирања стратегија.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Arlinghaus S.L.: **Practical Handbook of Digital Mapping - Terms and Conceps**, CRC Press Inc., Boca Raton, Florida, US, 1994.
2. Van Elzakker C.P.J.M.: **The use of electronic atlases**, Procedings of thr seminar on Electronic Atlases, Lorand Universizy, Budapest, Hungary, 1993.
3. Guay L.A.: **Multimedia Atlas**, National Atlas Information Services Opportunities Seminar, Ottawa, Canada, 1990.
4. Живковић Д., Јовановић Ј.: **Картографска транслација геопросторних података**, Зборник радова Географског факултета, свеска LV, Београд, 2007.
5. Јовановић Ј.: **Картографска комуникација у функцији информационе и едукативне комуникације**, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић" свеска. 57, 2007.
6. Jones C.: **Geographical Information Systems and Computer Cartography**, Longman, Harlow, England, 1999.
7. Кукрика М.: **Географски информациони системи**, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2000.

8. Lander R., Shaw K., Abdelguerfi M.: **Mining spatio-temporal information systems**, Kluwer Academic Publishers, London, 2002.
9. Peterson M. P.: **Elements of multimedia cartography**, Multimedia cartography, 1999.
10. Frangeš S.: **Grafika karte u digitalnoj kartografiji**, Geodetski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, doktorska disertacija, Zagreb, 1998.

ROLE OF GIS IN THE DEVELOPMENT AND APPLICATION OF DIGITAL MAPS OF REPUBLIC OF SRPSKA

ALEKSANDRA PETRAŠEVIĆ

Faculty of Natural Sciences and Mathematics, University of Banja Luka, 78000 Banja Luka, Republic of Srpska

Most information systems contain data on geographic settings that affected the origin and development of GIS. GIS is a multidisciplinary field within which other similar fields of expertise are trying to solve the most complicated issues. There are no universal GIS. There are still some obstacles to an idea that GIS should be created at the supranational level in order to meet the needs of one country's management. The only thing that is universal is the GIS technology, which enables some similar spatial matters to be solved in a similar manner. The application of GIS technology can be viewed within the sphere of designing, decision making, education, event account, outcome prediction and strategy planning.

МИРЧЕТА ВЕМИЋ,
СУЗАНА ЛОВИЋ

UDC: 912.43:929 Dedijer J.

КАРТОГРАФИЈА ЈЕВТА ДЕДИЈЕРА

Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, 11000 Београд, Србија

Апстракт: Познато је из више научних извора да се Јевто Дедијер, знаменити српски, јужнословенски и балкански географ са краја 19. и почетка 20. века, у свом кратком животном и научном добу, бавио и картографијом. Као један од најближих сарадника и следбеника Јована Цвијића, са сличним школовањем и по угледу на њега, Дедијер се трудио да резултате својих истраживања запише и литерарно и картографски, у чему је имао успеха. У овом раду се анализирају главни картографски радови Јевта Дедијера.
Кључне речи: картографија, карта, Јевто Дедијер, Херцеговина, Југословенске земље

Abstract: From several scientific sources it is known that Jevto Dedijer the famous Serbian, South Slavic and Balkan geographer from the 19th and beginning of 20th century, in his short life and scientific age, dealt with cartography. As one of the closest associates and followers of Jovan Cvijic, with similar education and modeled on him, Dedijer tried to record the results of his research both literary and cartographic in witch he had success. This paper analyzes the main cartographic works of Jevto Dedijer.
Key words*:* cartography, map, Jevto Dedijer, Hercegovina, Yugoslav country

УВОД

Јевто Дедијер (1879–1918) је свакако један од познатих и признатих српских, јужнословенских и балканских географа, који је својим научним радом и доприносом задужио садашње и будуће географе ових простора, због чега треба да му се чешће истраживачки враћају и анализирају његову вишестраност и ширину захвата проучавања, како у делу физичке тако и друштвене географије, затим његовом научном приступу и методологији кроз коју се види упорно инсистирање на изради општих и разних тематских карата и скица. Картографска остварења Јефта Дедијера, иако не тако бројна, одавно су запажена од стране географа а посебно картографа, јер су својом прегледношћу и акрибичношћу високо оцењена а сам тим и добила на значају, тако да се Дедијер у картографској литератури наводи као један од првих научних картографа у Срба и јужнословенских народа.

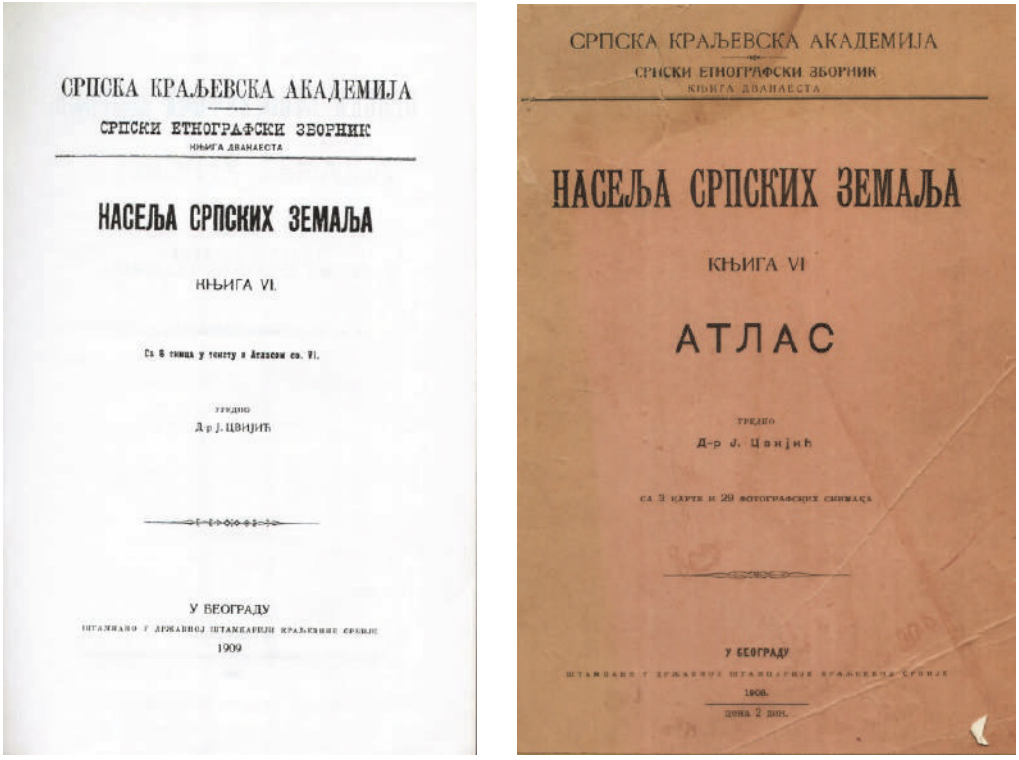
Дедијер је живео, школовао се и бавио научним, просветним и културним радом у једном веома тешком и сложеном времену, бременитом историјским превирањима и ратовима на Балкану, укључујући и Први светски рат, на прелазу из 19. у 20. век, што је свакако на њега оставило разне последице, и коначно на видљиву краткоћу његовог животног и радног века. Познато је да је Дедијер још као гимназијалац, запажен од Јована Цвијића, следио његова упутства и пут школовања и да је по завршеном докторату у Бечу (1903) и објављеном антропогеографском студијом Херцеговина (1909) постао и његов сарадник, као његов први доцент на Географском заводу у Београду. О великом научном делу Јована Цвијића и његовом друштвеном и културном утицају на територији Балкана и окружењу написано је више књига, док је Јевто Дедијер, иако заслужено, тек недавно 2009. године, добио прву биографску монографију од проф. др Милована Пецеља (Пецељ,2009).

О картографским радовима Јевта Дедијера може да се говори врло непосредно кроз анализу објављених и до сада сачуваних радова, као и на основу биографских и других података о околностима у којима је он живео, радио и стварао. Основна карактеристика његове картографије, је есенцијалност, конкретизација и неодвојивост од географије, односно представља географски најочигледнији и најсавршенији израз и постојање.

ДЕДИЈЕРОВ АТЛАС

Разматрајући развој картографије јужнословенских земаља у 19. веку и до Првог светског рата, а у оквиру тога и стање картографије Србије, Никола Радошевић из Војногеографског института у Београду (ВГИ), је пре скоро 40 година уочио и истакао допринос сваког појединца из тог времена. Наводећи их хронолошким редом: „Владимир Карић (1848–1893), Јован Цвијић (1865–1927), Стеван Бошковић (1868–1957), Драгутин Дероко (1877–1946), Радоје Дединац (1880–1913), Јевто Дедијер (1879–1918) и др.“ Радошевић је закључио: „Они су израдили велики број школских зидних карата и атласа, прегледних карата, карата уз текстове у разним географским делима итд.“ (Петерца и сар., 1974). Из овог навода види се да је Дедијер стављен у сам врх, тј. у ред са Цвијићем који је био зачетник и носилац научне картографије у нас, као и Бошковићем, који је остварио највеће успехе у области инжењерске картографије у Србији а касније и Југославији.

Дедијеров савремени биограф М. Пецељ сачинио је библиографију његових сачуваних дела, наглашавајући да се посигурно зна да знатан део његових рукописа, међу којима је била и завршена књига под насловом „Босна – антропогеографска студија“ спаљено или нестало за време Првог светског рата. Од укупно 34 библиографске јединице и 9 огледа, оцена и приказа Пецељ је као посебну издвојио само „Карту Југославије 1.1.000.000“, а остале је сматрао саставним делом литерарних радова (Пецељ, 2009). Као Цвијићев најближи сарадник и следбеник Дедијер је био потпуно уклопљен у сва његова истраживања, методологију и праксеологију што се свакако односи и на израду карата, атласа као и картографских скица. У то време Цвијићеве карте биле су познате и признате као научни радови, а посебно место и значај имала су „два велика атласа у издању Српске Краљевске Академије Наука (1902). То су „Геолошки Атлас Македоније и Старе Србије“ (8 листова) и атлас „Језера Македоније, Старе Србије и Епира“ (10 карата). Та 1902. година може се сматрати годином уласка српске картографије у Академију наука“ (Вемић, 2007). Управо по угледу на те Цвијићеве атласе, и Дедијер је своје прве карте, везане за антропогеографску студију „Херцеговина“ у издању Српске Краљевске Академије сабрао и заједно са фотографијама објавио у виду атласа, као посебан прилог (Дедијер, 1909).

СРПСКА КРАЉЕВСКА АКАДЕМИЈА

СРПСКИ ЕТНОГРАФСКИ ЗБОРНИК

КЊИГА ДВАНАЕСТА

НАСЕЉА СРПСКИХ ЗЕМАЉА

КЊИГА VI.

Са 6 скица у тексту и Атласом св. VI.

УРЕДИО

Д-р Ј. ЦВИЈИЋ

У БЕОГРАДУ

ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

1909

СРПСКА КРАЉЕВСКА АКАДЕМИЈА

СРПСКИ ЕТНОГРАФСКИ ЗБОРНИК

КЊИГА ДВАНАЕСТА

НАСЕЉА СРПСКИХ ЗЕМАЉА

КЊИГА VI

АТЛАС

УРЕДИО

Д-р Ј. Цвијић

СА 3 КАРТЕ И 29 ФОТОГРАФСКИХ СНИМАКА

У БЕОГРАДУ

ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

1908.

цена 2 дин.

Скица 1. Корице књиге и атласа „Насеља српских земаља“, књ. 6. (Херцеговина)

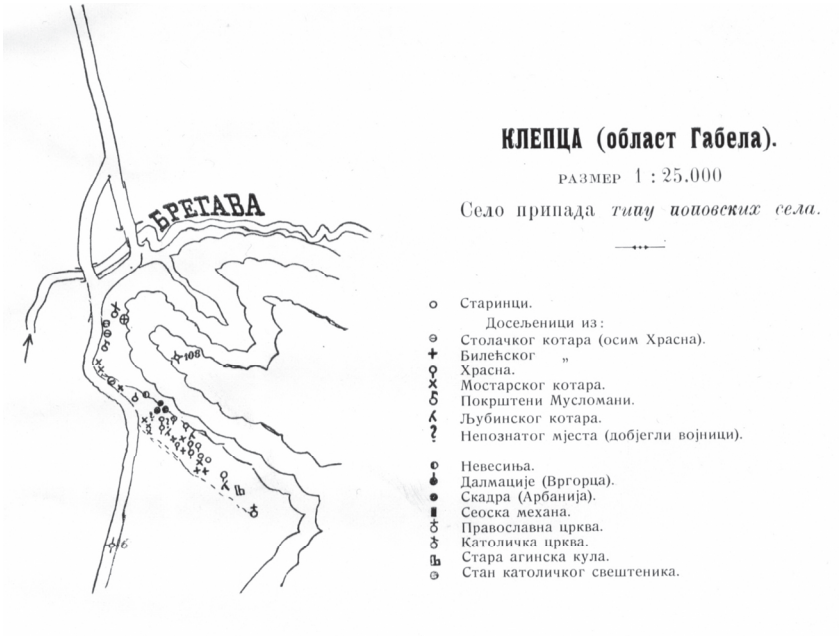
Овај атлас штампан је у проширеном формату и бољем папиру у односу на књигу, на 16 страна, плус две карте на савијање. Садржај атласа чине три тематске карте, једна картографска скица и 29 фотографија. Једна црно-бела карта и једна скица налазе се на почетку а две карте у боји на крају публикације. Појединачном анализом њиховог садржаја и методологије картирања може се сагледати њихова научна вредност.

Прва карта у атласу је *Карта типова сеоске куће у Херцеговини*, без ознаке за размеру. Захвата територију од два степена по географској ширини и дужини, источно од Фера, тематски оивичену државном границом према Црној Гори и Боки и Далмацији, са исцртаном хидрографијом (јадранском обалном линијом са острвима и речном мрежом) без хидронима и са главним насељима (Коњиц, Фоча, Мостар, Невесиње, Гацко, Љубушки, Столац, Метковић, Љубиње, Билећа, Требиње, Дубровник и Котор). Иако веома једноставне композиције, са минимумом топографских елемената, на овој карти су истакнута два тематска слоја разврстана у пет категорија, што је јасно назначено у легенди. Основни тематски слој, изражен је шрафурама које приказују распоред сеоских кућа категорисаних према кровној прекривци на: плочнице, дашчаре и сламнице. Виши тематски слој изражен је граничним линијама које приказује регионалну диференцијацију типа куће са собом која се греје „с пећима“ од оног који се не греју, као и типа куће дашчаре од каменом зидане куће. Из ове на први поглед једноставне карте могу се извући разни закључци о утицају главних географских фактора на живот становништва.

Скица 2. Карта типова сеоске куће у Херцеговини

Друга карта у атласу је заправо картографска скица села, *Клепца (област Габела)* у размери 1:25.000, типичног херцеговачког села, на којој је приказан миграциони и верско-конфесионални састав становништва са распоредом кућа и верских објеката у долини реке Брегаве, у подножју мањег брега (108 м), дуж друма који прелази поменуту реку.

Скица 3. Картографска скица села Клепца (област Габела)

Трећа карта у атласу је *Карта сточарства у Херцеговини,* у размери 1:600.000. То је тематска карта у боји, изграђена по свим правилима тематског картирања, какве су у то време, пре више од 100 година, тек почеле да се израђују у Европи, као посебан вид карата различит од топографске, односно општегеографске картографије.

Скица 4. Карта сточарства у Херцеговини 1:600.000

Територијални захват ове карте је исти као за „Карту типова сеоске куће у Херцеговини“ али због крупније размере има изграђенију топографску основу и тематски садржај. Елементе топографске основе сачињавају: државна граница према Далмацији, Црној Гори и Боки, хидрографија (обала са шрафираном површином мора, речна мрежа, језера и мочваре) са хидронимима у плавој боји, рељеф изражен котама са оронимима, четворостепена мрежа насеља са ојконимима, затим мрежа бољих и лошијих колских и караванских путева и железничка пруга Коњиц–Мостар–Метковићи–Дубровник–Игало, у црној боји. Поред наведеног, на карти су исписани и предеони називи (хороними) који обједињују просторне целине картиране територије, што укупно износи 20 елемената топографске основе. Тематски садржај је развијен у 12 елемената и изражен површинским шрафурама и текстурама као и граничним линијама у црвеној, зеленој и црној боји, што са елементима топографске основе представља сложен, јединствен, прегледан и тематски веома изражен картографски приказ, који и данас може да послужи као врло добар пример тематског картирања.

Четврта карта у атласу је *Карта Братоножића,* у размери 1:75.000, сличног формата као претходна. Урађена је у истом ликовном маниру примерено садржају карте. То је једна више географска него етнографска карта на којој су приказани просторни положај и физичкогеографски фактори утицаја на заокруживање територије овог племена у Црној Гори. Из тих разлога гранична линија племена исцртана је дебљом континуираном линијом црвене боје и највише се истиче на карти.

Скица 4. Карта Братоножића 1:75.000

Карта спада у ред крупноразмерних карата што омогућава детаљнији приказ свих елемената, тако да је на њој највише изражен рељеф земљишта приказан изохипсама на 100 м, са вртачама и стењацима у сепија боји и котама у црној боји, са оронимима и хоронимима у црној боји. У визуелном контрасту са изохипсама, у плавој боји, приказана је хидрографија (мрежа водотока и језера) са хидронимима. Преко ова два елемената на карти су, у црној боји,

приказана насеља и то са детаљним распоредом кућа, колиба, цркви и ханова, кроз која пролазе главни колски путеви. Сва насеља означена су топонимима у црној боји. Карта има легенду са издвојена четири етнографска елемента (Граница племена, Кућа, Колиба и Хан) и једну уметнуту карту на којој је у крупнијој размери приказано средиште племена. Дакле на ово атласној карти, у поређењу са претходном где доминира картографски приказ по ширини, овде имамо пример картирања по дубини.

КАРТЕ И СКИЦЕ У ПРИЛОГУ КЊИГА

Карта Нове Србије 1:1.200.000 је најшире позната карта Јевта Дедијера. Објављена је у прилогу књиге „Нова Србија“ непосредно после Балканских ратова у издању Српске књижевне задруге. На овој карти приказани су нови, ослобођени, делови историјске Старе Србије и Македоније који су Букурештанским миром (1913) припали Србији, што је снажно мотивисало Дедијера да тако наслови своју књигу и карту. У предговору књиге која има карактер научне монографије, а при том је намењена ширем кругу читалаца, Дедијер је дефинисао њен основни садржај речима: „У овој књизи дао сам географски преглед о оним областима досадашње Старе Србије и Македоније које сачињавају Нову Србију“ (Дедијер, 1913).

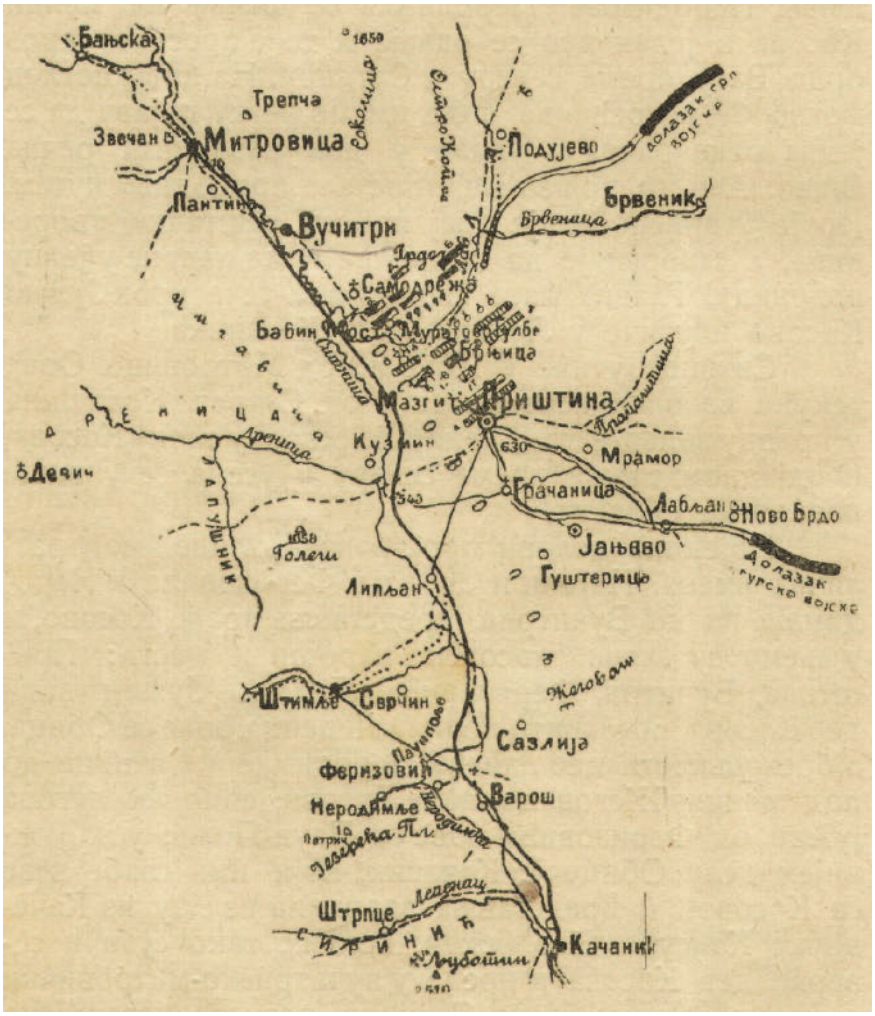
Скица 5. Карта Нове Србије 1:1.200.000

Карта је штампана у боји. Исцртао је Антоније Лазић у Географском Заводу Београдског Универзитета, уз Цвијићеву дозволу, што је Дедијер уз искрену захвалност навео у предговору књиге: „Г. Професор Јован Цвијић дозволио је да се карта која је приложена уз ово дело изради у Географском заводу Универзитета,...“(Дедијер, 1913). Садржај карте примерен је типу општегеографске карте и назначеној размери. Територијални захват картирања одређен је новом државном границом из 1913. године, приказаном стандардним знаком за границе, уз

шири територијални појас са западне и јужне стране, и тачкасто исцртаном, старом државном границом из 1878. године, са северне и источне стране.

Главни садржај карте чине: хидрографија, рељеф, насељена места, путна мрежа и топоними. Хидрографија (море, језера и речна мрежа) са хидронимима, приказана је у плавој боји, а рељеф са оронимима и хоронимима, приказан је са више метода: коте, изохипсе на 100 м (у браон боји), сенка (у сивој боји) и хипсометријска скала у две боје (зеленој и окер). Насељена места приказана су различитим кружним знацима у три категорије, што је потенцирано са три величине њихових имена. Симултано са насељима приказани су најзначајнији манастири (Самодрежа, Дечани, Грачаница, Милешева и др.), затим остаци старих градова, утврђења (Звечан, Ново Брдо, Брњаци и др.) а на месту где се одиграо Косовски бој (1389), посебним знаком, означено је Тулбе. Путна мрежа је приказана линијски, подељена у три категорије, од којих су главне комуникације издвојене црвеном бојом. Поједини елементи приказани су у целом оквиру карте, као што су главне реке, путеви и нека већа насеља.

У тексту књиге „Нова Србија“ налази се и једна занимљива црно-бела картографска скица коју је Дедијер назвао: „Карта Косова Поља и Косовске битке 1389. г.“ из чијег се наслова виде два аспекта картографског приступа: географски и историјски.

Скица 6. Карта Косова Поља и Косовске битке 1389. г.

Картографски знаци и једног и другог слоја су примерени тематици картирања, тј. представљању почетних положаја српске и турске војске с обе стране реке Лаба, како би се лакше описао ток битке који је одговарао познавању историјских ствари пре 100 година. Скица је, с обзиром на густину садржаја, прилично прегледна, али би свакако била прегледнија и читљивија да је њен историјски слој приказан у бојама.

Црно-беле картографске скице налазе се и у његовим другим радовима. Тако на пример, у чланку „Прилози геолошкој историји Неретве“ (Дедијер, 1907) налазе се једна геоморфолошка и три геолошке терестичке скице, а у чланку „Трагови глацијације у Албанији и Новој Србији“ (Дедијер, 1916/17) геоморфолошки блок дијаграми глацијалног рељеф (циркови) у долинама Вишарице и Лабунишке реке.

Овакав Дедијеров приступ картирању паралелно са текстуалним анализама и сумирањима, чиме карте и скице у прилогу повећавају значај штампаних књига, види се из преписке са Тихомиром Р. Ђорђевићем (1917), око програма за израду Енциклопедије Југославије, где каже: „Ништа не говорите о картама и илустрацијама. Што се мене тиче мишљења сам да се без карата овако дело не сме пустити. Требаће да се изради једна велика карта у боји, затим више мањих, као нпр. о густини становништва, мала геолошка скица и.т.д.“ (Пецељ, 2009).Па пошто на то није добио одговор од Ђорђевића, он му је поново писао: „И по трећи пут Вас молим одговорите ми да ли ће вам требати илустрације, јер за мој део ја могу да нађем. Карта је неопходно потребна, и то је мој *conditio sine qua non*. Писао сам Г. Министру да ми пошаље новац за израду карте. Богами сам у стању, да правим питање од тога. Без карте не може се ништа разумети, а цртач неће пера да умочи без тога“ (Пецељ, 2009). Дедијер је Ђорђевићу послао чак и део радова са картографским прилозима, али до објављивања ове енциклопедије, због ратних прилика, није дошло.

КАРТА ЈУГОСЛОВЕНСКИХ ЗЕМАЉА 1:1.000.000

Замисао о изради једне велике карте у боји Дедијер је остварио већ наредне године израдом „Карте Југословенских земаља *(Carte des pays Yougoslaves)* 1:1.000.000“ за коју његов биограф Пецељ тврди да је то била прва географска карта Југославије, „коју је урадио по налогу председника Српске владе Николе Пашића“ за потребе мировне конференције у Паризу, у времену „од почетка до средине октобра 1918. године“(Пецељ, 2009) док је боравио у Берну. На изради карте, по Цвијићевом допуштењу, учествовао је опет Антоније Лазић. Дедијер је марта 1918. године био склопио уговор са Географским заводом (институтом) Кимерли и Фрej *(Kümmerly & Frey)* из Берна о штампању карте, у тиражу 4.000 примерака, за шта је био обезбедио и новац, али карта тада није штампана. Према наведеном уговору основа за ову карту узета је „Карта Балканског полуострва 1:1.000.000“ Географског завода Кимерли и Фрej.

Карта је објављена тек 1920. године, и то захваљујући упорности супруге Милице, која је после Дедијерове болести и смрти поседовала карту и склопљен уговор са издавачем из Берна. Уз Цвијићеве препоруке да „Карта покојног Јевта Дедијера треба што више да продре у наш народ“ (Пецељ, 2009), министарство просвете је откупило већи број примерака тако да је до 1928. године доживела више издања. Захваљујући Михаилу Пупину и исељеничком клубу „Слога“ карта је била дистрибуирана и до југословенске дијаспоре у Сједињеним Америчким Државама. Издања карте намењена за коришћење у земљи штампана су на српском језику, али латиничном писмом, док издања карте намењена за иностранство имају наслов, легенду и називе држава (земаља) на француском језику, а остали садржај на српском.

С обзиром да је карта израђена пре Версајског уговора на њој стоје исцртане старе државне границе Србије, Црне Горе, Румуније, Бугарске, Грчке и Албаније са називима, док су на територији Аустроугарске, испрекиданим граничним линијама и токовима река, издвојене остале југословенске земље: Босна и Херцеговина, Славонија, Хрватска, Далмација, Крањска, Корушка, Штајерска, Срем, Банат и Бачка, као и Угарска. Иако се ради о стандардној општој географској карти, Дедијер је на овој карти насловом и граничним линијама у први план истакао историјски садржај, као што је то урадио на претходним картама „Нова Србија“ или у атласу „Карта Братоножића“.

У то време било је и других карата које су, слично Дедијеровој карти, пројектовале југословенску државу у ширем територијалном захвату на Балкану, пре него што је створена под именом Краљевина Срба Хрвата и Словенаца, а касније (1928) и званично променила име у Југославија. Таква је, на пример „Ручна карта Југословенског царства“ *(Handkarte des Jugoslawishen Reiches)* у издању Хелцеловог института у Бечу. На њој су чак дебљом црвеном линијом исцртане претпостављене границе те будуће државе.

Скица 7. Карта Југословенских земаља 1:1.000.000

Скица 8. Ручна карта Југословенског царства 1:1.500.000

ЗАКЉУЧАК

Јевто Дедијер, као један од првих Цвијићевих сарадника и следбеника, био је и прави представник његове увелико познате научно-истраживачке београдске географске школе, са краја 19. и почетка 20. века. У бурним историјском времену и свом кратком животном и радном веку Дедијер је оставио више објављених комплексних географских студија и других значајних радова, међу којима су и карте, док се зна да су неки његови рукописи нестали током ратних година. Карте и картографске скице, које је Дедијер оставио, било да су у питању општегеографске, тематске, историјске, атласне, карте у прилогу књига или као засебно издање су примерци који и данас могу служити као огледни узорци у погледу садржајности, аналитичности, акрибичности, композицији, слојевитости и емисивности приказаног садржаја.

Увиђајући једноставност, непосредност и снагу картографског изражавања у приказивању комплексних географских, етнографских и историјских садржаја, Дедијер се кроз своје радове и кроз научну преписку са научницима тога времена снажно залагао за публиковање јединствених географско-картографских дела, са вишим смислом и стилом у стварању опште географско-картографске слике света.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вемић М. (2007). Картографија Србије у XX веку. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ САНУ*, 57, 407–415.
2. Дедијер Ј. (1907). Прилози геолошкој историји Неретве. *Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини,* 19, 619–630.
3. Дедијер Ј. (1909). Херцеговина – антропогеографске студије Д-р Јевта Дедијера. У Ј. Цвијић (Ур.) *Насеља српских земаља, књига 6.* Београд: Српска Краљевска Академија.
4. Дедијер Ј. (1913). *Нова Србија.* Београд: Српска књижевна задруга.
5. Dedijer J. (1916/17). Traces glaciaires Albanie et en Nouvelle Serbie. La Géographie, Bulten De la Societétà De Géographie T 31, 325–337.
6. Dedijer J. (1920). *Carte des pays Yougoslaves 1:1.000.000*. Berne: Institut Géograph. Du Kümmerly & Frey
7. Петерца М., Радошевић Н., Милисављевић С. и Рацетин Ф. (1974). *Картографија*. Београд: Војногеографски институт.
8. Пецељ М. (2009) *Јевто Дедијер. Живот и дело.* Београд–Бања Лука: Универзитет у Београду – Географски факултет; Универзитет у Бањалуци – Природно математички факултет.

CARTOGRAPHY OF JEVTO DEDIJER

MIRČETA VEMIĆ, SUZANA LOVIĆ

Geographical institute „Jovan Cvijić“, SANU, 11000 Belgrade, Serbia

Jevto Dedijer, as one of the first associates and followers of Cvijic, was the first representative of his widely-known scientific-research Belgrade school geography, from the end of 19th and the beginning of 20th century. In the turbulent historical period and his short life, Dedijer left more complex geographicasl studies that were published, including maps, while it is known that some of his significant works disappeared during the war years. Maps and cartographic sketches, witch Dedijer left, either general geographic, thematic, historic, atlas, maps attached to books or as separate edition are examples wich are still serving as experimental samples in terms of comprehensiveness, analytic, acribic, composition and emissivity of displayed content.

Recognizing the simplicity, directness and force of cartographic representation of complex, geographical, ethnographical and historical content, Dedijer through his scientific works and correspondence with scientists of that time, strongly strive for publication of sample geographic and cartographic works, with a higher purpose and style in creating a general geographic and cartographic picture of the word.

ALEKSANDAR VALJAREVIĆ[1],
DRAGICA ŽIVKOVIĆ[2]

UDC: 528.914:91

COMPARASION OF ANALOGUE AND SUPPORTED COMPUTING GENERELIZATION

[1] Faculty of Science and Mathematics, University of Pristina, 38220 Kosovska Mitrovica, Serbia
[2] Faculty of Geography, University of Belgrade, 11000 Belgrade, Serbia

Abstract: Cartography is the science in which large and rapid changes, due to the application of modern, computing technology. GIS is a system that speeds up getting information and tickets are becoming increasingly interactive and mobile assets. Visualization is a process that aims to get tickets, which no longer has to be presented to the analog mode, but can be digitized. Computer-supported generalization aims to present the results of manual generalization and to compare them with the effects of digital, computerized generalizations. The classic means of the mapping is still applied but complement modern means aimed at encouraging the development of cartography. Computer-supported generalization compared to analog or automatically has certain similarities such as: identity, general procedures followed the form of generalization, the general principles of generalization, especially the principle of generalization of watercourses. The only drawback that arises is the presence of a layered database within the ASCII code. Then change all the attributes so that the software recognizes color with a particular algorithm as such. which is the main watercourse and on which basis it can display line (their size), that map was presented in proper cartographic generalization. Computer-generalization is a very active and quick when it comes to data processing, but it is entirely possible if the one who carried.
Key words: computer, supported generalization, new methods, analog, modern tools, the algorithm, the ASCII code

1. CONCEPT OF ANALOGUE GENERALIZATION

Land waters include water flows, lakes, swamps etc. All the objects given belong to physical and geographical elements of every map contents. These are water flows that are by all means most important elements on maps, presented in a waterway hypsometric line- a water line. The water flows which are presented on particular map surfaces joined by river systems represent the river network of a particular territory. Because of their value, they play an important role on maps giving an even more natural look to the landscape being presented on a map. This way, the geographical validity of the contents and the plasticity of the topography are increased, as the waters shown in the map are an inseparable part of the unit presented on the map. Part of topography plastically shown as a mutually developing unit creates the basis of a hypsometric line network, the network of a line of water lines and water division lines, which makes possible for the complete interpretation and genesis of topographic forms. All the factors contribute to a better orientation of the position of objects themselves, map contents, and the very aesthetics of maps are also improved when the generalisation process is properly performed. Water flow presentation on a map is performed through generalisation process graphically expressing a river system and a river network, determined along with the length and width of the water flow. This is an analogue approach. A cartographic presentation of water flow must contain two basic data which are considered to be the primary ones, and these are the length and the width of a water flow. Thereby, a cartographic presentation of water flows undergoes the process of generalization, which is essential for regular map making (Saliscev, 1947). Generalization leaves space to regular expressions on maps, which has an effect upon river network development, including the development of water flow length and width. The most important factor in creating a good cartographic generalization is by all means objective reality which itself is based upon the objective discovery of the environment. A map is a comparatively reduced generalized graphic image presented

within a determined space. Therefore, generalization is one of the most important methods in cartography (Sretenovic, 1961). Generalization is essentially important, as the geographical unit of $1km^2$ is shown as 1 mm^2 of map area P^2=1:1000000. The form of a graphic sign showing an object or a phenomenon is radically different on a map whose diameter does not exceed 0.4 mm, so that sizes of a smaller scale must be expressed through the point of the same diameter. As shown, they will collide on the map if two objects are shown by the diameter of 0.4mm especially on the maps of the following proportion (see Table 1).

With regular generalization, there are three basic elements that have to be known:

1. Generalisation elements
2. Features of map objects, phenomena and their mutual relations
3. A graphic presentation method

Table 1. Proportion of generalization and real distance in nature

proportion R	**distance in nature L**
1:25000	**10 м**
1:50000	**20 м**
1:100000	**40 м**
1:500000	**200 м**
1:1000000	**400 м**
1:5000000	**2000 м**

Those factors that operate with typical generalization are called typical factors. There are factors which will conditionally determine the shape and size of rivers on maps and since determining the very generalization structure, they seem inevitable.

1. Flow size - length and width,
2. Flow development characteristics, the shape and number of flow meandering curves.

Without knowing physical and geographic characteristics of the river, it is impossible to embark on the process of generalization (Saliscev, 1947).

A general overview of the data from Table 2 and the degree line of the very generalization leads to the following laws.

Table 2. Example of the degree of generalization about the length of the river flows on the maps, which are represented in different proportions, with special reference to the river Sitnica

Rivers	Development of the flow		Degree of the generalization		
	coefficient	%	1:500000	1:2,500000	1:5000000
Danube	1,64	39,2	0,997	0,96	0,94
Sava	1,72	41,8	0,93	0,84	0,80
V.Morava	2,10	52,2	0,84	0,65	0,59
Tisa	1,34	25,6	0,98	0,92	0,90
Ibar	1,86	46,02	0,75	0,60	0,53
Sitnica	**2,00**	**49,75**	**0,80**	**0,71**	**0,61**

It is impossible to retain the same quotient value from the spring to the confluence as the river on the map would be too wide near the confluence. One such example is a school wall map of 1:1000000. The line width of the Sava River is thus 8 mm, if it would to become proportionally wider, retaining the same quotient value. Then the line width would be 9.2 mm or the width would be multiplied by 11.5. But the width on the wall map is 2.7 mm, or the river is approximately 3.5 times wider. In this case, generalization has been deliberately reduced, as the flow has been visibly shown

and at the same time the feature of natural expansion has been emphasized with the direction fulfilled, as the map burden is relatively small. The wider the river , the increasing quotient of flow width is lower, including the very difference among the quotients of the basin profiles given. Narrowing flows have a higher increasing quotient and a lower expanding quotient. The Velika Morava River is one such example which on a map of 1:500000 proportion (The Velika Morava plan 1:25000) and which has the narrowest part of 7.1 mm and the widest of 1.3 mm. The Danube near Belgrade is 1.1mm and in Djerdap is 2.5 mm. This is an exception from the general rule of generalization where the quotient always decreases downstream. The expanded flow line on the map downstream from the direction of the tributary confluence is narrower than the sum of the mainstream line between the upstream direction and the tributary. The natural expansion of the downstream flow is not always proportional to the width of the upstream and the tributary, nor is the quotient itself proportional but it decreases.

The proportional flow expansion $\frac{a+b}{a}$ (1)

The disproportional flow expansion $\frac{c}{a}$ (2)

The disproportion of natural expansion $\frac{c}{a+b}$ (3)

a- Confluence tributary upstream
b- River near confluence
c- Confluence tributary downstream

The most regular formula determining an average flow width when it comes to a river which should be placed on smaller proportion maps is:

$$\frac{F}{L} \qquad (4)$$

F- Particular flow part area cover
L - Particular flow part length

The conclusion states that the expansion quotient downstream is lower than the upstream expansion quotient, so that the downstream width is presented more realistically. This has an effect on the map as a natural quality of downstream part expansion from the tributary confluence. With longer flows whose flow width gradually increases to the confluence where it is impossible to express the width of the flow by the thickness of the line, the increasing quotient becomes considerably increased. Also, it is needed that the flow direction, including the value and the importance to other flows, should be emphasised by the thickness of the line (see Table 3). The thickness of the line in a relatively smaller proportion is more disproportional. A natural flow expansion from the spring to the confluence can be put in per mille with the following formula

$$B \downarrow ‰ = \frac{Bu - Bi}{L} = \frac{\Delta B}{L} \qquad (5)$$

ΔB - Flow width near spring and confluence
L - Particular flow part width

2. A COMPUTER SUPPORTED GENERALISATION

The GIS belongs to the group of information systems which is applicable to geographical data supported by the computer tools which serve for mapping an analysis of real system events in the very base. Computer supported cartography has gradually developed into digital cartography whose basic aim is the data processing and visualization of space which has to be supported by computer technology and technique. Digital technology has emphasized map importance as a crucial information medium because it is most important that map users themselves understand the function of the very map. Particular cartographers have shared different opinions concerning the relationship between the GIS (geographical information system) and cartography. For Kraak and Ormeling (Kraak, Ormeling,1996), cartography is a subsystem of the GIS which only serves for data visualization.

While in Taylor's opinion (Taylor 1991), modern cartographic visualization presents the profound applying of visual elaboration in real time, embracing digital cartography and computer graphics, GIS technology nowadays represents a modern technological environment for solving management problems in space. Geo information is a phenomenon directly or indirectly linked with a particular location on Earth, so in this way digital cartography becomes important. Digitally appearing information is a result of systematic data (collection, analysis, summary, ordering in a logical unit). Data types within the GIS can be spatial and non- spatial. Spatial data describe a particular position directly and indirectly, depending on the type of digital data. By placing maps and other spatial information in a digital format with later abstracting on the global network, users are allowed previously to show, find and update maps on-line. The GIS is used in every field which use maps as data. Today's GIS is composed of four interactive components: the input subsystem, which converts maps and other spatial data in a digital form, the storing and data recalling subsystem, the analysis subsystem and the output subsystem for map, chart, and data base making. The analogue map used to be the only way of showing spatial data. The phenomenon of the GIS has improved the possibility of the organization, storage and the management of spatial data which are now digitalized. Information technology development boosts the terms of organization and management of spatial data, as well the creation of geo information infrastructure, spatial data infrastructure. Spatial data infrastructure should contain sources, data base and meta data, and a network of data and users in the end (Coleman, McLaughlin, 1997).

3. SOFTWARE GEOMEDIA 6.1 PROFFESIONAL IN USE OF COMPUTER SUPPORTED GENERALISATION FOLLOWING THE EXAMPLE OF THE SITNICA RIVER

Software GeoMedia 6.1 professional was manufactured by the corporation Intergraph, as an overview tool for analyzing geo spatial data. This package offers a guarantee of geographic data from different sources, in different formats and with different projects with all these in the same environment. By using this software, complex queries with spatial and attributive data of different sources may be performed, inducing numerous bases with highly sophisticated data. Geo media has the possibility of printing these images on a single sheet of paper, and in such a way, it is possible to arrange maps in different proportions presenting them in different formats of printing paper. The concrete advantage is that GeoMedia 6.1 is capable of characterising and integrating vector and raster data.

The software is also capable of creating phase digitalization and vector data with the very help of geometric transformation. The other tools are supported and generated into the very data base.

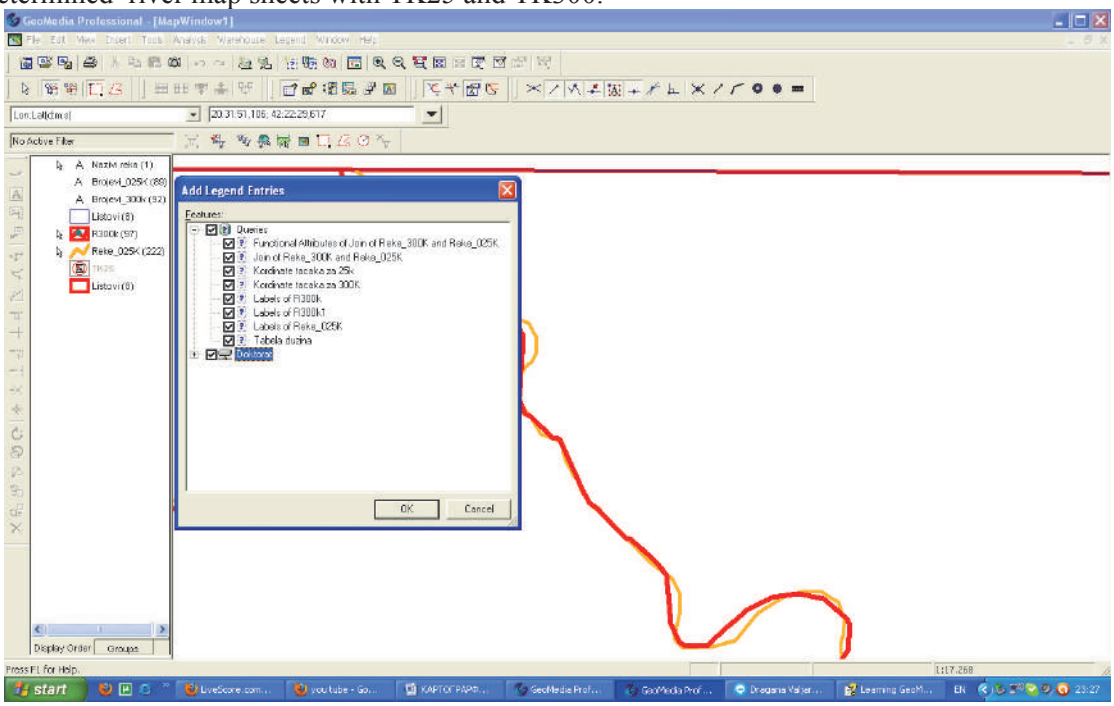
Table 3. Length of river exported in program GeoMedia Professional 6.1 taken of topographic maps, ratio 1:300000

Tabela duzina

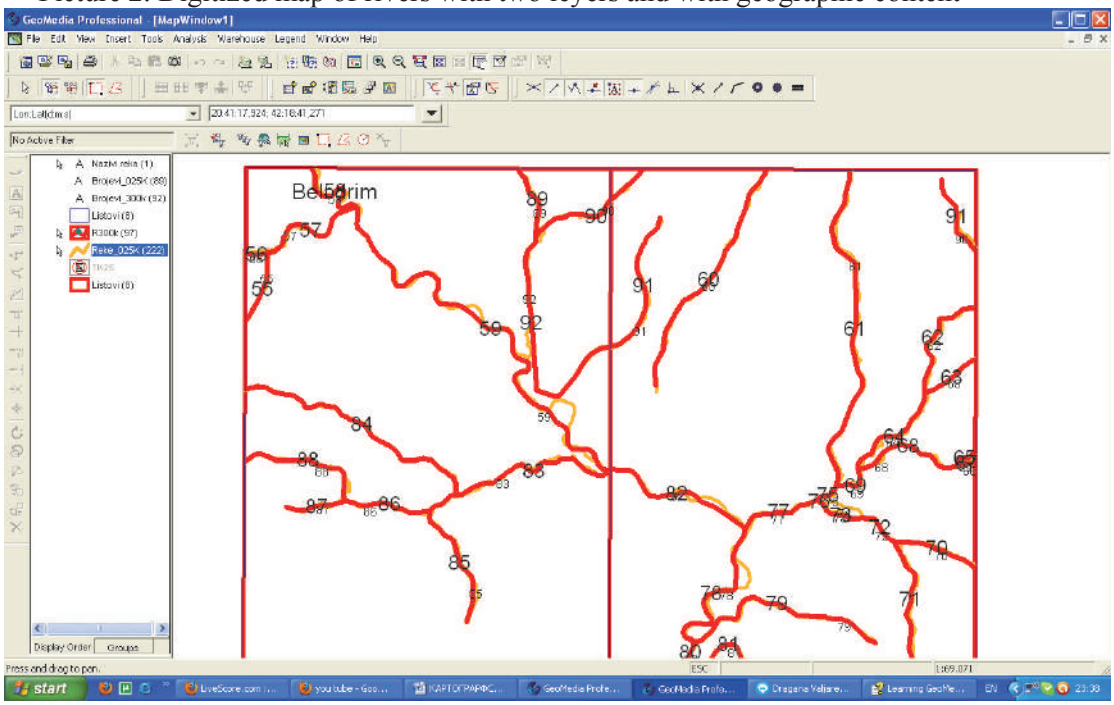
ID1	Veza	Naziv	Razmera	Duzina	ID11	naziv1	VrstaToka	veza1	Razmera1	Duzina1
85	1		PTK300	5540,14999759741	1302			1	TK 25	6239,89948871279
86	2		PTK300	3885,32827812397	1308			2	TK 25	4213,49267075783
87	3		PTK300	1321,44500835656	1292			3	TK 25	1402,05179328597
88	4		PTK300	3870,96729740593	1094			4	TK 25	3492,79161581773
89	5		PTK300	350,174458579282	1291			5	TK 25	381,336046409161
93	6		PTK300	2149,02774132261	1305			6	TK 25	2174,70263126666
97	7		PTK300	3483,54919024998	1294			7	TK 25	3467,30649689534
94	8		PTK300	1146,24414972804	1296			8	TK 25	1784,26205558101
95	9		PTK300	3612,98749870011	1300			9	TK 25	4028,35307910431
96	10		PTK300	3392,32689965391	1297			10	TK 25	3543,47635446533
108	11		PTK300	385,469978609279	801			11	TK 25	152,526546919783
90	12		PTK300	3347,29220958367	1306			12	TK 25	3584,66069848
92	13		PTK300	3214,32268211058	1116			13	TK 25	3437,91423473153
91	14		PTK300	3503,37207980172	1283			14	TK 25	3731,15501313344
98	15		PTK300	8868,79708931587	1105			15	TK 25	9350,76706290055
99	16		PTK300	4125,25336318599	1281			16	TK 25	4297,60595197986
100	17		PTK300	1373,84766641549	1103			17	TK 25	1367,86570358108
101	18		PTK300	1121,07644992648	1279			18	TK 25	1120,33845008147
106	19		PTK300	1118,27871719308	1276			19	TK 25	1184,51749311412
104	20		PTK300	2792,4055823003	1114			20	TK 25	3178,79385166177
105	21		PTK300	2590,23847517904	1278			21	TK 25	2620,53453015929
107	22		PTK300	3347,890332889	1108			22	TK 25	3287,25855046478
116	23		PTK300	2619,04350833909	1277			23	TK 25	2952,68658240984
119	24		PTK300	3160,77854807421	1115			24	TK 25	3413,06031675801
102	25		PTK300	1678,58193686176	69			25	TK 25	1468,18382498723
77	26		PTK300	1116,0633653852	1262			26	TK 25	9784,20025793091
120	26		PTK300	6776,22921951509	1262			26	TK 25	9784,20025793091
71	27		PTK300	3976,68363813303	1072			27	TK 25	3364,291096168
70	28		PTK300	10259,864621248	1263			28	TK 25	12680,7830111525

Record: 92 of 92

Picture 1. Determination of the database in the form of vectorized certain layers with determined river map sheets with TK25 and TK300.

Picture 2. Digitized map of rivers with two leyers and with geographic content

4. CONLUSION

Cartography is a science which the most realizes changes because it more often are used modern computer technologies. GIS is a system which accelerate the development of technology, because the interface is moving maps from table to PC monitor. Visualization is containing process where the ultimate goal is production of maps, map doesn't need to be presented in analogical way, but is already completely digitized. Computer-supported generalization of rivers on has a goal to

presented effects and achievements of modern cartography science, but also to present results and levels of basic manual generalization, and to compare with effects of digital, computer-supported generalization. Every newly map which present the given territory has a goal to compare and present derived results on the best and fastest way. Generalization is a method which can be used in those purpose and the results can be applicable to various forms of digital maps.

LITERATURE

1. Асланикашвили Александьр (1974): **Метакартография – основные проблемы,** Мецниереба, Тбилиси.
2. Bodum Lars (2004): **Modelling Virtual Environments for Geovisualisation: A Focus on Representation**, Workshop in Exploring Geovisualisation, Elsevier Ltd.
3. Берлянт Александр (1996): **Геоиконика**, Астрея, Москва.
4. Burrough Peter, McDonnell Rachel (1996): **The Principles of GIS**, Oxford University Press (превод Грађевински факултет, Београд).
5. Вемић Мирчета (2005): **Картовизија – концепти и приступи у картографији**, Стил, Београд.
6. Van Elzakker Corné (2003): **The Use of Maps in the Exploration of Geospatial Data**, Proceedings 21th International Cartographic Conference, Durban, South Africa.
7. Dransch Doris (2006): **Designing Suitable Cartographic Multimedia Presentations**, in Multimedia Cartography, Springer, Berlin, Heidelberg, New York.
8. Иван Филиповић (2008): Картографско генералисање водотока, Ниш.
9. Kramers Erik (2006): **The Atlas of Canada – User Centred Development**, in Multimedia Cartography, Springer, Berlin, Heidelberg, New York
10. Константин Салищев (1982): Картоведение, Москва.
11. Кукрика Милан (2000): **Географски информациони системи,** Географски факултет, Универзитета у Београду.
12. Köbben Barend (2000): **Publishing maps on the Web**, in Web Cartography, Taylor and Francis, Utrecht.
13. Lechthaler Mirjanka (2004): **Značenje kartografskog mjerila u interaktivnom multimedijskom kartografskom informacijskom sustavu**, Kartografija i geoinformacije, Hrvatsko kartografsko društvo, Br. 3, Zagreb.
14. Љубинко Сретеновић (1960): **Анализа генеракизације рељефа и хидрографије на картама Југославије**, Докторска дисертација, Београд.
15. Љубинко Сретеновић (1961): **Зборник радова**, Београд.
16. Николай Баранский (1946): **Генерализация в картографии и в географическом текстовом описании**, Москва.
17. Ormeling Ferjan (2006): **Map Concepts in Multimedia Products**, in Multimedia Cartography, Springer, Berlin, Heidelberg, New York**.**
18. Peterson Michael (2006): **Elements of Multimedia Cartography**, in Multimedia Cartography, Springer, Berlin, Heidelberg, New York
19. Schneider Barbara (2002): **GIS-Funktionen in Atlas-Informations-systemen,** Dissertation, Institut für Kartographie, ETH Zürich
20. Сваткова Татьяна (2002): **Атласная картография**, Аспент пресс, Москва
21. 21. Живковић Д. (2003): **Гносеолошки смисао картографког метода у концепту моделовања геопростора**, Зборник радова географског факултета
22. Универзитета у Београду, св. LI, Београд

МИЛКА ГРМУША UDC: 371.3:91

МЕТОДИКА НАСТАВЕ ГЕОГРАФИЈЕ У СИСТЕМУ НАУКА: ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВЕ

Филозофски факултет, Универзитет у Источном Сарајеву, 71420 Пале, Република Српска

Извод: У раду су изложени проблеми вазани за методику наставе географије као научну дисциплину. То су првенствено епистемолошко-методолошки проблеми као и проблеми везани за положај методике наставе географије у систему наука. Методика наставе географије као гранична дисциплина педагогије и географије остала је занемарена на периферији ових наука и није се довољно развијала њена теорија и пракса. У овом раду су изложене неке епистемолошке карактеристике методике наставе географије које показују да она задовољава стандарде савремене епистемологије али да треба даље развијати своју методологију. У другом дијелу овог рада су изложени проблеми везани за положај методике наставе географије у систему наука, њене везе са другим наукама и перспективе њеног даљег развоја.
Кључне ријечи: методика наставе географије, методологија, епистемологија, систем научних дисциплина, интердисциплинарност, едукологија

Abstract. The paper discusses the problems important for the teaching methodology of geography as a discipline. These are primarily epistemological and research methodological problems and problems related to the position of teaching methodology of geography in science. Teaching methodology of geography as a border discipline between pedagogy and geography has remained neglected on the periphery of these sciences and is not sufficiently developed its theory and practice. This paper presents some epistemological characteristics of teaching methodology of geography to show that is meets the standards of modern epistemology, but that should be further developed its research methodology. In the second part of this paper discusses the problems related to the position of teaching methodology of geography in science, its relations with other disciplenes and perspectives of its further development.
Key words: teaching methodology of geography, research methodology, epistemology, system of scientific discipline, interdisciplinarity, educology

1. УВОД

Вијек у којем живимо је вијек знања. У њему се одвија убрзани развој науке и технологије и долази до великог броја научних открића и сазнања. Због свега тога се данас посебан значај даје образовању и његовом осавремењивању. То се односи и на географско образовање и васпитање, односно, наставу географије. Међутим, да би се могле пратити савремене промјене у образовању и да бисмо имали квалитетну наставу географије потребан је развој методике наставе географије као научне дисциплине.

Методику наставе географије као научну дисциплину, као уосталом и друге методике, прате проблеми везани прије свега за неке епистемолошке карактеристике као и за статус у систему наука који произилази из тога. Непобитна је чињеница да методика наставе географије као научна дисциплина проучава дио објективне стварности а то је географско образовање и васпитање, односно, настава географије. Она проучава аутономну проблематику па можемо рећи и да је самостална научна дисциплина. Проблематика око припадности методике наставе географије, као и других методика, одређеном систему наука је присутна дужи низ година. Педагози је углавном сматрају педагошком науком. Географи је сматрају или географском науком или интердисциплином. Ж. Јовичић (Јовичић 1971: 30) је сматра географском дисциплином и акценат ставља на њену суштину, док је Н. Мастило (Мастило 1984:12), К. Ђере (Ђере 1982: 9) и В. Рудић (Рудић 1982: 12) сматрају и географском и педагошком дисциплином. Неспорно је да су везе методике наставе географије са педагогијом веома јаке зато што методика наставе географије у основи говори о васпитању и образовању, али она није

у потпуности педагошка дисциплина јер су њени садржаји географски. Можемо рећи да је методика наставе географије гранична педагошка и географска наука. Проблем који се јавља у вези педагогије јесте да је она као наука постала преуска да обухвати комплетно васпитање и образовање па се заговара један другачији приступ односно успостављање науке о васпитању и образовању која се зове едукологија. То је интегративна наука о образовно- васпитним системима.

Поред проблематике везане за положај методике наставе географије у систему наука постоји и проблематика везана за епистемолошко-методолошке карактеристике методике наставе географије. Ова проблематика се, мање или више, јавља и код осталих методика одређеног предметног или умјетничког подручја а односи се на научну утемељеност методике и њен научни идентитет. Методика наставе географије није довољно развијена као научна дисциплина, а то се нарочито односи на њену методологију. Недовољна развијеност методике наставе географије јавља се као посљедица занемаривања педагогије, са једне стране, и са друге стране занемаривања струке, у овом случају географије. Тако је она као гранична наука остала на периферији и педагогије и географије.

Када говори о методици Н. Мијановић тврди да је подручје методике прилично запуштено, маргинализовано и недовољно научно апсолвирано. Он тврди да су том њеном незавидном статусу и евидентној стагнацији свакако допринијеле и очигледно још увијек доприносе, властитом инертношћу поједине научне дисциплине из чијих се садржаја изводи програмска основа за поједине методике. Даље сматра да на основу тог контекста није тешко разумјети зашто је предметно-научно утемељење методике још увијек спорно, а њен статус недовољно дефинисан у систему научних дисциплина. У таквим условима педагогија и њена методологија су готово приморане да преузму све ингеренције и одговорности за развој, не само методике из појединих васпитних подручја, већ и оних из предметно-стручних, односно умјетничких области (Мијановић 2002: 83).

Дакле, на методичарима наставе географије је да се баве развојем методике наставе географије као науке, развојем њене теорије и прије свега развојем њене методологије. То су неки од најзначајних задатака методике наставе географије данас. Само тако је могуће унапређивати наставу географије, уводити иновације у наставу и радити на њеном квалитету.

2. НЕКЕ ЕПИСТЕМОЛОШКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ МЕТОДИКЕ НАСТАВЕ ГЕОГРАФИЈЕ

Да би имали бољи увид у епистемолошко- методолошке проблеме методике наставе географије потребно је нешто рећи о њеним карактеристикама као научне дисциплине. Постоје различите дефиниције науке али је сигурно да науку сачињава систематизовано знање до којег се дошло јасно утврђеним путевима. Ј. Милат наводи да науку чини систематизовано знање о појавама или аспектима стварности до којих се дошло досљедним провођењем истраживачких поступака и које је емпиријски или логички доказано (Милат 2005: 9). Свака научна дисциплина треба да задовољи неке основне епистемолошке претпоставке. То значи да свака научна дисциплина, да би се конституисала и развијала на научним основама, треба да има свој проблем истраживања, предмет истраживања, методе истраживања и методологију, као и своју терминологију. Сходно томе можемо рећи да методика наставе географије задовољава захтјеве савремене епистемологије. Она посједује властиту предметност, методологију, научне циљеве и задатке и терминологију.

2.1. Проблем, сврха и задаци истраживања методике наставе географије

„Свака наука прије свега истражује законитости које дјелују *у* и *међу* појавама одређеног подручја или аспекта стварности. Истражује законитости на основу којих жели, може ријешити одређене проблеме у свом предмету, у свом истраживачком подручју“ (Милат 2005: 24). Тако методика наставе географије има за проблем истраживања законитости које дјелују у оквиру наставе географије и зависност међу појавама у оквиру те наставе. Која је

сврха тих истраживања? Сврха истраживања јесте, прије свега, да добијене методичке спознаје служе унапређењу наставне праксе у настави географије.

Методика наставе географије треба да има и своје задатке истраживања. Свеобухватне задатке навела је Н. Мастило с обзиром да се односе и на дидактику и на методику наставе географије. Када говори о задацима дидактике и методике наставе географије Н. Мастило посебно наводи шест задатка дидактике и шест задатка методике.

Тако дидактика наставе географије треба да утврди (укратко):

1. задатке географије као наставног предмета
2. да врши избор географских научно-наставних садржаја
3. да структуира географију као наставни предмет
4. да утврђује и разрађује принципе и друге теоретске претпоставке наставе географије
5. да утврђује и образлаже специфичности појединих врста географских научно-наставних садржаја
6. да проучава врсте и особености различитих извора географског образовања

Методика проучава техничку и технолошку димензију наставе географије и она истражује :

1. фазе или етапе наставног процеса географије
2. облике и методе наставе географије
3. наставне објекте и наставна средства
4. ваннаставне и ванразредне активности ученика
5. улогу наставника у савременој настави географије
6. планирање и припремање наставног и ваннаставног рада (Мастило 1984: 12-13).

У контексту савремених дешавања а све у циљу унапређења географског образовања и васпитања односно наставе географије и у циљу развоја методике наставе географије као научне дисциплине, могу се издвојити следећи задаци методике наставе географије:

1. истраживање географског образовања и васпитања ради утврђивања његових основних законитости
2. развијање и унапређење теорије и праксе географског образовања и васпитања
3. развијање и унапређивање методологије методичких истраживања
4. истраживање епистемолошких карактеристика методике наставе географије и јачање веза са другим наукама

2.2. Предмет истраживања методике наставе географије

Као што је већ речено предмет истраживања методике наставе географије је сама настава географије, односно, географско образовање и васпитање као подручје објективне стварности. Сличан предмет истраживања има и дидактика а то је настава. Дидактика проучава наставу уопште, док је методика наставе географије специјалистичка наука и конкретно проучава наставу географије. „Проблем односа дидактике и методике је стално присутан и чак се поставља питање (од стране методичара) какав је смисао постојања дидактике, па и дијелова педагогије у условима развијености методике“ (Бежен 1989: 86). Бежен даље сматра да је однос методике и дидактике један од главних епистремолошких проблема методике и појашњава: „ Док су се до сада методичке карактеристике свих васпитно-образовних предмета изводиле из дидактике дедуктивним путем, данас очито треба покренути индуктивно успостављање дидактике из појединих методика. Тај захтјев је толико радикалан да проблематизује цијелу структуру и научно подручје дидактике, а подразумијева и упит о смислу њена постојања као надметодичке дисциплине у условима зреле развијености појединих методика. Ако, наиме, свака методика развија своју властиту теорију, скепса о потреби дидактике као „теорије теорије“ наставе у садашњем облику има барем логичне разлоге“ (Бежен 1989: 206).

Неки методичари, као нпр. Н. Мастило сматрају да је сасвим исправан назив „дидактика и методика наставе географије“ што је посљедица њене нове суштине односно нових

стремљења у њој као науци. Она сматра да се традиционална методика географије бавила првенствено практичним аспектима наставе а недовољно или готово никако њеним теоретским одређењима, без којих није могућ ни правилан приступ свакодневној наставној пракси. „Ма колико да су питања те праксе (организација наставе, њени облици, методе, средства и сл.) уистину најважнија преокупација и савремене дидактике и методике географије, остаје потреба да се научно проучавају и детерминишу, у мјери већој него што је досад било, и њене теоретске претпоставке, како оне које проистичу из географске науке односно појединих њених дисциплина, тако и педагошке, општедидактичке, психолошке, логичке и друге“(Мастило 1984: 11). У прилог томе Ј. Ромелић каже да ако желимо да употребимо термин који би на најцјелисходнији начин појмовно одредио методику наставе географије онда би требало користити израз „дидактика географије“ или „дидактика и методика географије“ (Ромелић 2003: 10).

Када говори о предмету проучавања дидактике и методике наставе географије и о њеном припадању систему наука Н. Мастило закључује да је „дидактика и методика наставе географије јединствена наука чији је предмет проучавања настава географије схваћена као научно-наставна категорија. Проучавајући историјске, теоријске и практичне аспекте наставе географије она је истовремено и примијењена дисциплина географске науке и педагошка наука, чиме је одређено и њено основно поље истраживања“(Мастило 1984: 12).

Треба напоменути да предмет проучавања методике има једну ширу предметност од саме наставе. Д. Росандић тврди да се „предмет методике не исцрпљује само у настави, него обухвата ширу предметност, тј. васпитно-образовни процес у свим његовим појавним облицима. Постоје, наиме, разнолики облици ваншколске и ванразредне васпитно-образовне дјелатности у одређеном предметном подручју“ (Росандић 1986: 19).

Из свега наведеног могу се издвојити неке карактеристике методике наставе географије као науке а то су: интердисциплинарност, специјализованост и примијењеност. Методика наставе географије је и педагошка и географска дисциплина, дакле интердисциплинарна је. Њено подручје проучавања је доста уско па је она специјалистичка наука као и све науке четврте генерације које су настале као резултат савремених специјалистичких тенденција у науци. Такође, методика наставе географије је изразито примијењена наука, бави се практичним потребама и проблемима па у том правцу треба да буде усмјерена и њена теорија.

2.3. Методологија, методе истраживања и терминологија методике наставе географије

Да би се настава географије унапређивала и иновирала потребна су стална истраживања у том подручју, а да би се она могла квалитетно проводити потребна је одговарајућа методологија. Методологија методике наставе географије није довољно развијена и посебна пажња се треба посветити развијању и изграђивању методичке методолошко-епистемолошке апаратуре. Метода и методологија су два различита појма. Према Ј. Милату метода истраживања је „пут, начин планског поступања (и мишљења) којим се служимо да бисмо дошли до спознаје, открили или изнијели истину“ (Милат 2005: 27). По Милату је општа методологија „дио логике а проучава и развија логичке проблеме научног спознавања; дакле, опште путеве, начела научноистраживачког рада као специфичног начина људског мишљења. Ради се о примјени гносеолошких и логичких начела закључивања и мишљења те, када су у питању посебне методологије, о њиховом прилагођавању специфичностима циља, задатака, врсте и садржаја или аспекта истраживања (Милат 2005: 34).

Када говоре о односу методике и методологије М. Грчић и Љ. Грчић кажу да је вјечно питање у дидактици и методици географије „ Шта треба учити?“ и „ Како треба учити?“. Даље наводе да „одговор на прво питање треба да дају методолози, а на друго методичари географије. Методологија проучава како се долази до научне истине, а методика-како се научна истина преноси на ученике. Однос методологије и методике је као однос стратегије и тактике – пропусти у стратегији не могу се надокнадити никаквом тактиком“ (Грчић, Грчић 2010: 172).

Говорећи о недостацима проучавања образовања и васпитања, уопште, Н. Мијановић каже да су „емпиријска проучавања васпитно-образовне и наставне праксе била дуго у сјенци херменаутичког методолошког приступа“. Такође, он проблем развоја методика и њихове

методологије, исто као и Бежен, види у томе што су „фундаментална методичка знања дедуктивно извођена из постојеће педагошко-дидактичке и психолошке теорије и праксе“. Тако да „тај, у основи једностран, истраживачки приступ није био довољан за стварање солиднije научне теорије на чијим би се премисама могла успјешније фундирати, еманциповати и развијати методика, као релативно самостална научна дисциплина“ (Мијановић 2002: 83). Такође В. Мужић, говорећи о проблемима методологије истраживања на подручју методика каже да се адекватном примјеном методологије научног рада на проблемима васпитно-образовне дјелатности ипак може много постићи и у оквиру настојања за унапређивањем методика (Мужић, 1986: 84).

С обзиром да је методика наставе географије интердисциплина њене посебне истраживачке методе се изводе из методолошких приступа и метода супстратних наука а то су географија, педагогија и психологија. Н. Мастило је говорећи о методама научног истраживања у дидактици и методици наставе географије издвојила следеће методе: посматрање, проучавање школске документације, метода разговора и метода експеримента (Мастило 1984: 229-235).

Методика наставе географије није само практична већ и теоријска научна дисциплина па се у њеним оквирима подједнако примјењују и подједнако су важна и теоријска и емпиријска истраживања. Методе теоријског нивоа које се најчешће користе у методици наставе географије су: индукција, дедукција, анализа, синтеза, компарација, аналогија, систематизација, генерализација и др. Методе експериментално-емпиријског нивоа које се најчешће користе у методици наставе географије су: посматрање, анкета, интервју, проучавање школске документације, експеримент и др.

За изучавање наставне праксе и за провјеравање иновација у настави географије од великог су значаја микро или акцијска истраживања. Циљ ових истраживања је да се у што краћем року открије узрок неког практичног проблема или појаве у процесу наставе или да се провјере одређена искуства или теоријске спознаје.

Да би се успоставила научна комуникација треба да постоји терминолошки систем који се састоји од прецизних и јасно одређених појмова. Тако К.Мужић наводи да је тачно одређење употребљене научне и стручне терминологије предуслов сваког научног и/или стручног приступа одређеној проблематици (Мужић 2008: 121).

3. ПОЛОЖАЈ МЕТОДИКЕ НАСТАВЕ ГЕОГРАФИЈЕ У СИСТЕМУ НАУКА И ВЕЗЕ СА ДРУГИМ НАУКАМА

Улога и положај методике наставе географије у систему наука је веома сложено и актуелно питање и на њега није могуће дати једноставан одговор. Тешко је одговорити да ли је она педагошка или географска научна дисциплина или нешто треће. Чињеница је да свака методика има педагошко-дидактичко утемељење али је исто тако чињеница да је од великог значаја стручна тематика као садржај сваке методике, без које она не би могла постојати. Тако географски научно-стручни садржаји, поред педагошко-дидактичке основе чине темеље методике наставе географије. У вези с тим Н. Мијановић каже да је „предметно садржајна основа сваке методике по свом карактеру најмање бивалентна“ (Мијановић 2002: 78). Основну грађу методици наставе географије дају три науке а то су географија, педагогија и психологија које се једним именом називају супстратне науке. Поред супстратних методика наставе географије је повезана и са низом других наука које се могу сврстати у двије групе а то су корелацијске (филозофија са својим дисциплинама, кибернетика, социологија и др.) и помоћне науке (антропологија, етнографија, историја, статистика, политологија и др.).

Везе између методике наставе географије и педагогије су веома јаке. Методика наставе географије се користи искуствима до којих су дошле педагошке дисциплине као што су историја педагогије, школска педагогија, докимологија а нарочито методологија педагогије. Дакле, методика наставе географије се одликује интердисциплинарношћу а то се може закључити већ из предмета њеног проучавања. Предмет проучавања методике наставе географије је настава која је педагошка категорија али исто тако то је настава географије која има своје специфичноси. То значи да у процесу наставе није могуће пренијети географске научне садржаје без одређених педагошких законитости наставног процеса које се односе на

садржај наставе географије, на планирање и програмирање, на структуру и ток наставног процеса, организацију наставе, евалуацију рада и успјеха ученика као и на наставне методе, наставна средстава и наставну технологију. Међутим, настава географије се одликује неким специфичностима које се односе на поменуте педагошко-дидактичке законитости. Тако су настави географије својствени, на примјер, посебни критеријуми за избор географских садржаја, специфичности у оквиру структуре и тока наставног процеса, посебне методе, наставна средства, наставна технологија и сл., јер крајњи циљ наставе географије није да ученици само усвоје географске чињенице већ и да, поред осталог, схвате сложене географске везе и законитости, стекну географски начин мишљења и географску културу.

Једна од наука са којом је методика чврсто повезана, а која се често занемарује, јесте психологија. Наиме, психологија заједно са педагогијом и географијом спада у супстратне науке и даје темеље за успостављање методике наставе географије као науке. Без психологије личности било би немогуће научно утемељити наставу географије као ни методе у настави географије. На основу свега наведеног може се закључити да методика наставе географије као научна дисциплина има веома сложен научни идентитет и да се одликује не само инредисциплинарношћу већ и мултидисциплинарношћу.

Данас се све више ради на афирмацији интердисциплинарности у истраживању образовања и васпитања. Један од разлога је затвореност педагогије као науке која достигнућа осталих образовних наука користи селективно и прерађено, тако да те науке третира као своје помоћне дисциплине. Педагогија и дидактика данас имају узак теоријски оквир који онемогућава даљи развој методика наставних предмета. Због уског теоријског оквира педагогије као и због постојања више различитих наука које се баве појединим аспектима образовања и васпитања (поред педагогије и андрагогије ту су још и психологија васпитања и образовања, социологија, економика образовања, филозофија васпитања и дг.) заговара се интердисциплинарност у истраживању, системски приступ и успостављање нове модерне теорије образовања и васпитања. Н. Пастуовић наводи да за то постоје и теоријски и практични разлози. По њему теорија едукације треба да објасни што више васпитно-образовних појава, јер је то претпоставка да се оне могу предвидјети и да се на њих може дјеловати. Он сматра да је едукацију и њене ефекте немогуће објаснити без њеног захваћања у тоталитету. Едукологија се као нова асоцијација наука оснива понајприје због захтјева за већом дјелотворношћу у рјешавању проблема који су везани за функционисање васпитно-образовног система. (Пастуовић 1987: 7-14). Овакав приступ образовању и васпитању омогућава даљи развој методика наставних предмета који је у педагогији, која није интердисциплинарна и мултидисциплинарна наука, онемогућен.

Сви ови проблеми који су поменути до сада рефлектују се и на положај методике наставе географије у савременој класификацији науке. Додатни проблем представља и то што сама географија као наука, с обзиром на свој дуалистички карактер, има потешкоће око свог положаја. Методика се као наставна дисциплина најчешће сврстава у систем педагошких наука али се због свог интердисциплинарног и мултидисциплинарног карактера све више удаљава из тог система. Један од примјера јесте и рекласификација научних поља која је извршена у Хрватској. Наиме, формирана су поља интердисциплинарних природних, друштвених и хуманистичких наука, а у сваком од тих поља су формиране следеће гране: методике наставних предмета природних наука, методике наставних предмета друштвених наука и методике наставних предмета хуманистичких наука.

4. ЗАКЉУЧАК

Да би одговорила потребама савременог проучавања и унапређења наставе географије методика наставе географије треба да се развија као научна дисциплина. Она је добро утемељена као наука али треба посветити пажњу даљем развоју њене методологије. Да би се могла извршити истраживања у оквиру географског образовања и васпитања потребна је одговарајућа методолошка апаратура. Поред ових проблема постоје и питања везана за положај методике наставе географије у систему наука и њеним везама са другим наукама. Наиме, због

карактера педагогије као науке онемогућен је развој методика наставних предмета у њеним оквирима.

Рјешења ових проблема треба тражити у складу са савременим стремљењима у проучавању образовања и васпитања као што су афирмација интердисциплинарности у истраживању, системског приступа и успостављање нове модерне теорије образовања и васпитања – едукологије. Перспективе даљег развоја методике наставе географије су у залагању за развој методике наставе географије као интердисциплинарне научне дисциплине.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Бежен 1989: A. Bežen, Znanstveni sustav metodike književnog odgoja i obrazovanja, Zagreb: Školske novine
2. Грчић, Грчић 2010: М. Грчић, Љ. Грчић, Проблеми и перспективе географског образовања у Србији, Београд: Глобус 41 (35), 165-174
3. Ђере 1982: K.Đere, Metodika nastave geografije, Novi Sad: Institut za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta
4. Јовичић 1971: Ž. B. Jovičić, Metodika nastave geografije, Beograd: Naučna knjiga
5. Мастило 1984: N. Mastilo, Prilozi didaktici i metodici nastave geografije, Sarajevo: Svjetlost
6. Мијановић 2002: N. Mijanović, Konstitutivni i metodološko-epistemološki problemi metodike, Beograd: Pedagogija, 40 (1-2), 75-87
7. Милат 2005: J. Milat, Osnove metodologije istraživanja, Zagreb: Školska knjiga
8. Мужић 1986: V. Mužić, Metodologija istraživanja na području metodika, u: Metodika u sustavu znanosti i obrazovanja, Zagreb: Institut za pedagoška istraživanja Filozofskog fakulteta u Zagrebu i Školske novine, 83-92
9. Мужић 2008: K. Mužić, Varijante terminoloških određenja u svezi s metodikom, Pula: Metodički obzori, 3 (1), 121-129
10. Пастуовић 1987: N. Pastuović, Edukološka istraživanja, Zagreb: Školske novine
11. Ромелић 2003: J. Ромелић, Методика наставе географије, Нови Сад: Департман за географију, туризам и хотелијерство
12. Росандић 1986: D. Rosandić, Znanstveno utemeljenje metodike, u: Metodika u sustavu znanosti i obrazovanja, Zagreb: Institut za pedagoška istraživanja Filozofskog fakulteta u Zagrebu i Školske novine, 13-20
13. Рудић 1982: V. B. Rudić, Metodika nastave geografije, Beograd: Naučna knjiga
14. http://www.fkit.unizg.hr/files/pravilnici/Pravilnik o znanstvenim i umjetnickim podrucjima poljima i granama.pdf

TEACHING METHODOLOGY OF GEOGRAPHY IN SYSTEM OF SCIENCES: PROBLEMS AND PERSPECTIVES

MILKA GRMUŠA

Faculty of Philosophy, University of East Sarajevo, 71420 Pale, Republic of Srpska

To be able to respond to the needs of modern research and development of teaching of geography, teaching methodology of geography should be developed as a scientific discipline. It is well established as a science, but should be taken to further development of its methodology. To be able to conduct research in geographical education that requires appropriate methodological apparatus. Besides these problems there are issues related to the position teaching methodology of geography in science and its connections with other sciences. Because of the nature of pedagogy as a science it is not possible to develop teaching methodology in its framework.

Solutions to these problems must be sought in accordance with modern aspirations in research education such as the promotion of interdisciplinarity in research, system approach and establishing a

new theory of modern education – Educology. Perspective for further development of teaching methodology of geography are in promoting the development of the teaching methodology of geography as an interdisciplinary scientific discipline.

MIROSLAV DODEROVIĆ,
DRAGICA MIJANOVIĆ

UDC: 378.4:91(497.16 Nikšić)

EVOLUCIJA STUDIJSKOG PROGRAMA GEOGRAFIJE NA FILOZOFSKOM FAKULTETU U NIKŠIĆU

Filozofski fakultet, Univerzitet Crne Gore, 81400 Nikšić, Crna Gora

Abstrakt: Od školske 2004/05 godine, na Filozofskom fakultetu u Nikšiću se primjenjuje Bolonjska deklaracija, tako da se geografija odvaja u zaseban naučni program, a svi koji završe trogodišnje studije dobijaju Bačelor (Bachelor) diplomu osnovnih studija, a nakon završetka nastavnog smjera dobijaju zvanje profesora geografije. Na studijskom programu studentima se nude funkcionalni setovi znanja iz oblasti životne sredine, prostornog planiranja, turizma i ostalih oblasti geografije. Studenti su osposobljeni da poslije završetka specijalističkih studija mogu da rade i valorizuju svoja znanja na evropskom tržištu rada. Osnovni studij je završen po ispunjavanju svih studentskih obaveza, odnosno položenih ispita (180) kredita.
Filozofski fakultet, studijski program poslednjih pet godina, svake godine, raspisuje konkurs za 40 (40+10) mjesta za buduće brucoše na Studijskom programu za geografiju. Osnovni studij geografije prvenstveno pruža dobru osnovu za usavršavanje na više smjerova na specijalističkim studijama Studijskog programa za geografiju, zatim na master (postdiplomskim) i doktorskim studijama na Filozofskom fakultetu ili širem okruženju, van granica naše države.
Ključne riječi: studijski program, geografija, prostorno planiranje, master, perspektive.

Abstract: Since the school year 2004/05, the Faculty of Philosophy in Niksic Bologna Declaration is applied, so that geography is separated into its own scientific program. Students who complete the three-year study receive Bachelor (Bachelor) degree and direction of teaching after receiving a professor of geography. At the study program, students are offered functional sets of knowledge in the field of environment, spatial planning, tourism and other areas of geography. Students will be able to study after finishing specialist studies can work and assess their knowledge on the European market. The main study is completed by fulfilling all the obligations of students and exams (180) loans.
Faculty of Philosophy, for the last five years, every year, announced a competition for 40 (40 +10) for future freshmen of the study program for geography. Basic study of geography primarily provides a good basis for improvement in several directions at the specialist studies program of study of geography, then the master (graduate) and doctoral studies at the Faculty of Philosophy or the wider environment, outside the boundaries.
Key words: program of study, geography, urban planning, master, perspective.

UVOD

Sve opšte ili specifične promjene su duboke i događaju se pred našim očima. U međuvremenu, svjedoci smo povećane svijesti velikog dijela političke i akademske javnosti, kao i javnog mnjenja, o potrebi stvaranja savršenije i uticajnije Evrope, posebno u izgradnji i jačanju njenih intelektualnih, kulturnih, društvenih, naučnih i tehnoloških dimenzija. Evropa znanja danas je prepoznata kao nezamjenjiv faktor društvenog i ljudskog razvoja i važan činilac učvršćenja i obogaćenja pripadnosti Evropi, sposobna da svoje građane pripremi za izazove novog milenijuma i podstakne svijest o zajedničkim vrijednostima i pripadnosti istom društvenom i kulturnom prostoru. Univerzitet danas preuzima nove zadatke u odnosu na društvo današnjice, zadatke koji moraju da ga dovedu do toga da preispita vjekovna iskustva. Međutim, univerzitet treba da preuzme i nove zadatke u odnosu na društvo sjutrašnjice čije vjerovatne komponente na sasvim drugi način pokazuju mjesto univerziteta budućnosti. Cio jedan proces reforme visokog obrazovanja nazvan je Bolonjskim kao potrebnim, dokumentom iz 1999. godine. Nakon toga, uslijedila su operativna dokumenta: Praški kominike 2001 godine, Kopenhagenska deklaracija iz 2002. godine, Berlinski kominike 2003. godine, Glazgovska deklaracija iz 2005. godine, Luksemburska studentska deklaracija iz 2005. godine i Berlinski kominike iz 2005. godine. Bolonja donosi jedinstveni sistem studija za čitavu Evropu:

studije 1. stepena (traju 3 god), drugostepene studije (+2god - zvanje magistar-master) i onda 3. stepen (doktor). Principi i načela Bolonjske deklaracije su prihvaćeni i sprovode se na crnogorskom Univerzitetu. U tom smislu generacije upisane prema ovoj reformi prešle su na jednosemestralne predmete, način rada sa ograničenim grupama, primjena ECTS bodova, dva kolokvijuma u toku semestra, individualni rad studenata u formi seminarskih radova, grupnih radova i završnog ispita.

Filozofski fakultet u Nikšiću s obzirom na korijene iz kojih je izrastao (VPŠ, PA, Nastavnički fakultet) najstarija je visokoškolska institucija u Crnoj Gori. Korijeni Fakulteta su, nesporno, još i dublji i sežu sve do osamdesetih godina XIX vijeka kada je formirana prva savremena škola za obrazovanje učitelja. Po svojoj strukturi i složenosti Fakultet spada u red najrazuđenijih visokoškolskih institucija te vrste, jer na neki način obuhvata najmanje tri fakulteta: filozofski, filološki, učiteljski. To, nesporno, otežava i usložnjava organizaciju naučno-istraživačkog i drugog rada, ali ima i određene prednosti: bolja i potpunija međusobna povezanost studija; racionalnije korišćenje prostora i nastavnih sredstava i pomagala; jeftinije studije i sl. Očito je da Fakultet izrasta u naučno-nastavnu jedinicu razvijenog tipa. Na putu je da se svrsta u red razvijenih fakulteta ove vrste u zemlji. Uživa zapaženu reputaciju među univerzitetskim jedinicama Univerziteta Crne Gore.

1. NASTAVA I OBRAZOVANJE

U svim dobima, univerzitet je imao tri suštinske funkcije: nastava i obrazovanje, istraživanje, kritika. Univerzitet je onaj centar analize, razmišljanja, sinteze koji treba da nam omogući da naučimo da upoznajemo, da naučimo kako da učimo, da ponovo naučimo. U sklopu VPŠ na Cetinju formiran je 1947.g. i Odsjek za istoriju i geografiju - dvogodišnji studij za spremanje nastavnika za više razrede onovne škole. U toku svog višegodišnjeg postojanja Odsjek je, nesporno, postigao značajne rezultate u obrazovanju kadrova za nastavu istorije i geografije za osnovnoškolski stupanj. Međutim, promjene do kojih je došlo u socio - ekonomskom razvoju a posebno u sistemu obrazovanja na svim nivoima neminovno su nametnule i promjene u školama koje obrazuju nastavnike. Polazeći od tih i niza drugih relevantnih činjenica već 1979. g. u okviru Koncepta razvoja Nastavničkog fakulteta sačinjen je i Elaborat o razvoju Odsjeka za istoriju i geografiju, njegovom prerastanju u četvorogodišnje studije.

Posebno je ukazano na značaj profesora istorije i geografije koje će se obrazovati, baš tu, u Crnoj Gori gdje će se potpunije i temeljnije izučavati i istorija i geografija Crne Gore nego na drugim fakultetima u bivšoj SRJ. Od kolikog je to značaja, kažu predlagači, za razvoj nacionalne kulture i nacionalne svijesti Crnogoraca ne treba posebno naglašavati. Ocijenjeno je, da će Odsjek uz pomoć ostalih institucija u Republici (Istorijski institut, Centralna narodna biblioteka i muzej Cetinja, Pomorski muzej, arheološke zbirke itd), u cjelini moći da ostvari svoju osnovnu namjenu: spremanje visokostručnih kadrova istorije za osnovne i srednje škole i kulturne institucije kojima su potrebni istoričari (muzeji, arhivi, biblioteke, zavodi, instituti dr.)

Apostrofira se i značaj geografije i kao nauke i kao nastavnog predmeta, kako za društveno-ekonomski razvoj tako za obrazovanje, za razvoj svakog pojedinca. Analiziraju se neki činioci koji ukazuju da geografiju treba uvažavati i kao naučnu disciplinu i kao primijenjeno znanje koje služi neposrednom razvoju, zbog čega se geografija i naziva »glavnom humanističkom strukom vaspitanja«.[1] Ukazije se na značaj geografije za obrazovanje i razvoj svake ličnosti gdje se kvalitet uzima kao sredstvo, pa je nastavniku geografije potrebno temeljno i mnogostrano obrazovanje. Opšta geografska kultura i praktična saznanja, po predlagačima, ogledaju se u planiranju, programiranju određenih prostornih sistema; istraživanju programskih kompleksa: fizičko-geografska istraživanja, geomorfološka, speleološka, hidrološka, klimatološka i dr.; istraživanje zaštite čovjekove sredine, urbanizacije, regionalizacije, turizma, migracije stanovništva i sl.. Uz to je ukazano i na mnoge druge činioce značajne za transformaciju Odsjeka.

Obrazložene su specifičnosti dvopredmetnog studija i istaknute prednosti i manjkavosti takve organizacije. Navedeni su primjeri postojanja takvih studija na renomiranim fakultetima u mnogo razvijenijim i ekonomski jačim sredinama. Na kraju temeljnog obrazloženja predložen je nastavni plan studija istorije i geografije u četvorogodišnjem trajanju. Radi potpunijeg sagledavanja, kako je tekao proces priprema za transformaciju Odsjeka, donosimo plan iz Koncepta razvoja Fakulteta poslije posebnog Predloga koji je prihvaćen od nadležnih organa Republike.

[1] Predlog za otvaranje četvorogodišnjih studija istorije i geografije na Nastavničkom fakultetu u Nikšiću, Nikšić, 1980, 10.

Tabela 1. Nastavni plan iz Koncepta, 1979.g.

Predmeti	Semestri							
	I sem	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
1.Opšta istorija(str. v.)	3+0	2+0	3+1	3+1	-	-	-	-
2. Opšta istorija(sred. v.)	3+0	2+0	3+1	3+1	-	-	-	-
3. Opšta istorija(nov. v.)	-	-	3+1	3+1	3+0	3+0	-	-
4. Istorija naroda SFRJ	-	2+0	2+0	2+1	2+0	2+0	4+2	4+2
5. Istorija Crne Gore2+0	2+0	2+1	2+1	2+0	2+0	2+0	2+0	
6. Uvod u istor. nauke	2+0	2+0	-	-	-	-	-	-
7. Pomoćne istor. nauke	2+0	2+0	-	-	-	-	-	-
8. Metodika nastave istor.	-	-	-	-	-	-	2+0	2+0
9. Uvod u geog. istor. geg.	2+0	2+0	-	-	-	-	-	-
10. Opšta fiz. geografija	4+2	4+2	4+2	4+2	-	-	-	-
11. Privred. i polit. geograf.	-	-	-	-	3+3	3+3	-	-
12. Geografija osn. turizma	-	-	-	-	2+2	2+2	-	-
13. Region. geograf. I	-	-	-	-	3+1	3+1	-	-
14. Region. geograf. II	-	-	-	-	-	-	3+1	3+1
15. Geografija SFRJ	-	-	-	-	-	-	4+2	4+2
16. Geog. osnov pros. plan.	-	-	-	-	-	-	2+1	2+1
17. Metodika geografije	-	-	-	-	-	-	2+2	2+2
18. Strani jezik	2+2	2+2	-	-	-	-	-	-
19. Politička ekonomija	2+0	2+0	-	-	-	-	-	-
20. Osnovi marksizma	2+1	2+1	-	-	-	-	-	-
21. Sociologija i s. samoup.	-	-	2+1	2+1	-	-	-	-
22. Psihologija	-	-	3+1	3+1	2+1	2+1	-	-
23. Pedagogija	-	-	3+1	3+1	-	-		
24. Metodologija nauč. i. rada	-	-	2+2	-	2+2	-	-	-
25. ONO	2+0	2+0	2+0	2+0	-	-	-	-
26. Fizička kultura	0+2	0+2	-	-	-	-	-	-
Svega:	33	33	40	37	33	27	27	26

Nastavni plan iz 1980.g.

Predmeti	SEMESTRI			
	I	II	III	IV
1.Opšta istorija starog vij.	3+1	3+1		
2.Opšta istorija srednjeg vij.	4+1	4+1		
3.Uvod u istoriju	0+2	0+2		
4.Fizička geografija I	3+1	3+1	2+1	2+1
5.Opšta geolog. sa petrografijom	1+1	1+1		
6.Opšta privredna geografija		2+1	2+1	
7.Regionalna geografija svijeta I	3+1	3+1		
8.Osnovi marksizma	2+0	2+0		
9.Opšta sociol. i sociol. samoup.	2+0	2+0		
10.ONO i DSZ SFRJ	2+0	2+0	2+0	2+0
11.Strani jezik	2+0	2+0	2+0	2+0
12.Istor. C. Gore sred. v do k. 15 v.		2+0	2+0	
13.Istor. naroda SFRJ srednji vij.	4+1	4+1		
14.Opšta ist. n.v. 16-18 vijek		2+1	2+1	
15.Fizičko vaspitanje terenska nastava 140 časova	0+2	0+2		
Svega:	17+8	17+8	21+5	21+5

Predmeti	SEMESTRI			
	V	VI	VII	VIII
1.Istorija C. Gore od 16v-1918.g.	2+0	2+0	2+0	2+1
2.Istor. naroda SFRJ od 18v-1918.g.	3+1	3+1	4+1	4+0
3.Opš. ins. n.v. od kr. 18v-1918.g.	3+0	3+0		
4.Opš. ins. n.v. od 1818-1980.g.	2+0	2+1		
5.Istorija Jugoslavije od 1918.g.	4+1	4+1		
6.Geograf. stanovništva i naselja	2+1	2+1	1+1	2+0
7.Regional. geograf. svijeta II	2+0	2+0	2+1	2+1
8.Geog. Jugoslavije sa spečinostima C.G.	3+1	3+1	1+0	1+0
9.Geograf. osnove turizma	2+0	2+1		
10.Prostorno planiranje		2+1	2+1	
11.Pedagogija	3+0	3+0		
12.Psihologija	2+0	2+0		
13.Metodika nast. geografije	2+0	2+0	2+0	2+0
14.Metodika nastav. Istorije Terenska nastava 140 časova.	2+0	2+0	2+0	2+0
Svega:	28+3	28+5	20+5	21+4

Postupak oko prerastanja Odsjeka sa dvogodišnjeg na četvorogodišnji studij išao je po određenoj proceduri i dosta ubrzano. Elaborat o otvaranju četvorogodišnjeg studija istorije i geografije usvojen je od osnivača RSIZ usmjerenog obrazovanja u novembru 1980.g.[2] Na sedamnaestoj sjednici Skupštine RSIZ usmnjerenog obrazovanja od 8. VI 1981. g. donesene su odlike: o otvaranju Odsjeka četvorogodišnjeg studija istorije i geografije; nastavni plan za sve četiri godine studija i program za I i II godinu.[3] Republički sekretarijat za prosvjetu, nauku i kulturu verifikovao je Odliku o otvaranju Odsjeka avgusta mjeseca iste godine.[4] Tako su stvoreni svi pravno formalni uslovi za rad Odsjeka istorije i geografije u četvorogodišnjem trajanju i šk. 1981/82. g. upisani su prvi studenti i Odsjek je počeo svoju redovnu nastavnu djelatnost.

Tabela 2. Nastavni plan iz 1991.g.

Nastavni predmeti	S E M E S T R I			
	I	II	III	IV
1.Uvod u istoriju sa pom. ist. naukom	2+0	2+0		
2.Opšta istorija starog vijeka	3+1	3+1		
3.Opšta istorija sred. vijeka	2+1	2+1		
4.Istorija SRJ – srednji vijek		3+2	3+2	
5.Opš. istor. nov. vijeka (18.v.)	2+1	2+1		
6.Istor. C. Gore, sred. v.-dokraja 15 v.	2+1	2+1		
7.Osnovi kartografije	2+1	2+1		
8.Fizička geografija I	2+1	2+1		
9. Fizička geografija II	2+1	2+1	3+1	3+1
10.Regionalna geografija I		4+1	4+1	
11.Geografija stanovništva i naselja		3+1	3+1	
12.Osnovi geologije	2+1	2+1		
13.Strani jezik (eng., ruski, francus.)	2+0	2+0	2+0	2+0
14.Osnovi marksizma	2+0	2+0		
15.ONO i DSZ SFRJ	1+1	1+1	1+1	1+1
16.Opšta sociol. i soc. samouprav.		2+0	2+0	
17.Fizičko vaspitanje (fakultativno) terenska nastava 140 časova	0+2	0+2		
Svega:	207	20+7	22+8	22+8

Terenska nastava iz geografije 100+70 za dvije godine.
Specijalni kurs iz istorije 40 časova u drugoj godini.

Predmeti	S E M E S T R I				
	V	VI	VII	VIII	
1.Istorija naroda i nar. SFRJ 16-18.v.	2+0	3+1	3+1	4+1	4+1
2.Istorija C. Gore od 15.v. do 1918.g.	3+1	2+0	1+1	2+0	2+1
3.Opšta izbor. nov. vijeka od 18.v.	3+1	3+1	3+1	3+1	
4.Istorija Jugoslavije od 1918.g.	4+1	4+1			
5.Opšta privredna geografija	2+1	2+1			
6.Regionalna geografija II i II	3+1	3+1	3+1	3+1	
7.Geograf. Jugos. sa speč. C. Gore	4+1	4+1	2+0	2+0	
8.Turistička geografija	2+1	2+1			
9.Osnovi prostornog planiranja	2+1	2+1			
10.Pedagogija	3+0	3+0			
11.Psihologija	2+0	2+0			
12. Metodika nast. istorije		2+0	0+2		
13. Metodika nast. geografije		2+0	0+2		
Svega:	24+6	23+7	24+4	20+10	

Terenska nastava iz geografije 100+90 za dvije godine.
Specijalni kurs iz istorije 50 časova u poslednjoj godini.

Rad na Odsjeku otpočeo je u dosta povoljnim uslovima jer je imao relativno dobre prostorne i tehničko-organizacione uslove, solidan nastavni kadar, izbor nastavnika po raspisanom konkursu na predlog recenzentske konisije ispunila je Matična komisija, odgovarajuću nastavnu tehniku i sredstva,

[2] Odluka Republičke samoupravne interesne zajednice usmjerenog obrazovanja o otvaranju i usvajanju Nastavnog plana istorije i geografije, Titograd, 8. VI 1981.g.
[3] Odluka o osnivanju Odsjeka istorije i geografije, Titograd, 17. XI 1980.g.
[4] Rješenje Republičkog sekretarijata za obrazovanje nauku i kulturu o verifikaciji Odsjeka, Titograd, 3. VIII 1991.g.

solidan fond stručne literature itd. Povoljan start omogućio je da se uslovi za rad stalno poboljšavaju, da Odsjek izraste u jednu od najuspješnijih organizacionih jedinica Fakulteta, formira svoju koncepciju na način koji najbolje odgovara obrazovnim potrebama onih koji se opredjeljuju za ovaj studij. Rad na Odsjeku je bio racionalizovan i inoviran po načelu ono što se pokazalo dobrim i dalje zadržati i usavršavati, a unositi samo one novine koje su u praksi provjerene i koje su se pokazale efikasnijim od postojećih. Po tom načelu radilo se i na inoviranju nastavnog plana. Da bi se vidjelo kakve inovacije su unesene u nastavni plan po kojemu se sada radi u odnosu na one koji su ranije primjenjivani donosimo plan u cjelini.

Očito je da je koncepcija Odsjeka usklađena sa potrebama djelatnosti za koje sprema kadrove. Dvopredmetne studije koje se na Odsjeku razvijaju od njegova osnivanja racionalne su i ekonomične a to odgovara i onima koji studiraju i onima koji te studije finansiraju. Međutim, shvata se i sva složenost dvopredmetnih studija, pa se razmišlja i o mogućnosti njihovog razdvajanja i mogućnosti formiranja dva odsjeka: za istoriju i za geografiju. Time bi se po njihovom mišljenju dobijali kvalitetniji stručnjaci i za jedan i za drugi predmet.

Na Odsjeku su bili svjesni potrebe da ove studije i dalje ostanu dvopredmetne, pa se prati razvoj sličnih studija na drugim univerzitetima kako bi se stalno bilo u toku promjena koje vrše drugi u cilju poboljšanja kvaliteta nastave. Zato se razvoj studija stalno proučava sa različitih aspekata i uvode se inovacije koje bi dale što bolje rezultate. Tražena su rješenja blage usmjerenosti gdje bi studenti mogli potpunije da se iskažu kao istoričari ili kao geografi. Tim stepenom usmjerenosti nijesu bili zadovoljni pa su tražena bolja rješenja. Tražena je adekvatnija varijanta usmjeravanja. Omogućavano je studentima da svake druge godine pored redovnih studija istorije i geografije upišu usmjerenje jednog ili drugog studija. Na ovo usmjerenje moglo se upisati po 20 studenata. Radilo bi se tako što bi se prve godine upisivali na usmjerenje istorije, a poslije dvije godine na usmjerenje geografije. Tako bi se pored stručnjaka za istoriju i geografiju dobijali specijalisti za istoriju ili geografiju. Onima koji su ranije završili studije istorije i geografije omogući će se upis na jedno od usmjerenja ako zato pokažu interes.

Na inoviranju nastave na ovom Odsjeku se radilo permanentno. Radikalnije promjene u nastavnom planu učinjene su i šk. 1994/95.g. Njime je dosta urađeno na rasterećivanju studenata redukcijom nekih nastavnih predmeta i smanjivanjem sedmičnog fonda časova. Rasterećenje je bilo najizraženije u drugoj godini gdje je sedmični fond časova smanjen za pet, u trećoj godini za četiri časa, a u četvrtoj od dva do četiri po semestru. U prvoj godini su učinjena značajna pomjeranja u smislu uspostavljanja povoljnijih odnosa između časova predavanja i časova vježbi. Naime, smanjeni su časovi teorijskih predavanja u korist vježbi što se pozitivno odrazilo na kvalitet nastave. Uz to studenti su znatno rasterećeni i smanjivanjem fonda obavezne literature. Studenti se više ne žale da su opterećeni obaveznom literaturom, ali izražavaju negodovanje što do te literature ne mogu doći, jer biblioteka s njom ne raspolaže u mjeri koliko je to potrebno za studente.

Nastavni plan iz 1994/95.g. prilažemo u cjelini.

Tabela 3. Nastavni plan iz 1994/95.g.

Nastavni predmeti	S E M E S T R I			
	I	II	III	IV
1.Uvod u istoriju sa pom. ist. naukom	2+1	2+1		
2.Opšta istorija starog vijeka	3+2	3+2		
3.Opšta istorija srednjeg vijeka	2+2	2+2		
4.Istorija naroda SRJ srednji vijek		3+2	3+2	
5. Istor. C. Gore, srednji vijek		2+1	2+1	
6. Opšta istor. nov. vijeka do kraja 15.v.		2+1	2+1	
7.Osnovi kartografije	2+2	2+2		
8.Klimatologija	2+2	2+2		
9. Hidrografija	2+1	2+1		
10.Osnovi geologije	2+1	2+1		
11.Fizička geografija II		3+2	3+2	
12.Geografija stanovništva i naselja		3+1	3+1	
13.regionalna geografija I		3+1	3+1	
14.Sociologija			2+0	2+0
Svega:	15+11	15+11	17+8	17+8

15.Strani jezik	2+0	2+0	2+0	2+0
16.Latinski ili staroslov. Jezik	2+0	2+0		

Terenska nastava iz geografije 70+100 za dvije godine.
Specijalni kurs iz istorije 40 časova u drugoj godini.

Predmeti	S E M E S T R I			
	V	VI	VII	VIII
1.Istorija naroda i nac. Manj. Do kr 18.v.	3+1	3+1	3+1	3+1
2.Istorija C. Gore od 16.v. do 1918.g.	2+0	1+1	2+0	2+0
3.Opšta izbor. n. v. od 18.v. do 1918.g. 2+1	2+1	3+1	3+1	
4.Istorija Jugoslavije od 1918.g.		4+1	4+1	
5.Ekonomska geografija	2+1	2+1		
6.Regionalna geografija II i II	2+1	2+1	2+1	2+1
7.Geograf.SRJ sa speč. C. Gore	3+1	3+1	2+0	2+0
8.Turistička geografija	2+1	2+1		
9.Osnovi prostornog planiranja		2+0	2+0	
10.Pedagogija	2+0	2+0		
11.Psihologija	2+0	2+0		
12. Metodika nast. geografije		2+0	0+2	
13. Metodika nast. istorije		2+0	0+2	
Svega:	20+6	19+7	22+4	18+8

Terenska nastava iz geografije 100+90 za dvije godine.
Specijalni kurs iz istorije 50 časova u poslednjoj godini.
Diplomski rad.

Interesovanje studenata za studije istorije i geografije je bilo na zapaženom nivou. Interes je povećan činom prerastanja dvogodišnjih u četvorogodišnje studije. Na primjer, šk. 1984/85.g. na studije istorije i geografije od broja upisanih 60% su imali vrlo dobar i odličan uspjeh, a šk. 1991/92. g. 73%.

Od školske 2004/05. godine, na Filozofskom fakultetu u Nikšiću se primjenjuje Bolonjska deklaracija, a od školske 2005/6. godine geografija se odvaja u zaseban naučni program, a svi koji završe trogodišnje studije dobijaju Bačelor (Bachelor) diplomu osnovnih studija, a nakon završetka nastavnog smjera dobijaju zvanje profesora geografije. Na studijskom programu studentima se nude funkcionalni setovi znanja iz oblasti životne sredine, prostornog planiranja, turizma i ostalih oblasti geografije[1]. Studenti su osposobljeni da poslije završetka specijalističkih studija mogu da rade i valorizuju svoja znanja na evropskom tržištu rada. Osnovni studij je završen po ispunjavanju svih studentskih obaveza, odnosno položenih ispita.

Filozofski fakultet (studijski program), poslednjih pet godina, svake godine, raspisuje konkurs za 40 (40+10) mjesta za buduće brucoše na Studijskom programu za geografiju. Upis na Studijski program geografija vrši se na konkurentskoj osnovi, u skladu sa rezultatima postignutim na završetku i tokom srednjeg obrazovanja, nakon sporvedenog postupka rangiranja, a saglasno sa statutom Univerziteta Crne Gore.

Usvojeni sistem se u suštini zasniva na dva glavna ciklusa, dodiplomskom i postdiplomskom. Pristup drugom ciklusu zahtijeva uspješan završetak prvog ciklusa studija, koji traje najmanje tri godine. Stepen stečen nakon prvog ciklusa će biti relevantan i za evropsko tržište rada, kao odgovarajući nivo kvalifikacje. Drugi ciklus treba da vodi do stepena magistra i/ili doktora, kao što je slučaj u mnogim evropskim zemljama. Organizacija prvog ciklusa je od suštinske važnosti. Potrebno je uvesti postepenu gradaciju koja bi etapno orijentisala studenta prema specijalizovanim studijama drugog ciklusa.

Osnovni studij geografije, prvenstveno pruža dobru osnovu za usavršavanje na više smjerova na specijalističkim studijama Studijskog programa za geografiju, zatim na master (postdiplomskim) i doktorskim studijama na Filozofskom fakultetu ili širem okruženju, van granica naše države. Osim stručnog usavršavanja neke od mogućnosti koje se otvaraju po završetku osnovnog studija su saradnik

[1] Studijski program je, prema zakonu, skup obaveznih i izbornih studijskih predmeta, sa okvirnim sadržajem, čijim se savladavanjem stiče diploma. Svaki predmetni profesor na studijskom programu treba da upozna studente sa konkretnim programom predmeta: načinom izvođenja nastave, predispitnim obavezama i oblikom ispita.

u: urbanističkim zavodima, ekološkim službama, u administraciji i javnoj upravi, u turističkoj djelatnosti, u hidrometeorološkim zavodima, u statističkim zavodima.

Drugi ciklus ima sasvim drugačije ciljeve. Drugi **ciklus** mora biti orijentisan u obezbjeđivanju naučnog obrazovanja putem racionalnog povezivanja bazične nastave i specijalizovane nastave, obezbjeđivanjem posebnog mjesta za lični red i za dinamiku grupnog rada, svođenjem na minimum predavanja ex catedra da bi se povećao prostor za predavanja specijalizovane nastave, što sa svoje strane zahtijeva od profesora da aktuelizira svoju nastavu, a od studenta da produbljuje svoja znanja putem samostalnog ličnog rada ili u okviru grupe.

Tabela 4. Nastavni plan iz 2004/05.g. (aktuelni nastavni plan)

Naziv studijskog programa		Stepen studija			Akademske/Primijenjene		
GEOGRAFIJA		VI			AKADEMSKE		
	I godina						
	Osnovni studijski program						
Br.	Naziv predmeta	Obavezni	Izborni	Zimski semestar fond časova nedjeljno	ECTS	Ljetnji semestar fond časova nedjeljno	ECTS
1.	Geologija I	X		3 + 1	6		
2.	Matematička geografija	X		3+ 1	5		
3.	Astronomska geografija	X		3 + 2	6		
4.	Klimatologija sa osnovama Meteorologije	X		4+2	6		
5.	Okeanografija	X		4+1	5		
6.	Strani jezik	X		2 + 0	2		
7.	Geologija II	X				3 + 1	6
8.	Hidrologija kopna	X				4+ 1	7
9.	Opšta kartografija	X				3 + 2	6
10.	Geografski Informacioni Sistemi (GIS)	X				2 + 3	4
11.	Biogeografija	X				4 + 1	5
12.	Strani jezik	X				2 + 0	2
Ukupno		13	-	19+7	30	18 + 8	30
	II godina						
Br.	Naziv predmeta	Obavezni	Izborni	Zimski semestar fond časova nedjeljno	ECTS	Ljetnji semestar fond časova nedjeljno	ECTS
1.	Strukturna geomorfologija	X		4 + 1	5		
2.	Regionalna geografija Evroazije	X		3 + 2	7		
3.	Životna sredina	X		4+ 1	6		
4.	Demogeografija	X		4+ 1	6		
5.	Geografija zemljišta	X		3 + 1	4		
6.	Strani jezik	X		2 + 0	2		
7.	Dinamička geomorfologija		X	2 + 0	2	4+1	6
8.	Geografske regije Evroazije		X	2 + 0	2	3+1	7
9.	Geografija naselja	X				4 + 1	6
10.	Menadžment u životnoj sredini	X				4+ 1	5
11.	Tematska kartografija	X				3 + 1	5
12.	Strani jezik	X				2 + 0	2
Ukupno		12	4	20 + 6	30	20+ 6	30
	III godina						
Br.	Naziv predmeta	Obavezni	Izborni	Zimski semestar fond časova nedjeljno	ECTS	Ljetnji semestar fond časova nedjeljno	ECTS
1.	Opšta privredna geografija	X		4 + 1	5		
2.	Opšta turistička geografija	X		3 + 1	5		
3.	Fizička geografija Crne Gore	X		4 + 0	5		
4.	Prostorno planiranje	X		4 + 0	5		
5.	Regionalna geografija Afrike		X	3 + 1	5		
6.	Regionalna geografija Sjeverne Amerike		X	4 + 1	5		
7.	Industrijska i saobraćajna geografija	X				4 + 1	5

8.	Pomorska geografija	X				4 + 0	5
9.	Geografija Jugoistočne Evrope	X				3 + 1	5
10.	Regionalna turistička geografija	X				3 + 1	5
11.	Regionalna geografija Centralne i Južne Amerike		X			4 + 1	5
12.	Regionalna geografija Australije, Okeanije i polarnih oblasti		X			3 + 1	5
Ukupno				22 + 4	30	21+ 5	30

Naziv studijskog programa		Stepen studija		Akademske/Primijenjene			
GEOGRAFIJA		VII1		AKADEMSKE			
Specijalističke studije							
Smjer Nastavnički							
Br.	Naziv predmeta	Obavezni	Izborni	Zimski semestar fond časova nedjeljno	ECTS	Ljetnji semestar fond časova nedjeljno	ECTS
1.	Opšta pedagogija- teorija vaspitanja	X		2+0	4		
2.	Razvojna psihologija	X		2+0	4		
3.	Teorijske osnove metodike geografije	X		2+0	4		
4.	Ruralni razvoj	X		4+1	6		
5.	Geografija Crne Gore – stanovništvo,naselja i regije	X		4+0	6		
6.	Geografija i informatičke tehnologije I	X		2+2	6		
7.	Didaktika – teorija obrazovanja i nastave	X				2+0	4
8.	Pedagoška psihologija	X				2+0	4
9.	Metodika nastave geografije sa školskim radom	X				3+2	4
10	Metodika nastave poznavanja prirode i društva sa školskim radom	X				3+2	4
11	Urbani i regionalni razvoj	X				4+1	8
12	Diplomski rad	X					6

Poslije završetka osnovnog studija geografije moguće je nastaviti specijalističke studije na prosvjetno-pedagoškom smjeru u trajanju od 1 godine, odnosno dva semestra. Osim prosvjetno-pedagoškog smjera, Studijski program za geografiju je uradio planove i programe za specijalističke studije: diplomirani menadžer turističke komunikologije, diplomirani menadžer u prostornom planiranju, menadžer životne sredine i diplomirani geograf-turizmolog, koji će, nadamo se, biti ubrzo akreditovani.

Kadrovi ovog profila (geografija) na nivou specijalističkih studija, osposobljeni su za obavljanje poslova u kojima se zahtijeva samostalan rad kao što je obavljanje poslova profesora geografije na nivou osnovnog i srednjeg obrazovanja, kao i obavljanje poslova profesora na nivou osnovnog obrazovanja za predmete srodne geografskim disciplinama (poznavanje prirode i društva, upoznavanje sa okolinom, obrazovanje za održivi razvoj, vrednovanje prostora); kao i za samostalan rad. u urbanističkim zavodima, u ekološkim službama, u inventarizaciji i evaluaciji resursa u životnoj sredini, savjetnički poslovi u administraciji i javnoj upravi, u turističkoj djelatnosti, u hidrometeorološkim zavodima, u statističkim zavodima, u vladinim agencijama, u vodičkim službama i aktivno participiranje u istraživačkim projektima u okviru svoje struke.

Na Filozofskom fakultetu, odnosno Studijskom programu za geografiju moguće je nastaviti usavršavanje na master (postiplomskim) studijama. U predhodne tri godine to je bilo moguće na smjeru za prostorno planiranje. Osim toga, Studijski program geografije je uradio planove i programe za geoprostorne osnove turizma, demografiju i geoprostorne osnove životne sredine. Takođe, postoje urađeni planovi i programi za doktorske studije za: prostorno planiranje, geoprostorne osnove turizma, demografiju i geoprostorne osnove životne sredine.

Seminarski i domaći, „samostalni“ studentski radovi gdje mogu pokazati kreativnost i raumijevanje materije zahtijevaju istraživački rad, prikupljanje materijala i sl. Da li u biblioteci postoji sva neophodna literatura? Da li profesori detaljno čitaju i analiziraju te radove? Nažalost, često je odgovor ne, pa studenti umjesto da pokažu svoje znanje, pokazuju snalažljivost koristeći prednosti interneta brzo i lako pišu radove, po principu copy-paste. Najgore je što misle da su prevarili profesora, a u stvari, samo sebe varaju.

U svakom pogledu dobro stažiranje može da doprinese sazrijevanju profesionalnih opredijeljenja, valorizovanju saznanja, aktivnosti i društvenih iskustava, što se sve ni sa čim drugim ne može uporediti.

2.ISTRAŽIVANJE

Nauka bi, pronicanjem u zakonitost funkcionisanja složenih struktura i odnosa, morala poučavati da je tajna opstajanja i napredovanja u skladu, prilagođavanju, mudrosti simbioze i koegzistencije. Ako postoji oblast koja je tako dugo bila isključiva kompetencija univerziteta, onda je to svakako oblast istraživanja. Ali, vremena su se promijenila. Univerzitet više ne zauzima ono prevashodno mjesto koje je tako dugo imao, zbog čega njegova uloga ne treba da bude manja. Univerzitet ostaje privilegovano mjesto za sasvim materijalno nemotivisano fundamentalno istraživanje koje je od kapitalnog značaja za stvaranje elitnih stručnjaka. Međutim, kao što akcije i reakcije koje povezuju nauku, tehniku i industriju imaju težnju da svuda rasprostiru nauku, tako i univerzitet može da se veoma dobro uklopi u primijenjena istraživanja. Ova se uglavnom razvijaju u velikim cjelinama, ali ni jedna druga institucija sem univerziteta nije u stanju da u istom trenutku mobiliše tako veliki broj istraživača različite struke.

U ovoj perspektivi, fundamentalno i primijenjeno istraživanje su veoma tijesno povezani. Obje vrste istraživanja koriste iste instrumente i iste postupke. Udruživanje specijalizovanog obrazovanja i naučnog obrazovanja postaje apsolutno neophodno u svijetu u kojem je nauka prije svega kolektivan napor, međudisciplinarna i humanistička. Međudisciplinarna saradnja omogućava da se mnogo više svijetla baci na fenomene koji se proučavaju. Njihova analiza koju bi simultano vršili predstavnici različitih disciplina omogućava da se oni mnogo šire i bogatije osvijetle. U tom pogledu, univerzitet ima privilegovane mogućnosti. Prije svega geografska koncentracija profesora ili istraživačkih instituta iz najrazličitijih grana a zatim uska povezanost između nastave i istraživanja.

Razumljivo je da u objektivno siromašnom društvu, s još siromašnijom državom, nije lako obezbijediti uslove za izdašno, pa čak i skromno finansiranje nauke. Put bi, možda, bio u jednostavnim i logičnim mehanizmima, primjerenim prirodi univerziteta i nauke, koji nijesu od juče, uz strogo vođenje računa o stvarnom kvalitetu naučnih rezultata.

Instituta za geografiju, u okviru Bolonjskog modela, do sada je realizovao jedan veći naučno-istraživački projekat **“ Regionalizacija prostora Crne Gore”**, maja 2008. godine.

3. PROBLEMI U PRIMJENI BOLONJSKE DEKLARACIJE

U dosadašnjoj primjeni Bolonjske deklaracije mogu se zapaziti i određeni problemi:

- stiče se utisak da se od reforme visokog obrazovanja u Crnoj Gori dobilo povećanje troškova istog, uz konstantno opadanje kvaliteta na svim poljima,
- već duži niz godina postoji tendencija privatizacije univerzitetskih resursa,
- parcijalna i neadekvatna primjena,
- nereformisani nastavni planovi i programi,
- nedovoljno praktične nastave,
- profesori koji imaju averziju prema modernizaciji visokog školstva,
- nepoštovanje studentskih predispitnih obaveza,
- neusaglašenost stručnih zvanja nakon završetka studija sa zemljama potpisnicama Bolonjske deklaracije,
- nepostojanje nacionalnog okvira kvalifikacija.

Kako trenutno stoje stvari, kod nas se nauka i visoko obrazovanje tretiraju kao potrošačke sfere. Već godinama se ne usklađuju potrebe privrede i obrazovni profili. Poznato je da društvo koje zapusti obrazovanje gubi sopstvenu budućnost, no naše degradira i sistem obrazovanja, te time gube i sadašnjost i budućnost. Zbog toga miljama zaostajemo za ostalim razvijenim zemljama. No prava razlika će se uočiti tek nakon nekoliko godina, kada će se novoobrazovani kadrovi uhvatiti u koštac sa problemima. Naš sadašnji istraživački kadar je star, dok je država nesposobna da podrži naučni razvoj mladih. Pored toga, troškovi istraživanja i razvoja eksponencijalno rastu, jer se granice naučno-

tehnološkog znanja sve brže i sve dalje pomeraju. Zbog toga je neophodno da se naša zemlja uključi na vrijeme u međunarodne naučne i tehnološke odnose, kao i svetsku difuziju rezultata naučnih istraživanja. Potrebno je shvatiti ozbiljnost situacije i urgentno reagovati. Treba koristiti iskustva razvijenih zemalja, i kopirati stvari koje su se pokazale kao dobre, ili koje imaju takve predispozicije. Ovim bi se značajno smanjio pritisak na već istanjene društvene fondove namijenjene za ovu svrhu, tj. za obrazovanje. Neophodna je integracija visokoškolskih utanova sa naučnim institutima, utvrđivanje dugoročnih potreba za određenim profilima kadrova, usklađivanje nastavnih planova i programa „čišćenje" od balasta koji se nakupio u nastavnim programima. Samo pod takvim uslovima, imamo šansu da ugrabimo svoje mjesto pod suncem.

4. UNIVERZITET, STUDIJSKI PROGRAM GEOGRAFIJE I DRUŠTVO SJUTRAŠNJICE

Nastava i obrazovanje, istraživanje, kritika, sve su to neminovni imperativi u odnosu na savremeno društvo. Oni pripremaju naše mlade ljude da sa dostojanstvom i na odgovarajući način preuzmu odgovornost koju će imati u društvu sjutrašnjice a čija budućnost univerzitetu povjerava zadatke koji se sastoje u tome da bude prisutan i da predviđa. Da, da bude prisutan, jer manje nego ikad, univerzitet nema pravo da izigrava intelektualne vestalke ni u svom domenu a ni u oblasti sa kojima mora da živi u permanentnoj simbiozi, fizički, društveno putem svog nastavnog tijela svojih studenata, putem orjentacije svojih aktivnosti i svojih istraživanja. Da predviđa, jer treba da ima hrabrosti da formuliše opredeljenja za budući život i buduće potrebe, daleko od naučnih ekstrapolacija, kako bi ispunio svoju ulogu intelektualnog jezgra.

Univerzitet je mjesto gdje se stvaraju novine gdje se pripremaju prilagođavanja. Suština univerziteta sastoji u metodičnom i naučnom istraživanju istine, i što je ovo istraživanje neodvojivo od ideje koju sebi stvaramo o čovjeku, o ličnosti, o spoljnom svijetu. Givenen konstatuje da globalizacija stvara jednu svjetsku zajednicu na bazi brzog prenosa informacija.„ Vjerovatno je da će pojedinci, ustanove i društva koja se pokažu nesposobnim da uđu u ovaj sistem informacija, stvoriti rigidne klase i ostati izvan granica ovog sistema". Poznavati teorijske osnove i usvojiti naučne metode rada, naučiti se razmišljanju i jasnom mišljenju, bez unaprijed stvorenih koncepcija i bez žurbe, sve su to neophodni preduslovi za obučavanje i formiranje elite koja će znati sa odlučnošću da se suoči sa teškoćama svakodnevnog života.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Univerzitet je pozvan da odigra jednu suštinsku ulogu daleko važniju od uloge koju je ikada imao u prošlosti. On se stoga ne može ograničiti samo na to da podučava one što će uvijek imati neku trenutnu praktičnu korist. Prvenstvena uloga univerziteta je da stvara ljude.

Postupak oko prerastanja Odsjeka sa dvogodišnjeg na četvorogodišnji studij išao je po određenoj proceduri i dosta ubrzano. Elaborat o otvaranju četvorogodišnjeg studija istorije i geografije usvojen je od osnivača RSIZ usmjerenog obrazovanja u novembru 1980.g.[2] Na sedamnaestoj sjednici Skupštine RSIZ usmnjerenog obrazovanja od 8. VI 1981. g. donesene su odlike: o otvaranju Odsjeka četvorogodišnjeg studija istorije i geografije; nastavni plan za sve četiri godine studija i program za I i II godinu.[3]

Poslije završetka osnovnog studija geografije moguće je nastaviti specijalističke studije na prosvjetno-pedagoškom smjeru u trajanju od 1 godine, odnosno dva semestra. Osim prosvjetno-pedagoškog smjera za specijalističke studije Studijski program za geografiju je uradio planove i programe za specijalističke studije: diplomirani menadžer turističke komunikologije, diplomirani menadžer u prostornom planiranju, menadžer životne sredine i diplomirani geograf-turizmolog, koji će, nadamo se, biti ubrzo akreditovani.

[2] Odluka Republičke samoupravne interesne zajednice usmjerenog obrazovanja o otvaranju i usvajanju Nastavnog plana istorije i geografije, Titograd, 8. VI 1981.g.
[3] Odluka o osnivanju Odsjeka istorije i geografije, Titograd, 17. XI 1980.g.

Stvarno intelektualno bogaćenje zavisi od stalnih napora mišljenja i razmišljanja. Ovo je uslov sine qua non za konstruktivnu i racionalnu akciju. Razvoj univerziteta treba da bude naše zajedničko djelo.

LITERATURA I IZVORI

1. Branislav Bukurov, **Istorijski razvoj geografije**, Novi Sad, 1966.
2. Jovan Plavša i Saša Kicošev, **Razvoj geografije i geografska otkrića**, Univerzitet u Novom Sadu PMF-a,Institut za geografiju, Novi Sad, 1998.
3. Milan Bojić, **Istorijski razvoj geografije**, Naučna knjiga, Beograd.
4. Milan Vresk**, Uvod u geografiju-razvoj, struktura, metodologija**, Školska knjiga, Zagreb, 1997.
5. Milutin Lješević i Dragica Živković, **Kartografija**, Magic-map Smederevska Palanka, Beograd, 2001.
6. Bilten Univerziteta Crne Gore za 2005.godinu
7. Zbornik radova, Idejne i društvene vrednosti geografske nauke, BIGZ, Beograd, 1987.
8. Zbornik radova, Naučni simpozijum"Srbija i savremeni procesi u Evropi i svetu",Tara 2005, Srpsko geografsko društvo, Beograd, 2005.

THE EVOLUTION OF A PROGRAM OF STUDY OF GEOGRAPHY AT THE UNIVERSITY OF NIKSIC

MIROSLAV DODEROVIĆ, DRAGICA MIJANOVIĆ

Faculty of Philosophy, University of Montenegro, 81400 Nikšić, Montenegro

University is invited to play an essential role far more important than the role it has ever had in the past. It therefore cannot limit itself to teaching those who will always have an immediate practical benefit. The primary role of universities is to produce people.

Procedures for growing department with a two-year undergraduate studies, followed by special procedures, and quite rapidly. Elaborate on the opening of a four-year study of history and geography was adopted by the founders RSIZ vocational school in November 1980 [2] In the seventeenth session of the Assembly RSIZ vocational education on 8, June 1981 decisions are made: the opening of a four-year study of the Department of History and Geography; curriculum for all four years of study and program for I and II year.[3]

After completion of basic studies of geography it is possible to continue studies at postgraduate educational - pedagogical direction for a period of one year or two semesters. In addition to educational and pedagogical direction for specialist studies for geography study program has done plans and programs for specialized studies: graduate tourism communications manager, graduate manager in spatial planning, environmental manager, and graduated geographer - tourist expert, which will, hopefully, soon to be accredited.

Intellectual enrichment depends on the continuing efforts of thought and thinking. This is a condition sine qua non for a constructive and rational action. The development of the university should be our common work.

[2] The decision of the Republican self-governing communities of interest on the opening of vocational education and adoption of curriculum history and geography, Titograd, 8 June 1981

[3] The decision on the establishment of the Department of History and Geography, Titograd, 17 November 1980

VESNA JOKIĆ[1],
KSENIJA PETOVAR[2]

UDC: 37.014.14(497.11)

SPATIAL ACCESSIBILITY AND CONDITIONS OF PRIMARY/COMPULSORY EDUCATION IN SERBIA

[1]The Institute of Architecture and Urban & Spatial Planning of Serbia, 11000 Belgrade, Serbia
[2]Faculty of Architecture and Faculty of Geography, University of Belgrade in retirement, 11000 Belgrade, Serbia

Abstract: Education is a fundamental human right and the most important factor in social advancement and status. Primary/compulsory education is an institutional category implying that equal conditions, quality and spatial accessibility of education are ensured for all. In Serbia, there are still huge differences in compulsory education quality and accessibility. The most serious problems in the primary education sector in the Republic of Serbia are huge differences in the quality of construction and infrastructure of schools, teaching quality and spatial accessibility in relation to the place of residence, as well as a double-shift schooling. Conditions and quality of compulsory education are substandard, particularly in the catchment-area four-year schools with small number of pupils. Resources for improving teaching quality are not sufficiently used (movable classrooms, mobile teacher teams, etc.), even though they can essentially improve the conditions and quality of compulsory education in small catchment area schools in the urban edge zones and rural settlements.
Through several indicators, and based on available data, the present paper shows spatial accessibility of compulsory education in Serbia at the level of municipalities and urban and other (rural) settlements, as well as at the level of school infrastructure. Furthermore, the paper offers an analysis of a portion of population aged 24-40 years who have not completed primary school, according to the type of settlements (urban/rural).
Key words: primary/compulsory education, spatial accessibility, conditions of education, social inclusion

Apstrakt: Obrazovanje spada u osnovna ljudskih prava i predstavlja najznačajniji kanal socijalnog napredovanja i socijalnog statusa. Osnovno/obavezno obrazovanje je ustavna kategorija koja podrazumeva obezbeđenje jednakih uslova, kvaliteta i prostorne dostupnosti. U Srbiji još uvek postoje ogromne razlike u kvalitetu i dostupnosti obaveznog obrazovanja. Najteži problemi u sektoru osnovnog obrazovanja u Republici su ogromene razlike u građevinskom kvalitetu i opremqenosti objekata, kvalitetu nastave, prostornoj dostupnosti u odnosu na mesto stanovanja, kao i rad u smenama. Uslovi i kvalitet obaveznog školovanja su naročito podstandardni u četvororazrednim područnim školama, sa malim brojem učenika. Nedovoljno se koriste sredstva za unapređenje kvaliteta nastave (pokretne učionice, mobilni nastavnički timovi i sl.) kojima se bitno mogu poboljšati uslovi i kvalitet obaveznog obrazovanja u malim područnim školama u rubnim zonama gradova i seoskim naseljima.
U radu se korišćenjem nekoliko indikatora, na osnovu raspoloživih podataka, pokazaju prostorna dostupnost obaveznog obrazovanja u Srbiji, na nivou opština i nivou gradskih i ostalih (seoskih) naselja, i opremljenost objekata. Takođe, analizarano je učešće stanovništva starosti 24 do 40 godina, sa nezavršenom osnovnom školom, prema tipu naselja (gradsko/seosko).
Ključne reči: osnovno/obavezno obrazovanje, prostorna dostupnost, uslovi obrazovanja, socijalno isključivanje

INTRODUCTORY CONSIDERATONS

Education system is one of the fundamental systems of a society which, through investment in human capital, has a significant influence on overall development, where the «improvement and development of human capital also means respecting and implementing one of the basic principles of education policies of a democratic society – to ensure that all community members have access to all levels of education, as well as to create conditions for lifelong learning. For people to whom, out of many reasons, education is not accessible, possibilities for satisfying many of their needs are also limited, and thereby the possibility for exercising certain human rights« (*Jokić, Petovar, 2009:48*).

Quality education of population is a precondition for socio-economic development. It is in the interest of each local community to improve educational structure of its population, thus, amongst other things, also influencing the motivation in young people to stay, develop and improve life and working conditions in the community.

At the same time, quality education (conditions and access/accessibility) represents one of the factors significantly influencing the reduction of social exclusion. To summarize. Quality education is: (a) a condition for social promotion of an individual, as well as his/her individual wellbeing; (b) indicator of social inclusion and social cohesion; (c) indicator for measuring social progress and wellbeing; (d) condition for local community advancement, development and wellbeing; (e) necessary condition for poverty reduction; (f) mechanism for building self-confidence of the poor and other vulnerable social groups and their active participation in the processes of social integration and development.

Modernization of educational system and education accessibility has become a priority in reforms of the majority of countries. Furthermore, an increasing attention is focused on creating the conditions for all children to be well cared for, as well as included in educational process as early as possible. Studies have shown that early and high quality interventions aimed at reducing the risk of child poverty have significant and long-term effects in improving social integration, reducing the delinquency and achieving higher level of education (*Esing-Andersen, 2007*).

The subject of this paper is an analysis of accessibility and quality of primary/compulsory education. Although the Constitution of the Republic of Serbia sets forth that primary education is the right granted to every citizen of the Republic of Serbia (Art. 71 reads the following «Everyone shall have a right to education. Primary education shall be compulsory and free, while high education shall be free»), the obligation to create approximately the same conditions in exercising this right is not stipulated. The present paper promotes a thesis that proposition of approximately equal conditions of compulsory education is based on obligations taken from international documents ratified by the Republic of Serbia (International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights; European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms; Convention on the Rights of the Child, etc.).

The major differences in primary education accessibility in Serbia are associated with the type of settlement (urban and rural). In should be taken into account that in Serbia, according to the 2002 Census, somewhat less than a half of population (43,6%) lived in settlements which are, as presented in statistical publications, classified in the category "other", i.e. non-urban settlements[1]. Therefore, this is not the issue of a small portion of population who have difficulties in exercising this fundamental human right, and it is beyond any doubt that substandard conditions of education are one of the important motives for people to move into urban settlements.

EDUCATION ACCESSIBILITY

Access to social rights (education[2], healthcare, social protection, employment and housing[3]) and exercise of these rights are a basis for social development and economic growth, as well as creation of social cohesion. However, formal recognition of a certain social right does not necessarily mean the exercise of that right. There are many barriers in exercising certain social rights, thus making them practically inaccessible to the right-holders. Consequently, any proclaimed social right must be supported by measures for its exercise, as well as by appropriate monitoring of undertaken policies.

[1] This category comprises suburban settlement, rural settlements, as well as municipal centers which do not have a status of an urban settlement.

[2] Right to education is a cultural right, although having elements of some other types of rights. It may also be considered as an economic and social right, because it creates an obligation of the State to provide compulsory primary education. Within the European systems of human rights protection, it is put together with civil and political rights. Out of this reason, the right to education is the best proof that all human rights are indivisible and interdependent. (*Dimitrijević et al., 2006:327*)

[3] In revised European Social Charter, the right to be protected against poverty and social exclusion and the right to housing have been added.

Territorial dimension, i.e. spatial accessibility in exercising social rights has been included in all EU documents on development and considered to be a key link in realizing social inclusion and strengthening social cohesion. Thus, Guiding Principles for Sustainable Spatial Development of the European Continent (*CEMAT, 2000*) adopted at the session of the European Conference of Ministers responsible for Regional Planning in Hanover, particularly emphasize territorial dimension in exercising human rights – «spatial equity» and «equal access». Measures and policies of spatial development which will enable all citizens achieve the acceptable standard of living, as well as strengthen social cohesion, have been identified. Different indicators for measuring the spatial accessibility have been used, and most frequently the time isochrones of buildings/services (30/45/60 minutes depending on the type of services). The data on beneficiaries (target groups), type of services, type of transportation (pupils-walkers, bike, car, public transportation - schedule, adaptiveness, prices, etc.) have been intersected/linked. In Great Britain, for example, a set of basic national accessibility indicators for monitoring changes in accessibility at State level have been developed for more than ten years. Indictors for measuring access to education (primary, high, additional education and advanced training), healthcare (doctors in basic healthcare and hospitals), employment and food purchasing (supermarkets) within the defined time isochrones and depending on the type of transportation (public transportation, cars, bikes, or walking). The Ministry of Transport and Communications of the Republic of Serbia has published statistical values of core accessibility indicators for 2008 (*2008 Core National Local Authority Accessibility Indicators - Final Report, Department for Transport, 2009*) so as to assist local authorities in developing the basis for their accessibility strategies, as well as ensure the support for two out of 188 national local authority accessibility indicators (access to services and access to employment). To date, in Serbia, there are no input data/adequate database (statistical data, spatial/georeferrenced data on locations of public services buildings, available population registries, current state of road network and organization of public transportation) based on which it would be possible to measure spatial accessibility of services and gravitating population size.

Analysis of education conditions and accessibility, as well as educational structure of population in Serbia indicates a significantly higher incidence of social exclusion in the sphere of education. However, the explanation cannot be reduced to a dramatic economic deterioration and impoverishment of the society in preceding two decades. Therefore, it is also necessary to include other factors in the analysis, such as characteristics of social system, structural factors, ideology, as well as social values. For social sphere of education, the analysis of education should necessarily include access to education services for certain social and territorial groups. Furthermore, education is a long-term activity which requires historical perspective and, in this context, an assessment of dominant development paradigms and understanding of sources of a current anomic paradigm domination in Serbian contemporary society.

In Yugoslavia, after the Second World War, a concept of social care was established in all areas of life, including education, healthcare, social protection, housing, etc. Such system, besides a considerable number of innovations and improvements in general standard of living, also showed significant dysfunctions. For the purpose of this paper, two important dysfunctional characteristics/features of this system are of particular importance. *The first* one included a continual process of exclusion of many social groups from the process of improving social wellbeing, i.e. institutionalization of unequal positions (starting and structural positions) of certain social groups and their opportunities/prospects of using services of the social welfare system. Employment in social/state sector was a source of great privileges which also indirectly dimensioned the access to educational institutions. Exclusion, i.e. social wellbeing inaccessibility, manifested itself at several levels: (1) In spatial inaccessibility due to long distances between citizens' homes and public services, organization of public services unadjusted to local community features and absence of organized public transportation, which affected the population of rural settlements, particularly those in hilly-mountain regions and those living far from the roads, but also citizens in suburban zones. This was, amongst other things, the result of distinctly urban centric models of organization of public services adjusted to urban settlements; (2) In institutional inaccessibility, because some fundamental rights were denied to certain professional groups, such as the right to compulsory social protection, right to healthcare and right to old-age insurance which was introduced for farmers only in 1980, or the right of children of unemployed parents be enrolled in kindergartens; etc.

The second feature of political system and establishment of social values in the second half of 20th century included permanent diminishing of individual responsibility for social wellbeing of the

social (local) community, thus suppressing and marginalizing the value of empathy, support, help and solidarity with others. Such forms of inter-human relations also existed in traditional values of Serbian society. One of the important indicators for assessing the importance and level of social solidarity, as well as social values that were oriented towards help and support to those who were weaker and feeble was the institution of Endowment which, in the period of rapid economic, social and cultural development in the first half of the 20th century, singled out Serbia from all other areas of the then Kingdom of Yugoslavia, as well as other countries of the Southeastern Europe. For the sake of example: according to the records from 1940, by the value of its endowments, the Belgrade University was amongst the first in the then Europe. The purpose of endowments was to raise social and cultural wellbeing, in particular, to help to the weaker, poor, ill and unprotected (building and funding the work of hospitals, pupil and student homes, orphanages, libraries, social housing, etc.). The contribution of endowments to education of citizens coming from rural settlements and poor families was of particular importance. Although the new authority, after the Second World War, through nationalization and property takeover, *de facto* put an end to endowments, some forms of endowment have survived and, thus, it is expected that, by strengthening the confidence in the legal system and legal state, the institution of endowment will again become an important factor of social and cultural development in Serbia. However, we should be reminded that laws on endowments, foundations and, generally, on non-profit organizations have not yet been adopted in Serbia, although activities and programs of civil society organizations in domain of social protection and organization of social services have been intensified in preceding decade. However, this significantly limits the field and scope of work in this sector which, to great extent, cannot be economically sustainable under present market conditions/criteria and prices.

In organizing public services after the Second World War in Yugoslavia, positive practices were gradually abandoned, as well as mechanisms which were proven to be fruitful for improvement of social development in poor communities and undeveloped regions. Let us mention, for example, the Štampar's model in organizing the services of public interest, based on the status advancement of professionals who went to work in rural settlements and undeveloped areas, or organization of boarding schools, pupil homes and other forms which increased the access to educational institutions (primary, high and university education) for children coming from smaller settlements and/or poor families. Scholarship and credit systems, as well as other forms of support to successful pupils and students from poor families, has been reduced over time, while family's budget has become increasingly important factor in acquiring education.

PRIMARY/COMPALSORY EDUCATION

The provision on compulsory (primary) education dates back to 1952. Article 2 of the First Protocol (March 1952) of the European Convention for the Protection of Human Rights reads the following "No person shall be denied the right to education". In Serbia (actually, the then FPR Yugoslavia), compulsory eight-year education (grades 1-8) was introduced in 1959. Article 3 of the current Law on Basis of the Educational and Upbringing System („Official Gazette of the Republic of Serbia, No. 72/09) contains the obligation to ensure *"equal rights and access to education and upbringing* without discrimination and segregation because of gender, social, cultural, ethnic, religious or other belonging, place of residence, material or health condition, developmental difficulties and disorders, disability, as well as on other basis" (...) and "*equal opportunities in the upbringing and education at all levels and in all types of education and upbringing*, according to the needs and interests of children, students and adult persons, without barriers to changing, continuing and supplementing the education during one's lifetime". Furthermore, it is also stipulated that schools may provide full board accommodation to pupils – boarding schools (Art. 27).

In Serbia, primary education is today carried out through a system of district eight-year and extension/catchment area four-year schools. School network has not significantly changed since it was created in fifties of the 20th century, and it does not correspond to demographic, economic and social reality. According to 1961 Census, about 70% of the population lived in rural areas as compared to about 40% in 2002. Obviously, the current school network does not adequately match the population distribution, significantly burdens the system efficiency and lessens opportunities for equal access to quality education (*Macura, Bakić, 2006:62*).

The most serious problems in primary/compulsory education sector in Serbia are the following: (1) distinctly unequal conditions and quality of primary/compulsory education, and (2) majority of the primary school operating two shifts.

1) Educational inequality is the result of differences in school infrastructures, capacity of space, ancillary facilities and teaching quality, or the quality of teaching staff. Conditions and quality of compulsory education are, in particular, substandard in catchment area four-year schools (grades 1-4) with small number of pupils[4].

Out of the total number of primary schools in the Republic of Serbia (3,587), approx. 60% are four-grade schools (*Table 1*). In the territory of Central Serbia excluding Belgrade, the four-grade schools are much more represented (68.5%) as compared to Vojvodina (25.6%) and the territory of the City of Belgrade (38,1%). The class size in these schools is also evident form the data on average number of pupils per class and average number of pupils per school, as shown in *Table 1*. According to 2007 data, an average number of pupils per class in several municipalities was less than 15, this indicating high portion of schools with smaller number of pupils. Such schools deserve more attention because of the need for raising teaching quality and achieving the goal of equalizing conditions of compulsory education. Municipalities particularly singled out in association with this feature are the following: Brus (14.4 pupils per class), Rekovac (14), Gadžin Han (11), Babušnica (13), Medveđa (9), Crna Trava (5), Bosilegrad (12), (Trgovište, 12) (*Opštine u Srbiji, 2007*).

Table 1. Number and structure of primary schools according to class structure and average number of pupils

Territory	Total			four-grade schools			eight-grade schools		
	Number of schools	average number of pupils per class	average number of pupils per school	number of schools	average number of pupils per class	average number of pupils per school	number of schools	average number of pupils per class	average number of pupils per school
Republic of Serbia	3,587	21.4	186.1	2,141	12.2	22.9	1,446	22.8	427.6
	100.0%			59.7%			40,3%		
City of Belgrade	281	24.7	463.6	107	15.5	43.7	174	25.3	721.8
	100.0%			38.1%			61.9%		
Central Serbia excluding Belgrade	2,771	20.4	129.0	1,897	11.7	21.1	874	22.5	363
	100.0%			68.5%			31.5%		
Vojvodina	535	21.5	159.8	137	12.6	32.4	398	21,7	440.6
	100.0%			25.6%			74.4%		

Source: Primary Education Statistics 2003/2004, Ministry of Education and Sports, Belgrade, 2004

Because of a small number of pupils, teaching in four-grade schools is organized in combination classes composed of pupils belonging to two grade or several grade levels in one class. In 2003, in Central Serbia, in average every seventh pupil (about 14%) of lower grades (1-4) attended school with combination classes. The greatest portion is in municipalities of Braničevo, Kolubara and Rasina districts (34.3%, 30.4% and 27.6% respectively), while in the municipalities of Jablanica, Toplica, Rasina, Zaječar and Pomoravlje (the Morava River Basin) districts between 20% and 25% (*Statistika osnovnog obrazovanja 2003/2004, Ministarstvo prosvete i sporta, Beograd, 2004*)

According to recently published data of the Union of Education Workers of Serbia, approx. 600 four-grade schools have hardly several pupils (*Politika, 11 October, 2011, pg.7*).

[4] In the majority of the developed municipalities, the funds appropriated for primary education per pupil are above Republic average (65,393 RSD). In certain municipalities, the funds far exceed the Republic average (Gadžin Han – 120,043 RSD, Raška – 118,960 RSD, Medveđa – 115,694 RSD, Rekovac – 151,290 RSD, Crna Trava – 204,861 RSD) (*Source: Municipals in Serbia, 2007, Belgrade: Statistical Office of the Republic fo Serbia, Tables 22-3.*). This data indicate that there are economic possibilities of introducing and funding advanced forms of teaching in catchment area schools with smaller number of pupils, with the aim to improve teaching qaulity (mobile teacher's teams, mobile teaching aids, such as vehicles equipped with computers, laboratories, libraries, etc.). On the other hand, higher costs per pupil in some urban municipalities, which is probably the result of schools operating a single shift, should not be the reason for closing schools or introducing double-shift schooling. This problem may be primarily solved by introducing parent's financial participation for all-day schools and/or prolonged stay for pupils, as well as by inclusion of non-profit sector into activities of prolonged teaching.

At the same time, schools are underequipped with accompanying facilities/contents and utilities and sanitary installations. Only 5% of the schools have libraries (105 schools), while only 36 schools have gyms (about 2%) out of which 25 in Vojvodina, 4 in the territory of the city of Belgrade and 7 in other parts of Serbia (*Table 2*). More than a half of the four-grade schools in Serbia (55.4%) do not have toilets but use field toilets. Considered at the level of territorial entities, the differences are great: in the territory of Belgrade, three schools do not have toilets in the school building, in Vojvodina 14, and in other parts of the Republic of Serbia, somewhat more than one third of schools (61,6%) do not have toilets in the school building.

Table 2. Four-grade school infrastructure

Territory	Number of four-grade schools	Library	Gym	Toilets			Drinking water			
				none	in the school yard	in the school building	public water supply	hydro-phore	wells	water source
Republic of Serbia	2141	105	37	13	1186	1186	903	601	281	309
		4.9%	1.7%	0.6%	55.4%	55.4%	42.2%	28.1%	13.1%	14.4%
City of Belgrade	107	6	4	0	3	104	72	21	13	1
		5.6%	3.7%	0.0%	2.8%	97.2%	67.3%	19.6%	12.1%	0.9%
Central Serbia excluding Belgrade	1897	86	7	12	1169	716	732	548	262	308
		4.5%	0.4%	0.6%	61.6%	37.7%	38.6%	28.9%	13.8%	16.2%
Vojvodina	137	13	26	1	14	122	99	32	6	0
		9.5%	19.0%	0.7%	10.2%	89.1%	72.3%	23.4%	4.4%	0.0%

Source: Popis školskog prostora, 2004 (List/census of School Premises, 2004)

According to the 2004 List of School Premises, about 40% of the primary schools in Serbia did not have toilets in school buildings (about 61% in four-grade primary schools in the Central Serbia excluding Belgrade)

Considering educational accessibility and based on already established school network (defined by the Law on Primary Education), pupils are classified into three categories: • pupils living in settlements with the existing eight-year school; • pupils to whom four-grade schools are available in their places of residence, but who attend schools with higher grades in other settlements, and • pupils who, already from the first grade, mainly walk long distances from their villages to four-grade schools, and later travel to eight-year schools.

It is, indeed, neither expected nor realistic to have a school in every settlement, but same conditions are understood, namely "equal opportunities in the upbringing and education at all levels and in all types of education and upbringing" (Art. 3 of the Law on Education, "Official Gazette of RS", No. 72/09), but in the practice proved to be wrong.

Example of the district school "Vuk Stefanović Karadžić" in Jasenovac, Municipality of Nova Varoš[5], in a very picturesque way depicts the problem of children who go to school from their villages. Some twenty of the total of 27 pupils walk three days a week as much as 10 miles, because the local bus service operates up to the village center only on Mondays and Fridays. Parents, as much as their rural work allows, drive their children to school or provide them a temporary accommodation in the school vicinity. Thus, typically, mothers with children live in rented apartments, while fathers take care of the farm and see their families only on weekends and during school holidays. In order to help parents and children to solve the problem, the school has applied to the NIP (Nacional Investment Program), but have not received required resources to buy a van to transport pupils.

Indeed, there are examples of good practice as well. In the Kladovo Municipality, the eight-grade school in the village of Podvrška has organized a van for transportation of pupils from remote villages (about 7 km), as well as private accommodation in the village for pupils coming from a hamlet of Durak *(Regionalni prostorni plan Timočke krajine, Analitičko-dokumentaciona osnova, 2009)*.

Another example of good practice is a mobile library "Infobus" in the Prijepolje municipality containing about 7,000 books, computers and Internet connection, which twice a week visits about 15 villages covered by this program. The project began in 2003 as a joint project of the Municipal Library „Vuk Karadžić" from Prijepolje and National Library of Serbia, and later on the funding was overtaken and continued by the municipality of Prijepolje from its own budget[6]. The mission of "Infobus" is to provide a free access to information and knowledge, cultural contents and contemporary communication technologies to as many people as possible. This contemporarily equipped vehicle contains shelves for books and other publications, as well as tables for librarian and readers. Besides borrowing books, magazines and multimedia items, the beneficiaries of the "Infobus" library also have a free access to Internet. The library also carries out various programs and workshops promoting the society based on knowledge, continuing education, respect for human rights and cultural diversity.

2) Most of primary schools in towns operate in two shifts**,** this being the most frequent way of organizing classes in schools in urban settlements, but also in urban edge zones undergoing intensive housing development. This theme is suppressed and not mentioned in reports on conditions of primary education in the Republic of Serbia, nor in appropriate strategies[7]. Matching the school working hours with parents' working schedules is one of preconditions for safe growing up and protection of children. Public double-shift schools are found only in a few European countries (Portugal, Greece, Turkey), and there are numerous programs aiming to reduce the number of double-shift schools (e.g. Attica School PPP) which are mainly financially supported by the European Investment Bank. According to the findings of the study "Double-shift schooling", Mark Bray (*UNESCO, 2008*), this way of schooling is typical for poor countries, but also for some economically prosperous countries such as, for example, Brazil. The common feature of these countries is that they all have a high birth rate and that they have only recently introduced the compulsory primary education.

Judging by the report published in the daily Politika of 7 Oct 2011, and also by the Draft of the New Law on Primary School, it seems that the issue of double-shift schooling is not mentioned at all. Namely, M.Jeftić, member of Presidency of the Union of Educational Workers of Serbia said that they "support the Draft Law, but have several conditions, amongst which is a request to introduce a single-shift system into primary and high schools (Politika, 11 Oct 2011, pg. 7). The same report also

[5] Data for May 2009, http://www.ue.co.rs/vesti/nova-varos-djaci-pesaci/2152/

[6] http://www.infobus.co.rs/

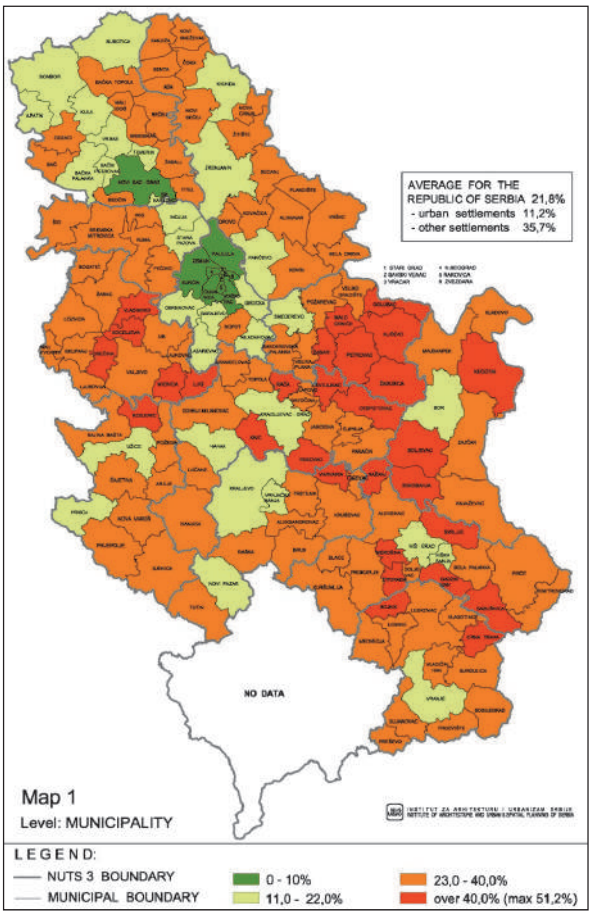
[7] In the Strategy for the Improvement of Preschool and Primary Education in Serbia from 2005 to 2010 (Sector for Preschool Upbringing and Education. Belgrade, May 2005), the topics related to school working hours and double-shift schooling, as well as wider introduction of all-day school system and prolonged stay of pupils in the context of matching parent's working schedules with school working hours, were not mentioned, but the all-day school system and prolonged stay of pupils in school was mentioned sporadically and in another context. Activities of the program Developing the School Upbringing Function were carried out as "Encouragement and coordination of the development of social function of schools", while "*efficient organization of prolonged stay of pupils and/or all-day classes for pupils of the first cycle...* " was mentioned as one of the possible measures. Within the activity associated with "Making schools a pleasant place, ambience for pupils for learning and development", as a specific activity, the following was mentioned: "*Initiate determination of optimal standards for opening new classes in primary schools (regular classes, combination classes, all-day school and prolonged stay of pupils*".

stated that the proposal for introducing a single-shift system was also heard in the National Educational Council and supported by the Association of Serbian Gymnasia.

According to the Law, it is possible to organize all-day schools only for the first and second grades, where the schools themselves may decide whether to introduce this system or not. Some schools organize a prolonged stay for the pupils of lower grades while waiting for parents to pick them up. According to the School Premises Regulations 2004, the prolonged stay of pupils was organized in 187 district eight-year primary schools in Serbia (approx. 13%), out of which 60 schools in the territory of the city of Belgrade, 78 in Vojvodina, while 49 schools in other parts of Serbia, (13 in Niš, 5 in Kragujevac).

PORTION AND SPATIAL DISTRIBUTION OF POPULATION WHO HAVE NOT COMPLETED PRIMARY SCHOOL

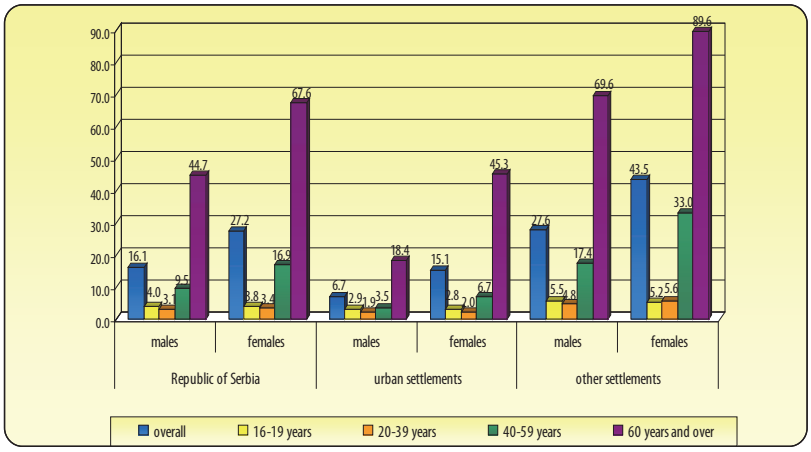
Differences in the sector of primary/compulsory education set forth (the Constitution of the Republic of Serbia and pertaining laws) as an obligation of the public sector to ensure approximately equal conditions for primary education to all children in the Republic of Serbia, are particularly disturbing. In Serbia, according the 2002 Census, in average every fifth citizen (21.8%) aged 15 years or more has not completed primary school8: in urban settlements approx. 11%, while in other settlements over one third of population – 35.7%. Differences between municipalities are great (*Map 1*), and only in 29 municipalities, the portion of the adult who have not competed primary school exceeds 40% (in municipalities of Crna Trava, Gadžin Han, and Ražanj even over 50%).

Map 1. Portion of population who have not completed primary school, overall in (%)

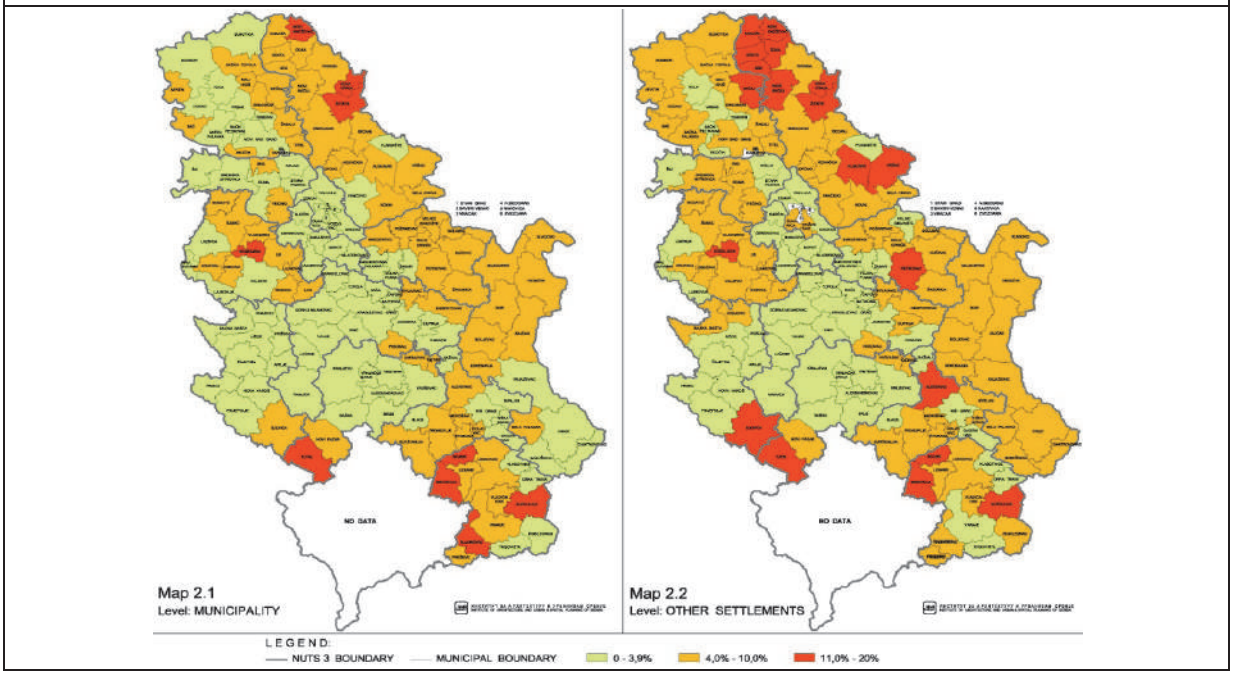
8 Population who have not completed primary school and population who have completed 1-3 grades, 4 grades, 5-7 grades of primary school.

Considering this indicator according to age groups, 3.9% of people aged 16-19 years have not completed primary school (2.9% in urban settlements, and 5.3% in other settlements), this indicating a relatively low level of absenteeism, i.e. primary school leaving (*Graph 1*). However, territorial distribution of young people who have not completed primary school shows that, in rural settlements of even 23 municipalities, the portion of population of this age who have not completed primary school exceeds 10%. Out of these municipalities, eight are in Vojvodina (which is quite unexpected, so that these data have been checked several times), and 15 in Central Serbia (*Maps 2.1 and 3.2*). Considered in relation to the gender, in the age group of 15-16 years old, the percentage of women who have not completed primary school is equal to the percentage of men who have not completed primary school, while in rural settlements, the percentage of women is somewhat lower. Here, the differences between municipalities are also great, and particularly in urban and other/rural settlements. In rural settlements, in three municipalities (Medveđa, Tutin, Novi Kneževac), the percentage of girls aged 16-19 years who have not completed primary school is over 20%.

Graph 1. Portion of citizens who have not completed primary school by type of settlement, gender and age group, 2002 Census

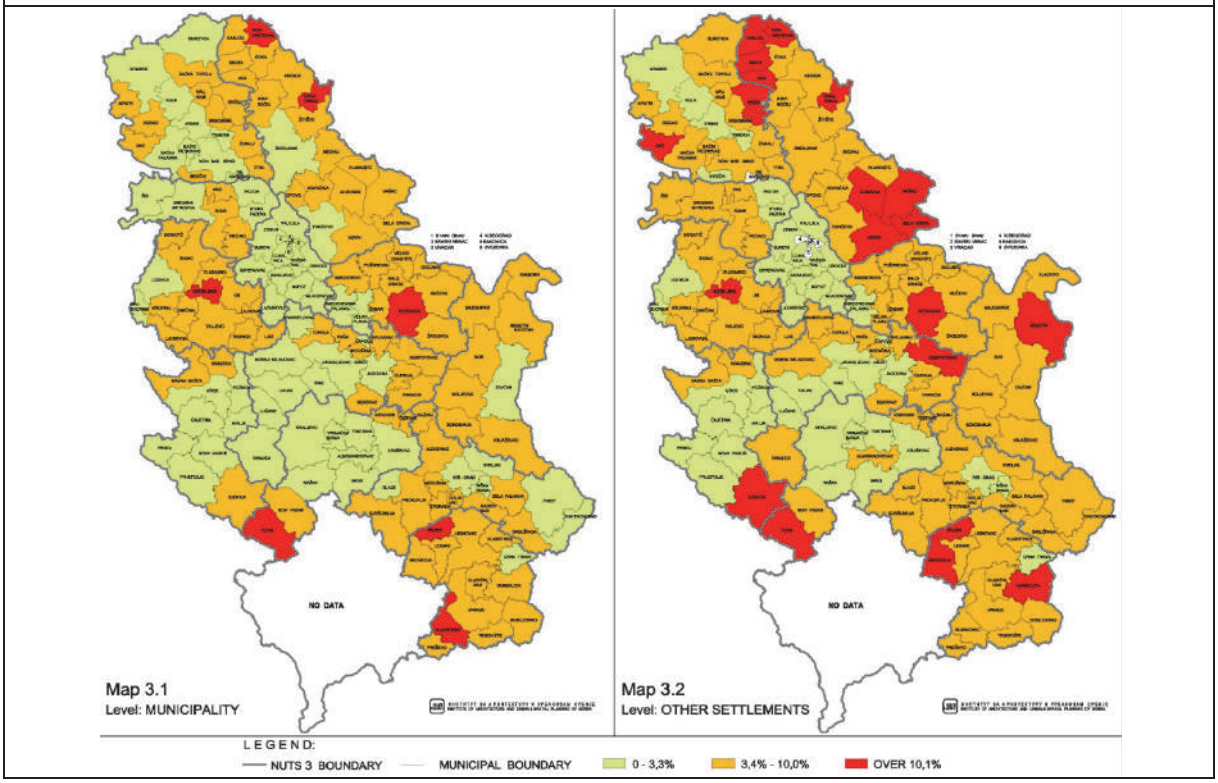
Number of people aged 16-19 years	Republic of Serbia			Central Serbia	Vojvodina	City of Belgrade
	overall	urban settlements	other settlements			
overall	401,750	236,813	164,920	289,780	111,970	82,998
Primary school not completed	15,570	6,767	8,803	10,433	5,137	1,777
AVERAGE FOR THE REPUBLIC OF SERBIA: overall 3,9% - urban settlements 2.9% - other settlements 5.3%						

Maps 2.1 and 2.2 Overall population who have not completed primary school aged 16-19 years (in %)

In the age group of 20-39 years old, approx. 3.3% of people have not completed primary school (approx. 2% in urban settlements and approx. 5% in other settlements) and with similar territorial distribution as that of the age group of 16-19 years old (*Maps 3.1 and 3.2*).

Number of people aged 20-39 years	Republic of Serbia			Central Serbia	Vojvodina	City of Belgrade
	overall	urban settlements	other settlements			
overall	1,979,451	1.173.703	805.748	1.433.543	545.908	432.255
Primary school not completed	64,551	22.901	41.650	43.750	20.801	5.556
AVERAGE FOR THE REPUBLIC: total 3,3% - urban settlements 2,2% - other settlements 5,0%						

Maps 3.1 and 3.2 Overall population who have not completed primary school aged 20- 39 years (in %)

A summary analysis of territorial distribution of population who have not completed primary school in age group of 16-39 years old shows that in 77 municipalities (48 in the territory of Central Serbia and 29 in Vojvodina), the portion of this population is above the Republic percentage (3.4%), and in 32 municipalities, even two times higher – about 7% in municipalities of Vladičin Han, Lebane, Ljubovija and Vršac; 7.5–8.0% in municipalities of Boljevac, Ub, Sjenica, Despotovac, Osečina, Alibunar, Kovin, Bečej, Kanjiža, Novi Bečej and Bač; 8.1–8.5% in municipalities of Osečina, Vladimirci, Čoka, Bela Crkva, Sečanj, Ada, Žitište and Senta; 9.8% in municipality of Preševo; 10 – 11% in municipalities of Petrovac, Koceljeva, Tutin, Surdulica, Medveđa, Novi Kneževac and Nova Crnja, and the highest percentage is in municipalities of Bujanovac (14.4%) and Bojnik (16.5%). In in other settlements of certain municipalities, whose number is not small, portion of population who have not completed primary school in this age group exceeds 10% (10 - 12%: Čoka Kovin, Negotin, Despotovac, Kanjiža, Koceljeva, Alibunar, Nova Crnja, Bač and Bela Crkva; 12.1 – 14.0%: Sjenica, Bečej, Medveđa, Vršac, Petrovac, Surdulica and Tutin; Bojnik 16.5%, Senta 18.9%, Novi Kneževac 19%, and Ada 20.4%).

CONCLUSIONS

Significant difficulties in primary/compulsory education accessibility and quality between regions in Serbia, between urban and rural settlements, as well as central and peripheral urban areas,

indicate that it is necessary to reconsider criteria and standards used in organizing and adjusting the modalities to local specificities.

The means of improving teaching quality in four-grade schools, such as mobile classrooms, mobile teacher's teams, etc., are poorly used in Serbia, even though they may improve conditions and quality of compulsory education in small catchment area schools in city edge zones and rural settlements. The four-grade schools, on the one hand, are expensive and, on the other hand, often distinctly substandard. Given that a small number of pupils represents a major problem in organizing the work in these school, the solution may be sought in: (a) providing specialized transportation of pupils to/from schools in neighboring settlements, or in (b) improving teaching quality through the implementation of mobile teacher's teams, mobile classrooms, etc. The solution under "b" is more functional for local communities because the school remains as an important social and cultural institution, but it is also a disputable solution because of high costs involved. Activation of primary school space by making possible to use schools for other types of compatible activities of interest in improving social and cultural life in settlements is one of the ways to collect financial resources for the arrangement and improvement of school space and its appropriate functioning. This is particularly important for less populated settlements and areas, as well as for areas lacking space/buildings for organizing other services (protection of preschool children, adult daycare centers, activities of civil society organizations, space for gathering of young people, space for guest visits and cultural activities, etc.). Increasing access to education and raising education quality in higher grades (grade 5-8) of primary schools may also be realized by opening boarding schools in municipal centers for children coming from remote settlements who do not live within an acceptable distance from district primary schools, etc.[9] Article 27 of the current Law reads that „schools may provide full board accommodation to pupils (boarding schools)", but this provision is only optional. Determination for any of the offered alternatives (or some third variant) depends on the attitude of ruling elites towards the status of regions facing the process of demographic emptying, thus becoming "demographic deserts".

One of the strategic goals in primary/compulsory education in Serbia could be introduction of all-day schools and prolonged stay of pupils for interested children, with appropriate forms of parent's financial participation.

LITERATURE

1. Guiding Principles for Sustainable Spatial Development of the European, CEMAT, 2000
2. Jokić, V., Petovar, K. (2008): Socijalna isključenost i obrazovanje, Arhitektura i urbanizam br. 27, decembar 2009, IAUS, Beograd, str. 46-56
3. Macura, D., Bakić, O (2006): "Prostorni razmeštaj objekata osnovnog obrazovanja nekih gradova centralne Srbije kao jedan od uslova za smanjenjnje broja nepismenih školskog uzrasta", u monografiji Održivi grad i njegovo okruženje 2, IAUS, Beograd
4. Marka Braya, Double-shift schooling, (UNESCO, 2008)
5. Merenje životnog standarda/Living Standard Measurement Survey (2002), Beograd: Strateški marketing
6. Opštine u Srbiji 2007, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2008
7. Strategija razvoja predškolskog i osnovnog obrazovanja u Srbiji od 2005. do 2010. godine. Sektor za predškolsko vaspitanje i obrazovanje, Beograd, maj 2005
8. Statistika osnovnog obrazovanja 2003/2004, Ministarstvo prosvete i sporta, Beograd, 2004 (Primary Education Statistics 2003/2004, Ministry of Education and Sports, Belgrade, 2004)

[9] According to statistical data, 6% of the primary school pupils (39,940 pupils) in the Republic of Serbia have free transportation services (4% in Vojvodina, 7% in Central Serbia, 5% in the city of Belgrade). Differences between municipalities are great. In some municipalities, more than one fifth of pupils use free transportation services (Obrenovac 40%, Mladenovac 25%, Lazarevac 22%, Sopot 21%, Veliko Gradište 30%, Žagubica 21%, Knić 21%, Bor 22%, Kladovo 21%, Majdanpek 43%, Boljevac 32%, Sokobanja 23%, Raška 26%, Niš – Crveni krst 24%, Gadžin Han 24%, Merošina 28%, Ražanj 31%, Blace 22%, Bojnik 23%). On the other hand, there are municipalities in which free transportation services are not provided to any of the pupils (Mali Iđoš, Kikinda, Bela Crkva, Kovačica, Opovo, Bački Petrovac, Vrbas, Žabalj, Srbobran, Sremski Karlovci, Temerin, Vladimirci, Koceljeva, Mali Zvornik, Rača, Lapovo, Rekovac, Arilje, Prijepolje, Varvarin, Žitorađa, Bosilegrad, Bujanovac, Vladičin Han). (*Saopštenje SRB 40 DD10. Republički zavod za statistiku, Beograd, 2008 - Communication SRB 40 DD10. Statistical Office of the Republic of Serbia, Belgrade, 2008*)

9. Saopštenje SRB 40 DD10. Republički zavod za statistiku, Beograd, 2008
10. Regionalni prostorni plan Timočke krajine, Analitičko-dokumentaciona osnova (Regional Spatial Plan for Timok Region, Analytical Documentation Basis), Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd, 2009
11. 2008 Core National Local Authority Accessibility Indicators - Final Report, Department for Transport, 2009, http://www.dft.gov.uk/adobepdf/162469/221412/221692/474257/accessibilityreport2008.pdf
12. http://www.ue.co.rs/vesti/nova-varos-djaci-pesaci/2152/
13. http://www.infobus.co.rs/